

Gaziantep University Journal of Social Sciences

Vol. XX No. II

2021

GASIN JSS

GAZIANTEP UNIVERSITY

JOURNAL of SOCIAL SCIENCES

Aims and Scope

Gaziantep University Journal of Social Sciences (GAUN-JSS) is a double blind peer-reviewed international academic journal published quarterly. GAUN-JSS is published by the Graduate School of Social Sciences at Gaziantep University, one of the foremost research universities in Turkey.

The aims of the journal are to promote theoretical and research oriented studies, to foster excellence in research, and to encourage mutual sharing of academic research on national and international grounds. GAUN-JSS is an open access journal dedicated to the free flow of information and dissemination of knowledge. Although, GAUN-JSS is a multidisciplinary publication with a special focus on contribution from academia, we encourage submissions from professionals out-of-field and senior level graduate students.

The journal accepts articles written in English and Turkish. Articles on the field of Law written in French are also welcome.

GAUN-JSS accepts submissions and proposals in the following fields: Archaeology, Art, Business, Economics, International Trade, Communication, Geography, History, Law, Literature, Philosophy, Political Science and International Relations, Sociology and Theology.

The objective of GAUN-JSS is to contribute to a vibrant social science and humanities environment and to promote excellence in studies reflecting the current state-of-the-art in Turkish academia while providing a robust and rigorously academic outlet for academicians from non-metropolitan universities.

A minimum of two peer reviewers, who are recognized specialists specific to the topic and area of the submissions, are appointed by the editors. All peer review reports are electronically and anonymously delivered to the contributors. Reviewers' names are withheld by the journal to protect the integrity of the double-blind peer review process. Upon request, written reports can be provided to the reviewer that attests to their contribution. All published authors accept to act as reviewers for future issues.

All submitted papers should conform to the APA writing and citation standards as indicated in the journal's submission guidelines.

The publisher is committed to the open access to all academic endeavor and as such, accepts its duty to make published content permanently available and freely accessible by all sections of worldwide academic community. The publisher does not charge any pecuniary fees for processing, submission, and publication of manuscripts. The publisher commits to the free and universal access to its published content in perpetuity.

Copyright

All articles published by GAUN-JSS are licensed under the Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International (CC BY-NC-SA 4.0).

To view a copy of the license, visit <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/>

For Editorial Correspondence and Subscription Inquiries

Gaziantep University, Graduate School of Social Sciences, GAUN-JSS

27310 Gaziantep, TURKEY

Tel: +90-342-318-1898 Fax: +90-342-360-1043

E-mail: editor@gantep.edu.tr

The Journal has an international editorial board.

Print

Gaziantep University Press

Abstracted and Indexed in

ULAKBİM National Academic Journals Index EBSCOHOST Academic Search Complete

Akademia Sosyal Bilimler İndeksi Türk Eğitim İndeksi

EBSCOHOST MLA International Bibliography

Directory of Open Access Journals

Gaziantep University
Journal of Social Sciences
GAUN-JSS

Owner

University of Gaziantep
Rector Prof. Dr. Arif ÖZAYDIN

Editor-in-Chief

Asst. Prof. Dr. Mehmet Fatih BUĞAN

Assistant Editors

Res. Assist. İmren YILDIZ
Lecturer Nesibe TAŞKIN

Section Editors

Prof. Dr. Atilla ENGİN
Prof. Dr. İbrahim Halil EKŞİ
Prof. Dr. Mehmet EROL
Assoc. Prof. Dr. Atınc OLCAY
Assoc. Prof. Dr. Ayhan ÖZER
Assoc. Prof. Mehmet Akif DESTEK
Assoc. Prof. Dr. Senem KURTAR
Assoc. Prof. Dr. Tayfun ERCAN
Assoc. Prof. Dr. Yunus Emre TANSÜ
Asst. Prof. Dr. Ela İpek GÜNDÜZ
Asst. Prof. Dr. Mehmet Ali GÖNGEN
Asst. Prof. Dr. Mesut ŞÖHRET
Asst. Prof. Dr. Muhyettin İĞDE
Asst. Prof. Dr. Mustafa DOĞANOĞLU
Asst. Prof. Dr. Ragıp KALELİOĞLU

Editorial Board

Assoc. Prof. Dr. Erol ERKAN
Prof. Dr. Mehmet ÇELİKEL
Prof. Dr. Mustafa Burak GÜRBÜZ
Prof. Dr. Zekiye ANTAKYALIOĞLU
Assoc. Prof. Dr. Burhan KILIÇ
Assoc. Prof. Dr. Meltem KARADAĞ
Assoc. Prof. Dr. Naile ASKER
Assoc. Prof. Dr. Nuri YAVAN
Asst. Prof. Dr. Hamidreza SOHRABIABAD

Vol. 20, Issue 2, April 2021

Web: <http://jss.gantep.edu.tr> <http://dergipark.gov.tr/jss>

E-mail: editor@gantep.edu.tr

Vol. XX Issue II, 2021
Reviewers List

Dr. Adem Ruhan SÖNMEZ
Dr. Mehmet Nuri GÜLTEKİN
Dr. Adem ÇALIŞKAN
Dr. Adnan TÖNEL
Dr. Ahmet TASDEMİR
Dr. Ali Erkam YARAR
Dr. Alper Veli ÇAM
Dr. Armağan ZÖHRE
Dr. Asli YAPAR GÖNENÇ
Dr. Ayhan KARAKAŞ
Dr. Ayhan UÇAK
Dr. Ayşe Ceyda ILGAZ BÜYÜKBAYKAL
Dr. Ayşe Tuba ÖKSE
Dr. Berna ÖZCAN
Dr. Bora UYSAL
Dr. Bülent AKIN
Dr. Bülent YILDIZ
Dr. Ceren GÜRSELER
Dr. Coşkun SOYSAL
Dr. Durmuş Çağrı YILDIRIM
Dr. Duygu Serdaroğlu
Dr. Elife KART
Dr. Emrah İsmail ÇEVİK
Dr. Eray GEMİCİ
Dr. Esra SAHTİYANCI ÖZTARHAN
Dr. Ferda NAKİPOĞLU ÖZSOY
Dr. Fettah KUZU
Dr. Fırat YALDIZ
Dr. Fikret YAZICI
Dr. Fuat KARABULUT
Dr. Fuat USTAKARA
Dr. Halil Burak SAKAL
Dr. Halil GÖDE
Dr. Hatice Kübra UYGUR
Dr. Hatice Seçil FETTAHLIOĞLU
Dr. Hüseyin ÜRETEN
Dr. İhsan KARLI
Dr. İlkgül KAYA ZENBİLCİ
Dr. İlyas OKUMUŞ

Dr. M. Raşit AKPINAR
Dr. Mahmut SALİHOĞLU
Dr. Mehmet Ali YILDIRIM
Dr. Mehmet BİÇİCİ
Dr. Mehmet Mert PASLI
Dr. Mehmet Nuri GÜLTEKİN
Dr. Mehmet SEYHAN
Dr. Meral TİMURTURKAN
Dr. Metin SÜRME
Dr. Mevlüt AKÇAPA
Dr. Muharrem ÖZTEL
Dr. Mustafa AKDAĞ
Dr. Mustafa ÇABUK
Dr. Mustafa KIRCA
Dr. Muzaffer DEMİR
Dr. Müjdat ERTÜRK
Dr. Okan BAĞCI
Dr. Osman ULUYOL
Dr. Özer ÖZÇELİK
Dr. Recep ASLAN
Dr. Recep GÜLŞEN
Dr. Rezan KARAKAŞ
Dr. Sabahattin EZER
Dr. Selahattin KOÇ
Dr. Semiray YÜCEBAŞ
Dr. Seydi Vakkas TOPRAK
Dr. Seyfettin ERDOĞAN
Dr. Sibel AKOVA
Dr. Simge ÖZER PINARBAŞI
Dr. Sinan ERDOĞAN
Dr. Şemsettin ÇİĞDEM
Dr. Şenay LEYLA KUZU
Dr. Şerif Onur BAHÇECİK
Dr. Taylan GÜVENİLİR
Dr. Taylan Özgür KAYA
Dr. Yavuz Kağan YASIM
Dr. Yusuf KILIÇ
Dr. Zeynep KURNAZ
Dr. Zinnur GEREK

GAZIANTEP UNIVERSITY
JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Vol. XX Issue II
2021

CONTENT

ARCHAEOLOGY

- A Hurrian-Mitanni Temple in Müslüman-tepe in The Upper Tigris
and New Findings** 338-361
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Eyyüp AY

THEOLOGY

- Reflections of Deep Ecology Approach in the Ahimsa Doctrine** 362-371
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Yunus KARA & Hacer SAROĞLU
- Hasımlıktan Hısımlığa Tahkîm** 372-392
(Research Article/Araştırma Makalesi)
İsmail YILMAZ
- Süleyman B. Yesâr ve Hadis İlmindeki Yeri** 393-413
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Abdulalim ADIGÜZEL

ECONOMICS

- Merkezi Asya ve Kafkas Geçiş Ekonomileri Sosyal Ağ Analizi** 414-427
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Gamze ALKAN
- İstanbul Haliç Köprüleri ve Köprü Ekonomisi** 428-451
(Research Article/Araştırma Makalesi)
H. İbrahim GÜL

ECONOMICS

- Gelişmekte Olan Ülkelerde Küreselleşmenin Çevre Üzerine Etkileri** 452-465
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Neşe TUNÇBİLEK & Recep ULUCAK
- Balkan Ülkeleri İçin Orta Gelir Tuzağı: Panel Veri Analizi** 466-479
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Gökhan KONAT
- A Statistical Analysis of the Effects of the Strengthening of Accounting and Auditing Standards on the Financial Soundness of Banks** 480-492
(Research Article/Araştırma Makalesi)
İsmail Cem AY & Ayşe ATILGAN SARIDOĞAN & Nabi KÜÇÜKGERGERLİ
- İhracat Ürün Çeşitlendirmesi İhracat Performansını Etkilemekte Midir: Türkiye Örneği** 493-505
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Ercan YAŞAR & Güray AKALIN

COMMUNICATION

- Ünlüye Olan Tutum İle Satın Alma Niyeti Arasında İlişkide Tüketicilerin Markaya Yönelik Tutumunun Aracılık Rolü İle İncelenmesi** 506-518
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Yelda ÜLKER
- Bir Mizah unsuru olarak Dijitalleşme: Karikatürler Üzerinden Bir İçerik Analizi** 519-536
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Hakan AYZ
- Türk Medyasında Mülkiyet Yoğunlaşması ve Etkileri** 537-551
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Necati Güven BÜYÜKBAYKAL & Mesut YILMAZ
- Türkiye’de Eğitim Yönetimi Alanında Yapılan Doktora Tezlerinin Ön Sözlerinde Yer Alan Minnettarlık İfadelerinin Analizi** 552-561
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Hacı Hüseyin TAŞAR

ENGLISH LITERATURE

- Rewriting “That Story:” Anne Sexton, Carol Ann Duffy, and Margaret Atwood** 562-573
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Burcu KAYIŞCI AKKOYUN

BUSINESS & FINANCE

Marka Tatmini, Güveni ve Sadakati Arasındaki İlişkinin Sosyal Medya İletişimi Kapsamında İncelenmesi 574-590
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Muhammed Furkan TAN & Emre ÇOLAKOĞLU

Finansal Başarısızlık Modellerinin Çalışma Sermayesi Yatırım ve Finansman Politikaları Doğrultusunda İncelenmesi: BİST’de Karşılaştırmalı Bir Uygulama 591-610
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Serdar YAMAN & Turhan KORKMAZ

Yönetmel Bağlamda Yeşil İnovasyonun Evriminin Bibliyometrik Analizi 611-625
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Mehmet SEYHAN

Hastane Yöneticilerinin Mali Konulardaki Yeterlilik Düzeylerinin Tespitine Yönelik Bir Araştırma 626-643
(Research Article/Araştırma Makalesi)
İlknur ARSLAN ÇİLHORUZ & Enver BOZDEMİR

Reklam Harcamalarının Firma Kârlılığı ve Satışlardaki Değişime Etkisi 644-656
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Adem Ruhan SÖNMEZ & Esra ÖZKAN PİR

From EDI to Blockchain: A Bibliometric Analysis of Digitalization in Supply Chains 657-677
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Şemsettin ÇİĞDEM

ART

Danimarka’nın Altın Çağı’ndan Bir Ressam: Christen Købke 678-695
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Ufuk ÇETİN

Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Modernleşme ve Müzik 696-710
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Yunus Akif ÇELİKEL & Murat ÖZKUL

Posta Pulu Üretim Teknolojileri ve Sıra Dışı Pul Tasarımları 711-731
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Serkan AYCİL

POLITICAL SCIENCES AND INTERNATIONAL RELATIONS

- Corruption in Ethiopia: Assessing the Effectiveness of Ethics and Anti-Corruption Commission in Combating Corruption** 732-747
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Taye BESHİ & Erestu BEYENE
- “Waves” of Western Literature on “Democratization in the Arab World”:
Genuine Analyses or Political Exigencies?** 748-762
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Coşkun SOYSAL
- Necmettin Erbakan’ın Güneydoğu Asya Seyahati ve Etkileri** 763-776
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Süleyman TEMİZ
- Transitional Process and Human Rights Developments in the
MENA Region: The Cases of Egypt and Tunisia** 777-789
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Melek SARAL

SOCIOLOGY

- Geçim Stratejilerinin Yerlilik ve Göçmenlik Ekseninde İncelenmesi:
Gaziantep Örneği** 790-820
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Zeynep Serap TEKTEN AKSÜRMEİ & Serdar SAĞLAM
- Evlilik: Modernleşme Sürecinde Kuşaklararası Yaşanan Değişim** 821-845
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Elif BAŞ
- Bir İktidar Alanı Olarak Sosyal Politikalarda “Kadın Özneliği”:
Çalışma Yaşamına İlişkin Yasal Düzenlemeler Üzerinden Bir Analiz** 846-861
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Orhan ORHUN
- Demokrasiyi Uygulayarak Öğrenme: Müzakere, Katılım ve
Toplumsal Cinsiyet** 862-882
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Zeynep Gülru GÖKER

HISTORY

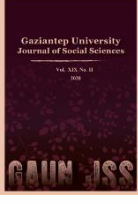
- Antep Polis Teşkilatının Kuruluşu ve Gelişimi** 883-903
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Yasin KOZAK
- Hellenistik Dönemde Miletos Isopoliteia Antlaşmaları** 904-920
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Ümran Ozan KARAHAN
- Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Salgın Hastalıklardan Veba ile Mücadele:
Doktor İsmail Kenan'ın "İçtimaî Hastalıklardan Tahaffuz ve
Vikaye Çareleri" İsimli Eserine Göre** 921-929
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Zeynel ÖZLÜ & Mustafa Murat ÇAY

TOURISM

- Müze Hizmet Kalitesi Ölçümü: Gaziantep Zeugma Mozaik Müzesi
Üzerine Bir Çalışma** 930-952
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Ercan GÜLSOY & Atınc OLCAY
- Covid-19 Sonrası Dışarıda Yemek Yeme Alışkanlıklarının
Planlı Davranış Teorisi Kapsamında Değerlendirilmesi** 953-972
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Gamze ÖZEL & Fatih YILDIZ

TURKISH LITERATURE

- İzmitli Muhyiddîn Şeyhzâde'nin Türkçe Kaside-i Bürde Tercümesi** 973-996
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Tolga ÖNTÜRK
- Atasözlerinde Nesnel Zaman "Bir Sözlü Kültür Okuma Denemesi"** 997-1011
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Cevdet AVCI
- Ritüelleri ve İnanç Anlatılarıyla Halk Dininin Özel Bir Görünüm Alanı:
Kadın Dindarlığı (Siirt İli Örneği)** 1012-1029
(Research Article/Araştırma Makalesi)
Erdem AKIN

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

DÜZELTME NOTU / CORRECTION NOTICE

Dergimizin 19. Cilt 1. Sayısında Dr. Öğr. Üyesi Eser ÖRDEM'e ait "Acquisition of Object Relative Clauses by Turkish Adult Learners of English (İngilizceyi Öğrenen Yetişkin Türk Öğrencilerinin Nesne Konumundaki Sıfat Cümleciklerini Edinimi)" başlıklı makale için aşağıda yer alan açıklama, düzeltme notu olarak yayımlanmıştır.

Açıklama: This article was produced by receiving the fund from the department of Scientific Research Project, Adana Science and Technology University under the project coded 18131003. (Bu makale Adana Alparslan Türkeş Bilim ve Teknoloji Üniversitesi, Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi desteğiyle 18131003 no'lu projesinden üretilmiştir.)

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

A Hurrian-Mitanni Temple in Müslüman-tepe in The Upper Tigris and New Findings

Yukarı Dicle Bölgesinde Müslüman-tepe’de Açığa Çıkarılan Bir Hurri-Mitanni Tapınağı ve Ortaya Koyduğu Yeni Bulgular

Eyyüp AY^{a*}

^aDr. Öğretim Üyesi, Gaziantep Üniversitesi, Arkeoloji Bölümü, Gaziantep / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0003-0109-3483

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 25 Eylül 2020

Kabul tarihi: 17 Mart 2021

Anahtar Kelimeler:

Müslüman-tepe, Hurri-Mitanni,

Saray, Tapınak, Orta Tunç Çağı,

Kült Objesi, Dini Ritüel, AN.TAH.ŞUM,

Zeus Ompholosu, Çarkıfelek,

Kehanet

ARTICLE INFO

Article History:

Received September 25, 2020

Accepted March 17, 2021

Keywords:

Müslüman-tepe

Hurrian-Mitanni Temple,

Middle Bronze Age,

Cult Object and Ritual of AN.TAH.ŞUM,

Zeus Omphalos and Wheel of Fortune,

Oracle

ÖZ

Müslüman-tepe Yukarı Dicle Bölgesinde Hurri-Mitanni kültürleri açısından önemli bir merkezdir. Eski Tunç Çağında sur ile çevrili saray yapısı dikkat çekicidir. Orta Tunç Çağına tarihlendirilen tapınak yapısı ve içindeki *in-situ* kült objeleri Hurri-Mitanni Dönemi tapınak mimarisi ve dini ritüelleri hakkında önemli bulgular sunmaktadır. Yapılan karşılaştırmalarda Müslüman-tepe’nin Saray ve Tapınağının Kuzey Suriye’deki özellikle de Amik ovasındaki Hurrilerle ilişkili Orta Tunç Çağı Saray ve Tapınaklarının öncüleri olabileceği sonucuna ulaşılmıştır. Kült objeleri gerek tapınak içinde gerekse dışarıda icra edilen Hurri(-Mitanni) dini bayram ve ritüellerinin anlaşılmasına imkân vermiştir. Müslüman-tepe kazıları, Hititlerin baharda kutladıkları bayramı olan AN.TAH.ŞUM’un Hurri kökenine ilişkin yazılı belgelerin yanısıra arkeolojik kanıtlar sunmuştur. Tapınak buluntuları ilginç bir biçimde daha önce Gütterbock’un İlluyanka Efsanesi bağlamında dikkat çektiği Hurri-Greek panteon ilişkisine yeni bir boyut kazandırmıştır; Atina’da Apollo Tapınağında açığa çıkarılan kehanetle ilgili Zeus Ompholosu kaidesi ve çarkıfelek mili (silindirik taşı)nın bir benzeri Müslüman-tepe Hurri-Mitanni tapınağından ele geçmiştir. Böylece Eski Önasya dünyasıyla Antik Yunan dünyası arasında bilinen birçok direkt ya da dolaylı ilişkiyi pekiştirmiştir.

ABSTRACT

Concerning the Hurrian and Mitanni period, Muslumantepe appears to had been an important center in the Upper Tigris region. What is particularly remarkable here is a palace structure from the Early Bronze Age surrounded by city walls. The temple from the Middle Bronze Age and the *in-situ* cult objects provide important insights into the temple architecture and religious rituals of the Hurrian-Mitanni Period. The comparisons show that the Palace and Temple in Müslüman-tepe could be the earliest of the Middle Bronze Age Palaces and Temples related to the Hurrians in Northern Syria, especially in the Amuq Plain. The cult objects provide a better insight into Hurrian-Mitanni religious festivals and rituals conducted both inside and outside the temples. The excavations in Müslüman-tepe provided archaeological evidence supporting the written documents on the Hurrian origins of AN.TAH.ŞUM, the spring festival celebrated by the Hittites. Interestingly, the temple artifacts have added a new dimension to the relationship between the Hurri-Greek Pantheon, to which Gütterbock had previously drawn attention in the context of the Illuyanka myth. The Zeus Omphalos pedestal related to the oracle well unearthed in the Temple of Apollo in Athens, as well as a similar variant of the wheel of fortune shaft made from cylindrical stone were discovered at the Hurrian-Mitanni Temple in Müslüman-tepe. In this way, many known direct or indirect relations between the ancient Asia Minor and the ancient Greek world were acknowledged.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: eyyupay@gmail.com

Introduction

This article introduces to readers the Hurrian-Mitanni temple excavated in Müslümantepe during salvage excavations at the Ilisu Dam in the Upper Tigris and the ritual objects discovered *in-situ*. Written documents dating to the Sumerian / Akkadian Period refer to the Upper Tigris as Subartu/Hanigalbat and at times Hurrian lands (Speiser, 1948: pp.1-13; Wilhelm, 1989: pp.17-25). Ancient Assyrian written documents and the Hittite documents from the reign of Ḫattušili also refer to the Upper Tigris as the Hurrian lands (Wilhelm, 1989: pp.21-22; Karg, 1999: pp.274-276; Novak, 2007: pp.389-390). Therefore, it is expected that Müslümantepe which belongs to the 2nd millennium B.C. is related to the Hurrians. The temple and the *in-situ* artifacts presented in this article supports this historical background. As stated in the article, all artifacts point towards the Hurrian-Mitanni culture. Therefore, the Müslümantepe temple was designated as a Hurrian-Mitanni temple. In this context, the focus will be on the architectural plan, phases of use and the arrangement of outbuilding and courtyard of this temple from the Middle Bronze Age as well as the ritualistic functions and aim of use of this artifacts. In addition, there will also be a discussion about the ritual aspects of the Müslümantepe temple and the artifacts found in. The article will try to build a picture of what a Hurrian (-Mitanni) ritual, which is little known from written documents, looks like, how it is performed and which objects are used at such celebrations and rituals. By doing so, artifacts from archaeological excavations will be combined with the objective illustrations of a religious ritual to help them be made more palpable and understandable.

Excavations carried out within the Ilisu Dam Salvage Excavation Project in the Upper Tigris yielded a number of new insights into the formation process of Upper Mesopotamian Bronze Age cultures. Religious activities in Salat Tepe originating from the Akkadian period, ritual activities carried out in the Middle Bronze Age and the earthquake layer (Ökse, 2009: pp.279-280; 2015: pp.123-128, Fig. 1-11; Ökse, 2015a: pp.125-126, pp.133-136, Fig. 1-12) as well as Ritual Area from the Middle Bronze Age in Hirbemerdon (Laneri et al., 2015: pp.553-564) are important discoveries shedding light on the Akkadian Subartu/Hanigalbat lands (Speiser, 1948: pp.1-13; Wilhelm, 1989: pp.17-25; Jankowska, 1991: pp.238-241; Ökse, 2014: pp.43-45). The Early Bronze Age tombs in Müslümantepe as well as the palace and the Hurrian-Mitanni temple excavated in 2017 within the city wall are unique in terms of explaining the administrative and religious practices of Bronze Age cultures observed in the Upper Tigris region (Fig. 1).

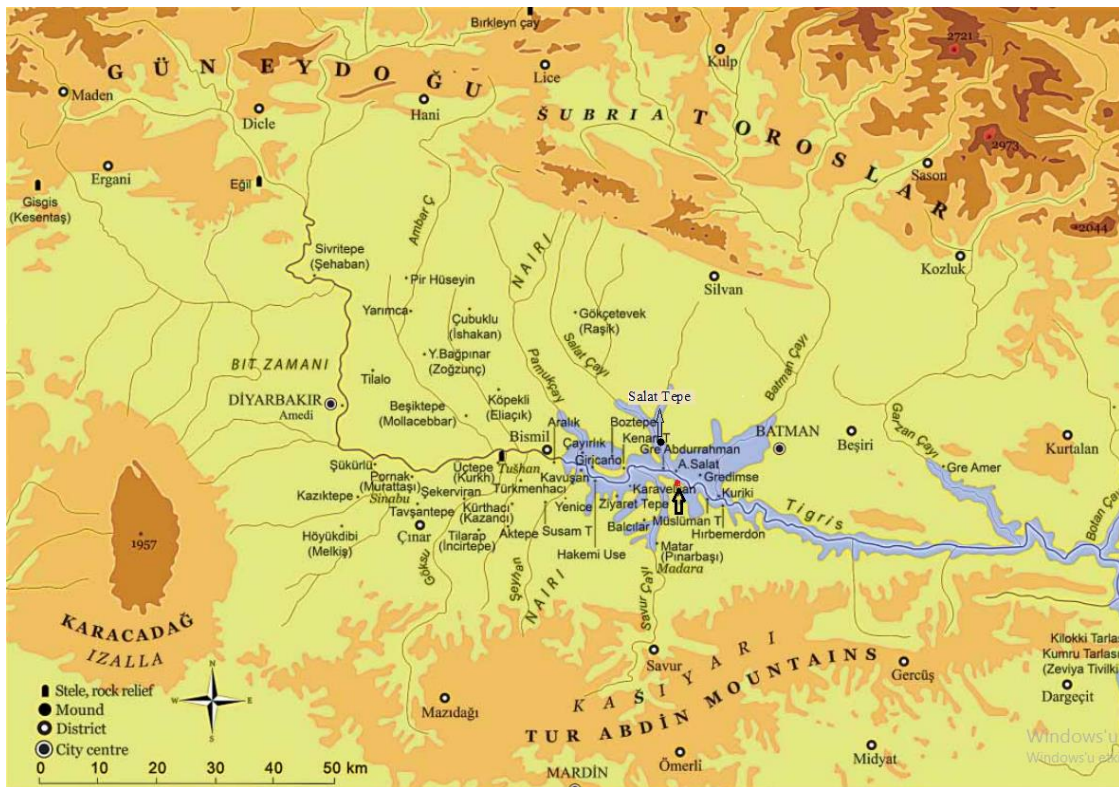

Fig. 1: Upper Tigris: Settlement Areas Explored within the Ilisu Dam Project (Köroğlu, 2018: p.325; Fig. 1)

Müslümantepe is located in the village of Şahintepe, district of Bismil, province of Diyarbakir. The settlement was established on the southern bank of the Tigris, i.e. on the right bank of the Upper Tigris in the Neolithic age, on a +4, -5 peninsular terrace set of an Early Holocene sedimentation creeping up to the bottom of the river (Kuzucuoğlu, 2002, pp.760-765; 767-770. Doğan, 2005: pp.75-86).¹ The settlement expanded over the entire natural peninsula during the Chalcolithic Age and especially in the Late Uruk Period covers an area of ca. 50 hectares. However, as we know from the stele of Naramsin in Pir Hüseyin and the Akkadian religious architecture in Salat Tepe, due to the Akkadian military campaigns, the city receded behind the defensive wall built on Müslümantepe (the mound) rising on the Tigris terrace (Karg, 1999: pp.272-283; Algaze and Peasnell, 2010: pp.165-195; Ur, 2010: pp.387-431; Ökse, 2014: pp.43-45). The southern part of the peninsula has since been used as a cemetery. The mound, which rises on an area of about 40 hectares, was continuously inhabited during the Hurrian-Mitanni Period in the Middle and Late Bronze ages. On the basis of the surface samples outside the city walls, where administrative and religious buildings from the Middle Bronze Age were found, and according to the artifacts gleaned from the soundings, it was determined that the settlement spread over an area of about 120 hectares, towards the hills located between the cemetery and the southern border of the village (Fig. 2).

¹ During the Müslümantepe excavations carried out within the Ilisu Dam Salvage Excavation Project, the virgin soil is not reached; however, the excavations allowed access to elevations containing Halaf pottery.

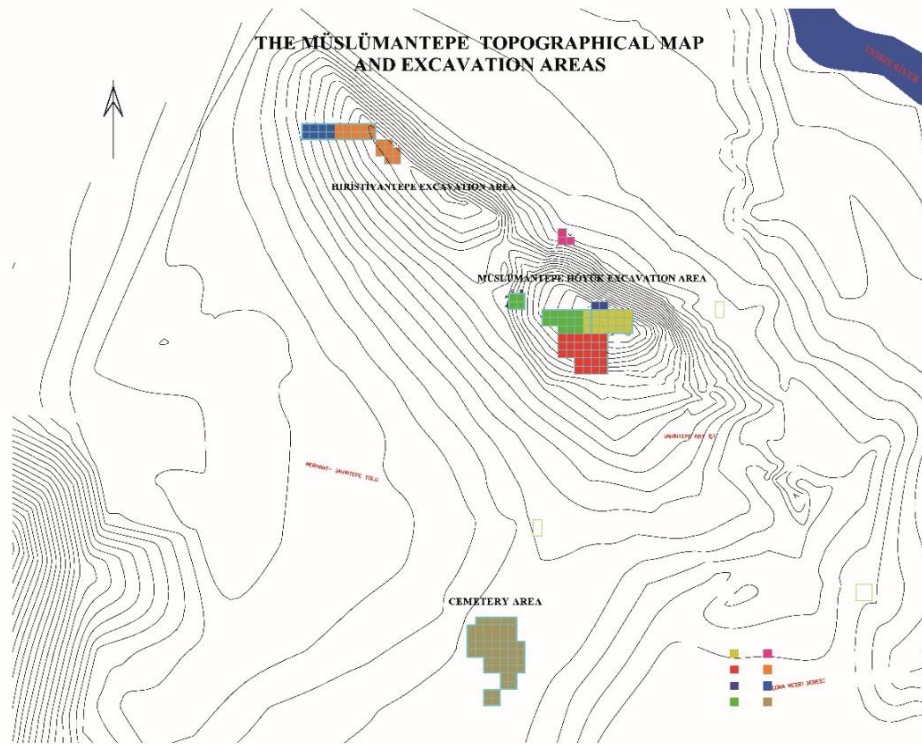

Fig. 2: Müslümantepe Topographic Map and Excavation Areas

The excavations in Müslümantepe were carried out between 2000 and 2018 by a team led and supervised by the author, interrupted for a period of four terms. Excavations were carried out in three areas: Müslümantepe (Höyük), Hristiyantepe (Lower Section) and the Cemetery. Although the virgin soil could not be reached during the excavations in Müslümantepe, its stratigraphic development was largely mapped out. In the northern part of the mound Halaf and Obeid sherds are found in mixed layers. The fragments from the same group of ceramic were excavated in Hristiyantepe, and also in the mound (Müslümantepe) during the excavations in 2015-2017. An intramural structure with pise walls dating back to the late Chalcolithic Period were recovered at the cemetery as well as isolated cylinder seals from the Late Uruk Period. Architectural remains from this period were also discovered in Hristiyantepe including intramural pot graves (all are infant graves) and ceramic sherds. In the Chalcolithic layers of Hristiyantepe, typical examples of Karaz Ware also form an exquisite collection. In this respect, Müslümantepe occupies a privileged position in the Upper Tigris region.

In the early phases of the Early Bronze Age Müslümantepe, took on the appearance of a town with a palace and its outbuildings, was surrounded by a city wall from the south. In this way, surrounded from the north by the Tigris, it was fortified from the south by the city wall and transformed into a secured settlement area. The palace within the city walls was reached during the excavations in 2017, but not yet fully excavated (Fig.19). Still, what has been unearthed from the graves in the cemetery shed some light on the period. The graves unearthed here including stone cists, mud brick cists, chamber tombs and pithos burials mostly date back to the Sumerian-Akkadian Period. The Nineveh V Ware and Metallic Ware pots from the Early Dynastic II-III periods and Akkadian Period are burial finds. These graves also contained pottery identified as *Red Brown Wash Ware* (RBWW) and *Dark Rimmed Orange Bowls* (DROB) which were associated with Hurrians or using by the Hurrians. In Hristiyantepe, the city wall from the Early Bronze Age is just below the surface. The city wall in Müslümantepe was situated beneath the architectural structures from the Middle Bronze Age. Architectural

remain from the Middle Bronze Age were established on the area through terracing depending on the southern slope of the mound.

The temples of the Middle Bronze Age, which are the subject of this study, developed in two phases. Of these, the temple representing the first phase is contemporary with the buildings destroyed by an earthquake happened in the 18th century BC in Salat Tepe (Ökse, 2010: pp.466-467). The second phase ended with a fire in early 17th century BC.² The early Mitanni cylinder seal and the *in-situ* artifacts uncovered on the foundation of the second phase of the temple can be considered as new evidence establishing the beginning of the Hurrian-Mitanni relationship. According to the publications, the Mitanni is originated either from India or Northwest Iran, or they were a tribe living together with the Hurrians (in Subartu). However, it became a great power dominating the Hurrians towards the middle of the 16th century BC (Wihelm, 1989: pp. 5, 17-25; Jankowska, 1991: pp.238-241; Yakar, 2007: pp.408-411; Diakonoff, 1984: pp.8-9/10; Diakonoff, 1991: pp.291-294). However, the temple and the related artifacts unearthed during the excavations in Müslümantepe and the radiocarbon analysis of these artifacts show that the sovereignty relations between Hurrians and Mitannis date back to the early 17th century BC. Müslümantepe features on a large scale late Bronze Age and Middle Assyrian levels, as well as pit-houses from the Iron Age. Besides the architectural remains in the Müslümantepe, the Smelting Furnaces installations the Middle and Late Assyrian period were discovered directly above the city wall in Hristiyantepe excavation area. The large settlement area comprising Müslümantepe and Hristiyantepe, was used as a cemetery during the Islamic Period (between the 13th and 19th centuries).

The hilly landscape surrounding the mound were until recently covered with oaks, the remains of ancient forests. As Erinç stated, brown forest soil spreads over a large region between Mardin, Diyarbakır and Siirt (Erinç, 1980: pp.65-72). However, these oak forests were converted into agricultural lands tilled with modern machinery, with only sparse trees on the hills. The south and northeast of Müslümantepe is covered with fertile alluvial plains where agricultural activities are carried out. Archaeozoological analysis of animal bones obtained from disposal sites from the Hurrian-Mitanni Period demonstrate that the diet of the ancient inhabitants of Müslümantepe included domestic animals such as sheep, goats and cattle as well as wild animals such as red deer and wild boars (Berthon, 2011: pp.176-178; Fig. IV.4-IV.5, Tab. IV.2). The carbonated wheat and barley remains discovered both in the disposal sites and in the storeroom of the fire-damaged temple attest to the advanced presence of agricultural activities in Müslümantepe. Archaeobotanical investigations on waste from the Middle Bronze layers revealed grains such as barley, durum wheat, bread wheat and einkorn wheat, and pulses such as lentils, vetches and vetchling, and the plants of fruits such as olives and grapevines. Also, wild fruit and plant seeds that were used as fodder were found.³

There is general agreement that the agricultural settlements in the Upper Tigris region, which date back to the Akkadian Period, as well as the associated practices of allotment and management continued well into the Hurrian-Mitanni Period with only minor changes (Diakonof, 1984: pp.5/10-6/10; Jankowska, 1991: pp.244-249; Yakar, 2007: pp. 407-417). In this context, agricultural units in the Upper Tigris region that were called *dimtu* in the Middle Bronze Age and *dunnu* in the Middle and Late Assyrian Periods, which symbolize a certain

² The Hurrian-Mitanni Temple dates from a time between 1760-1610 BC according to the analysis of the grains discovered on its base (Beta Lab. 273561).

³ Emel Oybak Dönmez, (Prof. Dr.) Faculty Member at Hacettepe University, Department of Biology, Müslümantepe 2012 Archaeobotanical Analysis Results Report (unpublished)

administrative structure, economic organization and production method.⁴ The stratigraphic development of Müslümantepe, in particular the architectural remains and artifacts at the cemetery, show that the settlement used to be a town closely connected with Mesopotamia in the Late Uruk Period. Müslümantepe has the appearance of a city from the Early Bronze Age which is surrounded by a city wall. As in Arslantepe, this city features a combination of the cultures of Early Dynastic and Akkadians - which are the continuation of the Late Uruk Period - and possibly the Transcaucasian culture associated with Hurrians (Frangipane, 2012: pp. 237-260). According to written documents from this period, the Upper Tigris region was referred to as Subartu in relation to the Hurrians (Speiser, 1948: pp.1-13; Wilhelm, 1989: pp.1-12; Kelly-Buccellati, M., 2007: pp.141-150). In the early phase of the Middle Bronze Age, Müslümantepe, which had a palace, appears as a Hurrian town with its pottery and Karaz-type hearths, dominated by the Transcaucasian culture. Hattušili I organized a military campaign against the Hurrian kingdom of Tikuanni in the Upper Tigris region (Wilhelm, 1989: pp.21-22; Karg, 1999: pp.274-276). Towards the middle of the Middle Bronze Age, Müslümantepe, which contained a temple, workshop and domestic buildings, had the appearance of an important center controlling the surrounding Hurrian-Mitanni *dimtu* settlements.

The Temple and Cult Objects

The Temple

Publications on Hurrian temples so far refer to architectural characteristics with local variations rather than a unique plan. In fact, instead of a monumental kind of structure seen in the other cultures of Northern Mesopotamia, they are either an adaptation of Hurrian domestic architecture or are referred to as architectural spaces where religious rituals are performed as part of a complicated administrative structure. To these kinds of buildings also belong the sacred areas and/or rituel performed places in Hirbemerdon Tepe and Salat Tepe in the Upper Tigris region (Laneri et al.; 2015: pp.537-545. Fig. 4, Ökse, 2015a: pp.123-136). Whereas, in cities like Tell Mozan / Urkish, Tell Brak and Tell Atchana in Upper Habur and Northern Syria densely populated by Hurrians, structures located in the center of settlements high on a platform with cult objects where religious rituals were performed were referred to as temples (Kelly-Buccellati, M., 2004: pp. 67-89; Oates, et al., 1997; vol.1: pp.13-15; 23-31; Laner and Schwartz, 2011: pp.341-346). The temple in Müslümantepe was also built on a high platform built compacted clay at the highest point of the Höyük at the center of the settlement. The temple, which was surrounded by a perimeter wall, could be reached from the south by a staircase, and its entrance was secured by a guardroom. In this context, the Müslümantepe temple is unique for the Upper Tigris region and, in terms of planning, appears to have been the predecessor of Upper Habur and Northern Syrian Hurrian temples (Kelly-Buccellati, M., 2007: pp.141-151; Fig. 1,2,5; Laneri and Schwartz, 2011: p. 343; Fig. 14.3).

⁴ *Dimtu*, meaning castle, looks like a city surrounded by a wall inhabited and managed by a large family that controlled the surrounding lands of an *Ewro*. The rest of the family lived on the farms in the villages near the *dimtu*. As far as *dimtu* settlements were concerned, the indivisibility of the land and the administrative and religious authority of the *Ewro* were undisputed. As in Arapha, *dimtu* settlements had craftsmen like potters, merchants, fullers, shepherds, gardeners and wool shearers (Diakonof, 1984: pp.5/10-6/10; Jankowska, 1991: pp.244-245; Yakar, 2007: pp.412-413; Ökse vd., 2012: pp. 78-84). In the Middle and Late Assyrian Period, farms defined as *dunnu* could be family property, while they could also be walled settlements containing arable lands, pastures, shepherds and farmers where managers and craftsmen living in the city could be shareholders. As in Grecano, a Middle Assyrian *dunnu* could also be the farm of a person living in the city (Tuşhan) (Yakar, 2007: p.416; Schachner, 2018: pp.111-114).

The Middle Bronze Age settlement of Müslümantepe, also containing the temple discussed in this article, stretches over a wide area bordered by Hristiyantepe, the Cemetery and southern part of the Şahintepe village. In the MT-1 excavations area, at the top of the mound has unearthed a temple and its outbuildings. In MT-2 excavations area found a street which is providing access to the temple of the top. Beside the street, was identified a priest's house which contained some artifacts related to the trade. At the MT-4 excavations area in the lower of the street workshops and civil houses were discovered. In MT-4, between the perimeter wall of the temple and the street leading to the temple, civilian structures located parallel to the slope of the mound as well as other structures and outbuildings used to maintain domestic life, such as a pottery kiln and a bakery oven (Fig. 3).

Fig. 3: Müslümantepe Excavation Area, Middle Bronze Age Temple, Civilian Buildings, Streets and Alleys

The initial traces of the temple located in areas MT-1 and MT-2 were found towards the end of the 2007 season and uncovered during the excavations in 2008 along with the *in-situ* artifacts. Located within the boundaries of the excavation area MT-1 and the STU / Trenches 41-42-43, the temple has a quasi-square appearance measuring 8.70x9.25 m. The main structure is divided into two rectangular rooms separated by a central wall. Therefore; forming an ante-cella-cella design. The entrance is from the southeast direction is 90 cm wide. The entrances at the front and rear places are on the same axis. The entrance room is accessible via a raised three-step staircase (Fig. 4-5).

There is a courtyard in the eastern wing, i.e. opposite to the entrance of the temple. Cooking and storage areas were identified in the buildings in the courtyard. In the south a bakery oven used for the temple was excavated. Around the temple and its related buildings is a perimeter wall. A sentry room was excavated in the upper part of the staircase leading to the southern entrance of the temple, where it meets the perimeter wall on the east. The fortified

sanctuary housing the temple and the related buildings could be reached only through this staircase and by passing through the sentry room on the staircase. The temple was built with mudbrick on stone foundations. The wall thickness is 1.28 m. The mudbrick walls were partially destroyed by the upper layers (especially pit-houses of the Iron Age).

The temple had two phases and was used for a long time. The first phase ended with an earthquake dated to the Middle Bronze Age, as known from other settlements in the region such as in Salat Tepe and Hirbemerdon Tepe (Ökse et al.; 2009: pp. 279-280). In the second phase, some of these buildings were repaired and re-erected, the doors and windows that providing access to each other were clad with mudbrick, while some of them were left in ruins and were used in a space-saving and therefore more modest way. In that context, the entry to the small room in front of the temple was covered with a wall, with the interior filled with rubble and shaped into a kind of terrace. A new form of space functionality was created by the redesign of the rear area. On the northern wing of the rectangular main room, a 1.2 m high brick wall divided the room into two parts. With this new arrangement the earliest example of a Mitannian temple plan is created, as known from Tell Brak (Oates, et al, 1997; vol.1: pp. 4, Fig. 12; pp.14, fig.28). In regard to the sludge plaster, the maintained height of the thin wall should correspond to its original height. The temple, which was destroyed by a great fire, had two floors (Fig. 5). The thickness of the foundation walls being more than one meter and according to the *in-situ* material found on both floors collapsed on top of each other prove. The ascent to the upper floor must have been from inside through the section behind the folding screen via a wooden staircase. During the excavations in 2011, the mudbrick walls and stone foundations of the temple is uncovered. A terracotta cylinder seal from the early Mitanni period was found on the stone foundation inside the mudbrick mortar (Fig. 6). The seal reflects the iconographic features of the early Mitanni period. The technical and typological development of the seal and the pottery found inside the temple are compatible. According to the radiocarbon analysis carried out on wheat and barley samples obtained from the burned layer, the late phase of the temple was dated back to the 18th and 17th centuries BC. The priest's lodgings outside the wall surrounding the temple were also two stories high like the temple and consumed by the same fire. On the upper floor of the burned layer, cult objects related to individual worship were uncovered, as well as an insulated platform for water supply. In the basement, which was used as a warehouse, storage containers and a bulla with a cylinder seal impression were uncovered (Fig. 7). The artifacts in the priest's residences are compatible with the temple artifacts both in terms of technique and typology and the worship scene depicted on the bulla featuring an ancient Syrian style seal (Tosun, 1956; pp.48-60, Fig.20,28; Özgüç, 1968; pp.16-19, 27-29, Fig. 13/B, 18/E, 20/C; Erkanal, 1993; pp.17, 23-24, 93, Fig. 3, I-A/06, 7, I-A/13, 26, VII3-F04).

Fig. 4: The Fire Damaged Temple in Müslümantepe and *In-Situ* Artifacts

Fig. 5: Temple Structure and Usage Phases

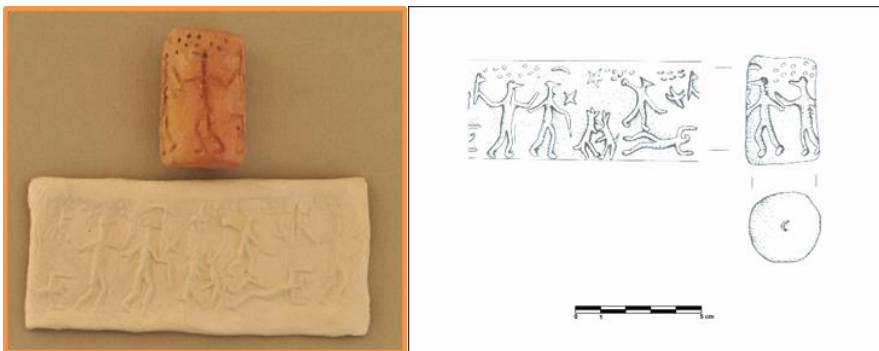

Fig. 6: Early Mitanni Period Cylinder Seal

Fig. 7: Bulla with a Cylinder Seal Impression

Cult Objects

All *in-situ* artifacts discovered at the temple belong to the second phase recovered from the large section at the southern part of the Cella. Some of the artifacts discovered on two different floor relate to religious ceremonies performed with food, drinks and cooking for the

rituals as well as storage of the offerings. The artifacts related to religious ceremonies were found on the upper floor, while the artifacts related to cooking and storage on the lower floor.

The artifacts uncovered on upper floor indicate that these were cult objects related to two different rituals. Of these, a terracotta pedestal and a cylindrical stone sitting vertically on it, as well as a bowl whose bottom was removed, must have been the instruments for an oracle ritual (Fig. 14a-b-c). Other items found were portable ritual items, both inside and outside the temple, which were likely used during the spring festival, such as *AN.TAH.ŠUM*⁵. The ritual objects include two Karaz-type mobile hearths (Fig. 10a-b), a portable adoration vessel (Fig. 11a-b), an altar with massive interiors and a pedestal (Fig. 12a-b), a bronze scraper (Fig. 15a-b) and a painted vessel including carbonized plant remains probably used as censer (Fig. 13a-b). A *Dark Rimmed Orange Bowl (DROB)* (Fig. 18a), two Mitannian cups (Fig. 17a-b) and a small pot (Fig. 18d) which uncovered on the lower floor, must have been used in the *AN.TAH.ŠUM* ritual celebrated outside the temple (Ardzinba, 2010: pp.75-86).

Items found on the lower floor include an unportable hearth, two Mitannian cups lined along the eastern wall with carbonized plant remains inside (Fig. 17a-b), a red-polished deep jar with a large rim (Fig. 17b), a thin-walled, *Dark Rimmed Orange Bowl (DROB)*, a fine bowl, an oil lamp, and a small pot. In addition, amongst broken pieces of pottery scattered around the place, two lids, probably belonging storage vessels have been found (Fig. 19a-b). One of the interesting artifacts was a kind of bowl that looks like a lid on one side and a shallow bowl on the other side with a handle and a rounded hollow in the middle, which was probably used during the ritual of Libation (Fig. 8). Carbonized barley and wheat deposits were uncovered around the hearth.

Fig. 8: Cult Objects from the Temple

⁵ *AN.TAH.ŠUM*, A spring festival named after crocus a bulbous plant that blooms in spring in April, was celebrated across Anatolia. Hittite texts mention these festivals were performed for 38 days (Ünal, 2016: pp.125-127).

Object from the Upper Floor

Karaz-Type Mobile Hearths

Transcaucasian culture reaching from Southern Caucasus to the slopes of the Taurus Mountains, horseshoe-shaped hearths appeared in the beginning of the late Chalcolithic Age. These hearths were used for long periods of time in the region as already uncovered in Sakyol-Pulur and Norşun Tepe (Simonyan and Rothman, 2015; pp.1-46, Fig. 11; Takaoğlu, 2000; pp.11-16, Fig. 2). Since the early phase of the Middle Bronze Age, Karaz-type hearths with geometric decorations have been widely used in the Amuq Plain and the Habur region i.e. in almost all places populated by the Hurrians, like in Müslümantepe (Fig. 11) (Kelly-Buccellati, M., 2007: p.146: Fig.9; Akar and Kara, 2018: p.113; Fig. 11, 12, 14). The hearths recovered in the Müslümantepe temple are products of the same tradition. In contrast to the previous examples, the bottoms of the ends of hearths in Müslümantepe temple were removed and handles were engraved on both sides for carrying. The base of the hearths was removed to make their moving to the outdoor easier. The handles carved from the sides made the hearths more comfortable for mobile using. The side wall/wall(s) and the monolithic protrusion on the back of the central part were preserved and decorated with geometric grooves according to old tradition (Frangipane, 2011: p.174). Only half of these two hearths were found from the excavations at Musluman Tepe. Although the temple was closely examined, the missing parts of the hearts were not found. Interestingly, only the right halves of both hearths were recovered (Fig. 11a-b). Similar hearths were also discovered in Hirbemerdon Tepe in the Upper Tigris region (Laneri and Schwartz, 2011: p.352).

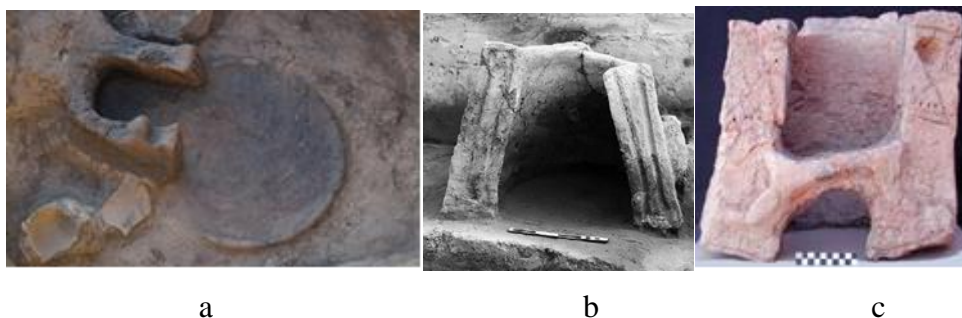

Fig. 9: Karaz-type hearths unearthed in Müslümantepe (a) - Toprakhisar (b) - Urkish (c)

Adoration Vessel (Altar)

Similar special types of vessels, often referred to as oil lamps, have been found in the Upper Tigris region. (Laneri et al.; 2015; pp.542-545, Fig. 8-9) The vessel recovered in Müslümantepe resembles, however, an altar peculiar to temples (Fig. 10a). What makes different options for naming these items possible is that these vessels have a composite form. While the vessel resembles an oil lamp for burning incense/fumes, in other aspects it reminds an Altar or a Ryton used during libation (since it has a drain). The adoration vessel found in Müslümantepe has the shape of a two-storey temple/building. The lower floor consists of posts standing on a pedestal and symbolizing the four corners. The second floor has circular lines, and is relatively smaller with its upper part formed as a bowl with a drain. A goddess is peering outside from the front section of the upper floor. All four sides of the goddess is featured by four horn protomes highlighting the sacredness of the place. The ones on the left are intact while the horns on the right are broken. The iconographic features of the goddess are rather remarkably. The head of a figurine recovered at Tell Brak is similar, dated to late 3th. millennium BC (McDonald, 2001; vol.2. p.269, Fig. 286). A similar head of a figurine from the Middle Bronze Age has been found in Kenan Tepe (Parker, 2011; p.733, Fig. 19). The hairstyle

features feathery curls covering the forehead and the face contours. The nose is arched and pointed like a beak. The jaw and mouth are not distinctive. The hands are outstretched, as if embracing an object. After shaping, however, the hands were either cut off before painting or the shape of a wing was intended to be given. The whole body appears to be dressed down to the toes. The toes have the shape of a claw with rough lines. In this context, the beak, bird's eye, feathery bird's head and bird's claw featured in the iconography are reminiscent of an early-period griffon iconography (Fig. 10a-b). To hazard a guess concerning how the adoration vessel was utilized, it can be assumed that a liquid in the bowl flows down the drain, between the of the griffon shaped figure illustrated on the upper floor of the temple model

Altar

Among the remains of the fire-damaged temple - in terms of mobile cult objects - is an altar recovered on the surface of the upper floor. This handmade altar with massive interiors, a pedestal of its own, a round body and a height of about 30 cm must have mainly been used for solid sacrifices such as bread. In the Hittite religious texts, believed to have been derived from Hurrian religious rituals, the '*Salli Aessar*' bread sacrifice is described as having been performed by a priest or king splitting and placing sliced or unsliced bread on the altar as an offering to gods (Ardzinba, 2010; pp.85-86). In fact, the cake/bread mold found on the lower floor of the temple (Fig. 12a-b) points to bread sacrifices performed in religious rituals.

Painted Vase

The broken vase found scattered on the upper floor, has the form of a vessel, by some colleagues referred to as 'Mitannian Cup' (Fig. 13a) (D'Agostino, 2016; p.542: Fig. 2/4; Ay, 2013; p.275: Fig.7). It contained herbal remains such as white carbonated leaves and/or flowers, probably used to burn incense. The vase slightly leans outward featuring a plain edge, conical body and a flat bottom on a wheel. During restauration, it was discovered that it featured figures decorated with paint following a firing process. Most of paint fell off and remained only on figures identified on the basis of traces discovered here and there. On the vessel a standing human figure can be distinguished and a second figure pulling a horse's reins towards the first figure. Behind the horse figure two other figures are recognizable, one with hair floating in the air and the other, only visible from the waist downwards. However, these distorted remains do not give us a full picture of the images. Immediately above the horse figure is perched a bird figure that resembles a partridge (Fig. 13a-b). In broad brush strokes, the center stage seems to have been dominated by a ruler or a religious elite with an attendant on the fringes bringing him his horse. It probably represents an outdoor scene.

Wheel of Fortune Oracle Objects

The ritual objects; one of them a pedestal of terracotta, and its middle part is shaped like an omphalos. The other one is a cylindrical stone with a pointed end standing vertically on the omphalos, (Fig. 14a). The omphalos pedestal is referred to in literature as 'Zeus Omphalos' (Klmczak, 2016: p.3). In the excavation at the Apollo's oracle center at Athens, during 2016 excavation season was unearthed a very similar example (Fig 14b). This pedestal, which is recognized as the omphalos of the world, and the cylindrical stone sitting on it and, as the legend goes, was thrown by Zeus from paradise, are used together with a bowl removed bottom (Klmczak, 2016; p.1-3). The bowl with removed bottom which was recovered from the Müslümantepe temple is bent inwards, thickened outwards, has a hammerhead, a rim and a round body. It is decorated in tape like paint embellishments in orange arranged horizontally on a beige clay (Fig. 14c). It is reminiscent of the Middle Bronze Age Painted Habur Ware in terms of its color-decorations and the vessel shape.

Bronze Scraper

More interesting is a bronze object (Fig. 15a) found on the upper floor of the temple, which we consider to be a scraper. The object was created by forging a 6 cm long and 2.5 cm wide bronze plate and has the shape of a scraper extending from the handle towards the rim. The rim has a broken blunt edge, probably due to wear and tear. The handle is perforated with rivet/nails for fastening objects (Fig. 15a-b). Such objects are mentioned in texts describing Hurrian-Hittite rituals. These scrapers were used to open the pits for offerings to the underworld gods, as observed abundantly in Ağıl Önü in Ortaköy/Şapinuva (Süel, 2010: pp.31-52; Ardzinba, 2010: pp.75-86; Kıymet, 2018: pp.48-51). In the same vein, this object is probably a scraper which was used to open the pits for offerings to the underground gods in Müslüman-tepe.

a b

Fig. 10a-b: Karaz-Type Portable Hearths

a b

Fig. 11a-b: Adoration Vessel

a b a b

Fig. 12a-b:Altar

Fig. 13a-b: Paint Decorated Vase

Fig. 13 Drawing

Fig. 14a-b-c: Wheel of Fortune Oracle Objects

Fig. 14a: Müslüman-tepe Omphalos Pedestal
And The Wheel of Fortune Shaft

Fig.14b: Athens, Temple of Apollo, Zeus
Omphalos and Wheel of Fortune Shaft

c1

c2

Fig. 14c 1-2: Bowl with a Cut-Out Bottom

a

b

Fig. 15a-b: The Scraper Bronze Object

Objects from The Lower Floor

Cake/Bread Mold

The vessel which we believe was used as a cake/bread mold has the shape of a bowl and features deep grooves on its inner surface, similar to modern cake molds (Fig. 16a-b). The bowl was found in fragments inside the remains of a fireplace (probably the fire originated in this fireplace) on the surface of the lower floor of the temple. Due to the fire, it turned quite dark as it was “fired” for a second time, since the vessel suffered deformations and ruptures occurred in the inner surface, due to the high temperature. On the less affected outer surface, the bowl features paint in orange. With regard to the form, the vessel seems to have been formed in a special mold (cake mold) (Fig. 16a-b). Sweet (unsliced) and sour (sliced) bread were largely sacrificed during Hurrian-Hittite religious rituals (Ardzinba, 2010: pp.75-86, Alp, 1999: pp.59-61). In this context, it is not surprising that the inventory of the Müslümantepe temple contained a cake/bread mold. From the other archaeological excavations, however, no information was obtained that such a cake mold had been recovered.

Cult Vessels

Two vases are found among the ruins on the ground floor. Considering the vessel types, they have a slightly everted rim, a cylindrical body and a flat bottom (Fig 17a-b). The type of this vessels has been referred by some colleagues as ‘Mitanni Cup’ (D’Agostino,2016: 519; fig.355). The vessels were found lined up vertically, besides the bottom of the wall. A residue white ash in one is striking. The carbonized white ashes seem to have been plant or plant sap residue associated with burn incense. Similar vessels were found at Tell Brak (Oates, et all, 1997, vol.2, pp.519-521; Fig.1408,1421). These vessels were probably used for storing's plant extracts and leaves for the rituals.

Red Burnished Vase

The largest vessel in the temple's inventory, was found broken and scattered on the lower floor probably due to the impact of the fire (Fig. 17a). During restoration, it was observed that the reassembled rim parts took on different hues depending on different levels of heat they were exposed to, after being broken and scattered. The vessel with a vertical posture, drawn outwards with a simple rim has an oval body and a flat bottom. It is decorated with a shallow horizontal groove running parallel to the shoulder. The vessel is coated with a wine-red paint and was burnished (Fig. 17c). This group of pottery, the *Red Brown Wash Ware (RBWW)*, is recovered in Hirbemerdon Tepe and Salat Tepe, and was commonly used in Upper Tigris region during the Middle Bronze Age (D’Agostino, 2016; p.487: Fig. 194-195; 489: Fig. 216; 491: Fig. 218). Larger vessel of the *Red Brown Wash Ware (RBWW)* were also used as pithoi for burials in the cemetery area. This vessel was possibly used for the storage of liquid or solid material used for the performance of religious rituals.

Red Burnished Bowl

A bowl discovered in the fire layer on the surface of the lower floor was found broken and scattered, exposed to different levels of heat with its pieces taking on different hues (Fig. 18a). The bowl consisting of many pieces was restored. The bowl is bent outwards, has a simple rim, a rounded body and a rounded bottom. Although there were minor changes to form, they were produced according to the same tradition as Dark Rimmed Orange Bowls (DROB) discovered at the cemeteries in Müslümantepe from the 3rd millennium BC. Similar versions are known to have been found in Hirbemerdon Tepe (D’Agostino, 2016; p.597: Fig. 781). Although its function in the temple is not fully understood, but it is believed to be a bowl used in rituals. In fact, a similar bowl in Salat Tepe containing piglets’ skeleton was placed among

the early Middle Bronze Age, level stones foundation (Ökse, 2015a; p.133: Fig. 3). Two further bowls with same features from Müslümantep, which comprise two human figures made of clay and one animal bone, were discovered among the early Middle Bronze Age stones foundation's.

Tiny Bowl

This thick-walled, handmade bowl with a coarse clay and a round, shallow body contains carbonized organic residues (Fig. 18b). However, these remains have not yet been analyzed. This bowl was probably used to measure and/or to transfer liquid or solid offerings into another container stored in the temple's storage.

Oil Lamp

An oil lamp was recovered among the mish-mash of pottery fragments found in the fire layer on the lower floor (Fig. 18c). This tiny, thick-walled, handmade oil lamp made with a coarse clay was probably used as a lighting device on the lower floor.

Small Pot

Among other storage vessels, was discovered a small pot with a short flaring neck and, a rounded body and a flat bottom (Fig. 18d). Although its function is not exactly known, it is assumed that liquid or solid ritual materials may have been placed in the vessel, which resemble other lids discovered in the same period in terms of its clay form; so, its mouth was probably closed with a lid.

Lids

Three lids scattered around were found between the storage containers on the lower floor (Fig. 19a-b-c). Two of the three handmade lids with a coarse clay have relatively large diameters, with one having a rectangular and the other a crescent shaped handle (Fig. 19a-b). Possibly both lids were used for covering the pots and pans discovered in this area. Similar versions were also found in Hirbemerdon Tepe (D'Agostino, 2016; p.557: Fig. 498-499). The smaller one seems to have been used for a more demanding purpose than merely a lid. Its arched body bent inward is bowl-shaped. In the middle of the rounded is a handle (Fig. 19c). It is assumed that it was a ritual vessel which was used for liquid sacrifices to spread blessing to the worshipper.

Fig. 16a-b: Cake/Bread Mold

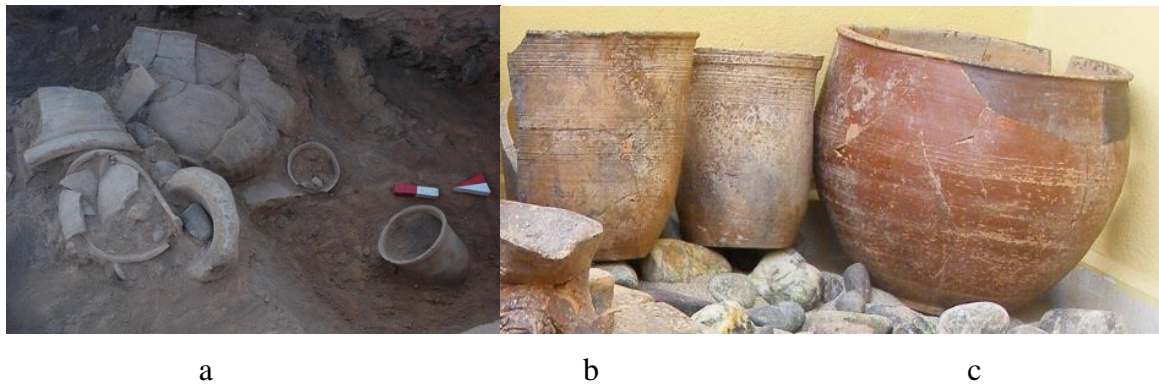

Fig. 17 a-b: Lower Floor In-Situ Cult Vases and the Red Burnished Vase c

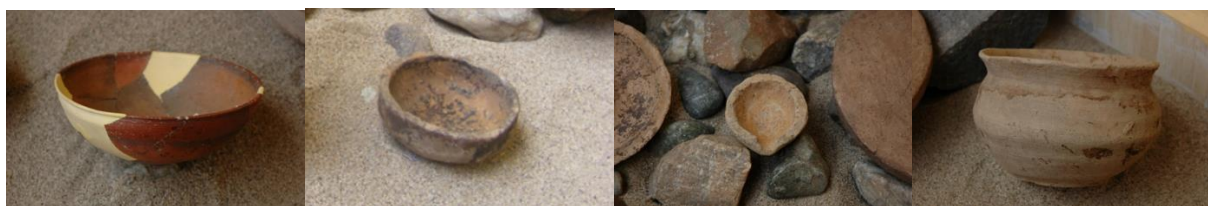

Fig. 18: Bowl (a), Tiny Bowl (b), Oil Lamp (c) and Small Pot (d)
On the Surface of the Lower Floor

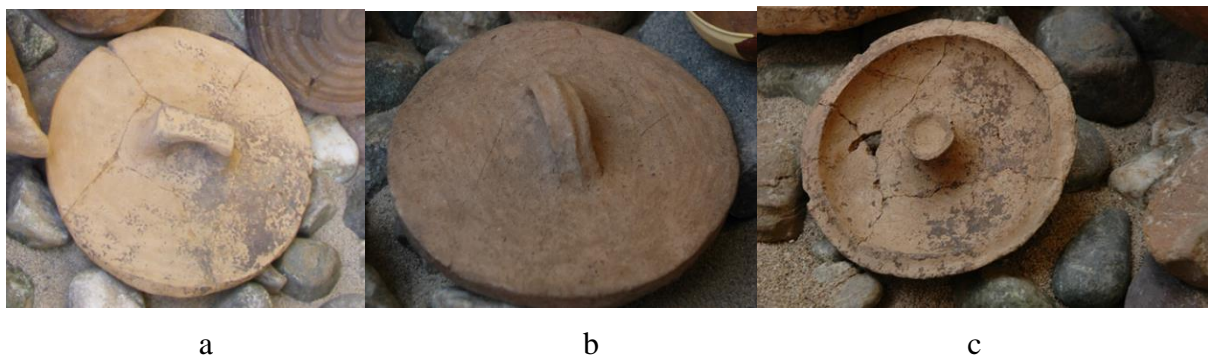

Fig. 19a-b-c: Lids Discovered on the Surface of the Lower Floor

Assessment and Conclusion

Müslüman-tepe has the potential to have been the center of a Hurrian Kingdom dating back to the Akkadian period (from the end of the 3rd millennium B.C. to early the beginning of the 2nd millennium B.C.) on account of the palace surrounded by a city-wall that was unearthed during excavation in 2017. Most of southeastern wing the palace is remain under the temple, and part of it has excavated. During the excavations at northwestern of the palace in the central hall unearthed a big hearth. Maybe this side of the palace is an administrative area. But we have not any archeological evidence to understand the functional of two wings of the palace (Fig. 20). As in the temple, which is the subject of this article, the palace is very similar to the palace and temples in Tell Atchana (Fig. 21). On the other hand, it is assumed that the Müslüman-tepe Palace was used about 200 years earlier. In this context, the Müslüman-tepe Palace is unique⁶ to the Upper Tigris region and the earliest example of Northern Syria Hurrian

⁶ Akkadian layers were discovered in settlements at the bottom of the Tigris, such as Hirbemerdon (Laneri et al.;

palaces and temples like in Tell Atchana. Müslümantepe's temple and palace architecture and its tradition of a hearth appears to be related with the Amuq Plain (Tell Atchana (Laneri and Schwartz, 2011: p.343; Fig. 14.3), Kinet Höyük (Gates, 2013: pp.223-234; Fig. 5), Toprakhisar Höyük (Akar and Kara, 2018: p.115; Fig. 17)) and Oylum Höyük in Kilis (Engin, 2019: p.15; Fig. 1-2). The horseshoe-shaped hearth in Toprakhisar is almost identical to the Müslümantepe Karaz-type hearth (Akar and Kara, 2018: pp.85-115; Fig. 14).

The Middle Bronze Age temple destroyed by a fire has two phases and two floors. The first phase refers to the Hurrian Period of the first quarter of the 2nd millennium B.C. whilst the second phase is associated with the Hurrian-Mitannian Period of the second quarter of the 2nd millennium B.C. The first phase consists of two spaces arranged in a sequential manner which are interconnected. Front and rear entrance doors face towards the east and are on the same axis. The rear room is accessible via a three-stepped staircase at the entrance to the door. As in the second phase, this rear room must have been the most sacred palace during the first phase.⁷ Judging by the remains of the foundations of the building, it is likely that the building also had two floors during the first phase. Only a few evidences have been recovered that would allow us to draw a picture of the state of the temple during this phase. During the first phase of the temple, namely in the first half of the 2nd millennium B.C, Müslümantepe must have been a Hurrian (*Ewro*) - *dimtu* administrative center that had the appearance of a castle, ruled by an Ewri and surrounded by great farmlands (Diakonof, 1984: pp.5/10-6/10, Yakar, 2007: pp.407-417; Jankowska, 1991: pp. 228-260), vineyards and gardens (Dönmez, 2019; pp.1-4), advanced animal farms (Berthon, 2011; pp.176-178) and sprawling workshops at the *Höyük*. However, due to the devastating effects of the earthquake also known to have hit Salat Tepe, the Hittite military campaigns to the Hurri centers in the Upper Tigris region and the centralization of the Mitannian state, which began to dominate the region in the same period, Müslümantepe was run by a degraded temple whose influence had probably been reduced. In the second phase of the temple, which constitutes the subject of the article, this *dimtu* administrative center, which had craftsmen working in its workshops as well as farmers, gardeners and shepherds, might have been ruled by a priest bound to a powerful Mitannian leader. After the earthquake, the settlement was rebuilt in smaller dimensions on the foundations of the previous phase. This new phase is more like a renovation phase than a construction undertaken from the remaining architectural elements. It is also noteworthy that the traces of the fire were found only in the temple and in the priest's house. The fact that the fire in question affected only religious/administrative structures indicates the possibility of arson due to a heterodox conflict concerning the temple/administration or a military campaign by Assyrians and even Hittites (Karg, 1999: pp.273-276; Novak, 2007: pp.389-390; Schachner, 2018: pp.111-114).

2015:553-564), Kuriki Höyük (Genç and Köse; 2017: pp.279-304), Ahmetli (Laneri et al.; 2015:pp. 557-559), Salat Tepe (Ökse, 2014; pp.43-45) and Gre Dimse (Karg, 1999: pp.248-250) which were excavated during Ilisu Dam Salvage Excavation Works. But none of them had a palace and/or a temple within the city wall representing the presence of such a strong central authority as that in Müslümantepe. In this context, these centers in the hinterland of Müslümantepe must have been administered from the palace in Müslümantepe during this period. The existence of a complex temple in Müslümantepe in the following early Middle Bronze Age is also important in terms of showing the continuation of that relationship of sovereignty.

⁷ In the second phase of the temple, the partition of the back room (Cella) by a wall may have been the earliest building model of the Mitanni temple, which will emerge in the Upper Habur Region. Moreover, in this case brought a new dimension to the debate about the fact that the Mitannian maybe were not come from anywhere but they are a member of the converted their faith Hurrian community.

An analysis of the cult objects recovered from the temple in terms of both their technical and typological aspects and their functions and in terms of their *in-situ* positions in the temple shows that these were used during indoors (inside the temple) rituals and outdoors (outside the temple) rituals. In terms of their function, the mentioned objects represent two different categories of rituals performed by the priests for the same religious purposes. Of these, mud brick, stone and bowl with a removed bottom, which we call the ritual objects of the wheel of fortune, might have been ritual objects used by the Hurrians during oracles. The adoration vessel, Karaz-type portable hearths, vases, the bread/cake mold, unportable altar and typical Mitanni decorated cup must have been mostly associated with rituals such as *AN.TAH.ŠUM* (*Salli Ašessar*) involving incense, liquid libations and bread offerings, which might have been celebrated with the beginning of spring outside the temple (Ardzinba, 2010: pp.75-86; Ünal, 2019: pp.129-158).

Karaz-type hearths had been widespread since the late Chalcolithic Age from the Eastern Anatolian region all the way to northern Syria. Unportable versions of them were placed on the floor of the living rooms with the back parts and the sides decorated with a human face and at others with geometric motifs. They might have symbolized family gatherings around the (holy) hearth. Indeed, an unportable Karaz-type hearth was excavated in Müslümantepe inside a room. However, its portable versions are very rarely used for outdoor rituals (Ardzinba, 2010: pp.77-88). The fact that only the right half of the mobile Müslümantepe hearths were recovered suggests that the hearths were split in the middle or slammed to the ground⁸ as a symbolic expression of the end of the ritual, just like with bread offerings.

There are various assumptions concerning the function of the composite vessel, depicting a two-storey temple model that we call an adoration vessel. Clay plates with a chamber and picturesque embellishments recovered during excavations in the Upper Tigris region are referred to in scientific publications as oil lamps and also ritual objects (Laneri and Schwartz; 2011: pp.351-354; Fig. 14.5; Laneri et al.; 2015: pp.542-545, 558) For us, however, this definition is incomplete. When considered in the context of other pots and pans, this artifact recovered in Müslümantepe may have served as an incense burner owing to the plant extracts, leaves and plant roots in the spouted bowl on its top⁹, or it may have been employed as an altar in a libation ritual through dripping a liquid offering inside, or as recommended by other colleagues, it might have been used as a kind of oil lamp through putting oil inside (Özfiat, 2005; Plate XCIV Fig. 7; Plate XCV Fig. 13; Ökse and Görmüş, 2006;p. 176:Fig. 21; Laneri and Schwartz; 2011: p.353; Fig. 14.5; Laneri et al.; 2015: p.543:Fig. 8-9, 544: Fig. 10). From our point of view, the fact that the vessel was found in the temple and its status as one of the most vital fixtures in a religious ritual renders its identity as an adoration vessel more accurate. In the vessel's depiction of the second floor of the temple, there is the figure of either a priestess or a goddess looking as if peering out from a window, which in itself raises questions. At first glance, one sees a figure like a priestess dressed from head to toe. However, upon closer look, it is revealed that the depicted figure is that of a bird rather than a human being. And therefore, the figure we see on the second floor of the temple is not the depiction of a human but that of a

⁸ With regard to the assumption that the decorated plates uncovered in the ritual area at Hirbemerdon were broken or slammed to the ground to symbolize the end of the ritual performance, it is also possible that the hearths recovered in Müslümantepe were also broken and had missing parts due to the same reason (Laneri et al.; 2015: pp.558; footnote: 126-127).

⁹ Indeed, a similar pot uncovered from Salattepe was described as an 'incense pot' (Ökse, Görmüş, Bozkurt, 2015b: pp.52).

bird-human (griffon?). In that respect, the adoration vessel found in Müslümantepe becomes even more important. In this context, the depicted bird-human figure is an important find both in terms of its relationship to the Hurrian culture and the fact that the griffon became recognizable at such an early point in time.

Some of the temple/cult objects found in Müslümantepe resemble the ritual pots and pans used during *AN.TAH.ŠUM* celebrations of Hittites also attended by the King, which are assumed to have originated from Hurrians. All members of the community took part in the ‘Great Assembly’ ‘*Salli Ašessar*’¹⁰ portion of the *AN.TAH.ŠUM* celebrations, which were held outside the temple in the open air and lasted for days. Documents telling about such rituals mention that the ritual used to be held by the river side. Those who participated in the rituals were invited by the priests to stand up, all those present would chant divine songs. The priest presiding over the ceremony would take the bread offering, halve it and place it on the altar in the middle. At the priest's request, the participants would gather around the burning holy hearth / altar, the priest would put wine into a bowl and distribute it evenly to the participants, who would all drink it in honor of God. That concluded the Great Assembly (Pankush) state of the ritual (Ardzinba, 2010: pp. 75-86; Ünal, 2019: pp. 129-158).

Similar versions of the oracle objects found in the temple were recovered in 2016 from the Temple of Apollo in Athens. The artifacts in Athens are assumed to be about 2000 years younger than those recovered in Müslümantepe. The terracotta pedestal carved from the middle that represents the omphalos of the wheel of fortune as well as the vertical stone with a sharpened end placed above it represent the Omphalos of the World. Looking at the practices of fortune-telling at Apollo's temple, oracles were made about the distant and near future as well as routine oracles about illnesses, travels to other lands, matters of the heart and simple everyday matters (Kłimczak, 2016: pp.1-3). In a suggestion concerning oracle performance, a virgin priestess standing before the Omphalos that represents the center of the world holds a bowl with a cut-out bottom in her hand. The priest standing next to her pours water from the jug he holds in his hand into the bowl. The water that flows through the bowl and meets the pointed end of the stone representing the Omphalos is scattered around and takes different

¹⁰ Salli Ašessar in Hittite means the Great Session with reference to a ritual performance. Over time it turned into a secular administrative assembly, called Pankush (Ardzinba, 2010: pp.75-86; Ünal, 2019: pp.129-158). Salli Ašessar, however, also evokes Semitic connotations in one aspect. In fact, the word *Sallu* is Akkadian and means praying and figurative worship. The word *Ašša* means perfect and wonderful in Sumerian while *Šir* means singing/chanting divine songs/making beautiful sounds. On that basis, *Salli Aššašir* as a whole could mean ‘singing divine songs with a beautiful voice and praying.’ Nowadays, Muslims perform prayers (*namaz*) as a ritual, which in Arabic means *Sala* referring to collective prayer/worship. In fact, the imam shouts ‘Hayya A’l El-Sala’ during the call to prayers, inviting people to a mass ritual, a sort of collaborative act and sharing. Mass prayers are led by leading members of society. In this context, as in Salli Ašessar, everyone is encouraged to participate in the ritual and the ritual (or Sala) is performed by the leader of the community. In Arabic, the word *A’ša* refers to a certain time of the day (evening) as well as being full, feeding others and feast. In fact, Christian Arabs called the Last Supper of Jesus Christ ‘A’ša-i Rabbani’, i.e. the divine feeding. Here Jesus Christ, like the Hittite King and High Priest, broke bread and shared it with his disciples saying ‘This is my flesh,’ and gave them wine from the bowl he held saying ‘This is my blood,’ feeding his disciples both physically and morally. This ritual meal is an A’ša ritual. On that basis Salli Ašessar, as performed by the Hittites, was a ritual presided over by the King, who was also the High Priest, in which everyone took part and where both the participants and the gods were fed. Therefore, it can be argued that there is a degree of kinship and/or similarities in terms of performance between Salli Ašessar and Sala and A’ša-i Rabbani rituals.

Sallu: <http://www.assyrianlanguages.org/akkadian/dosearch.php?searchkey=2745&language=id>

Ašša: <http://psd.museum.upenn.edu/nepsd-frame.html>

Šir: <http://psd.museum.upenn.edu/nepsd-frame.html>

shapes. The priest would thus try to make sense of the forms that appear and make oracles about the event or person concerned. The discovery of Greek oracle ritual implements at a temple dated 18th-17th century BC in Müslüman-tepe which is about 2500 km east from Greece shows that this practice existed in the ancient Northern Mesopotamia much earlier. Both the distance and the long-time difference show that some traditions can last for thousands of years. Basing on Gütterbock's view that the Greek Theogony written by Hesiod is based on the Hurrian myth of Illuyanka (Wilhelm, 1989: pp.4-6), we suggest that the oracle rituals in the Hurrian-Mitannian temple in Müslüman-tepe had been the proto-type of oracle rituals in the temple of Apollo in Athens. In this context, the transfer of Hurrian cults, myths and rituals to the Greek world through the Hittites/Luwians reinforces many direct or indirect relationships between the ancient Anatolia and the ancient Greek world. As archaeological and philological evidence of such mythical transfers increases, it becomes even more important to determine the origins of Greek religious rituals.

Fig. 20: Müslüman-tepe Temple and Palace

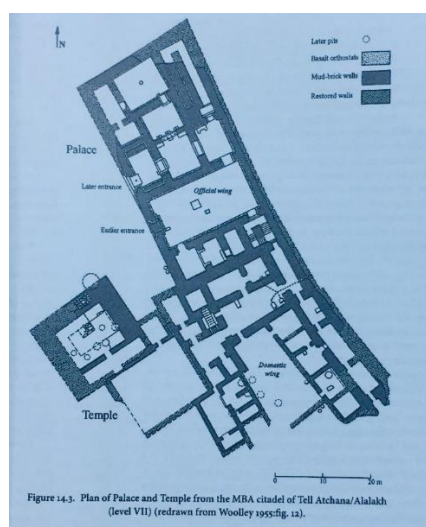

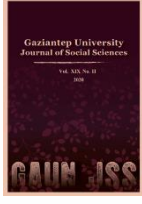
Fig. 21: Tell Atchana/Alalah Temple and Palace (Laneri and Schwartz, 2011: p.343; Fig. 14.3)

References

- Akar, M. K. (2018). Into the Hinterland: The Middle Bronze Age Building at Toprakhisar Höyük, Altınözü (Hatay, Turkey). *ADALYA*, 21, *The Annual of the Koç University Suna & İnan Kıraç Research Center for Mediterranean Civilizations (AKMED)*, 85-115.
- Algaze, G., & Peasnell, B. (2010). The Survey of Pir Hüseyin 2004. *Anatolica XXXVI*, 165-195.
- Alp, S. (1999). *Hititlerde Şarkı, Müzik ve Dans. Hitit Çağında Anadolu'da Üzüm ve Şarap*. Ankara: Kavaklıdere Kültür Yayınları.
- Ardzinba, V. (2010). *Eski Çağ'da Anadolu Ayinleri ve Mitleri, SSCB Bilimleri Akademisi Doğubilim Araştırmaları Enstitüsü*. (O. Uravelli, Çev.) Ankara: Kafdav Yayınları.
- Ay, E. (2013). Müslümanentepe Kazıları 2005-2008 İhsu Barajı ve Hes Projesi Arkeolojik Kazıları 2004-2008 Çalışmaları. K. V.-D. Müdürlüğü içinde, *İhsu Barajı ve Hes Projesi Arkeolojik Kazıları 2004-2008 Çalışmaları. The İhsu Dam and Hep Project Excavations Season 2004-2008* (s. 273-302). Diyarbakır: Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü- Diyarbakır Müze Müdürlüğü.
- Berthon, R. (2011). *Animal Exploitation in the Upper Tigris River Valley (Turkey) between the 3rd and the 1st Millennia BC*. Univesitat Kiel: PhD thesis.
- D'Agostino, A. (2008). Between Mitannians and Middle-Assyrians: Changes and link in Ceramic Culture at Tell Barri in Syrian Jazirah during the End of the 2nd Millennium BC. *In Proceedings of the 5th International Congress on the Archaeology of the Ancient Near East*, ed. M. Molist, J.M. Cordoba, M.C. Perez, I. Rubio and S. Martinez, *Universidad Autonoma de Madrid.*, 525-47.
- D'Agostino, A. (2016). *L'Alto Tigri nelle età del Bronzo Antico e Medio. Siti, sequenze e ceramiche rosso-brune tra fine III e inizio II millennio a.C.* . Italy: Frienze University Press.
- Diakonoff, I. (1984). *The Prehistory of the Armenian People*. New York: Caravan Books.
- Diakonoff, I. (1991). *Early Antiquity*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Doğan, U. (2005). Holocene Fluvial Development of the Upper Tigris Valley (Southeastern Turkey) as Documented by Archaeological Data. . *Quarternary International*, 75-86.
- Dönmez, E. (2019). *Müslümanentepe 2012 Arkeobotanik Analiz Sonuçları Raporu*. Ankara: Hacettepe University Faculty of Biology (unpublished).
- Engin, A. (2019). A Middle Bronze Age Palace at Oylum Höyük and New Findings. *unpublished article*, 1-17.
- Erinç, S. (1980). Kültürel Çevrebilim Açısından Güneydoğu Anadolu. H. Çambel, & R. Braidwood içinde, *İstanbul ve Chicago Üniversiteleri Karma Projesi Güneydoğu Anadolu Tarihöncesi Araştırmaları*, (s. 65-72). İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Erkanal, A. (1993). *Anadolu'da Bulunan Suriye Kökenli Mühürler ve Mühür baskıları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Frangipane, M. (2012). The Collapse of the 4th Millennium Centralised System at Arslantepe and the Far-Reaching Changes in 3rd Millennium Societies. *Origini XXXIV, Roma*, 237-260.
- Gates, M. (2013). Gates, M.H., 2013, The Hittite Seaport İzzıya at Late Bronze Age Kinet Höyük (Cilicia). *Near Eastern Archaeology*, Vol.76, No.4, 223-234.
- Jankowska, N. (1991). Asshur, Mitanni, and Arrapkhe. I. Diakonoff içinde, *Early Antiquity* (s. 228-260). Chicago: The University of Chicago Press.
- Karg, N. (1999). Gre Dimse 1998: Preliminary Report. J. Öztürk, & N. Tuna içinde, *Salvage Project of the Archaeological Heritage of the İhsu and Carchemish Dam Reservoirs Activities in 1998* (s. 237-296). Ankara: METU.

- Kelly-Buccellati, M. (2004). Andirons at Urkesh: New Evidence for the Hurrian Identity of Early Trans-Caucasian Culture. A. Sagona içinde, *A view from Highlands: Archaeological Studies in Honor of Charles Burney* (s. 67-89). Herent: Peeters.
- Kelly-Buccellati, M., & Buccellati, G. (2007). Urkesh and the Question of the Hurrian Homeland. *Bulletin of the Gergian National Academy of Sciences*, 142-151.
- Kıymet, K. (2018). Salat Tepe Ritüellerine İlişkin Bulguların Hitit-Hurri Metinleri ile Karşılaştırılması. *Olba XXVI*, 41-95.
- Klimzacak, N. (2016, June Wednesday). *First Ancient Oracle Well to Apollo unearthed in Athens*. Ancient Origins: <https://www.ancient-origins.net/> adresinden alındı
- Köroğlu, K. (2018). *Assurlular: Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı/The Assyrians: Kingdom of the God Aşşur from Tigris to Taurus*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Kuzucuoğlu, C. (2002). Preliminary Observation on the Tigris Valley Terraces Between Bismil and Batman. N. Tuna, & J. Velibeyoğlu içinde, *In Salvage Project of the Archaeological Heritage of the Ilisu and Carchemish Dam Reservoirs: Activities in 2000* (s. 766-71). Ankara: Middle East Technical University.
- Laneri, N., & Schwartz, M. (2011). Southeastern and Eastern Anatolia: The Middle Bronze Age. S. Steadman, & G. McMahon içinde, *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia (10.000-323 B.C.E.)* (s. 337-362). Oxford: Oxford University Press.
- Laneri, N., Schwartz, M., Ur, J., D'Agostino, A., Berthon, R., Hald, M., & Marsh, A. (2015). Ritual and Identity in Rural Mesopotamia: Hirbemerdon Tepe and the Upper Tigris River Valley in the Middle Bronze Age. *American Journal of Archaeology*, 553-564.
- Novak, M. (2007). Mittani Empire and the Question of Absolute Chronology: Some Archaeological Considerations. M. Bietak, & E. Czerny içinde, *The Synchronisation of Civilisations in the Eastern Mediterranean in the Second Millennium BC vol.III* (s. 389-401). Wien: Österreichische Akademie der Wissenschaften.
- Oates, D., Oates, J., & McDonald, H. (1997). *Excavations at Tell Brak, vol.1: The Mitanni and Old Babylonian Periods*. London: British School of Archaeology in Iraq.
- Oates, D., Oates, J., & McDonald, H. (1997). *Excavations at Tell Brak, vol.2: Nagar in the third millennium BC*. London: British School of Archaeology in Iraq.
- Ökse, A., Dönmez, E., Görmüş, A., Gürbüz, M., & Özdeğer, M. (2012). The Middle Bronze Age Farming Economy of the Upper Tigris Region: A Reconstruction Basing on Archaeological, Archaeobotanical and Ethnoarchaeological Analysis. *Akkadica 133/1*, 67-106.
- Ökse, A. (2014). Salat Tepe'de Akkad Dönemine ait bir Kırsal Tapınak. *Haberler, Ocak 37*, 43-45.
- Ökse, A. (2015a). Building Rituals Attested at the Bronze Age Settlement of Salat Tepe. A. D'Agostino, V. Orsi, & G. Torri içinde, *Sacred Landscapes of Hittites and Luwians. Proceeding of the International Conference in Honour of Franca Pecchioli Daddi. Florence, February 6th-8th* (s. 123-136). Italy: Fienze.
- Ökse, A., & Görmüş, A. (2006). Excavation at Salat Tepe in the Upper Tigris Region: Stratigraphical Sequence and Preliminary Result of the 2005-2006 Seasons. *Akkadica 127.2*, 167-98.
- Ökse, A., Esenyurt, Y., Görmüş, A., Bora, A., & Uslu, K. (2010). The Collapse of a Middle Bronze Age Building Complex at Salat Tepe Due to an Earthquake. P. Marthiae, F. Pinnock, L. Nigro, & N. Marchetti içinde, *Proceedings of the 6th International Congress of the Archaeology of the Ancient Near East vol.1* (s. 467-480). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- Ökse, A., Görmüş, A., & Atay, E. (2009). Collapsed Walls of a Middle Bronze Age Building at Salat Tepe (Diyarbakır): Evidence for an Earthquake? Ç. Aygün içinde, *Soma 2007*:

- Proceedings of the XI Symposium on Mediterranean Archaeology* (s. 277-283). England: British Archaeological Reports International Series 1900.
- Ökse, A., Görmüş, A., & Bozkurt, T. (2015b). Remnants of Incantation Ritüels from the Middle Bronze Age Settlement at Salat Tepe: an Ethnoarchaeological Approach. P. Millitello, & H. Öniz içinde, *SOMA 2011: Proceedings of the 15th Symposium on Mediterranean Archaeology, Held at the University of Catania 3-5 March 2011* (s. 51-58). England: Oxford Archaeopress.
- Özfirat, A. (2005). *Üçtepe II, Tunç Çağları: Kazı ve Yüzey Araştırması Işığında- Üçtepe II, Bronze Ages: Excavation and Survey in the Upper Tigris Valley*. İstanbul: Ege Yayınları.
- Özgüç, N. (1968). *Kaniş Karumu Ib Katı Mühürleri ve Mühür Baskıları. Seals and Seal Impressions of Level Ib From Karum Kanish*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Parker, B. (2011). Yukarı Dicle Arkeolojik Araştırma Projesi (UTARP): 2002 Kenan Tepe kazılarına genel bakış / Upper Tigris Archaeological Research Project (UTARP): An Overview of the 2002 Excavation at Kenan Tepe'. N. Tuna, & O. Doonan içinde, *In Salvage Project of the Archaeological Heritage of the Ilisu and Carchemish Dam Reservoirs: Activities in 2002* (s. 703-755). Ankara: Middle East Technical University.
- Schachner, A. (2018). Orta Assur Krallıklarının Anadolu'daki Çıkarları. K. Köroğlu, & S. Adalı içinde, *Assurlular: Dicle'den Toroslar'a Tanrı Assur'un Krallığı/The Assyrians: Kingdom of the God Aššur from Tigris to Taurus*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Simonyan, H., & Rothman, M. (2015). Regarding Ritual Behaviour at Shengavit, Armenia. *10.2143/ANES.52.0.3082864, January*, 1-46.
- Speiser, E. (1948). Hurrians and Subarians. *Journal of the American Society*, 1-13.
- Süel, M. (2010). Ortaköy-Şapinuva Ağılönü Kutsal Alanı ve Kurban Çukurları. *Arkeoloji ve Sanat Dergisi*, 31-52.
- Takaoğlu, T. (2000). Hearth Structures in the Religious Pattern of Early Bronze Age Northeast Anatolia. *Anatolian Studies, British institute at Ankara*, 11-16.
- Tosun, M. (1956). *Mezopotamya Silindir Mühürlerinde Hurri-Mitanni Üslubu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ur, J. A. (2010). Cycles of Civilization in Northern Mesopotamia, 4400-2000 BC. *Journal of Archaeological Research, vol.18, No.4*, 387-431.
- Ünal, A. (2016). *Hititlerde ve Eski Anadolu Toplumlarında Din, Devleti Halk ve Eğlence*. Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- Ünal, A. (2019). *Hitit Başkenti Hattuşaş'ta Otuz Bin Koyunlu, On Bin Boğalı ve Bol İçkili Büyük Şölen Eski Anadolu'nun 3500 Yıllık Yemek ve İçkileri*. Ankara: Bilgin Kültür Sanat Yayınları.
- Wilhelm, G. (1989). *The Hurrians*. (J. Barnes, Çev.) England: ArisPhilips.
- Yakar, J. (2007). *Ethnoarchaeology of Anatolia Rural Socio-Economy in the Bronze and Iron Ages Emery and Claire Yass Publications in Archaeology*. İstanbul: Homer Kitabevi.
- <http://www.assyrianlanguages.org/akkadian/search.php> (Access: 01.10.2019; 14.40)
- <http://psd.museum.upenn.edu/nepd-frame.html> (Access: 01.10.2019; 14.42)

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Reflections of Deep Ecology Approach in the Ahimsa Doctrine

Derin Ekoloji Yaklaşımının Ahimsa Öğretisi'ndeki Yansımaları

Yunus KARA^{a*} Hacer SAROĞLU^b

^a Araştırma Görevlisi, Altınbaş Üniversitesi İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi (İİSBF) Sosyal Hizmet Bölümü, İstanbul / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-7812-5845

^b Yüksek Lisans Öğrencisi, Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Ankara / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-9385-5846

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 27 Kasım 2020

Kabul tarihi: 24 Nisan 2021

Anahtar Kelimeler:

Ahimsa,

Caynizm,

Doğa,

Derin ekoloji,

Dünya dinleri

ARTICLE INFO

Article History:

Received November 27, 2020

Accepted April 24, 2021

Keywords:

Ahimsa,

Jainism,

Nature,

Deep ecology,

World religions

ÖZ

Çevresel krizlerin yaşanması ve doğanın tahrip edilmesi, doğa ve insan ilişkilerinin yeniden düzenlenmesini ve sorgulanmasını beraberinde getirmiştir. Kaynakların aşırı tüketimi, doğal kaynakların tükenmesi, insan olmayan canlı ve/veya cansız varlıkların geri planda bırakılması gibi durumlar insanlığın doğayla uyum içinde yaşaması gerekliliğini tartışmaya açmıştır. İnsan ve doğa arasındaki ilişkinin karşılıklılık ilkesiyle ilerlemesi gerektiğine vurgu yapan derin ekoloji hareketi, ekolojik yıkımdan tüm insanlığın sorumlu olduğunu belirtmektedir. Bütüncül bir bakış açısıyla derin ekoloji, canlı ve/veya cansız tüm varlıkların doğuştan gelen bir öz değeri olduğunu savunmaktadır. Caynizm inancının merkezinde yer alan ahimsa prensibi, derin ekoloji yaklaşımıyla birçok ortak yönü paylaşmaktadır. Ahimsa prensibi özellikle şiddetsiz bir yaşamın benimsenmesi, hiçbir canlı ve/veya cansız varlığa zarar verilmemesi üzerine kurulmuştur. Caynizm inancında yer alan, doğa ile olan her türlü ilişki biçimine özen gösterilmesi ve şiddetsiz bir yaşamı savunan Ahimsa öğretisinde derin ekolojinin izleri görülmektedir. Bu çalışmada da derin ekoloji yaklaşımı ekseninde Caynizm'deki Ahimsa Öğretisi'ne yer verilmesi amaçlanmaktadır.

ABSTRACT

Experiencing environmental crises and destruction of nature brought along the reorganization and questioning of nature and human relations. Conditions such as excessive consumption of resources, depletion of natural resources, leaving non-human living and / or inanimate beings in the background have opened the way for humanity to be in harmony with nature. Emphasizing that the relationship between human and nature should proceed with the principle of reciprocity, the deep ecology movement states that all humanity is responsible for ecological destruction. From a holistic point of view, deep ecology advocates that all living and/or inanimate beings have an innate core value. The principle of Ahimsa, which is at the center of the belief of Jainism, shares many common aspects with its deep ecology approach. The principle of Ahimsa is based on the adoption of a nonviolent life and no harm to any living and/or inanimate being. The traces of deep ecology are seen in Ahimsa teachings, which are in the belief of Jainism, paying attention to every kind of relationship with nature and advocating a life without violence. In this study, it is aimed to include Ahimsa doctrine in Jainism on the axis of the deep ecology approach.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: yunus.kara@altinbas.edu.tr

Introduction

Human interaction with nature has been continuing since the beginning of human history. Humanity's conception of sovereignty has caused it to use the environment at its capacity and change or destroy the untouched nature for its own interests. The fact that people use nature as a tool to survive, exploit or try to tame has started to damage the basic elements of life such as water, air, and soil and to cause nature to become unable to renew itself.

Religious beliefs that bring different perspectives to the solution of the problems in nature argue that the main problem is the change in the nature-human relationship. Religions and beliefs enable people to recognize their own self and carry out special practices to influence communal harmony in a cosmological context. Thus, the views and phenomena of cosmological stories, different symbols and rituals, ethical norms, historical processes and human search for a meaning and responsibility emerge. Religion, which may have the ability to integrate people with divine or dignified being(s) or other human societies, also connects individuals to the mystery matrix in which life originated, emerged and developed. In this context, the relationship of people with nature is a process that can be considered in the context of religion and belief and can include different experiences.

The problems related to nature and the environment have brought interest of many disciplines to the subject. In this context, it is possible to say that especially religions and belief systems enter with other disciplines (e.g., psychology, sociology, economics, education, public policy) to find comprehensive solutions to both global and local ecological problems. Since the 1960's, there has been an increasing interest in the relationships between human cultures, religions and their environments, not only in the field of ecology but also by theologians (Benson, 2000; Deane-Drummond and Strohm, 2011; Ronan, 2017; Taylor, 2005). Because of this interest, researchers examine the ecological effects of the beliefs, attitudes, rituals and doctrines of various world religions in order to reveal the pragmatic aspects regarding public policy and the environment.

The concept of ecology, derived from the Greek word "oikos", meaning "house", has evolved to the present day, when the relationships of living things with their environment, unlike the environment, have been examined, and have become a comprehensive and interdisciplinary field of research (Maltaş, 2015, s. 2). As a result of encountering the fact that the resources in the world are not unlimited and the principle of reciprocity between man and nature has been disrupted, ecological movements such as deep ecology, social ecology and eco-feminism have emerged, emphasizing that environmental crises should be sought in the relationship between man and nature. These movements put forward different perspectives by addressing the effects of nature-human relationship on biopsychosocial, moral and religious structures on human life. Social ecology offers an approach to restructure society's perspective on ecology. This approach involves re-questioning and transforming existing perspectives on both social problems and environmental factors while promoting direct democracy (Bookchin, 1964, s. 5). On the other hand, eco-feminism, focusing on the relationship between the environment and the women's movement, argues that women have an important role in ensuring environmental justice (Plumwood, 1986, s. 120). At the same time, it draws attention to the need for an egalitarian, collaborative society in which there is not a single dominant group. The deep ecology approach is a movement that radically denies the superiority of human over nature (Smith and Gough, 2015, s. 39). This approach attributes a special value to nature and supports individuals, groups and societies to respect nature. In this article, it is aimed to include the Ahimsa doctrine in Jainism on the axis of the deep ecology approach, supporting ecological

balance, aiming to realize common life and existence, and stating that all humanity is responsible for ecological destruction.

Religion and Environment

People have to live in a place. This fact is in a constant interaction with the place in which people live. For this reason, the environment in various ways affects human beings. Religion has had a significant impact on people's understanding of nature and the environment. Paradise designs in many religions have been formed in relation to nature and have become important elements (Görmez, 2020). The influence of the environment on religion also depends on the conditions and needs of human communities, because one should not think independently of religious beliefs, institutions, practices, attitudes and behaviors, social conditions and geographical environment. In fact, religious elements related to economic and social factors such as Mother Earth, the God of Fertility, female goddesses and male gods are also encountered in many societies (Canlı, 2017; Ünal, 2010).

The socio-cultural environment in which a person is born and lives forms them memory and personality, and plays a guiding role in human-society, human-nature relations. At the same time, the environment gives people diverse world views. Religion, which is one of the basic elements of culture, is one of the pivotal elements in human relations with their social and physical environment, their interpretation and definition. Therefore, it does not seem possible to think and try to understand human relations with the environment independently from religion. Religion and belief systems, as social and cultural institutions that affect both individuals and societies, are one of the factors that directs the behaviors of people in their daily activities. Religion and belief systems provide their members with a worldview and understanding of life that enables them to see the world through a special lens and affect human behavior.

Ecological problems caused or will be caused by humans may be related to their ideas about the natural world. The socio-cultural, economic, political and social conditions in which people are born and live and the beliefs they adopt or belong to determine the ecological perspective. The mental world that determines the attitude of the human being in the absolute interaction between human and the environment is his belief, in other words. Therefore, which religion people belong to is one of the factors that determines the ecological deterioration they may cause.

Religion is an important phenomenon that continues its existence in parallel to the historicity of humanity. Religion and belief systems have been encountered in almost every period of human history. This relationship between humanity and belief systems shows that religion and belief are a human need. Religion is first affected by the conditions required by the society in which it flourishes. Religion, associated with the social structure, is an effective factor in changing social organization and social actions. Religion offers people a way of life within a certain understanding of the world and develops people's sense of believing in certain things. Displaying a social character in the historical process, religion has tried to give people a mentality by means of certain values and symbols. Religion shows its presence in society by setting rules in order to regulate the social structure and shape collective actions.

Each religious structure brings with it a different model of society, causing a change in individuals' lives and perceptions of the world. Not only does religion affect the behavior of people in line with the beliefs it contains, but it also affects the meanings attributed to social events and not only does it offer a system of thinking and behavior to its members, but also it includes some social tasks such as bringing a new mentality to the society and structuring the society. The perception of the natural environment that religion, which is the determinant of the

social structure and undertakes important roles in many changes in the social structure, is also the determinant of the environmental problems that may arise due to religion.

Deep Ecology Approach

Based on the historical records, it is stated that the homo sapiens species is at the forefront of ecological destruction and is the biggest factor in both the extinction of huge animal species in Australia and the complete change of ecology in a large part of Australia (Harari, 2015).

In Western societies, the discoveries in the 17th century following the Renaissance and Reform movements, the enlightenment movements and political revolutions in the 18th century, the industrial revolution in the 19th century and its continuation are considered as the first stages of modernization (Giddens, 2010, s. 9; Ünal, 2010, s. 18). In this process, the individual has come to the forefront, and the fact that individualization and individual's thoughts have a vital place has brought the nature-centered understanding in the environmental understanding of modern life into a human-centered understanding. Anthropocentric approaches place human at the center of the universe by distinguishing between human and nature. According to this approach, human beings are separated from all beings due to their characteristics such as consciousness, sense of responsibility, and self-sufficiency, and they have the right to rule over them. This approach, which holds human beings superior to all living beings, considers human beings as having the right to use the universe and all living things in it according to their own interests and desires, because it accepts that human beings have an inner value. The fact that the anthropocentric approach considers human beings only valuable for themselves and attributes this to the qualitative and quantitative characteristics of human beings, other living beings (especially animals) other than human beings have been seen as valuable to the benefit of human beings and living things have an instrumental meaning for humans.

Environmental problems and orientation towards the environment have become crucial with the modern age. This period was the years of awakening to the environment and the realization of the problems, as well as the years when environmental problems were dealt with in a multi-dimensional way. Although the orientation to the environment and the interest of people in the environment reached its peak in the late modern age, the history of people's interest in the environment is as old as the history of humanity, because the human has always been in an environment and transformed it from time to time. For example, in the 3rd century B.C., in a document found in the Egyptian pyramids, there is information on how to use the soil, how and when the fields should be irrigated in the most efficient way. The first developments related to protecting the environment in the modern sense emerged towards the end of the 19th century, especially in England and the USA. In this context, Alpine Club, Royal Bird Conservation Association in England, Apalachian Mountaineering Club and Sierra Club were established in USA. These early movements are about conservation of nature rather than an ecological environmental movement. Environmental problems reached their highest levels, especially between the 1950s and 1970s, with the society breaking off from nature and alienating and destroying it. However, intellectual studies that can be summarized as "return to nature" or "rediscovery of nature" aimed at eliminating environmental problems and solving environmental crises started to emerge in the same period.

The deep ecology approach, which dates back to the 18th and 19th centuries and emerged as anti-industrialization in Europe and America, sees human actions as the cause of ecological destruction. The deep ecology approach defends a "nature-centered" thought and opposes a "human-centered" system (Kırışık, 2013, s. 280; Tamkoç, 1994, s. 87). This movement, centering on the untouched nature, finds a place for itself in Buddhism, Taoism and

especially other eastern religions and beliefs with the phenomenon of integration in a mystical dimension (Elkins, 1994, s. 85). Deep ecology, by offering a holistic approach, advocates that all living and/or non-living beings have an innate intrinsic value. It also states that all life forms have the right to live and self-realization equally, and that they constitute all parts of humans and non-human nature. The goal of deep ecology is to achieve a radical change in socio-economic and political structures and has eight basic principles (Naess, 1986, s. 14). These principles:

- To present a relational and holistic framework regarding human and nature,
- To accept biospheric equality, which states that all life forms, including humans, are of equal importance.
- To realize common life and existence between human and other life forms,
- Establishing a classless and equal social structure,
- To combat environmental pollution, depletion of natural resources and ecological destruction,
- To develop economic, cultural and technological diversity by providing a division of labor,
- Strengthening local mechanisms and ensuring that these mechanisms become self-sufficient,
- To develop ecological knowledge based on intuitive knowledge

Through this fact, these principles emphasize that people take responsibility and focus on individual change. Deep ecology opposes the exploitation of nature and non-human beings and proposes that people should live a simple life by limiting themselves.

According to Naess, who can be considered the pioneer of the deep ecology approach, there is an amazing order in the universe. This order and balance in the universe should not be disrupted by human intervention. People must learn to live with other creatures and maintain this order. Every living thing has a unique value. Even the most primitive living things are valuable because they maintain the diversity and order in the universe. People should not interfere with this order except from continuing their lives. However, human intervention in nature is extreme. For this reason, new policies should be developed, and economic, technological and ideological structures should be changed in this way. People should act with a sense of responsibility towards nature.

Deep ecology deals with all living things as a whole. It looks after the interests of not only a group or a species, but all living things, and evaluates events in the context of the idea of equality and because deep ecology uses a holistic approach, it looks at ecological problems in terms of the interest of the biosphere and living life. Deep ecology evaluates environmental pollution not only in the context of its effects on human health, but also in terms of the living conditions of the whole life, species and systems, fighting the deep causes of pollution. The deep ecology movement gives intrinsic value to existing resources, taking into account the needs of all life forms. It doesn't look only at any object as a resource. Therefore, it critically evaluates the production and consumption patterns, acknowledging that the extreme pressure on life on the planet is due to the influx in the human population. According to the deep ecology approach, the earth does not belong to humans. For example, Norway's natural landscapes, rivers, flora and fauna, and neighboring seas are not owned by Norwegians. Likewise, oil under the North Sea or elsewhere does not belong to a state or humanity. People only sit on land and use resources to meet their vital needs.

The deep ecology movement offers an approach from scientific and philosophical-religious perspectives (Montano, 2006, s. 189). This movement, which offers an ecologically centered approach, argues that simple environmental reforms are not enough. It expresses the necessity of limiting population growth, abandoning high energy consumption and changing the use of resources. According to the deep ecology approach, from the philosophical and religious perspectives, the human-centered approach should evolve towards the environment-centered approach, and the relevant fields should question their own approaches and teachings. At this point, the belief in Jainism, which takes the environment and all living things at its center, shows the principles of the deep ecology approach and forms the basis of belief according to these principles.

Jainism

Jainism is a belief system that emerged in the state of Bihar in the Ganges Basin in the Indian subcontinent in the 6th century B.C. (Bronkhorst, 2010, s. 10). It displays a different view from other beliefs with its point of view that overly values living things and prohibits harming them, and with its unique features such as death fast (Kumar, 2017).

Jainism, like other Indian religions, was born as a reaction to Hinduism and opposed the caste system, polytheism and bloody sacrifice ceremonies (Cort, 2010; Flügel, 2006, s. 108). This belief system is similar in some ways to Buddhism, which again emerged as a reaction to Hinduism. The emergence of both in the same time period and region, their rejection of the caste system, their disregard for the role of God in the creation of the world, their use of concepts such as Arhat (dignified, selfish, decent person) and Mukti (freedom, salvation) in the same sense for those who attained enlightenment. They are the common features of Buddhism (Yitik, 2007, s. 358).

The founder of Jainism is considered to be Vardhamana (better known as Mahavira - Great Hero), who lived from 540 to 468 B.C. (Dundas, 2002). He was born in Vaisali, North India, to a family of Kshatria class. He went to the monastery outside the city from an early age but avoided living among priests. Vardhamana, who moved away from his family, friends and environment, lived without anything of his own. In order not to harm living things, he swept the roads he walked and filtered the water he drank. He also avoided eating meat and eggs.

In Jainism, it is accepted that the world and the phenomena in the realm have a real reality (Sharma, 2001). According to this belief, the physical world was formed by the contact of an unlimited number of pudgala and jiva atoms. Pudgala to the material; the soul is called jiva. Existence started with the movement of jiva atoms. Jiva is an element that gives life to everything found in all living things. In terms of Jainism, the vitality caused by the jiv is found not only in living things but also in inanimate objects. Seas, rivers, mountains, plains, water, fire and wind are the phenomena in which jiva is present and vitality is felt (Dundas, 2005).

Regardless of the stratum, every Jainist has to obey the rules known as “the five basic moral principles” and accept in all Indian religions (Flügel, 2005, s. 5). These rules; ahimsa (not to kill), satya (not to lie), asteya (not to steal), brahmacari (to avoid sexual intercourse) and aparigraha (to be content). In the next section, Ahimsa doctrine, one of the five basic moral principles, will be included and the reflections of the deep ecology approach in this doctrine will be examined.

Ecological Reflections in the Ahimsa Doctrine

Historically, it is possible to say that various belief systems have teachings about the human capacity to manipulate the natural environment, and that religions can shape people's behavior, survival skills and adaptation to nature (Lowie, 1970; Radin, 1957; Reynolds and

Tanner, 1995; Veldman et al., 2014). In addition, it is worth noting that numerous religions see the degradation of the natural environment as a moral collapse and failure, and the protection of the world with an understanding of ecological consciousness is a sacred necessity (Kanagy and Willits, 1993; Shaiko, 1987; Shibley and Wiggins, 1997; Wilkinson, 2012).

In the Ahimsa doctrine, which is at the center of the belief in Jainism, there are principles such as not harming, not-hurting, not-violating, not killing any living and/or inanimate creatures (Malik et al., 2011, s. 114). Jainists seriously evaluated these principles and made it one of the foremost of their teachings and organized their lifestyle according to these. According to Jainism, the main task of human beings is to develop, support, and mature their own soul and the living creatures around them. In order for this main task, it is necessary to comply with the principles of Ahimsa as the highest code of conduct.

A Jainist is obliged not to harm any living thing (Bhaneja, 2007, s. 217). According to Jainism, "himsa" (violence) is expressed as the worst of eighteen basic sins (Bondurant, 1965). Jainists believe that the life of even the smallest creature is sacred because all creatures' lives are based on the past life of people and are eternal. Living beings in Jain zoology are classified in harmony with the number of sensory organs they have. In this classification, there are five sensory organs; taste, smell, touch, sight and hearing. While there are plants that have only the sense of touch under the ranking of Jainists, the number of sensory organs owned increases as you move up to the top of the list. In the classification, creatures such as sheep, fish, and poultry are seen as having not only the sense of touch but also the first steps of thought. According to Jainists, it is believed that if creatures with more than one sense organ are harmed, this is even worse (Prana, 2003). As a result of this understanding, "vegetarianism" emerged and foods with less sense organs were preferred, and fruit was avoided. It is pointed out that all non-vegetarian foods lead people to kill creatures with two or more sensory organs.

It is possible to say that the Ahimsa doctrine covers all living beings (Kovan, 2009, s. 53). It doesn't matter whether the living thing is small or large. All living beings are considered equal, not depending on their size and shape, but according to their various spiritual formations. Therefore, no living creature has the right to harm, hurt or kill another living being. Every living thing has the right to exist and all living beings must live in perfect harmony with each other.

The Ahimsa doctrine in Jainism is composed of positive forces of love and compassion by adopting the perspective of universality (Bush, 2017; Temesgen and Ahmed, 2017, s. 158). All forms and appearances of violence are completely prohibited. According to Jainism, violence exists in different forms. In addition to physical violence (dravya-himsa), there is also a form of thought-indicated violence (bhava-himsa), and this form of violence is a deeper and more dangerous form of violence and precedes physical violence because Jainists see thoughts as a cause of actions, and so even thinking evil about a living being means violence. It does not seem practically possible to live without killing or hurting very small creatures. Some creatures die while we breathe, drink water or even eat. Therefore, according to Jainism, it should be the main goal of life to cause the least damage to the simplest forms of life. In the universe, there are animals, especially humans, insects, plants, bacteria and very small creatures that even the most powerful microscope cannot see. In order not to harm these living beings, it is necessary to obey the Ahimsa principle with extreme care. In line with this understanding, some extreme rules have emerged that the priests of two separate sects (Digambara and Shvetambara) in Jainism had to obey. For example, Digambaras (they argue that a saint should have nothing, including clothes, and according to them, any property increases dependence and desire for material things, and desire for anything eventually leads to misery and grief) monks have a meal once a day (Cort, 2002; Sin, 2007). Shvetambaras (the priests of this sect wear white robes, believing that the wearing of clothing is not prohibited in the Jain scriptures, and unlike

Digambara, in this tradition, it is believed that the woman can also achieve salvation) do not eat at night, worrying that small creatures will not be seen after dark (Chapple, 2003). A truly devout monk strains and drinks water even while drinking for fear of swallowing a mosquito, and while talking, they cover their mouth with a piece of cloth so as not to accidentally kill very small insects (Jaini, 2000). Again, one of the underlying reasons for the Digambara monks to go naked is their desire not to harm small creatures that might get in between clothes (Dundas, 2007; Long, 2009). Again, in line with the belief of the Ahimsa doctrine, Jainists not only built excellent hospitals in India where sick and injured animals were cared for, but also shelters and nursing homes where the needs of old animals were met until they naturally die (Wiley, 2009).

Conclusion

Religion and belief, which are the basic elements of culture, are essential in human relations with their social and physical environment, in their interpretation and definition. Therefore, it does not seem plausible to think and try to understand human's relations with the environment independently of religion and belief. Human-centered approaches that can take place in belief systems situates human at the center of the universe by distinguishing between human and nature. According to this approach, human beings are separated from all beings due to their characteristics such as consciousness, sense of responsibility and self-sufficiency, and they have the right to rule over them. This approach, which holds human beings superior to all living beings, considers human beings as having the right to use the universe and all living things in this universe according to their own interests and desires. The deep ecology approach, which defends the opposite of these approaches, sees human actions as the cause of ecological destruction. The deep ecology movement defends a "nature-centered" thought and opposes a "human-centered" system. Deep ecology, by offering a holistic approach, advocates that all living and/or non-living beings have an innate intrinsic value. It also states that all life forms have the right to live and have self-realization equally, and that they constitute all parts of humans and non-human nature. This movement, focusing on untouched nature, finds a place for itself in Buddhism, Taoism and especially other eastern religions and beliefs with the phenomenon of integration in a mystical dimension. Jainism, in which the reflections of the deep ecology approach are seen, displays a different view from other beliefs with its perspective that over-values living things and prohibits harming them. The doctrine of "ahimsa", which is at the center of the belief of Jainism, adopts a deep ecology approach by incorporating principles such as not harming, not hurting any living and/or inanimate creature. Ahimsa is one of the foremost teachings for Jainists, and they organized their way of life according to this doctrine. The main duty of the human according to Jainism is to develop, support and mature their own soul and the living creatures around them. In order for these to happen, it is necessary to comply with the Ahimsa principle as the highest code of conduct. It is possible to say that the Ahimsa principle covers all living things. It doesn't matter whether the living thing is small or large. All living beings are considered equal, not depending on their size and shape, but according to their various spiritual formations. Therefore, no living creature has the right to harm, hurt or kill another living being. Every living thing has the right to exist, and all living beings must live in perfect harmony with each other.

It is necessary to investigate whether many religions and beliefs have an ecological approach and consider the ability of religions to influence climate and ecology policies for global change. All the peoples of the world should make a very comprehensive contract that includes future generations, and the purpose of this contract should be to leave the world in a livable, clean and sufficient way for the next generations.

References

- Benson, J. (2000). *Environmental ethics: An introduction with readings*. New York and London: Routledge.
- Bhaneja, B. (2007). *Understanding Gandhi's Ahimsa (non-violence): Reflection on an autobiography, the story of my experiments with truth*. Resen has Book reviews. Retrieved from <http://www.nightslantern.ca/gandhiasteriskos.pdf>
- Bondurant, J. V. (1965). *Conquest of violence: The Gandhian philosophy of conflict*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Bookchin, M. (1964). *Ecology and revolutionary thought*. The Anarchist Library.
- Bronkhorst, J. (2010). Reflections on the history of Jainism. International Conference on Jainism Through the Ages: An Historical Perspective, Mysore.
- Bush, E. (2017). Review of the book Ahimsa, by Supriya Kelkar. *Bulletin of the Center for Children's Books*, 71 (3), 119-120. doi:10.1353/bcc.2017.0783.
- Canlı, M. (2017). Kutsal metinler bağlamında çevre ve din ilişkisinin sosyolojik analizi (*Yüksek Lisans Tezi*). Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas.
- Chapple, C. (2003). *Reconciling yogas: Haribhadra's collection of views on yoga*. Albany: State University of New York Press.
- Cort, J. E. (2002). "A tale of two cities: on the origins of digambar sectarianism in North India" in *Multiple histories: Culture and society in the study of Rajasthan* (pp. 39-83), (Ed. Babb, L.A., Joshi V. and Meister, M.W.). Jaipur: Rawat Publications.
- Cort, J. E. (2010). *Framing the jina. Narratives of icons and idols in Jain history*. Oxford University Press.
- Deane-Drummond, C., Strohm, H. B. (2011). *Religion and ecology in the public sphere*. London: Continuum.
- Dundas, P. (2007). *History, scripture and controversy in a medieval Jain sect*. London and New York: Routledge Taylor & Francis Group.
- Dundas, P. (2005). *Jainism*. In Encyclopedia of religion (Ed. Lindsay Jones). New York: Thomson Gale.
- Dundas, P. (2002). *The Jains* (Second edition). London & New York: Routledge.
- Elkins, S. (1994). Mistik ekolojik politika (Çev: Seveda Alankuş Kural). *Birikim Dergisi*, 57-58, 75-86.
- Flügel, P. (2006). Jainism and society. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 69 (1), 91-112. doi: 10.1017/S0041977X0600005X.
- Flügel, P. (2005). The invention of Jainism: A short history of Jaina studies. *Journal of Jaina Studies (Kyoto)*, 11, 1-19.
- Giddens, A. (2010). *Modernliğin sonuçları*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Görmez, K. (2020). *Çevre sorunları* (5. Baskı). Ankara: Nobel Yayınevi.
- Harari, Y. N. (2015). *Hayvanlardan tanrılara sapiens*. İstanbul: Kolektif Kitap.
- Jaini, P. S. (2000). "Bhavyatva and Abhavyatva" in *Collected papers on Jaina studies* (pp. 95-109), (Ed. Jaini, P.S.). Delhi: Motilal Banarsidass Publishers Private Limited.
- Kanagy, C. L., Willits, F. K. (1993). A Greening of religion? Some evidence from a Pennsylvania sample. *Social Science Quarterly*, 74, 674-683.
- Kırışık, F. (2013). Ekolojik sorunların çözümünde derin ekoloji yaklaşımı. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9 (2), 279-301.
- Kovan, M. (2009). Violence and non-resistance: Buddhist Ahimsa and its existential aporias. *Journal of Buddhist Ethics*, 16, 39-68.
- Kumar, C. (2017). Ethiopian Orthodox Christianity and Jain philosophy: A common inter-linkage perspective of cultural conservation and peace building in the world. International

- Conference Proceedings on “*African and Jain Philosophies: Indigenous Enlightenment in Peace Building*”, Mekelle University, Ethiopia on 17 and 18 May, 2017.
- Long, J. D. (2009). *Jainism an introduction*. New York: I.B. Tauris.
- Lowie, R. (1970). *Primitive religion*. New York: Liverlight Publishing.
- Malik, M., Abbas, R. Z., Ashraf, M., Rehman, C. A., Ahmad, Z. A. (2011). Gandhi’s Ahimsa- A critical review at the critical time of war against terrorism. *International Journal of Business and Social Science*, 2 (12), 114-119.
- Maltaş, A. (2015). Ekoloji ekseninde insan-doğa ilişkisi ve özne sorunu. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 17 (29), 1-8.
- Montano, O. J. F. (2006). Ecology for whom? Deep ecology and the death of anthropocentrism. *Opcion*, 22 (50), 181-197.
- Naess, A. (1986). The deep ecology movement: Some philosophical aspects. *Philosophical Inquiry*, 8, 10–31.
- Plumwood, V. (1986). Ecofeminism: An overview and discussion of positions and arguments. *Australasian Journal of Philosophy*, 64, 120-138.
- Prana, S. (2003). *Ahimsa: The practice of non-violence*. Griffith University, Brisbane, Australia.
- Radin, P. (1957). *Primitive religion*. New York: Dover.
- Reynolds, V., Ralph, T. (1995). *The social ecology of religion*. New York: Oxford University Press.
- Ronan, M. (2017). Religion and the environment: Twenty-first century American evangelicalism and the anthropocene. *Humanities*, 6 (4), 1-15. doi:10.3390/h6040092.
- Shaiko, R. G. (1987). Religion, politics, and environmental concern: A powerful mix of passions. *Social Science Quarterly*, 68, 244–262.
- Sharma, V. K. (2001). *History of Jainism, with special reference to mathurā*. New Delhi: D. K. Printworld.
- Shibley, M. A., Wiggins, J. L. (1997). The greening of mainline American religion: A sociological analysis of the environmental ethics of the national religious partnership for the environment. *Social Compass*, 44, 333–348.
- Sin, F. (2007). Digambara attitudes to the Śvetāmbara canon. *International Journal of Jaina Studies (Online)*, 3 (5), 1-11.
- Smith, W., Gough, A. (2015). Deep ecology as a framework for student eco-philosophical thinking. *Journal of Philosophy in Schools*, 2 (1), 69-86.
- Tamkoç, G. (1994). Derin ekolojinin genel çizgileri. *Birikim Dergisi*, 57-58, 87-91.
- Taylor, B. (2005). Religious studies and environmental concern. *In encyclopedia of religion and nature*. London & New York: Continuum.
- Temesgen, S. A., Ahmed, I. (2017). The application of Indian tradition of ahimsa in modern politics: Conceptual analysis on the foundations of hard power and immorality in national and international politics. *Review of European Studies*, 9 (2), 158-169.
- Ünal, V. (2010). Çevre sorunları ve dindarlık ilişkisi: Kayseri örneği (*Doktora Tezi*). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Veldman, R. G., Szasz, A., Haluza-DeLay, R. (2014). *How the world’s religions are responding to climate change: Social scientific investigations*. New York: Routledge.
- Wiley, K. L. (2009). *The a to z of Jainism*. Lanham, Toronto and Plymouth: The Scarecrow Press Inc.
- Wilkinson, K. K. (2012). *Between god and green: How evangelicals are cultivating a middle ground on climate change*. New York: Oxford University Press.
- Yitik, A. İ. (2007). *Caynizm. yaşayan dünya dinleri* (Ed. Şinasi Gündüz). İstanbul: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Hasımlıktan Hısnımlığa Tahkîm

Arbitration from Hostility to Partnership

İsmail YILMAZ^{a*}

^aDr. Öğretim Üyesi, Gaziantep Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Gaziantep / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-1447-0842

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 3 Şubat 2021

Kabul tarihi: 15 Nisan 2021

Anahtar Kelimeler:

Hukuk,
Tahkim,
Hakem,
Aile,
Nüşûz

ARTICLE INFO

Article History:

Received February 3, 2021

Accepted April 15, 2021

Keywords:

Law,
Arbitration,
Arbitrator,
Family,
Nushuz

ÖZ

Kur'an ve sünnette evlilik ayrı bir öneme sahiptir. İslam da aile birliğinin korunması ve sürekli bir evlilik hedeflenir. Evliliğin sürekliliği karşılıklı sevgi, saygı, özveri ve hoşgörüye bağlıdır. Hayatın akışı içerisinde aile içi kırgınlık ve anlaşmazlıkların olması doğaldır. Bu anlaşmazlıkların eşlerin kendi arasında konuşup anlaşarak çözmeye çalışmaları esastır. Eşlerin kendi aralarındaki problemleri çözmeye gücü yetmediği takdirde Kur'an ailenin devamı için karı kocaya birtakım tedbirler önerir. Ailenin parçalanmasını, ani refleksle alınan fevri kararların telafisi imkânsız sonuçlarını aza indirmek için sunulan bu tedbirlerin bir aşamasını da Hz. Peygamber ve Sahabe dönemlerinden sonra önemini yitiren ve aktif olarak kullanılmayan tahkim kurumu oluşturmaktadır. Bu aşamada aile birliğinin dağılmasını önlemek için hakem gönderilmesi ve tarafların yakın çevresinin bu birlikteliği muhafaza etmek için aktif rol üstlenmeleri emredilir. Modern hukukta da "Hukuk Usulü Mahkemeleri Kanunu" sekizinci babı 516-536. maddelerinde detaylandırılmasına rağmen tahkim kurumu, ticari sorunların çözümünde görmüş olduğu ilgiyi Medeni Kanun'da görmemiştir. Aile içi problemlerin ve mağduriyetlerin çoğalması ve normal mahkemelerin zaman ve bilgi açısından yetersiz kalması sebebiyle 2003 yılında aile mahkemeleri kurulmuştur. Ancak aile mahkemelerinin kurulması boşanma oranlarının çoğalmasına engel olamamıştır. Konunun tekrar gündeme getirilerek boşanma oranlarının her geçen gün yükseldiği ülkemizde tahkim kurumuna işlerlik kazandırılması aile birlikteliğinin devamı açısından önem arz etmektedir.

ABSTRACT

Marriage has a special importance in the Qur'an and the sunnah. In Islam preservation of family unity and a permanent marriage are aimed. The continuity of marriage depends on mutual love, respect, devotion and tolerance. It is natural for family resentments and conflicts to occur in the course of life. It is essential that the spouses try to resolve these disagreements by talking and agreeing between them. If the spouses are not able to solve the problems among themselves, the Qur'an proposes some measures to the husband and wife for the continuation of the family. The third stage of these measures, which were introduced to minimize the disintegration of the family and the irreparable consequences of impulsive decisions taken with a sudden reflex, is the arbitration institution that lost its importance after the times of the Prophet Muhammad and Companions. In order to prevent the breakdown of the family union, the arbitrators are ordered to be sent and the close circle of the parties to take an active role in maintaining this union. In modern law, although the details are given in the articles 516-536 of the 8th chapter of the "Code of Civil Procedure", the arbitration institution has not received the attention it has received in the solution of commercial problems in the Civil Code. Family courts were established in 2003 due to the proliferation of family problems and grievances and the insufficient time and information of regular courts. However, the establishment of family courts has not prevented the increase in divorce rates. It is imperative to take measures through arbitration in our country, where divorce rates are increasing day by day by bringing the issue back to the agenda.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: ismailyilmazmisri@gmail.com

EXTENDED ABSTRACT

The ability of a person to survive and meet their needs depends on living in the society. Continuing the social life without any problems or with a little problem depends on obeying the order established by Allah and the rules sent by him. These rules regulate the relationship with strangers in the society as well as the life in the family, which is the smallest building block of society. The moral and legal measures taken for the preservation of this institution have been taken, and these measures have been mentioned as basic principles. The details are left to the lawyers to differ according to the time and place.

It is natural for some problems to occur between husband and wife in the course of life. It is important for the continuation of the family to solve these problems that may arise in mutual understanding without turning grudges into hatred and enmity. In Islamic family law, how the relationship between spouses will be, how to resolve any dispute, what measures should be taken for the continuation of the family institution are stated in verse 35 of the chapter of Surah an-Nisa. Accordingly, mutual tolerance and sacrifice should always prevail between spouses. This tolerance is achieved by being respectful and sensitive to the issues that both sides are sensitive to each other. However, it is also natural that these limits are exceeded from time to time in the course of life and there are conflicts and disagreements. In this case, the troubled party should be warned and the issue resolved. If this stage is inconclusive, they are expected to select an arbitrator to be agreed on by both sides and resolve the dispute. This measure, which is described as an arbitration, lost its importance after the period of the Prophet Muhammad and the Companions, and could not go beyond the theory written in classical fiqh books in time.

In modern law, the arbitration institution has found more applications in the commercial and international arena under the name of mediation but has not had the same chance in the context of family law. It is obvious that the strengthening and implementation of this institution will have a positive effect on decreasing the divorce rates. Starting with the selection and appointment of arbitrators in Islamic law, the issues such as the conditions sought, when the arbitrators should be sent, their powers, the binding nature of their decisions and how their duties will end are discussed in detail. The details of the subject should be evaluated according to the internal dynamics of each country. However, if there is a competent person, it is preferred that the arbitrators are from the family. The fact that the arbitrator is a family member prevents the confidential information that should remain in the family from being expressed in front of strangers and then being embarrassed. In addition, it is always easier to resolve problems in a friendly family environment than in the court and in front of strangers. In the absence of competent family members, foreigners can also be appointed as arbitrators. What is expected from the arbitrators is to save spoiled marriage and to ensure the continuity of the togetherness of the couple. In this context, the parties that appoint the arbitrators can determine their powers and limits. The arbitrators' authority to separate the parties is a controversial issue among Islamic jurists. If the decision of the arbitrators is in accordance with Islamic law, taken unanimously, and in accordance with justice and fairness, it must be binding.

The arbitration should be made more active and play an active role in establishing the family on more permanent foundations in a period when divorces are easy and frequent. The active use of this institution will prevent the smallest family problems from being brought to court corridors and will reduce the workload on judges.

Giriş

İslam hukuku toplumda oluşabilecek anlaşmazlıkların çözümüne önem vermiştir. Bu anlaşmazlıkların düşmanlık, kin ve nefrete dönüşmesini engelleme ve adaleti sağlama amacıyla sulh, yargı ve tahkim gibi çözüm yollarını meşru kılmıştır. Toplumun çekirdeğini teşkil eden ailede oluşabilecek anlaşmazlıkların giderilmesinde de aynı yolun takip edilmesi ilkesini benimsemiştir. Bu bakımdan İslam aile hukukunda evlenme ve boşanma ile ilgili bir şekil veya şartın bulunmadığı, irade dışı evlenme ve boşanmanın olabileceği gibi yanlış bir anlayış günümüze kadar süregelmiştir. Öfke veya şakayla sadır olmuş bir sözle nikah bağının yok olacağı endişesi toplumun birçok ferdi tarafından taşınmaktadır. Bir sözle eşini boşayan kimse, bu davranışlarının neticesinde bütün köprülerin yıkılmış, bütün çarelerin tükenmiş olduğu sürpriziyle karşı karşıya kalmaktadır. Bu durum, bazen fertler arasında günah ve haramlığı bilinmesine rağmen bile evliliği sürdürmelerine, daha sonraki aşamada dini duyguların dejenere olmasına, lakaytlığa neden olmakta, bazen de evliliğin bittiğini kabul ederek mutlu bir yuvanın yıkılmasına, karı koca ve çocukların zarar görmesine neden olmaktadır. (Aktan, 2002, s. 5)

Kur'an ve sünnette evliliğin ciddi bir kurum olduğuna vurgu yapılmış, hayatın sosyal ve hukukî çerçevesini tanzim eden evlilik akdi, bir yönüyle hukukî bir işlem olmasından dolayı akit, diğer yönüyle ibadet kapsamında değerlendirilmiştir. (İbni Âbidîn, ts., 4:51) Bu kurumun muhafazası için bir takım ahlakî ve hukukî önlemler alınmıştır. Bu önlemler genelde temel ilkeler şeklinde tezahür etmiştir. Her çağın hukukçusunun, yaşadığı çağın şartlarını da göz önünde bulundurup genel prensiplere bağlı kalarak uygun hüküm üretme görevi vardır. Mecelle'de "Ezmânın tagayyürü ile ahkâmın tagayyürü inkâr olunamaz." kuralı teoride bırakılmayıp hukukçular tarafından uygulamaya geçirilmelidir.

Aile hukuku bağlamında tarıma dayalı toplumun egemen olduğu zaman diliminde yapılan icthâd ve hükümler aynen korunarak günümüze kadar gelmiştir. Sanayi devrimi ile birlikte fertler arası ilişkiler tamamen farklılaşmış, toprağa bağlı olarak bir arada yaşayan geniş aileler yerini, karı koca ve çocuklardan oluşan çekirdek ailelere bırakmıştır. Dolayısıyla aile fertleri arasındaki dayanışma zayıflamıştır. Birbirlerini tanıyan ve derdine derman olmaya çalışan mahalle sakinlerinin yerini kapı komşusunu dahi tanımayan apartman sakinleri almıştır. (Aktan, 2002, s. 6)

Fertlerin iç içe yaşadığı, evlenme, boşanma, nesep, ölüm, nafaka ve miras gibi aile hukukuyla ilgili konularda sicil ve kayıt tutmaya ihtiyaç duyulmayan, sosyal baskı ile yaptırım uygulama gücüne sahip tarım toplumu kaybolmuş, yerini çevresindeki bu tür problemlere müdahale etmenin sıkıntı getireceği endişesiyle ilgisiz kalmayı tercih eden bir toplum almıştır. (Aktan, 2002, s. 6)

Aile hukuku ile ilgili problemlerin çözümünde fertlerin sözlü ifadelerinin adli makamları tatmin edecek ölçüde yeterli olduğu bir zamandan yetersiz bulunduğu, bu ifadelerin resmi kayıt ve yazılı belgelerle desteklenmesinin gerektiği bir zaman dilimine gelmiş bulunmaktayız. Bu değişimin nedenleri arasında toplumun değişen sosyo-kültürel yapısı, hayat tarzı, gelenek, görenek, adet ve değer ölçülerinde meydana gelen yozlaşma, farklılaşma zikredilebilir.

Özel hukuk alanına giren bazı uyuşmazlıklar aslî olarak mahkemelerce çözüme kavuşturulsa dahi, istisnai olarak tarafların aralarında belirlediği hakemler aracılığıyla çözümlenmektedir. Hukuki uyuşmazlıkların çözümünde iyi niyet ve güvene dayalı özel bir yargılama yöntemi olarak hayat bulan ancak klasik fıkıh müdevvenatında ve modern hukukta hak ettiği ilgili göremeyen tahkim müessesesi özü itibarıyla iyi niyet ve güvene dayalı özel bir yargılama usulüdür.

İslam hukukunda tahkimin gelişmemesinin ve uygulama alanının sınırlı olmasının nedenleri arasında fıkıh kitaplarında müellifler tarafından konunun yüzeysel ele alınması, insanların kadı ve mahkemelere müracaat etme yolunu tercih etmeleri, ehliyetli kimselerin hakemliğin sorumluluğundan kaçınmaları zikredilebilir. Modern hukukta tahkim denilince sadece ulusal veya uluslararası ticari anlaşmazlıkların çözüldüğü kurum akla gelmektedir. Bu kurumun toplumun nüvesi olan aileyi kurtarmaya yönelik boyutu ihmal edilmiş, gereken önem verilmemiştir. Günümüzde boşanma davalarının sayısındaki gözle görünür artışın nedenlerinin başında eşlerin evliliği kurtarmak adına kayda değer çaba sarf etmemeleri veya çabalarının yetersiz kalışı, sağ duyulu olmak yerine duygusal davranmaları, küçük meseleleri yersiz biçimde büyütmeleri gelmektedir. Boşanmaların çoğu, evliliğin fert ve toplum için önemini idrak edilmemesinden, evlilik esnasında gösterilen dini hassasiyetin boşanma sırasında gösterilmemesinden kaynaklanmaktadır. Eşler arasında evliliğin ilk yıllarında boşanma oranlarının çok olmasıyla ilgili olarak, yeni evlenen çiftlerin daha birbirini tanımaya fırsat bulmadan, ilk bakışta daha kolay bir yol gibi görünen boşanmayı tercih etmeleri dikkati celbeden bir husustur.¹ Ailenin tüm süreçlerinde ortaya çıkabilecek çatışma ve sorunların uzmanlar tarafından ele alınmasını, koruyucu, önleyici yaklaşımlarla karar almak amacıyla kurulan aile mahkemeleri de boşanmaların önüne geçmede etkin rol üstlenememektedir. Aile hukukunda tahkimin kullanılması, davaların aşırı yoğunluğu ve fiziki yetersizliğe bağlı nedenlerle ağır işleyen aile mahkemelerinin de yükünü hafifletecektir. Ayrıca hakemler, evrak ve şahitler aracılığıyla değil bizzat taraflardan aldığı bilgi ve izlenimlerden yola çıkarak daha isabetli karar verme imkanına sahip olacaktır.

Tahkim konusuna ilk defa 1917 tarihli Osmanlı Hukuk-u Aile Kararnamesi'nde "aile meclisi" adıyla yer verildiği görülmektedir.² (Öge, 2017, s. 56) Bu kararname her ne kadar İslam aile hukukunda önemli bir aşama olarak kabul edilse de Osmanlı Devleti'nin çökmesiyle uygulanma imkânı bulamamıştır. Daha sonra 1929 tarihinde Mısır Ahval-i Şahsiye Kanunu'nda, evliliğin devamını temin için mahkemeden önce tarafların başvuracağı hakem heyeti kurulması kararı alınmıştır. (Ebu Zehra, ts., s. 451)

Tahkim

Tahkim sözlükte; "pekiştirmek, güçlendirmek, kendisine ait bir şeyde hüküm verme yetkisini bir başkasına emretmek, bir başkasını hâkim kılmak, bir kimseyi istediğinden men etmek" anlamlarına gelir. (Halil b. Ahmed, 2003, 1/343; İbn Manzûr, ts., 12/142; el-Halebî, 1996, 1/441; Fîrûzâbâdî, 2010, s. 1135; Zebîdî, 2000, 31:510; Heyet, 1987, 10/233) Terim olarak "Sosyal hayatta tarafların kendi rızalarıyla aralarında husule gelen anlaşmazlıkların çözümünde herkese açık mahkemeler yerine, kadâ salahiyeti olmayan bir şahsı hakem tayin etmeleridir. (Merginânî, 1990, 3:120; Heyet, 1987, 10:234) Mecellede ise "Hasmeynin husumet

¹ Türkiye'de boşanma oranları 2018 yılında 143.573 iken 2019 yılında %8.0 artarak 155.047 olarak gerçekleşmiş ve maalesef bu oran her geçen gün daha da artmaktadır. Bu boşanmaların % 36.0'ı evliliğin ilk beş yılı içerisinde gerçekleşmektedir. Bu boşanma oranları içerisinde % 85.9 'la şiddetli geçimsizlik ilk sırada yer almaktadır. (<https://tuikweb.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=33708>)

² Osmanlı Hukuk-u Aile Kararnamesi 130. maddesinde "Zevceyn beyninde niza' ve şikak zuhur edip de tarafeynden biri hâkime müracaat ederse hâkim tarafeyn ailelerinden birer hakem tayin eder. Bir veya iki taraf ailesinden hakem tayin olunacak kimse bulunamaz veya bulunup da hakem olacak evsafı hâiz olmazsa hariçten münasiplerini tayin eyler. Bu sûretle teşekkül eden aile meclisi tarafeynin ifâdât ve müdâfaâtını tedkîk ile beynlerini islâha çalışır. Kabil olmadığı sûrette kusur zevcede ise beynlerini tefrik eder. Ve zevcede ise mehrin tamamı veya bir kısmı üzerine muhâlaa eyler. Hakemler ittifak edemezler ise hâkim evsaf-ı lâzıme hâiz diğer bir heyet-i hâkemiyye veya tarafeyne karabeti olmayan üçüncü bir hakem tayin eyler. Hakemlerin verecekleri hüküm kat'î ve nâ-kâbil-i itirazdır." şeklinde yer verilmiştir.

ve davalarını fasl için rızaları ile âhar kimseyi hâkim ittihaz etmelerinden ibarettir.” şeklinde tarif edilmiştir. Diğer bir tarif ise “Davalı iki şahsın, aralarındaki dava konusunu halletmek için, kendi rızalarıyla başka birini hakem tayin ettikleri bir sözleşmedir.” (Dûrî, 2018, s. 23; Zerkâ, 2004, 1:528) şeklindedir.

Modern hukukta tahkim “Bir hak üzerinde uyuşmazlığa düşmüş iki tarafın anlaşarak, bu uyuşmazlığın çözümünü özel kişilere bırakmaları ve uyuşmazlığın özel kişiler tarafından incelenip karara bağlanmasıdır.” (Kuru, 1984, 4:3965) şeklinde tarif edilmiştir.

Rasih Yeğengil ise tahkimi, “Kanunun men etmediği konularda, taraflar arasında doğmuş ve doğacak anlaşmazlıkların, bir akit veya kanun hükmü uyarınca devlet yargısına başvurulmadan, taraflarca veya kanunla doğrudan doğruya seçilmiş olan veya tarafların ya da kanunun yetki tanıdığı şahıs veya mercilerce tayin edilmiş bulunan kimseler aracılığıyla çözümlenmesidir.” (Yeğengil, 1974, s. 94) şeklinde tarif etmiştir.

Hakeme kökünden türeyen kelimeler Kur’an’da toplamda 57 surede 190 ayette 210 defa geçmektedir. (Keskin, 2017, s. 67) Bu türevlerden beşerin bir durumuna yönelik hüküm verilmesi şeklinde Mekkî ayetlerde 15, Medenî ayetlerde 23 olmak üzere toplamda 38 defa geçmektedir. Kelimenin, bir kimseyi bir konuda hakem tayin edip gereğiyle hükmetmesini talep etmek anlamında, Kur’an-ı Kerim’de Nisâ Suresi 65. ayette kullanılmıştır. (Keskin, 2017, s. 108) Kur’an’da hakem kelimesi Nisa Suresi 35. ayette iki defa ve En’âm Suresi’nin 114. ayetinde bir defa olmak üzere toplamda 3 defa geçmektedir.

Tahkimin Tarihesi

Ortaya çıkabilecek sorunların çözümünde kendilerine gönderilen peygamberler aracılığıyla uyuşmazlıklarını çözmeye hakemlik yolunu tercih etmelerinin milattan önce beş bin yılına kadar uzandığı kabul edilmektedir. (Şanlı, 1986, s. 14) Tahkim kurumu hemen hemen bütün hukuk sistemlerinin önceden beri kullandığı bir ihtilaf çözme yöntemidir. Anglosakson hukuk sisteminden, İslam hukukuna kadar farklı hukuk sistemlerinde tahkime ait düzenlemelere rastlamak mümkündür. (Sönmez, 2015, s. 206) Sümerlerde toplum arasında var olan anlaşmazlıklar tahkim aracılığıyla çözülür, verilen cezalar da toplum adına verilirdi. (Dûrî, 2018, s. 39) Kitab-ı Mukaddes’le ilgili kaynaklarda Hz. Süleyman’ın hakem olarak ihtilafların çözümüne nezaret ettiğini beyan eden ifadeler rastlamak mümkündür. (Şanlı, 1986, s. 13) Kur’an’da Hz. Davud ve Süleyman’ın hüküm vermelerine (Enbiyâ suresi, 21:78; Sâd suresi, 28:26) surelerinde işaret edilmektedir.

İslamiyet’ten önceki cahiliye Arap toplumunda sistematik bir adlî mekanizma olmadığından adalet dağıtımı, örfeye dayanan intikam alma ve hakem usulleriyle yapılmaktaydı. İntikam alma, mağdur şahıs tarafından hakkın elde edilmeye çalışılması, hakemlikte ise bilirkişi veya bilge kişi aracılığıyla hakkın alınması amaçlanmaktadır. (Balcı, 1999, s. 48) Cahiliye toplumunda merkezî bir otoritenin yokluğu ve genelde göçebe bir hayat tarzı hâkim olduğundan ortaya çıkan hukukî uyuşmazlıkların çözümünde gelenekler, kabile büyükleri ve özellikle de hakemler önemli bir rol üstlenmekteydi. Hakemler, ileri görüşlülüğüyle, ferâset ve adaletiyle tanınmış, tecrübe sahibi ve saygın kimselerden seçilmekteydi. Şahıslar veya kabileler arası ortaya çıkan uyuşmazlıklar kimi zaman kaba kuvvet, şahsî intikam ve savaş aracılığıyla çözülmeye çalışılırken, bu yöntemlerin aciz kaldığı zamanlarda ise taraflar hakeme başvurarak çok defa barışçıl yolla uzlaşmak zorunda kalırlardı. (Akgündüz, 1997, 15:171) Hakemlik özellikle ilim ve irfan sahibi olmakla şöhret kazanan kabile büyükleri tarafından yürütülürdü. Hakemler davanın taraflarınca belirlenir ancak hakem olanın davaya bakma zorunluluğu bulunmazdı. (Hamidullah, 2004, s. 716)

Hız. Peygamber'in de peygamberlikten önce müşrikler arasında hakemlik yaptığına dair birçok örnek mevcuttur. Rivayete göre, Kabe'nin tadilatı esnasında Hacerü'l-Esved'in yerine konması hususunda ihtilaf çıkmış, bu ihtilafı çözmeye görevi hakem olarak Hız. Peygamber'e verilmiş ve o, büyük bir anlaşmazlığa mâni olmuştu. (Dûrî, 2018, s. 47)³

İslam'la birlikte Hız. Peygamber, Müslümanların aralarındaki anlaşmazlık ve ihtilafları çözüme kavuşturmak için tayin ettikleri hakeme müracaat etmelerini tavsiye etmiş ve kendisi de bunu bizzat uygulamıştır. Hendek Savaşı'nda Müslümanlarla olan antlaşmalarını bozarak karşı tarafla anlaşan ve Müslümanları zor durumda bırakan Benî Kurayza Yahudileri savaş akabinde muhasara edilince, hüküm vermesi için Sa'd b. Muaz'ı hakem seçtiler. Hız. Peygamberde Sa'd'ın hakemliğini kabul etti. Sa'd "Eli silah tutanların öldürülmesi, kadın ve çocuklarının esir edilmesi" hükmünü verince, Hız. Peygamber "Ey Sa'd! Allah'ın hükmüne uygun hüküm verdin." (Buhârî, "Cihad" 168,4:67(3043); Müslim, "Cihad" 64, 3:1388 (1768)) buyurmuştur.

Tahkimin Fıkhî Dayanakları

Kur'an'da Tahkim

Kur'an insanlar arasında adaletle hükmetmeyi emreden, (Nahl Suresi, 16:90)ne sebeple olursa olsun adaletsiz ve tarafgir davranmayı yasaklayan ayetler, yönetici, hâkim, hakem ve arabulucu konumunda olan herkese hitap etmektedir. (Bakara Suresi, 2:188; Nisâ Suresi, 4:58; Mâide Suresi, 5:8, 42; Sâd Suresi, 38/22, 26) Ayrıca Kur'an'da Araplar arasında var olan tahkim geleneğine atıfta bulunularak, (En'âm Suresi, 6:114) Allah'tan başka hakem olmadığı, Müslümanların arasında çıkan uyuşmazlıklarda Hız. Peygamber'i hakem kılıp verdiği hükmü, içlerinde herhangi bir sıkıntı olmadan tam teslimiyetle kabullenmedikleri müddetçe gerçek manada iman etmiş olmayacakları vurgulanmıştır. (Nisâ Suresi, 4:65) Yine aynı şekilde

³ Mekke'de bir sel baskını olmuş, Kâbe hayli zarar görmüştü. Bunun üzerine kabileler onu tamir için el ele verdiler. Kâbe'yi temellerine kadar yıkıp yeniden inşa etmeyi kararlaştırdılar. Bu esnada, bir geminin şiddetli rüzgârla Mekke yakınlarındaki Şuaybe iskelesine doğru sürüklendiğini ve orada karaya çarparak parçalandığını haber aldılar. Gemi, yumuşak düz taş, kereste ve demir gibi inşaat malzemeleri taşıyordu. Gidip gemideki tahtaları satın aldılar. Kâbe'nin yıkım ve yapım işlerini kur'a ile paylaştılar. Kureyşliler Kâbe'nin kendilerine düşen taraflarını yıkıp yeniden yapmaya başlayacakları sırada, Ebû Vehb bin Amr ayağa kalktı ve: "Ey Kureyş cemaati! Kâbe'nin inşasına, kazancınızın temiz ve helâl olmayanını karıştırmayın! Ona gayr-i meşrû yoldan kazanılan mal, fâiz parası veya herhangi bir kimseden haksız olarak alınmış para katılmasın!" dedi. Kâbe'nin duvarlarını bir sıra taş, bir sıra da ahşap bağlama kirişleriyle örerek yükselttiler. Hız. Peygamber'de Kâbe'nin tamirine amcası Abbâs ile beraber iştirak etti. Sıra Hacer-i Esved'i yerine koymaya gelince, her kabile bu şerefli vazifeyi kendisi yapmak istediği için büyük bir kargaşa çıktı. Aralarında sert tartışma ve çekişmeler başladı. Mesele haset ve ihtirasa dönüştü. Neredeyse kan dökülecekti. Abdudâroğulları, içi kanla dolu bir çanak getirdiler, ölünceye kadar çarpışmak üzere Adiy bin Kâ'b Oğulları'yla antlaşma yaptılar ve savaşmaya hazırlandılar. Yeminlerini pekiştirmek için de ellerini kanla dolu çanağa batırdılar. Kureyşliler, bu hâl üzere dört veya beş gece kaldılar. Nihâyet Kureyş'in en yaşlısı olan Ebû Ümeyye yüksek sesle: "Ey kavmim! Biz ancak hayır istiyoruz, kötülük istemiyoruz. Siz bu hususta kıskançlık yarışına girmeyin. Bırakın mücadeleyi! Mâdem şu meseleyi aramızda hâllenededik, Harem kapısından ilk gelecek zâtı aramızda hakem tâyin edelim. Hükmüne de râzı olalım!" diyerek eliyle Mescid-i Harâm'ın Benî Şeybe kapısını gösterdi. Tam o esnada Hız. Peygamber, Harem kapısında görüldü. Herkesin yüzünü tatlı bir tebessüm kapladı. Kureyş'in, Peygamber'e karşı sevgi, hürmet ve itimadı her geçen gün daha da ziyadeleşmişti. Hattâ bir deve kesecek olsalar, Hız. Peygamberi ararlar, O da gelir işlerinin bereketi için onlara dua ederdi. Bu sebeple Kureyşliler O'nu görür görmez: "İşte el-Emîn! Aramızda O'nun hakem olmasına hepimiz râzıyız!" dediler. Meseleyi kendisine anlattılar. O da her kabilede bir kişi seçti ve ridâsını çıkarıp yere serdi. Sonra Hacer-i Esved'i ridâsının üzerine koydurup seçtiği kişilerin her birine bir ucundan tutturdu ve birlikte taşıdılar. Hız. Peygamber de onu kendi elleriyle yerine yerleştirdi. Böylece kabileler arası çıkabilecek muhtemel bir savaşa mâni oldu. (Eb'u'l-Fidâ İmâddin İsmail b. Şihâbuddin Ömer İbn-i Kesîr, el-Bidâye ve'n-nihâye (Beyrut, Daru'l Maârif,1990), 2/303;-Ebû Muhammed Cemâluddin Abdülmelik İbn-i Hişâm, thr. Ömer Abdusselam Tedmurî (Beyrut, Daru'l-kutubi'l Arabî,1990), 1/218-224)

Yahudilerin ellerinde Tevrat olmasına rağmen Hz. Peygamber’i hakem tayin etmeleri, sonra da hükümünü kabul etmemeleri yerilmiş ve Hz. Peygamber hüküm verip vermeme konusunda serbest bırakılmıştır. (Mâide Suresi, 5:42-43) Bu iki ayette Medine’de Yahudilerin aralarında meydana gelen zina olayını çözmek için kendi arzularıyla Hz. Peygamber’i hakem olarak seçmeleri anlatılmaktadır. Diğer bir ayette eşlerin arasının açılması ve evlilik hayatının tehlikeye düşmesi durumunda karı kocanın aile büyüklerinden birer hakem tayin edilmesi ve barıştırılması tavsiye edilmiştir. (Nisâ Suresi, 4:35) Ayrıca Kur’an’da ihramlıyken avlanan kişilerin ceza olarak keseceği hayvanın ava denk olup olmadığını tespit edecek iki hakemden söz edilir. (Mâide Suresi, 5:95)

Sünnette Tahkim

Peygamberlerin görevi sadece Allah’ın dinini insanlara tebliğ etmek değildir. Bu sorumluluğunun yanında, devleti idare etme, ordu komutanlığı, insanlar arasında husule gelebilecek ihtilafları çözme gibi görevleri de vardır. (İbni Âşûr, 2006, s. 49; Aslan, 2020, s. 80-81) Bu bağlamda Hz. Peygamber’in Medine’ye hicretine müteakiben Evs ve Hazrec kabileleriyle yaptığı anayasanın 1. maddesinde devlet reisi, 36. maddesinde ordu komutanı olmasının yanında 23. ve 42. maddelerinde son yargı mercii olduğu ifade edilmiştir. Bu husus “Üzerinde ihtilafa düştüğünüz herhangi bir şey, Allah’a ve Muhammed’e götürülecektir.” (md. 23); “Bu sahifede gösterilen kimseler arasında zuhurundan korkulan bütün öldürme yahut münazaa vakalarının Allah’a ve Resûlullâh Muhammed’e (a.s.) götürülmeleri gerekir. Allah, bu sahifeye en kuvvetli ve en iyi riayet edenlerle beraberdir.” (md. 42).” şeklinde geçmektedir. (Hamidullah, 1983, s. 61; Aydın, 1991, 3:153) Bu metne göre bu devletin egemenliğinde bulunan her topluluk, ihtilafları birbirinden bağımsız bir şekilde çözecek, farklı toplulukların birbiriyle olan anlaşmazlıklarında ise son yargı mercii, Hz. Peygamber olacaktır. (Aydın, 1991, 3:153)

Hz. Peygamber çeşitli hadislerinde ümmetine adaletli olmayı emretmekte, haksızlık yapanların ve onlara yardımcı olanların cehenneme atılacaklarını haber vermektedir. Kendisi de hem devlet başkanı sıfatıyla hem de hakem ve kadı olarak Müslümanlar arasındaki ihtilaf ve uyuşmazlıkları çözdüğü gibi Müslümanlar ve gayrimüslimler arasındaki sorunları da çözmüştür. Böylelikle hakem usulünü yaşatmış, hâkim ve hakemlere bu konuda tavsiyelerde bulunmuştur. (Buhârî, “Ahkam” 13, 9:63, “Cihâd”168 4:67 ; Müslim, “akdiye”, 16 3:1342 (1717), “Cihâd” 64-65. 3:1388 (1767-1768); Ebu Davûd, “Akdiye”9, 4:213 (3584)) Bu konudaki tavsiyelerinden bazıları şunlardır: “Dünyada adaletle muamele edenler, kıyamet günü Rahman’ın önünde inciden minberler üzerindedir.”(Müslim, “İmâre” 3:1458 (1827); Hâkim, Müstedrek, 4:88) Hz. Peygamber, onu ziyarete gelen ve kendisine “Ebu’l-Hakem” diye hitap edilen kabile reisini yanına çağırarak “Şüphesiz hakem Allah’tır, hüküm de ona aittir. Sen neden Ebu’l Hakem künyesini aldın? diye sormuş. Kabile reisi de “Kavmim bir konuda ihtilafa düşerse bana gelir, ben aralarında hükmederim. Onlar da verdiğim hükümden razı olurlar.” Bu cevaba karşılık Hz. Peygamber “Bu ne güzel uygulama!” demiş ve ona Ebû Şureyh künyesini vererek kendisine ve çocuklarına dua etmiştir.(Buhârî, “Cihad” 168, Müslim, “Cihad”, 64)

Hz. Peygamber, Medine’deki davalara bazen bizzat kendisi baktığı gibi, bazen de sahabeden seçtiği kişilere havale ediyordu. Bir rivayete göre, Amr b. Âs bir gün iki şahıs, aralarında çıkan bir husumetin çözümü için Hz. Peygamber’e gelmişti. O da bu davaya Amr b. Âs’ın bakmasını söyledi. Amr ise “Ey Allah’ın Resülü! Buna sen benden daha layıksın.” diye cevap verince, Hz. Peygamber “Aralarında hükmeder ve isabetli hüküm verirsen senin için on sevap vardır. İctihad eder ve hata edersen bir sevap elde edersin.” (Müsned, IV 205.) buyurdu. Hz. Peygamber’in kadı ve hakem olarak tayin ettiği sahâbiler arasında Ukbe b. Âmir, Hz. Ali, Muaz b. Cebel, Ma’kıl b. Yesâr ve Ebû Musa el-Eş’arî’yi sayabiliriz. (Kâsânî, 2003, 9:93; Bilmen, ts, 8:210; Atar, 2013, s. 62)

Sahabe Uygulamaları

Sahabe zamanında fertler arasındaki uyuşmazlıkların çözümünde hakem usulüne başvurulmaktaydı. Hz. Ömer ve Ubeyy bin Ka'b, aralarındaki hurma ağaçları ile ilgili problemin çözümünde Zeyd b. Sabit'i hakem tayin etmişlerdi. Hz. Abbas, mescidin yanı başındaki evinin mescide katılması konusunda Hz. Ömer ile anlaşmazlığa düştüğünde Übeyy b. Ka'b'ı hakem tayin etmişlerdi. Hz. Osman ve Talha'nın aralarındaki problemi çözmesi için Cübeyr b. Mut'im'i hakem seçmeleri, Hz. Osman'ın Ukayl b. Ebî Talib ile karısı Fatıma bint Utbe arasındaki anlaşmazlığı çözmek için Abdullah b. Abbas ile Muaviye'yi hakem tayin etmesi, sahabe uygulamalarının örneklerinden bazılarıdır. (Serahsî, 1993, 16:73- 24:354; Kâsânî, 2003, 9:93; İbnu'l Humâm, 2003,7:295; İbn Nuceym, 1997, 7:42; Karâfi, 1994, 10:109)

Yine İslam tarihinde tahkime başvuru vakalara dair birçok örnek vardır. Bu örneklerden en önemlisi şüphesiz ki Hz. Ali ve Hz. Muaviye arasında olan, İslam siyasi tarihinde dönüm noktası niteliğindeki hakem olayıdır. Söz konusu olayda iki tarafın birer hakem tayin ederek, hakemlerin ihtilâfi hükme bağlaması teklifinin Hz. Ali tarafından kabul edilmesi ve Ali'nin Ebu Musa El Eş'ari'yi, Muaviye'nin de Amr İbn'ül As'ı hakem tayin etmesi İslâm Hukukçularınca tahkime önemli bir dayanak sayılmaktadır. Taberî'nin rivâyet ettiğine göre, taraflar arasında "Tahkimname" yapılmıştır. Bu "Tahkimname"de özetle: "Bismillahirrahmanirrahim. Bu vesika, Ali b. Ebî Talib ile Muaviye b. Ebî Süfyan arasında bir kararnamedir. Ali, Irak Halkı ve müttelikleri için; Muaviye, Şam Halkı ve müttelikleri için Allah'ın hükmü ve Kitabına razı olarak Allah'ın Kitabının ihya ettiğini ihya ve imha ettiğini imha etmek ve aralarında sadece Allah'ın Kitabını hakem kılmak üzere taahhüt etmişlerdir. Hakemler Kur'an'ı Kerim'de buldukları ahkâm ile hüküm verecekler, Kur'an'ı Kerim'de bulamadıkları takdirde Rasulullah'ın sünnetine baş vuracaklar ve onunla hükmedeceklerdir." (Taberî, ts., 5/48-63; Hasan İbrahim 1987, 2/46; Yiğit, 2009, 37/107)

Tahkimin Konusu

İslâm hukukunda haklar çeşitli şekilde tasnif edilmiştir. Doğrudan kamu otoritesini ilgilendiren, içinde kul hakkının bulunmadığı haklar, Allah'a ait olan haklar bağlamında değerlendirildiğinden hırsızlık ve zina gibi hadler de kulların tasarruf hakkı olmadığı için tahkime konu olamaz. (Haydar, 2003, 4:695) Dolayısıyla İslam hukukçularının büyük çoğunluğu tahkimi bir çeşit sulh olarak kabul ettiğinden, sulhun caiz görülmediği durumlarda tahkimin de câiz olmadığı kanaatindedir. Buna göre sadece kullara ait olan ve yalnızca kendilerini ilgilendiren haklarda tahkim geçerlidir. Af ve ibrânın sahih olduğu alım, satım, kefalet, şüf'a, nafaka gibi takdir ve değerlendirmeye konu olabilen hususlarda tahkim yapılabilir. (İbnu'l Humâm, 2003, 7:297; İbn Ferhun, 2003, 1:17; Heyet, 1987, 10:239) Hanefî mezhebinde nikâh, talâk, kefalet, kefareter, yaralama bedeli (erş) ve diğer takdire açık konularda tahkime gidilebilir; hâd, kısas, liân ve âkilenin ödeyeceği diyet konularında ise gidilemez. (Kâsânî, 2003, 9:93; İbnu'l Humâm, 2003, 7:297; Ali Haydar, 2003, 4:695; Heyet, 1987, 1:239; Dûrî, 2018, s. 241) Maliki mezhebinde ise genel kural, kişinin hakkından vazgeçmesinin caiz olduğu konularda tahkimin caiz olmasıdır. Dolayısıyla mal ve yaralama davalarında da tahkim caizdir. Ayrıca had, kısas, talak, lian ve nesep konularında da bunlar resmi otorite ile karara bağlanan konular olduğundan tahkime gitmek caiz değildir. (İbnü'l Arabî, 2008, 1:540) Şafî mezhebinde hadler dışındaki konular hakkında birkaç rivayet vardır. "Hakem kaza ehliyetini taşıyorsa hadler dışındaki konularda hakeme başvurulabilir." Başka rivayete göre "Tahkim, yapıldığı yerde kadı olmamak şartıyla caizdir." Bir diğerine göre ise "Kısas, nikâh vb. konularda olmamak şartıyla sadece mal davalarında caizdir. (Şirbînî, 1997, 4:532) Hanbeli mezhebinde, nikah, lian, kazf ve kısas hariç bütün konularda hakemin verdiği karar geçerlidir. (İbni Kudâme, 1997, 14:12) Hanbelilerde ki diğer bir görüşte hakemlerin,

hâkimin bakabileceği bütün davalara bakabileceği yönündedir. (Dûrî, 2018, 240; Yıldırım, 2010, 39:412)

Hakem ve Hâkim (Yargı ile Tahkim) arasındaki farklar

1. Hakemin yetkisi sadece hakemliğini talep eden insanlarla sınırlı iken, hâkim yetkisi, tayin edildiği otorite tarafından verilen genel bir velâyet yetkisi olup bütün insanlar hakkında hüküm verilebildiği için sınırsızdır. (Haydar, 2003, 4:695; Dûrî, 2018, s. 29)
2. Hakemlik için aralarında sorun bulunan tarafların rızası gerekir, hâkimlik için böyle bir şart söz konusu değildir. (İbn Nuceym, 1997, 7:44; Dûrî, 2018, s. 29)
3. Tahkim yargıya kıyasla alt konumdadır. Tahkimin geçerli olduğu alanlar sınırlıyken, genel yargı alanında herhangi bir sınırlama yoktur. (İbn Nuceym, 1997, 7:44)
4. Hakemlik için herhangi bir bölge sınırlaması yokken; hâkimin yetkisi istisnâî durumlar hariç görev yaptığı yerdeki davalarla sınırlıdır.
5. Tahkimde hakemlerin verdiği hüküm yalnızca tarafları ilgilendirirken, hâkimin hükmü davaya taraf olanların dışında üçüncü şahısları da ilgilendirebilir. (İbn Nuceym, 1997, 7:44; Dûrî, 2018, s. 29)
6. Tahkimde aynı konuda hüküm vermeleri için birden fazla hakem tayin edilebilir. Modern hukukta Aile mahkemelerinde ise aynı konu hakkında birden fazla hâkim tayin edilmez. Tek hakimli mahkemeler söz konusudur.
7. Tahkimde taraflar karar öncesinde hakemin görevine son verme yetkisine sahipken, tarafların hâkimin azletmeleri mümkün değildir.
8. Hakem karar sürecinde şahitlerden birinin şahadetini reddetmesi durumunda, bu karar başka hakemi bağlamazken, hâkimin şahadetini reddi hakkında verdiği karar, diğer hakimleri de bağlar. (İbn Nuceym, 1997, 7:45; Dûrî, 2018, s. 30)
9. Hakem, tarafların izni olmadan başkasını yerine vekil tayin edemez; tayin ettiği takdirde vekilin vermiş olduğu hüküm tarafların onayı olmadıkça geçersiz sayılır.
10. Hâkim ise tarafların iznine gerek duymaksızın yerine başka bir hâkimi vekil bırakabilir.
11. Hakem, hüküm verdiği meclis dağılmadan kararını taraflara bildirmek zorundadır. Çünkü hakemin meclis dağıldıktan sonra ilan edilen hükmüne itibar edilmez. Hâkimde böyle bir zorunluluk yoktur. (Dûrî, 2018, s. 31)
12. Hakem, taraflar veya şahitleri hapsedme gibi cezalandırma yetkisine sahip değildir. Hakem bu tür yollara başvurmaksızın sadece elde edebildiği bilgi ve deliller ışığında hüküm vermekle yükümlüdür. Hâkim ise taraflar veya şahitleri hapsedme yetkisine sahiptir.
13. Tahkimde taraflardan biri arkadaşını hakem olarak seçebilirken, hâkimin taraflardan birinin yakını olması durumunda diğer tarafın redd-i hakim talebinde bulunma hakkı vardır.
14. Hakimlerin yetkileri devlet başkanının belirlemiş olduğu zaman, mekan ve dava ile sınırlıyken, hakemlerde böyle bir durum söz konusu değildir. (Mâverdî, 2014, s. 108; Ferrâ, 2016, s. 110; İbn Nuceym, 1997, 7:45; Dûrî, 2018, s. 30)

İslam Aile hukukunda Tahkim

İslam'da aile müessesesinin ayrı bir önemi vardır. Allah (c.c.) aile müessesesinin ilk adımı olan nikah akdini galiz misak olarak nitelendirmiştir. Bu akdin bozulmasından hoşlanmadığı gibi, karı kocayı boşanma fikrinden vazgeçirmek için maddi ve manevi bazı

müeyyidelerle sınırlandırmıştır. Ancak evlilik hayatının çekilmez bir durum alması halinde boşanma kaçınılmaz olabilir. Fakat boşanma Hz. Peygamber'in (s.a.s) ifadesiyle "Allah'a helallerin en sevimsizi boşanmadır." (Ebû Davûd, "Talak", 3 (2170); İbni Mâce, Talâk,10 (2018) şeklinde nitelendirilmiştir. Kur'an'a göre evliliğin devamı esastır. Aile kurumunun ayakta kalabilmesi için, tarafların fevri davranışlardan uzak durmalarının hayati önem taşıdığı açıktır. Boşamayla ilgili Kur'an ve sünnette öngörülen prosedürde, İslam'ın değerler sisteminde çok önemli bir yere sahip aile müessesesine dair konularda karar verirken, hissi ve fevri davranışlarla değil, akl-ı selimle davranılmasını sağlamak üzere, problemleri zamana yayma anlayışının getirildiği bilinmektedir. Bu kapsamda, ailelerin fevri davranışlar sonucu verilen acele kararlarla yıkılmaması için, özellikle boşama yetkisinin karı ve kocanın taraflarından seçilecek birer hakeme devri konusundaki ayetin (Nisâ, 4:34), fakihlere günün şartlarına göre yeni alternatifler üretebilecekleri hususunda hayati mesajları havi olduğu dikkatten uzak tutulmamalıdır. (Gözübenli, 2008, s. 68)

İslam hukukunda evliliğin devamını temin edecek her türlü çareye başvurulması istenmiştir. Ancak bazen evlilik birliğinin sona ermesi devam etmesinden daha hayırlı olabilir. Fakat bu durumun ispat edilmesi şarttır. Bu bakımdan boşanmadan önce takip edilmesi gereken belli başlı aşamaların tüketilmesi gerekir. Bu aşamalar Nisâ suresi 34 ve 35. Ayetinde zikredildiği üzere tahammül ve hoşgörü (müzakere), eşin uyarılması, akrabaların müdahalesi (tahkim) ve boşanma şeklinde sıralanabilir.

Tahammül ve Hoşgörü (Müzakere)

Eşler arasındaki ilişkinin her zaman tarafları hoşnut ve mutlu edecek şekilde olmasını beklemek doğru değildir. Hayatın doğal akışında inişli çıkışlı ilişkilerin olması doğaldır. Kişinin ayrı bir karakter ve şahsiyete sahip eşiyle farklı düşünmesi tabiidir. Bu ilişkinin sağlam bir zeminde devamının temini karşılıklı tahammül ve hoşgörü ile sağlanabilir.

Bunun yegâne yolu anlaşmazlıkların nedeni olabilecek konuların büyütülmemesi, karşı tarafın hassasiyetini göz önünde bulundurarak hassas konuların gündemde tutulmamasından geçer. Konula ilgili olarak Kur'an'da "Ey iman edenler! Onlarla iyi geçinin. Eğer onlardan hoşlanmazsanız, Allah'ın hakkınızda çok hayırlı kılacağı bir şeyden de hoşlanmamış olabilirsiniz." (Nisâ, 4:19) buyrulmuştur. Ayette geçen iyi geçinme tavsiyesinin karı koca her ikisini de kapsadığını söylemek mümkündür. (Aktan, 2002, s. 8) Çünkü evliliğin devamı her iki tarafın tahammüllü ve hoşgörülü olmasına bağlıdır. Yine aynı ayette "Eğer onlardan hoşlanmazsanız, Allah'ın hakkınızda çok hayırlı kılacağı bir şeyden de hoşlanmamış olabilirsiniz." şeklindeki ifadeyle kişinin fiziki yapısı veya bazı tutum ve davranışlarından hoşlanmadığı eşi hakkında acele etmemesi ve sabırlı davranması tavsiye edilmektedir. Aynı tavsiyelere Kur'an'ın muhtelif ayetlerinde de rastlamak mümkündür. (Bakara, 2:231; Talak, 65:2) Bu aşamadan sonuç almayan eşler için ikinci bir aşama olan eşlerin uyarılmasına geçilir.

Eşlerin Uyarılması

Eşler arasındaki anlaşmazlık, birinden kaynaklanması durumunda “nüşûz”⁴ kelimesi, iki taraftan kaynaklanması durumunda ise “şikak”⁵ kelimesiyle ifade edilmektedir. Kur’an’ı Kerimde evlilikte hoşgörü sınırlarının zorlanması nüşûz kavramıyla ifade edilmiştir. Eşlerin uyarılması hususunda her ne kadar ayet-i kerimede “(Evlilik yükümlülüklerini reddederek) başkaldırdıklarını gördüğünüz kadınlara öğüt verin, onları yataklarında yalnız bırakın. (Bunlar fayda vermez de mecbur kalırsanız) onları (hafifçe) dövün. Eğer itaat ederlerse, artık onların aleyhine başka bir yol aramayın. Şüphesiz Allah, çok yücedir, çok büyüktür.” (Nisâ, 4:34) buyrulmuş ise de evlilikte nüşûz iki taraftan da olabilir. Kadının nüşûzu kocaya başkaldırması, ona karşı fiili saldırının yanı sıra, kişiliğini veya manevi şahsiyetini zedeleyici davranışlarla tezahür ederken, erkeğin nüşûzu kadın tarafından dayanılması güç olan ve evliliğin devamını sıkıntıya sokan her türlü davranış şeklinde tezahür eder. (Aktan, 2002, s. 10) Ayette aşamalar sırayla zikredilmiştir. Tarafların bu sıralamaya riayet etmesi birinci aşamadan sonuç alınmadığı takdirde ikinci aşamaya geçmesi gerekmektedir.

Kadının Nüşûzu

Kadının nüşûzu durumunda kocanın durumun ciddiyetine göre evlilik hayatını kurtarmaya yönelik birtakım önlemler alması gerekmektedir. Bu önlemler; Kur’an’ı Kerim’de eşin uyarılması, duruma göre yatağı ayırma ve evliliğin devamı için çare olması durumunda kadının sözlü ve fiili saldırısına karşılık olarak yaralayıcı olmayan darp ile karşılık verme şeklinde sıralanmıştır. Yukarıdaki ayette geçen tedbirler örnek kabilinden zikredilmiştir. Her olayın kendi dinamiklerine göre farklı çözüm yolları da uygulanabilir. Koca tarafından alınacak önlemler evlilik hayatını kurtarmaya yönelik olduğundan eşinin kişiliğine ve olayın kendine has yapısına da uygun olmalıdır.

Kadının nüşûzu durumunda hangi yolun takip edileceği yukarıda zikredilen Nisâ suresi 34. ayette ifade edilmiştir. Bu durumda erkek için başvurulması gereken ilk önlem hanımına nasihat etmektir. Bu konuda erkeğin ayetlerle nasihat etmesi gerektiği beyan edilmiştir. (Taberî, 2010, 3:802) Bu nasihatın şekli ve içeriği kadının kültür ve fikir yapısıyla yakından ilgilidir. Yer, zaman, mekân ve kişilere göre farklılık arz edebilir. Ayette geçen ikinci önlem ise birinciden sonuç alamayınca kadının yatağını terk etmektir. Yatağı terk etme hususunda Hanefî mezhebinde farklı görüşler vardır. Bu görüşler kocanın hanımını yatağında tek bırakması ve ilişkiye girmemesi, yatakta onunla konuşmaması, sırtını dönmesi, hanımın ona ihtiyacı olduğu zamanlarda ihtiyaçlarını gidermemesi şeklinde sıralanabilir. (Cessâs, 2007, 2:236; Kâsânî, 1997, 3:613) Malikiler ise yatakta hanımına sırtını dönmesi ve onunla aynı yatakta yatmaması görüşündedir. (Kurtubî, 2010, 3:155) Bu konuda Şafiîlerde ise, erkeğin yatağını ayırarak,

⁴ Nüşûz, n-ş-z kökünden türemiş bir kelime olur sözlükte, yüksek yer, yükselmek, ayağa kalkmak anlamlarına gelir. (Ebu’l Fazl Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrrem b. Ali, Lisânü’l Arab, (Beyrut, Daru’s-Sâdr, ts.), 5:417; Muhibbuddin Ebû Feyz Seyyid Murtaza ez-Zebîdî, Tâcu’l-arûs min Cevâhiri’l Kâmus, thk.Dacı Abdülhakî (Kuveyt, Turasi’l Arabî, 2001)15/354; Ebû Tahir Mecduddin Muhammed b. Yakub b. Muhammed el- Firûzâbâdî, Kâmusu’l-muhît, (Kahire, Şirketü’l Kuds li’n-neşr ve’t-tevzi, 2010) s. 524) Terim olarak farklı manalar verilse de genelde kadın tarafından olması halinde, kadının kocasına itaat etmemesi, erkek tarafında olması durumunda ise erkeğin hanımına eziyet etmesi anlamı verilmiştir. (Cessâs, 2007, 2:238) İbni Âşur nüşûzu; “Karı koca uyumuna aykırı durumlar” şeklinden tarif eder. (Muhammed Tâhir İbn Âşur, 1984, (Tunus, Daru’t-Tunusiyye li’n-neşr), 5/41-42)

⁵ Şikak, sözlükte; iki grup arasında düşmanlık, iki kişi arasında geçimsizlik, uyumsuzluk anlamlarına gelir. (İbn Manzûr, Lisânü’l Arab, 10:183; Zebîdî, 1975, 15/354; Firûzâbâdî, 2010, s.919) terim olarak ise, sözlük anlamına paralel olarak iki kişi arasındaki anlaşmazlık ve uyuşmazlık anlamına gelir. (Kurtubî, 2010, 1:549; İbn Âşur,1984, 5:45; Dûrî, 2018, s.370)

hanımıyla aynı yatakta yatmaması, onunla birlikte olmayı terk etmesi ve eşine soğuk davranması şeklinde üç farklı görüş vardır. (Şafîî, 2001, 6:493; Müzenî, 1994, 9:538; Şirbîni, 1997, 3:342) Hanbeliler bu konuda kadının yatağında yalnız bırakılma şeklinin duruma göre erkek tarafından belirleneceği görüşündedir. (İbni Kudâme, 1997, 10:259) Yatağı ayırma süresi hakkında Malikiler azami sürenin 1 ay olduğunu, özür durumunda en fazla 4 ay olabileceğini; Hanbeliler ise sürenin bir ay olduğunu belirlemişlerdir. Yukarıda zikredilen görüşlerle birlikte yatak ayırma süresinin kişiye ve duruma göre farklılık göstereceği aşikardır. Bu bakımdan sürenin gereksiz yere uzatılmaması, düzelme olması durumunda yatağı terk etmeye son verilmesi, aksi halde diğer önleme geçilmesi ailenin kurtarılması için önemlidir. Bu önlemin sonuç vermemesi halinde ayette zikredilen ve erkeğin tek başına alabileceği son önlem darptır. Kadının fiili ve fiziki saldırılarına karşı, yaralayıcı, kan akıtıcı ve korkutucu olmaması şartıyla dövme önlemi devreye girer. (Cessâs, 2007, 2:237; Kâsânî, 1997, 3:613) Ancak evliliği kurtarmaya yönelik alınan bir tedbir olduğu unutulmamalıdır. Böyle bir sonuç alınmayacağı kesin durumlarda bu önleme başvurulmaz. (Şirbîni, 1997, 3:343) Konu günümüz şartlarında değerlendirildiğinde ayette geçen “dövme” evliliği kurtarma adına alınması gereken bir önlem olarak sunulmuştur. Şiddetin her türlüşünün yasaklandığı dinimizde, kadına şiddetin arttığı, erkeğin zorbalık ve şiddetle anıldığı bu günlerde bu önlemin ailenin müessesesinin kurtarılmasından daha ziyade yıkılmasına hizmet edeceği açıktır.

Erkeğin Nüşûzu

Nüşûzun kocadan gelmesi durumunda evliliği kurtarmaya yönelik tedbir alma rolü kadına geçer. Ayetin ifadesiyle “Eğer bir kadın kocasının geçimsizliğinden yahut kendisinden yüz çevirmesinden endişe ederse, aralarında bir sulh yapmalarında onlara günah yoktur. Sulh (daima) hayırlıdır. Zaten nefisler kıskançlığa hazırdır. Ey Kocalar! Eğer iyi geçinir ve Allah'tan korkarsanız şüphesiz Allah yaptıklarınızdan haberdardır.” (Nisâ, 4:128) Koca tarafından gelen bir geçimsizlikte kadınında evlilik hayatını kurtarmaya yönelik tedbirler alması gerekir. Bu tedbirler kocasına nasihat etme, anlaşma zemini aramaya çalışma şeklinde kendini gösterir. Kocanın karısının bu çabalarına kulak tıkamaması, bencillik yapmaması gerekir. Ayette kocanın nüşûzu durumunda kadına iki seçenekten birini tercih etmesi tavsiye edilmekle birlikte, mahkemeye başvurup boşanmasından ziyade eşiyile anlaşma yolunu tercih etmesinin kendisi için daha hayırlı olacağı vurgulanmaktadır. Ayetteki geçimsizlik ve yüz çevirme, sorumlulukların ihmaline verilmiş örnek olup, kocanın hanımına karşı diğer görevlerini ihmal etmesi durumunda da kadın aynı tutum içinde olmalıdır. Bu konuda Hamza Aktan'ın görüşü ayetin doğru anlaşılmasına ışık tutacak niteliktedir. Aktan “Her çağ, her yöre, her olay yapısına ve şartlarına göre farklı olacağından, ayette detayla ilgili açıklamalara yer verilmemiştir. Zira her olayın çözümü kendi özel şartları içinde mümkündür. Bundan dolayı kadının kocasıyla anlaşması, çağın gerekleri doğrultusunda değişik şekillerde yorumlanabilir.” görüşünü dile getirmektedir. (Aktan, 2002, s.6)

Eşler Arasında Hakem

Kur'an'ı Kerim yukarıdaki önlemlerin sonuçsuz kalması durumunda karı kocanın ailelerine birtakım görevler yüklenmektedir. Ailelerin duruma müdahalesi, evliliğin kurtarılması sürecinin son aşamasıdır. Hakemin aileyi bir arada tutmak için uzlaşma sağlayamaması durumunda başka bir önlem yoktur. Hakemlere bu konuda büyük sorumluluk düşmektedir. Bu sorumluluğu en iyi taşıyabilecek, soruna samimiyetle çözüm üretmeye çalışacak kişiler karı kocanın akrabalarıdır. Arabulucu aile büyüklerinin başarılı olması, objektif ve samimi bir şekilde karı kocanın arasını bulmayı istemelerine bağlıdır.

Hakemlerin aile içinden olması halinde, aile içerisinde sır olması gereken mahrem bilgiler, geçimsizlik nedenleri akrabalara daha rahat anlatılabilecek ve hakemler bu sınırları

saklamaya daha çok özen göstereceklerdir. Sıkıntıların ailenin sıcak ortamında içtenlikle halledilmesi daha kolaydır. Hakemlerin yabancı olması ve anlaşmazlıkların mahkemeye taşınması durumunda aile içinde kalması gereken mahrem bilgiler yabancılara ve mahkeme salonlarında ifşa olmuş olacak, bu durumda belki de aile ortamında çözülebilecek sorunlar daha da büyütülerek içinden çıkılmaz bir hal alacak ve çözüm akamete uğrayacaktır.

Hakemlerin her ikisinin ailesinden birer kişi olmasının faydalarını şu şekilde sıralamak mümkündür;

1. Akrabalar karı kocanın iç hallerine muttali olunması bakımından yabancılara göre daha iyidir.
2. Karı koca aralarındaki uyuşmazlık ve sıkıntıları akrabaların yanında daha kolay ifade ederler.
3. Ayrılık veya birlikte olma isteklerini, bunun gereksinimlerini daha net ifade ederler.
4. Hakemlerin akrabalardan olması aile içinde kalması gereken mahrem bilgilerin dışarıya çıkmasına engel olur.
5. Hakemlerin her iki taraftan seçilmesi, taraflı hükmünde önüne geçer.

Yabancı olması ise birine meyiletme şüphesini de beraberinde getirir.

Eşler arasında uyuşmazlık durumunda hâkim tarafından resen iki hakem gönderilmesi mi bunun öncesinde tarafların gözlemde bulunması için güvenilir bir kimsenin yanına mi yerleştirilmesi gerektiği İslam hukukçuları arasında ihtilaflıdır. Maliki, Şafî ve Hanbelilerin görüşüne göre eşler güvenilir bir kimsenin yanına yerleştirilip, eşlerin durumlarının netleşmesi beklenir. İskân olarak isimlendirilen bu durum hakem göndermeden önceki aşamadır. (Şirâzî, 1995, 2:487; İbn Kudâme, 1997, 10:263) Ayrıca Hanbelilere göre güvenilir kişinin karı kocayı hak ve doğru olanı yapmaya zorlama yetkisi varken, (İbn Kudâme, 1997, 10:263) Maliki ve Şafîlere göre onun görevi, gördüklerine şahitlik yapmak ve durumu hâkime bildirmekten ibarettir. (Şirbînî, 1997, 3:344) Hanefi hukukçular ise eşlerin güvenilir bir gözlemcinin yanına yerleştirilmelerine ihtiyaç olmadığı, uyuşmazlığın kendisine intikal eden hâkimin doğrudan hakem tayin etmesi gerektiği görüşündedir. (Cessâs, 2007, 2:238; Razi, 1995, 5:96; Ebû Hayyân, 2010, 3:253)

Hakemlerde Aranan Şartlar ve Hakemlerin Seçimi

İslam hukukçularına göre hakemlik, belli nitelikleri taşıyan kimselerin üstlenebileceği bir sorumluluktur. Tahkimin yargı müessesinin bir dalı olmasından hareketle, hakemlerin hüküm vermelerini ve verdikleri hükümlerin ortaya çıkan sonuçlarını dikkate alarak hâkimde aranan şartların hakemde de bulunması gerektiği görüşüne varmışlardır. (Merğînânî, 1990, 3:112; Kâsânî, 1997, 9:93; Mevsîlî, ts., 2:344; İbn Ferhun, 2003, 1:14; Maverdî, 2014, s. 102; Ferrâ, 2016, s. 97) Hz. Peygamber Dönemi, Hulefa-i Raşidin Dönemi ve onları takip eden dönemlerde hakimlik görevine manevi ve ahlaki vasıfları taşıyan kimseler tayin edilir ve bu konuda titizlik gösterilir, seçilen kişilerin ehliyet ve liyakatli olmasına dikkat edilirdi. (Maverdî, 2014, s. 105; Ferrâ, 2016, s. 99)

Hakemde bulunması gereken nitelikler, hakemin Müslüman olması, tam eda ehliyetine sahip olması, hür olması, adil olması,⁶ fıkıh (hukuk) bilgisine sahip olması,⁷ sağlam ve sıhhatli olması, (Maverdî, 2014, s. 105; Ferrâ, 2016, s. 99; Kâsânî, 2003, 9:85; Mevsîlî, ts., 2:345; İbn Nuceym, 1997, 7:41; İbn Ferhun, 2003,1:22; Dûrî, 2018, s. 178; Bilmen, ts., 8:213) eşler arasındaki uyuşmazlıkların çözümünde görev alacak hakemin akraba olması⁸ şeklinde sıralanabilir.

Buna göre kafir, nakıs eda ehliyetine sahip olan çocuk, deli, köle, âma, dilsiz ve zina iftirasında hüküm almış, adil olmayan, fasık, hukuk bilgisine sahip olmayan kişilerin hakem olarak seçilmesi caiz değildir. (Kâsânî, 2003, 9:86; İbn Nuceym, 1997, 7:41; İbnü'l Humâm, 2003, 7:296; Karâfî, 1994, 10:16; Ali Haydar,2003, 4/ 696; Bilmen, ts., 8:216)

Eşler arasındaki uyuşmazlık hariç hakemliğin caiz olduğu bütün konularda hakemi taraflar belirler. Ancak kamu yararının gerektirdiği durumlarda hakem devlet başkanı tarafından seçilebilir. Tarafların hakemlere sulh yetkisi vermesi durumunda hakemlerin aldığı kararlar iki taraf için bağlayıcıdır. (Yıldırım, 2012, s. 113)

Eşler arasındaki geçimsizliklerin çözümünde ise hakemlerin kimler tarafından seçileceği hukukçular arasında ihtilaflı bir konudur. Said b. Cubeyr (ö.94/713), Dahhâk (ö.105/723) ve İmam Malik (ö.179/795)'e göre devlet başkanı veya onun vekili olan hakimler, iki tarafın akrabaları arasından seçer. Ancak hakemlik kurumu mahkemeden önceki bir adım olduğu için olayın henüz mahkemeye intikal etmediğini düşünüp ayetin umumu ile hareket ettiğimizde bu seçimin karı koca tarafından yapılmasının uyuşmazlığın çözümünde daha etkili olacağı kanaatindeyiz.

Hakem Gönderme Zamanı

Hanefilere göre hâkim geçimsizliğin ayyuka çıkması halinde doğrudan hakem gönderir. Maliki, Şafîi ve Hanbelilere göre ise gözlemcinin yanında iskân mümkün olmadığı veya adavet ve şikak devam ettiğinde hâkim hakem gönderir. (Dûrî, 2018, s.378) İbn Arabî (ö.543/1148) Hâkim eşler arasında şiddetli geçimsizlik olduğu bilgisine sahip olduğu an durumun mahkemeye intikalini beklemeden hakem gönderir görüşündedir. Böylelikle gecikmeyle oluşabilecek hakların zayi edilmesinin de önüne geçilmiş olunacaktır. (İbn Arabî, 2008, 1:537) Cessâs (ö.370/980), bu konuda taraflar karşılıklı olarak birbirlerinin zulmünü iddia etkilerinde hâkimin her birinin ailelerinden birer hakem göndermesi gerektiği

⁶ Adil olmasından maksat dini konularda hassas, büyük günahlardan kaçınan, emanet ehli, insanlar arasında güzel bir intibai olan kişidir. Maliki, Şafîi ve Hanbeli hukukçulara göre hakem adil olması gerekirken, (Maverdî, 2014, s. 103-104; Kâsânî, 1997, 9:91) Hanefilere göre bu şart kemal şartıdır. Dolayısıyla fasığın hakemliği de geçerlidir. (Kâsânî, 1997, 9:91; Bilmen, ts., 8:215)

⁷ Hanefilerin dışındaki İslam hukukçularına göre hakemin hakemlik yapacağı konu hakkında hukuk bilgisine sahip olması gerekir. (Kâsânî, 1997, 9:90; İbnü'l Humâm, 2003, 7:295) Şafîi fakihi Maverdî, hakemin icthâd yapabilecek güçte olması gerektiğini savunur. (Maverdî, 2014, s.103), Maliki, Hanbeli ve Zahiri hukukçular da hakemin müctehid olmasını şart koşarlar. Maverdî 'de hakemlik yapacak kimsenin icthâd yapabilecek güçte olması görüşündedir. (Maverdî, 2014, s. 103; Kâsânî, 1997, 9:90; Ferrâ, 2016, s. 98) Hanefiler bu hususta hakemin hukuk bilmesinin iyi olacağı, bilmediği takdirde başka hukukçulardan yardım alarak hüküm verebileceği görüşündedirler. (Semerkandî, 1984, 3:369; Kâsânî, 1997, 9/86; el-Mevsilî, ts., 2/344)

⁸ Eşler arasındaki sorunların giderilmesinde hakemlerin akraba arasında seçilmesi, aile içi sırların dışarı çıkmasını engelleyeceği, özel konulara daha fazla aşına olabilecekleri, davayı olumlu sonuçlandırmada daha samimi davranacakları ve tarafları daha kolay ikna edebileceklerinden dolayı Kur'an'da "Eğer karı-kocanın aralarının açılmasından korkarsanız, erkeğin ailesinden bir hakem ve kadının ailesinden bir hakem gönderin." buyrulmuştur. (Nisâ, 4:35)

düşüncesindedir. (Cessâs, 2007, 2:238) Hakem göndermeyi gerektiren geçimsizliğin boyutu, her toplumun örf, adet ve geleneklerine göre farklıdır.

Hakemi Gönderme Yetkisi

Nisâ Suresi 35. ayetinde “Erkeğin ailesinden bir hakem ve kadının ailesinden bir hakem gönderin.” geçen “gönderin” ifadesinin kimi kapsadığı konusunda alimler arasında ihtilaf vardır. Fakihlerin büyük çoğunluğu hakem gönderme yetkisinin tarafların anlaşmazlıkları kendilerine ulaştığında, devlet başkanı veya onun temsilcisi konumunda olan hâkime ait olduğu görüşündedirler. (Cessâs, 2007, 2:239; İbn Arabî, 2008, 1:538) Bazı alimlere göre ise ayetteki emrin muhatabı karı kocanın aileleridir. İmam Malik ise eşlerin kısıtları olması durumunda bu görevin ailelerine geçeceği görüşündedir. (İbn Arabî, 2008, 1:538; Durî, 2018, s.389) Malikiler ve diğer bazı alimler hakem göndermede yetkinin bizzat karı kocada olduğu ve hakemin yetkilerinin de onlar tarafından belirleneceği görüşündedirler. (İbn Arabî, 2008, 1:539; Durî, 2018, s.397) Taberî (ö.310/923) bu konuda ayette geçen hitabın hem karı kocayı hem de idarecileri ve onların yetkilendirdiği hakimleri kapsadığını düşünmektedir. (Taberî, 2010, 3:814) Ebu Hayyân (ö.745/1344) ve İbn Âşur (ö.1973), ayetteki gönderme ifadesinin eşlere ait bir hitap olmayacağını, hitabın hakemleri kapsadığı görüşündedirler. Onlara göre, şayet ayetteki hitap karı kocaya ait olsaydı hitabın cemi yerine tesniye kalıbıyla gelmesi ve “onların arasında” yerine “sizin aranızda anlaşmazlık çıkmasından korkarsınız” ifadelerinin kullanılması gerekirdi. (Ebû Hayyan, 2010, 3:252; İbn Âşûr, 1984, 5:46) Fahreddin er-Râzî (ö.606/1210) ve Muhammed Abduh (ö.1905) ise ayette geçen hitabın tüm Müslümanlara ait olduğunu, hitabı belli kimselere hasretmenin uygun olmadığı görüşündedirler. Hitap her Müslüman için bir emirdir. Devlet başkanı bulunsun ya da bulunmasın salih insanların sulh için karı kocanın ailesinden birer hakem göndermesi gerekir. Zararı defetme kabilinden olduğundan bu yükümlülük herkesin omuzundadır. (Râzî, 1995, 5:96; Reşit Rıza, 1328, 5:77)

Hakemin Yetkileri

Hakemlerden beklenen, ayette de ifade edildiği üzere anlaşmazlığa düşen karı kocanın arasını bulmak, var olan problemlerin çözümünde etkili davranarak evliliği kurtarmaktır. Bu bağlamda hakemler yetkilerini kendisini seçen veya atayan taraflardan alır. Bu konuda hakemlerin statü ve yetkileri üzerinde durmak gerekir.

Bu konuda hakemlerin eşler arasındaki uyuşmazlığı gidererek, onların tekrar aile olması için yetkili oldukları, bunun için tarafların vekâletlerine ihtiyaçları olmadığı hususunda alimler fikir birliği içerisindedir. (Dûrî, 2018, s. 449) Ancak hakemlerin konumu ve tarafları ayırma yetkileri olup olmadığı ihtilaflıdır: Hakemi davada hâkim olarak veya tarafların vekili olarak mı konumlandırılacağı hususları ihtilaflıdır.

Hakemi Hâkim Olarak Konumlandırılanlar

İmam Malik, Şafî ve Ahmed b. Hanbel’e (ö.241/855) göre, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali, İbn Abbas (ö.68/687-88), Şa’bî, Said b. Cubeyr (ö.94/713), İbrahim en-Nehâî (ö.96/714) ve Evzâî’nin (ö.157/774) görüşü hakemin, hâkim konumunda olduğudur. Bu bağlamda hakemler, verecekleri kararda tarafların rızasını almak zorunda değillerdir. (Şirâzî, 1995, 2:487; İbnü’l Arabî, 2008, 1:540; İbn Kudame, 1997, 10:264; Kurtubî, 2010, 3:160) Alimler, bu görüşlerine Nisâ Suresi 35.ayeti dayanak almışlardır. Allah gönderilecek kimseleri ayette “hakem” olarak isimlendirmiştir. Hakem, hâkim konumundadır. Hakem ve vekil kavramları hukuk literatüründe özel hukuk terimidir. Birbirinin yerine kullanılmaz. (İbnü’l Arabî, 2008, 1:539; İbn Âşûr,1984, 5:46; Dûrî, 2018, s. 449) Hakem vekil olarak konumlandırılmaz. Hakem ve vekilin işleri birbirinden farklıdır. Hakem hüküm verme yetkisine sahipken vekil için böyle bir yetki söz konusu değildir. Ayrıca ayette hakemlerin görevi karı koca arasındaki geçimsizliği

çözmek olarak ifade edilmiştir. Hakemlerin verdiği hüküm, ittifak etmeleri durumunda geçerlidir. Vekillerin ittifakları, müvekkillerinin adına hareket ettiğinden imkansızdır. Bu durumda ayetin nüzul amacına uygun davranılmamış olur. (İbnü'l Arabî, 2008, 1:539, Kurtubî, 2010, 3:160)

Osmanlı Aile Hukuku Kararnamesi, 130. maddesinde de ifade edildiği gibi hakim tarafından karı kocanın ailelerinden birer kişi hakem olarak seçilir, ailede bu işe ehil kimse yoksa yabancı kimselerden uygun birilerini seçer. Hakemin birinci vazifesi tarafların arasını ıslah etmektir ancak bu mümkün olmadığı zaman hatanın kocada olması durumunda tefrik, karıda olması durumunda hul⁹ ile aralarını ayırır. Hakemin vereceği karar kesindir. Hakemleri hâkim olarak konumlandıran alimler hakemlerin duruma göre tarafları birleştirme yetkisine sahip olduğu gibi ayırma yetkisine de sahip oldukları görüşündedirler. (Dûrî, 2018, s. 454)

Hakemi Vekil veya Şahit Olarak Konumlandırılanlar

Hanefî, Şafî ve Ahmed b. Hanbel'den bir görüşe göre, Hasan Basri (ö.110/728), Ebû Sevr (ö. 240/854) ve İbn Hazm'ın (ö. 456/1064) görüşü hakemin karı kocanın vekili konumda olup, eşlerin arasını ayırma yetkisine sahip olmadığıdır. Hakemin karı kocayı ayırabilmesi tarafların bu konuda yetki vermesine bağlıdır. (Cessâs, 2007, 2:239; Dûrî, 2018, s. 477) Ayette ifade edilen hakemlerin görevi tarafların arasını düzeltmektir. Bu bakımdan hakemler, karı kocanın arasını ayırmada yetkisizdir. İslam aile hukukunda boşama, nikahla birlikte erkeğin hakkı, bir bedel karşılığında boşanmayı talep etme de kadının hakkıdır. Eda ehliyetine sahip olan taraflar bu haklarından ancak velayet veya vekalet yoluyla feragat edebilir. Hakemlerin karı kocayı boşamaları için bu hususta tarafların yetki vermesi gerekmektedir.

Hakemlerin boşama yetkisi olduğunu kabul eden görüşe göre, boşama kararında hakemlerin ittifak etmesi gerekir. Her türlü fikir ayrılığı bütün hakemlerin hükmünü geçersiz kılar. Hakemlerin talak sayısında ihtilaf etmeleri durumunda, az olan sayıya hükmedilir. Hakemlerin boşaması bâin talaktır. Ric'i talak olmasının aradaki anlaşmazlığın çözümüne bir etkisi olmaz. Taraflar tekrar bir araya geldiğinde problemlerde birlikte gelir. (İbnü'l Arabî, 2008, 1:543) Hakemleri hâkim olarak konumlandırmayan alimlerden bazıları hakemlerin görevlerinin sadece şahitlik yapmak, haklıyı haksızdan ayırmak ve durumu hâkime bildirmek olduğunu dolayısıyla boşama yetkilerinin olmadığını düşünmektedir. (Dûrî, 2018, s. 496)

Hakemleri hâkim veya vekil olarak konumlandıran alimlerin fikir ayrılıkları, aynı delilleri farklı yorumlamalarından kaynaklanmaktadır. Hakemlerin verdiği kararların taraflarca caydırıcı ve bağlayıcı olması için hakemlerin tefrik yetkisinin bulunması gerektiği kanaatindeyiz. Aksi takdirde hakemlik müessesesi işlevselliğini yitirip sembolik bir kurum haline dönüşecektir.

Hakemlerin Kararlarının Bağlayıcılığı

İslam hukukçuları hakemin ulaştığı netice ve vermiş olduğu hükmün bağlayıcılığı, kararın değeri hakkında ihtilaf etmişlerdir. Bu konuda Ebû Hanife (ö.150/767); iki kişinin ittifakla seçtiği hakemin vermiş olduğu kararın tarafları bağladığını, hakemin kararının hâkimin mezhebine uygun olması halinde uygulanması gerektiğini düşünmektedir. Hâkimin o kararı uygunsa onaylaması aksi takdirde kararı bozması gerekir. (Kâsânî, 1997, 9:108; Mergînânî, 1990, 3/121; Mevsilî, ts., 2:358; İbnu'l Humâm, Fethü'l-kadîr, 7/297; İbn

⁹ Sözlükte "elbiseyi çıkarmak, soyunmak; ayırmak" gibi anlamlara gelen hul', fıkhîta kadının belli bir bedel vermesi karşılığında kocanın ayrılmaya razı olması üzerine evlilik bağından kurtulmasını ifade eder. Karşılıklı anlaşmayla gerçekleşmesi sebebiyle bu işleme muhâlea adı verilir. (Atar, "Muhâlea, 2005, 30:399)

Nuceym, 1997, 7:45) Cumhura göre ise verilen kararda açık bir zülüm, İslam'ın genel kurallarına aykırılık olmadıkça hakem kararları hâkim tarafından bozulamaz. Bu konuda İmam Şafiî'den (ö. 204/819) rivayet edilen bir görüş de hakemin kararının bağlayıcılığının tarafların rızasına göre farklılık arz edeceğidir. (Şafiî, 2001, 6:505; Sahnûn, 1994, 4:16; Maverdî, 2014, s. 113)

Hakemin verdiği kararın bağlayıcı olabilmesi için kararın İslam hukukunun temel prensiplerine uygun olması, hakemlerin birden fazla olması durumunda kararın oy birliği ile verilmiş olması, adalet ve hakkaniyete uygun olması gerekir. Hakemlerce verilen kararın icra vasfı kazanması ve tarafların itirazına mahal vermemek için karar, hâkime arz edilmelidir. Hâkim hakemin verdiği kararın usulüne uygun olduğunu kabul edip onayladığı takdirde karar resmi olarak kesinleşmiş olur. Böylelikle karar, sözleşmeye taraf olan kişileri bağlar. (Kâsânî, 1997, 9:108; Haydar, 2003, 4:701)

Hakemlik Görevinin Sona Ermesi

Normal durumlarda hakemlerin vazifesi uyuşmazlıklar hakkında verdikleri karar ile doğal olarak sona ererken, bazen karardan önce belli bir süre ile sınırlı olan hakemlik görevleri sürenin dolması, tarafların hakemi azli ve hakemin istifası veya ölümüyle son bulmaktadır.

Hakemlerin görevleri taraflarca veya hâkim tarafından tayin edilmeleri durumunda hâkimce belli bir zaman dilimiyle sınırlandırılmışsa, sürenin dolmasıyla görevleri sona erer. Bu süreden sonra verdikleri hükümler tarafları bağlamaz. Bu durum Mecelle'nin 1846. maddesinde "Tahkim süre ile sınırlandırılmışsa, o sürenin geçmesi ile sona erer." şeklinde ifade edilmiştir. Örneğin belli bir günden bir aya kadar hüküm vermek üzere tayin edilen hakem, ancak bu bir ay içinde hüküm verebilir. O ayın sona ermesinden sonra hüküm veremez, verirse hükmü geçerli olmaz. (Haydar, 2003, 4:698; Bilmen, ts., 6:470) Hakeme verilen sürenin dolmasıyla taraflar arasındaki tahkim sözleşmesi de kendiliğinden sona erer ve hakemler yetkisiz hale gelir. Bu durumda taraflar uyuşmazlığı çözmek için başka bir hakem seçebileceği gibi doğrudan yargıya da başvurabilir.

Yukarıda ifade edildiği üzere hakem ve hâkimin ayrıldığı hususlardan birisi de hakemlerin onu tayin edenler tarafından azledilebilmesi, hakimlerin azledilememesiydi. İslam hukukçularının büyük çoğunluğuna göre, hakemi tayin eden taraflar, karardan önce azlini gerektirecek bir durum söz konusu olduğunda hakemin görevine son verebilirler. Taraflardan birinin veya ikisinin anlaşarak birlikte azletmesi arasında bir fark yoktur. Ayrıca hakemin hâkim tarafından tayin edilmesi durumunda da hâkim, karardan önce hakemi azledebilir. (Haydar, 2003, 4:700) Hakem hakkında, vekillik hükümleri geçerlidir. Vekillik müvekkil tarafından sona erdirilebildiği gibi hakemlik de yetkilendiren tarafından sona erdirilebilir. Hakemin cezayı gerektirecek bir suç işlemesi, görevini kötüye kullanması, sağlık sorunları sebebiyle görevini yürütememesi, dini hassasiyetini yitirmesi, rüşvet alması¹⁰ gibi durumlar azli gerektiren durumlar arasında zikredilebilir. (Kâsânî, 1997 9:120; Mevsilî, ts, 2:349; Karâfi, 1994, 10:127; İbni Âbidîn, 2010, 8:33) Ayrıca İslam hukukçuları, hakemin aklının gidip gelmesi, muhakeme gücünü kaybetmesi, hakemliğe aykırı bir vasfın oluşması, hakem tayininde aranan şartlardan birinin görev esnasında yitmesi durumunda azledilebileceği konusunda ittifak etmişlerdir. (Maverdî, 2014, s. 115; Ferrâ, 2016, s. 115) Hakemin yetkisinin, gözlerinin kör

¹⁰ İmam Şafiî, adaletin şahitlik için şart olduğu gibi yargı görevinin ifası içinde şart olduğundan, rüşvet alan hakemin kendiliğinden görevden alınmış olacağı görüşündedir. Hanefiler ise rüşvet alan hakim rüşvet sebebiyle görevden alınış sayılmaz, görevden alınmayı hak ettiği için görevi kendiliğinden sonlandığını düşünmektedirler.

olması, işitme yetisini kaybetmesi, akli melekesini yitirmesi ve dinden çıkması durumunda kendiliğinden sona ereceği görülmüştür. (Mevsîlî, ts., 2:356)

Hakemler her ne kadar tahkim sözleşmesi ile hakemliği kabul etseler de diledikleri zaman kendi istekleriyle bu görevden ayrılabilirler. Ancak taraflar veya bir başkası tarafından istifaya zorlanamazlar. İstifalarında haklı bir gerekçe olması gerekir. Haklı bir gerekçe olmadan istifa eden hakem hiçbir şekilde ücret talep edemez. Ücretini peşin alması durumunda istifa ettiğinde aldığı ücreti iade etmek zorunda olup, tarafların istifadan doğan zararlarını da karşılamakla yükümlüdür. (Maverdî, 2014, s. 113; Mergînânî, 1990, 3:120; İbn Ferhûn, 2003, 1:43; Bilmen, ts., 8:246; Kuru, 1984, 4:4041) Hakemin veya hakemlerden birinin karardan önce ölmesi durumunda doğal olarak ölen hakemin hakemliği sona erer, tarafların ölen kimsenin yerine yeni bir hakem seçmesi veya hâkim tarafından hakem tayin edilmesi gerekir.

Sonuç

Merkezi bir otoritenin olmadığı dönemlerde dahi uygulanan tahkim, İslam hukukunda da uygulanmıştır. Tahkim Kur'an, sünnet ve icmâ ile sahip olan farklı alanlarda taraflar arası ortaya çıkan sorunları uzlaştırma faaliyetidir. Tahkimin uygulandığı alanlardan biri de aile içi anlaşmazlıklardır. Kur'an ve Hz. Peygamber'in sünnetinde aile birliğinin korunması detaylı bir şekilde ele alınır. Aile içerisinde zaman zaman ortaya çıkabilecek ailevi problemlerin çözülmesi için öncelikle karı kocanın özverili ve fedakâr olmaları istenirken, bu konuda her iki tarafın ailesinin de denetim mekanizması olarak görev yapması istenir. Tahkim, fikrî anlaşmazlıklar, fiziki kusurlar, iktisadi yetersizlik, kusursuz eş hayalinin sukuta uğraması, evlilik öncesi saklanan kusurların, evlilik sonrası ortaya çıkması ve gereksiz zıtlaşmalarla ortaya çıkan aile krizlerinin çözümünde önemli bir role sahiptir. Ayrıca tahkim, güvene dayalı, hızlı ve pratik çözüm getiren bir kurum olarak önemli bir konuma sahiptir. Ancak malî, iktisadî ve uluslararası devlet hukukunda görmüş olduğu ilgiyi aile hukuku alanında görmemiş ve ihmal edilmiştir. Şüphesiz ki tahkim Kur'an'da karı koca arasında vuku bulan problemlerin çözümü olarak zikredilmiş, Hz. Peygamber ve sahâbiler tarafından da uygulanmıştır. Tahkimde en önemli unsur hakemler olup, hakemlerin problemlere pozitif, yapıcı ve sağ duyulu yaklaşımları önem arz ettiğinden hakem olabilecek kimselerde birtakım şartlar aranmıştır. Bu şartlardan bazıları, hakemin hukuk bilgisine sahip olması, aile içinden biri olması, çevresinde sevilen ve sözü dinlenen biri olmasıdır. Hakemler tarafların kendi rızasıyla belirlenebileceği gibi; olayın mahkemeye intikal etmesi durumunda hakimlerce de belirlenebilir. Hakemlerin ilk ve en önemli vazifesi yıkılmaya yüz tutmuş aile birlikteliğini tekrar tesis etmektir. Bu hususta bütün çabalarını sarf etmek zorundadırlar. Ancak eşlerin arasının düzelmesi mümkün değilse bu kez hakemlerin, eşlerin birbirlerini yıpratmadan ve aradaki yaşanmışlıkları unutmadan saygı ve sevgi çerçevesinde ayrılmalarını, verecekleri kararla temin etmeleri gerekir. Hakemlerin verdikleri kararın hâkime arz edilerek kararın resmi hüviyete bürünmesi, taraflara yaptırım uygulanabilmesi ve tarafların verilen kararlara itiraz edebilmeleri açısından önemlidir.

Netice itibarıyla aile hukuku alanında; teoride hukuk kitaplarında üzerinde durulan ancak pratikte ihmal edilen tahkim kurumunun, toplumun temel taşı olan aileyi kurtarmada daha etkin bir rol oynamasını sağlamak gerekir. Bu konudaki sorumluluk tarafların ailelerine ve aile mahkemelerine düşmektedir. Aile mahkemelerinde görev yapan hakimler, kendilerine gelen davalarda şartların oluşması durumunda tarafların ailelerinden birer kişi, bu mümkün değilse işe ehil yabancı kişiler arasından birer hakem seçmeli ve çözüm yolu bulunmasına vesile olmalıdır. Hakemlerin hâkim tarafından tayin edilmesi, tarafların olayı daha ciddiye almasına katkı sağlayacaktır. Ayrıca tahkimin hakkıyla işletilmesinin aile mahkemeleri üzerinde bulunan ağır dava yükünü hafifleteceği, boşanma oranlarını azaltacağı ve aile içinde kalması gereken özel durumların mahkemelerin soğuk duvarlarından ziyade ailenin sıcak ortamında çözümünün daha kolay olacağı kanaatindeyiz.

Kaynakça

- Akgündüz, A. (1997) “Hakem”, DİA, 15 s. 171-173, İstanbul.
- Aktan, H. (2002) “Kur’an’a Göre Boşanma Prosedürü”, Dini Araştırmalar Dergisi 5(14) s. 5-16.
- Aslan, R. (2020) Sünnet ve Sünnetin Günümüze Taşınması, Ensar Neşriyat, İstanbul.
- Atar F. (2013), İslâm Yargılama Hukukunun Esasları, İFAV, İstanbul.
- Aydın, M. A. (1991) “Anayasa” DİA, 3, s.153-164, İstanbul.
- Balcı, M. (1999) İhtilafların Çözüm Yolları ve Tahkim, Danışman Yayınları, Ankara.
- Bilmen, Ö. N. (ts.) Hukûk-i İslamiyye ve Istılâhât-ı Fikhiyye Kâmusu, Bilmen Yayınevi, İstanbul.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrahim el-Cufî (1311), el-Câmi’us-Sahîh, tkd. Muhammed Zuheyr b. Nasır, Tabâ’tü’l Kübrâ’l Emiriyye, Kahire.
- Cessâs, Ebi Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî (2007), Ahkâmü’l-Kur’an, thr. Abdusselam Muhammed Ali Şahin, Daru’l Kutubi’l İlmiyye, Beyrut.
- Çeker, O. (2017) *Osmanlı Aile Hukuku Kararnamesi*, Mehir Vakfı Yayınları, Konya
- Dûrî Kahtân Abdurrahman, (2018) Akdu’t-tahkîm fi’l-fikhi’l-İslâmî ve’l -kânûni’l-vad’î, Küttâb-Nâşirûn, Beyrut.
- Ebû Davûd, Süleyman b. el-Eş’as b. İshak (1998), es-Sünen, thk. Muhammed Avvâme, Müessetü’r-Reyyan, Beyrut.
- Ebû Hayyân Muhammed b. Yusuf b. Ali (2010), Bahru’l-muhît, thk. Adil Ahmed Abdulmevcûd-Ali Muhammed Muavvad, Daru’l Kutubi’l İlmiyye, Beyrut.
- Ferrâ, Ebî Ya’lâ Muhammed b. Hüseyin, (2016) Ahkâmü’s-Sultâniyye, tsh. Muhammed Hamid el-Fakî, Mektebetü’l Ezheriyye li’t-Türâs, Kahire,
- Firûzâbâdî, Ebû Tahir Mecduddin Muhammed b. Yakub b. Muhammed (2009), Kâmusu’l-muhît, Şirketü’l Kuds li’n-neşr ve’t-tevzi’, Kahire.
- Gözübenli, B. (2008), Güncel Dini Meseleler İstişare Toplantısı II (16-18 Kasım 2007) Hz. Mehmet Bulut, TDV Yayınları, Ankara.
- Hâkim, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed en-Nîsâbü’rî (ts.), el-Müstedrek ale’s-Sahihayn, tkd. Yusuf Abdurrahman Mer’âşlî, Daru’l Ma’rife, Beyrut.
- Halebî, Şihâbuddin Ahmed b. Yusuf b. İbrahim Abdiddâim (1996) Umdetü’l-huffâz fi tefsiri eşrefi’l-elfâz, thk. Muhammed Basil Uyûni’s-sûd, Dar’ul Kutubi’l-ilmiiyye, Beyrut.
- Halil b. Ahmed b. Amr b. Temim el-Ferâhîdî, (2003), Kitâbu’l-Ayn, Daru’l Kutubi’l-ilmiiyye, Beyrut.
- Hamidullah, M. (1983) el-Vesâiku’s-siyâsiyye li Ahdi’n-Nebevî ve’l Hilafeti’r-Râşide, Daru’n-Nefâis, Beyrut.
- Hamidullah, M. (2004) İslam Peygamberi, trc. Mehmet Yazgan Beyan Yayınları, İstanbul.
- Hasan, İ. (1987), İslam Tarihi, Kayıhan Yayınları, İstanbul.
- Haydar, A. (2003), Dururu’l-Hukkâm şerhu Mecelleti’l-ahkâm, trc. Fehmi el-Hüseyinî, Daru’l-ceyl, Beyrut.
- Heyet, (1987) Mevsûatu’l-Fikhiyye’l-Kuveytiyye, Tıbatü zati’s-selâsil, Kuveyt.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emin b. Ömer b. Abdulaziz (ts.), Haşiyetü Reddi’l-muhtâr, Daru’l-İhyai’t-turasi’l-Arabî, Beyrut.
- İbn Âşur, Muhammed Tâhir (1984), et-Tahrir ve’t-Tenvîr, Daru’t-Tunusiyye li’n-neşr, Tunus.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir (2006), İslam Hukuk Felsefesi Mekâsıdu’s-Şerîati’l-İslamiyye, trc. Mehmet Erdoğan-Vecdi Akyüz, Rağbet Yayınları, İstanbul.
- İbn Ferhun, Ebu’l-Vefâ Burhânuddin İbrahim b. Ali b. Muhammed (2003), Tebsiretü’l-hukkâm fi Usuli’l-akdiye ve’l menâhici’l-ahkâm, trc. Şeyh Cemal Aşlî, Dar Alemi’l Kütub, Riyad.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâluddîn Abdulmelik (1990), es-Siretü’n-Nebeviyye, thr. Ömer Abdusselam Tedmurî, Daru’l-kutubi’l Arabî, Beyrut.

- İbn-Kesîr, Eb'u'l-Fidâ İmâddin İsmail b. Şihâbuddin Ömer (1990), el-Bidâye ve'n-nihâye, Daru'l Maârif, Beyrut.
- İbn Kudâme, Ebû Muhammed Muvaffakuddin Abdullah b. Muhammed (1997), el-Muğnî, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türki-Abdulfettah Muhammed el-Hulv, Daru'l Âlemi'l Kütüb, Riyad.
- İbn Mâce, Ebu Abdillâh Muhammed b. Yezîd (ts.), es-Sünen, thk. Muhammed Fuad Abdulbaki, Daru'l İhyâi'l Kütubi'l Arabiyye, Beyrut.
- İbn Manzûr, Ebu'l Fadl Cemâluddin Muhammed b. Mukerrem (ts.), Lisânu'l Arab, Dar Sâdır, Beyrut.
- İbnu'l Humâm, Kemâluddin Muhammed b. Abdilvâhid es-Sivasî (2003), Fethü'l-kadîr, thrc. Abdurrezzak Galib el-Mehdî, Daru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut.
- İbnü'l Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed (2008), Ahkâmu'l-Kur'ân, thr. Muhammed Abdulkadir Ata, Daru'l Kutubi'l İlmiyye, Beyrut.
- Karâfi, Ebu'l Abbas Şihâbuddin Ahmed b. İdrîs b. Abdirrahman (1994), ez-Zahîra, thk. Muhammed Ebu Hubze, Daru'l Garbi'l İslami, Beyrut.
- Kâsânî, Alâuddin Ebû Bekr b. Mes'ûd (2003), Bedâ'i'u's-Sanâ'i fi tertîbi's-şerâ'i, thk. Ali Muhammed Muavvad- Adil Ahmed Abdulmevcud, Daru'l-kutubi'l-ilmîyye, Beyrut.
- Keskin, M. (2017) Kur'an'da Hüküm "H-K-M- Kökünün Etimolojik ve Semantik Ekseninde" Kitap Dünyası, İstanbul.
- Kurtubî, Ebî Abdillâh Muhammed b. Ahmed (2010), el-Cami li Ahkâmi'l-Kur'ân, thr. Muhammed İbrahim Hafnevî – Mahmud Hamid Osman, Daru'l Hadis, Kahire.
- Kuru, B. (1984), Hukuk Mahkemeleri Usulü, Demir Yayıncılık, Ankara.
- Maverdî, Ebu'l Hasan Ali b. Muhammed Habîb (2014), el-Ahkâmu's-Sultaniyye ve'l Vilâyâti'd Diniyye, Şirketu'l Kusd, Kahire.
- Mergînânî, Ebu'l Hasan Burhânuddin Ali b.Ebi Bekr b. Abdilcelil (1990), el-Hidâye, Daru'l Kutubi'l İlmiyye, Beyrut.
- Mevsilî, Ebu'l-Fazl Mecduddin Abdullah b. Mahmud b. Mevdud (ts.), el-İhtiyar li-ta'lili'l-Muhtâr, Daru'l Erkam, Beyrut.
- Muhammed Ebu Zehra (ts.), Ahvâliş-şahsiyye, Daru'l Fikri'l Arabî, Kahire.
- Müslim, Ebû'l Hüseyin Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî (1991), el-Câmi'us-Sahîh, thk. Muhammed Fuad Abdulbaki, Daru'l Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut.
- Müzenî, Ebû İbrahim İsmail b. Yahya b. İsmail (1994), el-Hâvi'l-kebîr fi Fıkhi mezhebi'l-İmami's-Şafîi, thk. Ali Muhammed Muavvad- Adil Ahmed Abdulmevcûd, Daru'l Ma'rife, Beyrut.
- Öge A. ed. (2017), Osmanlı Hukuk-ı Aile Kararnâmesi, Mehîr Vakfî Yayınları, Konya.
- Râzî, Muhammed b. Ömer Fahrudin (1995), Mefâtihu'l-gayb (et-Tefsiru'l-kebîr), tkd. Halil Muhyiddin Meys, Daru'l Fikr, Beyrut.
- Rıza, Muhammed Reşit, Abduh, Muhammed (ts.), Tefsiru'l Kur'âni'l Hakîm, Matbaati'l Menâr, Mısır.
- Sahnun, Ebû Saîd Abdüsselam b. Saîd b. Habîb (1994), el-Müdevvenetü'l-kübrâ, Daru'l Kutubi'l İlmiyye, Beyrut.
- Serahsî, Ebu Bekr Şemsu'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed (1993), el-Mebsût, Daru'l Ma'rife, Beyrut.
- Sönmez, İ. vd. (2015) "Milletlerarası Tahkimde Uygulanacak Hukuk" Konya, Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 23 (1), s.203-229.
- Şafîi, Muhammed b. İdris (2001), Umm, thk. Rıf'at Fevzi Abdulmuttalib, Daru'l Vefâ, Mansura.
- Şanlı, C. (1986) "Milletlerarası Ticari Tahkimde Uygulanacak Hukuk" Sevinç Matbaası, Ankara.

-
- Şirâzî, Ebû İshak Cemâluddîn İbrahim b. Ali b. Yusuf (1995), el-Mühezzeb fî fikhi'l-imam eş-Şafîî, thk. Zekerîyya Umeyrât, Daru'l-Kutubil'İlmiyye, Beyrut.
- Şirbînî Şemsuddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatîb (1997), Muğni'l-muhtâc ila ma'rifeti me'ânî elfâzi'l-Minhâc, tkd. Muhammed Halil İ'tenî, Daru'l Ma'rife, Beyrut.
- Taberî, Ebu Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezid (2010), Câmi'ül-Beyân an Te'vili Âyi'l Kur'an Tefsiru't-Taberî, thk. İslam Mansur Abdulhamid, Daru'l Hadis, Kahire.
- Yeğengil, R. (1974) Tahkim, Cezaevi Matbaası, İstanbul.
- Yıldırım, M. (2002) İslam ve Medeni Yargılama Hukukunda Tahkim, İzmir İlahiyat Vakfı Yayınları, İzmir.
- Yıldırım, M. (2010) "Tahkîm" DİA, 39, s. 411- 413, İstanbul.
- Yiğit, İ. (2009) "Sıffin Savaşı", DİA, 37, s. 107-108, Ankara.
- Zebîdî, Muhibbuddîn Ebû Feyz Seyyid Murtaza (2004), Tâcu'l-arûs min Cevâhiri'l Kâmus, Matbaatü Hukumeti'l Kuveyt, Kuveyt.
- Zerka. M. A. (2004) el-Medhalu'l fikhu'l Âm, Daru'l-kalem, Dımeşk.
-

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Süleyman B. Yesâr ve Hadis İlmindeki Yeri¹

Süleymân B. Yesâr and His Place in Hadith Science

Abdülalim ADIGÜZEL^{a*}

^a Araştırma Görevlisi, Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Erzurum / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0003-4149-7546

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 24 Şubat 2021

Kabul tarihi: 20 Mart 2021

Anahtar Kelimeler:

Süleymân b. Yesâr,

Hadîs,

Kütüb-i Tis'a,

Fukahâ-yi Seb'a.

ARTICLE INFO

Article History:

Received February 24, 2021

Accepted March 30, 2021

Keywords:

Suleyman b. Yesar,

Hadith,

al-Kutub al-Tis'a,

al-Fuqaha-i Seb'a.

ÖZ

Bu çalışmada hadîs ilminde önemli bir yere sahip olan Süleymân b. Yesâr'ın hayatı ve hadîs ilmindeki konumu ele alınmıştır.

Çalışma giriş ve iki bölümden oluşmaktadır.

Giriş bölümünde; Süleymân'ın yaşadığı dönem ve çevrenin yanında Süleymân b. Yesâr ile aynı adı taşıyanlar hakkında bilgi verilmiştir.

Birinci bölümde; Süleymân b. Yesâr'ın hayatı ve ailesi, ahlaki ve ilmi kişiliği ele alınmıştır.

İkinci bölümde; hadîs alanında önemli bir yere sahip olan Süleymân b. Yesâr'ın'ın hocaları ve talebeleri, rivâyet ettiği hadîslerin içerik bakımından tasnifi, ulemânın Süleymân hakkındaki görüşleri ve Kütüb-ü Tis'a'daki hadîslerinin sayısı ve değerlendirilmesi ele alınmıştır.

ABSTRACT

In this study, the life of Sulayman b. Yesar who has a great position in the study of Hadith and his position in this field has been issued. This study consists of an introduction and two chapters.

In the introduction, we give information about the period and the environment of Suleyman lived, as well as those with the same name as Suleyman b. Yesar.

In the first part, Suleyman's and his family life, his identity information, and his moral and scientific personality.

In the second part, we give information about the teachers and the students of Suleyman b. Yesar who has an important place in the hadith science, the classification of the hadiths he quoted in respect of content, the opinions of the scholars about Suleyman b. Yesar, and the interpretation and the number of the hadiths in the al-Kutub-u al-Tis'a.

¹Bu makale, Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Hadis Anabilim Dalında yapılan "Süleyman b. Yesâr ve Hadis İlmindeki Yeri" isimli yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

EXTENDED ABSTRACT

In this study, we will be trying to identify the life of Suleiman b. Yesâr and his place in Ḥadīth Studies. Suleiman b. Yesâr is from the tābi'ūn, he was born in the first quarter of the first century of hegira, and died at the end of the same century. This century can be defined as the foundation period of Islamic sciences. One of the most remarkable characteristics of this century is that the Companions and the Tābi'ūn lived together, and everything that was seen, heard and witnessed from the Prophet (pbuh) was transmitted by the Companions to the Tābi'ūn. During this age, when political upheavals were common, knowing how and under which conditions the views and reports by Suleiman b. Yesâr were transmitted, and identifying his teachers from the Companions are of great importance in terms of both understanding the times he lived in and his scientific personality.

In the study, references from main ḥadīth sources along with rijāl and ṭabaqāt works, which have a really important place in Ḥadīth Studies, were preferred. In addition to these, studies from today have also been benefited from. Although the information about him is partly disorderly in these studies, answers for some questions regarding his life were sought by bringing the pieces of information together.

Suleiman b. Yesâr was born into a slave family in Medina, but he was freed later. The sources touch upon his asceticism and piousness, and it is underlined that he was a virtuous, good-tempered, reliable and prayerful person. There is little information about his family except that they are originally from Persia; however it is seen that especially his brothers are people whose knowledge is respected in the sciences of ḥadīth and fiqh. Though he spent most of his life in Medina, information stating that he made some expeditions for ḥadīth can also be found. Before analysing his place in Ḥadīth Studies, a notice about other Muḥaddiths who share the same name as him is also provided. This is because the similarities in names or other identity information causes rāwīs to be confused with each other, and therefore the evaluations made about them sometimes turn out to be unreliable. Three others who have the same name as him have been detected and it has been understood that they are also people reporting ḥadīths. It is concluded that these were confused with him from time to time.

Suleiman b. Yesâr is one of the seven famous tābi'ūn from Medina known as fuqahā' al-sab'ah, who lived in the first century of hegira. Suleiman b. Yesâr stated his fiqhi (jurisprudential) views mainly by narrating a ḥadīth or a practice by one of the Companions. As a matter of fact, one of the essentials to become a good faqīh was to know about the accumulation of knowledge the previous generations had. This shows us that Suleiman had a vast knowledge about ḥadīth. Therefore, it is possible to think that he is a distinguished faqīh because he grew up in the Prophet's house as he was the freed slave of Maymūna, who is the Prophet's wife, and that he spent time with other faqīh Companions which let him learn about their ḥadīths and practices in the best manner.

As a result of the study, it is seen that the matters about which Suleiman b. Yesâr expressed his fiqhi views are largely parallel to the ḥadīths he narrated and the practices by the Companions. In addition, it is seen that these ḥadīths are rather related to fiqhi subjects of prayer and procedures. When his teachers from the Companions and Tābi'ūn are considered, it is seen that they have a place in Ḥadīth Studies as well as their faqīh identities. This, as a result, caused most of the ḥadīths narrated by him to be about subjects of fiqh and him to become prominent as a faqīh, rather than a muḥaddith.

Likewise, his students who report from him are known as faqīhs as their muḥaddith identities. His fatwās transmitted through his students also prove this.

In the sources it is narrated that Suleiman b. Yesâr was of the first ḥadīth critics. However, there are no statements of al-jarh wa al-ta'dil he made about anyone. Al-ta'dil and praise words were used about him in all rijāl books and no criticism or al-jarh has been found.

In evaluating the narrations by him, which has an important place in understanding his position in Ḥadīth Studies, al-Kutub al-Tis'ah, which are the main sources of science of ḥadīths, were used. Within this frame, in the study the narrations were classified according to their subjects, then according to their *ittiṣāl* (joining) and first sources, and in the final part the criticised narrations are mentioned. The three hundred and twenty-four narrations found in al-Kutub al-Tis'ah are mostly related to topics such as divorce, ṣalāt, cleanliness, hajj and marriage. It is seen that most of the narrations by him are muttasīl (contiguous), eleven of these are munkatī', and six are mursal. In addition, twenty-nine fatwās were transmitted from him. His teachers from whom he transmitted, and his students who transmitted from him have been determined and their names are mentioned. Finally, the narrations in which his name is a part of the chain of narrators and which are considered fabricated are analysed, and information about these is provided.

Consequently, knowing the lifestyles, scientific experiences and the circumstances of the scholars of Tābi'ūn period, which covers an important part of the Islam history, will contribute to solving ḥadīth problems encountered today, and to reach important knowledge about this period of time which is of great important in terms of Islam history.

Giriş

Hicrî Birinci Asırda Hadis İlmî

Çalışmamıza konu olan Süleymân b. Yesâr, tâbiûndan olup hicrî birinci asrın ilk çeyreğinde dünyaya gelmiş ve aynı asrın sonunda vefat etmiştir. Bu yüzyıl, İslâmî ilimlerin teşekkül devri olarak tanımlanabilir (Özsoy, 2016, s. 47). Bu asrın en büyük özelliklerinden birisi sahâbe ve tâbiûnun beraber yaşamış olması ve Hz. Peygamber'den (s.a.s.) görülen, duyulan her şeyin sahâbe tarafından tâbiûna aktarılmış olmasıdır. Özellikle sahâbenin hadislere karşı olan özeni ve başkalarına aktarırken ortaya koydukları temkinli davranışları, onlardan sonra gelen ilk nesil olan tâbiûn tarafından, hadis rivayetinin ağır bir sorumluluk olduğu bilinci ile aynı özenle devam ettirilmeye çalışılmıştır (Polat, 2014, s. 26).

Hicrî ilk asrın başlarında, kısaca “Rasûlullâh’a dair her şey” olarak tanımlanan hadisler, Hz. Peygamber döneminde olduğu gibi, çeşitli kaygılarla bu dönemde de yazıya tam olarak geçirilememiştir. Zaten okuma yazma oranlarının ciddi anlamda düşük olduğu o dönemde, hadisler yazılmış olsa dahi, Arap kültüründe hatırı sayılır bir yeri olan *hafızalama* metodunun yaygınlığından (Ünal, 2013, s. 219) bizzat dönemi yaşayan sahâbenin bilgisine ihtiyaç vardı.

Tâbiûler, sahâbeden Hz. Peygamber'in uygulamalarına dair her konuda bilgi almaya çalışmışlardır. Sahâbenin Hz. Peygamber'in uygulamalarına karşı tavrı ne olmuşsa tâbiûn neslinin sahâbenin uygulamalarına karşı tavrı da aynı olmuştur (Yusuf Musa, tsz., s. 44). Hadisler karşısında ciddi bir titizlik ve hassasiyet sahibi olan sahâbenin bu tutumu kendilerinden sonraki ilk nesil olan tâbiûn tarafından aynen sürdürülmüştür.

Sahâbenin İslâm'a dair bilgisi, Hz. Peygamber sonrasında, Kur'ân-ı Kerim'den sonra en çok ihtiyaç duyulan bilgi kaynağı olmuştur. Bu durum hicrî ilk asırda farklı anlayışların, uygulamaların görülmesine ve bunların kaynaklarının sorgulanmasına yol açmıştır. Sahâbenin amelinin delili olarak, Hz. Peygamber'in sözlerinin ve uygulamalarının gösterildiği uygulamalar ortaya çıkmaya başlamıştır (Ünal, 2013, s. 219).

Tâbiûn döneminde Medine'de *sünnet-i mâziye* denilen bir kavrama dikkat çekilmektedir. Bu kavram ile genelde Hz. Peygamber'in bir uygulamasından doğan ve kendi zamanlarına kadar gelen tatbikat kastedilmektedir (Aktepe, 2010, s. 111; Aslan, 2020, s. 38-39). Çalışmamızın konusunu teşkil eden Süleymân b. Yesâr da bu dönemde, fakih kimliği ile tanınmakta ve Hz. Peygamber'in ve sahâbenin uygulamalarına hâkim olması ile bilinmektedir. Rivayet ettiği hadisler de çoğunlukla fikhî hükümler içeren, Hz. Peygamber ve sahâbe uygulamalarıdır.

Rasûlullâh hayatta iken her konuda kendisine başvurulmuştur. Medine'den uzakta yaşayanlar Hz. Peygamber'den bir şeyler öğrenmek maksadıyla Medine'ye seyahatler yapmışlardır. *er-Rihle fî talebi'l-hadis*² faaliyetinin başlangıcı olan bu seyahatler, hicrî ilk asırda daha yaygın bir hal almıştır (Koçyiğit, 2003, s. 100-101). Tâbiûler Hz. Peygamber'in vefatından sonra, fetihlerin yaygınlaşması gibi çeşitli sebeplerle başka şehirlere dağılan sahâbeden hadis/ilim öğrenmek için çok yoğun yolculuklar yapmışlardır.

Diğer yandan hicrî ilk asırdaki siyasî gelişmeler, hadis ilminin oluşumunu ve gelişimini ciddi anlamda etkilemiştir. Hz. Osman'ın (ö. 35/655) şehadetiyle başlayan siyasî-itikâdî karışıklık ve ihtilaflar sonucu ortaya çıkan farklı yaklaşımlar, hadis uydurma faaliyetini başlatmış, bunun neticesinde ise hadis nakledenlerden naklettikleri hadisin senedi sorulur

² Rihle: Hadis öğrenmek, hadisle ilgili bilgiler elde etmek için yolculuğa çıkmak demektir (Aydın, 2012, s. 255).

olmuştur (Kandemir, 1997, s. 32). İsnad sorma uygulaması, farklı fırkalara mensup kimselerin hadislerini almamak için kullanılmaya başlanmış olsa da ihtiyatlı davranmak için, hadis nakleden herkese uygulanmaya başlanmıştır. Böylelikle hicrî ilk asrın ortalarında hadis ilminde “isnad” konusu gündeme gelmiştir (Koçyiğit, 2003, s. 109).

İslâm ümmetine has ve orijinal bir sistem olan isnad uygulamasının (Ünal, 2013, s. 406) hadisin ayrılmaz bir parçası haline gelmeye başlamasıyla, senedde yer alan ravilerin ehliyetleri açısından araştırılması da zorunlu hale gelmiştir. Bu sebeple ravinin hadis rivayetine ehil olmadığını ortaya koyabilmek için *cerh*, güvenilir olduğunu belirleyebilmek için *ta'dil* faaliyetine başlanmıştır (Yücel, 2012, s. 41). Böylece hicrî birinci asırda, hadis ilminin temel taşlarından olan *isnad* ve *cerh* ve *ta'dil* uygulamaları yer edinmişlerdir.

Hicrî ilk asrın sonlarına doğru gelindiğinde ise hadis konusunda birinci derece kaynak merci olan sahâbe büyük oranda hayattan çekilmiş, hadis uydurma faaliyetleri başlamış bir yandan da siyasî ve itikâdî mezheplerin teşekkülüyle fırkalar, nasları kendi yöntemleriyle anlamaya ve yorumlamaya başlamışlardır (Bağcı, 2012, s. 111-116; Ünal, 2013, s. 225). Hadislerin ideolojik yorumlamalarla çarpıtılması, uydurulan hadislerin sahihleriyle karıştırılması riskinin iyice belirdiği bu zamanda dönemin Emevî halifesi Ömer b. Abdülazîz (ö. 101/720) tarafından, hadislerin yazılarak bir araya getirilmesi talimatı verilmiştir (Ünal, 2013, s. 225) Böylece hicrî birinci asrın sonlarına doğru, hadis tarihi içerisinde önemli bir yeri olan ve aynı zamanda hadis edebiyatına başlangıç teşkil eden resmî ve sistemli tedvin faaliyeti başlamıştır (Çakan, 2008, s. 41).

Süleymân b. Yesâr'ın Yaşadığı Çevre

Süleymân b. Yesâr, *Dâru'l-hicre* adıyla şöhret kazanan ve uzun yıllar müslümanların başkentliğini yapmış olmasının yanında, İslâm'ın emir ve yasaklarının büyük bir kısmının kendisinde olduğu, Rasûlullah'ın hadislerinin çoğunun öğrenildiği kutlu şehir olan Medine'de (Bağcı, 2012, s. 100) yetişen tabiîlerdendir.

İslâm'ın ilk başkenti olan Medine, bu vasfını Hz. Peygamber'in vefatından sonra Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634), Hz. Ömer (ö. 23/644) ve Hz. Osman'ın hilafet dönemlerinde de devam ettirmiştir. Hz. Ali (ö. 40/661) dönemine gelindiğinde ise siyasî, sosyal ve dinî sebeplerden dolayı hilafetin merkezi Medine'den Kûfe'ye taşınmıştır. Emeviler döneminde ise hilafetin merkezi Hz. Muaviye (ö. 60/680) tarafından Şam'a taşınmıştır. Hz. Muâviye'den sonra Emevî devletinin başına oğlu Yezîd (ö. 64/683) geçmiştir. Medine'liler Yezîd'e biat etmeyince o, bu muhalefeti ortadan kaldırmak için Suriye'den Emevî ordusunu göndermiş, bu ordunun Harre Savaşı'nda (63/683) Medine'yi yağmalaması sonucunda Medineliler, Yezîd'e zorla biat ettirilmiştir. Bu olaydan sonra Medine bazen Emevîler'in bazen de Hicâz'da halifeliğini ilan eden Abdullâh b. ez-Zübeyr'in (ö. 73/692) tayin ettiği valiler tarafından yönetilmiştir. Ancak Abdülmelik b. Mervân (ö. 86/705) Emevî devletinin başına geçtikten (65/685) bir süre sonra Abdullâh b. ez-Zübeyr'in üzerine ordu göndererek, Medine ve Mekke'yi yeniden Emevîlerin hâkimiyeti altına almıştır. Medine, Emevî devletinin sonuna doğru kısa bir süreliğine Hâricîler'in kontrolüne geçmişse de bunun ardından Emevî ordusu tekrar şehri ele geçirmiştir (Bozkurt & Küçükaşçı, 2003).

Emeviler döneminde, diğer şehirlerdeki fitnelere dolayı, alimler Medine'ye sığınmaya başlamışlardır (Ebû Zehra, 2013, s. 341). Çünkü Rasûlullah'ın vefatından sonra sahâbenin önde gelenlerinin büyük bir kısmı Medine'de kalmaya devam etmiştir. Sahâbeden fıkıh ve hadis konusunda istifade etmek isteyenler, sürekli Medine'yi ziyaret etmişlerdir (Koçyiğit, 2003, s. 90).

Bu sahâbîlerin bir kısmı Süleymân b. Yesâr'ın da kendilerinden hadis rivayet ettiği, binden çok hadis rivayet etmelerinden dolayı muksirûndan sayılan; Hz. Âişe (ö. 58/678), Ebû Hüreyre (ö. 58/678), Abdullâh b. Abbâs (ö. 68/687), Abdullâh b. Ömer (ö. 73/693), Ebû Saîd el-Hudrî (ö. 74/693) ve Câbir b. Abdillâh (ö. 78/697) gibi şahsiyetlerdir.

Medine'de bulunan sahâbîler, kendisinden sonra gelen tâbiûn nesline bildiklerini çok iyi bir şekilde aktarmıştır. Öyle ki Medine'de bulunan tâbiûn neslinin alimleri özellikle "*Fukahâ-yi Seb'a*" olarak bilinen ve Süleymân b. Yesâr'ın da içinde bulunduğu yedi fakîh, Medine'deki ilim ortamında yetişip (Ebû Zehra, 2013, s. 294) hadis ve fıkıh ilminde büyük bir mevki elde etmişlerdir. Böylece kendilerinden sonra gelen, başta Mâlikî mezhebi olmak üzere Şafîî, Hanefî ve Hanbelî mezheplerinin, görüş ve uygulamalarına önem verdiği kimseler olmuşlardır.

Süleymân b. Yesâr'ın *Fukahâ-yi Seb'a*'dan sayılması, (Zehebî, 1985, s. 444) Medine valisi Ömer b. Abdilazîz'in istişare meclisinde bulunma (İbn Sa'd, 1990, s. 334) ve Medine çarşısı emniyeti görevini yürütmesinden (İbn Sa'd, 1990, s. 133) onun, yaşadığı çevrede etkili bir alim olduğu anlaşılmaktadır. O, çevresinde cereyan eden ve İslâm tarihinde "*fitne dönemi*" diye adlandırılan siyasî kargaşaların yaşandığı bir dönemde olaylara karışmamış, masumiyetini korumuştur (Ebû Nu'aym, 1997, s. 190).

İsmi "Süleymân b. Yesâr" Olan Diğer Şahsiyetler

Süleymân b. Yesâr'ın hayatını ve hadis ilmindeki yerini incelemeden önce kendisiyle aynı adı paylaşan muhaddislerle ilgili malumat vermek yararlı olacaktır. Çünkü isim ya da diğer kimlik bilgilerindeki (künye, nisbe) benzerlikler ravilerin birbiriyle karıştırılmasına sebep olmaktadır (Eren, 2003, s. 52). Bu hususta Hâkim en-Neysâbûrî (ö. 405/1014), ravilerin isimlerinin yanı sıra tabakalarının da bilinmesi gerektiğini söylemektedir (Hâkim, 1977, s. 92).

Tespit edebildiğimiz kadarıyla, hadis rivayetinde bulunmuş, ismi Süleymân b. Yesâr olan üç şahsiyet daha vardır. Tabakât ve ricâl kitaplarında haklarında teferruatlı bir bilgi yer almayan bu kimseler şunlardır:

Süleymân b. Yesâr Sâhibü'l-Maksûra

Medineli ravilerden olup, âmâ olduğu nakledilmektedir. Kâsım b. Muhammed, Ebû Bekr b. Hazm gibi şahsiyetlerden rivayette bulunmuştur. Kendisinden de Süleymân b. Bilâl, İbn Ebî Zî'b gibi raviler rivayette bulunmuşlardır (İbn Hibbân, 1973, s. 394). Bu kişi Süleymân b. Yesâr el-Hilâlî ile en çok karıştırılan zattır. (Eren, 2012, s. 397).

Hâkim en-Neysâbûrî, her iki Süleymân'ın karıştırılması ile ilgili şunları söylemektedir:

Süleymân b. Bilâl ile İbn Ebî Zî'b'in kendisinden hadis rivayetinde bulunduğu ve 'Sâhibü'l-maksûra' olarak bilinen Medine'li bir şeyh olan Süleymân b. Yesâr'ın durumu, mesleği hadis olmayanlar tarafından bilinmeyebilir. Tebeu't-tabîinden birinin ondan hadis rivayet ettiğine bakarak, onu Hz. Meymûne'nin azatlısı, Medine'nin meşhur yedi fakihinden biri olan Süleymân b. Yesâr sanabilirler. (Hâkim, 1977, s. 92).

Süleymân b. Yesâr el-Ğifârî

Sahâbeden Berâ b. Âzib'in kölesidir. Ebû Zer el-Ğifârî ve Şücâ' b. Cevn el-Ğifârî'den hadis rivayet etmiştir, kendisinden de Ca'fer b. Avn ve Esed b. Yesâr rivayette bulunmuştur (İbn Mâkûla, 1411, s. 316).

Süleymân b. Yesâr el-Hadramî

Şam'lı hadis ravilerinden biridir. Kendisinden Safvan b. Amr rivayette bulunmuştur (Buhârî, tsz., s. 42; İbn Hibbân, 1973, s. 39).

Hayatı ve Kişiliği

Doğumu

Süleymân b. Yesâr'ın doğum yılıyla ilgili kesin bir tarih verilmemiştir. Ancak kaynakların çoğunda, Hz. Osman'ın (r.a.) hilafetinin son zamanlarında, 34/654 yılında (İbn Sa'd, 1990, s. 133; Zehebî, 1985, s. 444) dünyaya geldiği kaydedilmesinin yanında, 24-27/644-647 yıllarında (İbn Hacer, 1325, 229) doğduğu da yer almaktadır.

Bu bilgilerin yanı sıra oğlu Abdülmelik b. Süleymân b. Yesâr'ın, Abdullâh b. Mes'ûd'dan (ö. 32/652-653) aktardığı bir rivayette, Süleymân b. Yesâr'ın: “*Hz. Peygamber Medine’de Meymûne ile evlendiğinde ben dört yaşında idim*” (Buhârî, tsz., s.418) dediği yer almaktadır. Bu rivayet için İbn Ebî Hâtim (ö. 327/939) munkatı değerlendirmesi yapar ve Abdülmelik b. Süleymân'ın tebu't-tâbiîn'den olduğunu, İbn Mes'ûd'dan hadis rivayet edemeyeceğini; ayrıca İbn Mes'ûd vefat ettiğinde Süleymân b. Yesâr'ın beş yaş civarında olduğunu söyler (İbn Ebî Hâtim, 1953, s. 352). Ayrıca Hz. Peygamber'in, Meymûne validemizle evliliği, 629 yılında Medine ile Mekke arasındaki Nüveyriye mevkiinde Hz. Peygamber ihramlı iken olmuştur (Kandemir, 2004, s. 506).

Kaynakların çoğunda vefat tarihinin 107/725 olarak kabul edilmesi ve 73 yaşında vefat ettiğinin kabul görmüş olmasından dolayı da doğum tarihinin 34/654 olduğu söylenebilir (İbn Sa'd, 1990, s. 133; Zehebî, 1985, s. 444).

Nesebi ve Künyeleri

Süleymân b. Yesâr'ın en bilinen adı Ebû Eyyûb Süleymân b. Yesâr el-Hilâlî el-Medenî'dir. Ebû Eyyûb olan künyesinin yanında Ebû Abdirrahmân, Ebû Abdillâh, Ebû Turâb, Ebû'l-Velîd künyeleriyle de anıldığı olmuştur (İbn Sa'd, 1990, s.133; Mizzî, 1980, s. 101; Cevherî, 1997, s. 208).

Kaynaklarda, babası Yesâr ve kardeşleri Âta b. Yesâr, Abdülmelik b. Yesâr, Abdullâh b. Yesâr gibi onun da Hz. Peygamber'in (s.a.s.) zevcesi Meymûne bnt. el-Hâris b. Hazn el-Hilâliyye'nin (ö. 51/671) kölesi olduğu, (İbn Sa'd, 1990, s. 133; Zehebî, 1985, s. 444) Hz. Meymûne ile mükâtebe akdi yaptığı ve Meymûne'nin de velâ hakkını daha sonra yeğeni Abdullâh b. Abbâs'a (ö. 68/687) verdiği şeklinde bilgiler geçmesinin yanı sıra Hz. Peygamber'in zevcelerinden Ümmü Seleme (ö. 62/681) ile mükâtebe akdi yaptığı da geçmektedir (Zehebî, 1985, s. 444). Ancak Süleymân b. Yesâr'ın genelde *mevlâ Meymûne* diye nitelendirildiği göz önüne alınırsa mükâtebe akdini Ümmü Seleme ile değil sahibesi olan Meymûne ile yapmış olduğunu söylemek daha isabetli gözükmemektedir.

İbnu's-Salâh, *Ulûmu'l-Hadis* adlı eserinde *Fukahâ-yi Seb'a* olarak bilinen Medine'nin meşhur alimlerinin, Süleymân b. Yesâr hariç Arap kökenli olduğunu söyler (İbnu's-Salâh, 2012, s. 404).

Ayrıca “*Mevâliden kimseden rivayette bulundun mu?*” sorusuna İbn Şihâb, kendilerinden rivayette bulunduğu mevâlî ravilerin isimlerini sayarken Süleymân b. Yesâr'ın da adını sayar (Râmehurmuzî, 1404, s. 409). Babası ve kardeşleri ile beraber mevâliden olmalarından dolayı olsa gerek, kaynaklarda İran asıllı (İbn Asâkir, 1995, s. 440; İbnu's-Salâh, 2012, s. 404) oldukları dışında nesebi ile ilgili ayrıntılı bir bilgiye rastlayamadık.³

³ Yaptığımız araştırmalar sonucu Asru't-Tâbiîn adlı kitapta Süleymân b. Yesâr'ın biyografisi aktarılırken neseb kısmında Süleymân b. Yesâr ile sahâbeden olan Süleymân b. Surad karıştırılmakta ve Süleymân b. Surad'ın hayatı,

Süleyman'ın el-Hilâlî lakabını kendisini azat eden Hz. Meymûne'den aldığı söylenebilir. Çünkü mevâliden olan bir kimse, ya sahibine ya da sahibinin kabilesine nispetle çağrılırdı (Demircan, 1996, s. 73).

Babası ve Annesi

Babasının adı Yesâr'dır. Babasının Hz. Meymûne'nin kölesi ve Farslı (İbn Asâkir, 1995, s. 440; Zehebî, 1985, s. 44) olmasının dışında, annesi ve babası hakkında bir bilgiye rastlamadık.

Kardeşleri

Süleymân b. Yesâr'ın üç kardeşi vardır, bunlar sırasıyla Atâ b. Yesâr (ö. 103/721) Abdulmelik b. Yesâr (ö. 110/728) ve Abdullâh b. Yesâr'dır. Kardeşlerinin de kendisi gibi Hz. Meymûne'nin köleleri oldukları, hadis rivayet ettikleri ve Atâ b. Yesâr'ın Medine'nin ileri gelen fakihlerinden sayıldığı kaynaklarda geçmektedir (İbn Sa'd, 1990, s. 133; İbn Asâkir, 1995, s. 226; İbn Hacer, 1325, s. 229).

Atâ b. Yesâr (ö. 103/721)

Tâbiûn dönemi Medine'nin sayılı fıkıh ve hadis alimlerinden biri olan Ebû Muhammed Atâ b. Yesâr el-Hilâlî el-Medenî 19/640 yılında Medine'de doğmuştur (İbn Sa'd, 1990, s. 135). Babası ve kardeşleri gibi o da *Mevlâ Meymûne* olarak tanınmaktadır. Süleymân b. Yesâr'dan hadis rivayet edenler arasında da adı geçen (Mizzî, 1980, s. 103; Zehebî, 1985, s. 445) Atâ b. Yesâr, Hz. Âişe (ö. 858/677), Ebû Hüreyre (ö. 58/677), Muâz b. Cebel (ö. 18/639), Abdullâh b. Abbâs (ö. 68/687) gibi sahâbenin önde gelenlerinden hadis rivayet etmiştir (Zehebî, 1985, s. 449).

Saîd b. el-Müseyyeb (ö. 93/712) Atâ b. Yesâr ile Süleymân b. Yesâr'ı kıyaslarken şöyle demiştir: “*Atâ hâkim; Süleymân ise müftidir.*” (Fesevî, 1410, s. 549) Kardeşi Süleymân gibi zühdü ve takvası ile bilinen ve hakkında hadis alimleri tarafından “*sika*”, “*kesiru'l-hadis*” ifadeleri kullanılan Atâ b. Yesâr 103/721 yılında İskenderiye'de vefat etmiştir (İbn Sa'd, 1990, s. 135; Mizzî, 1980, s. 125; Zehebî, 1985, s. 448).

Abdulmelik b. Yesâr (ö. 100/718)

Hz. Meymûne'nin kölesi Yesâr'ın dört oğlundan biri olan Abdulmelik b. Yesâr'ın hayatı hakkında tabakat kitaplarında pek bir bilgiye rastlamadık. Süleymân b. Yesâr'ın da kendisinden hadis rivayet ettiği ve “*sika*” olarak tanımlanan (İbn Hibbân, 1973, s. 116) Abdulmelik b. Yesâr 100/718 yılında vefat etmiştir (İbn Sa'd, 1990, s. 133; İbn Hacer, 1325, s. 429).

Abdullâh b. Yesâr

Süleymân b. Yesâr'ın bir diğer kardeşi olan Abdullâh b. Yesâr hakkında, kendisinden az hadis rivayet edildiği (İbn Sa'd, 1990, s. 133; İbn Hibbân, 1973, s. 53) dışında herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

Süleymân b. Yesâr'ın hayatı gibi aktarılmaktadır. Müellif aynı kitabın tanıtım bölümünde, Süleymân b. Yesâr'ın tâbiûnun büyüklerinden olduğunu dile getirirken, Neseb bölümünde Süleymân'ın adını bizzat Hz. Peygamber'in değiştirdiğini dile getirerek farkında olmadan Süleymân b. Yesâr'ı sahâbî yapmaktadır. Ayrıca tesbit edebildiğimiz kadarıyla Hz. Ali (r.a.) ile bir araya geldiği aktarılmayan Süleymân b. Yesâr'ın, Süleymân b. Surad ile karıştırılarak Hz. Ali ile olan bir araya gelişleri de bu kitapta aktarılmaktadır (Hâşimî, 2003, s. 94-102).

Yetişmesi

Süleymân b. Yesâr'ın yetişmesi hususunda kaynaklarda fazla bir bilgiye rastlamadık. Kanaatimizce o, Sahâbeyi görmekle kalmamış aksine onlarla uzun süre beraber bulunup onlardan hadis alması suretiyle ilmi ve ahlaki yönden onların birikimlerini şahsına yansıtmıştır. Şöyle ki o: “*Ben, onlarca sahâbîyle görüştim.*” (İbn Ebî Hayseme, 2004, s. 150) “*Abdullâh b. Abbâs ve Abdullâh b. Ömer'in hadis derslerine sürekli devam ederdim*” (İbn Asâkir, 1995, s. 231; Zehebî, 1988, s. 70; Yatkın, 2012, s. 40) demiştir. Aynı şekilde yine o Hz. Meymûne'nin bir süre köleliğini yapmış, Ümmü Seleme'ye kadınların halleri ile ilgili soru sormuş ve Hz. Aişe'nin huzuruna çıkıp onunla yüz yüze konuşmuştur (İbn Sa'd, 1990, s. 133).

Ayrıca çok genç denebilecek bir yaşta Emevî Halifesi Velîd b. Abdulmelik döneminde, sahâbî Muâviye b. Hudeyc (ö. 52/672) ile birlikte Şam'a sefere çıkmış ve bu seferde Ensâr ve Muhâcir'den onlarca sahâbî ile seyahat etme imkânı bulmuş, onların hadis bilgisinden istifade etmiştir (İbn Asâkir, 1995, s. 243; İbnü'l-Esîr, 1989, s. 511).

Çocukları

Tabakat kitaplarında Süleymân b. Yesâr'dan bahsedilen bölümlerde çocukları zikredilmemektedir. Ancak tespitlerimize göre onun iki oğlu vardır. Birincisinin adı Abdulmelik'tir. Süleymân b. Yesâr'ın: “*Hz. Peygamber Medine'de Meymûne ile evlendiğinde ben dört yaşında idim.*”⁴ dediği sözü bu oğlu tarafından nakledilmiştir. Bu kişi hakkında kaynaklarda *Mevlâ Meymûne* bahsedilmiş olması, (Buhârî, tsz., s. 418; Sem'ânî, 1984, s. 408; İbn Hibbân, 1973, s. 103) onun Süleymân b. Yesâr'ın oğlu olduğu kanaatini desteklemektedir.

Süleyman b. Yesâr'ın diğer oğlunun adı Abdullâh'tır. Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*'de Süleymân b. Yesâr'dan hadis rivayet edenlerden birinin de oğlu Abdullâh olduğunu zikretmektedir (Mizzî, 1980, s. 102) Abdullâh'ın oğlu Mutarrif'in (ö. 220/835) de; Amcası Abdulmelik gibi *Mevlâ Meymûne* nisbesiyle anıldığı belirtilmiştir (Moğoltay b. Kılıç, 1422, s. 443; Sem'ânî, 1984, s. 408).

Vefatı

Süleymân b. Yesâr'ın vefat tarihi olarak; *senetül-fukahâ* olarak nitelenen, Medine'nin meşhur alimlerinden olan Saîd b. el-Müseyyeb, Ali b. Husayn, Ebû Bekir b. Abdurrahmân gibi alimlerin vefat ettiği 94 yılının yanında, (Mizzî, 1980, s. 104) 100 (İbn Asâkir, 1995, s. 242), 103 (İbn Sa'd, 1990, s. 133), 104, 106 (Zehebî, 1988, s. 70). gibi farklı tarihler de zikredilmektedir. Ancak kaynakların çoğu onun 107/725 yılında 73 yaşında iken vefat ettiğini belirtmektedir (İbn Sa'd, 1990, s. 133; İbn Asâkir, 1995, s. 242; Mizzî, 1980, s. 104; Zehebî, 1985, s. 446).

Kişiliği

Ahlakî Kişiliği

Medine ulemâsının önde gelen alimlerinden olan Süleymân b. Yesâr, tâbiûn döneminde yaşayan diğer ilim adamları gibi sahâbeden ve Hz. Peygamber'in eşi Meymûne'nin azatlısı olması sebebiyle de *hâne-i saadet*'ten aldığı terbiye ile yetişmiştir. İlmî ile amel eden bir zat

⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dil* adlı kitabında bu rivayetin munkatı' olduğunu zikretmektedir. Zira senette yer alanlardan Abdullâh b. Mes'ûd (ö. 32/652-653) vefat ettiğinde Süleymân'ın beş yaşında bir çocuk olduğunu ilave etmektedir (İbn Ebî Hâtim, 1953, s. 352). Ayrıca İbn Hibbân, Abdulmelik b. Süleymân b. Yesâr'ı tebeu't-tâbiîn tabakasında saymaktadır (İbn Hibbân, 1973, s. 103).

olan Süleymân b. Yesâr hakkında kaynaklar, onun zühd ve takvasına değinmekte; iffetli, iyi huylu, güvenilir ve âbid biri (İbn Sa'd, 1990, s. 133; Zehebî, 1985, s. 445; İbn Ebî Hâtim, 1953, s. 149) olduğuna vurgu yapmaktadır.

Zühdü ve Takvası

Süleymân b. Yesâr, Allah'tan hakkıyla korkan bir zattır. Onun hakkında tabakat eserlerinin çoğu *âbid* ve *fâzıl* tavsifinde bulunmaktadır. Ebû'z-Zinâd Abdullâh b. Zekvân (ö. 131/748), onun bütün seneyi oruçlu geçirdiğini söyler (Zehebî, 1985, s. 448). Suyûtî, *Tabakâtü'l-Huffâz*'da Süleymân için "*Medine'nin sâlihlerindendir*" demektedir (Suyûtî, 1994, s. 42).

Vaktini mümkün merteye ilme ve ibadete ayıran Süleymân b. Yesâr için Mâlik b. Enes (ö. 179/795): "*Süleymân, bu şehirde (Medine) sünneti en iyi bilenlerdendi*" demiştir. Yine İmâm Mâlik: "*Benim de bulunduğum bir mecliste gereksiz ve boş şeylerin konuşulduğunu gören Süleymân ayakkabılarını alıp oradan ayrıldı*" diyerek onun kemâlatına işaret etmiştir (Ebû Zür'a, tsz., s. 406; Fesevî, 1410, s. 549). Yine Süleymân b. Yesâr'ın iffet abidesi bir şahsiyet oluşuyla ilgili yaşadığı bir hâdise de kaynaklarda nakledilmektedir (Ebû Nu'aym, 1977, s. 191; Zehebî, 1988, s. 70; Zehebî, 1985, s. 446).

İlmî Kişiliği

Süleymân b. Yesâr'ın Medine'nin yedi fakihinden sayılması ve fetva heyetinde yer alması, yaşadığı dönemde Hz. Peygamber'in sünnetini iyi bilenlerden biri olduğunu göstermektedir. Nitekim Ebû'z-Zinâd, Medine fukahâsı içerisinde fıkıh bilgisine güvenilen kimseleri sayarken Süleymân b. Yesâr'ı da zikretmiştir (İbn Asâkir, 1995, s. 233).

Bu dönemde Medine'de ileri gelen fakihlerden olabilmek için Hz. Peygamber'in hadislerini ve sünnetini iyi bilmek gerekmektedir. Süleymân b. Yesâr da aynı dönemde yaşadığı Medine'nin en önde gelen alimi olan Saîd b. el-Müseyyeb ile kıyaslanmış ve tabakat kitaplarında onun ilmi üstünlüğünü belirten pek çok şey söylenmiştir.

Hasen b. Muhammed b. Hanefiye (ö. 100/718) onun hakkında şöyle demiştir: "*Süleymân b. Yesâr, meseleleri Saîd b. el-Müseyyeb'den daha iyi kavırdı.*" (İbn Sa'd, 1990, s. 293; Mizzî, 1980, s. 103-104; Zehebî, 1988, s. 70). Mâlik b. Enes ise: "*Süleymân, Saîd b. el-Müseyyeb'ten sonra insanların en alimi idi.*" (Zehebî, 1985, s. 448; Şîrâzî, 1981, s. 61) demiştir. Yine Saîd b. el-Müseyyeb kendisine fetva için gelenleri Süleymân b. Yesâr'a gönderir ve "*Günümüzde yaşayanların en alimi Süleymân'dır.*" derdi (Mizzî, 1980, s. 103-104; Zehebî, 1988, s. 70) Katâde (ö. 118/736) de: "*Medine'ye varıp talâk hakkında en iyi bileni sorduğumda 'Süleymân b. Yesâr' dediler.*" (İbn Sa'd, 1990, s. 133) demiştir. Ayrıca tebliğ ve irşad faaliyeti için Kuzey Afrika'ya seyahatte bulunduğu da aktarılmaktadır (Yiğit, 2004, s. 377).

Fukahâ-yi Seb'a'dan Sayılması

Süleymân b. Yesâr, Medine'nin önde gelen ulemâsı olarak bilinen *Fukahâ-yi Seb'a*'dan (yedi fakih) biridir (Nevevî, 1985, s. 95; Suyûtî, 1997, s. 861). İslâm hukuk metodolojisine *amel-i ehl-i Medine* kavramının girmesine zemin hazırlayan (Kallek, 1996, s. 214) bu alimler hakkında, tâbiün ulemâsından biri olan Ebu'z-Zinâd (ö. 130/747) şöyle der: "*Kendilerine sual sorulan, görüşleriyle fetvalarına müracaat edilen Medine'nin yedi fakihî şunlardır: Saîd b. el-Müseyyeb (ö. 94/713), Urve b. ez-Zübeyr (ö. 94/713), Ebû Bekr b. Abdirrahmân (ö. 94/713), Ubeydullâh b. Abdillâh b. Utbe (ö. 98/716), Kâsım b. Muhammed (ö. 106/724), Hârice b. Zeyd (ö. 100/718) ve Süleymân b. Yesâr (ö. 107/725)*" (Zehebî, 1985, s. 444).

Kaynaklarımızda, *Fukahâ-yi Seb'a*'dan sayılan kişiler genellikle böyle aktarılmaktadır. Ancak bazı müellifler Ebu Bekir b. Abdirrahman'ın yerine Ebû Seleme'yi (ö. 104/722) ya da

her ikisinin de yerine Sâlim b. Abdillâh b. Ömer'i (ö.106/724) *Fukahâ-yi Seb'a*'dan saymaktadırlar (İbn Hallikân, 1978, s. 282; Suyûtî, 1997, s. 861; Kallek, 1996, s. 214).

İslam hukuk tarihinde önemli bir konuma sahip olmalarının yanında, Medine fukahâsi içerisinde de ilmine en çok itibar edilen şahsiyetlerdendirler. Talebeleri oldukları Hz. Âişe, Hz. Ömer, Hz. Osman, Ebû Hüreyre, Abdullâh b. Ömer, Zeyd b. Sâbit ve Abdullâh b. Abbâs gibi fakih ve alim sahabilerden aldıkları Kur'ân ve Sünnet'e dair bilgilerin yanı sıra onların fetvalarını da kendilerinden sonra gelen talebeleri ez-Zührî, Nâfi', Ebû'z-Zinâd, Yahyâ b. Saîd gibi alimlere aktarmışlardır (Fesevî, 1410, s. 353). Bu alimlerden özellikle İbn Ömer'in azatlısı Nâfi' ve İbn Şihâb ez-Zührî aracılığıyla bu alimlerin fikhî görüşleri *amel-i ehli Medine* kavramının öncüsü İmâm Mâlik'e (ö. 179/795) kadar ulaştırılmıştır (Özşenel, 1999, s. 93).

Fetva Heyetinde Yer Alması

Süleymân b. Yesâr'ın engin hadis ve fıkıh bilgisi, onun, çevresinde fark edilmesini sağlamış ve onu döneminde saygın bir konuma getirmiştir. Bu saygınlık, dönemin Medine valisi olan Ömer b. Abdilazîz tarafından kurulan fetva heyetinde yer almasını sağlamıştır (İbn Sa'd, 1990, s. 133).

Emeviler döneminin, ilme ve alime en çok değer veren halifesi olarak bilinen Ömer b. Abdilazîz halife olmadan önce, amcasının oğlu olan Halife Velid b. Abdumelik (ö. 86/705) döneminde 87/706 yılında Medine valiliğine getirilmiştir (Yiğit, 2007, s. 53). Medine valiliğine atanır atanmaz ilk icraatı, Süleymân b. Yesâr'ın da içinde bulunduğu, şehrin on meşhur fakihıyla görüşüp onları danışma meclisine alması olmuştur. Bu alimlerin altı tanesi *Fukahâ-yi Seb'a*'dan Urve b. ez-Zübeyr, Kâsım b. Muhammed, Ebû Bekr b. Abdirrahmân, Hârice b. Zeyd, Ubeydullâh b. Abdillâh, Süleyman b. Yesâr, dördü ise Medine'nin önde gelen alimlerinden Abdullah b. Abdullah b. Ömer (ö.105/723), Sâlim b. Abdillâh b. Ömer (ö. 106/724), Ebû Bekr b. Süleymân b. Ebî Hasme, Abdullâh b. Âmir b. Rebîa'dır (İbn Sa'd, 1990, s. 334).

Ömer b. Abdilazîz, ismini saydığımız bu on fakih kendilerini danışma/fetva meclisine aldığını söylerken şöyle hitab eder: "*Muhakkak ki, ben sizi karşılığında sevap alacağınız bir iş için çağırdım. Bu konuda hakkın yardımcıları olunuz. Ben, sizin görüşünüz veya sizden birinizin görüşüne başvurmadıkça bir hüküm vermek istemem. O halde memurlarımdan aşırı giden yahut haksızlık yapan birini görürseniz Allah adına bunu bana bildiriniz*" (İbn Sa'd, 1990, s.334).

Diğer yandan, Ömer b. Abdilazîz ile yakın ilişkileri olan ve beraber seyahatler yaptıkları aktarılan (İbn Asâkir, 1995, s. 226) Süleymân b. Yesâr'ın, oluşturulan fetva heyetinde yer alması ise onun ilmi saygınlığının yanı sıra, devrin yönetimiyle iyi ilişkiler içerisinde olduğunu da göstermektedir.

Fetvaları

Tasnif edilen ilk hadis eserlerinden olan Abdürrezzâk es-San'ânî (ö. 211/826-27) ve Ebû Bekir b. Ebî Şeybe'nin (ö. 235/849) *el-Musannef*'inde Süleymân b. Yesâr'a ait olduğunu tesbit edebildiğimiz hadislerin toplamı mükerrerlerle birlikte 182 adettir. Bunların 105'i İbn Ebî Şeybe'nin, 77'si ise Abdürrezzâk'ın *Musannef*'lerinde yer almaktadır. Yine bu rivayetler içerisinde, Abdürrezzâk'ın kitabında Süleymân b. Yesâr'a ait 14 fetva bulunurken, İbn Ebî Şeybe'ninkinde 41 adet fetva vardır. Fetvalarının tümünü burada aktarmamız çalışmamızın sınırlarını aşacağı için biz sadece önemli gördüğümüz birkaç fetvasını burada aktaracağız:

- Hurmaların daha ağaç dalında yaş halde iken satılması caizdir (Abdurrezzâk, 1983, s. 40-41)

- Hamile iken hayız olmaksızın kan gördüğünü iddia eden bir kadın, gusl abdesti alıp, avret mahalline bir bez koyarak namazını kılabilir (Abdurrezzâk, 1983, s. 317; İbn Ebî Şeybe, 2004, s. 306).
 - Adetten çıkan bir kadın ile yıkanmadan birlikte olunamaz (Abdurrezzâk, 1983, s. 331).
 - Kusurlu bir mal, sadaka olarak verilemez (İbn Ebî Şeybe, 2004, s. 431).
 - Arafat'ta vakfe yapan bir kimse haccını eda etmiş demektir. Vakfe yaparken insanların toplu halde olduğu bir yerde bulunmasına gerek yoktur (İbn Ebî Şeybe, 2004, s. 267).
- Fetvalarına genel olarak bakıldığında Fukahâ-yi Seb'a'nınkilere muvafık olduğu görülecektir.

Buraya kadar hayatı ve ilmi kişiliğinden sözetmeye çalıştığımız, zühd ve takva sahibi, âbid bir şahsiyet olan Süleymân b. Yesâr'ın kanaatimizce *mevâlî*den olması sebebiyle, kaynaklarda, aynı dönemde beraber yaşadığı kişilere nazaran hayatı hakkında tafsilatlı bir bilgiye yer verilmemiştir. Çoğunlukla, yaşadığı dönemdeki sahâbeden istifade etmiş olması, fitneden uzak duruşu, ilmî üstünlüğü ve özellikle de fakih oluşu dile getirilmiştir (İbn Sa'd, 1990, s. 133; Zehebî, 1985, 444; Zehebî, 1988, 70; Mizzî, 1980, s. 103-104).

Hadis İlmindeki Yeri

Süleymân b. Yesâr'ın hadis ilmindeki yerinin anlaşılabilmesi için kaynaklarda onun hadisçiliği hakkında bulunan bilgilerin yanı sıra, hocaları (kendilerinden hadis rivayet ettiği kimseler) ve talebeleri (râvîleri) hakkında ulaşabildiğimiz bilgilere de yer verilerek Süleymân b. Yesâr'ın hadis ilmindeki yeri tesbit edilmeye çalışılacaktır.

Hadisçiliği

Süleymân b. Yesâr, İslâm devletinin başkenti olan Medine'de, Hz. Peygamber'in güzîde eşi Hz. Meymûne'nin azatlısı olarak *hâne-i saadet*'ten aldığı terbiye ile yetişmiştir. Muâviye b. Hudeyc (ö. 52/672) ile birlikte çıktığı Afrika seferinde Ensâr ve Muhacir'den onlarca sahâbî ile seyahat etme fırsatı bulmuş, (İbn Asâkir, 1995, s. 243; İbnü'l-Esîr, 1989, s. 511) Yahya b. Said tarafından kendisinden “*Onlarca sahâbî ile görüşme imkânı buldum*” dediği de nakledilmiştir (İbn Ebî Hayseme, 2004, s.150).

Hadis tarihi açısından en önemli dönemlerden biri olan hicri ilk asrın ikinci yarısında yaşayan, tâbiûn neslinin üçüncü tabakasından sayılmasının yanında mevâlî muhaddislerden olan (Öztürk, 2002, s. 105) Süleymân b. Yesâr, döneminin şöhret bulmuş muhaddis (Ebû Zehv, 2007, s. 199) ve fakihlerinden biri olmuştur (Zehebî, 1988, s. 70). Nitekim Mâlik b. Enes, Süleymân b. Yesâr hakkında “*Bu beldede (Medine) sünneti en iyi bilenlerden biri idi*” demektedir (İbn Asâkir, 1995, s. 236).

Süleymân b. Yesâr denilince akla ilk gelen onun *Fukahâ-yi Seb'a*'dan olmasıdır. Fukahâ-yi Seb'a'dan sayılan alimler incelendiğinde, hepsinin yaşadıkları dönemde hadisi iyi bilen, rivayet eden ve hadislerden hüküm çıkarabilen kişiler oldukları görülecektir (Watt, tsz., s. 87-98). Zira *ameli ehl-i Medîne* kavramının öncüleri olan bu kişiler, (Kallek, 1996, s. 214) *sünnet-i mâziye* de denilen Hz. Peygamber'den yaşadıkları zamana kadar gelen uygulamalardan hükümler çıkarmışlardır. Daha önce bahsedildiği üzere Emevî halifesi Ömer b. Abdilazîz'in, dönemin problemlerine çözüm bulmak için oluşturduğu fetva meclisine Süleymân b. Yesâr'ı davet etmiş (İbn Sa'd, 1990, s. 334) olması da Süleymân'ın yaşadığı dönemde hadis/sünnet alanında etkin bir şahsiyet olduğunun kanıtı olarak değerlendirilebilir.

Bütün bunların yanısıra onun, tâbiûn döneminde Hz. Peygamber'in (s.a.s.) sünnetini elde etmek için yolculuğa çıkan, onu korumaya ve anlamaya çalışan kişilerden biri olarak

kaydedilmesi, hadis ilmi bakımından yaşadığı zamanın öne çıkan simaları arasında olduğunu gösterir (İbn Hibbân, 1996, s. 39-40).

Ayrıca biyografisine genel ricâl kitapları dışında özel olarak muhaddislerin meşhurlarının biyografileri için hazırlanan tabakat kitaplarında da yer verilmesi ve Medine'nin meşhur muhaddisleri denilince onun adının da zikredilmesi (Koçyiğit, 1987, s. 40) hadis bilgisinin üst düzeyde olduğuna da işarettir (Zehebî, 1988, s. 70; Suyûtî, 1994, s. 42; İbn Abdilhâdî tsz., s. 161).

Süleymân b. Yesâr'ın da içinde bulunduğu tâbiûn alimleri, sahâbeden aldıkları ilmin muhafazası ve naklinde son derece titiz davranmışlardır. Buldukları yerlerde, hadislerin sıhhatine gölge düşürebilecek her türlü davranışı tenkit etmekten kaçınmamış ve bu konuda büyük gayret sarfetmişlerdir. Bu bağlamda Süleymân b. Yesâr, A'zamî'nin *Menhecu'n-Nakd inde'l-Muhaddisîn* adlı eserinde ilk hadis tenkitçileri arasında sayılmasına rağmen (A'zamî, 1990, s. 12). kaynaklarda onun herhangi bir ravi hakkında yapmış olduğu cerh ifadesine rastlayamadık.

Hadis rivayet metodlarından *arz* metodunu⁵ kabul edenlerden (Babanzâde, 1976, s. 407) biri olan Süleymân b. Yesâr hakkında İbn Sa'd (ö. 230/844) *kesîru'l-hadis*, (İbn Sa'd, 1990, s. 334) el-İclî (ö. 261/875) *sika* ve *fakih*, (İclî, 1985, s. 435) İbn Hibbân (ö. 354/965) ise *sika* tabirini kullanır (İbn Hibbân, 1973, s. 301). İbn Ebi Hâtim, Yahyâ b. Ma'în ve Ebû Zür'a'nın da Süleymân b. Yesâr için *sika* dediklerini aktarmaktadır (İbn Ebi Hâtim, 1953, s. 149). İmâm Suyûtî de, *Tabakâtü'l-Huffâz* adlı eserinde ondan *kesîru'l-hadis* diye bahsetmektedir (Suyûtî, 1984, s. 42).

Süleymân b. Yesâr'ın, *Kütüb-i Tis'a*'da tesbit edebildiğimiz kadarıyla, mükerrerleriyle beraber 324 rivayeti bulunmaktadır. Rivayet ettiği hadisler daha çok ibadet ve ahkâm ile ilgilidir. Namaz, hac, oruç, büyü, talâk, miras vb. konuların yanında (İbn Asâkir, 1995, s. 228) "kıraatler"le (Kur'ân/kıraat) ilgili rivayetleri de bulunmaktadır (İbnü'l-Cezerî, 1971, s. 288).

Hocaları

Süleymân b. Yesâr'ın kendilerinden hadis rivayet ettiği hocalarının isimleri el-Mizzî'nin *Tehzîbü'l-Kemâl* adlı eserinde tek tek sayılarak otuz dört kişi olarak verilmektedir (Mizzî, 1980, s. 102). ez-Zehebî'nin *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*'sında ise bazı hocalarının adlarına yer verilmektedir (Zehebî, 1985, s. 445).

Zikri geçen hocaları şunlardır: Câbir b. Abdillâh (ö. 78/697), Âişe bnt. Ebî Bekr (ö. 58/678) Râfî' b. Hadîc (ö. 74/693), Ebû Saîd el-Hudrî (ö. 74/693-94), Hassân b. Sâbit (ö. 60/680), Ebû Râfî' (ö. 40/660), Zeyd b. Sâbit (ö. 45/665), Ebû Hüreyre (ö. 58/678), Abdullâh b. Abbâs (ö. 68/687), Abdullâh b. Ömer (ö. 73/692), Meymûne bnt. Hâris (ö. 51/671), Ümmü Seleme (ö. 60/679), Fâtıma bnt. Kays (ö. 54/674), Abdullâh b. Huzâfe es-Sehmî (ö. 35/655-56), Urve b. ez-Zübeyr (ö. 94/713), Abdülmelik b. Yesâr (ö. 100/718), Ca'fer b. Amr Ümeyye ed-Damrî (ö. 66/686), Hamza b. Amr el-Eslemî (ö. 61/681), Seleme b. Sahr el-Beyâdî, Abdullâh b. Hâris b. Nevfel (ö. 84/703), Abdullâh b. Ayyâş b. Ebî Rebî'a (ö. 64/683), Abdurrahmân b. Câbir b. Abdillâh, Ubeydullâh b. Abbas (ö. 58/678), Irâk b. Mâlik (ö. 105/724), Fadl b. Abbas (ö. 13/634), Küreyb mevlâ İbn Abbâs, Mâlik b. Ebî Âmir el-Esbehî (ö. 74/693), Mes'ûd b. Hakem ez-Zürkî, Müslim b. es-Sâib b. Habab, Mikdâd b. el-Esved (ö. 33/653), Ebû Abdillâh

⁵ Arz: Talebenin, hocasının rivayet hakkına sahip olduğu hadisleri önceden elde edip onun huzurunda okuması (Aydınlı, 2012, s. 26).

el-Medenî mevlâ Cündeayn, Ebû Murâvih el-Ğifârî, Ebû Vâkid el-Leysî (ö. 68/687), Rübeyyi' bnt. Muavviz b. Afrâ (ö. 70/689),⁶ Mekke kadısı Târik b. Ömer (İbn Sa'd, 1990, s. 133; Mizzî, 1980, s. 102; Zehebî, 1985, s. 445).

Bu kimseler dışında Süleymân b. Yesâr'ın *Kütüb-i Tis'a*'da kendilerinden hadis rivayet ettiği fakat tabakât kitaplarında zikrolunmayan hocalarının isimleri ise şöyledir: Muhammed b. el-Eş'as (ö. 67/686), (Dârimî, Sünen, Ferâiz, 29) Amra bnt. Abdirrahmân (ö. 106/724), (Müslim, Sahih, Hudud 1; Nesâî, Sünen, Kat'ü's-Sârik, 10) Ebû Seleme b. Abdirrahmân (ö. 94/712), (Dârimi, Sünen, Talâk 11; Nesâî, Sünen, Talâk, 57; Ahmed b. Hanbel 2001: 80) Abdullâh b. Ebî Ümeyye (ö. 8/629), (Mâlik, Muvatta, Akdiye 21) Sâbit b. Dahhâk el-Ensârî (Mâlik, Muvatta, Akdiye 41).

Tesbit edebildiğimiz kadarıyla Süleymân b. Yesâr, toplam kırk kişiden rivayette bulunmuştur. Bu kişilerin yirmi beşi sahâbeden, on beşi ise tâbiündandır. Hocaları arasında aralarında Hz. Peygamber'in (s.a.s.) zevcelerinin de olduğu beş tane de kadın vardır.

Talebeleri

Süleymân b. Yesâr'dan hadis rivayet edenler el-Mizzî'nin *Tehzîbü'l-Kemâl* adlı eserinde kırk iki kişi olarak verilmektedir (Mizzî, 1980, s. 103). Zehebî'nin *Siyer*'inde ise bazı talebelerinin adları aktarılmaktadır (Zehebî, 1985, s. 445). Talebeleri: Üsâme b. Zeyd el-Leysî (ö. 153/770), Bükeyr b. Abdillâh b. el-Eş'ec (ö. 120/738), Ca'fer b. Abdillâh b. el-Hakim el-Ensârî, Hâris b. Abdirrahmân b. Ebî Zübâb, Hadir b. el-Muhâcir, Hâlid b. Ebî İmrân (ö. 126/743), Huseym b. Irâk b. Mâlik, Rebî'a b. Ebî Abdirrahmân (ö. 136/753), Zeyd b. Eslem (ö. 145/762), Sâlim b. Ebî Nadr (ö. 126/743), Saîd b. Ziyâd el-Mekteb, Sâlih b. Saîd el-Müezzin, Sâlih b. Keysân (ö. 140/758), Abdullâh b. Ebî Bekr b. Muhammed b. Amr b. Hazm (ö. 135/753), Abdullâh b. Dînâr (ö. 126/744), Ebu'z-Zinâd Abdullâh b. Zekvân (ö. 130/748), Abdullâh b. Sa'd el-Ensârî, Abdullâh b. Süleymân b. Yesâr, Abdullâh b. el-Fadl el-Hâşimî, Abdullâh b. Feyrûz ed-Dennac, Abdullâh b. Yezîd el-Hüzelî, Abdurrahmân b. Yezîd b. Câbir (ö. 54/670), Atâ b. Yesâr (ö. 103/721),⁷ Amr b. Dînâr (ö. 126/744), Amr b. Şu'ayb, Amr b. Meymûn b. Mihrân (ö. 145/763), İmrân b. Ebî Enes (ö. 117/736), Katâde (ö. 117/736), Muhammed b. Ebî Harmele, Muhammed b. Abdirrahmân b. Ubeyd mevlâ âli Talha, Ebu'l-Esved Muhammed b. Abdirrahmân b. Nevfel (ö. 117/736), Muhammed b. Amr b. Atâ (ö. 120/738), Muhammed b. Müslim b. Şihâb ez-Zührî (ö. 124/742), Muhammed b. Yûsuf el-Kindî, Mekhûl eş-Şâmî (ö. 112/730), Nâfi' mevlâ İbn Ömer (ö. 117/736), Yahyâ b. Ebî İshâk el-Hadramî (ö. 132/750), Yahyâ b. Saîd el-Ensârî (ö. 143/760), Yezîd b. Ebî Habîb (ö. 128/745), Ya'kûb b. Utbe (ö. 128/745), Ya'lâ b. Hakîm ve Yûnus b. Yûsuf'dur.(Mizzî, 1980, s. 103; Zehebî, 1985, s. 445).

⁶ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*'de Süleymân b. Yesâr'ın biyografisinde hocalarını sayarken bu kimseyi Rübeyyi' bnt. Muavviz b. Abdurrahmân olarak isimlendirir (Mizzî, 1980, s. 102).

⁷ Atâ b. Yesâr'ın, Süleymân b. Yesâr'dan rivayet ettiği herhangi bir hadise ulaşamadık sadece Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde aynı isnad zincirinde adları geçmekte; ancak orada da hadisi rivayet eden ravi Atâ ya da kardeşi Süleymân (عطاء بن يسار أو أخيه سليمان بن يسار) şeklinde geçmektedir (Ahmed b. Hanbel, 2001, s. 335). Ayrıca burada hadisi rivayet eden Yezîd b. Abdillâh b. Kusayd, Zehebî'nin *Siyer*'inde Atâ'dan hadis rivayet edenler arasında sayılmaktadır (Zehebî, *Siyer*, 1985, s. 448). Ancak aynı şahsın Süleymân'dan rivayet etmiş olduğu herhangi bir hadise de ulaşabilmiş değiliz. Diğer yandan Mizzî'nin *Tehzîbü'l-Kemâl*'i ile Zehebî'nin *Siyer*'inde, Süleymân b. Yesâr bahsinde, Atâ'nın kendilerinden hadis rivayet ettiği kimseler arasında Süleymân b. Yesâr'ın adı geçmesine rağmen; Atâ b. Yesâr'ın tercemesinde, Süleymân'ın adı, Atâ b. Yesâr'ın kendisinden hadis rivayet ettiği şahıslar arasında geçmemektedir (Mizzî, 1980, s. 103; Zehebî, 1985, s. 445).

Bunların dışında, *Kütüb-i Tis'a*'da Süleymân b. Yesâr'dan hadis rivayeti olduğu halde isimleri tabakat kitaplarında Süleymân b. Yesâr'dan hadis rivayet edenler arasında sayılmayanlar ise şunlardır: Ahmed b. Amr, Salt b. Züeyd (Mâlik, Muvatta, Vukûtu's-Salât, 21), İsmâil b. Ebî Hakim (Mâlik, Muvatta, Vukûtu's-Salât, 27), Yezîd b. Husayfa, (Mâlik, Muvatta, Zekât, 8), Muhammed b. İbrâhîm b. Hâris et-Teymî (Ahmed b. Hanbel 2001: 329; Mâlik, Muvatta, Akdiye, 21).Eyyûb, (Ahmed b. Hanbel, 2001, s. 322; Ebû Dâvûd Tahâret, 108), Abdurrahman b. Abdillâh b. Abdurrahmân b. Abdullâh b. Abdurrahman b. Ebî Sa'sa' (Mâlik, Muvatta, Cenaiz, 7), Yezîd b. Abdillâh b. Kusayt (Ahmed b. Hanbel 2001: 322), Abdullâh b. Muhammed b. Akil, (Ahmed b. Hanbel 2001: 322), Yezîd b. Hâzim (Dârimî, Sünen, Mukaddime, 19).

Bunlarla birlikte, Süleymân b. Yesâr'dan rivayette bulunanların sayısı toplam elli üçtür.

Hocaları ve Talebeleriyle İlişkinin Değerlendirilmesi

Süleymân b. Yesâr'ın hocalarından rivayet ettiği ve talebelerinin ondan aktardığı hadislerin sayısı yaşadığı dönemde kendisi gibi tanınmış diğer şahsiyetler ile kıyaslandığında çok fazla değildir. *Fukahâ-yi Seb'a* içerisinde, hadis rivayeti sıralamasında dördüncü sıradadır.

Kütüb-i Tis'a'da, Süleymân b. Yesâr'ın kendilerinden hadis rivayet ettiği kişilerin sayısı 40 olup, bunların 25'i sahâbî, 15'i ise tâbiîdir.

Hocaları arasında aralarında Hz. Peygamber'in (s.a.s.) zevcelerinin de olduğu beş tane de kadın vardır. Ebû Hüreyre'den 44, Abdullâh b. Abbâs'tan 39, Ümmü Seleme'den 21 rivayeti vardır. Geriye kalan hocalarından, yirmi ve yirmiden az hadis rivayet etmiştir. Kendilerinden sadece bir hadis rivayet ettiği hocalarının sayısı 12'dir.

Aynı şekilde *Kütüb-i Tis'a*'da, Süleymân b. Yesâr'dan hadis rivayet edenlerin sayısı 43'tür. Bunların bir kısmı tâbiûndan, bir kısmı ise tebeu't-tâbiîn'dendir.

Hocaları arasında kadın râviler olmasına rağmen, talebeleri arasında herhangi bir kadın râvi tesbit edemedik. Kendisinden; İbn Şihâb ez-Zührî 49, Bükeyr b. Abdillâh 47, Yahyâ b. Saîd 25, Nâfi' ve Abdullâh b. Dînâr 19, Amr b. Meymûn ve Sâlim Ebû Nadr 13, Ya'la b. Hakîm ise 10 hadis nakletmiştir. Geriye kalan talebeleri kendisinden 10 ve 10'dan az hadis rivayet etmişlerdir. Süleymân b. Yesâr'dan sadece birer rivayeti olan talebelerinin sayısı da 13'tür.

Süleymân b. Yesâr'ın kendilerinden hadis rivayet ettiği sahâbî ve tâbiî hocalarına bakıldığında, her birisinin hadis ilminde bir payesinin olduğunun yanında fakîh kimlikleri de görülmektedir. Bu da Süleymân b. Yesâr'ın rivayet ettiği hadislerin çoğunun, fikhî konulara ait olmasını sağlamış ve kendisinin de muhaddis kimliğinden ziyade fakîh kimliğinin öne çıkmasına vesile olmuştur.

Aynı şekilde kendisinden rivayette bulunan talebeleri de muhaddis olarak bilinmelerinin yanında fakîh olarak da tanınmaktadır. Talebeleri vasıtasıyla naklolunan fetvaları da bunu ispatlamaktadır.

Süleymân b. Yesâr'ın Kütüb-i Tis'a'daki Rivayetleri

Burada, Süleymân b. Yesâr'ın *Kütüb-i Tis'a*'daki rivayetlerinin önce bölümlerine göre dağılımı gösterilecek, ardından rivayetlerin *ittisâl* ve ilk kaynağına göre özelliğinden bahsedilecek ve son kısımda da eleştirilen rivayetlerine değinilecektir.

Rivayetlerinin Kütüb-i Tis'a'daki Bölümlere Dağılımı

Tesbit edebildiğimiz kadarıyla *Kütüb-i Tis'a*'da, Süleyman b. Yesâr tarihiyle tahrir edilen hadislerin sayısı mükerrerlerle birlikte 324'tür. Genellikle fikhî konularla ilgili olan rivayetlerin konularının *Kütüb-i Tis'a*'daki kitap/bölümlere dağılımı şöyledir:

Sahîh-i Buhârî

Süleyman b. Yesâr tarihiyle Sahîh-i Buhârî’de tahrir edilen hadislerin sayısı mükerrerler hariç 6, mükerrerlerle beraber 21 tanedir. Bu hadislerin kitap/bölmelere dağılımı şöyledir: *Vudû 4, Cezâu’ s-sayd 2, Cihâd 2, Megâzî 2, Talâk 2, Hudûd 2, Zekât 1, Hac 1, Şehâdât 1, Tefsîr 1, Libâs 1, Edeb 1, İsti’zân 1.*

Sahîh-i Müslim

Sahîh-i Müslim’deki hadislerinin sayısı mükerrerler hariç 11, mükerrerlerle beraber 23 adettir. Müslim’de toplam 15 farklı konuda yer alan bu rivayetlerin dağılımı şöyledir: *Buyû 4, Zekât 2, Hac 2, Kasâme 2, Hudûd 2, İmâret 2, Tahâret 1, Hayz 1, Salâtü’l-istiskâ 1, Savm 1, Talâk 1, Müsâkât ve Müzâraat 1, Vasiyet 1, Libâs ve Zînet 1, Fiten ve Eşrâtü’ s-sâa 1.*

Sünen-i Tirmizî

Tirmizî’deki rivayetlerinin sayısı toplam 13’tür. Tesbit edebildiğimiz kadarıyla Sünenü’t-Tirmizî’de Süleyman b. Yesâr tarihiyle tahrir edilen mükerrer rivayet bulunmamaktadır. Toplam 9 farklı konuda olan bu rivayetlerin dağılımı ise şöyledir: *Talâk 3, Zekât 2, Hac 2, Radâ’ 1, Hudûd 1, Tahâret 1, Siyer 1, Fezâilü’l-Cihâd 1, Tefsîrü’l-Kur’ân 1.*

Sünen-i Ebî Dâvûd

Sünen-i Ebî Dâvûd’deki hadislerinin sayısı mükerrerler hariç 17, mükerrerlerle beraber 26 adettir. Toplam 13 farklı konuda olan bu rivayetlerin dağılımı şu şekildedir: *Tahâret 6, Talâk 4, Salât 2, Zekât 2, Hac 2, Buyû 2, Hudûd 2, Nikâh 1, Cihâd 1, Libâs 1, Tereccül 1, Edeb 1, Diyât 1.*

Sünen-i Nesâî

Süleyman b. Yesâr tarihiyle Sünen-i Nesâî’de tahrir edilen hadislerin sayısı mükerrerler hariç 13 mükerrerlerle beraber 58 adettir. 18 farklı konuda bulunan bu rivayetlerin dağılımı ise şöyledir: *Siyâm 8, Edeb 7, Hac 6, Talâk 5, Tahâret 4, Kat’ü’s-Sârik 4, Gusül ve Teyemmüm 3, Zekât 3, Müzâraa 3, İftitâh 2, Nikâh 2, Dahâyâ 2, Kasâme 2, Zînet 2, Cihâd 1, Hayz ve İstihâze 2, İstiâze 1, Hayl 1.*

Sünen-i İbn Mâce

Sünen-i İbn Mâce’deki hadislerinin sayısı mükerrerler hariç 13 mükerrerlerle beraber 15 adettir. Toplam 10 farklı konuda olan bu rivayetlerin dağılımı ise şöyledir: *Tahâret 3, Zekât 2, Talâk 2, Libâs 2, Salât 1, Nikâh 1, Ruhûn 1, Hudûd 1, Menâsik 1, Zebâih 1.*

Sünen-i Dârimî

Sünen-i Dârimî’deki hadislerinin sayısı mükerrerler hariç 13, mükerrerlerle beraber 19’dur. Toplam 10 farklı konuda olan bu rivayetlerin dağılımı ise şöyledir: *Menâsik 6, Talâk 3, Ferâiz 3, Mukaddime 1, Vudû’ 1, Salât 1, Zekât 1, Rü’yâ 1, Nikâh 1, Hudûd 1.*

Muvatta

Süleyman b. Yesâr tarihiyle İmâm Mâlik’in *Muvatta*’nda tahrir edilen hadislerin sayısı mükerrerler hariç 62, mükerrerlerle beraber 66 adettir. *Muvatta*’da toplam 17 farklı konuda bulunan bu rivayetlerin dağılımı ise şöyledir: *Talâk 12, Hac 9, Ukûl 8, Vukûtu’ s-Salât 6, Akdiye 5, Zekât 4, Buyû 4, Ferâiz 3, Nikâh 3, Recm 2, Hudûd 2, Mükâtebe 2, Salât 1, Siyâm 1, Nüzûr 1, Radâ 1.*

Müsned

Ahmed b. Hanbel'in *Müsned'i*, ale'r-ricâl sisteme göre tertib olunmuş hadis kitaplarından olduğu için Süleyman b. Yesâr tarikiyle gelen rivayetlerin yer aldığı kitap/bölüm başlıkları yoktur. Bizim tespit edebildiğimiz kadarıyla rivayetler, genellikle Salât, Tahâret, Talâk, Hac, Zekât, Büyü', Ferâiz, Nikâh, Hudûd, Sıyâm ve Edeb konularındadır. Buradaki rivayetlerinin sayısı mükerrerler hariç 34, mükerrerlerle beraber 83 tanedir.

Rivayetlerinin Özellikleri

İttisal Özelliği

Süleymân b. Yesâr'ın *Kütüb-i Tis'a*'daki 324 rivayetinden 261 tanesi merfû'dur. Bunların 250 tanesi muttasıl, 11 tanesi ise munkatî' merfû'dur. Yani Süleymân b. Yesâr, bu 11 rivayeti hocalarının ismini:

- عَنْ رَجُلٍ مِنْ أَصْحَابِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنَ الْأَنْصَارِ
- عَنْ إِبْنِ سَانَ مِنَ الْأَنْصَارِ مِنْ أَصْحَابِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ
- عَنْ رَجَالٍ مِنَ الْأَنْصَارِ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ

gibi mübhem lafızlarla zikrederek rivayet etmiştir (Müslim, Sahîh, Kasâme, 1; Nesâî, Sünen, Kasâme, 2; Ahmed b. Hanbel, 2001: 143& 244& 71; Ebû Dâvûd, Sünen, Tahâret, 106& Diyât, 9; Dârimî, Sünen, Tahâret, 86).

Merfû' rivayetlerinin *Kütüb-i Tis'a*'daki dağılımı ise şöyledir: Buhârî'de 18, Müslim'de 23, Tirmizî'de 13, Ebû Dâvûd'da 24, Nesâî'de 55, İbn Mâce'de 15, Dârimî'de 16, Muvatta'da 14 ve Müsned'de 83 adettir.

Muvatta'da, Süleymân b. Yesâr'a nisbet edilen 29 adet maktû' rivayet vardır ki bu rivayetler onun fetvaları olup 21'i munkatî'dir. Kendisi ile Mâlik b. Enes (ö. 179/795) arasında herhangi bir görüşme (likâ) olmamasına rağmen İmâm Mâlik bunları direk Süleymân b. Yesâr'dan rivayet etmiştir (Mâlik, Muvatta, Vukûtu's-Salât, 34, Sıyâm, 16, Hac, 22, Ferâiz, 7, 15, Nikâh, 2, 13, Talâk, 12, 14, 21, 27, 33, 35, Büyü' 22, Şuf'a, 1, Akdıye, 3, 4, Mükâtebe, 1, 6, Ukûl, 14, 17).

Yine *Kütüb-i Tis'a*'da, Süleyman b. Yesâr tarikiyle gelen 32 mevkûf rivayetin 9'u munkatî'dir. Zira bu rivayetlerin hepsi Hz. Ömer'den (ö. 23/644) olmasına rağmen kendisi ile Hz. Ömer arasında bir görüşme olmamıştır. Bu rivayetlerin biri Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'inde, 8 tanesi ise *Muvatta*'da geçmektedir (Ahmed b. Hanbel, 2001, 342; Mâlik Muvatta, Vukûtu's-Salât, 27, Zekât, 23, Hac, 49, Ferâiz, 7, Nikâh, 11, Akdıye, 21, Ukûl, 24).

Yine *Muvatta*'da Süleymân b. Yesâr'a nisbet edilen 6 adet de mürsel rivayet vardır. Bu rivayetler Muvatta hariç *Kütüb-i Tis'a*'da geçmemektedir (Mâlik, Muvatta, Salât, 4, Hac, 12, 22, 23, Musâkât, 1, İsti'zân, 4).

Kaynağına Göre Özelliği

Süleyman b. Yesâr tarikiyle *Kütüb-i Tis'a*'da tahrir edilen hadislerin içerisinde merfû' hadislerin yanında mevkûf ve maktû' rivayetler de bulunmaktadır.

Mevkûf olarak rivayet edilen hadislerin sayısı 32'dir. Bunların kitaplara dağılımı ise şöyledir: *Muvatta*'da 23, Buhârî'de ve *Müsned*'de 3'er, Ebû Dâvûd, Nesâî ve Dârimî'de 2'şer adettir. Mevkûf olarak rivayet edilen hadisler, Hz. Peygamber'in zevcelerine ait söz, fiil ve fetvaların yanında sahâbenin önde gelen diğer şahsiyetlerinin söz, fiil ve fetvalarıdır.

Kütüb-i Tis'a'da Süleymân b. Yesâr'a nisbet edildiğini tesbit edebildiğimiz 31 adet de maktû' rivayet bulunmaktadır. Bu rivayetler Nesâî ve Dârimî'de 1'er, *Muvatta*'da ise 29 tanedir. Maktû' rivayetlerinin Muvatta'da sayıca çok olmasının sebebi ise İmâm Mâlik'in daha

önce söylediğimiz gibi Süleymân b. Yesâr'ı, Medine'de sünneti en iyi bilen kişilerden biri olarak tanımlamış olması muhtemeldir (İbn Asâkir, 1995, s. 236).

Süleyman b. Yesâr Tarikiyle Rivayet Edilen Mevzû Hadisler

Çalışmamız esnasında, Süleyman b. Yesâr tarikiyle rivayet edilen üç adet uydurma rivayet tesbit ettik. Uydurma rivayetleri ihtiva eden kitaplardan İbnü'l-Cevzî'nin (ö. 598/1202) *Kitâbu'l-Mevzûât*'ı ve *el-İlelü'l-Mütenâhiye*'sinde, Suyûtî'nin *el-Leâli'l-Masnû'a*'sı, İbn Arrâk'ın (ö. 963/1556) *Tenzîhü's-Şerîa'sında* ve İbn Asâkir'in (ö. 571/1175) *Târîh*'inde yer verilen bu rivayetler, münekkid hadîs alimleri tarafından değerlendirilmiş ve neticede mevzu oldukları ifade edilmiştir. Bu rivayetler şunlardır:

أنا ابو منصور القزاز قال أخبرنا ابو بكر بن ثابت قال أخبرنا ابو الوليد الدربندي قال أخبرنا محمد بن ابي بكر الوراق قال أنا ابو بكر محمد بن عبد الله بن يزداد قال أنا أبو عيسى محمد بن عيسى قال أنا عبد العزيز بن حاتم المعدل قال أنا خلف بن يحيى قال أنا ابراهيم بن محمد عن صفوان بن سليم عن سليمان بن يسار عن أبي هريرة قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: إِنَّ لِكُلِّ شَيْءٍ دِعَامَةً وَدِعَامَةُ هَذَا الدِّينِ الْفَقْهُ وَلَفْقِيَةُ وَاجِدٌ أَشَدُّ عَلَى الشَّيْطَانِ مِنْ أَلْفِ عَابِدٍ.

... Süleymân b. Yesâr, Ebû Hüreyre'den Rasûlullâh'ın (s.a.s.) şöyle dediğini nakletti: *"Herşeyin bir dayanağı vardır. Bu dinin dayanağı ise fıkıhtır. Muhakkak ki bir fakih, Şeytan'a bin abidden daha ağır gelir."*

Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *el-İlelü'l-Mütenâhiye fi'l-Ehâdîsi'l-Vâhiye*'de bu rivayeti aktardıktan sonra şöyle demektedir: *"Bu rivayet, Rasûlullâh'tan (s.a.s.) sahîh olarak gelmemiştir. Zira senesinde Halef b. Yahyâ yer almaktadır ki Ebû Hâtîm er-Râzî, onun için 'Hadisi ile meşgul olmaya dahi değmez.' demiştir. İbrahim b. Muhammed ise metrûk bir râvî'dir."* (İbnü'l-Cevzî, 1403, s. 135).

أناأنا إسماعيل بن أحمد أنبأنا ابن معدة أنبأنا حمزة أنبأنا أبو أحمد الحافظ حدثنا الحسين بن إسماعيل التمار حدثنا سليمان بن يسار حدثنا سفيان بن عيينة عن بقة بن الوليد عن الحكم عن الزهري عن سعيد بن المسيب عن عائشة عن النبي صلى الله عليه وسلم أنه قال: إِذَا أَتَى عَلَيَّ يَوْمٌ لَمْ أَرُدْ فِيهِ خَيْرًا يُعْرِنِي إِلَى رَبِّي فَلَا بُورِكَ فِي ذَلِكَ الْيَوْمِ.

... Hz. Âişe, Rasûlullâh'ın (s.a.s.) şöyle dediğini nakletti: *"İçerisinde, beni Rabbim'e yaklaştıracak bir hayır artırmayarak geçirdiğim gün, bana bereketli olmasın!"*

Yine Ebu'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *Kitâbu'l-Mevzûât*'da bu rivayet için şöyle demektedir:

Bu rivayet, Rasûlullâh'tan (s.a.s.) sahîh olarak gelmemiştir. İbn Adıyy de: 'Bu hadisi, Zührî'den, el-Hakem b. Abdillâh b. Sa'd el-Eylî'den başka kimse nakletmiştir. Zaten onun Zührî'ye nisbetle naklettiği birçok uydurma rivayet mevcuttur.' Ebû Hâtîm er-Râzî, Hakem için 'kezzâb' demiştir. İbn Hibbân: 'Hakem sika ravilerden uydurma rivayetlerde bulunur' demiştir. (İbnü'l-Cevzî, 1966, s. 143).

Bir diğer rivayet ise *Târîhu Medîneti Dimâşk, Kitâbu'l-Mevzûât, el-Leâli'l-Masnû'a* ve *Tenzîhü's-Şerîa*'da yer alan ve bazı lafız farklılıklarıyla aktarılan şu rivayettir: (İbn Asâkir, 1995, s. 220; İbnü'l-Cevzî, 1966, s. 51; Suyûtî, tsz., s. 419; İbn Arrâk, tsz., s. 47).

(ابن عدي) حدثنا يحيى بن علي بن هاشم حدثنا محمد بن ابراهيم بن ابي سكينه حدثنا الوليد بن محمد المرقي حدثنا الزهري حدثنا سعيد بن المسيب وسليمان بن يسار عن ابي هريرة مرفوعا: أَرْبَعُ مَدَائِنَ مِنْ مَدَائِنِ الدُّنْيَا مَكَّةُ وَالْمَدِينَةُ وَبَيْتُ الْمُقَدِّسِ وَدِمَشْقُ وَأَرْبَعُ مَدَائِنَ مِنْ مَدَائِنِ النَّارِ فِي الدُّنْيَا وَطَبْرِيَّةُ وَأَنْطَاكِيَّةُ وَصَنْعَاءُ وَإِنَّ الْمِيَاءَ الْعَذْبَةَ وَالرِّيَّاحَ اللُّوَاحِحَ مِنْ تَحْتِ صَخْرَةِ بَيْتِ الْمُقَدِّسِ.

... Süleymân b. Yesâr, Ebû Hüreyre'den Rasûlullâh'ın (s.a.s.) şöyle dediğini nakletti:

Dünya'da Cennet şehirlerinden dört şehir vardır. Bunlar: Mekke, Medine, Beytü'l-Makdis ve Dimeşk'tir. Cehennem şehirlerinden dört tane de vardır ki bunlar: Kostantiniye, Taberiye, Antakya ve San'â'dır. Tatlı sular ve aşılavıcı rüzgârlar da Beytü'l-Makdis kayasının (el-Hacerü'l-Muallak) altından doğar.

Rivayet hakkında İmâm Suyûtî şöyle der: “*Bu rivayetin aslı yoktur. Ahmed b. Hanbel: ‘el-Velîd b. Muhammed el-Merkadî’nin, hadisi hiçbir surette alınmaz’, Yahyâ b. Ma’in de: ‘Velîd kezzâbtur’ demiştir.*” (Suyûtî, tsz., s. 419).

Sonuç

Yüce Allah’ın (c.c.) insanlık alemine gönderdiği risâletin son halkasını teşkil eden Hz. Muhammed (s.a.s.)’in Sünneti Kur’ân-ı Kerim’den sonra ikinci ana kaynaktır. Sünneti zabt ve koruma hususunda sahâbenin eşsiz gayreti sözkonusudur. Sahâbeden sonra gelen tâbiûn nesli de aynı gayreti göstermiş, sahâbeden aldıkları bu emaneti daha sistemli bir halde kendilerinden sonraki nesle aktarmak için büyük bir çaba ortaya koymuşlardır.

Çalışmamızda hayatını ve hadis ilmindeki yerini tespit etmeye çalıştığımız Süleymân b. Yesâr, hicri ilk asırda yaşamış olan, fukahâ-i seb'a adı verilen Medine’li meşhur yedi tâbiûn fâkihi arasında yer almaktadır. Süleymân b. Yesâr fikhî görüşlerini daha çok konuyla ilgili hadis ya da sahâbî uygulaması naklederek belirtmiştir. Nitekim o dönemde iyi bir fakih olmanın olmazsa olmaz şartı kendisinden öncekilerin bilgi birikiminden haberdar olmaktır. Bu da göstermektedir ki Süleymân hadis konusunda zengin bir birikime sahiptir. Dolayısıyla onun seçkin bir fakih olmasını Hz. Peygamber’in zevcesi Hz. Meymûne’nin azâtlı kölesi olmasından dolayı Hâne-i Saadet’te yetişmesine ve diğer fakih sahâbîlerle vakit geçirmiş olması, onların hadislerinden ve uygulamalarından en iyi şekilde haberdar olmasına bağlamak mümkündür.

Araştırma neticesinde görülmüştür ki, Süleymân b. Yesâr’ın fikhî manada görüş beyan ettiği konular, rivayet ettiği hadisler ve sahâbî uygulamalarıyla büyük paralellik arz etmektedir. Ayrıca bu hadislerin daha çok fikhî konular olan ibadet ve muamelat konularıyla ilgili olduğu görülmektedir.

Kaynaklarda Süleymân b. Yesâr’ın ilk hadis tenkitçileri arasında yer aldığı aktarılmaktadır. Ancak herhangi biri hakkında yaptığı bir cerh veya ta’dil ifadesine rastlanılmamıştır. Kendisiyle ilgili olarak bütün ricâl kitaplarında ta’dil ve övgü ifadeleri kullanılmış, herhangi bir tenkit veya cerh ifadesi tesbit edilmemiştir. *Kütüb-i Tis’a* çerçevesinde yapılan araştırmada tespit edilen 324 rivayetinin daha çok talâk, salât, tahâret, hac ve nikâh konularında olduğu tespit edilmiştir. Rivayetlerin büyük çoğunluğu muttasıl olup, bunlardan 11 tanesi merfû’ munkatı’, 6 tane de mürsel rivayeti bulunmaktadır. Ayrıca kendisinden 29 adet fetva rivayet edilmiştir ki Süleymân Tâbiûn’dan olduğu için bu rivayetlere maktû hadis denir.

Yine kendisinin bu rivayetleri kendilerinden naklettiği hocaları ve bizlere ulaştıran talebeleri tespit edilerek isimleri aktarılmıştır. Son olarak kendisinin adının rivayet zincirlerinde zikredildiği uydurma olduğu kabul edilen, rivayetler de incelenmiş ve bu rivayetler hakkında malûmat aktarılmıştır.

Sonuç olarak; İslam tarihinin önemli bir dönemini kapsayan tâbiûn dönemi ilim adamlarının hayat tarzlarını, ilmî tecrübelerini ve yaşadıkları şartları bilmek, hadis tarihi açısından da önemli olan bu zaman dilimi hakkında önemli bilgilere ulaşılmasına ve günümüzde karşılaşılan hadis problemlerinin çözümüne katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

- Abdurrezzâk b. Hemmâm, (1983). *el-Musannef*, (Tahkik. H. el-Âzâmî). (Cilt. I-IV). Beyrut: el-Mektebetü’l-İslâmî.
- Ahmed b. Hanbel, (2001). *Müsnedü’l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, (Tahkik. Ş. el-Arnaûd). (Cilt. I-L). Beyrut: Müessesetü’r-Risâle.
- Aktepe, İ.E. (2010). *Erken dönem İslam hukukçularının sünnet anlayışı*, İstanbul: İnsan Yayınları.

- Aslan, R. (2020). *Sünnet ve sünnetin günümüze taşınması*, İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Aydın, A. (2012). *Hadis istılahları sözlüğü*, İstanbul: İFAV. Yayınları.
- A'zamî, M. (1990). *Menhecu'n-nakd inde'l-muhaddisîn*, Suûdi Arabistan: Mektebetu'l-Kevser.
- Babanzâde, A.N. (1976). *Sahîh-i Buhârî muhtasarı tecrîd-i sarîh tercemesi ve şerhi*, (Cilt. I). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Bağcı, H. M. (2012). *Hadis tarihi ve metodolojisi*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları.
- Bozkurt, N., & Küçükbaşçı, M. S. (2003). Medine. *Diyanet İslam ansiklopedisi* (Cilt XXVIII, s. 305-311). içinde İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı yayınları.
- Buhârî, M.İ. (tarih yok). *et-Târîhu'l-kebîr*, (Tahkik. U. Abdirrahmân). (Cilt. I-VIII). Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Buhârî, M.İ. (2001). *el-Câmiu's-sahîh*, (Tahkik. M. Z. Nâsıru'n-Nâsır). (Cilt. I-IX). Beyrut Dâru Tavki'n-Necât.
- Cevherî, (1997). *Müsnedü'l-muvatta*, (Tahkik. L.M. es-Sağır –T.A. Busrî). Beyrut: Darul Ğarb el-İslâmî.
- Çakan, İ.L. (2008). *Hadis edebiyatı*, İstanbul: İFAV. Yayınları.
- Dârimî, (2000). *Müsnedü'd-Dârimî el-ma'rûf bi süneni'd-Dârimî*, Tahkik. H.S. ed-Dârânî, (Cilt. I-IV). Riyâd: Dâru'l-Muğnî.
- Demircan, A. (1996). *İslam tarihinin ilk döneminde Arap Mevâlî ilişkisi*, İstanbul: Beyan Yayınları.
- Ebû Dâvûd, (1970). *Sünenü Ebî Dâvûd*, (Cilt. I-IV). Beyrut: Dâru'l-Hadîs.
- Ebû Nu'aym, (1997). *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtu'l-asfiyâ*, (Cilt. II). Kahire: Daru'l-Fikr.
- Ebû Zehra, M. (2013). *Mezhepler tarihi*. (Sıbğatullah Kaya, Çev.). İstanbul: Çelik Yayınevi.
- Ebû Zehv, M. (2007). *el-Hadîs ve'l-muhaddisîn*, (Selman Başaran-M. Ali Sönmez Çev.) İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Ebû Zür'a, (tarih yok). *Târîhu Ebî Zür'a ed-Dimeşki*, (Tahkik. Ş. el-Kûcânî), Dimeşk: Mecmau'l-Luğati'l-Arabiyye.
- Eren, Y. (2003). Ricâl Kitaplarında Mükerrer Ve Uydurma Biyografi Problemi. Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,16(16). <https://dergipark.org.tr/tr/pub/neuifd/issue/19704/210495>
- Eren, Y. (2012). *Hadis ilminde rical bilgisi ve kaynakları*, İstanbul: İSAM Yayınları.
- Fesevî, (1410). *Kitâbü'l-marîfe ve't-târîh*, (Tahkik. E. Z. Ömeri). (Cilt. I). Medine: Mektebetü Dâr.
- Hâkim, (tarih yok). *Ma'rifetu ulûmi'l-hadis*, (Tahkik. S. M. Hüseyin). Beyrut: Darü'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Iclî, (1985). *Ma'rifetu's-sikât*, (Tahkik. A. Bustî). Medine: Mektebetü Dâr.
- İbn Arrâk, (tarih yok). *Tenzîhü's-şeriâti'l-merfûa âni'l-ahbâri's-şeniâti'l-mevzûa*, (Tahkik. A. A. M. Sıddîk). (Cilt. II). Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- İbn Asâkir, (1995). *Târîhu medîneti Dumaşk ve zikru fadhîhâ*, (Tahkik. M. el-Amrevî). (Cilt. LXXII). Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- İbn Ebî Şeybe, (2004). *el-Musannaf*. (Tahkik. H. Abdillâh-M. İbrahim). (Cilt. I-VII). Riyâd: Mektebetu'r-Ruşd.
- İbn Hacer el-Askalânî, (1325). *Tehzîbu't-tehzîb*. Hindistan: (Cilt. I- XII). Matbaatü Dâireti'l-Me'arifi'n-Nizâmiyye.
- İbn Hallikân, (1978). *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zemân*. (Cilt. I). Beyrut: Dâru s-Sâdr.
- İbn Ebî Hâtim, (1953). *el-Cerh ve't-tadîl*, (Cilt. I- IX). Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- İbn Ebî Hayseme, (2004). *et-Târîhu'l-kebîr el-ma'rûf bi-târîhi İbn Ebî Hayseme*, (Tahkik. S.F. Helel). (Cilt. II). Kahire: el-Fârûku'l-Hadîsiyye li'tıbbâ'a ve'n-Neşr.
- İbn Hibbân, (1973). *Kitâbü's-sikât*, (Cilt. I- IX). Haydarabad: Dâiretü'l-Me'arifi'l-Osmâniyye.

- İbn Hibbân, (1996). *Kitâbu'l-mecrûhîn mine'l-muhaddisîn*, (Tahkik. M. İ. Zayid). (Cilt. I). Beyrut Dâru'l-Ma'rife.
- İbn Mâce, (tarih yok). *Sünen*, (Tahkik. M. F. Abdülbâkî). (Cilt. I- II). İstanbul, el-Mektebetü'l-İslâmiyye.
- İbn Mâkûla, Ebû Nasr Sa'dülmelik Ali b. Hibetillâh b. Ali, *el-İkmâl*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, (Cilt. I). Beyrut 1411.
- İbnü'l-Cevzî, (1403). *el-İlelü'l-mütenâhiye fi'l-ehâdisi'l-vâhiye*, (Tahkik. H. el-Meys). (Cilt. I). Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- İbnü'l-Cevzî, (1966). *Kitâbu'l-mevzûât*, (Tahkik. A. M. Osman). (Cilt. II). Medine Mektebetü's-Selef.
- İbnü'l-Cezerî, Ebu'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed, *Ğâyetü'n-nihâye fi tabakâti'l-kurrâ*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, (Cilt. I). Beyrut 1971.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, Thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, (Cilt. I-VIII). Beyrut 1410/1990.
- İbnü'l-Esîr, (1989). *Üsdü'l-ğâbe fi ma'rifeti's-sahâbe*, (Cilt. 1). (Cilt. I-VIII). Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- İbnu's-Salâh, (2012). *Ulûmu'l-hadis*, (Tahkik. N. Itr). Dimeşk: Dâru'l-Fikr.
- Kallek, C. (1996). Fukahâ-yi Seb'a. *Diyanet İslam ansiklopedisi* (Cilt XIII, s. 214). içinde İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı yayımları.
- Kandemir, M. Y. (2004). Meymûne. *Diyanet İslam ansiklopedisi* (Cilt XXIX, s. 506-507). içinde İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı yayımları
- Kandemir, M. Y. (1997). Hadis. *Diyanet İslam ansiklopedisi* (Cilt XV, s. 32). içinde İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı yayımları
- Koçyiğit, T. (1987). *Hadis usûlü*, Ankara: AÜF Yayınları.
- Koçyiğit, T. (2003). *Hadis tarihi*, Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları.
- Mâlik b. Enes, (2004). *el-Muvatta*, (Tahkik. M. M. el-A'zamî). (Cilt. I-VIII). Abudabi: Müessesetü Zâyid b. Sultân.
- Yûsuf Mûsa, (tarih yok). M. *Fikh-ı İslam tarihi*, (Ahmet Meylani, Çev.) İstanbul: Arslan Yayınları.
- Moğoltay b. Kılıç, (1422). *İkmâlü tehzîbi'l-kemâl*, (Tahkik. Â. M.Ü. İbrâhîm). Kahire: el-Farukü'l-Hadise.
- Müslim b. el-Haccâc, (1955). *Sahîhu Müslim*, (Tahkik. M. F. Abdülbâkî). (Cilt. I-V). İstanbul, el-Mektebetü'l-İslâmiyye.
- Mizzî, (1980). *Tehzîbu'l-kemâl fi esmâi'r-ricâl*, (Tahkik. B. A. Ma'rûf). (Cilt I- XXXV). Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- Nesâî, (1986). *el-Müctebâ mine's-sünen*, (Tahkik. A. E. Gudde). (Cilt I- IX). Haleb: Mektebetü'l-Matbûâtî'l-İslâmiyye.
- Nevevî, (1985). *et-Takrîb ve't-teysîr li-ma'rifeti süneni'l-beşîri'n-nezîr*, (Tahkik. M. O. el-Haşî). Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî.
- Özen, Ş. (2013). Velâ. *Diyanet İslam ansiklopedisi* (Cilt XLIII, s. 11-15). içinde İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı yayımları
- Özsoy, A. (2016). *Hadis tenkidi sahâbe ve tabiûn dönemi*, İstanbul: Beka Yayınları.
- Özşenel M. (1999). *Sünnet ve hadîsi değerlendirme ve anlamada ehl-i re'y-ehl-i hadîs yaklaşımları ve İmam Seybânî*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi) MÜSBE, İstanbul.
- Öztürk, M. (2002). *Mevâlînin hadîs rivâyetindeki yeri (Hicrî I. ve II. Asır)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), MÜSBE, İstanbul.
- Polat, S. (2014). *Hadis araştırmaları*, İstanbul: İnsan Yayınları.
- Râmehurmuzî, (1404). *el-Muhaddisu'l-fâsil beyne'r-râvî ve'l-vâî*, (Tahkik. M. A.el-Hatîb). Beyrut: Dâru'l-Fikr.

- Sem'ânî, (1984). *el-Ensâb*, (Tahkik. E. el-Buşî). (Cilt. XII). Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye.
- Suyûtî, C. (1994). *Tabakâtü'l-huffâz*, (Cilt. I). Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Suyûtî, C. (1997). *Tedribü'r-râvî fi şerhi takrîbi'n-nevevî*, Riyâd: Mektebetu Nizâr Mustafâ el-Bâz.
- Suyûtî, C. (tarih yok). *el-Leâli'l-mesnû'a fil ehâdîsi'l-mevzûâ*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.
- Şîrâzî, (1981). *Tabakâtu'l-fukahâ*, (Tahkik. İ. Abbâs). Beyrut: Dâru'r-Râidi'l-Arabî.
- Tirmizî, (1988). *Sünen*, (Tahkik. A. M. Şâkir). (Cilt I- V). Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- Ünal, Y. (2013). *Hadisin doğuş ve gelişim tarihine yeniden bakış*, İstanbul: Ensar Neşriyat.
- Watt, W. M. (tarih yok). *İslâm düşüncesinin teşekkül devri*, (Ethem Ruhi Fığlalı Çev.), Ankara: Sarkaç Yayınları.
- Yatkın, N. (2012). *Abdullâh İbn Abbâs ve hadis ilmindeki yeri*, Ankara: Yayınevi Yayınları.
- Yiğit, İ. (2007). Ömer b. Abdulazîz. *Diyanet İslam ansiklopedisi* (Cilt XXXIV, s. 53). içinde İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı yayınları.
- Yiğit, İ. (2004). Meşrikiler. *Diyanet İslam ansiklopedisi* (Cilt XXIX, s. 377). içinde İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı yayınları.
- Yücel, A. (2012). *Hadis tarihi*, İstanbul: İFAV. Yayınları.
- Zehebî, (1985). *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, (Tahkik. Ş. el-Arnaûd). (Cilt. I-XXV). Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- Zehebî, (1988). *Tezkiretü'l-huffâz*, (Tahkik. Z. Umeyrât). Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye.

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Merkezi Asya ve Kafkas Geçiş Ekonomileri Sosyal Ağ Analizi

Central Asia and Caucasian Transition Economies Social Network Analysis

Gamze ALKAN^{a*}

^aDoktora Öğrencisi, Akdeniz Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası Ticaret ve Lojistik Bölümü, Antalya / TÜRKİYE
ORCID: 0000-000-9624-084X

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 29 Mayıs 2020

Kabul tarihi: 18 Şubat 2021

Anahtar Kelimeler:

Geçiş ekonomisi,

Sosyal ağ analizi,

İhracat

ARTICLE INFO

Article History:

Received May 29, 2020

Accepted February 18, 2021

Keywords:

Transition economy,

Social network analysis,

Export

ÖZ

Geçiş ekonomisi kavramı merkezi planlı ekonomiden piyasa ekonomisine geçiş yapan ülkeler için kullanılmaktadır. Bu kavram, 1990 sonrası Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra daha sık kullanılmaya başlanmıştır. Bu çalışmada, geçiş ekonomisi ülkelerinden Merkezi Asya ve Kafkas ülkelerinin (Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Gürcistan, Türkmenistan, Özbekistan) geçiş sürecindeki dış ticaretleri sosyal ağ analizi yöntemi ile değerlendirilmiştir. Ayrıca analize Türkiye de dahil edilmiş ve komşuları ile olan ticareti incelenmiştir. Bu kapsamda grubun 2001 ve 2018 yıllarında birbirleri ile yaptıkları ihracatları karşılaştırmalı olarak analiz edilmiştir. Analiz sonucu, 2001 yılında Türkiye ve Azerbaycan'ın ihracat ağında etkili ülkeler olduğunu göstermektedir. 2018 yılında Azerbaycan'ın ihracat ağında etkisinin azaldığı ve Kazakistan'ın gruptaki diğer ülkelerle ilişkilerini geliştirerek öne çıktığı görülmektedir. 2001 yılı ile kıyaslandığında 2018 yılında Türkiye, ihracat bağlantısı en çok olan ve en fazla ihracat yapan ülke olmuştur. Ayrıca, Türkiye'nin komşuları ile olan ticaretinde oldukça etkili bir ülke konumuna geldiği görülmektedir.

ABSTRACT

The concept of transition economy is used for countries that switch from a centrally planned economy to a market economy. This concept began to be used more frequently after the dissolution of the Soviet Union after 1990. In this study, the foreign trade of the Central Asian and Caucasian countries (Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Georgia, Turkmenistan, Uzbekistan), which are among the transition economy countries, were evaluated using the social network analysis method. In addition, Turkey was included in the analysis, and trade with its neighbors have been examined. In this context, the exports of the group with each other in 2001 and 2018 were analyzed comparatively. Analysis result, in 2001, Turkey and Azerbaijan's export network shows that effective states. It is observed that the impact of Azerbaijan on the export network decreased in 2018 and Kazakhstan became prominent by developing its relations with other countries in the group. Compared with 2001, in 2018 Turkey has been the most export link and the most export country. Moreover, it is seen that trade with Turkey's neighbors quite an effective country.

Keywords: Transition economy, Social network analysis, Export

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: gamzeaalkan@gmail.com

EXTENDED ABSTRACT

The Soviet countries, which declared their independence after 1990, switched from the planned economy to the market economy. The concept of a transition economy is used for the countries that switch from a centrally planned economy to a market economy. This concept began to be used more frequently after the dissolution of the Soviet Union after 1990. In this study, the foreign trade of the Central Asia and Caucasian countries (Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Georgia, Turkmenistan, Uzbekistan), which were among the countries of the transition economy, and the foreign trade of Turkey with its neighbours were evaluated. The exports of the countries with each other were analyzed with the social network analysis method.

In the study, it was seen that the economies of the countries achieved a significant growth in 2018 compared to 2001. When the GDP and foreign trade data of Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Georgia, Turkmenistan, Uzbekistan, which are called transition economies, are examined Kazakhstan has grown more than other countries and achieved a significant increase in exports and imports. Kazakhstan economy grew faster than the other transition economies in the analysis. The main reason for its growth is the fact that a significant part of Kazakhstan's exports is oil exports, the existence of important pipeline agreements with China and Russia and its ability to rapidly adapt to changes by making important modifications in the election law, the legislation of political parties and press legislation. The country which achieved the most significant increase in growth after Kazakhstan was Azerbaijan. Azerbaijan's exports are also based on oil. However, the Azerbaijani economy could not grow as fast as the Kazakh economy. Because it has achieved weaker growth in the sectors other than the energy sector.

Social network analysis is one of the important research tools to be able to investigate the regional distribution and the properties of complex networks. The network approach, which allows examining the complex relations between countries, also provides an effective analysis in the disclosure of complex networks. In the analysis, the exports of the group with each other in 2001 and 2018 were analyzed comparatively. The Soviet countries, which declared their independence after 1990, were able to achieve economic stability after 2000. For this reason, in this study, the export data of the countries between 2001 and 2018 were analyzed comparatively. As a result of the study, it was seen that the economies of the countries achieved a significant growth in 2018 compared to 2001. Kazakhstan economy has grown faster than the countries of the transition economy included in the analysis. The country with the most significant increase after Kazakhstan was Azerbaijan. One of the main reason for the markable increase in the economies of Kazakhstan and Azerbaijan was oil exports in both countries. The countries that achieved the slowest growth from 2001 to 2018 were Kyrgyzstan and Tajikistan. In addition, five countries except Uzbekistan, Tajikistan and Turkmenistan had trade relations with all countries. In 2001, Turkey and Azerbaijan's exports networks showed that effective stiations. It was observed that the export of Azerbaijan with its neighbors decreased in 2018 and Kazakhstan stood out as the central country. Compared with 2001, in 2018 Turkey had the largest export linkages, and Turkey was the country which attracted the most exports. Moreover, Turkey's trade with neighboring countries seemed to be quite effective.

It was observed that the transition economy countries (Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Tajikistan, Georgia, Turkmenistan, Uzbekistan) examined in the study achieved different growth rates after the transition to the market economy. The reforms of successful countries in many areas such as legal area, political area and media have also positively affected the growth process. Successful countries which have inclusive institutions that ensure economic efficiency, increase productivity in production and have positive effects on welfare. The countries which pursue policies to have inclusive economic institutions in the future will achieve effective growth. This growth will also make a positive impact in the economy of Turkey which is an important country in the trade network analysis.

About the general economic indicators of the Central Asian and Caucasian countries, the prominent actors of the organization can be determined with the foreign trade data and the data of the countries' exports to each other. However, as with the statistical methods used in the analysis of complex structures, the results were evaluated using numerical methods by the UCINET program, which was a program specific to social network analysis, and the important actors in the network were identified.

It is seen in the literature that the studies on transition economies were published mainly between 2009 and 2010. In addition, the studies of social network analysis on transition economies in the literature are limited. In this context, this study is expected to be beneficial in terms of guiding researchers who will conduct research on transition economies in the future. It is also expected to guide the researchers who will conduct research on international trade networks.

Giriş

Merkezi planlı ekonomik sistemden piyasa ekonomisine geçiş yapan ülkeler için kullanılan geçiş ekonomisi kavramı, günümüzde genel olarak piyasa ekonomisine geçiş olarak tek bir kavramda sınıflanmasına rağmen, ekonomistler iki tür geçiş ekonomisi sınıflaması yapmaktadır. Birinci tür geleneksel geçiş ekonomileri ve ikinci tür yeni geçiş ekonomileridir. Geleneksel geçiş ekonomileri; tropikal Afrika ve Güney Asya ülkeleridir. Yeni geçiş ekonomileri ise; Doğu ve Orta Avrupa, eski Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB), bazı Latin Amerika ülkeleri ve Çin'dir. Dünya'da merkezi planlı ekonomiden piyasa ekonomisine geçen birçok ülke bulunmasına rağmen (bu ülkelerin 30 kadarı Afrika'da bulunmaktadır) literatürde genel olarak geçiş ekonomisi olarak adlandırılan ülkeler; Orta ve Doğu Avrupa, eski SSCB, Çin ve Moğolistan'dır (Papava, 2005, s. 79).

Geçiş ekonomileri kavramı daha fazla 1990 sonrası Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrasında kullanılmaya başlamıştır. 1990 yılı sonrasında bağımsızlıklarını ilan eden Sovyet ülkeleri planlı ekonomiden piyasa ekonomisine geçmişlerdir. Sovyetler Birliği dağılmadan önce ülkeler dış dünyaya kapılarını kapatarak sorunlarının üstünü kapatmayı tercih etmekteydiler. Ancak bu politika başarılı bir sonuç vermemiş ve Sovyet bloğu ülkeleri yaşanan pek çok sorun sonrası dağılmıştır. Geçiş sürecindeki ülkelerin sosyalist sistem ile yönetildikleri dönemde genel olarak yaşadıkları sorunları aşağıdaki gibi sıralayabiliriz (Tandırcıoğlu, 2002, s. 202-203):

- Kamulaşmış ekonomilerin olduğu dışa kapalı politikalar izlenmiştir.
- Özellikle üretim yapan kamu kurumları başta olmak üzere kamu kurumlarında merkezi idarenin hâkim olduğu bir yapı oluşmuştur. Bu merkezi idare fiyatları ve yatırım kararlarını belirleyerek tekelleşmeye neden olmuş, sonuç olarak ekonomiler rekabet edemez hale gelmişlerdir.
- Sosyal güvenlik harcamaları dikkat çekici oranda artmış ve bu harcamalar siyasi bir araç olarak kullanılmaya başlanmıştır.
- Belirtilen tüm sorunlar neticesinde makro ekonomik dengeler bozulmuş, bütçe açığı artmış, ücretler kontrol edilemez hale gelmiş, para arzı sınırsız bir şekilde artmış ve yüksek enflasyon gibi ciddi problemler ile karşılaşmıştır.

Yaşanan tüm bu sorunlar sosyalist ülkeleri mevcut sistemden çıkarak piyasa ekonomisine geçmeye yöneltmiştir (Tandırcıoğlu, 2002, s. 202-203). Bağımsız devlet özelliğine kavuşan ülkeler merkezi planlı ekonomiden piyasa ekonomisine dönüşüm sürecinde bazı sorunlar ile karşılaşmışlardır. Geçiş sürecinde reformlarda yapılan bazı hatalar sonucunda büyük üretim düşüşleri görülmüştür. 1991 yılından 1995 yılına kadar iktisadi reformların gerçekleştirilmesinden çok iktisadi krizlerle mücadele yılları olmuştur. 1998 yılında yaşanan Rusya Krizi döviz fiyatlarında ve petrol fiyatlarında yaşanan düşüşte ülkelerin toparlanma sürecini geciktirmiştir. 1997 - 1998 tarihleri arasında petrol fiyatlarındaki yüzde 30 oranındaki gerileme ihracat gelirlerinin azalmasına neden olmuştur (Kocabas, 2018, s. 656). Ancak 2000 yılından itibaren ülkeler tekrar büyüme sürecine girilebilmiştir ve bölge ülkelerinde ekonomik istikrar sağlanabilmiştir (Saraçoğlu, 2014, s. 46).

Bu çalışmada, geçiş ekonomileri arasında yer alan, Türkiye ile ticareti gittikçe önemli hale gelen, Sovyetler Birliği'nden ayrılarak bağımsızlığını kazanan Merkezi Asya ve Kafkas ülkelerinin (Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Gürcistan, Türkmenistan, Özbekistan) geçiş sürecindeki dış ticaretleri ve Türkiye ile olan ticaretleri incelenmiştir. İlk bölümde geçiş ekonomileri konularında hazırlanan çalışmalar ile ilgili literatüre yer verilmektedir. İkinci bölümde ağ analizi yöntemi ile ilgili metodolojik bilgilere yer verilmekte

ve üçüncü bölümde analizde kullanılan verilerin açıklaması yapılmaktadır. Dördüncü bölümde analiz sonucunda elde edilen bulgular değerlendirilmektedir.

Çalışmada merkezi planlı ekonomiden piyasa ekonomisine geçen ülkeler ile ilgili yapılan çalışmalara ait literatür incelenmiştir. 2009-2010 yıllarında bu alanda daha yoğun olarak çalışma yayınlanmıştır. Ayrıca literatürde geçiş ekonomilerinin birbirleri ile ticaret ilişkilerini inceleyen ve ağda değerli aktörlerin kimler olduğunun belirlenmesini sağlayan sosyal ağ analizi çalışmalarının kısıtlı olduğu görülmüştür. Bu bağlamda çalışmanın, gelecekte geçiş ekonomileri ile yapılacak çalışmalara ya da uluslararası ticaret ağları ile ilgili araştırma yapacak olan araştırmacılara yol gösterici olması bakımından ve literatürdeki geçiş ekonomilerine ait sosyal ağ analizi çalışmaları ile ilgili boşluğu doldurması açısından fayda sağlaması beklenmektedir.

Literatür Taraması

Kodoman ve Birsal (2006), SSCB'nin dağılması sonrası kurulan beş yeni Türk Cumhuriyeti'nden biri olan Özbekistan'ın dış ticaret politikası üzerine bir çalışma hazırlamışlardır. Özbekistan, Tacikistan ve Kırgızistan'ın etnik yapı ve doğal kaynakları açısından benzer bir coğrafyadan gelmeleri, Kırgızistan ve Tacikistan topraklarında yaşayan Özbek azınlığın olması nedenleri ile üç devletin Özbekistan liderliğinde birleşmesi ya da federatif bir yapıda birleşmesinin ülkeleri daha büyük bir refaha kavuşturacağı değerlendirilmesinde bulunmuşlardır.

Awokuse (2007), Bulgaristan, Çek Cumhuriyeti ve Polonya üç geçiş ekonomisi için ticaret ve ekonomik büyüme arasındaki nedensel ilişkiyi incelemiştir. Analiz sonucunda elde edilen amprik sonuçlar, ticaretin ekonomik büyümeyi teşvik ettiğini göstermiştir.

Emsen ve Karaköy (2009), geçiş ekonomilerinden olan Merkezi Asya ve Kafkas (Kırgızistan, Özbekistan, Azerbaycan, Gürcistan, Kazakistan, Tacikistan ve Türkmenistan) ülkelerinin bağımsızlık sonrası sosyo-ekonomik ve siyasal sorunları üzerine bir çalışma hazırlamışlardır. Çalışma sonucunda, siyasal ve ekonomik boyutta inceleme konusu ülkelerin önemli oranda yetersizlikler içerisinde oldukları ortaya çıkarılmıştır. Ülkelerin hem ekonomik hem siyasal anlamda iş birliği yapmak amacı ile entegrasyon sürecine gidilmesinin bir sinerji yaratabileceği vurgulanmıştır.

Nath (2009), Orta Avrupa, Doğu Avrupa ve Baltık bölgesindeki 13 geçiş ekonomisinde 1991'den 2005'e kadar ticaret ve doğrudan yabancı yatırımların kişi başına düşen reel GSYİH üzerindeki etkileri üzerine panel veri analizi kullanarak amprik bir inceleme yapmıştır. Bu bölgelerdeki geçiş ekonomilerinde ticaretin büyüme üzerinde önemli olumlu etkilerinin olduğu ve yurtdışı yatırımlarının büyümenin önemli bir belirleyicisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Gürbüz ve Karabulut (2009), SSCB'nin dağılması sonrasında bağımsızlığını ilan eden 15 ülkeye "Hiyerarşik Küme Analizi" olarak adlandırılan istatistiksel bir yöntem ile analiz yapmışlardır. Analiz kapsamında, 36 sosyo-ekonomik değişken kullanılarak, hangi ülkelerin birbirine daha fazla benzediği ve homejen ülke gruplarının ortaya konulması amaçlanmıştır. Analiz sonucunda, genel olarak Doğu Avrupa, Baltık, Kafkas ve Orta Asya ülkelerinin kendi aralarında birbirlerine daha çok benzerliklerinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca Litvanya-Latviya'nın birbirine en çok benzeyen iki ülke olduğu, Azerbaycan-Estonya'nın en az benzeyen iki ülke olduğu belirlenmiştir.

Ellis (2010), çalışmada, uluslararası ticaret araçlarının bilgi temelli pazarlamanın sınır ötesine aktarılmasında oynadığı rol incelenmiştir. Geçiş ekonomilerinde merkezi planlama rejimlerinden uzaklaşarak piyasa reform sürecine girilmesi, yöneticilerin pazarlama teknikleri ve becerileri edinmeleri için bir ihtiyaç haline geldiği vurgulanmıştır. Çalışma sonucunda,

uluslararası ticaret araçlarının pazarlama bilgilerinin geçiş ekonomilerindeki üreticilere aktarılmasında değerli bir rol oynadığı önerisini desteklemektedir.

Kaminski, Wang ve Winters (2016), Avrupa ve Merkezi Asya geçiş ekonomisi ülkelerinde ihracat performansının incelenmesi üzerine bir çalışma yapmışlardır. Çalışmada, ihracatta erken başarının eşzamanlı olarak istikrar ve liberalizasyon arayışını gerektirdiği sonucuna varılmıştır.

Zhumabekova ve Bilen (2016), Özbekistan, Tacikistan, Kazakistan, Kırgızistan dört geçiş ekonomisine ait 1991-2014 dönemi büyüme ve beşeri sermaye ilişkisini araştırmıştır. Araştırmada Panel Kao eşbütünleşme ve Panel FMOLS testleri kullanılarak analizler yapılmıştır. Sonuç olarak, uzun vadede 4 Orta Asya ülkesinde ekonomik büyüme ve beşeri sermaye unsurları değişkenleri arasında güçlü bir bağ olduğu tespit edilmiştir.

Aksel (2018), Türk Cumhuriyetleri'nin reform sürecini, ekonomilerini, piyasa ekonomisine geçiş süreçlerini incelenmiş ve Türkiye ile ticaret ilişkilerini değerlendirmiştir. Çalışmaya ait genel değerlendirmeye göre ülkeler kurulma aşamalarını, ekonomik ve sosyal yapısal değişiklikleri, serbest piyasa ekonomisine geçişi başarıyla tamamlamışlar ve Sovyetler Birliği döneminden kalma ekonomik ve siyasi anlayışların çoğunun ortadan kalktığı değerlendirilmiştir. Türkiye Cumhuriyeti ile olan ticaretin son 25 yılda yetersiz olmasına rağmen karşılıklı ticaret hacminin yüksek olduğu ve özellikle otomotiv, inşaat, gıda ve hizmet sektörlerindeki yatırımların artırılması görüşüne yer verilmiştir.

Syzdykova (2019), Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan geçiş ekonomisi ülkelerine gelen doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının ülkelerin ekonomik büyümeleri üzerindeki etkilerini incelemiştir. 1995-2017 yılları için Panel ARDL testi ile analiz yapılmıştır. Analiz sonucunda Orta Asya ülkelerine ait doğrudan yabancı yatırımlardaki %1'lik artış GSYH'yı %0.9 arttırmakta sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca sanayi ve ihracat değişkenleri ekonomik büyüme üzerinde pozitif bir etkiye sahiptir sonucuna varılmıştır.

Veri ve Metodoloji

Çalışmada, Merkezi Asya ve Kafkas ülkelerinin (Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Gürcistan, Türkmenistan, Özbekistan) geçiş sürecindeki dış ticaretleri ve Türkiye ile olan ticaretleri, 2001 yılı ve 2018 yılları verileri dikkate alınarak, karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir. Bağımsızlığını ilan eden ülkelerde geçiş süreci sonrası 1995 yılına kadar iktisadi reformların gerçekleştirilmesinden çok iktisadi krizle mücadele edilmiştir. Ancak 2000 yılından sonra ülkelerin ekonomilerinde büyüme süreci başlamış ve ekonomik istikrar sağlanabilmiştir. Bu nedenle çalışmada Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Gürcistan, Türkmenistan, Özbekistan ve Türkiye'nin 2001 ve 2018 yıllarında birbirleri ile yaptıkları ihracat verileri karşılaştırmalı olarak analiz edilmiştir.

Çalışmada kullanılan veriler (Trademap, 2020) 2001 ve 2018 yılları her ülkenin birbirleri ile yaptıkları ihracatı 8 x 8'lik matrisler oluşturularak düzenlenmiştir. Böylece ülkelerin ihracat ilişkilerinin matris olarak toplu bir şekilde gösterimi sağlanmıştır. Oluşturulan matris UCINET programı kullanılarak ülkeler arası ticaret ilişkilerinin analizi yapılmıştır. İncelenen ülkelerin birbirleri ile yaptıkları ihracatlarını daha iyi açıklayabilmek amacıyla bağlantılı oldukları diğer ülkeler ile ihracat bağlantılarının sayısı, yoğunluk değerleri, ülkelerin ihracat merkezilikleri yönünden değişimleri araştırılmıştır.

Sosyal ağ analizi karmaşık hale gelen ticaret ağlarının bölgesel dağılımları ve özelliklerinin araştırılmasına yardımcı olan önemli araştırma araçlarından biridir. Ülkeler arasındaki kompleks ilişkileri incelemeye olanak sağlayan ağ yaklaşımı, karmaşık yapıda olan ticaret ağlarının açıklanmasında da etkili analiz olanağı sunmaktadır.

Ağ teorisinin temeli grafik teorisine dayanmaktadır. Ağ en basit tanımı ile iki veya daha fazla noktayı birbirine bağlayan çizgiler olarak görselleştirilebilir.

- Genel çizge gösterimi $G = (V, E)$ şeklindedir.
- V düğüm (*vertex*),
- E ise kenar (*edge*) kümesini belirtmektedir.

Her kenar kendisi ile ilişkili bir ya da iki adet düğümü birbirine bağlar. Kişiler, gruplar, kurumlar vb. ağlarda düğüm olarak temsil edilirken, ilişkiler ağlarda kenar olarak temsil edilirler. Kenarların başlangıç ve bitiş noktaları, yönlü çizgeler (*directed graphs*) denilen çizge yapılarında belirlidir. Yönlü ağlar merkeziliğin ölçümünde kullanılmaktadır. Analizde bağlantı sayısı yüksek düğümlere merkez (*hub*), diğer düğümlerden gelen bağlantı sayısı yüksek olan düğümlere otorite (*authority*) adı verilmektedir (Çubukçu vd., 2016). Otorite ve merkez düğümleri hesaplanırken HITS (*Hyper-link Induced Topic Search*) algoritması kullanılmaktadır.

Ağlar ağırlıklı ağlar ve ikili ağlar olarak ikiye ayrılmaktadır. HITS algoritması, hem ağırlıklı ağlarda hem de ikili ağlarda merkez ve otorite puanlarını hesaplamakta ve düğümlerin birbiriyle olan bağlantılarının dereceleri hakkında bilgi vermektedir. Sonuç olarak, elde edilen bulgular ticaret ağları için ülkelerin ticaret paylarından elde ettikleri sonuçlardan farklı, merkeziliklerine göre yeni bir sıralama vermektedir (Fracasso, 2018, s. 11).

HITS algoritmasının ekonomik ağlar için uygulanması şu şekildedir: Ağdaki her i düğümüne (x_i) otorite ve (y_i) merkezilik olarak değerler atanmıştır. Düğümün yüksek otoriteye sahip olmasının anlamı çok sayıda yüksek merkeziliği olan düğümlerden gelen bağlantıya sahip olmasıdır. Düğümün yüksek merkeziliğe sahip olmasının anlamı ise, bu düğümün yüksek otoriteye sahip çok sayıda düğüme giden bağlantılara sahip olmasıdır (Newman, 2010; akt. Eren ve Koç, 2017, s. 39-40).

Otorite skorları; düğüme gelen bağlantısı olan diğer düğümlerin merkeziliklerinin toplamı ile orantılıdır.

$$x_i = \alpha \sum_j A_{ij} y_j \quad (1)$$

Düğümün merkeziliği; düğümden gelen bağlantıya sahip düğümlerin otoritelerinin toplamıyla orantılıdır.

$$y_i = \beta \sum_j A_{ji} x_j \quad (2)$$

Formüller için α ve β değerleri sabittir. A_{ij} matris elemanı her iki denklemde de yer almaktadır. A_{ij} matris elemanları i düğümünün merkeziliğini tanımlayan bağlantılardan oluşmaktadır. Bu doğrultuda yukarıda belirtilen formüller matris olarak aşağıda belirtildiği gibi yazılır (Eren ve Koç, 2017, s. 39-40).

$$x = \alpha Ay$$

$$y = \beta A^T x$$

Yukarıda belirtilen gösterim şekilleri birleştirilerek;

$$AA^T x = \lambda x$$

$$A^T A y = \lambda y$$

olarak yazılabilir. $\lambda = (\alpha\beta)^{-1}$ değerini almaktadır. Böylece, otorite ve merkezilik skorları sırasıyla AA^T ve $A^T A$ özvektör değerleriyle hesaplanmış olur (Newman, 2010; akt. Eren ve Koç, 2017, s. 39-40).

Çizgileri birbirine bağlayan noktalara düğüm (*node*) ya da aktör, çizgilere ise bağ (*edge*) denilmektedir., Ağlarda bağlar yönlü ya da yönsüz olabilir. Çalışmada yönlü bağlantılara sahip ihracat ağı oluşturulmuş olup ele alınan İhracat ağının oluşturduğu çizge yapıda düğümler ülkeleri, ülkeler arasındaki ticaret ilişkisi de bağlantıları göstermektedir. Oluşturulan ihracat ağının temel özelliği ego ağ matrisi olmasıdır. Ego merkezli ağ verileri genellikle belli bir dizi aktörden (egos) ve aktörlerin bağlı olduğu kişiler arasında (alters) olan ağlardır (Van Duijn, 2006, s. 2).

Analiz ve Bulgular

Çalışmada değerlendirilen ülkelerin GSYH ve dünya ticaret verileri incelendiğinde (Tablo 1 ve Tablo 2); Tüm ülkeler 2001 yılına göre, 2018 yılında ekonomilerinde belirgin bir büyüme yaşamışlardır. Özellikle geçiş ekonomisi ülkeleri arasında Kazakistan diğer ülkelere göre daha fazla büyümüş, 2001 yılında 22 milyar dolar olan GSYH 2018 yılında 179 milyar dolara yükselmiştir. Ayrıca 2018 yılı kişi başına düşen GSYH'sı 9,812 dolar ile grup içinde en yüksek değere sahiptir. İhracat ve ithalatta da diğer ülkelere oranla ciddi bir büyüme gerçekleştirmiştir. Bu büyümede en büyük etken, Kazakistan'ın ihracatının önemli bir bölümünün petrol ihracatına dayanması ve Kazakistan'ın petrol ihracatının büyük bir bölümünü, Sovyetler Birliği ülkeleri dışında, dünyanın önde gelen ülkelerine gerçekleştirmesidir. Ayrıca Kazakistan'ın en önemli stratejik ortakları Rusya ve Çin'dir. Çin özellikle enerji alanında ülkenin en önemli ortağıdır. 2004 yılında Kazakistan ve Çin arasında, Çin'e uzanan bir petrol boru hattının inşası üzerine, anlaşmaya varılmıştır. 2006 yılında 962 km uzunluğundaki boru hattı işletmeye açılmıştır. Çin ile yapılan bu proje, ülkenin petrol ihraç kapasitesini önemli ölçüde arttırmış ve ekonomik büyümeye önemli katkı sağlamıştır. Rusya ile 2002 yılında yapılan anlaşmalar da yine ekonomik büyümede önemli rol oynamıştır. 2002 yılında Rusya ile yıllık 15 milyon ton petrolün Atrou-Samara boru hattından, 2,5 milyon ton petrolün Mahaçkala-Novorossisk boru hattından ihracatına izin veren bir anlaşma yapılmıştır. 2002 yılında da Hazar Boru Hattı Konsorsiyumu (*Caspian Pipeline Consortium-CPC*) 28 milyon ton yıllık kapasitesini 67 milyon tona çıkarmayı planladığını açıklamıştır. Ayrıca Rusya Kazakistan'ın ithalatından en fazla pay alan ülke konumundadır. İthalatta iki ülkenin ticareti kolaylaştırıcı anlaşmaları, yoğun ticaret yapmalarında etkilidir. Kazakistan'ın 2010 yılında katıldığı Rusya-Beyaz Rusya gümrük birliği anlaşmasında ticaretin gelişmesinde büyük önem taşımaktadır. Ayrıca 2010 yılında Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (OSCE) başkanlığını üstlenen ilk eski Sovyet Cumhuriyeti olmuş ve bu görevi üstlenebilmek için seçim yasası, siyasi partiler ve basınla ilgili mevzuatta önemli değişiklikler yapmıştır. Sonuç olarak hızla değişime adapte olmayı başaran Kazakistan ekonomisi de komşularına oranla daha hızlı büyümüştür. Kazakistan'dan sonra en belirgin artış yaratan ülke Azerbaycan'dır. Azerbaycan'da da ihracatın önemli bir bölümü petrole dayanmaktadır. 2005 yılından itibaren milli gelire yansıyan petrol gelirleri büyümede önemli rol oynamaktadır. Petrol dışı sektörlerde de yatırımlar yapılmakla birlikte IMF raporuna göre; enerji sektörü dışındaki iş sektörlerinde büyüme oldukça zayıf olarak bildirilmiştir. Büyümede yaşanan sorunun başlıca nendeleri; gelişmemiş hukuk sistemi, finansal sistem ve rekabet koşulları önündeki engeller olarak belirtilmektedir (T.C Ticaret Bakanlığı, 2020).

Dış ticaret verilerine göre, 2001 yılından 2018 yılına kadar en az büyüme gerçekleştiren ülkeler Kırgızistan ve Tacikistan'dır. Kırgızistan'ın dünya ticaretinden aldığı pay düşüktür. Bunun başlıca nedeni ihracatının komşu ülkelerin yapacağı ithalata bağımlı olmasından kaynaklanmaktadır. Eski Sovyetler Birliği ülkeleri dışında ticaret ilişkilerini geliştirmemesi, coğrafi konumu nedeni ile denize kıyısı olmaması ve ithalata bağımlı bir ekonomiye sahip olması ekonomik büyüme önündeki önemli engellerdir. İhracatı ağırlıklı altına dayanmakta olup, altın ihracatında yoğunlaşılması ülkenin ürün çeşitliliğinin de gelişmesine engel olmuştur (T.C Ticaret Bakanlığı, 2020). Tacikistan'ın düşük bir büyüme gerçekleştirmesindeki etkenlerin başında ekonomisinin tarıma ve maden kaynaklarına dayalı olması gelmektedir. 1990 öncesi Tacikistan toprakları pamuk üretimi için kullanılmıştır. Bu nedenle günümüzde de yüksek ölçüde pamuk ihracatına bağımlı bir ekonomi oluşmuştur. Geçiş sonrası ülke ekonomisi yasal, kurumsal ve sosyal engeller nedeniyle oldukça yavaş bir şekilde ilerleyebilmiştir. Sonraki yıllarda yaşanan iç savaş ve doğal afetler süreci durma noktasına getirmiştir (DEİK, 2012).

Tablo 1: 2001 yılı temel ekonomik göstergeler

2001 yılı	GSYH (milyar \$)	Kişi başı GSYH (\$)	İhracat payı % (GSYH)	İhracat (milyar \$)	İthalat (milyar \$)
Azerbaycan	6	703,68	41,50	2,40	2,10
Gürcistan	3	801,99	24,46	0,80	1,30
Kırgızistan	2	308,41	36,72	0,50	0,60
Kazakistan	22	1.490,93	45,90	10,20	10,40
Türkiye	200	3.119,57	26,58	53,20	45,70
Türkmenistan	4	774,48	41,49	1,50	1,40
Tajikistan	1	171,05	68,14	0,70	0,80
Özbekistan	11	456,71	29,68	3,40	3,00

Kaynak: Dünya Bankası

Tablo 2: 2018 yılı temel ekonomik göstergeler

2018 yılı	GSYH (milyar \$)	Kişi başı GSYH (\$)	İhracat payı % (GSYH)	İhracat (milyar \$)	İthalat (milyar \$)
Azerbaycan	47	4.721,18	54,29	25,50	17,70
Gürcistan	18	4.717,14	50,56	8,90	10,70
Kırgızistan	8	1.281,36	32,73	2,70	5,50
Kazakistan	179	9.812,60	37,53	67,00	45,40
Türkiye	771	9.370,18	29,53	227,80	236,20
Türkmenistan	41	6.966,64	22,67	9,20	5,00
Tajikistan	8	826,62	13,38	1,07	3,10
Özbekistan	51	1.532,37	29,11	14,70	19,60

Kaynak: Dünya Bankası, Trademap

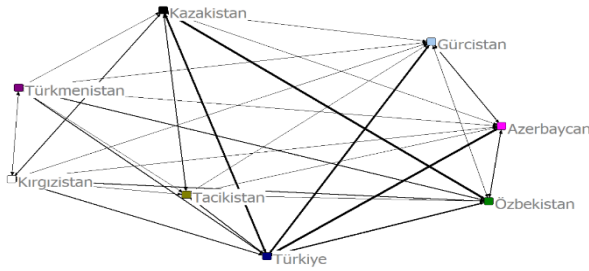
İlk olarak ihracat ilişkilerinden doğan ağ analizinde merkez ve otorite konumunda olan ülkeler belirlenmiştir. 2001 ve 2018 yıllarına ait Merkezi Asya ve Kafkas ülkelerinin (Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Gürcistan, Türkmenistan, Özbekistan) birbirleri ile ihracatı ve Türkiye ile ihracatlarına ait ticaret ağları incelenmiştir. Gruba ait oluşturulan ağa göre (Tablo 3); 2001 yılında merkez konumunda yer alan ülke Türkiye ve otorite konumunda yer alan ülke Azerbaycan'dır. 2018 yılında Kazakistan merkez ülke konumunda olup en fazla bağlantıya sahip otorite konumundaki ülke Türkiye'dir. 2018 yılında

Türkiye'den sonra en fazla bağlantıya sahip 2. ülke Özbekistan'dır. 2001 yılı ihracat ağı incelendiğinde (Şekil 2); Özbekistan ve Tacikistan'ın diğer ülkelere ihracatının olmadığı görülmüştür. Azerbaycan, Kırgızistan, Kazakistan ve Türkiye'nin ise tüm ülkeler ile ihracat ilişkisi bulunmaktadır. 2018 yılı Kazakistan'ın ego olduğu ağ incelendiğinde (Şekil 1); tüm ülkeler ile ticaret yapmakta olmasına rağmen, Türkiye ve Özbekistan ile olan ticaretinin yoğun olduğu görülmektedir. 2018 yılı Türkiye'nin ego olduğu ağ incelendiğinde (Şekil 1); Türkiye'nin tüm ülkelerle ticaretinin olduğu görülmektedir. Özellikle Kazakistan, Özbekistan, Azerbaycan ve Gürcistan ile olan ticaret ilişkisi yoğun olarak gerçekleşmektedir.

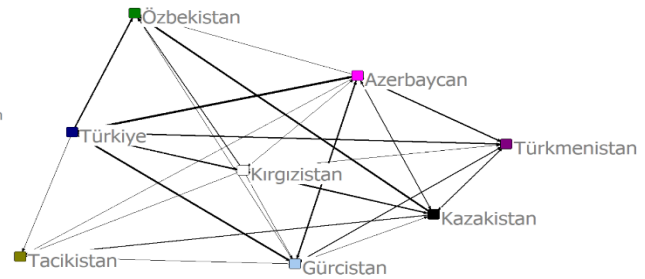
Tablo 3: 2018 yılı seçilen gruba ait merkez ve otorite istatistikleri

Ülkeler	2001		2018	
	Merkez (Hub)	Otorite (Authority)	Merkez (Hub)	Otorite (Authority)
Azerbaycan	0,156	0,695	0,392	0,382
Özbekistan	0,000	0,352	0,352	0,500
Tacikistan	0,000	0,099	0,104	0,148
Kazakistan	0,359	0,352	0,590	0,287
Kırgızistan	0,094	0,126	0,072	0,216
Türkmenistan	0,375	0,255	0,120	0,109
Özbekistan	0,077	0,378	0,128	0,315
Türkiye	0,831	0,187	0,572	0,584

Şekil 1: 2018 yılı Ülkelerin İhracat Ağı

Şekil 2: 2001 yılı Ülkelerin İhracat Ağı

Ülkelere ait ihracat ağına ait Tablo 4'de gösterilen temel istatistikler değerlendirildiğinde; 2001 yılında tüm ülkenin birbiri ile ticaretinin olduğu görülmektedir. Özbekistan ve Tacikistan'ın diğer ülkelere ihracatı bulunmamakla birlikte, Türkmenistan dışında 5 ülke ile ithalat ilişkisi bulunmaktadır. Özbekistan ve Tacikistan'ın Türkmenistan ile ikili ticaretleri bulunmamaktadır. Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan dışındaki 5 ülkenin grupta yer alan tüm ülkeler ile ticaret ilişkisi bulunmaktadır. 2018 yılına ait ağda aktörlerin ego olarak düşünüldüğü topluluklar içinde, ego ağları her ülke için 7 ve aktörlerin ayrı ayrı ego olarak ele alındığı topluluklarda da yine her ülkenin bağlantı sayısı 42'dir. Tüm ülkelerin birbirleri ile ihracatının olması nedeni ile tüm ağların ego ağ büyüklükleri aynıdır. Yoğunluk katsayısı, ağdaki mevcut bağlantı sayısının olası en yüksek bağlantı sayısına oranı ile ifade edilmektedir. Yoğunluk katsayısı tüm ülkeler için 1'e eşittir. Ağdaki olası en yüksek bağlantı sayısı her ülke için geçerlidir ve ülkeler arasında yüksek düzeyde etkileşim bulunmaktadır. Her düğümün diğer bütün düğümler ile bağlantılı olduğu bu ağlar bütün ağ olarak adlandırılmaktadır. Çalışmada incelenen 2018 yılı ağ yapısında bütün ağ yapısıdır. Ağda olası yönlü bağlantı sayıları 42 olup her ülke için aynıdır. Tüm ülkelerin birbirleri ile ihracatı bulunmaktadır. Ağ içi iletişim ve bilgi alışverişi oldukça güçlüdür. 2001 yılından 2018 yılına

gelene kadar Tacikistan, Özbekistan ve Türkmenistan'ın da diğer ülkeler ile olan ticaretinin geliştiği ve komşuları ile olan dış ticaretlerini arttırdıkları sonucuna ulaşılmaktadır.

Tablo 4: Temel istatistikler

Ülkeler	2001 yılı				2018 yılı			
	Boyut (Size)	Bağ (Ties)	Olası Yönlü Bağlantı (Pairs)	Yoğunluk (Density)	Boyut (Size)	Bağ (Ties)	Olası Yönlü Bağlantı (Pairs)	Yoğunluk (Density)
Azerbaycan	7	27	42	64,29	7	42	42	100
Özbekistan	5	19	20	95	7	42	42	100
Tacikistan	5	19	20	95	7	42	42	100
Kazakistan	7	27	42	64,29	7	42	42	100
Kırgızistan	7	28	42	66,67	7	42	42	100
Türkmenistan	5	19	20	95	7	42	42	100
Özbekistan	7	28	42	66,67	7	42	42	100
Türkiye	7	27	42	64,29	7	42	42	100

Toplulukların merkeziyet ölçüleri Tablo 5 ve Tablo 6'da verilmiştir. Tablo 5'te yer alan özvektor (*eigenvector*) merkezilik ölçütü bir aktörün bağlantısı fazla olan aktörlerle komşuluk ilişkisi varsa yüksek çıkan bir parametredir. Ülkeler için 2001 yılı *eigenvector* merkeziliği yüksek olan iki ülke Türkiye ve Azerbaycan, 2018 yılı *eigenvector* merkeziliği en yüksek iki ülke Türkiye ve Kazakistan'dır. 2001 yılında grupta ihracat açısından etkili olan Azerbaycan, 2018 yılına doğru etkisini azaltmış ve Kazakistan grupta diğer ülkeler ile olan ilişkilerini artırarak öne çıkmıştır. 2018 yılı için Türkiye'nin ve Kazakistan'ın ağdan yok olması durumunda bazı ülkeler etkilenecek olup, bu iki ülke ihracat yönünden grupta oldukça güçlü iki ülkedir. Çalışmada ülkelerin merkeziyetlikleri ve bağlantı sayısı en çok olan otorite konumundaki ülkeler incelendiğinde de paralel sonuçlara ulaşılmıştır.

Tablo 5: Eigenvektor merkezilik istatistikleri

	2001 yılı	2018 yılı
Azerbaycan	0,494	0,395
Özbekistan	0,245	0,416
Tacikistan	0,083	0,125
Kazakistan	0,385	0,445
Kırgızistan	0,124	0,163
Türkmenistan	0,350	0,133
Özbekistan	0,304	0,279
Türkiye	0,558	0,578

Ülkelerin 2001-2018 yılları derece merkeziliğine göre sıralaması Tablo 6'da verilmiştir. Bu tablodaki *out-degree* parametresi: Bir ülkenin ihracat yaptığı ülke sayısını gösteren bir değerdir. *In-degree* parametresi: Bir ülke ile ihracat yapan ülkelerin sayısını temsil eden bir parametredir. 2001 yılında en fazla ihracat yapan ülke Türkiye ve en fazla ihracat yapılan ülke Azerbaycan iken, 2018 yılında Türkiye ağda en çok ihracat bağlantısı olan ülke ve aynı zamanda en çok ihracat yapılan ülke olarak ağı derece merkeziliğine göre en aktif elemandır.

Tablo 6: Derece merkezilik istatistikleri

Ülkeler	2001 yılı				2018 yılı			
	Outdeg	Indeg	nOutdeg	nIndeg	Outdeg	Indeg	nOutdeg	nIndeg
Azerbaycan	204759	441705	0,13	0,28	2401691	2766977	0,188	0,216
Özbekistan	0	292210	0	0,185	2984689	3236178	0,234	0,253
Tacikistan	0	95931	0	0,061	747205	942893	0,058	0,074
Kazakistan	455882	247235	0,289	0,157	4394402	2635479	0,344	0,206
Kırgızistan	111354	110361	0,071	0,07	587507	1311146	0,046	0,103
Türkmenistan	311014	161927	0,197	0,103	843544	655891	0,066	0,051
Özbekistan	114430	268051	0,073	0,17	980214	2039925	0,077	0,16
Türkiye	716964	296983	0,455	0,188	5457599	4808362	0,427	0,376

Sonuç

1990 yılı sonrası Sovyetler Birliği'nin dağılması ile bağımsızlıklarını ilan eden Sovyet ülkeleri merkezi planlı ekonomik sistemden piyasa ekonomisine geçiş yapmışlardır. Literatürde daha çok bu yıllarda geçiş ekonomileri kavramı kullanılmaya başlanmıştır. Bağımsızlığını ilan eden ülkelerde geçiş süreci sonrası iktisadi reformların gerçekleştirilmesinden çok iktisadi krizlerle mücadele edilmiştir ve bu süreç 1995 yılına kadar devam etmiştir. Ülkelerin ekonomilerinde ancak 2000 yılından itibaren tekrar büyüme sürecine girilebilmiştir. Böylece bölge ülkelerinde ekonomik istikrar sağlanabilmiştir. Geçiş ekonomileri olarak ele alınan Merkezi Asya ve Kafkas ülkelerinin (Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Gürcistan, Türkmenistan, Özbekistan) birbirleri ile ihracat ilişkileri, özellikle ekonomik büyümenin görülmeye başladığı yıl göz önüne alınarak, 2001 yılı ve 2018 yılları için karşılaştırmalı olarak sosyal ağ analizi ile değerlendirilmiştir. Ayrıca analize konu ülkeler ile komşuluk ilişkisi göz önüne alınarak gruba Türkiye'de dahil edilmiştir. Böylece geçiş ekonomisi ülkelerinin birbirleri ile ihracatının analiz edilmesinin yanında, Türkiye'nin de komşuları ile olan ihracatı değerlendirilmiştir.

Çalışmada ülkelerin ekonomilerinin 2001 yılına göre 2018 yılında belirgin büyüme gerçekleştirdiği görülmektedir. Geçiş ekonomisi olarak adlandırılan Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Gürcistan, Türkmenistan, Özbekistan'a ait GSYH ve dış ticaret verileri incelendiğinde; geçiş ekonomisi ülkeleri arasında yer alan Kazakistan'ın diğer ülkelere göre daha fazla büyüdüğü, ihracat ve ithalatta belirgin bir artış yakaladığı sonucuna ulaşılmıştır. Kazakistan ekonomisi analize dahil edilen geçiş ekonomisi ülkelere göre daha hızlı büyüme gerçekleştirmiştir. Ülkenin bu hızlı büyümesinin nedenleri: İhracatının petrole dayanması ve dünya genelinde ülkelere petrol ihracatı yapması, özellikle Çin ve Rusya ile yaptığı önemli boru hattı anlaşmalarının olması ve geçiş sonrası seçim yasası, siyasi partiler ve basınla ilgili mevzuatlarda önemli değişiklikler yaparak hızla değişime adapte olmayı başarmasıdır. Kazakistan'dan sonra en belirgin artış gösteren ülke Azerbaycan'dır. Azerbaycan'ın ihracatı da ağırlıklı petrole dayanmaktadır. Ancak Azerbaycan ekonomisi Kazakistan ekonomisi kadar hızlı büyüme kaydedememiştir. Çünkü enerji sektörü dışında kalan sektörlerde daha zayıf bir büyüme gerçekleştirmiştir. Dış ticaret verilerine göre; 2001 yılından 2018 yılına kadar en az büyüme gerçekleştiren ülkeler Kırgızistan ve Tacikistan'dır. Kırgızistan'ın ekonomik büyümesinin önündeki engelleri sıralayacak olursak; Eski Sovyetler Birliği ülkeleri dışında ticaret ilişkilerini geliştirmemiş olması, coğrafi konumu nedeni ile denize kıyısının olmaması ve ithalata bağımlı bir ekonomiye sahip olması olarak sıralanabilir. Tacikistan ekonomisindeki

büyüme için yaşanan sorunlar ise; geçiş sonrası yasal, kurumsal ve sosyal engeller nedeniyle oldukça yavaş bir şekilde ilerleyebilmiş olmasıdır. Ayrıca ülkede yaşanan doğal afet ve iç savaşlar Tacikistan ekonomisi için süreci durma noktasına getirmiştir. Ayrıca pamuk ihracatına bağımlı bir ekonomisinin olması, ihracatta ürün çeşitliliğinin olmaması da ticarete gelişmesinin önündeki engeller arasındadır.

Sosyal ağ analizi sonucuna göre; 2001 yılında Türkiye'nin ihracatta merkez ülke ve Azerbaycan'ın otorite ülke olduğu belirlenmiştir. 2018 yılında Azerbaycan'ın komşuları ile olan ihracatında etkisinin azaldığı görülmüştür. Bununla birlikte, Kazakistan merkez ülke olarak öne çıkmaktadır. Kazakistan'ın 2018 yılında ticarete etkisini arttırmasının temel sebepleri; Özbekistan ve Tacikistan ile olan ticaretini geliştirmesi ve bu iki ülke ile yoğun olarak hem ithalat hem de ihracat yapmaya başlamış olmasıdır. 2018 yılında otorite konumunda olan ülke Türkiye'dir. Türkiye 2001 yılında merkez ülke konumunda yer alırken, 2018 yılında otorite ülke konumuna geçmiştir. 2001 ve 2018 yıllarında komşuları ile olan ticaretinde etkili bir ülke olma konumunu sürdürmüştür. 2018 yılında Türkiye'nin tüm ülkelerle yoğun ticaretinin olduğu görülmektedir. Özellikle Kazakistan, Özbekistan, Azerbaycan ve Gürcistan ile olan ticareti yoğun olarak gerçekleştirmektedir. 2001 yılında grupta yer alan bazı ülkelerin birbirleri ile ticaretinin olmadığı görülmüştür. Diğer ülkelerle ihracatı olmayan ülkeler; Özbekistan ve Tacikistan'dır. Bu iki ülkenin Türkmenistan dışında 5 ülke ile ithalat ilişkisi bulunmaktadır. Bunun yanında, Özbekistan ve Tacikistan'ın Türkmenistan ile ikili ticareti bulunmamaktadır. Özbekistan, Tacikistan ve Türkmenistan dışındaki 5 ülkenin tüm ülkeler ile ticaret ilişkisi bulunmaktadır. 2018 yılında gruptaki tüm ülkelerin birbirleri ile ticaretinin geliştiği ve tüm ülkelerin birbirleri ile ihracat yapar hale geldiği görülmüştür. Ayrıca Tacikistan, Özbekistan ve Türkmenistan'ın da diğer ülkeler ile olan ticaretinin geliştiği ve komşuları ile olan dış ticaretlerini arttırdıkları sonucuna ulaşılmıştır.

Toplulukların merkezîyet ölçüleri incelendiğinde; 2001 yılında grupta ihracat açısından etkili olan Azerbaycan'ın, 2018 yılına doğru etkisini azalttığı ve Kazakistan'ın grupta diğer ülkeler ile olan ilişkilerini arttırarak öne çıktığı sonucuna ulaşılmıştır. 2018 yılı için Türkiye'nin ve Kazakistan'ın ağdan yok olması durumunda bazı ülkeler etkilenecek olup bu iki ülke ihracat yönünden grupta oldukça güçlü iki ülkedir. Çalışmada ülkelerin merkezîyetlikleri ve bağlantı sayısı en çok olan otorite konumundaki ülkeler incelendiğinde de paralel sonuçlara ulaşılmıştır. Ayrıca 2001 yılında en fazla ihracat yapan ülke Türkiye ve en fazla ihracat yapılan ülke Azerbaycan olarak belirlenmiştir. 2018 yılına gelindiğinde Türkiye ağda en çok ihracat bağlantısı olan ülke ve aynı zamanda en çok ihracat yapılan ülke olarak ağın derece merkezîliğine göre en aktif elemanıdır. Komşuları ile olan ticaretinde oldukça etkili bir ülke konumundadır sonucuna ulaşılmıştır.

Çalışmada incelenen geçiş ekonomisi ülkelerinin piyasa ekonomisine geçiş sonrası birbirlerinden farklı büyüme gerçekleştirdikleri görülmüştür. Başarıyı yakalayan ülkelerin yasal, siyasal ve basın gibi pek çok alanda reform gerçekleştirmeleri büyüme sürecini de olumlu etkilemiştir. Burada ülkeleri bir adım öteye taşıyan ekonomik etkinliği sağlayan, üretimde verimliliği arttıran ve refah üzerinde olumlu etkiler yaratan kapsayıcı kurumlara sahip olmalarıdır. Ülkelerin gelecekte de kapsayıcı ekonomik kurumlara sahip olacak politikalar izlenmeleri ve etkili bir büyüme gerçekleştirmeleri aynı zamanda incelenen ticaret ağında önemli bir ülke olan Türkiye ekonomisi içinde olumlu bir etki yaratacaktır.

Literatürde geçiş ekonomilerine ait çalışmaların ağırlıklı 2009-2010 yıllarında yayımlandığı görülmüştür. Ayrıca geçiş ekonomileri üzerine yapılan sosyal ağ analizi ile ilgili yayınlarda kısıtlıdır. Çalışmanın bu açıdan literatürdeki boşluğu doldurmaya katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Merkezi Asya ve Kafkas ülkelerine ait genel ekonomik göstergeleri, dış ticaret verileri ve birbirleri ile ihracatlarına ait veriler incelendiğinde de örgütün öne çıkan

aktörlerinin kimler olduğu ile ilgili bir değerlendirme yapılabilmektedir. Ancak karmaşık yapıların analizinde kullanılan istatistiksel yöntemlerde olduğu gibi, çalışmada sosyal ağ analizine özgü bir program olan UCINET programı kullanılarak sonuçlar sayısal yöntemlerle değerlendirilmiş ve ağda önemli aktörlerin belirlenmesi sağlanmıştır. Bununla birlikte çalışmanın bazı kısıtları bulunmaktadır. Değerlendirme 2001 ve 2018 yılları için ülkelerin birbirleri ile gerçekleştirdikleri ihracat verileri kullanılarak yapılmıştır. Gelecekte yapılacak çalışmalarda araştırmacılar Merkezi Asya ve Kafkas ülkelerinin dünya genelinde yaptıkları ihracatlara ait ihracat ağları üzerinden bir değerlendirme yaparak, kapsamı daha geniş bir çalışma hazırlayabilirler.

Kaynakça

- Aksel, E. (2018). Türk Cumhuriyetleri'nin piyasa ekonomisine geçişi ve Türkiye ile olan ekonomik ilişkileri, *Ayrıntı Dergisi*, 6(62).
- Awokuse, T. O. (2007). Causality between exports, imports, and economic growth: evidence from transition economies, *Economics Letters*, 94(3), 389–95. <https://doi.org/10.1016/j.econlet.2006.08.025>.
- Çubukçu, C. ve Özbay, B. (2016). Ülkelerin ihracat ilişkilerine göre ilişkiyel ağ analizi, International Conference on Computer Science and Engineering, Tekirdağ.
- DEİK, *Tacikistan ülke bülteni*, Erişim Tarihi: 21.04.2020. <https://www.deik.org.tr/uploads/tacikistan-bulteni.pdf>
- Ellis, P. (2010). International trade intermediaries and the transfer of marketing knowledge in transition economies, *International Business Review*, 19(1), 16–33. <https://doi.org/10.1016/j.ibusrev.2009.09.005>.
- Emsen, Ö. S. ve Çağatay, K. (2009). Merkezi asya ve kafkas ekonomilerinde entegrasyonun olabilirliği: AB'deki kömür-çelik topluluğu benzeri su ve enerjide işbirliği arayışı, *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 18(1), 181-202.
- Eren, E. ve Koç, D. T. (2017). AB ülkeleri ve Türkiye'nin ticari ilişkilerine ağ yaklaşımı, *Yıldız Social Science Review*, 3(2), 35-64.
- Fracasso, A., Hien, T., Nguyen, T. ve Schiavo, S. (2018). The evolution of oil trade: A complex network approach, *Network Science*, 6(4), 545-570. <https://doi.org/10.1017/nws.2018.6>.
- Gürbüz, M. ve Karabulut, M. (2009). SSCB'nin dağılmasıyla bağımsızlığına kavuşan ülkelerde sosyo-ekonomik benzerlik analizi, *Bilgi Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, 50, 31-50.
- Kaminski, B., Zhen, K. W. ve Winters, A. (1996). Export performance in transition economies, *Economic Policy*, 23(3), 423-442. <https://doi.org/10.2307/1344709>.
- Kocabas, C. (2018). Bulaşıcı finansal krizler, *muhasabe, finans ve iktisat araştırma örnekleri* içinde (ss. 651-662). Ankara: Nobel Yayınevi.
- Kodaman, T. ve Birsal H. (2006). Bağımsızlık sonrası Özbekistan ve dış politikası, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(2), 413-442.
- Nath, H. K. (2009). Trade, foreign direct invest, and growth: evidence from transition economies, *Comparative Economic Studies*, 51(1), 20-50. <https://doi.org/10.1057/ces.2008.20>.
- Newman, M. E. J. (2010). *Networks: an introduction*. Oxford University Press, Oxford.
- Tandircioğlu, Haluk, *Geçiş ekonomilerinde özelleştirme 2002*, Erişim Tarihi: 28.04.2020. <http://www.sbe.deu.edu.tr/Yayinlar/dergi/2002sayi3PDF/tandircioglu.pdf>.
- T.C. Ticaret Bakanlığı, Erişim Tarihi: 21.04.2020. <https://ticaret.gov.tr/yurtdisi-teskilati/orta-asya>
- Trademap, Erişim Tarihi: 12.04.2020. <https://www.trademap.org/Index.aspx>
- Papava, V. (2005). On the theory of post-communist economic transition to market, *International Journal of Social Economics*, 32(1/2), 77-97.

<https://doi.org/10.1108/03068290510575658>.

- Saraçoğlu, S. ve Kortan, I. (2014). Türkiye ve seçilmiş geçiş ekonomilerinin ikili ticaret bazında endüstri-içi ticaretinin analizi, *Pamukkale Avrasya Sosyoekonomik Çalışmalar Dergisi*, 1(2), 45-70. doi: 10.5505/pjess.2014.58066.
- Syzdykova, A. (2019). Doğrudan yabancı yatırımların ekonomik büyüme üzerine etkisi: Orta Asya ülkeleri örneği, *Uluslararası Kültürel ve Sosyal Araştırmalar Dergisi (UKSAD)*, 5(1), 291-307.
- Van Duijn, M. A. J. ve Vermunt, J. K. (2006). What is special about social network analysis?, *Methodology*, 2(1), 2-6. <https://doi.org/10.1027/1614-2241.2.1.2>.
- Zhumabekova, N. ve Bilen, M. (2016). Geçiş ekonomili Orta Asya ülkelerinde beşeri sermaye ile iktisadi büyüme ilişkisi: panel eşbütünleşme analizi (1991-2014), *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 9(1), 1-16.
-

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

İstanbul Haliç Köprüleri ve Köprü Ekonomisi (1830-1933)

Istanbul Golden Horn Bridges and Bridge Economy

Halil İbrahim GÜL^{a*}

^aDr. Öğr. Üyesi, Çankırı Karatekin Üniversitesi, İktisat Bölümü, Çankırı / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0003-2428-5373

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 10 Aralık 2020

Kabul tarihi: 22 Nisan 2021

Anahtar Kelimeler:

Haliç Köprüleri,

Ulaşım,

Ekonomi,

Gelir

ARTICLE INFO

Article History:

Received December 10, 2020

Accepted April 22, 2021

Keywords:

Golden Horn Bridge,

Transportation,

Economy,

Income

ÖZ

Tarihten buyana birçok medeniyete beşiklik etmiş İstanbul her dönemde bir merkez olma özelliğine sahip olmuştur. İstanbul'un bazı bölgeleri de kendisi gibi daima önemli olmuştur. Bu bölgelerden biri de Haliçtir. Haliç her zaman yerleşim ve sanayi için tercih edilmiş, önemini hiçbir zaman yitirmemiştir. İstanbul'un farklı semtlerine ve Boğaziçi'ne açılan kapısı olması bölgenin bir cazibe ve yatırım alanı olmasını sağlamıştır. Haliç köprüleri, bölgenin cazibe ve yatırım merkezi olması sonucu hayata geçirilmiştir. 1900'lü yıllarda bu bölgeden Eminönü-Eyüp arası günlük 100 bin kişinin faydalanacağı tahmin edilmiştir. Bu köprüler önceleri ulaşım ihtiyacının giderilmesi için hizmet verirken daha sonra ise özellikle yeni ve modern köprüler yapıldıktan sonra gelir getirici bir özellik kazanmıştır. Haliç köprüleri mimari özellikleri ve inşaat yapısı açısından önemli olduğu gibi oluşturduğu katma değer açısından da iktisadi öneme sahip olmuştur. Köprüler sadece ulaşımın sağlandığı araçlar olmamış aynı zamanda belediyenin önemli bir gelir kalemini oluşturmuştur. Köprü gelirleri belediyenin bütçe açıklarını kapatmada yardımcı olmuş ve hisse senetleri borsada işlem görmüştür. Köprülerden Osmanlı devrinde ve Cumhuriyetin ilk çeyreğinde önemli miktarda gelir elde edilmiştir.

ABSTRACT

Istanbul, which has been the cradle of many civilizations throughout history, has preserved its strategic position in every period. Some regions of Istanbul have always been important like itself. One of these regions is the Golden Horn. The Golden Horn has always been preferred for settlement and industry and has never lost its importance. The fact that the Golden Horn is the gateway to different districts of Istanbul and the Bosphorus has made the region an attraction and investment area. Golden Horn bridges were realized as a result of the attraction and investment center of the region. It was estimated that 100 thousand people will benefit from this region between Eminönü and Eyüp daily in the 1900s. These bridges initially served to meet the need for transportation, and later gained income-generating characteristics, especially after new and modern bridges were built. The Golden Horn bridges are important not only in terms of their architectural features and construction structure, but also in terms of the added value they create. Bridges were not only a means of transportation, but also became an important revenue item of the municipality. The bridge revenues helped the municipality to close the budget deficits, its stocks were traded on the stock exchange, and a significant amount of revenue was generated in the first quarter of the Ottoman and Republic

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: hibrahimgul@karatekin.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

The Golden Horn and its environ have long been examined by disciplines such as architecture, history of art, history, and urban studies revealing its historical texture. Besides, it is important to address issues relating to industry, trade and transportation. The fact that the economic aspect of the region has not been fully studied, especially the economic value of the estuary bridges, has motivated this study. Ottoman archives (COA) at the Presidential Library were used as the primary source in the article. Further, encyclopedia and estuary symposiums have been used as secondary sources. First, the documents were first translated into modern Turkish and then interpreted thus gaining a proper form to be exposed. In order to understand the economic value of the Golden Horn and its bridges, it is first necessary to know the location and residential areas of Istanbul. Being the capital of the Ottoman Empire for centuries, Istanbul has always been the locomotive of the country in the economic, legal and social fields. Istanbul is geographically divided into three regions. These regions are Eyüp, Beyoğlu and Üsküdar. The Golden Horn is directly related to two of these three regions and indirectly to one. Some districts in Istanbul differ from other districts in terms of population and trade. One of these districts is Haliç. The pulse of the wholesale and retail trade of the Golden Horn and its location at the crossing point has led to its superiority as a region. The strategic importance of the estuary from the history has made the region a center of attraction. Therefore, it is extremely important to solve the transportation problem of the region by land and sea. While in the 19th century traditional transportation in the Golden Horn was carried out by sea transportation means, the population density, the expansion of residential areas, the increase in the number of workshops and factories in the Ottoman palaces, and the increase in the number of factories in this region required new transportation means besides sea transportation. The fact that the region has become an example of the cluster model over time has revealed the importance of bridge transportation. Carrying out passenger transportation with boats and small-scale ships could not meet the increasing passenger demand, so bridge projects were implemented, which provide a more modern and efficient transition and at the same time contribute to the budget. Bridges built the Golden Horn in 19th century are in Unkapanı and Galata. It made significant contributions to its economic and social life. The fastest way to reach Dolmabahçe, Yıldız and Topkapı palaces, which were the administrative centers of the Ottoman Empire, was also accessed through these bridges. These bridges have been called by many names. It has been observed that the old bridge, new bridge, cisri atik, cisri cedid, kapanı dakik, hayretiye, mahmutiye, ayvansaray cisreyn and Istanbul bridges are included in archive documents and used among the public. Transportation in the Golden Horn up until 19th century was available through bridges made of wood, which however was replaced by an iron bridge later. The transition from wooden bridge to iron bridge was the beginning of a new era. The fact that wooden bridges were quickly worn out and required repair frequently, as well as their inability to respond to the increasing passenger and freight transport, made it necessary to build new bridges in a modern style. In addition, the struggle of the British, French and Germans for concession, as in other fields, is another element that makes it necessary to switch to the iron bridge. It was quite noteworthy that the Demirköprü (Galata) to be built in the Golden Horn, with the advanced technology of the period, was built as a pop-up. The bridge construction work, won by the British company, was completed despite many difficulties and adversities. The fact that the bridge area was filled and high expropriation costs occurred caused material and time loss. It was envisaged that some parts of the bridge were to be brought from England and customs exemption were introduced for these materials to be brought from abroad. The Ottoman allowed the customs exemption application in the construction of the bridge just as it did in other investments. The bridge contract contains important clauses. It is especially noteworthy that it was completed within one year, one-year warranty against rusting, mold, breakage and construction defect, the bridge can be opened and closed and the cost is paid in six installments. With this new bridge, loading and unloading operations in the new docks have been quite relaxed. Golden Horn bridges, especially Galata (new bridge), has reached a very important level in terms of income. Before being transferred to the municipality, the renter, who had been rented in the Köprüler tax farming procedure, paid the rental fee to the maritime ministry in installments. The Golden Horn bridges had been operated by the maritime ministry before they were handed over to the Istanbul municipality. During this period, bridge revenues could not reach the desired level. After the bridges were transferred to the municipality of Istanbul, a tremendous increase in income was achieved, and this increase in income was used in the development of Galata and Beyoğlu regions, and it is also important in closing the budget deficit, played a great role in the 19th century. Bridges in Istanbul have served both pedestrian crossings, car passage, freight transportation, and animal crossings. With the first quarter of the 20th century, as motor vehicles increased, bridges became more important and pedestrian and car crossing increased while animal crossings decreased. In some periods, a policy of remuneration was adopted according to the type of the transition person, and in some periods, free passage was provided to soldiers and students by applying the social policy. In addition to the bridges' own income, fishing and mussel hunting were carried out in the area between the two bridges. Mussel revenues also contributed significantly to the municipal budget. The sea baths established next to the Galata bridge also obtained a regular income source thanks to the bridge. Many Istanbul residents benefited from these sea baths. Bridge revenues not only closed the budget deficit but also stocks were shown as debt collateral to banks. The Golden Horn and its region became an example of the clustering model as a result of the intensification of industrialization. Bridges made an important contribution to the easier access to this region. Golden Horn bridges made important contributions in providing externality, which played a role in the opening of new business areas in the region and the formation of new sectors in the region. These revenues, which we can call the bridge economy, emerged as a new budget income. The fee-paying transition system, which started in 1845 and ended in 1930. The bridge economy gained a completely different dimension with the construction of Istanbul Bosphorus bridges.

Giriş

Osmanlı'da Dersaadet olarak bilinen İstanbul insanlık tarihinden bugüne Avrupadan Asya'ya geçiş sağlayan bir kavşak olma özelliğini hiç yitirmemiştir. Aynı şekilde Haliç bölgesi de Dersaadet içinde stratejik özelliğiyle ön plana çıkmış ve bu stratejik konumunu hala sürdürmektedir. Haliç bölgesi için birçok bilimsel çalışma yapılmıştır. Bu bölge, coğrafi, yapısal, sanatsal ve mimari olarak farklı disiplinlerde çalışılmasına rağmen bu konuda daha alınması gereken çok yol bulunmaktadır. Haliç köprüleri İnşaat tekniği, Mimari özellik, sanatsal ve çevresel olarak ele alınmasına rağmen iktisadi yönü üzerinde yeterince durulmamıştır. Makale ekonomik değer üzerinde yoğunlaşarak köprülerin iktisadi boyutu, İstanbul belediyesi bütçesine katkısı, Osmanlı İstanbul'unda oluşan artı değer ya da köprü ekonomisi üzerinde yoğunlaşmıştır. Bununla birlikte, köprü ve çevresi ve köprülerle beraber ortaya çıkan dışsallığa dikkat çekmektedir. Köprülerden önce bölgenin durumu ile köprülerden sonrası bölgede oluşan, nüfus, ticaret, ulaşım, yerleşim imkanlarının gelişmesine ışık tutmuştur. Köprü geçiş uygulamasının nasıl işlediği ve ödemenin Osmanlı'da kullanılan farklı para birimleriyle yapıldığına işaret edilmiştir.

Makale Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivleri Belgeleri (COA) temel alınarak kaleme alınmıştır. Ulaşabildiğimiz belgeler yorumlanmış ve konu başlıkları oluşturulmuştur. Arşiv belgelerinin dışında İstanbul konulu sempozyumlardan ansiklopedi maddelerinden, mimarlık ve sanat tarihi disiplinlerinden de yararlanılmıştır. Bu makalenin daha sonra yapılacak bilimsel çalışmalara ve tezlere bir kapı açması ümit edilmektedir.

Bir Geçiş Kavşağı Üzerinde Haliç ve Haliç Bölgesi

İstanbul, geçmişi tarihi derinliklere giden jeopolitik, ekonomik ve stratejik açıdan değerini ve önemini yitirmemiş bir yerleşim yeri olmuştur. Roma döneminden başlayan bu merkez olma özelliği Fatih'in İstanbul'u fethinden sonra bu özelliğini daha da ileri götürmesiyle küresel ölçekte dünyanın kalbi haline gelmişti. İstanbul Haliç'i Bizans döneminde Akdeniz bölgesinde ilk beş ya da altıncı liman durumundaydı. 11.yy. da bölgede İtalyan ve Alman tüccarların varlığı görülmekteydi (Eyice, 1997, s.268). 15.yy'den sonra bölge gelişmesini sürdürmüş, daha önceki asırlarda olduğu gibi bir savaş ve ticaret limanı olma özelliğini bir basamak ileri taşımıştır. Bölge zamanla kadirga ve kalyonların imalatının yapıldığı bir yer haline gelmiştir. Daha sonraki dönemlerde Galata ve Hasköy'e kadar Osmanlı denizcilik tesislerinin yoğunlaştığı bir bölge olarak kendisini hissettirmiştir. Yine bölge İstanbul'un temel gıda ve yiyecek hammadde arzının sağlanmasında önemli rol oynamıştır (Tabakoğlu, 2014, s.99). 18.yy. ve sonraki dönemlerde Haliç'ten boğaza açılan bölgeye kadar nüfus artışı olmuş ve birçok saray yapılmıştır. Sultan Abdülmecid döneminde Osmanlı idari merkezi olarak Topkapı Sarayı yerine Yıldız ve Dolmabahçe sarayları hizmet vermiştir (Ünal, 2005, s. 55). Dolayısıyla bu üç saraya ulaşımın en kestirme yol ile deniz üzerinden köprüyle sağlanmasıydı. Bölge aynı zamanda İstanbullular için bir dinlenme, eğlence ve boş vakit geçirme mekânı olmuştur. 19. yy. da Haliç çeşitli üretim tesisleri, imalathaneler ve sanayi kuruluşlarının yoğunlaştığı bir bölge olarak ön plana çıkmıştır. Gemi yapım işi, tersane ve tersaneciliğin getirdiği iş kolları bölgeye farklı bir boyut kazandırmıştır. Kürekçiler, yelkenciler, tornacılar, halatçılar, kalafatçılar gibi meslek grupları ortaya çıkmıştır (Eyice, 1997, s.270). Bir üretim yeri olmasının yanında aynı zamanda ticari gemilerin bakım ve tamirinin yapıldığı bir bölge durumuna gelmişti. Haliç bölgesinin bu özelliği onu kümelenme modelinin bir örneği haline getirmiştir (Gül, 2015, s.8).

İstanbul coğrafik olarak dört bölgeye ayrılmaktadır. Bu bölgeler Dersaadet ve Bilad- 1 Selase olarak adlandırılmaktadır. Üç yerleşim yeri anlamına gelen Bilad- 1 Selase; Eyüp, Beyoğlu ve Üsküdar bölgelerinden oluşmaktadır (İpşirli, 1992, s.1). Haliç bu üç bölgenin

ikisiyle doğrudan ilişkilidir. Haliç ve civarına yapılacak bir iktisadi veya sosyal faaliyet Eyüp ve Beyoğlu bölgelerini doğrudan etkilerken Üsküdar bölgesini dolaylı olarak etkilemiştir. Haliç, İstanbul Boğazı'ndan Kağıthane ve Alibeyköy'e doğru bir boynuz şekli uzanmaktadır. Bundan dolayı Avrupalılar Haliç'e altın boynuz anlamına gelen Golden Horn (Altın Boynuz) adını takmışlardır (Eyice, 1997, s.264).

Haliç bölgesi üç bölgeye ayrılan Dersaadet ve Bilad-ı selasenin Eyüp ve Beyoğlu bölgelerinin içinde yer almaktadır. Dolayısıyla iki bölgeyi de doğrudan etkilemektedir.

İstanbul Haliç bölgesi geçmişi antik döneme dayanan yerleşim yerlerinden biridir. Haliç ve civarı Eyüp Hasköy Unkapanı Eminönü ve Sirkeci nüfus yoğunluğu, ticaret ve yerleşim bölgesi olarak öne çıkan bölgeler arasında yer almaktaydı. Ticaretin nabzının attığı bu bölge farklı toptancı esnaf gruplarının yoğunlaştığı bir merkezdi. Özellikle Unkapanı bölgesi eski adıyla Kapan-ı Dakik Bazı sektörlerin toptan alışverişin merkezi durumundaydı. Dolayısıyla alışverişin yoğunluğundan kaynaklanan bir insan kalabalığı söz konusu idi (Tabakoğlu, 2014, s.110). Bu yerleşim bölgelerine ulaşım alt yapısının sağlanması ve Haliç'in iki yakasına geçmek son derece önemli olmuştur. Haliç'ten ulaşımı sağlamak için farklı yollar denenmiş ve bunlar uygulamaya konmuştur. Haliçte iki yakanın birbirine bağlanması 19.yy.den önce sadece kayık ve benzeri ulaşım vasıtaları ile sağlanırken daha sonraki yıllarda bu kayıkların yanı sıra Haliç'teki ulaşım, köprüler aracılığıyla karşılanmış, deniz ulaşımında ise vapur taşımacılığı ön plana çıkmıştır (Mazak, 1998, s.5). Haliç bölgesinde eski çağlarda köprü yapım çalışmaları yapılıp yapılmadığı tam net olmamakla birlikte Bizans döneminden kalma ayakların bulunması köprü yapılmış olabileceğinin bir işaretidir (Eyice, 1997, s.271). İstanbul'un Fethi sırasında fiçılardan oluşan seyyar bir köprü oluşturulmuş, daha sonra bu köprü sökülüştür (Eyice, 1997, s.277). Klasik ve modern köprülerin yapımı 19 yy. ile birlikte kendini göstermiştir.

Haliç köprüleri 19.yy. boyunca farklı aşamalardan geçmiştir. Klasik ahşap usulde yapılmış köprülerin demir olarak tekrar hizmete sunulduğu görülmüştür. Bu dönemde yeni bir köprü yapılma ihtiyacı doğmasının yanında mevcut köprülerin tamir ve iyileştirme projelerinin hayata geçirildiği görülür. Haliç köprüleşme açısından en parlak dönemini yaşamış ve isimlendirme konusunda birçok kullanım ortaya çıkmıştır. Bu dönemde önce ahşap yapılan köprüler daha sonra teknolojinin gelişmesi, yaya ve araç trafiğinin artması ve bakım onarım masraflarını azaltmak için demir köprü olarak inşa edilmiştir.

Köprülerin İsimlendirilmesi

Haliç köprüleri yüzyıllar içinde gerek inşaat tekniğinde gerekse ulaşım standartlarında değişmelere uğramış, bu değişme köprülerin isimlendirmesinde de kendisini göstermiştir. Bu değişme içinde Haliç köprülerinin adlandırılmasında farklı dönemlerde farklı isimler kullanılmıştır. 19.yy. da yapılan Haliç köprüleri halk arasında ve yöneticiler arasında çeşitli isimlerle anılmıştır. Bu adlandırma, Eski köprü, Yeni köprü, Unkapanı, Kapan-ı Dakik, Ayvansaray, Galata, Cisri Atik, Cisri Cedit, Demirköprü, Hayretiye, Mahmudiye, Cisr-i Ticaret, Cisreyn ve İstanbul köprüleri gibi isimler olarak kendini göstermiştir. Arşiv belgelerinde bu isimlerin tamamının kullanıldığı görülmektedir. Yeni köprünün Sultan Mahmut tarafından hayır için yaptırılmış olması Mahmudiye ya da Hayretiye olarak anılmasını sağlamıştır (İ.dh.265/16513-1). Hicri 1281 de tamir edilmiş (Mkt.mhm. 311/8. 1281) ve eski köprünün adı Mahmudiye olarak değiştirilmiş ve bu tarihten sonra geçiş ücreti alınmaya başlanmıştır (İ.dh. 528/ 36535. 1281). Cisri Ayvansaray şirketi de Unkapanı köprüsüyle ilgilidir (İ.dh.248/15132-1). Bu isimlerin birçoğu şimdiki Unkapanı ve Galata köprüleri için kullanılmıştır.

Tahta Köprüden Demir Köprüye Geçiş

Haliç üzerine kurulan köprüler 19.yy. başlarında ahşap olarak inşa edilirken ve aynı dönemin ikinci yarısından itibaren gelişen teknoloji ile beraber demir malzeme kullanılarak yapılmıştır. Ahşap köprülerin sık sık tamire muhtaç olması ve kullanılacak malzemenin Bolu, Bartın ve civarından karşılanması, maliyet sorununu ortaya çıkarmıştır. Maliyet kaygıları, zaman kaybı ve yabancı ülkelerin imtiyaz alarak köprü yapma istekleri demir köprü zaruriyeti fikrini ortaya çıkarmıştır. Bölgede İngiliz, Fransız ve Alman şirketlerinin olağanüstü köprü yapma istekleri de demirköprü yapımını gerekli kılmıştır. Avrupa ülkelerinin köprü yapım işinden imtiyaz alma çabaları İngiltere'nin üstünlüğüyle sonuçlanmıştır. Böylece ilk demir köprü işine başlanma kararı alınmış ve projelendirilmiştir. Ahşap köprünün yerine yapılacak demirköprünün Ayvansaray ve Piri Paşa iskelesi arasına yapılması kararlaştırılmıştır (İ.dh. 457/30371-1).

Demirköprü yapım işine başlanma kararı alındıktan sonra köprü dubaları önce Bartın yöresine yaptırılmış daha sonra ise Ereğli bölgesine sipariş verilmiştir. Bartın ve Ereğli bölgelerinin bu işte uzmanlaştığı görülmektedir. Dubaların maliyeti Bolu sancağından ödenmesi kararlaştırılmıştır. İlk demir köprünün duba adeti 8, her bir dubanın maliyeti yaklaşık 6.791 kuruş olarak belirlenmiştir. Toplam maliyet ise 54.328 kuruş olarak hesaplanmıştır. Bu tutarın Bolu sancağı hazinesinden ödenmesi kararlaştırılmıştır (İ.dh. 457/30371-1).

Demirköprü yapımında yerli kaynaklarla birlikte yabancı kaynaklarda kullanılmıştır. Özellikle köprü tabyalarının İngiltere'den getirilmesinin daha doğru olacağı kanısına varılmıştır.

Ahşap malzemelerin yurt içinden karşılandığı görülürken, demir köprü inşası için kullanılacak malzemenin ise yurtdışından getirilmesi dikkate değerdir.

Demirköprü Yapım İşi ve Sözleşmesinin Bazı Maddeleri

Köprü kurma ve yapım işi batılı devletlerin yatırım yapma mücadelesi sonucunda İngilizler tarafından alınmış ve Osmanlı ticaret ve kalkınma bakanlığı ile İngiliz şirketi arasında 1289 hicri (1873 miladi) yılda yapım sözleşmesi imzalanmıştır. Sözleşmede 18 madde bulunmaktadır (İ.dh. 683/47597-3).

Osmanlı ticaret ve Nafia bakanlığı ile George Wells arasında Dersaadet'ten, Karaköy'e yapılacak demir köprünün sözleşmesinde kayda değer maddeler bulunmaktadır. Bu maddelerin bazıları şu şekildedir.

1. Deniz köprünün genişliği 30 metre olması ve açılıp kapanması şartı olması. (Madde 1)
2. Köprü ağırlığından bahsedilmiş azami ağırlık tutarı belirtilmiştir. (Madde 4)
3. Köprünün başlangıç tarihinden itibaren 12 ay içinde işletmeye açılması şartı konulmuştur. (Madde 5)
4. Demirin metre küpünün 7 kilogramdan fazla olmaması ayrıca köprüde kullanılacak araç ve gereçlerin ilgili mühendis tarafından karşılanacağı belirtilmiştir. (Madde 6)
5. Köprüde kullanılmak üzere yurt dışından getirilecek malzemelerin gümrük vergisinden muaf tutulacağı belirtilmiştir. (Madde 9)
6. Köprünün sağ ve sol tarafına yaya geçidin yapılması, koruluklar konulması, ayrıca ücret ödeme yerlerinin konulması ve yağışlı havalarda yağmur sularının tahliyesi için geçişler yapılması bunun yanında aydınlatma için fenerlerin konulması hususu yer almıştır. (Madde 10)

7. Paslanma, küflenme, kırılma ve yapım hatasından kaynaklı eksikliklerden bir (1) yıl garanti verilmiştir. (Madde 16)

8.köprünün yapım tutarı 95.000 İngiliz Sterlini olarak hesaplanmıştır. Bu tutarın %20 si imza sırasında peşin, %20 si 3 ay sonra, %20 si 6 ay sonra, %20 si 9 ay sonra, %16 sı 12 ay sonra ve %4 ü ise 24 ay sonra ödenmesi kararlaştırılmıştır. Ayrıca bu ödemenin Osmanlı Bankası'nın Londra şubesi tarafından İngiliz Sterlini üzerinden ödenmesi gerektiği ödenmediği takdirde yıllık %10 faiz uygulanması kararlaştırılmıştır (İ.dh. 683/47597-3)¹. Köprünün açılıp kapanması ve bir yıl garanti verilmesi oldukça farklılık arz etmektedir. (Madde 17)

Demirköprü ihtiyacının giderilmesinden sonra bölgenin rıhtım sorununun çözülmesi ele alınmış ve 1872 yapılacak yeni köprünün İstanbul ve Galata arasına kurulacak olan her iki tarafına da birer rıhtım yapılması ve bu rıhtımların maliyetlerinin belirlenmesi önem arz etmiştir. Yapılacak rıhtımlar için bir maliyet çıkarılmıştır.

Yeni köprünün her iki tarafında da mevcut olan rıhtımların tamir, iyileştirme ve eksiklerinin tamamlanması için gerekli miktar 88.523 kuruş olarak hesaplanmıştır. Bu miktarın harcama kalemleri tablo 1'e göre şu şekildedir.

Tablo 1: Rıhtımlara Harcanacak Miktar

Her iki tarafa da lamba konulması	6300 kuruş
Hendek kazılması	675 kuruş
Kirişlere bağlanacak hançer ve bağlama zincirleri	1944+9720 kuruş
Hafriyat sırasında suyun boşaltılması işlemi	1152 kuruş
Hafriyat için kurulan inşaat iskelesi	3888 kuruş
Taş, kum, kireç ve çimento	10560 kuruş
Çöken yerler için kullanılacak tuğla	6000 kuruş

Kaynak: Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (COA) Tasnif: İ. DH-683/47597-10 1 Zilhicce 1289 (30 Ocak 1873)

Tablodan da anlaşılacağı üzere köprünün her iki tarafına yapılacak rıhtımlar için yaklaşık 44262 + 44262 = 88523 kuruş masraf yapılması gerektiği ortaya çıkmaktadır.

Demirköprünün her iki yakaya yapılacak ayakların yükseklik ve uzunluk tespiti ve ayakların maliyeti çıkarılmış ve köprüyü oluşturacak tabyaların dubalar gibi Londra'dan getirilmesi karara bağlanmıştır. Köprüyü oluşturacak tabyaların maliyeti ise 88.554 kuruş olarak belirlenmiştir. Köprü başları ve diğer masraflar için ayrılacak tutar ise; yaklaşık olarak 250.000 kuruş olarak hesaplanmıştır (İ. dh-683/47597-10).

Ayrıca duvarların bedelinin ödenmesi köprü duvarlarının uzatılması ve genişletilmesi gerekliliği ortaya çıkmıştır. İngiliz şirket köprü yapımı için gerekli incelemeleri yapıp bir rapor

¹Sözleşmenin tamamına Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (COA) İrade Dahili tasnifinden İ.dh. 683/4597-3 nolu belgeden ulaşılabilir.

hazırlamıştır. Raporunda zemin etütü, köprünün yeri, uzunluğu, yüksekliği, kullanılan malzemenin cinsi ve kalitesi belirtilmiştir.²

Köprünün Yapım Aşamasında Karşılaşılan Güçlükler

Haliç'in bulunduğu bölge ilk çağlardan beri yerleşim yeri olmuştur. Ticaretin ve sanayinin ağırlığın hissedildiği bu bölgede doğal mera, arsa ve arazi bedelleri son derece yüksek seyretmiştir.

Ahşap köprüden demirköprüye geçilmesi öncesi ve sonrası arazi ve mülk sahiplerinin yüksek bedel istedikleri görülmektedir. Devlet tarafından 2800 ile 3000 kuruş arası bir bedel belirlenirken, arsa sahipleri 70.000 ile 205.000 kuruş arası oldukça yüksek bir talepte bulunmuşlardır. Bölgenin cazibesi arazi fiyatlarının yükselmesine neden olmuştur. Bu bölgeden yabancıların mülk edinmesi ve kiralaması kanunla yasaklanmıştır (Mkt.um- 106/57). Aynı şekilde bölgenin nüfus yoğunluğundan dolayı sık yangınlar yaşanmıştır. Bu yangınların olumsuz etkileri yangın sonrası oluşan zararın tazmini konusunda da dükkân sahipleriyle yöneticiler arasında anlaşmazlıklar yaşanmasına yol açmıştır (Mv-249/108). Başka bir sorun da yol genişletme çalışmalarında yaşanmıştır. Yeni köprünün yol genişletme çalışmalarından dolayı Karaköy tarafında bulunan 11 adet dükkânın kamulaştırılması ve bu kamulaştırma bedellerinin ödenmesinde de anlaşmazlıklar yaşanmıştır (İ.mvl-194/5942-3). Eski köprü ve yeni köprünün yapım öncesi ve sonrasında birtakım sorunlar ortaya çıkmıştır. Köprülerin yapımında kullanılacak malzeme seçimi, maliyet miktarı, işçi ücretleri, mühendislik hizmetleri ve bölge esnafının kamulaştırma sorunları ön plana çıkan meselelerdir (İ.mvl-2006319-4). Köprü alanının her iki tarafının da denizin doldurulması sonucu elde edilmesi, köprünün sağlam olup olmamasını gündeme getirmiştir. Bu toprak dolgusunun kayması ve çökmesi söz konusu olmuştur. Bu bölgede bulunan İstanbul gümrüğünün yanındaki rıhtımın 20 sene içinde 16 defa çökmesi bu endişeyi artırmıştır (İ. dh—696/48721-8).

Köprülerin Geçiş Şartları, Ücretlendirme Politikası ve İhaleye Verilmesi

Köprü gelirleri, ilk dönemlerde Tersane- i Amire'nin yönetiminde Bahriye nezaretine aitti. Daha sonra ise köprülerin işletmesini belediye devralmıştır. Köprülerin işletmesinin belediyeye geçmesi Hicri 1326 yılı mart (1908/1909) başlamıştır (İ. dh- 36/28. 1329). İstanbul Belediyesi'ne devredilmesinden sonra köprü gelirleri önemli ölçüde artmıştır. Bu dönemde yolsuzluk ve usulsüzlük yapılmaması için azami gayret sarf edilmiştir (Mvl. 844/25 1277). Köprüler Osmanlı'daki diğer kurumlar gibi açık artırma ihale usulüyle kiraya verilmiştir. Bu usulde kiralayan kişi köprü kira bedelini taksitler halinde ödeyebiliyordu. Taksitlendirme sistemi Osmanlı'nın diğer yatırımlarında kullanıldığı gibi burada da kullanılmıştır. Taksitlendirme genellikle senelik 4 taksidde bölünüyordu. Yani her üç ayda bir taksit ödemesi gerçekleştiriliyordu (İ.mvl-311/12962-1).

Taksitin ödenmemesi ya da geciktirilmesi ya da zamanında ödenmediği durumda faiziyle birlikte mültezimden talep ediliyordu (İ.mvl-381/16707-5). Taksitlendirmeye örnek olarak 1849 senesi yeni köprünün kiraya verilme işi gösterilebilir. Köprünün iki yıllık kira bedeli 19 yük 50 bin kuruş olarak belirlenmiş ödemesinin ise (4) dört taksit olarak yapılması uygun görülmüştür (İ.mvl-140/383-1). Kiracı mültezim bazı dönemlerde ödenmesi gerekli

² Raporun tamamı Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi İradi Dahili tasnifinden İ. dh-696/4821-3 nolu arşiv belgesinde bulunmaktadır.

taksit ya da taksitleri ödemiyor ya da ödeyemiyordu. Bu durumda hiçbir mazeret kabul edilmiyor ve faiziyle birlikte tahsilatı gerçekleştiriliyordu.

Haliç bölgesi ulaştırma alanında sadece köprü gelirleri değil aynı zamanda liman, gemi, kayık taşımacılığında da önemli gelir elde edilen bir bölge olmuştur. Köprülerden doğrudan gelir elde edildiği gibi dolaylı olarakta gelir elde edilmiştir. Deniz ürünlerinin çıkartılması bölgeyi ktisadi faaliyetler açısından önemli kılmıştır. Balıkçılık dışında deniz ürünlerinden biri olan midye çıkarılarak ticareti yapılmıştır. Eski köprü (Unkaparı) alanı içinde kalan bölgede midye üretimi yapılmış ve midye geliri olarak hazineye katkı sağlamıştır. Midye ticareti günümüzde de devam etmektedir.

Tablo 2: Eski Köprü Alanı İçinde Elde Edilen ve Gelirleri Tersane-i Amire Teslim Edilen Midye Gelirleri

HİCRİ	MİLADİ	KURUŞ
1254	1838	6000
1255	1839	9000
1256	1840	11000
1257	1841	11000
1258	1842	12500
1259	1843	15000
1260	1844	15000
1261	1844	15000
1262	1845	15000
1263	1846	15000
TOPLAM		124500

Kaynak: Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (COA) Tasnif: İ.mvl-96/2032-1

Tablo 2’de 1838-1846 döneminde elde edilen midye hasılatı verilmiştir. Midyeden elde edilen kazancın düzenli bir gelir kaynağı olduğu anlaşılmaktadır. 10 yıllık süre içinde elde edilen toplam gelirin bütçeye önemli bir katkı sağladığını söyleyebiliriz.

Aynı şekilde basmacı esnafından da önemli gelir elde edilmiştir. Payitaht basmacı esnafının gelirlerinin bir miktarını yeni köprü yapımında kullanmak için karar çıkartmıştır. Basmacı esnafından belli miktarda para kesintisi yapılarak yeni yapılacak köprüye bir fon oluşturulmuştur (Mvl 56/47 1264). Yine bu bölgedeki gelir kaynaklarından birisi de deniz hamamları işletmesi’nin belediye bütçesine önemli bir katma değer sağlamasıdır. Deniz hamamları köprülere bitişik yapılmış halkın denize girme ihtiyacını gideren işletmelerdir.

Deniz hamamları işletmesi halkın eğlence ve kültürel ihtiyaçlarının karşılanmasında önemli rol oynamıştır. Bu işletmeler yeni köprünün bitişğine kurulması müşteri yoğunluğu açısından avantaj sağlamıştır. Belediye bütçesine önemli ölçüde katkı sağlayan bu işletmelerin tamiri de önem arz etmiştir. Tamir ve bakıma örnek olarak 1881 yılı deniz hamamları

gösterilebilir. O yıl için ayrılan için tamir ödeneği 60.669 kuruş olarak belirlenmiştir (Gül, 2019, s.85).

Köprülerdeki gelir kalemlerinden biri de kestane, su ve ayakkabı boyacısı aynı zamanda kitap satıcısı (Mf. Mkt. 611/2. 1315) tezgahlarının olmasıdır. Bu satıcılar izin alarak işlerini yürütmelerine rağmen zaman zaman görevliler tarafından engellenmişlerdir (Mvl 429/19. 1280).

Köprülerin Ücret Politikası ve Ödeme Sistemi

Köprü geçiş ücretleri 19. yy'ın son döneminde farklılaşmış, köprü gelirleri de önemli ölçüde artmıştır. Özellikle belediyeye devredilmesinden sonra geçiş şekli, ödeme biçimi ve tahsilat daha modern hale gelmiş, buda hasılat miktarını artırarak belediyenin bütçesine önemli katkı sağlamıştır.

Osmanlı'da kullanılan birçok para birimi köprü geçişlerinde de kullanılmıştır. Köprü geçiş ödemelerinde farklı dönemlerde farklı para birimleri kullanılmıştır. Bakır para köprü geçiş ücreti olarak kullanılırken, bakır paranın tedavülden kaldırıldığı dönemde ve sonrasında yeni para da ödeme aracı olarak kullanılmıştır. Bakır paranın tedavülden kaldırılması, yeni paranın tedavüle sunulması köprü gelirlerinde de bir farklılaştırmaya götürmüştür. Kaimenin tedavüle çıkarıldığı dönemde nakde çevrilebilme sorunu ortaya çıkma endişesi hâkim olmuştur (İ.MMS-68/3174-1). Kaime uygulamasından nakdi uygulamaya geçilmesinde uygulamanın başarılı olabilmesi için önce deneme yapılmış halkın herhangi bir zorlukla karşılaşp karşılaşmadığı tecrübe edilmiştir (İmms 134/5717. 1296). Bakır para olarak alınan 20 parelik değerın 40 pareye çıkarılması ya da metelik olarak 10 pare olarak ödenmesi kabul görmemiş bunun yerine 30 pare olarak alınması araba ve diğer yolcuların da bu tarifeye göre ücretlendirilmesin daha doğru olacağı görüşü hâkim olmuştur (İ.mms-68/3174-1).

Köprü geçiş ücretleri belirlenirken bazı dönemlerde sosyal devlet anlayışı politikası kendini göstermiştir. Yeni köprünün geçiş ücretlerinin kâr amacı taşımasının yanında geçiş muafiyetinin uygulandığı da görülmüştür. Askeri öğrenci, silahlı kuvvetlerden tabur ve bölükler, komutanlar, rütbeli askerler, çavuş ve onbaşılar, kolluk kuvvetleri, suçlular, katiller, itfaiye teşkilatı, askeri malzeme taşıyan hamallar, tersane ve vapur zabıtları(memurları) geçiş ücreti ödemeyecek kişiler olarak belirlenmiştir (İ.nvl-482/21885-1). Bu uygulama Osmanlı'da genel bir iktisat politikası haline gelmiş ve yol vergisinde de uygulanmıştır (Gönüllü, 2011, s.306). Her gün köprüden geçmekte olan para transferi için bankadan gümrüğe gümrüklerden bankaya giden gümrük memurlarının da köprü geçiş ücretinden muaf tutulması kararı alınmıştır (Mkt. MHm. 364/84). Geçiş ücreti ödemeyecekler 1866 tarihinde yürürlüğe giren yol vergisi uygulamalarıyla benzerlik göstermektedir. (Gönüllü, 2011, s.6)

Daha sonraki dönemlerde ise akşam lisesi öğrencilerinden ve su taşıyan arabalardan da geçiş ücreti alınmamış, bunların ücretsiz geçmeleri sağlanmıştır (M.Mkt. 1143/34).

Yeni köprüden geçerek Haliç'e kömür taşıyan gemilerin harç ödememesi önemli bir uygulama olmuştur (Şd. 3/15). Yeni köprüden geçerek eski köprüye kadar kalan bölgede demir atan Osmanlı bandıralı gemiler ne kadar kalırlarsa kalsınlar sadece giriş vergisi ödemişlerdir (Beo. 508/ 38035).

Ayrıca Büyük Ada iskelesinin gelirlerinin eski köprü de kullanılması için iki yıllık süreyle kiraya verilmesi ve bu kira bedelinin de 47.000 kuruş olması karara bağlanmıştır (İ. dh-263/16397-1).

Tablo 3: Büyükada İskeleye Geçiş Tarifesi

1 kişi	20 para
Çocuk	10 para
Beygir (Yük taşıyan hayvan)	100 para
Araba	200 para
Yükü olan hamal	40 para
Merkep ve sığır	80 para
Koyun, keçi, kuzu ve dana	10 para
Kayık (mal boşaltan ya da yükleyen)	200 para
Büyük tekne (mal boşaltan ya da yükleyen)	300 para
Körfez kayığı (mal boşaltan ya da yükleyen)	400 para

Kaynak: Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (COA). Tasnif: İ. dh-263/16397-1

Büyük Ada iskelesinin gelirleriyle Unkapanı köprüsünün masraflarının karşılanması sağlanmıştır. 1852-1853 döneminde elde edilen bu gelirler birkaç sene Unkapanı köprüsünün tamir, iyileştirme ve yenileme işlerinde kullanılmıştır (İ. dh-263/16397-2)

Tablo 4:1262 (1845) ten 1279 (1872) yılına kadar Darphanede Basılan Para, 1281 (1873) Osmanlı Bankası Aracılığıyla Avrupa'da Basılan Para ve 1295 (1878) Tophane-i Amire de Basılan Para Miktarı

	Fi beher kıyyesi	Adet	Kuruş
Bir paralık	30	619.000	
	40	870.000	
	60	560.000	
		20.490.000	512.250
Beş paralık	30	20.122.000	
	32	500.000	
	40	14.800.000	
	60	32.560.000	

	“Avrupa’da	24.000.000	
		91.982.000	11.497.750
On paralık	32	750.000	
	40	20.130.000	
	60	72.412.000	
	“Avrupa’da	24.000.000	
		117.292.000	29.323.000
Yirmi paralık	40	6.400.000	
	60	16.300.000	
	“Avrupa’da	22.000.000	
		44.700.000	22.350.000
Kırk paralık	60	44.170.000	
	“Avrupa’da	6.000.000	
		50.170.000	50.170.000
Tophane-i Amire ’de basılıp piyasaya sürülen 20 bin kiselik 5 para		32.034.324	4.004.290,20
			117.857.290,20

Tablo 5: 1878 yılı yeni tarifinin uygulanması sonrası 12 günlük ve 6 aylık köprü gelirleri

	Kuruş	Para
15-26 Temmuz 1295 arası gelir	346.000	-
26 Temmuz-26 Şubat 1295 arası gelir	6.193.420	20
Toplam	6.539.420	20
	Kuruş	Para
26 Temmuz – 26 Şubat 1295 arası piyasadaki on para (10) miktarı	2.127.512	-

Şubat 1295 tarihinde mevcut olan on para (10)	1.735.235	30
	3.862.747	30

Köprü gelirlerinin büyüklüğünü ve önemini anlamak için 1845—1878 yılları arasında darphane, Tophane ve Avrupa'da basılıp tedavüle sürülen para miktarı 117.857290 kuruş, 20 paradır. Bu tutarın yaklaşık 2.676672 kuruş, 30 parası, tenzil, kat ya da imha edilmiştir. Aynı dönemde Galata ve Unkapanı köprülerinden elde edilen gelir miktarı ise 6.539.420 bakır para olmuştur (İ.mms-68/3174-5). Bu dönemde elde edilen gelir söz konusu darphanelerde basılan para miktarının yaklaşık %5,5—6'sını oluşturmuştur. Bu rakam kayda değer bir tutardır. Köprülerden elde edilen gelirlerin hazineye önemli katkı sağladığı görülmektedir. Bunun hazinenin elde ettiği dolaylı bir vergi olduğu söylenebilir.

Köprü gelirlerinin bakır para cinsinden günlük 40 bin kuruş, aylık 1 milyon 200 bin, yıllık ise 14 milyon 400 bin kuruş getirmesi öngörülmüştür. Bakır paranın tedavülden kaldırılması 8 seneyi bulacağından bu sürenin 4 yıla indirilmesi gerekliliği ve yeni para birimi üzerinden hesaplama zaruryeti doğmuştur (İ.mms-68/3174-3). Bakır paraların karşılığı metalik 10 para şeklinde uygulanmaya başlanmıştır (İ.mms-68/3174-1). Aynı zamanda kaime kullanımı da ortaya çıkmıştır (İ.mms-68/3174-2). Köprülerin geçiş bedeli ihtiyaca, zamana ve yıllara göre değişiklik göstermiştir. Geçiş ücretlerinin artırılmasının en önemli sebebi, bütçe açığını kapamaya yönelik olmuştur. Özellikle 19.yy. sonu ve 20. yy.'in ilk çeyreğinde köprülerin mevcut durumdaki ücretlendirmesi yetersiz görülmüş ve yeni bir ücretlendirme politikasına gidilmesi gerekliliği gündeme gelmişti.

Geçiş Tarifesi ,Geçiş Tarifesinin Değişmesi ve Tartışmalar

Yeni köprünün fiyat tarifesinin değişmesi halk arasında hoşnutsuzluğa yol açmış ve yeni uygulanacak ücret politikasının geri alınması tartışmaları yaşanmıştır. Köprü işletmecisi ve diğer idari birimlerde ise zamdan kaynaklı bir talep azalması olabileceği, bunun sonucunda da elde edilecek gelirlerde gerekli miktara ulaşamaması endişesi dile getirilmeye başlanmıştır. Birkaç kez farklı yıllarda geçiş ücretlerine zam yapılmıştır ve ücretlendirme tarifesinin yenilenmesi 1863 yılında yapılan bu yeniden fiyatlandırma, Takvimi Vakayi ve Ceride-i havadis gazetelerinde yayınlanmıştır (İ.mvl-482/21885-9).

Köprü gelirlerinin belediyeye geçmesinden sonra da Beyoğlu ve Galata belediyesinin gelirlerinin artırılması için geçiş ücretlerinin yeniden belirlenmesi gerekliliği ortaya çıkmıştır. (Mkd. Nzd. 351/62 1277). Köprü gelirleri Beyoğlu ve Galata bölgesinin kalkınması ve gelişmesi için önemli bir gelir kalemiydi. Köprü geçiş politikasının değiştirilmesinin başka bir nedeni de geçişlerinde uygulanacak yeni tarifinin İstanbul yangınlarından zarar gören yangın zedelerin hasarlarının giderilmesi ve yeniden iskanı için kullanılmasıdır (Dh.umv. 58/11. 1336) Geçiş ücretleri iki katına çıkarılarak yangından zarar görenler için harcanmıştır (Mv.249/108. 1336). Kaynakları bu yangının masraflarını karşılayamayan belediyenin, köprü gelirlerini bir fon gibi kullandığı anlaşılmaktadır. Bu zamlı tarife ile birlikte 1 Temmuz 1335 (1916) tarihinden itibaren gelirler doğrudan belediye bütçesine gitti. Toplanan bu köprü ücretleri 31 Mayıs 1334 (1915) de meydana gelen yangında evleri yanan sakinlere ayrıldı. (Mv.251/36. 1337). Haliç köprü gelirlerinin belediye hizmetlerinin yerine getirilmesinde belediyenin borçlarının ödenmesinde çok önemli rolü olduğu görülür.

Ücret tarifesinin artırılmak istenmesinin bir nedeni de: Hazine tarafından çıkarılmış borç senetleri faizlerinin ödenmesi için köprü gelirlerine karşılık gösterilmesidir (Mkt.Mhm. 364/13. 1283). Bu faizlerin ödenmesi için yeni gelir kaynaklarına ihtiyaç duyulmuş bu da köprü geçiş

ücretlerinin yeniden düzenlenmesiyle sağlanmaya çalışılmıştır. Köprü geçişlerinin yeniden düzenlenmesinin bir sebepten değil birkaç sebepten olduğu görülmektedir.

Daha fazla getiri sağlaması için köprülerden elde edilen gelirlerin Türkiye Milli Bankası aracılığıyla tahvil karşılığında borsaya verilmesinden vaz geçilip, daha yüksek getiri veren Osmanlı Bankası aracılığıyla yapılması sağlanmıştır (Dh.id. 131/3. 1329). Osmanlı Bankasının tahvilleri daha yüksek fiyattan satacağı düşünülmüştü. Böylece gelir maksimizasyonu hedeflenmiştir.

Belediyenin borçlanma ihtiyacında da köprü gelirleri devreye girmiştir. Belediyenin bütçe yetersizliğinden borçlanma ihtiyacı doğmuş yapılan 1 milyon 100 bin liralık borçlanmaya karşılık köprü gelirleri ve Paşabahçe gaz depoları gelirleri teminat olarak gösterilmiştir (Dh.id. 131/3. 1329). Gelir artışı sağlamak için Yeni köprü yanında bulunan devlete ait taşınmazların kiralari artırılmıştır. Aynı zamanda eski ambar bölgesi büyük Ayasofya vakfı tarafından işletilmekte ve bu işletmenin kirası mukataa şeklinde ödenmektedir. Bu kurumun kirasının artırılma zarurietü gündeme gelmiştir (İ. dh-552/38381)

Tablo 6 köprü ücretlerindeki değişmeyi göstermektedir. Yolculardan en fazla fiyat değişikliğine uğrayan yayaların ödediği geçiş ücreti olmuştur. Yine hayvan geçişlerinin iki kat artırıldığı görülmektedir. Yük taşıyan arabaların geçiş ücretinin değişmediği ortaya çıkmaktadır. O dönem İstanbul’unda büyük ve küçük baş birçok hayvan geçişinin yapıldığı ortaya çıkmaktadır.

Tablo 6:1867 Öncesi ve Sonrası Köprü Geçiş Ücretleri

Yaya	5 para	10 para
Yangın için malzeme götüröenler	2 kuruş	2 kuruş
Binek ve yük taşıyan hayvan (Boş veya dolu olması fark etmez)	30 para	60 para
Sedye (dolu veya boş)	2,50 kuruş	5 kuruş
Manda ve sığır her biri için	40 para	2 kuruş
Koyun, keçi	5 para	10 para
Fayton ve kupa benzeri iki atlı arabalardan yolcu olsun ya da olmasın	5 kuruş	10 kuruş
Yük taşımacılığı yapan arabalar	10 kuruş	10 kuruş
Fayton ya da kupa benzeri tek atlı arabalardan yolcu olsun ya da olmasın	4 kuruş	6 kuruş
Boş yük arabalarından	5 kuruş	5 kuruş

Boş ya da dolu merkebin	30 kuruş	40 kuruş
-------------------------	----------	----------

Kaynak: Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (COA). Tasnif: İ.mms-34/1391/2

Tablo 7 1880 sonrası geçiş tarifelerini göstermektedir. Bu dönemde geçiş yapan hayvan çeşitliliğinin arttığı görülmektedir. Daha önce var olan büyük ve küçük baş hayvanların yanına Deve, Ayı, Tazı, Kurt gibi hayvanlarından da geçiş ücreti alındığı görülmektedir. Yaya geçiş ücretlerinin bir önceki tarifeye aynı olduğu ortaya çıkmaktadır. Yine bu tarifede en fazla geçiş ücreti ödeyenlerin yük taşıyan arabalar olması dikkate değerdir.

Tablo 7:1880 Sonrası Unkapanı ve Galata Köprülerinin Geçiş Tarifesi

YENİDEN BELİRLENEN HER İKİ KÖPRÜ İÇİN UYGULANACAK ÜCRETLENDİRME POLİTİKASI	
Yayalardan	10 para
Dolu veya boş binek veya yük hayvanlarından	60 para
Dolu veya boş merkepten	40 para
Manda veya sığır	80 para
İki atlı fayton ya da kupa arabalarından boş ya da dolu	240 para
Tek atlı fayton ya da kupa arabalarından boş ya da dolu	200 para
Yük taşıyan hamal	80 para
Boş ya da dolu sedye	200 para
Koyun, kuzu, keçi	10 para
Eşya ve yük taşıyan arabalar dolu ise	400 para
Eşya ve yük taşıyan arabalar boş ise	200 para
İnek, manda ve buzağısının her birinden	40 para
Deve	20 para
Kaz ve hindi sürüsü (bir çift)	10 para
Ayı	40 para
Tazı ve zağar (av köpeği)	10 para
Canavar(kurt)	200 para
Piyano	200 para

Kaynak: Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (COA). Tasnif: İ.mms-68/3174-4

Köprü Gelirlerinin Farklılaşma Nedenleri

Köprülerin gelirlerinde zaman zaman azalma gözlenmiştir. Köprülerde oluşan gelir eksikliği köprü geçiş saatleri ve ücretlendirmede yaşanan aksaklıklardan kaynaklanmıştır. Eski ahşap köprüye göre teknolojik özellikleri olan yeni köprü açılıp kapana bilme özelliğine göre inşa edilmiştir. Bu özellik bazen olumsuzlukları da beraberinde getirmiştir. Yeni köprünün açılıp kapanması ve köprünün açık kaldığı saatlerde geçiş yapılamaması hasılatı azaltmış buda gelir kaybına yol açmıştır. Köprünün belli saatlerde gemilerin geçişi için açılması İstanbul'da bulunan İngiliz ve Fransız donanmasının Haliç'e girme ihtiyacından doğmuştur. Yine Fransız ve İngiliz askerlerinin köprüden ücretsiz geçmesi ayrıca Osmanlı tebaasından bazı grupların geçiş ücreti ödememesi köprü gelirlerini düşürmüş ve bu gelir kaybı mültezim tarafından hoş karşılanmamıştır (İ.mms-11/486/9). Gelir kaybının ortaya çıkması köprüyü işleten işletmeciyile Tersane- i Aire'yi ve İstanbul Belediyesi karşı karşıya getirmiştir. Köprüden geçecek kişi sayısının günlük 100 bin olacağı öngörüldüğünden (İ.mms-11/486/1) işletmecinin istek ve talepleri olumlu karşılanmamıştır. Köprü gelirlerinin düşmemesi için köprünün her iki tarafında ücretlendirme tarifesi asılması köprü geçiş bedeli ödeyecek ve ödemeyecek kişilerin belirlenmesi aynı zamanda da kaçak geçişlerin önlenmesi için tedbir alınması belediye tarafından kararlaştırılmıştır.

Köprü hasılatı, vapur sayısının artmasına rağmen düşmemiştir (İ.mms-11/486/9). Haliç'te yolcu taşıyan vapur sayısı 1860'lara kadar 5-6 adet iken vapur sayısının 20-25 adete çıkması köprü geçişini ve gelirini olumlu etkilemiştir. Vapurların çoğalması bir taraftan köprü geçişlerini olumlu etkilerken, diğer yandan vapur sayısının artması kayıkçı esnafını sıkıntıya sokmuştur ((İ.mms-11/486/9). 1863 Vapur sayısı ve sefer sayısının artması zamanla kayıkçı esnafının istihdamını etkilemiştir. Eyüp, defterdar, Balat, Fener, Hasköy ve Halıcıoğlu iskelelerine yolcu taşıyan kayıkçılar vapur seferlerinin artması sonucu işsiz kalmışlardır. Şirketi Hayriye vapurları köprünün daha fazla kullanılması bakımından olumlu katkı yapmıştır. Kayıkçı esnafın istihdam sorunu, bekar ve genç olanların yer değiştirmesiyle sağlanmaya çalışılmıştır. Kayıkçılardan bekar ve genç olanlar Boğaziçi ve Üsküdar taraflarına gitmek zorunda kalmışlardır (Mkd. Nzd.304/11. 1276). Vapurlardan inen yolcuların bir kısmı yeni köprüyü de kullanmışlardır. Ancak bu şirket kayıkçıları ve yolcularını olumsuz etkilerken, vapurlardan inen yolcuların köprüleri geçmek istemesi ise olumlu katkı olarak değerlendirilebilir. Şirket-i Hayriye vapurları kendi yolcuları dışında kayıkçı iskelesinde kayıkçılardan hizmet alan yolcuları da göz ardı etmiyordu. Şirket-i Hayriye'nin olumlu katkısı yanında şirketin kayıkçı iskelesinden yolcu almasının önüne geçilerek olumsuz etkisi engellenmiştir (İ.mms-11/486/14).

Köprü gelirlerinin azalmasına yol açan dış etkenlerden biri zaman zaman yoğunlaşan yangınlardır. Eski ve yeni köprü arasında kalan bölgede çıkan yangınlar sonucu bölge esnafı zarar görmüş köprü gelirlerinde de doğal olarak bir azalma görülmüştür. Yangınlar sonucu kullanılamaz hale gelen bu işyeri ve dükkanların yeniden yapılması planlanmıştı (Mv-249/108). İki köprü arasında kalan bölgenin oldukça geniş olması hem esnafın mal indirme-boşaltma yeri hem de halkın dinlenme alanı olarak kullanılması için çalışmalar başlatılmıştır (İ.mvl-200/6319-3). Bazı dönemlerde Köprüyü kiralayan kişi gelir kaybına uğradığını beyan etmiştir. Gelir kaybının nedeninin ise Kırım savaşı sırasında İngiliz ve Fransız (Devleteyni Fehimeteyn ya da Düvel-i Muavene) savaş gemilerinin Haliç'e sık sık giriş çıkış yapmaları dolayısıyla köprünün birkaç saat açık kalması sonucu meydana geldiğini savunmuştur (İ.mms-11/486/7). İngiliz ve Fransız subaylar ve rütbeli askerlerin, bu ordulara taşınan malzemeden ücret alınmaması da köprü gelirlerini olumsuz etkilemiştir. Bu derecede ücretsiz geçişin yaşandığı bu dönemde köprü işletmecisi indirim talebinde bulunmuş sorunun çözümü hasılat kaybının önüne geçmek için önemli hale gelmiştir (İ.mms-11/486/8).

Bazı dönemlerde ise yeni köprüyü kullananlardan fazla para alındığı görülmüştür. Bunun önüne geçebilmek için memurların değiştirilmesi ya da ücret tarifesi asılmasıyla çözülmüştür (Mkt. Mhm179/5. 1276). Böylece eksik ya da fazla tahsilatın önüne geçilmiştir. Köprünün her iki tarafına ücret tarifesi asılması, ücret ödemedenden geçecek kişilerin belirlenmesini sağlamıştır (Mkt. Mhm179/5. 1276).

Yeni köprüde geçiş ücreti ödeme konusunda çıkan başka bir sorun ise İngiliz vapur şirketi çalışanlarının köprüde görevli memurlar arasında yaşanan geçiş ücretinin ödenip ödenmediği tartışması ve bunun mahkemeye kadar götürülmesidir (Mvl.839/110. 1277). Yine aynı şekilde İngiliz vapurunun yeni köprüye çarpması ve zarar vermesi sonucu olay mahkemeye götürülmüş ve sormluların 4000 lira tazminat ödemesi hükmüyle sonuçlanmıştır (İ.bh. 6/1322 S-1. 1322).

Kamuda çalışan birçok bürokrat ve memurun ücret ödemediği anlaşılmış ve bu sorunun da çözülmesi sağlanmıştır. Eski ve yeni köprüden arabayla geçen resmî makamların ücret ödeme zorunluluğu getirilmiştir. Bunlar bazı yönetici, devlet dairesinde çalışan görevli ve memurlar olarak sıralanmıştır (Dh. Mkt. 759/61. 1321). Her iki köprüden de geçiş yapacak ve ücretlendirilmesi uygun görünen devletin çeşitli birimlerinde görevli kişiler şunlardır. Şurâ harbiye, maliye, hariciye, tophane, Hicaz demiryolu, askeri emekli sandığı, mülkiyete çalışan memurlar, askeri okullar, hazine-i hassa, defter-i hakani, sıhhiye, rüsumat, belediye, orman ve madencilik bakanlığı, din işleri yüksek kurulu, güvenliği sağlayan asker ve polis teşkilatı, mülkiyeliler ve bunların emekli sandığı, kalkınma ve iç işleri bakanlığı çalışanları. Bu kurumlarda çalışanlar her iki köprüyü arabayla geçtikleri zaman ücret ödeyeceklerdi (Beo. 2257/161714. 1321). Osmanlı teşkilatlanması içinde bu kurumlarda çalışanların ücret ödememesi köprü gelirlerini olumsuz etkilemekte ve gelir kaybına yol açmaktaydı. Köprülerden geçişlerde hazinenin menfaati ilkesi ön plana çıktığı için bu memurların ücret ödemesi yolna gidilmiştir (Beo. 2097/157205. 1321).

Eski ve yeni köprü arasına giren Osmanlı gemilerinden ne kadar kalırsa kalsın kaldığı gün kadar sadece geçiş ücreti alınması ve sadece bir defaya mahsus giriş ücreti ödemesi Osmanlı gemilerini fazla ödemedenden kurtarmıştı (Beo. 455/34051). Ancak daha sonraki dönemlerde yaşanan bazı suiistimaller ve gereksiz yere buldukları yeri işgal etmelerinden dolayı küçük gemiler ve kayıkların dolaşımında yaşanan güçlükler, Osmanlı ticaret gemilerinin de İngiliz gemileri gibi iki köprü arasında kalma sürelerini geçmesi halinde ek vergi vermeleri söz konusu olmuştur (Şd. 8/26. 1312).

Eski köprünün yıpranmasında en büyük paya sahip ağır yük taşımacılığı yapan arabalar, bu arabaların içinde ise Demir ve kereste yüklü olanlar ön plana çıkmaktaydı (İ.mvl-200/6319-1). Ağır vasıtalarda köprünün yıpranması ve bozulmasının önünü açarak gelir kaybına yol açıyorlardı. Köprü gelirinde oluşacak bir azalma doğrudan mültezimin taksit ödemesini etkileyecek bu da Tersane-i Amire'nin gelirlerinin düşmesine yol açacaktır.

Eski ve Yeni Köprünün İyileştirme ve Tamir Çabaları

Unkapanı ve Galata köprüleri hizmete alındıkların beri oldukça fazla miktarda yayaya hizmet etmiştir. Zamanla özellikle Unkapanı köprüsü oldukça yıpranmış ve aşınmıştır. Dolayısıyla iyileştirme ve tamir edilmesi zorunlu hale gelmiştir. Bu tamir ve iyileştirme ödeneğinin tersanenin bütçesinden ödenmesi gerekliliğine vurgu yapılmış ve bu bedelin 1 yük 8166 kuruşluk bir maliyet çıkarılmıştır (İ.mvl-96/2032-5). Bu Köprüden hizmet alan yolcular yeni köprüye gitmek zorunda kalmışlardır.

Yine aynı şekilde 1864 yılında Unkapanı köprüsünün tamiri için malzeme ve işçilik ücreti dahil maliyeti 5 yük 67.000 kuruş olarak belirlenmiştir (İ.mvl -96/2032-2).

Tablo 8 de 1840 yılı Unkapanı köprüsünün iyileştirme ve tamir miktarı verilmiştir. İnşaat malzemesi, işçi ücretleri, ekmek parası ve demir malzemenin toplam tutarı 273334 kuruş,15 para olarak hesaplanmıştır.

Tablo 8: Unkapanı (Hayretiye) Köprüsünün tamiri ve iyileştirmesi için ödenen para miktarı: 1256 yılı (1840)

Bahariye depolarından kullanılan malzeme	40.229 kuruş	5 para
İnşaat malzemesi için kullanılan ihtiyaçlar	167.868 kuruş	-
İşçi ücretleri	62.342 kuruş	10 para
İşçilere ödenen ekmek parası	2895 kuruş	-
Ham demir, çivi, lenger vb.	11.445 kuruş	-
Toplam	523 kise, 389.50 kuruş, 15 para (273334 kuruş,15 para)	

Kaynak: Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (COA), Tasnif: İ.MVL-96/2032-2

Hayretiye köprüsünün 1259 (1843) senesinde yapılacak yaklaşık 2 ay 10 gün sürecek tamir ve iyileştirme masrafları işçilere ödenecek tutar ise; 1257 Zilhicce (1841) ayından itibaren her 300 kuruş olmak üzere 61 ay boyunca tahsis edilen miktar 183.000 kuruş, çeşitli inşaat malzemesi 143.171 kuruş toplam tutar ise 280.379 kuruş 7 para şeklinde olmuştur (İ.MVL-96/2032-2).

Eski köprünün tamirinde kullanılacak ahşap malzemenin İzmit (Kocaeli) bölgesinden temin edilmesi söz konusu olmuştur. İzmit ve Bolu bölgesi tamir için gerekli malzemenin karşılandığı yerler olmuştur.

1838- 1847 arası dönemde köprü gelirlerinin 615 kise³ iken tamir ve iyileştirme giderlerinin ise 1083 kise olması köprü gelirlerinin giderleri karşılayamadığı anlaşılmaktadır (İ.mvl -96/2032-2).

Haliç'te hizmet veren köprülerden biri olan eski köprünün ulaşımına kapanması sonucu birtakım aksaklıklar oluşmuştur. Eski köprüyü kullananlar karşı tarafa geçebilmek için yeni köprüye yönelmek zorunda kalmışlardır. İki köprü arasındaki mesafenin uzun olması vatandaşları oldukça sıkıntıya sokmuştur. Hicri 1320 yılında her iki köprünün iyileştirme ve tamiri için ayrılan ödenek dört milyon kuruştur. Bu tutarın da yaklaşık 2 milyon yani yarısı kadar miktarı ise ödenmiştir (Beo.2004/150242. 1320).Eski köprünün tamiri bitinceye kadar sadece Şirket-i Hayriye vapurlarının müşterilerinin geçişine izin verilmiştir. Diğer yolcu ve araba geçişlerine ise izin verilmemiştir (Mkd.nzd 84/6 1269). Yeni köprüden Halıcıoğlu'na kadar hizmet verecek yeni bir vapur şirketinin kurulmasına izin verilmişti. Bu şirket Şirket-i Vesile-i Suhulet kumpanyası adında kurulmuştu (Mkd.nzd. 191/32 1272). Bu şirketin

³ Kise kavramı yüzyıllara göre değişmekte olup 19.yüzyılda 416 ile 500 kuruş arasındadır. (Baki Çakır İslam Ansiklopedisi 2019 3.basım 2.cilt)

kurulmasıyla daha çok yolcu taşımacılığı ve daha fazla kişinin yeni köprüden yararlanacağı düşünülmüştür.

Bu bölge yük ve yolcular için taşımacılığın kalbini oluşturuyordu. Yeni köprüden geçenlerden istisnasız herkesten geçiş ücreti alınması ücret ödemeyen ya da ödemek isteyenlerin ise zaptiyeye bildirilmesi gerekliliği ortaya çıkmıştır (Mkd.nzd. 279/38). Yayalara hizmet verdiği gibi arabalara, yük taşımacılığı yapan kişilere, saray efradına, askeri birliklere ve hayvanlarıyla birlikte geçmek isteyen İstanbullulara hizmet vermiştir. Çok çeşitli yolculara sahip bu köprülerin geçiş ücretleri de farklı derecelerde belirlemiştir. Köprü tamirinin geciktirilmesi maliyeti artıracak ve buda hazineye daha fazla yük oluşturabilecekti. Arabaların ve hayvanların yoğun olarak eski köprüyü kullanmaları köprünün yıpranmasını hızlandırmıştır (İ.mvl-1403873-1). Eski köprünün tamir dönemlerinde bu köprünün yolcuları yeni köprüye yönelmişler bunun sonucunda da bir talep dengesizliği ortaya çıkmıştır. Yine eski köprünün yenilenmesi için II. Mahmut, Yenikapı Langa basmacı esnafına Tersane-i Amire'ye ödemeleri için aylık 1500 kuruş taahhüt ve söz alarak senet imzalatmıştır. Basmacı esnafı bunu ödemek istememiş ancak ortada bir senet olduğundan bu istekleri kabul edilmemiştir (Mvl 56/47 1264).

Köprülerin Asayiş ve Güvenliğinin Sağlanması

Köprüler bir taraftan yaya trafiğini karşılarken diğer taraftan köprüye yanaşan gemilerin oluşturduğu yoğunluk, köprülerin güvenlik sorununu ortaya çıkarmıştır. Zamanla gemi ve yelkenli sayısının artması şamandıra talebini artırmıştır. Mevcut şamandıraların yanına 15 adet daha alınması sorunun çözümü için yeterli olacağı düşünülmüştür. Bu Şamandıraların İngiltere Londra'dan alınması söz konusu olmuştur (İ. dh-514/35007-2). Güvenlik hizmetleri, can ve mal güvenliğinin sağlanması ve geçiş güvenliğinin sağlanması şeklinde kendini göstermiştir.

Can ve mal güvenliğinin sağlanması için özellikle yeni köprü için bir karakol yapılmış ve bu karakol köprü üzerinde ve köprünün her iki yakasında yaşanan asayiş olaylarıyla ilgilenmiştir (Dh.mkt.2089/9). Yeni köprüden geçişlerde fırsatçılık, suistimalleri ve geçiş ücretlerinin artırılmaması (geçiş ücretlerinde herhangi bir suiistimal yapılmaması) için önlemler alınarak gerekli memurlar görevlendirilmiştir. Yapılan düzenlemelerden biri de köprülerden geçen kişilerin sayısı, cinsini ve çeşidini anlamak için yeni bir defter usulüne geçilmesi olmuştur (Beo.2475/185594).

Yeni köprüden geçişlerde sahte para ile ödeme yapmak isteyenler olmuş, görevliler tarafından bu geçişler engellenmiştir. Özellikle sahte 50 paralık banknotların kullanıldığı görülmüştür. (Dh.mkt.2089/9). Özellikle yeni köprüye bitişik deniz hamamlarının yaz aylarında açık olması buraya gidip gelen müşterilerin olması köprü güvenliğinin ve asayişinin sağlanması konusu da önem arz etmiştir. Akşam saatlerinde geçişleri kolaylaştırmak için köprülerin aydınlatılması ayrıca aydınlatmada kullanılacak kandil ve yakıtın Tersane-i Amire tarafından ödenmesi karara bağlanmıştır. Tersane-i Amire memurların maaşlarının ödenmesinden de sorumlu tutulmuştur (İ.mvl-311/12962-1).

Güvenlik konusunda başka bir sorun da eski ve yeni köprü gelirlerinde yaşanan yolsuzluktur. Köprü gelirlerinin Tersaneyi Amire'ye teslim edilmeyip zimmete para aktarılması olmuştur. Hırsızlık veya yolsuzluk yapanlar bir yıl süreyle Kütahya'ya sürülmüştür. Ayrıca bu kişiler parayı misliyle ödeme cezası ve kala bent cezası da almışlardır (İ. şd-18/5-2). İki köprü arasında yer alan gazinolar, oluşan güvenlik endişesiyle kapatılmıştır (Mvl.870/ 138). Giriş çıkışlarda yaşanan olumsuzluklar bu kararın alınmasında etkili olmuştur. Bayramlarda ve resmî törenlerde yeni köprünün kapatıldığı görülmüştür. Hicri 1327 yılına ait bir belgede Ramazan Bayramının birinci günü yeni köprünün ulaşımına kapatılması yer almaktadır (Beo.3649/273650). Zamanla iki köprü arasında kalan bölgede kaçakçılık olayları artmış bunun önüne geçebilmek için bu bölgeye yabancı gemilerin girişi yasaklanmıştır (İ.hus. 133/1323 B-

86). Köprüler üzerinde özellikle yeni köprü üzerinde yaşanan bir başka durum ise kaybolma olaylarının vuku bulmasıdır. Geçiş esnasında ailelerinden uzaklaşan çocukların oluşturduğu güvenlik meselesi olmuştur (Zb. 328/38).

Köprüler ve Şehirleşme

Bilad-ı Selase' nin merkezinde bulunan Haliç ve bölgesi şehirleşme açısından da hem bölgeye hem de İstanbul'a önemli katkılar sağlamıştır. Eski köprünün bir tarafı Hasköy, sütlüce semtlerinden oluşurken diğer yakasında ise Eyüp semti önemli bir yerleşim yeridir. Haliç'in boğaza yakın bölgesi ise bir taraftan Karaköy den Pera ve Beyoğlu'na uzanan bölge, diğer yandan ise Eminönü ve Sirkeci'den Tahtakale ve Bab- 1 Aliye kadar uzanan bölgeden oluşması alt yapı ve üst yapı ihtiyacının ne kadar önemli olduğunun bir göstergesidir. Özellikle yeni köprünün yapılmasından sonra şehirleşme adına önemli icraatlar yapılmıştır. Bu Bölgelerde yol yapımı ve kaldırım taşı yenileme işlemi söz konusu olmuştur (İ. şd-50/2806-1).

Demir köprüden başlayarak, Bahçekapı, çakmakçılar yokuşu ve Beyazıt meydanı dahil olmak üzere yayaların geçeceği yerlerin ve kaldırımaların tamiri ya da yeniden döşenmesi İstanbul'un bu bölgesine kentleşme açısından da önemli katkılar yapmıştır. Kaldırımaların yenilenmesi ve tamiri için yaklaşık olarak 3800 kuruş ayrılmıştır. Ancak maliyet ayrılan tutarın çok üstünde çıkmıştır (İ. şd-50/2806-2).

Yeni köprü yanından geçerek denize akan derenin ıslah edilmesi içinde 14.000 kuruş maliye bakanlığı tarafından ödenek olarak hazırlanmıştır. Dere ıslah çalışmalarında önem arz ettiği görülmektedir. Yeni köprünün önünde yer alan Pertevniyal Valide Sultan Vakfına ait olan mağazalar bu kirli dere suyundan etkilenmiş dolayısıyla yeni bir alt yapı çalışmasına ihtiyaç duymuştur (Mkt. MHm.406/56. 1285). I. Belediye dairesi içinde yaralan yeni köprüden Unkapanı'na kadar olan alanda kaldırımaların gözden geçirilmesi ve eskilerin yerine yenilerin konması için 23800 kuruş tutar belediye bütçesinden ödenmiştir (İ. şd-50/2806-1).

Sonuç

1830'lu yıllarda başlayan faaliyeti Haliç köprülerinin İstanbul halkının hayatına girmesi 20 yy. da gelişerek ve artarak daha da önemli hale gelmiştir. Sultan Mahmut zamanında geçiş tarifesi olmayan Haliç'te mevcut köprülerinin daha sonraki yıllarda ücretli hale getirilmesiyle iktisadi bir değer ve gelir kaynağı haline geldikleri görülür. Dolaylı bir vergi kaynağı olarak nitelendirebileceğimiz köprü gelirleri mikroekonominin bir uygulaması olmuştur. Köprüler, ilk yıllarda Bahriye nezaretine bağlı Tersane-i Amire tarafından yönetilmiştir. Tersane-i Amire Haliç köprülerini belli bir bedel karşılığı kiraya vermekteydi. Elde edilen kira bedeli Osmanlı ekonomisi için bir girdi oluşturmaktaydı. Haliç köprülerinin belediye tarafından işletilmeye başlamasından sonra nüfus artışı ve şehrin büyüüp gelişmesiyle birlikte köprü gelirleri artmış, köprülerin Osmanlı ekonomisine katkısı önceki döneme göre önemli ölçüde yükselmiştir. Belediye köprülerin işletmesini profesyonel bir şekilde ele alarak, modern geçiş sistemi kurarak, kaçak geçiş ve suiistimaller ve yolsuzlukların önüne geçmiş, köprü gelirlerinde kritik bir artış sağlamıştır. Köprü gelirlerinin artması sonucu Belediye köprü gelirlerini teminat göstererek piyasadan borçlanmıştır. Köprü ve hava gazı gelirleri belediyenin borçlanmada önünü açan iki önemli gelir kalemi olmuştur. Köprü hisse senetleri o dönemde faaliyet gösteren bankalarda işlem görmüş, idare ve halk nezdinde bir güven unsuru olmuştur. Haliç köprüleri ekonomik girdi sağlamlarının yanında halkın ulaşım ihtiyacının giderilmesinde en etkin yollardan biri olmuştur. Haliç ve civarının bir ticari merkez olması gelip geçenlerin bu köprülerden hizmet almasını gerekli kılmıştır. Bölge aynı zamanda sosyal aktivitelerin yapıldığı, halkın dinlenme ve eğlence ihtiyacının karşılandığı bir yer olmasından dolayı köprülerin verdiği hizmet önemli olmuştur. İstanbul'da kurulan tramvay sisteminin de Galata

köprüsünden geçmesi ayrıca iki yaka arasında ulaşımın daha kısa zamanda sağlanmasında önemli bir rol oynamasında diğer katkılarından biridir.

Köprülerin yapılması İngiliz, Fransız ve Alman yatırımcılar arasında bir rekabet doğurmuş, Haliç'e köprü yapmak için büyük bir mücadeleye girmişlerdi. Yabancı sermaye ya da imtiyaz olarak adlandırdığımız bu durum, diğer sektörlerde kendini gösterdiği gibi; Haliç köprülerine sermaye sağlamada da ön plana çıkmışlardır.

1845'te başlayan ödemeli geçiş sistemi yaklaşık 85 yıl sürmüş, 20. yy'in ilk dönemi 1930 yılında bitmiştir. Bu dönem içinde köprülerin birçok defa yenilenmesi ve tamiri gerçekleştirilmiştir. Yine bu dönem içinde köprü geçiş ücretleri gerek zorunluluk gerekse gelirlerin artırılması gerekse de borçlanma ihtiyacının karşılanması için birkaç kez artırılmıştır. Fiyat artırılmasının önemli bir nedeni de belediye bütçelerine katkı sağlamak içindi. Beyoğlu ve Galata bölgesinin kalkınmasında köprüler önemli rol oynamışlardır. Bu dönemden sonra Haliç yeni bir döneme girmiş, cumhuriyet ile birlikte eski köprüler yerine yenileri yapılmış, Haliç köprüleri için yeni bir dönem başlamıştır. İstanbul boğazı, köprü ekonomisi için yeni bir bölge olacak ve boğaz köprüleri Haliç köprülerinden elde edilen gelirlerden kıyaslanamayacak kadar çok daha büyük gelirlerin elde edileceği yeni bir iktisadi gelir ya da dolaylı vergi olacaktır.

Her alanda onlarca eser veren ülke genelinde birçok cami, yol, köprü, imarethane, han ve hamam imzası olan Mimar Sinan'ın yaşadığı dönemde Haliç'e herhangi bir köprü projesi ortaya koymaması ya da bu konuda kendisine bir teklif sunulmaması ilginçtir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı arşivleri (COA)

HAT49-2328 1236 (1802)

İ.Dh 221-1316 1266 (1850)

İ.Dh 248-15132-1 tarihsiz belge

İ.Dh 248-15132-2 tarihsiz belge

İ.Dh 248-15132-3 1268 (1852)

İ.Dh 263-16397-1 tarihsiz belge

İ.Dh 263-16397-2 1269 (1852)

İ.Dh 263-16397-3 1269 (1852)

İ.Dh 263-16397-4 1269 (1853)

İ.Dh 265-16513-1 1269 (1853)

İ.Dh 265-16513-2 1269 (1853)

İ.Dh 265-16513-3 1269 (1853)

İ.Dh 268-16751 1269 (1853)

İ.Dh 275-17216-1 1269 (1853)

İ.Dh 275-17216-2 1269 (1853)

İ.Dh 286-17985-1 1270 (1853)

İ.Dh 286-17985-2 1270 (1854)

İ.Dh 374-24783-1 1273 (1857)

İ.Dh 374-24783-2 1273 (1857)

İ.Dh 374-24783-3 1273 (1857)

İ.Dh 427-27992. 1275 (1859)

İ.Dh 431-28520-1 1275 (1859)

İ.Dh 431-28520-2. 1275 (1859)

İ.Dh 457-30371-1 1276 (1860)

-
- İ.Dh 457-30371-2 1276 (1860)
İ.Dh 514-35007-1 1280 (1863)
İ.Dh 514-35007-2 1280 (1863)
İ.Dh 528-36535-1 1281 (1864)
İ.Dh 528-36535-2 1281 (1864)
İ.Dh 547-38062. 1282 (1866)
İ.Dh 552-38381. 1283 (1866)
İ.Dh 683-47597-3 1289 (1872)
İ.Dh 683-47597-4 1287 (1871)
İ.Dh 683-47597-5 1290 (1873)
İ.Dh 683-47597-6 1290 (1873)
İ.Dh 683-47597-9 1289 (1872)
İ.Dh 683-47597-10 1289 (1873)
İ.Dh 683-47597-11 1289 (1872)
İ.Dh 683-47597-12 1289 (1873)
İ.Dh 683-47597-13 1289 (1872)
İ.Dh 683-47597-14 1289 (1873)
İ.Dh 683-47597-15 1289 (1873)
İ.Dh 683-47597-16 1289 (1873)
İ.Dh 683-47597-17 1289 (1873)
İ.Dh 683-47597-18 1290 (1873)
İ.Dh 683-47597-19 1290 (1873)
İ.Dh 683-47597-20 1290 (1873)
İ.Dh 683-47597-21 1291 (1874)
İ.Dh 683-47597-22 1291 (1874)
İ.Dh 683-47597-23 1291 (1874)
İ.Dh 696-48721-3 1292 (1874)
İ.Dh 696-48721-4 1292 (1875)
İ.Dh 696-48721-5 tarihsiz belge
İ.Dh 696-48721-7 1291 (1874)
İ.Dh 696-48721-8 1291 (1874)
İ.Dh 696-48721-8 1291 (1874)
İ.Dh 696-48721-9 1291 (1874)
İ.Dh 696-48721-10 1291 (1874)
İ.Dh 696-48721-12 1291 (1874)
İ.Dh 696-48721-13 1291 (1874)
İ.Dh 696-48721-16 1291 (1874)
İ.Dh 696-48721-17 1291 (1874)
İ.Dh 696-48721-18 1291 (1875)
İ.Dh 696-48721-19 1291 (1875)
İ.Dh 696-48721-20 1291 (1875)
İ.Mms 11-486-1 1274(1857)
İ.Mms 11-486-2 1271 (1856)
İ.Mms 11-486-3 1272 (1856)
İ.Mms 11-486-4 1272 (1856)
İ.Mms 11-486-5 1272 (1856)
İ.Mms 11-486-6 1271 (1855)
İ.Mms 11-486-7 1271 (1855)
İ.Mms 11-486-8 1271 (1855)
-

İ.Mms 11-486-9 tarihsiz belge
İ.Mms 11-486-10 tarihsiz belge
İ.Mms 11-486-11 tarihsiz belge
İ.Mms 11-486-12 1273 (1857)
İ.Mms 11-486-14 1274 (1874)
İ.Mms 17/758 1276 (1860)
İ.Mms 34-1391-1 1283 (1867)
İ.Mms 34-1391-2 1283 (1867)
İ.Mms 34-1391-3 1283 (1867)
İ.Mms 42 1743 1288 (1872)
İ.Mms 48-2059-1 1291 (1874)
İ.Mms 48-2059-2 1291 (1874)
İ.Mms 62-2910-1 1296 (1879)
İ.Mms 62 2910-2 1296 (1879)
İ.Mms 63 2970-1 1296 (1879)
İ.Mms 63 2970-2 1296 (1879)
İ.Mms 68 3174-1 1297 (1880)
İ.Mms 68 3174-2 1297 (1880)
İ.Mms 68 3174-3 1297 (1880)
İ.Mms 68 3174-4 tarihsiz belge
İ.Mms 68 3174-5 tarihsiz belge
İ.Mms 68 3174-6 1297 (1880)
İ.Mms 134-5717-2 1296 (1879)
İ.Mms 134-5717-3 1296 (1879)
İ.Mvl 96-2032-1 tarihsiz belge
İ.Mvl 96-2032-2 tarihsiz belge
İ.Mvl 96-2032-3 tarihsiz belge
İ.Mvl 96-2032-4 1263 (1847)
İ.Mvl 96-2032-5 1263 (1847)
İ.Mvl 96-2032-6 1263 (1847)
İ.Mvl 140-3873-1 1265 (1849)
İ.Mvl 140-3873-2 1265 (1849)
İ.Mvl 194-5942-1 1267 (1850)
İ.Mvl 194-5942-2 1268 (1850)
İ.Mvl 194-5942-3 1268 (1850)
İ.Mvl 200-6319-1 tarihsiz belge
İ.Mvl 200-6319-2 tarihsiz belge
İ.Mvl 200-6319-3 1267 (1850)
İ.Mvl 200-6319-4 1267 (1851)
İ.Mvl 200-6319-5 1267 (1851)
İ.Mvl 200-6319-6 1267 (1851)
İ.Mvl 200-6319-7 1267 (1851)
İ.Mvl 241-8687-1 1268 (1852)
İ.Mvl 287-11409-1 1270 (1853)
İ.Mvl 287-11409-2 1270 (1853)
İ.Mvl 292-11731-1 1270 (1853)
İ.Mvl 311-129-62-1 tarihsiz belge
İ.Mvl 311-12962-2 1270 (1854)
İ.Mvl 311-12962-3 1270 (1854)

-
- İ.Mvl 311-129-62-4 1270 (1854)
İ.Mvl 348-15138-1 1272 (1856)
İ.Mvl 381-16707-1 tarihsiz belge
İ.Mvl 381-16707-2 1271 (1855)
İ.Mvl 381-16707-3 1272 (1855)
İ.Mvl 381-16707-4 1272 (1855)
İ.Mvl 381-16707-5 1273 (1857)
İ.Mvl 381-16707-6 1274 (1857)
İ.Mvl 381-16707-7 1274 (1857)
İ.Mvl 381-16707-8 1274 (1857)
İ.Mvl 482-21885-1 tarihsiz belge
İ.Mvl 482-21885-2 tarihsiz belge
İ.Mvl 482-21885-3 tarihsiz belge
İ.Mvl 482-21885-4 tarihsiz belge
İ.Mvl 482-21885-5 tarihsiz belge
İ.Mvl 482-21885-7 1279 (1863)
İ.Mvl 482-21885-8 1279 (1863)
İ.Mvl 482-21885-9 1279 (1863)
İ.Mvl 482-21885-10 1279 (1863)
İ.Mvl 487-22084-1 tarihsiz belge
İ.Mvl 487-22084-2 1280 (1863)
İ.Mvl 487-22084-3 1280 (1863)
İ.Şd 8-439-1 1285 (1868)
İ.Şd 8-439-2 1285 (1868)
İ.Şd 8 439-3 1285 (1868)
İ.Şd 8 439-4 1285 (1868)
İ.Şd 8 439-5 1285 (1868)
İ.Şd 8 439-6 1285 (1868)
İ.Şd 18 757-1 1286 (1870)
İ.Şd 18 757-2 1286(1870)
İ.Şd 50 2806-1 1297 (1880)
İ.Şd 50 2806-2 1297 (1880)
İ.Şd 50 2808-1 1297 (1880)
İ.Şd 50 2808-2 1297 (1880)
İ.Şd 54-3039-1 1298 (1881)
İ.Şd 54-3039-2 1298 (1881)
İ.Şd 91-5406-1 1305 (1888)
İ.Şd 91-5406-2 1305 (1888)
İ.Şd 91-5406-3 1305 (1888)
İ.Şd 96-5729-1 1306 (1889)
İ.Şd 96-5729-2 1306 (1889)
İ.Şd 100-5978-1 1307 (1890)
İ.Şd 100-5978-2 1307 (1890)
Mvl 56-47 1264 (1848)
Mvl 839-110 1277 (1861)
Mvl 844-25 1277 (1861)
Mvl 850-29 1279 (1863)
Mvl 429-19 1280 (1864)
Mvl 870-138 1282 (1866)
-

Mkt.Mhm 245-75 1279 (1863)
Mkt.Mhm 311-8 1281 (1865)
Mkt.Mhm 364-13 1283 (1867)
Mkt.Mhm 365-84 1283 (1867)
Mkt.Mhm 406-56 1285 (1869)
Mkd.Nzd 84-6 1269 (1852)
Mkt.Nzd 191-31 1272 (1855)
Mkt.Nzd 279-38 1275 (1858)
Mkt.Nzd 304-11 1276 (1859)
Mkt.Nzd 351-62 1277 (1860)
Mkt.Mhm 179-5 1276 (1859)
Şd 3-15 1290 (1874)

Diğer Kaynaklar

- Akyıldız, A. (2010), Şirket-i Hayriye, TDV İslam Ansiklopedisi, 39. 201--203
Alnar, G. (1937), Haliçteki köprüler, Akşam 13,15,17,25,27.
Çeçen, K. (1976), Haliç sempozyumu, İstanbul.
Eski Galata köprüsü sempozyumu. (1990), İBB.
Evren, B. (1994), Galata köprüleri tarihçesi İstanbul.
Eyice, S. (1997), Haliç ve Haliç köprüleri, TDV İslam Ansiklopedisi. 15. 264-280
Gönen, A.K. (1995), Tarih boyunca Haliçte Galata ve Unkapanı köprüleri, Antik dekor dergisi, sayı.32, 120-125, İstanbul.
Gül, H. İ. (2015), Antik çağdan günümüze İstanbul tarihi Ansiklopedisi, ekonomi bölümü, su yönetimi maddesi, Cilt 6. 366-375
Gül, H.İ. (2019), Deniz hamamları işletmesi Afro- Asya araştırmaları Dergisi, 4(7), 74-92
Gönüllü, A. R. (2011), S.Ü. Osmanlının son döneminde yol vergisi (1866-1921) Türkiyat araştırmaları enstitüsü, 289-333
İlter, İ. (1973), Boğaz ve Haliç Geçişlerinin Tarihçesi. Ankara.
İpşirli, M. (1992), Bilad-ı Selase, TDV İslam Ansiklopedisi. 6. 151-152.
Mazak, M. (1998), İstanbul'da kayıkçı esnafı ve 1802 tarihli kayıkçı esnafı sayım defteri. M.Ü. Türkiyat araştırmaları enstitüsü İstanbul.
Tabakoğlu, A. (2014), Osmanlı döneminde İstanbul'un iaşesi, Uluslararası İstanbul'u Sempozyumu II.
Tutel, E. (1995), Köprülerden önce ve sonra haliçte ulaşımın hikayesi, Haliç sularında yolcu vapurları, sayı.15 39-45, İstanbul.
Ünal, E. (2005), Müjde köprü parası kaldırıldı, Popüler tarih, yıl.6, sayı. 2005/58.

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Gelişmekte Olan Ülkelerde Küreselleşmenin Çevre Üzerine Etkileri¹

The Effect of Globalisation on The Environment in Developing Countries

Neşe TUNÇBİLEK^a Recep ULUCAK^{b*}

^aBağımsız araştırmacı, TÜRKİYE

ORCID: 0000-0003-4933-6093

^bDoç. Dr., Erciyes Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Kayseri / TÜRKİYE

ORCID: 0000-0001-9938-0063

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 4 Eylül 2020

Kabul tarihi: 19 Nisan 2021

Anahtar Kelimeler:

Küreselleşme,

Çevre sorunları,

Ekolojik ayak izi

ARTICLE INFO

Article History:

Received September 4, 2020

Accepted April 19, 2021

Keywords:

Globalization,

Environmental degradation,

Ecological footprint

ÖZ

Bu çalışma küreselleşmenin çevre üzerindeki etkisini analiz etmektedir. Bunun için küreselleşme ile kontrol edilen bir çevresel Kuznets eğrisi modeli takip edilmektedir. Analizde Türkiye, Çin, Endonezya, Güney Afrika, Brezilya, Şili, Mısır, Tayland, Kolombiya, Meksika, Filipinler, Peru, Malezya, Polonya, Hindistan olmak üzere 15 gelişmekte olan ülkenin 1970-2016 dönemine ait yıllık verileri kullanılmıştır. Analizde panel birim kök testleri, panel eşbütünleşme testleri ve panel eşbütünleşme tahmincileri kullanılmıştır. Çalışmada literatürden farklı olarak çevresel tahribatların en kapsamlı göstergesi, ekolojik ayak izi, bağımlı değişken olarak tercih edilmektedir. Değişkenler arasındaki ilişkiyi tespit etmek için öncelikle birim kök testleri, eşbütünleşme testleri uygulanmıştır ve daha sonra uzun dönem katsayıları tahmin edilmiştir. Ekonometrik uygulamaların sonucunda kişi başı gayri safi yurtiçi hasıla (GSYİH) ve kişi başı gayri safi yurtiçi hasılının karesinin (GSYİH) ekolojik ayak izini arttırdığı, küreselleşmenin ise ekolojik ayak izini azalttığı sonuçları elde edilmiştir. Buna ekolojik ayak izi açısından çevresel Kuznets eğrisi hipotezinin geçerli olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

ABSTRACT

In this study, we investigated the environmental impact of globalization in fifteen developing countries over the period from 1970 to 2016. The countries are Brazil, Chile, China, Colombia, Egypt, India, Indonesia, Malaysia, Mexico, Peru, Poland, Philippines, South Africa, Thailand, and Turkey. To this end, an environmental Kuznets curve model controlled by globalization was followed. Contrary to the prevailing literature, the most comprehensive indicator of environmental damage, the ecological footprint, was used as the dependent variable in the study. In order to determine the relationship between the variables, firstly unit root tests and cointegration tests were applied and then the long-term coefficients were estimated. As a result of econometric applications, per capita gross domestic product (GDP) and the square of per capita gross domestic product (GDP) increase the ecological footprint, while globalization reduces the ecological footprint. So, it is concluded that the environmental Kuznets curve hypothesis is not valid in case the ecological footprint is used to represent environmental degradation.

¹ Bu çalışma Doç. Dr. Recep Ulucak danışmanlığında Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalında kabul edilen aynı başlıklı yüksek lisans tezinden türetilmiştir. Ayrıca, ENSCON 2020 Uluslararası Enerji, Ekonomi ve Güvenlik konferansında bildiri olarak sunulmuştur.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: r.ulucak@erciyes.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

The role of globalization on environmental quality has been analyzed from both theoretical and empirical aspects. However, as is in theoretical explanations, the empirical literature has not yet reached a consensus to highlight globalization's probable effects on the environment, especially in developing countries. Developing countries can achieve higher economic growth rates and a better standard of living by increasing their economic production thanks to globalization. However, high economic growth requires high energy demand, which leads to high emissions and serious threats to humans and the environment. On the other hand, globalization has possible positive effects on the environment. One of these is that multinational companies transfer their clean technologies to developing countries through trade and foreign direct investments. Therefore, industrialized countries' environmentally friendly technologies may be an important factor in reducing CO₂ emissions for developing countries. Another explanation for globalization's positive effect on the environment is that economic liberalization increases the citizens' income level and the wealthy citizens demand a cleaner environment. As the income level reaches a certain threshold point, dirty and old technologies will be replaced by new and improved technologies that increase environmental quality. With the increasing income levels of individuals, their demands for environmental quality will also increase. Thus, environmental pollution due to production and consumption preferences to environmentally friendly products with the least environmental damage will be reduced. This mechanism, which is mostly triggered by free trade and the resulting increase in income, is called the Environmental Kuznets curve hypothesis. In the light of these explanations, the aim of this study is to analyze the impact of globalization on the environment in developing countries. For this purpose, Turkey, China, Indonesia, South Africa, Brazil, Chile, Egypt, Thailand, Colombia, Mexico, the Philippines, Peru, Malaysia, Poland, 15 developing countries, including India, were selected. These countries were selected according to the developing countries classification listed by the S&P Dow Jones Index. In this study, different from the literature, the ecological footprint variable was used instead of CO₂ emissions to represent the environment. Because ecological footprint variable represents environmental degradation more comprehensively than CO₂ emissions. For example, CO₂ emission represents only air pollution, while EF represents a degradation in 6 environmental subcomponents. These components are as follows: grazing land footprint, forest land footprint, fishing grounds footprint, cropland footprint, build up land footprint and carbon footprint. Apart from that, real income per capita and KOF globalization data were used. Then, using the Environmental Kuznets curve approach, the study model was formed. For each variable in the study model, annual data set covering the period 1971-2016 was used. Before proceeding to estimate the study model that is based on an Environmental Kuznets curve concept, it was checked whether each variable in the study model was stationary or not, and it was determined that all variables have a unit root at the level, but were stationary when their first difference was taken. Then, whether the working model has a cointegration relationship was tested. After confirming that the model is cointegrated, long-term model parameters were estimated using FMOLS and DOLS estimators, which are widely used non-stationary panel data methodologies.

According to the results, per capita real income and its square have a positive effect on the ecological footprint. Globalization, on the other hand, has a negative effect, that is, a reducing effect on the ecological footprint. All parameters estimated by FMOLS method are statistically significant. However, the coefficient estimated for per capita real income by DOLS method is statistically insignificant. Apart from that, the coefficients obtained by both estimators are consistent in terms of their signs. These results show that the Environmental Kuznets curve hypothesis is not valid. In other words, as the income level increases, environmental pollution continues to increase in developing countries. However, the impact of Globalization on the ecological footprint is negative. Accordingly, as globalization increases, the ecological footprint of developing countries decreases. Globalization can enable people to buy clean technologies or make environmental transformations as it increases global ecological awareness. Globalization can be an excellent opportunity for developing countries to transfer clean technology through multinational companies and reduce environmental pressure because developing countries may not have sufficient economic power to purchase clean technology without foreign supports. The ultimate goal of developing countries is not just to grow and develop; At the same time, this process should be maintained in a sustainable and environmentally friendly manner. In this context, developing countries should be aware of the pressure created on the ecosystem while trying to attract foreign direct investments, which is the most critical benefit of globalization, and prepare environmentally friendly policies against investments that will disrupt the environment. As a result, with the increasing globalization, the political measures to be taken by developing countries will improve the environment and will be a significant determinant for the sustainability of growth and development.

Giriş

Dünya çok hızlı değişmekte ve önemli dönüşümler yaşamaktadır. Ulusal sınırlar ekonomik aktörler için anlamını kaybetmekte ve daha önemsiz hale gelmektedir (Eickelpasch, 2013, s. 9-17). İşletmeler küresel oyuncular rolünü almakta ve küresel ağlar oluşturmaktadır (Beck, 1997, s. 13-30). Devletler bölgesel birlikler oluşturmak için bir araya gelmekte ekonomik ve mali sorunları küresel düzeyde çözmeye çalışmaktadır (Teusch, 2004, s. 5-9). Ulusal finans piyasaları yerini; tüm katılımcılar için serbest piyasa erişimi sunan, devasa miktarda para birimini anında farklı para birimleriyle değişme imkânı oluşturan, kuvvetli dalgalanan Menkul kıymet fiyatları ve döviz kurları ile hızlı bir şekilde kar ve zarar etmeyi gerçekleştirebilen küresel finans piyasalarına bırakmaktadır (Hedrich, Klaiber, Köhler, Krklau, Laschet, Link, Polenz 1996, s. 7). Bilgi maliyetleri ve işlem maliyetleri düşerken, sistemlerin krizlere karşı hassasiyeti artmaktadır. Uluslararası iş birliği, ittifaklar ve birleşmelerin sayısı ve yapıları giderek kafa karıştırıcı hale gelmekte, klasik devlet egemenliği kavramını aşındırmaktadır. Artık dünyanın her bölgesinde, bütün iş sahalarında, bilimde ve teknolojiye kısaca insana dair her konuda ifade edilen değişim ve dönüşümlerin en genel anlamda küreselleşme süreci olduğu yaygın bir kanaat olarak karşımıza çıkmaktadır (Koch, 2016, s.3-16). İletişim ve ulaşım teknolojilerindeki hızlı gelişmeler, dünyayı daha küçük bir yere dönüştürürken, insanları ve ülkeleri birbirine yaklaştırarak, zaman ve mesafeyle sınırlı bir dünyayı da ortadan kaldırmaktadır. Yeni şirket yapılarının oluşması, teknolojinin gelişip yayılması, ulaşım olanaklarının kolaylaşması ve çok ucuzlaması, serbestleşen dış ticaret vb. değişimler ile küreselleşmenin doğuşunun tamamladığını rahatlıkla görülebilmektedir (Sarıkaya, 2014, s.20).

Küreselleşme hareketi ekonomik, kültürel, siyasal, toplumsal, teknolojik ve çevresel süreçleri etkilemektedir (Hamm, 2001, s.46). Dünya üzerinde yaşanmakta olan küreselleşme süreci insanlığa yeni olanaklar sunmasının yanı sıra yeni sorunların ortaya çıkmasına, mevcut sorunların ise daha geniş çapta etkili olmasına yol açmaktadır. Bu sorunların en önemlilerinden biri de çevre sorunlarıdır (Pflüger, 2013, s.171-180).

Çevrenin sağladığı kaynaklar sınırsız olmadığı gibi çevresel sorunlarının kaynağı toplumların üretim ve tüketim faaliyetlerini gerçekleştirirken çevreyi dikkate almamaları olarak gözlenmektedir (Ulucak ve Erdem 2013). Sanayileşme, kentleşme, teknolojik ilerlemeler, küreselleşme, ticaretteki sınırların ortadan kalkması ve hızlı nüfus artışı nedeniyle (Karabıçak ve Armağan, 2004, s.205) doğal kaynaklar üstündeki baskı günden güne daha da artmakta, doğanın “taşıma kapasitesi” sınırlarına ulaşmakta ve hatta sınırlarını aşmaktadır (Doğan, Seçme ve Akten, 2017, s.11). Bu durum ekonomik kalkınmanın doğal kaynaklara yönelik ihtiyacını ve çevreyle olan bağlantısını gözler önüne sermektedir.

Küreselleşmenin etkisiyle son kırk yılda dünya ekonomisi muazzam bir ekonomik büyüme yaşamıştır. Yüksek ekonomik büyüme ile enerji kullanımında artmış bu ise çevresel sorunların büyümesine katkıda bulunmuştur (Shahbaz, Nasreen, Ahmed, Hammodueh 2017, s.1). Çevresel tahribatların önemli büyüklükteki kısmı enerjinin üretimi, dönüşümü ve tüketiminden kaynaklanmaktadır. Bu işlemlerde en çok birincil fosil yakıtlar kullanılmaktadır. Bu yakıtların yanması esnasında karbon oksijenle birleşir ve birincil sera gazı olan CO₂ oluşur. Birincil fosil yakıtların yanmasından kaynaklanan atmosfere sera gazı salımı en önemli çevresel sorunları ortaya çıkarmaktadır (Sweeney, 2000, s.20). Dünya toplumunun karşı karşıya kaldığı en ciddi çevre sorunları insani faaliyetlerden kaynaklanan sera gazı (GHG) emisyonlarının oluşturduğu küresel ısınma ve bunun sonucunda ortaya çıkan iklim değişikliğidir (Bayraç, 2010, s.231; Houghton, 2009, s.9-10). 8 Ekim 2018 tarihinde yayımlanan BM-Hükümetlerarası İklim Değişikliği Paneli'nin (IPCC) küresel ısınmaya dair özel raporuna göre küresel ısınmanın, mevcut hızda artmaya devam etmesi halinde 2030 ve 2052 yılları arasında 1,5 ° C'ye

ulaşacağı, bunun ise geri dönüşü mümkün olmayan bir yıkımla insanlığın karşı karşıya bırakacağı belirtilmektedir. Ayrıca küresel ısınma engellenemezse; doğal yaşam alanları ve türlerin kaybına neden olmakla kalmayacak, buzulların erimesi ve deniz seviyesinin yükselmesi sonucu organizmalar, ekosistemler üzerinde olduğu kadar insan sistemleri ve refahı üzerinde geri dönüşü mümkün olmayan yıkımlara neden olacağı vurgulanmaktadır (IPCC SR15, 2018, s.1-25).

Yapılan araştırmalar sonucu, karbon emisyonlarının büyük kısmının hızlı ekonomik büyüme nedeniyle gelişmekte olan ülkeler tarafından oluşturulduğu bilinmektedir (Khalid ve Long, 2013, s.189). Bu noktada gelişmekte olan ülkelerin temiz teknoloji satın alma güçlerinin olmaması nedeniyle küreselleşme gelişmekte olan ülkelere çok uluslu şirketler kanalıyla uluslararası pazarlardan enerji tasarruflu teknolojiler elde etmelerine olanak sağlayabilir. Bu durum gelişmekte olan ülkelerin üretim süreçlerinde daha verimli enerji kullanmalarına ve karbon emisyon seviyelerini düşürmelerine yardımcı olabilir (Copeland ve Taylor, 2004, s.10; Shahbaz, Shahzad, Mahalik, 2017, s.4). Grossman ve Kruger'e (1991) göre dış ticaretten kaynaklanan çevresel bozulmalar politika yapıcılar tarafından yönlendirilen daha iyi çevresel yönetimlerle önlenabilir. Bu bağlamda, küreselleşme, gelişmiş ülkelere teknoloji transferleri ve daha iyi çevre yönetimi ile ülkelerin çevresel kaliteyi artırmalarına yardımcı olabilir (Jayadevappa ve Chhatre, 2000, s.175-180). Ayrıca, küreselleşmeyle gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki artan ekonomik ve ticari ilişkiler, ithalatçı ülkelerin zorunlu şartlarını karşılamak amaçlı yeşil teknoloji yatırımlarına teşvik edebilir (Dreher, 2006, s.1092). Dolayısıyla serbest ticaret çevre üzerindeki olumsuz etkilerin azaltılmasında yardımcı olabilir (Antweiler, Copeland, Taylor, 2001, s.877-908). Küreselleşmenin çevre üzerine olumlu etki sağlayabileceği bir başka nokta eğer ülkeler çevresel kaygılara dikkat çekme eğilimindeyse, küreselleşme toplumların birbirleriyle daha yakından etkileşime girmelerini sağladığı için çevresel farkındalığı artırabilir (Hao, 2016, s. 991-1004).

Küreselleşmenin çevre kalitesi üzerinde nasıl bir rol oynadığı teorik ve ampirik olarak araştırılmaktadır. Ancak, teorik açıklamalarda da olduğu gibi, ampirik literatürde özellikle gelişmekte olan ülkelerdeki olası etkileri aydınlatmak için henüz bir fikir birliğine varılamamıştır (Bilgili, Ulucak, Koçak ve İlkay 2019, s. 1-14). Dolayısıyla bu çalışmada Türkiye, Çin, Endonezya, Güney Afrika, Brezilya, Şili, Mısır, Tayland, Kolombiya, Meksika, Filipinler, Peru, Malezya, Polonya, Hindistan olmak üzere 15 gelişmekte olan ülke için 1970-2016 dönemi panel veri yöntemleriyle küreselleşmenin çevresel etkisi analiz edilerek mevcut literatüre katkıda bulunmak amaçlanmıştır. Çalışmada literatürden farklı olarak çevresel tahribatın en kapsamlı göstergesi ekolojik ayak izi (EF) değişkeni kullanılmaktadır. Literatürdeki yapılan ampirik çalışmalarda çoğunlukla çevresel bozulmaları gözlemlemek için CO₂ emisyonları kullanılmıştır. EF değişkeni CO₂ emisyonlarına göre çevredeki bozulmaları daha kapsamlı olarak temsil etmektedir (Ulucak ve Apergis, 2018, s. 21-27; Ulucak ve Lin, 2017, s.337-343). Örneğin CO₂ emisyonları sadece hava kirliliğini temsil ederken EF çevresel 6 alt bileşendeki bozulmayı temsil etmektedir. Bu bileşenler şu şekildedir: otlak ve orman alanı ayak izi, balıkçılık sahası ayak izi, tarım arazisi ayak izi, yapılaşma ayak izi ve karbon ayak izidir (Wackernagel ve Rees, 1996, s.83-120). Ayrıca çalışmada küreselleşmenin farklı boyutlarını içeren genel küreselleşme endeksi (KOF) kullanılmaktadır. Çalışmanın ekonometrik uygulamasında ise panel veri yöntemleri kullanılmaktadır.

Küreselleşmenin Çevresel Etkileri Üzerine Yapılan Çalışmalar

Mevcut literatürde küreselleşme göstergesi olarak ticari açıklık, kısa ve uzun süreli sermaye hareketleri, finansal gelişme, doğrudan yabancı yatırımlar gibi değişkenler sıklıkla kullanılmıştır. Ancak 2000'li yıllardan sonra küreselleşmeyi daha kapsamlı ölçmek için geliştirilen çeşitli endeksler kullanılmaya başlanmıştır. Çünkü küreselleşme, ticari açıklık ve

sermaye hareketleri gibi göstergelerin ötesine geçen ekonomik, sosyal, siyasi, yönleri de içeren çok yönlü bir kavramdır. Bu kısımda, küreselleşmeyi daha geniş bir açıdan ele alan ve çevre ile ilişkisini buna göre ölçümleyen endeksler ile yapılmış çalışmalara yer verilmiştir.

Frankel (2003), çalışmasında küreselleşme ve çevre arasındaki ilişkiyi incelemiş, küreselleşmenin tek bir yargıyla tamamen çevre için iyi” veya “kötü” olarak değerlendirilemeyeceği sonucuna ulaşmıştır. Bir yandan, daha yüksek çıktı ölçeği daha fazla kirlilik, ormansızlaşma ve diğer çevresel zararlar anlamına gelirken, diğer taraftan, ekonomik faaliyetlerin bileşimindeki ve tekniklerindeki değişimler sayesinde gelir artışına bağlı olarak çevresel bozulmanın azaltılabileceği sonucuna ulaşmıştır. Daha sonra çevre ve küreselleşme arasındaki bu beklentiler pek çok çalışma tarafından analiz edilerek farklı ülkeler, farklı gelir grupları, farklı dönemler ve farklı analizler neticesinde farklı sonuçlar elde edilmiştir. Baek, Cho ve Koo (2008), araştırmalarında küreselleşmenin çevreye olan etkisini 1960-2000 dönemi için 50 gelişmiş ve gelişmekte olan ülkenin kükürt emisyonu (SO₂), gelir ve ticari açıklığı ile ilgili yıllık zaman serisi verilerini kullanarak incelemişlerdir. Ek olarak ticari serbestleşmenin son yarım yüzyıl boyunca hem gelişmekte olan hem de gelişmiş ülkeler için çevre üzerindeki uzun vadeli etkisini test etmişlerdir. Sonuçlarda ticaret ve gelir artışının gelişmiş ülkelerde çevre kalitesini artırma eğiliminde olduğu, çoğu gelişmekte olan ülkede ise çevre kalitesi üzerinde olumsuz etkileri olduğu ortaya çıkmıştır. Martens ve Raza (2010), çalışmalarında Maastricht Küreselleşme Endeksi ile İnsani Gelişim Endeksi (İGE), Çevresel Performans Endeksi (EPI), Küresel Çevre Tesisi Yararları Endeksi (GBI), Sorumlu Rekabet Edebilirlik Endeksi (RCI) ve Sürdürülebilir Toplum Endeksi (SGK) gibi geniş Sürdürülebilirlik Endekslerini birleştirerek 117 ülke için küreselleşmenin sürdürülebilir olup olmadığını analiz etmişlerdir. Sonuç olarak çalışmada sürdürülebilirlik ve küreselleşme arasındaki ilişkinin karmaşık bir ilişki olduğu sonucuna varılmıştır; çünkü ilişki bazı alanda pozitif (örneğin, ekonomik veya insani gelişme) bazı alanlarda da negatif (örneğin çevresel) olabilmektedir. Leitão (2013), çalışmasında 1980-2010 dönemi Portekiz, İspanya, Yunanistan ve İrlanda’ya ait panel verilerle küreselleşme ile karbon emisyonları, ekonomik büyüme, enerji tüketimi arasındaki ilişkiyi çevresel Kuznets eğrisi (ÇKE) hipotezi bağlamında araştırmaktadır. Analiz sonuçlarında küreselleşmenin CO₂ salınımını azaltıcı etkisi tespit edilmiştir. Sonuçlara göre ÇKE hipotezinin geçerliliği doğrulanmıştır. Shahbaz, Ozturk, Afza ve Ali (2013), çalışmalarında Türkiye ekonomisi için 1970-2010 dönemine ait yıllık verileri kullanarak CO₂ emisyonları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiye enerji yoğunluğu ve küreselleşmeyi de dâhil ederek incelemektedir. Ampirik sonuçlara göre ekonomik büyümenin CO₂ emisyonları üzerinde uzun dönemde azaltıcı etkisi bulunmaktadır. Bulgular ÇKE hipotezini desteklemektedir. Lee ve Min (2014), çalışmalarında 55 ülke için 1980 – 2011 yılları arası panel veri yöntemlerini kullanarak küreselleşmenin karbon emisyonları üzerindeki etkisini incelemişlerdir. Tahmin sonuçları küreselleşmenin karbon emisyonlarını azaltmada olumlu bir faktör olduğunu göstermektedir. Bulgular aynı zamanda bir ekonominin küreselleşmesinin ve teknoloji kullanımı ile birlikte karbon salınımının azaltmada önemli bir rol oynadığını göstermektedir. Shahbaz, Mallick, Mahalik ve Loganathan (2015), küreselleşme ve karbon emisyonları arasındaki ilişkiyi 1970-2012 dönem aralığı yıllık verileri kullanılarak Hint ekonomisi için incelemişlerdir. Ampirik bulgularda küreselleşmenin CO₂ salınımını arttırdığı tespit edilmiştir. Shahbaz, Mallick, Mahalik ve Sadorsky (2016), çalışmalarında 1971-2012 dönemi Hindistan için ekonomik büyüme, finansal gelişme ve kentleşmeyi enerji fonksiyonunda bir araya getirerek küreselleşme ve enerji tüketimi arasındaki ilişkiyi analiz etmişlerdir. Elde edilen bulgulara göre uzun vadede küreselleşme enerji tüketiminde düşüşe yol açmaktadır. Ayrıca ekonomik büyüme ve kentleşme, enerji tüketiminin artmasına yol açan kilit faktörlerdir. Shahbaz, Bhattacharya ve Klaid (2016), çalışmalarında küreselleşmenin Avustralya’da CO₂ emisyonları üzerindeki etkisini test etmişlerdir. Ampirik analiz sonuçlarında

ekonomik küreselleşmenin sosyal ve politik küreselleşmeye kıyasla emisyonları azaltıcı etkisini tespit etmişlerdir. Ahad ve Khan (2016), araştırmalarında Bangladeş için 1972-2015 döneminde küreselleşme, çevresel bozulma, endüstriyel üretim, enerji tüketimi ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Ampirik bulgular, küreselleşmenin, endüstriyel üretimin ve enerji tüketiminin çevresel bozulmayı olumlu yönde etkilediğini, ancak ekonomik büyümenin uzun vadede ve kısa vadede çevresel bozulmayı olumsuz yönde etkilediğini göstermektedir. Shahbaz, Shahzad ve Mahalik (2018), araştırmalarında Japonya için 1970-2014 yıllık verilerini kullanarak küreselleşmenin CO₂ emisyonları üzerindeki etkisini incelemişlerdir. Küreselleşmeden kaynaklı olumlu ve olumsuz şokların etkilerini incelemek için eşik NARDL (TNARDL) eşbütünleşme modeli uygulamışlardır. Çalışmadan elde edilen sonuçlara göre küreselleşme, ekonomik büyüme ve enerji tüketimi kısa vadede karbon salımlarını önemli ölçüde artırmaktadır. Shahbaz, Shahzad, Mahalik ve Hammoudeh (2017), çalışmalarında küreselleşme ve CO₂ emisyonları arasındaki nedensellik ilişkisini 1970–2014 dönem aralığını kapsayan hem zaman serileri hem de panel veri tekniklerini kullanarak Asya, Kuzey Amerika, Batı Avrupa ve Okyanusya'daki 25 gelişmiş ekonomi için incelemişlerdir. Ampirik sonuçlar, küreselleşmenin karbon emisyonlarını arttırdığını göstermektedir. Twerefou, Danso-Mensah ve Bokpin (2017), çalışmalarında ekonomik büyümenin ve küreselleşmenin çevresel kalite ve sürdürülebilirlik üzerindeki etkilerini ÇKE hipotezi bağlamında 1990-2013 dönemleri boyunca 36 Sahra-altı Afrika ülkeleri için panel veri kullanarak analiz etmişlerdir. Sonuç olarak ekonomik büyüme ile çevresel kalitesi ve sürdürülebilirlik arasında pozitif bir ilişki olduğu ortaya çıkmıştır. Ayrıca hem çevresel kalite hem de sürdürülebilirlik için ÇKE ilişkisine dair ampirik kanıtlar gözlenmiştir. Analiz sonuçlarında küreselleşmenin çevresel kalite ve sürdürülebilirlik üzerinde olumsuz bir etkiye sahip olduğu ortaya çıkmıştır. Shahbaz, Khan, Ali ve Bhattacharya (2017), çalışmalarında Çin ekonomisi için 1970-2012 döneminde ÇKE hipotezinin geçerliliğini kömür tüketimini ve küreselleşmeyi de içerecek şekilde incelemişlerdir. Çalışmada ÇKE hipotezinin Çin için geçerli olduğu tespit edilmiştir. Bununla birlikte kömür tüketiminin CO₂ emisyonlarını artırdığı ve küreselleşmenin çevre kalitesini iyileştirdiği sonuçları elde edilmiştir. Rudolph ve Figge (2017), çalışmalarında küreselleşmenin ekolojik sonuçlarını 1981–2009 dönemi 146 ülkeyi kapsayan veri seti ile incelemişlerdir. Analizlerinde Ekolojik Ayak İzini (EF) çevresel tahribatın bir göstergesi olarak kullanırken, küreselleşme endeksini (KOF) küreselleşmenin siyasal, ekonomik ve sosyal boyutları ölçmek için kullanmaktadırlar. Bulgular, ekonomik ve sosyal küreselleşmenin EF değerini artırdığını, siyasal küreselleşmenin ise hiçbir etki yaratmadığı göstermektedir. Sonuçlar ışığında küreselleşmenin EF üzerinde farklı etkileri olabileceği değerlendirilmektedir. Figge, Oebels ve Offermans (2017), çalışmalarında sürdürülebilir kalkınma ile küreselleşmenin çevresel boyutu arasındaki istatistiksel ilişkiyi Maastricht Küreselleşme Endeksini (MGI)'ni kullanarak analiz etmişlerdir. Araştırmalarında Ekolojik Ayak İzini, küreselleşmenin farklı etki alanlarını değerlendirmek için kapsamlı bir gösterge olarak kullanmaktadırlar. Ampirik analiz sonuçlarına göre küreselleşme çevre üzerindeki baskılara katkıda bulunmaktadır. Rahman ve Miah (2017), araştırmalarında fosil kaynaklar ve yenilenebilir enerji kaynakları ile küreselleşme düzeyi arasındaki ilişkiyi analiz etmişlerdir. Bulgular fosil kaynaklı yani petrol ve kömürden elde edilen elektrik üretimindeki bir artışın küreselleşmenin seviyesini düşürdüğünü ve çevreye zarar verdiğini ortaya koymaktadır. Dahası, enerji üretimi için yenilenebilir enerji kullanımının küreselleşme düzeyinde önemli bir olumsuz etkisi olduğunu tespit edilmiştir. Shahbaz, Shahzad, Alam ve Apergis (2018), BRICS ülkelerinde küreselleşmenin ve ekonomik büyümenin enerji tüketimi üzerindeki asimetric etkisini incelemişlerdir. Bulgular ekonomik büyümedeki olumlu bir şokun enerji tüketimini arttırırken, olumsuz bir şokun enerji tüketimini azaltığı ortaya çıkmıştır. Olumlu (olumsuz) küreselleşme şokları Brezilya ve Rusya'da (Brezilya ve Güney Afrika) enerji tüketimini önemli ölçüde azaltmıştır (arttırmıştır). Rusya ve

Çin'deki olumsuz küreselleşme şoklarıyla enerji tüketiminin azaldığı görülmüştür. Hindistan'da, küreselleşme (hem olumsuz hem de olumlu şoklar) enerji tüketimini azaltmıştır.

Mevcut literatür bulgularının işaret ettiği gibi küreselleşmenin çevre üzerindeki etkisi net değildir ve gelişmekte olan ülkeler için küreselleşmenin sağladığı çevresel avantajların kirliliğin azaltılmasında etkili olacağı önemli bir tartışma konusudur. Dolayısıyla bu çalışmada literatürden farklı olarak daha kapsamlı bir çevre göstergesi olan ekolojik ayak izi bakımından gelişmekte olan ülkelerde küreselleşmenin etkisi analiz edilmektedir.

Model, Veri Seti ve Yöntem

Küreselleşmenin çevre üzerine etkilerini analiz etmeye yönelik çalışmalarda iki temel sorun oluşmaktadır. Bunlardan birincisi analizlerde çevredeki bozulmayı göstermek için CO₂ emisyonlarının kullanılmasıdır (Destek, 2019; Hao, 2016; Khan ve Ullah, 2019; Leitão, 2013; Shahbaz, Khan, Ali ve Bhattacharya 2017; You and Lv, 2018). CO₂ emisyonları tüm kirlilik türlerini kapsamamasından dolayı ekonometrik analizlerde çevresel bozulmayı temsil etmek için kullanımı sıklıkla sorgulanmaktadır (Gill, Viswanathan, Hassan 2018, s.1636-1642). Bu çalışmada literatürden farklı olarak çevreyi temsil etmek amacıyla CO₂ emisyonları yerine ekolojik ayak izi (EF) değişkeni kullanılmıştır. Çünkü EF değişkeni CO₂ emisyonlarına göre çevredeki bozulmaları daha kapsamlı olarak temsil etmektedir (Ulucak ve Apergis, 2018, s. 21-27; Ulucak ve Lin, 2017, s.337-343). Örneğin CO₂ emisyonları sadece hava kirliliğini temsil ederken EF çevresel 6 alt bileşendeki bozulmayı temsil etmektedir. Bu bileşenler şu şekildedir: otlak ve orman alanı ayak izi, balıkçılık sahası ayak izi, tarım alanı ayak izi, yapılaşma ayak izi ve karbon ayak izi bileşenlerinden oluşmaktadır (Wackernagel ve Rees 1996, s.83-120). EF metodolojisinin bir başka önemli yönü, geniş bir yelpazeye sahip olan çevresel verileri tek bir göstergeye dönüştürebilmesidir (Costanza, 2000, s.342). EF'yi çevresel değişken olarak kullanmanın birçok önemli avantajı vardır. Üretim ve tüketimin çevre üzerindeki doğrudan ve dolaylı etkilerini vurgulamaya yardımcı olur. Örneğin, bir tarımsal ürün üretmek için gerekli olan toprak doğrudan bir etki olduğundan, diğer girdiler dolaylı etkilerdir. Bu nedenle, EF hem arazi kullanımını hem de diğer kaynakları kapsayarak hem doğrudan hem de dolaylı etkileri dikkate almaktadır (McDonald ve Patterson, 2004, s.49-67).

Küreselleşme ile ilgili çalışmalarda oluşan ikinci sorun, küreselleşmeyle ilgili ampirik araştırmalarda genel etkiyi yakalamak için ticari açıklık veya doğrudan yabancı yatırımlar gibi sadece küreselleşmenin bir boyutuna odaklanılmasıdır. Oysaki küreselleşme ekonomik, sosyal ve politik gibi yönleri bulunun çok boyutlu bir olgudur. Küreselleşmenin etkilerini tahmin etmek için yalnızca bir sınırlı göstergenin kullanılması, güvenilir bulgular üretmeyebilir ve uygunsuz göstergenin kullanılması nedeniyle fazla tahmin edilen veya yetersiz tahmin edilen katsayılar ortaya çıkabilir (Pekarskiene ve Susniene, 2014; Rodriguez ve Rodrik, 2000; Ulucak, 2018). Bu çalışmada Dreher (2006), Dreher, Gaston ve Martens (2008) tarafından önerilen küreselleşmenin ekonomik, sosyal ve politik boyutlarını kapsayan KOF endeksi kullanılmıştır (Rudolph ve Figge, 2017; Salahodjaev, 2016; Salahuddin, Ali, Vink, ve Gow, 2019; Shahbaz, Lahiani, Abosedra ve Hammoudeh, 2018; Shahbaz, Mahalik, Shahzad ve Hammoudeh, 2018).

Analizde kullanılan panel veriler ekolojik ayak izi (EF), küreselleşme göstergeleri KOF (ekonomik küreselleşme, sosyal küreselleşme, politik küreselleşme) ve kişi başı gayri safi yurtiçi hasıladan (GDP) oluşmaktadır. Çalışma 15 gelişmekte olan ülke ile sınırlandırılmıştır. Ülkelerin seçimi S&P Dow Jones Endeksi tarafından listelenen gelişmekte olan ülkeler sınıflandırılmasına göre yapılmıştır. Bu ülkeler Türkiye, Çin, Endonezya, Güney Afrika, Brezilya, Şili, Mısır, Tayland, Kolombiya, Meksika, Filipinler, Peru, Malezya, Polonya, Hindistan'dır. Analizde kullanılan (i) ekolojik ayak izi verileri Küresel Ayak İzi Ağından (GFN), (ii) küreselleşme verileri (KOF) İsviçre Ekonomik Enstitüsü tarafından yayınlanan

2018 KOF Küreselleşme Endeksi'nden (iii) kişi başı gayrisafi yurtiçi hasılaya ait veriler Dünya Kalkınma Göstergesi (WDI)- Dünya Bankası veri tabanından temin edilmiştir. Analiz için mevcut ulaşılabilir veriler dikkate alınarak 1970-2016 gözlem aralığı seçilmiştir ve 1 numaralı model oluşturulmuştur.

$$\ln EF_{it} = \beta_0 + \beta_1 \ln GDP_{it} + \beta_2 \ln GDP_{it}^2 + \beta_3 \ln KOF_{it} + e_{it} \quad (1)$$

Modelde EF ekolojik ayak izini, GDP kişi başına gayrisafi yurt içi hasılayı, GDP² kişi başına gayrisafi yurt içi hasılanın karesini temsil etmektedir. KOF değişkeni ise toplam küreselleşmeyi yani ekonomik, sosyal ve politik küreselleşme boyutlarının etkisini içermektedir. $i=1, \dots, N$ ele alınan ülkeleri, $t=1, \dots, T$ zamanı göstermektedir.

Bu çalışmada uzun dönem katsayıların tahmini için Pedroni (2000, 2001) tarafından geliştirilen panel DOLS (Dynamic Ordinary Least Square) yöntemi ve panel FMOLS (Full Modified Ordinary Least Square) yöntemleri dikkate alınacaktır.

Grup ortalama panel FMOLS yöntemi aşağıdaki panel regresyon modeline dayanmaktadır (Dritsaki ve Dritsaki, 2014, s.132-135).

$$y_{it} = \alpha_i + \beta x_{it} + \mu_{it} \quad (2)$$

$$x_{it} = x_{it-1} + e_{it} \quad (3)$$

y_{it} bağımlı değişkeni, x_{it} bağımsız değişkenleri ve α_i sabit terimi göstermekte, ve paneli oluşturan yatay kesitler arasında bağımlılık olmadığı varsayılmaktadır. Eşitlik (2)'de hata terimleri durağan bir süreç olması nedeniyle, y_{it} birinci dereceden bütünleşikse y_{it} ve x_{it} arasında uzun dönem eşbütünleşme ilişkisi vardır. Böylece, β tahmin edilmesi gereken uzun dönem eşbütünleşme vektörünü göstermektedir.

Pedroni (2001) tarafından önerilen grup ortalama panel DOLS tahmincisi aşağıdaki denklem ile elde edilmektedir

$$y_{it} = \alpha_i + \beta X_{it} + \sum_{k=-K_i}^{K_i} \gamma_{ik} \Delta X_{it} + \mu_{it} \quad (4)$$

Bu modelde $-K_i$ ve K_i öncül ve gecikme sayılarını göstermektedir. DOLS panel eşbütünleşme katsayısı aşağıdaki gibi hesaplanmaktadır.

$$\beta_{DOLS} = N^{-1} \sum_{n=-1}^N \hat{\beta}_{DOLS,n} \quad (5)$$

Burada $\hat{\beta}_{DOLS,n}$ her bir yatay kesit için DOLS tahmininden elde edilen β eşbütünleşme katsayısını göstermektedir (Pedroni, 2001, s.729).

Grup ortalama panel DOLS tahmincilerine ait t-istatistikleri aşağıdaki gibidir;

$$t_{\hat{\beta}_{DOLS,n}} = N^{-\frac{1}{2}} \sum_{n=-1}^N t_{\beta_{DOLS,n}} \quad (6)$$

Burada $t_{\hat{\beta}_{DOLS,n}}$ her bir yatay kesit için DOLS tahmininden elde edilen eşbütünleşme katsayısına ilişkin t-istatistiğini göstermektedir.

Çalışmada katsayıların tahmin edilmesine geçmeden önce tahmin edilmek istenen modele ait değişkenlerin birim kök içerip içermediğinin kontrol edilmesi gerekmektedir. Bunun

için Levin-Lin ve Chu (LLC), Im-Pesaran ve Shin (IPS), Fisher ADF, Fisher PP tarafından önerilen testler gerçekleştirilmiştir. Testlere ait sonuçlar Tablo 1'deki gibidir.

Tablo 1: Birinci Nesil Panel Birim Kök Testi Bulguları (Düzey)

Değişkenler	LLC	IPS	Fischer ADF	Fischer PP
LEF (EKOLOJİK AYAK İZİ)	1.15762 (0.8765)	1.52184 (0.9360)	27.0694 (0.6196)	32.1288 (0.3616)
LGDP (GSYİH)	-0.01527 (0.4939)	3.98457 (1.0000)	18.7012 (0.9460)	17.3950 (0.9675)
LKOF (KÜRESELLEŞME TOPLAM)	-3.61176*** (0.0002)	1.91431 (0.9722)	22.1156 (0.8498)	22.6766 (0.8283)

Not: Parantez içi değerler olasılık değerlerini göstermektedir. ***, **, * %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerini göstermektedir. H0 bir birim kök var (durağan değil) ve H1 birim kök içermez.

Tablo 1'de dört farklı panel birim kök testi kullanılmıştır. LEF serisinin birim kökünü incelemek için LLC, IPS, Fisher ADF ve PP testi olasılık değerlerine bakıldığında, seviyelerde birim kök bulunduğu için boş hipotezi reddedilememiştir. Bu nedenle, seri durağan değildir. Ekolojik ayak izi serisinin tamamı birim kök taşımaktadır. LGDP için yukarıdaki birim kök testleri incelendiğinde, boş hipotezi reddetme olasılığı düşüktür. Bu nedenle, dizinin seviyelerde durağan olmadığını belirten boş hipotezi reddedilememiştir. Dolayısıyla değişkenin tamamı birim kök taşımaktadır. LKOF serisinin LLC birim kök testi %1 lik seviyede durağan olsada IPS, Fisher ADF ve PP testlerinde birim kök bulunduğu için boş hipotezi reddedilememiştir. Bu nedenle, seri durağan değildir sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 2: Birinci Nesil Panel Birim Kök Testi Bulguları (Birinci Fark)

Değişkenler	LLC	IPS	Fischer ADF	Fischer PP
LEF (EKOLOJİK AYAK İZİ)	-10.9677*** (0.0000)	-14.2874*** (0.0000)	245.602*** (0.0000)	479.950*** (0.0000)
LGDP (GSYİH)	-7.9064*** (0.0000)	-10.4859*** (0.0000)	169.065*** (0.0000)	274.659*** (0.0000)
LKOF (KÜRESELLEŞME TOPLAM)	-10.3135*** (0.000)	-10.6320*** (0.0000)	176.060*** (0.0000)	330.861*** (0.0000)

Not: Parantez içi değerler olasılık değerlerini göstermektedir. ***, %1 anlamlılık düzeyini göstermektedir. H0 hipotezi bir birim kök taşımaktadır (durağan değil) ve H1 hipotezi birim kök içermez.

Serilerin birinci farkı alınarak tüm seriler için boş hipotez reddedilmiştir. Yani dizinin ilk farktan sonra durağan hale geldiği anlamına gelmektedir. Değişkenlerin farklarına birim kök testi uygulanması ile değişkenlerin tamamı durağan hale gelmiştir (bkz: Tablo 2). Böylece eşbütünleşme testlerinin temel varsayımlarından biri olan serilerinin birinci dereceden eşbütünleşik olması koşulu sağlanmıştır. Diğer bir koşul ise bu değişkenlerin doğrusal

bileşimlerinin düzeyinde durağan olmasıdır. Bunun için eş bütünleşme testlerinin uygulanması gerekmektedir. Bu amaçla Johansen Fisher panel eş bütünleşme testi uygulanmış ve sonuçları Tablo 3’de gösterilmiştir.

Tablo 3: Johansen Fisher Eşbütünleşme Testi

	Öz Değer istatistiği	Olasılık	İz İstatistiği	Olasılık
0	344.6***	0.0000	191.3***	0.0000
1	197.8***	0.0000	82.78***	0.0000
2	129.0***	0.0000	58.67***	0.0013
3	83.25***	0.0000	42.74*	0.0617

Not: ***, **, * %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerini göstermektedir.

Tablo 3’de maksimum öz değer ve iz istatistik olasılık değerleri yer almaktadır. Bu iki testte, p (p-değeri) değerlerinin %1’in altında olduğunu belirtmek mümkündür. Johansen Fisher eşbütünleşme testi sonuçlarında “değişkenler arasında koentegre vektör yoktur” boş hipotezi hem öz değer hem de iz istatistiklerinin olasılık değerlerine göre, istatistiki olarak anlamlı bir düzeyde reddedilmiştir. Tabloda gözlemlenen sonuçlara göre, en fazla 3 eşbütünleşme denklemi vardır ve değişkenler arası uzun dönemli ilişkinin varlığı söz konusudur. Yani kısa dönemli bir şokun uzun dönemde etkisinin yok olacağını ifade etmektedir. Dolayısıyla, ekolojik ayak izi ile modelde ele alınan açıklayıcı değişkenler arasında uzun dönem bir ilişki mevcuttur. Bu ilişkide uzun dönem eş bütünleşme parametrelerinin tahmin edilmesi gerekmektedir. Bunun için FMOLS ve DOLS eş bütünleşme tahminicileri kullanılmıştır.

Tablo 4’de Panel FMOLS ve DOLS tahminicileri ile elde edilen uzun dönem katsayılar gösterilmektedir. FMOLS sonuçlarına göre, GDP katsayı tahmini pozitif ve istatistiki olarak anlamlıdır. Buna göre GDP’de %1’lik bir artış EF’yi %0.0863 artırmaktadır. Sonuçlara göre GDP’deki artışlar çevresel bozulmalara neden olmaktadır. Bulgulara göre GDP² için elde edilen uzun dönem katsayısı istatistiki olarak anlamlı ve pozitifdir. Buna göre GDP²’deki %1’lik artış EF’yi %0.0129 artırmaktadır. GDP’nin etkisine göre GDP² çevre üzerinde daha az bir etkiye sahip olmasına rağmen gelir seviyesinin artması ekolojik ayak izi üzerindeki baskıyı azaltmamaktadır. Ayrıca GDP² pozitif olduğu için ÇKE hipotezi reddedilmektedir.

Küreselleşmenin etkisini belirlemek için modele dahil edilen KOF değişkeni için elde edilen katsayı ise istatistiki olarak anlamlı ve negatif katsayıya sahiptir. KOF’daki %1’lik bir artış EF’yi %0.154 azaltmaktadır. Yani küreselleşmenin ekolojik ayak izi üzerinde azaltıcı bir etkisi vardır, dolayısıyla küreselleşme çevre bozulmalarını uzun vadede olumlu etkilemektedir.

Tablo 4: Panel FMOLS ve DOLS Sonuçları

Değişkenler	FMOLS		DOLS	
	Katsayı	t-istatistik	Katsayı	t-istatistik
LGDP	0.086341***	11.22175	0.086013	0.606240
LGDP ²	0.012980*	1.814281	0.027087***	2.952422
LKOF	-0.154158***	-19.86837	-0.161019***	-3.724802

Not: ***, **, * %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeylerini göstermektedir.

DOLS sonuçlarına göre GDP değişkeninin katsayı istatistiki olarak anlamlı değildir. Ancak GDP² değişkeni EF değişkenini pozitif etkilemektedir. GDP değişkeni istatistiki olarak anlamlı olmasa da FMOLS tahmin sonuçlarında olduğu gibi pozitif işaretlidir. Yine bu durumda ÇKE hipotezinin geçerli olmadığı sonucu ortaya çıkmaktadır. KOF değişkeni ise istatistiki olarak anlamlı ve negatif katsayıya sahiptir. KOF değişkeninde %1’lik artış EF’yi %0.161

azaltmaktadır. Yani küreselleşmenin ekolojik ayak izi üzerinde azaltıcı bir etkisi vardır, dolayısıyla küreselleşme çevre bozulmalarını uzun vadede olumlu etkilemektedir.

Sonuç

Küreselleşme hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ekonomilerin dış ticaret ve yatırımlarını arttırarak daha hızlı büyümelerine yardımcı olmuştur. Gelişmekte olan ülkeler için küreselleşme son derece hızlı bir şekilde yeni teknolojilere, ürünlere ve bilgilere erişilmeye olanak tanıyarak olumlu etkiler oluşturmuştur. Küreselleşme genel olarak ticaretin gelişimi ve yeni pazarlara erişimi kolaylaştırmıştır. Diğer taraftan küreselleşme çeşitli tartışmaları beraberinde getirmiştir. Bunlar arasında çevre kirliliği sorunu son yıllarda önemli bir boyut kazanmıştır. Çevre sorunları, günümüzde en çok tartışılan, çözüm bekleyen ve tüm insanlığı ilgilendiren bir konudur. Ülkelerin oluşturduğu yerel ve bölgesel çevre sorunları küreselleşmenin etkisiyle ile dünyanın ortak sorunu haline gelmiştir.

Küreselleşmenin çevresel sonuçlarına odaklanan teorik ve ampirik literatür, küreselleşmenin gelişmekte olan ülkeler için iyi ya da kötü olduğunu ortaya koyma konusunda henüz bir fikir birliğine sahip olamamıştır. Dolayısıyla, konunun ampirik olarak araştırılmasından iki yönlü sonuç beklenilebilir. Çalışmada, Türkiye, Çin, Endonezya, Güney Afrika, Brezilya, Şili, Mısır, Tayland, Kolombiya, Meksika, Filipinler, Peru, Malezya, Polonya, Hindistan olmak üzere 15 gelişmekte olan ülke için 1970-2016 dönemi panel veri yöntemleriyle küreselleşmenin çevresel etkisi analiz edilmiştir. Çalışmanın bulguları, gelişmekte olan ülkelerin küreselleşme ile ekolojik ayak izi ilişkilerine ışık tutmaktadır. Bulgulara göre gelir düzeyi (kişi başına GSYİH) ile ekolojik ayak izinin pozitif ilişkili olduğu sonucuna varılmıştır. Yani gelir düzeyindeki artışın ekolojik ayak izini ve dolayısıyla çevresel bozulmayı arttırdığı sonucu elde edilmiştir. Ayrıca kişi başına GSYİH'nın karesi de pozitif bir katsayıya sahiptir. Sonuçlar ekolojik ayak izinin gelirdeki artışla birlikte artacağını; buna karşın gelir seviyesindeki belirli bir yükseklikten sonra (dönüm noktası) azalacağını varsayan ÇKE hipotezinin ters "U" şeklindeki ilişkisini desteklememektedir. Ayrıca sonuçlar küreselleşme düzeyindeki artışın ekolojik ayak izini azalttığını göstermektedir. Yani küreselleşme ekolojik ayak izi üzerinde azaltıcı bir etki yaratmaktadır, dolayısıyla küreselleşme çevre kalitesinin iyileştirilmesine katkı sağlamaktadır.

Küreselleşme, insanların küresel ekolojik farkındalığının artırması nedeniyle temiz teknolojiler almalarını veya çevresel dönüşümler yapmalarını sağlayabilir. Gelişmekte olan ülkelerin temiz teknoloji satın alma güçlerinin olmaması nedeniyle küreselleşme gelişmekte olan ülkelere çok uluslu şirketler kanalıyla temiz teknoloji transferi sağlaması ve çevre üzerindeki baskının azaltılması adına önemli bir fırsat sunabilmektedir. Çalışmada elde edilen sonuçlara göre, küreselleşme gelişmekte olan ülkelerin ekolojik ayak izinde düşüş sağlayabilmektedir. Dolayısıyla bu ülkelerin ekonomik, sosyal ve kültürel olarak küresel sistemlere entegrasyonu önemli bir çevre politikası aracı olarak değerlendirilebilir.

Kaynakça

- Ahad, M. and Khan, W. (2016). Does Globalization İmpede Environmental Quality İn Bangladesh? The role of real economic activities and energy use. *Bulletin of Energy Economics*, 4, 258-279.
- Aksu, C. (2011). Sürdürülebilir Kalkınma ve Çevre, Güney Ege Kalkınma Ajansı. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4, 275-294.
- Antweiler, W. Copeland, B. R. ve Taylor, M. S. (2001). Is Free Trade Good For The Environment? *American economic review*, 91(4), 877-908.

- Baek, J.H., Cho, Y.S. ve Koo, W.W. (2009). The Environmental Consequences Of Globalization: A Country-Specific Time-Series Analysis. *Ecological Economics*, 68, 2255-2264.
- Baltagi, B. (2005). *Econometric Analysis Of Panel Data, Third Edition, England: John Wiley ve Sons LTD.*
- Baltagi B. ve Badi H. (2011). *Econometrics, Fifth Edition, New York: Springer.*
- Bayraç, H. N. (2010). Enerji Kullanımının Küresel Isınmaya Etkisi ve Önleyici Politikalar. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(2), 229-259.
- Beck, U. (1997). Was Ist Globalisierung? (Vol. 2). Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Bilgili, F., Ulucak, R., Koçak, E., ve İlkey, S. Ç. (2019). Does Globalization Matter For Environmental Sustainability? Empirical Investigation For Turkey By Markov Regime Switching Models. *Environmental Science and Pollution Research*, 34,1-14.
- Copeland, B.R. and Taylor, M.S., (2004). Trade, Growth, And The Environment. *Journal of Economic literature* 42(1), 7-71.
- Costanza, R. (2000). The Dynamics Of The Ecological Footprint Concept. *Ecological economics* 32(3), 341-345.
- Destek, M. A. (2019). Investigation On The Role Of Economic, Social, And Political Globalization On Environment: Evidence From CEECs. *Environmental Science and Pollution Research*, 1–14.
- Destek, M. A., Ulucak, R., ve Dogan, E. (2018). Analyzing The Environmental Kuznets Curve For The Eu Countries: The Role Of Ecological Footprint. *Environmental Science and Pollution Research*, 25(29), 29387-29396.
- Doğan, M., Seçme, D. ve Akten, M. (2017). Sürdürülebilir Kalkınma Çerçevesinde Çevre Ekonomisi ve Çevre Etiği İlişkisi. *Akademia Mühendislik ve Fen Bilimleri Dergisi*, 2(3), 109-117.
- Dreher, A. (2006). Does Globalization Affect Growth? Evidence From A New Index Of Globalization. *Applied economics*, 38(10), 1091-1110.
- Dritsaki, C. and Dritsaki, M. (2014). Causal Relationship Between Energy Consumption, Economic Growth and Co2 Emissions: A Dynamic Panel Data Approach. *International Journal of Energy Economics and Policy*, 4(2), 125-136.
- Eickelpasch, R. (2013). Globalisierung, pp.9-17. In: *Spiel Ohne Grenzen?: Ambivalenzen Der Globalisierung* (Eds. C., Rademacher, M., Schroer, P. Wiechens). Springer-Verlag.
- Figge, L., Oebels, K., and Offermans, A. (2017). The Effects Of Globalization On Ecological Footprints: an Empirical Analysis. *Environment, Development and Sustainability*, 19(3), 863-876.
- Frankel, J. A. (2000). Globalization of the Economy. *National Bureau of Economic Research. Working Paper No. w7858.*
- Frankel, J. A. (2003). The Environment And Globalization. National Bureau of Economic Research Working. Paper No. w10090.
- Gill, A. R., Viswanathan, K. K. and Hassan, S. (2018). The Environmental Kuznets Curve (EKC) and The Environmental Problem Of The Day. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 81, 1636-1642.
- Grossman, G. M. and Krueger, A. B. (1993, 1995). Economic Growth And The Environment. *The quarterly journal of economics*, 110(2), 353-377.
- Hamm, R. B. (2011). *Rückkehr Ausgeschlossen: Eine Studie Zur Integration Von Binnenwanderern in Deutschland.* Berlin: Epubli Verlag
- Hao, F. (2016). A Panel Regression Study on Multiple Predictors of Environmental Concern for 82 Countries Across Seven Years. *Social Science Quarterly*, 97(5), 991–1004.

- Hedrich, K. J., Klaiber, K. P., Köhler, V., Krklau, C., Laschet, A., Link, W., and Polenz, R. (1996). *Globalisierung und Politik*. St. Augustin: Konrad-Adenauer-Stiftung.
- Houghton, J. (2009). *Global Warming: The Complete Briefing* (3th Edition). New York: Cambridge university press.
- IPCC SR15 (2018) *1,5 Degree Global Warming Report*, <http://www.ipcc.ch/report/sr15/> (Erişim Tarihi:12.11.2018)
- Jayadevappa, R. and Chhatre, S. (2000). International Trade and Environmental Quality: a Survey. *Ecological Economics*, 32(2), 175-194.
- Karabıçak, M. ve Armağan, R. (2004). Çevre Sorunlarının Ortaya Çıkış Süreci, Çevre Yönetiminin Temelleri Ve Ekonomik Etkileri. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(2), 203-228.
- Khalid, A. and Long, W. (2013). An Empirical Analysis Of CO2 Emission İn Pakistan Using EKC Hypothesis. *Journal of International Trade Law and Policy*, 12(2), 188-200.
- Khan, D. and Ullah, A. (2019). Testing The Relationship Between Globalization And Carbon Dioxide Emissions İn Pakistan: Does Environmental Kuznets Curve Exist?. *Environmental Science and Pollution Research*, 1–15.
- Koch, E. (2016). *Globalisierung: Wirtschaft Und Politik (Vol.5)*. München: Gabler.
- Leitão, N. C. (2013). The Environmental Kuznets Curve and Globalization: The Empirical Evidence For Portugal, Spain, Greece and Ireland. *Energy Economics Letters*, 1(1), 15-23.
- Martens, P. and Raza, M. (2010). Is Globalisation Sustainable? *Sustainability*, 2(1), 280-293.
- Martens, P., Caselli, M., and De Lombaerde, P. (2015). New directions in globalization indices. *Globalizations*, 12(2), 217-228.
- McDonald, G. W. and Patterson, M. G. (2004). Ecological Footprints And İnterdependencies Of New Zealand regions. *Ecological Economics*, 50(1-2), 49-67.
- Pedroni, P. (1999). Critical Values For Cointegration Tests İn Heterogeneous Panels With Multiple Regressors. *Oxford Bulletin of Economics and statistics*, 61(S1), 653-670.
- Pedroni, P. (2001). Purchasing Power Parity Tests in Cointegrated Panels. *Review of Economics and Statistics*, 83(4), 727-731.
- Pekarskiene, I. and Susniene, R. (2014). The Assessment of the Manifestation of Economic Globalization: The International Trade Factor. *Procedia- Social and Behavioral Sciences*, 156, 392–397.
- Pflüger, M. (2013). *Konfliktfeld Globalisierung: Verteilungs-und Umweltprobleme der weltwirtschaftlichen Integration (Vol. 18)*. Berlin: Springer-Verlag.
- Rahman, S. M. and Miah, M. D. (2017). The İmpact Of Sources Of Energy Production On Globalization: Evidence From Panel Data Analysis. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 74, 110-115.
- Rudolph, A. and Figge, L. (2017). Determinants of Ecological Footprints: What İs The Role Of Globalization? *Ecological Indicators*, 81, 348-361.
- Salahodjaev, R. (2016). Does Intelligence Improve Environmental Sustainability? An Empirical Test. *Sustainable Development*, 24(1), 32–40.
- Salahuddin, M., Alam, K., Ozturk, I., and Sohag, K. (2018). The Effects Of Electricity Consumption, Economic Growth, Financial Development And Foreign Direct Investment On CO2 Emissions İn Kuwait. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 81, 2002–2010.
- Sarıkaya, M. (2014), *Sosyal Küreselleşme ve Büyüme Üzerine Etkisi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Hatay.
- Shahbaz, M., Bhattacharya, M., and Klaid, A. (2017). CO2 Emissions İn Australia: Economic and Non-Economic Drivers İn The Long-Run. *Applied Economics*, 49(13), 1273-1286.

-
- Shahbaz, M., Khan, S., Ali, A., and Bhattacharya, M. (2017). The Impact of Globalization on CO₂ Emissions In China. *The Singapore Economic Review*, 62(04), 929-957.
- Shahbaz, M., Lahiani, A., Abosedra, S., and Hammoudeh, S. (2018). The Role of Globalization In Energy Consumption: A Quantile Cointegrating Regression Approach. *Energy Economics*, 71, 161–170.
- Shahbaz, M., Mallick, H., Mahalik, M. K., and Loganathan, N. (2015). Does Globalization Impede Environmental Quality In India?. *Ecological Indicators*, 52, 379-393.
- Shahbaz, M., Mallick, H., Mahalik, M. K., and Sadorsky, P. (2016). The Role Of Globalization On The Recent Evolution Of Energy Demand In India: Implications For Sustainable Development. *Energy Economics*, 55, 52-68.
- Shahbaz, M., Nasreen, S., Ahmed, K., and Hammoudeh, S. (2017). Trade Openness–Carbon Emissions Nexus: The Importance Of Turning Points Of Trade Openness For Country Panels. *Energy Economics*, 61, 221-232.
- Shahbaz, M., Nasreen, S., Ling, C. H., and Sbia, R. (2014). Causality Between Trade Openness And Energy Consumption: What causes What In High, Middle And Low Income Countries. *Energy Policy*, 70, 126-143.
- Shahbaz, M., Ozturk, I., Afza, T., and Ali, A. (2013). Revisiting the environmental Kuznets Curve In A Global Economy. *Renewable and Sustainable Energy Reviews*, 25, 494-502.
- Shahbaz, M., Shahzad, S. J. H., and Alam, S. (2018). Globalisation, Economic Growth And Energy Consumption In The BRICS Region: The Importance Of Asymmetries. *The Journal of International Trade ve Economic Development*, 27(8), 985-1009.
- Shahbaz, M., Shahzad, S. J. H., and Mahalik, M. K. (2017). Does Globalisation Worsen Environmental Quality in Developed Economies? *Environmental Modeling ve Assessment*, 2(23), 141-156.
- Shahbaz, M., Shahzad, S. J. H., and Mahalik, M. K. (2018). Is Globalization Detrimental To CO₂ Emissions In Japan? New Threshold Analysis. *Environmental Modeling ve Assessment*, 23(5), 557-568.
- Sweeney, J. L. (2000). Economics of Energy. *Department of Management Science and Engineering, Stanford University*, 4(9), 1- 29.
- Teusch, U. (2004). *Was ist Globalisierung? ein Überblick (Vol.4)*. Darmstadt: Primus-Verlag.
- Twerefou, D. K., Danso-Mensah, K., and Bokpin, G. A. (2017). The Environmental Effects Of Economic Growth And Globalization In Sub-Saharan Africa: A Panel General Method Of Moments Approach. *Research in International Business and Finance*, 42, 939-949.
- Ulucak, R., and Apergis, N. (2018). Does Convergence Really Matter For The Environment? An Application Based On Club Convergence and On The Ecological Wfotprint Concept For The EU Countries. *Environmental Science ve Policy*, 80, 21-27.
- Ulucak, R., and Bilgili, F. (2018). A Reinvestigation of EKC Model Byecological Foot Print Measurement For High, Middle And Low Income Countries. *Journal of cleaner production*, 188, 144-157.
- Ulucak, R., and Lin, D. (2017). Persistence Of Policy Shocks To Ecological Footprint Of The USA. *Ecological Indicators*, 80, 337-343.
- Ulucak, R., ve Erdem, E. (2013). İktisat Politikası Olarak Çevre Politikaları ve Araç Seçimi. *Akademik Bakış Dergisi*, 34, 1-16.
- Wackernagel, M., ve Rees, W. (1996). Our ecological footprint: reducing human impact on the earth (Vol. 9). Canada: New Society Publishers. Yatırımlar ve Kamu Politikaları. *Ege Academic Review*, 9(4).
- You, W., and Lv, Z. (2018). Spillover Effects Of Economic Globalization On CO₂ Emissions: A spatial panel approach. *Energy Economics*, 73, 248–257.
-

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Balkan Ülkeleri İçin Orta Gelir Tuzağı: Panel Veri Analizi

The Middle Income Trap For Balkan Countries: Panel Data Analysis

Gökhan KONAT^{a*}

^a Arş. Gör. Dr., Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi, İİBF Ekonometri Bölümü, Bolu / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-0964-7893

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 14 Ocak 2021

Kabul tarihi: 8 Nisan 2021

Anahtar Kelimeler:

Orta gelir tuzağı,

Ekonomik büyüme,

Balkan ülkeleri,

Panel birim kök

ARTICLE INFO

Article History:

Received January 14, 2021

Accepted April 8, 2021

Keywords:

Middle income trap,

Economic growth,

Balkan countries,

Panel unit root.

ÖZ

Ülkelerin ekonomik kalkınma süreçlerinden nasıl geçtiğini anlamak için ekonomistler ve araştırmacılar sürekli bu konular hakkında inceleme yapmaktadırlar. Bunlardan birisi de orta gelir tuzağı olgusudur. Orta gelir tuzağı, kişi başına düşen milli gelir bakımından orta gelir grubundaki ülkelerin kendi seviyelerinde tıkanıp kalması ve yüksek gelirli ülkeler grubuna geçememesi olarak tanımlanmaktadır. Bunun için Balkan ülkelerinin orta gelir tuzağında olup olmadığı araştırılmak istenmektedir. Bu amaçla kişi başına düşen milli gelir serisinin durağanlık sınaması yapısal kırılmalı panel birim kök testi ile gerçekleştirilmiştir. 2000-2019 dönemini kapsayan yıllık veriler için yapılan analiz sonuçlarına göre Balkan ülkelerinin orta gelir tuzağında olduğu görülmektedir. Yani kişi başına gelirden bir dengeleme ve ekonomilerinin rekabet gücünde bir düşüş veya durgunluk olduğunu göstermektedir. Bunun için politika yapıcıların; tarımdan sanayiye daha hızlı bir dönüşüm, daha yüksek ihracat payları, daha düşük enflasyon, eşitsizlik ve bağımlılık oranlarında azalma gibi konulara daha hassasiyetle yaklaşmaları ve tedbir almaları gerekebilecektir.

ABSTRACT

Economists and researchers are constantly investigating these issues in order to understand how countries are going through economic development processes. One of them is the middle income trap phenomenon. The middle income trap is defined as the middle income countries in terms of national income per capita being stuck at their own levels and not being able to move into the group of high income countries. For this, it is wanted to investigate whether the Balkan countries are in the middle income trap. For this purpose, the stationarity test of the per capita income series was carried out with the structural break panel unit root test. According to the analysis results for the annual data covering the period 2000-2019, it is seen that the Balkan countries are in the middle income trap. That is, it shows a balancing in per capita income and a decrease or stagnation in the competitiveness of their economies. For this, policy makers; They may need to be more sensitive to issues such as a faster transformation from agriculture to industry, higher export shares, lower inflation, and a reduction in inequality and dependency rates.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: gokhan.konat@inonu.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

With the rapid growth that has occurred in the last half century, many countries have reached the middle income level. In addition, very few countries have made the additional leap required to be among high-income economies. From a historical point of view, it is seen that countries have an understanding of economic development depending on agriculture in the early stages of development. In general, countries are in the low income group at this stage of development. The incomes of these countries are increasing rapidly with their natural resources and cheap labor. The yields of the available resources at this stage are high and thanks to this, they reach high growth rates and rise to the middle income group. However, with the economic growth, the efficiency of the resources of these countries decreases and this causes the speed of development to slow down. After this stage, they need to move on to a different development process. In this new process, a development policy generally based on advanced technology should be considered. But in this way, one can reach the upper income group. It is observed that the countries in the middle income group cannot adapt to the new development process and remain at the same income level for quite a long time. In the literature, this situation is expressed as a middle income trap.

The middle income trap is empirically addressed in many studies as an income range in which economies stagnate after achieving impressive economic growth rates. Middle-income countries experience some difficulties in the transition to high-income group. The general reasons for these difficulties are the quality of the country's legal institutions, demographic problems, lack of social infrastructure, weak macroeconomic policies and lack of policies promoting technological development etc. issues are focused on. Apart from these, the existence and nature of economic mechanisms and natural resources on governance in countries, as well as some environmental problems those countries are exposed to can be seen as factors that encourage or hinder transition from middle-income to high-income levels.

According to the middle income trap theory, countries with low income levels can reach the middle income level from low income level by including the labor factor which is ineffective in agriculture in the first stage of development. However, it is not easy for countries that reach middle income level to rise above this level as in the first stage. In order for the country to reach a high income level, it must produce products that are more technology-intensive, including R&D and innovative processes. Countries that cannot achieve this continue to produce products whose technology has become standard. These countries, which continue to manufacture products with standard technology, are exposed to the competition of the countries that follow them and have lower income and wages. Middle-income countries cannot compete with these rival countries in terms of prices. As a result, middle-income countries lose their existing markets to low-income countries that lag behind. This result causes the situation of the countries stuck with middle income level to worsen.

In the literature, there are many studies conducted for different countries or country groups to examine the middle income trap. However, it is seen that different findings are obtained with different analysis techniques for various country or country groups regarding the middle income trap. In the studies conducted on the detection of middle income trap, regression analysis, unit root analysis, causality analysis, etc. are generally used in addition to determining relative or absolute threshold values. Different econometric techniques are also covered. Thus, it can be easily detected with the help of the threshold value determined whether that country falls into the middle income trap. In this research, it is aimed to determine the middle income trap for the Balkan countries. For this, the economic growth data of the analyzed country group have been proportioned to the economic growth data of the USA and tested. Annual economic growth data covering the period 2000-2019 have been accessed from the World Bank official data base.

After Robertson and Ye (2013), the time series characteristics of per capita income data were taken into consideration and it became a prominent study in terms of determining the middle income trap. In this context, the growth series of the country considered in order to determine the middle income trap is compared to the growth series of a developed country with a stable growth rate such as the USA and its natural logarithm is taken.

It is desirable for an economy to transition from low income to medium income, from there to reach the position of high income and eventually to reach the position of the richest. So what does it take for countries to flee to a low or middle income economy and ultimately achieve high income? The question is seeking an answer. The answer to this question varies. Some studies state the possible characteristics of countries in middle income trap and provide valid explanations for why these countries are not included in the high income group. After all, development is a process from low to high income, not a dilemma or a process that occurs in separate leaps. Therefore, it can be argued that whether or not to be stuck as a middle-income country is just a development problem and hence "Why are some countries growing faster than others?" or "When do fast-growing economies slow down?" The question is constantly looking for an answer.

In the study, as a result of the cross section dependency test applied to determine the middle income trap for Balkan countries, a panel unit root analysis with structural break, which is one of the second generation tests, was performed. As a result of the analysis performed for the data set covering the 2000-2019 periods, it is seen that the growth series is stationary at the level, in other words, it is I (0). This shows that the Balkan countries are in the middle income trap.

Giriş

Son yıllarda politika yapıcılar ve ekonomistler, orta gelir düzeyindeki ülkelerin yüksek gelirli ülkeler seviyesine gelebilmek için yeterli büyüme sağlayamayacaklarına dair artan endişelerini dile getirmektedirler. Bu sebeple çoğu araştırmacı tarafından bu konuya dikkat çekilmekte ve bununla ilgili çeşitli ülke ya da ülke grupları için farklı yöntemlerle birçok çalışma yapılmaktadır. Robertson ve Ye'e (2013) kadar kişi başına düşen gelir verilerinin zaman serisi özellikleri dikkate alınmamış, literatür sadece resmi olmayan ve temel tanımlayıcı kanıtlara dayandırılmıştır. Bu sebeple, kişi başına gelir düzeylerinde bir miktar veya oranı belli bir standarda getirmeyi amaçlayan artış eksikliği gibi görünen şey, aslında, yakınsama veya stokastik eğilim gibi bir tuzak kavramıyla tutarsız olan olguları yansıtmaya ihtimalinden bahsedilmektedir. Aksine, büyüme sürecindeki kısa vadeli geçiş dinamikleri, bir ülke orta gelir tuzağında olsa bile, bazı sonlu dönemlerde güçlü bir büyüme görünümüne neden olabilmektedir (Robertson ve Ye, 2013, s. 2).

21. yüzyılın ilk on yılı, gelişmekte olan ülkelerin ekonomik beklentileri açısından en elverişli yıllardan biri olmuştur. Gelişmekte olan dünyanın geneli, uzun yıllar içinde güçlü büyümenin ilk on yılının tadını çıkarmıştır. Yüksek gelirli ülkelerle kişi başına gelirden artan yakınsama eğilimine ve ekonomik ağırlık merkezinin kaymasına sebep olmuştur (OECD, 2010). Bu eğilimler aynı zamanda yeni ekonomik zorlukları da ön plana çıkarmaktadır. Bu, özellikle kişi başına gelir dağılımının orta bölgesine giren ülkeler için geçerli olmaktadır. Tarihsel olarak, birkaç orta gelirli ülke yüksek gelirli ekonomiler grubuna girebilmiştir. Bu da orta gelir düzeylerinde ekonomik büyümenin daha zorlu hale geldiğini göstermektedir. Bir yandan, bu ülkeler, düşük gelirli ülkelerle işgücü maliyetleri gibi benzer zeminlerde rekabet etmelerini engelleyecek kadar yüksek bir kalkınma düzeyine ulaşmışlardır. Ancak aynı zamanda, yüksek gelirli ekonomilerle rekabet etmekten hala yoksundurlar (Jankowska, Nagengast ve Perea, 2012, s. 9).

Ekonomik kalkınma, kaynakların düşük verimli faaliyetlerden daha yüksek verimli faaliyetlere aktarılması, sermaye birikimi, sanayileşme ve yeni üretim yöntemlerini kullanarak yeni ürünlerin imalatı, kentleşme ve sosyal kurumlar gibi daha da arttırılması olası birçok etkeni barındıran karmaşık bir süreçtir (Kuznets, 1971, 348). Ayrıca ekonomik kalkınma, üretim yapısının giderek daha fazla katma değerli ve bilgi yoğunluğu olan faaliyetlere doğru kaydığı bir ekonomik ve sosyal dönüşüm sürecidir. Bu süreçte, orta gelirli ülkeler her zaman, hammadde üretiminden ziyade endüstriyel faaliyetlere nasıl geçileceğinin zorluğuyla karşı karşıya kalmıştır (Paus, 2012, s. 116). Ülkelerin ekonomik kalkınma sürecinden nasıl geçtiğini anlamak, için yöntemlerden birisi de orta gelir tuzağıdır. Orta gelir tuzağı, ülkelerin düşük gelir düzeylerinde etkili olan büyüme stratejilerinden, yüksek gelir düzeylerinde etkili olan büyüme stratejilerine geçmekte zorlanmaları olarak tanımlanmaktadır (Bulman, Eden ve Nguyen, 2014, s. 1). Böylelikle de orta gelir düzeyinde bir durgunluk yaşayabilmektedirler. Orta gelir tuzağı kavramı ilk defa Gill ve Kharas (2007) tarafından birçok eski doğu Asya ekonomisindeki belirgin büyüme yavaşlamalarını tanımlamak için kullanılmıştır.

Tarihsel olarak, ülkelerin ekonomik gelişimi, düşük gelirli (yoksul) ve yüksek gelirli (zengin) tanımlamaları arasında uzun bir dizi oluşturmuştur. Gelişimin ilk aşamalarında, ülkeler esas olarak tarıma güvenmekteydiler. Bu aşamada nispeten verimsiz olan bu sektör hem üretimde hem de istihdamda en büyük payı almaktadır. Belli bir noktadan sonra tarımın makineleşmeye (sermaye birikimi) ve emeğin sanayi ve hizmetlere aktarılmasının bir sonucu olarak, genellikle kentsel alanlarda yani firmaların yeni endüstrileri için, tarımdan daha üretken işçilere ihtiyaç duydukları yerlerde, verimlilik artmaya başlamıştır. Bu süreç gerçekleştikçe, çıktı ve istihdam yapıları değişmektedir. Sonuç olarak, tarım da dâhil tüm sektörler daha yüksek ücret ödeyebilir hale gelmekte ve ülkenin kişi başına düşen gelirinin artacağı aşikâr olmaktadır.

Basit neo-klasik büyüme modelinde, sürer durum değerinin altında işçi başına sermaye stoku ile başlayan bir ekonomi, kararlı duruma geçiş yolunda hem sermayesinde hem de işçi başına çıktıda büyüme yaşayacaktır. Bununla birlikte, zamanla, ekonomi istikrarlı durumuna yaklaştıkça büyüme yavaşlar. Benzer şekilde, neo-klasik büyüme modelinde, nüfus artış hızındaki bir artış, yeni (daha düşük) kararlı duruma geçiş sırasında çıktı büyüme hızında (eski süredurum büyüme oranına göre) bir düşüşe yol açmaktadır. Bu model aynı zamanda, bir üretim fonksiyonunun düşük sermaye seviyelerinde sermayeye azalan getiri, orta bir sermaye aralığı için artan getiri ve yüksek sermaye seviyeleri için sabit veya azalan getiri sergilemektedir. Nelson'un (1956) düşük seviyeli denge tuzağı, bazı yoksul ülkelerin yaşam standartlarında kendi kendine devam eden bir yükselme elde etmede karşılaşılabilecekleri zorlukları göstermeyi amaçlayan bir modeldir. Model üç denklem içerir; (i) net sermaye oluşumunun belirlenmesi, (ii) nüfus artışı ve (iii) gelir artışı. Düşük seviyeli denge tuzağı, hızlı nüfus artışının bir sonucu olarak, milli gelirdeki büyümeden daha hızlı olan kişi başına gelirin kalıcı olarak azaldığı bir durumu ifade etmektedir. Dinamik anlamda, bu olduğu müddetçe, kişi başına düşen gelir geçim düzeyine indirilmeye zorlanmaktadır. Bunlar, orta gelir statüsüne ulaşmış ülkelerden ziyade yoksul (düşük gelirli) ülkelerin özelliklerini açıklayan modellerdir. Tüm bu modellerin düşük kişi başına çıktı ve sermaye stoku seviyeleri ile istikrarlı bir kararlı duruma işaret ettiği yönündedir. Temsilciler bundan kurtulamaz çünkü ekonomi, düşük seviyeli sabit duruma dönme eğilimindedir. Dolayısıyla kendilerini bir kısır döngü içinde bulmaktadırlar (Felipe, Abdon ve Kumar, 2012, s. 6-7).

Günümüzde bazı durumlarda ülkeler düşük veya orta gelir gruplarında uzun süre takılıp kalır ve yukarı çıkamazlar. Yani üst seviye olan yüksek gelir düzeyine ulaşamadığı için orta gelir tuzağına düşerler. Gelişmekte olan ülkelerin gelişmiş ülkelere ulaşamamasının en önemli nedeni, üretim ve gelişme düzeylerinin gelişmiş ülkelere göre daha düşük olmasıdır (Atalay, 2015, s. 970). Nitekim orta gelire ulaşan ülkeler, belki de bir savaş veya hammadde fiyatlarındaki düşüş gibi büyük bir şok nedeniyle, eğer ülke dar bir hammadde kümesine aşırı derecede bağımlıysa, düşük gelir grubuna geri kayabilir. Bu açıdan inovasyon önem kazanmaktadır. Hem benimseme ve geliştirmede hem de iş operasyonunda yeni ürün ve süreçlerde inovasyon bu açıdan kritiktir. İyi bir İnovasyon politikası, üretken girişimcilik için teşvikler yaratmak, işgücüne yeterli becerilerin sağlanması, bilgi ve fikirlerin iyi aktarımının sağlanması gibi maddelerle sıralanabilir (Griffith, 2011, s. 40-42)

Pruchnik ve Zowczak (2017), orta gelir tuzağı akılda kalıcı ve yorumlaması kolay bir kavram olduğu için kamu politikası tartışmalarında çok faydalı olduğunu söylemişlerdir. Dolayısıyla, orta gelir tuzağı terimi medyada çok popülerdir ve politikacılar tarafından sık sık kullanılmaktadır. Ayrıca önde gelen ekonomi dergileri ve önemli dergiler tarafından da sık sık dile getirilmektedir. Günümüzde de terim sürekli olarak popülerlik kazanmaktadır ve birçok ülke orta gelir tuzağının potansiyel kurbanları olarak tanımlanmaktadır. Medya tarafından takılıp kalmaya aday olarak algılanan ekonomiler artık tek başına yükselen piyasa grubundan gelmiyor, çünkü bazı ekonomistler üst-orta gelir düzeyine sahip ülkeleri (yani Polonya gibi Orta ve Doğu Avrupa bölgesinden) ve hatta yüksek gelirli ülkeleri (Yunanistan gibi) işaret etmektedirler (Pruchnik ve Zowczak, 2017, s. 2). Bu sebeple Balkan ülkelerinin orta gelir tuzağında olup olmadığının belirlenmesi önem kazanmaktadır. Dünya Bankası, kişi başına gelire dayalı olarak ekonomileri şu şekilde tanımlamaktadır (World Bank, 2016):

- Düşük gelirli ülkeler olarak 1.025 dolardan az
- Alt-orta gelirli ülkeler 1.026-4.035 dolar
- Üst-orta gelirli 4.036-12.475 dolar
- Yüksek gelirli ülkeler 12.476 dolar ve üstü.

Orta gelir tuzağının Balkan ülkeleri açısından belirlenmesi amacıyla yapılan bu çalışmada bir sonraki bölümde ilgili literatür taranacaktır. Üçüncü bölümde veri seti ve kullanılan ekonometrik metodolojiye, dördüncü bölümde ampirik bulgular kısmına yer verilecek ve çalışma sonuç kısmıyla tamamlanacaktır.

İlgili Literatür

Literatürde orta gelir tuzağını araştırmak için çeşitli ülke ya da ülke grupları için yapılmış birçok araştırma mevcuttur. Fakat orta gelir tuzağı hakkında farklı ülke ya da ülke grupları için yapılan farklı analiz yöntemleri ile çeşitli sonuçlara ulaşıldığı görülmektedir. Orta gelir tuzağı belirlenmesine yönelik yapılan çalışmalarda genellikle nispi veya mutlak eşik değerler belirlenmenin yanında regresyon analizi, birim kök analizi, nedensellik gibi çeşitli ekonometrik yöntemler de kullanılmaktadır (Tıraşoğlu ve Karasaç, 2018, s. 342). Dolayısıyla o ülkenin orta gelir tuzağına düşüp düşmediği belirlenen eşik değer yardımı ile kolayca görülebilmektedir. Bu çalışmada ekonometrik yöntem ile Balkan ülkelerinin orta gelir tuzağında olup olmadığı araştırıldığı için literatür özetine sadece ampirik analiz yapan çalışmalara yer verilmiştir. Literatür özeti Tablo 1’de sunulmaktadır.

Tablo 1: Literatür Özeti

Yazar(lar)	Dönem(ler)	Yöntem(ler)	Sonuç
Eichengreen, Park ve Shin (2012)	1957-2007	Chow testi ve Probit testleri	Ele alınan 45 ülke için bazı ülkelerin orta gelir tuzağında olduğunu belirtmişlerdir.
Egawa (2013)	1990-2011	Regresyon ve Duyarlılık Analizi	Malezya, Çin ve Tayland için gelir eşitsizlikleri büyüme oranlarını negatif etkilemektedir.
Aiyar, Duval, Puy, Wu, ve Zhang (2013)	1955-2009	Probit Regresyonu, Bayesian ve Ağırlıklandırılmış En Küçük Kareler Yöntemi	Latin Amerika ve Asya ülkelerini içeren 138 ülke için bazı ülkelerin orta gelir tuzağında olduğunu belirtmişlerdir.
Robertson ve Ye (2013)	1950-2010	Birim kök testi	46 ülkeden 23’ü orta gelir tuzağındadır.
Bozkurt, Bedir, Özdemir ve Çakmak (2014)	1971–2012	Yakınsama ve ARDL analizi	Türkiye’nin yüksek gelirli ülkelere yakınsadığı görülmektedir.
Koçak ve Bulut (2014)	1950-2010	Yapısal kırılmalı birim kök testleri	Türkiye ekonomisi orta gelir tuzağında değildir.
Dalgıç, İyidoğan ve Balıkcıoğlu (2014)	1990-2013	Probit Modeli	56 orta gelirli ülkenin orta gelir tuzağından kurtulmaları için beşeri sermaye ve teknolojiye gelişme ile birlikte kurumsal kalitenin artırılması yüksek gelirli konuma geçmede önemli faktörler olarak değerlendirmişlerdir.
Yılmaz (2015)	1960-2010	Karşılaştırmalı analiz	57 ülkeden 28 ülke orta gelir tuzağındadır.
Şahin, Başer ve Karanfil (2015)	1980-2013	Johansen eşbütünleşme ve Granger nedensellik analizi	Türkiye için orta gelir tuzağı bağlamında kişi başına düşen geliri belirleyen makroekonomik değişkenlerin etkileri analiz edilmiş ve tek yönlü nedensellik bulunmuştur.
Ada ve Acaroğlu (2016)	1983-2013	Birim kök testi, eşbütünleşme ve nedensellik analizi	Orta gelir tuzağı ile “yüksek teknoloji ihracatı” ve “eğitim için kamu harcamaları” arasındaki ilişki araştırılmıştır ve eğitim alanında kamu harcamalarına gerekli önemi

			verilirse orta gelir tuzağından çıkılacağına ulaşılmıştır.
Bozkurt, Sevinç ve Çakmak (2016)	1982-2012	Panel birim kök analizi	Üst orta gelirli ülkeler için 15'inin yüksek gelirli ülkelere yakınsarken, kalan 13 ülkenin iraksamaktadır.
Taşar, Gültekin ve Acci (2016)	1960-2014	Birim kök analizi	Türkiye orta gelir tuzağında değildir.
Sarıbaş ve Ursavaş (2017)	1957-2007	Büyüme yavaşlaması yöntemi	Türkiye orta gelir tuzağında değildir.
Yıldız ve Bayraktar (2017)	1991-2015	Karşılaştırmalı analiz	Kırılgan sekizli ülke için orta gelir tuzağına düşme ihtimali en az olan ülke Rusya iken bu ülkeyi Hindistan, Şili ve Türkiye izlemektedir.
Tiftikçigil, Güriş ve Yaşgül (2018)	1969-2015	Doğrusal olmayan panel birim kök testi	E7 ülkeleri orta gelir tuzağında değildir.
Tıraşoğlu ve Karasaç (2018)	1989-2016	Yapısal kırılmalı birim kök testi	E7 ülke grubunu oluşturan ülkelerden Endonezya, Meksika ve Rusya'nın orta gelir tuzağında, Brezilya, Çin, Hindistan ve Türkiye'nin ise genel olarak orta gelir tuzağında değildir.
Manga (2019)	1995-2017	Panel veri analizi	Orta gelir tuzağında olan ülkelerin ekonomik büyümelerinin ihracatta sağlanacak ürün çeşitliliğinden pozitif, orta gelir tuzağından kaçan ülkelerin ise negatif şekilde etkilenmektedir.
Manga, Balı ve Güreşçi (2019)	1950-2014	Yapısal kırılmalı birim kök analizi	Türkiye orta gelir tuzağında değildir.
Lumbangaol ve Pasaribu (2019)	1976-2015	ECM modeli	Endonezya orta gelir tuzağındadır.

Veri Seti ve Yöntem

Robertson ve Ye'den (2013) sonra kişi başına düşen gelir verilerinin zaman serisi özellikleri dikkate alınmış ve orta gelir tuzağının belirlenmesi açısından öncü çalışma niteliğinde olmuştur. Bu bağlamda orta gelir tuzağının belirlenmesi için dikkate alınan ülkenin büyüme serisinin ABD gibi istikrarlı bir büyüme oranına sahip gelişmiş bir ülkenin büyüme serisine oranlanmakta ve doğal logaritması alınmaktadır. Yani durağanlık sınaması yapılacak seri aşağıdaki gibi elde edilmektedir:

$$y_t = \ln (GDP_{A,t}/GDP_{ABD,t}) \quad (1)$$

Yapılan birim kök analizi neticesinde y_t serisi durağan değil ise o ülkenin orta gelir tuzağına olmadığı ve gelişmiş ülkelere yakınsama eğiliminde olacağı yorumu yapılmaktadır. Bu çalışmada Balkan ülkeleri için orta gelir tuzağının belirlenmesi amaçlanmaktadır. Bunun için ele alınan ülke grubunun ekonomik büyüme verileri ABD'nin ekonomik büyüme verilerine oranlanmış ve sınamaya gerçekleştirilmiştir. 2000-2019 dönemini kapsayan yıllık ekonomik büyüme verilerine Dünya Bankası resmi veri sitesinden ulaşılmıştır. Öncelikle oluşturulan serinin yatay kesit bağımlılığı test edilmiş ve ardından Balkan ülkeleri için orta gelir tuzağının belirlenmesi için durağanlık analizi yapılmıştır. Bu amaçla serilere kırılmaları ve yatay kesit bağımlılığını göz önünde bulunduran II. kuşak kırılmalı panel birim kök testi uygulanmıştır.

Yatay Kesit Bağımlılık Testleri

Aşağıdaki gibi bir panel veri modeli için;

$$y_{it} = \alpha_i + \beta_i' x_{it} + u_{it} \quad i = 1, 2, \dots, N, t = 1, 2, \dots, T \quad (2)$$

Burada u_{it} yatay kesit bağımlılık gösterebilir. Yatay kesit bağımlılığın hipotezi;

$$H_0: E(u_{it}u_{jt}) = 0, \text{ (Yatay kesit bağımlılığı yoktur) } \forall t \text{ ve tüm } i \neq j \text{ için}$$

$$H_1: E(u_{it}u_{jt}) \neq 0, \text{ (Yatay kesit bağımlılığı vardır.) bazı } t \text{ ve bazı } i \neq j \text{ için}$$

şeklindedir.

Breusch ve Pagan (1980) Lagrange Çarpanı Testi

Breusch ve Pagan (1980), $E(u_{it}u_{jt}) = 0$ hipotezini test etmek için Lagrange Çarpanı (LM) istatistiği önermiştir.

$$LM_{BP} = T \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \hat{\rho}_{ij}^2 \sim \chi^2_{N(N-1)/2} \quad (3)$$

Burada $\hat{\rho}_{ij}$ kalıntıların çift yönlü Pearson korelasyon katsayısının örneklem tahminidir.

$$\hat{\rho}_{ij} = \hat{\rho}_{ji} = \frac{\sum_{t=1}^T e_{it}e_{jt}}{(\sum_{t=1}^T e_{it}^2)^{1/2}(\sum_{t=1}^T e_{jt}^2)^{1/2}} \quad (4)$$

Burada e_{it} , (1) eşitliğindeki u_{it} 'nin EKK tahminidir. $LM_{BP} \sim \chi^2_{N(N-1)/2}$ 'dir. Yani LM istatistiği sabit N ve $T \rightarrow \infty$ için sıfır hipotez altında $N(N-1)/2$ serbestlik derecesi ile bir ki-kare dağılımına sahiptir.

Pesaran (2004) CD_{LM} Testi

$N \rightarrow \infty$ için LM_{BP} test istatistiği uygulanabilir olmadığından Pesaran (2004) CD_{LM} tetsini önermiştir.

$$CD_{LM} = \sqrt{\frac{1}{N(N-1)} \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N (T \hat{\rho}_{ij}^2 - 1)} \quad (5)$$

Pesaran (2004) sıfır hipotez altında $T \rightarrow \infty$ ve $N \rightarrow \infty$ ile CD_{LM} test istatistiğinin asimptotik olarak $N(0,1)$ şeklinde dağıldığını göstermiştir. Fakat sonlu örneklem T için $E[T \hat{\rho}_{ij}^2 - 1]$ 'nin doğru bir şekilde sıfıra yakınsamadığını söylemiştir. Büyük N ile yanlış yakınsama yapmasının muhtemel olduğunu vurgulamıştır. Bu nedenle, standart normal dağılım, sonlu örneklerde CD_{LM} istatistiğinin sıfır dağılımının kötü bir tahmini olabileceğini ve standart normal kritik değerlerinin kullanılması büyük boyut bozulmalarına yol açabileceğini vurgulamışlardır.

Pesaran (2004) CD Testi

Pesaran (2004), genel heterojen dinamik modeller ve durağan olmayan modeller de dahil olmak üzere esnek bir model yapısına izin veren test istatistiğini şu şekilde tanımlamaktadır:

$$CD = \sqrt{\frac{2T}{N(N-1)}} \left(\sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \hat{\rho}_{ij} \right) \quad (6)$$

Yeterince büyük N ve T için, CD testi istatistiği, yatay-kesit bağımsızlığının sıfır hipotezi altında standart bir normal değişken olma eğilimindedir. Pesaran'daki (2004) sonlu örneklem bulguları, testin tahmini boyutunun, dikkate alınan herhangi bir N ve T

kombinasyonu için nominal seviyeye çok yakın olduğunu göstermektedir. Pesaran (2004), hataların dağılımı simetrik olmadığında, CD testinin geçersiz olabileceğini ve doğru boyuta sahip olmayabileceğini söylemektedir. Bununla birlikte, Pesaran (2004) ampirik sonuçları, CD testinin çarpık hatalara karşı sağlam olduğunu göstermektedir. Hata sürecinin aşağıdaki gibi bir tek faktörlü yapısını dikkate almıştır:

$$u_{it} = \phi_i f_t + \varepsilon_{it} \quad (7)$$

Burada ϕ_i sabit ve sınırlı bir faktör yüküdür. $f_t \sim iid(0,1)$ ile gözlenmeyen ortak faktördür. Tüm i ve t için $\varepsilon_{it} \sim iid(0, \sigma^2)$ ve $E(f_t \varepsilon_{it}) = 0$ 'dır. Ortak faktör f_t , $cov(u_{it}, u_{jt}) = \phi_i \phi_j$ olmasından dolayı yatay-kesit bağımlı hata oluşturur ve CD testinin gücü bu sıfır olmayan kovaryansa bağlıdır.

Sapması düzeltilmiş Yatay Kesit Bağımlılık Testi (Pesaran vd., 2008)

Breusch ve Pagan (1980) LM_{BP} testleri $T > N$ ve Pesaran (2004) CD testi ise $N > T$ durumunda kullanılırken Sapması Düzeltilmiş CD (Bias-Adjusted CD) testi her iki durumda da kullanılmaktadır. Pesaran Ullah ve Yamagata (2008), CD_{LM} test istatistiğinin standart normal kritik değerlerinin kullanılması büyük boyut bozulmalarına yol açabileceğini için sonlu örneklem yaklaşımı kullanarak Bias-Adjusted CD testini önermişlerdir. Bias-Adjusted CD küçük örneklerde anlamlı sonuçlar verirken asimptotik dağılımlarda tutarlı ve güçlü sonuçlar vermektedir. Bias-Adjusted CD test istatistiği;

$$CDLM_{adj} = \sqrt{\frac{2}{N(N-1)}} \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \rho_{ij}^2 \frac{(T-K-1)(\hat{\rho}_{ij} - \hat{\mu}_{Tij})}{v_{Tij}} \quad (8)$$

şeklinindedir. Bu test istatistiği, $CDLM_{adj} \sim N(0,1)$ ile asimptotik olarak standart normal dağılım göstermektedir.

Bütün bu yatay kesit bağımlılık testleri için sıfır hipotezi yatay kesit bağımlılığın olmadığını, alternatif hipotez ise yatay kesit bağımlılıktan bahsetmektedir.

Panel KPSS (PANKPSS) Kırılmalı Birim Kök Testi

Carrion-i-Silvestre (2005) ile Carrion-i-Silvestre, del Barrio Castro ve Bazo (2005) tarafından önerilen bu test çoklu kırılmaya izin vermenin yanında yatay kesit bağımlılığına dikkate almaktadır. Panelin geneli için ve bireysel bazda da durağanlık sınaması gerçekleştirilmektedir. Yapısal kırılmayı dikkate alan model aşağıdaki gibi tanımlanmaktadır:

$$y_{it} = \beta_{it} + \delta_{it} + u_{it} \quad (9)$$

Burada $i = 1, 2, \dots, N$ ve $t = 1, 2, \dots, T$ dir. (1) denklemindeki β_{it} :

$$\beta_{it} = \sum_{k=1}^{m_i} \phi_{i,k} D(T_{b,k}^i)_t + \sum_{k=1}^{m_i} \theta_{i,k} DU_{i,kt} + \beta_{it-1} + \varepsilon_{it} \quad (10)$$

dir. Burada $\beta_{i0} = \beta_i$ gibi bir sabit olup $\varepsilon_{it} \sim i.i.d(0, \sigma_{\varepsilon_i}^2)$ 'dir. Burada $D(T_{b,k}^i)_t$ ve $DU_{i,kt}$ kukla değişkenler olup aşağıdaki gibi ifade edilmektedir:

$$D(T_{b,k}^i)_t = \begin{cases} 1, & t = T_{b,k}^i + 1 \\ 0, & \text{diğer} \end{cases}$$

$$DU_{i,kt} = \begin{cases} 1, & t > T_{b,k}^i \\ 0, & \text{diğer} \end{cases}$$

Bu denklemde k kırılma sayısıdır ve m kırılmaya kadar izin vermektedir. $k = 1, 2, \dots, m$ şeklinde ifade edilmektedir. Ayrıca modelde u_{it} ve ε_{it} 'nin karşılıklı bağımsız

dağıldığı varsayılmaktadır. Bu yaklaşımda hipotezler Hadri (2000) testinden farklılaşmaktadır. Sıfır hipotezinde durağanlık varsayımı vardır ve aşağıdaki gibidir:

$$H_0: \sigma_{\varepsilon,i}^2 = 0$$

$$H_1: \sigma_{\varepsilon,i}^2 \neq 0$$

Bu hipotezler altında (10) denklemini;

$$y_{it} = \beta + \sum_{k=1}^{m_i} \varphi_{i,k} DU_{i,kt} + \sum_{k=1}^{m_i} \theta_{i,k} DT^*_{i,kt} + \delta_i t + u_{it} \quad (11)$$

şeklinde yazılır. Yine (11) eşitliğinde;

$$DT^*_{i,kt} = \begin{cases} t - T_{b,k} & , \quad t > T_{b,k}^i \\ 0 & , \quad \text{diğer} \end{cases}$$

dir. Modeldeki $\varphi_{i,k}$ ve $\theta_{i,k}$, yapısal kırılmaların her bir seri üzerindeki etkilerini ölçmektedir (Carrion-i-Silverstre, 2005, s. 161)

Sıfır hipotezi *LM* test istatistiği ile sınanmaktadır.

$$LM_{hom}(\lambda) = N^{-1} \sum_{i=1}^N (\widehat{w}^{-2} T^{-2} \sum_{t=1}^T S_{i,t}^2) \quad (12)$$

Burada uzun dönem varyansı sabit kabul edilmektedir ve (12) eşitliğinde yer alan \widehat{w}^2 , u_{it} uzun dönem varyansının tutarlı bir tahmincisidir. Ayrıca $S_{it} = \sum_{j=1}^t u_{ij}$ ve $N^{-1} \sum_{i=1}^N \widehat{w}^2_i \widehat{w}^2_i = \lim_{t \rightarrow \infty} T^{-1} S_{i,t}^2$ dir. *LM* istatistiğinin kırılma tarihlerine bağlı olduğunu ifade eden λ vektörü her bir yatay kesit birim için aşağıdaki gibi tanımlanmıştır:

$$\lambda_i = (\lambda_{i,1}, \lambda_{i,2}, \dots, \lambda_{i,m_i})' = (T_{b,1}^i \setminus T \dots T_{b,m_i}^i \setminus T)' \quad (13)$$

Uzun dönem varyansının yatay kesit birimleri arasında değişiklik göstermesine izin verilmesi halinde *LM* istatistiği aşağıdaki gibi tanımlanmaktadır:

$$LM_{het}(\lambda) = N^{-1} \sum_{i=1}^N (\widehat{w}^{-2} T^{-2} \sum_{t=1}^T S_{i,t}^2) \quad (14)$$

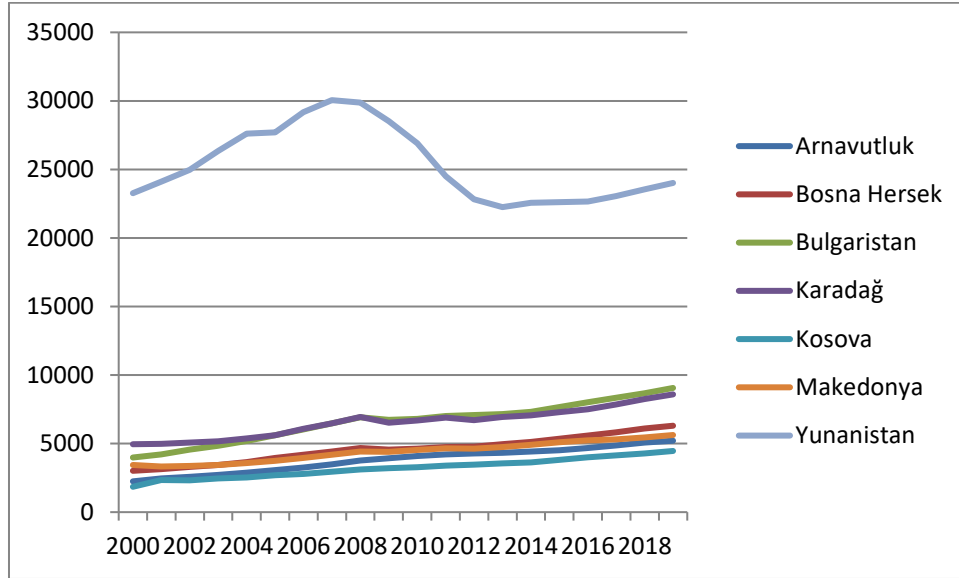
Standartlaştırılmış *LM* istatistiği ise;

$$Z(\lambda) = \frac{\sqrt{N} LM(\lambda) - \bar{\xi}}{\bar{\zeta}} \sim N(0,1) \quad (15)$$

dir. Burada *LM* testi $T \rightarrow \infty$ ve $N \rightarrow \infty$ için standart normal dağılıma sahip olmaktadır. Denklemde yer alan $\bar{\xi}$ ve $\bar{\zeta}$ ise beklenen değer ve varyansların her bir yatay kesit için aritmetik ortalamasını göstermektedir (Güloğlu ve İspir, 2011, s. 208).

Ampirik Sonuçlar

Orta gelir tuzağı literatürde merak edilen ve tartışılan konulardan biri olup Balkan ülkeleri için yapılan sınamada tuzakta olup olmadıklarının tespit edilmesi araştırılmaktadır. Bu amaçla Balkan ülkelerinin ekonomik büyüme verilerinin ABD ekonomik büyüme verilerine oranı ile elde edilen seriye kırılmalı panel birim kök testi uygulanmıştır. Birim kök analizi yapmadan önce yatay kesit bağımlılık sınaması yapılmıştır ve elde edilen bulgular aşağıdaki tablolarda sunulmuştur. Çalışmada seriler için analizler gerçekleştirilmeden önce grafiksel gösterimi ve tanımlayıcı istatistiklere ait değerler sırasıyla Şekil 1'de ve Tablo 2'de sunulmaktadır.

Şekil 1: Balkan Ülkelerinin Kişi başına GSYİH Verileri

Tablo 2: Değişkenlere Ait Tanımlayıcı İstatistikler

	Ortalama	Medyan	Maksimum	Minimum	Standart Sapma	Çarpıklık	Basıklık	Normallik
Arnavutluk	0.000724	0.000782	0.000813	0.000549	0.0000895	-0.6020	1.776167	0.292799
Bosna-Hersek	0.001075	0.001107	0.001171	0.000896	0.0000822	-0.9033	2.525553	0.233684
Bulgaristan	0.003173	0.003282	0.003457	0.00258	0.000284	-0.8873	2.35714	0.226625
Karadağ	0.000264	0.00027	0.000292	0.000237	0.0000192	-0.3564	1.641639	0.375117
Kosova	0.000368	0.000388	0.000438	0.000249	0.0000532	-0.5072	2.157221	0.484432
Makedonya	0.000595	0.000619	0.000642	0.000529	0.0000443	-0.4556	1.436059	0.255345
Yunanistan	0.018488	0.019949	0.02211	0.014068	0.003288	-0.2625	1.296154	0.26593

Tablo 2’de verilen sonuçlara göre 2000-2019 döneminde yıllık veriler cinsinden değişkenlerin logaritması alınarak hesaplanan GSYİH’nin en yüksek ortalamaya Yunanistan’ın en düşük ortalamasının ise Kosova’ya ait olduğu görülmektedir. Ayrıca serilerin hepsinin normal dağılıma sahip olduğu görülmektedir.

Tablo 3: Yatay Kesit Bağımlılık Test Sonuçları

Test	İstatistik Değeri	Olasılık Değeri
Breusch-Pagan (1980)	300.0126	0.0000
Pesaran (2004) CD LM	43.05258	0.0000
Pesaran (2004) CD	42.86837	0.0000
Sapması Düzeltilmiş Pesaran (2008) CD LM	9.780864	0.0000

NOT, s. *** %1 düzeyinde anlamlılığı göstermektedir.

Elde edilen yatay kesit bağımlılık test sonuçlarına göre sıfır hipotezin reddedildiğini ve yatay kesit bağımlılığın mevcut olduğunu söylemektedir. Dolayısıyla uygulama için yatay kesit bağımlılığı göz önünde bulunduran ikinci kuşak birim kök testi gerçekleştirilmiştir. Hem kırılmayı hem de yatay kesit bağımlılığını göz önünde bulunduran Panel KPSS birim kök test sonuçları Tablo 4’te sunulmuştur.

Tablo 4: PANKPSS Birim Kök Test Sonuçları

Ülkeler	KPSS Test İst.	Kırılma Sayısı	Kırılma Tarihleri	Bireysel KPSS Kritik Değerleri
Arnavutluk	0.807	3	2006 2009 2015	7.671 4.191 3.204
Bosna-Hersek	2.060	2	2007 2013 -	12.568 5.994 4.037
Bulgaristan	2.046	3	2004 2007 2014	9.570 4.292 2.759

Karadağ	0.113	3	2005	2008	2011	6.750	3.633	2.579
Kosova	1.569	1	2008	-	-	6.818	2.469	1.441
Makedonya	0.305	2	2003	2007	-	7.375	3.859	2.715
Yunanistan	1.811	3	2004	2008	2012	9.442	4.884	3.376
PANKPSS Birim Kök Test Sonuçları								
Test ist. (Hom.)			458.855			1144.588	685.864	529.346
Test ist. (Het.)			318.682			983.549	653.251	528.635

Elde edilen PANKPSS kırılmalı birim kök test sonuçlarına göre hem bireysel KPSS test istatistiklerinin hem de PANKPSS test istatistiklerinin kritik değerlerden küçük olduğu ve sıfır hipotezinin reddedilemeyeceği görülmektedir. Dolayısıyla Balkan ülkeleri için oluşturulan serinin durağan olduğu sonucuna varılmaktadır. Ayrıca Balkan ülkeleri için kırılma tarihleri de tabloda sunulmuştur. Bu bağlamda Arnavutluk, Bulgaristan, Karadağ ve Yunanistan için üç, Bosna-Hersek ve Makedonya için iki ve son olarak Kosova için bir kırılma tarihi belirlenmiştir.

Sonuç ve Değerlendirme

Bir ekonominin düşük gelirden orta gelir ekonomi statüsüne geçişi, oradan da yüksek gelir statüsüne ulaşması ve sonunda da en zengin olan statüye ulaşması arzulan bir durumdur. Dolayısıyla “ülkelerin düşük gelir ya da orta gelir ekonomi statüsünde kaçması ve sonunda yüksek gelir statüsüne ulaşması için ne gerekir?” sorusu cevap aramaktadır. Bu sorunun cevabı değişmektedir. Bazı çalışmalar, orta gelir tuzağında olan ülkelerin olası özelliklerini tanımlamakta ve bu ülkelerin neden yüksek gelir grubuna giremediklerine dair makul açıklamalar sağlamaktadır. Sonuçta, kalkınma, düşük gelirden (tarımsal) yüksek gelire (sanayi ve hizmet ekonomisi) bir süreçtir, bir ikilem veya ayrı sıçramalarda gerçekleşen bir süreç değildir. Bu nedenle, orta gelirli bir ülke olarak takılıp kalmamanın sadece bir büyüme sorunu olduğu tartışılabilir ve bu nedenle “Neden bazı ülkeler diğerlerinden daha hızlı büyüyor?” ya da “Hızlı büyüyen ekonomiler ne zaman yavaşlar?” sorusu hep cevap aramaktadır.

Bu çalışmada Balkan ülkeleri için orta gelir tuzağının belirlenmesi için uygulanan yatay kesit bağımlılık testi neticesinde ikinci kuşak testlerden olan yapısal kırılmalı panel birim kök analizi yapılmıştır. Analizi gerçekleştirilecek veri seti Balkan ülkeleri için büyüme serilerinin ABD büyüme serisine oranının doğal logaritması alınarak elde edilmiştir. 2000-2019 dönemlerini kapsayan veri seti için yapılan sınamada büyüme serisinin düzeyde durağan çıktığı yani $I(0)$ olduğu görülmektedir. Bu da balkan ülkelerinin orta gelir tuzağında olduğunu göstermektedir.

Washington Mutabakatı kapsamındaki yirmi yılı aşkın serbest piyasa politikaları, birçok gelişmekte olan ülkede büyümeyi azaltıcı yapısal değişikliğe yol açmıştır (McMillan ve Rodrik, 2011; Ocampo, Rada ve Taylor, 2009). Uluslararası pazarlarda rekabet yoğunlaştıkça ve Çin, teknoloji yoğunluğu spektrumunun her iki ucundaki mallarda şiddetli bir rakip haline geldikçe, bu başarısızlık giderek daha belirgin hale gelmiştir. Bu koşullarda, birçok orta gelirli ülke, artık düşük ücretli hammadde üretiminde rekabet edemeyeceklerini, ancak daha yüksek üretkenlik faaliyetlerinde geniş bir temelde rekabet etme yeteneklerini geliştirmediklerini görmektedir. Orta gelirli ülkeler artık kapana kısılma, kalkınmaya giden alçak yola itilme ve ücretlerin düşmesinin rekabetçiliğin ve büyümenin temelini oluşturduğu risklerle karşı karşıya kalması kaçınılmaz bir sondur.

Orta gelir tuzağı yalnızca büyümedeki yavaşlama ve iç faktörler nedeniyle değil aynı zamanda küreselleşmenin olduğu günümüzde iç ve dış faktörlerin gerçeklerinden de kaynaklanmaktadır. Kharas (2010), gelişmiş ülkelerde sergilenen iyi performansın temelini oluşturan faktörün, büyük bir orta sınıfın varlığı olduğunu ileri sürmektedir. 2009’da küresel orta sınıfta 1.8 milyar insan olduğunu tahmin edilmekte ve bunların çoğu gelişmiş dünyada olduğu kabul edilmektedir. Bu nedenle kalkınma, girişimciliği ve yeniliği yönlendiren büyük

bir orta sınıf yaratma süreci olarak anlaşılabilir. Bunu başarmak için, artan gelirleri ortada sıkışıp kalmamayı gerektirmektedir ve bunun için politika yapıcılara büyük iş düşmektedir. En azından, mantıklı mali, parasal ve düzenleyici politikalara dayanan istikrarlı bir makroekonomik ortam gereklidir. Ayrıca, güçlü bölgesel ve küresel bağlarla sahip ve artan kentleşmeyle birlikte bir ekonomi hayati önem taşımaktadır. Bu arka plana karşın, ekonominin büyümesini ve rekabet gücünü sürdürmek ve onu daha yüksek gelir grubuna taşımak için bir dizi bileşen gereklidir. Bu bileşenleri Dünya Bankası (2010) “yeni teknolojileri içeren yüksek yatırım seviyeleri” ve “yeniliğe elverişli politikalar” olarak tanımlamaktadır. Yatırım için altyapı-yollar, konut, enerji ve bilgi teknolojisi, yeşil teknoloji ve Kamu Özel Sektör Ortaklıkları gibi alanlar acil fırsatlar sunabilmektedir. Hızlı büyüyen bir ekonomiye geçiş, değer zincirinde yukarı doğru ilerlemeyi gerektirir. Wu (2010), bir ekonomiyi (dünya) teknoloji sınırına taşımada fikri mülkiyet hakları konusunu incelemektedir. Bir ekonominin endüstriyel gelişiminin erken aşamalarında fikri mülkiyet haklarını benimsemek, orta gelir tuzağını engeller.

Kaynakça

- Ada, A. A., ve Acaroğlu, H. (2016). Türkiye'nin orta gelir tuzağı problemine ilişkin ampirik bir yorum. *Siyaset Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, s. 81-95.
- Aiyar, S., Duval, R. A., Puy, D., Wu, Y. ve Zhang, L. (2013). Growth slowdowns and the middle-income trap. *International Monetary Fund*, s. 13-71.
- Atalay, R. (2015). The education and the human capital to get rid of the middle-income trap and to provide the economic development. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 174, 969-976.
- Breusch, T. S. ve Pagan, A. R. (1980). The Lagrange multiplier test and its applications to model specification in econometrics. *The Review of Economic Studies*, 47(1), 239-253.
- Bozkurt, E., Bedir, S., Özdemir, D. ve Çakmak, E. (2014). Orta gelir tuzağı ve Türkiye örneği. *Maliye Dergisi* 167, 22-39.
- Bozkurt, E., Sevinç, H. ve Çakmak E. (2016). Orta gelir tuzağı: üst orta gelirli ülkeler üzerine panel veri analizi. *Ege Academic*, 16(2), 379-394.
- Bulman, D., Eden, M. ve Nguyen, H. (2014). Transitioning from low-income growth to high-income growth: is there a middle income trap? *The World Bank*.
- Carrion, S., Lluís, J. (2005). Health care expenditure and GDP: Are they broken stationary?." *Journal of Health Economics* 24(5), 839-854.
- Carrion, S., Lluís, J. Castro, T. D. B. ve Bazo, E. L. (2005). Breaking the panels, s. An application to the GDP per capita. *The Econometrics Journal* 8(2), 159-175.
- Dalgıç, B., Varol İyidoğan, P. ve Balıkcıoğlu, E. (2014). Orta gelir tuzağından çıkışta hangi faktörler. *Maliye Dergisi*, 167, 116-125.
- Egawa, A. (2013). *Will Income Inequality Cause a Middle-income Trap in Asia?*. 797. Bruegel.
- Eichengreen, B., Park, D. ve Shin, K. (2012). When fast-growing economies slow down, s. International evidence and implications for China. *Asian Economic Papers* 11 (1), 42-87.
- Felipe, J., Abdon, A. ve Kumar, U. (2012). Tracking the middle-income trap: What is it, who is in it, and why?. *Levy Economics Institute, Working Paper* 715.
- Gill, I.S., ve Kharas, H. (2007). An East Asian renaissance: ideas for economic growth. *The World Bank*.
- Griffith, B. (2011). Middle-income trap. *Frontiers in Development Policy* 39.
- Güloğlu, B. ve İspir, M. S. (2011). Is Natural Rate of Unemployment or Hysteresis? Sector-Specific Panel Unit Root Test Analysis for Turkey. *Ege Akademik Bakış Dergisi* 11 (2), 205-216.
- Hadri, K. (2000). Testing for stationarity in heterogeneous panel data. *The Econometrics Journal* 3 (2), 148-161.

- Jankowska, A., Nagengast, A. ve Perea, J. R. (2012). *The product space and the middle-income trap*.
- Kharas, H. (2010). *The emerging middle class in developing countries*.
- Koçak, E., ve Bulut, Ü. (2014). Orta gelir tuzağı: teorik çerçeve, ampirik yaklaşımlar ve Türkiye üzerine ekonometrik bir uygulama. *Maliye Dergisi* 167, 1-21.
- Kuznets, S. (1971). Notes on the pattern of US economic growth. *The Reinterpretation of American Economic History*, 17-24.
- Lumbangaol, H. E. ve Pasaribu, E. (2019). Eksistensi dan Determinan middle income trap di Indonesia, existence and determinants of middle income trap in Indonesia. *Jurnal Ekonomi & Kebijakan Publik* 9 (2), 83-97.
- Manga, M. (2019). Orta Gelir Tuzağı Bağlamında İhracatta Ürün Çeşitliliği ile Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkinin İncelenmesi. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9 (1), 145-168.
- Manga, M., Ballı, E. ve Güreşçi, G. (2019). Orta gelir tuzağı: türkiye üzerine ampirik bir analiz. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 59, 48-60.
- McMillan, M. S., ve Rodrik, D. (2011). Globalization, structural change and productivity growth. No. w17143. *National Bureau of Economic Research*.
- Nelson, R. R. (1956). A theory of the low-level equilibrium trap in underdeveloped economies. *The American Economic Review* 46 (5), 894-908.
- Ocampo, J. A., Rada, C. ve Taylor, L. (2009). *Growth and policy in developing countries: a structuralist approach*. Columbia University Press.
- OECD (2010), *Perspectives on Global Development*, Paris.
- Pesaran, H. M. (2004). General diagnostic tests for cross-sectional dependence in panels. University of Cambridge, *Cambridge Working Papers in Economics* 435.
- Pesaran, M. H., Ullah, A. ve Yamagata, T. (2008). A bias-adjusted LM test of error cross-section independence. *The Econometrics Journal* 11 (1), 105-127.
- Pruchnik, K., ve Zowczak, J. (2017). Middle-income trap, s. Review of the conceptual framework. No. 760. *ADBI Working Paper*.
- Paus, E. (2012). Confronting the middle income trap: insights from small latecomers. *Studies in comparative international development* 47 (2), 115-138.
- Robertson, P. ve Ye, L. (2013). On the existence of the middle-income trap, Business School, University of Western Australia, *Discussion Paper* 13(12).
- Sarıbaş, H. ve Ursavaş, U. (2017). Orta gelir tuzağı: ampirik bir çalışma. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 17.2 (2017), s. s. 37-51.
- Şahin, İ., Başer, K. ve Karanfil, M. (2015). Orta gelir tuzağı üzerine ampirik bir çalışma: Türkiye örneği (1980-2013). *Journal of Alanya Faculty of Business/Alanya İisletme Fakültesi Dergisi* 7 (2): 225-235.
- Taşar, I., Gültekin, E. ve Acci, Y. (2016) Is Turkey in a middle income trap. *Journal of Applied Research in Finance and Economics* 1 (1), 36-41.
- The International Bank for Reconstruction and Development/The World Bank.
- Tiftikçigil, B. Y., Güriş, B. ve Yaşgöl, Y. S. (2018). Does middle income trap exist?, s. Evidence from Emerging Economies: E7 Countries for 1969-2015. *Revista Galega de Economía* 27 (1), 145-158.
- Tıraşoğlu, M., ve Karasaç, F. (2018). Orta Gelir Tuzağı: Yapısal Kırılmalar Altında E7 Ülkeleri İçin Ampirik Bir İnceleme. *Akademik İncelemeler Dergisi (AID)* 13 (2), 337-361.
- Wu, H. (2010). Distance to frontier, intellectual property rights, and economic growth. *Economics of Innovation and New Technology* 19 (2), 165-183.
- Yıldız, F., ve Bayraktar, Y. (2017). Kırılgan sekizli ülkelerinin orta gelir tuzağına uzaklığının ölçülmesi: karşılaştırmalı bir analiz. *Kırklareli Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler*

-
- Fakültesi Dergisi* 6(5), 110-128.
- Yılmaz, G. (2015). *Türk orta gelir tuzağı ve daha az vasıflı insan sermayesi, iktisat işletme ve finans*, Bilgesel Yayıncılık, 30 (346), 9-36.
-

GAZIANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

A Statistical Analysis of the Effects of the Development of Accounting and Auditing Standards on the Financial Soundness of Banks

Muhasebe ve Denetim Standartlarındaki Gelişmenin Bankaların Mali Sağlamlığı Üzerindeki Etkileri İçin İstatistiksel Bir Analiz

İsmail Cem AY^{a*} Ayşe ATILGAN SARIDOĞAN^b * Nabi KÜÇÜKGERGERLİ^c

^aDr. Öğr. Üyesi, İstanbul Gelişim Üniversitesi, Ekonomi ve Finans Bölümü, İstanbul / TÜRKİYE

ORCID: 0000-0002-8915-8183

^bDr. Öğr. Üyesi, Çanakkale Onsekiz Mart Üni., Çanakkale SBYO, Muhasebe ve Vergi Bölümü, Çanakkale / TÜRKİYE

ORCID: 0000-0001-5160-7687

^cDr. Öğr. Üyesi, Bezmialem Vakıf Üniversitesi, Sağlık Bilim. Fak. İstanbul / TÜRKİYE

ORCID: 0000-0003-2995-5188

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 30 Ocak 2021

Kabul tarihi: 8 Nisan 2021

Anahtar Kelimeler:

Bankacılık,

Mali sağlamlık,

Muhasebe ve denetim standartları

ÖZ

Bankaların finansal sağlamlığı sadece firmalar için değil, fakat aynı zamanda ülkeler için de sürdürülebilir ekonomik kalkınmaya ulaşmak için hayati önem taşımaktadır. Bankaların finansal sağlamlığını hem firma düzeyinde hem de ülke düzeyinde etkileyen birçok faktör söz konusudur. Bu çalışmada, denetim ve muhasebe standartlarındaki gelişmenin bankaların sağlamlığını etkileyip etkilemediği Kruskal-Wallis testi kullanılarak 140 ülke için test edilmiştir. Kruskal-Wallis test sonuçlarına göre, denetim ve muhasebe standartları geliştikçe, bankaların finansal sağlamlığının arttığı söylenebilir. Sonuç olarak, bankacılık sektörünün ve ülkelerin, bankaların mali sağlamlığının güçlenmesine ve sürdürülebilir ekonomik kalkınmaya ulaşmak için denetim ve muhasebe standartlarını geliştirmesine büyük önem vermesi gerektiği sonucuna ulaşılmaktadır.

ARTICLE INFO

Article History:

Received January 30, 2021

Accepted April 8, 2021

Keywords:

Banking,

Financial soundness,

Accounting and auditing standards

ABSTRACT

Financial soundness of banks is vital not only for the firms but also countries in order to achieve sustainable economic development and the welfare of the society. There are many factors affecting financial soundness of banks both firm level and country level. In this study, it is tested whether development of auditing and accounting standards affects the soundness of banks or not for the 140 countries by using Kruskal-Wallis test. According to the Kruskal-Wallis test results, it can be argued that as auditing and accounting standards develops then financial soundness of banks rise. As a result, it can be concluded that the banking sector and the countries should give great importance to develop auditing and accounting standards in order to achieve better financial soundness of banks and sustainable economic development.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: icay@gelisim.edu.tr

Introduction

The soundness of banks is critical to maintain economic, social and political stability and ensure sustainable development at national and international level. It is of great importance that the financial performance and financial strength of banks are closely monitored by the competent authorities and that continuous reinforcing measures are taken in this regard. Therefore, it is important to reveal the factors affecting the soundness of banks and to consider these factors in economic policy designs.

There are many factors affecting financial soundness of banks both firm level and country level. In strengthening the financial soundness of banks, it is important to have strong financial performance of banks. The quality of human capital working in banks, the level of development of corporate risk management capacity, the level of development of credit allocation policies, the level of development of corporate governance capacities, the level of transparency and accountability, and the correct and reliable implementation of accounting and auditing standards are among the important factors affecting the financial strength of banks. Despite all these studies, an adequate theoretical and empirical literature has not been formed regarding the effects of the level of development in accounting and auditing standards on the soundness of banks. However, the quality of the indicators of bank soundness depends on the level of improvement in accounting and auditing standards in countries. The underlying reason of the bankruptcy scandals of many companies in the past and the negative effects of these scandals on financial and economic stability lies in the ineffective application of accounting and auditing standards.

In this context, the effects of the level of development in accounting and auditing standards on the financial soundness of banks will be tested empirically in this study. On the other hand, banking sector is a critical sector not only financing real sector investments but also a confidence indicator for the investors and consumers to economic situation. For this reason, financial soundness of banks is vital not only for the firms but also countries.

Strengthen auditing and accounting standards is an important factor affecting financial soundness of banks not only by contributing effecting enterprise resource planning and management but also contributing shareholders and investors to provide better and sound information about the financial performance of the banks.

In this study, it is tested whether strengthen auditing and accounting standards affects the soundness of banks or not for the 140 countries by using Kruskal-Wallis test. The data used in the study for the 140 countries is from World Economic Forum, The Global Competitiveness Index 4.0, 2018 Dataset. The variables are strength of auditing and accounting standards and soundness of banks, the scale for the two variables is 1-7 interval scale and 7 is the best.

The original aspect of this article is - to the best of our knowledge - the first use of the strengthen auditing and accounting standards variable for the analysis of affects the soundness of banks in the literature.

Literature

With the increasing financial and commercial liberalization in the world economy, the international business volume is also increasing significantly. However, over time, decision makers and investors in businesses have realized the importance of using a common account language when conducting business transactions with each other. The problems created by the differences between the national accounting standards of the countries have affected the establishment of a common standard framework that can be generally accepted between

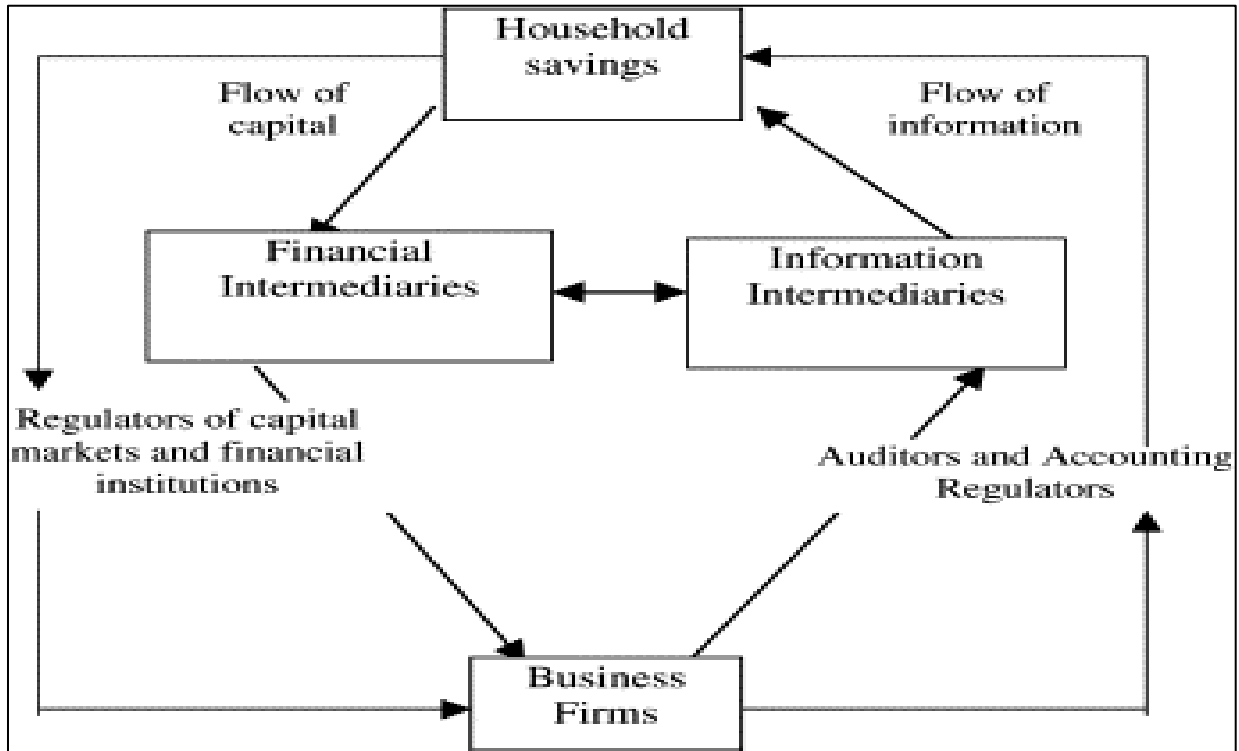
countries. Under these circumstances, international accounting and auditing standards were developed and used widely in the world. Today, while international accounting and auditing standards are changing according to new developments, they are accepted and used by more countries and businesses on the other hand. The widespread and development of international accounting and auditing standards, while contributing to the access of all internal and external stakeholders related to businesses to healthier, reliable and transparent information, on the other hand, increased the accountability obligations of businesses. Thanks to the widespread and development of international accounting and auditing standards, it has contributed to the transformation of international savings into investments more effectively and to the determination of more reliable and successful businesses. These positive developments also contribute to sustainable development at national and international level and to increase social welfare. On the other hand, the problems in the implementation of international accounting and auditing standards and / or the manipulations made in the financial statements caused the investors to take wrong decisions and negatively affected the financial and economic stability and caused financial and economic crises in some periods.

The health of the information produced by the accounting information system contributes to making healthier decisions by reducing the asymmetry between all parties using the information. Audit services are also of great importance as they provide assurance services to ensure that the information produced by the accounting is healthy (Frankel and Li, 2004). Existence of information asymmetry (see also, lemon problem, Akerlof, 1978) can lead to making wrong decisions (adverse selection) between decision makers. Especially in the financial system (See Figure 1), the information asymmetry that savers are exposed to in their investment decision processes can reach a level that can trigger financial crises.

The level of development in accounting and auditing standards is important in terms of contributing to the reduction of information asymmetry in the flow of information between all parties in the economic system. Shahzad et al (2019) found that financial reporting quality and audit quality have a positive impact on investment efficiency.

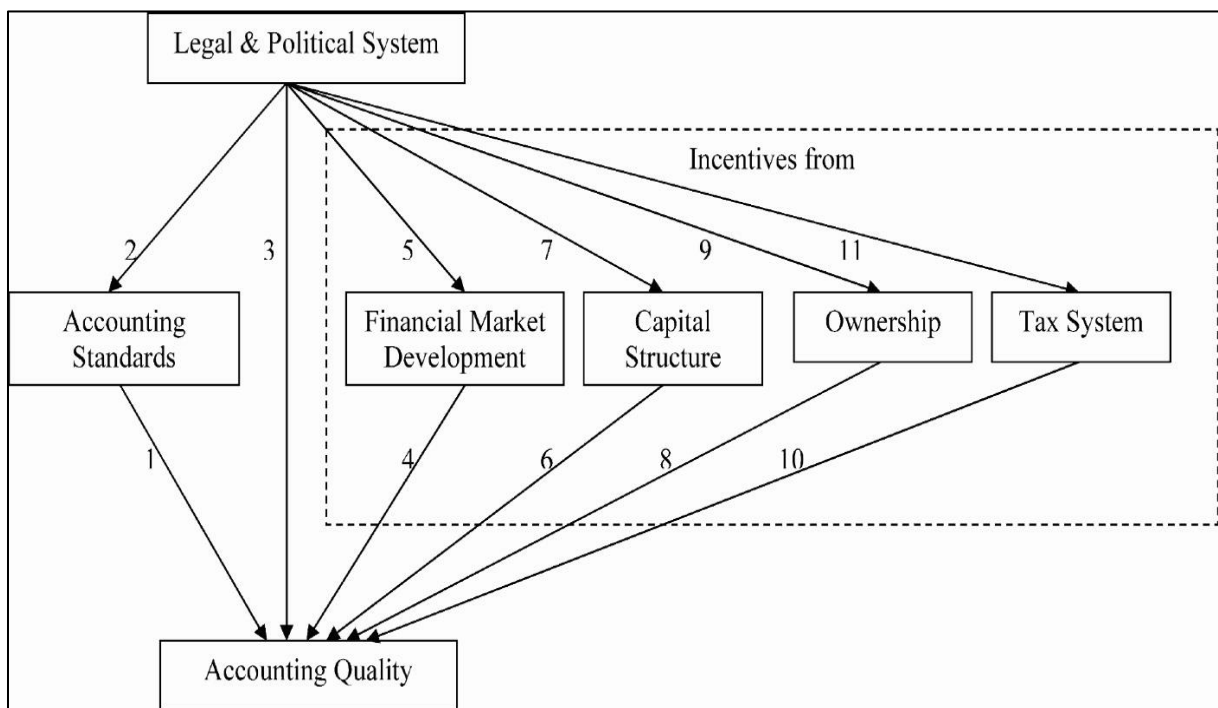
Figure 2 shows the determinants of accounting quality. Although international accounting and auditing standards contribute to the improvement of accounting quality, this alone will not be sufficient. Because international accounting and auditing standards are affected by both the corporate governance quality at the firm level and the economic and political business environment at the national level (see Soderstrom, 2007).

Figure 1: Financial and information flows in a capital market economy.

Source: Healy, P. M., & Palepu, K. G. (2001). Information asymmetry, corporate disclosure, and the capital markets: A review of the empirical disclosure literature. *Journal of accounting and economics*, 31(1-3), 405-440.

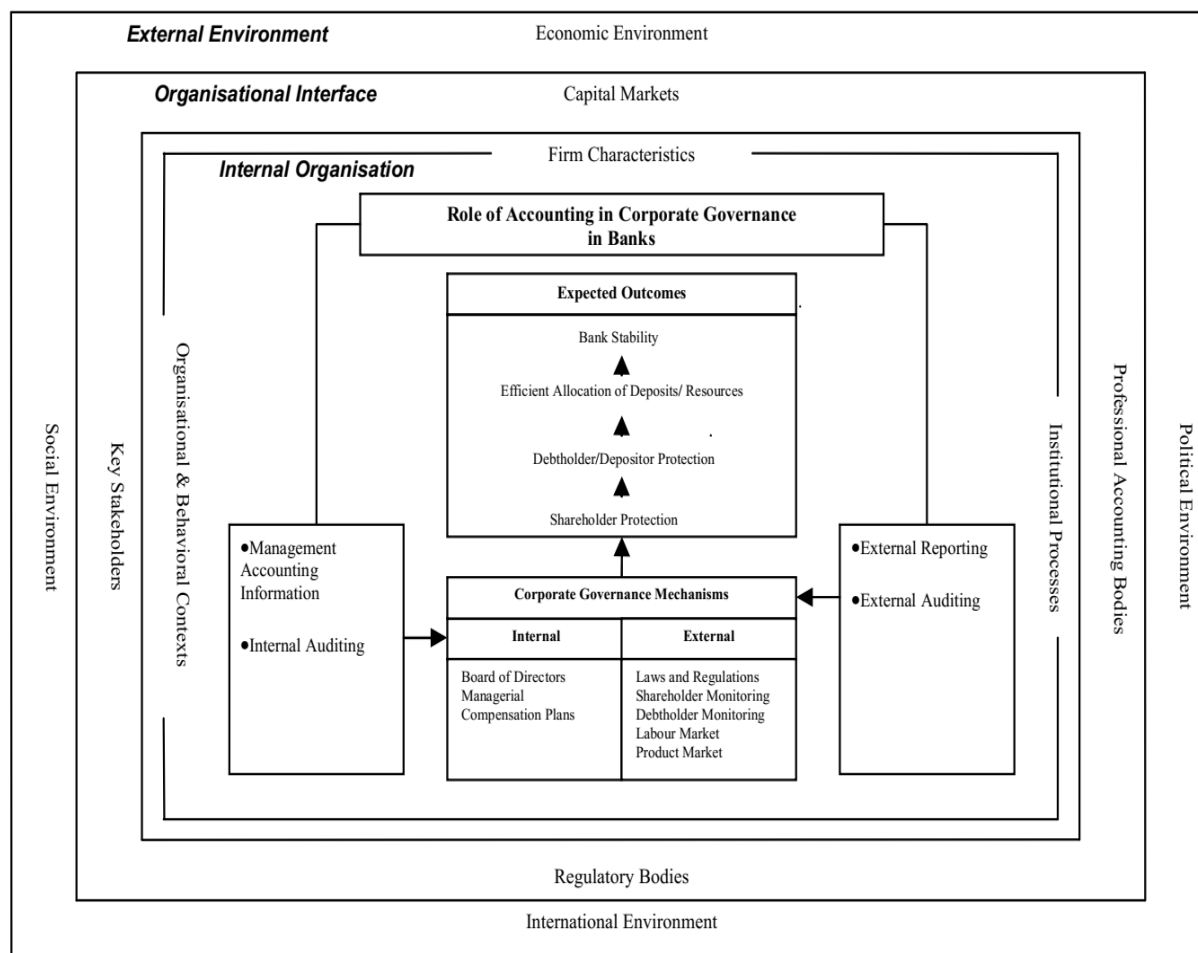
Figure 2: Determinants of accounting quality

Source: Soderstrom, N. S., & Sun, K. J. (2007). IFRS adoption and accounting quality: a review. *European accounting review*, 16(4), 675-702.

Soderstrom ve Sun (2007) in their study stated that the effect of the legal and political systems in the country is important in the development of accounting quality, however, promoting the quality of financial reporting will also contribute to the improvement of accounting quality. Ekanayake et al (2009) found that external reporting, internal and external auditing and management accounting are important factors in strengthening corporate governance capacity in banks (see, Figure 3).

Figure 3: The Role of Accounting in the Corporate Management of Banks

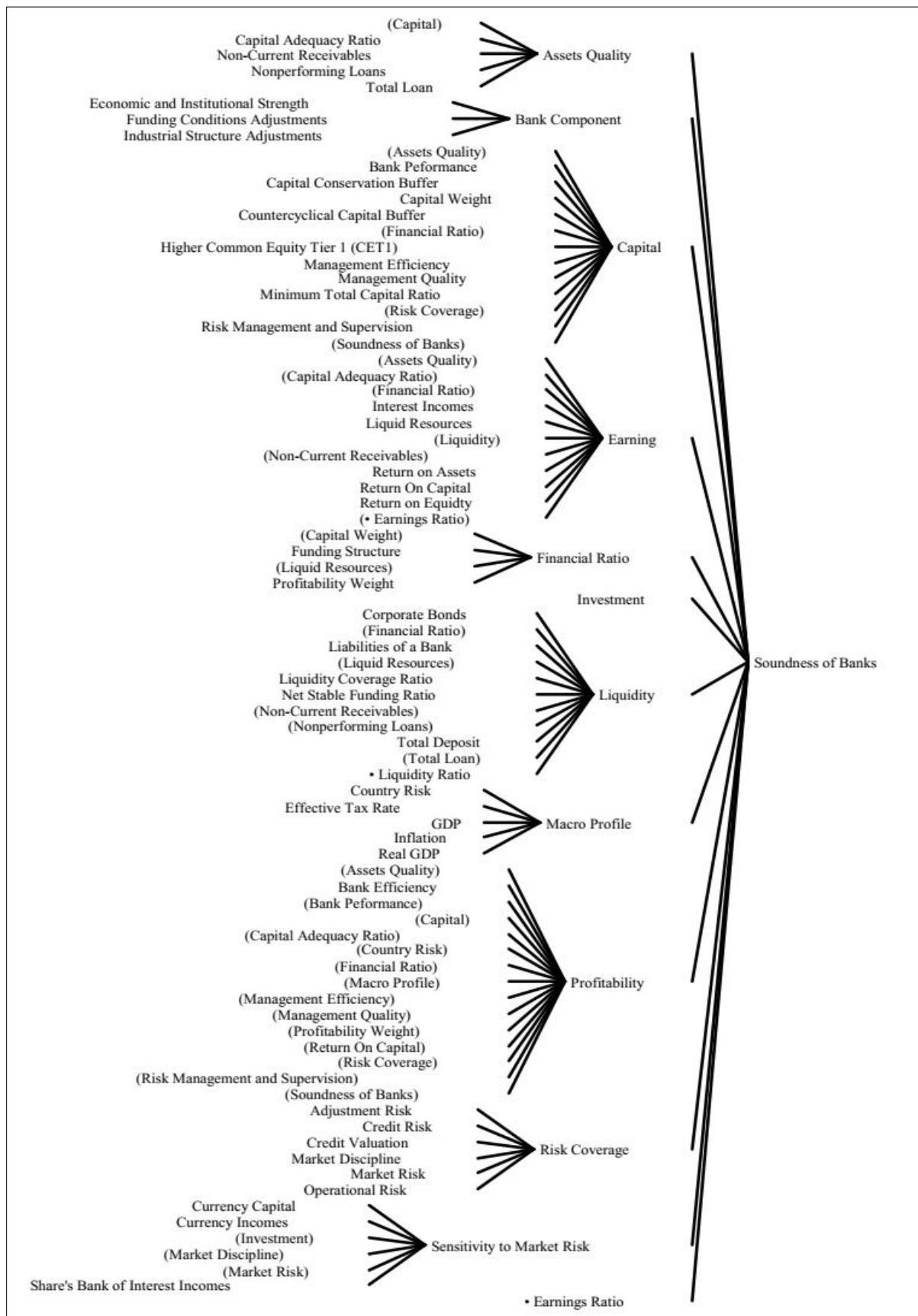

Source: Ekanayake, A., Perera, H., & Perera, S. (2009). Towards a Framework to Analyse the Role of Accounting in Corporate Governance in the Banking Sector. *Journal of Applied Management Accounting Research*, 7(2).

Jin et al (2011) examined the contribution of accounting and auditing variables to predicting bank failure during the financial crisis. In the study, they revealed that, on the one hand, the quality of the supervisors has an important role in reducing bank failures, on the other hand, accounting information also contributes significantly to predicting the future financial situation of businesses.

There are many factors affecting the soundness of banks at the firm, sector level, national and international level. The complex interaction between the factors affecting the soundness of banks may also vary continuously according to social, economic and political conditions (see Figure 4). For this reason, it is important to constantly monitor the soundness of banks according to updated data and changing conditions in more effective design of economic policies.

Figure 4: Casual Tree of Soundness of Banks

Sourece: Naser, (2019:36).

The financial soundness of banks means that the financial indicators of the banks are within acceptable threshold values in terms of soundness. If the financial indicators of the banks exceed these threshold values, it means that the financial health of the banks deteriorates. In this context, financial indicators are of great importance in understanding and monitoring the financial health of banks in the banking sector. On the other hand, financial statements and financial ratios showing the financial health status of banks are produced in the accounting information system and audited by auditors. The level of improvement in accounting and auditing standards is crucial in showing the true financial condition of banks. The high level of development in accounting and auditing standards will enable investors to have more accurate information about the financial structures of companies and to make healthier investment decisions. On the other hand, weaknesses in accounting and auditing standards or the misuse of these standards will lead to the dissemination of asymmetric information among the internal and external stakeholders of the firm and, accordingly, making wrong investment decisions. These systemic wrong decisions will feed finance and the emergence of economic crises (see, Salina et al, 2020).

There are many factors affecting financial soundness of banks. These factors cover firm level, sectoral and macroeconomic level. Studies examining the effects of the factors affecting the soundness of banks and the impacts of changes in the soundness of banks on economic and financial stability are summarized in Table 1.

Table 1: Literature On Financial Soundness Of Banks And The Role Of Accounting And Auditing

<i>Author(s)</i>	<i>Findings</i>
Enoch and Green, (1997)	Among the institutional factors that affect the soundness of banks, the corporate governance capacity of banks, the effectiveness of the internal control system, continuous monitoring of changes in financial statements and effective management of risks stand out.
Fischer (1997)	Among the global factors affecting the soundness of banks, the limited tools and policies for controlling the increasing volatility in capital movements due to financial liberalization stand out.
Guitian (1997a)	The soundness of banks is closely related with financial sector soundness of countries. It has been determined that banks' corporate governance quality, effective implementation of accounting and auditing standards, and the effectiveness of internationally accepted banking guidelines play an important role in the soundness of banks.
Frenkel (1997)	Economic policies and different performance indicators are important for the soundness of the banking system.
Crockett (1997)	The volatility in macroeconomic variables such as foreign trade terms, interest rates, exchange rates, inflation and economic growth are important for the soundness of the banking system.
Brash (1997)	In the soundness of the banking system, the role of bank auditors and the audit system is of great importance.
Roulier (1997).	In the soundness of the banking system, the role of the bank governance quality and the audit system is of great importance.
Guitian (1997b)	In the soundness of the banking system, it is important to strengthen the control mechanisms for compliance with the free market system, to maintain the balance of interest discipline between internal and external stakeholders of the banks, and to strengthen official oversight.
Rahman (1998)	It has been determined that the use of accounting and auditing standards in accordance with their purpose prevents transparency in the financial statements of companies and banks and contributes to the emergence of banking and financial crises.
Kimbro (2002)	Effective legal and financial accounting systems, good financial reporting standards and a high number of accountants have been found to be effective in reducing corruption.
Babihuga, (2007)	Changes in the profitability and financial indicators of the banking sector affect the economic fluctuations.

Table 1: Literature On Financial Soundness Of Banks And The Role Of Accounting And Auditing

<i>Author(s)</i>	<i>Findings</i>
Navajas and Thegeya (2013).	It was determined that the deterioration in the financial soundness of banks caused financial crises. It has been determined that the deterioration in risk-weighted assets, return on equity variables can play a role in the development of financial crises.
Naser (2019)	As micro factors affecting the soundness of banks, capital adequacy, assets, management, earnings and liquidity indicators play an important role.
Adesina et al (2020)	Adesina et al (2020) investigated the importance of forensic control in maintaining the soundness of deposit banks. In their study, Adesina et al (2020) recommended that regulatory agencies should appoint professional forensic auditors to reduce bank fraud and training bank staff in the field of audit.
Mustari et al (2020)	Mustari et al (2020) examined the role played by the internal audit profession in the financial performance of commercial banks. Mustari et al (2020) found that supervision has a positive effect on the financial performance indicators of commercial banks. Mustari et al (2020) emphasized in their study that it is important for policy makers to develop standardized measures regarding internal audit. They emphasized that it is important for managers to ensure that the internal audit function operates independently.
Ben et al (2020)	The soundness of banks has a significant impact on sustainable development.
Albrecht et al (2020)	In their study, Albrecht et al (2020) investigated whether auditors could influence persistent concern opinions in their decisions to mitigate the adverse spillover effects of systemic risk during a crisis period. In their study, Albrecht et al (2020) found that supervisors are less likely to systemically give persistent concern opinions towards risky banks.

Data and Method

The data used in the study for the 140 countries is from World Economic Forum, The Global Competitiveness Index 4.0, 2018 Dataset. The variables are strength of auditing and accounting standards and soundness of banks, the scale for the two variables is 1-7 interval scale and 7 is the best.

Because of the insufficient panel data for the variables, the methodology preferred in the study is Kruskal-Wallis test. The countries are separated three (low, medium and high level) groups according to strength of auditing and accounting standards. It is tested whether strengthen auditing and accounting standards affects the soundness of banks or not.

Empirical Results

Table 2 shows the descriptive statistics for the soundness of the banks variable. According to the results, the mean of soundness of the banks for the countries with low level strength auditing accounting standards is 3.55, the mean of soundness of the banks for the countries with medium level strength auditing accounting standards is 4.67, the mean of soundness of the banks for the countries with high level strength auditing accounting standards is 5.70.

Table 2: Descriptive Statistics For the Soundness of the Banks Variable

	Strength auditing accounting standards		
	Low	Medium	High
Mean	3,5575	4,6715	5,7055
Median	3,6350	4,8000	5,6700
Variance	0,5702	0,4717	0,2294
Std. Deviation	0,7551	0,6868	0,4790

Table 2: Descriptive Statistics For the Soundness of the Banks Variable

	Strength auditing accounting standards		
	Low	Medium	High
Minimum	1,7200	2,8700	3,9800
Maximum	4,7800	5,7300	6,6700
Range	3,0600	2,8600	2,6900
Interquartile Range	1,2125	0,9400	0,6300
Skewness	-0,5453	-0,6368	-0,7909
Kurtosis	-0,2915	-0,2190	2,6730

Table.3 shows the normality test results for the soundness of the banks variable. According to the Shapiro-Wilk test results, the null hypothesis the data is normally distributed is rejected at the 0.05 significant level for the countries with medium and high strength auditing accounting standards.

Table 3: Normality Test Results For the Soundness of the Banks Variable

	Strength Auditing Accounting Standards	Kolmogorov-Smirnov ^a			Shapiro-Wilk		
		Statistic	df	Sig.	Statistic	df	Sig.
The Soundness of the Banks	Low	,103	32	,200*	,966	32	,393
	Medium	,091	61	,200*	,955	61	,025
	High	,092	47	,200*	,947	47	,034

*. This is a lower bound of the true significance.

a. Lilliefors Significance Correction

Table 4 shows the test results of homogeneity of variances for the soundness of the banks variable. According to the Levene test results, the null hypothesis, homogeneity of variance, is rejected at the 0.05 significant level.

Table 4: Test of Homogeneity of Variances Results For the Soundness of the Banks Variable

The Soundness of the Banks			
Levene Statistic	df1	df2	Sig.
5,154	2	137	,007

Table 5 shows Kruskal-Wallis test results. According to the results, the null hypothesis, the mean ranks are the same in all the groups, is rejected at the 0.05 significant level. Based on the Kruskal-Wallis test results, it can be argued that the mean ranks for soundness of banks are not same for the country groups with different level auditing and accounting standards strength.

Table 5: Kruskal-Wallis Test Results

Null Hypothesis	Sig.
The distribution of soundness banks is the same across categories of Strength auditing accounting standards	0.000
Asymptotic significances are displayed	

Table 6 shows pairwise test results. According to the results, the null hypothesis, the distributions are the same in all the pairwise groups, is rejected at the 0.05 significant level. Based on the pairwise test results, it can be argued that the distributions for soundness of banks are not same for the country groups with different level auditing and accounting standards strength. As a result, as auditing and accounting standards strengthens then soundness of banks rise.

Table 6: Pairwise Test Results

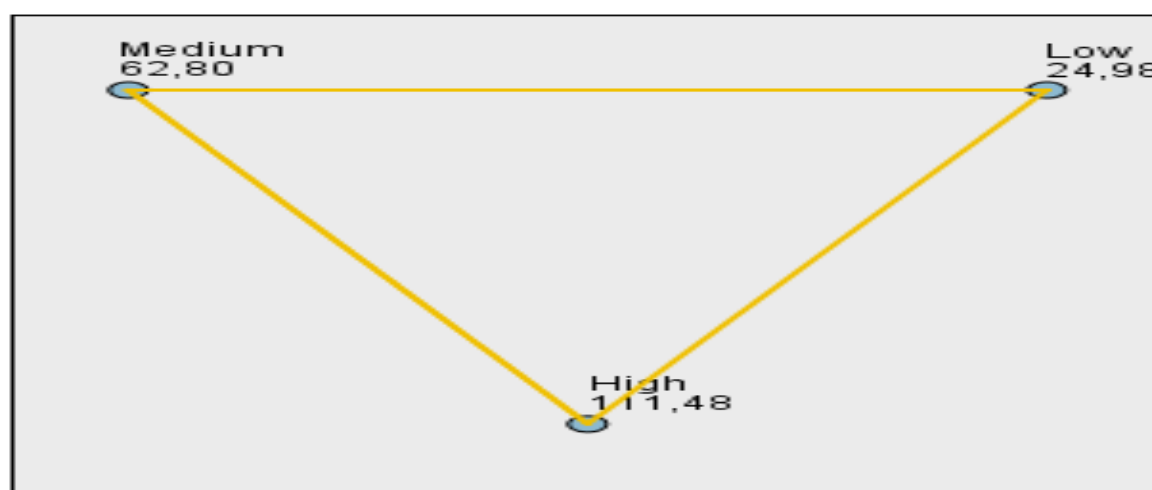
Sam ple1 – Sample2	Test Statistic	Std. Error	Std. Test Statistic	Sig.	Adj.Sig.
Low-Medium	-37,819	8,853	-4,272	0	0
Low-High	-86,494	9,295	-9.305	0	0
Medium-High	-48.675	7,872	-6,184	0	0

Each row tests the null hypothesis that the Sample 1 and Sample 2 distributions are the same.

Asymptotic significances (2-sided tests) are displayed. The significance level is ,05.

Figure 5 shows the pairwise comparison results. The results show that the samples average rank is statistically different.

Figure 5: Pairwise Comparison Results

Conclusion

Financial soundness of banks is vital not only for the firms at microeconomic level but also countries at macroeconomic level in order to achieve sustainable economic development and the welfare of the society. The soundness of banks has a great importance to maintain economic, social and political stability and ensure sustainable development at national and international level. Therefore, it is important to reveal the factors affecting the soundness of banks and to consider these factors in economic policy designs. There are many factors affecting financial soundness of banks both firm level and country level. Strengthen auditing and accounting standards is an important factor affecting financial soundness of banks not only by contributing effecting enterprise resource planning and management but also contributing

shareholders and investors to provide better and sound information about the financial performance of the banks.

In this study, it is tested whether strengthen auditing and accounting standards affects the soundness of banks or not for the 140 countries by using Kruskal-Wallis test. According to the Kruskal-Wallis test results, the null hypothesis, the mean ranks are the same in all the groups, is rejected at the 0.05 significant level. Based on the Kruskal-Wallis test results, it can be argued that the mean ranks for soundness of banks are not same for the country groups with different level auditing and accounting standards strength. In our study, it was concluded that the level of development in accounting and auditing standards in accordance with the literature has a positive effect on the financial soundness of banks.

The results of the study are also in line with the findings in the literature on the subject. The more the asymmetric information problem that investors encounter while making investment decisions can be solved, the more likely they are to make the right investment decision. In this context, the development of accounting and auditing standards plays an important role in solving the asymmetric information problem between banks and all stakeholders doing business with banks. Because with the strengthening of accounting and auditing standards, the accuracy and reliability of financial and non-financial information about individuals and organizations who want to do business with the bank increases. In addition, with the strengthening of the accounting and supervision of banking activities at the bank level, mistakes and frauds are reduced and the financial strength of banks is strengthened. As a result, the development of accounting and auditing standards plays an important role in solving the problem of asymmetric information among all relevant stakeholders at both the bank level and the banking sector level, helping all stakeholders to make better decisions. Thus, as a result, the financial strength of the banks is also getting stronger. On the other hand, in solving the asymmetric information problem between companies and all relevant stakeholders, it is of great importance to continue to improve the accounting and auditing standards continuously and rapidly in the face of new problems. Because the changing business methods, the changing legal framework, the changes in the structure of the cooperation between the companies constantly create significant effects on the financial performances of the companies. Reflecting these changes to decision makers through accounting and auditing standards in the most accurate way has a vital role in the financial soundness of companies and in making the right decisions by investors.

As a result, as auditing and accounting standards strengthens then soundness of banks rise. It can be concluded that the banking sector at microeconomic level and the countries at the macroeconomic level give great importance to strengthen auditing and accounting standards in order to achieve better soundness of banks, leading to sustainable economic development and the welfare of the society.

References

- Adesina, K., Erin, O., Ajetunmobi, O., Ilogho, S., & Asiriwa, O. (2020). Does forensic audit influence fraud control? Evidence from Nigerian deposit money banks. *Banks and Bank Systems*, 15(2), 214.
- Akerlof, G. A. (1978). The market for "lemons": Quality uncertainty and the market mechanism. In *Uncertainty in economics* (pp. 235-251). Academic Press.
- Albrecht, A., Glendening, M., Kim, K., & Pereira, R. (2020). Auditor Going Concern Opinions and Bank Systemic Risk: Evidence from the 2007–2009 Financial Crisis. *Auditing: A Journal of Practice & Theory*, 39(3), 1-28.
-

-
- Babihuga, R. (2007). Macroeconomic and Financial Soundness Indicators. *Macroeconomic and Financial Soundness Indicators*, IMF Working Paper, 2007(115), 1-30.
- Ben Abdallah, S., Saïdane, D., & Ben Slama, M. (2020). CSR and banking soundness: A causal perspective. *Business Ethics: A European Review*, 29(4), 706-721.
- Brash D.T., (1997). Banking Soundness and the Role of the Market in Enoch, M. C., & Green, M. J. (Eds.). (1997). *Banking Soundness and Monetary Policy*. International Monetary Fund.
- Crockett, A., (1997). Global Capital Markets and the Stability of Banking and Financial Systems, in Enoch, M. C., & Green, M. J. (Eds.). (1997). *Banking Soundness and Monetary Policy*. International Monetary Fund.
- Ekanayake, A., Perera, H., & Perera, S. (2009). Towards a Framework to Analyse the Role of Accounting in Corporate Governance in the Banking Sector. *Journal of Applied Management Accounting Research*, 7(2).
- Enoch, M. C., & Green, M. J. (1997), Introduction, in Enoch, M. C., & Green, M. J. (Eds.). (1997). *Banking Soundness and Monetary Policy*. International Monetary Fund.
- Fischer, S., (1997), Banking Soundness and the Role of the Fund, in Enoch, M. C., & Green, M. J. (Eds.). (1997). *Banking Soundness and Monetary Policy*. International Monetary Fund.
- Frankel, R., & Li, X. (2004). Characteristics of a firm's information environment and the information asymmetry between insiders and outsiders. *Journal of accounting and economics*, 37(2), 229-259.
- Frenkel J.A., (1997). Capital Mobility and Its Impact on the Operations of a Central Bank, in Enoch, M. C., & Green, M. J. (Eds.). (1997). *Banking Soundness and Monetary Policy*. International Monetary Fund.
- Guitian, M., (1997a). Banking Soundness: The Other Dimension of Monetary Policy in Enoch, M. C., & Green, M. J. (Eds.). (1997). *Banking Soundness and Monetary Policy*. International Monetary Fund.
- Guitian, M., (1997b). Bank Soundness in a Global Setting: Main Themes and Policy Conclusions in Enoch, M. C., & Green, M. J. (Eds.). (1997). *Banking Soundness and Monetary Policy*. International Monetary Fund.
- Healy, P. M., & Palepu, K. G. (2001). Information asymmetry, corporate disclosure, and the capital markets: A review of the empirical disclosure literature. *Journal of accounting and economics*, 31(1-3), 405-440.
- Jin, J. Y., Kanagaretnam, K., & Lobo, G. J. (2011). Ability of accounting and audit quality variables to predict bank failure during the financial crisis. *Journal of Banking & Finance*, 35(11), 2811-2819.
- Kimbro, M. B. (2002). A cross-country empirical investigation of corruption and its relationship to economic, cultural, and monitoring institutions: An examination of the role of accounting and financial statements quality. *Journal of Accounting, Auditing & Finance*, 17(4), 325-350.
- Mustari, K., Rusibana, D. C., & Nzamalu, M. A. (2020). Internal Audit Profession And Financial Performance In Commercial Banks In Rwanda. *Journal of Advance Research in Business Management and Accounting (ISSN: 2456-3544)*, 6(10), 12-20.
- Naser, N. (2019). A Comprehensive Analysis of European Banking Soundness – Theoretical Study. *Financial Markets, Institutions and Risks*, 3(2), 17-43
- Navajas, M. C., & Thegeya, A. (2013). Financial soundness indicators and banking crises (No. 13-263). International Monetary Fund.
- Rahman, M. Z. (1998). The role of accounting in the East Asian financial crisis: lessons learned. *Transnational Corporations*, 7, 1-52.
-

-
- Roulier R.P., (1997). Governance Issues and Banking System Soundness in Enoch, M. C., & Green, M. J. (Eds.). (1997). Banking Soundness and Monetary Policy. International Monetary Fund.
- Salina, A. P., Zhang, X., & Hassan, O. A. (2020). An assessment of the financial soundness of the Kazakh banks. *Asian journal of accounting research*.
- Shahzad, F., Rehman, I. U., Hanif, W., Asim, G. A., & Baig, M. H. (2019). The influence of financial reporting quality and audit quality on investment efficiency. *International Journal of Accounting & Information Management*.
- Soderstrom, N. S., & Sun, K. J. (2007). IFRS adoption and accounting quality: a review. *European accounting review*, 16(4), 675-702.
- Soderstrom, N. S., & Sun, K. J. (2007). IFRS adoption and accounting quality: a review. *European accounting review*, 16(4), 675-702.
-

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

İhracat Ürün Çeşitlendirmesi İhracat Performansını Etkilemekte Midir: Türkiye Örneği

Does Export Product Diversification Effect Export Performance: The Case of Turkey

Ercan YAŞAR^{a*} Güray AKALIN^b

^aDr. Öğretim Üyesi, Dumlupınar Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, Kütahya / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-9471-4068

^bDr. Öğretim Üyesi, Dumlupınar Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü, Kütahya / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-6647-5418

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 18 Şubat 2021

Kabul tarihi: 19 Nisan 2021

Anahtar Kelimeler:

Yoğun marj,

Yaygın marj,

İhracat ürün çeşitlendirmesi,

CCEMG

ARTICLE INFO

Article History:

Received February 18, 2021

Accepted April 19, 2021

Keywords:

Intensive margin,

Extensive margin,

Export product diversification,

CCEMG

ÖZ

Klasik ticaret teorileri, ülkelerin büyüebilmeleri için karşılaştırmalı üstünlüğe sahip oldukları mallarda uzmanlaşmaları ve bu malları ihraç etmeleri gerektiğini ileri sürmektedir. Ancak, klasik ticaret teorilerinin bu argümanı kısmen belirsizlik olmadığı varsayımına dayanmaktadır. Ayrıca, dar bir ürün yelpazesinde uzmanlaşmak ülkeleri dış şoklara karşı korumasız hale getirebilmektedir. Bu nedenlerden ötürü bazı araştırmacılar, belirsizlik ve dış şokların yarattığı risklerden kaçınılabilmesi için çeşitlendirmeyi önermektedirler. Buradan hareketle bu çalışmanın temel amacı, pazara yönelik mal çeşitlendirmesinin Türkiye'nin 136 partner ülkeye yapmış olduğu ihracat üzerindeki etkisini 2000-2017 dönemi için araştırmaktır. Yatay kesit bağımlılığı dikkate alan ikinci nesil analizlerle elde edilen bulgular şöyle sıralanabilir: i) Testler model bazında yatay kesit bağımlılığın olduğunu ve eğitim katsayılarının heterojen olduğunu göstermektedir; ii) Türkiye'nin ihraç ettiği malların çeşitliliğindeki ve partner ülkelerin reel gelirindeki artışlar, Türkiye'nin reel ihracatını artırmaktadır; ve iii) İkili reel döviz kurundaki artışlar Türkiye'nin reel ihracatını olumsuz etkilemektedir. Bu nedenle, politika yapıcılar çeşitlendirmeyi teşvik eden politikalar tasarlamalıdır. Buna ek olarak, Türkiye'nin para otoritesi ikili reel döviz kurunda istikrar sağlamalıdır.

ABSTRACT

Classical trade theories suggest that in order to economic growth countries must specialize in products which they have a comparative advantage and, export them. However, this suggestion of classical trade theories is partly based on the assumption that there is no uncertainty. Also, specializing in a narrow product range can render countries vulnerable to external shocks. For these reasons, some researchers recommend diversification to avoid the risks resulting from uncertainty and external shocks. From this point of view, this study mainly aims to investigate the effects of product diversification for the market on Turkey's real exports to 136 partner countries for the period from 2000 to 2017. The findings obtained from the second-generation econometric analyses that take into account cross-sectional dependence can be listed as follows: i) Tests show that cross-section dependence exists in the model, and slope coefficients are heterogeneous; ii) An increase in both diversification in Turkey's exports of goods and the real income of Turkey's trade partner countries increase the real export of Turkey, and iii) The appreciation of the bilateral real exchange rate has a negative impact on Turkey's real exports. Therefore, policymakers should design policies that encourage diversification. Besides, the monetary authority of Turkey should provide stabilization in the bilateral real exchange rate.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: Ercan.yasar@dpu.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

The increase in exports can arise from two various channels. First, it can increase due to the new product development, the discovery of new markets, or a combination of these. Second, it can rise through the expansion of the volume of products firms currently export. In the literature, the first channel is called "extensive margin" while the second channel is called "intensive margin" (Aldan and Çulha, 2016; Hummels and Klenow, 2005; Şen and Öztürk, 2019). In countries that follow an export-led growth strategy, policymakers prefer to increase exports through the first channel because they want to minimize the hitches and risks that arise from changes in export products' prices and the composition of global demand. Therefore, in developing countries, export product diversification has become the focal point of the development economics literature (Ekmen and Erlat, 2013).

Export product diversification can affect exports directly and indirectly through many various channels. First of all, export product diversification can reduce the risks (excessive price and volume fluctuations) arising from dependence on a limited number of products, as it provides diversification on both product and sector basis (Collier, 2002; Hesse, 2009; Kaulich, 2009). Since export revenues are of great importance for the development effort, reducing instability in export revenues in this way could have significant effects on the development levels of developing countries (Agosin, 2007; Akar and Ay, 2019; Al-Marhubi, 2000; Imbs and Wacziarg, 2003). Also, the contact of export-oriented sectors with new foreign buyers and their encounters with international competition can create positive externalities for the rest of the economy, through leading to dynamic learning (Agosin, 2007; Hausmann and Klinger, 2007; Herzer and Nowak-Lehmann, 2006).

Graham (1923) brewed attention to a problem specific to the agricultural sector and asserted that the manufacturing industry's unit costs would decrease with mass production, but the agricultural sector's unit costs would increase. Therefore, specialization in countries with a comparative advantage in the agriculture sector may reduce total output by lowering productivity in agriculture and manufacturing sectors (Kaulich, 2012, p.4-6). Moreover, Prebisch (1950) and Singer (1950) stated that terms of trade tend to decrease for the primary products that are generally produced by developing countries. Both assessments highlight the importance of export product diversification for developing countries that depend on a limited number of product groups.

Based on the above point of view, this study aims to investigate the effects of product diversification for the market on Turkey's real exports to 136 partner countries for the period from 2000 to 2017 by the second generation analyses that take into account cross-section dependence. Exhibiting the empirical impact of export product diversification on Turkey's exports will help develop effective export strategies, determine diversification policies suitable for target markets, and discuss international sustainability. This study will also contribute to the literature regarding the following issues: (a) As far as is researched, only three studies in the literature examine the relationship between product diversification and export performance in the partner country. Moreover, this is the first study investigating this relationship for the Turkey sample to the best of our knowledge. (b) Unlike the former studies, in this study, CNEPI (Commodity Net Export Price Index) is used to calculate the bilateral real exchange rate instead of CPI (Consumer Price Index) and PPI (Producer Price Index), which are includes non-traded goods. (c) The vast majority of studies investigating Turkey's export demand function did not consider the cross-sectional dependence phenomenon that is frequently encountered in panel data analysis. The negligence of cross-sectional dependence may lead to biased estimates and undesirable policy results.

The findings obtained from Common Correlated Effects estimator and some policy recommendations can be listed as follows: The increase in the bilateral real exchange rate harms Turkey's real exports. This finding shows that appreciation of TL is one of the critical obstacles to the rise in exports. Therefore, to maintain Turkey's international competitiveness, the monetary authorities should prevent the TL's appreciation. An increase in export product diversity affects Turkey's exports positively. Therefore, policymakers should design policies and provide incentives to increase export product diversity. Increasing the R&D expenditures made by the public and private sector, and the level of education that primary source of human capital can be shown as examples of these policies. Finally, an increase in Turkey's trade partner countries' real income increases Turkey's real export. Thus, policies that will ensure economic stability at the global level should be supported. Besides, this finding reveals that market diversification is vital as well as product diversification for export performance. Hence, market diversification with high value-added products should be a priority for Turkey.

Giriş

Türkiye’de 1980’den beri ihracata dayalı bir büyüme stratejisi izlendiğinden, ihracatı arttırabilmek en önemli politika hedeflerinden birisi olmuştur. İhracatı arttırabilmenin ise iki temel yolu vardır. İhracat, yeni malların ihraç edilmeye başlanması, yeni pazarların keşfedilmesi veya bunların bir kombinasyonu nedeniyle artabileceği gibi, firmaların halihazırda ihraç ettiği ürünlerin hacminin genişlemesi yoluyla da artabilir. Literatürde ilk kanal “*yaygın marj-extensive margin*” olarak adlandırılırken, ikinci kanal “*yoğun marj-intensive margin*” olarak adlandırılmaktadır (Aldan ve Çulha, 2016; Hummels ve Klenow, 2005; Şen ve Öztürk, 2019). Özellikle ihracata dayalı büyüme stratejisi izleyen ülkelerdeki politika yapıcılar, ihracatın birinci yol ile artmasını tercih etmektedirler. Bunun temel sebebi ise ihraç ürünlerinin fiyatlarındaki ve küresel talep bileşimindeki değişimlerin ortaya çıkaracağı olumsuzluklar ve riskleri minimize etmek istemeleridir. Bu nedenle ihracat çeşitlendirmesi gelişmekte olan ülkelerde kalkınma ekonomisi literatürünün odak noktası haline gelmiştir (Ekmen ve Erlat, 2013). Ancak ilgili literatür incelendiğinde çalışmaların daha çok ihracat ürün çeşitlendirmesi ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi araştırdığı görülmektedir. Oysa ihracat ürün çeşitlendirmesinin birincil etkileri öncelikle ihracat üzerinde ortaya çıkmaktadır.

İhracat ürün çeşitlendirmesi ihracatı dolaylı ve dolaysız birçok farklı kanaldan etkileyebilmektedir. İhracat ürün çeşitlendirmesi her şeyden önce hem ürün hem de sektör bazında çeşitlendirme sağladığından, sınırlı sayıda ürüne bağlı olmanın ortaya çıkardığı riskleri (aşırı fiyat ve hacim dalgalanmaları) azaltabilir (Collier, 2002; Hesse, 2009; Kaulich, 2009). İhracat gelirleri kalkınma çabası için büyük önem taşıdığından, bu yolla ihracat gelirlerindeki istikrarsızlığın azaltılması, gelişmekte olan ülkelerin kalkınma düzeyleri üzerinde önemli etkiler yaratabilir (Agosin, 2007; Akar ve Ay, 2019; Al-Marhubi, 2000; Imbs ve Wacziarg, 2003). Ayrıca, ihracata yönelik sektörlerin yeni yabancı alıcılarla temasları ve uluslararası rekabet ile karşılaşmaları, dinamik öğrenme çıktılarını arttıracığından, ekonominin geri kalanı için de pozitif dışsallıklar yaratabilir (Agosin, 2007; Hausmann ve Klinger, 2007; Herzer ve Nowak-Lehmann, 2006).

Graham (1923) tarım sektörüne özgü bir soruna dikkat çekmiş ve seri üretim ile birlikte imalat sektöründe maliyetlerin azalacağını, tarımsal ürünlerin birim maliyetlerinin ise artacağını ileri sürmüştür. Bu nedenle, tarımda karşılaştırmalı üstünlüğe sahip olan ülkelerde, uzmanlaşma, hem tarım hem de imalat sektörlerinde verimliliği azaltarak toplam üretimi düşürebilmektedir (Kaulich, 2012, s.4-6). Prebisch (1950) ve Singer (1950) ise dış ticaret hadlerinin, genellikle gelişmekte olan ülkelerin ürettiği birincil ürünler için düşme eğilimi gösterdiğini ifade etmiştir. Ortaya konulan her iki argüman da sınırlı sayıda ürün grubuna bağımlı olan gelişmekte olan ülkeler için ürün çeşitlendirmesinin önemini ortaya koymaktadır. Hummels ve Klenow (2005) ekonomik gelişme arttıkça tüketici tercihlerinin değiştiğini, bu nedenle de ihracat artışı için çeşitlendirmenin gerekli olduğunu belirtmektedirler. Son olarak, içsel büyüme teorileri ise ölçeğe göre artan getiri ve dinamik yayılma etkisi nedeniyle ürün çeşitlendirmesini ön plana çıkarmaktadırlar (Aditya ve Acharyya, 2013; Agosin, 2007; Sannassee, Seetanah, ve Lamport, 2014). Bu kapsamda, ürün çeşitlendirmesi hem yeni endüstrilerin kurulması hem de mevcut endüstrilerin genişletilmesi için teşvik edici olabilir.

Yukarıdaki açıklamalardan hareketle, bu çalışmanın temel amacı, pazara yönelik mal çeşitlendirmesinin Türkiye’nin 136 partner ülkeye yapmış olduğu ihracat üzerindeki etkisini 2000-2017 dönemi için yatay kesit bağımlılığını dikkate alan ikinci nesil ekonometrik analizler ile araştırmaktır.

İhracat ürün çeşitlendirmesinin ihracat üzerindeki ampirik etkilerinin ortaya konulması, Türkiye'nin etkili ihracat stratejileri geliştirmesine, hedef pazarlara uygun çeşitlendirme

politikaları belirlemesine ve uluslararası rekabetin sürdürülebilirliği tartışmalarına katkı sağlayacaktır. Çalışmanın ayrıca aşağıda belirtilen hususlar itibarıyla literatüre önemli katkılar sağlayacağı düşünülmektedir: (a) Araştırıldığı kadarıyla, literatürde, partner ülkede ürün çeşitlendirmesi ile ihracat performansı arasındaki ilişkiyi inceleyen sadece üç çalışma vardır. Türkiye örneğini inceleyen çalışma ise bulunmamaktadır. b) Literatürdeki ihracat talep fonksiyonunu belirlemeye yönelik çalışmalardan farklı olarak, bu çalışmada ikili reel döviz kuru hesaplanırken ticareti yapılmayan malları da içeren CPI (Consumer Price Index) ve PPI (Producer Price Index) yerine CNEPI (Commodity Net Export Price Index) kullanılmıştır. c) Son olarak Türkiye'nin ihracat talep fonksiyonunu tahmin eden önceki çalışmaların büyük bir çoğunluğunun, panel veri modellerinde sıklıkla karşılaşılan yatay kesit bağımlılığını dikkate almadıkları görülmektedir. Ancak, yatay kesit bağımlılığının dikkate alınmaması sapmalı tahminlere ve politika önerilerine yol açabilmektedir. Sonuç olarak bu çalışma literatüre konu, örneklem ve yöntem olarak özgün bir katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

Literatür

İhracat büyümesine yönelik yaygın marj ve yoğun marj tartışmaları Armington (1969) ve Krugman (1981)'in öncü çalışmalarına dayanmaktadır. Armington (1969) modelinde her bir ülkenin farklı tek bir mal ürettiği ve tüketicilerin her ülkenin mallarından en azından bir kısmını tüketmek istediği varsayılmaktayken; Krugman (1981) modelinde kişi başına GSYH'deki artış ile birlikte ihracat ürün çeşitlendirmesinin de arttığı varsayılmaktadır. Bu nedenle Armington (1969) modelinde ihracat büyümesi yoğun marjdan kaynaklı iken, Krugman (1981) modelinde ise yaygın marjdan kaynaklanmaktadır (Aldan ve Çulha, 2016 s.60). Buna karşın Hummels ve Klenow (2005)'a göre ne Armington'un (1969) "*yoğun marj*" hipotezi ne de Krugman (1981)'in "*yaygın marj*" hipotezi gelişmekte olan ülkelerin ihracat büyümesini tek başına açıklayabilmektedir (Hummels ve Klenow, 2005, s.734). Hummels ve Klenow (2005)'a göre ihracat her bir maldan daha fazla ihracat yapılarak büyüyebileceği gibi ürün çeşitlendirmesi yoluyla da büyüebilir (Ekmen ve Erlat, 2013; Siope, Spence, Mevel, ve Karingi, 2012). İhracat büyümesine yönelik ampirik literatür incelendiğinde yaygın marj ve yoğun marj tartışmalarının devam ettiği ve henüz bir fikir birliğine varılamadığı görülmektedir. Bu çalışmaların önemli bir kısmı aşağıda özetlenmiştir:

Evenett ve Venables (2002), 23 gelişmekte olan ülkenin 1970-97 döneminde gerçekleştirdiği ihracatın, ne kadarının yoğun marj ne kadarının yaygın marjdan kaynaklandığını araştırmışlardır. Gerçekleştirilen analizler sonucunda, ihracattaki büyümenin yaklaşık üçte birinin hâlihazırda var olan ihraç mallarının yeni pazarlara sunulmasından kaynaklandığını ve yaygın marjın gelişmekte olan ülkelerin ihracat büyümesinde önemli bir rol oynadığını belirtmişlerdir. Hummels ve Klenow (2005), 110 ihracatçı ve 59 ithalatçı ülkenin ticaret verilerini yaygın marj ve yoğun marj açısından incelemişlerdir. Yapılan analizler sonucunda, yaygın marjın gelişmiş ekonomilerin ihracatının büyük kısmını (% 60'ını) oluşturduğunu saptamışlardır. Amurgo-Pacheco (2007), 24 gelişmiş ve gelişmekte olan ülkede çeşitlendirme modellerinin farklılıklarını 1990-2005 dönemi için araştırmışlardır. Çalışmada, ihracat artışının daha çok yoğun marjdan kaynaklandığı vurgulanmıştır. Buna rağmen, gelişmekte olan ülkelerde de çeşitliliğin arttığını ve aslında, yaygın marjın gelişmekte olan ülkeler için önemsiz olmadığını, özellikle coğrafi çeşitlendirmenin ürün çeşitlendirmesinden daha önemli olduğunu belirtmişlerdir. Firma düzeyinde gerçekleştirilen çalışmada, Bernard, Jensen, Redding, ve Schott (2009), 10 basamaklı bir HS ürün sınıflandırmasını kullanarak, ABD ihracatındaki değişiklikleri 1993-2003 dönemi için araştırmışlardır. Elde edilen bulgulara göre, yaygın marjın ihracat artışına katkısı kısa vadede küçük iken, uzun vadede neredeyse yoğun marj kadar önemlidir. Amador ve Opromolla (2013), Portekiz'in 1997-2005 dönemindeki ihracat artışını 4 basamaklı bir HS ürün sınıflandırması kullanarak

ayrıştırmışlardır. Yazarlar, ihracat artışının daha çok yoğun marjdan kaynaklandığını, bununla birlikte yeni ihracatçı firmaların halihazırda faaliyet yürüten firmalardan daha büyük bir ihracat büyümesine neden olduğunu belirtmişlerdir. De Lucio, Mínguez-Fuentes, Minondo ve Requena-Silvente (2011) ise firma düzeyindeki 2 basamaklı bir HS ürün sınıflandırması kullanarak, yaygın ve yoğun marjın İspanyol ticaretine nispi katkısını 1997–2007 dönemi için analiz etmişlerdir. İhracat ve ithalattaki kısa süreli değişikliklerin firmaların yoğun marjı tarafından belirlendiğini; ancak, uzun vadede hem yaygın hem de yoğun marjın eşit derecede önemli olduğunu vurgulamışlardır.

İlgili konuyu Türkiye örneğinde ele alan literatür incelendiğinde sadece üç çalışmanın olduğu görülmektedir. Bunlar sırasıyla şöyledir: Ekmen-Özçelik ve Erlat (2013), Türkiye'nin 1996-2006 yılları arasında 15 AB ülkesine gerçekleştirdiği ihracatı yaygın ve yoğun marjlar açısından değerlendirmişlerdir. AB-15 pazarında Türkiye ve rakipleri için yaygın ve yoğun marjlarını; ihracat ürünlerini teknolojik özelliklerine göre (Hammadde yoğun ürünler, emek yoğun ürünler, sermaye yoğun ürünler, taklit edilmesi kolay araştırma yoğun ürünler ve taklit edilmesi zor araştırma yoğun ürünler) olmak üzere beş gruba ayırarak incelemişlerdir. Aldan ve Çulha (2016) ise 1995-2013 yılları arasında Türkiye'nin ihracat performansındaki değişimleri yaygın marj açısından bazı ülkelerle kıyaslayarak incelemişlerdir. Yazarlar, Türkiye'nin diğer ülkelere kıyasla ihracatını yaygın marj yoluyla arttırmada oldukça başarılı olduğunu ve ihracat artışının çoğunlukla yeni pazarlara girmekten kaynaklandığını belirtmişlerdir. İhracat çeşitlendirmesi ile toplam ihracat arasındaki ilişkiyi Türkiye için inceleyen Şen ve Öztürk (2019) yaygın ve yoğun marjlardaki gelişmelerin toplam ihracat üzerindeki etkisini yapısal kırılmalı eşbütünleşme testi ve nedensellik testiyle incelemişlerdir. 1962-2014 dönemini kapsayan verilerin kullanıldığı çalışmada, değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişki olduğu, yaygın marj ile toplam ihracat arasında çift yönlü, toplam ihracattan ise yoğun marja doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi olduğu tespit edilmiştir.

Funke ve Ruhwedel (2001), Funke ve Ruhwedel (2002) ve Del Rosal (2019) ise yukarıdaki çalışmalardan farklı olarak, doğrudan ihracat ürün çeşitlendirmesi ile ihracat performansı arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Funke ve Ruhwedel, 2001 yılına ait çalışmalarında 10 Doğu Asya ülkesinin, 2002 yılına ait çalışmalarında ise 15 OECD ülkesinin ihracat performansını aynı ampirik yöntemlerle incelemişlerdir. GMM yönteminin kullanıldığı bu çalışmalarda, ihracat ürün çeşitliliğindeki bir artışın, ihracatı arttırdığı bulgusu elde edilmiştir. Del Rosal (2019) ise bu ilişkiyi İspanya için incelemiştir. Ancak Funke ve Ruhwedel (2001-2002)'in aksine ihracat yoğunlaşması ile ihracat büyümesi arasında pozitif bir ilişki bulunmuştur.

İlgili literatür incelendiğinde şu noktalar dikkat çekmektedir: i) İhracattaki büyümenin daha fazla yoğun marjdan mı yoksa yaygın marjdan mı kaynaklandığı konusunda bir fikir birliği bulunmamaktadır. ii) Yaygın marjın bir boyutu olan ürün çeşitlendirmesinin ihracat üzerindeki etkisini inceleyen çalışma sayısı oldukça sınırlıdır. Dahası araştırıldığı kadarıyla ihracat ürün çeşitlendirmesinin ihracat üzerindeki etkisini ikili ticaret ilişkileri ile Türkiye örneğinde inceleyen çalışma bulunmamaktadır. Bu nedenle, pazara yönelik mal çeşitlendirmesinin Türkiye'nin 136 partner ülkeye yapmış olduğu ihracat üzerindeki etkisini araştıran bu çalışmanın literatürdeki önemli bir boşluğu dolduracağı düşünülmektedir.

Model, Veri Seti ve Yöntem

Model ve Veri Seti

Mal çeşitliliğinin, 2000-2017 yılları arasında Türkiye'nin 136 partner ülkeye yapmış olduğu reel ihracatı nasıl etkilediği, aşağıda yer alan (1 nolu denklem) tam logatimik doğrusal model yardımıyla incelenmiştir. Bu model Goldstein ve Khan (1985) tarafından önerilen

modelin indirgenmiş biçimine dayanmakta ve Aiello, Bonanno ve Via, (2015); Dash, Dutta, ve Paital (2018); Ketenci ve Uz, (2011); Thuy ve Thuy, (2019)'nın modelleriyle benzer özellikler göstermektedir.

$$\ln REXP_{abt} = \beta_0 + \beta_1 \ln Y_{bt} + \beta_2 \ln RER_{abt} + \beta_3 \ln DIV_{abt} + e_{abt} \quad (1)$$

Burada “a” Türkiye’yi “b” partner ülkeyi (136) “t” zaman dilimini (2000-2017), “ $\beta_1, \beta_2, \beta_3$ ” parametre katsayılarını, “ β_0 ” sabiti ve “e” hata terimini temsil etmektedir. Modeldeki bağımlı değişken “ $REXP_{abt}$ ” Türkiye’nin partner ülkelere yaptığı reel ihracatı temsil etmekte olup, $EXP_a/CNEPI_a$ şeklinde hesaplanmıştır. EXP_a Türkiye’nin partner ülkeye ihracatını (US \$), $CNEPI_a$ (Commodity Net Export Price Index) ise Türkiye’nin net ihracat fiyat endeksini [net ihracatın GSYİH’ya oranına göre ağırlıklı bireysel mallar, tarihsel, yuvarlanma ağırlıkları, (yıllık, 2012 = 100)] ifade etmektedir. İhracatı reelleştirirken Deaton ve Miller (1995)’ında önerdiği gibi ticaretin ülkeye özgü özelliklerini dikkate almak amacıyla, literatürde sıklıkla kullanılan tüketici fiyat endeksi (TÜFE) yerine, Gruss (2014) tarafından geliştirilen ve aşağıda nasıl hesaplandığı gösterilen CNEPI kullanılmıştır:

$$CNEPI = \sum_{j=1}^J P_t \tau_{i,j,t} \quad (2)$$

Burada, P_t , j malının t yılındaki logaritmik görelî fiyatını, τ ise nasıl hesaplandığı aşağıda gösterilen zamana bağlı değişen ağırlıkları ifade etmektedir:

$$\tau_{i,j,t} = \frac{1}{3} \sum_{s=1}^3 \frac{x_{i,j,t-s} - m_{i,j,t-s}}{\sum_{j=1}^J x_{i,j,t-s} + \sum_{j=1}^J m_{i,j,t-s}} \quad (3)$$

Burada $x_{i,j,t-s}$ i ülkesindeki j malının t-s yılındaki ortalama ihracat değerini (\$ cinsinden), $m_{i,j,t-s}$, ise i ülkesindeki j malının t-s yılındaki ortalama ithalat değerini (\$ cinsinden) ifade etmektedir. Böylece ağırlıklar, j malının net ihracatını, i ülkesindeki toplam ticaretin (ihrac edilen ve ithal edilen tüm malların toplamı) bir payı olarak göstermektedir (Gruss ve Kebhaj, 2019; Agarwal, Duttagupta ve Presbitero, 2020). Gruss ve Kebhaj (2019) tarafından da vurgulandığı gibi, ülkeye özgü net ihracat fiyat endeksinin kullanılması, farklı hareket etmiş olabilecek her bir malın fiyat dalgalanmalarını dikkate almaya izin verecektir.

Modelde yer alan temel bağımsız değişken “ DIV_{abt} ” Türkiyenin partner ülke pazarındaki ihracat çeşitlendirmesini (partner ülkeye ihraç edilen HS-6 haneli ürün sayısı) göstermektedir. Partner ülke piyasasında çeşitlendirme düzeyini hesaplamak için, Feenstra (1994) ve Ekmen-Özçelik ve Erlat (2013)’ın çalışmalarına dayanan, aşağıdaki (denklem 4’de) çeşitlendirme metodolojisi kullanılmıştır.

$$DIV_t^{Tur} = \frac{\sum_j X_j^w}{J I_t^w} \quad (4)$$

Burada DIV_t^{Tur} , “t” yılında Türkiye’nin partner ülkedeki ürün çeşitliliğini, “j” ürün grubunu, “w” Türkiye’nin ticaret ortağına ihracat yapan diğer dünya ülkelerini, I_t^{Tur} , Türkiye’nin partner ülkeye ihraç ettiği ürün grubunu (HS-6), I_t^w ise dünyanın geri kalanının Türkiye’nin ticaret partnerine ihraç ettiği ürün grubunu (HS-6) temsil etmektedir. Bu metodolojide, Türkiye’nin partner ülke pazarındaki ürün çeşitliliği, Türkiye’nin partner ülke pazarına ihraç ettiği ürün sayısının, dünyanın geri kalanı tarafından o partner ülkeye yapılan

ihracat mal sayısına oranlanması ile elde edilmektedir. İhmal edilmiş değişken sapmasına yol açmamak için ihracatın önemli belirleyicilerinden partner ülkenin kişi başına reel geliri ve ikili reel döviz kuru modele ayrıca kontrol değişkenleri olarak eklenmiştir. Bu kapsamda, “ Y_{jt} ” partner ülkenin kişi başına (sabit fiyatlarla, 2010\$) GSYİH’sını, “ RER_{ijt} ” Türkiye ve partner ülke ikili reel döviz kurunu temsil etmektedir. Bu çalışmada, nominal döviz kurunun ülkeler arasındaki görelî fiyat farklılıklarını yansıtamaması nedeniyle, aşağıda nasıl hesaplandığı gösterilen yıllık ikili reel döviz kuru tercih edilmiştir.

$$RER = \frac{CNEPI_a}{e \times CNEPI_b} \quad (5)$$

Burada, e partner ülke ve Türkiye arasındaki nominal döviz kurunu (yıllık); $CNEPI_a$ Türkiye'nin net ihracat fiyat endeksini ve $CNEPI_b$ partner ülkenin net ihracat fiyat endeksini ifade etmektedir. Literatürde reel döviz kuru hesaplanırken genellikle TÜFE kullanılmaktadır. Ancak, TÜFE ithal edilen malların ve ticari olmayan mal ve hizmetlerin fiyat etkilerini de içermektedir (Kang ve Dagli, 2018). Bu nedenle IMF TÜFE ile deflate etmenin sapmalı tahminlere yol açacağını belirtmektedir. ÜFE ise ihracatı yapılmayan malların fiyat etkilerini de içerdiğinden, kullanımı pek tercih edilmemektedir. Etkin ve sapmasız tahminler elde edebilmek için bu çalışmada nominal döviz kuru CNEPI kullanılarak deflate edilmiştir. İkili reel döviz kurundaki artış, Türkiye'nin satın alma gücünün arttığı ve ihracatta rekabet gücünün azaldığı anlamına gelirken, döviz kurundaki bir azalma Türkiye'nin satın alma gücünün azaldığı ve ihracatta rekabet gücünün arttığı anlamına gelmektedir. Analizler için kullanılan veriler çeşitli veri tabanlarından elde edilmiştir. Bu kapsamda, partner ülkelerin kişi başına GSYİH’si, ihracat çeşitlendirmesi için kullanılan veriler ve Türkiye'nin partner ülkelere ihracatı Dünya Bankası'ndan WB (2019a, 2019b), mal net ihracat fiyat endeksleri IMF Mal Ticaret Şartları Veritabanı'ndan (2019) ikili nominal döviz kurları (e) ise Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı'ndan (UNCTAD) (2019) alınmıştır.

Yöntem

Yatay Kesit Bağımlılık ve Homojenlik Analizi

Panel veriyi oluşturan kesitler arasında ilişki olması durumunu ifade eden, yatay kesit bağımlılık, ihmal edilen ortak etkiler, mekansal etkiler, gözlemlenmemiş genel şoklar, sosyo-ekonomik ağlar arasındaki ilişkiler ve ortak para birimi kullanımı gibi nedenlerden dolayı ortaya çıkabilmektedir (Basak ve Das, 2018, s.2; Chudik ve Pesaran, 2013, s.2). Panel veri modellerinde sıklıkla karşılaşılan yatay kesit bağımlılığını dikkate almayan geleneksel tahminler, bağımlılığın boyutuna bağlı olarak yanıltıcı ve hatta tutarsız parametreler üretebilirler (Baltagi ve Pirotte, 2010; Basak ve Das, 2018; Chudik ve Pesaran, 2013; Erdogan, Akalin ve Oypan, 2020; O'Connell, 1998; Sarafidis, Yamagata, ve Robertson, 2009;). Bundan dolayı ampirik analizin ilk aşamasında, sapmasız ve tutarlı tahminler elde edebilmek için, yatay kesit bağımlılık Breusch ve Pagan (1980) tarafından geliştirilen LM testi, Pesaran (2004) tarafından geliştirilen CD_{LM} testi ve Pesaran, Ullah, ve Yamagata (2008) tarafından geliştirilen LM_{adj} testi ile araştırılmıştır. Her üç testte de “yatay kesit bağımlılık yoktur” şeklindeki yokluk hipotezi, “yatay kesit bağımlılık vardır” şeklindeki alternatif hipoteze karşı test edilmektedir.

Yatay kesit bağımlılığın yanı sıra araştırılması gereken bir diğer önemli konu da eğitim katsayılarının homojen olup olmadığıdır. Çoğu ampirik çalışmada, genellikle eğitim katsayılarının homojen olduğu varsayılmaktadır. Ancak bu ön varsayımın gerçeği yansıtmaması durumunda, ülkelerin-firmaların vb. kendine özgü karakteristik özellikleri modele dâhil edilmemiş olacaktır. Bu ise elde edilen bulguların ve dolayısıyla çıkarımların sapmalı olmasına yol açacaktır (Akalin ve Uzgören, 2019, s.208; Breitung, Roling, ve Salish,

2016, s.166; Nazlioglu, Lebe, ve Kayhan, 2011, s.6618; Pesaran ve Yamagata, 2008, s.50;). Bu çalışmada eğitim katsayılarının homojenliği, Pesaran ve Yamagata (2008) tarafından geliştirilen delta tilde $\bar{\Delta}$ testi ve delta tilde adjusted $\bar{\Delta}_{adj}$ testi ile araştırılmıştır. Her iki testte de eğitim katsayısının homojen olduğu yokluk hipotezi sınanmaktadır (Pesaran ve Yamagata, 2008, s.50-57).

Katsayı Tahmin Yöntemi

Geleneksel panel tahmin edicilerin yatay kesit bağımlılığını dikkate almadığı bilinmektedir. Bu nedenle bu çalışmada Pesaran (2006) tarafından geliştirilen Common Correlated Effects -Ortak İlişkili Etkiler (CCE) tahmincisi kullanılmıştır. CCE tahmincisi yatay kesit bağımlılığı dikkate aldığı gibi heterojenliği de dikkate almaktadır. Bunun yanı sıra CCE yaklaşımında prensip olarak, gözlemlenmemiş faktörlerin ve birime özgü hataların durağanlığına izin verilmekte ve gözlenemeyen faktörlerin sayısının tahmin edilmesine gerek duyulmamaktadır. Dahası, CCE tahmincisi, değişkenler durağan olsun–olmasın, değişkenler arasında eşbütünlük ilişkisi olsun-olmasın, yapısal kırılma, içsellik ve belirli bir düzeyde otokorelasyon olması durumunda da oldukça direçlidir (Acaravci ve Akalin, 2017; Eberhardt ve Teal, 2013; Pesaran, 2006;). CCE yöntemi aşağıdaki heterojen panel veri regresyon modeline dayanmaktadır:

$$y_{it} = \alpha_i' d_t + \beta_i' x_{it} + e_{it} \quad (6)$$

Burada y_{it} bağımlı değişkeni, x_{it} , $K \times 1$ boyutlu parametreler vektörünü, d_t $n \times 1$ boyutlu gözlenebilen ortak etkiler vektörünü (sabit, trend, mevsimsel kuklalar) temsil etmektedir. e_{it} ise hata terimini temsil etmekte olup, aşağıda gösterildiği gibi çoklu faktör yapısına sahiptir.

$$e_{it} = \gamma_i' f_t + \varepsilon_{it} \quad (7)$$

Burada f_t $m \times 1$ boyutlu gözlenemeyen ortak etkiler vektörünü, ε_{it} ise bağımsız değişkenlerle ve gözlenebilen ortak etkiler ile ilişkisiz olduğu varsayılan kesit bazlı hataları temsil etmektedir (Pesaran, 2006, s.971). Bu modelde yatay kesit bağımlılık, gözlenemeyen ortak öğenin varlığı ile dikkate alınmaktadır. Pesaran (2006) gözlenemeyen ortak öğeyi bağımlı ve bağımsız değişkenlerin kesit ortalamaları (proxy değişken olarak) ile modellemektedir (Sadorsky, 2013, s.55). Pesaran (2006) yukarıda yer alan 6 nolu modelin tahmini için iki farklı tahminci geliştirmiştir. Bunlar sırasıyla CCEMG (Ortak İlişkili Etkiler Ortalama Grup-Common Correlated Effects Mean Group) ve CCEP (Ortak İlişkili Etkiler Havuzlanmış-Common Correlated Effects Pooled) tahmincileridir. CCEMG yönteminde eğitim parametrelerinin kesitten kesite değiştiği yani heterojen oldukları varsayılmakta ve panel katsayılarına iki aşamada ulaşılmaktadır:

$$\hat{b}_i = (X_i' M_w X_i)^{-1} X_i' M_w y_i \quad (8)$$

$$\hat{b}_{CCEMG} = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N \hat{b}_i \quad (9)$$

Birinci aşamada her bir kesit için katsayılar ayrı ayrı hesaplanmakta (8 nolu denklem), ikinci aşamada ise kesitler için hesaplanmış katsayıların basit aritmetik ortalaması alınarak (9 nolu denklem) panel katsayılar elde edilmektedir. CCEP yönteminde ise eğitim parametrelerinin tüm kesitler için aynı olduğu yani homojen oldukları varsayılmakta ve katsayılar aşağıda gösterildiği gibi hesaplanmaktadır:

$$\hat{b}_{CCEP} = \left(\sum_{i=1}^N \theta_i X_i' M_w^- X_i \right)^{-1} \sum_{i=1}^N \theta_i X_i' M_w^- y_i \quad (10)$$

Ampirik Bulgular

Yatay kesit bağımlılık ve homojenlik testlerinin sonuçları aşağıda Tablo 1’de sunulmuştur. Yatay kesit bağımlılık testlerinin sonuçları incelendiğinde “yatay kesit bağımlılık yoktur” şeklindeki H_0 hipotezinin her üç teste göre de %1 anlamlılık düzeyinde reddedildiği görülmektedir. Türkiye’nin reel ihracat serisinde yatay kesit bağımlılığının olması, 2008 krizi gibi küresel krizler, ortak para birimi kullanımı ve Türkiye ekonomisine özgü değişimlerden kaynaklanıyor olabilir.

Tablo 1: Yatay Kesit Bağımlılık ve Homojenlik Testlerinin Sonuçları

Yatay Kesit Bağımlılık Testleri			Homojenlik Testleri		
Testler	İstatistik	Olasılık Değeri	Testler	İstatistik	Olasılık Değeri
LM	1600	0.000	$\tilde{\Delta}$	25.54	0.000
CD _{LM}	13.85	0000	$\tilde{\Delta}_{adj}$	27.44	0.000
LM _{adj}	71.58	0000			

Eğim katsayılarının homojen olup olmadığını araştırmak için gerçekleştirilen testler incelendiğinde, “eğim katsayıları homojendir” şeklindeki H_0 hipotezinin her iki teste göre de %1 anlamlılık düzeyinde reddedildiği tespit edilmiştir. Bu bulgu, ilgili değişkenlere homojenlik kısıtlaması getiren panel tahmin yöntemlerinin sapmalı sonuçlar ortaya koyabileceğini göstermektedir. Sapmasız ve tutarlı tahminler elde edebilmek için bu çalışmada, hem yatay kesit bağımlılığı dikkate alan hem de değişkenlere homojenlik kısıtlaması getirmeyen CCE tahmincisi kullanılmıştır.

Tablo 2: CCE Tahmin Sonuçları

Değişkenler	Katsayılar	T-istatistiği	Olasılık Değeri
Y	1.244***	2.61	0.009
RER	-0.991***	-5.79	0.000
DIV	0.518***	4.82	0.000
Trend	-0.008	-0.28	0.777
Sabit	-16.62*	-1.81	0.070

Not: ***, **, * sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeyinde istatistiki anlamlılığı göstermektedir.

CCE tahmin sonuçları yukarıda Tablo 2’de gösterilmiştir. Tahmin sonuçlarına göre partner ülkelerin kişi başına reel gelirinde ortaya çıkan artışlar, Türkiye’nin partner ülkelere yapmış olduğu reel ihracatı arttırmaktadır. Bu sonuç, partner ülkelerin reel GSYİH büyümesinden kaynaklı satın alma gücündeki artışın ithalat üzerindeki uyarıcı etkisinden kaynaklanmakta olup, teorik beklentiler ile de uyumludur.

Beklenildiği gibi ikili reel döviz kurundaki artışlar, Türkiye’nin reel ihracatını olumsuz etkilemektedir. Reel döviz kurundaki artışlar, yurt içinde üretilen malların yurt dışında üretilen mallara kıyasla pahalı hale gelmesine yol açtığından ve Türkiye’nin rekabet gücünü zayıflattığından ihracatı olumsuz etkileyebilmektedir.

Son olarak Türkiye’nin ihraç ettiği malların çeşitliliğindeki artışın Türkiye’nin reel ihracatını olumlu etkilediği tespit edilmiştir. Ürün çeşitliliğinin ihracat üzerindeki pozitif etkisi, sınırlı sayıda ürüne bağlı olmanın ortaya çıkardığı risklerin (aşırı fiyat ve hacim dalgalanmaları) azalması, dinamik öğrenme çıktılarının artması ve pozitif dışsallıklar yaratılması yoluyla gerçekleşebilir. Ayrıca ürün çeşitlendirmesi, ekonomik gelişme ile birlikte ortaya çıkan tüketici

tercihlerindeki değişimlerin yakalanması yoluyla da ihracatı olumlu etkileyebilir. Çalışmada elde edilen bulguların, Bernard vd.(2009), Çulha (2016), Evenett ve Venables (2002), Funke ve Ruhwedel (2001), Funke ve Ruhwedel (2002), Hummels ve Klenow (2005), ve Şen ve Öztürk (2019) ile uyumlu olduğu, Amador ve Opromolla (2013), Amurgo-Pacheco (2007), ve Del Rosal (2019) ile ise uyumsuz olduğu söylenebilir.

Sonuç ve Politika Önerileri

İhracata dayalı büyüme stratejisi izleyen ve cari açığın ekonomideki en önemli kırılma noktası oluşturduğu Türkiye’de, ihracatı arttırabilmek ekonomik dengeleri sağlamak açısından kritik bir öneme sahiptir. Bu nedenle de Türkiye’nin ihracatını nelerin etkilediği, hem politika yapımcıların hem de araştırmacıların sürekli cevap aradığı sorulardan bir tanesidir. Ancak ilgili literatür incelendiğinde, ihracatın önemli belirleyicilerinden biri olduğu düşünülen mal çeşitlendirmesinin ihracat üzerindeki etkilerinin çok sınırlı sayıda çalışma tarafından incelendiği görülmektedir. Literatürdeki bu boşluğu doldurmak ve literatüre ampirik ve teorik katkı sağlamak amacıyla bu çalışmada, mal çeşitlendirmesinin, 2000-2017 yılları arasında Türkiye’nin 136 partner ülkeye yapmış olduğu reel ihracatı nasıl etkilediği, hem yatay kesit bağımlılığı hem de heterojenliği dikkate alan CCE tahmincisi ile araştırılmıştır. Elde edilen ampirik bulgular ve bu bulgulara dayalı politika önerileri şöyle sıralanabilir:

İkili reel döviz kurundaki artışlar Türkiye’nin reel ihracatını olumsuz etkilemektedir. Bu bulgu TL’deki değer kazançlarının, ihracat artışının önündeki önemli engellerden biri olduğunu ortaya koymaktadır. Bu nedenle Türkiye’de para otoriteleri, ülkenin uluslararası rekabet gücünü korumak için, TL’nin değer kazanımını engelleyici önlemler almalıdır. Bununla birlikte, Türkiye’nin ara ve yatırım mallarında önemli derecede dışa bağımlı olması nedeniyle, TL’deki değer kayıplarının enflasyon kanalıyla vatandaşların satın alma gücünü düşüreceği gerçeği de gözden kaçırılmamalıdır. Bu sebeplerden ötürü kur politikası çok dikkatli uygulanmalı ve etkileri yakından takip edilmelidir.

İhracat ürün çeşitliliğindeki artış Türkiye’nin reel ihracatını arttırmaktadır. Bu nedenle politika yapımcılar ihracat ürün çeşitliliğini arttırmaya yönelik politikalar tasarlamalı ve teşvikler sunmalıdır. Kamunun ve özel kesimin gerçekleştirdiği Ar-Ge harcamalarının ve beşeri sermayeyi besleyecek olan eğitim seviyesinin artırılması bu politikalara örnek gösterilebilir. Çeşitlendirme için Ek 1’de (CCEMG regresyon sonuçları) gösterilen pazarların öncelikli hedef olarak alınması ise ihracat artışı için daha uygun gözükmektedir.

Türkiye’nin ticari partnerlerinin reel gelirindeki artışların ihracatı desteklediği saptanmıştır. Bundan dolayı, küresel düzeyde ekonomik istikrarı sağlayacak politikalara destek verilmelidir. Ayrıca bu bulgu, ürün çeşitlendirmesi kadar piyasa çeşitlendirmesinin de ihracat performansı için önemli olduğunu ortaya koymaktadır. Bu sebeple, ticaret anlaşmaları, işbirlikleri vb. yoluyla, yüksek katma değerli ürünler ile piyasa çeşitlendirilmesi Türkiye için öncelikli hedeflerden biri olmalıdır.

Kaynakça

- Acaravci, A., and Akalin, G. (2017). Environment–economic growth nexus: a comparative analysis of developed and developing countries. *International Journal of Energy Economics and Policy*, 7(5), 34-43.
- Aditya, A., and Acharyya, R. (2013). Export diversification, composition, and economic growth: Evidence from cross-country analysis. *The Journal of International Trade and Economic Development*, 22(7), 959-992.
- Agarwal, I., Duttagupta, R., and Presbitero, A. F. (2020). Commodity prices and bank lending. *Economic Inquiry*, 58(2), 953-979.

- Agosin, M. R. (2007). *Export diversification and growth in emerging economies* (Vol. 233, pp. 559-562). Working paper.
- Aiello, F., Bonanno, G., and Via, A. (2015). New evidence on export price elasticity from China and six OECD countries. *China and World Economy*, 23(6), 56-78.
- Akalin, G., ve Uzgören, E. (2019). Kurumsal kalitenin gelir dağılımı üzerindeki etkisi: Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler için ampirik bir analiz. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 14(1), 201-224.
- Akar, G., ve Ay, A. (2019). Ürün ve Ülke Açısından İhracat Çeşitlendirmesi: Türkiye Üzerine Bir Değerlendirme. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, 10(1).
- Al-Marhubi, F. (2000). Export diversification and growth: an empirical investigation. *Applied economics letters*, 7(9), 559-562.
- Aldan, A., and Çulha, O. Y. (2016). The role of the extensive margin in export of Turkey: A comparative analysis. *Central Bank Review*, 16(2), 59-64. doi:10.1016/j.cbrev.2016.05.002.
- Álvarez, R., and Claro, S. (2007). On the sources of China's export growth. *Documentos de Trabajo (Banco Central de Chile)*(426), 1.
- Amador, J., and Opromolla, L. D. (2013). Product and destination mix in export markets. *Review of World Economics*, 149(1), 23-53.
- Amurgo-Pacheco, A. (2007). *Patterns of export diversification in developing countries* (Vol. 4473): World Bank Publications.
- Baltagi, B. H., and Pirotte, A. (2010). Panel data inference under spatial dependence. *Economic Modelling*, 27(6), 1368-1381.
- Basak, G. K., and Das, S. (2018). Understanding cross-sectional dependence in panel data. *arXiv preprint arXiv:1804.08326*.
- Bernard, A. B., Jensen, J. B., Redding, S. J., and Schott, P. K. (2009). The margins of US trade. *American Economic Review*, 99(2), 487-493.
- Breitung, J., Roling, C., and Salish, N. (2016). Lagrange multiplier type tests for slope homogeneity in panel data models. *The Econometrics Journal*, 19(2), 166-202.
- Breusch, T. S., and Pagan, A. R. (1980). The Lagrange multiplier test and its applications to model specification in econometrics. *The review of economic studies*, 47(1), 239-253.
- Chudik, A., and Pesaran, M. H. (2013). *Common correlated effects estimation of heterogeneous dynamic panel data models with weakly exogenous regressors*. CESifo Working Paper Series 4232, CESifo.
- Collier, P. (2002). Primary commodity dependence and Africa's future. *World Bank, Washington DC*.
- Dash, A. K., Dutta, S., and Paital, R. R. (2018). Bilateral export demand function of India: An empirical analysis. *Theoretical Economics Letters*, 8(11), 2330-2344.
- De Lucio, J., Mínguez-Fuentes, R., Minondo, A., and Requena-Silvente, F. (2011). The extensive and intensive margins of Spanish trade. *International Review of Applied Economics*, 25(5), 615-631.
- Deaton, A., and Miller, R. I. (1995). *International commodity prices, macroeconomic performance, and politics in Sub-Saharan Africa*: NJ: International Finance Section, Department of Economics, Princeton University.
- Del Rosal, I. (2019). Export diversification and export performance by destination country. *Bulletin of Economic Research*, 71(1), 58-74.
- Eberhardt, M., and Teal, F. (2013). No mangoes in the tundra: spatial heterogeneity in agricultural productivity analysis. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 75(6), 914-939.

-
- Ekmen, S., and Erlat, G. (2013). Export diversification and competitiveness: intensive and extensive margins of turkey. *Ekonomik Yaklasim*, 24(88), 35-64.
- Erdogan, S., Akalin, G., and Oypın, O. (2020). Are shocks to disaggregated energy consumption transitory or permanent in Turkey? New evidence from fourier panel KPSS test. *Energy*, 197, 117174.
- Evenett, S. J., and Venables, A. J. (2002). *Export growth in developing countries: Market entry and bilateral trade flows* (pp. 1-42). mimeo.
- Feenstra, R. C. (1994). New product varieties and the measurement of international prices. *The American Economic Review*, 157-177.
- Funke, M., and Ruhwedel, R. (2001). Export variety and export performance: empirical evidence from East Asia. *Journal of Asian Economics*, 12(4), 493-505.
- Funke, M., and Ruhwedel, R. (2002). Export variety and export performance: empirical evidence for the OECD countries. *Weltwirtschaftliches Archiv*, 138(1), 97-114.
- Goldstein, M., and Khan, M. (1985). Income and price effects in foreign trade. *Handbook of International Economics*, 2, 1041-1105: DOI 10.1016/S1573-4404 (85) 02011-1.
- Gruss, B. (2014). *After the boom—commodity prices and economic growth in Latin America and the Caribbean*: International Monetary Fund.
- Gruss, B., and Kebhaj, S. (2019). *Commodity terms of trade: a new database*: International Monetary Fund.
- Hausmann, R., and Klinger, B. (2007). The structure of the product space and the evolution of comparative advantage. *CID Working Paper Series*.
- Herzer, D., and Nowak-Lehmann, D. F. (2006). What does export diversification do for growth? An econometric analysis. *Applied economics*, 38(15), 1825-1838.
- Hummels, D., and Klenow, P. J. (2005). The variety and quality of a nation's exports. *American Economic Review*, 95(3), 704-723.
- IMF. (2019). *Commodity Terms of Trade*.
- Kang, J. W., and Dagli, S. (2018). International trade and exchange rates. *Journal of Applied Economics*, 21(1), 84-105.
- Kaulich, F. (2009). *Diversification and economic development*. (Doctoral dissertation, universitat wien).
- Kaulich, F. (2012). Diversification vs. specialization as alternative strategies for economic development: Can we settle a debate by looking at the empirical evidence?
- Ketenci, N., and Uz, I. (2011). Bilateral and regional trade elasticities of the EU. *Empirical Economics*, 40(3), 839-854.
- Nazlioglu, S., Lebe, F., and Kayhan, S. (2011). Nuclear energy consumption and economic growth in OECD countries: Cross-sectionally dependent heterogeneous panel causality analysis. *Energy Policy*, 39(10), 6615-6621.
- O'Connell, P. G. (1998). The overvaluation of purchasing power parity. *Journal of International Economics*, 44(1), 1-19.
- Pesaran, M. H. (2004). General diagnostic tests for cross-sectional dependence in panels. *Empirical Economics*, 1-38.
- Pesaran, M. H. (2006). Estimation and inference in large heterogeneous panels with a multifactor error structure. *econometrica*, 74(4), 967-1012.
- Pesaran, M. H., Ullah, A., and Yamagata, T. (2008). A bias-adjusted LM test of error cross-section independence. *The Econometrics Journal*, 11(1), 105-127.
- Pesaran, M. H., and Yamagata, T. (2008). Testing slope homogeneity in large panels. *Journal of Econometrics*, 142(1), 50-93.
- Prebisch, R. (1950). The economic development of Latin America and its principal problems. *Economic Bulletin for Latin America*, 7, 1-12.
-

-
- Sadorsky, P. (2013). Do urbanization and industrialization affect energy intensity in developing countries? *Energy Economics*, 37, 52-59.
- Sannasse, R. V., Seetanah, B., and Lamport, M. J. (2014). Export diversification and economic growth: the case of Mauritius. *Connecting to Global Markets-Challenges and Opportunities, World Trade Organization (WTO)*.
- Sarafidis, V., Yamagata, T., and Robertson, D. (2009). A test of cross section dependence for a linear dynamic panel model with regressors. *Journal of Econometrics*, 148(2), 149-161.
- Singer, H. (1950). The Distribution of Gains between Investing and Borrowing Countries. *The American economic review*, 40(2), 473-485.
- Siope, V., Spence, M., Mevel, S., and Karingi, S. (2012). *Export diversification and intra industry trade in Africa*. Paper presented at the United Nations Economic Commission for Africa, Expert Group Meeting on Export Diversification and Intra-Industry, Lusaka, Zambia.
- Şen, A., ve Öztürk, M. (2019). Yaygın ve yoğun marjların toplam ihracatla ilişkisi: Türkiye deneyimi. *Route Educational and Social Science Journal*, 6(4).
- Thuy, V. N. T., and Thuy, D. T. T. (2019). The impact of exchange rate volatility on exports in Vietnam: A bounds testing approach. *Journal of Risk and Financial Management*, 12(1), 6.
- UNCTAD. (2019). Statistics.
- WorldBank. (2019a). World Integrated Trade Solutions.
- WorldBank. (2019b). World Integrated Trade Solutions.
-

Tablo Ek1: CCEMG Regresyon Sonuçları

PartnerName	Katsayı	Std, Hata	z	P> z	[95% Güven Aralığı]	
Kırgızistan	4,253	1,101	3,860	0,0000	2,096	6,410
Brezilya	4,238	0,648	6,540	0,0000	2,968	5,508
Kolombiya	4,181	1,018	4,110	0,0000	2,186	6,176
Suudi Arabistan	3,441	1,218	2,820	0,0050	1,053	5,828
Mısır	3,352	2,046	1,640	0,1010	-0,658	7,363
Şili	3,028	1,810	1,670	0,0940	-0,521	6,576
Rusya	2,950	0,648	4,550	0,0000	1,680	4,220
Slovenya	2,854	1,307	2,180	0,0290	0,292	5,415
İsrail	2,664	1,185	2,250	0,0250	0,342	4,986
Letonya	2,475	0,517	4,790	0,0000	1,463	3,488
Gana	2,298	0,86	2,670	0,0080	0,613	3,983
Bulgaristan	2,127	0,795	2,670	0,0070	0,568	3,686
Maldivler	2,107	0,297	7,100	0,0000	1,525	2,689
Slovakya	2,067	0,706	2,930	0,0030	0,684	3,450
Tanzanya	1,937	0,901	2,150	0,0320	0,172	3,703
Sri Lanka	1,873	0,725	2,580	0,0100	0,452	3,293
Estonya	1,828	0,354	5,160	0,0000	1,134	2,522
Mozambik	1,807	0,572	3,160	0,0020	0,685	2,929
Kıbrıs	1,571	0,155	10,160	0,0000	1,268	1,873
Bahreyn	1,564	0,96	1,630	0,1030	-0,318	3,445
Arjantin	1,428	0,38	3,760	0,0000	0,683	2,174
Gürcistan	1,361	0,421	3,240	0,0010	0,537	2,186
ABD	1,297	0,717	1,810	0,0710	-0,109	2,703
Guatemala	1,290	0,622	2,070	0,0380	0,071	2,509
Nijerya	1,282	0,236	5,430	0,0000	0,82	1,745
Yemen	1,221	0,533	2,290	0,0220	0,176	2,267
Nikaragua	1,214	0,385	3,160	0,0020	0,461	1,968
Venezuela	1,178	0,491	2,400	0,0160	0,215	2,141
Belarus	1,033	0,247	4,180	0,0000	0,548	1,517
Mauritius	1,005	0,39	2,580	0,0100	0,241	1,769
Ukrayna	1,004	0,57	1,760	0,0780	-0,113	2,121
Cape Verde	0,957	0,281	3,400	0,0010	0,405	1,509
Belize	0,776	0,392	1,980	0,0480	0,007	1,545
Burundi	0,613	0,151	4,060	0,0000	0,317	0,91
Mali	0,548	0,19	2,880	0,0040	0,175	0,921
Barbados	0,494	0,242	2,040	0,0420	0,019	0,969
Niger	0,482	0,233	2,070	0,0390	0,025	0,939
Arnavutluk	0,256	0,136	1,880	0,0600	-0,011	0,522

GAZIANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Ünlüye Yönelik Tutum ile Satın Alma Niyeti Arasındaki İlişkide Tüketicilerin Markaya Yönelik Tutumunun Aracılık Rolünün İncelenmesi

An Investigation of the Mediating Role of Consumers' Attitude Towards Brand in the Relationship Between the Attitude Towards the Celebrity and the Purchase Intention

Yelda ÜLKER^{a*}

^aDoktor, İstanbul / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0001-8105-2686

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 4 Ocak 2021

Kabul tarihi: 23 Mart 2021

Anahtar Kelimeler:

Ünlü kullanımı,
Reklama tutum,
Marka tutumu,
Reklam

ARTICLE INFO

Article History:

Received January 4, 2021

Accepted March 23, 2021

Keywords:

Celebrity use,
Advertising attitude,
Brand attitude,
Advertising

ÖZ

Tüketiciler ünlü kişileri çekicilik, uzmanlık, güvenilirlik, benzerlik ve hoşlanma gibi özelliklerinden dolayı sevebilmekte ve ünlüler gibi olmak isteyebilmektedir. Bu sebeple tüketiciler ünlülerin davranış, tarz ve sözlerinden etkilenebilmektedir. Tüketicileri etkilemek isteyen markalar da reklamlarında sık sık ünlü kullanımı stratejisi uygulamaktadır. Markanın etkinliğini, hatırlanmasını arttırmak, güvenilirliğini güçlendirmek ve tüketicilerin tutumunu, düşüncesini, inancını olumlu yönde etkilemek için reklamlarda kullanılan ünlülerin, satın alma niyetine de olumlu etkisi olduğuna inanılmaktadır. Fakat tüketicilerin markayı satın almasındaki etken faktörün reklamlarda kullanılan ünlüye olan tutumları mı yoksa markaya yönelik tutumları mı olduğu net değildir. Bu bağlamda araştırmanın amacını ünlüye olan tutum ile satın alma niyeti arasındaki ilişkide tüketicilerin markaya yönelik tutumunun aracılık rolünü belirlemek oluşturmaktadır. Bu amaç doğrultusunda 417 kişiye anket uygulanmıştır. Elde edilen verilere göre katılımcıların ünlü kişiye yönelik tutumlarından ziyade markaya tutumlarının daha çok satın alma niyetlerini etkilediği görülmektedir. Diğer bir deyişle reklamlarda kullanılan ünlüden ziyade tüketicilerin markaya olan tutumları satın alma niyetini daha çok etkilemektedir.

ABSTRACT

Consumers can love famous people because of their attractiveness, expertise, reliability, similarity and liking, and they want to be like celebrities. For this reason, consumers can be influenced by celebrities' behavior, style and words. Brands that want to impress consumers also frequently use the famous use strategy in their advertisements. It is believed that celebrities used in advertisements to increase the effectiveness and recall of the brand, to strengthen its reliability and to positively affect the attitudes, thoughts and beliefs of consumers, also have a positive effect on the purchase intention. However, it is not clear whether the driving factor for consumers to buy the brand is their attitudes towards the celebrity used in advertisements or their attitude towards the brand. In this context, the purpose of the research is to determine the mediating role of the consumers' attitude towards the brand in the relationship between the attitude towards the celebrity and the purchase intention. For this purpose, a questionnaire was applied to 417 people. According to the data obtained, it is seen that the attitudes of the participants towards the brand rather than the attitudes towards the famous person affect their purchase intentions more. In other words, consumers' attitudes towards the brand rather than the celebrity used in advertisements affect their purchase intention more.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: yeldaulker@hotmail.com

EXTENDED ABSTRACT

Famous people who attract people's attention, attention, famous and famous words, generally gain the admiration of other individuals with their behavior, attitude and style. For this reason, most people want to look like the famous person they see in the media, likes and admires. This situation draws the attention of the brands. Many brands use celebrities in their advertisements to attract the attention of their target audience, to increase the rate of recall, to strengthen loyalty, to strengthen their image and to create purchase intent. The characteristics of celebrities such as reliability, expertise, effectiveness, similarity or liking are reflected in the advertisements and the brand, which in turn affects the attitudes of the consumers. For example, consumers think that the message given in the advertisements played by celebrities whom they believe to be reliable and honest, and the brand shown in the advertisements are also correct, honest and reliable. In other words, the consumer, who establishes an emotional bond with the celebrity, reflects the same emotions on the product in the advertisement played by the celebrity. For this reason, it is important to protect the credibility and reputation of the celebrity used in advertisements. If the celebrity playing in the advertisement harms the positive feeling that the consumers feel towards him due to an act he has done or not done in his private life, this can also damage the image of the brand to a great extent. Consumers' attitudes towards advertising, product and brand may also be negatively affected. Brands benefit not only from the credibility of famous people in their advertisements, but also from their attractiveness. Thanks to the physical appeal of the celebrity shown in the advertisements, the brand is remembered, a positive attitude is created in the consumer and the purchase intention is increased. In addition, consumers like the celebrities whose physical appearance they like, they want to be like them and reflect these feelings on the brand that the famous person plays in his advertisement. But consumers don't just find the looks of celebrities attractive. At the same time, the characteristics of famous people such as virtue, intellectual skills and intelligence attract the attention of consumers. Consumers can believe that an intellectually high celebrity can choose the brand they use and be equivalent to it. In addition to these, the perception of resemblance to the celebrity used in advertisements also affects the attitude towards the advertisement and the brand. In other words, the attitude of the consumer to the famous is reflected in his attitude towards the brand he plays in his advertisement. For this reason, harmony between the brand and the celebrity shown in the advertisement is as important as the attitude towards the celebrity. According to Fleck et al. (2012, p. 658), when consumers value a celebrity, the rate of finding that celebrity compatible with any brand increases. This situation is reflected in the consumers' attitude towards the brand and their purchase intention. When the relevant literature is examined, researches are generally focused on the reflection of the celebrity used in advertisements to the attitude towards the brand, the effectiveness of the advertisement or the purchase intention (Ahmedova and Jamontaite, 2017; Armagan and Gursoy, 2017; Amos, Holmes and Strutton, 2015; Buğdaycı, 2019; Cintamür, 2008; Eisend. and Langner, 2010). However, there is no study on whether the attitude of the consumer to the brand in the purchase intention against the famous brands in advertisements has an intermediary role or not. The main purpose of this study is to examine whether there is a mediating role of attitude towards the brand between the consumer's attitude towards the celebrity and the purchase behavior intention. For this reason, Ha and Lam's (2017) study called "The effects of celebrity endorsement on customer's attitude toward brand and purchase intention" was used in the study, and the mediating role of brand attitude was examined with structural equation modeling. The main mass of the research consists of consumers who know the Finish Quantum brand and Müge Anlı, who plays in its advertisement. The reason why Finish Quantum was chosen as the brand to be used in the study is that the campaign of the brand won an award. Also, Anlı Muge playing in the brand's ads in Turkey, products and services advice of trusted celebrities about the rankings is located in the top ten, also won the best server and best daytime program of the award. In the research, a questionnaire was applied to the students and employees at Marmara University. According to the data obtained, there is a positive correlation between the attitude towards the celebrity and the purchase intention with a coefficient of 0.13. In addition, a positive correlation with a 0.77 coefficient was determined between the participants' attitude towards the brand and their purchase intention. In this context, it can be said that the effect of participants' attitudes towards the brand on purchasing is higher than the attitude towards the celebrity. In other words, the participants' attitudes towards the brand rather than the famous person's attitudes affect their purchasing behavior more. The findings obtained in the research are limited to the famous person and brand. Results obtained with a different celebrity and brand may vary. In this respect, it is believed that the study will help new studies.

Giriş

İnsanların dikkatini, ilgisini çekebilen, şöhretli ve meşhur kelimeleriyle tanımlanan ünlü kişiler genellikle davranış, tutum ve tarzlarıyla diğer bireylerin beğenisini kazanmaktadır. Bu sebeple çoğu insan, medyada gördüğü, beğendiği ve özendiği ünlü kişiye benzemek istemektedir. Bu durum markaların da dikkatini çekmektedir. Birçok marka hedef kitlesinin ilgisini çekerek, hatırlanma oranını arttırmak, sadakati sağlamlaştırmak, imajını güçlendirmek ve satın alma niyeti oluşturmak için reklamlarında ünlü kullanmaktadır. Ünlülerin güvenilirlik, uzmanlık, etkileyicilik, benzerlik veya hoşlanma gibi özellikleri reklamlara ve markaya yansımakta, bu durum da tüketicilerin tutumlarını etkilemektedir. Örneğin tüketiciler güvenilir ve dürüst olduklarına inandıkları ünlülerin rol aldıkları reklamlardaki verilen mesajın ve reklamlarda gösterilen markanın da doğru, dürüst ve güvenilir olduğunu düşünmektedir. Diğer bir deyişle ünlüyle duygusal bir bağ kuran tüketici, aynı duyguları ünlünün oynadığı reklamdaki ürüne de yansıtmaktadır. Bu sebeple reklamlarda kullanılan ünlünün güvenilirliğini ve itibarını koruması önemlidir. Eğer reklamda oynayan ünlü, özel hayatındaki bir davranışından dolayı tüketicilerin kendisine karşı hissettiği pozitif duyguyu zedelerse, bu durum markanın imajına da büyük çaplı zarar verebilir. Tüketicilerin reklama, ürüne ve markaya olan tutumları da olumsuz şekilde etkilenebilir. Markalar reklamlarında ünlü kişilerin sadece güvenilirliğinden değil, çekiciliklerinden de yararlanmaktadır. Reklamlarda gösterilen ünlünün fiziksel çekiciliği sayesinde markanın hatırlanması sağlanmakta, tüketicide olumlu tutum oluşturulmakta ve satın alma niyeti arttırılmaktadır. Ayrıca tüketiciler fiziksel görünümünü beğendikleri ünlüleri sevmekte, onlar gibi olmak istemekte ve bu duyguları ünlü kişinin reklamında oynadığı markaya da yansıtmaktadır. Fakat tüketiciler ünlülerin sadece dış görünüşünü çekici bulmamaktadır. Aynı zamanda ünlü kişilerin erdem, entelektüel beceri, zekâ gibi özellikleri de tüketicilerin ilgisini çekmektedir. Tüketiciler entelektüel açıdan yüksek seviyedeki bir ünlünün kullandığı markayı seçerek, onunla eş değer olabileceğine inanabilmektedir. Bunların yanı sıra reklamlarda kullanılan ünlüye olan benzerlik algısı da reklama ve markaya yönelik tutumu etkilemektedir. Diğer bir deyişle tüketicinin ünlüye yönelik tutumu, reklamında oynadığı markaya olan tutumuna da yansımaktadır. Bu sebeple reklamda rol alan ünlü ile marka arasındaki uyum, tüketicinin ünlü kişiye yönelik tutumu kadar önemlidir. Fleck ve arkadaşlarına (2012, s. 658) göre tüketiciler, ünlü kişiye çok değer verdiğinde, o ünlüyü herhangi bir markayla uyumlu bulma oranı artmaktadır. Bu durum da tüketicilerin markaya yönelik tutumuna ve satın alma niyetine yansımaktadır. İlgili literatür incelendiğinde araştırmaların genellikle reklamlarda kullanılan ünlünün markaya yönelik tutuma, reklamın etkinliğine veya satın alma niyetine yansımaya yönelik olduğu görülmektedir (Ahmedova ve Jamontaite, 2017; Armagan ve Gursoy, 2017; Amos, Holmes ve Strutton, 2015; Buğdaycı, 2019; Cintamür, 2008; Eisend ve Langner, 2010). Fakat reklamlarda ünlü kullanan markalara yönelik satın alma niyetinde tüketicinin markaya olan tutumunun aracılık rolü üstlenip üstlenmediğiyle ilgili bir çalışmaya rastlanmamıştır.

Araştırmanın temel amacını tüketicinin reklamlarda kullanılan ünlüye olan tutumuyla, satın alma niyeti arasında markaya olan tutumunun aracılık rolü üstlenip, üstlenmediğinin irdelenmesi oluşturmaktadır. Bu sebeple araştırmada Ha ve Lam'ın (2017) "The effects of celebrity endorsement on customer's attitude toward brand and purchase intention" adlı çalışması kullanılmış olup, yapısal eşitlik modellemesiyle marka tutumunun aracılık rolünün var olup olmadığı incelenmiştir. Diğer bir deyişle çalışmada, reklamlarda ünlüye yönelik tutum mu yoksa markaya olan tutum mu tüketiciler de satın alma niyeti oluşturmakta olduğu araştırılmaktadır. Unutulmamalıdır ki çalışmada elde edilen bulgular ünlü kişi ve markayla sınırlıdır. Araştırmanın farklı bir ünlü ve markayla yapılabilecek çalışmalara yardımcı olacağı

düşünülmektedir. Ayrıca araştırmanın markaların iletişim stratejilerini belirlemede de yol gösterici olabilir.

Reklamlarda Ünlü Kullanımı

Kamuoyunun tanıdığı, bilinirlik, çekicilik ve güvenilirlik gibi ayırt edici özelliklere sahip olan bireyler ünlü olarak adlandırılmakta (Gupta, Kishore ve Verma, 2015, s. 35) ve dürüst, uzman kişiler olarak kabul edilmektedir (Goldsmith, Lafferty ve Newell, 2000, s. 43). Kotler ve arkadaşları (2007) ise ünlü kişiyi halkın dikkatini, ilgisini çeken bireyler olarak tanımlamaktadır. Ünlü kişilerin çekicilik, uzmanlık, güvenilirlik gibi özelliklerinden dolayı davranış, tarz ve sözleri, tüketicileri farklı karar süreçlerinden geçerken etkilemektedir (İşler, 2014, s. 130). Ünlülerin tüketiciler üzerindeki etkisini bilen markalar da reklamlarında sıklıkla ünlü kullanımı stratejisini uygulamaktadır. Markalar ünlü kişilerle hedef kitlesinin ilgisini çekmekte, farkındalık oluşturmakta, var olan imajı güçlendirmekte veya yeni bir imaj yaratmaktadır (Deneçli, 2015, s. 347). Reklamlarda ünlü kullanımının sağladığı faydalardan dolayı markalar için özellikle son zamanlarda bu strateji önem kazanmıştır (Zahaf ve Anderson, 2008, s. 57). Genellikle markanın etkinliğini arttırmak amacıyla kullanılan ünlüler, seslendirme, oyunculuk ve canlı performans gibi çeşitli etkinlikler aracılığıyla reklamlarda yer almaktadır (Uyar, 2018, s.125). Ayrıca reklamlarda kullanılan ünlülerin kategorileri incelendiğinde en çok tercih edilenlerin film oyuncularları oldukları, ardından ise modellerin ve spor alanındaki yıldızların geldiği görülmektedir (Sonwalkar, Kapse ve Pathak, 2011, s. 39).

Reklamlarda kullanılan ünlülerin güvenilirlik, uzmanlık, etkileycilik, benzerlik, hoşlanma ve görünürlük gibi özellikleri bulunmaktadır (Ha ve Lam, 2017). Güvenirlilik, hedef kitlenin algısına bağlı olup, ünlünün inanılabilirliği ve dürüstlüğüyle ilgilidir. Bu bağlamda markalar, dürüst ve inandırıcı olduğunu düşündükleri ünlüyü reklamlarında göstererek, o ünlünün güvenilirlik değerinden faydalanmaktadır (Shimp, 1997). Çünkü ünlü kişi gibi güvenilir bir kaynaktan gelen bilgiler, bireylerin tutumlarını, inançlarını, düşüncelerini ve davranışlarını etkileyebilmektedir (Kelman, 1961). Bu bağlamda tüketicilerin reklamda kullanılan ünlüyle duygusal bir bağ kurduğu ve ünlüye olan olumlu duygularının, ürüne de yansıdığı söylenebilir (Şıker ve Horzum, 2016, s. 59). Bunun yanı sıra araştırmalara göre reklamlarda gösterilen normal vatandaşlara kıyasla ünlü kişiler markaların ürünlerini daha güvenilir kılmaktadır. Diğer bir deyişle tüketiciler ünlü kişilere daha çok güvenmekte ve bu durum da reklamını oynadıkları markanın ürününe yansımaktadır. Fakat burada önemli olan reklamlarda kullanılan ünlünün itibarını devamlı koruması gerektiğidir. Eğer ünlü, tüketicilerdeki güven duygusunu zedeleyecek veya onların gözündeki itibarını incitecek bir davranışta bulunursa, reklamlarında oynadığı markaya ve markanın imajına da zarar verebilir (Muda vd., 2014, s. 11-18). Ayrıca Friedman ve Friedman'ın (1978) yapmış olduğu araştırmada kaynağın güvenilir olmasının önemli olduğu ve güvenilen şeyin aynı zamanda sevilebilir olduğu tespit edilmiştir.

Reklamlardaki ünlü kullanımında, ünlünün fiziksel özelliklerinden de faydalanılmaktadır. Ünlünün fiziksel çekiciliği sayesinde markanın hatırlanması sağlanmakta, olumlu tutum yaratılmakta ve satın alma niyeti oluşturulmaktadır (Joseph, 1982, s. 20; Kahle and Homer, 1985, s. 959). Ayrıca reklamda kullanılan ünlünün çekiciliği, reklam algısı üzerinde de önemli bir etkiye sahiptir (Gupta vd., 2015, s. 34). Özellikle görünümle ilgili deodorant, saç, vücut ve bakım kremleri gibi ürünlere sahip markaların reklamlarında kullanılan modelin fiziksel çekiciliği önemlidir (Kamins, 1990). Tüketiciler fiziksel görünümünü beğendikleri ünlüleri sevmekte ve bu durum markaya hissettikleri duygulara da yansımaktadır (McGuire, 1985, s. 239). Bunların yanı sıra reklamlarda kullanılan ünlünün boyu, ağırlığı ve yüz hatlarıyla aktarılan fiziksel çekicilik, tüketiciler tarafından algılanan ilk unsur olduğu için çok önemlidir. Bu sebeple reklamlarda da genellikle idealize edilmiş unsurlara sahip ünlüler yer almaktadır.

Fakat reklamlarda kullanılan ünlülerdeki çekicilik modeli sadece fiziksel değildir. Tüketicilerin ünlü kişide algıladıkları herhangi bir erdem özelliği, entelektüel beceri, kişisel özellik, yaşam tarzı ve hüner de çekicilik modeli içinde yer almaktadır (Erdoğan, 1999, s. 299). Ayrıca reklamda kullanılan ünlünün uzmanlığı da tüketicileri etkilemektedir. Bir kişinin herhangi bir alanda bilgili ve deneyimli olarak kabul edilmesi uzmanlık ile tanımlanmaktadır (Hovland ve Weiss, 1953). Tüketiciler reklamlarda izledikleri ünlünün uzmanlığına inandığı takdirde, markaya karşı satın alma niyetleri daha çok güçlenmektedir (Ha ve Lam, 2017, s. 66; Ohanian, 1990). Diğer bir deyişle reklamdaki ünlü ne kadar uzman ve güvenilir olarak kabul edilirse, tüketicilerin reklama olan olumlu tutumları da o kadar yüksektir (Deneçli, 2015, s. 347). Bir ünlünün uzmanlığı ne kadar fazlaysa, tüketiciler üzerindeki etkisi de o kadar güçlüdür (Hoekman, 2011, s. 10). Tüketicilerin reklamlarda kullanılan ünlüye olan benzerlik, aynı olma algısı da reklama ve markaya yönelik tutumu etkilemektedir. Benzerlik kavramı için mesajın kaynağı ile alıcı arasında var sayılan aşinalık tanımı yapılabilir (Erdoğan, 1999, s.299). Bu bağlamda ünlüye benzediğini düşünen tüketiciler, markanın ürününü satın almaya daha çok isteklidir. Ayrıca tüketicilerin benzerliğe uzmanlık ve çekicilikten daha çok önem verdiği de bilinmektedir (Zahaf ve Anderson, 2008, s. 63). Ünlülerin benzer olma özelliğini kullanarak tüketicileri ikna etmek markalar için daha kolaydır (Hoekman, 2011, s. 11). Tüketicilerin reklamda gösterilen ünlü kişinin kendisiyle benzer özellikleri olduğunu düşünmesi, markayla iletişim kurmasını sağlamakta ve reklamın mesajına olan tutumu olumlu etkilemektedir (Erdoğan, 1999; McGuire 1985).

Yukarıdaki bilgiler ışığında reklamlarda ünlü kullanımı tüketicilerin dikkatini çekmekte, hatırlanmayı sağlamakta ve olumlu duygulara seslenmeyi kolaylaştırmaktadır (Solak, 2016, s. 253). Bunun yanı sıra reklamda ünlü kullanımının hem avantajları ve hem de dezavantajları bulunmaktadır. Reklamlarda ünlü kullanımanın avantajları: ürüne dikkat çekmek, hatırlanmayı arttırmak, olumlu tutum oluşturmak ve satın almayı sağlamaktır. Fakat, reklamdaki ünlü ürünün önüne geçiyorsa, markanın veya ürünün değil ünlünün reklamı yapılmış olmaktadır. Ayrıca ürün ve marka için doğru ünlünün seçilmesi de önemlidir. Eğer kullanılan ünlü ürüne uygun değilse tüketicilerde yanlış algı oluşabilmektedir. Bunların yanı sıra reklamda kullanılan ünlünün gerçek hayatında yapmış olduğu olumsuz bir davranış, markayı da kötü yönde etkileyebilmektedir (Buğdaycı, 2019, s. 33; Ersavaş, 2007, s. 27; Uyar, 2018, s. 123; Waldt vd., 2009, s. 102).

Reklamlarda Ünlü Kullanımının Marka Tutumuna ve Satın Almaya Etkisi

Kişinin herhangi bir markaya olan tutumu için bireyin o marka hakkındaki pozitif ve negatif duygu, düşünce, davranışlarının bütünü tanımı yapılabilir (Tosun, 2014, s. 337). Bu bağlamda tüketicilerin markaya yönelik tutumları pozitif olduğunda, satın alma niyeti sergileyebilecekleri söylenebilir (Elden, 2013, s. 416). Bu sebeple markalar reklamlarında ünlü kullanarak, hedef kitlelerinin dikkatini çekip, olumlu tutum oluşturmalarının ve hatırlanma oranlarını arttırmanın yanı sıra tüketicilerin ünlüyle markayı ilişkilendirmesini de sağlamaktadır (Gupta vd., 2015, s. 35; Pilehvarian, 2019, s. 73). Tüketiciler reklamlarda gösterilen ünlüye inanırsa, reklama ve markaya da güven duyup, olumlu tutuma sahip olabilmektedir (Goldsmith, Lafferty ve Newel, 2000). Diğer bir deyişle tüketicilerin reklamlarda kullanılan ünlüye karşı sevgi, beğeni, hoşlanma ve güven gibi duygular hissetmesi, markanın mesajına olan ilgiyi arttırmakta ve markaya yönelik tutumu olumlu etkilemektedir (Armagan ve Gursoy, 2017, s. 1055; Deneçli, 2015, s. 347; Yıldırım vd., 2014, s. 18). Bu sebeple reklamlarda oynayan ünlünün, marka ve ürünle uyumlu olması önemlidir (Fleck vd., 2012, s. 651). Ayrıca reklamlarda markaya ve gösterilen ünlüye uygun mesajın verilmesi, markanın imajına, reklamın algılanmasına ve olumlu tutuma katkı sağlamaktadır (Ha ve Lam, 2017, s. 76). Deneçli'nin (2015, s. 347) yapmış olduğu araştırmaya göre reklamlarda ünlü

kullanımı tüketicilerin markayı olumlu algılamasına yardımcı olmaktadır. Bu bağlamda ünlünün karakteristik özelliklerinin markayla uyumlu olması tüketici üzerindeki olumlu etkiyi arttırmaktadır (Şiker ve Horzum, 2016, s. 60). Tüketicinin seçilen ünlüye yönelik tutumu, markanın akılda kalmasını ve markaya olan bakış açısını etkilemektedir. Diğer bir deyişle tüketicinin ünlüye olan tutumu ne kadar önemliyse, markayla ünlü arasındaki uyum da o kadar önemlidir. Ayrıca reklamlarda gösterilen ünlü ile marka arasındaki uyum, reklama ve markaya yönelik tutumu etkilemekte olup, bu durum tüketicilerin satın alma niyetine de yansımaktadır (Fleck vd., 2012, s. 651-658; Zahaf ve Anderson, 2008, s. 63). Fakat markayla reklamlarda gösterilen ünlü arasında uyum olması tüketicinin her zaman satın alma niyeti sergileyeceği anlamına gelmemektedir. Tüketicinin demografik özelliklerindeki farklılıklar da reklamlarda oynayan ünlüye ve markaya yönelik tutumu etkileyebilmektedir. İşler'in (2014, s. 131) yapmış olduğu araştırmaya göre reklamlarda gösterilen ünlünün kadın olması, kadın tüketicilerin satın alma kararını arttırmaktadır. Bunun sebebi olarak, kadın tüketicilerin, reklamlarda gösterilen beğendikleri ve hayran oldukları ünlü kadın gibi olmak istedikleri için markanın ürünü satın aldıkları söylenebilir. Fakat Şiker ve Horzum'un (2016, s. 65) araştırmasına göre markaların göz önünde bulunan, popüleritesi yüksek ünlüleri seçmeleri reklamın dikkat çekiciliğini artırıp, farkındalık yaratsa da bu durum satın almada yeterince etkili olamamaktadır. Ha ve Lam'ın (2017) araştırmasına göre ise tüketicilerin markaya yönelik tutumlarının satın alma niyetinde önemli bir etkisi bulunmaktadır.

Araştırmanın Amacı, Kısıtları, Türü ve Hipotezleri

Markalar reklamlarında sıklıkla ünlü kullanımı stratejisini tercih etmektedir. Bunun sebebi olarak tüketicinin ünlüye olan tutumunun, markaya yönelik tutumuna yansması denilebilir. Tüketici eğer markaya karşı olumlu tutuma sahip olursa, bu durum satın alma niyetine de yansiyabilmektedir. Bu araştırmanın temel amacı tüketicinin ünlüye olan tutumuyla, satın alma niyeti arasında markaya yönelik tutumun aracılık rolünün var olup olmadığını incelemektir. Araştırmanın ana kütlesini Finish Quantum markasını bilen ve markanın reklamında rol alan Müge Anlı'yı tanıyan tüketiciler oluşturmaktadır. Çalışmada seçileb markanın Finish Quantum olmasının sebebi markanın kampanyasının ödül kazanmasıdır. Ayrıca markanın reklamında oynayan Müge Anlı'nın da Türkiye'de ürün ve hizmetler hakkında tavsiyesine güvenilen ünlüler sıralamasında ilk onda yer alması, Altın Kelebek Ödüllerinde de en iyi sunucu ve en iyi gündüz kuşağı programı ödüllünü kazanması da diğer sebeplerdendir ('Türkiye'nin...', 2020; '46. Pantene...', 2020). Araştırmada verilere hızlı ve kolay ulaşabilmek için kolayda örneklem yöntemine başvurulmuştur (Kurtuluş, 2010, s. 63). Bu amaç doğrultusunda Marmara Üniversitesinde bulunan öğrenci ve çalışanlara anket uygulanmıştır. Araştırmalarda problem çözümüne yönelik yapılan araştırmalar için uygun görülen örneklem hacmi sayısı 300 ile 500 arasında değişmektedir (Naresh ve Birks, 2000, s. 351). Serekan'ın (2002) popülasyon büyüklüğüne uygun örneklem büyüklüğü sayıları tablosuna göre de 1000000 kişilik popülasyon büyüklüğüne uygun örneklem sayısı 384 olarak verilmiştir. Bu bağlamda çalışmada nicel araştırma yöntemi olarak anket tekniği kullanılmış olup, 417 kişiye anket uygulanmıştır.

Araştırmanın temel amacı Ha ve Lam'ın (2017) "The effects of celebrity endorsement on customer's attitude toward brand and purchase intention" adlı çalışmasını yapısal eşitlik modeliyle ele almaktır. Diğer bir deyişle ünlüye yönelik tutum ile satın alma niyeti arasında tüketicinin markaya olan tutumunun aracılık rolü irdelenmektedir. Bu amaç doğrultusunda veri toplamak için araştırmada iki bölümden oluşan bir anket formu kullanılmıştır. Anketin birinci bölümünde katılımcıların demografik özelliklerine dair sorular yer almaktadır. İkinci bölümde ise Ha ve Lam'ın (2017) "The effects of celebrity endorsement on customer's attitude toward brand and purchase intention" adlı çalışmasındaki ölçekler kullanılmıştır. Araştırmada Ha ve

Lam'ın araştırmasında ünlünün güvenilirliği, çekiciliği, uzmanlığı, benzerliği, beğenilirliği, medya mecralarındaki görünürlüğü ve marka/ürünle eşleşmesi faktörlerinden oluşan ünlü onayının etkisi üzerine bir analiz yapılmıştır. Ayrıca çalışmada tüketicilerin ünlü onaylarının, markaya yönelik tutumlarına ve bunun satın alma niyetine olan ilişkisine yönelik bir model sunulmuştur. Bu bağlamda çalışmada Ha ve Lam'ın çalışmasındaki model ve ölçek kullanılarak, oluşturdukları modeldeki marka tutumunun ünlü ile satın alma niyeti arasındaki aracılık yönünün var olup olmadığı tespit edilmeye çalışılmıştır.

Bulgular ve Değerlendirilmeler

Ölçeklerin faktör analizi yapılmış olup, modelin güvenilirliği ve geçerliliği analiz edilmiştir. Araştırmada daha sonradan, önerilen “model yapısal eşitlik modellemesinin aracılık rolü” adlı model kullanılmıştır. Ayrıca aracılık rolü modelinin yapısal geçerliliğini belirlemek amacıyla “ χ^2 / sd oranı”, “CFI”, “GFI”, “AGFI”, “NFI”, “RMSEA” ve “RMR” indekslerinden yararlanılmıştır. Katılımcıların demografik değişkenleri değerlendirmek için ise frekans ve yüzdelerden faydalanılmıştır. Bu bağlamda elde edilen verilerin analizinde tanımlayıcı istatistikleri belirlemek için SPSS 25.0 adlı paket programı ve SEM analizi için de LISREL 8.7 adlı programdan yararlanılmıştır.

Tablo 1: Demografik Özellikler

		n	%
Cinsiyet	Kadın	351	84,2
	Erkek	66	15,8
Eğitim durumu	İlkokul	12	2,9
	Lise	93	22,3
	Ön Lisans	24	5,8
	Lisans	207	49,6
	Lisansüstü	81	19,4
Medeni durumu	Bekar	177	42,4
	Evli	240	57,6
Çalışma durumu	Evet	231	55,4
	Hayır	186	44,6
		Ort±Ss	Min-Max (Medyan)
Yaş (yıl)		33,65±9,48	20-59 (33)
Kendi Gelir (TL)		3957,99±3500,96	60-25000 (3500)
Aile Geliri (TL)		9052,45±8308,80	1600-70000 (7000)

Araştırmaya katılan katılımcıların 351'ini (%84,2) kadınlar, 66'sını (%15,8) ise erkekler oluşturmaktadır. Ayrıca katılımcıların en son mezun oldukları eğitim kurumu da araştırılmıştır. Katılımcıların 12'si (%2,9) ilkokul, 93'ü (%22,3) lise, 24'ü (%5,8) ön lisans, 207'si (%49,6) lisans ve 81'i (%19,4) ise lisansüstü eğitim görmüştür. Bunların yanı sıra katılımcıların 177'si (%42,4) bekarken, 240'ı (%57,6) ise evlidir. Katılımcıların çalışma durumları da incelenmiştir. Bu değişkene göre katılımcıların 231'i (%55,4) aktif iş hayatında yer alırken, 186'sı (%44,6) ise çalışmamaktadır. Katılımcıların gelir durumlarına bakıldığında ise gelir durumları ortalamaları 3500 TL olarak belirlenirken, aile gelir durumlarının ortalaması 7000 TL olarak bulunmuştur. Ayrıca katılımcıların yaşları incelendiğinde yaş ortalamasının 33 olduğu görülmektedir.

Tablo 2: Ölçek Alt Boyut Faktör Sonuçları ve KMO değerleri

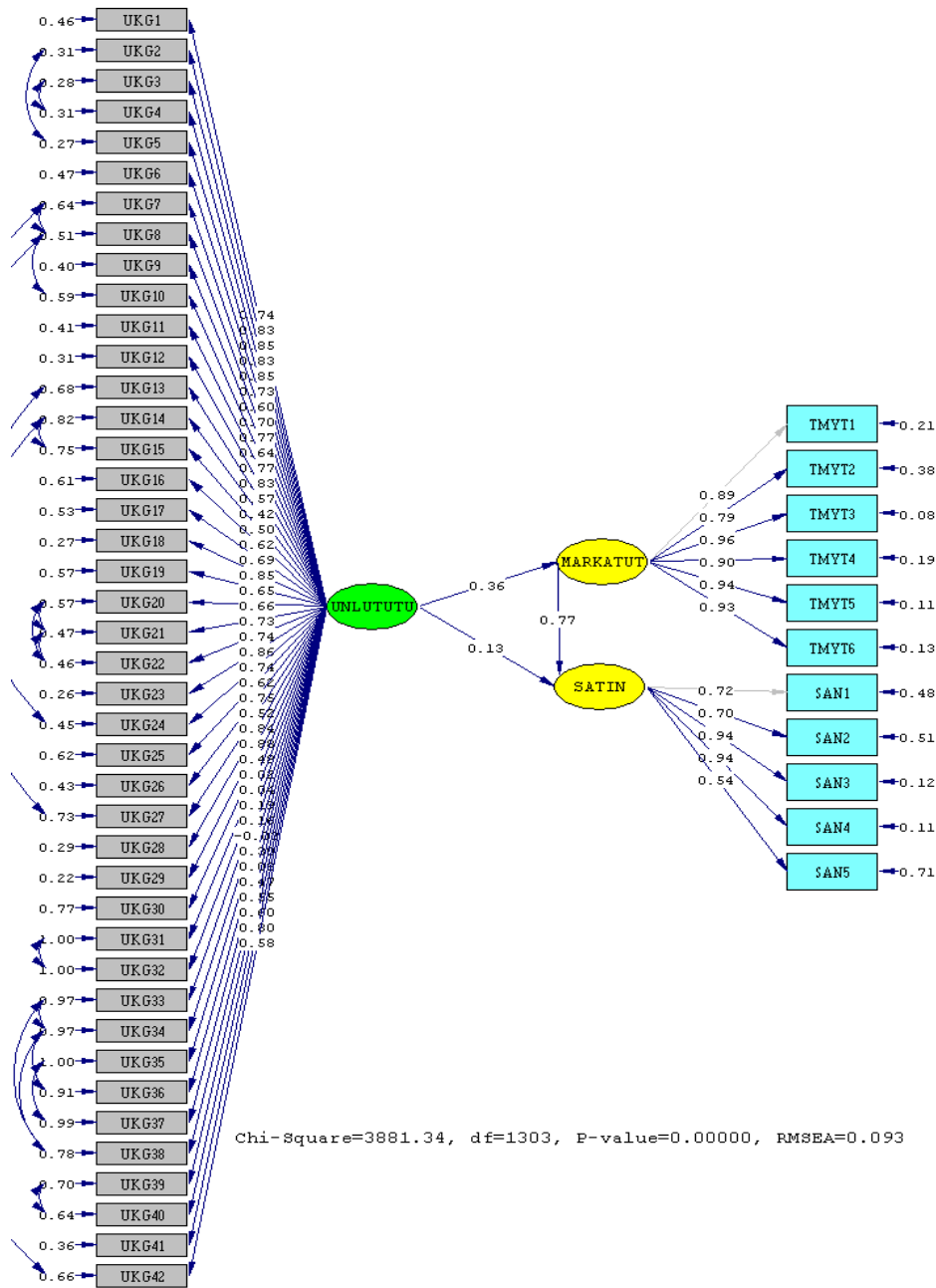
Ölçekler/Alt Ölçekler	İfade Sayısı	Özdeğerler	Varyansı Açıklama Oranı (%)	Kümülatif Varyans (%)	Kaiser-Meyer-Olkin
Ünlüye Olan Tutum Ölçeği	42	18,248	43,447	43,447	0,901
Tüketicilerin Markaya Yönelik Tutum Ölçeği	6	5,084	84,732	84,732	0,912
Satın Alma Niyeti Ölçeği	5	3,462	69,233	69,233	0,805

Araştırmada kullanılan faktör analizinin uygulanabilirliğini ölçme amacıyla Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) yeterlilik ölçümü ve Bartlett's Küresellik testi yapılmıştır. Araştırmadaki Kaiser-Meyer-Olkin adlı yeterlilik ölçümü 1 sayısına ne kadar yakınsa, eldeki veri grubuna faktör analizi yapılması da o derece uygun bulunmaktadır. Bu çalışmada hesaplanan Kaiser-Meyer-Olkin yeterlilik ölçümüne ve Bartlett's Küresellik testi sonuçlarına göre analiz yapılmasını uygun görülmüştür. Ünlüye Olan Tutum Ölçeği faktör analizi sonuçlarına göre toplam varyans açıklama oranı 43,447 olarak hesaplanmıştır. Tüketicilerin Markaya Yönelik Tutum Ölçeği faktör analizi sonuçlarına göre tek faktörden oluşmaktadır. Ayrıca araştırmada faktörün toplam varyans açıklama oranı 84,732 olarak hesaplanmıştır. Satın Alma Niyeti Ölçeği faktör analizi sonuçlarına göre toplam varyans açıklama oranı 69,233 olarak hesaplanmıştır.

Tablo 3: Ölçeklere İlişkin İçsel Tutarlılık Katsayıları

	İfade Sayısı	Cronbach's Alpha
Para-Sosyal Etkileşim Ölçeği	42	0,963
Ünlü Kişilerin Güvenirliği	5	0,934
Ünlü Uzmanlığı	5	0,879
Ünlü Çekiciliği	7	0,860
Ünlü Benzerliği	5	0,923
Ünlülerdeki Beğenilen Özellikler	7	0,921
Ünlülerin Mecralarda Görünürlüğü	8	0,790
Marka / Ürünle Ünlü Eşleşme	5	0,851
Tüketicilerin Markaya Yönelik Tutumu	6	0,964
Satın Alma Niyeti	5	0,883

Yukarıdaki Tablo 3'de araştırmada kullanılan Para-sosyal etkileşim, markaya yönelik tutum ve satın alma niyeti ölçeklerine içsel tutarlılıklarına bağlı Cronbach's Alpha değerleri bulunmaktadır. Araştırmada elde edilen verilerin kabul edilir sınırlar çerçevesinde yer aldığı belirlenmiştir.

Şekil 1: Ünlüye Yönelik Tutum ile Satın Alma Niyeti Arasında İlişkide Tüketicilerin Markaya Yönelik Tutumunun Aracılık Rolü ile İncelenmesi

Uyum iyiliği istatistikleri ve yukarıdaki Şekil 1'de verilen yapısal model için limitler aşağıdaki Tablo 4'de yer almaktadır.

Tablo 4: Uyum İyiliği İstatistikleri

Fitness Criterion	Perfect Fitness	Acceptable Fitness	Model
RMSEA	$0 \leq RMSEA \leq 0.05$	$0.05 < RMSEA \leq 0.10$	0.093
NFI	$0.95 \leq NFI \leq 1$	$0.90 < NFI < 0.95$	0.91
CFI	$0.97 \leq CFI \leq 1$	$0.95 \leq CFI < 0.97$	0.96
SRMR	$0 \leq SRMR < 0.05$	$0.05 \leq SRMR < 0.10$	0.054
GFI	$0.95 \leq GFI \leq 1$	$0.90 \leq GFI < 0.95$	0.90
AGFI	$0.90 \leq AGFI \leq 1$	$0.85 \leq AGFI < 0.90$	0.85

Araştırmada model çıktısı “uyum” ile “mükemmel uyum” arasında, kabul edilebilir olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca bu uyum iyiliği kriterlerinin dışında, $\{\chi^2/df\}$ değeri 3'ten düşükse, modelin kabul edilebilir bir uyumu var demektir. Araştırmadaki model için değer $3881,34/1303=2.97$ olarak bulunmuştur. Diğer bir deyişle model istatistiksel olarak anlamlıdır.

Araştırmada markaların reklamlarda kullandıkları ünlüye yönelik tutumları ile satın alma niyetleri arasında 0.13 katsayısı ile pozitif yönlü bir ilişki olduğu görülmektedir. Araştırmada ünlüye yönelik tutumun, satın almayı etkilediği görülse de, bu ilişkinin çok güçlü olmadığı söylenebilir. Fakat tüketicilerin reklamlarda kullanılan ünlüye yönelik tutumları, markaya olan tutumlarını 0.36 katsayısıyla etkilemektedir. Bu bağlamda tüketicilerin reklamlarda kullanılan ünlüye yönelik tutumlarının, markaya olan tutumlarını etkilediği söylenebilir. Diğer bir deyişle tüketicilerin ünlüye yönelik tutumlarının satın alma niyetine zayıf bir etki yaparken, markaya yönelik tutumlarına daha güçlü bir etki yapmaktadır. Araştırmada tüketicilerin markaya yönelik tutumlarının aracılık yönü incelendiğinde, markaya olan tutum ile satın alma niyetleri arasında 0.77 katsayısı tespit edilmiştir. Bu bağlamda tüketicilerin markaya olan tutumlarının satın almaya niyetine etkisi, ünlüye yönelik tutuma etkisine göre daha yüksek bulunmuştur. Elde edilen veriler doğrultusunda tüketicilerin markaya yönelik tutumlarının aracılık rolünün çok güçlü olduğu belirlenmiştir. Diğer bir deyişle tüketicilerin reklamlarda kullanılan ünlüye yönelik tutumlarından ziyade, markaya olan tutumları daha çok satın alma niyetlerine yön vermektedir. Bunların yanı sıra elde edilen verilere göre tüketicilerin reklamlarda kullanılan ünlüye olan tutumlarının hem markaya yönelik tutumlarına hem de satın alma niyetine olan etkisinin çok az olduğu söylenebilir. Araştırmaya göre tüketicilerin markaya olan tutumları, satın alma niyetlerini daha çok etkilemektedir.

Sonuç

Tüketicilerin ilgisini çeken, belli bir bilinirliğe ve şöhrete sahip olan ünlüler, bireylerin tutum ve davranışlarını değiştirmektedir. Tüketiciler ünlülerin uzman olduğuna inanmakla birlikte güvenmekte ve bazı durumlarda kendileriyle benzer özelliklere sahip olduklarını düşünmektedir. Markalar ise ünlülerin bu özelliklerini kendi imajları doğrultusunda kullanarak, tüketicilerde satın alma niyeti oluşturmaktadır. Bu bağlamda, reklamlarda kullanılan ünlünün tutumu, davranışı, tarzı ve imajı oldukça önemlidir. Örneğin reklamlarda kullanılan ünlü, tüketicilerin pozitif duygularını zedeleyecek bir davranışta bulunursa, bu durum tüketicilerin markaya olan tutumuna da zarar vermektedir.

Reklamlarda kullanılan ünlünün markaya etkisinin incelendiği bir araştırmaya göre, ünlü kişinin güvenilir, çekici ve uzman oluşu, markanın imajına da olumlu etki yapmaktadır (Hakimi, Abedniva ve Zaeim, 2011). Fakat Zahaf ve Anderson'ın (2008, s. 63) ve Amos, Holmes ve Stratton'ın (2008) yapmış oldukları araştırmalara göre reklamlarda ünlü kullanımının satın alma niyetine etkisinin olmadığı görülmektedir. Bunun yanı sıra aynı araştırmaya göre reklamlarda ünlü kullanılması reklamın güvenilir bulunması konusunda da olumlu etki yapmaktadır. Zahaf ve Anderson'ın araştırmasıyla, bu çalışmada elde edilen bulgular paralellik göstermektedir. Diğer bir deyişle bu çalışmada da reklamlarda ünlü kullanımının satın alma niyetine etkisinin çok olmadığı tespit edilmiştir. Çardaklı'nın (2008, s. 55) araştırmasının sonucuna göre de reklamlarda ünlü kullanımının doğrudan satın alma davranışına etkisinin olup olmadığı ölçülememektedir. Deneçli'nin (2015, s. 338) çalışmasına göre ise tüketicilerin ünlüye olan olumlu tutumları markanın imajını olumlu etkilemektedir. Fakat bu çalışmada elde edilen verilere göre, reklamlarda kullanılan ünlüye yönelik tutumun markaya yönelik tutuma etkisi çok kuvvetli değildir. Ha ve Lam'ın (2017, s. 67,75) araştırmasına göre ise reklamlarda ünlü kullanımının satın alma niyetine etkisi varken, markaya yönelik tutuma etkisi bulunmamaktadır.

Tüketicilerin reklamlarda kullanılan ünlüye yönelik tutumlarıyla, satın alma niyetleri arasındaki ilişkide, markaya yönelik tutumlarının aracılık rolünün var olup olmadığını incelemek araştırmanın temelini oluşturmaktadır. Bu amaç doğrultusunda Ha ve Lam'ın (2017) "The effects of celebrity endorsement on customer's attitude toward brand and purchase intention" adlı çalışması kullanılmış olup, yapısal eşitlik modellemesiyle marka tutumunun aracılık rolünün varlığı sorgulanmıştır. Araştırmada veri elde etme amacıyla kolayda örneklem yöntemi uygulanmış olup, Marmara Üniversitesi bünyesinde bulunan öğrenci ve çalışanlara anket yapılmıştır. Elde edilen verilere göre tüketicilerin ünlüye yönelik tutum ile satın alma niyetleri arasında 0.13 katsayısı ile pozitif yönlü bir ilişki bulunmuştur. Bu bağlamda ünlüye yönelik tutum ile satın alma niyeti arasında zayıfta olsa da pozitif bir ilişki tespit edilmiştir. Ayrıca tüketicilerin ünlüye yönelik tutumları ile markaya olan tutumları arasında da 0.36 katsayısı ile pozitif yönlü bir ilişki bulunmuştur. Bu ilişkinin satın alma niyetine oranla daha yüksek olduğu söylenebilir. Diğer bir deyişle tüketicilerin ünlü kişiye yönelik tutumlarının markaya yönelik tutumlarını, satın alma niyetine oranla daha çok etkilediği görülmektedir. Ayrıca araştırmada tüketicilerin markaya tutumlarıyla satın alma niyetleri arasında 0.77 katsayısı ile pozitif yönlü bir ilişki de tespit edilmiştir. Bu bağlamda katılımcıların markaya olan tutumlarının satın almaya etkisi, ünlüye yönelik tutuma göre daha yüksek olduğu söylenebilir. Diğer bir deyişle katılımcıların ünlü kişiye yönelik tutumlarından ziyade markaya olan tutumları daha çok satın alma niyetlerini etkilemektedir. Tüketicilerin reklamlarda kullanılan ünlüye olan tutumlarından ziyade, markaya yönelik tutumlarının satın alma niyetini daha çok etkilediği belirlenmiştir. Bu sebeple reklamlarında ünlü kullanımı stratejisini benimseyen markaların, amaçlarını iyi belirlemesi önemlidir. Çünkü reklamlarda ünlü kullanımı satın alma niyetini etkilemezken, markaya olan tutumu etkilemektedir.

Araştırmada elde edilen bulgular çalışmada kullanılan ünlü kişi ve markayla sınırlıdır. Araştırmanın sınırlılıkları sebebiyle sonuçlar dikkatle yorumlanmalıdır. Bu bağlamda başka ünlü kişi veya markayla alınacak sonuçların daha farklı olabileceği söylenebilir. Araştırmanın bu açıdan yeni çalışmalara yol gösterici olacağı düşünülmektedir. Ayrıca elde edilen veriler doğrultusunda çalışmanın markaların iletişim stratejilerini belirlemesine yardımcı olacağına inanılmaktadır.

Kaynakça

46. Pantene Altın Kelebek Ödülleri: Ekranın starları. (2020) Hürriyet: <https://www.hurriyet.com.tr/galeri-46-pantene-altin-kelebek-odulleri-ekranin-starlari-41558853/2> adresinden alındı. Erişim Tarihi:12.10.2020
- Ahmedova, S. ve Jamontaite, K. (2017). Reklamlarda ünlü-marka uyumu, ünlü-tüketici benzerliği ve ünlüye karşı tutumun marka değerine etkisi. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(2), 669-694.
- Amos, C., Holmes, G. ve Strutton, D. (2015). Exploring the relationship between celebrity endorser effects and advertising effectiveness. *International Journal of Advertising: The Review of Marketing Communications*, 27(2), 209-234.
- Armagan, E. ve Gursoy, O. (2017). A research on the effect of using celebrity endorsement in advertisements on purchasing decisions of consumers. *Global Business Research Congress*, 3, 1043-1057.
- Buğdaycı, H. T. (2019). *Reklamlarda ünlülerin yer almasının marka algısına etkisi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Bahçeşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Cintamür, İ. G. (2008). *Reklamda tanık olarak kullanılan ünlülerin algılanan inanılırlıklarına göre tüketicilerin reklama ve markaya yönelik oluşan genel tutumları arasındaki*

- farklılıkların belirlenmesine yönelik bir pilot araştırma*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Çardaklı, S. (2008). *Televizyon reklamlarında tanınmış kişilerin kullanılmasının reklamın hatırlanması üzerindeki etkisi konusunda bir pilot araştırma*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne.
- Deneçli, C. (2015). Reklamlarda ünlü kullanımında cinsiyetin marka imajı üzerindeki etkisi. *Marmara Üniversitesi Öneri Dergisi*, 11(44), 337-350.
- Eisend, M. ve Langner, T. (2010). Immediate and delayed advertising effects of celebrity endorsers' attractiveness and expertise. *International Journal of Advertising: The Review of Marketing Communications*, 29 (4), 527-546.
- Elden, M. (2013). *Reklam ve reklamcılık*. 2. Baskı, İstanbul: Say Yayınları.
- Erdoğan, B. Z. (1999). Celebrity endorsement: A literature review. *Journal of Marketing Management*, 15(4), 291-314.
- Ersavaş, S. (2007). *Televizyon reklamlarda ünlü kullanımı: 2005 yılı televizyon reklamlarına yönelik bir içerik analizi*. Yayınlanmamış Lisans Tezi. Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir.
- Fleck, N., Korchia, M. ve Roy, I. L. (2012). Celebrities in advertising: Looking for congruence or likability?. *Psychology and Marketing*, 29 (9), 651-662.
- Friedman, H. H. ve Friedman, L. (1978). Does the celebrity endorser's image spill over the product?. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 6, 291-299.
- Goldsmith, R. E., Lafferty, B. A. ve Newell, S. J. (2000). The impact of corporate credibility and celebrity credibility on consumer reaction to advertisements and brands. *Journal of Advertising*, 29 (3), 43-54.
- Gupta, R., Kishore, N. ve Verma, D. P. S. (2015). Impact of celebrity endorsements on consumers' perception: A study of Indian consumers. *British Journal of Marketing Studies*, 3(8), 34-49.
- Ha, N. M. ve Lam, N. H. (2017). The effects of celebrity endorsement on customer's attitude toward brand and purchase intention. *International Journal of Economics and Finance*, 9 (1), 64-77.
- Hakimi, B., Abedniya, A. ve Zaim, M. (2011). Investigate the impact of celebrity endorsement on brand images. *European Journal of Scientific Research*, 58(1), 116-132.
- Hoekman, M. L. L. (2011). *Celebrity endorsement*. Unpublished Bachelor Thesis. Tilburg University, Netherlands.
- Hovland, C. I. ve Weiss, W. (1953). The influence of source credibility on communication effectiveness. *Public Opinion Quarterly*, 15, 635-650.
- İşler, D. B. (2014). Televizyon reklamlarında ünlü kişilerin kullanılmasının satın alma davranışlarına etkisi: Cinsiyet ekseninde bir inceleme. *Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi*, 5(11), 110-134.
- Joseph, W. B. (1982). The credibility of physically attractive communicators: A review. *Journal of Advertising*, 11 (3), 15-24.
- Kahle, L. R. ve Homer, P. M. (1985). Physical attractiveness of the celebrity endorser: A social adaptation perspective. *Journal of Consumer Research*, 11, 954-961.
- Kamins, M. A. (1990). An investigation into the 'match-up' hypothesis in celebrity advertising: When beauty may be only skin deep. *Journal of Advertising*, 19(1), 4-13.
- Kelman, H. C. (1961). Process of opinion change. *Public Opinion Quarterly*, 25(1), 57-78.
- Kotler, P., Keller, K. ve Jha, M. (2007). *Marketing management: A South Asian perspective (12th ed.)*. India: Pearson Education.
- Kurtuluş, K. (2010). *Araştırma yöntemleri*. İstanbul: Türkmen Kitabevi.
- McGuire, W. J. (1985). Attitudes and attitude change. In G. Lindzey and E. Aronson (Ed),

- Handbook of Social Psychology*, 233-346. New York: Random House.
- Muda, M., Musa, R., Mohamed, R. N. ve Borhan, H. (2014). Celebrity entrepreneur endorsement and advertising effectiveness. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 130, 11-20.
- Naresh, K. M. ve D. F. Birks. (2000). *Marketing research an applied approach*. London: Prentice Hall.
- Ohanian, R. (1990). Construction and validation of a scale to measure celebrity endorsers' perceived expertise, trustworthiness, and attractiveness. *Journal of Advertising*, 19 (3), 39-52.
- Pilehvarian, S. (2019). *Televizyon reklamlarında ünlü kişilerin kullanılmasının reklamın hatırlanması üzerindeki etkisi: bir alan araştırması*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tez. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Serekan, U. (2002). *Research methods for business: A skill building approach*, 4th Edition. London: John Publishers.
- Shimp, T. E. (1997), *Advertising, promotion and supplemental aspects of integrated marketing communication*. 4th Edition, Texas: The Dryden Press.
- Solak, B. B. (2016). Televizyon reklamlarında ünlü kullanımının satın alma davranışı üzerine etkisi: Akdeniz üniversitesi iletişim fakültesi öğrencilerine yönelik araştırma. *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 4(1), 253- 278.
- Sonwalkar, J., Kapse, M. ve Pathak, A. (2011). Celebrity impact- a model of celebrity endorsement. *Journal of Marketing & Communication*, 7 (1), 34- 40.
- Şiker, P. ve Horzum, I. (2016). Televizyon reklamlarında yer alan ürünlerin marka farkındalığı yaratmada etkisi. *Akademia*, 4/3, 58-66.
- Tosun, N. (2014). *Marka yönetimi*. 2. Baskı, İstanbul: Beta Yayıncılık.
- Türkiye'nin en güvenilir ünlüleri araştırmasının sonuçları açıklandı: Haluk Levent ilk sırada (2020). *HaberGlobal*. <https://haberglobal.com.tr/magazin/turkiye-nin-en-guvenilir-unluleri-arastirmasinin-sonuclari-aciklandi-haluk-levent-ilk-sirada-81878> adresinden alındı. Erişim Tarihi:12.10.2020
- Uyar, A. (2018). Reklamlarda ünlü kullanımının tüketiciler açısından değerlendirilmesi. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6 (18), 121-127.
- Waldt, D., Loggerenberg, M. ve Wehmeyer, L. (2009). Celebrity endorsements versus created spokespersons in advertising: A survey among students. *South African Journal of Economic and Management Sciences*,12(1), 100-114.
- Yıldırım, M., Boztaş, R. K. ve Temizkan, M. (2014). Reklamlarda kullanılan ünlü ve marka arasındaki uyumun ünlünün inanılabilirlik ve çekiciliğinin tüketicinin markaya karşı tutumuna etkisi. *BEU. SBE*, 3(1), 1-20.
- Zahaf, M. ve Anderson, J. (2008). Causality effects between celebrity endorsement and the intentions to buy. *Innovative Marketing*, 4(4), 57- 65.

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Bir Mizah Unsuru Olarak Dijitalleşme: Karikatürler Üzerinden Bir İçerik Analizi

Digitalization as a Humor Element: A Content Analysis Through Caricatures

Hakan AYAZ^{a*}

^a Arş. Gör. Dr. Gaziantep Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Gazetecilik Bölümü, Gaziantep / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0001-5083-1150

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 19 Şubat 2021

Kabul tarihi: 20 Nisan 2021

Anahtar Kelimeler:

Mizah,
Karikatür,
Dijitalleşme,
Dijital yurttaşlık

ARTICLE INFO

Article History:

Received February 19, 2021

Accepted April 20, 2021

Keywords:

Humour,
Caricature,
Digitalization,
Digital citizenship

ÖZ

Dijitalleşme, özellikle 2000’li yıllardan sonra gündelik hayatımızda daha çok kendini hissettirmektedir. Söz konusu olgu hem akademik ortamlarda hem de medyada çeşitli boyutlarıyla ve olası etkileriyle tartışılmaktadır. Bu çalışma dijitalleşmenin etkili bir iletişim aracı olan karikatürler aracılığıyla nasıl sunulduğunu ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu amaç Google arama motoru aracılığıyla erişilen 100 karikatür nicel içerik analizi yöntemiyle incelenmiştir. Yapılan analiz sonucunda karikatürlerin %51’inin dijitalleşmeye karşı olumsuz yönde bir tutum sergiledikleri ortaya çıkmıştır. Olumsuz eleştirilerin odak noktasında “dijital oyun bağımlılığı/bağımlılık” ana teması bulunmaktadır. Dijitalleşmeye karşı olumlu tutum sergileyen sadece 10 karikatür vardır. Bu karikatürlerin de ağırlıklı olarak (f=6) “dijital dünyaya ilişkin tabirler” ana temasına sahip olduğu, eleştirmekten çok dijital tabirleri kullanarak güldürme amacıyla olduğunu ifade etmek mümkündür. Sonuç olarak dijitalleşmeye ilişkin karikatürlerde yansıtılan temel sorunlar arasında “bağımlılık”, “iletişimsizlik”, “sanallık”, “siber zorbalık”, “kişisel bilgilerin deşifre edilmesi” dikkat çeken örüntülerdir. Ek olarak dijital yurttaşlık temalı karikatürlerde dijital dünyaya ilişkin farkındalığın oluşmasının olumlu etkilerinin de sıklıkla vurgulandığı söylenebilir (f=14).

ABSTRACT

Digitalization has had substantial effects on our daily life; especially after 2000s. This phenomenon is discussed both in academic environments and in media with its many dimensions and in terms of its effects. This study discusses how digitalization is presented through caricature art, which is an effective means of communication. To achieve this purpose, 100 caricatures accessed via Google search engine were analyzed by using content analysis method. According to the analysis, 51% of the caricatures reflect a negative attitude towards digitalization. The main theme of the negative criticisms is “digital game addiction/ addiction”. There are only 10 caricatures with a positive attitude towards digitalization. The results showed that these caricatures mainly reflect “terms related to digital word” theme and aim to entertain by using the terms related to digital world rather than criticize it (f=6). Among the problems reflected in caricatures about digitalization, “addiction”, “lack of communication”, “virtuality”, “cyber bullying”, “divulging personal information” stand out in the analysis. In addition, positive effects of increasing awareness about digital world are often highlighted in the caricatures having “digital citizenship” theme (f=14).

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: hayaz@gantep.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

Digitalization has been an important part of our lives due to recent advancements of internet technology. Computers, technological devices, mobile phones, smart watches and interactive televisions are devices used in order to increase the prominence of digitalization; whose reflections are discussed in many contexts. One of such contexts are caricatures, through which we reflect our daily life experiences by using a humorous language that one might call “the essence of words”. In other words, the message we give through caricatures are exactly what we mean, i.e., the main idea. The aim of this study is exploring how digital world is reflected through caricatures. Within the scope of this purpose, Google search engine was used to find related contents of caricatures by entering the following key words into the search engine: “new media”, “digital citizen”, “digital communication”, “digital access” and “social media”. The first 100 caricatures, which were relevant to the theme of the study and were not repeated in the search results, were selected for the analysis. The content analysis revealed 6 main and 36 subthemes, and coding procedure was completed by two independent coders and the consistency between these coders was 91%.

The results of the analysis showed that the main theme of the study-specific caricatures is “expressions related to digital words” (43%), which is followed by “digital addiction” (27%). The caricatures often depicted people who are computer addicts and leave the room with their computer when they are told “please, go out” so that they give a fake image of “going out”. The caricatures dealing with “addiction” frequently use computers as the visual element ($f=5$), which is followed by adults ($f=13$) and children ($f=9$). There are 14 caricatures referring to the qualities of “digital citizenship”, and these caricatures emphasize the importance of digital citizenship concept and explain the characteristics of a conscious digital citizen, which implies a positive attitude towards the concept. The most common subtheme of the study-specific caricatures is “the spread of new communication technologies to every fields of life” (74,1%), which is depicted in every fields including personal relationships, school homework, leisure times and shopping. This subtheme was followed by “decrease in real communication” (7,8%), which was reflected through new means of communication due to new media such as using social media expressions also in daily life and people’s preferring the internet while expressing issues that they should express during face-to-face communication. “Cyber bullying/undesired events experienced on the internet” subtheme was also covered in the caricatures ($f=8$). Especially, children and young people are subthemes of these caricatures. The subthemes “difficulty of passwords used on the internet/necessity to avoid sharing personal information” and “cyber bullying/undesired events experienced on the internet” are often reflected under the main theme “digital citizenship”.

The common element of humor in the study is “lack of communication/ changes in life and, in turn, in the means of communication” ($f=35$). This finding indicates how our social life and means of communication have changed when new communication technologies became a part of our lives. This element is followed by “addiction” ($f=22$). The internet and technology addiction has been an issue that we frequently come across in our daily lives and is discussed in media.

19 caricatures in the study are in the form of “informative visuals”, which encourages thinking about the issue rather than making people laugh. As for the “user image”, the main image is “addicted/non-stop user of the internet” ($f=61$; 56,5%). The reason lying behind this finding is the high number of caricatures depicting addiction and proliferation of internet technologies in every part of our lives. This main user image is followed by “sensitive/questioning/knowledgeable/entrepreneur” image ($f=30$; 27,8%), which is employed in the caricatures with the main themes “the qualities of digital citizenship” ($f=13$) and “terms related to digital world” ($f=9$). In other words, digital citizenship concept implies an image of more conscious users with higher levels of awareness rather than an image only based on addiction. The other common user image is “lazy/fake/aggressive” ($f=6$; 5,6%). Especially, there were caricatures depicting people who copy and paste from the internet contents while doing homework, present a fake image with their profile photographs on social media and are disrespectful for others’ personal rights.

The common visual elements used in study-specific caricatures are “computers” and “adults” ($f=76$; 38%). When the use of computers become very common, computers were more common elements while adults were more common when new communication technologies change adults’ lives. The next most common visual element is “children” ($f=32$; 16%), which is often depicted in the subthemes related to “cyber bullying/ undesired events experienced on the internet” ($f=6$). “Telephone” is another important visual element ($f=18$; 9%). The considerable increase in mobile phone use especially as of 2000s and the advantage of doing everything on the internet easily allowed mobile phone to be a part of our lives more rapidly and comprehensively than computers. Thus, caricatures with “telephone” theme constituted an important percentage of the data set. The contents involving parents reflect the main theme “digital game addiction/ addiction” and the subtheme “involvement of new communication technologies in every part of our lives”.

In conclusion, digitalization in the caricatures published on the internet are reflected on every part of our lives in the form of the use of digital word expressions also in our daily lives, digital addiction, cyber bullying and digital citizenship. 51% of the study-specific caricatures highlighted internet-related problems such as addiction, cyber bullying, virtualization of life, more cases of copying/cheating in exams or homework and decrease in communication and socialization. The caricatures reflecting positive opinions about digitalization emphasize “digital citizenship” concept. These findings highlight the benefits of digital citizenship and the problems that might occur when internet technology is not used for good intentions.

Giriş

Dijitalleşme özellikle 2000’li yıllardan itibaren hayatımızın her alanında kendini göstermektedir. Cep telefonlarımızdan televizyonlarımıza, bilgisayarlarımıza hatta akıllı saatlerimize kadar hayatımıza dahil olan internet teknolojileri günlük hayatımızı ve iletişim biçimlerimizi değiştirmiştir. Bu değişime dünya toplumlarının gösterdiği uyum giderek hız kazanmıştır.

Karikatürler gerçeği mizahi bir dille ve çoğu zaman eleştirel bir tutumla yansıtan görsel iletişim araçlarıdır. Yeni medya teknolojilerindeki değişimler, toplumların iç dinamiklerini etkilerken karikatürler de konunun dışında kalmamışlardır. Değişen ve dönüşen dijital dünya karikatürlerde kendine yer bulmuştur. Bu çalışma günümüz dünyasında günlük hayatımıza daha çok dahil olan dijitalleşme olgusunun karikatürlere yansımaları ortaya koymayı amaçlamaktadır. Dijitalleşmenin iletişim biçimlerimize, sosyal yaşamımıza etkilerinin sıklıkla ele alındığı karikatürlerde dijitalleşmeye ilişkin olumlu ve olumsuz eleştirilerin irdelenmesi dijitalleşmenin izdüşümlerinin, dijital dünyanın nasıl algılandığının ortaya konması ve dijital dünyada yaşanabilecek problemlere bir öngörü sağlaması bakımından faydalı olacaktır.

Çalışmada ilk olarak “geleneksel medyadan yeni medyaya” yaşanan değişimler, “karikatürler ve etkileri”, “dijitalleşme ve karikatürler” ayrı başlıklar halinde irdelenerek konunun genel çerçevesi ortaya konmuştur.

Geleneksel Medyadan Yeni Medyaya

Etimolojik olarak kökeni Latince “medium” kelimesinden gelen medya, iletişim alanında daha çok kitle iletişim araçlarının aracılığıyla sağlanan enformasyon, his, fikir paylaşım ortamları olarak tanımlanmaktadır (Kılıç, 2019, s. 230)

İnternet teknolojisinde meydana gelen gelişmeler hem yeni kavramların ortaya çıkmasını sağlamış hem de var olan kavramlara yeni boyutlar eklemiştir. Sosyal bilimlerde özellikle de iletişim, sosyoloji, psikoloji, ekonomi, siyasi ve kültür çalışmalarında kendisine yer bulan ve tarihsel olarak 1970’li yıllarda ortaya çıkan yeni medya kavramının günümüzde kullanım alanı genişlemekle birlikte tanımını üzerinde hala tam bir fikir birliği sağlanamamıştır (Askeroğlu ve Karakulakoğlu, 2019, s. 511).

Kılıç’a (2019, s. 230) göre yeni medya kavramında kullanılan; durağan olmamayı, sürekliliği ve değişkenliği ifade eden yeni sözcüğü, bir bakıma en son olana işaret etme bağlamında kullanılmaktadır.

Tanımsal anlamda tam bir netlik kazanamamasına rağmen yeni medyanın gündelik hayatın pratiklerini oldukça etkilediği söylenebilir. Binark, (2007, s. 21) yeni medya araçlarının hayatımızın bir parçası ve uzantısı haline geldiğini ve bu araçların biz farkında olmasak bile gündelik hayatımızdaki faaliyetlerimizi derinden etkileyerek kullanımının gün geçtikçe arttığını ifade etmektedir.

Yeni medyanın kendisine özgü bazı karakteristik temel özellikleri bulunmaktadır. Yeni medya konusunda çalışmalarıyla ön plana çıkan Manovich (2001), bu temel özelliklere dikkat çekmekte ve yeni medyayı 5 öge üzerinden açıklamaya gitmektedir. Bu ögeler;

- Dijital temsil,
- Modülerlik,
- Otomasyon,
- Değişkenlik ve
- Kod çevrimidir.

Manovich'e (2001, s. 50) göre yeni medya ortamlarında yer alan bütün nesnelere; birer dijital koda sahiptir ve bunlar artık dijital bir temsili ifade eder. Modülerlik ise yeni medya ortamlarında yer alan görsel, işitsel, metinsel vb. ürünlerin kendisine özgü yapıları bulunmakta ve bu ürünlerin bir araya gelip oluşturduğu bir web sayfasında bir değişiklik yapılması durumunda her birinde değişikliğe gidilmektedir.

Aytekin ve Sütçü'ye (2012, s. 4) göre otomasyon; medya sistemlerinin meydana getirilmesi aşamasında basit algoritmalar kullanılması, bu sistemler üzerindeki insan müdahalesini bir miktar olsa da azaltmaktadır. Değişkenlik hem modülerliğin hem de dijital temsilin bir uzantısıdır (Yanık, 2016, s. 902). Son olarak kod çevrimi ise görsel, işitsel ve metinsel öğelerin yapısal değişikliğe uğrayarak liste, kayıt dizi gibi birtakım yapılara dönüşmesini ifade eder (Aytekin ve Sütçü, 2012, s. 4).

İnternet teknolojilerinde meydana gelen gelişmeler hem içerik olarak hem de yapısal olarak var olan geleneksel medyayı da etkilemiştir. Adıgüzel'e (2017, s. 28) göre iletişim teknolojilerdeki gelişmeler; zamanın en büyük kitle iletişim aracı olan gazeteyi geleneksel bir konuma getirmiştir. Başka bir deyişle yeni medya kavramının yaygınlaşmasıyla birlikte medya olarak adlandırılan (gazete, radyo, televizyon vb) kitle iletişim araçlarının artık geleneksel medya olarak kavramsallaştırılmasına neden olmuştur.

Yeni iletişim teknolojilerinin getirmiş olduğu olanaklarla birlikte bu teknolojilerin medya bağlamında kullanılması, geleneksel medya ile yeni medya arasında temel bazı farkların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu temel farklar genel olarak etkileşim, kitlesizleştirme ve eş zamansızlık bağlamında değerlendirilmektedir. Geray'a (2003, s. 18) göre yeni iletişim teknolojileri bünyesinde yer alan bütün araçların etkileşim özelliği bulunmaktadır. Başka bir ifadeyle yeni medya araçları; eski tek yönlü olan veri akışını çift yönlü veri akışına dönüştürüp bir bakıma yeri geldiği zaman kaynağı alıcı, alıcıyı da kaynak pozisyonuna getirebilmektedir.

Yeni medyanın en karakteristik özelliklerinden birisi olan etkileşimin yanı sıra kitlesizleştirme de yeni medyanın önemli özelliklerinden birisini oluşturmaktadır. Kılıç, kitlesizleştirme olgusunu, geleneksel medya ile yeni medya kıyaslaması üzerinden yapmaktadır. Kılıç'a (2019, s. 231) göre geleneksel medya aracılığıyla üretilen ileti belirli bir kitleye ulaşabiliyorken; yeni medya aracılığıyla üretilen ileti, belirli bir kitlenin yanı sıra her bir bireye ayrı ayrı olacak şekilde de ulaşabilmektedir. Başka bir ifadeyle yeni medyaya ait kitle iletişim araçlarıyla üretilen içeriğin kitlelerin yanı sıra bireye özel olarak da iletilebilmekte; böylece her bir birey, yeni medyanın kitlesizleştirme özelliği sayesinde farklı içeriklere erişim sağlayabilmektedir.

Son olarak eşzamansızlık ise yeni medyanın zaman unsuruna bağlı olmaksızın mesaj gönderip almaya imkân vermesi olarak tanımlanmaktadır. Başka bir ifadeyle bireylerin istedikleri zaman mesajlarını okuyup istedikleri zaman bu mesajlara cevap verebilme imkânı bulunmaktadır (Yolcu, 2016, s. 23).

Yeni medyanın etkileşim, kitlesizleştirme ve eşzamansızlık özelliklerinin yanı sıra geleneksel medyadan yeni medyaya dönüşümde etkili olan bazı temel dinamikler bulunmaktadır. Bu dinamiklerin başında; dijitalleşme ve yöndeşme gelmektedir. Dilimizde sayısal sözcüğü ile karşılığını bulan dijital sözcüğü; verilerin ekran aracılığıyla elektronik şeklinde gösterilmesi olarak tanımlanmaktadır¹

¹http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_gts&arama=gts&guid=TDK.GTS.5cd140bc44adf1.84654809

Değirmencioğlu'na (2016, s. 593) göre dijital teknolojiye ait her türlü ses, görüntü, veri, müzik vb. öge; mikro işlemciler aracılığıyla bit'lere dönüşebilmektedir. Bununla birlikte dönüşüme uğrayan her türlü enformasyonun üretimden tüketime kadar geçirdiği süreç, doğal olarak çok basit hale gelmiştir. Başka bir ifadeyle habercilikte önemli yeri olan fotoğraf, metin, görüntü vb. öğelerin yeni medya döneminin en önemli teknolojik oluşumlarından birisini oluşturan dijitalleşmeyle birlikte önemli bir yapısal değişikliğe uğradığı; bu bağlamda geleneksele özgü gazetecilik anlayışında da önemli dönüşümlerin meydana geldiği söylenebilir.

Dijitalleşme ile birlikte geleneksel medyanın dönüşümünde etkili olan diğer önemli bir kavram ise yöndeşmedir. Kavram, ilk olarak 1983 senesinde Ithiel de Sola Pool tarafından ortaya atılmış olup farklı medya oluşumlarının teknolojik araçlar ve dijitalleşmenin sağlamış olduğu imkanlarla bir araya gelerek oluşturdukları ve içi içe geçen medya oluşumlarını ifade etmek adına kullanılmıştır (Chen, 2013, s. 185). Bununla birlikte medyanın yöndeşmesi; ağlar, hizmetler ve kurumsal yapılar bağlamında üç temel oluşumda değerlendirilmektedir (Abanoz, 2017: 289).

Yıldırım'a (2010, s. 231) göre ise yöndeşme; medyanın yaşamış olduğu değişimde önemli bir etkidir. Bununla birlikte yöndeşme neticesinde geleneksel yolla yayın yapan kuruluşlar ile dijital olarak yayın yapan kuruluşlar bir bakıma ortak bir platform haline gelmişlerdir. Geray'a (2003, s. 18) göre yöndeşmenin dijital teknolojilerin gelişiminde önemli katkıları bulunmaktadır. Diğer taraftan geleneksel medyaya ait haberler hem yöndeşme hem de dijitalleşme ile birlikte dönüşüme uğramıştır.

Jenkins'e (2006, s. 2) göre birden çok medya platformunda içerik akışının olduğu, birden çok medya endüstrisi arasındaki iş birliğinin yaşandığı ve medya izleyicilerinin istedikleri eğlence türlerini bulmak için her türlü mecraaya ulaşmak adına gösterdikleri göçmen davranışların yöndeşmenin temel karakteristik özelliklerini oluşturmaktadır.

Sonuç olarak zaman içerisinde dijital teknolojilerde meydana gelen değişimler, geleneksel medyanın yeni medyaya dönüşmesine ve dijitalleşmenin hız kazanmasına imkân sağlamıştır. Yeni medyanın avantajlarının yanında dezavantajları da tartışılmakta; bu avantaj ve dezavantaj unsurları, çeşitli iletişim çalışmalarında dile getirilmektedir. Çalışmanın alt başlıklarında, yeni medyanın beraberinde getirmiş olduğu olumlu/olumsuz durumlar karikatürler bağlamında kısaca ele alınacak ve ardından "dijitalleşme ve karikatür" ekseninde birleşen çalışmalar detaylandırılacaktır.

Bir İletişim Alanı Olarak Karikatür

Karikatür kelimesi, İtalyanca "caricare" kelimesinden türetilmiştir. Bu kelimenin manası ise "doldurma ya da yükleme" şeklinde ifade edilmiştir (Pope, 2012, s. 1). Balcıoğlu (1987, s. 7-8) ise karikatürün cari-care (saldırı) kelimesinden türediğini ifade etmekte ve toplumsal aksaklıkları konu edindiğine işaret etmektedir. Topuz (1986, s. 3) karikatürü: "*günlük yaşamın bir enstantanesi, bir mikro sahnesi*" şeklinde ifade etmektedir. Özer (2007, s. 1) karikatüristin düşünce ve duygularını ve dünya görüşünü bu görsel sanatla ortaya koyduğunu belirtmektedir. Şenyapılı (2003, s. 129) karikatürü "*çizgide mizah yapma sanatı*" kelimeleriyle ifade etmektedir. Dolayısıyla "doldurma, yükleme, saldırı" gibi anlamlar olarak açıklanan karikatür insana dair her şeyi abartılı çizgilerle süsleyerek anlatan, güldüren, düşündürten ince bir zekâ ürünü olan görsel bir sanat olduğu noktasında birleşmektedir. Bir karikatürün herhangi

başka bir görselden farklılaşmasını sağlayan en önemli özellik “aydınlanmış ve eleştirel” bir düşünce sistemine sahip bir bilincin üretimi olmasıdır (Kaya ve Acarlı, 2018, s. 128).

Karikatüristlerin toplumsal hayatı gözlemlediği ve gözlemlediklerini görsel olarak yansıttıkları düşünüldüğünde karikatürlerin bir iletişim mecrası olarak toplumsal değişimin aynası olarak değerlendirilebileceği söylenebilir. Nze'ye (1998, s. 21) göre karikatürlerin önemi sadece siyasi ve toplumsal yorum aracı olmalarından kaynaklanmamaktadır. Amerikan İç Savaşı sırasında karikatürün Kuzey'i destekleyen güçlü bir silah olarak New York hükümetini kontrol etmesi söz konusudur.

Karikatürlere ilişkin alanyazın tarandığında karikatürlerin toplumsal, politik, dini ve ideolojik boyutlarının daha çok işlendiği ortaya çıkmaktadır. Örneğin Çiftçi ve Birinci (2018) toplumsal değişimi yansıtan bir unsur olarak ele aldığı karikatüre dair araştırmasında Akbaba Dergisi'nde 1923-1929 yılları arasında yayımlanan 19 karikatürü belge incelemesi metodu ile incelemiştir. Çalışmasının sonucunda dönemin toplumsal dönüşümünün karikatürlere yansıdığını ortaya koymuşlardır.

Şahin (2019) ise karikatürlerin toplumsal değişimin aynası olmanın yanında ifade özgürlüğü bağlamında da olumlu etkilerine değinmiştir. Davalara konu alan karikatürleri incelediği çalışmada araştırmacı, karikatürlerin toplum tarafından benimsenmesinin iktidarları daha fazla hoşgörüyü iteceğini ifade ederek karikatürün politik boyutuna dikkat çekmiştir. Toplumsal hayattaki dönüşümlerin ve politikanın karikatürlere yansımaya işaret edebilecek başka bir çalışma da Tuncer'e (2020) aittir. Tuncer “küreselleşme ve yeni dünya düzeni” kavramları bağlamında Covid 19 karikatürlerine yönelik bir analiz gerçekleştirdiği çalışmada küreselleşmenin topluma yönelik olumsuz etkilerinin karikatürlerle ifade edildiğini ortaya koymuştur.

Karikatürlere politik bir bakış açısından bakan Büyüktopçu ve Gündoğdu (2019) Almanya'da yayımlanan İslam karşıtı görüşlerin ortaya konduğu karikatürlerde İslam ve Müslüman imgesini irdelemişlerdir. Araştırmacılar çalışmanın sonucunda karikatürlerin İslam'a ve Türklere karşı korkuya neden olduğunu ortaya koymuşlardır. Karikatürleri hem politik yönden hem de toplumsal cinsiyet bağlamında irdeleyen Deniz (2017) ise 1950 Genel Seçimleri çerçevesinde gazetelerde yayımlanan karikatürlerdeki kadınların politik konumunu irdelemişlerdir. Dört gazetede resmedilen kadınların imajlarını eleştirel söylem analiziyle irdeleyen araştırmacı kadının “modern” ancak siyasi hayatta aktif olmayan, erkeklerin gerisinde kalan bir imajla işlendiğini ortaya çıkarmıştır.

Karikatür analizler uluslararası alanyazında araştırıldığında yine politik söylemlere ilişkin analizlerin ön plana çıktığı söylenebilir. Örneğin Sani vd. (2012) Nijerya basınında yayımlanan politik karikatürleri Gündem Belirleme Kuramı dahilinde incelemişlerdir. Çalışmanın sonucuna göre karikatürlerin %80'inin Nijerya'daki siyasi gündemi yansıttığı sonucuna ulaşmışlardır. Onakpa (2014) karikatürlerin politik ve eleştirel yönlerine vurgu yapan başka bir araştırmacıdır. Gündem Belirleme Yaklaşımı bu çalışmada da kullanılmış ve karikatürlerin ifade özgürlüğü konusunda Nijerya'da çok etkili olduğuna vurgu yapılmıştır.

Karikatür bir iletişim unsuru olarak değerlendirildiğinde toplumsal yapıyı yansıtan, politik ya da dini boyutları olan, abartarak eleştirme yönleriyle öne çıktığı ve tüm bu detaylarla güçlü bir iletişim aracı haline geldiği söylenebilir. “Kıssadan hisse” çıkaran karikatürlerin söz konusu dijitalleşme olunca mizahi ve eleştirel üslubunu nasıl ortaya koyduğu, dijital dünyayı ve bu dünyanın toplumsal yansımalarını anlamamızı kolaylaştıracaktır.

Dijitalleşme ve Karikatürler

Mizah dergilerinin ana unsuru olan karikatürlerde; gündelik olayların yanı sıra içinde bulunulan döneme ait politik, sosyal, ekonomik vb. temelli sorunlar mizahi bir şekilde işlenebilmektedir. Diğer taraftan karikatürler bir bakıma toplumsal izdüşümün bir yansıması olduğu için sosyolojik temelli çalışmalara kaynaklık da etmektedir (Gönden ve Güzel, 2017, s. 170). Bununla birlikte dijitalleşmenin dönüşüme uğrattığı mizah ve karikatürler ile ilgili yeni medya temelli yapılan çalışmalar, gün geçtikçe literatürde kendisine daha fazla yer bulmaktadır.

Yeni medya ekseninde mizah ve karikatürlerle ilgili yapılan çalışmaların genel olarak mizahın ve karikatürlerin yeni iletişim teknolojileriyle birlikte geçirdiği dönüşümlerin ortaya konulması amacıyla yapıldığı görülmektedir; ayrıca sosyal paylaşım ağlarında özellikle teknolojinin gündelik yaşam pratiklerinde nasıl yer aldığı iğneleyici bir üslupla yapılan çalışmalarda ele alınmaktadır. Örneğin mizah ilgili sosyal medya ekseninde yapılan çalışmada Konuk (2020) sosyal medyada mizahın üretilme sürecinde dilin nasıl kullanıldığını araştırmıştır. Konuk, ilk olarak 30 üniversite öğrencisinin komik bulduğu sosyal medya mesajlarıyla ilgili 150 mesajın içerisinde olduğu bir havuz oluşturmuş; daha sonra bu mesajlardaki anlamların ortaya çıkarılması adına söylem analizi yöntemiyle mesajları çözümleme yoluna gitmiştir. Son olarak Konuk, alanında uzman olarak değerlendirdiği Türkçe öğretmenliğinde eğitim gören 40 üniversite öğrencisine mesajlarda yer alan mizah unsurlarından neler anladıklarını sormuştur. Çalışmanın sonuçlarına göre sosyal medyada üretilen mizah unsurlarında hem yazı dili hem de konuşma dili özellikleri bulunmaktadır. Bununla birlikte güncel konulardan sosyal konulara, siyasi konulardan mizah unsuru olabilecek herhangi bir konu, sosyal medya kullanıcıları tarafından mizah unsuru haline getirilebilmektedir. Kullanıcıların sosyal medyada üretmiş oldukları mizah unsurlarında; iğneleyici, abartılmış, ironik, karmaşık, kıyaslayıcı vb. bir dil kullandıkları sonucu ortaya çıkmıştır.

Türkiye'deki karikatürlerin dijital dönüşümünü Uykusuz dergisi üzerinden inceleyen Uçan (2013) çalışmasında; yeni iletişim teknolojilerinde yaşanan gelişmelerin özellikle milenyum çağıyla birlikte dijitalleşmenin de etkisiyle gündelik yaşam pratiklerinde önemli bir yer tutmaya başladığını dile getirmektedir. Diğer taraftan araştırmacı dijitalleşmenin gündelik yaşam pratiklerindeki etkisinin yanı sıra sanat gibi alanlarda da görülmeye başladığını, bu bağlamda karikatür sanatının da dijitalleşmeden etkilenerek hem içerik hem de yapısal olarak önemli dönüşümler yaşadığını belirtmektedir. Aynı çalışmada; dijitalleşme ile birlikte basılan karikatür dergilerinin sayısının azaldığı, karikatürlerin gün geçtikçe dijital ortamlarda okuyucuların hizmetine sunulmaya başladığı ve bu sayede yeni medyanın önemli öğelerinden biri haline geldiğini ortaya koymuştur (Uçan, 2013, s. 41).

Yeniceler ve Karadağ (2019) "Dijitalleşmeyle birlikte mizah yayıncılığın dönüşümü" adlı çalışmalarında; dijital teknolojilerde yaşanan gelişmelerden mizah unsurunun da etkilendiğini dile getirmektedirler; ayrıca araştırmacılar, dijital ortamlarda üretilen karikatürlerin geleneksel yollarla üretilen karikatürlerden çok farklı olduğunu ve dijital ortamlardaki karikatürlerin en güçlü tarafının içinde bulunduğumuz dünya ile etkileşimini oldukça seri bir şekilde gerçekleştirebildiğini ve dijital mecralara ait mizahi içeriklerin kendi kitlesine anında ulaşabildiğini yaptıkları çalışmalarında vurgulamaktadırlar.

Sosyal medya, karikatürlerin sıklıkla ele aldığı alanlardan biri haline gelmiştir. Gönden ve Güzel (2017) "Türkiye'de sosyal medyanın mizahi: Sosyal paylaşım ağlarındaki deneyimlerin karikatürlere yansıması" adlı çalışmalarında; karikatürler aracılığıyla sosyal paylaşım ağlarının günlük hayattaki rolünü incelemiştirlerdir. Çalışmalarını Türkiye'nin sosyal paylaşım ağı tecrübesini ülkenin en çok okunan *Leman*, *Penguen* ve *Uykusuz* mizah dergileri

üzerinden gerçekleştirmişlerdir. Araştırmacıların nitel bir yöntem izlediği çalışmanın sonuçlarına göre gündelik yaşam pratiklerinin konu edinildiği sosyal paylaşım ağlarındaki karikatürlerde; bu paylaşım ağlarına ilişkin yapılan eleştiriler, yoğun bir şekilde işlenmektedir. Eleştiriler; genel itibarıyla sosyal paylaşım ağlarının bireyler tarafından bilinçsiz bir şekilde kullanılması, bu ağların karşılıklı iletişimin yerine geçmesi ve gösteri toplumunun bir parçası haline gelmesi çerçevesindedir.

Dijitalleşmeyle birlikte dönüşüme uğrayan mizah ve karikatürler, ulusal çalışmaların yanı sıra uluslararası çalışmalarda da kendisine yer bulmaktadır. Bu bağlamda Hussein ve Aljamili'nin (2020) "Ürdün sosyal medyasında COVID-19 mizahı: Sosyo-semiyotik bir yaklaşım" adlı çalışması, uluslararası çalışmalarda toplumsal ve güncel olayların sosyal medyada karikatürize edildiğini göstermektedir. Araştırmacıların şu an küresel çapta etkisi devam eden salgını konu edinen çalışmalarında; sosyal medyanın insanların salgınla ilgili kaygılarının üstesinden gelmesinde ne derece etkili olabileceğini ortaya koymak amacıyla toplam 1274 katılımcıyla çalışmalarını yürütmüşlerdir. Bununla birlikte katılımcılara salgınla ilgili sosyal medyada yer alan karikatürler gösterilmiş; Likert tipi ölçek kullanılarak katılımcılardan karikatürler hakkında ne düşündüklerini söylemeleri istenmiştir. Katılımcıların sosyal medyada yer alan karikatürler sayesinde salgınla ilgili gerilim, korku, endişe gibi duygularında az da olsa bir rahatlama sağladığını ve bu karikatürleri diğer insanlarla da paylaştıkları çalışma sonucunda ortaya çıkmıştır.

Freeman (2000) "Komik sayfalarda görüşürüz: Karikatürler ve Sosyal Ağlar" adlı çalışmasında; Amerika'daki medya organlarında yayınlanan bazı karikatürler özelinde sosyal ağları ve iletişim biçimlerimizi yorumlamıştır. İnsanların sosyal ağlarla birlikte değişen iletişim şekillerine değinen bu çalışma sosyal ağların eğlenceli olduğunu, sosyal ağlardaki insan davranışlarının ayrıntılarını karikatürler aracılığıyla ortaya koymaktadır.

Junhasavasdikul ve arkadaşlarının (2017) "Facebook'ta karikatürler: Yeni bir tıp eğitimi aracı" adlı çalışmalarında; tıp eğitiminde karikatürlerin giderek daha fazla kullanıldığını, bunları internette yayınlamanın geniş kitlelere ulaşmada etkili bir yol olduğunu dile getirmektedirler. Bununla birlikte sosyal medyanın karikatürler aracılığıyla tıp eğitiminde etkili bir araç olabileceği düşüncesiyle çalışmasını yürüten araştırmacılar, web sitesinde çizgi film bulunan sağlık uzmanlarının öğrenme sonrası test puanlarının yüksek olduğunu belirlemişlerdir. Bu çalışma hem eğitim hem de sosyal medya alanlarında olması bakımından örnek teşkil etmektedir.

Gerek ulusal gerekse uluslararası alanyazında karikatürler ve dijitalleşme ilişkisinin mizah yayma eylemiyle, sosyal paylaşım ağlarının bilinçsiz kullanımıyla, duygusal rahatlama rolleriyle, iletişim ilişkileri ve eğitim işleviyle ilişkili olarak ele alındığı tespit edilmiştir; ancak dijitalleşme olgusunun karikatürlerde nasıl ifade edildiğine ilişkin bir çalışmaya erişilememiştir. Bu çalışmanın bu alandaki boşluğu doldurması bakımından alanyazına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Amaç ve Yöntem

Bu çalışmanın amacı dijitalleşmenin internet ortamındaki karikatürlerde nasıl sunulduğunu ortaya koymaktır. Bu temel amaç doğrultusunda aşağıdaki alt amaç sorularına yanıt aranmıştır:

- Karikatürlerdeki ana tema nedir?
- Karikatürlerdeki yan temalar nedir?
- Mizah unsuru nedir?
- Görsel konusu nedir?

- Dijital medyaya yönelik tutum nedir?

Çalışmanın evreni dijitalleşme ile ilgili internette bulunan tüm karikatürlerdir. Bu karikatürler arasından örneklem seçilirken Google üzerinden “yeni medya”, dijital vatandaş” ve “sosyal medya” anahtar kelimeleriyle arama yapılmış ve ilk 100 karikatür içerik analizine tabii tutulmuştur. 6 ana 42 yan kategoride tamamlanan içerik analizinde kodlamalar birbirinden bağımsız iki ayrı kodlayıcı tarafından geliştirilen bir kodlama cetveli aracılığıyla (Ek-1) gerçekleştirilmiş ve kodlayıcılar arası uyum %91 şeklindedir.

Bulgular

Bu başlık altında çalışmanın bulguları ayrı alt başlıklar halinde ele alınmıştır.

Ana Tema ve Yan Temalar

Bu başlık altında karikatürlerdeki ana tema ve yan temalar detaylandırılmıştır. Karikatürlerin ana temasına ilişkin detaylar Tablo 1’de yer almaktadır.

Tablo 1: Ana tema

Ana tema	Frekans	Yüzde
Dijital dünyaya ilişkin tabirler	43	43
Dijital bağımlılık	27	27
Dijital yurttaşlığın nitelikleri	14	14
Dijital dünyadaki bilginin kazandırması	5	5
Dijital dünyanın sanallığı	4	4
Siber zorbalık/Sanal dünyadaki sorunlar	4	4
Diğer	3	3
Toplam	100	100

Çalışmada incelenen karikatürlerin ana teması ağırlıklı olarak “dijital dünyaya ilişkin tabirler”dir (f=43). “Bağlanmak”, “uyku modu”, “bağlanmak”, “profil fotoğrafı”, “etkinliklere katılım daveti”, “sosyal medyada toplanmak”, “sosyal medya arkadaşları” gibi pek çok tabirin geleneksel hayatla karşılaştırıldığı ve mizah unsurunun olduğu ortaya çıkmıştır. Onu “dijital bağımlılık” izlemektedir (f=27). Karikatürlerde sıklıkla bilgisayara bağlı yaşayan, dışarı çıkması konusunda uyarılan ama bilgisayarı alıp başka bir ortama geçerek “dışarı” çıktığı imajı veren kişilerin mizah unsuru haline geldiği tespit edilmiştir. Bağımlılığın işlendiği karikatürlerde görsel unsur ağırlıklı olarak bilgisayarlardır (f=5). Onu yetişkinler (f=13) ve çocuklar (f=9) izlemektedir. Dijital yurttaşlığın nitelikleri”ne işaret eden karikatürler 14 adettir. Bunlar tam anlamıyla dijital yurttaşlık kavramının önemine işaret eden, bilinçli bir dijital vatandaşın niteliklerini açıklayan karikatürlerdir. Bu anlamda olumlu bir tutum içinde oldukları söylenebilir. “Dijital dünyadaki bilginin kazandırması”na işaret eden karikatürler (f=5) ise ağırlıklı olarak genç nüfusun ya da dijital dünyaya hâkim olan kişilerin buradan gelir elde edebildiklerini ya da fayda sağlayabildiklerini ifade etmektedir. “Dijital dünyanın sanal” olduğuna işaret eden 4 karikatür dijitalleşmeyi eleştirmekte, gerçeklikle ve samimiyetle ters oranda bir ilişkisi olduğuna dikkat çekmektedir. Aynı zamanda “siber zorbalık/sanal dünyadaki kötü davranışlar”a işaret eden karikatürler de (f=4) internet dünyasının insan psikolojisi üzerinde olumsuz etkilerine işaret etmesi bakımından önemlidir. Özellikle kişisel verilerin paylaşılması tehdidi gibi tehditler karikatürlerde konu edilmiştir.

Diğer kategorisindeki ana temalar şunlardır: “Dijital dünyanın sanallığı” (f=1), “Dijital dünyanın emek sömürsü ortamı olduğu” (f=1) ve “Twitter tartışmaları” (f=1).

Ana tema ve tutum bağlamında karikatürlerde anlamlı farklılık görüldüğü tespit edilmiştir ($X^2=30,578$; $p<0.05$). “Dijital dünyaya ilişkin tabirler” ana temasındaki karikatürler ağırlıklı olarak nötr ($f=23$) ve “olumsuz” ($f=14$) tutuma sahiptir. Dijital oyun bağımlılığı/bağımlılık konulu karikatürler ağırlıklı olarak “olumsuz” tutuma sahiptir ($f=23$). “Dijital yurttaşlığın nitelikleri”ne yönelik karikatürler ise ağırlıklı olarak “nötr” ($f=8$) ve “olumsuz” ($f=5$) tutuma sahiptir.

Tablo 2: Yan temalar

Yan temalar	Frekans	Yüzde
Yeni iletişim teknolojilerinin hayatın her alanına yayılması	86	74,1
Gerçek iletişimin azalması	9	7,8
Siber zorbalık/İnternette maruz kalınan kötü olaylar	8	6,9
İnternette kullanılan şifrelerin zor olması/kişisel bilgilerin paylaşılmaması gerektiği	8	6,9
Diğer	5	4,3
Toplam	116	100

Çalışmada incelenen karikatürlerin yan teması ağırlıklı olarak “yeni iletişim teknolojilerinin hayatın her alanına yayılması”dır ($f=86$; %74,1). Bu yan tema özel ilişkilerde, okul ödevlerinde, bireysel geçirilen zamanlarda, alışverişte olmak üzere her alanda resmedilmiştir. Onu “gerçek iletişimin azalması” teması izlemektedir ($f=9$; %7,8). “Gerçek iletişimin azalması” yan teması internetteki sosyal ortamlarda kullanılan ifadelerin günlük hayata da yansımaları, insanların kişisel olarak belirtmesi gereken konuları internet üzerinden belirtmesi gibi yeni medyanın değiştirdiği iletişim şekilleri üzerinden ifade edilmiştir. “Siber zorbalık/İnternette maruz kalınan kötü olaylar” yan teması da karikatürlerde sıklıkla işlenmektedir ($f=8$). Özellikle çocuklar ve gençler bu karikatürlerin yan temasıdır. Sekiz karikatürün 6’sında görsel unsur çocuklardır. “İnternette kullanılan şifrelerin zor olması/kişisel bilgilerin paylaşılmaması gerektiği” ve “siber zorbalık/internette maruz kalınan kötü olaylar” yan temaları da ağırlıklı olarak dijital yurttaşlık ana temalı karikatürlerde işlenmiştir. Toplam 16 yan temanın 12’si dijital yurttaşlık ana temalı karikatürlerin yan temalarıdır.

Diğer kategorisindeki yan temalar şunlardır: “Gerçek bilgi arayışından kopyalamaya geçilmesi” ($f=2$), “kuşak çatışması/dijital göçmenler” ($f=1$), “İnternetteki bilgilerin kontrol edilmesi gerektiği” ($f=1$), “İnternette ayak izlerimizin (footprint) olduğu” ($f=1$).

Mizah Unsuru ve Kullanıcı İmajı

Bu başlık altında karikatürlerdeki mizah unsuru ve teknolojileri kullanan kişilerin imajları detaylandırılmıştır.

Çalışmada mizah unsuru ağırlıklı olarak “İletişimsizlik/hayatın ve dolayısıyla iletişim biçimlerinin değişmesi”dir ($f=35$). Bu bulgu yeni iletişim teknolojilerinin hayatımıza dahil olmasıyla sosyal yaşamımızın ve iletişim biçimlerimizin nasıl farklılaştığına ve kimi aşamalarda iletişimsizliğin de hayatımıza dahil olduğuna işaret etmektedir. Onu “bağımlılık” takip etmektedir ($f=22$). İnternet ve teknoloji bağımlılığı günlük hayatımızda sürekli karşılaştığımız ve medyada da tartışılacak bir olgu haline gelmiştir. Çalışmada 19 karikatür “bilgi verme amaçlı görsel” türündedir. Bu nedenle güldürmekten çok konu hakkında düşünmeyi teşvik etmektedir.

Tablo 3: Mizah unsuru

Mizah unsuru	Frekans	Yüzde
İletişimsizlik/Hayatın ve dolayısıyla iletişim biçimlerinin değişmesi	35	35
Bağımlılık	22	22
Bilgi verme amaçlı görsel	19	19
İnternete ilişkin tabirler	15	15
Uygulamalar/Oyunlar/Sosyal ortamlar	5	5
Diğer	4	4
Toplam	100	100

Ana temalar ve mizah unsuruna göre anlamlı bir şekilde farklılaşmaktadır ($X^2=159,184$; $p<0.05$). “Dijital yurttaşlık ana temalı karikatürler ağırlıklı olarak “bilgi amaçlı”dır. “Dijital dünyaya ilişkin tabirler” ana temasında olan karikatürlerin mizah unsuru ağırlıklı olarak “iletişimsizlik/ilişki biçimlerinin/hayatın değişmesi”dir. “İnternete ilişkin tabirler”i (f=15) mizah unsuru olarak kullanan karikatürlerde günlük hayatta sıklıkla kullanılan ifadeler bulunmaktadır. Örneğin “bağlanmak, profil fotoğrafı, sosyal medyada toplanmak, etkinliğe “belki katılıyorum” diye cevap vermek, uyku modunda kalmak, takip etmek, hacklemek, kopyalamak, tıklamak, sayfaya gömmek, tweetlemek, beğenmek, like atmak, selfie çekmek, mesaj çekmek, e-mail takılmak, ilişki durumu belirtmek, kanala abone olmak, yediklerini paylaşmak, tweet saati, şifre paylaşmak, arkadaş bulmak, dijital saat, dijital ayak izleri, link yollamak, yer bildirimini yapmak, durum bildirimini yapmak, takip etmek, durum güncellemesi yapmak, arama motorunda aramak, story yapmak, sosyal medya uzmanı, Facebook’tan eklemek” bu tür tabirlere örnek olarak verilebilir. Ayrıca “uygulamalar/oyunlar/sosyal ortamlar” mizah unsuru olarak ön plana çıkan diğer bir unsurdur (f=5).

Diğer kategorisindeki mizah unsurları şunlardır: “Profil fotoğrafı” (f=2), “bildirimler” (f=1), “özbenliğin beğenilerle sağlanması” (f=1).

Tablo 4: Kullanıcı imajı

İmaj	Frekans	Yüzde
Bağımlı/İnterneti sürekli kullanan	61	56,5
Duyarlı/Sorgulayan/Bilgili/Girişimci	30	27,8
Mağdur/Muhtaç/Utangaç	8	7,4
Tembel/Sahte/Saldırgan	6	5,6
Aşık	3	2,7
Toplam	108	100

Çalışmada kullanıcı imajı ağırlıklı olarak “bağımlı/interneti sürekli kullanan” bir imaj sergilemektedir (f=61; %56,5). Bağımlılığa ve internet teknolojilerinin hayatımızın her alanına yayılmasına işaret eden karikatürlerin ağırlıklı olması kullanıcı imajının bu şekilde ağırlık kazanmasını beraberinde getirmiştir. Onu “duyarlı/sorgulayan/bilgili/girişimci” kullanıcı imajı izlemektedir (f=30; %27,8). Bu kullanıcı imajı ağırlıklı olarak “dijital vatandaşlığın nitelikleri” (f=13) ve “dijital dünyaya ilişkin tabirler” (f=9) ana temalı karikatürlerde kullanılmıştır. Dolayısıyla dijital yurttaşlık kavramının bağımlılığın ötesinde daha bilinçli ve farkındalık

sahibi bir kullanıcı imajı algısını beraberinde getirdiği tespit edilmiştir. “Tembel/sahte/saldırgan” kullanıcı imajı izleyen diğer imajlardır (f=6; %5,6). Özellikle internette ödev hazırlarken kopyalama yapan, profil fotoğrafı ile sahte bir imaj sunan, başkalarının kişisel haklarına saldıran kullanıcıların resmedildiği de tespit edilmiştir. Onu aşk ilişkilerinin internetle olan bağlantısını yansıtan ve kullanıcı imajının “aşık” şeklinde şekillendiği karikatürler izlemektedir (f=3).

Görsel Konusu ve Tutum

Bu başlık altında karikatürlerdeki görsellerin konusu ve dijitalleşmeye ilişkin tutum detaylandırılmıştır.

Tablo 5: Görsel konusu

Görsel konusu	Frekans	Yüzde
Bilgisayarlar	38	19
Yetişkinler	38	19
Çocuklar	32	16
Telefon	18	9
Emojiler/çizgi karakterler	16	8
Ebeveynler	15	7,5
Hayvanlar	15	7,5
Sevgililer	9	4,5
Semboller	8	4
Yaşlılar	6	3
Diğer	5	2,5
Toplam	200	100

Çalışmada görsel konusu ağırlıklı olarak “bilgisayarlar” ve “yetişkinler”dir (f=76; %38). Bu bulgu, bilgisayar kullanımının artması ile bilgisayarların, yetişkinlerin hayatında yeni iletişim teknolojilerinin değişim yapmasıyla beraber de yetişkinlerin daha çok işlendiğini göstermektedir. İzleyen diğer görsel unsur “çocuklar”dır (f=32; %16). Özellikle siber zorbalık/internete yaşanan kötü olaylar’a ilişkin yan temalarda çocuklar daha fazla resmedilmiştir (f=6). “Telefon” izleyen diğer önemli görsel unsurdur (f=18; %9). Özellikle 2000’li yıllardan sonra cep telefonu kullanım oranlarının artması ve ayrıca telefonla internette hemen hemen her türlü işlemin yapılabilir hale gelmesi telefonu belki de bilgisayarlardan daha fazla hayatımıza dahil etmiştir. Bu nedenle çalışmadaki anahtar kelimelerle birlikte “telefon” içerikli karikatürler de önemli oranda çalışmaya dahil olmuştur. “Emojiler/çizgi karakterler” (f=18; %9) de izleyen diğer önemli görsel unsurdur. Sembollerle iletişimin giderek daha fazla ağırlık kazandığı günümüzde karikatürler de bu durumdan etkilenmiştir. İnsan figürlerinin yerini emojiler, çizgi karakterler almış, onlarla verilen mesajların mizahi unsuru arttırabileceği düşünülmüştür. “Ebeveynler” izleyen diğer önemli görsel unsurdur (f=15; %7,5). Ebeveynlerin dahil olduğu içerikler ağırlıklı olarak “dijital oyun bağımlılığı/bağımlılık” ana ve “yeni iletişim teknolojilerinin hayatımızın her alanına dahil olması” yan temalıdır. “Hayvanlar”, “sevgililer”, “semboller” ve “yaşlılar” izleyen diğer önemli görsel unsurlardır.

Diğer kategorisindeki görsel unsurlar şunlardır: “Öğretmenler” (f=2), “oyunlar” (f=1), “politikacılar” (f=1) ve “antik karakterler” (f=1).

Tablo 6: Dijitalleşmeye ilişkin tutum

Tutum	Frekans	Yüzde
Olumsuz	51	51
Nötr	39	39
Olumsuz	10	10
Toplam	100	100

Çalışmada dijitalleşmeye ilişkin tutum ağırlıklı olarak “olumsuz”dur (f=51). Onu “nötr” tutum izlemektedir (f=39). Dijitalleşmeye tamamen olumlu bir tutumla yaklaşan sadece 10 karikatür bulunmaktadır. Bu 10 karikatürün 6’sının ana teması “dijital yurttaşlığa ilişkin tabirler”dir. Olumsuz tutuma sahip olan karikatürlerin ana temaları ağırlıklı olarak (f=23) “dijital oyun bağımlılığı/bağımlılık” şeklindedir. “Nötr” tutuma sahip olan karikatürlerin ana teması ise ağırlıklı olarak “dijital dünyaya ilişkin tabirler” şeklindedir (f=23)

Sonuç

Giderek hayatımızın bir parçası ve uzantısı haline gelen yeni medya yaşam pratiklerimizi değiştirmiş; dijital temsil, modülerlik, otomasyon, değişkenlik ve kod çevirimi gibi özellikleriyle iletişim ve iş alanlarımızı da ele geçirmiştir. Dijitalleşmeye uyum sağlayamayan kişilerin hayatının giderek daha da zorlaştığı günümüz dünyasının bu hızlı değişiminin olası sonuçları alanyazında tartışılmaktadır.

Her toplumsal değişim gibi bilgi ve iletişim çağında yeni iletişim teknolojilerinin yayılmasıyla meydana gelen değişiklikler de karikatürlere konu edilmiştir. Bu çalışmada tam da bu tespitten hareketle dijitalleşme unsurunun karikatürlerde nasıl temsil edildiği irdelenmeye çalışılmıştır.

Bu bakış açısı doğrultusunda yapılan analiz sonucunda karikatürlerin ana temalarının ağırlıklı olarak “dijital dünyaya ilişkin tabirler”, “dijital bağımlılık” ve “dijital yurttaşlığın nitelikleri” üzerinde durduğu söylenebilir. Dijital dünyaya ilişkin tabirler hayatımıza ne kadar dahil olduğu konuştuğumuz dil üzerinden aktardığımız kelimelerle ortaya çıkmaktadır. “Bağlanmak, uyku moduna geçmek, arkadaş aramak, bulmak, durum güncellemek, tweetlemek, hacklemek, katılım bilgisi paylaşmak, sosyal medyada toplanmak, like atmak” gibi pek çok tabir günlük dilde giderek daha çok kullanılır hale gelmiştir. Dilin kültür ile ilişkisinin büyüklüğü düşünüldüğünde bu durum ciddi bir kültürel farklılaşmayı beraberinde getirmiştir.

“Dijital bağımlılık” ya da “teknoloji bağımlılığı” kavramları sosyoloji, psikoloji, iletişim alanları gibi temel alanlarda yoğun olarak tartışılır hale gelmiştir (Irmak ve Erdoğan, 2016; Yengin, 2019). Dolayısıyla incelenen karikatürlerde de dijital bağımlılığın ağırlıklı olarak olumsuz bir bakış açısıyla verildiği söylenebilir. Bilgisayara ya da telefona bağımlı bir şekilde yaşayan yetişkin ve çocukların resmedildiği karikatürlerde “dışarı çıkmak” kelimesini bile “dışarda ama yine internete bağlı olmak” şeklinde algılamak isteyen kullanıcılara sıklıkla yer verilmiştir. Dolayısıyla karikatürlerin işaret ettiği temel eleştiri noktası “bağımlılık”tır.

“Dijital yurttaşlık” olgusu ise üçüncü sırada ağırlık kazanan ana temadır. Bu kavram internet teknolojilerinin bilinçli kullanılması ve tehlikeler konusunda farkındalığın artması amacıyla özellikle eğitim alanında çalışan uzmanların irdelediği ve yaymaya çalıştığı ilkeleri barındırmaktadır. Söz konusu ana tema genellikle “nötr” bir tutumla irdelenmiştir. İnterneti daha verimli kullanmak ve internette gelecek tehlikelerin önünü almak bu ilkelerin temel çıkış noktasıdır. İrdelenen karikatürlerde de bilgi amaçlı bir üslupla bu ilkelere değinilmektedir.

Çalışmada incelenen karikatürlerin yan teması ağırlıklı olarak “yeni iletişim teknolojilerinin hayatın her alanına yayılması”dır (f=86; %74,1). Özel ilişkilerde, evde, okul ödevlerinde, bireysel geçirilen zamanlarda, alışverişte yani gündelik hayatın her alanında internete bağlılık hali sıklıkla resmedilmiştir. “Gerçek iletişimin azalması” yan teması da eleştirel bir üslupla yinelenen öne çıkan yan temalardandır. İnsanların evlerine misafir geldiğinde bile internet ortamında kaldıkları, gerçeği yansıtmayan profil fotoğrafları, birlikte yemeğe çıkan ama telefondan başka yere bakmayan yetişkinler, evde ailesi ile iletişim kurmayan gençler, yaşlı akrabalarının ölümünü internetten öğrenen aile bireyleri gibi pek çok figür bu yan tema altında işlenmiştir

“Siber zorbalık/İnternette maruz kalınan kötü olaylar” yan teması da karikatürlerde sıklıkla işlenmektedir. Özellikle çocuklar ve gençlerin bu karikatürlerin yan teması olduğu ortaya çıkmıştır. Mahremiyet ihlali ve siber zorbalığın önüne geçilmesi gerektiği mesajı veren karikatürler ağırlıklı olarak “dijital yurttaşlık” ana temasında birleşmektedir.

Karikatürlerde mizah unsuru ağırlıklı olarak “İletişimsizlik/İletişim biçimi ve hayatın değişmesi” şeklindedir. Onu “bağımlılık” izlemektedir. İnternet ortamında yemeğini paylaşan insanlar, tuvaletteki görüntüsünü paylaşan insanlar karikatürlere yansımış ve eleştirilmiştir. Aldığı beğenilerle kişiliğini besleyen, web sitesi yoksa kendini yoksul hisseden insanlar resmedilerek dijitalleşmenin insan egosunu doyurma işlevine dikkat çekilmiştir. Yine “internet tabirleri” de mizah unsuru olarak ağırlık kazanmaktadır.

Kullanıcı imajı ağırlıklı olarak “bağımlı/internet dünyasına aşına” bir imaj sergilemekte, onu “duyarlı/sorgulayan/bilgili/girişimci” kullanıcı imajı izlemektedir. Farkındalık sahibi olan kullanıcı imajı ağırlıklı olarak “dijital vatandaşlığın nitelikleri” ana temalı karikatürlerde kullanılmıştır. Dolayısıyla dijital yurttaşlık ilkelerinin bağımlılığın ötesinde daha bilinçli bir kullanıcı imajı algısını beraberinde getirdiği söylenebilir.

Görsel unsur ağırlıklı olarak “bilgisayarlar”, “yetişkinler” ve “çocuklar”dır. Yeni iletişim teknolojileri deyince akla daha çok bilgisayar gelse de “telefonların” da giderek daha fazla kullanıldığı ve karikatürlere yansıdığı söylenebilir. Ancak başat olarak bilgisayar başından ayrılamayan kullanıcı görseli ağırlıklı olarak işlenmiştir.

Karikatürlerin dijitalleşmeye yönelik tutumu %51 oranında negatif, sadece %10 oranında pozitifdir. Dolayısıyla karikatürler dijitalleşmeye yönelik eleştirel bir tutum içindedir. Yansıyan temel sorunların “bağımlılık”, “iletişimsizlik”, “sanallık”, “siber zorbalık”, “kişisel bilgilerin deşifre edilmesi” “mahremiyet ihlali” konuları çerçevesinde şekillendiği söylenebilir. Karikatürlerden yansıyan en olumlu fikir ise dijital yurttaşlık ilkelerinin yerleşmesinin önemine işaret etmektedir. Dolayısıyla yeni iletişim teknolojilerini bilinçli kullanmak, mahremiyet ihlaline, siber zorbalığa izin vermemek, güvenli şifreler belirlemek, çocukları sanal ortamda karşılaştıkları kötü olaylara ilişkin olarak ebeveynleriyle iletişime geçme konusunda uyararak bilgi verme amaçlı karikatürlerin temel önerilerindedir.

Kaynakça

- Abanoz, E. (2017). Yöndeşmenin haber endüstrisindeki etkisi: haber ajansı çalışanları üzerine bir araştırma. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(2), 287-303.
- Adıgüzel, Y. (2017). Geleneksel medya ile ilişkiler. İ. Vural ve U. Eriş (Ed.), *Medya ilişkileri* (s. 26-45). Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim yayımları.
- Askeroğlu, E.D ve Karakulakoğlu, S.E. (2019). Geleneksel medyadan yeni medyaya geçiş sürecinde değişen gazetecilik yurttaş gazeteciliği: kuşaklar üzerine bir araştırma. *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 7(1), 508-536.

- Aytekin, Ç ve Sütçü, C.S. (2012). Yeni medya ve ağ nesli: Türkiye örneği. *Marmara Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3, 1-13.
- Balcioğlu, S. (1987). *Cumhuriyet dönemi Türk karikatürü*. (2. Baskı). Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Binark, M. (2007). Yeni medya çalışmalarında yeni sorular ve yöntem sorunu. M. Binark (Ed.), *Yeni medya çalışmaları* (s. 21-44). Ankara: Dipnot Yayınları.
- Büyüktopçu, B. ve Gündoğdu, S. (2019). Alman karikatürleri örneğinde İslamofobi. *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sonbahar 2019, Ek sayı 2, 91-102. doi:10.9775/kausbed.2019.020
- Chen, L.C. (2013). Convergence of new and old media: new media representation in traditional news. *Chinese Journal of Communication*, 2(6), 183-201
- Çiftçi, M. ve Birinci, M. (2018). Karikatürler üzerinden toplumsal değişimi anlamak. *Çekmece İZÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(13), 121-160. Erişim tarihi: 18.02.2021, https://www.researchgate.net/publication/330737841_Karikaturler_Uzerinden_Toplumsal_Degisimi_Anlamak_Understanding_Social_Change_Through_Cartoons/link/5c51a43ba6fdccd6b5d4d55b/download.
- Değirmencioglu, G. (2016). Dijitalleşme çağında gazeteciliğin geleceği ve inovasyon haberciliği. *TRT Akademi*, 1(2), 592-606.
- Deniz, D. (2017). Politik karikatürlerde kadının temsili: 1950 seçimleri ve nesneleştirilen kadın. *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(2), 490-511. Erişim tarihi: 19.02.2021, [http://johut.karabuk.edu.tr/Makaleler/535140392_6.%20Didem%20Deniz%20D%c3%bczeltme%20\(Yrd\).pdf](http://johut.karabuk.edu.tr/Makaleler/535140392_6.%20Didem%20Deniz%20D%c3%bczeltme%20(Yrd).pdf)
- Freeman, L. C. (2000). See you in the funny papers: cartoons and social networks. *Connections*, 23(1), 32-42.
- Geray, H. (2003). *İletişim ve teknoloji: Birikim düzeninde yeni medya politikaları*. Ankara: Ütopya Yayınevi.
- Gönden, M ve Güzel, M. (2017). Türkiye’de sosyal medyanın mizahı: sosyal paylaşım ağlarındaki deneyimlerin karikatürlere yansması. *Milli Folklor Dergisi*, 29(116), 169-188.
- Hussein, A.T ve Aljamili, L.N. (2020). Covid- 19 humor in Jordanian social media: a socio-semiotic approach. *Heliyon*, 6, 1-12.
- Irmak, A. Y. ve Erdoğan, S. (2016). Ergen ve genç erişkinlerde dijital oyun bağımlılığı: güncel bir bakış. *Türk Psikiyatri Dergisi*, 27(2), 128-137. doi: 10.5080/u13407
- Jenkins, H. (2006). *Convergence culture*. New York: New York University Press.
- Junhasavasdikul, D., Srisangkaew, S., Kanokporn, S. ve Dellow, A. (2017). Cartoons on Facebook: a novel medical education tool. *Medical Education*, 51(5), 539-540. doi: 10.1111/medu.13312
- Kaya, M. ve Acarlı, M. (2018). Cumhuriyet’in ilk yıllarına kadar Türkiye’de karikatürün tarihsel gelişimi. *Milli Kültür Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 127-133. Erişim tarihi: 18.02.2021, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/609054>.
- Kılıç, N. (2019). Geleneksel medya ile yeni medyanın karşılaştırılması. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6(36), 227-239.
- Konuk, S. (2020). Sosyal medya mesajlarındaki mizahi söylemin analizi: Sosyal medya metinlerinde mizah yaratmak için dil nasıl kullanılıyor? *Uluslararası Sosyal Bilimler ve Eğitim Bilimleri Sempozyumu Kitabı* (s. 517-529) içinde. Üsküp: Uluslararası Balkan Üniversitesi.
- Manovich, L. (2001). *The language of new media*. MIT Press: The USA. Erişim tarihi: 14.02.2021, http://benschmidt.org/dighist17/Readings/manovich_language_2001.pdf

- Nze, C. (1998). *Cartoons: beyond amusement and laughter*. Nsukka: University Publishing Company.
- Onakpa, M. (2014). Cartoons, cartoonists and effective communication in the Nigeria print media. *African Research Review*, 8(1), 32-41.
- Özer, A. (2007). *Karikatür yazıları*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Yayınları.
- Pope, M. (2012), *Karikatür hakkında öğrenmek istediğiniz her şey*. İstanbul: Profil Yayıncılık.
- Sani, I., Abdullah, M. H., Abdullah, F. S. ve Ali, A. M. (2012). Political cartoons as a vehicle of setting social agenda: the newspaper example. *Asian Social Science*, 8(6), 156-164.
- Şahin, Z. B. (2019). Karikatürler ve ifade özgürlüğü. *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 10(17), 2208-2244. doi: 10.26466/opus.515034
- Şenyapılı, Ö. (2003). *Neyi, neden, nasıl anlatıyor. Karikatür kim niye çiziyor?* Ankara: ODTÜ Yayıncılık.
- Topuz, H. (1986). *İletişimde karikatür ve toplum*. Eskişehir: Eskişehir Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Tuncer, F. F. (2020). Öngörülemez bir küresel düzen ve Covid-19: Covid-19 karikatürleri ile yeni düzen okuması. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Special Issue, 42-58. Erişim tarihi: 18.02.2021, <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1171906>
- Uçan, B. (2013). Türkiye’de karikatürün dijital dönüşümü: Uykusuz Dergisi. *The Turkish Online Journal of Design Art and Communication*, 3(3), 41-50.
- Yanık, A. (2016). Yeni medya nedir ne değildir? *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(45), 898-910.
- Yengin, D. (2019). Teknoloji bağımlılığı olarak dijital bağımlılık. *The Turkish Online Journal of Design Art and Communication*, 9(2), 130-144. doi: 10.7456/10902100/007
- Yeniceler, İ ve Karadağ, G.H. (2019). Dijitalleşmeyle birlikte mizah yayıncılığın dönüşümü. *e-Journal of New Media*, 3(2), 102-118.
- Yıldırım, B. (2010). Gazeteciliğin dönüşümü: yöndeşen ortam ve yöndeşen gazetecilik. *Selçuk İletişim Dergisi*, 6(2), 230-253.
- Yolcu, Ö. (2016). *Türk filmlerinin sosyal medya kullanımı: sosyal medya ve sinema*. İstanbul: E-kitap.

Ek-1: Kodlama Cetveli**TEMA**

1. Dijital yurttaşın nitelikleri
2. Dijital dünyaya ilişkin tabirler
3. Dijital oyun bağımlılığı/bağımlılık
4. Siber zorbalık/siber sorunlar
5. Dijital dünyadaki bilginin kazandırması
6. Diğer

YAN TEMA

1. Şifrelerin zor olması gerektiği
2. Siber zorbalık/İnternette maruz kalınan kötü olaylar
3. Kişisel bilgilerin paylaşılmaması gerektiği
4. İnternetin hayatımızın her alanına yayılması
5. Gerçek iletişimin azalması
6. Diğer

MİZAH UNSURU

1. Bilgi içerikli karikatür
1. İnternete ilişkin tabirler (Uyku modu, bağlanmak vb.)
2. İletişim biçimlerinin/hayatın değişmesi/iletişimsizlik
3. Bağımlılık
4. Uygulamalar/oyunlar/sosyal medya
5. Diğer

KULLANICI İMAJI

1. Duyarlı/sorgulayan/bilgili
2. Tembel
3. Bağımlı/İnternet dünyasına aşına
4. Sahte
5. Utangaç/Mahçup
6. Mağdur/Muhtaç
7. Diğer

GÖRSEL KONUSU

1. Çocuklar
2. Bilgisayarlar
3. Emojiler
4. Ebeveynler
5. Sevgililer
6. Yaşlılar
7. Oyunlar
8. Telefon
9. Çizgi film karakteri/çizgi karakterler
10. Öğretmenler
11. Yetişkinler
12. Semboller
13. Hayvanlar

14. Diğer

YENİ MEDYAYA İLİŞKİN TUTUM

1. Olumlu
 2. Olumsuz
 3. Nötr
-

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Türk Medyasında Mülkiyet Yoğunlaşması ve Etkileri¹

Ownership Concentration and Its Impacts in Turkish Media

Güven BÜYÜKBAYKAL^{a*} Mesut YILMAZ^b

^a Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, İletişim Fakültesi Gazetecilik Bölümü, İstanbul / TÜRKİYE

ORCID: 0000-0002-1494-2176

^b Arş. Gör, Karabük Üniversitesi, Türker İnanoğlu İletişim Fakültesi Gazetecilik Bölümü, Karabük / TÜRKİYE

ORCID: 0000-0003-0053-5147

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 19 Ocak 2021

Kabul tarihi: 24 Şubat 2021

Anahtar Kelimeler:

Medya,
Yoğunlaşma,
Mülkiyet

ARTICLE INFO

Article History:

Received January 19, 2021

Accepted February 24, 2021

Keywords:

Media,
Concentration,
Ownership

ÖZ

Medya sektöründe oligopol piyasa yapısına neden olan mülkiyet yoğunlaşması, sektörde birkaç büyük medya kuruluşunun öne çıkmasını sağlamaktadır. Kamu üzerindeki etkisi göz önüne alındığında kitle iletişim araçlarının birer ideolojik üretim aygıtlarına dönüşebilmelerinden dolayı, medya sektöründe yatay birleşmeler sonucunda çapraz mülkiyet yoğunlaşmasına sahip bir medya kuruluşu düşünüldüğünde, güçlü bir yönlendirme gücünden söz edilebilmektedir. Bu gücün yanı sıra sermaye sahipleri tarafından günümüzde bir sanayi sektöründen farksız yaklaşılan medya alanının temel işlevi olan kamu yararı göz ardı edilmektedir. Bu çalışmada medya sektöründe geçmişten beri var olan ve özellikle neo-liberal politikalarla sonra büyük ilerleme kaydeden medyada mülkiyet yoğunlaşması olgusunun Türk medya sektöründeki oluşturduğu etkiler anlatılmaya çalışılmıştır. Medya sektörünün kendisinden beklenen kamu yararı işlevine karşı olumsuz anlamda etki eden, toplumun doğru ve çeşitli haber alma hakkına zarar veren bu etkiler kavramlar ve örnek olaylarla birlikte açıklanmıştır. Mevcut konunun irdelenmesinde literatür taraması da yapılarak güncel eserlerden yararlanılmıştır.

ABSTRACT

Ownership concentration, which causes oligopoly market structure in the media sector, makes several large media organizations stand out in the sector. Considering its effect on the public, a strong steering power can be mentioned when considering a media establishment that has a cross-ownership concentration as a result of horizontal mergers in the media sector, since mass media can turn into ideological production devices. In addition to this power, public benefit, which is the main function of the media field, which is approached by capital owners as indistinguishable from an industrial sector today, is ignored. In this study, the effects of the phenomenon of ownership concentration in the media sector, which has existed in the media sector from the past and made great progress especially after neo-liberal policies, on the Turkish media sector is tried to be explained. These effects, which have a negative impact on the public benefit function expected of the media sector and harm the society's right to receive accurate and various news, are explained with concepts and case studies. The current works were used by making literature reviews in examining the current issue.

¹ Bu çalışma Prof. Dr. Güven Büyükbaykal'ın tez danışmanlığını yaptığı "Medya Kuruluşlarında Mülkiyet Yoğunlaşması ve Etkileri: Türk Medyası Örneği" adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir. (İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gazetecilik Anabilim Dalı)

EXTENDED ABSTRACT

Turkey and especially in the US has been increasing concentration of ownership in the media sector in the recent period. Ownership concentration, which causes oligopoly market structure in the media sector, makes several large media organizations stand out in the sector. For this reason, media organizations concentrated in the sector with more than one media outlets prevent the public's freedom to receive news from various sources and cause the society to encounter news published with a unilateral perspective. Considering its effect on the public, a strong steering power can be mentioned when considering a media establishment that has a cross-ownership concentration as a result of horizontal mergers in the media sector, since mass media can turn into ideological production devices. In addition to this power, public interest, which is the main function of the media field, which is approached by capital owners as indistinguishable from an industrial sector today, is ignored. In this thesis, it is aimed to show the ownership concentration and its effects in the context of the Turkish media example. work in this context, to understand the market relations in the Turkish media ownership concentration and transferred through the stages of the past and present of the media sector poses important in terms of assessing the media sector in Turkey. In addition, by showing the effect of ownership concentration in the media sector on the diversity of expression in the news, it is seen that the published news are viewed from the same perspective. A media organization that focuses on the same subject in the news they publish in all media organs through preferential interpretation, harms diversity and polyphony by publishing similar news.

The main reasons for the media to come to this state are the contradictory ideas found in the liberal pluralist theory. Adam Smith's "Let them do it" thought allowed every person to exist in the free market. In the past, this view was advocated in order to remove the obstacles to democracy in terms of the media, but in the capitalist system, media organizations constantly trying to maximize their profits grew even more by taking advantage of smaller businesses and incorporating them. In other words, the big enterprises in the capitalist system have established unlimited dominance in the market by making this statement of Smith. Since media organizations that have mutual interests with the elites aim to spread their ideology, the newspaper management applies a pressure that will affect the editorial independence by interfering with the internal affairs of the newspaper. Press workers, from reporter to editor, who cannot make the news they want, are exposed to self-censorship. If this is done by a media organization that is concentrated in the sector as property, it spreads to a wider area. So much so that a holding that goes to cross and vertical concentration in the media sector has a wide range of influence through its media organs. In this context, a pressure to be directed to the media sector will be on a media organization that has a cross and vertical concentration, and news viewed from the same perspective will be presented to the public. Businesspersons involved in the media saw this sector as a new and promising business field and entered the sector to get their share of the cake. As stated in the study, an example of "closing Vatan newspaper" is given in seeing the media sector as an industrial field. Businessmen from outside the media field reduced the quality of the content by directing the media to tabloid news due to commercial concerns instead of focusing on qualified news as in the past. This is shown in the thesis with the example of the concept of infotainment. The driving force that directs media organizations to magazine news is the profit share they will receive from the advertising cake. In today's world where the entertainment industry is at the forefront, many programs are organized under the name of the entertainment industry. Turquoise in the Galleon Group within the major groups with many publications in the media sector in Turkey Media Group owned TV channels, newspapers and magazines as well as newspapers and magazines distribution in the industry "monopoly" position. As in the 2000s, the distribution companies of Doğan and Bilgin, the Uzan family's monopoly position in this area, although it is not possible today as a result of the articles added to the Press Law, such as an embargo on the distribution of Star newspaper, means that it is a monopoly market in distribution. Among all these negativities of the ownership concentration in the media, the part reserved for this article from the thesis is the other effects other than the diversity of expression created by the media organizations. The perception of the media as an industrial sector, its effect on editorial independence, cultural corruption, monopolization in the distribution channel, making investment a risky area.

Giriş

Medya kuruluşları, diğer ticari girişimlerden farklı olarak asıl amaçları kamu yararı sağlamak olan girişimlerdir. Yani amaçları azami kâr elde etmek ve hissedarlarına ya da sahiplerine kâr payı ödemek değil, demokratik tartışma açısından vazgeçilmez olan nitelikli, özgür ve bağımsız bir enformasyon üretmektir. Ancak sanayi devriminin her alanda olduğu gibi medya sektörünü de endüstriyel olarak geliştirmesi, medya sektörünü de ekonomik yapı içerisinde önemli bir konuma getirmiştir. Bu nedenle kapitalist sistemin hâkim olduğu toplumlarda medya, ekonomik ve politik işlevleri ile sanayi sektörünün içinde olan bir kuruluş haline gelmiştir.

Kapitalist toplumlardaki medyanın yapısına bakıldığında bunların holdingleşme ve yoğunlaşmaya maruz kaldıkları görülmektedir. Bu da medyanın işleyiş yapısını değiştirmiş ve magazinsel içeriğin doğmasına neden olmuştur. Medya kuruluşlarını harekete geçiren toplumsal gerçeklerin ortaya çıkarılması değil, tamamıyla kapitalist kârı maksimize etme güdüsü olmuştur.

Medyanın bu duruma gelmesinde başlıca nedenler liberal çoğulcu kuramda bulunan çelişkili fikirlerdir. Adam Smith'in "Bırakınız yapsınlar" düşüncesi her insanın serbest piyasada var olabilmesine olanak tanımıştır. Eski zamanlarda bu görüş, medya açısından demokrasinin önündeki engelleri kaldırmak için savunulmaktaydı, ancak kapitalist sistemde sürekli kârlarını maksimize etmeye çalışan medya kuruluşları, bir süre sonra kendisinden küçük işletmelere üstünlük sağlayıp onları kendi bünyesine katarak daha çok büyümüştür. Başka bir deyişle kapitalist sistemdeki büyük işletmeler Smith'in bu sözünü kendilerine yontarak piyasada sınırsız egemenlik kurmuşlardır.

Kapitalist bir ortamda küçük işletmelerin büyük holdinglere karşı ayakta kalması imkânsız bir durumdur. Sürekli büyümeyi hedefleyen dev medya kuruluşları, karşısındaki küçük işletmeleri adeta yutmaktadır. Demokrasiye engel oluşturmasını diye çok seslilik olması açısından medya alanına düzenleme getiren kurumlar, çok seslilik olmasından ziyade sesin ne kadar duyurulabildiği ile ilgilenmemişlerdir. Günümüzde alternatif medya kanalları ile çok seslilik sağlanabilmektedir. Ancak bu seslerin ne kadar duyurulabildiği ve ne kadar kişiye ulaşabildiği ana akım medyaya kıyasla sorunludur. Bu nedenle önemli olan çok seslilik değil, sesin ne kadar duyurulabildiğidir.

Yıllar boyunca, üretimin boyutu ve sermaye gereksinimleri hızla arttıkça, medya kuruluşlarının sahiplerinin serveti büyüdükçe, gazete ağları, televizyon ve kablo ağlarının önemi arttıkça, medya şirket ortaklıklarının parçası haline geldikçe ve medya endüstrileri tek bir ülkenin sınırları dışına taşıkça, bu kontrol mekanizması güçlenmiştir. Artan rekabet ve aktif bir devralma piyasasıyla, medya pazarla daha da çok bütünleşmiştir. Bütün bunların sonucunda da endüstriler farklı yerlere dağılmış ve kâr etmeye odaklanma konusundaki baskılar artmıştır (Herman, 2003, s. 308).

Bu çalışmada medyada mülkiyet yoğunlaşması olgusu ve mülkiyet yoğunlaşmasının medya sektöründeki etkileri örnek olaylar ve kavramlar bağlamında ele alınmıştır. Çalışmanın amacı, yıllar içinde yenilenmelere ve değişimlere uğrayan Türk medya sahipliğinin güncel durumundan hareketle medyada mülkiyet yoğunlaşmasının etkilerini anlatabilmektir.

Medya Mülkiyetinde Yoğunlaşma Olgusu

Yoğunlaşma, "az sayıda teşebbüsün toplam satışlar, varlıklar veya istihdam gibi ölçütlere göre ekonomik faaliyetin büyük kısmını elde tutmaları durumudur." (Rekabet.gov.tr, 2019)

Medya kuruluşu sayısı ve medya kuruluşu büyüklüğünün dağılımı ile piyasadaki tekelleşme eğilimlerini yansıtan yoğunlaşma şekilleridir bunlar; toplam yoğunlaşma ve pazar yoğunlaşmasıdır. Toplam yoğunlaşma ya da mülkiyet yoğunlaşması medya pazarının değerlendirilmesinde önemli bir değişkendir. Yüksek oranda yoğunlaşan pazarlar, genellikle yeni rakiplerin pazara girişinde bir engele neden olmaktadır. Medya pazarını değerlendirmek için, ekonomistler genellikle iki yoğunlaşma biçimiyle ilgilenmektedir: Mülkiyet yoğunlaşması ve pazar payı yoğunlaşması. Mülkiyet yoğunlaşması, işletmelerin bir endüstriyi kontrol etme derecesini göstermektedir. Ayrıca mülkiyet yoğunlaşması ifade çeşitliliğinde bir azalışa neden olursa, bu durum toplumda bir sorun şeklinde görülmektedir (Baytar, 2013, s. 97).

Avşar'ın (2004, s. 89) 'Türk basın endüstrisinde 1965-1995 yılları arasında basında yoğunlaşma-toplulaşma-tekelleşme' konusunu inceleyen Nazif Ekzen'den aktardığına göre yoğunlaşma; "Piyasada bir ya da birkaç firmanın, bazı zamanlar aralarında anlaşmalar yaparak egemenlik kurması" olduğunu belirtmiş ve genel tanımını şu şekilde yapmıştır;

İktisat literatüründe tekelleşme ile birlikte aynı anlamı verse de onun yerine yoğunlaşma kavramı kullanılmaktadır. Bir piyasanın tekeli olması ya da piyasada bir ya da birkaç firmanın, bazı zamanlar aralarında anlaşmalar yaparak egemenlik kurması anlamını taşımaktadır. Tekelleşme, aynı işletme, firma ya da firmalar grubu içinde daha büyük bir birikim sağlaması anlamına gelen sermayenin yoğunlaşması ile çeşitli daha küçük sermayelerin daha büyük bir sermaye bütünlüğü içerisinde erimesi anlamına gelen sermayenin toplulaşması süreçlerinin belli bir döneminde ortaya çıkar.

Yoğunlaşma kavramı, piyasa yapısının belirlenmesi açısından önemlidir. Piyasada yoğunlaşmanın artması durumunda rekabet azalmakta, piyasaya giriş engelleri oluşmakta ve etkin olmayan bir ekonomik yapının oluşmasına neden olmaktadır. Yoğunlaşmanın olduğu her sektörde benzer sorunlar görülebilir. Medya sektöründe de giderek artan yoğunlaşma, sürekli küçülen sahiplik yapıları neticesiyle araştırma alanı olmaya devam etmektedir.

Medya mülkiyetinde yoğunlaşma, medya sektöründeki büyük kuruluşların bir araya gelerek veya satın alma yoluyla birçok yayın ve yayım kuruluşuna sahip olarak, büyük medya kuruluşlarının medya piyasasına hâkim olma durumudur.

Büyük kuruluşlar sektördeki ekonomik etkinliklerini güçlendirmek için yoğunlaşmaya ve holdingleşmeye yönelmektedirler. Yoğunlaşma herhangi bir verili sektördeki mülkiyetin, belli başlı birkaç şirketin tekelinde bulunmasıdır (Laughey, 2010, s. 80). Medya yoğunlaşması oluştuğunda, güçlü görüşlerden ve kuramların bolluğundan söz edebiliriz, fakat iş sayılara geldiğinde orada bir kıtlık vardır. Birçok medya eleştirmenine göre bu sayı yıllardır azalmaktadır (Noam, 2009, s. 3).

Medya mülkiyetinde yoğunlaşma konusu hakkında kapsamlı ve önemli çalışmalardan birisini gerçekleştiren ABD'li Pulitzer ödüllü gazeteci ve akademisyen Ben H. Bagdikian (2016, s. 31-32) orijinal baskısını 2004 yılında yaptığı *New Media Monopoly* (Yeni Medya Tekeli) adlı kitabında ABD'de medya mülkiyetinde yoğunlaşma sürecini şu şekilde belirtmektedir; "1983'te Amerikan kamuoyunu elinde tutan elli kitlesel medya şirketinin yöneticileri, mütevazı bir otelin balo salonuna rahatlıkla sığabilirlerdi. Ancak 2003'e gelindiğinde, beş adam diğer tüm medya kuruluşlarını kontrol eder hale gelmiştir. Aynı zamanda dijital şirketlerin de sahipleri olan bu beşli, genişçe bir telefon kulübesine sığabilirlerdi."

Medya mülkiyeti yoğunlaşması üzerine yapılan tanımların çoğu benzer olmakla birlikte ne zaman başladığı konusundaki fikirlerde tutarsızlık olduğu görülmüştür. Bir tarafta medyadaki mülkiyet yoğunlaşmasını eskilere götürenler diğer tarafta ise eski zamanlarda yoğunlaşma hakkında bir gelişme olmadığına değinmişlerdir. Ancak çoğu akademisyen özellikle 1970 ve hatta çoğunlukla 1980 itibarıyla medyadaki mülkiyet yoğunlaşmasının

varlığında konsensüs sağlamışlardır. Yoğunlaşmanın uzun bir süredir var olduğunu düşünen Tokgöz'e (2012, s. 33) göre;

Birikim veya yoğunlaşma 19. yüzyılın başından itibaren endüstrileşmeyle birlikte var olan şirketlerin büyüyüp gelişmesi, küçük veya orta büyüklükte olanların ortadan kaybolması biçiminde ortaya çıkan bir olgudur. Basın sektöründeki birikim ve tekellerin oluşması, 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren önce ABD'de daha sonraları çeşitli Avrupa ülkelerinde kendini göstermiştir.

Medya yoğunlaşmasının geçmiş yüzyıllara ait olduğunu düşünen akademisyenlerin varlığı gibi 1970 öncesi bu yönelimde bir eğilimin çok ciddi olmadığından söz edilmiştir. Baytar'a (2013, s. 97-98) göre yoğunlaşmanın geçmişi şu şekildedir;

Mülkiyet yoğunlaşması ve eğilimi dünyada özellikle 1970'lerden sonra dikkat çekmeye başlamıştır. Hatta medyada o dönemlere kadar tersi bir eğilim olduğu bile söylenebilir. Örneğin 1980'lerin ortalarına kadar yerelleşme, aynı zamanda gazete sahipliğinin karakteristik özelliğiydi. Norveç'te gazetelerin büyük çoğunluğu, yerel sahiplerin mülkiyetindeydi.

Keane (2015, s. 57) pazar rekabetinin 18.yy'da ortaya çıktığını ve Charles-Joseph Panckoucke gibi modern kitaplar, dergiler ve gazeteler çıkararak fikir ve düşünce pazarını tekeli altına almaya çabaladığını belirtmektedir. Gene bu döneme yönelik yapılan araştırmadan yola çıkarak yayıncılık endüstrisinin bazı bölümleri karmaşık bir acenteleşme ve mülkiyet yoğunlaşması sürecine eklenmişliğine dair bulguların varlığından söz etmektedir.

Farklı görüşlerden söz ediliyor olsa da medyada mülkiyet yoğunlaşması uzun sürelerden beri var olan bir gerçektir. Yalnızca tek bir fark vardır ki o da günümüzde eskisinden daha güçlü bir boyuttadır. Örneğin, son yıllarda ABD'de büyük medya firmalarının gelişimi gözlemlenmiştir. Bu gelişme, Amerikan iletişim medyasının, giderek sayıları küçülen firmalar tarafından kontrol edilmesi ve Amerikan medya firmalarının etkisi ve büyüklüğüne bağlı olarak küresel sonuçlara yol açtığı yönünde endişelere yol açmıştır (Noam, 2016, s. 500). Bu endişeler son dönemlerde giderek artıyor olsa da ABD'de medya yoğunlaşması konusu yeni bir olgu değildir.

Medya yoğunlaşması olduğunda, içerik sağlayıcısı sayısındaki azalma endişe uyandırmasının yanı sıra kültürel çoğulculuk kaygılarını da beraberinde artırmıştır. Piyasa üzerinde hâkimiyeti büyük olan yoğunlaşmış medya kuruluşlarının arasında rekabet olduğu gibi bir yardımlaşma da söz konusudur. Bagdikian (2016, s. 8) bu konu hakkında şunları söylemektedir;

Belirli aralıklarla tekrarlanan ve ne tür programların daha çok izleyici çektiğini gösterdiği düşünülen reyting ölçümlerine hep birlikte ayak uydurmuşlardır. Böylelikle, "rakipler" kazananları taklit ederek toplam kârdan diğerlerinininkinden çok da farklı olmayan bir pay almaktadırlar. Bu kısıtlı rekabetin sonucu, binlerce medya kanalının büyük ölçüde aynı içeriklere sahip olmasıdır...

ABD'deki ilk medya baronu (media mogul) ülkenin kurucularından Benjamin Franklin'dir. Yedi gazeteye ek olarak dergi ve yayınevine sahip olan Franklin, aynı zamanda bir süreliğine de posta bakanlığından sorumlu olmuştur. Daha sonraları şu şirketler ise; "Western Union, AT&T, William Randolph Hearst, Frank Munsey, the Edison Trust ve diğerleri" ABD'de sektörde yoğunlaşmış firmalar ve medya baronları olarak var olmuşlardır (Noam, 2016, s. 501). Böylece medya yoğunlaşmasının ABD'de yeni bir konu olmadığından söz edilebilir.

Özelleştirme politikalarından sonra medya sektöründe devletin tekeli kalkmış ve piyasaya giren yeni medya şirketleri sadece yayın yapmakla kalmayıp diğer birçok alanda faaliyet göstermişlerdir. Günümüzdeki dev medya şirketleri de yalnızca yayıncılık alanında değil, diğer birçok alanda faaliyet göstermektedirler. Medya sektöründe yaşanan birleşmeler bu sektörde büyük şirketlerin oluşumuna olanak vermiştir. Sadece yayıncılık alanında işletmesi

bulunmayan bu dev şirketlerin pazarlamadan dağıtıma kadar birçok alanda hizmet verdikleri görülmektedir.

FCC'ye göre çok sesliliğin olması çeşitlilik anlamına gelmektedir. Ancak önemli olan çok seslilik değil, sesin ne kadar duyurulabildiğidir. Sayısız video ve internet içerikleriyle günümüzde konuşmak oldukça basittir, fakat bu sesi duyurabilmek zordur. Sesin duyulması için yüksek sesle konuşmak gerekir ki bu da daha fazla kaynağa sahip olmak anlamına gelir (Noam, 2009, s. 18). Bu nedenle yatay, dikey veya çapraz bir şekilde sektörde yoğunlaşmış medya kuruluşları seslerini küçük medya şirketlerine oranla daha fazla duyurabilmektedir. Bagdikian (2016, s. 31-32) konu hakkında şunları söylemiştir;

Davut'un Dev'i yenmesi yalnızca efsanelerde mümkündür. Modern medya tarihinde, iki mucit bir garajda endüstrilerinde devrim yaratacak dahice bir şey yaratsalar bile, günün sonunda ellerindeki seçenekler oldukça kısıtlıdır: Ya icatlarını milyonlar veya milyarlar karşılığında hakim bir firmaya satacaklar, ya da tehdit edildiğini hisseden bir Dev'in sınırsız reklam ve maddi kaynakları altında ezilecek veya düşmanca bir ele geçirme riskiyle karşı karşıya kalacaklardır. Sonunda Dev kazanacaktır.

Birçok az gelişmiş ülkeden daha fazla sermayeye sahip olan bu dev medya kuruluşları büyük satın almalarda bulunmaktadır. İki dev medya kuruluşunun entegrasyonunda muazzam büyüklükte bir para geçişi yaşanmaktadır. Günümüze kadar medya sektöründe birçok satın alma gerçekleşmiştir. Ancak en büyüğünü AT&T, TimeWarner'ı 85 milyar dolara satın alarak gerçekleştirmiştir (time.com, 2019).

AT&T örneğinde görüldüğü gibi medya işletmeleri, günümüzde pazarın tek hâkimi olmak için önemli bir rekabet içerisinde faaliyet göstermektedir. Ölçek büyütme, kârlılığı artırmak gelirleri çeşitlendirmek ve böylece rekabet avantajı sağlamak üzere yazılı basın, görsel-işitsel basın ve medyanın diğer mecralarında önemli ölçüde yoğunlaşma çabaları görülmektedir.

Medyada mülkiyet yoğunlaşması yalnızca ABD'de değil tüm dünyada görüldüğü gibi Türkiye'de de görülmektedir. En büyük örneği, Doğan Medya Grubu'nun resmen Demirören holdinge satılmasıdır (medyatava.com, 2018). Bu satışın ardından Demirören, medya sektöründe elinde hali hazırda bulundurduğu gücüne güç katmıştır.

Columbia Business School'da ekonomi ve finans profesörü olan Eli M. Noam'ın *Who Owns the World's Media?: Media Concentration and Ownership around the World* (2016) eserinde 29 ülkenin yazarlarından medya yoğunlaşması üzerine ülkeleri hakkında yazmış oldukları makaleler bulunmaktadır. Kitabın sonunda bulgular başlığı ile tüm ülkeleri karşılaştıran Noam'ın bulguları alana katkı açısından oldukça önem taşımaktadır.

2016 itibarıyla tüm dünya genelinde medya piyasasının toplam değeri 61.2 trilyon dolardır. Yüksek medya yoğunlaşmasına sahip olan ülkeler, Çin, Mısır ve Güney Afrika'dır. Bunun sebebi, devletin elinde olan medya kuruluşları sahipliği neticesinde özel girişimlerin piyasaya giriş engellere takılması yoğunlaşmayı meydana getirmiştir. 2013 ölçüm sonuçlarına göre medyada en fazla yoğunlaşma görülen ülkeler sırasıyla; Çin, Güney Afrika, Meksika, Türkiye ve Mısır'dır (Noam, 2016, s. 1304). Buradan anlaşılacağı üzere Türkiye ve Meksika'da görülen yoğunlaşma oranında devletin bir etkisi olmadan şahıs sahipliği sonucunda oluşan bir yoğunlaşmadan söz edilmektedir.

Geleneksel medyadan internet tabanlı medyaya geçişin yoğunlaşmayı azaltıp azaltılmayacağına yönelik bir araştırmada çıkan sonuçlar internet medyasındaki yoğunlaşmanın geleneksel medyadan daha fazla olduğuna yöneliktir.

İnternet tabanlı yayın platformunda 'Netflix' 2019 yılındaki bilgilere göre 148 milyon kullanıcısı ile en büyüktür -bu sayı 2021 yılında 200 milyonu geçmiştir- (theverge, 2021). The

Walt Disney Company, Comcast ve AT&T gibi büyük medya kuruluşları da ortak girişim ile internet tabanlı yayının önemini fark etmiş ve ‘Hulu’yu çıkartmışlardır. Ayrıca İngiltere’de BBC ve ITV ortaklığı ile yeni kurulan ‘Britbox’ın Netflix’de hali hazırda yayın anlaşması bulunan İngiliz dizilerinin sözleşmesi bittiğinde yayın haklarını satın alması Netflix için büyük bir tehlikedir (bbc.com, 2019).

Arama motorları endüstrisi, bütün medya endüstrilerinde en yüksek yoğunlaşmaya sahip olmaktadır. Google dünya çapında arama motorlarında en büyüktür. Ancak Google’ın kullanılmadığı bir avuç ülke de bulunmaktadır. Google harici arama motoru kullanan ülkelere bakacak olursak örneğin; Çin’de Baidu %78,6 pazar payına sahiptir. Güney Kore’de NHN %68,8 pazar payına, Rusya’da ise Yandex %47,1 iken Mail.ru %34,8 pazar payına sahiptir. Çevrimiçi haber siteleri de gazetelerden daha yüksek yoğunlaşmaya sahiptirler. Fakat bu durum her ülkede aynı olmamaktadır. İnternet haberciliğinin gazetelerdeki yoğunlaşmaya kıyasla daha fazla olan ülkeler; ABD, İtalya, Almanya, Japonya, Türkiye, Hindistan, İspanya, Güney Afrika ve Brezilya’dır (Noam, 2016, s. 1315).

Bazı medya eleştirilenleri yüksek medya yoğunlaşmasının profesyonel gazeteciliği engelleyebileceğini ve daha çeşitlendirilmiş medya sisteminin, ülkedeki insanların hem dünyayı hem de ülkeyi olduğu gibi daha net bir şekilde görmelerini sağlayacağını savunmaya başlamışlardır (Hang, 2016, s. 740). Ancak medyanın geleceği giderek daha da yoğunlaşacağı yönündedir.

Medyanın gelecekte daha fazla yoğunlaşp yoğunlaşmayacağına dair bulgular ise içerik medyası yani yazılı ve görsel basında yoğunlaşmanın devam edeceği yönündedir, fakat bu her ülkede aynı değildir. İçerik medyasının giderek daha fazla yoğunlaşacağı ülkeler; ABD, Çin, Hindistan, Türkiye, İtalya, Arjantin, Kanada, Hollanda, İsviçre ve diğerleri. Meksika, Güney Kore, Tayvan, Mısır ve Finlandiya hali hazırda çok fazla medya mülkiyeti yoğunlaşması görülen yerlerdir (Noam, 2016, s. 1310).

Geçmişten Günümüze Türk Medyasında Yoğunlaşma

Cumhuriyet tarihimiz boyunca piyasaya egemen medya işletmelerinin sınırlı sayıda sermayedar elinde olması, oligopolleşmenin kronik bir yapı olduğunu göstermektedir. 1940’lı yıllarda medyada, aile adlarıyla anılan ve aile mülkiyetine dayanan birkaç güçlü işletmenin hâkim olduğu bir piyasa yapısı egemen olmuştur. Televizyonun henüz yayına başlamadığı yıllarda Nadi ailesinin *Cumhuriyet* gazetesi, Simavi ailesinin *Hürriyet* gazetesi ve Karacan ailesinin *Milliyet* gazetesiyle medyada mülkiyet yoğunlaşmasının birkaç aile elinde toplandığı görülmektedir (Baytar, 2013, s. 164). Aile mülkiyetine dayanan bu dönem, medya ekonomisinde yaşanan köklü değişiklikler sonucunda yerini büyük sermaye sahiplerine bırakmıştır.

Türkiye’de medyada görülen yoğunlaşma-toplulaşma sürecini dönemlere ayıracak olursak: 1950 yılına kadar geçen dönemde basında devletin egemenliğinden söz edilebilir. Ancak 1950 yılından sonra özellikle 1970 ve 1980 yılları arasında basına sektör dışından gelen iş adamları sonucunda bir holdingleşme görülmektedir. Özsever’e (2014, s. 115-116) göre bu dönem; “teknolojik yatırımın arttığı ve gazetecilikten para kazanmanın yaşandığı bir dönem” olarak nitelendirilmiştir.

Türkiye’de 1970’lerden bu dönemlere medya sektöründe büyük yoğunlaşmalar görülmüştür; gazeteler, dergiler, dağıtım kuruluşları ve televizyonlar büyük holdinglerin eline geçmiştir. Bu durumun başlangıcı 1948 yılına dayanmaktadır. O tarihe kadar gazete patronları mesleği gazetecilik olan insanlardı. Gazetenin patronu aynı zamanda gazetenin başyazarı da olduğu dönemlerdir. Tanzimat’ta da İstibdat’ta da Meşrutiyet’te de bu durum aynı kalmıştır

(Topuz, 2015, s. 329). Cumhuriyet'in başlarından İkinci Dünya Savaşı sonlarına kadar ise patron-gazeteci geleneği sürdürülmüştür.

Kaya'dan (2016, s. 249) edinilen bilgilere göre Türkiye'nin 80'li yıllardaki medya mülkiyetindeki değişim şu şekildedir; "1980'li yıllar ile birlikte Türkiye'de oldukça yoksul olan bir medya ortamından nicel olarak gerçekten çok varlıklı bir medya ortamına geçilmiştir. Radyo-televizyon alanından kamu tekeli kaldırılmış, medya sektöründeki sermayenin kompozisyonu ve mülkiyet ilişkileri değişmiş, büyük sermaye ile medyanın füzyonu tamamlanmıştır."

Medyanın gelişimini tamamlamasının nedeni tüm dünyada yaşanan neo-liberalizm politikalarının etkisidir. Ekonominin her alanında hissedildiği gibi medya alanında da derinden hissedilmiştir. Neo-liberalizmin hissedildiği 1980 sonrası süreçte Türkiye medyası aile tipi işletme modelinden profesyonel modele geçiş yapmıştır.

1980'lerde başlayan deregülasyon rüzgârları ile birlikte 1990'lı yıllardan sonra hız kazanan medya sektöründe sermaye yoğunlaşması Türkiye'deki medya ortamının asıl görüntüsünü ortaya çıkarmaktadır. Baytar'ın (2013, s. 170) ifadesine göre; "Bu dönemde Türkiye'de 5 medya grubunun medya pazarının aşağı yukarı %80'ini elinde tuttuğu görülmüştür."

Gazetecilik mesleği ile uzaktan yakından alakası olmayıp da bu sektöre adım atan yeni sahip, onca servetini çok da kârlı olmayan medya sektörüne yatırım yapmasının sebebi, Tılıç'ın (2009, s. 275) Sönmez'den aktardığına göre şöyledir; "Kişisel siyasi ve ekonomik çıkarlar için daha da güçlenmek ve şirketlerinin önünde bütün kapıların açılmasını sağlayabilmek!" Ayrıca bu sektörde kaybedilen para sermaye grupları tarafından bir tür 'savunma harcaması' gibi değerlendirilmektedir.

2000'li yıllarda Türk basın işletmelerinde aynı sahiplik ve aynı kontrol altında toplanma yüksek olmaya başlamıştır. Böyle bir pazar yapısı içerisinde, pazara girebilmek, işletmeler açısından güçlü bir sermaye yapısını gerekli kılmıştır. Öyle ki pazarda söz sahibi olabilmek için pazarda en az yüzde kırk hisseye sahip olunması gerekli olmuştur. O dönemde Türk basın sektörü beş altı büyük işletme arasında paylaşılmış durumdadır ve ürettikleri ürünler nitelik açısından birbirine çok benzemektedir (Atılğan, 2001, s. 15).

2013 yılında Kalyon Grubu'na ait Zirve Holding, Çalık Holding'ten Turkvaz Medya Grubu'nu satın almış ve Demirören Grubu'nun Yay-Sat'ı elden çıkarmasıyla dağıtım kanalında tekel konumuna gelmiştir. Günümüzde Demirören Grubu sahip olduğu fazla sayıda önemli yayın organları ve Kalyon Grubu'na ait Turkvaz Medya Grubu'nun sahip oldukları yayın organlarıyla iki medya kuruluşu, Türkiye'deki medya sektöründe önemli konumdadırlar.

2018 yılına gelene kadar medya sektöründe Doğan Grubu'nun üstünlüğü devam etmekteydi, Doğan Grubu'ndan 2011 yılında satın aldığı *Milliyet* ve *Vatan* gazeteleri ile medya sektörüne giren Demirören Grubu, 2018 yılına gelindiğinde Doğan Grubu'nun diğer yayın organlarını da satın alarak medya sektöründe büyük bir yoğunlaşma kaydetmiştir.

Türk Medyasında Mülkiyet Yoğunlaşmasının Etkileri

Medyada mülkiyet yoğunlaşması, sektörü birçok bakımdan etkilemektedir. Bunların başında medya kuruluşlarının tüm yayın organlarında benzer yayımlar yapıyor olması gelmektedir ve bu konu en başta çok sesliliğin önünde bir engel teşkil etmektedir.

Medyada mülkiyet yoğunlaşmasının etkilerinin temelinde medyaya bir sanayi dalı gibi yaklaşan ve medya alanında tecrübesi olmayan iş adamlarının medya kuruluşlarının başına geçmeleri yer almaktadır. Bu doğrultuda başta 'medyanın endüstriyel bir sektör olarak

görülmesi' olmak üzere 'editör bağımsızlığına etkisi', 'kültür yozlaşması', 'dağıtım kanalında tekelleşme' ve 'yatırım yapmanın riskli bir alan haline gelmesi' gibi etkiler bulunmaktadır.

1980'lerden sonra sahneye çıkan medyanın yeni patronları, medyanın mülkiyet yapısını değiştirmiş ve bu süreç orantısız bir biçimde gerçekleşmiştir. Kâr odaklı işletme çalıştıran bu yeni patronlar medya sektörünü seçerek, medyanın sahip olduğu gücünü bir "silah" olarak kullanarak diğer sektörlerde üstünlük elde etmek ve bu vasıtayla kamuya açılan ihalelerde önemli ölçüde avantaj sahibi olmaktadır. 1980 yılından sonra basın dışı sermayeden gelen iş adamlarının basın alanında faaliyetlerde bulunması şu etmenlere bağlanmaktadır (Özsever, 2004, s. 123);

- Dördüncü gücü paylaşma,
- Siyasi çevrelerde itibar görme ve elindeki silahla korkutma,
- Bu sayede diğer sektörlerdeki yatırımların etkinliğini artırma (devlet ihaleleri alma, devlet bankalarının kredilerinden yararlanma vb.),
- Devlet teşviklerinden ve diğer rantlardan öncelik kapma,
- Medyayı diğer banka ve şirketlerinin reklamlarında kullanma,
- Medyayı kullanarak pazarlama faaliyetlerini artırma,
- Finans sektörünün gözde olduğu 1980 sonrası dönemde itibar, güven isteyen finansçılıkta medyadan yararlanma.

Bu etmenler temelinde medya sektöründe faaliyet gösteren iş adamları, Türk medya sektöründe mülkiyet yoğunlaşmasının oluşmasına zemin hazırlamış ve çeşitli etkiler aşağıda anlatılacağı gibi sıralanmıştır.

Medyanın Endüstriyel Bir Sektör Olarak Görülmesi

Yatırımlarını medya alanına yapan büyük holdingler, medyanın gücünü fark ederek bu alandaki mülkiyetlerini genişletmiş ve hatta bu alandaki yatırımlarını mülkiyet yoğunlaşması gerçekleştirecek kadar büyümüşlerdir. Farklı bir sektörden geldikleri medya alanında, diğer sektörlerde olduğu gibi kârlarını maksimize etme çabasında olmuşlardır. Medyada mülkiyet yoğunlaşmasını gerçekleştirmiş olmasa da medya dışı bir sektörden gelen iş adamı olarak bu konu hakkında Ciner Holding'in sahibi Turgay Ciner'in basın ve medya sektörüne girerken sahip olduğu düşünceler şöyledir; "Biz bozuk işletmeleri tamir edip satabilecek duruma getirmekle şöhret kazandık. Biz basın ve medyaya bir endüstri olarak bakıyoruz. Bu alanda da çarpık bir yapılanma olduğunu gördük." (Topuz, 2015, s. 345)

Bu düşüncelerden de anlaşılacağı üzere bir holding işletmecisinin medyaya bakışı diğer endüstriyel sektörlerden farksızdır. Büyük şirketler medya mülkiyetlerini genişlettikçe sahip oldukları güce endüstriyel bakış açısıyla bakarak medya alanındaki mülkiyet yoğunlaşmalarını büyütme çabası içine girmektedirler

"Vatan Gazetesinin Kapatılması" Örneği

Vatan gazetesi 2002 yılında *Sabah* gazetesinin önemli isimleri arasında yer alan Medya Grup Başkanı Zafer Mutlu tarafından *Sabah* gazetesinin başyazarı Güngör Mengi, gazetenin genel yayın müdürü Tayfun Devocioğlu, gazetenin yazarlarından Selahattin Duman, Zülfi Livaneli, Salih Memecan, Bilal Çetin ve Ercan Arıklı'nın *Sabah* gazetesinden ayrılarak ve Aydın Doğan'ın desteğiyle çıkartılmıştır. Türkiye'de o dönemde çıkan en önemli gazeteler arasında yer alan *Vatan* gazetesi, kısa süre içerisinde yüksek tirajlara ulaşmıştır. 2002 yılında Zafer Mutlu'nun liderliğinde çıkartılan gazeteye, o dönemde maddi açıdan Aydın Doğan'ın destek verdiği bilinmektedir. Aslına bakılırsa *Vatan* gazetesi, Aydın Doğan'ın gayri resmi bir gazetesi gibi gözüküyordu. Bağımsız gazeteciler adıyla yayın hayatına başlayan *Vatan* gazetesi, 2007 yılında Aydın Doğan'a satılarak, resmen Doğan Medya'nın kontrolüne geçmiştir (Olkun, 2013, s. 97).

Demirören Grubu 20 Nisan 2011 tarihinde Karacan Grubu ile birlikte kurduğu DK Gazetecilik olarak *Vatan* gazetesini Doğan Grubu'ndan 26 milyon dolara satın almıştır. 20 Ocak 2012'de ise Karacan 6,5 milyon liraya tüm hisselerini Demirören'e bırakmıştır (Kuyucu, 2012). Böylelikle *Vatan* gazetesi tamamen Demirören Grubu'na geçmiştir.

Demirören Grubu, Doğan Medya Grubu'nu satın alarak medya sektöründe büyük bir yoğunlaşma gerçekleştirmiştir. Beş büyük gazeteye sahip olan Demirören Grubu az kâr yaptığı düşüncesi ile *Vatan* gazetesini, *Milliyet* gazetesinin hafta sonu eki haline getirmiştir (birgun.com.tr, 2018). Konu ile ilgili Türkiye Gazeteciler Sendikası Genel Başkanı Gökhan Durmuş şunları söylemiştir (sozcu.com.tr, 2018); “Türkiye’de medya sektörü uzun bir süredir küçülmeye gitmektedir. Çünkü gazeteler artık kâr etmiyor. Eskisi gibi gazeteci kökenli patronlar gazetelerde yok. Büyük holdinglerin patronları gazetelerin başında duruyor. Patron mantığıyla da kâr etmeyen işletme kapanır.” Durmuş’un bu ifadeleri, büyük holdingler tarafından yönetilen medya kuruluşlarının endüstriyel bir alan olarak görüldüğünü destekler nitelikte olmuştur.

Editör Bağımsızlığına Etkisi

Topuz’a (2015, s. 347) göre; “Tekellerin başındaki kişiler, iktidarı paylaşmak ve hükümetten çeşitli çıkarlar sağlamak için birtakım ödünler vermekte ve medyada çalışan gazetecileri baskı altında tutmaktadır.”

Bu durum medyada editör bağımsızlığının önünde bir engel oluşturmaktadır. “Otosansür” ve “Suskunluk Sarmalı” gibi kavramlar da gazetecinin çalıştığı medya kuruluşunda yönetimin ideolojik üretimdeki tutumunu belirlemede etkin faktörlerdir. Fakat otosansür ve suskunluk sarmalı yalnızca patronun gelen bir sınırlama değil, aynı zamanda gazetecinin kendisinin de toplumun değerlerine karşı anti bir haber yayımladığı zamanlarda gelebilecek bir tepkiyi öngördüğünde bazı konularda haber yapmada kendisini engelleyeceği bir sınırlamadır. Bu bağlamda mülkiyet yoğunlaşmasının “Editör bağımsızlığına etkisi” olarak genel bir başlık açmak doğru olacaktır.

Editörün, gazeteciliğin gerektirdiklerine bağımlı olmasına editör bağımsızlığı denilmektedir. Tılıç’ın (2009, s. 259-260) editör bağımsızlığının önemine vurgu yaptığı ifadesi şu şekildedir; “Editör bağımsızlığının olmadığı bir yerde, gazeteciliğin doğruyu söyleme mesleği olması ve doğru bilgilendirilmiş eleştirel vatandaşlar yaratılmasına katkı sağlaması, ancak medya patronunun kendi kuruluşundan yalnızca ve özellikle bunları istemesi durumunda mümkün olacaktır.”

Medya kuruluşu içinde, son sözü söyleyen genel yayın yönetmenlerinin de doğrudan bağlı oldukları medya sahipleri vardır. Patronlar kendi medya kuruluşları üzerindeki güç ve kontrollerini genel yayın yönetmenleri aracılığıyla kullanmaktadırlar. Patron adına belli bir güç kullanan genel yayın yönetmenlerinin, kullandıkları gücün kaynağını mesleki kurallardan ve ilkelerden alabilmeleri büyük ölçüde önemlidir. Bu bağlamda Tılıç’ın (2009, s. 260) düşünceleri şöyledir;

Bir medya patronunun, sahibi olduğu ve yatırım yaptığı medya kuruluşunu kâr getirecek bir işletme olarak görmesi son derece doğaldır. Hiçbir işveren işletmesinden kâr beklediği için suçlanamaz. Ancak, bir medya kuruluşunun kâr uğruna gazetecilik mesleğinin ilkelerine ters işler yapması, bir hastanenin daha fazla para için sağlık yerine hastalık dağıtmasıyla benzer hale gelir. Bu sebeple editörlerin asli görevlerinin medya kuruluşlarını gazeteciliğin içsel hedeflerinden; doğruyu söyleme ve daha iyi bir demokrasi için eleştirel vatandaşlar yaratılmasına katkıda bulunma, farklı düşünceler için forum olma işlevinden saptırmamak olması gerekir. Bunu yapabilmeleri ise medya sahipleri karşısında özerkliklerinin, bağımsızlıklarının olmasıyla mümkündür. Ancak burada da olması gereken ile olan arasında bir farklılık yaşandığı açıktır.

Kültür Yozlaşması

Holdinglelerin medya sektörüne girmesinin ardından medyanın büyük sermayeye dayanması, magazin programlarının da gelişmesine yol açmış ve bu da bir kültür yozlaşmasına neden olmuştur (Topuz, 2012, s. 347).

Her ne kadar medyanın temel işlevlerinden birisi eğlendirme olsa da medyanın holdingleşmesinin ardından mülkiyetlerinde yatay, dikey ya da çapraz yoğunlaşmaya giden büyük medya kuruluşları gazeteleriyle, televizyonlarıyla ve radyolarıyla tiraj ve reytinglerini artırmak, fazla reklam gelirleri kazanmak için ulusal değerleri hiçe sayarak yaptıkları yayınları birer eğlence programıymış gibi sunmaktadırlar. Bu tarz yayınlar toplumun üzerinde önemli etkisi olduğu için ulusal kültür de git gide yozlaşmaktadır.

Ulusal kültürü hiçe sayarak yaptıkları yayınlarda büyük medya kuruluşları kamu yararını düşünmemektedir. Buna neden olan ise medya kuruluşlarının okuyucu/izleyiciye bakış açılarının değişmesidir. Özgen'e (2004, s. 474) göre magazin gazeteciliğinin gelişmesiyle medya kuruluşlarının izleyiciye/okuyucuya bakışı; "içerik önemli değil, önemli olan okurun ya da daha doğru bir deyişle müşterinin malı alması tüketmesidir" düşüncesi yatmaktadır.

"Habeğence" Kavramı Örneği

Gazete ve televizyonlar, yayın organlarının sahiplerince ciddi haber yapmamaları, eğlenceli "Habeğence" (infotainment) olarak adlandırılan bu yaklaşım, eğlencenin haber, haberin eğlence olarak değerlendirilmesinin yansıması olarak tüm dünyada karşımıza çıkmaktadır (Tokgöz, 2012, s. 77).

Bireylerin ilgisini çekebilecek konular içeren ve sayfalarında bol fotoğrafa yer veren gazeteler, kolay okunabilirliği sayesinde okuyucuyu günlük yaşamın stresinden bir süreliğine de olsa hem uzaklaştırmakta hem de oyalamaktadır (Büyükbaykal ve Büyükbaykal, 2007, s. 57). Bu sebeple toplum tarafından magazin içerikli haberler yayımlayan gazeteler de tercih edilmektedir.

ABD'de başlayan tabloidleşme olgusu, çeşitli dünya ülkelerinden sonra Türkiye'de özel televizyonların 1990'lı yıllarda sahneye çıkmasıyla birlikte artış göstermiştir. Bu yaklaşım biçimi tekelleşme ile birlikte televizyonlar ve gazetelerde yoğun bir biçimde kendini göstermiştir. Trivial journalism (magazin gazeteciliği), artık quality (nitelikli) gazeteciliğin yerini almıştır (Tokgöz, 2012, s. 78).

Televizyonlarda magazinleşmeye katkı yapan en önemli unsurlardan biri "Talk Show" programları olmuştur. Eğlence programları ve talk show programları yayınlanırken, fikir ve siyasi tartışma içerikli programlar çoğunlukla yalnızca haberin işlendiği tematik kanallara itilmiştir.

1990'larda başlayan ünlü sporcuların özel hayatlarını ve spor camiası hakkındaki görüşlerin aktarıldığı Türk medyasında magazin yayıncılığına damga vurmuş programlardan Televole programı uzunca yıllar ekranlarda kalmış önemli bir magazin programı olmuştur. Geçmişten geleceğe var olmakta olan talk show programları ve günümüzde ise Cumartesi Sürprizi, Pazar Sürprizi, Star Life, Magazin D, 2. Sayfa gibi programlar yayınlarına devam etmektedir.

Dağıtım Kanalında Tekelleşme

Gazete dağıtımında tekelleşme geçmişten bugüne var olan bir olgudur. Dağıtım işletmeciliği büyük bir maliyet gerektirdiğinden dolayı dağıtım kanallarının mülkiyeti de büyük medya kuruluşlarının elinde olmuştur. Medyada mülkiyet yoğunlaşması sağlayan Doğan Grubu'nun 1994'te Yaysat'a sahip olması (yaysat.com.tr) ve ardından 1996 yılında da Aydın

Doğan ve Dinç Bilgin'in ortaklaşa Bir-Yay dağıtım şirketini kurmaları ile birlikte dağıtım alanında tekel oluşturmuşlardır.

1999 yılında büyük gazeteler, o dönemde 175 bin liradan satılırken Uzan Grubunun sahip olduğu *Star* gazetesi fiyatını 130 bin liradan 50 bine indirince büyük gazeteler Uzan ailesinden gazetenin fiyatını yükseltmesini istemişlerdir. Ancak Uzan ailesi bunu kabul etmeyince *Star* gazetesinin dağıtımı engellenmiş, Yaysat ağından çıkartılmıştır. Daha sonra Doğan Grubu ve Dinç Bilgin'in Sabah Grubu sahip oldukları *Hürriyet* ve *Sabah* gazetelerinin fiyatını değil, ikincil gazetelerinin yani *Posta* ve *Takvim* gazetelerinin fiyatlarını düşürmüşlerdir. Doğan Grubu *Posta* gazetesinin fiyatını 75 bin liradan 50 bin liraya, Sabah Grubu ise *Takvim* gazetesinin fiyatını 75 bin liradan 25 bin liraya düşürmüştür (rekabet.gov.tr, 1999).

Star gazetesi nitelik olarak *Hürriyet*, *Milliyet* ve *Sabah* gazeteleri ile eşdeğer olmadığı için büyük medya grupları ikincil gazetelerinin mevcut pazar paylarını kaybetmelerini istemediklerinden dolayı bu indirimi ikincil gazetelerinde uygulamak zorunda kalmışlardır.

Bu hususta önemli bir konu da büyük medya kuruluşlarının gazetelerinin fiyatları indirilmesinin sebebi Uzan ailesinin *Star* gazetesini o dönemde kendi çabalarıyla dağıtımına başarılı bir şekilde devam etmelerinden kaynaklanmıştır. Uzan ailesinin kendi dağıtım ağını kurması ve yalnızca kendi gazetesini sattığı bilinmektedir. O tarihlerde bazı bayilerde yalnızca *Star* gazetesi bulunurken bazı bayilerde ise *Star* gazetesi hariç Yaysat'ın dağıtımındaki gazeteler bulunduğu söylenmektedir. Nitekim bu süreç böyle devam etmemiş ve rekabet kurulu Yaysat'ı, Biryay'ı ve Uzan Grubu'nu yüklü miktarda para cezasına çarptırmıştır (gazeteduvar.com, 2018).

“Turkuvaz Dağıtım Pazarlama” Örneği

Demirören Grubu, Doğan Medya Grubu'nu devraldıktan bir süre sonra geniş dağıtım ağına sahip Yaysat'ı kapatma kararı almıştır. Yaysat'ın kapatılmasının ardından Kalyon Grubu'nun bünyesinde bulunan Turkuvaz Medya Grubu'nun Turkuvaz Dağıtım Pazarlama şirketi, gazete ve dergi dağıtım sektöründe tekel konumuna gelmiştir.

Gazete tirajlarını esas aldığımızda Kalyon Grubu, Demirören Grubu'ndan sonra sektörde yoğunlaşmış ikinci büyük medya grubudur. Kalyon Grubu'nun dağıtım sektöründe tekel haline gelmesi bütün gazete ve dergilerin dağıtım için anlaşmaya vardıkları tek kuruluş olduğu anlamına gelmektedir.

Geçmişte Uzan Grubu'nun Doğan ve Bilgin ile yaşadığı olayların ardından dağıtım konusu Basın kanunu çerçevesinde düzenlemeye alınmış ve Basın Kanunu 23. maddesine dağıtım ile ilgili madde eklenmiştir. Söz konusu madde içeriği şöyledir (tbmm.gov.tr);

Sürelî yayınların dağıtımını yapanlar, kendilerinden dağıtım istenen yayınları, dağıtımını yaptıkları diğer yayımlar için aldıkları satış fiyatı, tiraj ve sayfa sayısına göre belirlenen dağıtım ücretini aşmayacak bir bedel karşılığında, dağıtmakla yükümlüdürler. Bu yükümlülüğe aykırı davranışlar, dağıtımından kaçındıkları yayının toplam bedelinin on misli ağır para cezasıyla cezalandırılırlar. Sürelî yayınları perakende olarak satışa sunan gerçek veya tüzel kişiler, aynı zamanda diledikleri kadar dağıtım şirketiyle anlaşıp diledikleri yayınları satabilirler. Hiç kimse, bu kişilere, rakip yayınları satmama yükümlülüğü getiremez ve bu yayınları satmama koşuluna bağlı olan veya bu sonucu doğuracak edimlerde bulunamaz.

Basın kanununa eklenen bu madde ile dağıtım şirketinin keyfi nedenlerle bir medya kuruluşunun gazetelerini dağıtmaması gibi bir durum söz konusu değildir. Fakat sektörde tekel olması nedeniyle diğer bütün gazete ve dergi sahiplerine dağıtım işinde başka bir seçenek bırakmamıştır. Ayrıca basın kanununa bu madde eklenmeden önce dağıtım ağına sınırlı erişim, aynı zamanda önemli bir piyasaya giriş engeli de oluşturmuştur.

Yatırım Yapmanın Riskli Bir Alan Haline Gelmesi

Baytar'ın (2013, s. 16) ifade ettiğine göre; “Medya sektörü günümüzde evrensel ve ulusal boyutta mülkiyet yoğunlaşmasının görüldüğü; yatırım yapmanın cesaret istediği riskli bir ekonomik, teknik ve siyasal alana dönüşmüştür.”

Bu nedenle küçük medya işletmeleri zaman içerisinde yok olmakta ve büyük medya kuruluşlarının sektöre hâkimiyeti pekişmektedir. Medya işletmelerine sahip olmanın oldukça yüksek maliyetler gerektirmesi medyada yer alan büyük kuruluşların egemenliğini pekiştirmekte ve ufak yatırımlar ile gazete, dergi çıkartmak ve televizyon kanalı kurmak zor bir hale gelmektedir (Topuz, 2015, s. 347-348).

Yüksek sermaye gereksinimleri aynı zamanda medya piyasasına giriş engelleri oluştururken, piyasaya girişte maliyet gerektiren teknolojik araçlardan da yoksun kalan küçük yatırımcılar için medya alanında tutunmakta zorlanmaktadır.

“TV Kanal Sayısında Görülen Azalma” Örneği

Ratem verilerine göre Türkiye’de karasal ortamda yayın yapmak üzere lisans başvurusu bulunan televizyon kuruluşlarının sayısı 2013 yılında 25’i ulusal, 15’i bölgesel ve 210’u yerel olmak üzere toplam 260 adettir. 2019 Ratem raporunda yer alan son veriler 2018 yılına ait olmakla birlikte 19’u ulusal, 11’i bölgesel ve 180’i yerel olmak üzere toplam 210 adet Türkiye’de karasal ortamda yayın yapma lisansına ait kanal bulunmaktadır. Fakat bunların yayında olanları sadece 15’i ulusal, 3’ü bölgesel, 126’sı yerel televizyonlardır. Türkiye’de karasal ortamdan yayın yapmak üzere lisans başvurusu bulunan televizyon kuruluşlarının sayısı 2015 yılından bu yana 53 adet azalmıştır. 31.12.2018 itibariyle ülkemizde 144 adet karasal analog televizyon kuruluşu yayın yapmaktadır (Ratem, 2019, s. 48).

Her yıl televizyon kanallarında görülen azalma bir önceki yıla göre artmaktadır. Artan maliyetler, sermaye yetersizliği ve gelişen teknolojiyi takip etme noktasında ithal araç-gereçlere yatırım yapamama sıkıntısı, girişimcileri mevcut piyasaya adım atma noktasında olumsuz etkilemektedir.

Sonuç

Basın alanına girerek bir işletme sahibi olabilmenin çok büyük sermaye gerektiren endüstriyel bir alan haline dönüşmesi ve medya işletmelerinin kârlarını sürekli bir biçimde artırma çabaları, sektör içinde yoğunlaşmayı yüksek bir seviyelere çıkarmıştır. Liberal yaklaşımda, demokrasi için her fırsatta yapılan çeşitlilik vurgusu erken kapitalist dönem itibariyle sektöre uğramıştır, çünkü büyük sermayeye sahip olan medya kuruluşları, sektördeki küçük medya kuruluşlarına sahip olmayı hedeflemiştir. Sektöre giren medya kuruluşları da büyük sermayenin etkin olduğu bir piyasada tutunmakta zorluklar yaşamıştır. Bu bağlamda da demokrasi için arzu edilen çeşitlilik, yerini tekelciliğe bırakmıştır.

Medya mülkiyetinde yoğunlaşma, dünyada bazı kaynaklara göre 18. yüzyılda bazılarında göre ise 19. yüzyıldan itibaren görülmeye başlanan bir olgu olsa da Türk medyasında 1980’lere kadar gazetelerin patron koltuğunda mesleği yalnızca gazetecilik olan kişiler oturuyordu. Neo-liberal ekonomi politikaları ile birlikte özelleştirmelerin artırılmasını takiben medya sektörüne iş adamları girmiştir. Bu noktaya kadar aslında bir sorun yoktur. Ancak medya, diğer ticari yatırımlara benzememektedir. İş adamları medyanın asıl işlevi olan kamu yararını göz ardı ederek yalnızca ticari kaygılar ile medya sektörüne diğer sektörlerle yaklaştıkları gibi bir yaklaşımda bulunmuşlardır. Medya kuruluşları elbette kazanç sağlamaya yönelik faaliyetler yapabilir, fakat bu faaliyetler yapılırken medyanın asıl görevi olan kamusal sorumluluğu göz ardı etmeden yapması gerekmektedir.

Büyük medya kuruluşlarının sahip olduğu yayın organları sayısı onlara diğer medya kuruluşlarına oranla seslerini daha fazla duyurma olanağı vermektedir. Böylelikle egemen güçlerin medya sektöründe mülkiyet yoğunlaşması fazla olan diğer bir deyişle fazla sayıda yayın organına sahip olan medya kuruluşuna veya kuruluşlarına ideoloji dayatma isteği de daha şiddetli olmaktadır.

Medyaya dâhil olan iş adamları bu sektörü yeni ve geleceği parlak bir iş alanı olarak görmüş ve pastadan paylarını almak için sektöre girmişlerdir. Çalışmanın içerisinde de belirtildiği üzere medya sektörünün endüstriyel bir alan olarak görülmesinde “*Vatan* gazetesinin kapatılması” örneği verilmiştir. Ayrıca ‘editör bağımsızlığına’ etkisinde görüleceği üzere medya patronlarının çıkarları için editöre istediği haberi yapma imkânı sunmamaktadır.

Medya alanına dışarıdan gelen iş adamları eskiden olduğu gibi nitelikli haberlere yönelmek yerine ticari kaygılar nedeniyle yayın organlarını magazinsel haberlere yönelterek içeriğin niteliğini düşürmüştür. Bu da “Habeğence” kavramı örneğiyle gösterilmiştir. Medya kuruluşlarını magazinsel haberlere yönlendiren itici güç reklam pastasından alacakları kâr payıdır. Küresel olarak eğlence sektörünün ön planda olduğu günümüzde eğlence sektörü adı altında birçok program yapılmaktadır.

Türkiye’de medya sektöründe birçok yayın organına sahip olan önemli gruplardan Kalyon Grubu bünyesindeki Turkuvaz Medya Grubu sahip olduğu TV kanalları, dergiler ve gazetelerin yanı sıra gazete, dergi dağıtımında sektörde “tekel” konumundadır. 2000’lerde olduğu gibi Doğan ve Bilgin’in dağıtım şirketleri, Uzan ailesinin *Star* gazetesine dağıtımda ambargo uygulaması gibi bir durum günümüzde o olayların ardından Basın Kanunu’na eklenen maddeler sonucunda mümkün olmasa da bu alanda tekel konumunda olması dağıtımda monopol bir piyasa olduğu anlamına gelmektedir.

Medyada mülkiyet yoğunlaşmasının en önemli etkilerinden birisi de medya sektörünün artık yatırım yapmak için riskli bir hale gelmesidir. Küçük işletmelerin tutunamadığı medya sektöründe medyaya yatırım yapmak için gelecek yeni şirketler risk altına girmektedirler. Sonuç olarak Türkiye’de medya kuruluşlarının birleşimindeki denetim artırılmalı ve büyük medya kuruluşları arasındaki birleşmeler reddedilmelidir. Hisselerin bölüşüldüğü ve tek bir kişinin sözünün geçmediği gazete yönetimleri olması önerilmektedir

Kaynakça

- Atılğan, S. (2001). *Türk basın sendikacılığında gazetecilerin yasal hakları*. İstanbul: Türkiye Gazeteciler Cemiyeti Yayınları.
- Bagdikian, B. H. (2016). *Yeni medya tekeli*. (E. Eminel Çev.) Ankara: Akılçelen Kitaplar.
- Baytar, O. (2013). *Teorik ve pratik açılarından medya ekonomisine bakış*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Büyükbaykal, G. ve Büyükbaykal, C. (2007). Günümüzde Türk basınındaki magazinleşme olgusu. *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 29(53), 51-62.
- Gazeteduvar (2018,). “Turkuvaz Dağıtım sektöründe tek başına: Bundan sonra ne olacak?”, Erişim Adresi: <https://www.gazeteduvar.com.tr/gundem/2018/11/26/turkuvaz-dagitim-sektorde-tek-basina-bundan-sonra-ne-olacak/>
- Hang, M. (2016). Media ownership and concentration in the people’s Republic of China, E. M. Noam içinde, *Who Owns the World’s Media?: Media Concentration and Ownership Around the World*. (s.740-771). New York: Oxford University Press.
- Herman, E. S. (2003). *Pazarın zaferi*. (Z. Savan, Çev.) İstanbul: Pınar Yayınları.
- Kaya, A. R. (2016). *İktidar yumağı: medya-sermaye-devlet*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Keane, J. (2015). *Medya ve demokrasi*. (H. Şahin, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Kuyucu, M. (2012). *Türkiye’de medya ekonomisi*. İstanbul: Esen Kitap.
- Laughey, D. (2010). *Medya çalışmaları*. (A. Toprak, Çev.) İstanbul: Kalkedon.

- Medyatava (2018). “Doğan Medya resmen satıldı!”, Erişim Adresi: http://www.medyatava.com/haber/dogan-medya-resmen-demirorene-satildi_155651
- Noam, E. M. (2009) *Media Ownership and Concentration in America*, New York: Oxford University Press.
- Noam, E. M. (2016). Media concentration in the United States, E. M. Noam içinde, *Who Owns the Worlds Media?: Media Concentration and Ownership around the World* (s. 500-571). New York: Oxford University Press.
- Olkun, E. O. (2013). *Türkiye’de medya sahiplik yapısındaki değişim: Milliyet ve Vatan gazeteleri örneği* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Selçuk Üniversitesi, Konya.
- Özgen, M. (2004). 1980 Sonrası Türk Medyasında Gelişmeler ve Magazinleşme Olgusu. *2nd International Symposium Communication in the Milenium: A Dialogue Between Turkish and American Scholars* (March 17-19), İstanbul, İ.Ü. İletişim Fakültesi Yayınları No. 26, 465-477.
- Özsever, A. (2004). *Tekelci medyada örgütsüz gazeteci*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Ratem (2019). “Türkiye Radyo ve Televizyon Yayıncılığı Sektör Raporu-2019”, Erişim Adresi: <https://www.ratem.org/ratem-sektor-raporlari>
- Rekabet (1999). “Rekabet Kurulu Kararı”, Erişim Adresi: <https://www.rekabet.gov.tr/Karar?kararId=4e9f6c83-9b87-4efd-9b78-3db56286c806>
- Rekabet (2019). “Rekabet Kurumu Rekabet Terimleri Sözlüğü”, Erişim Adresi: www.rekabet.gov.tr
- Tbmm (2004). 5187 sayılı “Basın Kanunu” 23. maddesi, Erişim Adresi: <https://www.tbmm.gov.tr/kanunlar/k5187.html>
- Theverge (2021). “Netflix surpasses 200 million subscribers, but has more competition than ever 2021”, Erişim Adresi: <https://www.theverge.com/2021/1/19/22238877/netflix-200-million-subscribers-q4-earnings-bridgerton-emily-paris-cobra-kai-queens-gambit>
- Time (2019). “AT&T Just Got Cleared to Buy Time Warner in a Massive \$85 Billion Media Merger”, Erişim Adresi: <http://time.com/5310501/att-time-warner-deal-merger/>
- Tılıç, D. (2009). *Utaniyorum ama gazeteciyim* (Genişletilmiş 2. baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tokgöz, O. (2012). *Temel gazetecilik* (Genişletilmiş 9. baskı). Ankara: İmge Kitabevi.
- Topuz, H. (2015). *II. Mahmut’tan holdinglere Türk basın tarihi* (6. baskı). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Yaysat (2019). Erişim Adresi: <http://www.yaysat.com.tr/corporate/history>

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Türkiye’de Eğitim Yönetimi Alanında Yapılan Doktora Tezlerinin Ön Sözlerinde Yer Alan Minnettarlık İfadelerinin Analizi

Analysis of the Expressions of Gratitude in the Preface of Doctoral Theses in the Department of Educational Administration

Hacı Hüseyin TAŞAR^{a*}

^aDr. Öğretim Üyesi, Adıyaman Üniversitesi Eğitim Fak. Eğitim Bilimleri Bölümü, Adıyaman / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0001-9563-0440

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 31 Ocak 2021

Kabul tarihi: 8 Nisan 2021

Anahtar Kelimeler:

Minnettarlık,

Ön Söz,

Doktora tezi,

Eğitim yönetimi,

İletişim

ARTICLE INFO

Article History:

Received January 31, 2021

Accepted April 8, 2021

Keywords:

Gratitude,

Foreword,

Doctoral theses,

Educational administration,

Communication

ÖZ

Bu araştırma, Türkiye’deki üniversitelerde eğitim yönetimi alanında yapılan doktora tezi ön sözlerinde yer alan minnettarlık ifadelerinin yapısını belirlemeyi amaçlamaktadır. Bu amaç doğrultusunda “doktora öğrencilerinin minnettarlıklarını nasıl yapılandıkları, nasıl ilettikleri; minnettarlık mesajlarını yapılandırma ve ileme sürecinde ne tür stratejileri temel aldıkları; minnettarlıklarını kimlere, hangi sırayla, hangi nedenlerle, nasıl yönelttikleri” sorularına yanıt aranmıştır. Araştırma Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi’nde erişime açık olan eğitim yönetimi alanında yapılan doktora tezlerini kapsamaktadır. Çalışmada tez ön sözlerinde yer alan minnettarlık ifadeleri incelenmiştir. Tarama modeline dayalı olarak yürütülen çalışmada elde edilen veriler içerik analizi yöntemiyle çözümlenmiştir. Yapılan analizler sonucunda öğrencilerin toplam 14 kategoride (muhabata), 22 farklı temada (içerikte), 2444 minnettarlık yöneliminde buldukları belirlenmiştir. Doktora öğrencileri tez ön sözlerinde “danışmanlarına, eş ve çocuklarına, anne ve babalarına” minnettarlık beyanlarında bulunurken daha uzun ve içten cümleler kurdukları; doktora dönemi ders hocalarına, tez izleme kurulu üyelerine, arkadaş ve meslektaşlarına, kurum ve kuruluş temsilcilerine, minnettarlıklarını sunarken daha kısa ve resmi cümleler kurdukları tespit edilmiştir.

ABSTRACT

This research, conducted her doctoral thesis in the field of educational administration at universities in Turkey is aimed at determining the structure of pre words express gratitude located. In line with this purpose, the gratitude of doctoral students; how they structure, how they convey, what kind of strategies are they based on in the process of structuring and conveying the messages of gratitude, to whom, in what order, for what reasons, and how? Answers to their questions were sought. The research includes 222 doctoral theses made in the field of education management, which is open to access in the National Thesis Center of the Council of Higher Education. The expressions of gratitude in the forewords of the doctoral dissertation were examined. The data obtained in the research based on the scanning model were analyzed by the content analysis method. As a result of the analysis, it was revealed that the students showed 2444 gratitude orientations in 14 categories (to the interlocutor) in 23 different themes. As a result of the analysis, it was determined that the students had 2444 gratitude orientations in 14 categories (to the interlocutor), in 22 different themes (contents). Keywords: Gratitude, Foreword, Doctoral Theses, Educational Administration Doctoral students in their thesis forewords; It was determined that they made longer and more sincere sentences while making expressions of gratitude to their advisors, their spouses and children, their parents, and they made shorter and more formal sentences while presenting their gratitude to their doctoral instructors, members of the thesis monitoring board, friends and colleagues, representatives of institutions and organizations.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: hhtasar@gmail.com

EXTENDED ABSTRACT

The aim of the PhD thesis made in the field of management education at universities in Turkey this study is to investigate the structure of the preliminary remarks expressed gratitude located. In order to achieve this aim, by analyzing the doctoral dissertations subject to the research within certain categories, the doctoral students'; How did they structure their gratitude in their thesis forewords, what kind of strategies are they based on in conveying their gratitude, to whom, in what order, for what reasons, and how? Answers to their questions were sought. The research is a descriptive research in survey model. In order to reach the theses within the scope of the research and to obtain information about the theses, scans were made in the National Thesis Center of the Higher Education Council (YÖK). The study population consisted of all the doctoral thesis in education management in Turkey (N = 259). The sample of the study in education management in Turkey as of 05/01/2021, which is open access to (leave) the doctoral thesis (n = 222). In the research, it was assumed that the thesis information in the archive of YÖK is accurate and up-to-date.

The data collected by document analysis in the research were analyzed by content analysis method. To access the theses related to the subject from YÖK National Thesis Center website; The words "on leave", "doctorate" and "education administration" have been selected / written. The data obtained as a result of the scanning were transferred to the computer environment for content analysis. 14 categories and 22 themes were created from the gratitude orientations / expressions in the forewords of the thesis in the analyzes made using the Excel package program. The "Article Classification Form" developed by Sözbilir and Kutu (2008) was used as a data collection tool in the study, and the "Thesis Pre-Word Examination Form" adapted to the research on the basis of the opinions of two faculty members. "Thesis Foreword Examination Form"; It consists of the thesis advisor, spouse and children, parents and siblings, doctoral lecturer, thesis monitoring board member, friend or colleague, institution or organization.

According to Table 2, the total number of gratitude orientations gathered in 14 categories and 22 themes was found to be 2444. It is seen that 648 of the 2444 gratitude orientations in total are only for the thesis advisor. This shows how meaningful the guidance services provided by the thesis advisors during the thesis writing process are for the students.

In the research, while the doctoral students place their expressions of gratitude in their thesis forewords, they follow a line as: thesis supervisor, doctoral lecturers, thesis monitoring board members, friends, spouse and children, other family members, but their gratitude; it was concluded that they focused on the counselor, spouse and children, parents and siblings. In the study, it was observed that while doctoral students made longer and richer sentences in expressions of thanks to their thesis advisors, their spouses and children, their parents, they thanked other interlocutors with shorter and limited sentences. In other words, doctoral students'; with more emotional and sincere sentences in expressions of thanks for their spouse and children, parents and siblings; While expressing their gratitude to their doctoral lecturers, members of the thesis monitoring board, friends and other interlocutors, it was observed that they used more superficial and formal sentences. Gratitude orientations are mostly in order; It was determined that it was intended for the counselor, spouse and children, parents and siblings.

When the studies conducted abroad on the subject are examined, in the research conducted by Cheng (2012); It was found that the gratitude orientations included in the thesis forecasts are a reflection of the social values of the students. In the research conducted by Al-Ali (2010), it was concluded that students were influenced by their own religious values and beliefs while writing their thesis forewords. In two different studies by Zare-ee and Hejazi, (2019) and Paul-Hus and Desrochers, (2019), it was determined that spiritual expressions such as "thanking God, thanking the Prophet" were predominant in the graduate theses written by students. It has been determined that the statements about moral values found in the thesis studies abroad and some examples of which are given above are also found in the theses examined in this study. For example, in the thesis preface written by a doctoral student; After listing his gratitude to the people who contributed to the thesis writing process: "... finally, it has been seen that he ended with the statement "Thank you very much to my nation", "my country" and "my state", which I am proud to be a member of.

In the research, it was concluded that there is no standard in the thesis forewords. While expressing the gratitude of the students in the context of the establishment of a standard in their thesis forewords, their interlocutors; It is important to include the title (if any), name, surname, institution or organization they are assigned to, their contributions to the study, in terms of meeting the expectations. If the thesis work of the students has been supported by an official or private institution / organization, it is recommended to specify the project name and project number when making a statement of appreciation. If the persons to be thanked in the thesis forewords are members of the same group or institution, collective naming can be made. If there are those whose privacy is to be protected, it is recommended that they use "ribbons" to represent them instead of only their names or names. Thesis cover statements should be written in a clear, understandable and academic language.

Giriş

Akademik bağlamda teşekkür, araştırmacının yapmış olduğu çalışma esnasında almış olduğu maddi veya manevi destek karşılığında duyduğu sevinç ve minnettarlık duygusunu dile getirme biçimidir. Minnettarlık ve teşekkür kelimeleri etimolojik olarak aynı kökenden gelmektedir. Teşekkür etmek bir hediyeye sunmayı düşünmek anlamına gelirken minnettarlık başka bir kişinin nazik ve yararlı bir davranışı karşısında hissettiği şükran duygusunu ifade etmektedir (Karataş ve Uzun, 2004).

Bir lisans veya ön lisans programdan mezun olurken yazılan bitirme projelerinde, lisansüstü tez çalışmalarında, bir kısım kitaplarda, dergilerde minnettarlık ifadelerinin yer aldığı bölüm ön söz veya teşekkür olarak isimlendirilmektedir. Yapılan literatür incelemesinde lisansüstü tez metinlerinde minnettarlık ifadelerinin yer aldığı bölüm daha çok “ön söz” olarak isimlendirilmektedir. Ön söz bölümü büyük oranda tezlerin ilk sayfalarında yer almaktadır. Tez yapımında ön söz yazma bir zorunluluk olmamakla birlikte, son yıllarda tez raporlarının temel bir parçası haline gelmiştir. Tez ön sözleri, ilk zamanlardan günümüze süre gelen bir uygulama olmuştur (Paul-Hus ve Desrochers, 2019; Desrochers vd., 2018). Tez ön sözlerinde teşekkür etme, günlük yaşamda sıkça başvurulan konuşma eyleminin yazıya dökülmüş biçimidir (Searle, 1969). Ön sözlerde yer alan teşekkürlerin günlük konuşmalarda başvurduğumuz biçimlerinden farkı kişi sayısının çok olmasıdır.

Tez ön sözleri, tez çalışmalarının bir bakıma tarihçesidir. Yapılan tezin hangi aşamalardan geçtiğinin kısaca özetlendiği kısımdır. Tez ön sözleri tez yazım sürecinde alınan maddi ve manevi desteğin (Paul-Hus ve Desrochers, 2019) ve bu desteğin karşılık bulduğu bölümdür. Tez ön sözü, lisansüstü çalışma yapan öğrencilerin konu belirleme aşamasından raporlama aşamasına kadar geçen sürede kendisine katkıda bulunan kişilere minnettarlıklarını ilettikleri bölümdür. Tez ön sözünde yazar, yapmış olduğu çalışmanın hangi aşamalardan geçtiğini kısaca özetledikten sonra çalışmaya katkısı olan kişi veya kurumlara minnettarlığını/ teşekkürlerini sunar. Akademik bağlamda teşekkürler daha çok "minnettarlık" ve "övgü" üzerine kurgulanmaktadır (Giannoni, 2002; Wong, 2009). Tez yazarına verilen yardımın biçimi ve muhatapları arasındaki ilişki, onlara nasıl teşekkür edileceğine ilişkin kurguyu doğrudan etkilemektedir (Yang, 2015; Ohashi, 2008).

Lisansüstü tez yazımı zahmetli ve yorucu bir iştir. Araştırmacının tez yazımı konusunda yeterli bilgi ve birikime sahip olmaması bu yorgunluğu daha da arttırmaktadır. Bu bağlamda akademik ve sosyal çevrenin, yazara sunacağı destek büyük önem arz etmektedir. Akademik çevre içerisinde; tez danışmanı, lisansüstü ders hocaları, tez savunmasında yer alan jüri üyeleri, tez izleme kurulu üyeleri yer alırken sosyal çevrede içerisinde aile bireyleri, arkadaş ve meslektaşlar yer almaktadır.

İlgili alanyazın tarandığında Türkiye’de lisans üstü tez ön sözlerinde yer alan minnettarlık ifadelerini/ yönelimlerini konu alan makale çalışmasına rastlanmamıştır. Bu araştırma, Türkiye’de tez ön sözlerini konu alan ilk çalışma olma özelliğini taşımaktadır. Bu açıdan araştırmacının gelecekte yapılacak çalışmalara yol göstereceği ve kaynaklık teşkil edeceği düşünülmektedir.

Bu araştırmanın amacı Türkiye’deki üniversitelerde eğitim yönetimi alanında yapılan doktora tezi ön sözlerinde yer alan minnettarlık ifadelerinin yönelim biçimlerini incelemektir. Bu amaca ulaşmak için araştırmaya konu olan doktora tezleri belirli kategoriler ve temalar çerçevesinde analiz edilerek, doktora öğrencilerinin “tez ön sözlerinde yer alan minnettarlık ifadelerini nasıl yapılandırdıkları, minnettarlıklarını iletme biçimlerinde ne tür stratejileri temel aldıkları, minnettarlıklarını kimlere, hangi sırayla, hangi nedenlerle, nasıl yönelttikleri” sorularına yanıt aranmıştır.

Yöntem

Araştırma tarama modelinde betimsel bir çalışmadır. Araştırma kapsamındaki tezlere ulaşmak için Yükseköğretim Kurulu (YÖK) Ulusal Tez Merkezinde çeşitli taramalar yapılmıştır. Araştırmanın çalışma evreni, Yükseköğretim Kurulu (YÖK) Ulusal Tez Merkezinde eğitim yönetimi dizininde 05.01.2021 tarihi itibarıyla arşivlenen tüm doktora tezlerinden oluşmaktadır (N=259). Araştırmada YÖK’ün arşivindeki tez bilgilerinin hatasız ve güncel olduğu varsayılmıştır.

Araştırmaya ilişkin veriler, doküman incelemesiyle yoluyla toplanarak, içerik analizi yöntemiyle incelenmiştir. Doküman incelmesi, yazılı, basılı veya elektronik ortamdaki materyallerin/ metinlerin sistemli bir biçimde analizidir (Wach, 2013; Corbin ve Strauss, 2008). İçerik analizi ise, çalışma kapsamındaki metinlerin içerik açısından ya da metodolojik açıdan incelenmesi durumudur (Seggie ve Bayyurt, 2015). İçerik analizinde; metinlerde yer alan kavramlar, deyimler ya da kelimeler sistematik bir biçimde incelenir (Berelson, 1952). İçerik analizinde; araştırmacı elde ettiği verileri kodlar, kategorize eder, yorumlar ve rapor haline getirir (Merriam, 1998; Creswell, 1994). İçerik analizinde, her bir durum kendi içerisinde alt kategori ve temalara ayrılır (Yin, 2003). Böylece metin içerisinde yer alan anlamlar açığa çıkarılır (Yıldırım ve Şimşek, 2011).

Araştırma kapsamında yer alan tezlere ulaşmak için; YÖK Ulusal Tez Merkezi web sitesinde yer alan tez tarama sayfasında “Dizin: Eğitim Yönetimi”, “Tez Türü: Doktora” ve “Yıl: 1900-2020” kelimeleri girilerek / seçilerek tarama yapılmıştır. İndirilen 222 tezin ön söz/ teşekkür kısımları tez kimliğiyle bilgisayar ortamına kaydedilmiştir. Araştırmada üzerinde çalışılan doktora tezleri Tablo 1’de verilmiştir.

Tablo 1: Üzerinde çalışılan doktora tezleri

Yıl	1985-1994	1996-2000	2001-2005	2006-2010	2011-2015	2016-2020	Kadın	Erkek	Toplam
f	8	15	14	30	66	89	79	144	222
%	3.6	6.8	6.3	13.5	39.7	40.1	35.6	64.9	100

Araştırmada veri toplama aracı olarak iki öğretim üyesinin görüşleri temelinde geliştirilen “Tez Ön sözü İnceleme Formu” kullanılmıştır. Yapılan inceleme ve analizler sonucunda tez ön sözlerinde yer alan minnettarlık yönelimlerinden/ ifadelerinden 14 kategori ve 22 tema oluşturulmuştur. Araştırmanın iç geçerliğini sağlamak için iki öğretim üyesi ile görüşmeler yapılarak oluşturulan kategoriler ve temalar hakkında bilgi alışverişi yapılmış ve ortak noktalarda görüş birliği sağlanmıştır. İçerik analizi çalışmalarında birden fazla kişinin iş birliği yapması ve görüş birliğine varması, güvenilirlik ölçütü olarak (Yıldırım, Şimşek, 2011) kabul edilmektedir. Araştırmada elde edilen veriler, frekans ve yüzde değerleri çıkarılarak tablo halinde sunulmuştur.

Bulgular ve Yorumlar

Türkiye’de eğitim yönetimi alanında yapılan doktora tezlerinde yer alan ön söz içeriklerinin incelenmesinde öğrencilerin doktora çalışmaları esnasında kendilerine katkıda bulunan 14 bireye (kategoride), 22 farklı biçimde (temada) minnettarlıklarını ifade ettikleri belirlenmiştir. Çalışma grubu olarak alınan 222 doktora tezi ön sözünde yer alan minnettarlık yönelimlerinin “tez danışmanı, eş ve çocuk, anne- baba ve kardeş, doktora dönemi ders hocası, tez izleme kurulu üyesi, arkadaş veya meslektaş, kurum veya kuruluş kategorilerinde ve manevi destek/ katkı, maddi/ fiziki destek, rehberlik, ihmal edilme, görüş/ eleştiri/ öneri, tolerans, bahsetme/ nasip etme, dua, fedakârlık, sabır/ hoşgörü, ilgi, istatistik/ analiz çalışması, uygulama izini verme, model/ örnek olma, ölçek geliştirilme, zaman ayırma, aidiyet, teşvik/ motivasyon, emek, fedakârlık, ölçek geliştirme, hoşgörü, sabır” temalarında toplandığı bulgulanmıştır. Bu bulgular tablo haline getirilerek aşağıda verilmiştir:

Tablo 2: Doktora tezlerinde yer alan minnettarlık ifadelerinin kişilere ve temalara dağılımı

Temalar	Danışman		Eş		Çocuklar		Anne-baba ve kardeş		Doktora ders hocaları		Tez izleme komitesi üyeleri		Kurum/ kuruluş		Arkadaş		Meslektaş / iş arkadaşı		Tez jüri üyeleri		Katılımcılar		Allah/ yaradan		Enstitü/ Fakülte çalışanlarına		Millet, Ülke ve Devlet		TOPLAM	
	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%	f	%
Manevi destek/ katkı	222	24	162	17.5	42	4.5	186	20.1	96	10.4	38	4.1	42	4.5	48	5.2	48	5.2	30	3.2					12	1.3			926	337.9
Maddi/ fiziki destek	30	9.4	176	55.3	16	5	18	5.7	12	3.8	12	3.8	6	1.9	24	7.5	24	7.5											318	13
Rehberlik	222	80.4			6	2.2			18	6.5	24	8.7	2.2						6	2.2								276	11.3	
İhmal edilme					138	100																							138	5.6
Görüş/ eleştiri/ öneri	18	13.8			6	4.6			54	41.5	22	16.9							30	23.1								130	5.3	
Tolerans			36	60	24	40																						60	2.6	
Araştırma bursu													30	100														30	1.2	
Araştırmaya katılma																				48	100							48	2	
Bahşetme/ nasip etme																							24	100				24	1	
Dua							24	100																				24	1	
Teşvik/ motivasyon	54	81.2					12	18.18																				66	2.7	
Emek	6	14.3					36	85.7																				42	1.7	
Fedakârlık			18	60	12	40																						30	1.2	
Sabır	18	27.3	18	27.3	24	36.4	6	9.1																				66	2.7	
Hoşgörü	12	20	24	40	18	30	6	10																				60	2.5	
İlgi	12	22.2	24	44.4			6	11.1							12	22.2												54	2.2	
İstatistik/ analiz									6	21.4			6	21.4	10	35.7	6	21.4											28	1.1
Uygulama izini													10	62.5						6	37.5							16	0.7	
Model/ örnek olma	24	75							12	25																		36	1.8	
Ölçek geliştirilme									30	100																		30	1.2	
Zaman ayırma	30	100																										30	1.2	
Aidiyet																										12	100	12	0.5	
TOPLAM	648	26.5	458	18.7	286	11.7	294	12	128	5.2	96	3.9	94	3.8	94	3.8	78	3.2	66	2.7	54	2.2	24	1	12	0.5	12	0.5	2444	100

Tablo 2'e göre 14 kategoride ve 22 temada toplanan minnettarlık yönelimlerinin toplam sayısı 2444 olarak bulgulanmıştır. Minnettarlık yönelimlerinin dağılımına bakıldığında “yazarın tez danışmanına 648 (%26.5), yazarın eşine 458 (%18.7), yazarın çocuklarına 286 (%11.7), yazarın anne-baba ve kardeşlerine 294 (%12), doktora ders hocalarına 128 (%5.2), tez izleme kurulu üyelerine 96 (%3.9), kurum ve kuruluşlara 94 (%3.8), yazarın arkadaşlarına 94 (%3.3), yazarın meslektaşlarına 78 (%3.2), tez jüri üyelerine 66 (%2.7), araştırma katılımcılarına 54 (%2.2), Allah'a/ Yaratana 24 (%1), enstitü/ fakülte 12 (%0.5), Millete, Ülkeye ve Devlete 12 (%0.5), olduğu görülmektedir. Toplam 2444 minnettarlık yöneliminin 648 tanesinin yalnızca tez danışmanına yönelik olduğu gözlenmektedir. Bu durum, tez yazım sürecinde tez danışmanlarının sunmuş oldukları rehberlik hizmetlerinin öğrenciler için ne kadar önemli olduğunu göstermektedir.

Öğrencilerin doktora tez danışmanlarına yönelik olarak sundukları minnettarlık yönelimlerinin nedenleri incelendiğinde sırasıyla: manevi destek/ katkı (n=222, %24), rehberlik (n=222, %80,4), motivasyon/ teşvik/ (n=54, %81.2), zaman ayırma (n=30, %100), maddi veya fiziki destekte bulunma (n=30, %9.4), model/ örnek olma (n=24, %75) eylemlerine yönelik olduğu görülmektedir.

Doktora öğrencilerinin eşlerine yönelik olarak sundukları minnettarlık yönelimlerinin dağılımları incelendiğinde sırasıyla: “fiziki destek (n=176, %55.3), manevi destek (n=162, %17.5), ilgi (n=24, %44.4), hoşgörü ve tolerans (n=24, %40), fedakârlık (n=18, %60)” türü katkılarına yönelik olduğu bulgulanmıştır. Tez yazarının çocuklarına yönelik olarak sundukları minnettarlık yönelimleri incelendiğinde sırasıyla: “ihmal edilme (n=138, %100), manevi destek (n=42, %4.5), sabır (n=24, %36.4)” gibi eylemlere dönük olduğu saptanmıştır. Tez yazarının eşine ve çocuklarına yönelik minnettarlık ifadelerindeki yoğunluk, yazarların eşlerinden aldığı destek ve çocukları ihmal etme, ilgisiz bırakma gibi durumlara bağlanabilir.

Doktora öğrencilerinin anne- baba veya kardeşlerine yönelik olarak sundukları minnettarlık yönelimlerinin dağılımları ise sırasıyla: “manevi destek/ katkı (n=186, %20.1), emek verme (n=36, %85.7), dua etme (n=24, %100)” eylemlerine yönelik olduğu görülmektedir. Anne-baba ve kardeşlere yönelik minnettarlık yönelimlerinin ilk sıralarda yer alması öğrencilerin sahip oldukları toplumsal değerler ve ailelerine olan bağlılıkları ile açıklanabilir.

Öğrencilerinin doktora dönemi ders hocalarına yönelik olarak sundukları minnettarlık yönelimlerinin dağılımlarının sırasıyla: “manevi destek veya katkıda bulunma (n=96, %10.4), görüş, eleştiri ve öneri sunma (n=54, %41.5), ölçek geliştirme (n=30, %100)” eylemlerine yönelik olduğu gözlenmektedir. Bu bulgulardan hareketle bir kısım öğrencilerin tez yazımı sürecinde doktora dönemi ders hocalarıyla iletişimini sürdürdükleri söylenebilir.

Doktora öğrencilerinin tez izleme kurulu üyelerine sundukları minnettarlık yönelimlerinin dağılımları incelendiğinde sırasıyla: “manevi destek veya katkıda bulunma (n=38, %4.1), rehberlik (n=24, %8.7), eleştiri ve öneri sunma (n=22, %16.9)” davranışlarına yönelik olduğu bulgulanmıştır. Tez yazarının doktora tez savunması jüri üyelerine yönelik olarak sundukları minnettarlık yönelimlerinin dağılımlarının “manevi destek veya katkıda bulunma (n=30, %3.2), görüş, eleştiri ve öneri sunma (n=30, %23.1), rehberlik (n=6, %2.2)” türü eylemlere yönelik olduğu gözlenmektedir. Tez yazarının doktora tez savunması jüri üyelerine yönelik olarak sundukları minnettarlık yönelimlerinin; tez danışmanı, doktora dönemi ders hocaları ve tez izleme kurulu üyelerine göre düşük düzeyde çıkması, bu üyelerle tez savunması esnasında bir araya gelmelerine veya bu üyelerle karşılaşmalarına bağlanabilir.

Doktora öğrencilerinin doktora tez çalışmaları süresince kurum veya kuruluşlara yönelik minnettarlık yönelimlerinin sırasıyla: “manevi destek verme ($\eta=42$, %4.5), maddi destek verme ($\eta=6$, %1.9), burs verme ($\eta=30$, %100)” eylemlerine yönelik olduğu bulunmuştur. Diğer taraftan doktora öğrencilerinin arkadaş ve diğer kişilere yönelik olarak sundukları minnettarlık yönelimlerinin sırasıyla: “manevi destek veya katkıda bulunma ($\eta=48$, %5.2), maddi veya fiziki destek verme ($\eta=24$, %7.5) ilgi ($\eta=12$, %22.2)” davranışlarına yönelik olduğu bulunmuştur.

Öğrencilerinin doktora dönemi meslektaş veya iş arkadaşlarına yönelik olarak sundukları minnettarlık yönelimlerinin ise sırasıyla: “manevi destek veya katkıda bulunma ($\eta=48$, %5.2) ve fiziki destek verme ($\eta=24$, %7.5), istatistik/ analiz ($\eta=6$, %21.4)” eylemlerine karşılık geldiği görülmektedir. Doktora tez öğrencilerinin arkadaş veya meslektaşlarına sundukları minnettarlık yönelimlerine ilişkin bulgular, doktora çalışmalarının akademik çevre kadar sosyal çevreyle birlikte götürüldüğüne işaret etmektedir.

Öğrencilerinin doktora dönemi katılımcılara sundukları minnettarlık yöneliminin ise araştırmaya katılma ($\eta=48$, %100) davranışına yönelik olduğu görülmektedir. Doktora öğrencilerinin doktora tez çalışmaları süresince enstitü ve fakülte yöneticilerine yönelik minnettarlık yöneliminin manevi destek veya katkıda bulunma eylemlerine dönük olduğu bulunmuştur.

Sonuç ve Öneriler

Araştırmada doktora öğrencileri, tez danışmanlarına, eş ve çocuklarına, anne ve babalarına dönük minnettarlık ifadelerinde daha uzun ve zengin cümleler kurarak diğer muhataplarına daha kısa ve sınırlı cümlelerle teşekkür ettikleri görülmüştür. Diğer bir ifade ile doktora öğrencilerinin “eş ve çocuklarına, anne- baba ve kardeşlerine dönük teşekkür ifadelerinde daha duygusal ve samimi cümleler; doktora dönemi ders hocaları, tez izleme kurulu üyeleri, arkadaş ve diğer muhataplarına minnettarlık beyanında bulunurken daha yüzeysel ve resmi cümleler kurdukları gözlenmiştir.

İncelenen 222 doktora tezi ön sözünde öğrencilerin toplam 14 muhataba 22 farklı temada 2444 minnettarlık yöneliminde buldukları belirlenmiştir. Minnettarlık yönelimlerinin daha çok sırasıyla: “danışmana, eş ve çocuklara, anne-baba ve kardeşlere” yoğunlaştığı saptanmıştır. Bu sonuçlar, öğrencilerin tez yazımı sürecinde en çok yardım veya destek aldıkları kişilerin tez danışmanları ve aile bireyleri olduğunu göstermektedir. Danışmana yönelik minnettarlık ifadelerinin ilk sırada yer alması, tez danışmalarının öğrencilere sunmuş olduğu maddi ve manevi desteğin ne kadar anlamlı olduğunu göstermektedir.

Eş, çocuk, anne, baba ve kardeşlere yönelik minnettarlık yönelimlerinin yoğunluğu ise aile bireylerinin doktora öğrencilerine vermiş oldukları maddi / manevi destekleri ve öğrencilerin aile bireyleri ile olan bağlılık düzeyleri ile açıklanabilir. Bu sonuçtan hareketle tez öğrencilerinin sahip olduğu toplumsal değerler, minnettarlık ifadelerinin biçimlenmesinde ve yoğunlaşmasında önemli rol oynadığı söylenebilir.

Cheng (2012) tarafından yapılan araştırmada; tez ön sözlerinde yer alan minnettarlık yönelimlerinin öğrencilerin sahip olduğu toplumsal değerlerin bir yansıması olduğu yönünde benzer sonuçlara ulaşılmıştır. Al-Ali (2010) tarafından yapılan araştırmada öğrencilerin tez ön sözlerini yazarken kendi dini değer ve inançlarının etkisinde kaldıkları bulgusuna ulaşılmıştır. Benzer şekilde Zare-ee ve Hejazi, (2019) ve Paul-Hus ve Desrochers, (2019)’ın yapmış oldukları iki farklı çalışmada, öğrenciler tarafından yazılan lisansüstü tezlerde “Allah’a şükretme, peygambere teşekkür etme” gibi manevi ifadelerin yer aldığını belirtmiştir.

Yurt dışında yapılan tez çalışmalarında bulunan ve bir kısım örnekleri yukarıda verilen manevi değerlere ilişkin beyanların benzer şekilde bu çalışmada incelenen tezlerde de yer bulduğu belirlenmiştir. Örneğin bir doktora öğrencisi tarafından yazılan tez ön sözünde - tez yazımı sürecinde katkısı olan kişilere minnettarlığını sıraladıktan sonra- "..., son olarak mensubu olmaktan gurur duyduğum 'milletime', 'ülkeme' ve 'devletime' çok teşekkür ederim" beyanında bulunmuştur.

Doktora öğrencilerinin yazdıkları tezlerde yer alan ön söz ifadelerinin şekillenmesinde içinde buldukları toplumun değerlerinin (Cheng, 2012) ve muhataplarının beklentilerinin etkisinin olduğu (Karakaş, 2010) görülmektedir. Tez ön sözlerinde muhatapların beklentileri (Bach ve Harnish, 1979; Hyland, 2004; Hyland ve Tse, 2004) ve öğrencilerin ailelerine olan bağlılıkları etkili olmaktadır.

Araştırmada doktora öğrencileri tez ön sözlerinde: "tez danışmanlarına, eş ve çocuklarına (evli olanlar), anne-baba ve kardeşlerine, tez izleme kurulu üyelerine" yönelik minnettarlık beyanlarını yapılandırırken ağırlıklı olarak "isim ve neden" belirttikleri görülmüştür. Araştırmada elde edilen başka bir sonuç ise öğrencilerin; tez danışmanlarına, aile bireylerine ve tez izleme kurulu üyelerine teşekkür beyanlarında bulurken açık teşekkür stratejilerini temel alırken tez savunması jüri üyelerine, doktora dönemi ders hocalarına, meslektaşlarına ve diğer muhataplarına yönelik teşekkür beyanlarında kapalı teşekkür stratejilerini temel aldıkları belirlenmiştir. Akademik çalışmalarda minnettarlık beyanlarında temel amaç muhatapların beklentilerini karşılamaktır (Bach ve Harnish, 1979).

Yapılan çalışmada eğitim yönetimi alanında yazılan doktora tezi ön sözlerinde yer alan minnettarlık yönelimlerinin büyük oranda benzerlikler arz ettiği görülmektedir. Bu benzerlik öğrencilerin tez ön sözü yazarken mevcut tezleri örnek almaları ile açıklanabilir. Tez ön sözlerindeki bu benzerlik, tıpkı alıntılar gibi zaman içerisinde olgunlaşmaktadır (Desrochers vd., 2018).

Yapılan incelemede eğitim yönetimi alanında tez ön sözü yazımı konusunda bir standartın olmadığı görülmüştür. Örnek olarak bir kısım öğrenciler, ön söz sayfalarının sonunda isim, soy isim, tarih gibi bilgilere yer verirken bir kısım öğrencilerin bu durumu dikkate almadıkları görülmüştür. Araştırmada Türkiye'de doktora öğrencilerinin, tez ön sözlerini yazarken büyük oranda resmi dil kullandıkları gözlenmiştir. Yurtdışında yapılan araştırmalarda ise tez ön sözlerinde resmi dilin yanı sıra kişiler arası bir dilin de kullanıldığı bulgulanmıştır. Brown ve Henderson (akt. Paul-Hus ve Desrochers, 2019) tarafından yapılan bir çalışmada tez çalışması yapan bir öğrencinin yazmış olduğu ön sözde arkadaşına evlenme teklif ettiği görülmüştür (örnek; "..., özellikle de Lorna'nın inanılmaz desteğini vurgulamak isterim. Lorna, benimle evlenir misin? ").

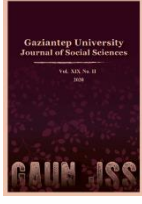
Tez ön sözlerinde bir standartın oluşması bağlamında minnettarlık ifadeleri yazılırken; "unvan (varsa), ad, soyad, kurum/ kuruluş, yapılan katkı" bilgilerine yer vermelerine yer verilmesi muhatapların beklentileri açısından önemlidir. Yapılan tez çalışmaları resmi veya özel kurum/ kuruluş tarafından desteklenmiş/ fonlanmış ise teşekkür beyanında belirtilmesi, proje adına/ numarasına yer vermeleri önerilir.

Tez ön sözlerinde teşekkür edilecek kişiler aynı grubun veya kurumun mensupları ise toplu isimlendirmeler yapılabilir. Teşekkür beyanlarında mahremiyeti korunacaklar kişiler var ise sadece ad veya onları temsil edecek "kotların" kullanılması önerilir. Son olarak tez ön sözleri, açık, anlaşılır ve yalın bir dille yazılmalıdır.

Kaynakça

- Al-Ali, M. N. (2010). Generic Patterns and Socio-Cultural Resources in Acknowledgements Accompanying Arabic Ph.D. Dissertations. *Prag-matics*, 20, 1-26.
- Bach, K., ve Harnish, R. M. (1979). *Linguistic communication and speech acts*. The MIT Press.
- Berelson, B. (1952). *Content analysis in communication research*. Illinois: The Free Press, Glencoe.
- Cheng, S. W. (2012) A Contrastive study of master thesis acknowledgements by taiwanese and north american students. *Open Journal of Modern Linguistics*.2, 1, 8-17.
- Corbin, J. ve Strauss, A. (2008). *Basics of qualitative research: Techniques and procedures for developing grounded theory*. Thousand Oaks: Sage.
- Creswell, J. W. (1994). *Research design: qualitative and quantitative approaches*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Desrochers N., Paul-Hus A., Haustein S., Costas R., Mongeon P. ve Quan-Haase A, (2018). authorship, citations,acknowledgments and visibility in social media: symbolic capital in the multifaceted reward system of science. *Social Science Information (SSI)*. 57(2):223–48.
- Desrochers, N, Paul-Hus, ve A, Pecoskie, J (2019) Five decades of gratitude: a meta-synthesis of acknowledgements research. *Journal of the Association for Information Science and Technology*, 68(12): 2821–2833.
- Giannoni, D. S. (2002). Words of gratitude: a contrastive study of acknowledgement texts in english and italian research articles. *Applied Linguistics*, 23(1), 1-31.
- Hyland, K. (2004). Graduates’ gratitude: The generic structure of dissertation acknowledgements. *English for Specific Purposes*, 23, 303-324. doi:10.1016/S0889-4906(03)00051-6
- Hyland, K., ve Tse, P. (2004). “I would like thank my supervisor”: Acknowledgements in graduate dissertations. *International Journal of Applied Linguistics*, 14, 259-275. doi: 10.1111/j.1473-4192.2004.
- Karakaş, Ö. (2010). *A Cross-cultural study on dissertation acknowledgments written in English by native speakers of Turkish And American English*. (Yayımlanmamış doktora tezi). Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara
- Karataş, Z. ve Uzun, K. (2004). Şükran mı duyuyoruz yoksa minnettar mıyız? *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 411-440
- Ohashi, J. (2008). Linguistic rituals in Japanese thanking: Balancing obligations. *Journal of Pragmatics*, 40, 2150 – 2174.
- Paul-Hus A. ve Desrochers N (2019) Acknowledgements are not just thank you notes: A qualitative analysis of acknowledgements content in scientific articles and reviews published in 2015. *PLoS ONE* 14(12): e0226727. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0226727>
- Searle, J. R. (1969). *Speech acts: an essay in the philosophy of lan-guage*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Seggie, F. N., & Bayyurt, Y. (2015). *Nitel araştırma (Yöntem, teknik, analiz ve yaklaşımları)*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Wach, E. (2013). Learning about qualitative document analysis. <https://opendocs.ids.ac.uk/opendocs/bitstream/handle/20.500.12413/2989/PP%20InBrief%2013%20QDA%20FINAL2.pdf?sequence>.
- Wong, M. L. (2009). Expressions of gratitude by Hong Kong speakers of English: Research from the International Corpus of English in Hong Kong (ICE-HK). *Journal of Pragmatics*, doi: 10.1016/j.pragma.2009.09.022.

-
- Yang, W. (2015). Genre Analysis of Dissertation Acknowledgements: A Comparative Study across Contexts, 3L: *The Southeast Asian Journal of English Language Studies* – Vol 19 (2): 27 – 40)
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2011). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin
- Yin, R. K. (2003). *Case study research design and methods* (3rd edition). London: Sage Publications
- Zare-ee, A. ve Hejazi, S. Y (2019). Acknowledgement Structure in Persian and English Theses and Dissertations: A Contrastive Genre Analysis. *Arab World English Journal*, 10 (1) 347 DOI: <https://dx.doi.org/10.24093/awej/vol10no1.29>).
-

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Rewriting “That Story:” Anne Sexton, Carol Ann Duffy, and Margaret Atwood

“O hikaye”yi Yeniden Yazmak: Anne Sexton, Carol Ann Duffy ve Margaret Atwood

Burcu KAYIŞCI AKKOYUN^{a*}

^a Assistant Professor, Boğaziçi University, Department of Western Languages and Literature, İstanbul / TURKEY
ORCID: 0000-0001-6752-8676

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 25 Ekim 2020

Kabul tarihi: 25 Şubat 2021

Anahtar Kelimeler:

Feminist yeniden yazım,

Mit,

Masallar,

Şiir

ARTICLE INFO

Article History:

Received October 25, 2020

Accepted February 25, 2021

Keywords:

Feminist rewriting,

Myth,

Fairy tales,

Poetry

ÖZ

Bu makale Anne Sexton, Carol Ann Duffy ve Margaret Atwood’un revizyonist mit yazımı projelerinde erkek egemen toplumun norm ve kurumlarının kadınlar ve toplumsal cinsiyet eşitliği üzerindeki olumsuz etkilerini ortaya çıkarmak ve reddetmek için kullandığı stratejileri ele alır. Şairler klasik mit ve masalları bu kez tarihsel ve sosyokültürel anlatılardan dışlananların göz ardı edilen hikayelerini anlatmak amacıyla yeniden yazarlar. Sexton, Duffy ve Atwood’un yeni hikayeleri toplumsal cinsiyet kalıplarını mizahi öğelerle ve ters köşelerle altüst eder ve kadınlara tarih boyunca atfedilen ikincil rolleri reddeder. Şiirlerdeki kadın karakterler erkek şiddeti ve yetersizlik hissinden kaynaklanan içselleştirilmiş suçluluk duygularıyla yüzleşerek edebi (yeniden) üretim aracılığıyla güçlerini geri kazanırlar. Bu makale bahsi geçen stratejilerin kadınların bağımsız kimlik inşasına katkıda bulunabileceğini ve erkek egemen düzenin baskıcı söylemine karşı elzem bir eleştirel karşılık oluşturabileceğini iddia eder.

ABSTRACT

This paper examines the strategies Anne Sexton, Carol Ann Duffy, and Margaret Atwood employ in their revisionist mythmaking project to disclose and denounce the detrimental impact of patriarchal norms and institutions on women and gender equality. The poets rewrite classical myths and fairy tales this time to tell the stories of those who have been excluded from historical and sociocultural narratives. The new stories of Sexton, Duffy, and Atwood unsettle gender stereotypes with humorous and purposely bathetic plot twists and enable women to reject secondary roles historically attributed to them. Female characters in the poems reclaim their power through literary (re)creation by confronting male domination and internalized guilt over feelings of incompetence. This paper proposes that these revisionist strategies may help to forge an independent identity for women, artists and non-artists alike, and to generate the necessary critical response against the oppressive discourse of patriarchy.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: burcu.akkoyun@boun.edu.tr

Introduction

In one of her most renowned poems “Diving into the Wreck,” Adrienne Rich encapsulates the main challenge and endeavour of the female artists through the voice of a poet diving into the ocean of history to “explore the wreck” and “to see the damage that was done / and the treasures that prevail” (1973, p. 23). These literary figures have countered the damage caused by the incarcerating ways of phallogentrism and patriarchy by salvaging and telling women’s own stories instead of being forced to read, again in Rich’s words, the “book of myths / in which / our names do not appear” (1973, p. 24). In line with the rise of 1970s feminist criticism that scrutinizes reductionist cultural and literary representations of women, they undertake the artistic task of rewriting fairy tales and (classical) myths to problematize and denounce patriarchal norms and institutions detrimental to women’s empowerment and gender equality. This paper will examine the feminist revisionist mythmaking strategies in the selected poetry of Anne Sexton, Carol Ann Duffy, and Margaret Atwood. The feminist revisionist endeavour is a grand project that includes many other poets and writers. The scope of this paper, however, is limited to these three names due to the complementary perspectives they present and the common subversive techniques they adopt such as humorous and at times bathetic plot twists. Sexton, Duffy, and Atwood unsettle gender stereotypes and enable their female characters to embrace their power by confronting male domination and feelings of incompetence through literary (re)creation. This paper proposes that these revisionist strategies may help to forge an independent identity for women, artists and non-artists alike, and to generate the necessary critical response against the oppressive discourse of hegemonic masculinity.

Myths and Fairy Tales: Definitions and Issues

The word “myth” is derived from Greek *mythos*, which has various meanings such as “word,” “saying,” “story,” and “fiction” (Buxton, 2021). In the most common and literal understanding of the word, stories about origins, creation, metamorphosis, and annihilation featuring gods, goddesses or other supernatural entities are set in places beyond human reach outside historical continuum. These myths can be considered humanity’s building blocks of knowledge insofar as they both formulate and transfer beliefs and values through which humans make sense of the world. As Northrop Frye (1963) stated, there are in fact close affinities between myth and literature since “mythology as a total structure, defining as it does a society’s religious beliefs, historical traditions, cosmological speculations -in short, the whole range of its verbal expressiveness- is the matrix of literature” (p. 33). Myths, in other words, function like an overall framework for literature with their compact form and thematic variety. At the same time, “once established in their own right, they may then be interpreted dogmatically or allegorically,” (Frye, 1961, p. 599) and this dual hermeneutic operation between formal fixity and contextual malleability has enabled writers, poets, and artists to revisit and adapt mythical content in various aesthetic forms, styles, and genres.

Fairy tales are similar to myths in that they also operate as meaning-making mechanisms and contribute to, if not shape, the identity formation process of children. According to Bruno Bettelheim (1977), with their overt and covert meanings, these tales carry “important messages to the conscious, the unconscious, and the preconscious mind, on whatever level each is functioning at the time” (p. 6). They also present ways of coping with life’s predicaments and difficult situations such as death and loss. Due to their representative function, fairy tales are built on simplistic patterns, which “permits the child to come to grips with the problem in its most essential form, where a more complex plot would confuse matters for him ... [Their] figures are clearly drawn; and details, unless very important, are eliminated. All characters are typical rather than unique” (Bettelheim, 1977, p. 8). This is why the characters are either pure good or pure evil;

the beautiful princess is saved from a difficult situation almost always by the prince charming, and they get married to live happily ever after. The order is further restored once evil and ugly stepmothers and witches receive their retribution. These plots may be useful for the socio-psychological development of children to a certain extent as they provide them with a sense social integration and hope in the face of problems, and Bettelheim's positive interpretation of fairy tales is based on this aspect. Jack Zipes (1994) echoes Bettelheim in recognizing the importance of fairy tales and myths in maintaining the process of socialization. Fairy tales and myths are similar insofar as they both function as social and ideological meaning-making mechanisms or cognitive frameworks for individuals. Those details omitted from the simplistic and totalizing pattern of myths and tales, however, more often than not contain equally significant and indispensable messages, rendering what Hans Blumenberg (1988) would call "work on myth" (*Arbeit am Mythos*) an urgent task for those who are satiated with one-dimensionality of the same old story.

Myths and fairy tales are first and foremost stories, but they are not *just* stories; they reflect a particular perspective and represent rigid social codes, norms, and stereotypes as they condense and embed their messages in the actions. Frank Kermode's caveat about the myth of the apocalypse in fact applies to all stories created and narrated with fixed, exclusive mindsets: "We have to employ our knowledge of the fictive" if we do not want to "sink quickly into myth, into stereotype" (2000, p. 124). Defining "myth" as a "mode of signification" laden with specific discourses, Roland Barthes (1972) similarly drew attention to the "fundamental character" of the mythical concept, which is "to be *appropriated [sic]*" (p. 119) so that cultural and ideological constructs pass as natural and unchangeable. While Zipes agrees with Bettelheim on the indispensability of fairy tales and myths, he, like Barthes, also acknowledges their culturally and ideologically constructed, reductionist formulation. He observed that they "reinforced the patriarchal symbolical order based on rigid notions of sexuality and gender," and the stereotypes depicted in them "tended to follow schematic notions of how young men and women should behave" (2006, p. 194). Zipes's comment is particularly relevant to the departure point of feminist criticism, which is the representation of women in literary and cultural products, notwithstanding different agendas and priorities within the movement.

Feminist Criticism and Revisionist Mythmaking

Feminist theory, which flourished in the aftermath of the 1960s women's liberation movement, has targeted texts written by male authors who attribute secondary roles to women and represent them in disempowering contexts. It thus resonates with women's simultaneous search for equal rights and opportunities in the socio-political arena. Hélène Cixous's seminal essay "Sorties" opens with a list of binary oppositions in which women are positioned as the inferior "other" of the descriptors historically associated with men: if he embodies "activity," then she embodies "passivity;" if he is the "sun," she is the "moon"; if he represents "culture," she is the voice of "nature" (1975/ 1986, p. 63). These hierarchical oppositions prevent women from articulating their own modes of expression, which should be the utmost priority for the intellectual and artistic emancipation of women. In another equally influential essay, "Laugh of the Medusa," Cixous (1976) invited all women to "liberate the New Woman from the Old by coming to know her-by loving her for getting by, for getting beyond the Old without delay..." (p. 878). Elaine Showalter (1979) seems to respond to Cixous's call by introducing "gynocriticism" to the feminist lexicon. She divides feminist criticism into two varieties according to their focal points: while the first variety is concerned "with woman as the consumer of male-produced literature," the second focuses on woman as "the producer of textual meaning," in other words, on woman who engages with female creative power and possibilities of a female language (p. 216). Gynocritics explore literary works through this second vision in order "to construct a female framework for the analysis of women's literature, to develop new models based on the study of

female experience, rather than to adapt male models and theories” (1979, p. 217). With her work whose title is inspired by Woolf’s “A Room of One’s Own,” namely *A Literature of Their Own*, Showalter (1977) herself set an example for the program of gynocriticism by analysing the works of British women novelists ranging from Charlotte Brontë to Lessing. Similarly, Sandra Gilbert and Susan Gubar (1979) re-read the works of major Victorian novelists and poets such as Jane Austen, the Brontës, George Eliot, Christina Rossetti, and Emily Dickinson to disclose the distinct aesthetic sensibilities they strived to forge amidst the male dominated creative circles of the Victorian era. The title they chose for their book is thus telling too like that of Showalter. *The Mad Woman in The Attic* is an allusion to Bertha Mason, who is held captive in an attic room by her husband Rochester in Charlotte Brontë’s *Jane Eyre*.

Feminist discursive practices championed by critics such as Cixous, Showalter, Gilbert and Gubar have been conveniently employed by the pioneers of the revisionist mythmaking project in female mythopoetic writing as the checks and balances of sociocultural configurations. These practices could “re-appropriate” and reconstruct existing stories to go beyond gender stereotypes and binary oppositions perpetuated by what Cixous (1975/ 1986) described as the solidarity between logocentrism and phallogentrism (pp. 63-64), a duality that excludes women from the realm of reason and so-called meaningful creation. It is vital to erase the detrimental impact of this solidarity on women, and to avoid, in Kermode’s terms, sinking into the exclusionary myth of logocentric and phallogentric supremacy. If, as Barthes (1972) suggested, “myth is always a language robbery” (p. 131) conveniently catering to the interests of power holders, it is only legitimate that women writers counteract patriarchal oppression that has been permeating “his/tory” with their fresh stories. If (diverse) female perspectives are neglected in ancient myths and fairy tales as well as in novels written by men, and consequently women are trapped in limiting categories of angel vs. evil / which, or submissive vs. rebel / destructive, bereft of distinct voices, then, as Alicia Ostriker (1982) aptly stated, they must “steal the language” for genuine self-expression (p. 69). Following this subversive act of robbery described by both Barthes and Ostriker, the new stories composed “by female knowledge of female experience” could gradually replace the old ones that “stand as foundations of collective male fantasy” (Ostriker, 1982, p. 73). Defining revision as “entering an old text from a new critical direction,” and more importantly as “an act of survival,” Rich (1972) also underlined the significance of delving into the stock representations of existing stories since “until we can understand the assumptions in which we are drenched we cannot know ourselves” (p. 18). This endeavour is thus valuable not only as an urgent response to male perpetuation of inequality but also as an opportunity to foster self-awareness, which would eventually lead to collective action by women. With a parallel lexicon and focus, Sandra Gilbert (1980) contended that the outsider position traditionally assigned to women could indeed enable them to “own only [their] own vision and therefore [they] can steal into the house of myth, *see [sic]* everything, and say, for the first time (and thus with the dearest freshness) what everything means to [them]” (p. 9). In this respect, the revisionist strategies adopted by Sexton, Duffy, and Atwood help to amplify women’s unique voices similarly to their predecessors and contemporaries in feminist criticism and female literary production.

Rising above the Myth through Subversive Poetry: Sexton, Duffy, and Atwood

As explained by Caroline King Barnard Hall (1989) in her comprehensive work on the poet, Sexton began to entertain the idea of rewriting fairy tales due to her daughter Linda Grey Sexton’s interest in the tales. The choice of tales to transform was “spontaneous and instinctive; she chose the ones she liked because they suggested to her a special or particular meaning” (Hall, 1989, p. 92). Sexton must have received the subliminal messages Bettelheim mentions in his analysis of fairy tales, but not without transforming those familiar messages through the

filter of her wit, which in fact permeates all her poetry, and not without disclosing the dark side of the familiar. *Transformations* is thus a fitting title for such an innovative poetic intervention. Hall (1989) contextualized Sexton's collection by pointing out the continuity in her voice and tone: "One salient characteristic of many Sexton poems is the straight, sensible voice that lends a hint of absurdity to the poems' treatment of their subjects. The humor in these 'transformations' works much in the same way, with perhaps a darker and more absurd emphasis" (p. 9). *Transformations* (1971) includes sixteen poems, which situate Grimms' fairy tales within new frameworks. In addition to the initial prologue that introduces the work as a whole, the first part of each poem acts as a mini prologue that presents its thematic core from a modern viewpoint and is followed by a retelling of the relevant tale.

In the introductory poem entitled "The Golden Key," Sexton, anticipating Gilbert, enjoys the advantage of her outsider position and identifies herself as the persona of the poems: "The speaker in this case / is a middle-aged witch, me-" (p. 1). She is the "witch" of the stories insofar as she invites her readers to be alert to cliché plotlines or happy endings of the traditional fairy tales. It is interesting that she introduces a sixteen-year-old boy to a group of people (supposedly her friends) rather than building her poem on a young female figure. This boy "wants some answers" and "he is each of us" (p.1). The golden key she symbolically makes the boy have "opens this book of odd tales / Which transform the Brothers Grimm" (p. 1). Sexton's wording here in this second line is intriguing in the sense that she seems to describe her endeavour as a woman poet through a metonymy. Her own "odd book of tales" becomes the representative of her career-long interest in overturning patriarchal codes embedded in familiar stories. The second line operates as another metonymy that functions at a different level: transforming Grimm Brothers hints both at transforming men in general and changing their problematic views on women, and at revisiting the tales they have created with stories that are told differently. The colloquial language that includes slang words and unusual similes contributes to the effect Sexton aims to create by deflating the tediously romantic component of the typical stories. As Ostriker (1982) also argued, the poet desentimentalizes fairy tales to identify the predetermined gender roles and the suffocating pressure of sociocultural constructs such as married life. In the prefatory stanzas of "Snow White and Seven Dwarfs," she sarcastically exalts virginity and female innocence:

No matter what life you lead
 the virgin is a lovely number:
 cheeks as fragile as cigarette paper,
 arms and legs made of Limoges,
 lips like Vin Du Rhône,
 rolling her china-blue doll eyes
 open and shut.
 Open to say,
 Good Day Mama,
 and shut for the thrust
 of the unicorn.
 She is unsoiled.
 She is as white as a bonefish. (p. 7)

This prologue portrays a stereotypical female figure that has dominated poetry and fiction for centuries as a reflection of what Ostriker (1982) would call "the collective male fantasy" (p. 73). However, Sexton depicts the so-called ideal (beautiful and delicate) woman with peculiar similes. In her humorous adaptation of the Petrarchan and Elizabethan blazon tradition that praises the body parts of the beloved with stock phrases such as "red cheeks" and "rosy lips," Snow White has cheeks "as fragile as cigarette paper" and "arms and legs made of Limoges" porcelain. The rest of the poem, like the original fairy tale, tells the story of Snow

White and her stepmother's attempts to kill her due to the former's surpassing beauty. As the slang word "dumb-bunny" suggests, Snow White fails to escape her stepmother's malice despite the help of the dwarfs. Finally, the stepmother makes her bite the poisonous apple, and she falls into a deep sleep from which she awakes thanks to the prince as expected. What is unexpected is the way Sexton depicts the rescue scene: "As the prince's men carried the coffin / they stumbled and dropped it / and the chunk of apple flew out / of her throat and she woke up miraculously" (p. 9). The scene is a complete bathos that subverts the dynamics of a typical romantic union between the prince and the princess. Sexton highlights the preposterousness of such easy solutions and rather writes her own bizarre finale through a bathetic twist. At the end of the poem, Snow White is yet again seen rolling her china-blue eyes "and sometimes referring to her mirror / as women do" (p. 9). China blue-doll eyes connote a mechanical quality or a kind of inactivity on the female figure's part. She seems to have lost a "human" quality as nothing but a simple doll existing for the prince's pleasure. These last lines of the poem, which are reminiscent of the Evil Queen's words in the original story and which the speaker utters sarcastically in a matter-of-fact manner, can also be interpreted as Sexton's criticism against representation of women as obsessed with their beauty. Sexton implies that women have had to internalize the idea that their social standing depends on their beauty while the boundaries of where they stand are usually determined by the male gaze.

In another poem called "Cinderella", Sexton tells "that [classic] story" in which "Cinderella fit into the shoe / like a love letter into its envelope" (p. 56). This simile indicates celebration of love between the heroine and the prince, which is almost always crowned with a happy marriage in the end. Marriage indeed does take place in the poem too; however, Sexton's sarcastic straightforwardness and unusual imagery is at work again to signal that there is something wrong with that hackneyed mentality. The ball in which the two lovers meet is "a marriage market" (p. 54), and the prince has the liberty to choose any woman he wants for a wife as if he goes shopping. As in the most of Sexton's transformations, the most remarkable part of the poem is the closing stanza, which, after being introduced by the prologue, conveys the subversively humorous message with a punchline:

Cinderella and the prince
 lived, they say, happily ever after,
 like two dolls in a museum case
 never bothered by diapers or dust,
 never arguing over the timing of an egg,
 never telling the same story twice,
 never getting a middle-aged spread,
 their darling smiles pasted on for eternity.
 Regular Bobbsey Twins.
 That story. (pp. 56-57)

It should be noted that in the process of marriage, not only Cinderella but also the prince turns into a doll in a museum. Similar to the engraved figures in Keats' Grecian urn, they are frozen in time with smiles on their faces. Sexton, however, employs the same image to stress the insufficiency of commonly accepted views on marriage, which overlook the deeper realities and hidden challenges of partnership and parenthood unlike Keats, who cherishes the power of art with the Grecian urn and his poetry. The twist that damages the much celebrated idea of marriage is that Cinderella and the prince have lost contact with life; they are doomed to silence without a change to discuss or an issue to solve together. Sexton demonstrates that simplistic patterns would fail in portraying and understanding relationships. Even if the characters and the actions remain the same, the novelty and the significance of Sexton's work lies in her attempt to capture and express the possibility of different ways of looking at social norms and practices that have been taken for granted, or in Barthesian terms, that have been naturalized in the course

of history. As Ostriker (1982) also observed, despite the “ruthless changelessness” and the “pre-determined plots” of the fairy tales, this time at least “the teller is mobile” (p. 86). This narrative mobility enables the poet to tell alternative stories to the reader, which would in return enable the audience to re-evaluate familiar themes and their restrictive hold on individuals, especially women.

Carol Ann Duffy’s *The World’s Wife* (1999), like Sexton’s *Transformations*, is suggestive of the poet’s thematic preoccupation in the volume from the very first encounter with the title. The British-English colloquial expression “the world and his wife,” that is “a great many people, especially in a particular place, at a particular time,” (dictionary.cambridge.com) acquires a new meaning with the slight change Duffy makes in its form. The dramatic monologues voiced by well-known female characters in mythology as well as by fictional wives of famous male literary, historical, and pop culture figures reveal women’s potential to “overturn the atavistic concept of woman as man’s accessory” (Dowson, 2016, p. 136). “Little Red-Cap,” the opening poem of the collection, is noteworthy in that it not only subverts the classic fairy tale with a feminist agenda but also allows Duffy to narrate a version of her own journey as a poet and describe the male pressure on women writers. The challenges she has encountered are indeed reminiscent of those explored by Gilbert and Gubar (1979) in the works of women writers who tried to find their own voice in androcentric Victorian literature. In this respect, that the young speaker in the poem is cajoled and captivated by the wolf’s poetry as he reads it out loud could be interpreted as an insinuation of male domination in art and literature, and greater publication opportunities men usually, if not always, have. Only ten years later, is the speaker able to realize “that a greying wolf / howls the same old song at the moon, year in, year out, / season after season, same rhyme, same reason” (1999, p. 4). Initial fascination is replaced with disappointment and an ensuing sense of artistic awareness as a woman poet. It is perhaps no coincidence that the poem closes with an unexpected twist which is the now wiser woman’s / poet’s symbolic murder of the wolf:

I took an axe to a salmon
to see how it leapt. I took an axe to the wolf
as he slept, one chop, scrotum to throat, and saw
the glistening, virgin white of my grandmother’s bones.
I filled his old belly with stones. I stitched him up.
Out of the forest I come with my flowers, singing, all alone. (p. 4)

In a discussion of *The World’s Wife* with Barry Wood (2005), Duffy explained that the grandmother’s bones represent “the silent women who aren’t present in English Literature” (as cited in Dowson, 2016, p. 24). The wolf, or the male genius considered superior throughout the ages, feeds on female support and imagination while either misrepresenting or completely disregarding these characters in his art. Jeanette Winterson in her 2015 review of the collection emphasized the organic link between women and creative power and compellingly interpreted the same lines from “Little Red-Cap:” “the skeleton of language is female. Deeper, it seems, than our mother tongue.” It is thus a fitting piece to open a sequence of poems created with the now independent voice of the poet who wants to cherish the multiple manifestations of the female and women’s solidarity. The wolf has to be murdered, that is, the daunting presence of men has to be limited and their pressure on women in public and private spheres ended for women to reclaim their power that has been historically vilified as dangerous and demonic in line with the binary system establishing gender perceptions.

“Eurydice” revisits the theme of artistic creation through Eurydice’s retelling of what actually has happened in the underworld with her husband Orpheus, or “Big O,” as she calls him. Tired of silently staying in the background and seemingly acquiescing in all the descriptors that speak on her behalf, Eurydice would “rather speak for [herself] / than be Dearest, Beloved,

Dark Lady, White Goddess, etc., etc.” (1999, p. 59). She addresses her female friends and tells them the story of her suffocating marriage exacerbated by Orpheus’s inflated ego due to his fame as a poet (unlike the original myth in which he is a renowned musician). Orpheus is simply a different version of the wolf that tells the same story season after season in the previous poem.

Like it or not,
I must follow him back to our life –
Eurydice, Orpheus’ wife –
to be trapped in his images, metaphors, similes,
octaves and sextets, quatrains and couplets,
elegies, limericks, villanelles,
histories, myths. (p. 60)

Eurydice, as a representative of all women who are made to fit into literary and sociocultural moulds, feels trapped in her relationship. Whereas in the classic myth Orpheus, despite being told otherwise, looks back at Eurydice in the underworld, fearing that the gods may be fooling him and not give his wife back, Eurydice of Duffy’s poem does everything she could to make him turn his head. She light-heartedly tells her friends what really happened: “Girls, forget what you’ve read. / It happened like this – / I did everything in my power /to make him look back (p. 61). This subversive twist disrupts the commonly accepted dynamics of marriage based on the passivity of women. It is Orpheus’s undying love that has been praised all the while, and yet by giving a voice to the ostensibly ineffectual woman behind the successful man, Duffy, as Dowson (2016) has also stated, overturns this romantic façade. Eurydice does not want to go back to her old life and simply wants to be heard. The following lines are remarkable too in the sense that this time she herself becomes a different version of the woman poet embodied in the figure of “Little Red-Cap:” “I was thinking of filching the poem / out of his cloak, / when inspiration finally struck. / I stopped, thrilled” (p. 61). Eurydice stops just because she finally finds her own voice thanks to Duffy’s poem. If women must first steal the language as stated by Ostriker (1982) and Gilbert (1980), now is the time to build distinct female perspectives with it.

The myth of Circe is another story Duffy re-fabricates to further empower its heroine and demonstrate the arguably justifiable causes behind the effects. Circe of the source story is an enchantress who can transform those that offend her into wolves, lions, and swine by magical potions. When Odysseus comes to her island Aeaea with his men, she changes the crew into swine. As she falls in love with him, she agrees to reverse the spell, and the two become lovers for a year. Duffy’s poetic frame, however, includes only Circe whom the poet portrays as utterly embracing her gifts as a sorceress and reclaiming her power through them. “One way or another, all pigs have been mine- / under my thumb, the bristling, salty skin of their backs, /in my nostrils here” (1999, p. 47), Circe says, as she tries new recipes with the bodies and relishes them with joy akin to erotic pleasure. Duffy employs the typical image of a woman in the kitchen, but the way Circe describes the ingredients implies more than a simple cooking arrangement:

Lay two pig’s cheeks, with the tongue,
in a dish, and strew it well over with salt
and cloves. Remember the skills of the tongue –
to lick, to lap, to loosen, lubricate, to lie
in the soft pouch of the face – and how each pig’s face
was uniquely itself, as many handsome as plain,
the cowardly face, the brave, the comical, noble,
sly or wise, the cruel, the kind, but all of them,
nymphs, with those piggy eyes. Season with mace. (p. 48)

Circe’s description of pigs with human attributions also hints at the pleasure of revenge: these men -turned pigs- with unique features seem to get what they deserve. In fact, Circe has

already made this clear when she says that all pigs have been hers in the preceding lines. The cooking instructions Circe calmly gives to the nymphs reveal the men's wrongdoings the most unforgivable of which is ignoring her feelings: "Look at that simmering lug, at that ear, / did it listen, ever, to you, to your prayers and rhymes, / to the chimes of your voice, singing and clear? Mash / the potatoes, nymph, open the beer. Now to the brains" (p. 48). This half angry and half celebratory tone gives Duffy's work on myth its subversive twist. The final line of the stanza highlights the theme of revenge with its menacing tone that lies beneath the surface: "When the heart of a pig has hardened, dice it small" (p.48). Women have been unjustly labelled as witches and devious enchantresses so many times; so be it, Duffy defiantly says and writes the story of a woman who seems to cherish and does justice to these labels. Even though she, too, "once knelt on this shining shore / watching the tall ships sail from the burning sun / like myths," (p. 48), Circe does not passively watch anymore. She faces her past with her own myth and is now closing the case with men in a spirit of solidarity with her female companions.

Margaret Atwood, who is mainly celebrated as a novelist, but is equally accomplished as a poet, also rewrites the Circe myth in the "Circe /Mud Poems" sequence of her collection *You Are Happy* (1974 /1998). Her lifelong interest in the exploration of power dynamics that shape sociocultural norms and gender relations while fostering misconceptions and causing inequalities becomes manifest in her understanding of the past and revisionist mythmaking project. As Gordon Johnston (1980) claimed, the past for Atwood is not only historical and geographical but also mythic and personal (p. 167). Women are either prisoned within or completely excluded from history, and they are in fact overlooked and at best problematically represented in the mythic realm. This is why working through the malleable content of the myth and concomitantly analysing its exclusivist discourses has become an urgent task for female writers. The task requires that the "personal" becomes an inseparable part of the cultural and socio-political. Like Duffy, who invites her readers to listen to the same story from different voices, Atwood envisions women that could finally break their silence to defy incarcerating official *his-tories*. In accordance with the writer's vision, Circe becomes a significant figure in her poetry as a "powerful woman, living on an island, a figure of prophecy and of transformation, of inevitability and the possibility of change" (Johnston, 1980, p. 167). Contrary to the typical representation of Circe as cruel and lascivious, Atwood's Circe remarks in a jaded yet irritated manner:

I made no choice
I decided nothing
one day you simply appeared in your stupid boat,
your killer's hands, your disjointed body, jagged as a shipwreck,
skinny-ribbed, blue-eyed, scorched, thirsty, the usual,
pretending to be — what? a survivor? (1974 /1998, p. 204).

Circe's lack of agency in Odysseus's involvement in her story is seemingly at odds with the idea of female empowerment. This version differs from Duffy's in terms of the opposite attitudes of two different Circes, one embracing, the other rejecting the role that is granted to them. There is something in common though: the myth has been constructed on their behalf at the expense of their wishes, choices, and decisions. Atwood's Circe declares that she is not actually interested in "men with heads of eagles" or "or pig-men, or those who can fly" because she, like Atwood in her mythopoetic vision, searches "instead for the others, / the ones left over, / the ones who have escaped from these / mythologies with barely their lives" (p. 202). For Circe, those who are excluded from mythologies of male dominated history are as real as, if not more real than, those whose stories have been circulated even though the former "think / of themselves as / wrong somehow" to such an extent that "they would rather be trees" (p. 202). Atwood may have a wider community of the excluded in mind, but it could be safely assumed

that women from all walks of life have been historically familiar with this deep-seated feeling of guilt insofar as they feel incompetent and inadequate when measured against the false standards of patriarchy.

The sense of internalized guilt adds an intriguing psychological layer to Atwood's reimagined characters. Unlike Duffy's heroine who is eager to cook the pigs with the help of the nymphs, Circe is horrified that she is on her own with so many animals. "It was not my fault," she keeps repeating in the poem along with her declarations of inaction: "I did not add the shaggy / rugs, the tusked masks, / they happened" (p. 203). Her ambiguous mood wavers between rejection and remorse: "I did not say anything, I sat / and watched, they happened / because I did not say anything" (p. 203). As stated before, these lines could be interpreted as indicating Circe's rejection of her assigned role – a heartless sorceress- and her supposed regret concerning her passivity, which Atwood channels into her own revisionist poem. The lines below, however, adds a new dimension to Circe's self-perception and understanding of the world without negating the abovementioned interpretations:

It was not my fault, these animals
who could no longer touch me
through the rinds of their hardening skins,
these animals dying
of thirst because they could not speak
these drying skeletons
that have crashed and litter the ground
under the cliffs, these
wrecked words. (p. 203).

These words allow the reader to consider the cast of the story not only as Circe vs. men that suffer from her power, but also as Circe and men suffering all together from patriarchal codes and/or as Circe and all the "others" of history, (perhaps even the non-humans themselves) who could not speak. Would things have been different had Circe said something? The question remains unanswered. When Circe looks around now, she sees not only the wrecked body of Odysseus but also the "wrecked words." As Estella Lauter (1984) pointed out, "Atwood's revision of Circe's story strikes us as true because it corresponds to centuries of partly-conscious experience of silent complicity in a myth we did not choose" (p. 65). But Atwood demonstrates that women should not completely take the blame on themselves. Out of Circe's upsetting confrontation with her own conscience and the outside world, new stories will eventually grow, this time composed of words she herself chooses.

Atwood alludes to the myth of Daphne as well while portraying feelings of responsibility and wrongdoing in her reference to those who would rather be trees than live in embarrassment. In the classical story, Daphne is chased by the god Apollo, but unwilling to reciprocate his love, she turns into a laurel tree so as to escape and hide from him. In the poem "Daphne and Laura and So Forth" from *Morning in the Burned House*, Atwood (1995) builds a hermeneutic bridge between this mythical story and the modern day cases of sexual assault and issues of consent. In the poem, Daphne tells about the incident:

His look of disbelief-
I didn't mean to!
Just, her neck was so much more
fragile than I thought.

The gods don't listen to reason,
they need what they need-
that suntan line at the bottom
of the spine, those teeth like mouthwash,

that drop of sweat pearling
 the upper lip-
 or that's what gets said in court. (1995, p. 26)

The gods, like men, know no reason; they are simply after fulfilling their desires regardless of the choices or feelings of the other party. Daphne the female river nymph is not as powerful as the male god Apollo, and she has to relinquish her very existence to stop his unwanted advances. In modern context, Laura and many more women as stated in the title, experience terrible consequences of male violence, which men try to justify with absurd explanations such as the delicateness of a woman's neck. Helen, whom Atwood portrays, unlike her passive version in the Homeric epic, as an outspoken erotic dancer in "Helen of Troy Does Counter Dancing," bitterly tells a similar story of passion and violence: "My mother was raped by a holy swan. / You believe that? You can take me out to dinner. / That's what we tell all the husbands. / There sure are a lot of dangerous birds around" (1995, p. 35). It is actually not a holy swan that raped Helen's mother Leda, but the chief god himself. Helen believes that she will not be understood by anyone but "you," which may be the reader, if not one of the clients: "The rest of them would like to watch me / and feel nothing. Reduce me to components / as in a clock factory or abattoir" (1995, p. 35). Men could be as insolent as gods in their wishes and deeds. Yet, Helen exposes their hypocrisy while embracing her sensuality and the lucrateness of a dance career. Considering the criticism and judgmentality of even fellow women ("The World is full of women / who'd tell me I should be ashamed of myself / if they had the chance," Helen opens the poem, p. 33), the journey from Circe's internal conflicts to Helen's unabashed femininity is tough, albeit necessary, as Atwood has indicated.

Conclusion

In her article on consciousness and myth in Levertov, Rich, and Rukeyser, Rachel Blau DuPlessis (1975) argued that all three poets explore what could be identified as "a double-consciousness" that operates between traditional perceptions regarding women and a critique of their limited / limiting viewpoints (p. 206). The poems aspiring to revise these faulty perceptions are "so strongly reevaluative that they may even appear antimythological, for they record the realization that old myths are invalid and crippling for women" (p. 212). Like DuPlessis, I have attempted to demonstrate the subversive potential of revisionist mythmaking strategies in the works of Sexton, Duffy, and Atwood- poets who too have explored the traces of this double-consciousness. These strategies as diverse as humorous depictions, purposely bathetic plot twists, and reclamation of power through confrontation and confession are essential to diagnose the damage done to the unique female voice(s) and experience(s). This will no doubt be an ongoing project as part of an ongoing struggle against inequality. It is difficult to uproot deep-seated beliefs and practices that have conveniently passed as the only truth for centuries. However, the challenge will not detract from the value of the endeavour. On the contrary, discourses and thus social perceptions will change one poem or one story at a time. As Ostriker (1982) effectively expressed, "with women poets we look at, or into, but not up at, sacred things; we unlearn submission" (p. 87). Only when women unlearn submission, may the possibility of a better world with better stories arise.

References

- Atwood, M. (1995). *Morning in the burned house*. Canada: McClelland & Stewart.
 Atwood, M. (1998). *Selected poems I, 1965-1975*. Canada: Mariner Books.
 Barthes, R. (1972). *Mythologies* (Annette Lavers, Trans). New York: Hill and Wang.
 Bettelheim, B. (1977). *The uses of enchantment: The meaning and importance of fairy tales*. New York: Random House.
 Blumenberg, H. (1988). *The work on myth* (Robert Wallace, Trans.). Cambridge: MIT Press.

-
- Buxton, R.G.A. (2021). Myth. In *Britannica*. <https://www.britannica.com/topic/myth>. Cambridge Dictionary (n.d.) The world and his wife. Retrieved January 20, 2021, from <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/world-and-his-wife?q=the+world+and>
- Cixous, H. (1976) The laugh of the Medusa. *Signs*, 1 (4), pp. 875-893.
- Cixous, H. (1986). *The newly born woman* (Betsy Wing, Trans.). Minnesota: University of Minnesota Press.
- Dowson, J. (2016). *Carol Ann Duffy: Poet for our times*. London: Palgrave Macmillan.
- Duffy, C.A. (1999). *The world's wife*. London: Picador.
- DuPlessis, R. B. (1975). The critique of consciousness and myth in Levertov, Rich, and Rukeyser. *Feminist Studies*, 3 (1/2), 199-221.
- Frye, N. (1961). Myth, fiction, and displacement. *Daedalus*, 61 (3), 587-605.
- Frye, N. (1963). *Fables of identity: Studies in poetic mythology*. New York: Harcourt, Brace & World.
- Gilbert, S. M. (1980). Confessional mythology. *Myth in Contemporary Women's Poetry*. MLA Convention, Special Session.
- Gilbert, S.M and S. Gubar. (1979). *The madwoman in the attic: the woman writer and the nineteenth-century literary imagination*. New Haven: Yale UP.
- Hall, C.K.B. (1989). *Anne Sexton*. Boston: Twayne Publishers.
- Johnston, G. (1980). The ruthless story and the future tense in Margaret Atwood's *Circe /mud poems*. *Studies in Canadian Literature*, 5(1), 167-176.
- Kermode, F. (2000). *The sense of an ending: Studies in the theory of fiction* (3rd ed.). New York: Oxford UP.
- Lauter, E. (1984). *Women as mythmakers: Poetry and visual art by twentieth century women*. Bloomington: Indiana University Press.
- Ostriker, A. (1982). The thieves of language: Women poets and revisionist mythmaking. *Signs* VIII (I), 68-90.
- Rich, A. (1973). *Diving into the wreck: Poems 1971-1972*. New York: Norton, 1973.
- Rich, A. (1972). When we dead awaken: Writing as re-vision. *College English*, 34 (1), 18-30.
- Sexton, A. (1971) *Transformations*. Boston: Houghton Mifflin.
- Showalter, E. (1977). *A literature of their own: British women novelists from Charlotte Brontë to Lessing*. New York: Princeton UP.
- Winterson, J. (2015, January 17). Of course, it's political. Retrieved from <https://www.theguardian.com/books/2015/jan/17/jeanette-winterson-on-carol-ann-duffys-the-worlds-wife>
- Zipes, J. (1994). *Fairy tale as myth, myth as fairy tale*. Lexington, KY: Kentucky UP.
- Zipes, J. (2006). *Fairy tales and the art of subversion*. New York: Routledge.
-

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Marka Tatmini, Güveni ve Sadakati Arasındaki İlişkinin Sosyal Medya İletişimi Kapsamında İncelenmesi

Investigation of the Relationship Between Brand Satisfaction, Trust and Loyalty within the Scope of Social Media Communication

Muhammed Furkan TAN^a, Emre ÇOLAKOĞLU^{b*}

^a Doktora Öğrencisi, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Üretim yönetimi ve Pazarlama ABD, Malatya / TÜRKİYE

ORCID: 0000-0002-2755-4543

^b Dr. Öğr. Üyesi, Kilis 7 Aralık Üniversitesi, İİBF, İşletme Bölümü, Kilis / TÜRKİYE

ORCID: 0000-0002-0075-4684

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 27 Kasım 2020

Kabul tarihi: 8 Mart 2021

Anahtar Kelimeler:

Sosyal Medya İletişimi,

Marka Tatmini,

Marka Güveni,

Marka Sadakati,

PLS Yapısal Eşitlik Modeli

ARTICLE INFO

Article History:

Received November 27, 2020

Accepted March 8, 2021

Keywords:

Social Media Communication,

Brand Satisfaction,

Brand Trust,

Brand Loyalty,

PLS Structural Equation Model

ÖZ

Bir iletişim ortamı olarak sosyal medyanın tüm dünyada yoğun olarak ilgi görmesiyle birlikte markalar, mevcut ve potansiyel müşterileriyle etkileşime geçerek hedeflerine ulaşmak için sosyal medya platformlarını kullanmaya başlamıştır. Doğru yöntemler uygulandığında klasik iletişim araçlarına kıyasla birçok avantajı bulunmasına karşın, dinamik yapısı ve devamlı değişen eğilimleri, markaların bu platformlar üzerinden gerçekleştirdiği iletişimin müşterileri üzerindeki etkilerini anlamasını daha da önemli hale getirmiştir. Bu kapsamda, sosyal medyada takip edilen markaların marka tatmini, güveni ve sadakati arasındaki ilişkileri incelemek amacıyla 400 üniversite öğrencisiyle yüz yüze anket gerçekleştirilmiştir. Oluşturulan model doğrultusunda, marka tatmininin marka güveni ve marka sadakati üzerinde doğrudan ve pozitif etkisinin olduğu, aynı zamanda marka memnuniyetinin marka sadakati üzerindeki etkisine marka güveninin kısmi aracılık rolü oynadığı sonucuna ulaşılmıştır. Elde edilen sonuçlar, markaların sosyal medya üzerinden marka iletişimi stratejilerini oluşturmada yardımcı olabileceğinden uygulamacılara ve temel marka bileşenleri olan bu değişkenler arasındaki ilişkilerin sosyal medya kapsamında incelenmesinin akademik olarak da ilgili literatüre katkı sağlayıcı nitelikte olduğu düşünülmektedir.

ABSTRACT

With the intense interest of social media as a communication medium all over the world, brands have started to use social media platforms to reach their goals by interacting with their current and potential customers. Although it has many advantages compared to classical communication tools when the right methods are applied, its dynamic structure and constantly changing trends have made it more important for brands to understand the effects of communication on these platforms on their customers. In this context, a face-to-face survey was conducted with 400 university students in order to examine the relationships between brand satisfaction, trust and loyalty of brands followed on social media. In line with the model created, it was concluded that brand satisfaction has a direct and positive effect on brand trust and brand loyalty, while brand trust plays a partial mediating role in the effect of brand satisfaction on brand loyalty. The results obtained are thought to be beneficial for practitioners as it can help brands to form brand communication strategies on social media, and the examination of the relationships between these variables, which are basic brand components, within the scope of social media is considered to contribute to the relevant literature academically.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: emre.colakoglu@kilis.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

The term social media is used to describe the family of online platforms and mobile applications that make use of Web 2.0 technologies to facilitate the easy creation, improvement and sharing of content by users without requiring technical skills. Considered as the biggest revolution since the industrial revolution, social media has carried many social activities to the online virtual world through various platforms to meet the needs of people for interpersonal interactions. Communication via social media has become a key position in the marketing world with the recent technology becoming established, creating an extremely attractive environment for customers. Therefore, social media has become an important part of many companies' marketing strategies. It is seen that social media platforms can be an important marketing communication tool that provides competitive advantage for businesses. Social media provides companies and brands with the opportunity to interact with millions of social media users simultaneously and in real time and to establish lasting and long-term relationships with its ability to create value in relationships. It has advantages such as fast and convenient accessibility and creating brand awareness in the eyes of consumers. Also, social media communication requires lower costs compared to other communication tools. One of the advantages that social media platforms offer to brands is that they enable a faster and healthier evaluation of customer suggestions and complaints. The aims of social media marketing; It can be summarized as increasing the sales and brand awareness of products or services, strengthening the brand image, reducing marketing expenses, enabling consumers to produce content by encouraging their visits to online applications, and creating user interaction on social media platforms. Building and maintaining brand satisfaction, brand trust and brand loyalty are among the topics researched by marketers for a very long time. Today, companies use social media communication methods as well as classical marketing mix elements while creating these brand components. While companies are using social media platforms to increase brand satisfaction, brand trust and brand loyalty and gain more customers, the main problem is how to create these brand components through social media and the relationships between them. Therefore, understanding how social media communication efforts affect brand satisfaction, brand trust and brand loyalty is strategically important.

In this context, the purpose of this study is to examine the satisfaction, trust and loyalty behaviors of young individuals who use social media more actively towards the brands they follow or interact with on these platforms. It is thought that the findings obtained contribute to the social media communication strategies of brands within the scope of the three brand components examined. It is thought that examining a subject that has been studied extensively in the field of branding method within the framework of digital marketing and communication will contribute to the literature. It increases brand satisfaction, customer retention and the likelihood of repeat purchases. For this reason, brand satisfaction is an indispensable element in obtaining loyal consumers. In order to ensure brand loyalty, brand satisfaction must first be achieved. In this context, the first hypothesis of the research is "H1: Brand satisfaction is effective on brand loyalty." Satisfaction arising as a result of using or experiencing the brand provides positive attitudes in consumers and this results in confidence for the brand. Brand trust expresses the belief that this satisfaction of consumers will continue to be fulfilled by the brand. Therefore, the higher the brand satisfaction, the higher the brand trust will be. Thus, the second hypothesis of the research is "H2: Brand satisfaction is effective on brand trust." Brand trust is an important element that helps the customer to stay loyal to the brand. From a marketing standpoint, trust is an influencing factor on a customer's willingness to repeat or buy a brand. Brand trust is an important element that helps the customer to stay loyal to the brand. From a marketing point of view, trust is an influencing factor on a customer's willingness to repeat or buy a brand. In this context, the third hypothesis of the research is "H3: Brand trust is effective on brand loyalty. Is. While there may be direct relationships between brand satisfaction, brand trust and brand loyalty, brand trust in particular is likely to mediate the effects on brand loyalty. While brand satisfaction can directly affect loyalty, it can also indirectly help build loyalty by creating brand trust. Thus, the fourth hypothesis of the research is "H4: Brand trust has a mediating role in the effect of brand satisfaction on brand loyalty."

A face-to-face survey was conducted with 400 university students in Gaziantep in order to examine the relationship between brand satisfaction, brand trust and brand loyalty within the scope of social media communication activities carried out by brands on social media. Participants were determined by easy sampling method, one of the non-random methods, due to time and cost constraints. In order to test the hypotheses of the research, the partial least squares (PLS) structural equation model method was applied with the help of the SmartPLS3 program. In the two-part analysis, first the measurement model was evaluated, then the direct and indirect effects between variables were examined and the hypotheses were tested. In the PLS structural equation model analysis, the measurement model should be evaluated before testing the hypotheses. While evaluating the measurement model, item reliability, internal consistency (reliability), whether there is a linear connection problem and convergence validity were examined. Three methods were used to examine the decomposition validity of the model. The first of these is to examine the cross loads table. The second method is the Fornell ve Larcker method. The third method is to examine the Heterotrait-Monotrait (HTMT) ratios. After the structural equation model was evaluated, the phase of testing the hypotheses of the research was started.

Within the scope of the research, four hypotheses were tested and all of the predicted hypotheses were statistically supported. Brand satisfaction has a statistically significant direct and positive effect on both brand trust and brand loyalty; It has been concluded that brand trust has a statistically significant direct and positive effect on brand loyalty and that brand trust has a partial mediating effect on the relationship between brand satisfaction and brand loyalty. Although satisfaction, trust and loyalty, which are essential components for a brand, have been extensively researched in the relevant field, the studies conducted within the scope of social media communication are limited compared to others. In addition, since the dynamic and rapidly changing nature of social media is reflected in its effect on the attitudes and behaviors of the users, it is thought that this research will contribute to the relevant literature academically, as the increase in research will help to understand the subject better and in depth. From a practical point of view, the results show that the determination of social media communication efforts of brands against all three brand components and on the attitudes and behaviors of their followers is important for the marketing strategies of brands.

Giriş

Sosyal medya terimi, teknik beceri gerektirmeden içeriğin kullanıcılar tarafından kolayca oluşturulmasını, iyileştirilmesini ve paylaşılmasını kolaylaştırmak için Web 2.0 teknolojilerinden yararlanan çevrimiçi platformlar ve mobil uygulamalar ailesini tanımlamak için kullanılmaktadır (Gretzel, 2019). Endüstri devriminden bu yana gerçekleşen en büyük devrim olarak kabul edilen sosyal medya (Ansari, Ansari, Ghorı ve Kazi, 2019), insanların kişilerarası etkileşimlere olan ihtiyaçlarını karşılamak için çeşitli platformlar üzerinden birçok sosyal aktiviteyi çevrimiçi sanal dünyaya taşımıştır. Örneğin, gerçek zamanlı mesajlaşma uygulamaları, insanlar arasında bilgi paylaşımını ve çevrimiçi sosyal temasları kolaylaştırmaktadır. Genel olarak sosyal medya denildiğinde akla Twitter, Facebook ve Instagram gibi platformlar gelse de forumlar, sözlükler, bloglar gibi yazılı ve görsel her türlü bilginin paylaşıldığı, fikir alışverişinin olduğu tüm dijital ortamlar sosyal medya olarak değerlendirilmektedir (Özata, 2019).

Sosyal medya yoluyla gerçekleştirilen iletişim, son zamanlarda teknolojinin yerleşik hale gelmesiyle birlikte pazarlama dünyasında kilit bir konuma gelerek, müşteriler için son derece ilgi çekici bir ortam yaratmıştır (Ananda, Hernandez-Garcia, Aquila-Natale ve Lamberti, 2019; Felix, Rauschnabel ve Hinsch, 2017; Zhao, Zhang, Su ve Zhou, 2019). Bu nedenle, sosyal medya birçok şirketin pazarlama stratejilerinin önemli bir parçası haline gelmiştir (Dann, 2010). Facebook ve Instagram'ın sırasıyla yaklaşık 2 ve 1 milyar günlük aktif kullanıcıya sahip olması bunun bir göstergesidir (West, 2019). Dolayısıyla sosyal medya platformlarının işletmeler için rekabet üstünlüğü sağlayan önemli bir pazarlama iletişim aracı olabileceği görülmektedir (Yadav ve Rahman, 2018). Sosyal medya, şirketler ve markalara milyonlarca sosyal medya kullanıcısıyla aynı anda ve gerçek zamanlı olarak etkileşimde olma olanağı sağlaması ve ilişkilerde değer yaratma kabiliyetiyle, kalıcı ve uzun vadeli ilişkiler kurma olanağı sağlamaktadır (Chahine ve Malhotra, 2018). Hızlı ve rahat ulaşılabilirliği, tüketici gözünde marka bilinci oluşturma gibi avantajları vardır (Raut ve Kulkarni, 2020). Ayrıca, sosyal medya iletişimi, diğer iletişim araçlarına kıyasla daha düşük maliyet gerektirmektedir (Harvard Business Review Analytic Services, 2010). Sosyal medya kullanıcılarının yüzde 93'ü, daha uygun maliyetli olması; radyo, gazete ve dergi gibi diğer iletişim araçlarına kıyasla daha iyi erişim sağlaması nedeniyle markaların sosyal medya platformlarına dahil olması gerektiğini düşünmektedir (Schreiber, 2013). Sosyal medya platformlarının markalara sunduğu avantajlardan biri de müşteri öneri ve şikâyetlerinin daha hızlı ve sağlıklı bir şekilde değerlendirilmesine olanak sağlamasıdır (Tuten ve Solomon, 2017).

Şirketler sosyal medyayı müşterilerle iletişim kurmak için bir araç, doğrudan satış için bir kanal ve dijital ticaret için bir alan olarak kullanmaya başlamışlardır (Dong-Hun, 2010). Sosyal medya pazarlamasının amaçları; ürün veya hizmetlerin satışlarını ve marka bilinirliğini artırmak, marka imajını güçlendirmek, pazarlama giderlerini azaltmak, tüketicilerin çevrimiçi uygulamaları ziyaretini teşvik ederek içerik üretmelerini sağlamak, sosyal medya platformlarında kullanıcı etkileşimi oluşturmak şeklinde özetlenebilir (Raut ve Kulkarni, 2020).

Marka tatmini, marka güveni ve marka sadakatini oluşturmak ve sürdürmek, pazarlamacılar için çok uzun bir süredir temel araştırma temalarıdır (Bennett ve Rundle-Thiele, 2002; Chaudhuri ve Holbrook, 2001; Oliver, 1999). Günümüzde firmalar, bu marka bileşenlerini oluştururken klasik pazarlama karması elemanlarının yanı sıra, sosyal medya iletişim yöntemlerini de kullanmaktadır (Choi, Fowler, Goh ve Yuan, 2016; De Vries, Gensler ve Leeflang, 2012; Kunja ve Acharyulu, 2018; Yadav, Kamboj ve Rahman, 2016). Firmalar, marka tatmini, marka güveni ve marka sadakatini artırmak ve daha fazla müşteri kazanmak için sosyal medya platformlarını kullanıyor olsalar da temel sorun, sosyal medya aracılığıyla bu marka bileşenlerinin nasıl oluşturulacağı ve aralarındaki ilişkilere (Godey vd., 2016). Bu

yüzden, sosyal medya iletişim çabalarının marka tatmini, marka güveni ve marka sadakatini nasıl etkilediğinin anlaşılması stratejik açıdan önemlidir. Bu bağlamda bu çalışmanın amacı, özellikle sosyal medyayı daha aktif kullanan genç bireylerin, bu platformlarda takip ettikleri veya etkileşim kurdukları markalara yönelik tatmin, güven ve sadakat davranışlarının incelenmesidir. Elde edilen bulguların incelenen üç marka bileşeni kapsamında markaların sosyal medya iletişim stratejilerine katkı sağlar nitelikte olduğu düşünülmektedir. Akademik olarak da marka yöntemi alanında yoğun olarak çalışılmış bir konunun dijital pazarlama ve iletişim çerçevesinde incelenmesinin literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Kavramsal Çerçeve ve Hipotezler

Marka Sadakati

Sadakat, bir marka veya şirkete olan bağlılıktır (Kotler ve Gertner, 2002). Marka sadakati genel olarak bir müşterinin bir markaya karşı ortaya koyduğu davranışsal ve tutumsal bir yanıt olarak da tanımlanabilir (Keller, 1993). Markayı gelecekte de tutarlı bir şekilde yeniden satın alma veya yeniden kullanma taahhüdü olarak tanımlandığından (Oliver, 1999), tüketiciler olumlu ağızdan ağza iletişim ve tekrar ettikleri satın alma davranışları yoluyla sadakatlerini ortaya koyarlar (Hur, Ahn ve Kim, 2011; Yang ve Peterson, 2004). Tüketici açısından marka sadakati, bir markayı birincil tercih olarak satın alma niyetidir (Yoo, Donthu ve Lee, 2000). Sadık müşteriler, bir markayı içgüdüsel olarak yeniden satın alırlar ve hatta daha yüksek bir fiyat ödemeye isteklidirler. Sadakat, marka için önemli bir faktör olduğundan, pazarlamacılar yoğun bir şekilde marka sadakatinin öncüllerini araştırmaya yönelmişlerdir (Sohail, Al-Jabri ve Wahid, 2017).

Marka sadakati, değişen tüketici davranışlarına da bağlı olduğundan, tüketicilerin sosyal medya kullanımının etkilerini ve markaların sosyal medya pazarlaması çabalarını da dikkate almak önemlidir. Son zamanlarda sosyal medyanın öneminin artmasıyla birlikte, sosyal medya iletişiminin sadakat üzerindeki etkisini anlamaya yönelik ilgi de artmıştır. Sosyal medya pazarlama kampanyaları ve iletişim çabalarının müşteri katılımı ve marka sadakati üzerinde olumlu etkilerinin olduğu yapılan araştırmalarla gözlemlenmiştir (Erdoğan ve Çiçek, 2012; Muchardie, Yudiana ve Gunavan, 2016).

Marka Tatmini

Gelişen pazarda ayakta kalmak ve sektördeki rekabet avantajlarını korumak için işletmelerin sosyal medya araçlarından en etkin şekilde yararlanmaları gerekmektedir. İşletmelerin sosyal medya platformlarını kullanmalarıyla maliyetlerin düşürülmesi ve daha kolay trend olabilmesinin yanında bu platformlar üzerinden yürüttüğü iletişim faaliyetleri sayesinde tüketicilerde marka tatminini oluşturarak, markaya güven ve bağlılığı arttırmak gibi avantajlar da elde edilebilir. Sosyal medya kullanılırken şeffaflık ilkesi uygulanarak güven sağlanabilir. Bu da açık tavırla yaklaşılarak sorunların çözülmesine yardımcı olur ve tüketicilerin tatmin olması sağlanır (Hartzel vd., 2011). Müşterilerin sorunları sosyal medya aracılığıyla çözüldüğünde markaya olan güven ve memnuniyet tazelenmektedir. Örneğin Facebook veya Twitter, şirketlerin iletişimini güçlendirmelerine, farkındalık yaratmalarına, motivasyon sağlamalarına ve doğru teşhir edilmelerine yardımcı olmaktadır. Bu da şirketlerin karlılıklarını artırabilmesi anlamına gelir. Ayrıca şirketler sosyal medyayı kullanarak kendilerini diledikleri gibi tanıtabilirler ve yanlış anlaşılmalardan ve söylentilerden kurtulabilmektedirler (Grieve, witteveen ve Tolan, 2014).

Tüketicinin belirli bir ürün veya hizmet hakkındaki tüketim deneyimlerinden yola çıkarak geliştirdiği olumlu tutuma tatmin denir. Bir markanın kullanılması ya da deneyimlenmesi sonucu oluşur. Müşterilerin marka veya ürünle ilgili değerlendirmelerinin bir

sonucudur ve tekrar satın alma kararlarının temel faktörüdür (Kasmer, 2005). Bir başka tanıma göre marka tatmini, tüketicilerin tüketim sonrası değerlendirmeleri ve beklentileri örtüştüğünde elde ettiği memnuniyet duygusudur (Pizam ve Ellis, 1999). Marka tatmininin, marka bağlılığının öncülü, aynı zamanda olumlu davranışsal niyetlerin ve sadakatin bir habercisi olduğu yapılan çalışmalarla gösterilmiştir (Cooil, Keiningham, Aksoy ve Hsu, 2007).

Marka tatmini, işletmeler tarafından önemsenmesi ve sürdürülmesi gereken bir kavramdır. Tüketicilerin tatmin olabilmesi için o ürün veya hizmetin beklentilerini karşılaması gerekir (Kotler ve Gertner, 2002). Tatmin, tüketiciler ile markanın uzun vadeli ve güvene dayalı bir ilişki kurmalarındaki ilk adımlardan biridir. Çünkü eğer tüketiciler tatmin olursa, ağızdan ağza iletişim yoluyla olumlu geri bildirimler kazanılarak markanın itibarına fayda sağlanabilir.

Marka tatmini, müşteriye elde tutma oranını ve tekrar satın alma olasılığını arttırmaktadır. Bu sebeple marka tatmini, sadık tüketiciler elde edilmesinde vazgeçilmez bir unsurdur. Marka sadakatının sağlanması için önce marka tatmininin sağlanması gereklidir. Farklı alanlarda yapılmış çalışmalar incelendiğinde marka tatmininin, marka sadakati üzerinde istatistiksel olarak olumlu etkisinin olduğunu gösteren çalışmalar bulunmaktadır (Bloemer ve Kasper, 1995; Cheng, Fang ve Chen, 2016; Chinomona, 2013; Drennan vd., 2015; Lombart ve Louis, 2012; Malhan ve Anjum, 2017; Nam, Ekinci ve Whyatt, 2011; Solem, 2016; Yoon, Lee ve Lee, 2010). Bu bağlamda, araştırmanın ilk hipotezi aşağıdaki gibidir;

H1: Marka tatmini, marka sadakati üzerinde etkilidir.

Markanın kullanılması ya da deneyimlenmesi sonucu ortaya çıkan tatmin, tüketicilerde olumlu tutumların oluşmasını sağlar ve bu da markaya güvenle sonuçlanır (Nam vd., 2011). Bu bağlamda marka güveni, tüketicilerin yaşadıkları bu tatminin marka tarafından yerine getirilmeye devam edileceğine olan inancı ifade etmektedir (Zhou vd., 2012). Dolayısıyla marka tatmini ne kadar yüksek olursa marka güveni de o kadar yüksek olacaktır. Farklı alanlarda yapılmış çalışmalar incelendiğinde marka tatmininin, marka güveni üzerinde anlamlı ve pozitif etkisi olduğunu gösteren çalışmalar bulunmaktadır (Chinomona, 2013; Fianto, 2018; Kuenzel ve Halliday, 2008; Nam vd., 2011; Schau, Muniz ve Arnold, 2009; Wang ve Emurian, 2005; Yoon, 2002). Buradan hareketle araştırmanın ikinci hipotezi aşağıdaki gibidir;

H2: Marka tatmini, marka güveni üzerinde etkilidir.

Marka Güveni

Çevrimiçi ortamda ve sosyal medyada markalar bağlamında güven, önemli bir gereklilik olarak kabul edilmektedir (Lindstrom, 2001). Tüketiciler, sosyal medyayı geleneksel tanıtım karması unsurlarına kıyasla daha güvenilir olarak algılamaktadır (Foux, 2006). Bunun nedeni, sosyal medyanın interaktif iletişim sağlaması, anında geri bildirim sağlaması ve daha objektif içerik oluşturması olabilir (Tatar ve Eren-Erdoğan, 2016). Güvenin oluşması için, tüketicinin ürünle ilgili bilgileri alması ve değerlendirmesi önemlidir (Moorman, 1993) ve bu noktada sosyal medya iletişimi önemli bir rol oynayabilir.

Marka güveni, ortalama tüketicinin markanın belirtilen işlevlerini yerine getirme yeteneğine inanma istekliliğidir (Chaudhuri ve Holbrook, 2001). Bazı araştırmacılara göre, kişilerarası ve gruplar arası davranışı en kapsamlı şekilde inceleyen değişken olarak ifade edilmiştir (Golembiewski ve McConkie 1975). Güven, bir markaya karşı oluşan tutum ve davranışlar için oldukça kritiktir (Dwyer, Schurr ve Oh, 1987) ve markanın tercihinde önemlidir (Powers, Advincula, Austin, Graiko ve Snyder, 2012). Müşterilerin beklentilerini yerine getirmek, markanın temel vaatlerinden biridir. Lin ve Lee (2012) güveni, tüketicinin psikolojik olarak markaya yönelik olumlu beklentisi olarak tanımladıklarıdır. Marka güveni, müşterinin markaya sadık kalmasına yardımcı olan önemli bir unsurdur. Pazarlama açısından

güven, bir müşterinin bir markayı tekrar kullanma veya satın alma isteği üzerinde etkili bir faktördür (Mckinney ve Benson, 2013). Bir markaya güvenen tüketiciler, markayla duygusal bağlar geliştirmeye ve sürdürmeye istekli olacaklarından, güven düzeyleri arttıkça markaya yönelik sadakatleri de artacaktır (Chinomona, 2013). Farklı alanlarda yapılmış çalışmalar incelendiğinde marka güveninin, marka sadakati üzerinde istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif etkili olduğunu gösteren sonuçlar bulunmaktadır (Atulkar, 2020; Chaudhuri ve Holbrook, 2001; Chiu, Huang ve Yen, 2010; Kim, Chung ve Lee, 2011; Noviyanti ve Prihandona, 2019; Panjaitan, Rofiaty ve Sudjatno, 2016; Ratnawati, 2018; Rizan, Saidani ve Sari, 2012; Zhou vd., 2012). Bu nedenle araştırmanın üçüncü hipotezi aşağıdaki gibidir;

H3: Marka güveni, marka sadakati üzerinde etkilidir.

Marka memnuniyeti, marka güveni ve marka sadakati arasında doğrudan ilişkiler olabileceği gibi özellikle marka güveninin, marka sadakatine olan etkilere aracılık etmesi muhtemeldir (Salleh, Mabkhot ve Shaari, 2017). Marka tatmininin doğrudan sadakat üzerinde etkili olabileceği gibi marka güveni oluşturarak da dolaylı olarak sadakat oluşumuna yardımcı olabilmektedir. Yapılan bazı çalışmalarda da marka tatmininin marka sadakati üzerindeki etkisinde marka güveninin aracılık rolü oynadığını kanıtlar nitelikte sonuçlar elde edilmiştir (Rhodes, Cheng ve Lok, 2015; Setyawan, 2015). Böylece araştırmanın dördüncü hipotezi aşağıdaki gibidir;

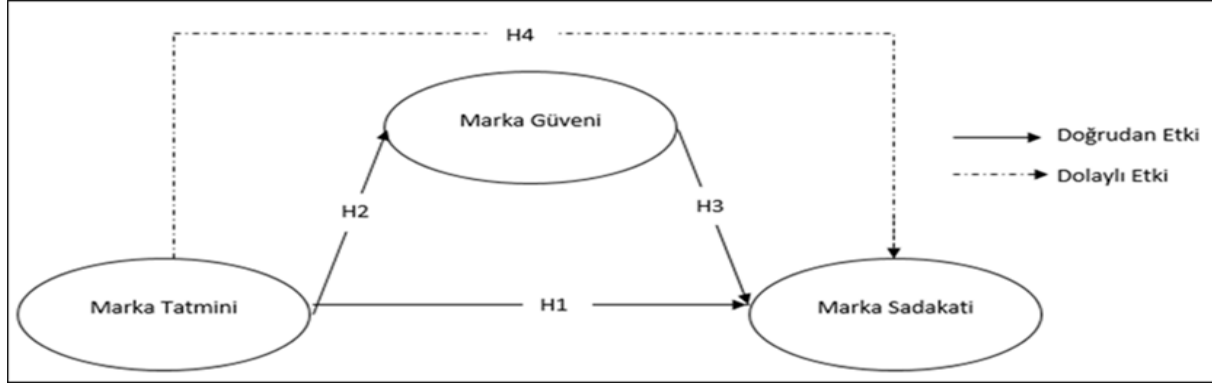
H4: Marka tatmininin marka sadakati üzerindeki etkisinde marka güveninin aracılık rolü vardır.

Materyal ve Yöntem

Markaların sosyal medya üzerinden yürüttükleri sosyal medya iletişim faaliyetleri kapsamında, marka tatmini, marka güveni ve marka sadakati arasındaki ilişkiyi incelemek amacıyla, 2019 yılı mart ve nisan aylarında, Gaziantep'te bulunan 400 üniversite öğrencisiyle yüz yüze anket yapılmıştır. Katılımcılar, zaman ve maliyet kısıtlılığı nedeniyle tesadüfi olmayan yöntemlerden kolayda örneklem yöntemiyle belirlenmiştir.

Araştırmada ölçüm aracı olarak kullanılan anket formu iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde katılımcılardan sosyal medyada takip ettikleri markaları değerlendirmeleri istenmiştir. Bu bölümdeki dört soru marka tatmini ve dört soru da marka sadakatini ölçmek için Lau ve Lee'nin (1999) çalışmasından uyarlanmıştır. Dört soru marka güvenini ölçmek için Kabadayı ve Aygün'ün (2007) çalışmasında kullandığı şekliyle, üçü Chaudhuri ve Holbrook'un (2001), biri de Lau ve Lee'nin (1999) çalışmasından uyarlanmıştır. Bu bölümde yer alan sorular "1-kesinlikle katılmıyorum" ile "5- kesinlikle katılıyorum" şeklinde sıralanan beşli likert olarak kullanılmıştır. Anket formunun ikinci bölümünde katılımcıları demografik özelliklerini belirlemeye yönelik sorular yer almaktadır. Araştırmanın örnekleme öğrencilerden oluştuğu için yaş, eğitim durumu, aylık gelir gibi özelliklerin çok farklılık göstermeyeceği düşünüldüğünden sadece cinsiyet, katılımcıların günlük sosyal medya kullanımı ve en sık kullanılan sosyal medya platformlarını öğrenmeye yönelik sorular yöneltmiştir.

Araştırmanın hipotezlerini test etmek için kısmi en küçük kareler (PLS) yapısal eşitlik modeli yöntemi SmartPLS3 programı (Ringle, Wende ve Becker, 2015) yardımıyla uygulanmıştır. İki kısım şeklinde gerçekleşen analizlerde, ilk önce ölçüm modeli değerlendirilmiş daha sonra değişkenler arası doğrudan ve dolaylı etkiler incelenerek hipotezler test edilmiştir. Araştırmanın teorik modeli Şekil 1’de gösterilmektedir.

Şekil 1: Araştırma Modeli

Bulgular

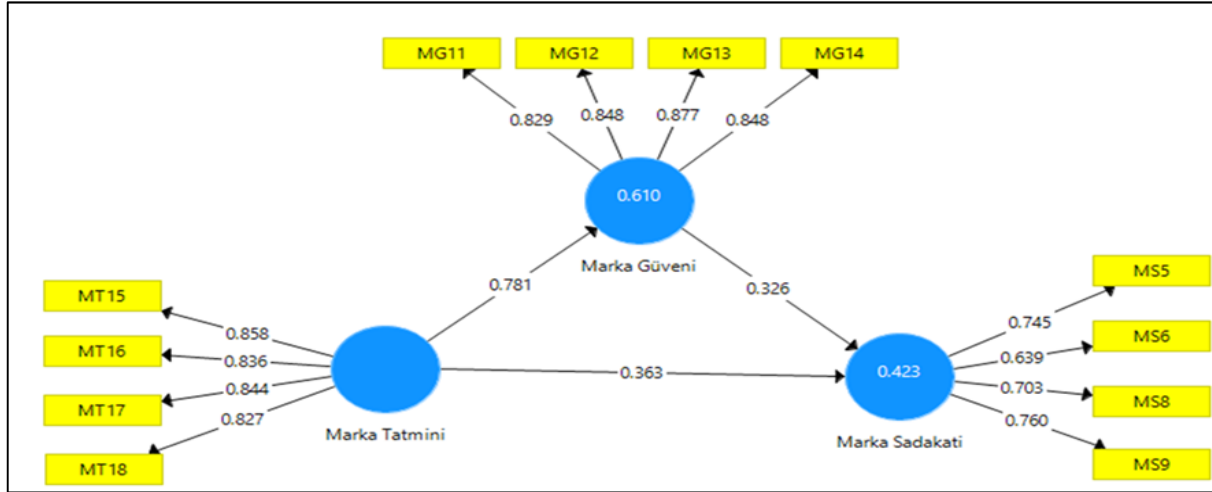
Bu bölüm sırasıyla katılımcılara ait tanımlayıcı bilgiler, ölçüm modelinin değerlendirilmesi ve hipotezlerin test edilmesi aşamalarından oluşmaktadır.

Araştırmada yer alan katılımcıların cinsiyetlerine göre dağılımı 176 (%44) kadın ve 224 (%56) erkek şeklindedir. Günlük sosyal medya kullanımı açısından en kalabalık grubun 127 (%32,4) kişi ile 3-4 saat sosyal medya kullananların oluşturduğu, en az grubu da 45 (%11,5) kişi ile 1 saatten az kullananların oluşturduğu görülmüştür. En sık kullanılan sosyal medya platformlarının dağılımına bakıldığında en kalabalık grubun 281 (%72,1) kişi ile Instagram kullanıcıları, en az grubun da 24 (%6,2) kişi ile Facebook kullanıcılarının oluşturduğu tespit edilmiştir. Katılımcılara ait detaylı bilgiler Tablo 1’de detaylı olarak gösterilmektedir.

Tablo 1: Katılımcılara Ait Tanımlayıcı Bulgular

Değişken	f	%
Cinsiyet		
Kadın	176	44
Erkek	224	56
Toplam	400	100
Günlük sosyal medya kullanımı		
1 Saatten Az	45	11,5
1-2 Saat	83	21,2
3-4 Saat	127	32,4
5-6 Saat	58	14,8
6 Saatten Fazla	79	20,2
Toplam	392	98
En sık kullanılan platform		
Facebook	24	6,2
Instagram	281	72,1
Twitter	29	7,4
Diğer	56	14,4
Toplam	390	97,5

PLS yapısal eşitlik modeli analizinde hipotezleri test etmeden önce ölçüm modelinin değerlendirilmesi gerekmektedir. Ölçüm modeli değerlendirilirken madde güvenilirliği, iç tutarlılık (güvenilirlik), doğrusal bağlantı problemi olup olmadığı ve yakınsama geçerliliği incelenmiştir. Şekil 2’de ölçüm modeli sonucu gösterilmektedir.

Şekil 2: Ölçüm Modeli Sonuçları

Analizler sonucunda değişkenleri oluşturan tüm ifadelerin yüklerinin 0.70’den büyük ve istatistiksel olarak anlamlı ($p < 0.05$) olduğu için madde güvenilirliği (Hulland, 1999); Cronbach alfa (CA) ve bileşik güvenilirlik (CR) değerlerinin 0.70’den büyük olduğu için iç tutarlılık (Bagozzi ve Yi, 1988); varyans şişkinlik faktörlerinin (VIF) 5’in altında olduğundan doğrusal bağlantı (Wong, 2013) ve ortalama açıklanan varyans (AVE) değerlerinin 0.50’in üzerinde olduğundan yakınsama geçerliliği (Bagozzi ve Yi, 1988) kriterlerinin sağlandığı tespit edilmiştir. Bu değerlerle ilgili detaylı bilgi Tablo 2’de gösterilmektedir.

Tablo 2: Ölçüm Modelinin Değerlendirilmesi

Kod	İfadeler	Yükler	VIF	CA	CR	AVE
Marka Tatmini				0,862	0,906	0,708
MT15	Sosyal medyada takip ettiğim markaları tercih etmekle doğru bir karar verdiğime inanıyorum.	0,858**	2,165			
MT16	Sosyal medyada takip ettiğim markalar beklentilerimi karşılamaktadır.	0,836**	1,982			
MT17	Genel olarak sosyal medyada takip ettiğim markaları kullanmaktan memnunum.	0,844**	2,072			
MT18	Sosyal medyada takip ettiğim markaları satın almak tatmin edici bir karar olur.	0,827**	1,924			
Marka Güveni				0,873	0,913	0,724
MG11	Sosyal medyada takip ettiğim markalara güveniyorum.	0,829**	1,960			
MG12	Sosyal medyada takip ettiğim markalar dürüst markalardır.	0,848**	2,202			

MG13	Sosyal medyada takip ettiğim markalar sağlam markalardır.	0,877**	2,444			
MG14	Sosyal medyada takip ettiğim markalara inanırım.	0,848**	2,082			
Marka Sadakati				0,681	0,805	0,509
MS5	Sosyal medyada takip ettiğim markayı satın alma eylemini sürdürme niyetindeyim.	0,745**	1,278			
MS6	Sosyal medyada takip ettiğim marka gittiğim mağazada yoksa başka zaman alırım.	0,639**	1,257			
MS8	Bir başkası sosyal medyada markayla ilgili olumsuz bir şey söylerse markamı savunurum.	0,703**	1,301			
MS9	Genelde sosyal medyada takip ettiğim markaların ne kadar iyi olduğunu arkadaşlarımla paylaşıyorum.	0,760**	1,278			

Not: ** 0.01 düzeyinde anlamlı; **VIF:** Varyans Şişkinlik Faktörü; **CA:** Cronbach Alfa; **CR:** Bileşik Güvenilirlik; **AVE:** Ortalama Açıklanan Varyans.

Modelin ayrışma geçerliliğini incelemek için üç yöntem kullanılmıştır. Bunlardan ilki çapraz yükler tablosunun incelenmesidir. Bu yöntemde her bir madde kendi ait olduğu değişkene diğer değişkenlerden daha yüksek oranda yüklenmelidir. Tablo 3 incelendiğinde modeldeki tüm ifadelerin ait oldukları değişkene diğer değişkenlerden daha yüksek oranda yüklendikleri görülmektedir.

Tablo 3: Çapraz Yükler

	Marka Güveni	Marka Sadakati	Marka Tatmini
MG11	(0,829)	0,512	0,653
MG12	(0,848)	0,510	0,620
MG13	(0,877)	0,519	0,708
MG14	(0,848)	0,533	0,673
MS5	0,508	(0,745)	0,519
MS6	0,309	(0,639)	0,318
MS8	0,428	(0,703)	0,428
MS9	0,457	(0,760)	0,460
MT15	0,711	0,495	(0,858)
MT16	0,640	0,525	(0,836)
MT17	0,646	0,535	(0,844)
MT18	0,628	0,525	(0,827)

Not: Koyu ve parantez içinde belirtilen değerler ifadelerin kendi değişkenlerine yüklenme oranlarıdır.

Ayrışma geçerliliğini belirlemede kullanılan ikinci yöntem Fornell ve Larcker yöntemidir. Bu yöntemde ayrışma geçerliliğinin sağlanması için her bir değişkenin AVE değerlerinin karekökünün, diğer değişkenlerle arasındaki korelasyon katsayılarından büyük olması gerekir (Fornell ve Larcker, 1981). Tablo 4 incelendiğinde her değişkenin AVE değerlerinin kare köklerinin diğer değişkenlerle aralarındaki korelasyon katsayılarından büyük olduğu görüldüğü için ayrışma geçerliliğinin sağlandığı tespit edilmiştir.

Tablo 4: Fornell ve Larcker Kriteri

	Marka Güveni	Marka Sadakati	Marka Tatmini
Marka Güveni	(0,851)		
Marka Sadakati	0,610	(0,713)	
Marka Tatmini	0,781	0,618	(0,841)

Not: Koyu ve parantez içinde belirtilen değerler AVE değerlerinin karekökünü ifade etmektedir.

Ayrıştırma geçerliliğinin belirlenmesinde kullanılan üçüncü yöntem Heterotrait-Monotrait (HTMT) oranlarının incelenmesidir. HTMT, modelde yer alan tüm değişkenlere ait maddelerin birbirleriyle korelasyonlarının (heterotrait heteromethod korelasyon) aritmetik ortalamasının, aynı değişkene ait maddelerin korelasyonlarının (monotrait heteromethod korelasyon) geometrik ortalamalarına oranıdır. Modelin ayrıştırma geçerliliğinin sağlanması için HTMT oranının 0,85 ya da 0,90'ın altında olması gerektiğini savunan iki görüş olmasına rağmen, HTMT oranının %90 güven aralığında 1'i içermemesi koşuluyla, HTMT oranlarının 1'in altında olduğu durumlarda da ayrıştırma geçerliliği sağlanmış kabul edilmektedir (Henseler, Ringle ve Sarstedt, 2014). Tablo 5 incelediğinde değişkenler arasındaki HTMT oranlarının 0.9'dan düşük olduğu görüldüğünden bu yöntemle de ayrıştırma geçerliliğinin sağlandığı görülmektedir.

Tablo 5: HTMT Oranları

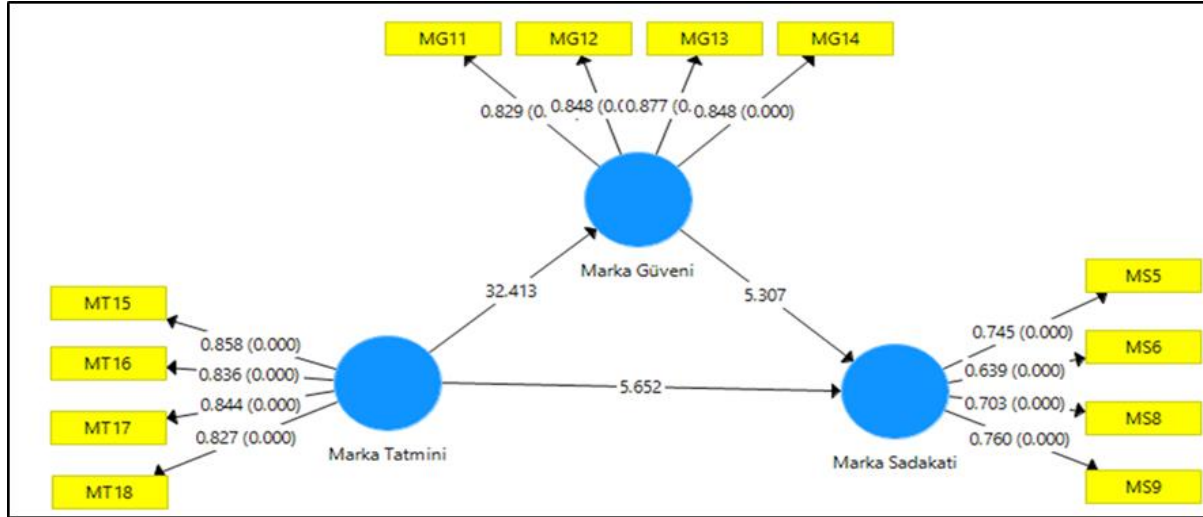
	Marka tatmini	Marka güveni	Marka sadakati
Marka tatmini			
Marka güveni	0,898		
Marka sadakati	0,788	0,773	

Ölçüm modelinin değerlendirilmesi için açıklanan varyans (R^2), kestirim uygunluğu (Q^2) ve etki büyüklüğü (f^2) değerleri de incelenmiştir. Elde edilen bulgulara göre, modelin R^2 değerleri 0,50 ve 0,75 arasında olduğunda orta düzeyde açıklama gücüne sahip olduğu; Q^2 değeri 0'dan büyük olduğu için kestirim uygunluğuna sahip olduğu ve f^2 değerlerinin bazılarının 0,15 ile 0,35 arasında olduğunda orta, bazılarının da 0,35'den büyük olduğundan yüksek etki büyüklüğüne sahip olduğu sonucuna varılmıştır (Wong, 2016). Bu değerlere ait detaylı bilgi Tablo 6'da gösterilmektedir.

Tablo 6: Açıklama Gücü, Kestirim Uygunluğu ve Etki Büyüklüğüne Ait Bilgiler

Girdi değişken	Çıktı değişken	R^2	Q^2	f^2
Marka Tatmini	Marka Güveni	0,611	0,612	0,514
	Marka Sadakati	0,405	0,406	0,217
Marka Güveni				0,189

Yapısal eşitlik modelinin değerlendirilmesinin ardından araştırmanın hipotezlerinin test edilmesi aşamasına geçilmiştir. SmartPLS 3 programı Bootstrapping özelliği yardımıyla değişkenler arası yol katsayıları ve anlamlılık değerleri hesaplanmıştır. Analiz sonucunda elde edilen değerler Şekil 3’de gösterilmektedir.

Şekil 3: PLS Model Tahminleri

Yapısal eşitlik modelindeki değişkenler arası doğrudan etkilere göre, marka tatmininin marka güveni ($\beta = 0.781$), marka sadakati ($\beta = 0.363$) ve marka güveninin marka sadakati ($\beta = 0.205$) üzerindeki etkisinin %95 güven aralığında istatistiksel olarak anlamlı olduğu görüldüğünden H1, H2 ve H3 hipotezleri kabul edilmiştir. Sonuçlara ilişkin detaylı bilgi tablo 7’de gösterilmektedir.

Marka tatmininin marka sadakati üzerindeki etkisinde marka güveninin aracılık rolünü incelemek için marka tatmininin marka sadakati üzerindeki doğrudan etkisi yanında, marka güveni üzerinden dolaylı etkisine bakılmıştır. Aracılık etkisinden bahsedilebilmesi için bir girdi değişkeninin aracı değişken üzerinden çıktı değişken üzerindeki dolaylı etkisinin anlamlı olması gerekmektedir. Dolaylı etki anlamlı olduğu durumda girdi değişkeninin çıktı değişken üzerindeki doğrudan etkisi de anlamlı ise kısmi aracılık; doğrudan etki anlamsız ise tam aracılık durumu var demektir (Hair, Hult, Ringle ve Sarstedt, 2016). Tablo 7 incelendiğinde hem marka tatmininin marka güveni üzerinden marka sadakatine olan dolaylı etkisi ($\beta = 0.252$) hem de doğrudan etkisi ($\beta = 0.781$) %95 güven aralığında istatistiksel olarak anlamlı olduğu görüldüğünden, marka güveninin marka tatmini ile marka sadakati arasındaki ilişkide kısmi aracılık etkisi olduğu sonucuna varılmış ve H4 hipotezi kabul edilmiştir. Yol analiziyle ilgili detaylı bilgi Tablo 7’de gösterilmektedir.

Tablo 7: Yol Analizi Sonuçları

Hipotez	Yol	β	t	p	Güven aralığı		Sonuç
					%2,5-	%97,5	
H2	Marka Tatmini ---> Marka Güveni	0,781	32,413	0,000	0,733	0,828	Kabul
H1	Marka Tatmini ---> Marka Sadakati	0,363	5,652	0,000	0,237	0,489	Kabul
H3	Marka Güveni ---> Marka Sadakati	0,326	5,307	0,000	0,205	0,447	Kabul
H4	Marka Tatmini -> Marka Güveni -> Marka Sadakati	0,252	5,325	0,000	0,161	0,349	Kabul

Sonuç ve Değerlendirme

Sosyal medya, çok yönlü ve eş zamanlı bilgi aktarımı, akıllı telefonlar gibi mobil cihazlardan da kolay kullanımı sayesinde zaman ve mekân kısıtlarını ortadan kaldırmış; iş, eğlence, eğitim gibi birçok alanı etkisi altına alarak geleneksel medya türlerinden farklılaşmıştır (Özata, 2019). Sosyal medyanın kullanımı insanların yaşama, öğrenme ve birbirleriyle bağlantı kurma biçimlerini değiştirdiği gibi işletmeler açısından da köklü değişimler meydana getirmektedir (Jacobson, Gruzd ve Hernandez-Garcia, 2020). Kitlesele iletişim, uzun yıllar marka iletişimi için önemli bir yere sahipken, 2000'li yıllarla birlikte internet teknolojilerinin hızlı gelişimi sayesinde ortaya çıkan sosyal medya ortamları, çift yönlü etkileşim ve iletişim olanağı nedeniyle pazarlama ve marka iletişimi çabaları arasında önemli bir yer edinmiştir (Özata, 2019). Tüketiciler arkadaşları, işletmeleri veya markaları hakkındaki deneyimlerini twitler, paylaşımlar, beğeniler ve yorumlar yoluyla bilgi üretip paylaşmak için sosyal medyayı kullanmaktadır. Doğal olarak üretilen bu bilgiler, görüşler ve yorumlar sosyal medya kullanıcılarının takip ettikleri markalar hakkındaki tutum ve davranışlarını etkilemektedir. Bu durumun bir sonucu olarak markaların mevcut ve potansiyel müşterilerinin tutum ve davranışlarının sosyal medyadan nasıl etkilendiğini anlayıp, yeni stratejiler geliştirmelerini zorunlu kılmıştır (Jacobson vd., 2020).

Markaların sosyal medya iletişim çabalarının müşterilerinin marka tatmini, marka güveni ve marka sadakati üzerindeki etkilerini incelemek amacıyla yapılan bu çalışma kapsamında Gaziantep'te bulunan 400 öğrenciyle yüz yüze anket yapılmıştır. Elde edilen veriler PLS yapısal eşitlik modeli yöntemiyle istatistiksel olarak analiz edilmiştir. Analiz sonuçlarına göre, üç marka bileşenine ait ortalamalar, genel olarak sosyal medyada takip edilen markalara yönelik tutumların olumlu yönde olduğunu göstermektedir. Araştırma kapsamında dört hipotez test edilmiş ve öngörülen hipotezlerin hepsi istatistiksel olarak desteklenmiştir. Marka tatmininin hem marka güvenini hem de marka sadakatini istatistiksel olarak anlamlı şekilde doğrudan ve pozitif yönde etkilediği; marka güveninin marka sadakatini istatistiksel olarak anlamlı şekilde doğrudan ve pozitif yönde etkilediği ve marka güveninin, marka tatmini ve marka sadakati arasındaki ilişkide kısmi olarak aracılık etkisi olduğu sonuçlarına ulaşılmıştır.

Bir marka için temel bileşenler olan tatmin, güven ve sadakat ilgili alanda yoğun olarak araştırılmış olsa da sosyal medya iletişimi kapsamında yapılan çalışmalar diğerlerine nazaran kısıtlıdır. Ayrıca sosyal medyanın dinamik ve hızlı değişen yapısı kullanıcıların tutum ve davranışları üzerindeki etkisine de yansdığından, yapılan araştırmaların artması, konunun daha iyi ve derinlemesine anlaşılmasına yardımcı olacağı için bu araştırmanın ilgili literatüre akademik olarak katkı sağlayacak nitelikte olduğu düşünülmektedir.

Uygulama açısından bakıldığında, ulaşılan sonuçlar, markaların sosyal medya iletişim çabalarının her üç marka bileşenine karşı, takipçilerinin tutum ve davranışları üzerinde belirleyici olmasının markaların pazarlama stratejileri için önemli olduğunu göstermektedir. Marka tatminini, takipçilerin marka hakkındaki beklentilerinin markayla olan deneyimleriyle örtüşmesi olarak tarif edersek, sosyal medya, potansiyel müşterilerin beklentilerinin oluşturulması ve yönetilmesi için oldukça elverişli bir araçtır. Markaların sosyal medya aktiviteleri ve takipçi etkileşimleri, markanın vaatleri ve sunduğu değer önerisine paralel bir algı oluşturacak şekilde yönetilebilirse marka tatmininin oluşmasıyla birlikte marka güveni ve marka sadakatinin de olumlu yönde gelişeceği görülmektedir. Takipçilerin sosyal medya aracılığıyla markalar hakkındaki daha önceki deneyimlerine yönelik beğeni, öneri ve yorumları, markayı daha önce kullanmamış olmaktan kaynaklı risk algılarının azalmasına ve zamanla markaya karşı duyulan güvenin artmasına yardımcı olacaktır. Artan bu güven aynı zamanda markaya karşı sadakat davranışını da arttıracaktır. Sosyal medyada, takip etmekten memnun

olukları ve güvendikleri markaların aynı zamanda sadık müşterileri olma potansiyelleri de yükselecektir. Dolayısıyla iyi kurgulanmış ve iyi yönetilen bir sosyal medya iletişim stratejisi, marka tatmini ve güveni oluşturmanın ötesinde sadık takipçiler kazanılması ve onların aracılığıyla gerçekleşen online ağızdan ağıza pazarlamayla yeni müşterilerin kazanılmasını mümkün hale getirecektir.

Her araştırmada olabileceği gibi bu araştırmanın da bazı sınırlılıkları bulunmaktadır. Bunların başında araştırmanın sadece Gaziantep'te bulunan üniversite öğrencileriyle yapılmasıdır. Genel olarak öğrenci örneklemelerinin sınırlılığı yaş, eğitim ve ekonomik durum gibi demografik değişkenlerin benzer özellikler göstermesinden kaynaklı, elde edilen sonuçların bunlar açısından değerlendirilememesidir. Araştırmanın ikinci kısıtlılığı da sosyal medya kapsamında incelenen marka bileşenlerinin sadece tatmin, güven ve sadakat gibi temel bileşenlerinden oluşmasıdır. İleriki araştırmaların farklı bölgelerde yaşayan, demografik özellikleri çeşitlilik gösteren katılımcılarla yapılması ve incelenen bu temel marka bileşenlerinin yanında daha başka marka bileşenlerinin de eklenmesi, bu araştırmada elde edilen sonuçların detaylandırılması ve genelleştirilmesine yardımcı olacaktır.

Kaynakça

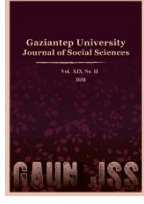
- Ananda, A. S., Hernández-García, Á., Acquila-Natale, E. ve Lamberti, L. (2019). What Makes Fashion Consumers "Click"? Generation of eWoM Engagement in Social Media. *Asia Pacific Journal of Marketing and Logistics*, 31(29), 398-418.
- Ansari, S., Ansari, G., Ghorri, M. U. ve Kazi, A. G. (2019). Impact of Brand Awareness and Social Media Content Marketing on Consumer Purchase Decision. *Journal of Public Value and Administrative Insights*, 2(2), 5-10.
- Atulkar, S. (2020). Brand Trust and Brand Loyalty in Mall Shoppers. *Marketing Intelligence ve Planning*, 38(5), 559-572.
- Bargozzi, R. P. ve Yi, Y. (1988). On the Evaluation of Structural Equation Model. *Journal of Academy of Marketing Science*, 16(1), 74-94.
- Bennett, R. ve Rundle-Thiele, S. (2002). A Comparison of Attitudinal Loyalty Measurement Approaches. *Journal of Brand Management*, 9(3), 193-209.
- Bloemer, J. M. ve Kasper, H. D. (1995). The Complex Relationship Between Consumer Satisfaction and Brand Loyalty. *Journal of Economic Psychology*, 16(2), 311-329.
- Chahine, S. ve Malhotra, N. K. (2018). Impact of Social Media Strategies on Stock Price: the Case of Twitter. *European Journal of Marketing*, 52(7/8), 1526-1549.
- Chaudhuri, A. ve Holbrook, M. B. (2001). The Chain of Effects From Brand Trust and Brand Affect to Brand Performance: the Role of Brand Loyalty. *Journal of Marketing*, 65(2), 81-93.
- Cheng, Q., Fang, L. ve Chen, H. (2016). Visitors' Brand Loyalty to a Historical and Cultural Theme Park: a Case Study of Hangzhou Songcheng, China. *Current Issues in Tourism*, 19(9), 861-868.
- Chinomona, R. (2013). The Influence of Brand Experience on Brand Satisfaction, Trust and Attachment in South Africa. *International Business ve Economics Research Journal (IBER)*, 12(10), 1303-1316.
- Chiu, C. M., Huang, H. Y. ve Yen, C. H. (2010). Antecedents of Trust in Online Auctions. *Electronic Commerce Research and Applications*, 9(2), 148-159.
- Choi, E. K., Fowler, D., Goh, B. ve Yuan, J. (2016). Social Media Marketing: Applying the Uses and Gratifications Theory in the Hotel Industry. *Journal of Hospitality Marketing ve Management*, 25(7), 771-796.

-
- Cooil, B., Keiningham, T. L., Aksoy, L. ve Hsu, M. (2007). A Longitudinal Analysis of Customer Satisfaction and Share of Wallet: Investigating the Moderating Effect of Customer Characteristics. *Journal of Marketing*, 71(1), 67-83.
- Dann, S. (2010). Redefining Social Marketing With Contemporary Commercial Marketing Definitions. *Journal of Business Research*, 63(2), 147-153.
- De Vries, L., Gensler, S. ve Leeflang, P. S. (2012). Popularity of Brand Posts on Brand Fan Pages: An Investigation of the Effects of Social Media Marketing. *Journal of Interactive Marketing*, 26(2), 83-91.
- Dong-Hun, L. (2010). Korean Consumer ve Society: Growing Popularity of Social Media and Business Strategy. *Seri Quarterly*, 3(4), 112.
- Drennan, J., Bianchi, C., Cacho-Elizondo, S., Louriero, S., Guibert, N. ve Proud, W. (2015). Examining the Role of Wine Brand Love on Brand Loyalty: A Multi-Country Comparison. *International Journal of Hospitality Management*, 49, 47-55.
- Dwyer, F. R., Schurr, P. H. ve Oh, S. (1987). Developing Buyer-Seller Relationships. *Journal of Marketing*, 51(2), 11-27.
- Erdoğan, İ. E. ve Cicek, M. (2012). The Impact of Social Media Marketing on Brand Loyalty. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 58, 1353-1360.
- Felix, R., Rauschnabel, P. A. ve Hinsch, C. (2017). Elements of Strategic Social Media Marketing: A Holistic Framework. *Journal of Business Research*, 70, 118-126.
- Fianto, A. Y. A. (2018). The Influence of Brand Trust, Brand Communication and Brand Satisfaction toward Brand Loyalty for iPhone's Customer in Surabaya, East Java, Indonesia. In *ICITAS2018*.
- Foux, G. (2006). Consumer-Generated Media: Get Your Customers Involved. *Brand Strategy*, 8(202), 38-39.
- Fornell, C. ve Larcker, D. F. (1981). Evaluating Structural Equation Models with Unobservable Variables and Measurement Error. *Journal of Marketing Research*, 18(1), 39.
- Godey, B., Manthiou, A., Pederzoli, D., Rokka, J., Aiello, G., Donvito, R. ve Singh, R. (2016). Social Media Marketing Efforts of Luxury Brands: Influence on Brand Equity and Consumer Behavior. *Journal of Business Research*, 69(12), 5833-5841.
- Gretzel, U. (2019). The Role of Social Media in Creating and Addressing Overtourism. In *Overtourism: Issues, Realities and Solutions* (Vol. 1, pp. 62-75). De Gruyter Berlin/Boston, MA.
- Grieve, R., Witteveen, K. ve Tolan, G. A. (2014). Social Media as a Tool for Data Collection: Examining Equivalence of Socially Value-Laden Constructs. *Current Psychology*, 33(4), 532-544.
- Golembiewski, R. T. ve McConkie, M. (1975). The Centrality of Interpersonal Trust in Group Processes. *Theories of Group Processes*, 131, 185.
- Hair, J. F., Hult, G. T. M., Ringle, C. M. ve Sarstedt, M. (2016). *A Primer on Partial Least Squares Structural Equation Modeling (PLS-SEM)* (2nd ed.). SAGE Publications.
- Hartzel, K. S., Mahanes, C. J., Maurer, G. J., Sheldon, J., Trunick, C. ve Wilson, S. J. (2011). Corporate Posts and Tweets: Brand Control in Web 2.0. *Journal of Information ve Knowledge Management*, 10(01), 51-58.
- Harvard Business Review Analytic Services. (2010). *The New Conversation: Taking Social Media from Talk to Action*. Boston: Harvard Business School Publishing.
- Henseler, J., Ringle, C. M. ve Sarstedt, M. (2014). A New Criterion for Assessing Discriminant Validity in Variance-Based Structural Equation Modeling. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 43(1), 115-135.
-

- Hur, W. M., Ahn, K. H. ve Kim, M. (2011). Building Brand Loyalty Through Managing Brand Community Commitment. *Management Decision.*, Vol. 49 No. 7, 1194-1213.
- Hulland, J. (1999). Use of Partial Least Squares (PLS) in Strategic Management Research: A Review of Four Recent Studies. *Strategic Management Journal*, 20(2), 195-204.
- Jacobson, J., Gruzd, A. ve Hernández-García, Á. (2020). Social media marketing: Who is watching the watchers?. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 53.
- Kabadayı, E. T. ve Aygün, İ. (2007). Determinants of Brand Loyalty and the Link Between Brand Loyalty and Price Tolerance. *Bogazici Journal of Economics and Administrative Sciences*, 21, 21-35.
- Kasmer, H. (2005). *Customer Relationship Management, Customer Satisfaction Study and a Model for Improving Implementation of the Maritime Transport Sector* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi) Yıldız teknik Üniversitesi, İstanbul.
- Keller, K. L. (1993). Conceptualizing, Measuring, and Managing Customer-Based Brand Equity. *Journal of Marketing*, 57(1), 1-22.
- Kim, M. J., Chung, N. ve Lee, C. K. (2011). The Effect of Perceived Trust on Electronic Commerce: Shopping Online for Tourism Products and Services in South Korea. *Tourism Management*, 32(2), 256–265.
- Kotler, P. ve Gertner, D. (2002). Country as Brand, Product, and Beyond: A Place Marketing and Brand Management Perspective. *Journal of Brand Management*, 9(4), 249-261.
- Kuenzel, S. ve Halliday, S. V. (2008). Investigating Antecedents and Consequences of Brand Identification. *Journal of Product ve Brand Management*, 17(5), 293-304.
- Kunja, S. R. ve Acharyulu, G. V. R. K. (2018). Examining the Effect of eWOM on the Customer Purchase Intention Through Value Co-Creation (VCC) in Social Networking Sites (SNSs). *Management Research Review*.
- Lau, G. T. ve Lee, S. H. (1999). Consumers' Trust in a Brand and the Link to Brand Loyalty. *Journal of Market-Focused Management*, 4(4), 341-370.
- Lin, M. Q. ve Lee, B. C. (2012). The Influence of Website Environment on Brand Loyalty: Brand Trust and Brand Affect as Mediators. *International Journal of Electronic Business Management*, 10(4), 308.
- Lindstrom, M. (2001). Corporate Branding and the Web: a Global/Local Challenge. *Journal of Brand Management*, 8(4), 365-368.
- Lombart, C. ve Louis, D. (2012). Consumer Satisfaction and Loyalty: Two Main Consequences of Retailer Personality. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 19(6), 644-652.
- Malhan, S. ve Anjum, B. (2017). Impact of Customer Satisfaction and Brand Trust on Brand Loyalty: A Study of Mobile Phone Industry. *International Journal in Management ve Social Science*, 5(7), 163-174.
- Mckinney, M. ve Benson, A. (2013). The Value of Brand Trust. *Journal of Brand Strategy*, 2(1), 76-86.
- Moorman, C., Deshpande, R. ve Zaltman, G. (1993). Factors Affecting Trust in Market Research Relationships. *Journal of Marketing*, 57(1), 81-101.
- Muchardie, B. G., Yudianta, N. H. ve Gunawan, A. (2016). Effect of Social Media Marketing on Customer Engagement and Its Impact on Brand Loyalty in Caring Colours Cosmetics, Martha Tilaar. *Binus Business Review*, 7(1), 83-87.
- Nam, J., Ekinci, Y. ve Whyatt, G. (2011). Brand Equity, Brand Loyalty and Consumer Satisfaction. *Annals of Tourism Research*, 38(3), 1009-1030.
- Noviyanti, T. E. ve Prihandono, D. (2019). The Influence of Brand Identity and Brand Image to Brand Loyalty through Brand Trust. *Management Analysis Journal*, 4(1), 1-14.
- Oliver, R. L. (1999). Whence Consumer Loyalty. *Journal of Marketing*, 63(4), 33-44.

- Özata, Z. (2019). Diğer Pazarlama İletişimi Karması Elemanları: Sponsorluk, Doğrudan Pazarlama ve Dijital Pazarlama. B. Z. Erdoğan (Ed.), *Pazarlama İlkeler ve Yönetim* (2nd ed., pp. 563–600). Ekin Basım yayın Dağıtım.
- Panjaitan, A. O. Y., Rofiaty, R. ve Sudjatno, S. (2016). Pengaruh Pengalaman Merek Terhadap Loyalitas Merek Melalui Mediasi Kepuasan Merek Dan Kepercayaan Merek (Studi Pada Kuliner Khas Kota Malang). *Jurnal Bisnis dan Manajemen*, 3(2), 147-163.
- Pizam, A. ve Ellis, T. (1999). Customer Satisfaction and Its Measurement in Hospitality Enterprises. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 11(7), 326-339.
- Powers, T., Advincula, D., Austin, M. S., Graiko, S. ve Snyder, J. (2012). Digital and Social Media in the Purchase Decision Process: A Special Report from the Advertising Research Foundation. *Journal of Advertising Research*, 52(4), 479-489.
- Ratnawati, A. ve Lestari, A. A. (2018). Peran Brand Trust Dalam Memediasi Brand Experience, Brand Personality Dan Brand Community Terhadap Brand Loyalty. *Jurnal Ekonomi dan Bisnis*, 19(2), 185-202.
- Raut, M. ve Kulkarni, S. (2020). “A Study on Use of Social Media Marketing Strategies”, *Our Heritage*, S.68(Special Issue 25), 28-34.
- Rhodes, J., Cheng, V. ve Lok, P. (2015). The Relationship Between Online Reviews, Brand Trust, and Willingness to Buy. In Khosrow-Pour, D.B.A., M. (Ed.), *Strategic E-Commerce Systems and Tools for Competing in the Digital Marketplace* (pp. 139-161). IGI Global.
- Ringle, C. M., Wende, S. ve Becker, J.M. (2015). SmartPLS 3. Bönningstedt: SmartPLS. Retrieved from <http://www.smartpls.com>
- Rizan, M., Saidani, B. ve Sari, Y. (2012). Pengaruh Brand Image Dan Brand Trust Terhadap Brand Loyalty Teh Botol Sosro Survei Konsumen Teh Botol Sosro di Food Court ITC Cempaka Mas, Jakarta timur. *Jurnal Riset Manajemen Sains Indonesia*, 3(1), 1-17.
- Schau, H. J., Muñiz Jr, A. M. ve Arnould, E. J. (2009). How Brand Community Practices Create Value. *Journal of Marketing*, 73(5), 30-51.
- Schreiber, M. T. (Ed.). (2013). *Kongresse, Tagungen und Events: Potenziale, Strategien und Trends der Veranstaltungswirtschaft*. Oldenbourg Verlag.
- Setyawan, A. A. ve Kussudiyarsana, I. (2015). Brand Trust and Brand Loyalty, an Empirical Study in Indonesia Consumers. *British Journal of Marketing Studies*, 4(3), 37-47.
- Sohail, M. S., Al-Jabri, I. M. ve Wahid, K. M. (2017). Relationship Between Marketing Program and Brand Loyalty: Is There an Influence of Gender?. *Journal for Global Business Advancement*, 10(2), 109-124.
- Solem, B. A. A. (2016). Influences of Customer Participation and Customer Brand Engagement on Brand Loyalty. *Journal of Consumer Marketing*, 33, 332–342.
- Tatar, Ş. B. ve Eren-Erdoğan, İ. (2016). The Effect of Social Media Marketing on Brand Trust and Brand Loyalty for Hotels. *Information Technology ve Tourism*, 16(3), 249–263.
- Tuten, T. L. ve Solomon, M. R. (2017). *Social Media Marketing*. Sage.
- Wang, Y. D. ve Emurian, H. H. (2005). An Overview of Online Trust: Concepts, Elements, and Implications. *Computers in Human Behavior*, 21(1), 105-125.
- West, C. (2019), 17 Instagram Stats Marketers Need to Know for 2019, Available at: <https://sproutsocial.com/insights/instagram-stats/> (accessed 5 May 2019).
- Wong, K. K. K. (2013). Partial Least Squares Structural Equation Modeling (PLS-SEM) Techniques Using SmartPLS. *Marketing Bulletin*, 24(1), 1-32.
- Wong, K. K. K. (2016). Mediation Analysis, Categorical Moderation Analysis and Higher-Order Constructs Modeling in Partial Least Squares Structural Equation Modeling

- (PLS-SEM): A B2B Example Using SmartPLS. *Marketing Bulletin*, 26, 1-22.
- Yadav, M., Kamboj, S. ve Rahman, Z. (2016). Customer Co-Creation through Social Media: The Case of ‘Crash the Pepsi IPL 2015’. *Journal of Direct, Data and Digital Marketing Practice*, 17(4), 259-271.
- Yadav, M. ve Rahman, Z. (2018). The Influence of Social Media Marketing Activities on Customer Loyalty. *Benchmarking: An International Journal*, 25(9), 3882-3905.
- Yang, Z. ve Peterson, R. T. (2004). Customer Perceived Value, Satisfaction and Loyalty: The Role of Switching Costs. *Psychology ve Marketing*, 21(10), 799-822.
- Yoo, B., Donthu, N. ve Lee, S. (2000). An Examination of Selected Marketing Mix Elements and Brand Equity. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 28(2), 195–211.
- Yoon, S. J. (2002). The Antecedents and Consequences of Trust in Online-Purchase Decisions. *Journal of Interactive Marketing*, 16(2), 47-63.
- Yoon, Y. S., Lee, J. S. ve Lee, C. K. (2010). Measuring Festival Quality and Value Affecting Visitors’ Satisfaction and Loyalty Using a Structural Approach. *International Journal of Hospitality Management*, 29(2), 335-342.
- Zhao, L., Lee, S. H. ve Copeland, L. R. (2019). Social media and Chinese consumers’ environmentally sustainable apparel purchase intentions. *Asia Pacific Journal of Marketing and Logistics*, 31(4), 855-874.
- Zhou, Z., Zhang, Q., Su, C. ve Zhou, N. (2012). How do brand communities generate brand relationships? Intermediate mechanisms. *Journal of Business research*, 65(7), 890-895.
-

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Finansal Başarısızlık Modellerinin Çalışma Sermayesi Yatırım ve Finansman Politikaları Doğrultusunda İncelenmesi: BİST’de Karşılaştırmalı Bir Uygulama¹

Examination of Financial Failure Models According to Working Capital Investment and Financing Policies: A Comparative Application on BIST

Serdar YAMAN^{a*} Turhan KORKMAZ^b

^a Dr. Öğr. Üyesi, Şırnak Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, Şırnak / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-8316-0805

^b Prof. Dr., Mersin Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, Mersin / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0001-5468-2279

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 11 Ocak 2021

Kabul tarihi: 8 Nisan 2021

Anahtar Kelimeler:

Finansal başarısızlık,
Çalışma sermayesi yönetimi,
BİST,
Panel veri analizi

ARTICLE INFO

Article History:

Received January 11, 2021

Accepted April 8, 2021

Keywords:

Financial failure,
Working capital management,
BIST,
Panel data analysis

ÖZ

Bu çalışmada, firmaların çalışma sermayesi yatırım ve finansman politikalarının finansal başarısızlık üzerindeki etkileri panel veri analizi ile incelenmiş ve finansal başarısızlık modelleri elde edilen bulgular üzerinden karşılaştırılmıştır. Çalışmada, Borsa İstanbul (BİST) metal eşya sektörü firmalarının 2004:6-2019:12 dönemi yarı yıllık verileri kullanılmıştır. Çalışmada firmalara ilişkin finansal başarısızlık skorları Altman (1968), Springate (1978), Ohlson (1980), Taffler (1983) ve Zmijewski (1984) finansal başarısızlık modelleri aracılığı ile hesaplanmıştır. Analizler, finansal başarısızlık skorlarının bağımlı değişken, çalışma sermayesi yönetimi değişkenlerinin ise bağımsız değişken olarak yer aldığı beş ayrı panel veri modeli kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Çalışma sonucunda, tüm modellerde çalışma sermayesi yönetiminin finansal başarısızlık üzerinde etkili olduğuna yönelik bulgular elde edilmiştir. Genel anlamda çalışmada elde edilen bulgular, BİST metal eşya sektörü firmalarının esnek bir çalışma sermayesi yatırım politikası izlemeleri, yüksek kısa vadeli borç ödeme gücüne sahip olmaları ve ihtiyatlı bir çalışma sermayesi finansman politikası izlemeleri durumunda finansal başarısızlık risklerini düşürebileceklerine işaret etmektedir.

ABSTRACT

In this study, the effects of firms' working capital investment and financing policies on financial failure is examined by using panel data analysis, and financial failure models are compared based on the findings. In the study, semi-annual financial statement data of 2004:6-2019:12 period belonging to the Borsa İstanbul (BIST) metal product companies are used. Financial failure scores for firms were calculated by using Altman (1968), Springate (1978), Ohlson (1980), Taffler (1983), and Zmijewski (1984) financial failure models. The analyzes were carried out over five different panel data models, in which financial failure scores are included as dependent variables, and working capital management variables as independent variables. As a result of the study, it was found that working capital management is effective on financial failure in all models. In general terms, the findings of the study indicate that metal product companies can reduce the risk of financial failure if they follow a flexible working capital investment policy, a high short-term debt solvency and a prudent working capital financing policy.

¹ Bu çalışma, Serdar YAMAN tarafından 2020 yılında Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı'nda Prof. Dr. Turhan KORKMAZ danışmanlığında tamamlanan "Finansal Başarısızlık Modellerinin Çalışma Sermayesi Yönetimi ve Sermaye Yapısı Teorileri Doğrultusunda İncelenmesi: BİST Firmaları Üzerine Bir Araştırma" başlıklı doktora tezinden türetilmiştir.

EXTENDED ABSTRACT

Financial failure, which is defined as the difficulty or failure of companies to perform their activities and fulfill their financial obligations due to various operational, financial, and economic factors, is important to various interest groups such as shareholders, company managers, creditors, and the government. Firms' financial failures may cause a decrease in the market value and can be interpreted as a poor management performance. On the other hand, financial success of the companies may contribute to increase the market value and can be interpreted as a good management performance. Problems such as insufficient cash flows, excessive debt, inadequate management, and insufficient working capital level can drive firms to financial failure.

The aim of the study is to reveal the relationship between working capital investment and financing policies and financial failure. In other words, the study sought an answer to the question of whether the decisions of firms' liquid assets, account receivables, inventory, and short-term debts have an effect on financial failure. Another aim of the study is to compare financial failure models in terms of working capital management which is one of the fundamental issues of finance. In line with these purposes, in the study, semi-annual financial statement data of 2004:6-2019:12 period belonging to the metal product companies whose shares are traded in Borsa Istanbul (BIST) were used. Analyses in the study were carried out using the panel data analysis method. Financial failure scores for firms were obtained using Altman (1968), Springate (1978), Ohlson (1980), Taffler (1983) and, Zmijewski (1984) financial failure models.

In the study, firstly, 5 different financial failure scores of 21 metal product companies for each period between 2004:6-2019:12 were calculated using Altman (1968), Springate (1978), Ohlson (1980), Taffler (1983) and Zmijewski (1984) financial failure models. Then, the relationships between financial failure scores and working capital management variables were analyzed using panel regression analysis through different models. Financial failure scores were included to the panel data models as dependent variables. Independent variables of the study are working capital/total assets, current ratio, liquid assets/total assets, account receivables/total assets, inventory/total assets, cash conversion cycle, and working capital financing policy. In the study, 5 panel data models were applied to examine the relationships between financial failure scores and working capital management in the metal product sector. Model 1, Model 2, Model 3, Model 4, and Model 5 were developed to examine the relationship between working capital management and Altman (1968), Springate (1978), Ohlson (1980), Taffler (1983), and Zmijewski (1984) financial failure models, respectively. Before performing the panel data analysis models, it was analyzed that if the models are well prepared, by testing the assumptions of multi-collinearity, cross-sectional dependency, homogeneity/heterogeneity, stationary, autocorrelation (serial correlation) and heretoskedasticity. Then, the panel data models were estimated, and findings were obtained regarding the relationship between financial failure and working capital management.

All models established within the scope of the study were found to be statistically significant. The findings obtained on the relationship between working capital management and financial failure scores according to the financial failure model used. In line with the results obtained, it has been determined that working capital management policies have statistically significant effects on the financial failures of companies. In general terms, the findings of the study indicate that metal product companies can reduce the risk of financial failure by following a flexible working capital investment policy, a high short-term debt solvency, and a prudent working capital financing policy, and by maintaining a balance between carrying costs and shortage and financial distress costs.

As a result of the analysis of Model 1, it has been determined that the current ratio, liquid assets/total assets, and working capital financing policy variables have positive effects, and inventory/total assets variable has negative effects on Altman (1968) financial failure scores. As a result of the analysis of Model 2, it has been determined that the working capital/total assets, current ratio, and accounts receivables/total assets variables have positive effects on Springate (1978) financial failure scores. As a result of the analysis of Model 3, it has been determined that the working capital/total assets and current ratio variables have negative effects, and accounts receivables/total assets, inventory/total assets and working capital financing policy variables have positive effects on Ohlson (1980) financial failure scores. As a result of the analysis of Model 4, it has been determined that the working capital/total assets, current ratio and working capital financing policy variables have positive effects, and account receivables/total assets and inventory/total assets variables have negative effects on Taffler (1983) financial failure scores. As a result of the analysis of Model 5, it has been determined that the working capital/total assets and inventory/total assets variables have positive effects, and current ratio and working capital financing policy variables have negative effects on Zmijewski (1984) financial failure scores.

Giriş

Finansal başarısızlık, çeşitli operasyonel, finansal veya ekonomik faktörler nedeniyle firmaların faaliyetlerini gerçekleştirememeye, mali yükümlülükleri yerine getirmeme, finansal sıkıntı maliyetleri, yetersizlik maliyetleri ve iflas gibi durumlarını kapsayan geniş bir kavramdır (Mellahi ve Wilkinson, 2004, s. 22). Finansal başarısızlık hem firmanın ekonomik çevresinden hem de alınan hatalı yönetsel kararlardan kaynaklanabilmektedir. Firmalar dışsal hiçbir problem ile karşılaşmamaları durumunda bile hatalı yönetsel kararlar nedeniyle aşırı düzeyde borçlanma, yetersiz çalışma sermayesi düzeyi ve yetersiz nakit akımları gibi durumlar ile karşı karşıya kalabilir ve finansal başarısızlık yaşayabilirler (Turaboğlu, Erkol ve Topaloğlu, 2017, s. 248). Finansal başarısızlık, firmaların mali yükümlülüklerini yerine getirme yeteneklerinin veya kredibilitelerinin azalmasına bağlı olarak likidite kaybı, negatif veya düşük kar veya iflas şeklinde farklı türlerde ortaya çıkabilmektedir (Aydın, Başar ve Coşkun, 2017, s. 326).

Firmalarda finansal başarı piyasa değerinde artışa ve yönetimin iyi performans sergilemesine neden olabilirken, finansal başarısızlık piyasa değerinde düşüşe ve yönetimde değişime neden olabilmektedir. Finansal başarısızlık, kreditorlerin alacaklarının tümünü tahsil edememeleri ve sermayedarların sahip oldukları payların değerlerini kaybetmeleri gibi durumlarla sonuçlanabilmektedir. Ayrıca firmaların yüksek finansal sıkıntı ve iflas maliyetleri, tasfiye ve iflas gibi durumlarla karşılaşmaları genel ekonomide olumsuz bir yayılma etkisi yaratabilmektedir. Bu bağlamda, finansal başarısızlığın önceden tahmin edilmesi veya finansal başarısızlık riskinin ölçülmesi, yöneticiler, sermaye sahipleri, yatırımcılar, kredi kuruluşları ve devlet gibi çıkar grupları için önem arz etmektedir. Bu nedenle 1930'lardan bugüne kadar finansal başarısızlık ölçümünde faydalanılabilecek çok sayıda model geliştirilmiştir. Finansal başarısızlık ölçüm modeli geliştirmek üzere gerçekleştirilmiş bazı çalışmalar, finansal oranlardan hangilerinin finansal başarısızlık riskini işaret ettiğine ilişkin bilgi verirken, bazıları ise çeşitli finansal oranların farklı ağırlıklarla bir araya getirilmesi şeklinde elde edilen değerler üzerinden finansal başarısızlığı ölçmeye veya tahmin etmeye çalışmaktadır (Bozkurt, 2014, s. 136-137). Finansal başarısızlık modellemesi üzerine gerçekleştirilen çalışmalar incelendiğinde, özellikle firmaların sermaye yapısı kararları ve çalışma sermayesi yönetimi göstergelerinin birçok çalışmada (Altman (1968), Springate (1978), Ohlson (1980), Göktan (1981), Taffler (1982), Altman (1983), Zmijewski (1984), Frydman, Altman ve Kao (1985), Odom ve Sharda (1990), Aktaş (1993), Altman (1993), Tirapat ve Nittayagasetwat (1999), Ganesalingam ve Kumar (2001), Ünsal (2001), Gruszczynski (2004), Jones ve Hensher (2004), İçerli ve Akkayya (2006), Salehi ve Abedini (2009), Terzi (2011), Keener (2013), Almansour (2015) ve Toraman ve Karaca (2016)) finansal başarısızlığın belirleyicileri arasında olduğunun tespit edildiği görülmektedir.

Firmaların kısa vadeli yükümlülüklerini yerine getirebilmeleri finansal başarısızlığa uğramamaları için hayati öneme sahiptir. Firmaların kısa vadeli yükümlülükleri yerine getirirken sorun yaşamamaları ise ancak başarılı bir çalışma sermayesi yönetimi ile mümkün olabilir. İyi bir çalışma sermayesi yönetimi, kısa vadeli yükümlülüklerin yerine getirebilmesini ve dolayısıyla finansal sıkıntı maliyetleriyle karşılaşmamasını sağlayabilir. Kötü bir çalışma sermayesi yönetimi ise finansal başarısızlığa neden olabilmekte ve firmaların piyasa performansları da bu durumdan olumsuz etkilenebilmektedir. Bu bağlamda, çalışma sermayesi yatırım ve finansman politikalarının finansal başarısızlık üzerindeki etkilerinin tahmin edilmesi firma yöneticileri, sermayedarlar ve yatırımcılar açısından önem arz etmektedir.

Bu çalışmada, firmaların çalışma sermayesi yatırım ve finansman politikalarının finansal başarısızlık üzerinde etkili olup olmadığı ve varsa etkilerin yönü ve şiddeti panel veri analizi ile araştırılmış ve elde edilen bulgular üzerinden finansal başarısızlık modelleri karşılaştırılmıştır. Çalışma, giriş ve sonuç bölümleri dışında üç ana bölümden oluşmaktadır.

Birinci bölümde, konu ile ilgili literatür araştırmasına yer verilirken, ikinci bölümde, çalışmanın kapsamı, oluşturulan veri seti ve takip edilen metodoloji anlatılmış, üçüncü bölümde ise panel veri analizi sonuçlarına ve elde edilen bulgulara ilişkin değerlendirmelere yer verilmiştir.

Literatür Araştırması

Firmalarda finansal başarısızlığa hangi faktörlerin neden olduğu gerek ulusal gerekse uluslararası literatürde uzun yıllardır ilgi çeken bir konudur. Çalışma sermayesi yönetimi değişkenlerinin finansal başarısızlığın temel belirleyicileri arasında olduğuna yönelik bulgulara ulaşan bir çok çalışma vardır. Bu çalışmaların bir kısmı, yurt dışında yapılmış olması veya Türkiye’de yapılmış olması ayrımı gözetilerek aşağıda kısaca verilmiştir.

Yurt Dışında Yapılmış Çalışmalar

İlk finansal başarısızlık modellemesi çalışmalarından olan Winakor ve Smith (1935), 1923-1931 döneminde iflas etmiş 183 firmaya, Merwin (1942) ise, 1926-1936 döneminde iflas etmiş olan ve faaliyetlerine devam eden toplam 900 firmaya ait veriler üzerinden firmaların finansal başarısızlıklarına iflastan önce işaret eden finansal oranları incelemişlerdir. Her iki çalışmada da net çalışma sermayesi oranı (net çalışma sermayesi/toplam varlıklar) ve cari oranın finansal başarısızlığın tahmin edilmesinde önemli değişkenler oldukları tespit edilmiştir. Tek değişkenli finansal başarısızlık modelleri arasında yaygın üne sahip çalışmalardan olan Beaver (1966), 1954-1964 döneminde ABD’de faaliyet gösteren 79 başarılı ve 79 başarısız firmaya, Wibel (1973) ise, 1960-1971 döneminde İsviçre’de faaliyet gösteren 36 başarılı ve 36 başarısız küçük ölçekli firmaya ait finansal verileri kullanarak finansal başarısızlık tahmininde en başarılı değişkenleri tespit etmeye çalışmışlardır. Beaver (1966), çalışma sermayesi oranı (çalışma sermayesi/toplam varlıklar) ve cari oranın, Weibel (1973) ise cari oranın finansal başarısızlığın tahmininde en etkin değişkenler arasında olduğunu tespit etmiştir.

Çok değişkenli finansal başarısızlık modeli denemelerinin ilki Tamari tarafından 1966 yılında iflas talebinde bulunan 16 firma ve iflas etmiş olan 12 İsrail firmasına ait 1956-1960 dönemi finansal verileri kullanarak gerçekleştirilmiştir. Çalışma sonucunda, firmaların cari oranlarının finansal başarısızlıklarını etkileyen 6 değişkenden biri olduğu tespit edilmiştir. Finansal başarısızlık modelleri içerisinde en yaygın üne sahip çalışmalar ise Altman (1968, 1983,1993) çalışmalarıdır. Bunlardan Altman (1968) çalışması, kişisel yargılar içermeyen ve tamamen istatistikî yöntemlere dayanan ilk finansal başarısızlık çalışması olma özelliğine sahiptir. Altman (1968) çalışmasında, ABD’de imalat sektöründe faaliyet gösteren halka açık 33 başarılı ve 33 başarısız firmaya ait verileri kullanarak çoklu diskriminant analizi ile finansal başarısızlığa etki eden temel değişkenler üzerinden bir tahmin modeli geliştirmek istemiştir. Çalışma sonunda, Z skor ismi verilen modele, 22 finansal oran içerisinde aralarında net çalışma sermayesi oranının da olduğu 5 finansal oran seçilmiştir. Altman 1983 yılında gerçekleştirdiği çalışmada, halka açık olmayan firmalarda da kullanılabilir bir model olan Z’ skor modelini, 1993 yılında gerçekleştirdiği çalışmasında ise hem halka açık firmalarda hem de imalat sektörü dışındaki sektörlerde faaliyet gösteren firmalarda kullanılabilir bir model olan Z’’ skor modelini geliştirmiştir. Z’ skor modeline 5 finansal oran, Z’’ skor modeline ise 4 finansal oran dahil edilirken, net çalışma sermayesi oranı her iki modele de finansal başarısızlığın temel belirleyicilerinden biri olarak dahil edilmiştir.

Springate (1978), Kanada’da faaliyet gösteren 40 imalat firmasına, Ohlson (1980), ABD’de faaliyet gösteren 105 başarısız ve 2058 başarılı firmaya, Taffler (1982), payları Londra Borsası’nda işlem gören 25 başarısız ve 45 başarılı firmaya ait verileri kullanarak finansal başarısızlığa etki eden finansal oranları tespit etmeyi ve finansal başarısızlığın tahmininde kullanılacak bir model oluşturmayı amaçlamışlardır. Her üç modelde de çalışma sermayesi oranının finansal başarısızlık üzerine etkilerinin bulunduğu tespit edilmiş ve oran tahmin

modellerine dahil edilmiştir. Finansal başarısızlık modeli geliştirmek için gerçekleştirilen bir diğer çalışmada Zmijewski (1984), payları New York Stock Exchange (NYSE)'de işlem gören 40 başarılı ve 40 başarısız imalat firmasına ait 1972-1978 dönemi verileri kullanılarak 12 model geliştirmiş ve cari oran tüm modellerde finansal başarısızlığın belirleyicilerinden biri olduğunu belirlemiştir.

Frydman vd. (1985) çalışmalarında, 1971-1981 döneminde ABD'de faaliyet gösteren 58 başarısız ve 142 başarılı imalat firmasına ait verileri kullanarak finansal başarısızlık modellemesi gerçekleştirmiş ve aralarında çalışma sermayesi oranı, cari oran ve hazır değerler oranının (hazır değerler/toplam varlıklar) da olduğu 20 finansal oranın finansal başarısızlığı etkilediğini belirlemiştir. Odom ve Sharda (1990), ABD'de 1975-1982 döneminde faaliyet gösteren 64 iflas eden ve 65 iflas etmemiş firmaya, Tirapat ve Nittayagasetwat (1999), Tayland'da 1997 yılında faaliyet gösteren 55 başarısız ve 341 başarılı firmaya, Jones ve Hensher (2004), Avustralya'da 1999-2003 döneminde faaliyet gösteren 24 başarısız ve 62 başarılı bilişim ve servis firmasına, Salehi ve Abedini (2009) ise İran'da 1995-2007 döneminde faaliyet gösteren 30 başarılı ve 30 başarısız firmaya ait verileri kullanarak finansal başarısızlığı etkileyen finansal oranları tespit etmeye çalışmışlardır. Her dört çalışma sonucunda da çalışma sermayesi oranının finansal başarısızlığın belirleyicilerinden olduğu tespit edilmiştir.

Ganesalingam ve Kumar (2001) çalışmalarında, Avustralya'da 1986-1998 döneminde faaliyet gösteren 42 başarılı ve 29 başarısız firmaya ait verileri kullanarak finansal başarısızlık tahminlemesi gerçekleştirmişlerdir. Çalışma sonucunda aralarında cari oran, asit-test oranı ve nakit oranının da bulunduğu 10 finansal oranın finansal başarısızlık tahminlemesinde kullanılabileceği tespit edilmiştir. Gruszczynski (2004), Polonya'da 1995-1997 döneminde faaliyet gösteren 200 firma üzerine gerçekleştirdiği çalışmasında, Keener (2013) ise ABD'de 2005-2013 döneminde faaliyet gösteren 1203 perakende firması üzerine gerçekleştirdiği çalışmasında nakit oranının firmaların finansal başarısızlıkları üzerinde istatistiki olarak anlamlı etkilere sahip olduğunu ve finansal başarısızlık tahminlemelerinde modellere dahil edilmelerinin anlamlı katkı sağladığını tespit etmiştir.

Chen, Marshall, Zang ve Ganesh (2006), Çin'de Aralık 1999-Haziran 2003 döneminde faaliyet gösteren 89 başarısız ve 940 başarılı firmaya, Ijas, Hunjra, Hameed, Maqbool ve Azam (2013) ise Pakistan'da 2009-2010 döneminde faaliyet gösteren 35 şeker firmasına ait finansal verileri kullanarak finansal başarısızlığı etkileyen finansal oranları tespit etmeye çalışmışlardır. Her iki çalışma sonucunda da cari oranın finansal başarısızlık üzerinde istatistiki olarak anlamlı etkilerinin bulunduğu ve finansal başarısızlık tahminlerinde kullanılabileceği tespit edilmiştir. Almansour (2015) ise, 2000-2003 döneminde Ürdün'de faaliyet gösteren 11 başarılı ve 11 başarısız firmaya ait verileri kullanarak finansal başarısızlığın içsel belirleyicilerini incelemiş ve çalışma sermayesi oranı ve cari oranın finansal başarısızlık üzerinde istatistiki olarak anlamlı etkilerinin bulunduğunu tespit etmişlerdir.

Tian ve Yu (2017), Japonya ve Avrupa ülkelerinde 1998-2012 döneminde faaliyet gösteren 108 Japon ve 112 Avrupa menşeli firmaya ait 29 finansal oran kullanarak Japon firmaları ve Avrupa firmaları için ayrı finansal başarısızlık modelleri geliştirilmiş ve geliştirilen modellere ilişkin sonuçlar Altman (1968) Z skor modeli sonuçları ile karşılaştırılmıştır. Çalışma sonucunda, Japonya için oluşturulan tüm modellerde dağıtılmamış karlar/toplam varlıklar, kaldıraç oranı ve kısa vadeli borçlar/satışlar oranlarının, Avrupa ülkeleri için ise özsermaye/toplam borçlar oranının seçildiği ifade edilmiştir. Çalışmada oluşturulan modelin Altman (1968) Z skor modelinden daha iyi performans sergilediği tespit edilmiştir. Fejér-Király, Ágoston ve Varga (2019) çalışmalarında, Bükreş borsasında işlem gören 65 başarısız ve 95 başarılı firmaya ait verileri kullanarak finansal başarısızlığın belirleyicilerini tespit etmeye çalışmışlardır. Çalışma sonucunda, net çalışma sermayesi değişkeninin finansal

başarısızlıktan 1 ve 2 yıl öncesinin tahmini için geliştirilen modele seçildiği ve finansal başarısızlık üzerinde anlamlı etkilerinin bulunduğu tespit edilmiştir.

Li ve Faff (2019) çalışmalarında, 1988-2011 döneminde faaliyet gösteren 421 başarısız ve 441 başarılı firmaya ait verileri kullanarak finansal başarısızlık tahminle modeli geliştirmeye çalışmışlar ve çalışma sonucunda çalışma sermayesi oranının finansal başarısızlığa etki eden 11 değişkenden biri olduğu tespit edilmiştir. Natasya ve Sienatra (2020), Endonezya’da faaliyet gösteren start-up firmalarının finansal başarısızlıklarına etki eden finansal oranları inceledikleri çalışmalarının sonucunda, cari oran, aktif devir hızı ve özsermaye karlılığı oranlarının start-up girişimlerin finansal başarısızlıkları üzerinde anlamlı etkilerinin bulunduğunu tespit etmişlerdir.

Türkiye’de Yapılmış Çalışmalar

Türkiye’deki ilk finansal başarısızlık modellemesi çalışmalarından biri 1981 yılında Göktan tarafından gerçekleştirilmiştir. Göktan (1981) çalışmasında, 1976-1980 döneminde faaliyet gösteren 25 başarılı ve 14 başarısız firmaya ait veriler üzerinden firmaların finansal başarısızlıklarını başarısızlıktan 1, 2, 3 ve 4 yıl öncesi için tahmin etmeye çalışmıştır. Çalışma sonucunda geliştirilen modele aralarında cari oranın da olduğu 9 finansal oran dahil edilmiştir. Türkiye’de çok boyutlu istatistiksel modeller ile finansal başarısızlık tahmini gerçekleştiren ilk çalışmalardan biri 1993 yılında Aktaş tarafından gerçekleştirilmiştir. Aktaş (1993), 1980-1989 döneminde faaliyet gösteren 25 başarılı ve 35 başarısız firma verileri üzerinden finansal başarısızlık tahmini modeli geliştirmeye çalışmıştır. Çalışma sonucunda, çalışma sermayesi yönetimi değişkenlerinden olan cari oran, asit-test oranı ve hazır değerler oranının finansal başarısızlığın belirleyicileri arasında olduğu tespit edilmiştir.

Ünsal (2001) çalışmasında, 16 başarısız ve 55 başarılı firmaya ait verileri kullanarak finansal başarısızlık tahmininde kullanılabilecek finansal oranları incelemiş ve çalışma sonucunda, nakit oranı, asit-test oranı ve cari oranın finansal başarısızlığın belirleyicileri olan değişkenler arasında olduğunu ifade etmiştir. Aktaş, Doğanay ve Yıldız (2003) ise çalışmasında, 1983-1997 döneminde faaliyet gösteren 53 başarılı ve 53 başarısız sanayi, ticaret ve hizmet firmasına ait verileri kullanarak finansal başarısızlık tahmin modeli geliştirmeye çalışmış ve çalışma sonucunda, aralarında asit-test oranının bulunduğu beş finansal oranın finansal başarısızlık tahmininde kullanılabilecek etkili değişkenler olduğunu tespit etmiştir.

İçerli ve Akkayya (2006) çalışmasında, 1990-2003 döneminde faaliyet gösteren 40 başarısız ve 40 başarılı firmanın finansal başarısızlık durumlarını finansal oranlar ve Z testi ile incelenmiş ve çalışma sonucunda, başarılı ve başarısız firmaları ayıran en önemli özelliğin vadesi gelen yükümlülüklerini yerine getirme kabiliyeti olduğu ve nakit oran, asit-test oranı ve cari oranın finansal başarısızlığın en önemli belirleyicileri arasında olduğu ifade edilmiştir. Terzi (2011) ise çalışmasında, 2009-2010 döneminde faaliyet gösteren 10 başarısız ve 12 başarılı firmaya ait veriler üzerinden firmaların finansal başarısızlık risklerini tahmin edecek bir model geliştirmeyi amaçlamış ve çalışma sonucunda 19 finansal oran arasından aralarında net çalışma sermayesi oranının da bulunduğu 6 finansal oranın finansal başarısızlık tahmininde etkili olduğunu tespit etmiştir.

Zeytinoğlu ve Akarım (2013), 2009-2011 döneminde faaliyet gösteren 115 firmanın 2009, 2010 ve 2011 yılları için yıllara özgü finansal başarısızlık modeli geliştirmeyi amaçladıkları çalışmalarının sonucunda, cari oranın sadece 2009 yılı modelinde, net çalışma sermayesi oranının ise her üç modelde finansal başarısızlığın temel belirleyicileri arasında olduğunu tespit etmişlerdir. Ural, Gürarda ve Önemli (2015) ise, 2005-2012 döneminde faaliyet gösteren 24 gıda, içecek ve tütün firmasına ait verileri kullanarak firmaların finansal başarısızlık risklerini başarısızlıktan 1 yıl, 2 yıl ve 3 yıl öncesi için inceledikleri çalışmalarının sonucunda, 27 finansal oran içerisinde finansal başarısızlıktan 1 yıl öncesi için aralarında herhangi bir

çalışma sermayesi değişkeninin bulunmadığı 5 finansal oranı, finansal başarısızlıktan 2 yıl öncesi için aralarında cari oran ve asit-test oranının da bulunduğu 7 finansal oranı ve finansal başarısızlıktan 3 yıl öncesi için aralarında nakit oranı ve stok oranının bulunduğu 8 finansal oranı finansal başarısızlık tahmin modellerinin anlamlı değişkenleri olarak tespit etmişlerdir. Çeşitli finansal oranların firmaların finansal başarısızlık ölçütü olan Altman (1968) Z skor değerleri üzerindeki etkilerini inceleyen Toraman ve Karaca (2016) ise, 2010-2013 döneminde faaliyet gösteren 17 kimya firmasına ait verileri kullanmış ve çalışma sonucunda, aralarında çalışma sermayesi oranının da bulunduğu 6 finansal oranın firmaların Z skor değerleri üzerinde anlamlı etkilerinin bulunduğunu tespit etmişlerdir.

Akyüz, Yıldırım, Akyüz ve Tugay (2017), 2015'te faaliyet gösteren 16 kâğıt ve kağıt ürünleri sanayi firmasına, Ertan ve Ersan (2018), 2000-2004 döneminde faaliyet gösteren 175 başarılı 33 başarısız imalat firmasına, Karadeniz ve Öcek (2019) ise 2012-2017 döneminde faaliyet gösteren 12 turizm firmasına ait finansal verileri kullanarak finansal başarısızlığı etkileyen finansal oranları tespit etmeye çalışmışlardır. Her üç çalışma sonucunda da nakit oranı, asit-test oranı ve cari oranın finansal başarısızlık üzerinde istatistiki olarak anlamlı etkilerinin bulunduğu ve finansal başarısızlık tahminlerinde kullanılabileceği tespit edilmiştir. Arslantürk Çöllü, Akgün ve Eydur (2020), payları BİST'de işlem gören dokuma, giyim eşyası ve deri firmalarına ait 2016-2018 dönemi verilerini kullanarak finansal başarısızlığa etki eden finansal oranları tespit etmeye çalışmışlardır. Çalışma sonucunda, cari oran, ticari alacaklar oranı ve stok devir hızının finansal başarısızlığı etkileyen finansal oranlar arasında olduğu tespit edilmiştir.

Kapsam, Veri Seti ve Metodoloji

Çalışmanın temel amacı, firmalarda çalışma sermayesi yatırım ve finansman politikaları ile finansal başarısızlık arasındaki ilişkilerin ortaya konulmasıdır. Çalışmanın diğer bir amacı ise finansal başarısızlık modellerinin temel finans konularından biri olan çalışma sermayesi yönetimi doğrultusunda karşılaştırılmasıdır. Bu amaçlar doğrultusunda çalışmada, BİST metal eşya elektrikli cihazlar ve ulaşım araçları sektörü firmalarına ilişkin 2004:6-2019:12 dönemi yarı yıllık finansal tablo verileri kullanılmıştır. Mali tablolarla enflasyon düzeltmesi kanununun 2004 yılında yürürlüğe girmesinden dolayı araştırmanın başlangıç dönemi 2004 yılı olarak belirlenmiştir.

Çalışmanın örnekleme belirlenirken, öncelikle Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK)'nin iktisadi faaliyet kolları ayrımı göz önünde bulundurularak Türkiye'nin Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (GSYİH)'sı içerisinde 2010-2019 döneminde en yüksek paya sahip olan iktisadi faaliyet kolları belirlenmiştir. Sonrasında, belirlenen iktisadi faaliyet kolu içerisindeki sektörlerden en yüksek çalışma sermayesi oranına sahip olan sektör çalışma örnekleme seçilmiştir. TÜİK verilerine göre, 2010-2019 döneminde tüm yıllarda GSYİH içerisinde en yüksek paya sahip iktisadi faaliyet kolu imalat sanayidir (www.tuik.gov.tr). İmalat sanayi sektörlerine ilişkin sektör bilanço istatistiklerine göre, 2010-2019 döneminde imalat sanayi sektörleri içerisinde en yüksek ortalama çalışma sermayesi oranına sahip sektör %71 çalışma sermayesi oranı ile mobilya sektörüdür. Bu anlamda mobilya sektörünü %66 çalışma sermayesi oranı ile metal eşya elektrikli cihazlar ve ulaşım araçları sektörü takip etmektedir. Çalışma dönemi olarak belirlenen 2004-2019 dönemi içerisinde Borsa İstanbul'da sürekli olarak kote olan ve verilerine düzenli olarak ulaşılabilen mobilya firması sayısı sadece 2 olduğundan çalışma örnekleme metal eşya elektrikli cihazlar ve ulaşım araçları sektörü firmalarından oluşturulmuştur. İmalat sanayi firmalarına ait çalışma sermayesi oranları Tablo 1'de yer almaktadır.

Çalışma, BİST metal eşya sektöründe yer alan firmaların 2004:6-2019:12 dönemi verilerini kapsaması nedeniyle zaman boyutu kısıtına, ilgili dönemde borsada süreklilik arz

eden ve verilerine düzenli olarak ulaşılabilen 21 metal eşya firmasını kapsamı nedeniyle de örneklem kısıtına tabidir. 11 metal eşya firması 2004:6-2019:12 döneminde Borsa İstanbul'da süreklilik arz etmedikleri veya verilerine düzenli olarak ulaşılamaması nedeniyle çalışma kapsamı dışında tutulmuştur. Çalışmada kapsamına dahil edilen metal eşya firmaları Borsa İstanbul'daki kodlarıyla beraber Tablo 2'de verilmiştir.

Tablo 1: Yıllara Göre İmalat Sanayi Sektörlerinin Çalışma Sermayesi Oranları

Sektörler/Yıllar	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	Ort.
İmalat Sanayi	0.60	0.62	0.62	0.62	0.63	0.63	0.63	0.65	0.66	0.67	0.633
Mobilya	0.70	0.71	0.71	0.70	0.71	0.71	0.71	0.72	0.71	0.71	0.709
Metal Eşya Elektrikli Cihazlar ve Ulaşım Araçları	0.62	0.66	0.66	0.67	0.67	0.66	0.66	0.69	0.71	0.72	0.672
Tekstil, Giyim Eşyası ve Deri	0.64	0.65	0.65	0.66	0.66	0.67	0.67	0.68	0.68	0.69	0.665
Gıda, İçecek ve Tütün	0.58	0.59	0.59	0.61	0.62	0.62	0.64	0.64	0.65	0.66	0.620
Kimya, İlaç, Petrol, Lastik ve Plastik Ürünler	0.65	0.66	0.64	0.61	0.58	0.60	0.57	0.60	0.58	0.60	0.609
Kâğıt ve Kâğıt Ürünleri, Basım ve Yayın	0.56	0.57	0.58	0.60	0.59	0.60	0.60	0.64	0.65	0.66	0.605
Ana Metal Sanayi	0.50	0.55	0.53	0.55	0.57	0.56	0.58	0.64	0.68	0.67	0.583
Taş ve Toprağa Dayalı	0.50	0.51	0.50	0.52	0.53	0.51	0.51	0.53	0.52	0.55	0.518

Kaynak: T.C. Merkez Bankası, www.tcmb.gov.tr adresinde yer alan Reel Sektör İstatistikleri kullanılarak yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 2: Çalışmada Verilerinden Faydalanılan BİST Metal Eşya Sektörü Firmaları

Kodu	Firma Adı	Kodu	Firma Adı
ALCAR	Alarko Carrier Sanayi ve Ticaret A.S.	IHEVA	İhlas Ev Aletleri İmalat Sanayi ve
ASUZU	Anadolu ISUZU Otomotiv Sanayi ve	KARSN	Karsan Otomotiv Sanayii ve Ticaret
ARCLK	Arçelik A.S.	KLMSN	Klimasan Klima Sanayi ve Ticaret A.S.
BFREN	Bosch Fren Sistemleri Sanayi ve Ticaret	MAKTK	Makine Takım Endüstrisi A.S.
DITAS	Ditas Doğan Yedek Parça İmalat ve Teknik	OTKAR	Otokar Otomotiv ve Savunma Sanayi
EGEEN	Ege Endüstri ve Ticaret A.S.	PARSN	Parsan Makine Parçaları Sanayii A.S.
EMKEL	Emek Elektrik Endüstrisi A.S.	TOASO	Tofaş Türk Otomobil Fabrikası A.S.
EMNIS	Eminiş Ambalaj Sanayi ve Ticaret A.S.	PRKAB	Türk Prysmian Kablo ve Sistemleri A.S.
FMZIP	Federal-Mogul İzmit Piston ve Pim Üretim	TTRAK	Türk Traktör ve Ziraat Makineleri A.S.
FROTO	Ford Otomotiv Sanayi A.S.	VESTL	Vestel Elektronik Sanayi ve Ticaret A.S.
GEREL	Gersan Elektrik Ticaret ve Sanayi A.S.		

Kaynak: Kamu Aydınlatma Platformu, www.kap.org.tr

Çalışma kapsamında oluşturulan modellere bağımlı değişkenler olarak firmalara ilişkin finansal başarısızlık skorları dahil edilmiştir. Metal eşya firmalarının finansal başarısızlık skorları Altman (1968), Springate (1978), Ohlson (1980), Taffler (1983) ve Zmijewski (1984) finansal başarısızlık modelleri ile hesaplanmıştır. Çalışmada finansal başarısızlık ölçümünde kullanılan finansal başarısızlık modelleri belirlenirken, bu modellerin finansal başarısızlık ölçümündeki başarı düzeyleri, günümüzde tercih edilen modeller olmaları ve literatürdeki önem düzeyleri dikkate alınmıştır. Çalışmanın bağımsız değişkenleri ise, çalışma sermayesi yatırım ve finansman politikalarının farklı boyutlarını temsil eden 7 ayrı değişkenden oluşturulmuştur. Çalışma kapsamında her bir finansal başarısızlık skorunun bağımlı değişken olarak dahil edildiği 5 farklı model kurulmuştur. Modellere, yapılan tahminlerin daha tutarlı ve sapmasız olması ve modelin anlamlılık derecesinin iyileştirilmesi amacıyla birer kontrol değişkeni dahil edilmiştir. Söz konusu kontrol değişkenleri, finansal başarısızlık skoru üzerinde etkisi olduğu ilgili finansal başarısızlık modellemesi çalışması ile ortaya konmuş değişkenlerden seçilmiştir. Bu kapsamda, Altman (1968), Springate (1978) ve Taffler (1983) finansal başarısızlık skorlarının bağımlı değişken olarak dahil edildikleri modellere sırasıyla net satışlar/toplam varlıklar, FVÖK/toplam varlıklar ve VÖK/kısa vadeli borçlar değişkenleri, Ohlson (1980) ve Zmijewski (1984) finansal başarısızlık skorlarının bağımlı değişken olarak dahil edildikleri modellere ise aktif karlılığı değişkeni kontrol değişkeni olarak dahil edilmiştir. Çalışmada analizlere dahil edilen tüm değişkenler, belirli bir dönemdeki değerlerin önceki dönem

değerlerine göre yüzde değişimleri alınarak değişim serilerine dönüştürülmüştür. Kullanılan bağımlı ve bağımsız değişkenler Tablo 3'te verilmiştir. Çalışma verileri veriler Financial Information News Network (FINNET) Hisse Expert finansal veri tabanından elde edilmiştir.

Tablo 3: Çalışmada Kullanılan Bağımlı ve Bağımsız Değişkenler

	Değişkenler	Notasyon	Formül
Bağımlı Değişkenler	Altman (1968) Finansal Başarısızlık Skoru	ALTMAN	(X1) Net Çalışma sermayesi/toplam varlıklar (X2) Dağıtılmamış Karlar/toplam varlıklar (X3) Faiz ve vergiden önceki kar/toplam varlıklar (X4) Piyasa değeri/toplam borcun defter değeri (X5) Net satışlar/toplam varlıklar $Z=0,012*X1+0,014*X2+0,033*X3+0,006*X4+0,999*X5$
	Springate (1978) Finansal Başarısızlık Skoru	SPRINGATE	(X1) Çalışma sermayesi/toplam varlıklar (X2) Faiz vergiden önceki kar/toplam varlıklar (X3) Vergi öncesi kar/kısa vadeli borçlar (X4) Satışlar/toplam varlıklar $Z = 1,03*X1+3,07*X2+0,66*X3+0,4*X4$
	Ohlson (1980) Finansal Başarısızlık Skoru	OHLSON	(X1) Log(toplam varlıklar/Gayri Safi Milli Hasıla) (X2) Toplam borçlar/toplam varlıklar (X3) Çalışma sermayesi/toplam varlıklar (X4) Kısa vadeli borçlar/dönen varlıklar (X5) Toplam borçlar toplam varlıklardan büyük ise 1, değil ise 0
			(X6) Dönem net karı/toplam varlıklar (X7) Faaliyetlerden fon akışı/toplam varlıklar (X8) Son iki yıl içerisinde net kar negative ise 1, değil ise 0 (X9) $(NI_t - NI_{t-1}) / (NI_t + NI_{t-1})$ Burada NI, net karı ifade etmektedir. $Z = -1,32-0,407*X1+6,03*X2-1,43*X3+0,0757*X4-2,37*X6-1,83*X7+0,285X8-1,72*X5-0,521*X9$
			(X1) Vergiden öncesi kar/ortalama kısa vadeli borçlar (X2) Dönen varlıklar/toplam borçlar (X3) Kısa vadeli borçlar/toplam varlıklar (X4) (Dönen varlıklar-stoklar-kısa vadeli borçlar)/(net satışlar-vergi öncesi kar+amortismanlar) $Z = 3,20+12,18*X1+2,50*X2-10,68*X3+0,03*X4$
	Zmijewski (1984) Finansal Başarısızlık Skoru	ZMIJEWSKI	(X1) Dönem net karı/toplam varlıklar (X2) Toplam borçlar/toplam varlıklar (X3) Dönen varlıklar/kısa vadeli borçlar $Z = -4,336-4,513*X1+5,769*X2+0,004*X3$
Taffler (1983) Finansal Başarısızlık Skoru	TAFFLER	(X1) Vergiden öncesi kar/ortalama kısa vadeli borçlar (X2) Dönen varlıklar/toplam borçlar (X3) Kısa vadeli borçlar/toplam varlıklar (X4) (Dönen varlıklar-stoklar-kısa vadeli borçlar)/(net satışlar-vergi öncesi kar+amortismanlar) $Z = 3,20+12,18*X1+2,50*X2-10,68*X3+0,03*X4$	
Bağımsız Değişkenler	Çalışma sermayesi oranı	ÇSO	Dönen varlıklar/toplam varlıklar
	Cari oran	CO	Dönen varlıklar/kısa vadeli borçlar
	Hazır değerler oranı	HD/TV	Hazır değerler/toplam varlıklar
	Ticari alacak oranı	AL/TV	Ticari alacaklar/toplam varlıklar
	Stok oranı	STK/TV	Stoklar/toplam varlıklar
	Nakit dönüşüm süresi	NDS	Stok devir süresi+alacak devir süresi-borçların ödenme süresi
	Çalışma sermayesi finansman politikası kukla değişkeni	ÇSFP	Cari oran 2'den büyük ise 1, değil ise 0
	Net satışlar/toplam varlıklar	NS/TV	Net satışlar/toplam varlıklar
	FVÖK/toplam varlıklar	FVÖK/TV	Faiz ve vergiden önceki kar/toplam varlıklar
	Aktif karlılığı	NK/TV	Dönem net karı/toplam aktifler
VÖK/ortalama kısa vadeli borçlar	VÖK/KVB	Vergi öncesi kar/((cari dönem kısa vadeli borçlar+önceki dönem kısa vadeli borçlar)/2)	

Çalışma kapsamında oluşturulan veri setleri 21 metal eşya firması (yatay kesit boyutu) ve 32 yarı yıllık döneme (zaman boyutu) sahip veri setleridir. Yatay kesit ve zaman serisi verilerinin birlikte ele alınmasıyla oluşturulan veri türüne panel veri denmektedir (Tatoğlu, 2013, s. 2). Oluşturulan veri setlerinin panel veri niteliği taşımaları nedeniyle çalışma sermayesi

yönetiminin finansal başarısızlık üzerindeki etkileri panel regresyon analizi ile incelenmiştir. Çalışma kapsamında oluşturulan panel veri modelleri aşağıdaki gibi ifade edilebilir.

$$\text{Model 1: } ALTMAN_{it} = \beta_0 + \beta_1\text{ÇSO}_{it} + \beta_2\text{CO}_{it} + \beta_3\text{HD/TV}_{it} + \beta_4\text{AL/TV}_{it} + \beta_5\text{STK/TV}_{it} + \beta_6\text{NDS}_{it} + \beta_7\text{ÇSFP}_{it} + \beta_8\text{NS/TV}_{it} + u_{it}$$

$$\text{Model 2: } SPRINGATE_{it} = \beta_0 + \beta_1\text{ÇSO}_{it} + \beta_2\text{CO}_{it} + \beta_3\text{HD/TV}_{it} + \beta_4\text{AL/TV}_{it} + \beta_5\text{STK/TV}_{it} + \beta_6\text{NDS}_{it} + \beta_7\text{ÇSFP}_{it} + \beta_8\text{FVÖK/TV}_{it} + u_{it}$$

$$\text{Model 3: } OHLSON_{it} = \beta_0 + \beta_1\text{ÇSO}_{it} + \beta_2\text{CO}_{it} + \beta_3\text{HD/TV}_{it} + \beta_4\text{AL/TV}_{it} + \beta_5\text{STK/TV}_{it} + \beta_6\text{NDS}_{it} + \beta_7\text{ÇSFP}_{it} + \beta_8\text{NKTA}_{it} + u_{it}$$

$$\text{Model 4: } TAFFLER_{it} = \beta_0 + \beta_1\text{ÇSO}_{it} + \beta_2\text{CO}_{it} + \beta_3\text{HD/TV}_{it} + \beta_4\text{AL/TV}_{it} + \beta_5\text{STK/TV}_{it} + \beta_6\text{NDS}_{it} + \beta_7\text{ÇSFP}_{it} + \beta_8\text{VÖK/KVB}_{it} + u_{it}$$

$$\text{Model 5: } ZMIJEWSKI_{it} = \beta_0 + \beta_1\text{ÇSO}_{it} + \beta_2\text{CO}_{it} + \beta_3\text{HD/TV}_{it} + \beta_4\text{AL/TV}_{it} + \beta_5\text{STK/TV}_{it} + \beta_6\text{NDS}_{it} + \beta_7\text{ÇSFP}_{it} + \beta_8\text{NKTA}_{it} + u_{it}$$

Oluşturulan panel veri modelleri aracılığı ile sınanan temel hipotez tüm modeller için aynı olup aşağıdaki gibi ifade edilebilir.

H₀: Çalışma sermayesi yönetimi kararlarının finansal başarısızlık skoru üzerinde etkisi yoktur.

Panel veriler zaman ve yatay kesit boyutlarının uzunluklarına göre farklı isimler almaktadırlar. Kısa zaman boyutu ve uzun yatay kesit boyutuna sahip paneller mikro paneller, uzun zaman boyutu ve kısa veya orta yatay kesit boyutuna sahip paneller ise makro paneller olarak adlandırılmaktadırlar. Mikro paneller minimum 2 ve maksimum 10-20 zaman boyutuna sahip panellerdir. Makro paneller ise, minimum 20-60 zaman boyutuna ve 7-20 yatay kesit boyutuna sahip panellerdir. Mikro ve makro panellere uygulanan ekonometrik işlemler farklılık göstermektedir. Makro paneller ile yapılan çalışmalarda yatay kesit bağımlılığı ve durağanlık varsayımlarının sağlanması gerekirken, mikro paneller ile yapılan çalışmalarda ise bu iki varsayım aranmamaktadır (Baltagi, 2014, s. 1). Çalışma kapsamında oluşturulan modeller 21 yatay kesit ve 32 zaman boyutuna sahip olduğundan tüm veri setlerinin makro paneller oldukları kabul edilmiş ve analizlerde yatay kesit bağımlılığı ve durağanlık gibi varsayımlar dikkate alınmıştır. Sabit etkiler modeli, rassal etkiler modeli ve havuz modeli olmak üzere üç tür panel veri modelinden söz edilebilir. Veri setinin belirli bir birey, firma veya ülke setine odaklanması ve sonuçların bu birey, firma veya ülkelerin davranışlarıyla sınırlı olması durumunda sabit etkiler modelinin, veri setindeki birey, firma veya ülkelerin rastgele geniş bir evrenden seçilmesi durumunda rassal etkiler modelinin, panelde yer alan tüm yatay kesitlerin aynı olduğu ya da aralarında bir fark bulunmadığının varsayılması durumunda ise havuz modelinin kullanılması uygundur (Baltagi, 2014, s. 14-20).

Panel regresyon analizine geçmeden önce; bağımsız değişkenler arasında gözlemlenen yüksek korelasyon durumunu ifade eden çoklu doğrusal bağlantı, modellerde yer alan birimler arasındaki ilişkileri ifade eden yatay kesit bağımlılığı, serilerin heomojenlik/heterojenlik durumları, serilerin durağan olması, kısaca hata terimleri arasındaki ilişki olarak ifade edilen otokorelasyon ve hata terimi varyanslarının tüm kesitlerde sabit olmamasını ifade eden değişen varyans varsayımlarının test edilmesi gerekmektedir (Ün, 2015, s. 71). Çalışmada çoklu doğrusal bağlantı problemi spearman korelasyon analizi ve varyans artırıcı faktör (variance inflation factor-VIF) analiziyle, yatay kesit bağımlılığı Pesaran, Ullah ve Yagamata (2008) LMadj testiyle, serilerde homojenite/heterojenite Pesaran ve Yamagata (2008) delta tilde ($\tilde{\Delta}$) ve düzeltilmiş delta tilde ($\tilde{\Delta}_{adj}$) testleriyle, serilerin durağanlığı Levin, Lin ve Chu (2002), Breitung (2001), Im, Pesaran ve Shin (2003), Maddala ve Wu (1999), Choi (2001), Smith,

Leybourne, Kim ve Newbold (2004) Bootstrap ve Bai ve Ng (2004) PANIC testleriyle, otokorelasyon varsayımı Baltagi ve Li (1991) LMp ve Born ve Breitung (2016) LMp* testleriyle, değişen varyans varsayımı ise Breusch ve Pagan (1979) LMh testiyle sınanmıştır. Panel veri analizleri ve varsayım testleri Eviews 10 ve Gauss 10 ekonometrik analiz programları kullanılarak gerçekleştirilmiştir.

Bulgular

Çalışmanın bu kısmında çalışma sermayesi yatırım ve finansman politikalarının finansal başarısızlık üzerindeki etkilerinin belirlenmesi amacıyla gerçekleştirilen panel regresyon analizleri sonucunda elde edilen bulgulara yer verilmiştir. Analiz kapsamında öncelikle değişkenlere ait tanımlayıcı istatistikler verilmiştir. Ardından panel veri analizi öncesi sınanan varsayımlara ait test sonuçları verilmiştir. Son olarak tahminci belirleme testleri sonuçlarına ve panel veri analizi sonuçlarına yer verilmiş ve elde edilen bulgular değerlendirilerek yorumlanmıştır. Modellerde yer alan değişkenlere ilişkin tanımlayıcı istatistikler Tablo 4'teki gibidir.

Tablo 4: Değişkenlere İlişkin Tanımlayıcı İstatistikler

	ALTMAN	SPRINGATE	OHLSON	TAFFLER	ZMIJEWSKI	CSO
Ortalama	0.073853	0.104816	0.249725	-0.10258	-0.13378	0.018268
Medyan	-0.016	0.02265	-0.00186	0.030086	0.015768	0.004902
Maksimum	12.528	10.23989	155.8025	53.1726	46.2552	2.112887
Minimum	-6.724	-3.71177	-72.1462	-92.8263	-124.009	-0.84901
Std. Sap.	0.809832	0.873345	7.775604	5.534665	6.076089	0.171632
Çarpıklık	5.119259	6.610027	10.68412	-7.24704	-13.0507	3.79882
Basıklık	96.45277	70.51751	260.1807	147.8042	277.6583	42.86373
Jarque-Bera	247470.9	132534.7	1864759	592993.5	2131317	46111.56
Olasılık	0.00000***	0.00000***	0.00000***	0.00000***	0.00000***	0.00000***
Gözlem	672	672	672	672	672	672
	CO	HD/TV	AL/TV	STK/TV	NDS	CSFP
Ortalama	0.056699	1.347108	0.067873	0.031284	1.493461	0.8125
Medyan	-0.00706	0.028907	0.008589	-0.00427	-0.00047	1.000000
Maksimum	6.376719	131.9159	3.588796	2.692057	754.183	1.000000
Minimum	-0.81463	-0.99521	-0.93232	-0.55422	-17.4558	0.000000
Std. Sap.	0.481257	8.010191	0.421302	0.272476	29.8669	0.390603
Çarpıklık	6.927463	12.19299	2.931627	2.342655	24.06302	-1.60128
Basıklık	71.89592	180.8518	17.69496	19.4895	602.8399	3.564103
Jarque-Bera	138281	902326.8	7008.951	8227.962	10139473	296.0894
Olasılık	0.00000***	0.00000***	0.00000***	0.00000***	0.00000***	0.00000***
Gözlem	672	672	672	672	672	672
	NS/TV	FVÖK/TV	NK/TV	VÖK/KVB		
Ortalama	0.25415	-0.44227	30.15673	0.216819		
Medyan	-0.13323	-0.00479	0.06713	0.122508		
Maksimum	5.587914	104.2059	19820.81	123.8523		
Minimum	-0.83188	-279.274	-193.604	-291.749		
Std. Sap.	0.795049	14.08373	764.88	13.24711		
Çarpıklık	0.682693	-15.0344	25.83477	-14.6145		
Basıklık	4.425178	290.6357	668.9462	364.353		
Jarque-Bera	109.0715	2341876	12492315	3680049		
Olasılık	0.00000***	0.00000***	0.00000***	0.00000***		
Gözlem	672	672	672	672		

Tablo 4'te yer alan tanımlayıcı istatistiklere göre, finansal başarısızlık değişkenleri içerisinde en yüksek ortalama değer OHLSON, en düşük ortalama değer ise ZMIJEWSKI değişkenine aittir. Tanımlayıcı istatistiklere göre, çalışma sermayesi değişkenleri içerisinde en yüksek ortalama değişim değerine sahip değişken NDS, en düşük ortalama değişim değerine sahip değişken ise ÇSO değişkenidir. Tablo 4'te yer alan çarpıklık değerlerine göre, TAFFLER, ZMIJEWSKI, ÇSFP, FVÖK/TV ve VÖK/KVB değişkenlerinin negatif değere sahip oldukları

ve sola çarpık oldukları, diğer değişkenlerin ise pozitif değerlere sahip oldukları ve sağa çarpık oldukları tespit edilmiştir. Tüm değişkenlere ait basıklık değerlerinin ise pozitif olduğu ve değişkenlerin tümünün sivri dağılıma sahip oldukları tespit edilmiştir. Değişkenlere ait ortak bir diğer istatistiki özellik ise ortalama ve medyan değerlerinin çakışık olmamasıdır. Tablo 4'e göre tüm değişkenler yüksek Jargue-Bera test istatistiği değerlerine ve %1 anlamlılık düzeyinde anlamlı olasılık değerlerine sahiptir. Değişkenlere ait basıklık ve çarpıklık değerlerinin 0'a eşit olmaması, ortalama ve medyan değerlerinin çakışık olmaması ve Jargue-Bera olasılık değerlerinin anlamlı olması değişkenlerin normal dağılıma uyum sağlamadıklarına işaret etmektedir (Çil Yavuz, 2015, s. 34-37).

Modellerde çoklu doğrusal bağlantı problemine neden olabilecek değişkenlerin tespit edilmesi amacıyla spearman korelasyon analizi ve VIF yöntemleri kullanılmıştır. Modele dahil edilen bağımsız değişkenler arasında 0.75'ten yüksek veya -0.75'ten düşük korelasyon katsayısının tespit edilmesi veya değişkenlerin 4'e eşit veya 4'ten büyük VIF değerlerine sahip olmaları durumunda panel veri modellerinde çoklu doğrusal bağlantı probleminden söz edilebilmektedir (Albayrak, 2005, s. 109; Asteriou ve Hall, 2007, s. 90). Gerçekleştirilen spearman korelasyon analizi sonucunda modellerde yer alan hiçbir bağımsız değişken ikilisi arasında 0.75'ten yüksek veya -0.75'ten düşük bir korelasyon katsayısına rastlanılmamıştır. VIF analizi sonucunda ise hiçbir bağımsız değişkenin 4'e eşit veya 4'ün üzerinde bir VIF değerine sahip olmadığı tespit edilmiştir. Dolayısıyla, spearman korelasyon analizi sonuçları ile VIF analizi sonuçlarının birbirleri ile tutarlı olduğu ve her iki analizin de seçilen bağımsız değişkenlerin aynı modellerde kullanılmasının çoklu doğrusal bağlantı problemine neden olmayacağını işaret etmektedir.

Çalışmada, yatay kesit bağımlılığı Pesaran vd. (2008) LM_{adj} testi, serilerde homojenlik/heterojenlik durumu ise, Pesaran ve Yamagata (2008) delta tilde ($\tilde{\Delta}$) ve düzeltilmiş delta tilde ($\tilde{\Delta}_{adj}$) testleriyle incelenmiştir. Pesaran vd. (2008) LM_{adj} testi sonucunda, ALTMAN, OHLSON, ZMIJEWSKI, CO, AL/TV, STK/TV ve NS/TV değişkenlerinin yatay kesit bağımlılığı içerdiği, diğer değişkenlerin ise yatay kesit bağımlılığı içermediği tespit edilmiştir. Pesaran ve Yagamata (2008) $\tilde{\Delta}$ ve $\tilde{\Delta}_{adj}$ testleri sonucunda, ALTMAN, SPRINGATE, TAFFLER, ZMIJEWSKI, ÇSO, CO, HD/TV, AL/TV ve STK/TV değişkenlerinin heterojenik özellik gösterdikleri, diğer değişkenlerin ise homojenik özellik gösterdikleri tespit edilmiştir.

Serilerde durağanlık sınamaları gerçekleştirilirken; yatay kesit bağımlılığı içeren değişkenler olan ALTMAN, OHLSON, ZMIJEWSKI, CO, AL/TV, STK/TV ve NS/TV değişkenlerinde ikinci nesil birim kök testlerinden Smith vd. (2004) Bootstrap ve Bai ve Ng (2004) PANIC testleri, yatay kesit bağımlılığı içermeyen ve heterojenik özellik gösteren değişkenler olan SPRINGATE, TAFFLER, ÇSO ve HD/TV değişkenlerinde birinci nesil heterojenik birim kök testlerinden Im, Pesaran ve Shin (2003), Maddala ve Wu (1999) ve Choi (2001) testleri, yatay kesit bağımlılığı içermeyen ve homojenik özellik gösteren değişkenler olan NDS, FVÖK/TV, NK/TV ve VÖK/KVB değişkenlerinde ise birinci nesil homojenik birim kök testlerinden Levin, Lin ve Chu (2002) ve Breitung (2001) testleri kullanılmıştır. Birinci nesil ve ikinci nesil birim kök testleri sonucunda, çalışmaya dahil edilen tüm değişkenlerin düzeyde durağan olduğu ve panel veri modellerine mevcut versiyonları ile dahil edilebilecekleri tespit edilmiştir.

Modellerde otokorelasyon varsayımı Baltagi ve Li (1991) LM_p ve onun geliştirilmiş bir versiyonu olan Born ve Breitung (2016) LM_p* testleri sınanırken, değişen varyans varsayımı ise Breusch ve Pagan (1979) LM_h testi ile sınanmıştır. Otokorelasyon testleri sonucunda, Model 4 dışındaki tüm modellerde otokorelasyon probleminin bulunduğu tespit edilmiştir. Değişen

varyans testi sonucunda ise çalışma kapsamında oluşturulan tüm modellerde değişen varyans probleminin olduğu tespit edilmiştir. Panel veri modelleri tahmin edilirken modellerde otokorelasyon ve değişen varyans problemlerinin giderilebilmesi için Beck ve Katz (1995) tarafından geliştirilen Period SUR (Panel Corrected Standart Errors-PCSE) ve Cross-section SUR (Panel Corrected Standart Errors-PCSE) ve White dönem kovaryans katsayısı (White period coefficient covariance) yöntemleri dirençli tahminciler olarak kullanılmıştır.

Çalışma kapsamında oluşturulan modellerde sabit parametredeki farklılaşmaların sadece dönemler arasında, sadece birimler arasında veya hem birimler hem de dönemler arasında ortaya çıkıp çıkmadıkları F testi ile test edilmiştir. Çalışmada ayrıca Breusch ve Pagan (1980) ve Honda (1985) testleri kullanılarak modellerde rassal etkilerin olup olmadığı da incelenmiştir. F testi sonucunda, Model 3'te sadece yatay kesit boyutunda, Model 2'de ise sadece zaman boyutunda sabit etkilerin olduğu, Breusch ve Pagan (1980) testi sonuçlarına göre, Model 1'de ise sadece yatay kesit boyutunda, Model 2'de ise sadece zaman boyutunda rassal etkilerin olduğu, Honda (1985) testi sonuçlarına göre ise, Model 3'te sadece yatay kesit boyutunda, Model 2'de ise sadece zaman boyutunda rassal etkilerin olduğu tespit edilmiştir. Çalışma kapsamında oluşturulan veri setlerinin tümünde belirli bir firma setine odaklanma söz konusu olduğundan tahminlemeler modellerin sadece yatay kesit veya sadece zaman boyutlarında sabit etkiler içermeleri durumları dikkate alınarak gerçekleştirilmiştir.

Panel veri modellerine ilişkin tahmin sonuçları Tablo 5'te yer almaktadır. Tablo 5'te yer alan panel regresyon analizi sonuçlarına göre, F-olasılık değeri tüm modeller için %1 anlamlılık düzeyinde anlamlı olarak elde edilmiştir. Bu bağlamda, çalışma kapsamında test edilen tüm hipotezler kabul edilmektedir. Dolayısıyla sonuçlar, çalışma sermayesi yönetiminin finansal başarısızlık üzerinde etkilere sahip olduğunu beş farklı finansal başarısızlık modeli üzerinden göstermektedir. Hesaplanan R^2 değerleri doğrultusunda çalışma sermayesi yönetimi değişkenlerinin bir bütün olarak BİST metal eşya firmalarına ilişkin finansal başarısızlık skorları olan Altman (1968) skorundaki değişimlerin %83.33'ünü, Springate (1978) skorundaki değişimlerin %39.77'sini, Ohlson (1980) skorundaki değişimlerin %39.94'ünü, Taffler (1983) skorundaki değişimlerin %52.73'ünü ve Zmijewski (1984) skorundaki değişimlerin %9.71'ini açıklayabildikleri söylenebilir.

Tablo 5: Panel Veri Analizi Sonuçları

Model	MODEL1		MODEL2		MODEL3		MODEL4		MODEL5	
	ALTMAN		SPRINGATE		OHLSON		TAFFLER		ZMIJEWSKI	
Değişkenler	Katsayı	Olasılık	Katsayı	Olasılık	Katsayı	Olasılık	Katsayı	Olasılık	Katsayı	Olasılık
C	-0.12090	0.0000***	0.05706	0.0125**	0.02257	0.5433	-0.64606	0.0000***	0.28623	0.0463**
ÇSO	0.07131	0.2233	0.73685	0.0000***	-1.82262	0.0000***	0.88006	0.0000***	1.14391	0.0000***
CO	0.52940	0.0000***	0.07894	0.0081***	-0.52498	0.0000***	1.13904	0.0000***	-0.47113	0.0000***
HD/TV	0.01037	0.0000***	-0.00021	0.8576	-0.00079	0.7881	0.00764	0.1114	-0.00330	0.5734
AL/TV	-0.01137	0.3925	0.06709	0.0209**	0.30615	0.0000***	-0.33552	0.0000***	0.05420	0.5273
STK/TV	-0.16010	0.0000***	-0.01314	0.7948	1.43118	0.0000***	-1.21941	0.0000***	0.71718	0.0000***
NDS	-0.00030	0.1844	-0.00026	0.7773	-0.00070	0.6802	0.00075	0.4650	-0.00203	0.7548
ÇSFP	0.07792	0.0000***	0.03333	0.1816	0.16765	0.0001***	0.70129	0.0000***	-0.34686	0.0192**
NS/TV	0.39058	0.0000***								
FVÖK/TV			0.00163	0.0118**						
NK/TV					0.00002	0.2832			-0.00005	0.8216
VÖK/KVB							0.03290	0.0000***		
R^2	0.833345		0.397799		0.399451		0.527300		0.097172	
F-İstatistik	414.41020		10.704680		55.12379		92.44743		8.919909	
F-Olasılık	0.0000***		0.0000***		0.0000***		0.0000***		0.0000***	

Not: *** işareti %1, ** işareti %5 ve * işareti %10 anlamlılık düzeyini ifade etmektedir.

Model 1'e ilişkin analiz sonuçlarına göre, ALTMAN değişkeni üzerinde CO, HD/TV, ÇSFP ve NS/TV değişkenlerinin pozitif, STK/TV değişkeninin negatif anlamlı etkileri söz konusudur. Model 1'e ilişkin analizler sonucunda, Altman (1968) skoru üzerinde cari oranda meydana gelen 1 birimlik bir artışın 0.53 birimlik bir artışa, hazır değerler düzeyinde meydana gelen 1 birimlik bir artışın 0.01 birimlik bir artışa, stok düzeyinde meydana gelen 1 birimlik bir artışın 0.16 birimlik bir azalışa, çalışma sermayesi finansman politikası değişkeninde meydana gelen 1 birimlik bir artışın 0.078 birimlik bir artışa ve net satışlar/toplam varlıklar değişkeninde meydana gelen 1 birimlik bir artışın 0.39 birimlik bir artışa neden olduğu tespit edilmiştir.

Model 2'ye ilişkin analiz sonuçlarına göre, SPRINGATE değişkeni üzerinde ÇSO, CO, AL/TV ve FVÖK/TV değişkenlerinin pozitif anlamlı etkileri bulunmaktadır. Model 2'ye ilişkin analizler sonucunda, Springate (1978) skoru üzerinde çalışma sermayesi düzeyinde meydana gelen 1 birimlik bir artışın 0.73 birimlik bir artışa, cari oranda meydana gelen 1 birimlik bir artışın 0.079 birimlik bir artışa, alacaklar düzeyinde meydana gelen 1 birimlik bir artışın 0.067 birimlik bir artışa ve faiz ve vergiden önceki kar/toplam varlıklar oranında meydana gelen 1 birimlik bir artışın 0.0016 birimlik bir artışa neden olduğu tespit edilmiştir.

Model 3'e ilişkin analiz sonuçlarına göre, OHLSON değişkeni üzerinde AL/TV, STK/TV ve ÇSFP değişkenlerinin pozitif, ÇSO ve CO değişkenlerinin ise negatif anlamlı etkileri bulunmaktadır. Model 3'e ilişkin analizler sonucunda, Ohlson (1980) skoru üzerinde çalışma sermayesi düzeyinde meydana gelen 1 birimlik bir artışın 1.82 birimlik bir azalışa, cari oranda meydana gelen 1 birimlik bir artışın 0.52 birimlik bir azalışa, alacak düzeyinde meydana gelen 1 birimlik bir artışın 0.30 birimlik bir artışa, stok düzeyinde meydana gelen 1 birimlik bir artışın 1.43 birimlik bir artışa ve çalışma sermayesi finansman politikası değişkeninde meydana gelen 1 birimlik bir artışın 0.16 birimlik bir artışa neden olduğu tespit edilmiştir. Modele kontrol değişkeni olarak dahil edilen ve Ohlson (1980) finansal başarısızlık modelinin bileşenlerinden biri olan NK/TV değişkenine ait olasılık değerinin anlamsız çıkması modele ilişkin sonuçları şüpheli hale getirmektedir.

Model 4'e ilişkin panel veri analizi sonuçlarına göre, TAFFLER değişkeni üzerinde ÇSO, CO, ÇSFP ve VÖK/KVB değişkenlerinin pozitif, AL/TV ve STK/TV değişkenlerinin ise negatif anlamlı etkileri söz konusudur. Model 4'e ilişkin analizler sonucunda, Taffler (1983) skoru üzerinde çalışma sermayesi düzeyinde meydana gelen 1 birimlik bir artışın 0.88 birimlik bir artışa, cari oranda meydana gelen 1 birimlik bir artışın 1.13 birimlik bir artışa, alacak düzeyinde meydana gelen 1 birimlik bir artışın 0.33 birimlik bir azalışa, stok düzeyinde meydana gelen 1 birimlik bir artışın 1.21 birimlik bir azalışa, çalışma sermayesi finansman politikası değişkeninde meydana gelen 1 birimlik bir artışın 0.70 birimlik bir artışa ve vergi öncesi kar/ortalama kısa vadeli borçlar oranında meydana gelen 1 birimlik bir artışın 0.033 birimlik bir artışa neden olduğu tespit edilmiştir.

Model 5'e ilişkin analiz sonuçlarına göre, ZMIJEWSKI değişkeni üzerinde ÇSO ve STK/TV değişkenlerinin pozitif, CO ve ÇSFP değişkenlerinin ise negatif anlamlı etkileri söz konusudur. Model 5'e ilişkin analizler sonucunda, Zmijewski (1984) skoru üzerinde çalışma sermayesi düzeyinde meydana gelen 1 birimlik bir artışın 1.14 birimlik bir artışa, cari oranda meydana gelen 1 birimlik bir artışın 0.47 birimlik bir azalışa, stok düzeyinde meydana gelen 1 birimlik bir artışın 0.72 birimlik bir artışa, çalışma sermayesi finansman politikası değişkeninde meydana gelen 1 birimlik bir artışın 0.35 birimlik bir azalışa neden olduğu tespit edilmiştir. Modele kontrol değişkeni olarak dahil edilen ve Zmijewski (1984) finansal başarısızlık modelinin bileşenlerinden biri olan NK/TV değişkenine ait olasılık değerinin anlamsız çıkması modele ilişkin sonuçları şüpheli hale getirmektedir.

Sonuç ve Öneriler

Bu çalışmada, çalışma sermayesi yatırım ve finansman politikalarının finansal başarısızlık üzerindeki etkileri BİST metal eşya firmaları verileri üzerinden araştırılmış ve elde edilen bulgular üzerinden finansal başarısızlık modelleri karşılaştırılmıştır. Çalışmada, Borsa İstanbul'da faaliyet gösteren 21 metal eşya sektörü firmasının 2004:6-2019:12 dönemi verileri kullanılmıştır. Çalışmada finansal başarısızlık skorları Altman (1968), Springate (1978), Ohlson (1980), Taffler (1983) ve Zmijewski (1984) başarısızlık modelleri ile hesaplanmıştır.

Çalışmada ilk olarak 2004:6-2019:12 arası her altı aylık dönem için 21 metal eşya sektörü firmasına ait çalışma sermayesi yönetimi değişkenleri ve finansal başarısızlık skorları hesaplanmıştır. Ardından çalışma sermayesi yönetimi değişkenleri ile finansal başarısızlık skorları arasındaki ilişkiler 5 farklı panel veri modeli üzerinden panel regresyon analizi ile incelenmiştir. Çalışmada panel veri analizine geçilmeden önce sırasıyla, çoklu doğrusal bağlantı, yatay kesit bağımlılığı, homojenite/heterojenite, serilerde durağanlık, otokorelasyon ve değişen varyans varsayımları sınanarak hazırlanan veri setlerinin panel veri analize uygunluğu incelenmiştir. Ardından modeller tahmin edilerek çalışma sermayesi yönetiminin finansal başarısızlık üzerindeki etkilerine yönelik bulgular elde edilmiştir.

Çalışma sonucunda, çalışma sermayesi yönetim politikalarının finansal başarısızlık üzerindeki etkilerinin modellerde bağımlı değişken olarak kullanılan finansal başarısızlık modellerine göre farklılıklar gösterdiği tespit edilmiştir. Çalışma kapsamında kurulan tüm modeller istatistiki olarak anlamlı bulunmuş ve çalışma sermayesi yönetimi politikalarının finansal başarısızlık üzerinde istatistiki olarak anlamlı etkilerinin bulunduğu tespit edilmiştir. Bu bağlamda çalışma bulguları Winakor ve Smith (1935), Merwin (1942), Beaver (1966), Altman (1968), Weibel (1973), Springate (1978), Ohlson (1980), Göktan (1981), Taffler (1982), Altman (1983), Zmijewski (1984), Frydman vd. (1985), Odom ve Sharda (1990), Aktaş (1993), Altman (1993), Tirapat ve Nittayagasetwat (1999), Ganesalingam ve Kumar (2001), Ünsal (2001), Gruszczynski (2004), Jones ve Hensher (2004), Chen vd. (2006), İçerli ve Akkayya (2006), Salehi ve Abedini (2009), Terzi (2011), Ijas vd. (2013), Keener (2013), Zeytinoglu ve Akarım (2013), Almansour (2015), Ural vd. (2015), Toraman ve Karaca (2016), Akyüz vd. (2017), Ertan ve Ersan (2018), Karadeniz ve Öcek (2019) çalışmaları ile benzerlik göstermektedir.

Çalışma sermayesi yönetimi ile Altman (1968) skoru arasındaki ilişkileri incelemek üzere geliştirilen Model 1'e ilişkin sonuçlar doğrultusunda; kısa vadeli borç ödeme gücündeki artışın ve çalışma sermayesi finansman politikasının daha ihtiyatlı bir hale gelmesinin finansal başarısızlık riskini düşüreceği, stok düzeyindeki artışların ise elde tutma ve fırsat maliyetlerine neden olacağından finansal başarısızlık riskini artıracığı söylenebilir. Bu bağlamda, metal eşya firmalarının yüksek bir cari oran ve yüksek bir çalışma sermayesi düzeyine sahip olmalarının, ihtiyatlı bir çalışma sermayesi finansman politikası ve genel anlamda esnek bir çalışma sermayesi yatırım politikası izlemelerinin, stok düzeylerini ve stok maliyetlerini ise minimize edecek politikalar benimsemelerinin finansal başarısızlık riskini düşüreceği söylenebilir.

Çalışma sermayesi yönetimi ile Springate (1978) skoru arasındaki ilişkileri incelemek üzere geliştirilen Model 2'ye ilişkin sonuçlar; kısa vadeli borç ödeme gücünde, ticari alacaklar düzeyinde ve çalışma sermayesi düzeyinde meydana gelen artışların yetersizlik maliyetlerini düşürerek finansal başarısızlık riskini azaltacağını işaret etmektedir. Bu doğrultuda, Model 2'ye ilişkin sonuçların çalışma sermayesi yatırım ve finansman politikalarının finansal başarısızlık riskine etkileri açısından Model 1'i destekler nitelikte olduğu söylenebilir.

Çalışma sermayesi yönetimi ile Ohlson (1980) skoru arasındaki ilişkileri incelemek üzere geliştirilen Model 3'e ilişkin sonuçlar doğrultusunda ise; kısa vadeli borç ödeme gücünde

ve çalışma sermayesi düzeyindeki artışların finansal başarısızlık riskini artıracacağı, ihtiyatlı bir çalışma sermayesi finansman politikasının izlenmesinin ise finansal başarısızlık riski azaltacağı söylenebilir. Çalışma sermayesi finansman politikası ve cari oran ile finansal başarısızlık arasındaki ilişkilere ilişkin elde edilen bulgular birbirleri ile çelişmektedir. Model 3'e ait diğer bir bulgu ise stok düzeyi ve ticari alacak düzeyindeki artışların finansal başarısızlık riskini düşüreceği bulgusudur. Model 3'e ait kontrol değişkenine ilişkin olasılık değeri anlamsız olarak elde edilmiştir. Bu durum modele ilişkin sonuçları şüpheli hale getirmektedir.

Çalışma sermayesi yönetimi ile Taffler (1983) skoru arasındaki ilişkileri incelemek üzere geliştirilen Model 4'e ilişkin sonuçlar doğrultusunda; metal eşya firmalarında kısa vadeli borç ödeme gücünde, çalışma sermayesi düzeyinde ve çalışma sermayesi finansman politikasındaki ihtiyatlılık düzeyindeki artışların yetersizlik maliyetlerini düşürerek finansal başarısızlık riskini azaltacağı söylenebilir. Model 4'e ilişkin sonuçlar ayrıca, stok düzeyi ve ticari alacak düzeylerindeki artışların elde tutma ve fırsat maliyetlerine yükselterek finansal başarısızlık riskini artıracığına işaret etmektedir. Bu bağlamda, metal eşya firmalarının yüksek bir cari orana ve yüksek bir çalışma sermayesi düzeyine sahip olmaları, ihtiyatlı bir çalışma sermayesi finansman politikası ve genel anlamda esnek bir çalışma sermayesi yatırım politikası izlemelerinin, alacak tahsil sürelerinin kısaltılmasıyla beraber ticari alacak düzeyinin düşürülmesinin ve stok maliyetlerinin minimize edecek politikalar benimsemelerinin finansal başarısızlık riskini düşüreceği söylenebilir. Model 4'e ilişkin bulgular genel anlamda Model 1 ve Model 2'ye ilişkin bulguları destekler niteliktedir.

Çalışma sermayesi yönetimi ile Zmijewski (1984) skoru arasındaki ilişkileri incelemek üzere geliştirilen Model 5'e ilişkin sonuçlar doğrultusunda; stok düzeyin ve çalışma sermayesi düzeyindeki artışların finansal başarısızlık riskini azaltacağı, kısa vadeli borç ödeme gücündeki artışlar ve ihtiyatlı bir finansman politikası izlenmesinin ise elde tutma maliyetlerine neden olacağından finansal başarısızlık riskini artıracığı söylenebilir. Bu bağlamda, metal eşya firmalarının yüksek çalışma sermayesi oranının yanı sıra ve agresif bir çalışma sermayesi finansman politikası benimsemelerinin finansal başarısızlık riskini düşüreceği söylenebilir. Model 5'e ait bulgular yüksek düzeyde risk üstlenen bir metal eşya firmasının finansal başarısızlık riskinin düşeceğine işaret etmektedir. Çalışma örneğine dahil edilen metal eşya firmalarının toplam borçlarının %74'ünün kısa vadeli borçlardan oluşması, Model 5'in önerdiği düşük cari oran ve atak finansman politikasının söz konusu firmalarda önemli düzeyde yetersizlik ve finansal sıkıntı maliyetlerine yol açabileceğini düşündürmektedir. Ayrıca Model 5'te yer alan kontrol değişkenine ilişkin olasılık değerinin anlamsız çıkması model sonuçlarının güvenilirliğini tartışmalı hale getirmektedir.

Modellere ilişkin sonuçlar incelendiğinde, Altman (1968), Springate (1978) ve Taffler (1983) finansal başarısızlık skorları üzerinde çalışma sermayesi değişkenlerinin benzer etkiler gösterdikleri ve Model 1, Model 2 ve Model 4'e ilişkin bulguların birbirlerini desteklediği söylenebilir. Özellikle elde edilen bulguların teorik beklentileri karşılması ve diğer modellere ait bulgular ile desteklenmesi itibarıyla Model 4'ün başarılı bir model olduğu söylenebilir. Genel anlamda çalışmada elde edilen bulguların, metal eşya sektörü firmalarının esnek çalışma sermayesi yatırım politikası, yüksek kısa vadeli borç ödeme gücü ve ihtiyatlı çalışma sermayesi finansman politikası izlemeleri durumunda ve elde tutma maliyetleri ve yetersizlik maliyetleri arasında bir denge tutturmaları durumunda finansal başarısızlık risklerini düşürebileceklerine işaret etmektedir.

Çalışma, temel finans konularından olan çalışma sermayesi yatırım ve finansman politikalarının finansal başarısızlık üzerindeki etkilerinin ortaya çıkarılması ve finansal başarısızlık modellerinin karşılaştırılması açısından önem arz etmekte ve özgünlük sunmaktadır. Çalışma sonuçlarının firma yöneticileri, pay yatırımcıları, kreditorler,

derecelendirme kuruluşları, tedarikçiler, müşteriler, araştırmacılar ve analistler gibi farklı çevrelerden ilgililere finansal başarısızlık analizlerinde ve daha etkili yatırım stratejisi kararları verme noktasında katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Çalışmanın sonuçları değerlendirilirken, çalışmanın ele alınan dönem ve örneklem itibarıyla kısıtlara tabi olduğu ve çalışma dönemi içerisinde çeşitli politik ve finansal yer aldığı unutulmamalıdır.

Kaynakça

- Aktaş, R. (1993). *Endüstri işletmeleri için mali başarısızlık tahmini (çok boyutlu model uygulaması)*. 1. Baskı, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Aktaş, R., Doğanay, M. M. ve Yıldız, B. (2003). Mali başarısızlığın öngörülmesi: İstatistiksel yöntemler ve yapay sinir ağı karşılaştırması. *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, 58(4), 1-24.
- Akyüz, K. C., Yıldırım, İ., Akyüz, İ. ve Tugay, T. (2017). Borsa İstanbul'da işlem gören kâğıt ve kâğıt ürünleri sanayi işletmelerinin finansal başarısızlık düzeylerinin oran analizi ve diskriminant analizi yöntemleri kullanılarak ölçülmesi. *Journal of Forestry*, 13(1), 60-74.
- Albayrak, A. S. (2005). Çoklu doğrusal bağlantı halinde enküçük kareler tekniğinin alternatifi yanlı tahmin teknikleri ve bir uygulama. *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 1(2), 105-126.
- Almansour, B. Y. (2015). Empirical model for predicting financial failure. *American Journal of Economics, Finance and Management*, 1(3), 113-124.
- Altman, E. I. (1968). Financial raitos discriminant analysis and the prediction of corporate bankruptcy. *The Journal of Finance*, 23(5), 589-609.
- Altman, E. I. (1983). Why business fail. *The Journal Of Business Strategy*, 3(4), 15-22.
- Altman, E. I. (1993). *Corporate financial distress: A complete guide to predicting, avoiding and dealing with bankruptcy*. 2nd Edition, New York: Wiley and Sons.
- Arslantürk Çöllü, D., Akgün, L. ve Eyduran, E. (2020). Karar ağacı algoritmalarıyla finansal başarısızlık tahmini: Dokuma, giyim eşyası ve deri sektörü uygulaması. *Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi*, 6(2), 225-246.
- Asteriou, D. ve Hall, S. G. (2007). *Applied econometrics: A modern approach using Eviews and Microfit*. Revised Edition. New York: Palgrave Macmillan.
- Aydın, N., Başar, M. ve Coşkun, M. (2017). *Finansal yönetim*. 5. Baskı, Ankara: Detay Yayınevi.
- Bai, J. ve Ng, S. (2004). A PANIC attack on unit roots and cointegration. *Econometrica*, 72 (4), 1127-1177.
- Baltagi, B. H. (2014). *Econometric analysis of panel data*. 5th Edition. Chichester: Jhon Wiley&Sons Ltd.
- Baltagi, B. ve Li, Q. (1991). A joint test for serial correlation and random individual effects. *Statistics and Probability Letters*, 11, 277-280.
- Beaver, W. H. (1966). Financial ratios as predictors of failure. *Journal of Accounting Research*, 4, 71-111.
- Beck, N. ve Katz, J. N. (1995). What to do (and not to do) with time-series cross-section data. *American Political Science Review*, 89(3), 634-647.
- Born, B. ve Breitung, J. (2016). Testing for serial correlation in fixed-effects panel data models. *Econometric Reviews*, 35 (7), 1290-1316.
- Bozkurt, İ. (2014). İflas olasılığı ile sistematik risk ilişkisinin incelenmesi ve etkin iflas göstergesi modellerinin tespiti: BİST'de amprik bir uygulama. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 4, 127-142.
- Breitung, J. (2001). The local power of some unit root tests for panel data. *Humboldt University Berlin Institute of Statistics and Econometrics Working Paper*, 1-40.

- Breusch, T. S. ve Pagan, A. R. (1979). A simple test for heteroskedasticity and random coefficient variation. *Econometrica*, 47(5), 1287-1294.
- Breusch, T. S. ve Pagan, A. R. (1980). The lagrange multiplier test and its applications to model specification in econometrics. *Review of Economic Studies*, 47(1), 239-253.
- Chen, J., Marshall, B. R., Zang, J. ve Ganesh, S. (2006). Financial distress prediction in China. *Review of Pacific Basin Financial Markets and Policies*, 9(2), 317-336.
- Choi, I. (2001). Unit root tests for panel data. *Journal of International Money and Finance*, 20, 249-272.
- Çil Yavuz, N. (2015). *Finansal ekonometri*. 2. Baskı, İstanbul: Der Yayınevi.
- Ertan, A. S. ve Ersan, Ö. (2018). Finansal başarısızlığı belirleyen etkenler: Türkiye imalat sektörü örneği. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 40(2), 181-207.
- Fejér-Király, G., Ágoston, N. ve Varga, J. (2019). Modelling the financial failure of Romanian Stock companies. *Acta Universitatis Sapientiae, Economics and Business*, 7(1), 65-82.
- Frydman, H., Altman, E. I. ve Kao, D. L. (1985). Introducing recursive partitioning for financial classification: The case of financial distress. *Journal of Finance*, 40(1), 269-291.
- Ganesalingam, S. ve Kumar, K. (2001). Detection of financial distress via multivariate statistical analysis. *Managerial Finance*, 27(4), 45-55.
- Göktan, E. (1981). *Muhasebe oranları yardımıyla ve diskriminant analizi tekniği kullanılarak endüstri işletmelerinin mali başarısızlığının tahmini üzerine ampirik bir araştırma*. Doçentlik tezi, Ankara.
- Gruszczynski, M. (2004). Financial distress of companies in Poland. *International Advances in Economic Research*, 10(4), 249-256.
- Honda, Y. (1985). Testing the error components model with non-normal disturbances. *Review of Economic Studies*, 52, 681-690.
- Im, K., Pesaran, H. ve Shin, Y. (2003). Testing for unit roots in heterogeneous panels. *Journal of Econometrics*, 115(1), 53-74.
- Ijaz, M. S., Hunjra, A. I., Hameed, Z., Maqbool, A. ve Azam, R. (2013). Assessing the financial failure using Z-score and current ratio: A case of sugar sector listed companies of Karachi Stock Exchange. *World Applied Sciences Journal*, 23(6), 863-870
- İçerli, M. Y. ve Akkaya, G. C. (2006). Finansal açıdan başarılı olan işletmelerle başarısız olan işletmeler arasında finansal oranlar yardımıyla farklılıkların tespiti. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 20(1), 413-421.
- Jones, S. ve Hensher, D. A. (2004). Predicting firm financial dsitress: A mixed logit model. *The Accounting Review*, 79(4), 1011-1038.
- Karadeniz, E. ve Öcek, C. (2019). Finanal başarısızlık riski taşıyan ve taşımayan işletmelerin finansal oranlarının karşılaştırmalı analizi: Borsa İstanbul turizm işletmelerinde bir araştırma. *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi*, 16(2), 191-206.
- Keener, M. H. (2013). Predicting the financial failure of retail companies in the United States. *Journal of Business & Economics Research*, 11(8), 373-380.
- Levin, A., Lin, C. F. ve Chu, C. S. J. (2002). Unit Root Tests in Panel Data: Asymptotic and Finite-Sample Properties. *Journal of Econometrics*, 108, 1-24.
- Li, L. ve Faff, R. (2019). Predicting corporate bankruptcy: What matters?. *International Review of Economics and Finance*, 62, 1-19.
- Maddala, G. S. ve Wu, S. (1999). A comparative study of unit root tests with panel data and a new simple test. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics, Special Issue*, 631-652.
- Mellahi, K. ve Wilkinson, A. (2004). Organisational failure: A critique of recent research and a proposed integrative framework. *International Journal of Management Review*, 5(1), 21-41.
- Merwin, C. (1942). Financing small corporations: In five manufacturing industries, 1926-36.

New York: National Bureau Of Economic Research.

- Natasya, N. ve Sienatra, K. B. (2020). Faktor – faktor keuangan sebagai prediktor kegagalan bisnis pada bisnis mahasiswa. *Development of Research Management*, 15(1), 104-119.
- Odom, M. D. ve Sharda, R. (1990). A neural network model for bankruptcy prediction. *IJCNN international Joint Conference On Neural Networks, 17-21 June, Sand Diego, CA, USA*, 163-168.
- Ohlson, J. A. (1980). Financial ratios and the probabilistic prediction of bankruptcy. *Journal of Accounting Research*, 18(1), 109-131.
- Pesaran, M. H. ve Yamagata, T. (2008). Testing slope homogeneity in large panels. *Journal of Econometrics*, 142, 50–93.
- Pesaran, M. H., Ullah, A. ve Yamagata, T. (2008). A bias adjusted LM test of error cross section independence. *Econometrics Journal*, 11, 105–127.
- Salehi, M. ve Abedini, B. (2009). Financial distress prediction in emerging market: Empirical evidence from Iran. *Business Intelligence Journal*, 2(2), 398-409.
- Smith, L. V., Leybourne, S., Kim, T. H. ve Newbold, P. (2004). More powerful panel data unit root tests with an application to mean reversion in real exchange rates. *Journal of Applied Econometrics*, 19, 147–170.
- Springate, G. L. V. (1978). *Predicting the possibility of failure in a Canadian firm*. Unpublished M.B.A Thesis, Simon Fraser University, Burnaby.
- Taffler, R. J. (1982). Forecasting company failure in the UK using discriminant analysis and financial ratio data. *Journal of the Royal Statistical Society*, 145(3), 342-358.
- Taffler, R. J. (1983). The assesment of company solvency and performance using a statistical model. *Accounting and Business Research*, 13(52), 295-307.
- Tamari, M. (1966). Financial raitos as means of forecasting bankruptcy. *Management International Review*, 6(4), 15-21.
- Tatoğlu, F. Y. (2013). *Panel veri ekonometrisi. Stata uygulamalı*. (2. Baskı), İstanbul: Beta Basım.
- Terzi, S. (2011). Finansal rasyolar yardımıyla finansal başarısızlık tahmini: Gıda sektöründe ampirik bir araştırma. *Çukurova Üniversitesi İİBF Dergisi*, 15(1), 1-18.
- Tian, S. ve Yu, Y. (2017). Financial bankruptcy prediction: An international evidence. *International Review of Economics and Finance*, 51, 510-526.
- Tirapat, S. ve Nittayagasetwat, A. (1999). An investigation of Thai listed firms' financial distress using macro and micro variables. *Multinational Finance Society*, 3(2), 103-125.
- Toraman, C. ve Karaca, C. (2016). Kimya endüstrisinde faaliyet gösteren firmalar üzerinde mali başarısızlık tahmini: Borsa İstanbul'da bir uygulama. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 70(Nisan), 111-128.
- Turaboğlu, T. T., Erkol, A. Y. ve Topaloğlu, E. R. (2017). Finansal başarısızlık ve sermaye yapısı kararları: BİST 100 Endeksindeki firmalar üzerine bir uygulama. *Business and Economics Research Journal*, 8(2), 247-258.
- Ural, K., Gürarda, Ş. ve Önemli, M. B. (2015). Lojistik regresyon modeli ile finansal başarısızlık tahminlemesi: Borsa İstanbul'da faaliyet gösteren gıda, içki ve tütün şirketlerinde uygulama. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, 67(Temmuz), 85-100.
- Ün, T. (2015). Stata ile panel veri analizi. S. Gürış (eds.) *Stata ile panel veri modelleri*. (ss. 39-80). İstanbul: Der Kitabevi.
- Ünsal, A. (2001). Mali başarılı ve mali başarısız şirketlerin ayrımını sağlayan diskriminant fonksiyonunun bulunması. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(7), 214-234.
- Weibel, (1973). *The Value of criteria to judge credit worthiness in the lending of bank*, Bern/Stuttgart Quoted in Choi F.D.S., *International Finance and Accounting Handbook*,

-
- 3rd Edition, USA: Wiley & Sons.
- Winakor, A. ve Smith, R.F. (1935). Changes in financial structure of unsuccessful industrial companies, *Bureau Of Business Research Bulletin*, No: 51, Urbana: University Of Illinois Press.
- Yaman, S. (2020). *Finansal başarısızlık modellerinin çalışma sermayesi yönetimi ve sermaye yapısı teorileri doğrultusunda incelenmesi: BİST firmaları üzerine bir araştırma*. Yayınlanmamış doktora tezi, Mersin Üniversitesi, Mersin.
- Zeytinoğlu, E. ve Akarım, Y. D. (2013). Financial failure prediction using financial ratios: An empirical application on Istanbul Stock Exchange. *Journal of Applied Finance & Banking*, 3(3), 107-116.
- Zmijewski, M. E. (1984). Methodological Issues Related to the Estimation of Financial Distress Prediction Models. *Journal of Accounting Research*, 22, 59-82.
-

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Yönetmelik Bağlamında Yeşil İnovasyonun Evriminin Bibliyometrik Analizi

The Bibliometric Analysis Of Green Innovation's Evolution In The Managerial Context

Mehmet SEYHAN^{a*}

^a Arş. Gör. Dr., Gaziantep Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi İşletme Bölümü, Gaziantep / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-7943-4543

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 7 Aralık 2020

Kabul tarihi: 9 Mart 2021

Anahtar Kelimeler:

Yeşil İnovasyon,

Yönetim,

Bibliyometrik Analiz

ÖZ

Sürdürülebilirlik, artan çevresel farkındalık aracılığı ile hayatın her alanına müdahil olmaktadır. Sürdürülebilirliğin temelinde ise yapılan inovasyonların ve iyileştirmelerin çevreyle olan etkileşimleri yatmaktadır. Bu doğrultuda yeşil inovasyon olarak ele alınan uygulamaların yönetmelik bağlamında ne şekillerde ve hangi düzeylerde ele alındığı araştırmanın temelini oluşturmaktadır. Bu amaca yönelik olarak Web of Science veri tabanında yer alan, yeşil inovasyon kavramını ve yönetmelik uygulamaları bir arada bulunduran çalışmaların derlenmesi ve bibliyometrik analize tabi tutulması sonucunda alanın durumu ve gelişim yönüne ilişkin birtakım bulgulara ulaşılmıştır. Böylelikle hâlihazırda eksik kalan yönler ile gelecekte oluşması beklenen trendlere ilişkin öngörüler sağlanmıştır.

ARTICLE INFO

Article History:

Received December 7, 2020

Accepted March 9, 2021

Keywords:

Green Innovation,

Management,

Bibliometric Analysis

ABSTRACT

Sustainability is involved in all areas of life via increasing environmental awareness. The interaction of innovations and improvements made with the environment lies at the basis of sustainability. In this regard, how and at what levels the practices, which are considered as green innovation, are handled in the managerial context constitute the basis of the research. For this purpose, as a result of the compilation and bibliometric analysis of the studies in the Web of Science database, which include the concept of green innovation and managerial practices, some findings regarding the state and development direction of the field have been reached. Thus, forecasts were provided regarding the missing aspects and the trends expected to occur in the future.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: mseyhan@gantep.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

Despite the fact that green innovation is becoming increasingly relevant, it has yet to be thoroughly investigated. Businesses must not only demonstrate innovations that will enable them to satisfy increasingly unpredictable customer demands, but they must also realize these innovations while taking into account their environmental effects. The fact that innovations realized in this high-pressure setting have become vital tools for ensuring an enterprise's survival necessitates honesty in the enterprise's innovation policies. To put it another way, an innovation process is no longer a situation in which the relevant unit has absolute authority and responsibility. It has begun to have an effect on the entire sector, both environmentally and administratively. As a consequence, when implementing environmentally conscious innovation strategies, companies should consider their experiences with managerial practices.

The literature review of the context of green innovation - managerial practices was performed using the Web of Science database as the basis for this article. Studies that discussed the context of green innovation and managerial practices together and were published in the related database between 2006 and 2020 were compiled. To find studies that both process green innovation and discuss managerial applications, researchers used the search terms "AK = green innov *" as keywords for green innovation and "TS = manage *" as content keywords in the Web of Science database. Since both creativity and management phrases are likely to continue with different conjugations, asterisks are used in search words. The quest resulted in 348 studies after adding English as the spelling language and article as the research form to the search criteria. The use of the English criterion in the writing language of the studies is due to the complexities of evaluating works written in various languages, as well as the fact that the majority of currently published works are written in this language. The major role of articles in the dissemination of new ideas in the development of scientific information is one of the key reasons for the restriction of the study form as an article. The forms of "early access" and "proceedings document" (which later become articles) are also included in the data collection, aside from the fact that the article is included in the search criteria.

According to the findings of this study, there is a growing trend in terms of the number of publications in the field of green innovation and managerial practices. The rising value of green innovation, as well as the fact that it is becoming more prevalent in every aspect of our everyday lives and business operations, is a driving force for more research in this area. Global warming, COvid-19, that emissions, depletion of fossil fuels, and so on. The prominence of the elements indicates that the issue will be examined even more in the upcoming period. China and the United States do the majority of the work in this area. In addition to the fact that the number of studies conducted is proportional to the number of academicians in these countries, it is remarkable that the countries with the greatest negative impact on the environment are the most active countries in terms of green innovation and managerial practices. In terms of citations per publication, it was determined that Switzerland and Belgium rank at the top. As a justification for this situation, the visibility of the journals in which the works are published can be presented. When the journals in which the works in this field are published are examined, it can be easily stated that Journal of Cleaner Production, Sustainability and Business Strategy and The Environment journals are in the dominant position in terms of both the number of publications and their citation levels. These journals contain studies that examine environmental and managerial activities in accordance with the names they bear. With a few exceptions, the first twenty names in terms of the number of publications are all Chinese. One of the reasons China is so actively involved in terms of green innovation and management practices may be that its long-term survival is in doubt, given that it is the world's largest producer and exporter. China, on the other hand, has characteristics that must be discussed separately in terms of the global implications of its behavior.

The field limitation, which is also the most critical of the study's parameters, is the study's key limitation. However, in order for interpretation to be feasible, the topic must stay within a context. It may be proposed in future studies to examine at the same context with different data sets or to look at similar topics in different contexts.

Giriş

Sürekli artan endüstriyel faaliyetlerin bir sonucu olan çevresel etki, sürekli büyüyen küresel bir sorundur. Son çeyrek asırda bu tür çevresel zararları gidermek için, çeşitli düzeylerde düzeltici politikalar veya söylemler yaygın hale gelmiştir. Çevre kirliliği sorunlarını ortadan kaldırmak için, yeşil yönetim, yeşil pazarlama, yeşil üretim ve yeşil inovasyon gibi çevre yönetimi anlayışları örgütler tarafından takip edilmektedir. Bunun gerekçeleri arasında Montreal Konvansiyonu, Kyoto Protokolü, gibi uluslararası çevre düzenlemelerinin yanı sıra tüketicilerin artan çevre bilinci bulunmaktadır (Chen, Lai ve Wen, 2006). Bu nedenle gerçekleştirilen faaliyetlerin çevresel etkileri örgütler açısından önem kazanmakta ve giderek artan bir şekilde yönetim gündemlerinin ve akademik çalışmaların önemli bir parçası haline gelmektedir (Russo ve Fouts, 1997).

Önceki dönemlerde örgütler, çevresel etkileri dikkate almanın maliyet konusunda handikap oluşturacağını düşünmekteyken çevre yönetimi ve yeşil inovasyonla aktif bir şekilde ilgilenen örgütler, yalnızca üretim israfını en aza indirip üretkenliği artırmakla kalmayıp, aynı zamanda genel üretkenliği iyileştirme, kurumsal itibarı artırma ve böylece tüketicilerin çevre bilinci ile çevre koruma düzenlemelerinin baskısından kurtulma gibi konularda rekabet avantajı elde etmişlerdir (Berry ve Rondinelli, 1998; Shrivastava, 1995).

Günümüzde yeşil inovasyon kavramının önemi hem uygulamada hem de akademide giderek artmaktadır. Doğa bilimlerinde yapılan araştırmalar sürdürülebilirliğe ziyadesiyle vurgu yaparken yönetim disiplinde bu konunun gelişme sürecinde olmasıyla birlikte yeteri kadar ele alındığı ifade edilemez. Bu eksikliğin beraberinde getirdiği kavram kargaşası da konunun irdelenmesini zorlaştırmaktadır. Gerçekleştirilen inovasyonlar çevreye etki düzeyleri bakımından “yeşil”, “eko”, “çevresel” vb. sıfatlarla birlikte anılmaktadır. Bu karışıklığın giderilmesi amacıyla literatür bölümünde, öncelikle yeşil inovasyon türevleri ve düzeyleri hakkında birtakım açıklamalarda bulunmak zaruridir.

Yeşil inovasyon kavramının yönetsel uygulamalar bağlamındaki etkisini tespit edebilmek amacıyla mevcut literatürün yapısının incelenmesi çalışmanın öncelikli hedefini oluşturmaktadır. Bu yapının incelenmesi kapsamında alanda aktif aktörlerin (yazarlar, kurumlar, ülkeler) belirlenmesi ilk adımı oluşturmaktadır. Akabinde yayımlanan eserlerin içeriklerinden yola çıkılarak ele aldıkları kavramların incelenmesi ve alanda önem arz eden konuların tespiti gerçekleştirilmiştir. İkinci hedef olarak ise işlenen konuların zamana dayalı değişimini ele alan tematik evrim analizi ile alanda görece olarak eksik noktalara ve oluşması beklenen trendlere ilişkin öngörülerde bulunulmuştur.

Çalışmanın devam eden bölümlerinde öncelikle literatürde yeşil inovasyon ve yönetsel uygulamalar kavramlarına ilişkin yapılan çalışmalara ve değerlendirmelere yer verilmiştir. Daha sonrasında ise yöntem kısmında veri toplama, analiz süreçleri ve bulgular yer almaktadır. Sonuç bölümü ise elde edilen bulguların tartışılması ile çalışmanın kısıtlarını kapsamaktadır.

Yeşil İnovasyon

Yeşil inovasyon Driessen ve Hillebrand (2002, s. 344)’a göre çevresel olumsuz etkileri azaltmak amacıyla geliştirilmese bile sonuç olarak çevresel anlamda faydalı çıktılar üreten inovasyonlardır. Bu tanıma göre bir uygulamanın amacından ziyade pragmatik açıdan sonuçları önem taşımaktadır. Chen vd., (2006, s. 334) yeşil inovasyonu “enerji tasarrufu, kirliliği önleme, atık geri dönüşümü, yeşil ürün tasarımları veya kurumsal çevre yönetimi ile ilgili teknolojilerdeki yenilikler dahil olmak üzere yeşil ürünler veya süreçlerle ilgili donanım veya yazılım inovasyonu olarak tanımlar.

"Eko-inovasyon" kavramı için bir dizi tanım mevcuttur. Bunlardan ilki olan Fussler ve James (1996), eko-inovasyonları "müşteri değeri sağlayan ancak çevresel etkileri önemli ölçüde azaltan yeni ürünler ve süreçler" olarak tanımlamaktadır. Benzer bir şekilde Kemp ve Pearson (2007, s. 3), eko-inovasyonu "organizasyon için yeni olan bir ürünün, üretim sürecinin, hizmetin veya yönetimin veya iş yönteminin üretimi, özümsemesi veya kullanılması" olarak tanımlar ve buna bağlı olarak yaşam döngüsü boyunca çevresel risk, kirlilik ve ilgili alternatiflere kıyasla kaynak kullanımının diğer olumsuz etkilerinin azalmasıyla sonuçlanır. Eko-inovasyon, insan ihtiyaçlarını karşılayabilen ve yaşam döngüsü boyunca minimum doğal kaynak kullanımı ile tüketicilerin yaşam kalitesini arttıran yeni ve rekabetçi fiyatlara sahip ürünlerin, süreçlerin, sistemlerin, hizmetlerin ve prosedürlerin oluşturulması anlamına gelir (Reid ve Miedzinski, 2008, s. 7). Andersen (2008, s. 5), endüstriyel dinamik perspektifine dayanarak eko-inovasyonu "pazardaki yeşil talebi çekebilen inovasyonlar olarak tanımlar. Kavram, rekabetçilikle yakından ilgilidir ve çeşitli inovasyonların "yeşil olma boyutu" konusunda bir iddiada bulunmaz. Eko-inovasyon kavramının odak noktası, çevresel sorunların ekonomik sürece ne ölçüde entegre edildiğidir. OECD (2009, s. 19) de benzer doğrultuda eko-inovasyonu "kasıtlı veya kasıtsız olarak, ilgili alternatiflere kıyasla çevresel iyileştirmelere yol açan yeni veya önemli ölçüde iyileştirilmiş ürünlerin, süreçlerin, pazarlama yöntemlerinin, organizasyonel yapıların ve kurumsal düzenlemelerin oluşturulması veya uygulanması" şeklinde tanımlar.

Eko-inovasyon tanımlarına kıyasla Oltra ve Saint Jean (2009, s. 567) çevresel inovasyonu "çevreye fayda sağlayan ve böylece çevresel sürdürülebilirliğe katkıda bulunan yeni veya değiştirilmiş süreçler, uygulamalar, sistemler ve ürünlerden oluşan inovasyonlar" olarak tanımlamaktadırlar.

Sürdürülebilirlik ise gelecek kuşakların ihtiyaçlarını karşılama yeteneklerine zarar vermeden bugünün ihtiyaçlarının karşılanmasıdır (Brundtland, 1987). Aynı zamanda kesin sınırlar çizilememekle birlikte bu ihtiyaçların karşılanması sürecinde çevrenin, mevcut uygulamaları absorbe etme yeteneğini ifade eder.

Özetlemek gerekirse, sürdürülebilir, eko, çevresel ve yeşil inovasyon kavramlarının yukarıda bahsedilen tanımları, birtakım nüans farklılıkları barındırır. İçerik açısından, aynı konuyu inceliyor olsalar da inovasyona konu olan nesne (ürün, süreç, hizmet, yöntem), piyasa oryantasyonu, çevresel etki düzeyi, inovasyona yönelten sebepler ve inovasyonu benimseme düzeyleri gibi boyutlar açısından farklılıklar taşırlar. Ancak yine de birbirinin yerine sıklıkla kullanılmaktadırlar.

İlk iki koşul neredeyse tüm inovasyon tanımları için geçerlidir; inovasyona konu olan husus bir ürün, süreç, hizmet veya yöntem olabilirken aynı zamanda bir inovasyonun, kullanıcı ihtiyaçlarını karşılaması veya mevcut bir sorunu çözmesi ve bunu yaparken piyasada rekabet edebilir olması gerekmektedir. Çevresel boyutla ilgili olarak, atıfta bulunulan tanımlar, inovasyonun olumsuz etkileri azaltıcı veya daha düşük düzeyde olumsuz etkiye sahip olması gerektiği konusunda hemfikirlerdir. Optimum olan, çevre üzerinde hiçbir olumsuz etkisi olmayan bir inovasyon olacaktır. Bu husus, halihazırda bulunan alternatiflerin örgüt içi veya örgütler arası kıyasıyla mümkündür. Bu nedenle yalnızca görece ve geçici olarak belirtilebilir.

İnovasyona yönelten sebepler ve inovasyonu benimseme düzeyleri bakımından uygulamaların kesin bir çizgiyle ayrıştırılamıyor olmasından dolayı "yeşil inovasyon" kavramının sınırları net bir şekilde çizilememektedir. Çok sayıda inovasyon türü bulunması ve yeşil inovasyonun sınırlarının tam anlamıyla çizilememesi birçok örgütün, bir yeşil inovasyon boyutuna dahil edilmesine olanak verebilir (Andersen, 2008).

Devam eden kısımda araştırmada kullanılan veri, yöntem ve bulgulara ilişkin açıklamalara yer verilmiştir. Araştırmanın bulguları arasında veri setine dahil olan yayınların yıllara, ülkelere ve dergilere göre dağılımları ile veri setinde yer alan anahtar kelimelerin haritası ile tematik evrimleri yer almaktadır. Ayrıca bu yayınların yıllara göre alıntı durumları, dergilerin etki düzeyi ve ülkelerin alıntı düzeyleri bağlamında ilgili alanyazına katkıları yine çalışmanın bulgular kısmında verilmiştir.

Yöntem

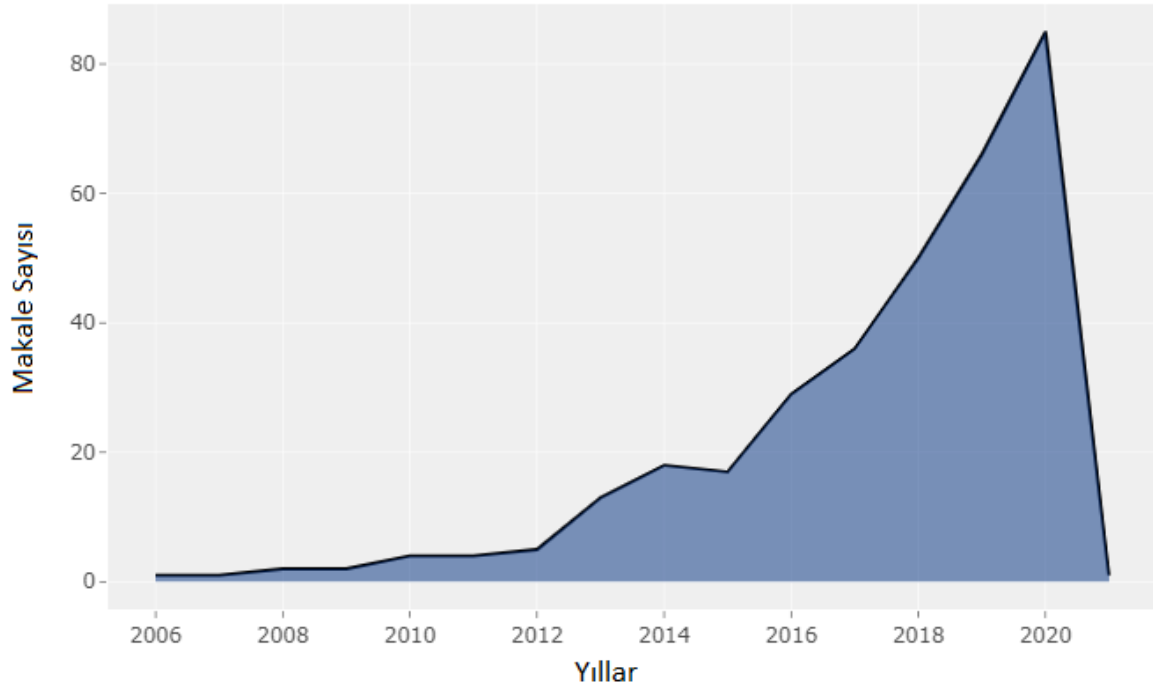
Yeşil inovasyon-yönetmel uygulamalar bağlamının literatür analizinin gerçekleştirildiği bu araştırma için kaynak olarak Web of Science veri tabanı seçilmiştir. İlgili veri tabanında yer alan 2006-2020 yılları arasında yayımlanmış, yeşil inovasyon ve yönetmel uygulamalar bağlamını birlikte ele alan çalışmalar derlenmiştir. Bu amaca yönelik olarak Web of Science veri tabanında yeşil inovasyon için anahtar kelime olarak “AK=green innov*” ve içerik bakımından yönetmel uygulamalar “TS=manage*” arama terimleri kullanılarak hem yeşil inovasyonu işleyen hem de yönetmel uygulamaları ele alan çalışmaların tespiti sağlanmıştır. Arama terimlerinde asteriks kullanılması sebebi hem inovasyon hem de yönetim ifadelerinin farklı çekimlerle devam edebilme olasılığının bulunmasıdır. Arama kriterlerine yazım dilinin İngilizce ve çalışma türünün makale olması da eklenerek yapılan arama sonucunda 348 adet çalışmaya ulaşılmıştır. Çalışmaların yazım diline İngilizce kriterinin konulmasının ardında, farklı dillerde yazılan eserleri analiz etmenin zorluğu ve mevcut durumda yayımlanan eserlerin büyük çoğunluğunun bu dilde yazılıyor olması gibi sebepler yatmaktadır. Çalışma türüne makale olarak sınırlama getirilmiş olmasının temel sebepleri arasında ise makalelerin bilimsel bilgi üretiminde yeni kavramların yaygınlaştırılması hususunda oynadığı büyük rol yer almaktadır. Arama kriterinde makale kullanılmakla birlikte “early acces” ve “proceedings paper” -daha sonrasında makale haline gelenler- türleri de veri setine dahil edilmiştir.

İlk arama sonucunda ortaya çıkan veri seti araştırmacı tarafından manuel olarak kontrol edilmiştir. Bu aşamada doğrudan konuyla bağlantısı olmayan veya künye bilgilerinde eksiklikler (anahtar kelime, özet, çeşitli yazar bilgileri gibi) bulunan çalışmalar veri setinden çıkarılmıştır. Derlenen ve ayıklanan veri seti R kaynaklı Biblioshiny aracı ile hem dokümantasyon hem de içerik bakımlarından analizlere tabi tutulmuştur. Devam eden kısımda veri setine ilişkin analizlerden elde edilen bulgular yer almaktadır.

Bulgular

İlk arama sonucunda elde edilen 348 adet çalışmanın manuel kontrolünün ardından ayıklamaya tabi tutulması sonucunda, söz konusu bağlam dahilinde analize uygun 313 adet eser tespit edilmiştir. Bu eserlerin kapsadığı zaman dilimi 2006 ve 2020 yılları arasındadır. Bu eserlerin sadece 27 tanesi tek yazarlı iken, kalanı birden fazla yazarın ortak çalışmalarının sonucudur. Veri setinde yer alan eserlerin ortalama atıf sayısı 27,11’dir.

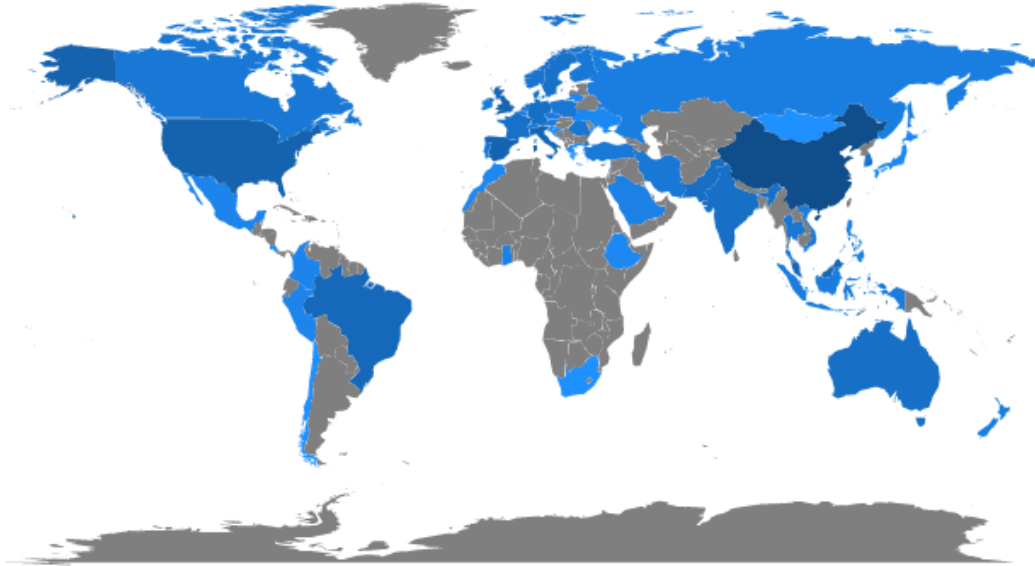
Şekil 1’de yeşil inovasyon ve yönetmel uygulamalar bağlamında yer alan eserlerin yıllara göre dağılımı verilmiştir.

Şekil 1: Yeşil İnovasyon - Yönetmel Uygulamalar Bağlamında Makalelerin Yıllara Göre Dağılımı

Şekil 1’de yer alan bilgiler ışığında özellikle 2015 yılından sonra ilgili bağlamda üretilen yayınların sayısında ciddi bir ivme kazanıldığı görülmektedir. Üretilen bilimsel çalışma miktarı bu dönemin sonrasında her iki yılda bir iki katına çıkmıştır.

Şekil 2’de ülkelerin ilgili bağlamda verdikleri eser sayısına göre renklendirilmeleri sonucunda oluşan dünya haritası yer almaktadır. Renkler yayın sayısı yüksekten düşüğe doğru, koyu maviden griye denk gelecek şekilde belirlenmiştir.

Şekil 2: Yeşil İnovasyon - Yönetmel Uygulamalar Bağlamında Yayınlanan Eserlerin Ülke Bazlı Dağılımı

Yeşil inovasyon ve yönetsel uygulamalar bağlamında yayın sayısı bakımından Çin'in ilk sırada yer aldığı görülürken ABD ve çeşitli Avrupa ülkeleri ardından gelmektedir. Gri olarak resmedilen Orta Asya ve Afrika ülkelerinde ise konuyla ilgili çalışma tespit edilememiştir.

Bir alanda yayımlanan sayısı kadar söz konusu yayınların almış oldukları atıflar da önem taşır. Buna yönelik olarak ilgili veri setindeki yayınların almış oldukları atıflara göre ülke bazlı sıralaması Tablo 1'de yer almaktadır.

Tablo 1: Ülke Bazında Atıf Dağılımı

Ülke	Toplam Atıf	Makale Başı Ortalama Atıf
İsviçre	237	118.50
Belçika	185	92.50
Avusturalya	408	68.00
ABD	765	63.75
Bir. Arap Emirlikleri	153	51.00
İtalya	818	43.05
İspanya	666	37.00
Birleşik Krallık	483	34.50
Hindistan	239	34.14
Danimarka	110	27.50
Çin	4298	26.53
Fransa	118	23.60
Malezya	264	22.00
Türkiye	47	15.67
Almanya	94	13.43
Hollanda	26	13.00
İsveç	72	12.00
Norveç	61	10.17
Brezilya	90	8.18
Kore	33	6.60

Tablo 1'deki bulgulara göre toplam atıf sayısında yine Çin ilk sırayı alırken, makale başına düşen ortalama atıf sayısında ilk sırayı İsviçre almıştır. Türkiye'de yayımlanan yeşil inovasyon - yönetsel uygulamalar bağlamında yer alan eserlerin ortalama atıf sayıları ise 15,67'dir.

Akademik bir alanın faaliyetlerinin incelenebilmesi için en temel göstergelerden birisi söz konusu alanda yer alan akademik dergilerin aktiviteleridir. Yeşil inovasyon ve yönetsel uygulamalar bağlamında yer alan eserlerin yayımlandığı akademik dergilerin, bu alanda yayımlanmış eser sayılarına göre sıralaması Tablo 2’de verilmiştir.

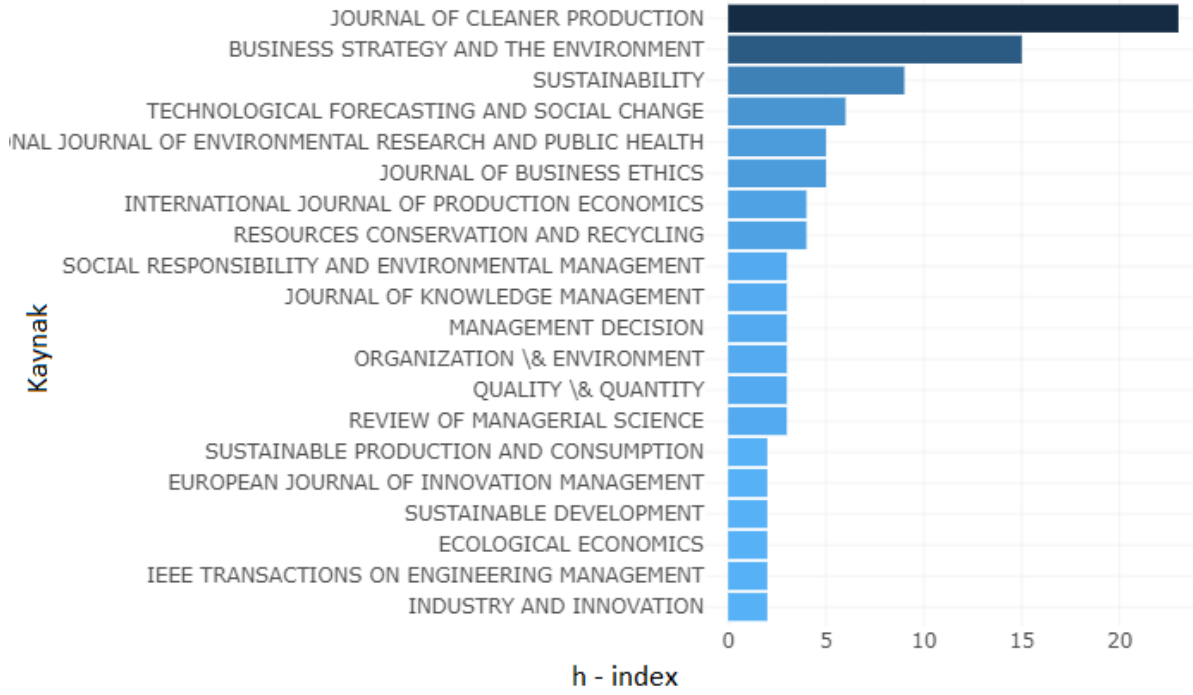
Tablo 2: Yeşil İnovasyon - Yönetsel Uygulamalar Bağlamında Akademik Dergilerin Yayın Sayıları

Dergi Adı	Makale Sayısı
JOURNAL OF CLEANER PRODUCTION	52
SUSTAINABILITY	37
BUSINESS STRATEGY AND THE ENVIRONMENT	36
INT. JOURNAL OF ENVIRONMENTAL RES. AND PUBLIC HEALTH	14
CORPORATE SOCIAL RESPONSIBILITY AND ENV. MANAGEMENT	8
TECHNOLOGICAL FORECASTING AND SOCIAL CHANGE	8
JOURNAL OF BUSINESS ETHICS	6
ENVIRONMENTAL SCIENCE AND POLLUTION RESEARCH	5
INTERNATIONAL JOURNAL OF PRODUCTION ECONOMICS	5
MANAGEMENT DECISION	5
SUSTAINABLE PRODUCTION AND CONSUMPTION	5
JOURNAL OF KNOWLEDGE MANAGEMENT	4
ORGANIZATION & ENVIRONMENT	4
RESOURCES CONSERVATION AND RECYCLING	4
TECHNOLOGY IN SOCIETY	4
EUROPEAN JOURNAL OF INNOVATION MANAGEMENT	3
QUALITY & QUANTITY	3
REVIEW OF MANAGERIAL SCIENCE	3
SAGE OPEN	3
SCIENCE OF THE TOTAL ENVIRONMENT	3

İlk yirmi derginin yer aldığı sıralamaya göre en fazla esere sahip akademik dergi Journal of Cleaner Production’dur. İkinci ve üçüncü sırada ise Sustainability ve Business Strategy and The Environment dergileri yer almaktadır.

Yayımların sayıları kadar almış oldukları atıfların da incelenmesi dergilerin etkililiklerinin tespit edilebilmesi için gereken bir adımdır. Alınan atıflara ilişkin birçok farklı kriter bulunmakla birlikte günümüzde en yaygın kullanılan göstergeler arasında H indeksi öne

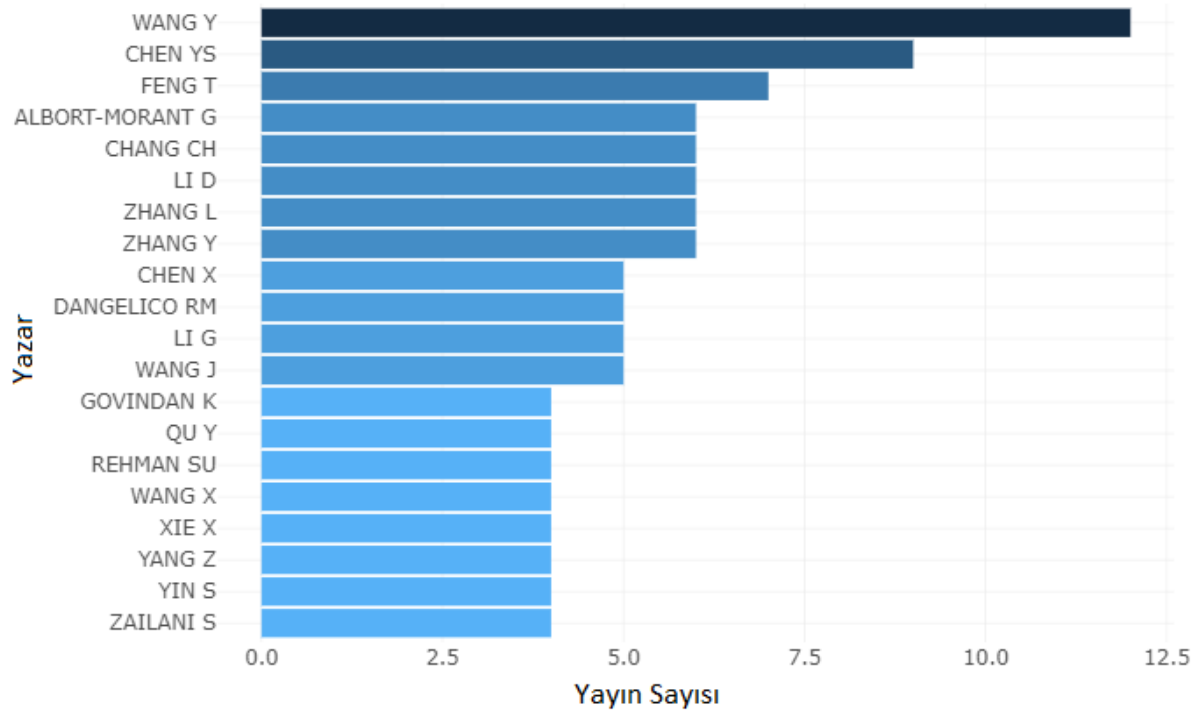
çıkılmaktadır. Dergilerin incelenen veri seti bağlamında sergiledikleri H indekslerine göre sıralaması Grafik 1’de verilmiştir.

Grafik 1: Yeşil İnovasyon - Yönetmel Uygulamalar Bağlamında Dergilerin H-İndeksi Sıralaması

Bu sıralamaya göre yayın sayısında ilk sırada olan Journal of Cleaner Production yerini korumuştur. Yayın sayısında ikinci sırada olan Sustainability ise H indeksi bakımından üçüncü sıraya gerilerken, yayın sayısı sıralamasında üçüncü olan Business Strategy and The Environment dergisi ikinci sırada kendine yer bulmuştur. Hem yayın sayısı hem de H indeksi bakımından bu üç derginin, yeşil inovasyon ve yönetmel uygulamalar bağlamında belirleyici oldukları rahatlıkla ifade edilebilir.

İlgili veri setinde yer alan yazarların, ortaya koymuş oldukları eser sayıları bakımından sıralaması Grafik 2’de verilmiştir.

Grafik 2: Yeşil İnovasyon - Yönetmel Uygulamalar Bağlamında Yayın Sayısına Göre Yazarların Sıralaması

Yeşil inovasyon ve yönetmel uygulamalar bağlamında en fazla eser veren ilk yirmi yazarın sıralandığı listenin büyük kısmı Çin kökenli yazarlardan müteşekkildir. Bu yayımlanan eser sayısı ile orantılı bir sonuç olmakla birlikte bireysel anlamda ülke skorlarının üzerinde olan, farklı milletlerden yazarlar da listede yer almaktadır.

Veri setine ilişkin temel bilgilerin yer aldığı dokümantasyon aşamasının ardından çalışmaların içerik bakımından incelendiği kelime ağacı, kavramsal yapı haritası, içerik dendrogramı ve tematik evrim analizleri gerçekleştirilmiştir. Bu analizlerin amaçları arasında incelenen eserlerin arasında bulunan bağlantıların ortaya konularak alanın bir şemasının oluşturulması yer almaktadır. Bunun yanı sıra incelenen kavramların ilişkilerinin zamana bağlı olarak değişimlerinin tespiti ve gelecek dönemlerde alması olası şekillerin belirlenmesi de mümkündür.

İncelemeye konu olan 313 eserde yer alan, yazarlar tarafından oluşturulmuş anahtar kelimelerin kelime ağacı analizine tabi tutulması sonucunda Şekil 3'te yer alan kavramlar elde edilmiştir. Bir makalede yer alan anahtar kelimeler ilgili çalışmanın konusu, içeriği ve kapsamı hakkında oluşturulan bir künyedir. Bu bakımdan bir çalışmanın anahtar kelimelerinden yola çıkılarak makalenin ele almış olduğu konu hakkında bilgi sahibi olunabilir. Elbette çok daha fazla sayıda anahtar kelime bulunmakla birlikte görsel olarak sunulabilir olması bakımından, en yüksek skora sahip ilk yirmi anahtar kelime bu ağaçta yer almıştır.

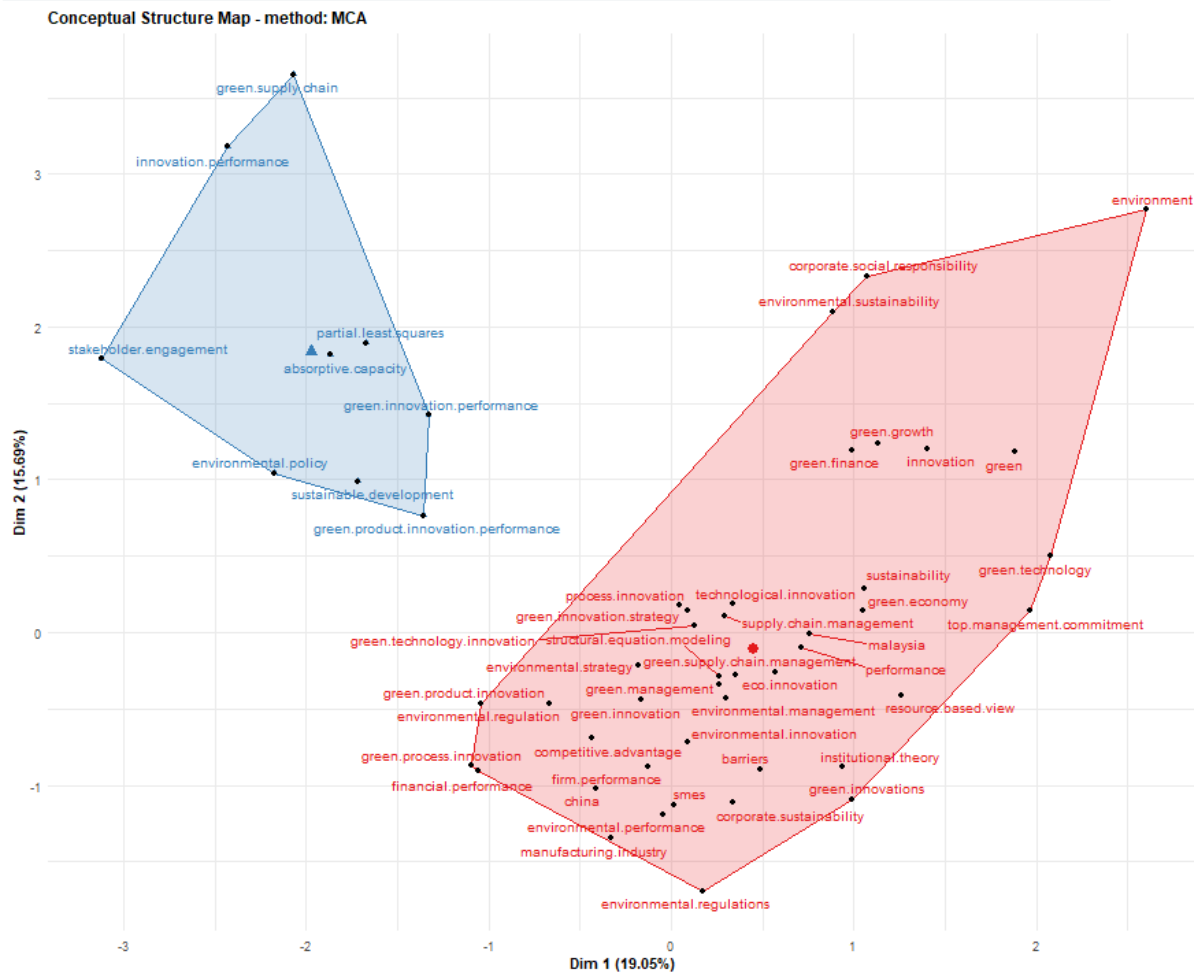
Şekil 3: Kelime Ağacı

Şekil 3'te yer alan kavramlar arasında en büyük ağırlığa sahip anahtar kelime, aynı zamanda arama terimi ve araştırma konusu olması bakımından yeşil inovasyondur. İnovasyonun türevleri de aynı kelime ağacında yer almaktadır. Her ne kadar benzer kavramlar gibi görünseler de literatür kısmında açıklandığı üzere aralarındaki nüans farkı sebebiyle çalışmada ayrı ayrı yer almalarının daha doğru olacağı kanısıyla birleştirilmemişlerdir. Yönetimsel uygulamalar ile ilişkili olarak çevresel yönetim, çevresel performans, rekabetçi avantaj, performans ve özümseme kapasitesi gibi kavramlar ön plana çıkmaktadır.

Anahtar kelimelerin kullanım düzeylerine ilişkin bilgi kelime ağacı tarafından sağlanırken bu kelimelerin hangi şekillerde gruplandığı ve bu gruplanmaların alt boyutlarının hangi kavramlardan teşekkül ettiği, çok boyutlu ölçekleme analizini içeren kavramsal yapı haritası ile gösterilir.

Çok boyutlu ölçekleme analizi, incelenen olgular arasındaki ilişkiyi korurken, ilişkinin gerçekleştiği evrenin değişkenlerini yerleştirme, analiz ve sınıflandırma için boyutların azaltılmasını sağlayan, keşfedici niteliğe sahip bir veri analizi yöntemidir. Çok boyutlu ölçekleme analizi sonucunda ortaya çıkan grafikte, analiz edilen anahtar kelimeler düzlemde dağıtılır ve her anahtar kelimenin göreceli konumu, anahtar kelimeler arasındaki yakınsamayı

yansıtır. Daha fazla yakınsayan kelimeler birer küme oluşturur. Bir anahtar kelime, kümenin ortasına yakın olduğu ölçüde ilgili literatür bakımından temel teşkil eder (Hoffman ve Leeuw, 1992, ss. 267-268).

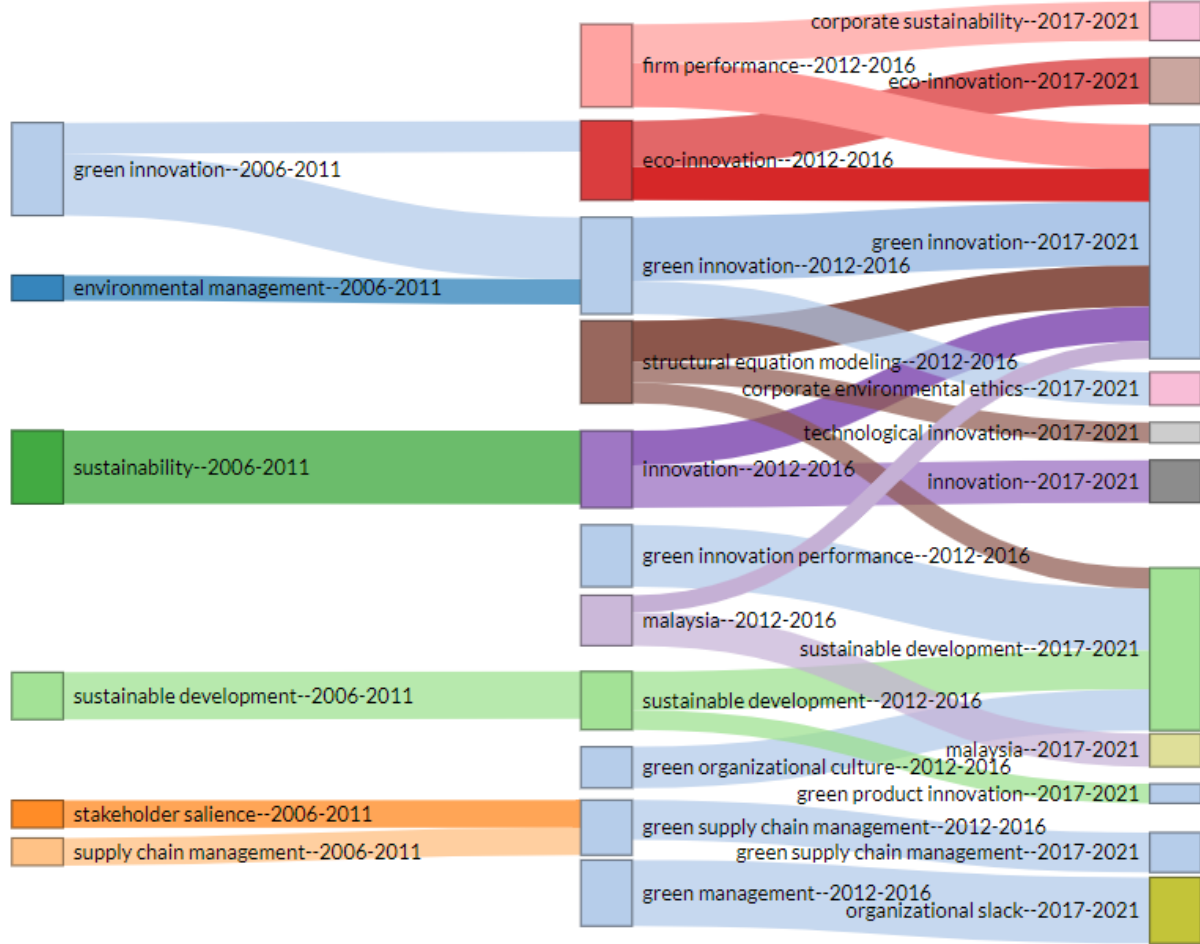
Şekil 4: Kavramsal Yapı Haritası Faktör Analizi (MCA)

Çok boyutlu ölçekleme analizi (Multiple Correspondence Analysis) sonucunda elde edilen kavramsal yapı haritasına göre incelenen kavramlar iki temel kategori oluşturmaktadır. Bunlardan ilki olan ve mavi renk ile gösterimi sağlanan kategori özümleme kapasitesi etrafında şekillenmektedir. Ayrıca performansa ilişkin birçok kavram yine bu kategoride yer alır. Haritada yer alan ve kırmızı ile renklendirilen ikinci kategoride ise en merkezi konumda yer alan kavramlar yeşil tedarik zinciri yönetimi ve çevredir. İkinci kategoride ağırlıklı olarak inovasyon boyutları yer almaktadır.

Araştırmanın bir diğer adımı olan tematik evrim analizi ile literatürde zaman içinde ortaya çıkan tematik içerik, güç ve yapının değişen kurallarını, evrimsel ilişkilerini ve eğilimlerini ortaya konulabilir. Tematik evrim analizi kullanılarak alandaki gelişimin görüntülenmesi, bu gelişimin hangi yönde gerçekleştiği ve alandaki eğilimlere ilişkin geleceğe yönelik çıkarımlarda bulunulması gibi çıktılar elde edilebilir (Cobo, López-Herrera, Herrera-Viedma ve Herrera, 2011, s. 54).

Tematik diyagramda yer alan her bir düğüm bir konuyu temsil eder ve düğümün boyutu, temaya dahil olan anahtar kelimelerin sayısı ile orantılı olarak değişir. Düğümler arasındaki bağlantılar, ele alınan kavramların evrimsel yönünü ifade eder. Bu bağlantıların tarihsel

bakımdan süreklilik arz etmesi kavramların zaman içerisinde alan bakımından önemli olmaya devam ettiğinin bir göstergesidir. Bağlantı çizgilerindeki renk farkı ayrıştırmayı mümkün kılar. Bu çizgilerin kalınlığı ise paylaşılan anahtar kelimelerin sayısını gösterir. Yani konular arasındaki bağlantı güçlendikçe çizgi de genişlemektedir (Cobo vd., 2011, s. 158).

Şekil 5: Tematik Evrim Analizi

Birinci dönem olan 2006-2011 yılları arasında yeşil inovasyon kavramının yanı sıra sürdürülebilirlik ve paydaşlık kavramları göze çarpmaktadır. İkinci dönemde geçen kavramlarla ilişkileri incelendiğinde yeşil inovasyon (2006-2011); eko-inovasyon (2012-2016) ve yeşil inovasyon (2012-2016) üzerinde etkilidir. Sürdürülebilirlik (2006-2011) kavramı ise inovasyon (2012-2016) kavramı ile etkileşim içerisindedir. Yine ilk dönem kavramları olan paydaşlık (2006-2011) ve tedarik zinciri yönetimi (2006-2011) ise yeşil tedarik zinciri yönetimi (2012-2016) üzerinde bir etkiye sahip görünmektedir.

İkinci dönemde belirgin hale gelen kavramların, son dönem olarak ele alınan 2017-2021 arasındaki kavramlarla ilişkileri incelendiğinde firma performansının (2012-2016); şirketlerin sürdürülebilirliği (2017-2021) ve yeşil inovasyon (2017-2021) üzerinde etkili olduğu görülmektedir. Yeşil inovasyon performansı (2012-2016), sürdürülebilir gelişim (2012-2016) ve yeşil örgütsel kültür (2012-2016) kavramlarının sürdürülebilir gelişim (2017-2021) kavramı üzerinde etkili olduğu son dönem ilişkilerinde gözlenmektedir.

Sonuç

Yeşil inovasyon önemi giderek artan bir konu olmakla birlikte her açıdan incelenmiş olmaktan uzak bir konumdadır. İşletmeler, değişkenlik hızı artan tüketici taleplerini

karşılıklarını sağlayacak inovasyonları sergilemenin yanı sıra bu inovasyonları çevresel etkilerini göz ardı etmeden gerçekleştirmek durumundadırlar. Bu artan baskı ortamıyla birlikte gerçekleştirilen inovasyonların işletmelerin bekalarını sağlayacak türden kritik kaynaklar haline gelmesi, işletmenin inovasyon politikalarında bir bütünlüğü de zorunlu kılar. Yani bir inovasyon süreci sadece ilgili birimin yetki ve sorumluluğunda olan bir durum olmaktan çıkmıştır. Hem çevresel hem de yönetsel bağlamda işletmenin tamamını etkiler hale gelmiştir. Bundan dolayı işletmelerin bir yandan çevre konusunda hassas inovasyon politikaları güderken diğer taraftan yönetsel faaliyetler ile etkileşimlerini de göz önünde bulundurması gerekir.

Bu amaca yönelik olarak yeşil inovasyon ve yönetsel uygulamalar bağlamında yayımlanmış eserlerin analiz edildiği bu çalışmanın sonuçlarına göre söz konusu alanda yayın sayısı bakımından bir artış trendi olduğu gözlenmiştir. Yeşil inovasyonun öneminin giderek artması ve gündelik hayatımızın her boyutunda olduğu kadar işletmelerin faaliyetlerinde de önem kazanması bu alanda daha fazla çalışma yapılması için itici bir güç teşkil etmektedir. Küresel ısınma, Covid-19, artan kirlilik, azalan fosil kaynaklar, vb. unsurların ön plana çıkması, konunun önümüzdeki dönemde daha da fazla inceleneneğine işaret etmektedir. Bu alanda yapılan çalışmaların büyük kısmı Çin ve ABD menşelidir. Yapılan çalışma sayısının bu ülkelerde bulunan akademisyen sayısı ile orantılı olmasının ötesinde çevresel anlamda en büyük olumsuz etkiye sahip ülkelerin, yeşil inovasyon ve yönetsel uygulamalar bağlamında en faal ülkeler olması dikkat çekici bir husustur. Yapılan yayın başına düşen atıf bakımından ise İsviçre ve Belçika'nın en üstte yer aldığı tespit edilmiştir. Bu duruma gerekçe olarak eserlerin yayımlandığı dergilerin görünürlüğü sunulabilir. Bu alanda verilmiş eserlerin yayımlandığı dergiler incelendiğinde hem yayın sayısı hem de atıf düzeyleri bakımından Journal of Cleaner Production, Sustainability ve Business Strategy and The Environment dergilerinin baskın konumda olduğu rahatlıkla ifade edilebilir. Söz konusu dergiler taşıdıkları isimler ile uyumlu olacak şekilde çevresel ve yönetsel faaliyetleri inceleyen çalışmaları bünyelerinde barındırmaktadır. Yazarlar açısından incelendiğinde birkaç istisna haricinde, yayın sayısı açısından ilk yirmi isim Çin kökenlidir. Çin'in yeşil inovasyon ve yönetsel uygulamalar bağlamında bu denli aktif olmasının sebepleri arasında dünyanın en büyük üreticisi ve ihracatçısı olması hasebiyle sürdürülebilirliğinin kuşkuolu olması yer alabilir. Yine de Çin, faaliyetlerinin küresel etkileri bakımından ayrıca incelenmesi gereken özellikler taşımaktadır.

İçerik bakımından yapılan analizlerin ilki olan kelime ağacında inovasyon türlerinin yanı sıra yönetsel kavramlar da ön plana çıkmıştır. Bu kavramların bazıları benzer anlamlara sahip olsalar da aralarında çeşitli boyutlarda nüans farklılıkları olmaları sebebiyle birleştirilmemişlerdir.

Devamında yer alan kavramsal yapı haritası ise alana ilişkin faktör yapılarını sergilemektedir. Bu yapıya göre ilgili alanda en temel iki kategori bulunmaktadır. İşletmelerin özümleme kapasitelerini ve çeşitli performans kriterlerini birinci kategoride birleştiren kavramsal yapı haritasına göre ikinci kategoride sürdürülebilirlik ve yeşil inovasyon türleri yer almaktadır.

Gerçekleştirilen tematik evrim analizi ile alandaki kavramlar arasındaki ilişkinin görselleştirilmesi sağlanmıştır. Çevresel anlamda etki düzeyi klasik inovasyon çeşitlerinden farklılık gösteren inovasyon türlerinin sürdürülebilirlik ve örgütsel kültür gibi kavramlar ile olan ilişkileri dikkat çekicidir. İlerleyen dönemde örgütsel ve yönetsel boyutlara ilişkin, yeşil inovasyonun daha farklı türlerinin etkisinin incelenmesi daha kapsayıcı bir bakış açısı kazanılması açısından zaruridir. Her ne kadar üretim alanında sıklıkla ele alınan bir konu olsa da inovasyon konusunun yönetim alanına olan etkisi, bu araştırma vasıtasıyla açıklanmaya çalışılmıştır. Örgüt yapısının bütüncül bir şekilde ele alınması ve faaliyetlerin buna göre düzenlenmesi hem işletmeler hem de toplum açısından, kaynakların etkin kullanımı sayesinde

ciddi boyutlarda kazanımlara imkan sağlayacaktır. Özellikle yeşil inovasyon gibi, kurum ve bireylerin ötesinde, tüm çevreyi etkileyebilecek hususların her boyutuyla ele alınması sadece bir trend değil aynı zamanda bir ihtiyaçtır.

Bu çalışmanın kısıtlarının en başında, aynı zamanda kriterlerinin de en önemlisi olan alan sınırlaması gelmektedir. Ancak analizin mümkün olması bakımından konunun bir çerçeve içinde kalması gereklidir. İlerleyen dönemlerde yapılacak çalışmalara, aynı bağlamın farklı veri setleriyle veya ilgili kavramların farklı bağlamlar içerisinde incelenmesi önerilebilir.

Kaynakça

- Andersen, M.M. (2008) Eco-innovation—towards a taxonomy and a theory. 25th Celebration DRUID Conference 2008 on Entrepreneurship and Innovation - *Organizations, Institutions, Systems and Regions*, Copenhagen, Denmark.
- Berry, M. A., ve Rondinelli, D. A. (1998). Proactive corporate environmental management: A new industrial revolution. *Academy of Management Perspectives*, 12(2), 38-50.
- Brundtland, G. H. (1987). Our common future—Call for action. *Environmental Conservation*, 14(4), 291-294.
- Chen, Y. S., Lai, S. B., ve Wen, C. T. (2006). The influence of green innovation performance on corporate advantage in Taiwan. *Journal of business ethics*, 67(4), 331-339.
- Cobo, M. J.; López-Herrera, A. G.; Herrera-Viedma, E.; Herrera, F. (2011). An approach for detecting, quantifying, and visualizing the evolution of a research field: A practical application to the fuzzy sets theory field. *Journal of Informetrics*, 5(1), 146–166.
- Driessen, P. H., ve Hillebrand, B. (2002). Adoption and diffusion of green innovations. *Marketing for sustainability: towards transactional policy-making*, 343-355.
- Fussler, C., ve James, P. (1996). Eco-innovation: a breakthrough discipline for innovation and sustainability. *Pitman*: London.
- Hoffman, D. L.; Leeuw, J. de. (1992). Interpreting multiple correspondence analysis as a multidimensional scaling method. *Marketing Letters*, 3(3), 259–272.
- Kemp, R., ve Pearson, P. (2007). Final report MEI project about measuring eco-innovation. *UM Merit*, Maastricht, 10, 2.
- Oltra, V., ve Saint Jean, M. (2009). Sectoral systems of environmental innovation: an application to the French automotive industry. *Technological Forecasting and Social Change*, 76(4), 567-583.
- Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD). (2009). Eco-innovation in industry – enabling green growth. http://www.oecd.org/document/62/0,3746,de_34968570_34968855_44452670_1_1_1_1,00.html
- Reid, A., and M. Miedzinski. (2008). “Eco-Innovation: Final Report for Sectoral Innovation Watch Project.” Technopolis. www.technopolisgroup.com
- Russo, M. V., ve Fouts, P. A. (1997). A resource-based perspective on corporate environmental performance and profitability. *Academy of management Journal*, 40(3), 534-559.
- Shrivastava, P. (1995). Environmental technologies and competitive advantage. *Strategic management journal*, 16(S1), 183-200.

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Hastane Yöneticilerinin Mali Konulardaki Yeterlilik Düzeylerinin Tespitine Yönelik Bir Araştırma¹

A Research on Determining of Hospital Financial Executive Qualifications

İlknur ARSLAN ÇİLHORUZ ^{a*} Enver BOZDEMİR ^b

^a Doktora Öğrencisi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Ankara / TÜRKİYE

ORCID: 0000-0003-4030-0158

^b Prof. Dr., Düzce Üniversitesi, İşletme Fakültesi, Düzce / TÜRKİYE

ORCID: 0000-0002-0845-1602

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 21 Ocak 2021

Kabul tarihi: 22 Mart 2021

Anahtar Kelimeler:

Hastane işletmeleri,

Hastane yöneticileri,

Maliyet ve finansal analiz,

Beceri ve nitelikler

ARTICLE INFO

Article History:

Received January 21, 2020

Accepted March 22, 2021

Keywords:

Hospital enterprises,

Hospital managers,

Cost and financial analysis,

Skills and Qualifications

ÖZ

Bu çalışmanın amacı Türkiye'deki mali yöneticilerin mali konularda yeterli bilgi, beceri ve yeteneklere sahip olup olmama durumları tespit edilerek temel yetkinliklerini belirlemektir. Araştırma verileri Türkiye'de faaliyette bulunan hastanelerin üst düzey yöneticileri için hazırlanan anket formu kullanılarak ulaşılmıştır. Çalışmadan elde edilen veriler SPSS 22.0 paket programı kullanılarak tanımlayıcı istatistikler (frekans, yüzde vb) hipotez testleri (Independent samples t testi) yoluyla analiz edilmiştir. Elde edilen verilere göre, hastane yöneticilerinin %57,7'si maliyet ve finansal alanda eğitim aldığı belirtilmiştir. Ayrıca yöneticilerin %46,2'si muhasebe bilgi, yetenek ve beceri açısından maliyet ve finansal analizi yapmaya yetkin olduklarını belirtmiştir. Bu sonuçlar doğrultusunda üst düzey yöneticiler istihdam edilirken mali konularda yeterli donanıma sahip kişilerden oluşması gerekmektedir.

ABSTRACT

The aim of this study was sufficient information on financial matters of financial managers in Turkey, to determine whether they are core competencies to be identified and have the skills and qualifications. Research data was achieved using a questionnaire prepared for senior executives of hospitals operating in Turkey. The data obtained from the study were analyzed through descriptive statistics (frequency, percentage, etc.) hypothesis tests (Independent samples t-test) using the SPSS 22.0 package program. According to the data obtained, 57.7% of hospital managers stated that they received training in cost and financial areas. In addition, 46.2% of the managers stated that they are competent to perform cost and financial analysis in terms of accounting knowledge, ability, and skill. In line with these results, when hiring senior executives, it should consist of people who are adequately equipped in financial matters.

¹ Bu çalışma, Prof. Dr. Enver Bozdemir'in danışmanlığında İlknur Arslan Çilhoroz'un "Hastane İşletmelerinde Maliyet Analizinde Karşılaşılan Zorluklar ve Kullanım Alanları Üzerine Bir Araştırma" isimli yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

EXTENDED ABSTRACT

This study aims to executive managers in business hospital operating in Turkey, accounting, cost analysis, financial management, adequate skills in areas such as financial analysis and planning, to identify core competencies by determining whether or not they have the knowledge and ability. Also, it will be determined to what extent managers who have basic competencies in these areas have the opportunity to use hospital resources more efficiently and effectively. The issue of how hospital managers can analyze cost and financial information and use them in strategic managerial decisions and to use hospital resources more effectively and efficiently depends on their education and experience in financial issues at an adequate level. A total of 130 financial managers, including 27 women and 103 men, participated in this research. The majority of these managers are 48.5% of managers between the ages of 41-50, when their educational status is examined, 48.5% of them have undergraduate education and 39.3% of managers with postgraduate education.

Considering their graduation status, it was seen that 47.7% were graduates of the Faculty of Business Administration / Economics and Administrative Units and 33.1% had 16-20 years of professional experience. It was also observed that 5.4% of them were graduates of the Faculty of Arts and Sciences and Faculty of Education.

It was determined that 41.5% of the managers participating in the study worked in ministry of health hospitals, 39.3% in private hospitals, 14.6% in university hospitals, and 4.6% in city hospitals. Considering the competencies of managers in Graphic 7, 46.2% of 130 managers found themselves sufficient. Among these, those who found themselves most qualified were hospital managers. While 58.2% of the directors of the hospitals (n=55) find themselves adequate in making cost and financial analysis, 38.2% find themselves insufficient. 53.8% of the Chief Physicians of the hospitals (n=26) find themselves partially sufficient in terms of cost and financial analysis, 34.6% insufficient, and 11.5% sufficient.

The fact that the majority of chief physicians are incompetent and partially competent means that a hospital manager lacks the knowledge, skills, and skills that he should have financially.

In hospitals, administrative activities are divided into three parts in terms of administrative, financial, and information systems together with medical activities. It is inevitable for senior managers to be trained in all three areas and to have the necessary managerial skills. Of course, besides this equipment, they should also know the health sector very well. Financial areas are important in terms of the efficient and effective use of hospital resources due to the workload and technical structure of the executives. The basis of having the necessary competence in financial terms is expected to be private managers who have graduated from the field of "Health Management" and trained themselves in the financial field, providing the necessary training in this field. The Independent Samples t-test was used to analyze whether the evaluations of the managers in the hospital enterprises about the statements about the difficulties they face while performing the cost and financial analysis differ according to the status of accounting and financial education. It was observed that there was a significant difference in the activities of the health services ($p=0.031$) and the existence of dual authority lines ($p=0.001$) in health institutions, including the chief physician and the chief manager ($p<0.05$). Almost half of the managers consider themselves sufficient in terms of accounting knowledge, skills, and abilities in terms of cost and financial analysis. It is thought that the managers who find themselves competent are less than 50%, and the knowledge, skills, and abilities of the cost and financing area are not taken into consideration while the managers are employed. In this framework, managers who are better equipped in cost and financing may be preferred when appointing managers for hospital enterprises. Considering the current hospital management in the study, almost half of the managers are not graduates of the relevant department (administrative sciences 47.7% and 52.3%), there are not enough expert personnel in the fields of accounting and finance, they cannot obtain the data in the field of cost and finance at a sufficient level, which There are some reasons such as they do not have sufficient information (except for official tax areas) about which decisions should be used, and there are many difficulties in managerial decisions to be taken in these areas. To overcome these problems, it is recommended to provide the necessary corporate accounting and finance training to these managers and all relevant personnel.

Giriş

Hastane işletmelerinde sunulan hizmetin teknolojik olarak değişimi, üst düzey kalite beklentileri, hizmet üstünlüğü ve sektördeki artan diğer rekabet unsurları nedeniyle müşteri beklentileri en üst düzeyde karşılanmaya çalışılmaktadır. Bu rekabet unsurlarına erişilebilmesi işletmelerin maliyetlerinin de artmasına neden olmuştur. Bundan kaynaklı hastanelerin maliyetlerindeki artış ve karmaşık yapısı maliyet hesaplamalarını da güç hale getirmiştir. Bu da hastanelerde farklı bir birim olarak ele alınan maliyet analizi ve maliyet muhasebesinin kritik bir hal almasını sağlamıştır. Hastane işletmeleri maliyet analizinde, hizmetlerin birim maliyetini saptayarak maliyet kontrolüne yardımcı olmak, maliyetlerin planlamasını ve kontrol altına alınmasını kolaylaştırmak ve özel yönetim kararlarına yardımcı olmak gibi yönetsel fonksiyonlarının yürütülmesinde izleyeceği politikaların büyük önemi bulunmaktadır. Hastanelerin statüleri ne olursa olsun tüm aşamalarında sunulan hizmetlerin bir maliyeti bulunmaktadır. Sağlık kurumlarında üretilen hizmetlerin kontrol edilmesi, stratejik yönetsel kararlarda kullanılabilmesi ve maliyetinin tespit edilmesinin en önemli koşulu maliyet unsurlarını (genel üretim giderleri, direk ilk madde ve malzeme, direk işçilik) uygun bir şekilde analiz etmektir (Bozdemir, 2019).

Sağlık kurumlarında doğru bir maliyet yönetimini uygulayabilmek için hizmetlerin uygun bir şekilde ölçülerek analiz edilmesi gerekmektedir. Kaplan ve Porter 2011 yılında yaptıkları bir çalışmada sağlık hizmetlerinin karşı karşıya kaldığı en büyük sorunu şu şekilde ele almışlardır “sağlık hizmetlerinde en büyük problem sağlık politikasının oluşturulması veya sağlık sigortası değildir. Ana sorun yanlış işlemleri yanlış yoldan ölçmemizdir.” Yöneticiler tarafından yanlış verilerle karar alması sonucu yanlış sonuçlar ortaya çıkacaktır.

Maliyet verileri, yöneticilerin alacakları kararlarda kritik bir rol oynamaktadır. Bu nedenle maliyet verilerinin uygun metodlarla analiz edilmesinin esası bu analizleri yapabilecek yetkin insan gücüne sahip olmakla mümkündür. Hastane işletmelerinde maliyet analizi yapacak yetkin yöneticilerin maliyet muhasebesi ve finansal analiz alanında yeterli bilgi birikimine sahip olmalıdır. Bu birikime sahip olmanın yolu hastane yöneticilerinin sağlık yöneticiliğindeki muhasebe ve finans eğitimi veren yükseköğrenimden mezun olmaları ve sağlık alanındaki bilişim sistemleri dahil diğer disiplinleri de çok iyi bilmeleriyle mümkündür.

Bilgi yönetici olarak da bilinen sağlık yöneticileri profesyonellik anlamında bilgi yönetim becerilerinden, bilgi teknolojilerine kadar değişiklik gösteren alanlarda akademik anlamda eğitilmelerine ihtiyaç vardır (Grant vd., 1998). Sağlık hizmetleri yöneticiliği modern toplumlarda en güç yönetim alanlarından biri olarak ele alınmaktadır. Bu sebeple üst yönetim kademelerine profesyonel sağlık yöneticiler aranmaktadır. Görevleri başarıyla yerine getirebilmek için en kabul gören yol eğitim kuruluşlarından sağlık hizmetleri yönetimi eğitimi almaktır (Filerman, 1981; Tengilimoğlu, Işık ve Akbolat, 2009). Sağlık endüstrisinde hizmet kullanımı, teknoloji gibi alanlarda ortaya çıkan farklılıklar; toplum beklentisinin artması, yüksek bütçelere sahip olunması, karmaşık örgüt yapısı ve sağlık yönetimi eğitiminin önemini attırmayı gerektirmektedir (Kahyaoğlu vd., 2013).

Diğer işletmelerde olduğu gibi sağlık işletmelerinde de mevcut kaynakları en verimli şekilde kullanmak maliyet yönetiminin en temel görevlerinden biridir. Bu sayede işletme değerini en üst seviyelere çıkarabilmektedir (Gapenski, 2007). Sağlık işletmelerindeki yöneticiler ve çalışanlar finansal bilgiler yardımıyla planlama, kontrol ve karar alma fonksiyonlarını yerine getirmektedirler. Yöneticilerin ve çalışanların bu bilgileri elde ederken gereksinim duydukları bilgilerin ciddi bir kısmı işletmenin maliyetleriyle alakalıdır (Gündüz, 2002). Sağlık işletmelerinde mali yöneticilerin genel olarak görevleri; planlama, organizasyon ve yürütme, mali kontrol ve analiz, özel mali problemlerinin çözümü ve karar verme şeklindedir

(Baker ve Baker, 2009; Gapenski, 2007; Akgüç, 2013). Yöneticilerin bahsi geçen görevleri gerçekleştirebilmeleri için maliyet ve finans alanlarında yeterli bilgiye sahip olmaları gerekmektedir (Akça, Işık ve Sönmez, 2014).

Mali yöneticilerin görevlerini başarıyla gerçekleştirebilmeleri için ihtiyaç duyulan yeteneklere sahip olup olmadığının belirlenmesi bir büyük önem arz etmektedir. Daha önce yapılan çalışmalarda mali beceri seviyesi yeterli olan yöneticilerin seçilmesi ve yöneticilerin bu yeteneklere sahip olup olmadığının tespit edilerek eğitim ihtiyaçlarının belirlenmesi gerektiği vurgulanmıştır (Akça vd., 2014; Marriott ve Mellett, 1995; Akar, Şahin, Gider ve Akca, 2003; Marriott ve Mellett, 1996). Bu çalışma diğer çalışmalardan farklı olarak Türkiye’de bulunan her statüdeki hastaneleri kapsamaktadır. Ayrıca muhasebe eğitimi alan mali yöneticilerin karşılaştıkları sorunlar ölçülmüştür. Bu nedenle çalışmanın amacı Türkiye’deki mali yöneticilerin mali konularda yeterli bilgi, beceri ve yeteneklere sahip olup olmadıkları tespit edilerek temel yetkinliklerini belirlemektir.

Literatür İncelemesi

Osmanlı Devleti’nde hastanelerin yönetimi özel bir organizasyonla gerçekleştirilmekteydi. Başhekim hastanelerde tıbbi hizmetlerden sorumluyken, “bimarhane ağası”, “müdür-i hastane” “hastane nazırı” ve tırmahane ağası tıbbi hizmetlerin dışında kalan hizmetlerin yönetimiyle ilgilenmekteydi. Genel itibariyle idari ve tıbbi hizmetlerin birbirinden ayrı yürütüldüğü bir yapılanma mevcuttu (Akar vd., 2003).

Cumhuriyet dönemi ile Osmanlı dönemindeki yapılanma terkedilerek hekim baskın bir yönetim sistemine geçilmiştir. 1960’lı yıllara gelindiğinde hastanelerin profesyonel bir yöneticiye ihtiyaç duyduğu gündeme gelmiştir. Bunun sonucunda kâr amacı güden hastanelerde 2000 yılı itibariyle “finans/mali” departmanları yer almaya başlamıştır. Mali yöneticiler de bahsi geçen ilgili birimlerin başında görev almaktadırlar. Bu yöneticilerin yetki ve sorumlulukları da her geçen gün daha da artmaktadır (Akar, vd., 2003).

Yöneticilerin beceri, nitelik ve yeteneklerini inceleyen literatürde çeşitli çalışmalar yer almaktadır. Web of Science veri tabanında “manager” veya “executive” ve “Qualifications” anahtar kelimeleri kullanılarak tarama yapılmış ve 158 çalışmaya ulaşılmıştır.

Bu sonuçlar doğrultusunda literatüre en fazla yayın kazandıran dergiler Şekil 1’de yer almaktadır. Bu dergiler sırasıyla şunlardır; Edulearn Proceedings, Communicationsc in Computer And Information Science, Current Issues in Management of Business and Society Development, Handbook of Human Resources Management Vols, International Multidisciplinary Scientific Conferences on Social Sciences And Art.

Şekil 1: En fazla Yayın Kazandıran Dergiler

Schefczyk Gerpott (2001) Alman Girişim Sermayesi Firmalarının Portföy Şirketi örneğinde yönetici niteliklerinin deneyim ve eğitim yönleri ile performans ölçümleri arasındaki ilişkileri araştırmışlardır. Spesifik olarak, pazarlama / satış, planlama / strateji işlevsel alanlarındaki Portföy Şirketi yöneticisi deneyiminin özellikleri ve endüstri deneyimi açısından kritik başarı faktörleri olarak tanımlamışlardır.

Bazı çalışmalar ise yönetim cirosunun şirketlerin sonraki mali raporlamaları üzerindeki etkisine odaklanmaktadır. Örneğin, yeni işe alınan genel yöneticiler, gelecekteki performansın daha güçlü görünmesini sağlamak için ilk istihdam yıllarında bildirilen geliri azaltma eğilimindedir (Deloitte ve Touche LLP, 2008; DeAngelo, 1988; Murphy ve Zimmerman, 1993). Yeni işe alınan mali yöneticiler ise, atanmasının ardından şirketlerin takdire bağlı tahakkuklarında önemli bir düşüşü kanıtladığı gibi, görev sürelerinin ilk veya ikisinde raporlanan geliri azaltmaya yönelik eğilimlerde bulunmaktadır (Geiger ve North, 2006).

Yeni işe alınan bir yöneticinin niteliklerinin şirketin sonraki performansı üzerindeki etkisine ilişkin doğrudan kanıtlar sınırlıdır. Huson ve diğerleri (2004) işletmenin finansal performansını incelemişler ve bunun sonucunda içeriden terfi etmek yerine dışarıdan işe alınan mali yöneticilerin daha başarılı olduklarını ortaya koymuşlardır. Geiger ve North (2006), dışarıdan yeni işe alınan mali yöneticilerin ihtiyari tahakkuklarda daha büyük düşüşler yarattığını belirtmektedir. Ancak, hiçbir araştırma, yeni işe alınanların mesleki uzmanlığının, şirketlerin sonraki performansı üzerindeki etkisini açıkça incelememektedir.

Li ve diğerleri (2010), mali yöneticilerin mesleki nitelikleri, iç kontrol zayıflığı, cirosu, nitelik olarak iyileştirilmesi ve maddi zayıflıkların düzeltilmesi arasındaki karşılıklı ilişkilerin kapsamlı bir şekilde anlaşılmasını sağlamak amacıyla bir çalışma yapmışlardır.

Ayrıca daha önceki çalışmalarda mali raporlama başarısızlığının yönetsel ciro belirleyicisi olduğuna dair ampirik kanıtlar araştırılmıştır. Genel olarak kabul edilen muhasebe prosedürlerinin veya kurumsal dolandırıcılığın açığa çıkmasının ardından yönetim cirosunda herhangi bir artış olmadığını belgelemiştir (Beneish, 1999; Agrawal, Jaffe ve Karpoff, 1999). Ayrıca gönülsüz yapılan yönetim devri, hem operasyonel performans boyutunda hem de finansal raporlama boyutunda zayıf şirket performansı ile ilişkilendirilmiştir (Li, Sun ve Ettredge, 2010).

Sağlık sektöründe yöneticilerinin niteliklerini inceleyen bazı çalışmalar aşağıda incelenmiştir.

Badzek ve Cober (1996) tarafından yapılan çalışmada hemşire yöneticilerinin başarılı olması için 10 ipucu ortaya atılmışlardır. Bunlar; Reaktif değil, aktif bir yaklaşım benimseyin, 2 Çalışanları eylemlerinden sorumlu tutun, Çalışanlarınızın davranışlarını ve performansını dikkatli bir şekilde not edin, Gizli bilgileri güvende tutun, Birçok kaynaktan destek alın, Personele size davranılmasını istediğiniz gibi davranın, Yönetici olmakla arkadaş olmak arasında bir denge kurun, Çalışanlarınıza karşı tutumunuzda tutarlı ve adil olun, Personeli politikalarından haberdar edin ve gerektiğinde revize edin ve Olumsuz olayları olumlu öğrenme deneyimlerine dönüştürün.

Mwandala (2021) yılında Kanada Sağlık Hizmetleri Sektöründe Bir Vaka Yöneticisinin Rollerini, Eğitimi ve Nitelikler üzerine bir çalışma yapmıştır. Bunun üzerine sağlık hizmetleri endüstrisindeki müşterilerin hedeflerine ulaşmak için vaka yöneticilerinin, kaynak ve hizmetleri değerlendirme, izleme, kültürel yeterlilik, kişiler arası iletişim, işbirliği, koordine etme ve savunma becerilere ihtiyaç duyduğu ortaya koyulmuştur. Vaka yöneticileri ayrıca bir müşterinin sosyal ekonomik durumu, eğitim durumu, geliri, istihdamı ve müşterinin sağlığını etkileyen çalışma koşulları gibi sağlığın diğer sosyal belirleyicileriyle nasıl mücadele edeceklerini ve bunları nasıl ele alacaklarını düşünmelidir. Vaka yöneticileri için sürekli mesleki gelişim, etkili vaka yönetimi uygulamasına ulaşmada esastır.

Akar ve diğerleri (2003) Sağlık İşletmelerinde Finansal Yönetici Yeterliliklerini incelemişlerdir. Bunun sonucunda finansal yöneticilerin %85,4'ünün herhangi bir eğitim almadığını ve bunun da önemli bir problem olduğunu ortaya koymuşlardır.

Akar ve diğerleri (2005) tarafından Sağlık kurumlarında Finansal yöneticilerin eğitim ihtiyaçlarını tespit etmeye yönelik bir çalışma gerçekleştirilmiştir. Çalışmaya göre mali yöneticilerin görevlerinde başarılı olmak için birincil disiplinler, ikincil disiplinler ve üçüncül disiplinler olmak üzere 3 farklı alana hakim olmaları gerekmektedir. Birincil disiplinler, makro ekonomi, mikro ekonomi ve muhasebe, İkincil disiplinler pazarlama, kantitatif ve üretim yönetimi ve üçüncül disiplinler ise hukuk (mevzuat) ve davranış bilimleri şeklindedir.

Akça ve diğerleri (2014) tarafından Sağlık Kurumlarında maliyet ve finans biriminde çalışanların nitelikleri incelenmiştir. Bunun sonucunda finansal eğitim alan kişilerin finansal yönetim alanında daha nitelikli olduğunu ve maliyet/finans birimlerinde çalışan kişilerin bu alanla ilgili eğitim almış kişilerin olması gerektiğini ifade etmişlerdir.

Akça ve diğerleri (2018) Hastanelerde Finans Yönetici Seçim Kriterlerini Analitik Ağ Süreci Yöntemiyle incelemişlerdir. Çalışmaya göre sorunları sistematik bir şekilde çözmek ve analiz yapabilmek mali yöneticilerin taşıması gereken özellikleridir. Dolayısıyla bu kabiliyetlerin yanı sıra diğer aranan nitelikleri de sahip olması önem taşımaktadır.

Yöntem

Araştırmanın Amacı

Bu çalışmanın amacı Türkiye'deki mali yöneticilerin mali konularda yeterli bilgi, beceri ve yeteneklere sahip olup olmama durumları tespit edilerek temel yetkinliklerini belirlemektir

Araştırmanın Evreni ve Örneklemi

Araştırmanın evreni Türkiye'de faaliyet gösteren Sağlık Bakanlığı, Üniversite, Özel Hastane ve Şehir Hastanelerinde çalışan üst düzey yöneticileri yansıtmaktadır. Bu üst düzey yöneticiler Müdür ve Yardımcıları, Başhekim ve Yardımcıları ve Hastanelerde muhasebe ve finansman alanlarında görev yapan diğer yönetici gruplarını içermektedir. Araştırmada

örneklem seçimi yapılmayıp tüm evrene yüz yüze ve Google Form üzerinden ulaşılmaya çalışılmıştır. Bu kişiler hastanedeki idari işlerin yanısıra mali işlerinden de sorumlu olduğu için bunlar çalışmamızda mali işlerden sorumlu olan yönetici olarak ifade edilmiştir.

Araştırmanın Hipotezleri

Araştırmada iki temel hipoteze yer verilmiştir. Ayrıca bu iki temel hipotezin alt hipotezleri geliştirilmiştir.

Hipotez 1: Muhasebe eğitimi almış kişiler ile almamış kişiler arasında “ karmaşıklık boyutunda” anlamlı farklılık vardır.

H1(a): Muhasebe eğitimi almış kişiler ile almamış kişiler arasında “sağlık hizmetlerinin değişken ve karmaşık olması” faktörü arasında anlamlı farklılık vardır.

H1(b): Muhasebe eğitimi almış kişiler ile almamış kişiler arasında “sağlık kurumlarında başhekim ve başmüdür olmak üzere ikili otorite hattının bulunması” faktörü arasında anlamlı farklılık vardır.

H1(c):Muhasebe eğitimi almış kişiler ile almamış kişiler arasında “hastanenin diğer birimleri ile maliyet/muhasebe birimi arasında koordinasyonun sağlanamaması” faktörü arasında anlamlı farklılık vardır.

H1(d):Muhasebe eğitimi almış kişiler ile almamış kişiler arasında “otomasyon sistemlerinde yer alan maliyet menülerinin karmaşık olması faktörü arasında anlamlı farklılık vardır.

H1(e):Muhasebe eğitimi almış kişiler ile almamış kişiler arasında “maliyet hesaplamalarının zor ve karmaşık olması nedeniyle ilgili personelin bu alana yönelmemeleri” faktörü arasında anlamlı farklılık vardır.

Hipotez 2: Muhasebe eğitimi almış kişiler ile almamış kişiler arasında “yetersizlik boyutunda” anlamlı farklılık vardır.

H2(a):Muhasebe eğitimi almış kişiler ile almamış kişiler arasında “maliyet analizi uygularken kullanılan otomasyon sisteminin yetersiz olması” faktörü arasında anlamlı farklılık vardır.

H2(b)Muhasebe eğitimi almış kişiler ile almamış kişiler arasında “hastane yöneticilerinin maliyet analizi verilerinden ne şekilde faydalanabilecekleri konusunda yeterli bilgiye sahip olmaması” faktörü arasında anlamlı farklılık vardır.

H2(c):Muhasebe eğitimi almış kişiler ile almamış kişiler arasında “maliyet analizi yapacak yeterli sayıda ve seviyede uzman personelin olmaması” faktörü arasında anlamlı farklılık vardır.

H2(d)Muhasebe eğitimi almış kişiler ile almamış kişiler arasında “maliyet hesaplamalarının yasalarda zorunluluk arz etmemesi” faktörü arasında anlamlı farklılık vardır.

H2(e):Muhasebe eğitimi almış kişiler ile almamış kişiler arasında “yönetmelik, yatırım ve finansal kararlar gibi alanlarda maliyet verilerinin kullanılmasının bilinmemesi” faktörü arasında anlamlı farklılık vardır.

Veri Toplama Yöntemi ve Aracı

Araştırma verileri, tarafımızdan oluşturulan anket vasıtasıyla anketin yapılması için ilgili kurumlardan izinler alınarak araştırma dahilindeki yöneticilere uygulanmıştır. Ayrıca araştırmanın yapılması için Düzce Üniversitesi tarafından Etik Kurul kararı alınmıştır. Yüz

görünüş geçerliliği ve güvenilirlik analizleri yapılmış olup güvenilirlik katsayısı (Cronbach Alpha (α) değeri) tüm sorulara yapılan analiz sonucunda 0,84 bulunmuştur. Anket formu, Ekim 2018’da uygulanmaya başlamış, Mart 2019’da tamamlanmıştır.

Hastane işletmelerinde yöneticilerin mali konulardaki yeterlilik uygulaması hastanenin yapısı (3 madde), hastane bilgi sistemi (3 madde) ve mali yeterlilik düzeyi (4 madde) alanlarını belirlemek için 10 maddeye yer verilerek ölçülmüştür. Tüm maddeler beşli likert ölçeğine göre hazırlanmıştır.

Türkiye’deki hastanelerde görev yapan üst düzey yöneticileriyle Google Form üzerinden hazırlanarak sosyal medyada bulunan platformlar ve buna ek olarak yüz yüze anket tekniğiyle bilgi toplanmıştır. Türkiye’de yer alan 450 hastaneye anket formu gönderilmiş ve 130 tanesinden geri bildirim alınmıştır. Geri dönüş oranı %28,9 olarak gerçekleşmiştir.

Verilerin İstatiksel Analizi

Araştırma SPSS 22.0 paket programı yardımıyla analize tabi tutulmuştur. Analizin ilk aşamasında ölçeğe açıklayıcı faktör analizi uygulanmıştır. Faktör analizi sonucunda ölçek maddelerinin 2 boyutta toplandığı görülmüştür. Bunlar “karmaşıklık” ve “yetersizlik” boyutu şeklindedir.

Tablo 1: KMO ve Barlett test sonuçları

KMO	0,805	
Barlett Küresellik Testi	Ki kare	1399,998
	d	190
	p	0

Tablo 1’de çalışma grubundan ulaşılan verilerin açıklayıcı faktör analizine elverişlilik durumu Barlett Küresellik ve Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) testi ile ifade edilmektedir. Açıklanan varyans oranının %60 olması istenmektedir. Ancak uygulamada %50’yi de yeterli bulan araştırmacılar mevcuttur (Çokluk vd., 2012). Barlett Küresellik testi sonucunda $p < 0,05$ ve KMO katsayısı 1’e yakın olduğu için veri seti analiz için uygun bulunmuştur.

Tablo 2: Faktör Analizi Tablosu

Faktör Adı	İfadeler	Faktör Yüğü	Açıklanan Varyans (%)
Karmaşıklık Seviyesi	1	0,874	39,94
	2	0,804	
	3	0,742	
	4	0,723	
	5	0,679	
Yetersizlik	6	0,763	14,52
	7	0,719	
	8	0,707	
	9	0,688	
	10	0,646	
Toplam Varyans			54,46

Tablo 2’de Temel bileşenler analizi sonucu elde edilen ve aşağıda verilen açıklanan varyans tablosuna göre; özdeğeri 1’den büyük olan faktör sayısı 2 olduğu için 10 maddenin 2 faktör altında toplandığı görülmektedir. Ölçeğine ilişkin 10 ifadeye varimax rotasyonlu faktör analizi uygulanmış olup, 2 faktörlü bir yapıya ulaşılmıştır. Ardından Anti imaj korelasyon

değerlerine bakılmıştır. Elde edilen iki faktörün toplam varyansı açıklama oranı %54,46 çıkmıştır. Karmaşıklık boyutu altında yer alan faktörler Sağlık hizmetlerinin oldukça değişken ve karmaşık olması, Sağlık kurumlarında başhekim ve başmüdür olmak üzere ikili otorite hattının bulunması, Hastanenin diğer birimleri ile maliyet/muhasebe birimi arasında koordinasyonun sağlanamaması, Otomasyon sistemlerinde yer alan maliyet menülerinin karmaşık olması, Maliyet hesaplamalarının zor ve karmaşık olması nedeniyle ilgili personelin bu alana yönelmemeleri şeklindedir.

Yetersizlik boyutu altında yer alan faktörler ise Maliyet analizi uygularken kullanılan otomasyon sisteminin yetersiz olması, Hastane yöneticilerinin maliyet analizi verilerinden ne şekilde faydalanabilecekleri konusunda yeterli bilgiye sahip olmaması, Maliyet analizi yapacak yeterli sayıda ve seviyede uzman personelin olmaması Maliyet hesaplamalarının yasalarda zorunluluk arz etmemesi, Yönetimsel, yatırım ve finansal kararlar gibi alanlarda maliyet verilerinin kullanılmasının bilinmemesi şeklindedir.

Araştırmaya katılan yöneticilerin tanımlayıcı ve bireysel özelliklerine göre yüzdeler ve frekans analizleri sunulmuştur. Son olarak veriler normal dağıldığı ve varyanslar homojen olduğu için verilere Independent Samples T-Testi uygulanmıştır.

Bulgular

Bu araştırmaya 27'si kadın 103'ü erkek olmak üzere toplamda 130 mali yönetici katılmıştır. Bu yöneticilerin çoğunluğunu (%48,5) 41-50 yaş aralığındaki yöneticilerin oluşturmaktadır. Yöneticilerin %48,5'nin lisans eğitime %39,3'ü ise lisansüstü eğitime sahiptir.

Katılımcıların %47,7'sinin İşletme Fakültesi/İktisadi ve İdari Birimler mezunu olduğu ve %33,1'nin 16-20 yıllık mesleki tecrübeye sahip olduğu görülmüştür. Ayrıca %5,4'nün Fen Edebiyat Fakültesi ve Eğitim Fakültesi mezunu olduğu görülmüştür.

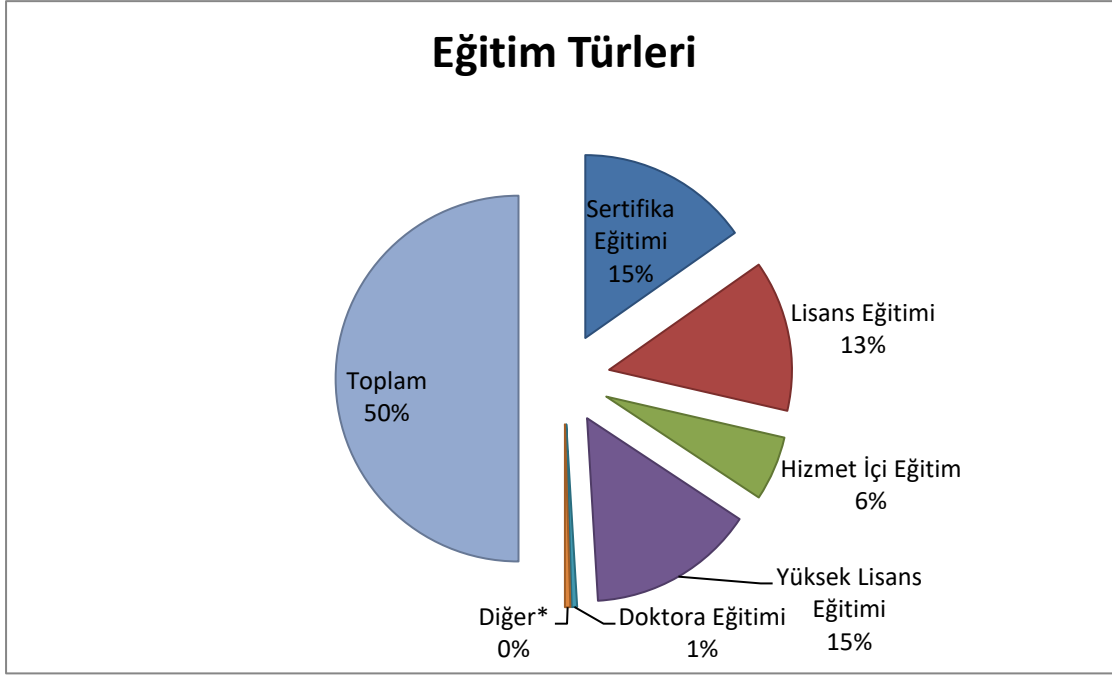
Çalışmaya katılan yöneticilerin %41,5'i sağlık bakanlığı %39,3'ü özel %14,6'sı Üniversite ve %4,6'sı şehir hastanelerinde görev yaptığı tespit edilmiştir.

Bu araştırmaya katılan yöneticilerin %42.4'nün hastane müdürü olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca araştırmaya katılanların %21.5'inin muhasebe-medikal uzmanı, %20'si başhekim ve %8.5'nin müdür yardımcısı olduğu görülmüştür.

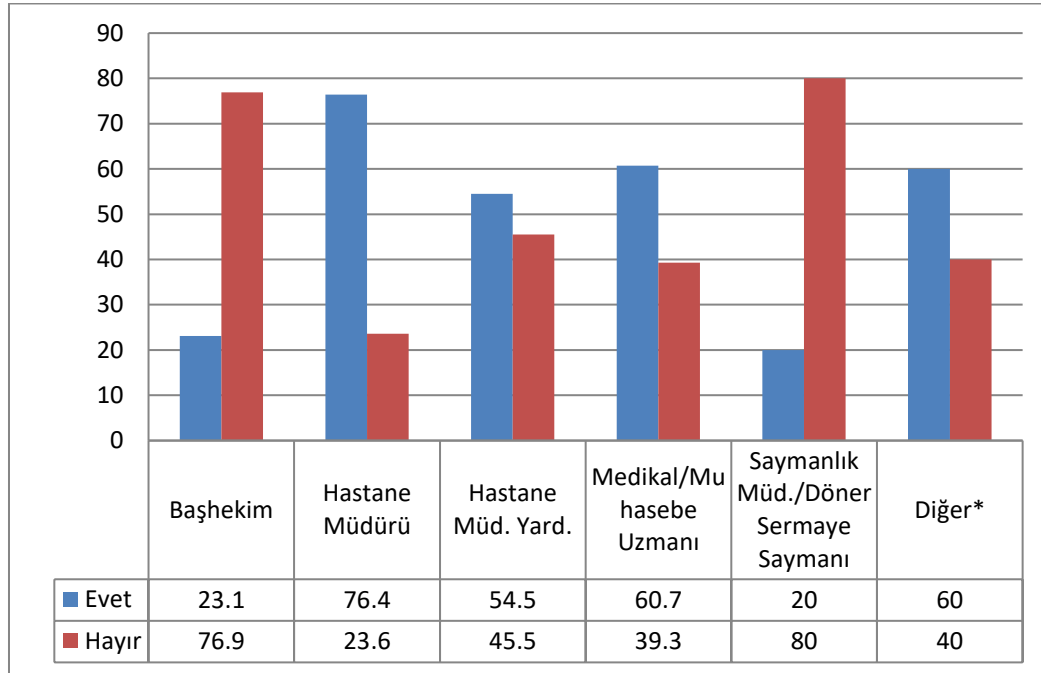
Grafik 1: Mali Yöneticilerin Eğitim Alma Durumu

Katılımcılara maliyet ve finansal alanında herhangi bir eğitim alıp almama durumları sorulmuştur. Bu sorunun yanıtı Grafik 1’de yer almaktadır. Buna göre yöneticilerin %58’si (75 yönetici) maliyet ve finansal alanında eğitim aldığını %42,’si (55 yönetici) eğitim almadığı ifade etmiştir.

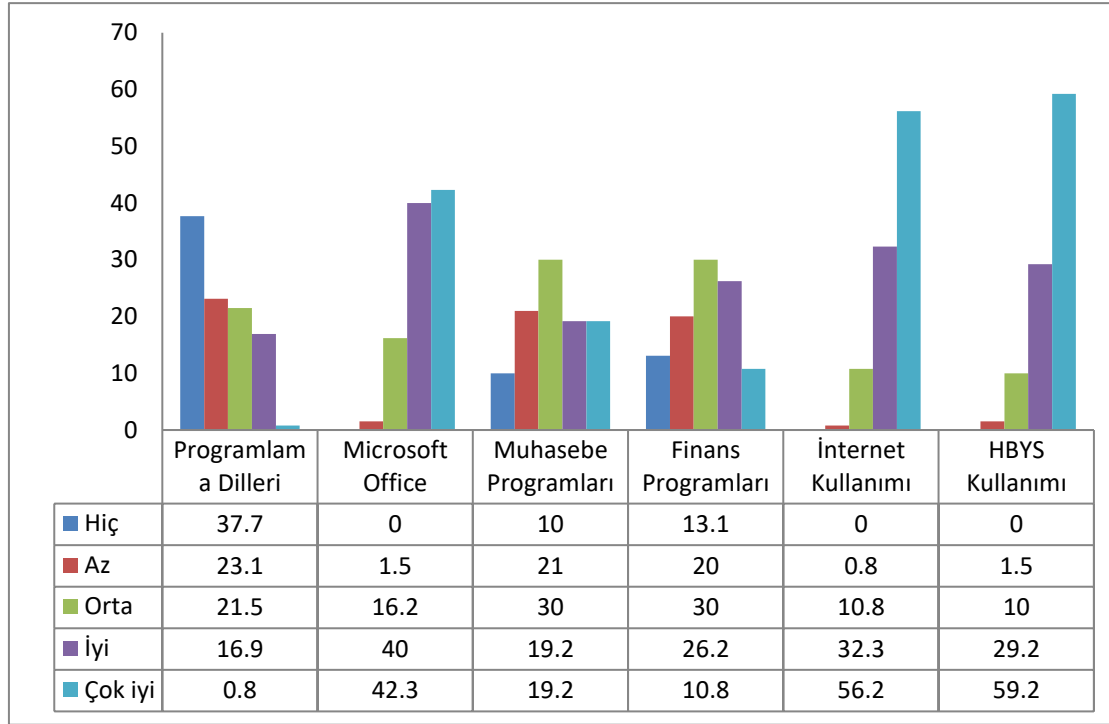
Grafik 2: Alınan Eğitim Türleri

Eğitim alan yöneticiler sırasıyla sertifika eğitimi (30,5), lisans eğitimi (%26,7) ve yüksek lisans eğitimi (%29,5) almışlardır. Bu eğitimlerden hizmet içi eğitim alanlar ise %11,4’dür.

Grafik 3: Yöneticilerin Görevlerine Göre Maliyet ve Finansal Analizi Konusunda Eğitim Alma Durumları

Grafik 3'te maliyet ve finansal analiz konusunda eğitim alma durumları yer almaktadır. Buna göre müdürlerin %76,4'ü başhekimlerin %23,1'i, saymanlık müd./döner sermaye saymanlarının %20'si eğitim aldıklarını eğitim almadıklarını ifade etmişlerdir.

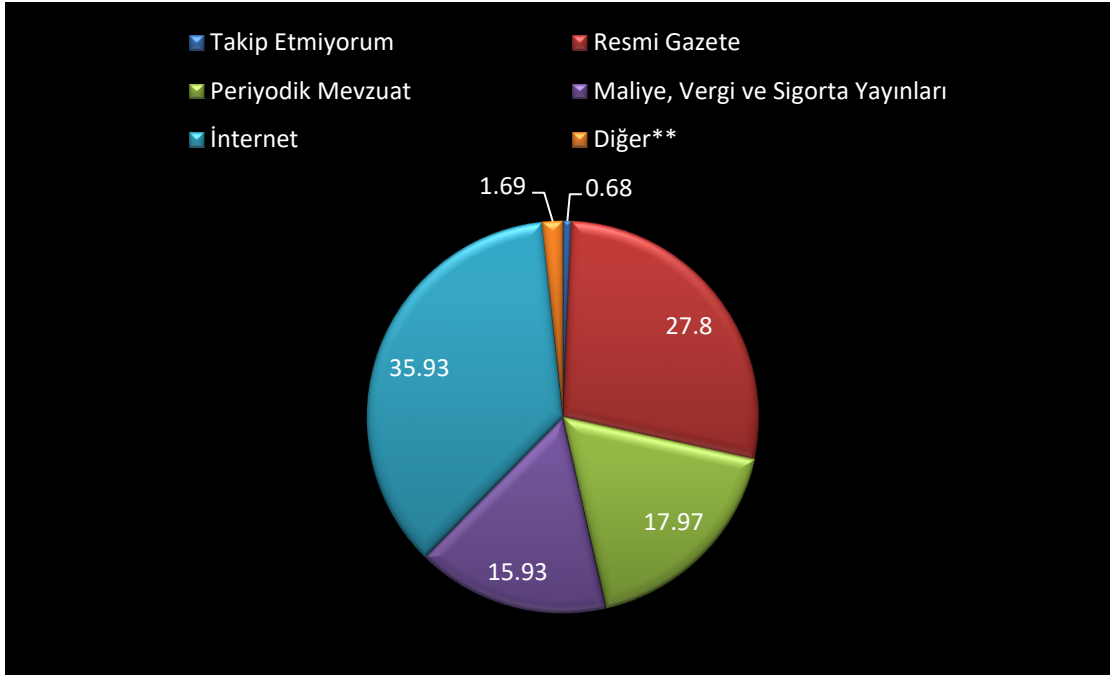
Grafik 4: Yöneticilerin Bilgisayara İlgili ve İşlerinde Kullanım Düzeyleri

Grafik 4'de yöneticilerin bilgisayar ilgi düzeyi incelendiğinde yöneticilerin Microsoft Office (%42,3), İnternet (%56,2) ve Hastane bilgi sistemini (%59,2) çok iyi seviyede kullandıkları görülmektedir. Muhasebe programlarını mali yöneticilerin %40'ı iyi %19,2'si çok iyi seviyede kullanmaktadır. Ayrıca muhasebe ve finans programlarına hakimiyet %50'nin altında kalmıştır.

Yönetici pozisyonuna aday kişilerin güncel verilere ve bilgilere hâkim olma düzeyi, takip edebilme yeteneği şunlardır; periyodik yayın takibi, güncel mevzuat takibi ve internet sitesi izlemedir. Yöneticilerin bilgisayar kullanım seviyesi muhasebe otomasyon programlarına ve finansal bilgi sistemlerine olan bilgisi ile anlaşılmaktadır (Gapenski, 2007; Marriott ve Mellet, 1996; Berger, 2008 ;Akça vd., 2018).

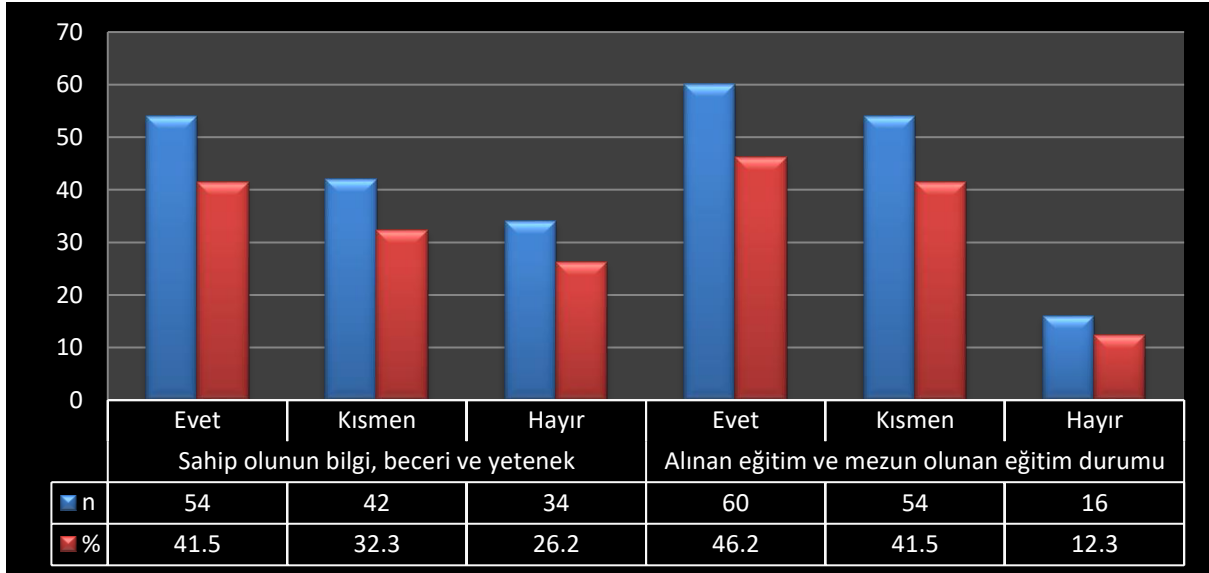
Mali yöneticilerinin yönetsel anlamda yeterli olabilmeleri için muhasebe otomasyonuna hakim olmaları ve veri girişi sonuçlarını yorumlayabilme yeteneğine sahip olmaları gerekmektedir. Bu da finansal yönetim ile alakalı bilgisayardan maksimum seviyede fayda sağlamaları ile gerçekleşecektir (Akça vd., 2018).

Bu sebeple yöneticilerin muhasebe ve finans programlarına ilgi düzeylerinin yetersiz olduğu düşünülmektedir. Buna karşın yöneticilerin tamamı internet ve Hastane Bilgi Yönetim Sistemi (HBYS)'ni kullandıkları görülmektedir.

Grafik 5: Mali Yöneticilerin Kaynak Takip Etme Durumu

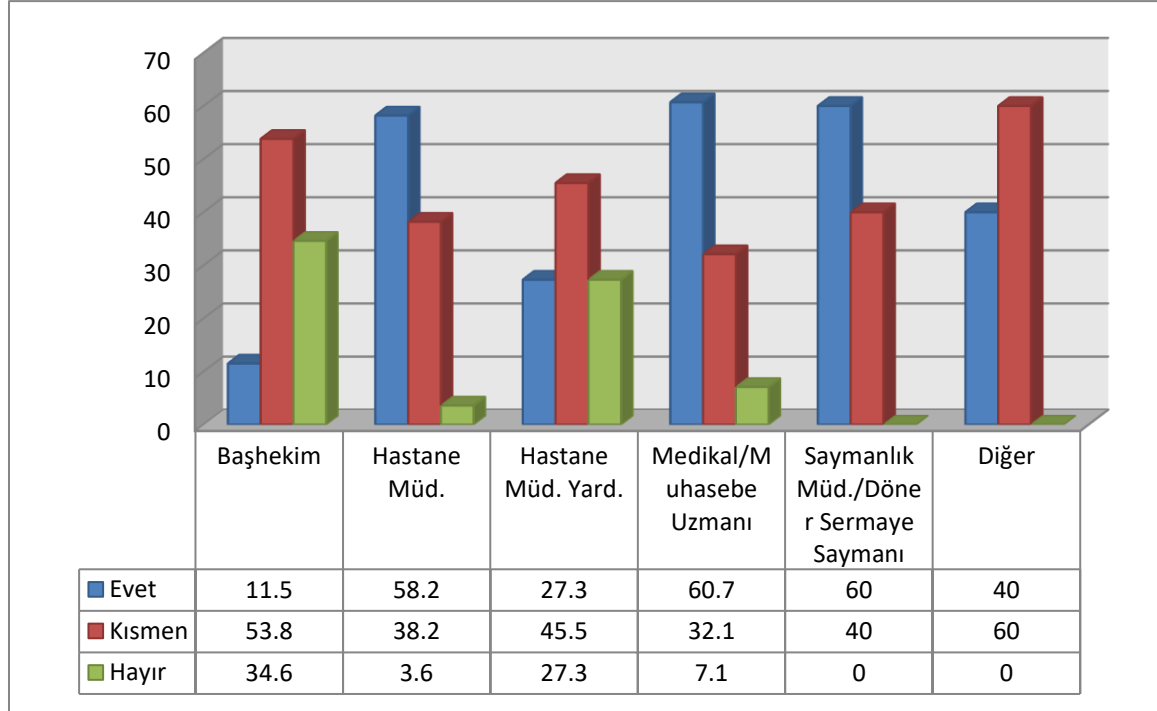
Grafik 5’de mali yöneticilerin ulusal mevzuata ilgili en çok takip edilen kaynak %35,93 (n=106) ile internet olup bunu %27,8 (n=82) ile Resmi Gazete ve %17,97 (n=53) ile periyodik mevzuatlar takip etmektedir. Yasal kaynak ve yasal mevzuatların en fazla internet ortamından takip edilmesi yöneticilerin bilgi sistemlerini kullandığını ortaya koymaktadır. Kaynak takibinin internet aracılığıyla yapmanın diğer seçeneklere orna daha kullanışlı olduğu düşünülmektedir. %1,69 kısımda olan diğer kapsamında, sağlık dergisi, 4734/4735 sayılı kanunlar ve SGK duyuruları yer almaktadır.

Grafik 6: Mali Yöneticilerin Maliyet Analizi Yapma Yeterlilikleri

Grafik 6’da verilen araştırmaya katılanların aldığı eğitim ve mezun olunan eğitim açısından yeterlilikleri incelendiğinde; katılımcıların %46,2’si kendilerini yeterli %12,3’ü yeterli bulmadığını, %41,5’i kısmen yeterli bulunduğunu ifade etmiştir. Mevcut durumda sahip

olunan bilgi, yetenek ve beceri açısından incelendiğinde yöneticilerin %41,5'i kendilerini yeterli %26,2'si yeterli bulmadığını %32,3'ü kısmen yeterli olduğunu ifade etmiştir.

Grafik 7: Yöneticilerin Mali Açından Yeterlilik Durumları

Grafik 7'de yöneticilerin yeterlilikleri ele alındığında 130 yöneticinin %46,2'si kendisini yeterli bulmuştur. Bunların içerisinde de kendisini en fazla yeterli bulanlar hastane müdürleri olmuştur. Hastanelerin Müdürlerinin (n=55) %58,2'si kendisini maliyet ve finansal analizi yapma konusunda yeterli bulurken %38,2'si yetersiz bulmaktadır. Hastanelerin Başhekimlerinin (n=26) %53,8'i kendisini maliyet ve finansal analizi yapma açısından kısmen yeterli, %34,6'sı yetersiz ve %11,5'i ise yeterli bulmaktadır.

Başhekimlerin birçoğu yetersiz ve kendini kısmen yeterli bulması bir hastane yöneticisinin mali açıdan sahip olması gereken bilgi, yetenek ve becerilerden yoksun olduğu anlamına gelmektedir. Aynı zamanda Akar ve diğerleri (2005) tarafından yapılan çalışmada finansal yöneticilerin %31'i kendilerini finansal yönetim bakımından yeterli, %48,4'ü kısmen yeterli, ve %20,6'sı da yetersiz görmektedir. Mali yöneticilerin kendilerine %17,5'i 50 ve altı puan verirken %25,8'i ise 71-80 puan arasında vermiştir. Yine Akça ve diğerlerinin (2014) yapmış oldukları çalışmada da mali yöneticilerin yetkinliklerinin tespiti sonucu ile bu sonuçlar uyumaktadır. Bahsi geçen bu sonuçlar ile çalışmamız karşılaştırıldığında yöneticilerin finansal yeterlilik açısından benzer sonuçlar elde edilmiştir.

Tablo 3: Yöneticilerin Karşılaşılan Zorluklar Üzerinde Muhasebe ve Finansman Eğitimi Alıp Almama Durumunun Karşılaştırılması

Boyutlar	Karşılaşılan Zorluklar	Muh. Eğitimi Alma Durumu	n	Ort.	SS	t	p
Karmaşıklık Boyutu	Sağlık hizmetlerinin oldukça değişken ve karmaşık olması	Hayır Almadım	55	3,95	0,97	4,737	0,031
		Evet aldım	75	4,28	0,78		
		Toplam	130	4,14	0,88		
Karmaşıklık Boyutu	Sağlık kurumlarında başhekim ve başmüdür olmak üzere ikili otorite hattının bulunması	Hayır Almadım	55	2,45	1,45	16,564	0,001
		Evet aldım	75	3,44	1,30		

		Toplam	130	3,02	1,44		
	Hastanenin diğer birimleri ile maliyet/muhasebe birimi arasında koordinasyonun sağlanamaması	Hayır Almadım	55	3,00	1,14	0,53	0,468
		Evet aldım	75	3,16	1,31		
		Toplam	130	3,09	1,24		
	Otomasyon sistemlerinde yer alan maliyet menülerinin karmaşık olması	Hayır Almadım	55	3,22	1,01	1,467	0,228
		Evet aldım	75	2,99	1,12		
		Toplam	130	3,08	1,08		
	Maliyet hesaplamalarının zor ve karmaşık olması nedeniyle ilgili personelin bu alana yönelmemeleri	Hayır Almadım	55	3,62	1,11	0,001	0,981
		Evet aldım	75	3,61	1,21		
		Toplam	130	3,62	1,16		
Yetersizlik Boyutu	Maliyet analizi uygularken kullanılan otomasyon sisteminin yetersiz olması	Hayır Almadım	55	3,07	1,18	0,051	0,822
		Evet aldım	75	3,12	1,17		
		Toplam	130	3,10	1,17		
	Hastane yöneticilerinin maliyet analizi verilerinden ne şekilde faydalanabilecekleri konusunda yeterli bilgiye sahip olmaması	Hayır Almadım	55	3,05	1,13	0,013	0,91
		Evet aldım	75	3,08	1,36		
		Toplam	130	3,07	1,26		
	Maliyet analizi yapacak yeterli sayıda ve seviyede uzman personelin olmaması	Hayır Almadım	55	3,18	1,19	0,001	0,982
		Evet aldım	75	3,19	1,18		
		Toplam	130	3,18	1,18		
	Maliyet hesaplamalarının yasalarda zorunluluk arz etmemesi	Hayır Almadım	55	3,44	1,00	0,222	0,639
		Evet aldım	75	3,52	1,00		
		Toplam	130	3,48	1,00		
	Yönetimsel, yatırım ve finansal kararlar gibi alanlarda maliyet verilerinin kullanılmasının bilinmemesi	Hayır Almadım	55	3,44	1,20	0,115	0,735
		Evet aldım	75	3,51	1,14		
		Toplam	130	3,48	1,16		

Tablo 3’de hastane işletmelerindeki yöneticilerin maliyet ve finansal analiz yapılırken karşılaştıkları zorluklara ilişkin ifadeler hakkındaki değerlendirmelerinin muhasebe ve finansal eğitimi alıp almama durumuna göre farklılık gösterip göstermediği Independent Samples t-testi ile analiz edilmiştir. Buna ilişkin sağlık hizmetlerinin oldukça karmaşık ve değişken olması ($p=0,031$) ile sağlık kurumlarında başhekim ve başmüdür olmak üzere ikili otorite hattının bulunması ($p=0,001$) faaliyetlerinde anlamlı bir farklılık olduğu görülmüştür ($p<0,05$). Bu sonuçlara göre H1(a) ve H1(b) hipotezleri kabul edilirken diğer alt hipotezler reddedilmiştir.

Tartışma ve Sonuç

Bu çalışmanın amacı Türkiye’deki mali yöneticilerin mali konularda yeterli bilgi, beceri ve yeteneklere sahip olup olmama durumları tespit edilerek temel yetkinliklerini belirlemektir.

Hastane işletmelerinde yönetimsel faaliyetler tıbbi faaliyetlerle birlikte idari, mali ve bilişim sistemleri açısından üç kısma ayrılmaktadır. Üst düzey yöneticilerin her üç alanda eğitilmiş olmaları ve yönetimsel açıdan gerekli donanıma sahip olmaları kaçınılmazdır. Elbette bu donanımın yanında sağlık sektöründe de çok iyi bilmeleri gerekir. Yöneticilerin yapmış oldukları faaliyetleri açısından iş yoğunluğu ve teknik yapısı nedeniyle hastane kaynaklarının daha etkin ve verimli kullanılabilmesi açısından mali alanların önemli büyüktür. Mali açıdan gerekli yetkinliğe sahip olmalarının esasları bu alanda gerekli eğitimi veren “Sağlık Yönetimi” alanından mezun olmuş ve kendisini mali alanda yetiştirmiş özel yöneticilerin olması beklenmektedir.

Bu araştırmadan elde edilen verilere göre, araştırmaya katılan yöneticilerin düşük oranda lisans altı eğitim almış olması ve alınan eğitimler kapsamında “Fen Edebiyat Fakültesi

ve Eğitim Fakültesi'nin de bulunuyor olması yöneticilerin mali yeterlilik açısından beklenen bir sonuç değildir. Yöneticilerin yaklaşık yarısının maliyet ve finansman konusunda herhangi bir destekleyici eğitim almamış oldukları görülmüştür. Eğitim almayan yöneticilerin büyük bir çoğunluğunu başhekimler oluşturmaktadır. Başhekimlerin büyük çoğunluğunun bu alanda hiçbir eğitim almamış olmaları mali yönetici kategorisinde değerlendirilme açısından yetersiz görülmektedir. Elbette başhekimlerin almış oldukları eğitimler tamamen tıbbi bir eğitim olduğu da göz ardı edilmemelidir. Ancak bunların yönetici olarak atanabilmeleri için genelde sağlık yönetimi özelde mali alanda ilave eğitim, sertifika, tezli veya tezsiz yüksek lisans veya bu alanlarla ilgili her hangi başka bir lisans mezunu olmaları gibi pek çok kriterler getirilebileceği gibi atandıktan sonra da başhekimlere yönelik buna benzer hizmet içi eğitimlerin verilmesi gerekir.

Yöneticilerin yaklaşık yarıya yakını kendilerini muhasebe bilgi, beceri ve yetenekler bakımından maliyet ve finansal analiz yapabilme açısından yeterli görmektedir. Kendisini yeterli bulan yöneticilerin %50'nin altında kalması yöneticiler, istihdam edilirken maliyet ve finansman alanındaki bilgi, beceri ve yeteneklerine bakılmadığı düşünülmektedir. Bu çerçevede hastane işletmelerine yönetici atanırken maliyet ve finansman alanında daha donanımlı yöneticiler tercih edilebilir.

Yöneticiler maliyet ve finansal yönetim açısından karşılaştıkları zorluklara ilişkin sağlık hizmetlerinin oldukça karmaşık ve değişken olması ile sağlık kurumlarında başhekim ve başmüdür olmak üzere ikili otorite hattının bulunması arasında anlamlı bir farklılık olduğu tespit edilmiştir.

Yapılan bu araştırmaya göre yöneticilerin maliyet/muhasebe ve finansman alanındaki bilgileri analiz edebilmeleri için bu alanda ihtisaslaşmaları veya işletmelerinde bu alanlarda uzman personellerin istihdam edilmesi şarttır. Elde edilen sonuçlara ve çalışmada yer verilen literatürdeki diğer çalışmalarda da yapılan tespite göre sektörde yeterli seviyede mali uzman olmadığı, yöneticilerin muhasebe ve finansman alanları yeterli eğitimi almadıkları görülmektedir.

Hastane işletmelerine sağlanan fonların daha etkin ve verimli kullanılabilmesi için ilk olarak iki başlılık oluşturan Başhekim ve Başmüdür uygulamasının ortadan kaldırılarak tüm yetkilerin tek bir Yöneticide toplanması sağlanmalıdır. Söz konusu yöneticinin ise sağlık alanında yeterli donanıma sahip sağlık yönetimi bölümünden mezun lisans ve özellikle lisansüstü eğitim almış deneyimli bireyler tercih edilebilir. Hastane yönetimlerinde alınan kararlara bakıldığında çoğunluğun mali alanda olduğu gerçeğinden hareketle söz konusu yöneticilerin muhasebe, maliyet ve finans konularında kendilerini çok iyi yetiştirmiş bireyler olmaları gerekir.

Yapılan çalışmada mevcut hastane yönetimlerine bakıldığında yarıya yakın yöneticilerin ilgili bölüm mezunu olmadığı (idari bilimler %47,7 diğer %52,3), muhasebe ve finans alanda yeterli uzman personelin olmadığı, maliyet ve finansman alanındaki verileri yeterli seviyede elde edemedikleri, bu verilen hangi alanlarda ve hangi kararlar kullanılması gerektiği konusunda (resmi vergisel alanlar hariç) yeterli bilgiye sahip olmadıkları, bu alanlarda alınacak yönetsel kararlarda pek çok zorluklarla karşılaştığı gibi bazı nedenler mevcuttur. Bu sorunların üstesinden gelebilmek için söz konusu yöneticilere ve ilgili tüm personele gerekli kurumsal muhasebe ve finansman eğitiminin verilmesi önerilmektedir.

Literatür incelendiğinde bu çalışmanın sonuçlarına benzer çalışmalarının olduğu görülmüştür. Bu çalışmalara ilişkin bilgiler aşağıda sunulmaktadır. Akça ve diğerleri (2014) yapmış oldukları bir araştırmada, hastane yönetiminin finansal beklenti ve isteklerinin belirlenmesinin yeterli olmadığı sonucuna ulaşmışlardır. Yüksel ve diğerleri (2016)

hastanelerde verilen hizmetlerin etkili bir şekilde gerçekleştirilebilmesi için yöneticilerinin gerekli yönetsel donanımlara sahip olmaları ve yöneticilikte başarının sadece sağlık bilgisi ile sınırlı olmadığı tıbbi, mali ve idari hizmetleri ele alan geniş bir perspektifte bilgi sahibi olunması gerektiğini vurgulamışlardır. Kahyaoğlu ve diğerleri (2013) sağlık yöneticilerinin en belirgin eksikliklerinin muhasebe ve finansal yönetim alanında olduğu tespit etmişlerdir. Çakırcıoğlu ve Acar'ın (2017) yapmış oldukları bir çalışmada alt hipotezlerden biri olan "sağlık kurumlarında başhekim ve başmüdür olmak üzere ikili otorite hattının bulunması" hipotezini destekler nitelikte bir sonuç elde edilmiştir. Buna göre, hastanelerin gerçek karar mekanizmalarında başhekimlerin daha etkili oldukları mali işlerden sorumlu yöneticilerin bir nevi karar destek organı gibi hareket ettikleri vurgulanmıştır. Ayrıca bu çalışma ile yönetim, muhasebe, finansman gibi alanlarda eğitim görmüş uzmanların-yöneticilerin, sağlık yönetimi ve sağlık idaresi mezunlarının daha üst pozisyonlarda görev almaları maliyet yönetimi yaklaşımlarının hastanelerde daha etkili ve verimli olmalarını sağlayabilecekleri vurgulanmıştır. Buda çalışmamızda yer alan sağlık kurumlarında başhekim ve başmüdür olmak üzere ikili otorite hattının bulunması (p=0,001) faaliyetlerinde anlamlı bir farklılık olduğu hipotezini destekler niteliktedir.

Bu çalışma makro açıdan politaka yapıcılara mikro açıdan ise hastanede görev yapan mali yöneticiler için rehber niteliği taşıyabilecektir. Ayrıca bu alanlarda temel yetkinlikleri belirlenen yöneticilerin için hastane kaynaklarını daha verimli ve etkili kullanabilme imkanına ne derece sahip oldukları tespiti de yapılacaktır. Hastane yöneticilerinin maliyet ve finansal bilgileri analiz edip alacakları stratejik yönetsel kararlarda nasıl kullanabilecekleri hususu ile hastane kaynaklarının daha etkin ve verimli kullanabilmeleri yeterli düzeyde mali konulardaki eğitimlerine ve tecrübelerine bağlıdır.

Ayrıca bu çalışmanın bir takım sınırlılıkları da bulunmaktadır. Araştırma kapsamında Türkiye'deki hastane işletmelerinde görev yapan mali yöneticilerin ortak bir iletişim kanalı olmaması sebebi ile tüm mali yöneticilere ulaşamamıştır. Bu sebeple çalışmanın evrene genellebilirliği düşüktür. Ayrıca anketlerin uygulanmasında karşılaşılan en büyük zorluk mali bilgilere ilişki verilerin hastane sırrı olarak kabul edilip hastanelerin bu tür bir araştırmaya katkı vermekten kaçınmış olmalıdır.

Kaynakça

- Agrawal, A., Jaffe, J. F. ve Karpoff, J. M. (1999). Management turnover and governance changes following the revelation of fraud. *The Journal of Law and Economics*, 42(2), 309-342.
- Akar, Ç., Şahin, İ., Gider, Ö ve Akca, N. (2003). Sağlık işletmelerinde finansal yönetici yeterlilikleri. *Hacettepe Üniversitesi Bilimsel Araştırmalar Birimi*, Ankara.
- Akar, Ç., Şahin, İ., Gider, Ö ve Akca, N. (2005). Sağlık işletmelerinde finansal yöneticilerin yeterlilik düzeylerini geliştirme ile ilgili eğitim ihtiyaçları. *Sağlık ve Hastane Yönetimi 2. Ulusal Kongresi Bildiriler Kitabı*, 28-30 Eylül, Ankara, 334-343.
- Akca, N., Işık, O. ve Sönmez, S. (2014). Kırıkkale ilindeki sağlık kurumlarının finans ve maliyet departmanlarında çalışanların finansal bilgi düzeyleri. *Sağlıkta Performans ve Kalite Dergisi*, 8(2), 121-145.
- Akça, N., Sönmez S., Gür, Ş., Yılmaz, A. ve Eren, T., (2018). Kamu hastanelerinde analitik ağ süreci yöntemi ile finans yöneticisi seçim. *Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 5(2): 133-146.
- Akgüç, Ö. (2013). *Finansal yönetim*, Avcıol Yayınları, 9. Baskı, İstanbul.
- Badzek, L., & Cober, S. (1996). 10 tips for success as a nurse manager. *AJN The American Journal of Nursing*, 96(6), 48-49.

- Baker, J. ve Baker, R.W. (2009). *Health care finance: basic tools for nonfinancial managers*. Jones&Bartlett Publishers, USA.
- Berger, S. (2008). *Fundamentals of health care financial management: A practical guide to fiscal issues and activities*. John Wiley & Sons.
- Beneish, M. D. (1999). Incentives and penalties related to earnings overstatements that violate GAAP. *The Accounting Review*, 74(4), 425-457.
- Bozdemir, E. (2019). *Sağlık işletmelerinde maliyet muhasebesi ve analizi*. Gazi Kitapevi, Ankara.
- Çarıkçı, O. ve Acar, D., (2017). Hastane yöneticilerinin ileri maliyet yönetimi yaklaşımlarına ve hastane maliyetlerini etkileyen faktörlere ilişkin görüşlerinin incelenmesi. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 20(3), 275-298.
- Çokluk, Ö., Şekercioğlu, G ve Büyüköztürk, Ş. (2012). *Sosyal bilimler için çok değişkenli istatistik: SPSS ve LISREL uygulamaları* (Vol. 2). Ankara: Pegem Akademi.
- DeAngelo, L.E. (1988). Managerial competition, information costs, and corporate governance: The use of accounting performance measures in proxy contests. *Journal of accounting and economics*, 10(1), 3-36.
- Deloitte ve Touche, LLP. (2008). Chief financial officer (CFO) center: four faces of the CFO—*Steward*. Retrieved on December 4, (<http://www.deloitte.com>)
- Filerman, G.L., (1981). Varieties of health administrator education. Ed.L.E.Bellin ve L.E.Weeks, *The Challenge of Administring Health Services: Career Patways*, Washington: Aupha Press.
- Gapenski, L.C. (2007). *Health care finance: an introduction to accounting and financial management*, AUPHA, USA.
- Geiger, M. A. ve North, D. S. (2006). Does hiring a new CFO change things? An investigation of changes in discretionary accruals. *The Accounting Review*, 81(4), 781-809.
- Grant, R. M., Horkin, E. J., Melhuish, P. J. ve Norris, A. C. (1998). Different approaches to the tasks of educating and training information systems professionals, within the National Health Service (UK). *International journal of medical informatics*, 50(1-3), 171-177.
- Gündüz, H.E. (2002). Sağlık kurumlarında maliyet bilgisi. Sağlık kurumlarında maliyet yönetimi, Kerim Banar (Ed.), *Anadolu Üniversitesi Yayını* No:1414, Eskişehir.
- Li, C., Sun, L. ve Ettredge, M. (2010). Financial executive qualifications, financial executive turnover, and adverse SOX 404 opinions. *Journal of Accounting and Economics*, 50(1), 93-110.
- Kahyaoğlu, F., Yanık, A. ve Tengilimoğlu, D. (Huson, M. R., Malatesta, P. H., & Parrino, R. (2004). Managerial succession and firm performance. *Journal of Financial Economics*, 74(2), 237-275.
- 2013). Batı akdeniz bölgesi sağlık kurumları yöneticilerinde mesleki yeterliliklerinin belirlenmesine yönelik bir çalışma. *Ejovoc (Electronic Journal of Vocational Colleges)*, 3(1), 15-27.
- Porter, M. E., ve Kaplan, R. S. (2011). How to solve the cost crisis in health care. *Harvard Business Review*, 4, 47-64.
- Marriott, D. N., ve Mellett, H. J. (1995). The level of financial skills of National Health Service managers. *Financial Accountability and Management*, 11(3), 271-282.
- Marriott, N. ve Mellett, H. (1996). Health care managers' financial skills: measurement, analysis and implications. *Accounting Education*, 5(1), 61-74.
- Murphy, K. J. ve Zimmerman, J. L. (1993). Financial performance surrounding CEO turnover. *Journal of Accounting and Economics*, 16(1-3), 273-315.

-
- Mwandala, T. (2021). Roles, Training, and Qualifications of a Case Manager in the Canadian Health Care Industry: A Narrative Review. *Professional Case Management*, 26(1), 27-33.
- Schefczyk, M. ve Gerpott, T. J. (2001). Qualifications and turnover of managers and venture capital-financed firm performance: An empirical study of German venture capital-investments. *Journal of Business Venturing*, 16(2), 145-163.
- Tengilimoğlu, D., Işık, O. ve Akbolat, M. (2014). Sağlık işletmeleri yönetimi. *Nobel Publication, Ankara*.
- Yüksel, S., Işık, O., Uğurluoğlu, ., ve Kahraman, G. (2016). Hastane yöneticilerinin yönetsel beceri düzeylerinin incelenmesi. *Hacettepe Sağlık İdaresi Dergisi*, 19(3).
-

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Reklam Harcamalarının Firma Kârlılığı ve Satışlardaki Değişime Etkisi

The Impact of The Advertising Expenditures on Firm Profitability and Net Sales Growth

Adem Ruhan SÖNMEZ ^{a*} Esra ÖZKAN PİR^b

^aDr. Öğr. Üyesi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Üzümlü MYO, Erzincan / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-6494-6482

^bDr. Öğr. Üyesi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Üzümlü MYO, Erzincan / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-1271-7397

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 6 Şubat 2021

Kabul tarihi: 10 Nisan 2021

Anahtar Kelimeler:

Reklam,

Reklam harcamaları,

Firma kârlılığı

ARTICLE INFO

Article History:

Received February 6, 2020

Accepted April 10, 2021

Keywords:

Advertising,

Advertising expenditures,

Profitability

ÖZ

Bu çalışmada, BİST’de pay senetleri işlem gören ve Gıda, İçecek ve Tütün sektöründe faaliyet gösteren 18 şirketin reklam harcamaları ile karlılık ve net satışlardaki büyüme üzerine etkisi incelenmiştir. Çalışmada 2011-2019 yılları arasına ait şirket verileri esas alınmış ve verilerin analizinde Sistem GMM analiz yöntemi kullanılmıştır. Analiz sonucunda; reklam harcamaları ile karlılık ve satışlardaki değişim arasında pozitif anlamlı ilişki olduğu tespit edilmiştir.

ABSTRACT

In this study, the effect of advertising expenditures on profitability and growth in net sales was examined with the help of the data of the 18 companies operating in the Food, Beverage and Tobacco sector, whose stocks are traded in BIST. System GMM analysis method was used in the study. As a result of the analysis; It was determined that there is a positive significant relationship between advertising expenditures and profitability and net sales growth.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: ademruhan@hotmail.com

EXTENDED ABSTRACT

Advertising is one of the most effective ways that enables businesses to communicate with their target audiences, is used to deliver the messages they want to the other party with the right channel in an understandable way, and makes it easier for businesses to express themselves to their target audience. Advertising, which is an indispensable element of company success can be defined as a persuasion-weighted promotion method that enables the communication between products and the target audience of the enterprise and that people resort to in order to be effective in their purchasing decisions by ensuring the continuity of information flow. Considering the operating costs, it is seen that while marketing costs had a 20% share in the 1940s, the share of marketing costs in operating costs reached up to 50% in the 2000s.

This study generally examines the effect of advertising expenditures on profitability and net sales growth. In this context, there are studies in the literature on the relationship between marketing expenses and firm performance, advertising expenditures, and financial performance. Specifically, this study has not come across any study examining the relationship between advertising expenditures and profitability and net sales growth on companies whose stocks are traded on BIST and operating in the Food, Beverage, and Tobacco sector. Therefore, this study differs from other studies in the literature with the variables and analysis method used. In this respect, it is thought that this study will contribute to the literature.

This research; includes the data of 18 companies traded on BIST and included in the Food, Beverage and Tobacco Sector between 2011-2019. According to the information received from the Public Disclosure Platform (KAP), there are 28 companies in the "Food, Beverage and Tobacco Sector" as of 2019. However, since the data of 10 companies for the specified years could not be reached and they were not included in the study to create a balanced panel data set. The data of the companies that make up the scope of this study were obtained from the financial statements published on the Public Disclosure Platform (www.kap.org.tr) website and the Finnet Financial Analysis Program. The aim of this study is to investigate the relationship between advertising expenditures of companies and profitability and net sales growth.

Two different models were created in this study. In the first model, the effect of advertising expenditures on sales profitability, and in the second model, the effect of advertising expenditures on sales changes were tested. In this context, two dependent variables, one independent variable, and two control variables were used in the study. In this context, net profit margin and growth in sales are used as the dependent variables, advertising expenditure as an independent variable, sales and leverage ratio as the control variables.

In this study, two-stage system GMM (Generalized method of moments), which is a type of dynamic panel data analysis, one of the econometric estimation methods, was used in the analysis of models. Dynamic panel data analysis method first emerged with Arellano and Bond (1991) GMM (Generalized method of moments). After this method, Arellano and Bover (1995) / Blundell and Bond (1998) system GMM (Generalized method of moments) method was developed. In this method, firstly, after transforming the first difference model using the instrument variable matrix, this model is estimated by the Pooled OLS (Generalized least squares) method. This method, besides being the improved version of Arellano and bond (1991) GMM method, can produce more effective and consistent results in $N > T$. This method helps in solving the endogeneity problem by controlling individual and temporal effects as well as providing solutions to the problems caused by simultaneous bias, inverse causality and neglected variables.

According to the results of System GMM (SGMM) analysis for Model I, which reveals the relationship between advertising expenditures and net profit margin; The lagged value of the net profit margin (L.NKMARJ) explains the change in the dependent variable, the net profit margin (0.073, p value: 0.000). It has been determined that there is a positive and significant relationship between advertising expenditures and net profit margin (sales profitability). Accordingly, a one-unit increase in the rate of advertising expenditures increases the net profit margin (sales profitability) by approximately 23.5% (p value: 0.000). Also, there is a negative and significant relationship between the control variable sales and net profit margin; It has been revealed that there is a positive and significant relationship between leverage ratio and net profit margin. As a result of the specification tests performed for the model; The Wald statistic is significant (0.000, $p < 0.05$), and it can be said that dependent variables explain the independent variables. In addition, it can be said that there is no second order autocorrelation (p value: 0.48, $p > 0.05$) in the model, and the vehicle variables are valid according to the Sargan test results ($p = 0.9991$, $p > 0.05$).

System GMM (SGMM) analysis results for Model II, which reveals the relationship between advertising expenditures and net sales growth, are included. According to the table; The delayed value (L.NETSATBUY) of the net sales growth (NETSATBUY) describes the dependent variable sales change (0.031, p value: 0.000). It has been determined that there is a positive and significant relationship between advertising expenditures and change in sales. Accordingly, a one-unit increase in the rate of advertising expenditures positively increases sales by approximately 30.5% (p value: 0.000). Also, there is a positive and significant relationship between the control variable sales and the change in sales; It has been demonstrated that there is a negative and significant relationship between leverage ratio and change in sales. As a result of the specification tests performed for the model; The Wald statistic is significant (0.000, $p < 0.05$), and it can be said that dependent variables explain the independent variables. In addition, it can be said that there is no second-order autocorrelation (p value: 0.8555, $p > 0.05$) in the model, and the vehicle variables are valid according to the Sargan test results ($p = 0.9964$, $p > 0.05$).

Giriş

Günümüz gelişen ve değişen piyasa koşullarında firmaların pazardan pay alarak varlıklarını devam ettirebilmek adına başarılı ve doğru reklam çabaları, etkinlik seviyesini arttırabilmek için en önemli araçlardan birisi haline gelmiştir. Bir diğer ifade ile günümüz piyasalarının ekonomik, teknolojik ve sosyal faktörlerin etkisiyle değişime uğraması, demografik çeşitliliğin artması, tüketicilerin artan bilinci, bilgiye ve ürüne erişimin kolaylaşarak pazardaki rakip çeşitliliğinin ve sayısının artması ile işletmeler kendilerine pay elde edebilmek veya mevcut paylarını arttırabilmek için yoğun bir rekabet içerisine girmişlerdir. Bu doğrultuda işletmeler pazarlama faaliyetlerine önem vermek durumunda kalmışlardır. İşletmelerin pazar paylarını dolayısı ile kârlılıklarını da arttırabilmek adına uygulanan pazarlama faaliyetlerinin başında reklam yer almaktadır. Bu rekabet ortamında reklam, üretici firmalar ile tüketiciler arasında rakiplerinden ayrışarak tüketiciye ulaşabilmek açısından en önemli duyurum ve tanıtım aracı haline gelmiştir. Bu sebeple reklam ve reklamcılık faaliyetleri gün geçtikçe gelişen rekabetle paralel bir şekilde her geçen gün artan önemi ile var olmaya devam edecektir.

Reklam, tüketicilerin gönüllü bir şekilde satın almaya yönelmelerini sağlayan, işletmelerin hedef kitleleri ile iletişim ortamını oluşturan, istedikleri mesajların doğru kanal ile anlaşılır şekilde karşı tarafa ulaştırılmasında kullanılan ve işletmelerin hedef kitlelerine kendilerini ifade etmelerini kolaylaştıran en etkili yollardan bir tanesidir (Gürsoy, 1999). Daha fazla üretmek, daha fazla satmak, daha fazla dağıtmak ve böylece daha fazla kazanım elde etmek isteyen işletmeler reklam unsurundan faydalanma yoluna gitmektedirler.

Reklam, satış olanaklarını arttırdığından işletmelere ekonomik fayda sağlamaktadır. Reklam hem işletmeye hem de tüketiciye çift yönlü fayda sağlayan bir iletişim tekniğidir. Maliyeti reklam veren tarafın üstlendiği finansal bir eylem olan reklamdaki, işletmenin fayda sağlamayı beklemesi çok doğaldır (Türkmen, 1996, s. 42).

Rekabetçi bir ortamda, firmaların müşterileri ile uzun vadeli ilişkiler kurmaları ve firma değerini arttırmaları için pazarlama stratejileri geliştirmeleri kaçınılmazdır (Doyle, 2000, s. 308). İşletmeler yatırım gelirlerini arttırmak için her yıl reklama ve reklam harcamalarına milyarlarca dolar harcamaktadırlar (Joshi ve Hanssens, 2010). Reklam harcamaları işletmeler için uzun vadeli bir yatırım aracıdır ve getirisi firma performansını ve firma değerini olumlu yönde etkilemektedir. Reklam harcamaları işletmenin satışlardaki değişimine etki ederek gelecekte elde edeceği nakit girişi ve kârlılığını olumlu yönde destekleyecektir. Böylelikle firmanın gelecekte elde edeceği olumlu satış değişimi işletmenin piyasa değerini de etkileyecektir.

Birçok akademik araştırma, reklamların satış değişimine olumlu yönde etki ettiğini ortaya koymaktadır (Brooksbank, Kirby ve Wright ; 1992, Candemir ve Zalluhoğlu; 2011, Graham and Frankenberger ; 2000, Kotabe, Srinivasan ve Aulakh; 2002, Shah, Stark ve Akbar; 2009, Topuz ve Akşit; 2013, Qureshi ; 2007). Reklam harcamalarının, şirketin elde ettiği kazanç ve şirket değeri üzerinde önemli katkıların olduğu ifade edilmektedir (Graham ve Frankenberger, 2000, s. 154). Reklâmın tüketici davranışları, marka sadakati ve pazar payı arttırmak yönünde çeşitli etkileri vardır (Ceran, 2009, s. 121). Reklamlar sayesinde firma bilinirliği artarak talep oluşmakta ve satışlar artmaktadır. Reklam tüketicilerde yeni ihtiyaçların ortaya çıkmasına ve ortaya çıkan bu ihtiyaçların karşılanması için talep oluşmasına katkı sağlamaktadır.

Literatürde pazarlama giderleri ile firma performansı (Ayrıçay ve Kılıç ; 2018, Çiftçi; 2014, Jaisinghani ve Kanjilal; 2019, Mahendru ve De; 2014, Özer ve Gülençer; 2019, Öztürk ve Dülgeroğlu; 2016), reklam harcamaları ile finansal performans (Andras ve Srinivasan; 2003,

Geyikçi ve Mucan; 2016, Graham ve Frankenberger; 2000, Paton ve Williams; 1999) arasındaki ilişkiye yönelik çeşitli çalışmalar bulunmaktadır. Bu çalışma spesifik olarak BİST’te pay senetleri işlem gören ve Gıda, İçecek ve Tütün sektöründe faaliyet gösteren şirketler üzerinde yapılmıştır. Bu sektörde daha önce reklam harcamaları ile karlılık ve satışlardaki değişim arasındaki ilişkiyi inceleyen herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır. Dolayısıyla, bu çalışma, kullanılan değişkenler ve analiz yöntemi ile literatürde yer alan diğer çalışmalardan farklılık göstermektedir. Bu açıdan söz konusu çalışmanın literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Literatür Taraması ve Hipotez Geliştirme

Günümüz pazar koşullarında işletmelerin başarılı olabilmeleri ve rekabet avantajı elde edebilmeleri için aynı sektör içerisinde faaliyet gösteren diğer firmalardan kendilerini farklılaştırmaları ve bu yönde ürünlerini geliştirmeleri gerekmektedir. Bunu yapabilmek için kullanılması gereken kilit kaynaklardan birisi de pazarlama faaliyetleridir (Çifçi, Doğanay ve Gülşen, 2010, s. 96). Bir diğer ifade ile tüm pazarlama faaliyetleri gelir sağlama hedefi taşımaktadır.

Faaliyette buldukları sektörde başarıyı yakalamak isteyen firmalar, pazarlama stratejileri geliştirmeye daha fazla önem vermekte ve bu faaliyetlere daha fazla bütçe ayırmaya gayret göstermektedirler (Çifçi vd., 2010, s. 96). Organizasyonlar açısından reklam bir teşvik niteliğinde olan ve en kârlı pazarları bulmak konusunda işletmelere destek olan bir araçtır (Meral, 2007, s. 89).

Firma başarısının vazgeçilmez unsuru olan reklam; ürünler ile işletmenin hedef kitlesi arasındaki iletişimi sağlayan ve bilgi akışının devamlılığını sağlayarak insanların satın alma kararlarında etkili olabilmek adına başvurdukları ikna etme ağırlıklı bir tutundurma yöntemi olarak tanımlanabilmektedir (Karaosmanoğlu ve Durmuş, 2006, s. 61). İşletme maliyetleri incelendiğinde pazarlama maliyetleri 1940’lı yıllarda % 20 paya sahip iken, 2000’li yıllarda pazarlama payının % 50’ lere kadar yükseldiği görülmektedir (Sheth ve Sharma, 2001, s. 341).

Pazarlama ve reklam harcamalarının satışları arttırması beklenmektedir, lakin bu etkilerin kısa ya da uzun dönemde dolaylı veya doğrudan olarak finansal performansa yansımalarının olacağı öngörülmektedir (Simon ve Sullivan, 1993, s. 32). İşletmelerin bütçelerinden pazarlama ve reklam harcamaları için ayırdıkları giderlerin kısa dönemde kârlılık üzerinde negatif etki oluşturduğu bir gerçektir lakin pazarlama ve reklam harcamaları firmaya uzun dönemde değer katacak bir yatırım elemanı olarak nitelendirilebilmektedir (Topuz ve Akşit, 2013, s. 54).

Pazarlama yatırımlarının geri dönüşü üzerine yapılan araştırmalar belirli seviyede pazarlama girdisinin kâr ve satış gibi çıktılara finansal olarak hangi seviyede dönüştürüldüğü üzerinde yoğunlaşmaktadır (Tolo, 2014, s. 6). Finansal açıdan değerlendirildiğinde pazarlama ve reklam harcamalarının işletmenin gelecekteki satış hacmini, kârını ve buna bağlı olarak da nakit akışlarını arttırıcı etkiye sahip olacağı ifade edilmektedir (Topuz ve Akşit, 2013, s. 54).

Brooksbank, Kirby ve Wright (1992), İngiltere’de yaptıkları araştırmada pazarlama odaklı olma ile firma başarısı arasında pozitif ve anlamlı bir ilişki saptamışlardır. Firmalar ne kadar fazla pazarlamayı ön planda tutup bu alanda harcamalarını yönlendirirlerse, o kadar çok başarı elde edip satışlarını arttırabilecekleri ifade edilmiştir. Dekimpe ve Hanssens (1999) pazarlama harcamalarının etkisinin uzun vadede olacağını baz alarak yaptıkları çalışmalarında devamlılık modeli olarak ifade ettikleri, pazarlama harcamalarının uzun vadede etkinliğini ölçen bir model geliştirmişlerdir.

Kotabe, Srinivasan ve Aulakh (2002), aktif kârlılık oranı kullanılarak pazarlama ve Ar-Ge yoğunluğunun performans üzerindeki etkisi araştırıldığında, pazarlama ve Ar-Ge

yoğunluğunun aktif kârlılık ve satış/faaliyet giderleri oranını olumlu yönde etkilediğini ifade etmişlerdir. Lee ve Griffith (2004) pazarlama harcamaları ile firma performansı ilişkisini araştırmışlar ve söz konusu iki değişken arasında pozitif bir ilişki olduğunu saptamışlardır. Pazarlama ve Ar-Ge giderlerinin firma performansı üzerindeki etkilerinin ekonomik kriz dönemlerinde gıda sektöründeki firmalar üzerindeki etkilerinin incelendiği çalışmada pazarlama harcamaları ile net satışlar arasında pozitif ve anlamlı ilişkiler tespit edilmiş olup, kriz dönemlerinde pazarlama harcamalarını artırmanın net satışlar üzerinde olumlu etkileri olduğu ifade edilmiştir (Candemir ve Zalluhoğlu, 2011).

Banarjee ve Siddhante (2015) pazarlama iletişimi harcamaları ile kârlılık arasında çift yönlü bir ilişki olduğunu ortaya koymuşlardır. Çıtak (2015) çalışmasında pazarlama yatırımları ile firma performansı ilişkisini incelemiş ve firmaların pazarlama faaliyetlerini geliştirerek etkinliklerini arttırabileceklerini ortaya koymuştur.

Literatürde yapılan araştırmaların çoğunun ortak görüşü pazarlama giderlerinin firma performansı ve firma kârlılığı üzerinde artırıcı bir etkiye sahip olduğudur (Ayrıçay ve Kılıç; 2018, Chowdhury; 2017, Çiftçi; 2014, Jaisinghani ve Kanjilal ;2019, Kayıhan ve Tepeli ;2017, Mahendru ve De; 2014, Özer ve Gülençer; 2019, Öztürk ve Dülgeroğlu; 2016). Bununla birlikte yapılan literatür incelenmesinde dikkati çeken bir diğer genel husus bazı çalışmalarda işletmeler için pazarlama giderlerinin bir noktaya kadar kârlılık artışına yol açarken bir noktadan sonra kârlılığın azalmasına sebebiyet verdiği yönündedir.

Firma performansı ve kârlılık üzerine yapılan çalışmalarda pazarlama alanında sadece reklam harcamalarının etkisini araştıran çeşitli sektörlerde birçok çalışma bulunmaktadır (Abdel-Khalik; 1975, Andras ve Srinivasan; 2003, Graham ve Frankenberger; 2000, Hirschey ve Weygandt; 1985, Palda; 1965, Paton ve Williams; 1999).

Qureshi (2007) yaptığı çalışmada, firmalar açısından yalnızca bir maliyet unsuru olarak görünen reklam harcamalarının, firma değerini artırdığını tespit etmiştir. Geyikçi ve Mucan (2016) reklam giderlerinin finansal performansa olan etkisini panel veri yöntemiyle incelemişler ve reklam giderlerinin kârlılık ve net satışlar üzerinde oldukça yüksek bir etkiye sahip olduğunu ifade etmişlerdir.

Simpson yaptığı çalışmada, reklam giderlerinin, işletmenin gelecekteki potansiyel kârlarını olumlu yönde etkilediğini ifade etmiştir. Reklam harcamalarının kamuya gönüllü şekilde açıklanmasının maddi olmayan duran varlıkların gerçek maliyetlerinin belirlenmesinde, yatırımcılara yol gösterici olacağı öngörülmektedir (Simpson, 2008, s. 434). Reklam giderlerinin firma değeri üzerinde, farklı büyüklükte ve farklı sektörlerdeki firmalarda, farklı sonuçlar ortaya koyabildiği gözlemlenmiştir (Shah, Stark ve Akbar, 2009, s. 191). Araştırmacılara göre, bu ilişki işletmenin sahip olduğu büyüklüğü ve risk düzeyi ile değişiklik gösterecektir (Menga ve Mueller, 1991, s. 641).

Literatürde yapılmış olan benzer araştırmalar değerlendirildiğinde bulgular, pazarlama ve reklam harcamalarının bazı araştırmalarda farklı değişken veya yatırımlarla birlikte, bazı araştırmalarda ise tek başına olacak şekilde çeşitli performans ölçütleri, firma kârlılığı ve satışlardaki değişim üzerinde genellikle olumlu olan etkiye sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Buna karşın, reklam giderleri ile firma değeri arasındaki ilişkiyi farklı gösteren araştırmalarda mevcuttur. Picconi (1977), reklam giderleri ile firmanın endüstri içindeki payı arasında anlamlı bir ilişki olmadığını ifade etmiştir. Reekie ve Bhoyrub (1981) çalışmalarında reklam giderleri ile firma kârlılığı arasında anlamlı bir ilişki bulamamışlardır. Sougiannis (1994) reklam giderlerinin firma değerini etkileyebilecek kadar anlamlı bir parametre olmadığını ileri sürmüştür. Singh, Faircloth ve Nejadmalayeri (2005) reklam giderleriyle ağırlıklı sermaye

maliyeti arasındaki ilişkiyi incelemişler ve reklam giderleriyle sermaye maliyeti arasında negatif bir ilişkinin söz konusu olduğunu ifade etmişlerdir.

Bu kapsamda incelenen literatür ışığında aşağıda belirtilen hipotezler test edilecektir:

H1: Reklam harcamaları ile net kar marjı arasında pozitif ilişki vardır.

H2: Reklam harcamaları ile satışlardaki değişim arasında pozitif ilişki vardır.

Veri Seti, Değişkenler ve Araştırma Modeli

Bu araştırma; BIST’te işlem gören ve Gıda, İçecek ve Tütün Sektörü’nde faaliyet gösteren 18 şirketin 2011-2019 yılları arasına ait yıllık verilerini kapsamaktadır. Kamuyu Aydınlatma Platformu’ndan (KAP) alınan bilgilere göre 2019 yılı itibari ile “Gıda, İçecek ve Tütün Sektörü’nde” kayıtlı 28 şirket bulunmaktadır. Ancak, 10 şirketin belirlenen yıllara ait verilerine ulaşılamadığından ve dengeli panel veri seti oluşturmak için veri setine dahil edilmemiştir. Bu çalışmanın kapsamını oluşturan şirketlere ait veriler Kamuyu Aydınlatma Platformu (www.kap.org.tr) internet sitesinde yayımlanan mali tablolarından ve Finnet Mali Analiz Programından elde edilmiştir. Bu çalışmanın amacı şirketlerin gerçekleştirdikleri reklam harcamaları ile karlılık ve satışlar arasındaki ilişkiyi araştırmaktır.

Bu kapsamda çalışmada kullanılan bağımlı ve bağımsız değişkenler ve bu değişkenlere ilişkin açıklamalara Tablo 1’de yer verilmiştir.

Tablo 1: Değişkenler ve Açıklamaları

Bağımlı Değişkenler	Açıklama
Net Kar Marjı (NKM)	Net Kar / Satışlar
Satışlardaki Büyüme (NetSatBuy)	$(t-t_1) / t_1^*$
Bağımsız Değişken	Açıklama
Reklam Harcamaları Oranı (Reklorn)	Reklam Harcamaları / Pazarlama Satış Dağıtım Gideri
Kontrol Değişkenleri	Açıklama
Satışlar (LogSatışlar)	Toplam Satışların Logaritması
Kaldıraç Oranı (KO)	Toplam Borçlar / Toplam Aktif

* t: Cari yıla ait satışları t₁: Bir önceki yıla ait satışları ifade etmektedir.

Tablo 1’e göre çalışmada iki bağımlı değişken, bir bağımsız değişken ve iki adet kontrol değişkeni kullanılmıştır. Buna göre; net kar marjı ve satışlardaki büyüme bağımlı değişken, reklam harcamaları bağımsız değişken, satışlar ve kaldıraç oranı kontrol değişkenleridir.

Bu çalışmada 2 model üretilmiştir. Model 1 reklam harcamaları ile satış karlılığı arasındaki ilişkiyi; Model 2 ise reklam harcamaları ile satışlardaki değişim arasındaki ilişkiyi ortaya koymayı amaçlamaktadır.

$$NKMit = \beta_0 + \beta_1(NKM_{it-1}) + \beta_2 REKLORNit + \beta_3 LOGSATISit + \beta_4 KOit + \mu_i + \gamma_t + \varepsilon_{it} \quad (1)$$

$$NETSATBUY = \beta_0 + \beta_1(NETSATBUY_{it-1}) + \beta_2 REKLORNit + \beta_3 LOGSATISit + \beta_4 KOit + \mu_i + \gamma_t + \varepsilon_{it} \quad (2)$$

Model 1’de yer alan bağımlı değişken satış karlılığını (Net Kar Marjı) ifade etmektedir. Modelin bağımlı değişkeni olan Net Kar Marjı (Net Kar / Satışlar) şeklinde hesaplanmaktadır. Bağımsız değişken Reklam Harcamaları Oranı (Reklam Harcamaları / Pazarlama Satış Dağıtım

Gideri); Kontrol değişkenleri olan Satışlar (Toplam Satışların Logaritması) ve Kaldıraç Oranı (Toplam Borçlar / Toplam Aktif) şeklinde hesaplanmaktadır.

Model 2’de yer alan bağımlı değişken Satışlardaki Büyüme (NetSatBuy) ifade etmektedir. Modelin bağımlı değişkeni olan Satışlardaki Büyüme $((t-t_1) / t_1)$ şeklinde hesaplanmaktadır. Bağımsız değişken Reklam Harcamaları Oranı (Reklam Harcamaları / Pazarlama Satış Dağıtım Gideri); Kontrol değişkenleri olan Satışlar (Toplam Satışların Logaritması) ve Kaldıraç Oranı (Toplam Borçlar / Toplam Aktif) şeklinde hesaplanmaktadır. Buna göre çalışmada kontrol değişkeni olarak kullanılan finansal kaldıraç oranı, işletmenin borçlanma kapasitesinin genişlediğini göstermektedir. Bu bağlamda firmaların borçlandıkça bunun ne kadarını reklam harcamalarında kullandığını ortaya koymak amacıyla kontrol değişkeni olarak modele dahil edilmiştir.

Analiz

Tablo 2’de reklam harcamaları ile karlılık ve satışlar arasındaki ilişkiye yönelik araştırma modellerinde yer alan değişkenlerin tanımlayıcı istatistiklerine yer verilmiştir.

Tablo 2: Tanımlayıcı İstatistikler

Değişkenler	Ortalama	Std.Sap.	Min	Max
NKM	2.105	24.949	-166.68	234.02
NETSATBUY	20.796	39.891	-49.13	424.09
REKLORN	.265	.241	0	1.602
LOGSATIS	8.552	.856	6.721	10.368
KO	.738	1.062	.061	8.674

Tablo 2’ye göre Gıda, İçecek ve Tütün sektöründe faaliyet gösteren şirketlerin net kar marjı ortalama %2.10, satışlardaki büyüme ortalama, %20.79, reklam harcamalarının oranı (REKLORN) ortalama %26.5, kaldıraç oranı (KO) ise % 73.8’dir. Buradan Gıda, İçecek ve Tütün sektöründe kaldıraç etkisinden yararlandığı ve toplam varlıkların önemli bir kısmının (yaklaşık %73.8) yabancı kaynaklarla finanse edildiği anlaşılmaktadır.

Tablo 3’te araştırma modellerinde yer alan değişkenlere ilişkin korelasyon analizine yer verilmiştir. Buna göre, bağımsız değişkenler arasında multi-collinearity problemine yol açacak yüksek bir korelasyona rastlanmamıştır.

Tablo 3: Korelasyon Tablosu

	NKM	NETSATBUY	REKLORN	LOGSATIS	KO
NKM	1				
NETSATBUY	0.179*	1			
REKLORN	0.147	0.103	1		
LOGSATIS	0.167*	0.0538	0.438***	1	
KO	-0.0128	0.0691	0.0556	-0.0878	1

* p<0.05, ** p<0.01, *** p<0.001

Tablo 3’te verilen sonuçlara göre; satışlardaki büyüme ve satışlar ile net kar marjı arasında pozitif anlamlı ilişki; satışlar ile reklam harcamaları arasında pozitif anlamlı ilişki olduğu; reklam harcamaları ve kaldıraç oranı ile net kar marjı arasında ilişki olmadığı; satışlardaki değişim ile reklam harcamaları, satışlar ve kaldıraç oranı arasında ilişki olmadığı;

reklam harcamaları ile kaldıraç oranı arasında ilişki olmadığı; satışlar ile kaldıraç oranı arasında ilişki olmadığı tespit edilmiştir.

Değişkenler arasındaki ilişkinin yönünü ve seviyesini incelemek için panel verileri üzerinde çoklu regresyon analizi yapılmaktadır. Havuzlanmış En Küçük Kareler (OLS), Rassel Etki (RE), Sabit Etki (FE) ve Genelleştirilmiş Moment Yöntemleri (GMM) tahmin yaklaşımları, panel veri tahmininde sıklıkla kullanılan yöntemlerdir (Örneğin, Chadha ve Sharma; 2015, Dawar; 2014, Vo ve Ellis; 2017). Firmalara özgü etkilerin gözlemlendiği çalışmalarda (Le ve Phan; 2017) RE (Rassel Etki) ve FE (Sabit Etki) modelleri, firma düzeyinde belirli hata bileşenlerini dikkate aldıkları için Havuzlanmış En Küçük Kareler yönteminden daha etkili olabilmektedir. RE (Rassel Etki) ve FE (Sabit Etki) arasında tercihte bulunmak için kullanılan en yaygın analiz yöntemi Hausman testidir. Ancak, araştırma modellerinde ortaya çıkabilecek otokorelasyon ve değişen varyans problemleri RE (Rassel Etki) ve FE (Sabit Etki) modelleriyle aşılması mümkün olamayabilmektedir. Ayrıca, Roberts ve Whited (2013), finans araştırmalarında karşı karşıya kalınan en önemli ve yaygın sorunun, RE (Rassel Etki) ve FE (Sabit Etki) modellerinin açıklayamadığı içsellik probleminin olduğunu belirtmektedirler. Bu nedenle, GMM analiz yönteminin uygun bir alternatif olduğu önerilmektedir.

Bu çalışmada, ekonometrik tahmin yöntemlerinden dinamik panel veri analizinin bir çeşidi olan iki aşamalı sistem GMM (Generalized method of moments) kullanılmıştır. Dinamik panel veri analizi yöntemi ilk olarak Arellano ve Bond (1991) GMM (Generalized method of moments) ile ortaya çıkmıştır. Bu yöntemden sonra Arellano ve Bover (1995) / Blundell ve Bond(1998) sistem GMM (Generalized method of moments) yöntemi geliştirilmiştir. Bu yöntemde ilk olarak birinci fark modeli araç değişken matrisi kullanılarak dönüştürüldükten sonra bu model GEKK (Genelleştirilmiş en küçük kareler) yöntemi ile tahmin edilmektedir. Bu yöntem Arellano ve Bond (1991) GMM metodunun geliştirilmiş versiyonu olmasının yanı sıra $N>T$ 'de daha etkin ve tutarlı sonuçlar ortaya koyabilmektedir (Tatoğlu, 2013, s. 109). Bu yöntem, eşzamanlı önyargı, ters nedensellik ve ihmal edilen değişkenlerin neden olacağı sorunlara çözüm sağlamanın yanı sıra bireysel ve zamansal etkileri kontrol ederek içsellik probleminin çözülmesinde yardımcı olmaktadır.

Bu çalışmada reklam harcamaları ile net kar marjı (satış karlılığı) ve satışlardaki değişim arasındaki ilişkiyi ortaya koyan iki model oluşturulmuştur. Birinci model reklam harcamaları ile net kar marjı arasındaki ilişkiyi, ikinci model ise reklam harcamaları ile satışlardaki değişim arasındaki ilişkiyi ortaya koyan modeldir. Modellere ilişkin analiz sonuçlarına Tablo 4'te ve Tablo 5'te verilmiştir.

Tablo 4: I. Modele İlişkin Regresyon Analizi Sonuçları

NKMARJ	Coef.	St.Err	t-value	p-value	Sig.
L.NKMARJ(-1)	0.073	0.002	48.44	0.000	***
REKLORN	23.526	0.544	43.25	0.000	***
LOGSATIS	-1.887	0.254	-7.43	0.000	***
KO	20.502	0.365	56.12	0.000	***
Wald		390643.84			
P - Value		0.000			
AR (2)		.70579			
P - Value		0.4803			
Sargan Test		13.88132			
P - Value		0.9991			
Mean dependent var	3.462	SD dependent var		21.941	
Number of obs	144				

*** p<0.01, ** p<0.05, * p<0.1

Tablo 4'te reklam harcamaları ile net kar marjı arasındaki ilişkiyi ortaya koyan I. Modele ilişkin Sistem GMM (SGMM) analizi sonuçlarına yer verilmiştir. Tabloya göre; net kar marjının gecikmeli değeri (L.NKMARJ) bağımlı değişken olan net kar marjındaki değişimi (0.073, p value: 0.000) açıklamaktadır. Reklam harcamaları ile net kar marjı (satış karlılığı) arasında pozitif ve anlamlı ilişki olduğu tespit edilmiştir. Buna göre, reklam harcamalarının oranında meydana gelen bir birimlik artış net kar marjını (satış karlılığını) yaklaşık %23.5 (p value: 0.000) oranında artırmaktadır. Bu kapsamda oluşturulan H1 hipotezi kabul edilmektedir. Ayrıca, kontrol değişkeni satışlar ile net kar marjı arasında negatif ve anlamlı ilişki olduğu; kaldıraç oranı ile net kar marjı arasında pozitif ve anlamlı ilişki olduğu ortaya konulmuştur. Buna göre, satışlardaki değişimin doğal olarak brüt kar marjına olumlu yönde etki edeceği beklenmektedir. Ancak örneklem firmaları özelinde bakıldığında faaliyet ve faaliyet dışı giderlerde meydana gelen artış, satışlardaki değişim üzerinde olumsuz etkiye neden olacağından net kar marjı ile satışlar arasında negatif ilişkinin varlığını ortaya çıkarabilmektedir. Faaliyet ve faaliyet dışı giderlerin önemli ölçüde kontrol altına alınması halinde brüt kar marjında olduğu gibi net kar marjı da satışlar ile pozitif yönde hareket edebilir (Akgüç, 2011, s. 490).

Modele ilişkin gerçekleştirilen spesifikasyon testleri sonucunda; Wald istatistiği anlamlı (0.000, $p < 0.05$) olup bağımlı değişkenlerin bağımsız değişkenleri açıkladığı söylenebilir. Ayrıca modelde ikinci mertebeden otokorelasyon (p value: 0.48, $p > 0.05$) olmadığını, Sargan testi sonuçlarına göre ($p = 0.9991$, $p > 0.05$) araç değişkenlerin geçerli olduğu söylenebilir.

Tablo 5: II. Modele İlişkin Regresyon Analizi Sonuçları

NETSATBUY	Coef.	St.Err	t-value	p-value	Sig.
L.NETSATBUY(-1)	0.031	0.002	15.66	0.000	***
REKLORN	30.589	2.037	15.02	0.000	***
LOGSATIS	2.161	0.401	5.39	0.000	***
KO	-15.440	5.013	-3.08	0.002	***
Wald		19593.96			
P - Value		0.0000			
AR (2)		-.18217			
P - Value		0.8555			
Sargan Test		15.96869			
P - Value		0.9964			
Mean dependent var	21.468	SD dependent var			41.416
Number of obs	144				

*** $p < 0.01$, ** $p < 0.05$, * $p < 0.1$

Tablo 5'te reklam harcamaları ile satışlardaki değişim arasındaki ilişkiyi ortaya koyan II. Modele ilişkin Sistem GMM (SGMM) analizi sonuçlarına yer verilmiştir. Tabloya göre; satışlardaki değişimin (NETSATBUY) gecikmeli değeri (L.NETSATBUY) bağımlı değişken olan satışlardaki değişimi (0.031, p value: 0.000) açıklamaktadır. Reklam harcamaları ile satışlardaki değişim arasında pozitif ve anlamlı ilişki olduğu tespit edilmiştir. Buna göre, reklam harcamalarının oranında meydana gelen bir birimlik artış satışlarda yaklaşık %30.5 (p value: 0.000) oranında pozitif yönde artırmaktadır. Bu kapsamda oluşturulan H2 hipotezi kabul edilmiştir. Ayrıca, kontrol değişkeni olan satışlar ile satışlardaki değişim arasında pozitif ve anlamlı ilişki; kaldıraç oranı ile satışlardaki değişim arasında negatif ve anlamlı ilişki olduğu tespit edilmiştir.

Modele ilişkin gerçekleştirilen spesifikasyon testleri sonucunda; Wald istatistiği anlamlı (0.000, $p < 0.05$) olup bağımlı değişkenlerin bağımsız değişkenleri açıkladığı söylenebilir. Ayrıca modelde ikinci mertebeden otokorelasyon (p value: 0.8555, $p > 0.05$) olmadığını, Sargan testi sonuçlarına göre ($p = 0.9964$, $p > 0.05$) araç değişkenlerin geçerli olduğu söylenebilir.

Sonuç

Bu çalışmada genel olarak; BIST’te işlem gören ve Gıda, İçecek ve Tütün sektöründe faaliyet gösteren 18 şirketin 2011-2019 yılları arasında ait yıllık verileri kullanılarak reklam harcamaları ile karlılık ve satışlardaki değişim arasındaki ilişki incelenmiştir. Araştırmada iki model oluşturulmuştur. Birinci modelde bağımsız değişken olan reklam harcamaları (reklam harcamaları / pazarlama gid.) ve kontrol değişkenleri olan satışlar ve kaldırıcı oranının karlılık ile ilişkisi incelenmiştir. İkinci modelde ise aynı bağımsız değişken ve kontrol değişkenleri ile satışlardaki değişim arasındaki ilişki incelenmiştir.

Çalışmanın birinci modelinde gerçekleştirilen Sistem GMM analiz yöntemi sonucunda; Reklam harcamaları ile net kar marjı (satış karlılığı) arasında pozitif ve anlamlı ilişki olduğu tespit edilmiştir. Buna göre, reklam harcamalarının oranında meydana gelen bir birimlik artış net kar marjını (satış karlılığını) yaklaşık %23.5 (p value: 0.000) oranında artırmaktadır. Ancak elde edilen bu sonuç literatürde bazı çalışmalar tarafından desteklenmektedir. Örneğin; Andras ve Srinivasan; 2003, Geyikçi ve Mucan; 2016, Graham ve Frankenberger; 2000, Paton ve Williams; 1999 reklam harcamaları ile karlılık arasında pozitif ilişki olduğunu kanıtlar. Ayrıca, kontrol değişkeni satışlar ile net kar marjı arasında negatif ve anlamlı ilişki olduğu; kaldırıcı oranı ile net kar marjı arasında pozitif ve anlamlı ilişki olduğu ortaya konulmuştur. Bu modele ilişkin gerçekleştirilen spesifikasyon testleri sonucunda; Wald istatistiği anlamlı (0.000, $p < 0.05$) olup bağımlı değişkenlerin bağımsız değişkenleri açıklamaktadır. Ayrıca modelde ikinci mertebeden otokorelasyon (p value: 0.48, $p > 0.05$) olmadığı, Sargan testi sonuçlarına göre ($p = 0.9991$, $p > 0.05$) araç değişkenlerin geçerli olduğu gözlemlenmiştir.

İkinci modele ilişkin gerçekleştirilen Sistem GMM analiz yöntemi sonucunda; Reklam harcamaları ile satışlardaki değişim arasında pozitif ve anlamlı ilişki olduğu tespit edilmiştir. Buna göre, reklam harcamalarının oranında meydana gelen bir birimlik artış satışları yaklaşık %30.5 (p value: 0.000) oranında artırmaktadır. Bu sonuç literatürde yer alan bazı çalışmalar tarafından da desteklenmektedir. Örneğin; Brooksbank, Kirby ve Wright; 1992, Candemir ve Zalluhoğlu; 2011, Graham ve Frankenberger; 2000, Kotabe, Srinivasan ve Aulakh; 2002, Qureshi; 2007, Shah, Stark ve Akbar; 2009, Topuz ve Akşit; 2013, reklam harcamaları ile satışlardaki değişim arasında pozitif ilişki olduğunu kanıtlayan çalışmalardır. Ayrıca, kontrol değişkeni satışlar ile satışlardaki değişim arasında pozitif ve anlamlı ilişki olduğu; kaldırıcı oranı ile satışlardaki değişim arasında negatif ve anlamlı ilişki olduğu tespit edilmiştir. Modele ilişkin gerçekleştirilen spesifikasyon testleri sonucunda; Wald istatistiği anlamlı (0.000, $p < 0.05$) olup bağımlı değişkenlerin bağımsız değişkenleri açıkladığı tespit edilmiştir. Ayrıca modelde ikinci mertebeden otokorelasyon (p value: 0.8555, $p > 0.05$) olmadığı, Sargan testi sonuçlarına göre ($p = 0.9964$, $p > 0.05$) araç değişkenlerin geçerli olduğu gözlemlenmiştir.

Bu çalışmanın sonuçları değerlendirildiğinde; işletmeler tarafından yapılan reklam harcamalarının karlılık ve satışlar üzerinde olumlu etkiye sahip olduğu gözlemlenmiştir. Bu açıdan işletmelerin yapacakları reklam harcamaları oranında ne kadar artış olursa işletmelerin karlılığı da satışları da artacaktır. Çünkü reklam harcamalarının artması işletmelerin daha fazla tüketiciye ulaşmasını sağlayacak ve pazar payında da artışa neden olacaktır. Bu durum işletmenin karlılığını artıracak ve işletmenin sürekliliğini sağlayacaktır. Ayrıca Gıda, İçecek ve Tütün Sektörü’nde faaliyet gösteren işletmelerin faaliyet ve faaliyet dışı giderlerini azaltmaya gitmeleri gerektiğini de ortaya koymuştur. Bu durum işletmelerin satışlarındaki değişim üzerinde olumsuz etkiye neden olacağından karlılığın azalmasında önemli etkiye sahip olacaktır.

Bu çalışma farklı sektörler, alt sektörler, farklı yıl aralıklarında, farklı değişkenler ve farklı analiz yöntemleri uygulanarak geliştirilebilir. Bu açıdan yapılacak diğer çalışmalara ışık tutacağı düşünülmektedir.

Kaynakça

- Abdel-Khalik, A.R. (1975). Advertising effectiveness and accounting policy. *The Accounting Review*, 50(4),657-670.
- Akgüç, Ö. (2011). Mali Tablolar Analizi. İstanbul: Avcıol Basım Yayın.
- Andras, T.L. ve Srinivasan, S.S. (2003). Advertising intensity and R&D intensity: differences across industries and their impact on firm's performance. *International Journal of Business and Economics*, 2(2), 81-90.
- Arellano, M. ve Bond, S. (1991). Some tests of specification for panel data: Monte Carlo evidence and an application to employment equations. *The review of economic studies*, 58(2), 277-297.
- Arellano, M. ve Bover, O. (1995). Another look at the instrumental variable estimation of error-components models. *Journal of econometrics*, 68(1), 29-51.
- Ayrıçay, Y. ve Kılıç, M. (2018). Pazarlama yoğunluğu ve firma performansı ilişkisi: BIST'de bir alan araştırması. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 11(1), 177-191.
- Banerjee, N. ve Siddhanta, S. (2015). An empirical investigation on the impact of marketing communication expenditure on firms' profitability: evidence from India. *Global Business Review*, 16(4), 609-622.
- Blundell, R. ve Bond, S. (1998). Initial conditions and moment restrictions in dynamic panel data models. *Journal of econometrics*, 87(1), 115-143.
- Brooksbank, R., Kirby, D. ve Wright, G. (1992). Marketing and company performance: an examination of medium sized manufacturing firms in Britain. *Small Business Economics*, 4(3), 221-236.
- Candemir, A. ve Zalluhoglu, A. E. (2011). The effect of marketing expenditures during financial crisis: the case of Turkey. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 24, 291-299.
- Ceran, Y. 2009. Maliyet Bilgilerine Dayalı Stratejik Pazarlama Kararları İçin Stratejik Pazarlama Muhasebesi. 2. Baskı, Tablet Kitabevi, Konya.
- Chadha, S. ve Sharma, A.K. (2015). Capital structure and firm performance: Empirical evidence from India. *The Journal of Business Perspective*, 19(4),295-302.
- Chowdhury, R. (2017). Measuring the relationship among the advertisement expenditure, sales revenue and profit on steel industries and banking industries in Bangladesh. *European Journal of Business and Management*, 9(9), 1-5.
- Çıtak, L. (2015). Pazarlama yatırımlarının finansal performans üzerindeki etkisi ve Borsa İstanbul KOBİ sanayi endeksi firmalarının etkinliklerinin değerlendirilmesi. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 45, 49-68.
- Çiftçi, C. (2014). Türkiye imalat sanayiinde ölçek bazında kârlılık ve temel giderler ilişkisi: 1998-2009 dönemi. *Sosyoekonomi*, 22(22),229-252.
- Çiftçi, S., Doğanay, M. ve Gülşen, A. Z. (2010). Pazarlama Giderlerinin İşletme Karlılıkları Üzerindeki Etkisi. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 47 (544).
- Dawar, V. (2014). Agency theory, capital structure and firm performance: Some Indian evidence. *Managerial Finance*, 40(12),1190 – 1206.
- Dekimpe, M. G. ve Hanssens, D. M. (1999). Sustained spending and persistent response: A new look at long-term marketing profitability. *Journal of Marketing Research*, 36(4), 397-412.
- Doyle, P. (2000). Value-based marketing. *Journal of Strategic Marketing*, 8(4),299-311.

- Geyikçi, U. B. ve Mucan, B. (2016). Reklam harcamalarının finansal duruma olan etkisinin panel veri analizi yöntemiyle ölçümü. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 50, 68-85.
- Graham, R.C. Jr. ve Frankenberger, K.D. (2000). The contribution of changes in advertising expenditures to earnings and market values. *Journal of Business Research*, 50(2), 149-155.
- Gürsoy, T. (1999). Reklam Terimleri ve Kavramları Sözlüğü. I. Basım, Adam Yay. İstanbul.
- Hirschey, M. ve J.J. Weygandt (1985) "Amortization Policy for Advertising and Research and Development Expenditures", *Journal of Accounting Research*, 23(1), 326-335.
- Jaisinghani, D. ve Kanjilal, K. (2019). Marketing investments and firm performance in manufacturing sector: a panel threshold model for China. *Journal of the Asia Pacific Economy*, 24(1), 117-126.
- Joshi, A. ve Hanssens, D.M. (2010). The direct and indirect effects of advertising spending on firm value. *Journal of Marketing*, 74(1), 20-33.
- Karaosmanoğlu, K. ve Durmuş, O. D. (2006). Reklamlar aracılığı ile değişen genç ebeveyn kimlikleri. *Pazarlama Dünyası Dergisi*.
- Kayıhan, B. ve Tepeli, Y. (2017). Faaliyet giderlerinin işletme kârlılığı üzerindeki etkisi: BIST metal eşya, makine ve gereç yapım sektöründe bir araştırma. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(20), 327-337.
- Kotabe, M., Srinivasan, S. S. ve Aulakh, P. S. (2002). Multinationality and firm performance: The moderating role of R&D and marketing capabilities. *Journal of international business studies*, 33(1), 79-97.
- Le, T. P. V. ve Phan, T. B. N. (2017). Capital structure and firm performance: Empirical evidence from a small transition country. *Research in International Business and Finance*, 42, 710-726.
- Lee, C. ve Griffith, D.A. (2004). The marketing strategy-performance relationship in an export-driven developing economy. *International Marketing Review*, 21(3), 321-334.
- Mahendru, M. ve De, K.K. (2014). Does advertising expenditure impact firm value: a case of Indian FMCG industry. *Global Journal of Management and Business Research Finance*, 14(1), 6-18.
- Megna, P. ve Mueller, D.C. (1991). Profit rates and intangible capital. *The Review of Economics and Statistics*, 73, 633-642.
- Meral, P. S. (2007). Bankacılık sektöründe kurumsal reklam analizi: Hsbc ve Türkiye İş Bankası uygulamaları. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Özer, M. ve Gülençer, İ. (2019). İşletmelerin ar-ge ve pazarlama harcamalarının pay değeri üzerindeki etkisi. *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(19), 52-73.
- Öztürk, E. ve Dülgeroğlu, İ. (2016). Pazarlama ve genel yönetim giderlerinin firma performansı üzerindeki etkisi. *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(3), 136-146.
- Palda, K. S. (1965). The measurement of cumulative advertising effects. *The Journal of Business*, 38(2), 162-179.
- Paton, D. ve Williams, L.V. (1999). Advertising and firm performance: some new evidence from UK firms. *Economic Issues*, 4(2), 89-105.
- Picconi, M. J. (1977). A reconsideration of the recognition of advertising assets on financial statements. *Journal of Accounting Research*, 317-326.
- Qureshi, M. (2007). Asset value of UK firms advertising expenditures. *Global Journal of International Business Research (GJIBR)*, 1(1).

-
- Reekie, W. D. ve Bhojrub, P. (1981). Profitability and intangible assets: another look at advertising and entry barriers. *Applied Economics*, 13(1), 99-107.
- Roberts, M. R. ve Whited, T. M. (2013). Endogeneity in empirical corporate finance. In G. Constantinides, R. Stulz, and M. Harris (Ed): *Handbook of the Economics of Finance*, 1-86: Amsterdam, the Netherlands: Elsevier.
- Shah A. Z.S., Stark, W.A. ve Akbar, S. (2009). The value relevance of major media advertising expenditures: some U.K. evidence. *The International Journal of Accounting*, 44, 187–206.
- Sheth, J. N. ve Sharma, A. (2001). Efficacy of financial measures of marketing: It depends on markets and marketing strategies. *Journal of Targeting, Measurement and Analysis for Marketing*, 9(4), 341-356.
- Simon, C. J. ve Sullivan, M. W. (1993). The measurement and determinants of brand equity: A financial approach. *Marketing science*, 12(1), 28-52.
- Simpson, A. (2008). Voluntary disclosure of advertising expenditures. *Journal of Accounting, Auditing & Finance*, 23(3), 403-436.
- Singh, M., Faircloth, S. ve Nejadmalayeri, A. (2005). Capital market impact of product marketing strategy: evidence from the relationship between advertising expenses and cost of capital. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 33(4), 432-444.
- Sougiannis, T. (1994). The accounting based valuation of corporate R&D. *The Accounting Review*, 69(1), 44-68.
- Tatoğlu, F. (2013). *İleri Panel Veri Analizi*. İstanbul: Beta Yayınevi.
- Tolo, M. (2014). Marketing investment selection and effectiveness in growth-oriented private firms: source of capital and market-based assets as contingencies. Unpublished PhD Thesis, Helsinki: Aalto University.
- Topuz, Y. V. ve Akşit, N. (2013). İşletmelerin pazarlama giderlerinin hisse senetleri getirileri üzerindeki etkisi: İMKB gıda sektörü örneği. *Anadolu University Journal of Social Sciences*, 13(1), 53-60.
- Türkmen İ. (1996). Reklam Yönetimi. Milli Produktivite Merkezi Yayınları No: 583 Ankara.
- Vo, V. X. ve Ellis, C. (2017). An empirical investigation of capital structure and firm value in Vietnam. *Finance Research Letters*, 22, 90-94.m
-

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

From EDI to Blockchain: A Bibliometric Analysis of Digitalization in Supply Chains

EDI'den Blok Zincir'e: Tedarik Zincirlerinde Dijitalleşmenin Bibliyometrik Bir Analizi

Şemsettin ÇİĞDEM^{a*}

^aDr. Öğretim Üyesi, Gaziantep Üniversitesi İ.İ.B.F. Uluslararası Ticaret ve Lojistik Bölümü, Gaziantep / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0001-9102-8153

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 14 Ocak 2021

Kabul tarihi: 8 Nisan 2021

Anahtar Kelimeler:

Dijitalleşme,

Tedarik zinciri,

Bibliyometrik analiz

ÖZ

Dijital teknolojilerin işletme süreçlerine dahil edilmeye başlanması yaklaşık yarım yüzyılı aşan bir geçmişe sahiptir. Tedarik zincirinde bu entegrasyonun kökenleri 2000'lere dayansa da işletmelerin 1970'lerde teknolojinin imkanlarından yararlanmaya başladıkları bilinmektedir. 1990'larda ERP'nin ortaya çıkışı tedarik zinciri açısından yeni bir dönemin başlangıcını temsil etmektedir. Artan rekabet ve sürdürülebilirlik baskısı işletmeleri, çevresel koşullara cevap verme konusunda tek başlarına yeterli olmaktan uzak hale getirmiştir. Bu durum etkin tedarik zincirleri oluşturmayı işletmeler açısından zorunlu kılmıştır. Etkin tedarik zincirlerinin temelinde; tedarik zincirindeki akışların gerçek zamanlı izlenebilmesi dolayısı ile olası sorunlara zamanında müdahale edilebilmesi yatmaktadır. Günümüzde işletmeler nesnelerin interneti teknolojisini işletme süreçlerine entegre ederek büyük miktarda veriyi elde edebilmekte, elde ettikleri veriyi bulut bilişim teknolojisi ile bu veriyi daha efektif saklayabilmekte ve aktarabilmekte, büyük veri analitiği ile kapsamlı analizler gerçekleştirebilmekte ve işletme hedeflerine yönelik olarak faydalı çıktılar sağlayabilmektedir. Özellikle son birkaç yılda blockchain'in sağladığı imkanlar ön plana çıkmış ve işletmeler tedarik zincirine bu teknolojiyi entegre ederek kazanım elde etmenin yollarını aramaya başlamışlardır. Dijital teknolojiye bu dramatik değişim tedarik zinciri literatürünün bu konuyla ilgili ne konumda olduğunu araştırma ihtiyacı doğurmuştur. Bu çalışmada tedarik zincirindeki dijital dönüşümü konu edinen ve Web of Science'ta yayımlanmış çalışmaların bibliyometrik analizi aracılığı ile alandaki akademik duruma ilişkin birtakım bulgulara ulaşılmıştır. Alanda etkin aktörler (yazarlar, kurumlar, ülkeler vb.) tespit edilerek, alana yaptıkları katkılar ortaya konulmaya çalışılmıştır. İlgili çalışmalarda kullanılan terimlerin içerik analizi ile kavramların zaman içerisinde sergiledikleri gelişim ve etkileşimlerde araştırma bulguları arasındadır. Bu çalışma vasıtasıyla hem alanın genel bir görüşü hem de gelecekte alması olası yönere ilişkin çeşitli öngörüler sağlanmıştır.

ARTICLE INFO

Article History:

Received January 14, 2021

Accepted April 8, 2021

Keywords:

Digitalization,

Supply chain,

Bibliometric analysis

ABSTRACT

The integration of digital technologies into business processes has a history of more than half a century. With the integration of technologies in the supply chain, businesses began benefiting from the possibilities as early as the 1970s. The emergence of ERP in the 1990s represents the beginning of a new era of the supply chain. Increasing competition and sustainability pressure have done businesses far from being sufficient on their own to respond to environmental conditions. This situation has made it necessary for companies to establish efficient supply chains. One of the main elements that ensure the efficiency of supply chains is that the flows in the supply chain can be monitored in real-time, and the problems that may arise can be intervened on time. Nowadays, businesses can obtain large amounts of data by integrating the Internet of Things technology into their business processes, can store and transfer this data more effectively with cloud computing technology, and can provide useful outputs for business goals with big data analytics. Especially in the last few years, blockchain opportunities have become more prominent. Businesses have begun to look for ways to gain gains by integrating this technology into the supply chain.

In this study, the current academic situation in supply chain management has been revealed by the bibliometric analysis of studies published on the Web of Science. Important actors in the field were identified, and their primary contributions to the field were revealed. Content analysis of the terms used in related studies and the development and interactions of the concepts over time are among the research findings. Through this study, both a general phenomenon of the field and various predictions regarding the future directions it will take are provided.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: scigdem@gantep.edu.tr

Introduction

The development in information and communication technologies has changed people's view of life. While two individuals can barely communicate with their writing on a piece of paper before, today we are witnessing a technological transformation that gives objects the ability to communicate with us. The introduction of personal computers into our lives, namely the proliferation of digitalization, has accelerated this dizzying transformation. Today, we live in a cyber world where smartphones, driverless cars, wearable smart devices, and many other objects are connected. With the possibilities that this cyber world provides us, we can access large amounts of data. We can store and spread the data we reach in a way that we have not thought about until now. So, to mean that, we render life every day more digital and visible and interpretable.

Since this digital transformation has profoundly affected the entire human life, there is no question that the industry will not be affected by this change. Supply chains are no exception in this regard. Digitalization, in supply chain operations, involves utilizing digital technology to bring innovations into supply chain operations and receive digital outputs (products and services). Companies are moving to take advantage of new digitalization approaches to adapt to the rapidly changing environment of technology and incorporate digital technologies into production and procurement processes to reduce costs, improve customer service, and improve delivery performance and reliability (Daneshvar Kakhki, & Gargeya, 2019, p. 5318). Manufacturers to suppliers, contractors to shippers, are intertwined in real online networks within supply chains' scope. Now the boundaries between businesses have primarily disappeared, and there is the transparency of joint activities. Today, the products are designed entirely according to customer requirements and can quickly bring new products to market using advanced forecasting and planning methods (Boiko, Shendryk, & Boiko, 2019, p. 67).

Description of the supply chain; "including suppliers, logistics service providers, manufacturers, distributors and retailers to meet customers' needs; among them is a set of elements with a flow of products, information and funds (Tripathi, & Gupta, 2019, p. 2)". Supply chain management will naturally be efficient management of these elements and continuous flows between the components. Therefore, we can briefly sort the supply chain as flows (information flow, product flow, fund flow) between the supply chain parties. Digitalization in supply chains can also integrate digital technologies into supply chain processes to perform these functions more effectively. Because firms use digital technologies to strengthen the flow of information (Raab, & Griffin-Cryan, 2011), to support fund flows through software, hardware, and communication networks (Bhargava, Ranchal, & Othmane, 2013, p. 1637), and to make products and services more valuable (Agrawal, & Narain, 2018, p. 5). Thus, they establish a more robust collaboration and effective communication between chain links. In other words, the digital supply chain is a new process that benefits from digital technological transformation to create a competitive advantage. Digital transformation brings many possibilities for companies. From barcode technology, RFID, and several other sensors to the modern management strategy that comes with ERP, many instruments provide companies with a strategic edge by helping firms rebound from high intense market pressure (Gunasekaran, Subramanian, & Papadopoulos 2017). Companies can create a cyber environment thanks to programming, learning, transmitting, addressing, and, most importantly, associating digital technologies with objects. Digital technologies can ensure that supply chains are fast, flexible, transparent, cost-effective, scalable, and innovative (Göçer, 2018, pp. 5-6).

Digital transformation is a process that supply chains use to benefit and a situation where businesses cannot avoid adaptation to ensure sustainability. Digitalization is a paradigm shift

and has changed many things from product to process and strategic approaches (Ben-Daya, Hassini, & Bahrour, 2019; Hofmann et al., 2019). Supply chains also had to adapt to the digital dominant variable environment to survive. Digital technologies have buoyed the cost in supply chains in the methods used to deal with challenges such as supply chain visibility, risk management, increasing and changing customer demands, and globalization (Butner, 2010, p. 23). For example, digital technology is a handy tool (Swaminathan, & Tayur, 2003) to act together against market risks for companies and improve cooperation to increase supply chain visibility. Also, changing and growing customer demands are a significant problem for firms. Companies are increasing supply chain collaboration using information technologies to deal with this problem (Bongsug, HsiuJu Rebecca, & Chwen, 2005) and overcome the uncertainty that may occur using new analytical methods (Hofmann, & Rutschmann, 2018).

In this study, a general map of the digital transformation in supply chains in academic writing was tried to be revealed. The purpose of developing this map is to recognize current trends of study on the topic, identify shortcomings, and make some suggestions. In this context, the questions that the research is looking for answers are as follows:

- What is the direction of digital transformation in supply chains over time?
- How have academic studies on digitalization in supply chains have changed?

Within the study's scope, a bibliometric analysis was performed on articles on the subject in the Web of Science database published between 1991 and 2021. The research is conducted only on the Web of Science database because both academically top-level publications are in this database, and the database is accessible to everyone. The publication year interval is divided into three periods to see the subject's direction over time in more detail. By examining the distribution of digital transformation in supply chains by time, countries, institutes, and publishers, effective actors related to the subject were identified. Also, as a result of analyzing the keywords, time-related development was revealed, and the subject's missing points were emphasized.

In the ongoing part of the study, the literature on digitalization in supply chains is included. Then there is the methodology and findings section. In the last chapter, the outputs, restrictions, and recommendations obtained from the research are discussed.

Literature Review: A Brief History of Digitalization in Supply Chains

The 1990s are generally considered to be more intensive efforts regarding integrating digital technologies into company processes. Perhaps what is expressed here may be mass awareness and a collective transition rather than definitive start date. Since the 1970s, companies have been using digital technologies to improve their processes and improve their performance (Jacobs, & Wetson, 2007).

In America of the 1960s, requirements such as reducing costs, effective inventory management, and better information flow remained severe for companies. These problems could be solved with information and communication technologies that allowed electronic data exchange (EDI) technology to be developed and used. In 1965, the first EDI message was sent by telex. Many factors make EDI attractive to companies. We can examine these factors in two basic categories; First, EDI provides faster and more consistent information flow. It improves the communication infrastructure between companies to design their processes more effectively (Chopra, & Meindl, 2016, p. 66). Secondly, EDI reduces order completion time, increases deployment flexibility, and provides quick solutions to problems in the distribution process, thereby improving customer service quality (Hansen, & Hill, 1989, p. 404). In 1973, the file transfer protocol (FTP) development took the process to a whole new level. By 1991, almost 12,000 firms in America were using EDI (McCarthy, 2013).

By the 1990s, the ERP revolution had taken place. This revolution has increased the interest of companies in information technologies. The history of digital technology development in the operating processes is a bit of ERP's development history. In the 1960s, it is known that many businesses designed, developed, and implemented computing systems to meet their own needs. Businesses first tried to create some inventory control software using programming languages such as Cobol, Algol, and Fortran (Rashid, Hossain, & Patrick 2002, p. 17). The initial integration of digital technologies into the operating processes was with the emergence of the Material Requirement Planning (MRP) system. The MRP was developed to calculate and plan the materials and time needed in the production line (Klaus et al., 2000, p. 144) more efficiently. Advances in hardware and software in the 1970s brought with it the development of MRP, and by the 1980s, the Manufacturing Resource Planning (MRP II) system was born. The MRP II system increased visibility in operations, allowing both material and capacity calculations, allowing detailed activities to be entered into the system, and converting all activities into financial statements. With all this, the MRP II system remained only internal and could not become a system that communicated with the external environment (Ptak, & Schragenheim, 2003, p. 7). With the emergence of the Enterprise Resource Planning (ERP) system in the 1990s, a new era of firms' opportunities and challenges began. With ERP, all operating functions from production management to human resources, finance to inventory control were tried to be gathered in one center. The system is an application for the company to be in full communication with both internal (inter-departmental communication) and its external environment (Jacobs, & Wetson, 2007, p. 361).

Since the 2000s, cyber-physical systems, RFID, the Internet of Things, big data, 3D printers, augmented reality, blockchain technology, cloud computing, and many other technological components have been involved in supply chains and created new business models. The processes carried out mainly by supply chain management, such as financial transactions, communication, management understanding, and information exchange (Daneshvar Kakhki, & Gargeya, 2019), have changed quite a lot to these technologies. For example, Internet of Things technology has radically changed supply chains' structure (Ben-Daya et al., 2019, p. 4719). Thanks to the Internet of Things, products have gained features that allow communication from person to object, which has made it easier for companies to deal with supply chain visibility and agility problems (Elli, Morris, & Santagate, 2015).

Along with internet of things technology, another pillar of digitalization is cyber-physical systems. In cyber-physical systems, networks are created where objects communicate with each other digitally. Real-time process control can be carried out due to finding, detecting, identifying objects in these networks and collecting and analyzing the data obtained (Hermann et al., 2016, p. 3934). In supply chains today, errors in estimations can be reduced by providing better visibility with RFID technology, and thus inventory optimization can be achieved (Lee, & Özer, 2007, pp. 41-42). Thanks to 3D printers, it can quickly produce low-cost customizable products (Schwab, 2017, p. 153). Thanks to the augmented reality technology, processes can be simulated and optimized (Eli, Gnoni, & Lanzilotto., 2016, p. 187).

When another of the current consequences of digital technologies, big data, will be addressed. As a result of the widespread use of digital technologies, many businesses are trying to develop and use big data analytics capabilities (Davenport, 2014, p. 9) to gain value from increasingly large amounts of data and turn it into a competitive advantage (Wang et al., 2011, p. 99). At this point, supply chains are supported by data collected by advanced network technologies such as sensors, NFC tags, and other smart devices that collect data in real-time. In the current literature, big data analytics is defined as a technological-efficient ability that can

help process large volumes, high-speed and diverse types of data to achieve meaningful and useful insights (Fosso Wamba, Gunasekaran, Papadopoulos, & Ngai, 2018, p. 478).

Especially in the last few years, blockchain possibilities have come to the forefront more. Businesses have started to look for ways to gain benefits by integrating this technology into the supply chain. Blockchain technology can be primarily discussed in the literature to solve supply chain traceability, process automation, and data security problems. Also, researches focused on the possible benefits of blockchain technology in labor-intensive functions such as transportation operations, billing processes, and inventory management (Musigmann, von der Gracht, & Hartmann, 2020, p. 2). As a result of increasing supply chain traceability, it is emphasized as one of the advantages of blockchain technology that it reduces costs by optimizing information flows. Blockchain technology does these benefits by increasing information sharing and ensuring the security of shared information. Besides, blockchain technology can create more secure supply chains by supporting the weaknesses of other industry 4.0 components (internet of things, cyber-physical systems) (Queiroz, Telles, & Bonilla., 2019).

There are numerous articles in the literature examining the digital transformation in supply chains. The oldest of these publications is from 1984. It is expected that many studies have been carried out on the subject in the past 37 years. Within the scope of the study, 17,856 publications were detected in the query conducted in the Web of Science database only. This amount reveals the importance of the issue. Additional inquiries and manual examinations were carried out on the data set obtained, and studies involving literature reviews and bibliometric analysis on the subject were determined. 115 studies examining the effects of digital technologies have been identified in the supply chain. 76 of these studies were literature reviews that did not include bibliometric analysis, and 39 of them were studies that resulted in the bibliometric analysis.

Table 1: Literature Reviews on Digital Technologies in Supply Chains

Literature Reviews	N
Digitalization in Supply Chains and Industry 4.0	16
Big Data – Data Analytics	10
Internet of Things and Connected Technologies (RFID, ...)	9
Additive Manufacturing	3
Blockchain	4
ERP	5
Others (e-commerce, web services, ...)	29
Bibliometric Studies	
Digitalization in Supply Chains and Industry 4.0	8
Big Data – Data Analytics	8
Internet of Things and Connected Technologies (RFID, ...)	4
Additive Manufacturing	1
Blockchain	3
Others (e-commerce, web services, ...)	15

As seen on Table 1., literature reviews of digital technologies in the Web of Science database of supply chains mostly focus on a specific digital technology. Industry 4.0 is an inclusive concept that expresses technological transformation in the classification; it is discussed with supply chain digitization. It has been seen that 24 of the 115 studies examined the digitalization process totally, and only 8 of them used bibliometric methods. In the examination, four studies that may be similar to this study were determined. These studies are

carried out by Seyedghorban, Tahernejad, Meriton, & Graham (2020), Zekhnini, Cherrafi, Bouhaddou, Benghabrit, & Garza-Reyes (2020), Dhamija, Bedi, & Gupta (2020), and Borregan-Alvarado, Alvarez-Meaza, Cilleruelo-Carrasco, & Garechana-Anacabe (2020). These studies are usually documentation of the studies in the field.

This study is similar to other studies mentioned above but differs from others in data set creation, analysis method, and outputs. For example, when obtaining the data set in this study, the query was not performed in a single category in the Web of Science database, but the entire database was scanned. Also, query fields (title, keyword, abstract) are differentiated. Besides, a useful classification was attempted to map and evaluate the studies to give recommendations for the field's future, and a time-based approach was taken in this process.

Methodology

In this study, a bibliometric analysis of 8036 articles published in the Web of Science Core Collection on digitalization in supply chains between 1991 and 2021 was conducted. The Bibliometrics package (Aria, & Cuccurullo, 2017) of the R software was used to analyze and visualize the data. Although many different tools can be used in the bibliometric analysis, R program packages containing most of the analysis needed, and the success of these packages in visualization can also be shown as a reason for their use in this research. Also, Jon Kleinberg's burst detection algorithm was used in burst detection analysis.

The study's findings include the distribution of publications in the data set by years, countries, universities, and journals, thematic evolution map of keywords in the data set. Besides, the citation levels of these publications by year and their contributions to the relevant literature, the journals' impact levels, and the countries' citation levels are also given in the study's findings section.

Data collection and Preprocessing

The data collection process consists of four stages. As a result of the literature review conducted in the first stage, keywords expressing digitalization were determined, and a database query was performed with these words. The query code for determining articles written in related topics is as follows, and the query stages are shown in table 2.

(TS= ("EDI" OR "electronic data interchange" OR "digit" OR "smart" OR "omni channel" OR "augmented realit*" OR "additive manufactur*" OR "industry 4.0" OR "cloud" OR "internet of things" OR "IoT" OR "RFID" OR "radio frequency" OR "information technolog*" OR "information system*" OR "communication technolog*" OR "mobile technolog*" OR "blockchain "OR "sensor" OR "robot*" OR "analytic*") AND (TI=("supply chain*" OR "SCM" OR "logistics") OR AK=("supply chain*" OR "SCM" OR "logistics") OR KP=("supply chain*" OR "SCM" OR "logistics")) NOT (TI = ("literature review" OR "bibliometric*") OR KP = ("literature review" OR "bibliometric*") OR AK = ("literature review" OR "bibliometric*"))) AND DOCUMENT TYPES: (Article OR Early Access)*

Table 2: Data Collecting Stages

1. Stage: database query Result:2,122,384 articles	Keywords: - EDI - electronic data interchange - digit* - smart - omnichannel - augmented reality* - additive manufactur* - industry 4.0 - cloud - internet of things - IoT - RFID - radio frequency - information technology* - information system* - communication technology* - mobile technology* - blockchain - sensor* - robot* - analytic*
2. Stage: filtering the database (extraction of publications that are not related to the supply chain) Result: 8712 articles	Exclusion criteria: (title, keyword, keyword plus) - supply chain* - SCM - logistics
3. Stage: 2. Layer filtering (removal of literature review and studies involving bibliometric analysis) Result: 8597 articles	Exclusion criteria: (title, keyword, keyword plus) - literature review - bibliometric*
4. Stage: Removing studies with missing data from the data set Result: 8036 articles	Exclusion criteria: - No date information - No keywords

In the first stage, the database query was performed with the keywords given in the table. As a result of the query, 2,122,384 articles were reached.

In the second stage, it is ensured that the articles reached are related to the research subject. For this purpose, studies that include the keywords "supply chain*", "SCM", and "logistics" in the study title, author keywords, and keywords plus have been queried again. The first stage result was filtered with the result from the second query. As a result of exclusion, the number of articles was reduced to 8712.

In the third stage, studies with the words "literature review" and "bibliometric*" were questioned in the study title, author keywords, and keywords plus. As a result of exclusion, the number of articles was reduced to 8597.

At the last stage, 561 publications that did not meet the analysis criteria were excluded, and a data set consisting of 8036 articles was obtained.

The resulting data set has been reviewed in detail during the data preprocessing phase and ready for analysis. At this stage, some corrections were made regarding keywords. For example, keywords such as "RFID", "RFID-technology", "radio frequency identification", "radio frequency identification technology", "radio-frequency identification technology", "IOT", "internet of things", "internet of things technology" are combined in one keyword that will express the concept. The keywords "supply chain management", "SCM", and "logistics" which were used in the second phase of the database query to ensure the relevancy of publication, were excluded from the analysis. The purpose of removing these words is that they can overshadow other concepts in the analysis. Thus, it is aimed to focus directly on the concepts related to digitalization in supply chains.

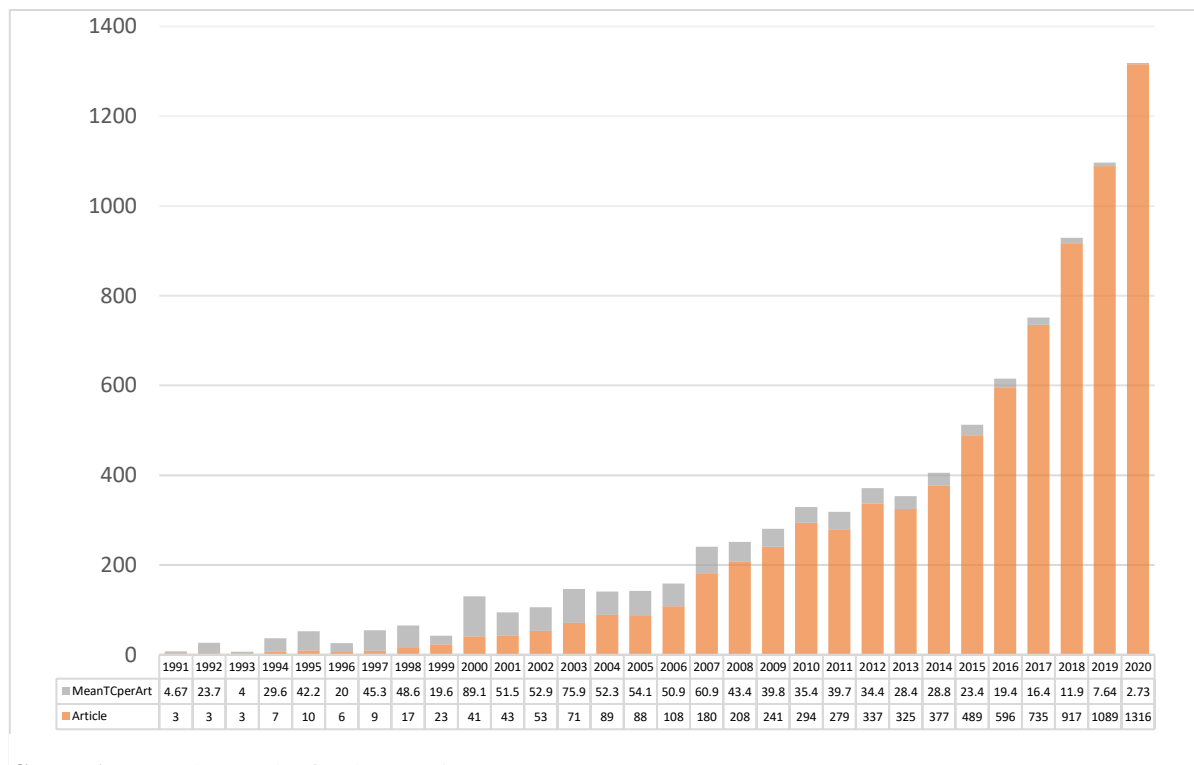
Findings

Bibliometric analysis carried out within the scope of this study covers publications between 1991:2021. The data set consists of 8036 articles. 15126 authors wrote these articles. The number of single-authored articles is 806, which shows that two and more authors wrote 7230 articles.

Table 3. Main Information About Publications

Timespan	1991:2021
Documents	8036
Authors	15126
Single-authored documents	806
Documents per Author	0.531
Authors per Document	1.88
Co-Authors per Documents	3.13
Total Citations	172131
Collaboration Index	2

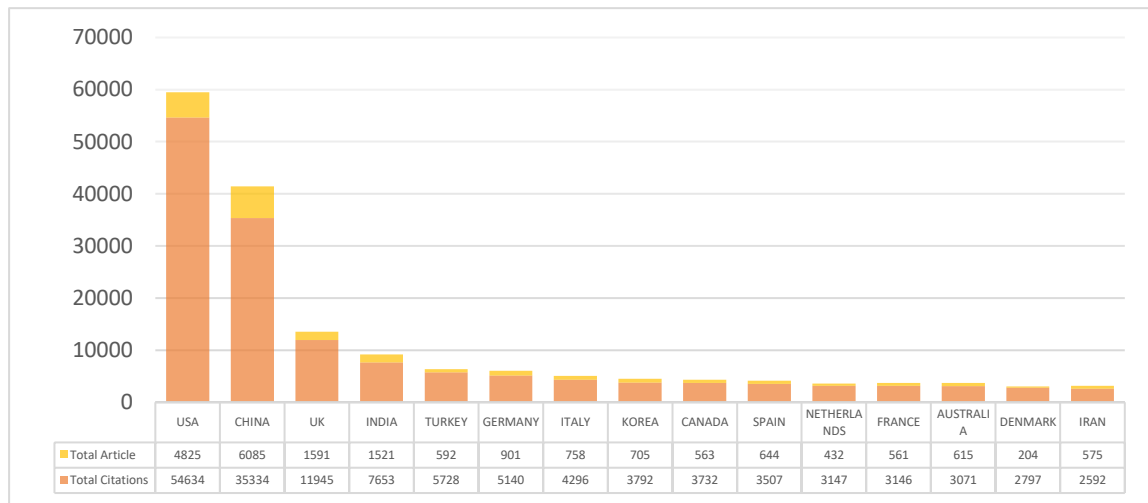
On Graph 1., the averages of the articles examining digitalization in supply chains and the citations they receive are distributed by year. The orange part of each column in the column chart shows the number of publications made in that year, and the gray part shows the average number of citations per article in that year. Since 1999, both the number of articles and citations related to the subject has increased. The integration of digital technologies into business processes dates back much older. However, the fact that publications were relatively small before 1999 to after this year may be since supply chain processes began to be seen as an area separated from other operating processes since the early 2000s.

Graph 1: Annual Growth of Relevant Literature

Countries and Institutes

When the results related to countries are examined, it is seen that China is the country that contributes the most to the publications made. Then comes the UNITED States, Britain,

Graph 2: Top 15 Countries

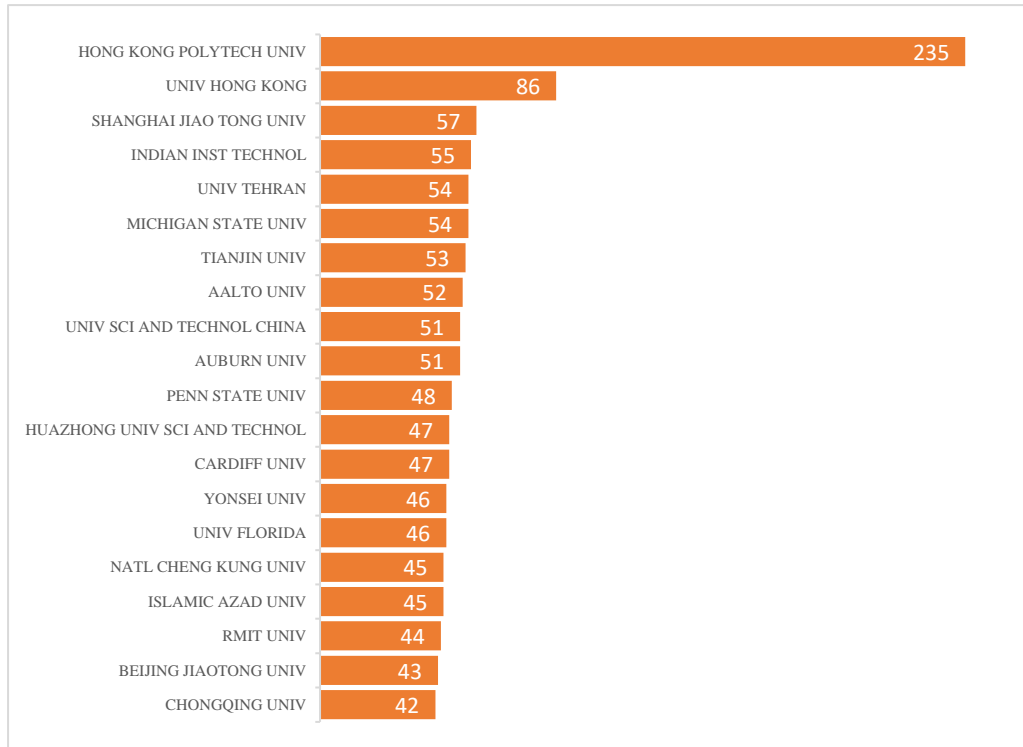
India, and Turkey, respectively. However, when the number of citations to publications is compared, references to the publications of U.S. authors come first. So, we can interpret the U.S. as being more academically effective. Country-based contributions to field are seen on Graph 2.

University-based contributions to publications are seen on Graph 3. When the chart is examined, it is seen that the most active university on the subject in Hong Kong Polytech University. According to the top 10 university rankings, Chinese and U.S. universities are ranked high. However, Tehran University, Islamic Azad University (Iran), and Cardiff University (U.K.) are also active universities in this field.

The first examples of the integration of digital technologies into business processes have emerged in the USA. Since it is not conceivable that the academic community will be disconnected from the market, the United States' academic premise on the subject is understandable. Over the years, businesses in other countries have not been indifferent to the issue and have used digital technologies to adapt to the changing environment. According to the results, it can be said that over time, awareness on a country-by-country basis and the importance given to the subject increased more in China than in other countries.

Journal Statistics

In terms of revealing the development of an academic field, it is required to examine the status of academic journals published in that field. The impact of a publication in the field is influenced not only by its subject and its authors but also by the publisher's qualifications and position in the field (Kim et al., 2020). Table 4 shows the number of publications, h-indexes, and citations of the first 15 journals. According to the current parameters, the two most active journals in the field are "International Journal of Production Economics" and "International Journal of Production Research", respectively. These two journals are followed by "European

Graph 3: Top 20 Universities

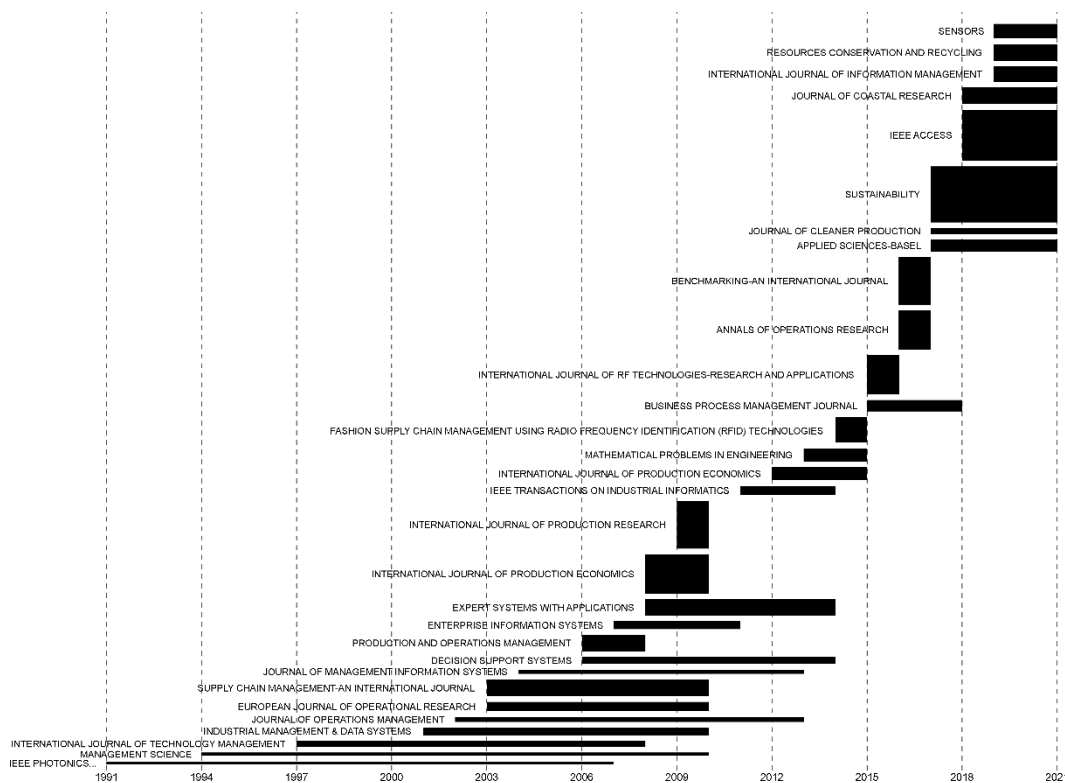
Journal of Operational Research". Although the journals "Journal of Cleaner Production" and "Sustainability" have more publications and appear higher in the ranking in the table, "European Journal of Operational Research" has a higher number of citations and a score of h-index.

Table 4: Top 15 Journals

Journal	h_index	Cit	Pub.
International Journal of Production Economics	71	17399	398
International Journal of Production Research	47	8738	294
Sustainability	19	1483	242
Journal of Cleaner Production	45	7322	213
European Journal of Operational Research	46	7376	204
Computers, & Industrial Engineering	32	4102	160
Industrial Management, & Data Systems	29	3350	147
Production Planning, & Control	31	2982	132
Supply Chain Management an International Journal	41	5342	121
Expert Systems with Applications	40	4622	102
Transportation Research Part E-Logistics and Transportation Review	38	4137	101
International Journal of Physical Distribution, & Logistics Management	30	2422	95
Ieee Access	10	513	91
International Journal of Logistics Management	24	1816	91
International Journal of Operations, & Production Management	33	2853	78

The table shows the total performance of journals for 30 years. While some journals have lost their efficiency last time, early inactive journals must become efficient later. The frequent publications of journals affect the number of publications on the subject. This situation may cause the cumulative results that later began the journal's publication life to move up to the top. On the contrary, a journal that started its publishing life earlier may have published a lot on the subject in the early stages, and therefore its cumulative scores may be high. When a more detailed and time-based analysis is performed, it is possible to encounter a different

picture. For this purpose, a second analysis was performed using the burst detection algorithm developed by Jon Kleinberg. The Burst detection algorithm is an algorithm designed to uncover activities that intensify or decrease over time (Kleinberg, 2003). With this algorithm, the journals' publications on the subject were analyzed according to a specific period. As a result of the analysis, journals focusing on specific periods in the field are shown on Graph 4. In the chart, the horizontal axis represents time, and the black horizontal bars on the vertical axis show the effect sizes of the journals. The elongation of black horizontal bars means that the journal is more effective in the period, and its thickening shows the effect increases.

Graph 4: Journal Bursts by Year

The results in the chart will also contribute to a more accurate interpretation of Table 4. As shown in the chart, there is no absolute effectiveness of a single journal during the time covered by the data set. The effect of "International Journal of Production Economics" ranked first in Table 4. was between 2012 and 2015. Likewise, "International Journal of Production Research" was influential between 2009 and 2010, "Journal of Cleaner Production" was influential between 2017 and 2021, "European Journal of Operational Research" was influential between 2003 and 2010, and "Sustainability" was influential between 2017 and 2021. When the number of articles and citations of "International Journal of Production Economics" is analyzed, it can be seen that the journal has a broad and important influence on the topic during the three years.

Keyword Analysis

Keywords are the most basic relevant element that can give an idea about the content of an article, and they are a summary of the main subject of the article. Several different focus points are used for content extraction during the bibliometric analysis of publications in a

particular area. The publication itself, its summary, or keywords can be counted among these focal points. In this study, keywords were chosen as the focal point to monitor the subject's evolution over time because keywords require much fewer data preprocessing. It is also challenging to make meaningful double and triple word groups in full text or summary analysis. For example, it is a problem for a language processing algorithm to perceive the expressions "supply chain" and "supply chain management" as separate statements with high consistency in a given text. Instead, the algorithm will probably separate all the blocks it sees "supply chain" when asked to do binary grouping, and the term "management" will appear as a different concept. There is no need to distinguish keywords, and the concepts to be reached can be obtained with very high consistency.

The 22 most frequently repeated words in publications are given in Table 5. Accordingly, the word with the highest frequency of observation is "rfid". Then the words "iot" and "blockchain" come respectively. When the frequencies are taken into consideration, it is seen that the most frequently repeated keywords are mostly current concepts that could be caused by the increase in publications over time. More detailed results will be discussed in other analyzes on keywords.

Table 5. Most Frequent Words

Words	Occurrences	Words	Occurrences
RFID	591	simulation	147
iot	286	anp	142
blockchain	263	e-commerce	131
sustainability	248	game theory	123
big data	241	collaboration	117
information technology	197	system	117
industry40	187	optimization	116
inventory management	175	information sharing	113
information system	174	risk management	110
integration	167	performance	108
coordination	166	supplier selection	107

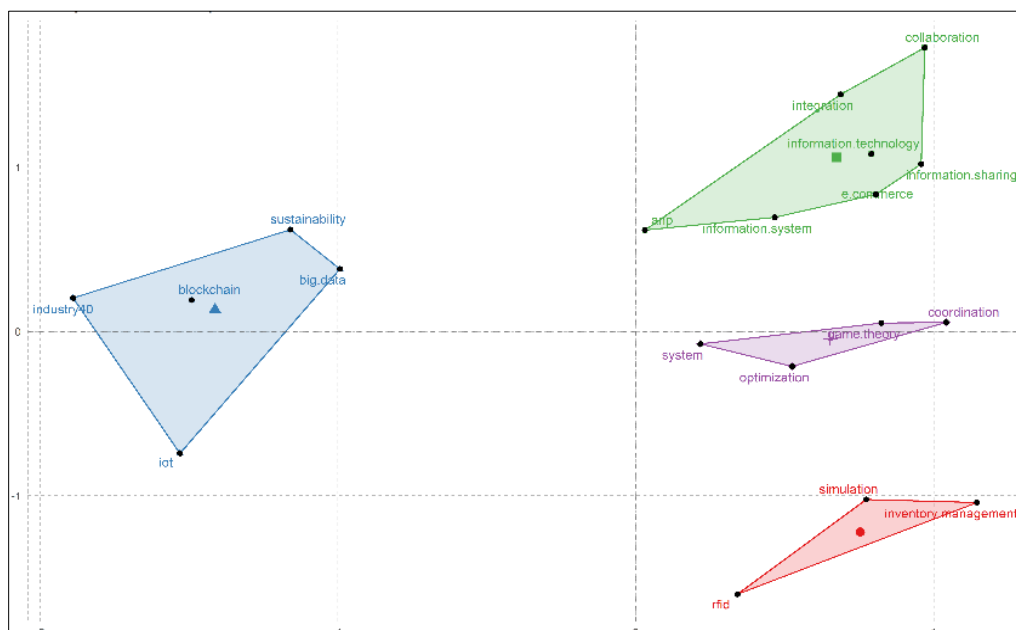

Figure 1: Multidimensional Scaling Analysis of Keywords

Multidimensional scaling is one of the exploratory data analysis methods that reveal the relationship between the phenomena studied. In the graph from multidimensional scaling analysis, the analyzed keywords are distributed across the plane, and the relative position of each keyword reflects the convergence between keywords. The more convergent words form a cluster. To the extent that a keyword is close to the middle of the cluster, it provides a basis for the relevant literature (Hoffman, & De Leeuw, 1992). As a result of the analysis, a factorial map and dendrogram showing the clusters can be obtained. Figure 1 shows the factorial map created according to the keywords' multidimensional scaling analysis. It can be seen the hierarchical association of keywords in the tree dendrogram on Figure 2.

As a result of the analysis, the keywords were formed in 4 main clusters.

Cluster 1 includes the “internet of things”, “sustainability”, “big data”, “blockchain”, and “industry 4.0”. Blockchain appears to be in a more central position on the factorial map. We can interpret it as examining other keywords concerning blockchain in the studies. Internet of things, blockchain, and big data are components of industry 4.0 (Esmailian et al., 2020; Frank et al., 2019). Therefore, it is expected that they gather in the same cluster. The development in digital technologies and the emergence of the industry 4.0 have intensified competition in the market and brought opportunities to cope with this competition and ensure sustainability (Esmailian et al., 2020; Ghobakhloo, 2020).

Cluster 2 includes “rfid”, “inventory management” and “simulation”, and inventory management is located close to the center. It can be said that rfid technology and simulation are essential in terms of inventory management. Rfid technology enables real-time tracking of inventory, thus reducing transaction times and labor requirements. In this way, it provides the opportunity for process transformation and optimization by providing full visibility of the inventory at all supply chain nodes (Y. M. Lee et al., 2009). The use of a simulation model in studies examining the effects of RFID technology on inventory control (for example (Saygin, 2007), (Ustundag, & Tanyas, 2009)) may have caused this keyword to come to the fore.

Cluster 3 includes “coordination”, “game theory”, “system”, and “optimization”. In this cluster, game theory is in a more central position. With globalization, requirements such as supply of raw materials from different markets, distribution of products to different facilities and customers, being in contact with suppliers, logistics service providers, and customers from

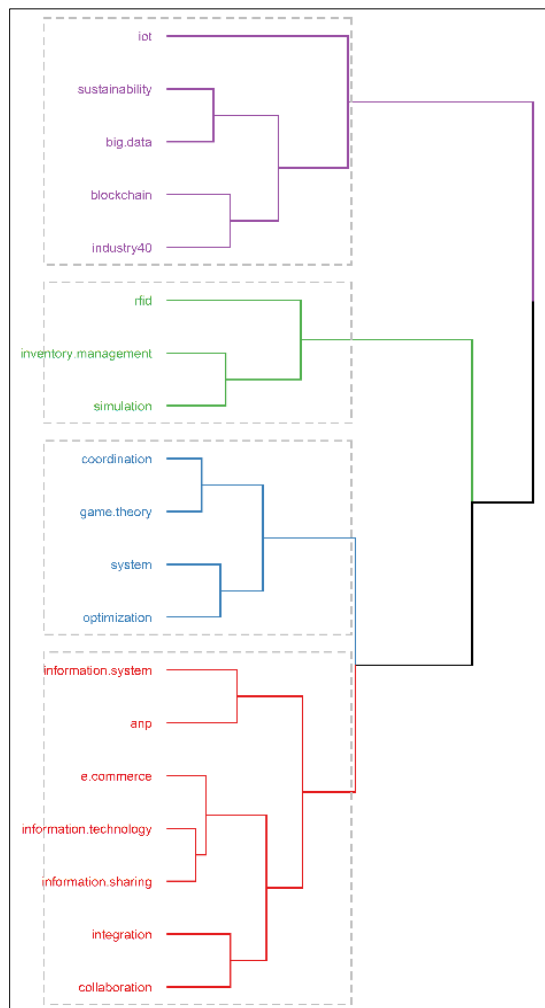

Figure 2: Tree Dendrogram of Clustering Analysis of Keywords

different regions have made it necessary to design an effective supply chain network. Various models have been developed to optimize the supply chain network to be created in this direction. It is one of the methods used in game theory optimization (Zamarripa et al., 2012). Besides, the lack of coordination in supplier-producer-customer relations in a poorly designed supply chain network can create an environment of conflict resulting in an inefficient supply chain (Zhao et al., 2010). In this context, it is typical for the system and coordination to come to the fore in this cluster.

Cluster 4 includes “information system”, “anp”, “e-commerce”, “information technology”, “information sharing”, “integration”, and “collaboration”. Information technology is the closest element of this cluster to the center. Many studies are stating that the use of information technologies increases supply chain performance. Especially in today's complex business environment, information technologies are an inevitable component for the smooth functioning of supply chain processes. Businesses take advantage of information technologies in critical issues such as increasing supply chain agility, short cycle times, and on-time delivery (Fasanghari, 2008). Information technologies provide the necessary infrastructure for critical issues such as information sharing (Fiala, 2005), collaboration (Cassivi, 2006), and integration (Neubert et al., 2004). Also, anp and similar analytical methods, digital processes such as e-commerce become possible and efficient thanks to the development of information technologies. Therefore, the association of the publications in this cluster is entirely meaningful.

When the dendrogram is examined, it is seen that the 3rd and 4th clusters merge in the upper branch, and then these two clusters come together with the 2nd cluster hierarchically. This situation can be interpreted as information technologies and components in supply chains are essential tools for better coordination and optimization. For designing the system efficiently in supply chains, it is necessary to benefit from technology in terms of physical components and optimization of processes.

Through thematic evolutionary analysis, changing rules, evolutionary relationships, and trends in the thematic content, power, and structure of publications can be observed and traced. Through thematic evolutionary analysis, we can see the development in the field, the direction of the change, and predict the new issues that this change will bring up. Each node represents a keyword in the thematic diagram, and the size of the node is proportional to the number of different keywords used in the theme. Connections of a node to other nodes reveal the relational content of the concept. The continuity of these connections shows that the concept continues to be significant over time. The wider the relationship lines, the more shared concepts are. The stronger the link between concepts, the wider the line (Cobo et al., 2011). The literature on the subject has been examined in three periods than the number of publications published at specific intervals. In the first period between 1991 and 2011, it is observed that information technologies related to digital technologies, rfid, information systems, communication technologies, production, transportation, decision support systems related to supply chain processes came to the fore, and other keywords were accumulated around these. According to these results, it is understood that academic interest in digitalization in supply chains turned towards activities and decision support systems in the first period.

In the second period (2012-2017), it is seen that new keywords emerged due to technological developments, and the focus on supply chain processes increased. Rfid and information systems, which were among the technological concepts in the first period, maintain their importance in the second period. Also, big data gained importance in the literature during this period. In terms of supply chain processes, optimization, coordination, sustainability, and risk management gained visibility in the second period. Another keyword brought along by technology in this period is additive manufacturing.

In the third period (2018-2021), blockchain, gis, and iot came to the fore. Besides, integration and risk management have gained importance by being supported by other concepts.

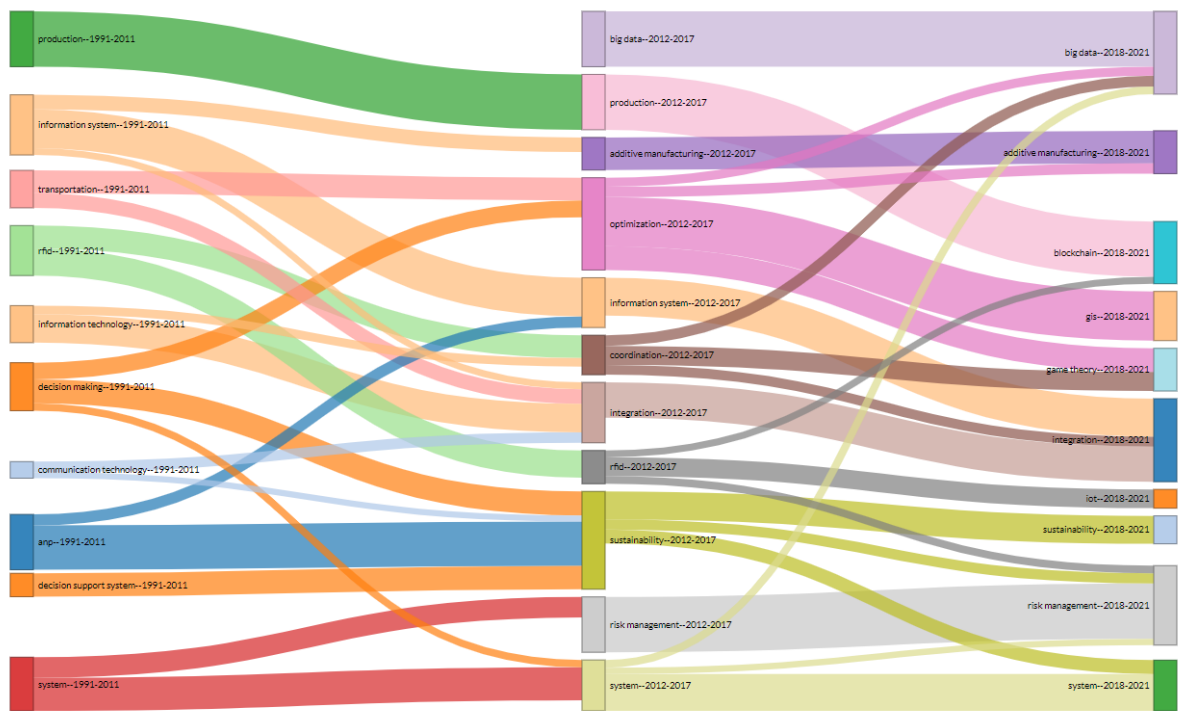
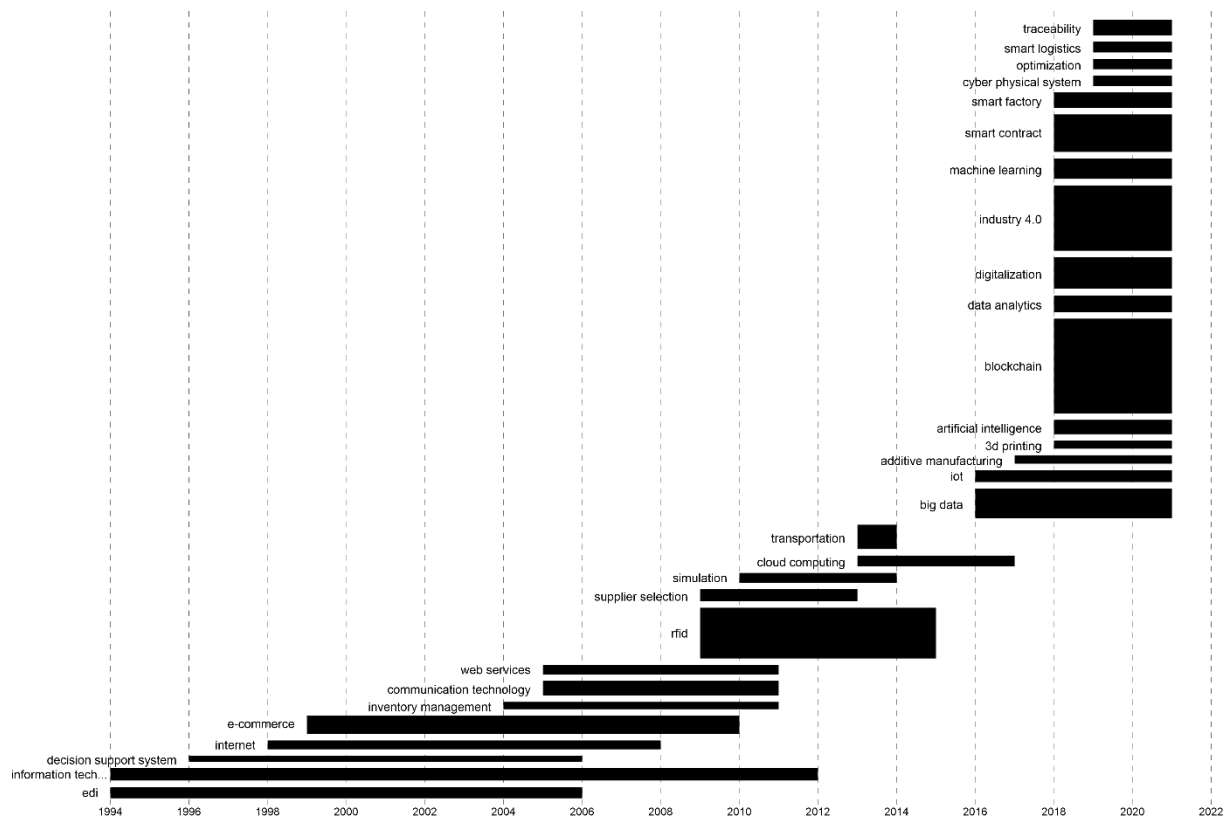

Figure 3: Thematic Evolution of Digitalization in Supply Chains

When Figure 3. is examined, it can be interpreted that information-communication technologies gained importance in some supply chain processes such as decision support systems and transportation in the early periods. Optimization, one of the two most important keywords of the second period, is supported by transportation and decision making. Then the optimization studies in relation to big data, additive manufacturing, and gis studies. Rfid, which is one of the crucial concepts of the subject, has supported both itself and coordination in the second period and has affected many studies in the last period. Studies affected by rfid technology are scattered among big data, integration, blockchain, iot, and risk management.

Burst Detection of Keywords

Burst detection analysis results of keywords are shown on Graph 5. In the first period, information technologies, edi, decision support systems, internet, and e-commerce come to the fore. Of these keywords, information technologies have been active until 2012 and have been the most active concept for the longest time. It is seen that the studies carried out have focused on rfid at a very high level since 2009. The concept of rfid remained important until 2015. High-impact keywords related to digitalization in supply chains have emerged since 2016. These keywords are big data, IoT, blockchain and smart contracts, industry 4.0, smart factories, artificial intelligence, additive manufacturing, etc. In production processes, 3d printing is a subject that is highly emphasized in the literature. However, in the analysis performed, it was concluded that the keyword has a low level of impact. This result can be interpreted as the lack of academic interest in 3d printing applications in supply chain processes.

Graph 5. Bursts of Keywords

Conclusion

Technological development brings significant advantages to businesses and brings a set of challenges that increase competitive pressure and shape the boundaries of the market. The shortening of product life cycles and increasing clock speed force businesses to adapt to environmental conditions to achieve sustainability. There is a strong interest in the subject both in the market and in the academic community. This study aims to obtain a general perspective by revealing the existing knowledge on the subject. It aims to create a guideline for possible areas where future studies may be directed.

In this context, studies on the digitalization process in supply chains have been examined. According to the analysis result, the trend towards the subject is increasing day by day. The most important actors in this trend have been identified as China and the USA. While China is in the first place according to the number of published studies, the USA comes to the references. It is not enough to make inferences on the differences in the number of studies and the number of citations alone and may cause many aspects to be overlooked. For example, it should not be overlooked that the visibility of journals publishing in this field affects the articles they publish to be cited. The journals' image and popularity will increase their credibility and create a sort of Matthew Effect for themselves. Therefore, US-based academic journals have a more deep-rooted history. Academicians living in the USA have easier access to these journals and may have caused more citations to articles published in these journals.

Although the analysis to determine the influential universities on the subject is similar to that for countries, it reveals small differences in results. While the top three countries in the country ranking are the USA, China, and the U.K., it is seen that two Iranian universities are on the list in the university ranking. The top three countries' ranking may be due to their pioneering role in both scientific and technological developments regarding the supply chain. It is usual

for technological progress to follow scientific progress. Therefore, these three countries play a critical role in the know-how process regarding digitalization in their supply chains. The fact that Iranian universities are on the lists indicates that the subject's scientific interest is intensified in Iran.

The quality of academic journals is among the factors determining the articles' visibility, the number of citations, and the level of impact. Therefore, journals should also be considered when examining an area bibliometrically. The most influential journals on digital transformation in supply chains are "International Journal of Production Economics", "International Journal of Production Research", "European Journal of Operational Research", "Journal of Cleaner Production" and "Sustainability". Criteria such as impact factor, indexes, and H-index score are used in academic journals' valuation. The number of studies published on the relevant subject, the H-index score, and the number of citations were evaluated to measure the journals' contributions to the field. Since the citations and h-index score are parameters that can change according to time and activity, "Sustainability" ranked third in the ranking of the number of publications. "European Journal of Operational Research" and "Journal of Cleaner Production" rank higher in h-index score and citations.

In the keyword analysis carried out on the literature's evolution, which is the study's primary focus, first multidimensional scaling was performed, and 4 clusters were obtained. These clusters are shaped around the concepts of blockchain, information technology, game theory, and inventory management. Multidimensional scaling is a useful analysis method to show the effect of digitalization on supply chain functions.

It is possible to reveal the change and development of the subject with thematic evolution analysis. Considering the diversity of issues created by related concepts in the studies conducted in the context of digitalization in supply chains, it can be predicted that there will be more developments in the concept of blockchain in the upcoming period. With blockchain technology, it seems possible to reduce the adverse effects of challenges such as trust, timing, traceability, transparency, and intermediaries, creating significant problems in supply chains. Of course, both the academic knowledge level and the market applications on this subject are still primitive. Despite this, it is thought that the area will continue to progress in this direction.

This study aims to contribute to the literature by creating a general map of digitalization in supply chains in terms of the results obtained. The bibliometric analysis method used in the research is useful in obtaining the general map in question. Thus, it is thought that the study will give the researchers an idea about the full picture of the subject. In this way, the study can help increase the knowledge on the subject, contributing to determining fundamental issues, trends, and directions of scientific evolution.

The methodology applied in the study has some limitations. The most crucial criticism made on this methodology is that the articles' examined specifics (keyword, summary) are too narrow. Therefore, it may not be able to refer to the actual level of knowledge. More comprehensive results can be obtained with more extensive literature reviews on the subject. There is also an advantage of the method applied here. It is not feasible to conduct a comprehensive content analysis on the data set in the current study. The bibliometric analysis provides more consistent results with less effort in data sets of this size. Another criticism is that although it is quite comprehensive, only the WoS database is preferred for analysis.

Despite all these limitations, it is thought that the study will contribute to the relevant literature in terms of understanding how technological developments shape supply chains, identifying and visualizing the current level of knowledge on the subject, and revealing the academic perspective on the subject.

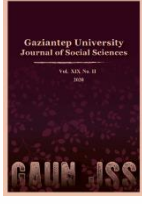
References

- Agrawal, P., & Narain, R. (2018). Digital supply chain management: An Overview. *IOP Conference Series: Materials Science and Engineering*, 455, 012074. <https://doi.org/10.1088/1757-899X/455/1/012074>
- Aria, M., & Cuccurullo, C. (2017). bibliometrics: An R-tool for comprehensive science mapping analysis. *Journal of Informetrics*, 11(4), 959–975. <https://doi.org/10.1016/j.joi.2017.08.007>
- Ben-Daya, M., Hassini, E., & Bahroun, Z. (2019). Internet of things and supply chain management: A literature review. *International Journal of Production Research*, 57(15–16), 4719–4742. <https://doi.org/10.1080/00207543.2017.1402140>
- Bhargava, B., Ranchal, R., & Othmane, L. B. (2013). Secure information sharing in digital supply chains. *2013 3rd IEEE International Advance Computing Conference (IACC)*, 1636–1640. <https://doi.org/10.1109/IAdCC.2013.6514473>
- Boiko, A., Shendryk, V., & Boiko, O. (2019). Information systems for supply chain management: Uncertainties, risks and cybersecurity. *Procedia Computer Science*, 149, 65–70.
- Bongsug Chae, HsiuJu Rebecca Yen, & Chwen Sheu. (2005). Information technology and supply chain collaboration: Moderating effects of existing relationships between partners. *IEEE Transactions on Engineering Management*, 52(4), 440–448. <https://doi.org/10.1109/TEM.2005.856570>
- Borregan-Alvarado, J., Alvarez-Meaza, I., Cilleruelo-Carrasco, E., & Garechana-Anacabe, G. (2020). A Bibliometric Analysis in Industry 4.0 and Advanced Manufacturing: What about the Sustainable Supply Chain? *Sustainability*, 12(19), 7840. <https://doi.org/10.3390/su12197840>
- Butner, K. (2010). The smarter supply chain of the future. *Strategy, & Leadership*, 38(1), 22–31. <https://doi.org/10.1108/10878571011009859>
- Cassivi, L. (2006). Collaboration planning in a supply chain. *Supply Chain Management: An International Journal*, 11(3), 249–258. <https://doi.org/10.1108/13598540610662158>
- Chopra, S., & Meindl, P. (2016). *Supply chain management: Strategy, planning, and operation* (Sixth edition, global edition). Pearson.
- Cobo, M. J., López-Herrera, A. G., Herrera-Viedma, E., & Herrera, F. (2011). An approach for detecting, quantifying, and visualizing the evolution of a research field: A practical application to the fuzzy sets theory field. *Journal of Informetrics*, 5(1), 146–166.
- Daneshvar Kakhki, M., & Gargeya, V. B. (2019). Information systems for supply chain management: A systematic literature analysis. *International Journal of Production Research*, 57(15–16), 5318–5339. <https://doi.org/10.1080/00207543.2019.1570376>
- Davenport, T. H. (2014). *Big data at work: Dispelling the myths, uncovering the opportunities*. Harvard Business Press.
- Dhamija, P., Bedi, M., & Gupta, M. L. (2020). Industry 4.0 and Supply Chain Management: A Methodological Review. *International Journal of Business Analytics*, 7(1), 1–23. <https://doi.org/10.4018/IJBAN.2020010101>
- Elia, V., Gnoni, M. G., & Lanzilotto, A. (2016). Evaluating the application of augmented reality devices in manufacturing from a process point of view: An AHP based model. *Expert Systems with Applications*, 63, 187–197.
- Ellis, S., Morris, H. D., & Santagate, J. (2015). IoT-enabled analytic applications revolutionize supply chain planning and execution. *International Data Corporation (IDC) White Paper*, 13.
-

-
- Esmaeilian, B., Sarkis, J., Lewis, K., & Behdad, S. (2020). Blockchain for the future of sustainable supply chain management in Industry 4.0. *Resources, Conservation and Recycling*, 163, 105064. <https://doi.org/10.1016/j.resconrec.2020.105064>
- Fasanghari, M. (2008). Assessing the Impact of Information Technology on Supply Chain Management. *2008 International Symposium on Electronic Commerce and Security*, 726–730. <https://doi.org/10.1109/ISECS.2008.208>
- Fiala, P. (2005). Information sharing in supply chains. *Omega*, 33(5), 419–423. <https://doi.org/10.1016/j.omega.2004.07.006>
- Fosso Wamba, S., Gunasekaran, A., Papadopoulos, T., & Ngai, E. (2018). Big data analytics in logistics and supply chain management. *The International Journal of Logistics Management*, 29(2), 478–484. <https://doi.org/10.1108/IJLM-02-2018-0026>
- Frank, A. G., Dalenogare, L. S., & Ayala, N. F. (2019). Industry 4.0 technologies: Implementation patterns in manufacturing companies. *International Journal of Production Economics*, 210, 15–26. <https://doi.org/10.1016/j.ijpe.2019.01.004>
- Ghobakhloo, M. (2020). Industry 4.0, digitization, and opportunities for sustainability. *Journal of Cleaner Production*, 252, 119869. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2019.119869>
- Göçer, F. (2018). *Modeling and Design of Digital Supply Chain* [PhD Thesis]. Galatasaray University.
- Gunasekaran, A., Subramanian, N., & Papadopoulos, T. (2017). Information technology for competitive advantage within logistics and supply chains: A review. *Transportation Research Part E: Logistics and Transportation Review*, 99, 14–33. <https://doi.org/10.1016/j.tre.2016.12.008>
- Hansen, J. V., & Hill, N. C. (1989). Control and Audit of Electronic Data Interchange. *MIS Quarterly*, 13(4), 403–413. <https://doi.org/10.2307/248724>
- Hermann, M., Pentek, T., & Otto, B. (2016). Design principles for industrie 4.0 scenarios. *2016 49th Hawaii International Conference on System Sciences (HICSS)*, 3928–3937.
- Hoffman, D. L., & De Leeuw, J. (1992). Interpreting multiple correspondence analysis as a multidimensional scaling method. *Marketing Letters*, 3(3), 259–272.
- Hofmann, E., & Rutschmann, E. (2018). Big data analytics and demand forecasting in supply chains: A conceptual analysis. *The International Journal of Logistics Management*, 29(2), 739–766. <https://doi.org/10.1108/IJLM-04-2017-0088>
- Hofmann, E., Sternberg, H., Chen, H., Pflaum, A., & Prockl, G. (2019). Supply chain management and Industry 4.0: Conducting research in the digital age. *International Journal of Physical Distribution, & Logistics Management*, 49(10), 945–955. <https://doi.org/10.1108/IJPDLM-11-2019-399>
- Jacobs, F. R., & Wetson, F. C. T. (2007). Enterprise resource planning (ERP)-A brief history. *Journal of Operations Management*, 25(2), 357–363. <https://doi.org/10.1016/j.jom.2006.11.005>
- Kim, L., Portenoy, J. H., West, J. D., & Stovel, K. W. (2020). Scientific journals still matter in the era of academic search engines and preprint archives. *Journal of the Association for Information Science and Technology*, 71(10), 1218–1226.
- Klaus, H., Rosemann, M., & Gable, G. G. (2000). What is ERP? *Information Systems Frontiers*, 2(2), 141–162. <https://doi.org/10.1023/A:1026543906354>
- Kleinberg, J. (2003). Bursty and hierarchical structure in streams. *Data Mining and Knowledge Discovery*, 7(4), 373–397.
- Lee, H., & Özer, Ö. (2007). Unlocking the Value of RFID. *Production and Operations Management*, 16(1), 40–64. <https://doi.org/10.1111/j.1937-5956.2007.tb00165.x>
-

- Lee, Y. M., Cheng, F., & Leung, Y. T. (2009). A quantitative view on how RFID can improve inventory management in a supply chain. *International Journal of Logistics Research and Applications*, 12(1), 23–43. <https://doi.org/10.1080/13675560802141788>
- McCarthy, B. (2013). *EDI History*. <https://blog.logicbroker.com/blog/2013/08/19/edi-history>
- Musigmann, B., von der Gracht, H., & Hartmann, E. (2020). Blockchain Technology in Logistics and Supply Chain Management—A Bibliometric Literature Review From 2016 to January 2020. *IEEE Transactions on Engineering Management*, 67(4), 988–1007. <https://doi.org/10.1109/TEM.2020.2980733>
- Neubert, G., Ouzrout, Y., & Bouras, A. (2004). Collaboration and integration through information technologies in supply chains. *International Journal of Technology Management*, 28(2), 259–273. <https://doi.org/10.1504/IJTM.2004.005065>
- Ptak, C. A., & Schragenheim, E. (2003). *ERP: Tools, Techniques, and Applications for Integrating the Supply Chain, Second Edition*. CRC Press.
- Queiroz, M. M., Telles, R., & Bonilla, S. H. (2019). Blockchain and supply chain management integration: A systematic review of the literature. *Supply Chain Management: An International Journal*, 25(2), 241–254. <https://doi.org/10.1108/SCM-03-2018-0143>
- Raab, M., & Griffin-Cryan, B. (2011). Digital Transformation of Supply Chains: Creating Value—When Digital Meets Physical. *Capgemini Consulting*.
- Rashid, M. A., Hossain, L., & Patrick, J. D. (2002). The evolution of ERP systems: A historical perspective. In *Enterprise resource planning: Solutions and management* (pp. 35–50). IGI global.
- Saygin, C. (2007). Adaptive inventory management using RFID data. *The International Journal of Advanced Manufacturing Technology*, 32(9–10), 1045–1051.
- Schwab, K. (2017). *The Fourth Industrial Revolution*. Crown.
- Seyedghorban, Z., Tahernejad, H., Meriton, R., & Graham, G. (2020). Supply chain digitalization: Past, present and future. *Production Planning, & Control*, 31(2–3), 96–114. <https://doi.org/10.1080/09537287.2019.1631461>
- Swaminathan, J. M., & Tayur, S. R. (2003). Models for Supply Chains in E-Business. *Management Science*, 49(10), 1387–1406. <https://doi.org/10.1287/mnsc.49.10.1387.17309>
- Tripathi, S., & Gupta, M. (2019). Transforming towards a Smarter Supply Chain. *International Journal of Logistics Systems and Management*, 35. <https://doi.org/10.1504/IJLSM.2020.10019293>
- Ustundag, A., & Tanyas, M. (2009). The impacts of Radio Frequency Identification (RFID) technology on supply chain costs. *Transportation Research Part E: Logistics and Transportation Review*, 45(1), 29–38. <https://doi.org/10.1016/j.tre.2008.09.001>
- Wang, L., Ranjan, R., Chen, J., & Benatallah, B. (2011). *Cloud Computing: Methodology, Systems, and Applications*. CRC Press.
- Zamarripa, M., Aguirre, A., Méndez, C., & Espuña, A. (2012). Integration of Mathematical Programming and Game Theory for Supply Chain Planning Optimization in Multi-objective competitive scenarios. In I. D. L. Bogle, & M. Fairweather (Eds.), *Computer-Aided Chemical Engineering* (Vol. 30, pp. 402–406). Elsevier. <https://doi.org/10.1016/B978-0-444-59519-5.50081-2>
- Zekhnini, K., Cherrafi, A., Bouhaddou, I., Benghabrit, Y., & Garza-Reyes, J. A. (2020). Supply chain management 4.0: A literature review and research framework. *Benchmarking: An International Journal*, ahead-of-print(ahead-of-print). <https://doi.org/10.1108/BIJ-04-2020-0156>

Zhao, Y., Wang, S., Cheng, T. C. E., Yang, X., & Huang, Z. (2010). Coordination of supply chains by option contracts: A cooperative game theory approach. *European Journal of Operational Research*, 207(2), 668–675. <https://doi.org/10.1016/j.ejor.2010.05.017>

GAZIANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Danimarka'nın Altın Çağı'ndan Bir Ressam: Christen Købke

A Painter from Danish Golden Age: Christen Købke

Ufuk ÇETİN^{a*}

^aDr., Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi, Çorlu Mühendislik Fakültesi, Tekirdağ / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0001-5102-8183

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 28 Aralık 2020

Kabul tarihi: 9 Mart 2021

Anahtar Kelimeler:

Sanat,

Christen Købke,

Resim,

Danimarka Sanatı,

19. Yüzyıl

ARTICLE INFO

Article History:

Received December 28, 2020

Accepted March 9, 2021

Keywords:

Art,

Christen Købke,

Painting,

Danish Art,

19th Century

ÖZ

Bu çalışmanın konusunu Danimarka'nın Altın Çağı'nda resimleriyle ün kazanarak, Danimarka'nın milli sanatçısı kimliğini edinmiş Christen Købke oluşturmaktadır. Altın Çağ, Danimarka'nın kültür hayatında 1800'lerin başından 1850'ye kadar süren dönemi kapsar ve sanat ile kültür bu dönemde önem kazanır. Geleneksel olarak Danimarka Altın Çağı, ressam Eckersberg ve manzara resmiyle bağlantılıdır. Tarihsel olarak Danimarka Altın Çağı, Napolyon savaşları sırasında, 1807'de İngilizlerin Kopenhag bombardımanı; sanatsal bağlamda ise, Christoffer Wilhelm Eckersberg'in 1815 yılındaki yenilikçi görüşleriyle başlamaktadır. Sanat, gündelik hayatta yaşanan yoksulluk ve savaş gibi kavramlara dayalı olarak gelişmiştir. Sanatçılar, izleyiciyi hayal kurmaya davet eden, ancak neredeyse gerçek dışı gibi görünen ayrıntılardan etkilenen, karşı konulamaz görüntüler yaratmıştır. Bu çalışmada Christen Købke'nin öne çıkan resimleri seçilerek ikonografik olarak çözümlenmiştir. Danimarka Altın Çağı'nın görsel kültürü Christen Købke'nin çalışmaları üzerine odaklanarak ele alınmıştır. Avrupa tarihinde yer edinen bu dönemi tam olarak tanımlamak için çalışmamızda Købke'nin eserlerinin Danimarka Altın Çağı'nın görsel kültüründeki yeri, 19. yüzyılın Avrupa resim sanatı ile etkileşimi üzerinde durulmuştur.

ABSTRACT

The subject of this work is Christen Købke, who gained fame with his paintings in Denmark's Golden Age and acquired the identity of Denmark's national artist. The Golden Age covers the period from the early 1800s to 1850s in Denmark's cultural life, and art and culture gain importance in this period. Traditionally it is linked to the Danish Golden Age, painter Eckersberg and landscape painting. Historically, the Danish Golden Age, during the Napoleonic wars, with the British bombardment of Copenhagen in 1807. In the artistic context, it begins with the innovative views of Christoffer Wilhelm Eckersberg in 1815. Art has developed based on concepts such as poverty and war in daily life. The artists have created irresistible images that invite the viewer to dream but are impressed by details that seem almost unreal. In this study, the prominent pictures of Christen Købke were selected and analyzed iconographically. The visual culture of the Danish Golden Age is addressed with a focus on Christen Købke's works. In order to fully define this period in European history, the place of Købke's works in the visual culture of the Danish Golden Age and its interaction with the European painting art of the 19th century were emphasized in our study.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: ucetin@nku.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

The subject of this article is the famous Danish impressionist painter Christen Købke pioneered many international landscape painters with his works. This study aims to introduce Christen Købke's artistic career and works and try to contribute to the Turkish art History literature. In addition, the artist's artistic personality is academically introduced to the Turkish art history literature and try to provide a Turkish source for new researchers interested in the subject, or those who want to do research on this subject. The problem is that he is not known in Turkish art history. Our research is to prepare the first Turkish academic article on him. The methods used in the research are formalism and iconographical examinations. In the result part, he was evaluated artistically and obtained information about his artistic career through his paintings. Danish Golden Age is the artistic period between 1801 and 1864. Paintings carry witness to the political, economic and cultural identity of Denmark in the 19th century. They emerge also through their intimate subjects like family reunions, modest corners of nature, artists in their workshops or travelling. In the light of research carried out over the last decades, this original synthesis discarded new light on the golden age of Danish painting. Christoffer Wilhelm Eckersberg (1783-1853), the key figure of the Golden Age of Danish painting was active in almost all genres. The artist has opened up unusual perspectives with his forced view of reality. Eckersberg's visual worlds combine obvious accidentally with calculated construction and perplexing attention in detail. In their closeness and compositional radicalism, the images often seem like an anticipation of the photographic looking. The so-called national romantic school is different. Its landscapes and genre images were intended to strengthen Danish national awareness after a severe delay - as an ally of defeated France, Copenhagen had to communicate Norway to Sweden in 1815. The art historian Niels Laurits Høyen pointed out picturing typically Danish natural concepts such as coastal strips, hills and beech forests became common in the 19th century, But soon beeches were considered to be national symbols. This started a good example of the invention of tradition. Høyen also advised the painters not to go to foreign countries to be spared foreign influences. Furthermore, if they were going to Italy, they should cross Germany as soon as possible. The Danish-German conflict over Schleswig-Holstein was to trigger two wars within 1848 and 1864 in Europe. Høyen's advice was ignored by the painter Johan Thomas Lundbye. In 1845 he traveled to Central Europe for a year and a half. Before and after he painted sunlit landscapes with dolmens, burial mounds and other prehistoric sites. They were n attentive but distinct reminder of Denmark's heroic past. Quite simple natural sections, like the banks of the Arrese, enlivened Lundbye with its refined lighting. His friend Peter Christian Skovgaard clarified this approach to perfection. He chose a large format for his "View from Frederiksborg Castle". The Danish kings have been blessed there since the 17th century. The painter illustrates the facade with almost photorealistic precision, but at the same time he refrains any appearance of monumentality. He cut diagonally from above, the building moves to the lower edge of the picture, as if it were only intended to frame the lovely marshy panorama above. Although the paintings and drawings from 1830 to 1900 include a broad spectrum stylistically, it ranges from natural and national romanticism to moderate symbolism. Vilhelm Hammershøi shared this idea on the world with him. Furthermore, his unique style was initially hostile, but later appreciated internationally. Inspired by Vermeer and other Dutch people, the withdrawn artist mainly painted the interiors of his own apartment with extremely reduced colors, almost in shades of gray. Christen Købke was an impressionist Danish painter accepted as one of the Golden Age at Danish painting. He is known for his actual reflection of light in his landscapes and portraiture works. Besides, Købke showed bright descriptions in the natural world within balanced compositions. He was born in, 1810 in Copenhagen, Denmark, Later, he started studying drawing at the Royal Danish Academy of Art when he was 12. During his time at the academy, he worked with Christian August Lorentzen then Christoffer Wilhelm Eckersburg introducing Købke the technique of plein-air painting. Besides, primarily living and working around Copenhagen till the 1830s, in 1838 Christen Købke travelled to Germany and Italy. Moreover, after two years, he made lots of oil sketches, depicting the architecture and scenic views at Rome, Naples, and Pompeii in Italy. Despite he returned with 40 paintings from Italy, the consecutive studio paintings Købke made in Copenhagen were not well appreciated by his critics and colleagues. Having failed to enter the Academy in 1846, the artist began to paint patterns he found about him rather than elegant s views arranged from his sketches. Although he is recognized very well today, his lifetime Købke's work never took the same praise like other painters of his time. Christen Købke died of pneumonia when he was 37, on February 7, 1848 in Copenhagen, Denmark.

Giriş

“Danimarka¹ Altın Çağı” terimi ilk kez H. C. Ørsted’in (1777-1851)² 1831 yılında Sömürge Dönemi’nin en önemli kişilerinden Kont Ernest Schimmellmann’ın (1747-1831) cenazesinde yaptığı konuşmada kullanılmıştı. Valdemar Vedel’in (1895-1942) 19. yüzyılın başlarında Danimarka edebiyatı üzerine yaptığı 1890 tarihli tezinde, bu konuşmadan terimin kaynağı olarak söz edilir ve tezin başlığında “Altın Çağ” açıkça yer alır. Danimarka Şiirinin Altın Çağı söylemi 1890’dan itibaren ortaya çıkar. Vedel’in tezinde özel bir amacı vardı: 1864’te Prusya’ya yenildikten sonra milli duyguyu güçlendirmek ve Danimarka sanatından hoşlanmayan kendi çağdaşı olan radikal sesleri etkisiz hale getirmek.

Altın Çağ’da Danimarka dışarıdan aşırı baskı görüyordu. 1789 Fransız Devrimi, monarşiyi etkiledi. Sonrasında yeni ve demokratik olarak yönetilen ulus devletlere sahip olma fikri, Yunan kültürünün ve Roma İmparatorluğunun hüküm sürdüğü Antik Çağ’dan beri siyasi yaşamda bulunmadığı için ivme kazanmıştı (Laurin ve Jens, 1922, s. 62).

Danimarka 1801’de güçlü donanmasını kaybetti. Kopenhag 1807’de bombalandı; ekonomik bir kriz 1813’te birçok şirketin çökmesine yol açtı. Norveç’in bağımsızlığına kavuşmasından sonraki yıl, Danimarka’nın İmparator Napolyon Bonaparte ile ittifakının tüm sonuçlarını görmeye başlamıştı. Böylece, ülkenin nüfusu ve geliri önemli ölçüde düştü. Danimarka’nın Kuzey Atlantik süper gücü konumundan küçük ulus devlet konumuna gerilemesi, 1864’teki İkinci Schleswig Savaşı’nda Prusya ve Avusturya’ya yenilmesiyle doruğa ulaştı. Danimarka halkının bağış desteğiyle savaşta kaybedilen geniş toprak alanlarının olumsuz etkisi ortadan kaldırılmıştı. Bağışlar, Danimarka’nın bağımsızlığını kazanıp demokrasisini kazandığı 1848 Anayasasının getirilmesiyle feshedilmişti. Ancak kadınların 1915’e kadar oy kullanmasına izin verilmedi. Buna rağmen veya belki de kriz nedeniyle, Fransız Devrimi’ni izleyen yıllarda halkın siyasi katılımı gelişti ve özellikle Kopenhag’daki kültürel açıdan elit olarak kabul edilen insanlar iyi koşullarda yaşadı. Bu durum, diğer şeylerin yanı sıra, egemen monarşi tarafından alınan bir dizi önemli karardan kaynaklanmaktaydı.

1754 yılında Danimarka Kraliyet Güzel Sanatlar Akademisi kurulmuş ve 1776 Vatandaşlar Yasası’nın yürürlüğe girmiş, ülkenin eğitim kurumundaki çalışanlar kurumlar da dâhil olmak üzere Danimarkalıydı. Daha önceden bu kurumlarda çalışan Fransız, Alman, İsveçli ve Hollandalı yetkililerin yerini Danimarkalılar almıştı. Danimarkalılar, Danimarka dili, edebiyatı, felsefe, teoloji, müzik, görsel sanatlar ve genel iletişim, yerli Danimarkalı kişilerin başkanlık ettiği kurumlarda yeni bilim dallarının ve mesleklerin tanıtımından memnundu (Novotny, 1960, s. 21).

¹Resmi adıyla Danimarka Krallığı olan Danimarka, İskandinavya’da bir ülke olup İskandinav ülkelerinin en güneyinde, İsveç’in güneybatısı ve Norveç’in güneyinde yer alan ve güneyde Almanya ile sınır komşusu olan egemen bir devlettir. Grönland ve Faroe Adaları, Danimarka Krallığı içinde özerkliğe sahip krallığın bir parçası olarak Danimarka devletinin bir parçasıdır. Danimarka birkaç bölgeyle çevrilidir. Bunlar, Kuzey Denizi Jutland’ın batı, kuzey ve doğu taraflarında Skagerrak ve Kattegat, Danimarka adalarının kuzeyinde ve güneyinde Kattegat ve Baltık Denizidir. Danimarka, Jutland yarımadası ve en büyük adalar olan Zealand, Nørrejylland ve Fyn ile 443 adalar, ve adacıklardan oluşur. Ülke, düz, ekilebilir arazi ve kumlu sahil, alçak rakım ve ılıman iklimi ile karakterizedir. Danimarka, su alanı 700 km² olan toplam 43.094 km² alana sahiptir; Grönland ve Faroe Adaları dâhil toplam alan 2.210.573 km²’dir.

² Hans Christian Ørsted, elektrik akımlarının manyetik alanlar yarattığını keşfeden Danimarkalı bir fizikçi ve kimyagerdi. “Ørsted Yasası” ve ørsted (Oe) adını vermiştir. Danimarka Altın Çağı’nın lideri Ørsted, Hans Christian Andersen’in yakın arkadaşı ve 1853’ten 1854’e kadar Danimarka Başbakanı olarak görev yapan siyasetçi ve hukukçu Anders Sandøe Ørsted’in kardeşiydi.

Danimarka sanatının tarihinde Altın Çağ, ressam Eckersberg'in (1783-1853) Güzel Sanatlar Akademisi profesörü olarak çalışırken manzara resmine özel bir yeni tür olarak odaklanan farklı bir rasyonel estetik oluşturmasıyla doğrudan bağlantılıdır (Boime, 2007, s. 33).

Almanca konuşulan ülkelerde ilginç bir şekilde daha çok manzara resimleri yapılmıştı, ancak öte yandan çağdaş romantik sanatta görkemli, etkili ve muhteşem olanı geliştiren resimlerden farklıydı. Danimarka manzarası, halk kültürünün ideal ruhunu yansıtan bir tür parlak gökyüzü ile muhteşem değil, daha ziyade pitoreskti. Kalabalık şehirlerde yaşayan çağdaş, liberal müşteriler, artık yaşadıkları kırların tasvirlerini takip etmekten çok mutluydular ve aynı zamanda, sanat tarihinde belirtildiği gibi pastoral bir uyum çerçevesinde portrelerini oluşturmak istediler. Almanca'da bu durum "Biedermeier" kelimesi ile belirtiliyordu. Burjuva imparatorluğu ve geç imparatorluk olarak da adlandırılan Biedermeier, 1815-1825'ten 1840-1860'a kadar Orta Avrupa'da edebiyat, müzik, sanat, mimari ve iç tasarımda bir stil dönemi idi. Tarz dönemi İngiltere'deki Kraliyet Dönemi'ne karşılık gelir. Temelde burjuva zevk ve sanat anlayışına uyum gösteren biedermeier, özellikle mobilya ve resim alanında kendisini göstermiştir. Resim alanında burjuva yaşamından sahneler sakın bir atmosfer içerisinde pastel renkler ile aktarılırken, mobilya tasarımında da daha sade ve sağlamlık izlenimi veren bir tasarım için kullanılıyordu. Bu özellikleri ile biedermeier dönemi sanatı, kendisinden ve yaşam biçiminden mutlu bir sınıfın sanatsal üretimini yansıtır. Stil, 1815'ten (Vienna Kongresi) 1848'e kadar Almanya ve Avusturya'da gelişti, ancak İskandinavya'da da zemin kazandı. Tarz, özellikle evin dört duvarı içinde belirli bir gerçekçilik ve küçük burjuva özelliğiyle karakterize edildi. Biedermeier terimi yalnızca bu dönemden sonra ortaya çıkmıştır. Terim, 1850'lerde Almanya'da, Ludwig Eichrodt (1827-1892) ve Adolph Kussmaul (1822-1902) tarafından takma ad altında yayımlanan bir dizi hiciv şiirinden gelmektedir. Bu terim ilk olarak 1855'ten bir şiirde kullanıldı ve 1900 yılı civarında yaygın olarak kullanılmaya başlandı.

Eckersberg'in³ öğrencileri arasında yer alan Christen Købke (1810-1848), Martinus Rørbye (1803-1848), Wilhelm Bendz (1804-1832) ve Constantin Hansen (1804-1880) gibi isimler sanat sahnesinde ayrıcalıklı bir yere sahipken, Christian Albrecht Jensen (1792 -1870), Johan Christian Dahl (1788-1857) ve Dankvart Dreyer'in (1816-1852) kariyerleri daha zor koşullarda ilerliyordu. Etkili ve iyi bir ressam olma fikri, ulusal-liberal sanat tarihçisi Niels Laurits Høyen (1798-1870) tarafından gerçekleştirildi. 1828'de bir incelemesinde modern Danimarka çağdaş sanatının Eckersberg Okulu ile eş anlamlı olduğunu yazdı (Monrad, 2013, s. 10). Profesör Johan Ludwig Lund (1777-1867) öğrencileri Peter Christian Thamsen Skovgaard (1817-1875) ve Johan Thomas Lundbye (1818-1848) ulusal liberal çizgiyi dikkatle takip etmişti. Christoffer Wilhelm Eckersberg'in (1783-1853) tarzı, motif çemberi ve paleti, Avrupa'da Dışavurumculuk ve Kübizm gibi modern avangard akımların ortaya çıkmaya başladığı yüzyılın başından sonra da Güzel Sanatlar Akademisi'nde hâlâ kabul ediliyordu.

Kopenhag Sanat Akademisi'ndeki muhafazakârlık, "Modern Atılım" olarak bilinen geleneğe karşı olumsuz tepkilere ve bağımsız sanat sergileri ve sanat okullarının açılmasına yol açtı (Novak, 2007, s. 63).

³ Christoffer Wilhelm Eckersberg Danimarkalı ressamdır. Schleswig Dükalığı'ndaki Blåkrög'da (günümüzde Danimarka'da Jutland'ın güney kesiminde Aabenraa Belediyesi'nde), ressam ve marangoz Henrik Vilhelm Eckersberg ve Ingeborg Nielsdatter'in oğlu olarak dünyaya geldi. Danimarka Resminin Altın Çağı olarak bilinen sanat döneminin temelini atmaya devam etti ve Danimarka resminin kurucusu olarak anıldı. Eckersberg için bkz.; Royal Museum of Fine Arts, 1984; Nielsen, 1990; Monrad, Holm, Vejlbj, Struck, Svienningsen, Hedin, Jackson, 2015.

Modern yazar ve eleştirmen Georg Brandes (1842-1927) 1871 yılında Danimarka kültür hayatının da bulunan yabancı akımları sanatta sorunların tartışıldığı bir konferansta ele almıştı. Öte yandan, Valdemar Vedel'in Danimarka Altın Çağı hakkındaki tezi, Georg Brandes'e bir yanıt olarak gelmişti. Dönemin Danimarka görsel sanatlarından bahsederken "Danimarka Altın Çağı" terimi yalnızca Danimarka sanat tarihinde kullanılmaktadır diye belirtmişti (Rossel, 1992, s. 43).

1864'teki yenilgiye kadar periyodik olarak bu kelimenin kapsamını belirlemeye çalışmışlardı çünkü yenilgi, aniden sona ermişti. Bu durum bir altın çağın icat edilmesinin gerekli görülmesinin sebebi olarak görülüyordu. "Altın Çağ" terimi, modern Danimarka edebiyatı çalışmalarında nadiren kullanılmaktadır. Edebiyatta Romantizm veya Romantikler hakkında konuşulduğundan bu durum farklılık göstermekteydi. Fakat Danimarka dışındaki bazı literatürde (örneğin, Michelle Facos) "Biedermeier" terimi kullanılıyordu.

Ancak 1800 yılından sonra Danimarka'da manzara resmi uygulanabilir bir sanatsal tür olarak ortaya çıktı. 1840'larda ise en önemli görsel sanat türü haline geldi.

Danimarka Kraliyet Akademisi'ndeki manzara resmine pedagojik ve retorik yaklaşım, şu anda John Gottfried Herder (1744-1803) tarafından önerilen ve takipçileri tarafından geliştirilen manzara estetiği teorisiyle tutarlıydı. Yakın zamana kadar on dokuzuncu yüzyıl Danimarka manzara resmi, sosyolojik, bilimsel veya yapısal eğilimlerin bir karışımı olmaktan çok Romantik bir fenomen olarak hatırlandı (Savedoff, 2000, s. 16).

Bununla birlikte, bu resimler aynı zamanda yükselen politik, teknolojik, bilimsel ve ekonomik moderniteye yönelik popüler bilinçte değişen tutumları da gösteriyordu. Danimarka manzarasının bir zamanlar geçmişin koruyucusu olduğu yerde, on dokuzuncu yüzyılın sonlarında zengin bir geleceğin sembolü haline gelmişti.

Danimarka, bugün Altın Çağ dediğimiz dönemde hem siyasi hem ekonomik hem de kültürel olarak pek çok kriz yaşadı (Crown, 1979, s. 48). Fransız Devrimi, Napolyon Savaşları, 1813 Devletin İflası, 1848 devrimleri ve Birinci Schleswig Savaşı (1848-1850) gibi olayların tümü, bu süre zarfında köklü değişiklikler geçiren Danimarka toplumunu etkiledi. Meydana gelen pek çok değişiklik dönemi dinamik hale getirdi ve sanatçılar, şairler, filozoflar ve düşünürler ülkenin durumunu sürekli olarak yeniden düşünmek zorunda kaldı. Johan Ludvig Heiberg (1854-1928), Hans Lassen Martensen (1808-1884) ve Søren Kierkegaard (1813-1855) da dâhil olmak üzere zamanın en büyük Danimarkalı figürlerinden birkaçı, krizin doğasını anlattı ve çeşitli çözüm önerileri sundu.

Danimarka'da Biedermeier dönemi, Christoffer Wilhelm Eckersberg ve Wilhelm Bendz Christen Købke, Martinus Rørbye Constantin Hansen ve Wilhelm Marstrand (1810-1873) dâhil öğrencilerinin resimlerini kapsayan, ülkede yaratıcı üretimin yapıldığı Danimarka Altın Çağı'na karşılık geliyordu. Bertel Thorvaldsen (1770-1844) tarafından belirlenen örnekten esinlenen Neoklasik heykel buna örnek gösterilebilir. Bu dönem ayrıca Neoklasik tarzda Danimarka mimarisinin gelişimini de gördü. Özellikle Kopenhag, Christian Frederik Hansen (1756-1845) ve Michael Gottlieb Bindesbøll (1800-1856) tarafından tasarlanan binalarla Danimarka yeni bir görünüm kazandı (Fahy, 1991, s. 24).

Resim Sanatında Danimarka'nın Altın Çağı

19. yüzyılın başlarında, Danimarka resminin Altın Çağı, Orta Çağ'dan bu yana ilk kez ayrı bir ulusal üslup olarak ortaya çıkmıştı. Bu dönem, 19. yüzyılın ortalarına kadar sürdü. Danimarka resim sanatı Hollanda Altın Çağı manzara resminden çok etkilenmiştir. Danimarka resim sanatı, yumuşak ama güçlü renk kontrastlarına izin veren kuzey ışığını tasvir eden bir üsluba sahiptir. Sahnelerin işlenmesi tipik olarak gerçekliğin idealize edilmiş bir görüntüsünü

sunar. Ancak iddiasız bir şekilde, gerçekte olduğundan daha gerçekçi görünür. Resimlerde çoğunlukla küçük gruplar halinde betimlenen figürlerle dolu iç mekân sahnelerinde, sanatçının arkadaş çevresine ait mütevazı ev eşyalarına ve mobilyalara da benzer bir yaklaşım yaygındır. Danimarka sanatı ülke dışında çok az görülmüştü; ancak Alman Romantik ressamının Danimarka eğitimli lideri Caspar David Friedrich (1774-1840) Almanya'daki Danimarka etkisinin yaygınlaşmasında etkisi önemliydi.

Paris'te Jacques-Louis David (1748-1825) ile eğitim görmüş olan heykeltıraş Bertel Thorvaldsen'den Neoklasisizmden daha fazla etkilenen Christoffer Wilhelm Eckersberg çok önemli bir figürdü. Eckersberg, 1818'den 1853'e kadar Akademi'de öğretmenlik yaptı, 1827'den 1828'e kadar müdür oldu ve manzara resminin ön plana çıktığı sonraki nesil üzerinde önemli bir etkiye sahipti (Schwartz, 1992, s. 52).

Christoffer Wilhelm Eckersberg (Resim 2), Wilhelm Bendz, Albert Kűchler (1803-1886) (Resim 3), Christen Købke, Vilhelm Kyhn (1819-1903) (Resim 5), Jørgen Roed (1808-1888), Holger Roed (1846-1874), Martinus Rørbye (Resim 1), Constantin Hansen ve Wilhelm Marstrand dâhil olmak üzere dönemin önde gelen sanatçılarının tamamına eğitim vermişti.

Resim 1: Martinus Rørbye, Sanatçının Penceresinden Manzara, 1825, Statens Museum for Kunst, Kopenhag

Resim 2: Christoffer Wilhelm Eckersberg, Kronborg Şatosundan İsveç Sahil Manzarası,1829, Statens Museum for Kunst, Kopenhag

Resim 3: Albert Kuchler, Romalı Köylüleri Küçük Oğulları İçin Şapka Satın Alıyorlar, 1837, Thorvaldsens Museum, Kopenhag

Resim 4: Constantin Hansen, Bir Grup Danimarkalı Sanatçı Roma'da, 1837, Statens Museum for Kunst, Kopenhag

Resim 5: Vilhelm Kyhn, Falsters Sahilinden Görünüm, 1859, Bruun-Rasmussen, Kopenhag

Eckersberg ve öğrencileri Christen Købke ve Constantin Hansen'in çizimleri, alt çizimleri, yağlı boya eskizleri ve bitmiş tablolarının İtalyan çalışmalarını örnek alarak incelemesi (Resim 4), Danimarka Altınçağında dikkat çekici kabul edilmiştir. Danimarka resim sanatındaki yaratıcı sürece ışık tutan bir dizi önemli noktaya işaret etmektedir. 19. yüzyılın ilk yarısında motifin önünde yapılan ön çizimler ve tercihen kompozisyon çizimleri titizlikle kurgulanmış aynı zamanda birçok ayrıntı yeniden üretilmiştir. Bu durum mimari ressamların en çok ilgisini çekerken, bitki örtüsü, kayalar ve taşlar ile manzaradaki figürler daha az önemli kaldı. Süreç sırasında bazı unsurlar değiştirilebiliyordu; fakat sanatçı büyük ölçüde orijinal eğilimlerini tam olarak koruyordu. Bazı durumlarda mimari, formları güçlendirmek ve resimde uyum yaratmak için bilinçli olarak değiştirilmişti. Bu şekilde, İtalyan motiflerinin ilk bakışta gerçekçi görünmelerine rağmen, yine de sanatçılar tarafından ayarlandığını ve hatta manipüle

edildiği fark ediliyordu.

Danimarka Altın Resim Çağı'nın önde gelen sanatçıları arasında, Akademi'nin anatomi dersinden bir sahne olan Ditlev Blunck ve Christen Christensen gibi teknik olarak başarılı birçok sanatçı portresiyle hatırlanan Wilhelm Bendz (1804-1832) ve grup portreleri yer almaktadır.

“Bir Tütün Partisi” ve “Münih'teki Finck's Coffee House'da Akşam Sanatçısı”; edebiyat ve mitolojiye derin ilgi duyan ve İskandinav mitolojisine dayalı ulusal tarihi resim geliştiren ve tarihi The Constitutional Assembly (*Den grundlovgivende Rigsforsamling*) dâhil çok sayıda portre çizen Niels Laurits Høyen'den ilham alan Constantin Hansen (1804-1880) ve Christen Købke (1810-48) gibi sanatçıları İtalya ya da başka ülkelerde tema aramak yerine, kendi ülkelerinin halk yaşamında konu aramaya çağıran milliyetçi bir yaklaşımı savunan sanat tarihçisi Niels Laurits Høyen'den etkilenmiştir (Monrad, 1993, s. 30).

Olağanüstü çeşitlilikte türlerde ustalaştığı ve son derece üretken bir sanatçı olduğu kabul edilen Wilhelm Marstrand, özellikle Danimarka tarihi⁴ ve kültürünün tanıdık özellikleri haline dönüşen bir dizi eseri için hatırlanıyordu. Gençlik zamanları, Roma'da katıldığı farklı şenlikler, gündelik yaşantı halkın ve önemli kişilerin portreleri ve kamusal yaşam; vatandaşların ve yenilikçilerin birçok temsili portreleri; hatta üniversiteler ve monarşi için anıtsal komisyonlar ve Martinus Rørbye, Kopenhag'daki tür resimleriyle, manzaralarıyla ve mimari resimleriyle ve o zamanlar nadiren keşfedilen ülkelere yaptığı seyahatler sırasında yaptığı birçok eskiziyle hatırlandı. Diğer sanatçıları arasında, Christian Albrecht Jensen (1792-1870) neredeyse tamamen portrelerde uzmanlaştı.

Dönemin sonunda, özellikle manzara sanatında resim stili, Danimarkalılar için hayati bir mesele olan, ancak Avrupa'daki çoğu diğerleri için aşikâr bir şekilde aşılması olan Schleswig-Holstein Sorunu'nun politik meselesine takıldı. Ancak, 1870'lerde bir dizi genç sanatçının Akademi'ye karşı geldiği ve Paris'te Gerçekçilik ve İzlenimciliği kucaklayan yeni bir tarzın ortaya çıkmaya başladığı zaman değildi.

⁴ Danimarka tarihi için bkz.; Jespersen, 2011.

Resim 6: Christen Købke, Otoportre, 1833, Statens Museum for Kunst, Kopenhag

Resim 7: Christen Købke, Şatonun Kuzey Kapısı, 1834, Ny Carlsberg Glyptotek, Kopenhag

Resim 8: Christen Købke, Sabah Vakti Kopenhag Dışında Bir Cadde, 1836, Statens Museum for Kunst, Kopenhag

Resim 9: Christen Købke, Sortedami Gölünde Bir Sonbahar Sabahı, Ny Carlsberg Glyptotek, Kopenhag

Resim 10: Christen Købke, Napoli Körfezi, 1843, Toledo Museum Of Art, Ohio

Resim 11: Christen Købke, Manzara Ressamı Frederic Sodrning'in Portresi, The Hirschsprung Collection, Kopenhag

Resim 12: Christen Købke, Fırıncı, 1848 National Gallery, Londra,

Christen Købke

Danimarka'nın Altın Çağı, savaşlar, yangınlar, çeşitli salgın hastalıkların baş gösterdiği dönemlere denk gelmişti. Bu çeşitli felaketlerin başladığı, geliştiği ve en sonunda bittiği ancak oluşturduğu toplumsal etkiler nedeniyle Altın Çağ denen dönemin gelişmesine sebep olmuştu.

Dönem yaklaşık olarak 1815-1850 yıllarını, yani Napolyon Savaşlarının sonundan Birinci Schleswig Savaşı'nın ortasına kadar olan yılları kapsamaktadır (Nielson, 1995, s. 15).

İlk ayaklanmalar, Kopenhag'ın 1807'de 126 İngiliz savaş gemisinin bombardımanıya harap olduğunu görmesiyle başlamıştı. Daha sonra ise, 1813'te Danimarka'da devlet iflası ilan edilmişti. Ardından Norveç bölgesi 1814'te İsveç'e devredildi. Bu dönemde monarşinin ve ulusun yeniden şekillendiğini görmüştü.

Bununla birlikte, tüm yukarıda kısaca bahsedilen durumlar yaşanırken aradaki yıllarda, olağanüstü bir kültürel yetenekler ortaya çıktı. Bunlar, fabl ustası Hans Christian Andersen (1805-1875), filozof Soren Kierkegaard (1813, 1855) ve elektromanyetizmin öncüsü Hans Christian Orsted'in olduğu yıllardı. Bir öğretmen olarak Kopenhag'ı kuzey Avrupa sanatının merkezi yapan heykeltıraş Bertel Thorvaldsen ve ressam Christoffer Wilhelm Eckersberg ile de Danimarka'da bir sanat ve kültür patlaması yaşandı (Stewart, 2015, s. 38)

Çağın en ayırt edici yeteneklerinden biri, Danimarka dışında çok az bilinen ve zamanla milli ressam olan Christian Købke'ydi. Christen Købke, Danimarka Altın Çağı'nın gösterişsiz, samimi refahını örnekleyen bir sanatçıydı; gerçekten de kendi yaşamı oldukça sakin ve gözlerden uzaktı (Baetjer, 1995, s. 29).

Çalışmalarında adeta kendi iç dünyasını gördükleri aracılığıyla yansıtıyor gibiydi. Købke 1810-1848 yılları arasında yaşamış ve 37 yaşında zatürreden ölmüş genç bir ressamdı. Yaşarken çalışmalarıyla hiç meşhur olmamıştı. Ancak ölümünden sonra ışığı kullanımındaki ustalığı onun ölümünden sonra Danimarka resim sanatında milli bir ressama dönüştürmüştü. Çalışmalarında görünüşte önceden belirlenmiş bir temizlik ve netlik göze çarpmaktadır. Doğduğu ve yaşadığı yerleri, gördüğü tanıdığı insanların resimlerini yapmış (Resim 12) ve sahnelerine oldukça gerçekçi bir görünüm kazandırmıştır. Yapmış olduğu resimlerde sanatçı arkadaşları (Resim 11), ailesinin üyeleri de yer almaktadır. Çalışmalarında kendi dünyasının da düzenli izleri vardır (Resim 6). Købke'nin çalışmaları neredeyse tamamen Kopenhag ve çevresinin resimlerinden (Resim 7, 8, 9, 13, 14), küçük arkadaş ve aile portrelerinden ve 1838'de Danimarka'dan ilk ve sadece bir kereliğine ayrıldığında yaptığı, İtalyan sahnelerinden (Resim 10) oluşur. Eserleri incelenirken adeta Danimarka sokaklarında o dönemlerde izleyiciler kendilerini yürürken hissederler. Gerçekçi bir etki oluşturma ustası olarak resimleri izleyiciyi karşılamaktadır.

Christen Købke bir İskandinav ülkesi olan Danimarka'nın Kopenhag şehrinde doğmuştur. Annesi Cecilia Margrete Petersen (1778-1867) babası ise Peter Berendt Købke'dir (1771-1843).

Ailesinin 11 çocuğundan biri olan Købke, Kopenhag'ın bir köşesinde askeri bir kampta 18 yıl yaşadı. Babası oradaki ordunun fırıncısı olarak çalışıyordu. Buradaki kamptaki görmüş olduğu kuleler, geçitler ve köprüler sanatının temellerini oluşturan temalar arasında bulunuyordu. Købke, 11 yaşında zatürreeye ve iltihaplı romatizmaya bağlı olarak ateşli bir nöbet geçirmiş ve sonunda yatağa bağlı olarak uzun süre yaşamaya mecbur kalmıştı. Hastalığını yenip iyileştikten sonra çalışmaları nedeniyle Danimarka Kraliyet Akademisi'ne⁵ kabul edildi.

⁵ Kopenhag'daki Danimarka Kraliyet Portre, Heykel ve Mimarlık Akademisi 31 Mart 1754'te açıldı ve 31. doğum gününde Kral V. Frederik'e hediye olarak verildi. Adı 1771'de Danimarka Kraliyet Resim, Heykel ve Mimarlık Akademisi olarak değiştirildi. Aynı etkinlikte Johann Friedrich Struensee, akademide zanaatçı çıraqları bu fikri geliştirmek için çizimde ek dersler almaya teşvik etmek için yeni bir program başlattı. 1795 Büyük Yangından kaynaklanan bina patlaması bu girişimden büyük fayda sağladı. 1814'te isim tekrar değiştirildi, bu kez Danimarka Kraliyet Güzel Sanatlar Akademisi olarak. Hala Kopenhag'daki Kongens Nytorv'da bulunan orijinal binası Charlottenborg Sarayı'nda yer almaktadır. Mimarlık Okulu, 1996'dan beri Holmen'deki eski deniz binalarında yer almaktadır. Akademi, benzer programlar sunan Jutland Sanat Akademisi ve Funen Sanat Akademisi'nden daha

Akademi’de Danimarka’nın en önemli ressamı olarak kabul edilen Ünlü ressam Eckersberg tarafından kendisine verilen eğitimi ve ustasının ona verdiği tavsiyesi “Dilediğiniz şeyin resmini yapıp gerçeği olduğu gibi yansıtın” tavsiyesini resimlerinde her zaman uygulamıştır. Købke 1837 yılında Kopenhag’da yine kendisi gibi Kopenhag doğumlu Susanne Cecilie ile evlendi (Nielsen ve Monrad, 1996, s. 75).

Købke’nin ilk yılları, Avrupa Romantizminin zirvede olduğu dönemlere denk geliyordu ancak kendisi Romantizmi görmemezlikten gelerek kendi özgün tarzını geliştirmeye çalışıyordu. Resimlerine bakıldığında bilinçaltına keşiflere, duygusal açıdan yoğun edebiyat yorumlarına, vahşi doğaya ve ölüme odaklaştığını söylemek oldukça güç durmaktadır. Købke, ülkesi Danimarka’nın dışında pek tanınmamaktadır (Berman, 2010, s. 43).

Kariyeri hiçbir zaman gerçekten yükselip bir gelişme göstermemiştir, çünkü çok genç bir yaşta, 38 yaşında öldü. Resimlerinin konularını gündelik hayatın sahnelerinden seçiyordu ve resimlerdeki insanların tüm resimlerinde olduğu gibi aralarında dramatik veya çarpıcı hiçbir şey yoktu. Sonraları son on yıl içinde birden oldukça popüler hale gelmeye başladı. Bunun bir nedeni, kuzey iklimlerini karakterize eden değişken ışık konusundaki ustalığıdır. Kuzey Avrupa’daki bir başka mükemmel eser olan “Baltic Light”ı süsleyen aynı durum benzer bir açık hava yansıtımına sahiptir. Diğer bir neden ise, kişinin neredeyse resimlerine girip caddeden aşağı yürüyebileceği, tepeye tırmanabileceği ya da satıcıdan bir puro bile alabileceği duygusunun çalışmalarında verilmiş olmasıdır. Çalışmalarında gösterilen yerler hoş görünerek, insanlarda onlara yaklaşılabilir izlenimi vermektedir. İnsanlar ve sahneler günümüz insanlarından çok farklı değildir. Eserleri yalnızca manzaralardan oluşmuyordu. Resim. Portreler, iç mimari çalışmaları gibi değişik pek çok çalışmaya imza atmıştır.

Ülkesi Danimarka’nın dışında pek tanınmayan bir ressam olarak kabul edilen Christen Købke, çağdaş Soren Kierkegaard gibi, resimlerinde aktardığı şeylerin olduğu gibi yalın anlık görüntülerine yansıtıma alışmıştır.

Çalışmalarındaki günlük yaşamın mücevher benzeri, gerçekçi sahneleri izleyiciye adeta bir terapiyle iyileştirici bir berraklık sunmaktadır. Retorik olmadan, romantik manzaraları hava, ışık ve renk geçişleri, Caspar David Friedrich’in teatral sahnelerini hatırlatmaktadır. Købke’nin çarpıcı portrelerinin konuları, 19. yüzyıl kurgusundan çıkmış gibi durmaktadır. Detaycılığı, onu Hollandalı ustaların, daha sonra Edgar Degas (1834-1917) ve Georges Seurat’ın (1859-1891) dilini akıcı bir şekilde bir resim içindeki yerini bir analisti olarak ortaya koymaktadır.

Danimarka, Avrupa’da 16., 17. ve 18. yüzyıl boyunca sanatın gelişmesinde büyük rol oynamıştır. Danimarka kültürü, Hollandalılarınkine oldukça benzerdi. Danimarka sanat tarihinde önemli çalışmaları üreten Fransız ve İtalyan atölyeleriyle aynı düzeyde okullardan ortaya çıkan bazı şaşırtıcı yeteneklerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Ama Købke’nin temel karakteristik özelliği sıklıkla kullandığı sıcaklık ve huzurdur. Başka bir sanatçı bu kavramları planlı bir başlıkla vermiş olabilir, fakat Købke tipik olarak mütevazı ve spesifiktir; “Nørrebro’da Kopenhag Dışında Bir Banliyöde Dosserringenden Sortedam Göl Manzarası” isimli çalışması buna örnek gösterilebilir (Resim 13). Göl Nørrebro’ya bakmaktadır. İzleyici bu resime baktığında o noktaya giden yolu bulabilir, ama tam kaynağı bulamaz. Resmin getirdiği duyguların, tıpkı nefesle tutulan sakinlik, yükselme,

rüyada gibi olma arzusu, resmin sizi götürdüğü yerde o anda anlık olarak verilmektedir.

Resim 13: Christen Købke, Kopenhag Dışında Bir Banliyöde Dosseringen'den Sortedam Göl Manzarası, 1838, Statens Museum for Kunst, Kopenhag

Købke bir fırıncının oğluydu. Danimarka'nın dışına, o dönem ressamlar arasında popüler bir yer olan İtalya'ya gitmek için çıkmıştı. Kale denilen burç içindeki babasının dükkânında çalışırken insanları ve yerleri de görerek resimlerinde ihtiyacı olan tüm konulara sahipti. Çalışmalarında insanlar hemen hemen her yerde o anlık resmin içindedir. Yürüyen küçük figürler kimi zaman yüksek ağaçlar arasında kimi zaman da nehirler arasında kürek çekerken; bazen bir çocuk balık tutarken bazen de köprüde yaşlı bir denizci diğerine puro satarken temsil edilmiştir. Her bir sahne derinden insancılaştırılmıştır. Çalışmaları arsında en etkili olarak kabul edilen resmi, "Frederiksborg Kalesi"dir (Resim 14). Özellikle kalenin çatı sırtı her şeyden tamamen ayrı, çarpıcı bir soyut tasarım çalışması olarak kabul edilmektedir. Çünkü Købke, manzarayı şaşırtmak için çatılardan yararlanmıştır. Burada izleyiciyi karanlık bir sırt, soğuk mavi suyun dar şeridi, ardında ise hareketsiz bir alanın altında bu yatay çizgileri her zamankinden daha puslu şeritler halinde tekrarlayan manzara karşılamaktadır. Resmin neredeyse tamamını gökyüzü doldurur. Geometrik yapısı, ton, renk ve daha fazlasıyla sessizce sanatının tüm detaylarını göstermektedir. Eserleri çoğunlukla Ny Carlsberg Glyptotek ve Statens Museum for Kunst gibi müzelerde bulunmaktadır. Købke'nin resimlerinin bulunduğu müzeler sadece bunlarla sınırlı değildir.

Resim 14: Christen Købke, Akşam Vakti Jægerbakken'den Fredericksborg Sarayı, 1835, Hirschsprung Collection, Kopenhag

Sonuç

“Danimarka Altın Çağı”, 19. yüzyılın ilk yarısında entelektüel, bilimsel ve kültürel başarıların çeşitliliğini tanımlamaktadır. Napolyon Savaşları'nın felaketle sonuçlanan sonucunun ardından, iflas ilan edildiğinde, Danimarka dikkate değer bir kültürel rönesansı gerçekleştirmiş ve tarihinde eşi benzeri olmayan yaratıcı, yenilikçi bir enerji göstererek Hans Christian Andersen ve Søren Kierkegaard gibi büyük yetenekler üretmiştir. Savaşın ve ekonomik sıkıntılardan sonra Kopenhag'ın yeniden inşası başlarken, milliyetçilik kavramının yeniden canlanması sosyal ve politik yaşantıyı etkilemiştir. Görsel sanatlarda Altın Çağ Dönemi, ortaya çıkan Kopenhag burjuvazisinin yaşam tarzlarını benimseyen ve destekleyen portreler, kentsel sahneler ve manzaralar için bir zevk ortaya koymasıyla barışçıl ve düzenli bir toplumun tanımlayıcı imgelerini üretmişti. Sanatçılar, bu önemli dönemde toplumun özünü özetleyerek, kendi topraklarının insanlarına, gelenek ve göreneklerine dikkatlerini verdiler. “Altın Çağ” terimi, dönemin kültürel başarısının yoğunluğunu tanımlamak için elli yıl sonrasına kadar hiç kullanılmamıştı. Bu durum bazı açılardan kendi imajıyla büyülenmiş, ilginç bir şekilde sınırlı bir fenomen olarak görülebilir. Ancak milliyetçilik kavramına olan vurgusu, günlük yaşama, Danimarka halkının kişisel deneyimlerinin ve sanatçıların kendilerine son derece önemli bir katkı sağlamıştı.

19. yüzyılın başlarında, Danimarka Resminin Altın Çağı, Orta Çağ'dan bu yana ilk kez ayrı bir “ulusal üslup” oluşturmak için ortaya çıktı; dönem, 19. yüzyılın ortalarına kadar sürdü. Hollanda Altın Çağı resminden, özellikle manzara resminden ve yumuşak ama güçlü renk kontrastlarına izin veren kuzey ışığını tasvir eden bir üslubu vardır. Sahnelerin işlenmesi tipik olarak gerçekliğin idealize edilmiş bir versiyonudur, ancak iddiasız bir şekilde, gerçekte olduğundan daha gerçekçi görünür. Genellikle küçük portre grupları olan iç sahneler de, genellikle sanatçının arkadaş çevresine ait mütevazı ev eşyalarına ve mobilyalara benzer bir muamele ile yaygındır. Küçük Danimarka sanatı ülke dışında görüldü (aslında o güne kadar orada kalıyor) ve Alman Romantizminin Danimarka eğitimli lideri Caspar David Friedrich, Almanya'daki etkisini yaymada önemliydi.

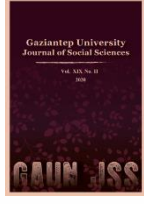
Købke zamanla yaptığı resimlerle büyük başarılar elde etti. Başarıları özellikle Danimarka çevresindeki çeşitli sergilerde belirgindir.

Christen Købke, ünü ölümünden sonra artan sanatçı grubuna aittir. O zamana kadar Eckersberg tarafından oluşturulan bir geleneğe göre resim sanatını geliştiren birçok genç ressamdan biri olarak kabul ediliyordu. Gelecek nesil, onu 19. yüzyılın ilk yarısında Avrupa manzara resminde özel bir yetenek olarak görmüş ve yabancı müzeler ile koleksiyonerler onun eserlerine ilgi göstermeye başlamıştır. Eskizleri, renkleri ve ışık işlemleri nedeniyle Danimarka resim sanatında izlenimciliğin öncüsü olarak kabul edilmiştir. Bununla birlikte, sanatçıların eskiz düzleminde dış mekân resmini geliştirdiği ve daha sonra stüdyoda son resmi gerçekleştirdiği çağdaş bir Avrupa akımına ait oldukları unutulmamalıdır. Christen Købke araştırmamızda kullanılan resimleriyle döneme ait giysiler, günlük yaşantı, flora ve fauna hakkında bilgi sahibi olunmuştur. Eserlerinde oldukça dikkat çekici gerçekçi renkler ve ışıklar kullanmış; çalışmalarını günün değişik saatlerindeki yansımalarına göre çoğunlukla açık alanda yapmıştır. Eskiz çalışmalarında canlılığı ve gerçekçiliği nasıl koruyacağını anlamış ve aynı zamanda net bir kompozisyonla motifi sıkılaştırmıştır. Çalışmaları anlık görüntülerin ölümsüzleştirdiği fotoğraflar gibidir. Doğaya dair izlenimlerini tuvale aktarma ve motifi parlak bir renk ve net bir ışıkla donatma becerisiyle haklı bir üne kavuşmuştur. Kendisinden sonra yetişecek olan sayısız ressamın eserleriyle rehber olmuştur.

Kaynakça

- Baetjer, K. (1995). *European Paintings in The Metropolitan Museum of Art by Artists Born Before 1865 A Summary Catalogue*. New York: MET Publications.
- Boime, A. (2007). *Art in an Age of Civil Struggle, 1848-1871*. Chicago&London: University of Chicago Press.
- Fahy, E. (1991) Selected Acquisitions of European Paintings at the Metropolitan Museum of Art, 1987–1991. *Burlington Magazine* 133 (November 1991). 807.
- Grundtvig, N. F. S. (2008). *A Life Recalled: An Anthology of Biographical Source-Texts*. Aarhus University Press.
- Jespersen, K. J. V. (2004). *A History of Denmark*. Londra: Palgrave Macmillan.
- Laurin, C. ve Jens, T. (1922). *Scandinavian Art*. Ayer Co. Publications.
- Monrad K. (1993). *The Golden Age of Danish Painting. Exhibition Catalogue*. New York: Los Angeles County Museum of Art.
- Monrad K. (1994). Collections Abroad. *The Golden Age of Danish Painting*. Copenhagen.
- Monrad, K., Holm, H., Vejlbj, A. S., Struck, N., Svienningsen, J., Hedin, G., Jackson, D. (2015). *Christoffer Wilhelm Eckersberg*. Copenhagen: Statens Museum for Kunst.
- Myers, B. S. (1979). *Encyclopedia of Painting: Painters and Painting of the World from Prehistoric Times to the Present Day*. Crown.
- Nielsen, M. (1990). *The Classical Heritage in Nordic Art And Architecture: Acts Of The Seminar Held At The University Of Copenhagen 1st-3rd November 1988*. Copenhagen: Museum Tusulanum Press.
- Nørregård-Nielsen, H. E. ve Monrad, K. (ed.). (1996). *Christen Købke, 1810–1848 Exhibition Catalogue*. Copenhagen: Statens Museum for Kunst.
- Novak, B. *Nature and Culture: American Landscape and Painting, 1825-1875*. New York, Oxford: Oxford University Press.
- Novotny, F. (1960). *Painting and Sculpture in Europe, 1780 to 1880*. Yale University Press.
- Rossel, S. H. (1992). *A History of Danish Literature*. Lincoln&London: University of Nebraska Press.
- Royal Museum of Fine Arts. (1984). *C. W. Eckersberg and His Pupils*. Copenhagen.
- Savedoff, B. E. (2000). *Transforming Images How Photography Complicates the Picture*. Ithaca&London: Cornell University Press.
- Schwartz, S. (1992). *Christen Købke*. New York.
- Statens Museum for Kunst. (1994). *Danish Golden Age Painting - The American Exhibition. Exhibition Brochure*. Copenhagen.

Stewart, J. (2015). *The Cultural Crisis of the Danis Golden Age: Heiberg, Martensen, and Kierkegaard*. Copenhagen: Museum Tusulanum Press.

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Modernleşme ve Müzik¹

Modernization and Music from Ottoman to the Republic

Yunus Akif ÇELİKEL^{a*} Muhammet Murat ÖZKUL^b

^a Öğretim Görevlisi, Adıyaman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu, Adıyaman / TÜRKİYE

ORCID: 0000-0001-5889-6119

^b Doktor Öğretim Üyesi, Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü, Bursa / TÜRKİYE

ORCID: 0000-0002-3428-1635

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 13 Ocak 2021

Kabul tarihi: 1 Nisan 2021

Anahtar Kelimeler:

Müzik,
Modernleşme,
Tanzimat,
Cumhuriyet

ARTICLE INFO

Article History:

Received January 13, 2020

Accepted April 1, 2021

Keywords:

Music,
Modernization,
Tanzimat,
Republic

ÖZ

Sanat dalları arasında kendine has felsefi temeli, metodolojisi ve dili olan müzik, kendini var eden parametrelerle birlikte toplumla iç içe geçen bir yapıya sahip olmuştur. Toplumdan kopuk olmayışı ve kültürel bir altyapıya bağlı olarak gelişmesi, müziği tarihsel sürecin içine dâhil etmiş ve siyaset gibi mecralarla dahi ilişki kurulmasına sebebiyet vermiştir. Dolayısıyla müzik, toplumdan bağımsız düşünilemeyen ve toplumsal etkileşim ağlarının tümüyle bağ kurmuş bir sanattır.

Müziğin bu özelliği Türkiye tarihi açısından incelendiğinde en ilgi çekici vakalardan biri modernleşme sürecinde gerçekleşmiştir. Türkiye'nin modernleşme aşamalarına bakıldığında Tanzimat ile başlayan ve Cumhuriyet'in ilk yıllarını kapsayan uzun sürecin içinde siyasal, toplumsal ve kültürel değişimlerin yaşandığı görülmektedir. Bu değişimlerin içinde müziksel birtakım değişim çabaları da gözlenmekte ve toplum içinde etkili bir alan olan müziğin modernleşme sürecinde öncelikli bir unsur olduğu görülmektedir.

Bu çalışmanın amacı, Tanzimat döneminden başlayarak Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde de etkisini sürdüren modernleşme sürecinde müziğin siyasal bağlarını ve yaşanan değişimleri keşfetmek, aynı zamanda müziğin toplumsal yönlendiriciliğini de bu tarihsel süreç içerisinde aktarmaya çalışmaktır.

ABSTRACT

Music, which has a peculiar basis, methodology and language of its own among branches of art, has had a structure intertwining with the society along with the parameters that brings it into existence. That it is not disconnected from the society and develops depending on a cultural basis, have included music in the historical process and caused it to be associated with even fields such as politics. Consequently, music is a form of art which cannot be considered separately from the society and has established a bond with all social interaction networks.

When this characteristic of music is analysed in terms of the history of Turkey, it is seen that one of the most intriguing cases took place during the process of modernization. Having a look at the modernization phases of Turkey, political, social and cultural changes can be observed to take place within the long period including the first years of the Republic. A number of attempts for musical change are also observed among these changes; and it is detected that music, which is an influential field in the society, was a prioritized element during the process of modernization.

The purpose of this study is to explore the political bonds of and changes in music during the process of modernization which started with the Tanzimat era and maintained its effect during the first periods of the Republic; and at the same time, to try to convey the socially manipulative feature of music within this historical process.

¹ Bu makale, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından kabul edilen "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Modernleşme, Müzik ve Siyaset İlişkileri" adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

EXTENDED ABSTRACT

Society is in endless change due to complex forms of interaction and continuity. Social change; it changes in some or all of society. Change is a reality that is in every society. Change can be natural or mandatory, slow or fast, as well as the consequences can be positive or negative. For this reason, change has attracted attention in social science such as sociology and has often been the subject of research. Because observing all the changes in society is an important way to understand the course of that society. For example, when researching today's Turkish society, it is important to look at the modernization period, which has an important place in the process of change. When looking at both Western societies and non-Western societies, bilateral political relations trigger a constant change and this change is not natural in some cases. The lack of social change in natural development corresponds to an artificial synthesis for that society and is to try to establish a system that does not get back on track. Especially from Turkey's point of view, similar examples can be revealed in terms of recent history.

Modernity is the new way of life that emerges as a result of events such as scientific developments in the West, the realization of Renaissance and Reformation, the formation of the bourgeois class, the development of capitalism, the realization of industrialization. Modernization is the example of societies outside the West that follow and follow the developments in the West. In modernization, areas such as culture, political structure, economy and legal structure of societies are changing. Modernization began in the Ottoman Empire and continued during the republican period.

During the Tanzimat period, modernization was carried out in order to restore the country's former power. In the Republican period, it is seen that the break from the past heritage and Westernization becoming important. Therefore, music has also been affected by this process. Processes such as the awarding of Western music in schools and the move away from traditional music, the banning of traditional music on radio, the encouragement of Western music in the media were experienced during this period. But traditional music has protected itself in public. Society has not embraced Western music and has preserved music that belongs to its own culture. As a result, the policies of change related to traditional music did not work.

The main objective of this study is to convey the new quality of the modernization movement, which officially began with the Tanzimat period, with the Republic and the reflections of the political moves made on music. In Turkey's modernization process, the arrangements to try to change the music depending on the conditions of the period and to gain the legitimacy of this situation were seen as the main problem. If expressed in a single sentence, the effort of modernization, which started with Tanzimat and lasted until the early days of the Republic, to create unnecessary changes for some political purposes and its reflections on music constituted the main problem of the study. In addition, different results of modernization in the West and Turkey were examined. In addition, advocacy and critical considerations about modernization in Turkey have been included.

In this study, the connection of a historical event to music is examined. Therefore, the basic texts of the period in the historical and sociological field were examined and the studies written from the past to the present were examined. The modernization process in Turkey has been the subject of many theses and books in social science. Within the studies that convey musical changes in the modernization process, it is seen that the subject is generally discussed in the context of music science. The aim of this study is to convey the situations faced by music in the modernization process and to evaluate the period through music by basing the functioning of the process in a sociological context. From this point of view, it is thought that it is important to contribute to this study in terms of stating a sociological view of music and modernization and trying to understand the impact of the modernization process in music.

As a result of the screening of the relevant literature, it is accepted that the modernization movement in Turkey began with the Tanzimat movement in general and lost its former influence with the transition of the Republican period to multiparty life. Therefore, changes in music show its intensity between these periods. In this study, cases and situations in these two periods were examined.

The result of this study showed that modernization in Turkey is twofold. Firstly, modernization in Turkey began during the Tanzimat period and the changes made were adopted in many ways. Secondly, cultural changes in general have not been adopted by society. One example of this situation is music. Traditional music adopted by society has been preserved and Western music has not been adopted. Society has been selective in modernization. Society has taken some changes and has been protective of changes in important areas such as culture. Music, on the other hand, is in the field protected by society.

Giriş

Toplumsal yaşam, içinde barındırdığı unsurlarla birlikte sürekli değişim ve devamlılık içindedir. Bu bakımdan toplumun dinamik bir yapıya sahip olduğunu söylemek mümkündür. Toplumun dinamik yapısının içinde bir unsur olarak müzik, sesi estetik yolla aktarma özelliğine sahip bir dili olan ve birtakım toplumsal özellikleri içinde barındıran sanat dalıdır. Gündelik yaşam içinde müziğin toplumla iç içe olması, toplumun tüm unsurlarıyla etkileşim ağı oluşturmasını sağlamış ve yaşamın her yerinde müziğin görülmesinde etkili olmuştur.

Müzik toplumun işleyişinde sürekli varlığını gösteren ve toplumu etkileyebilme potansiyeline sahip bir sanattır, bu nedenle tarihsel süreç içinde çeşitli vakalarda da yer almaktadır. Nitekim Türkiye tarihi açısından incelendiğinde müziğin gelenek içinde önemli bir yeri vardır. Özellikle sözlü iletişimin önem arz ettiği bir yapıda gelişen kültürün nesilden nesle aktarımı esnasında müziğin hayati bir değere sahip olduğu görülmüştür. Aynı zamanda siyasetle ilişkili olan müziğin tarihteki modernleşme hareketiyle de doğrudan bağı olmuştur.

Toplumsal yaşamda sıkça karşılaşılan bir kavram olarak modernleşme uzun bir süreci temsil eder. Bu sürecin kavramsal boyutuna atf yapan modernlik ise zaman içinde anlam kaymalarına uğramış olsa da ekseriyetle *yeni* olanı kapsar. Temel anlamıyla “Batılı” olmayı da içine alan modernleşme kavramı ülkelerin siyasi ve toplumsal yapısını değiştirmekle beraber kendine has bir tarih ve dünya açıklaması oluşturmayı hedefler. Dolayısıyla modernleşmeyi veyahut modernliği anlayabilmek için onun alt kavramlarını ve tarihsel değişimini kavrayabilmek gerekmektedir.

Günümüzde modernliği anlayabilmek için Batı toplumları hakkında bilgi sahibi olmak lüzumludur. Modernliğin doğuşunu tecrübe eden bir medeniyet olarak Batı, tarihsel süreç içinde incelendiğinde 18. yüzyıldan itibaren siyasi ve iktisadi olarak önemli değişiklikler yaşamıştır. Bu değişikliklerin sonucu olarak sosyal hayatta birtakım dönüşümler meydana gelmekle birlikte düşünce açısından yeni bir fikrî alan oluşmuştur. Bilimsel olanın önem kazanması ve dini/siyasi otoriteye karşı düşüncelerin değişmesi, kapitalist üretimin topluma yayılmasıyla beraber üretim ilişkilerinde devrim yaşanması ve milliyetçilik anlayışının sonucunda ulus-devletlerin oluşması gibi vakıalar modernliğin temel parametrelerini oluşturmaktadır. Değişen toplum yapısı kendi özgünlüğünü içinde barındırmış ve gözle görülür gelişmeler de kendi dışındaki toplumlara model olma yolunu açmıştır. Ancak bu model olmanın zamanla sömürgecilik gibi belli karşılıkları olmuş ve birçok ülke Batıdaki gelişmelerden olumlu/olumsuz etkilenmiştir.

Osmanlı Devleti'nin Batıyla ilişkisi, bulunduğu coğrafi konum nedeniyle canlı bir şekilde ilerlemiştir. Ancak askeri galibiyetlerin olduğu ve sözünün geçtiği günlerin sona ermesiyle beraber Batıya karşı algılar değişmiş ve yeniden eski güce kavuşma amacıyla değişikliklere gidilmiştir. Tanzimat'la başlayan ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında da etkisini gösteren bu değişimde ilk zamanlar sadece teknik bilgiyi alma amacı güdülürken zamanla kültürel unsurlar da dâhil olmak üzere süreç birçok kurumu yenilemeye doğru evrilmiştir. Askerî, siyasi ve toplumsal alanda yapılmaya çalışılan değişikliklerin birçoğu işlev kazansa da tam olarak topluma adapte edilemeyen unsurlar da olmuştur. Bu unsurlardan biri olan müzik, kendine özgü nitelikler barındıran bir sanattır. Bu niteliklere sahip olması ve insanın yaşamıyla iç içe olması onun toplumla da doğrudan bağdaştırılmasını kolaylaştırmaktadır. Bu nedenle Türkiye'nin modernleşme sürecinde müziğin değişen diğer unsurlara nazaran belirli farklılıkları olmuştur. Bunların arasında toplumun kültürüyle uzun bir geçmişe sahip olması, gündelik hayatla iç içe olması ve toplumla öz bir bağ kurması gösterilebilir. Dolayısıyla bu çalışmada temel amaç, Tanzimat'la beraber resmi olarak başlayan modernleşme hareketinin

Cumhuriyet’le birlikte yeni bir nitelik kazanmasını ve yapılan politik hamlelerin müziğe yansımalarını anlamaya ve aktarmaya çalışmaktır.

Batı Modernliği ve Türkiye’deki Yansımaları

Gündelik yaşamda sıkça kullanılan kavramlardan biri modern kavramıdır. Temel olarak *şimdi* anlamına gelen modernite veya modernlik, yenilik durumunu ifade eder. Bu yönüyle modernlik daima kendi çağımızdakinden daha ötede bir anlam taşımıştır ve yeni bir tarzı, zihniyeti, üslubu temsil etmiştir. Dolayısıyla modernlik, zaman içinde herhangi bir şimdije özgü olarak kalmaz (Aydın, 2014). Her ne kadar olumlu veya olumsuz değerlendirilse de gündelik yaşamda ve kültürde güncel uygun her tutum modern anlamı kazanmaktadır (Jeanniere, 1993). Kavramsal olarak modern, güncel ve sürekli yeni olana atıf yapmakta, böylece sürekli yenilenen dünya içinde tükenmez bir kavram olarak varlığını devam ettirmektedir.

Modernleşme ise teknik anlamda Batı dışı toplumların, gelişmiş Batı ülkelerinin ulaştıkları teknik, kültürel vb. birikimi elde edinme süreçlerini anlatmaktadır (Aydın, 2014). Dolayısıyla modernleşme, Batı modernitesinin altyapısından meydana gelmektedir. Temel olarak endüstrileşmeyi, kapitalist pazarın sistemleşme sürecini, bilimsel devrimi, teknolojik ilerlemeyi ve ulus-devletin gelişimini kapsamaktadır (Çiğdem, 1997). Bu kavramları kapsamasının nedeni dönemin şartlarına bağlı olarak politik, ekonomik ve askerî anlamdaki gücün kazanımının bu unsurlar ölçütünde olmasıdır. Dünyada etkin bir role sahip olmak için birtakım unsurların gelişmiş olması gerekmektedir, dönemin şartlarına bağlı olarak gelişmişliğin parametreleri de teknoloji, bilim, ulus gibi unsurlardan geçmektedir.

Batı dünyasında Ortaçağ’ın sona ermesi ticaret ve endüstri merkezlerinin meydana geldiği, kırdan kente göçlerin olduğu, feodal örgütlerin uygulamalarının bozulduğu bir döneme rastlar. Kentli ve işçi sınıflarının oluşması, bilimsel ve sanatsal gelişmeler ilerlemeyi sağlamıştır. Sonuç olarak Ortaçağ’a yön veren değerlerin zıddında gelişmeler yaşanmıştır. Bu başarı gözle görülür ve kabul edilebilir bir vaziyet aldığına Doğu ülkelerinde de benzer gelişmeler hedef alınmıştır. Ancak Batı ülkeleri değişimi yaşarken yabancı bir uygarlık veya kültürün baskısı altında kalmamıştır. Aynı zamanda Batıdaki değişim birdenbire ve toptan olmamıştır (Berkes, 1985). Bu yönleriyle bir örnek teşkil eden Osmanlı modernleşmesi, Batıya karşı yenilgilerini ve geri kalmışlığını fark ederek yenilenme çabasına girmiş, böylece modernleşme süreci net bir şekilde devlet politikası hâline gelmiştir.

Osmanlı toplumunda değişimin gerekliliği düşüncesi savaşlarda Batıya karşı yenilgilerin yaşanmasından sonra ortaya çıkmıştır. Fakat tek etken savaşlardaki yenilgiler değildir. Akşin’e göre (2001), Batıların yeni kıtayı keşfetmesiyle beraber altın rezervlerinin bulunması ve Osmanlı parasının değerindeki düşüş, yeni ticaret yollarının bulunması sonucu İpek yolunun değer yitirmesi, nüfus artışı, milletler içinde isyanların oluşması, tüfeğin gelişmesi ve teknolojik yetersizliklerin artması ile fetihlerin azalması Osmanlı Devleti’nde yaşanan problemlere karşı çözüm arayışına yol açmıştır. Bu çözüm arayışı ve değişim isteği III. Selim ve II. Mahmut’la ortaya çıkmış ve Tanzimat hareketiyle resmî bir kimlik kazanmıştır.

Genel tanım olarak Tanzimat, temel yapısı bozulmuş olan Osmanlı Devleti’nin yeni bir sistemle güçlenip saldırıya geçen Batının üstünlüğüne karşı yenilenme girişiminin resmî göstergesidir (İnalık, 2016, s. 13). Tanzimat fermanının içeriğinde 150 yıllık bir gerilemeden bahsedilmiştir. Bu nedenle devletteki aydın ve yönetici kesim geçmişte yapılan küçük düzenlemelerin yeterli olmadığını görerek değişimin tarafında olmuştur. Tanzimat’la beraber idari ve hukuki yapının yenilenmesi ve düzenin gelmesi istenmekteydi. Bu yüzden İslahat yerine Tanzimat kavramı kabul edilmiştir (Ortaylı, 2016).

Tanzimat döneminden önce de yeniliklere yönelik birtakım adımların atıldığı bilinmektedir. Tanzimat öncesinde değişim sürecinin ciddi bir düzey almasının ilk ve önemli örneği silahlarda gerçekleşmiştir. Zira her toplum kendi sisteminin üstünde olan bir şey karşısında varlığı tehdit edilirken düşmanın silahını almakta tereddüt etmemektedir. Böyle bir durumda içgüdü ile rasyonel düşünce, sosyal, psikolojik ve değersel düşünceyi geride bırakır. Osmanlı tarihi bunun bir örneğidir, aynı zamanda düşmanı yenmek için onun silahını ve taktiklerini taklit etmek dinî olarak da aykırı olmadığından değişimin kapısı kolayca açılmıştır. Bu durumla ilgili hüküm İslam'ın doğuşunda yerleşmiş bir kuraldır (İnalçık, 2016). Osmanlı'daki yenilikçi hareketin ilk olarak askeri alanda başlaması yeniden üstün olma çabasının nedenidir. Bu durumda yeniliklerin yapılması yönetici kadroda ortak bir amaçtır, ancak yeniliğin nasıl yapılacağı hususunda net düşünce birliği sağlanmış değildir. Yeniliklerin topluma yansımaları ve yön vermesi açısından Tanzimat bir başlangıç olmuştur.

Askerî alanda başlayan yenilikler Tanzimat dönemiyle birlikte farklı alanlarda da yeniliklerin yolunu açmış ve Batılı modeller topluma yansıtılmaya başlanmıştır. Toplum içinde ayrıcalıkların kısmen kaldırılması, modern bütçeye geçilmesi, Batılı tarzda eğitim kurumlarının açılması ve sanayileşmeye yönelik birtakım adımlar atılması vb. örnekler Tanzimat'ın temel karakteristiğini göstermektedir. İdari ve ekonomik reformlar uzun bir dönem devam etmiş, bu değişimler sadece yapısal kalmayarak kültürel unsurlara da sıçramıştır. Örneğin devlete egemen hâle gelen bürokratlar sınıfı ortaya çıkmış ve bu sınıfın Batı kültürü ve diline hâkim olması onları toplumda üst seviyeye çıkarmıştır. Birçoğu Batı bilgisini Tercüme Odası gibi hizmetlerde edinmişlerdir. Bilgileri de yaşam biçimleri de Batıya çok yakındır. Redingot ve fes giyinmeleri, Batılılarla yakınlık kurmaları bu yakınlığın bir örneğidir. Yeni yaşam tarzı zaman içinde padişahları bile etkilemiştir. Padişahlar da toplumsal ve diplomatik toplantılara katılmakta, kendilerini halkına göstermekte, hatta çevre eyaletlere ziyaretler yapmaktadır (Zürcher, 1998). Ancak yapılan tüm yenilikler ülkedeki genel düşüşe engel olamamıştır.

Modernleşme süreci Osmanlı toplumunu gittikçe Batı'ya yaklaştırmıştır. Öte yandan ülkedeki iç ve dış problemlerin sona ermemesi ülkeyi yıkılma sürecine getirmiştir. Dünya Savaşı'ndan Cumhuriyet'in kuruluşuna kadar geçen süre savaşlarla ve ülkenin kurtarılması üzerine sarf edilen çabalarla geçmiştir. Savaşın sona ermesiyle beraber toplumda ekonomik, sosyal, sağlık vb. açılardan önemli problemler çözülmek için durmaktaydı. Bu aşamada Cumhuriyet'in ilan edilmesi ve yenileşmeyle toplumu kalkındırma hareketi başlamıştı.

Lozan Antlaşması'nın imzalanması ve Cumhuriyetin ilan edilmesi ile birlikte yeni devletin sınırları ve yönetim biçimi belirlenmiştir. Cumhuriyet döneminin ilk yılları devlet otoritesini güçlendirmek ve yorgun toplumu iyileştirmekle geçmiştir. Yine bu yıllar modernleşme sürecinin devamı niteliğindedir. Fakat Osmanlı modernleşmesinden farklı olarak Cumhuriyet dönemindeki değişimler daha hızlı ve keskin şekilde gerçekleştirilmiştir. Osmanlı modernleşmesinin merkezileşmeye yol açan ve güçlü bir bürokrasi oluşturan yapısının temelindeki Jön Türkler, Cumhuriyet döneminde yerini Kemalizm'e bırakmıştır ve yeni dönemin modernleşme hareketleri bu isimle adlandırılmıştır (Köker, 2000, s. 132). Bu dönemde Medeni Kanun'un kabulü, tekke ve zaviyelerin kapatılması, saat, takvim ve uzunluk ölçülerinde uluslararası sisteme geçilmesi, eğitimde modernleşme ve yeni harflerin kabulü, laikleşme ve ulusal kimliğin inşası gibi birçok yenilik çok kısa zamanda gerçekleştirilmiştir. Kısa zamanda gerçekleştirilen yenilikler Türkiye'deki modernleşmeyi diğer ülkelerin modernleşme süreçlerine kıyasla farklı bir konuma yerleştirmiştir.

Modernleşme süreci yapısal olarak sadece Türkiye'de değil dünyanın tamamında vardır. Batı kendi ekonomik ve siyasi gücünü karşısındakine uygulamak adına ideolojik ve kültürel hegemonya koşulları yaratmıştır. Doğu ise yeni düşüncenin eğitim yöntemlerinin, bilgi türlerinin, söylem ile iletişim biçimlerinin, estetik normların ve ideolojik tavırların bir anda

istilasına maruz kalmıştır. Artık Batılı kavramlara göndermede bulunmaksızın, yalnızca geleneksel metinlere atıfla konuşmak bile imkânsız hâle gelmiştir (Al-Azmeh, 2003). Ve modernleşen her ülkede benzer durumlar olduğu gibi her toplum bu unsurları farklı karşılamıştır. Türkiye'nin modernleşme bağlamında diğer Müslüman ülkelerden farklılıkları vardır. Birincisi, değişim sürecinde olabilecek olayların bağlantılarını hesaplayabilmek, diğeri ise toplumdaki organik yapının bilinerek her parçanın birbirini etkilemesi bilinciyle, her alanda yapılmaya çalışılan değişiklik isteğidir (Lewis, 1998).

Yeni bir devletin yeni toplumsal dinamikleri, kurumları ve sistemi olması doğaldır. Osmanlı'dan başlayarak Cumhuriyetin ilk yıllarında devam eden değişim sürecinin kazanımları çoktur. Bununla birlikte yaşanan değişimlerin hızlı gerçekleşmesi toplum nezdinde çeşitli problemleri de beraberinde getirmiştir. Kültür ve sanattaki değişimler bu sorunlar arasında yer almaktadır. Gerçekleştirilen yeniliklerin toplum tarafından adapte edilmesinde kültür ve sanat bir araç olarak kullanılmış, ancak kültür ve sanat alanında yaşanan değişimler toplumda büyük oranda karşılığını bulamamıştır. Müzik bu unsurlardan biridir.

Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Müzikte Değişim

Tarihsel sürece bakıldığında Türkiye'nin ve Batının toplumsal değişimi genel olarak farklı seyirler izlemiştir. Her toplumun değişim şartları farklı olduğundan, kültür, sanat ve müzikteki değişim süreci de benzerliklerden çok farklılıklar barındırmaktadır. Batı sanatı değişimde uzun bir süreç ve doğal bir seyir izlerken Türkiye'deki sanat ve müzik, modernleşme sürecinin getirdiği şartlarla birlikte kısa sürede etkili değişimlere şahit olmuştur.

Batı coğrafyasına baktığımızda Antik Yunan döneminde sanat, aynı zanaat gibi insanlara faydalı olma amacı gütmektedir, bu nedenle meslek ahlâkı gibi müzik ahlâkı da önem kazanmıştır. Müziğin görevi bu ahlâkla yetişmiş gençler yetiştirmek ve erdemli toplum yaratmaktır. Bu yüzden soylular, müziği eğlence aracı olmaktan ziyade iyi insan yetiştirme aracı olarak müziğe değer vermişlerdir. Ortaçağ'a gelindiğinde ise müzik ahlâkı yerini dini duyguya bağlı bir müzik anlayışına bırakmıştır. İnsani duygular bu dönemde din üzerinden açıklanmaktadır. Ruh, Tanrı'nın insanlara verdiği bir şey iken, müzik bu ruhu doyuracak yegâne unsurdur. Bu yüzden Ortaçağ'da müziğin amacı dini yaymak olmuş ve müzik bu yönüyle ulvi bir sanat olarak kabul görmüştür (Kaygısız, 2004).

Ortaçağ'da Batı coğrafyasının genel toplumsal/siyasal karakteristiği feodal ve dini yapıda örgütlenmiş olarak kabul edilir. Bu sistem içindeki büyük değişimin temelleri ise Rönesans'a dayandırılır. Sanatta bu değişimin temelleri 18. yüzyılda zanaatçı ile sanatçı arasındaki ayrımın yaşanmasıyla atılmıştır. Sanat, artık işlevsellikten çok estetik değere ve zevklere yönelmiştir. 19. yüzyılın başında ise sanat bugünkü kutsanmasının ilk doruklarını yaşamış ve estetik kavramı önem kazanmıştır. Bu değişimde orta sınıfın gelişmesi, okur-yazarlığın artması ve piyasa ekonomisinin doğuşu etkili olmuştur (Shiner, 2013). Modernitenin etkisiyle birlikte gittikçe önem kazanan akılcılık birçok alanda olduğu gibi sanat üzerinde de söz sahibi olmuş ve müzik rasyonelitenin etkisinde kalmıştır.

Modern müziğin oluşumunu inceleyen Max Weber, birçok unsurla birlikte kapitalist sürecin de etkisiyle gelişen rasyonelleşmenin modern müzik üzerinde etkisi olduğunu belirtir. Çok sesli Batı müziğinin, notasyonun, müzik sisteminin ve enstrümanların standartlaşmasıyla geliştiğini söyler (Ayas, 2014, s. 20). Weber'e göre bu değişimin sadece Batıda gerçekleşmesi nedeniyle Doğuda icra ve enstrümanlar mükemmeliyete ulaşamamıştır. *İrrasyonellikten* çıkamama ve müziği rasyonel sisteme ulaştıramama Doğu müziğinin temel problemi olmuştur (Ayas, 2015, s. 111).

Batı sanatındaki değişim, toplumsal, tarihsel, siyasal değişkenlere bağlı olarak Antik Yunan döneminden modernliğe kadar devam eden bir süreci kapsar. Bu değişim süreci doğal bir seyir izlemiş ve uzun bir dönemi kapsamıştır. Bu bakımdan ani ve kökten değişim yaşanmamış, uzun ve yavaş değişimlerle beraber sanattaki değişim içselleştirilmiştir. Lakin Osmanlı'dan başlayarak Cumhuriyet'le devam eden modernleşme süreci, kısa sürede büyük değişikliklerin tecrübe edildiği bir dönemi kapsar. Bu yönüyle Batı müziğinin serüveni, Türkiye'deki gibi kısa soluklu değişimler içinde yaşanmamıştır.

Osmanlı'nın kültürel değerleri Batının toplumsal ve kültürel sisteminden çok farklıdır. Her ne kadar ticari, askerî veya kültürel birtakım etkileşimler olsa da Osmanlı kendi kültürüne korumacı davranmış ve yeri geldiğinde üstün olma vasfını ortaya çıkarmıştır. Kültürel sistemdeki farklılıklar her alanda olduğu gibi müzikte de karşılaşılan bir durumdur. Özellikle Batıdaki farklı olarak Osmanlı müzik sistemi, kendine has gelişim sürecine sahip olan ve kültürel aktarımını da başarıyla gerçekleştirebilen bir yapıya sahiptir. Biçim, mantık ve gelişim olarak Batı müziğinden farklı olan Osmanlı müziği etkileşimde bulunduğu her kültürün müziğiyle ilgilenmiş, etkilediği kadar etkilenmiştir. Dolayısıyla Osmanlı müziği, hem coğrafi ve kültürel nedenlerle çeşitlilik barındırması hem de farklı makam ve ses türlerine sahip olması bakımından zengin bir müziktir.

Batı ve Osmanlı müziğini birbirinden ayıran temel fark, Batıdaki müziğin tonal sisteme dayanmasıdır. Osmanlı'daki müzik ise makam müziğidir. Geleneksel müzikte 24 eşit olmadan ayrılan 18 aralık, tampereman sisteminde 12 eşit kısma ayrılır. Batı müziğinde majör ve minör olarak iki temel dizi vardır. Geleneksel müzikte ise yüzlerce makam olmakla birlikte Batıdaki ikiliye uyabilecek makam sayısı oldukça azdır. Bilimsel olduğu iddia edilen Batı müziğindeki kısıtlılık, modernleşme sürecinde geleneksel müziği etkilemiş ve birçok ses aralığının eserlerde kaybolmasına neden olmuştur (Ayas, 2014).

Müzik sistemlerinin farklılığı dışında Osmanlı müziğini başta Batı olmak üzere diğer kültürlerdeki müziklerden ayıran belirgin unsurlardan birisi özgün bir öğretim tekniği olan meşk'tir. Meşk, Osmanlı müzik sisteminin hayati öğelerinden biridir. Meşk, müziğin bir usta vasıtasıyla, belirli yeteneklere sahip öğrencilere aktarılması ve tekrara dayalı olmasıyla sanatsal gelişmeye katkı sağlayan bir müzik sistemidir.

Osmanlı müziğinde meşkin temel mantığı taklit ve tekrar etme üzerinedir. Taklitten kasıt, hocanın çaldığı eseri öğrencinin hafızasında tutarak tekrar etmesidir. Öğrenci, sürekli olarak tekrar ederek bu eseri öğrenmiş olur. Ancak bu öğrenme salt teknik anlamda olmamakla birlikte öğrenci müzik teorisini, çalgı yeteneğini ve kendi tekniğini de geliştirmiş olur (Behar, 2006). Bütün özellikleriyle düşünüldüğünde meşkin bir eğitim sistemi olduğu görülür. Fikrî ve metodolojik yapısı ortaya konmuş olan meşkin genel geçer kabul aldığı da görülen bir durumdur.

Bir müzik sistemi olarak meşk, Osmanlı müziğinin öğretim ve devamlılık aracı olarak vazgeçilmez bir unsurdur. Ancak her ne kadar müzik meşk usulüyle aktarılsa da eserler zaman içinde belli değişimlere uğrayarak bugünkü hâlini almıştır. Eserin ilk olduğu biçimiyle bugüne ulaşması mümkün olmamakla birlikte bunun temel nedeni aktarılan müziğin icracı tarafından yönlendirilerek değiştirilmesidir. Bu dönemdeki müzik anlayışı, önceliği müziğin kalitesinin besteci tarafından oluşturulduğu gibi kalması veya icracılar tarafından değiştirilmesine değil, o müziğin fiiliyata dökülmesine verir. Bu yüzden bestecinin kendi ürettiği eser üzerinde hâkimiyeti tam anlamıyla olmamaktır (Behar, 2006).

Osmanlı dönemi müzik eğitimi genel olarak meşk sistemi ile aktarılmıştır. Osmanlı müziğinin meşk ile öğretimünün yanında *mehter* olarak bilinen kültürel yapısı da vardı. Kaygısız'a göre (2000, s. 146) Osmanlı'nın yıkılma dönemine kadar mehter, ordunun bir

parçası olarak savaşta askerin moralini artırmak ve düşmanı korkutmak için uygulanan bir müzikti. Ordunun çevresinde bulunarak savaş öncesi vurmalı ve nefesli çalgılarla etkili müzikler uygulanarak askerin ayakta kalması sağlanırdı.

Mehter sadece Osmanlı üzerinde değil, Batılı devletler üzerinde de etki bırakmış bir müziktir. Mehterin savaşlardaki etkisi Batı müziklerine konu olmuş, hatta Batıda örnek alınmaya çalışılmıştır. Beethoven, Brahms, Haydn ve Wagner gibi önemli müzisyenlerin eserlerinde Osmanlı'nın ezgilerini duymak mümkündür. Batı operalarında da müziğin popüler olması bir yana, dekorların da Osmanlı motifleriyle süslediği görülür. Viyana Kuşatması gibi önemli tarihsel olaylar sahnelere konulmuş, böylece Türkler Batıda popüler bir hâl almıştır (Quataert, 2011). Osmanlı sanatının Batıda dikkate değer bir hal alması zamanla toplumun gündelik hayatına da sirayet etmiş ve belli dönemlerde Alaturka olarak bilinen anlayışı getirmiştir.

Özellikle Viyana Kuşatmasından sonra Batılarda Türk hayranlığı oluşmuştur. Bu dönemde Türk elbiseleri, gelenekleri, yiyecekleri üzerine ilgi doğmuştur. Türklerin geleneğini aktarma süreci ise tiyatro, müzik, opera gibi sanatsal etkinliklerle yapılmıştır. Birçok sanatçı bu dönemde Alaturka eser vermiştir (Schmidt-Jones, 2013). Hatta Batıdaki Osmanlı elçiliklerinde bile mehterhaneler bulunmaya başlamıştır. Böylece Türk'ün şaşaası mehter vasıtasıyla gösterilmiş, Batılıların Osmanlı'ya imrenmesinde mehterhanenin önemli bir payı olmuştur. Bundan sonraki süreçte Batılı uzmanlar Osmanlı'ya gönderilerek mehter incelenmiş ve bazı devletler bu sistemin benzerini oluşturarak ordularında kullanmıştır (Uçan, 2015).

18. ve 19. yüzyıllara gelindiğinde Osmanlı müziğinin geleneksel sistemi devam etmekte, ancak Batıda da daha önce bahsedildiği gibi önemli sanatsal gelişmeler yaşanmaktadır. Osmanlı Devleti'nin Batıya karşı siyasal, askerî ve ekonomik üstünlüğünü yitirmesi gerilemesine neden olmuş ve bu dönemde Batıdan kurum ve usuller örnek alınmaya başlanmıştır. Askerî alanda başlayan bu değişim kısa sürede müzik hayatına da sıçramış ve Batı müziği ile derin etkileşimler olmuştur.

Tarihte bilindiği üzere Osmanlı modernleşmesinin resmî başlangıcı Tanzimat dönemine dayandırılır. Ancak Tanzimat fermanının ilanından önce de birtakım değişiklikler yapılmaya çalışılmıştır. Söz gelimi III. Selim'in Nizam-ı Cedid adı altında kurmuş olduğu Batı modeline uygun askerî kurum örnek gösterilebilir. Aynı zamanda bu kurum içinde Batılı enstrümanlar olan borazan ve trampet çalmayı öğrenen askerler olmuştur (Alaner, 2000). Dolayısıyla müzikte modernleşmenin ilk izleri III. Selim döneminde görülmektedir.

III. Selim'in müziğe yakın bir ilgisi olmuştur. Bu yüzden 19. yüzyılın başlarında Osmanlı müziği gelişme göstermiş ve sarayda sıkça icra edilmiştir. III. Selim'in bir özelliği de müzik makamları üzerinde düzenlemeler yapmış olmasıdır. Dede Efendi gibi önemli müzik adamlarının yetişmesinde rol oynayan III. Selim'in müzik üzerindeki etkisi yadsınamaz bir durumdur (Say, 2010). Müziğin kaydedilmesi adına çalışmalar başlatan III. Selim, aynı zamanda Hamparsum olarak adlandırılan nota sistemini getirmiş ve eserlerin kaydedilmesini sağlamıştır.

Müzik alanındaki modernleşme hareketleri Tanzimat'ın ilanından önce II. Mahmut'un yeniçeri ocağını, dolayısıyla mehterhaneyi kaldırmasıyla devam etmiştir. Yeniçeri ocağının kaldırılması ile müzikte önemli bir değişim sürecine girilmiştir. Yeniçeriye bağlı olan mehterhanenin yerine daha sonra Batılı bir kurum olarak Mızıkai Hümayun kurulmuştur (Alaner, 2000). Kurumun başına İtalyan opera bestecisi Donizetti'nin gelmesiyle beraber kurumdaki çalışmalar başlamıştır. Kısa zamanda askerî bandoya dönüşen topluluk, 1829'da konser vermeye başlamıştır. Donizetti, bandoyu Batı müziği tekniğine göre geliştirmiş ve öğrencileri de bu şekilde yetiştirmiştir. Batıdan eğitmen ve enstrüman desteği sağlamış, Batılı

nota yazımını getirmiştir. Bu yaptıklarından dolayı Donizetti, Paşa ilan edilmiştir. Tüm bu süreçler sarayın modernleşme üzerindeki isteğini göstermiştir (Say, 2003).

Mızıkai Hümayun'un kurulmasıyla birlikte geçmişte üstün Osmanlı müziği karşısında yer bulamayan Batı müziği artık sarayda önemli bir yere sahip olmuştur. Mehter gösterilerinin yerine bandoların sarayda, törenlerde ve eğlencelerde kullanıldığı görülmektedir. Hatta ileriki dönemlerde Sultan Abdülaziz'in Batı müziğine olan hayranlığı nedeniyle Hümayun'daki geleneksel müzik çalışmalarının engellendiği görülmüştür. Daha sonraki süreçte Donizetti'nin vefatıyla beraber eski eğitsel etkinlikler tamamen durma noktasına gelmiştir (Say, 2010).

Müzikte Batılı sisteme geçilmesi doğal olarak geleneksel müzik üzerinde olumsuz etkilerde bulunmuştur. Cami ve Tekke müziği olarak adlandırılan müzik biçimleri kendine has müzik eğitimlerini vermeyi bırakmış ve bu müzikler canlılığını yitirmiştir. Özellikle mehterin kaldırılmasıyla birlikte kısa zamanda sistem ve repertuar unutulmuştur. Fasil müziği ise sarayda ilgi görmemeye başlamış ve piyasa müziği olarak gerçekleştirilmeye başlanmıştır. Bu dönemde Batıdan sıkça müzik modelleri alınmış, ancak sadece Sirta ve Longa geleneksel müzikle uyum içinde olabilmıştır (Uçan, 2015).

Müzikte başlayan modernleşme hareketi, İkinci Meşrutiyet'in ilanından sonra yavaşlamıştır. Ülkedeki yabancı müzik öğretmenleri gönderilmiş ve yerine Türk öğretmenler geçmeye başlamıştır. Dönemin müzik öğretiminde gelenekten kalma derslerle beraber Batı dersleri de işlenmiştir (Say, 2003, s. 511). Yerli öğretmenlerin eğitim kurumlarında yer alması ve yönetimde söz sahibi olması geleneksel müziğin kuramsal olarak temellendirilmesini ve bu sayede evrenselleşme yolunda önemli adımlar atılmasını sağlamıştır (Kaygısız, 2000, s. 166).

İkinci Meşrutiyet'in ilanından bir süre sonra tahta geçen Mehmet Reşad'ın müziğe özel bir ilgisi yoktu, ancak Mevlevi olmasının getirdiği nedenle geleneksel müziği dinleyen bir kişiydi. Bu dönemden Cumhuriyet'e kadar gelecek süreçte müzik, ülke bazında insanın zihnî ve ruhi olarak gelişmesine katkıda bulunan unsur olarak kabul edilmiştir. Ama yine de eğitim programlarındaki yetersizlikler kaliteli müzik eğitimini engellemiştir. Sadece 1912'de açılan İttihat ve Terakki Mektebi, müzik eğitiminde o dönemki en olumlu gelişmeydi (Kaya, 2012). Bu mektepte, ulusalcı fikirlerin dönem içindeki popülerliğinin aydınların dikkatini çekmesi nedeniyle milli müzik oluşturma çabaları başlamıştır. Mektepler için müziklerin bestelenmesi gibi faaliyetler yapılmıştır (Uçan, 2015, s. 54).

Osmanlı'da değişen müzik hakkında düşüncelerin ve tartışmalarının ortaya çıkması ve basında görülmesi 1880'li yıllara dayanmaktadır. Dönemin edebî eserlerindeki tartışmalara benzer olarak müzikte de Batı-Doğu tartışması yapılmaktaydı. Kendi temellerini kuran, öz melodilerini kullanabilen bir müzik sistemi kurulması üzerinde çokça durulmuştu. Bazı düşünürler Batı müziğine karşı Doğu müziklerini birleştirebilecek *Şark Müziği* terimi oluşturmak istemişti. Dolayısıyla müziğin milli bir ürün olduğu düşüncesi o dönem için tutmuştu (Kushner, 1979).

Sonuç olarak Osmanlı'da müziğin gelişmesi ve gelenekselleşmesi devletin kuruluş döneminden başlayarak mehterhanenin kapatıldığı döneme kadar sürmüştür. Bu dönemden sonra müziğin içine Batılı unsurlar dâhil olmuş ve kültürel etkileşimler sonucunda Batı müziği geleneksel müziği belli ölçülerde bastırmıştır. Müzikte modernleşme hareketinin olumlu/olumsuz birçok etkisi olmuştur. Burada önemli olan nokta, amacın geleneksel müziği ortadan kaldırmaktan ziyade güncel teknikler vasıtasıyla yeniden düzenlenmesi olduğudur. İkinci Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'in kuruluş dönemine kadar geçen sürede savaşların ve ekonomik bunalımların etkisinde olan ülkenin müzikteki gelişimi de tam anlamıyla gerçekleştirilememiştir. Bu nedenle 1917'de kurulan Darülelhan gibi müzik okulları amacını yansıtamamıştır. Savaşların sonuçlanması ve Cumhuriyet'in kurulmasıyla birlikte uygulamaya

dökülen reform hareketleri doğal olarak kültür alanına da sıçramış ve müzik üzerinde etki sahibi olmuştur.

Osmanlı dönemi geleneksel müziği, modernleşme süreciyle beraber değişim yaşayan diğer unsurlar gibi kendi iç yapısıyla alakalı dönüşümler yaşamış ve Batı müziğiyle uzunca bir dönem etkileşimde olmuştur. Uzun bir tarihî kökene sahip olan geleneksel müzik, devletin yıkılış dönemine denk gelen modernleşme kararının sonucunda sistem içinde çeşitli değişiklikler yaşasa da özünü koruyabilmiştir. Bunun altında ülkede topyekûn bir değişimden ziyade devleti eski gücüne yeniden kavuşturma fikri yatmaktadır. Ancak Cumhuriyet dönemine gelindiğinde büyük bir değişim söz konusu olmuş ve her alanda değişimler meydana gelmiştir. Cumhuriyet döneminde müzikteki modernleşme hareketi literatürde musiki inkılâbı olarak belirtilir.

Musiki inkılâbı müziğin teknik, tanımlama, kapsam, üslup ve yöntem gibi unsurlar açısından köklü ve hızlı değişimi olarak tanımlanır. Türkiye'deki müzik hayatına tüm perspektiflerden bakar ve müzikle ilgili eğitim, öğretim, besteleme, icra, araştırma gibi tüm eylemleri kapsar (Uçan, 2015, s. 66). Cumhuriyet'in ilk yıllarında süregelen modernleşme hareketine örnek olarak musiki inkılâbı, geleneksel müzikten uzaklaşarak Batı müziğinin sistemini model alma ve aynı zamanda bunu ulusal kültürde tanımlamayı ifade eder. Dönemin söz sahibi yöneticileri, yeni kurulmuş Cumhuriyet'in müziğinin de genç olması gerektiği inancına sahip olmuş ve Batı müziği sistemini yerleştirmek amacıyla meşruiyet alanı oluşturmuşlardır (Erol, 2005).

Gerçekleştirilmesi istenen müzik sisteminde ilk olarak tasarım ve uygulamanın farklı olduğu görülür. Uluslaşma ve Batılılaşma anlamında ikiliğe sahip olan bu yapı daha çok Batı yönünde ilerlemiştir. 1920'lerden sonra Batı müziğindeki baskın karakter belirginleşmiştir (Uçan, 2015). Bu dönem içinde modernleşme hareketinin hız kazanmasındaki önemli etken, modernleşmenin sağlanması adına devlet tarafından destek olunmasıdır. Birçok yenilik, toplumsal olarak içselleştirilmeden gündelik hayata eklenmiştir.

1917'de müzik eğitmeni yetiştirmek amacıyla kurulan Darülelhan, dönemin ekonomik ve siyasal şartlarına bağlı olarak birçok dönemde etkin olamamıştır. Cumhuriyet dönemine gelindiğinde 1923 yılında tekrar geliştirilmesi amaçlanan Darülelhan, bir süre ekonomik destek bulamamış ve faaliyet gösterememiştir. Aynı zamanda Osmanlı'nın son döneminde kurulduğu için sisteminde de değişim yapılması ihtiyacı duyulmuştur. Dolayısıyla modernleşmeye uygun olarak Darülelhan'ın değişmesi gerektiği görüşü yaygındır.

Darülelhan'ın yeniden düzenlenmesi ile birlikte Batı müziğinin tüm çalgıları öğretilip, Batı kaynaklı şan ve teori dersleri verilmesi planlanmıştır. Geleneksel müzikte ise çalgı bilgisi dışında sadece tarihsel ve teknik bilgi dersleri verilmesinde uzlaşılmıştır. Bunların yanında eski eserler taranacak ve bilgilerin arşivi oluşturularak bir sistematik müzik tasarlanacaktır. Cumhuriyet döneminin müzik hedefi ilk olarak bu olmuştur (Katoğlu, 1997). 1926'da ise Darülelhan, konservatuara dönüştürülmüş ve tamamen Batı müziği ağırlıklı eğitim vermeye başlamıştır.

Kültür politikalarında kurumsallaşma çabalarının sonucu olarak 1923'te Darülelhan'ın İstanbul'da Batı müziği bölümü ile tekrar açılması örnek gösterilebilir. 1926'da ise konservatuara dönüştürülmesi ve sadece Batı müziği eğitimi verilmesi modernleşme etkisinin bir sonucudur. Darülelhan daha sonra İstanbul Belediyesi'ne bağlanmış ve Milli Eğitim Bakanlığınca düzenlenen eğitim programına tabi olunmuştur. Mızıkâ-i Hümayun ise 1922'de Hilafet Mızıkası olarak değişmiş, hilafetin kalkmasıyla birlikte İstanbul'dan Ankara'ya taşınarak Riyaset-i Cumhur Musiki Heyeti adını almıştır. (Say, 2003).

Cumhuriyet döneminin müzik eğitimi anlamında belirgin eylemlerinden biri, 1924'te kurulan Musiki Muallim Mektebi'dir. Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde öğretmenler genelde geleneksel müzik hakkında bilgi sahibiydi. Eğitimde yeniliklerin yapılmasıyla birlikte Batı müziği de okulların müfredatına girmiştir (Alaner, 2000, s. 92). Ülkenin dört bir yanına gönderilecek öğretmenleri yetiştirmesi dışında Muallim Mektebi'nin bir özelliği de Mızıkai Hümayun'a eleman yetiştirmektir.

Cumhuriyet felsefesine uygun olacak ilerlemenin yaşanması için diğer alanlarda olduğu gibi müzikte de Batının literatürünü kullanmak ve bunu bilimsel olarak incelemek gerekmiştir. Dolayısıyla ilk olarak müzik öğretmeni yetiştiren okullar hedef kapsamına alınmıştır. Çünkü dönemin hocalarının Batı müziğinden anlamaması problem olarak görülmüştür. Musiki Muallim Mektebi'nin kurulmasının yanında Batıya birçok öğrenci gönderilmiş ve zaman içinde müzik sisteminin oturması beklenmiştir (Katoğlu, 1997).

Türkiye'nin müzik alanındaki çalışmalarının yetersiz görülmesi nedeniyle konservatuar kurma fikri doğmuş ve başına Paul Hindemith gibi ünlü bir besteci getirilmiştir (Alaner, 2000, s. 94). Hindemith, Türk müziği hakkında çeşitli raporlar oluşturarak müzikteki sorunları ele almış ve çözüm önerileri sunmuştur. Vefatına kadar Türkiye'deki müziğin değişiminde söz sahibi olmuştur. Hindemith'in dışında birçok yabancı öğretmen –özellikle Hitler rejiminden kaçan birtakım müzik insanları- müzik okullarına gelerek gelecekte müzik öğretmeni olacak öğrencilere dersler vermiştir. Bu öğrencilerin bir kısmı da yabancı ülkelerde eğitim alma imkânı yakalamıştır.

Okullarda çok sesli müzik eğitiminin uygulanması ve radyo ile plaklar sayesinde Batı müziği toplumun her alanına yayılmaya başlamıştır. Bunun yanında devlet, müzik öğretmenlerinin yetişmesi için de çaba göstermiştir. 1936'da Muallim Mektebi konservatuara dönüştürülmüş, daha sonra Gazi Eğitim Enstitüsüne bağlanmıştır (Say, 2003). Ülkede modern Batı müziğinin yerleşmesi adına sayılan bu yeniliklere ek olarak opera ve bale ile ilgili kurumlar kurulmuştur. Bu kurumlar da müziğin Batı esasında işlenmesinin yolunu açmıştır. Tüm bu yenilikler, modernleşmenin müzik üzerinde kurumsallaşmasını amaçlamaktadır. Zira müzikte modernleşmenin yaşanması kısa sürede gerçekleştirilmelidir ki Batıdaki gelişmişliğe yaklaşılmalıdır. Bu yüzden Batının uzun zamanda gerçekleştirdiği müzik tekniğindeki gelişimi Cumhuriyet yönetimi, kısa sürede ülkeye yerleştirmeyi amaçlamıştır.

Cumhuriyet'in kuruluşundaki teorik çerçevenin eğitim kurumları dışındaki bir uygulama noktası da halkevleri olmuştur. Bu kurumlar eğitsel yapısı dışında Cumhuriyet ideolojisini benimsetmek adına da kullanılmıştır. Böylece yeni sistem içselleştirilerek toplumun milli kültürü kavraması sağlanacaktır. Bu durum müziğe de yansımış ve Batı müziği üzerine dersler verilmiştir. Halk türkülerinin derlenip standartlaşma işlemi halkevlerinde yapılmıştır. Halk ve aydın kesim arasındaki uzaklığı daraltmak adına tasarlanan halkevleri, yapılan politikalar nedeniyle aranın daha da açılmasına neden olmuştur (Ayas, 2014).

Halkevlerinde yapılan derleme çalışmaları, Batı ve Türk müziğini birleştirmeye yönelik olan anlayışa uygun olarak ve Türk Tarih Tezi'nin belirlediği esaslara bağlı olarak yapılmıştır. Batı müziği öğrenimi görmek için Batıya gönderilen öğrencilerin dönmesi ve yabancı uzmanların ülkeye gelmesi ile birlikte derleme çalışmaları hızlanmıştır (Akkaş, 2015). Derleme çalışmaları geleneksel müziğin standartlaştırılmasına yol açsa da ülkenin dört bir yanındaki müzik eserlerinin toparlanması ve kayıt altına alınmasını sağlamıştır. Bu sayede kaybolmaya yüz tutmuş eserler kaydedilerek arşivlenmiştir.

Musiki İnkılâbı, müzik eğitimindeki modernleşmeyi, müzikte derleme çalışmalarını ve yeni devletin politikalarını topluma anlatmada kültürel bir araç olarak kullanılmasını anlatsa da akla gelen en önemli hususlardan biri de radyolarda geleneksel müziğin yasaklanması sürecidir.

1927'de İstanbul'da, 1928'de Ankara'da kurulan radyo, aslında devletin topluma yaklaşmasında ve yeni değerlerin benimsetilmesinde en önemli araç olarak görülmüştür. Cumhuriyet yönetimi, yapmış olduğu yenilikleri bu araç vasıtasıyla halka kısa sürede yayabilmektedir. Müzik yayını yapılması da halkın radyoyu dinlemesinde önemli bir etkidir. İlk zamanlar Batı müziğinin benimsenmesi adına Türk müziğinden daha uzun süre yayınlanması ideolojik açıdan doğal karşılanmaktaydı. Ancak 1934 yılına gelindiğinde radyo yayınında Türk müziği dinletisinin kaldırılması beklenmeyen bir durumdu. Radyo ile başlayarak gelişen bu süreç geleneksel müziğin eğitim sisteminden kaldırılmasıyla devam etmiştir.

1934 yılında geleneksel müziğin yasaklanmasıyla beraber müziğin arşivlenmesi ve rafa kaldırılması adına Temsil Akademisi kurulmuştur. Temsil Akademisinin bir diğer kurulma amacı da Batı müziği tekniğinde eleman, eleştirilen ve okullarda eğitim verebilecek öğretmenler yetiştirmek, bunun dışında modern Türk müziğinin aşılmasında faydalı olabilmektir.

Müzik ve kültür politikalarının değişmesinde yönetici kadronun önemli bir yeri vardır. Esasında Osmanlı'da başlayan modernleşme hareketinde yönetici kadronun ve aydınların etkin rolüne dayalı olan usul cumhuriyet döneminde de devam etmiş, özellikle Kemalizm adı altında birleşmiştir. Temelde Atatürk'ün fikirleri etrafında birleşen Kemalizm, Batının geleneksel müzik hakkındaki olumsuz yargılarını benimserken, temele oturttuğu halk müziğini bundan uzak tutmuş ve geleneksel müziği öz Türk müziğinden ayırmıştır. Ancak sadece teknik olarak Batıdaki ile benzerlik kurulması nedeniyle Kemalist düşünce tamamen Batıcılığa indirgenemez. İçinde milliyetçilik barındırması nedeniyle, yapılan her yenilikte milli duygular ön plana çıkarılmış ve Türklüğün oryantalist tutumlardan uzak olması gerektiği düşünülmüştür. Bu nedenle geleneksel Osmanlı müziği dışlanırken öz Türk müziği geleneksel müzikten ayrı tutulmuştur (Ayas, 2015).

Kemalizm'e adını veren ve fikrî temelini sağlayan Atatürk'ün reformlar üzerindeki etkisi yadsınamaz bir durumdur. Yapılan reformların müzik üzerindeki etkisi en başta modernleşmeye hız kazandırmış olmasıdır (Alpagut, 2010, s. 81). Atatürk'ün konuşmalarında Türk müziğinin geliştirilmesi ve işlenmesi üzerinde durması, dikkate alınması gereken bir noktadır. Zira Türk müziğinin ancak bu şekilde uluslararası müzik sisteminde yer edinebileceği belirtilir. Bu nedenle Atatürk, önceliği Türk müziğine vermiş ve Türk müziğine ait milli ve ince duyguları, düşünceleri anlatan yüksek deyişleri toplatmış ve uluslararası müzik dünyasına aktarmak gerektiğini düşünmüştür (Akkaş, 2015).

Atatürk'ün fikrî hayatını etkileyen ve modernleşme sürecinde düşüncelerinden faydalandığı önemli şahsiyetlerden biri de Ziya Gökalp'tır. Gökalp'ın modernleşme hakkındaki fikirleri Türkiye'de uygulanmış olması bakımından önemlidir. Salt modernleşmenin biçimini değil, her alana yayılışı hakkında fikir sunan Gökalp, müzik hakkında da gelişmenin nasıl sağlanacağı hususunda fikir sunmuştur. Gökalp'a göre (2004, s. 28) toplumda halkın içinden doğan Türk müziği ve Farabi'nin Bizans'tan alıp uyguladığı Osmanlı müziği olarak iki tür müzik vardır. Osmanlı müziği dışarıdan özenilerek alınmıştır, oysa Türk müziği kendi içinde öz esinlenişlerden oluşarak bugünlere gelmiştir. Bunlardan biri uygarlık, diğeri kültüre uygun düşmekle beraber uygarlığa denk gelen Osmanlı müziği, teknik açıdan geri kalmış ve Türklükten yoksun bir durumda olmuştur. Dolayısıyla müziğin yeniden geliştirilmesi gerektiğini düşünen Gökalp, yeni ve gelişmiş ulusal müziğin ülkenin içindeki öz Türk müziğinin Batı müzik teknikleriyle kaynaşması sonucu oluşacağını belirtir. Eğer toplum içindeki bu müzikler derlenir ve gelişmiş Batı müziği teknikleriyle yoğrulabilirse özgün bir müzik elde edilmiş olunur.

Batılılaşma ve uluslaşmanın etkisiyle müzikteki arayışların bir nedeni de Cumhuriyet reformlarının topluma adaptasyonunda müziğin araç olarak kullanılabilmesidir. Batılı bir devlet olma yolunda ilerleyen ve kısa sürede bunu yapmaya çalışan yönetim, altyapı oluşturmaya çalışmakta ve bu altyapıya uygun nitelikte toplum inşa etmeye yönelmekteydi. Toplumun eğitim düzeyi ele alındığında, okuma-yazmadaki ciddi sorunlar arasında müzik, topluma ulaşılabilecek en güzel yoldu. Bu nedenle kültürel olarak yenilenme hareketleri siyasal içerikli olmuştur. Müzikte modernleşme, milli olma vurgusuyla gerçekleştirilmeye çalışılmış ve değerli çalışmalar yapılmıştır. Bu hususta Batının farkı, müziği siyasal değil, kültürel temelde inşa etmiş olmasıdır (Şahin ve Duman, 2008).

Cumhuriyet dönemi modernleşmesinin tamamen devlet eliyle yapılmış olması nedeniyle toplumun kültürel kalkınmasına uygun bir altyapı kurulamamış ve sanatsal gelişmeler de eksik kalmıştır. Batıda gelişmeye devam eden teknoloji ve iletişim araçları, ulusallığın sınırlarını aşındırarak ulusal kültürünü temellendirmeye çalışan Türkiye gibi ülkelerde yabancılaşmaya neden olarak halkın eğlenceye dayalı ve ucuz kültürel unsurlara yönelmesine neden olmuştur. Dolayısıyla kültürel gelişme içe kapalı olarak kalmıştır (Kaygısız, 2000).

Müzikte modernleşme süreci, tarihsel olarak Tanzimat'la başlayıp Cumhuriyet'in tek parti döneminin sonlarına kadar süren bir dönemi kapsar. Ancak müzikteki değişimler bundan sonraki süreçte de devam etmiş, hatta müzikte modernleşme hareketiyle ilgili çalışmalar yapılmıştır. Ancak tek parti dönemindeki kadar sert ve hızlı değişimler yapılmamış, değişimler toplumun doğal sürecine bırakılmıştır.

Türkiye'de modernleşmenin belli bir kesim tarafından zorunluluk olarak düşünülmesi, ülkedeki birtakım kültürel, siyasi, ekonomik vb. unsurların dışlanmasına neden olmuştur. Dışlama mevzusu bu dönemde çokça görülmüştür. Nitekim müzikte arabesk kültürün toplum geneline hitap etmesi yine bu kültürün dışlanmasıyla sonuçlanmıştır. Arabesk alanında çalışmalar yapan Özbek (2005, s. 182), arabeskin kaba ve aşağı bir müzik tarzı olduğunu söyleyenlerin genellikle modernleşme yanlısı aydın, sanatçı, politikacı gibi tanınmış kesimlerden oluştuğunu belirtir. Genelde bürokratlar ve radyoda çalışan yapımcılar, Batı müziği sisteminin dışında kalan her türlü Türk müziğini arabesk saymış ve aşağılamıştır. O dönemde radikal fikirlere sahip şarkılarıyla birlikte sansüre tabi tutulmuştur.

Çoğu modernleşmeci düşünürü göre arabesk, Türk müziğinin olumsuz görüntüsüdür. Eğer Türkiye'de eski müzik geleneklerinden kurtulmak isteniyorsa bu yönleri ile ilgili bir şeyler yapılması zorunludur. Arabeskçiler ise bu düşüncüyü kendi çıkarları doğrultusunda kullanarak arabeskin popülerliğini artırmışlardır (Stokes, 1998, s. 146). Arabeskin bu doğrultudaki avantajı, toplumun duygularını temsil edebilecek bir yapıda olmasıdır. Toplumsal sorunlara karşı sitem etmenin bir sembolü olarak arabesk, toplumun iç sesini dışarıya çıkartan bir müzik olmuştur.

Sonuç

Bu çalışmada, Tanzimat döneminden Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadarki süreçte yaşanan modernleşme hareketi müzik bağlamında ele alınmıştır. Müziğin hem toplumun geleneğini, yaşam tarzını, alışkanlıklarını, sorunlarını, kısaca kendisini yansıtmada en önemli unsurlardan biri olması hem de toplumu yönlendirici vasıfları kendinde barındırması bakımından siyaset ile bağ oluşturması kaçınılmazdır. Müzik-siyaset ilişkisi Türkiye tarihi açısından ele alındığında en somut örnek modernleşme hareketidir. Zira toplumsal değişimin gerçekleşmesi ve toplumun yeni yaşam biçimine adapte edilmesinde müzik, siyaset açısından önemli bir potansiyel olarak görülmüştür. Modernleşme süreci hem Osmanlı hem de Cumhuriyet açısından birçok gelişmeyi gözler önüne sermiştir, fakat toplumun kültürel birçok

unsurunda olduğu gibi müzikte de gerçekleştirilen değişimler genel olarak problem teşkil etmektedir. Batılı tarzda müzik eğitiminin teşvik edilmesi, geleneksel müziğin kademeli olarak ortadan kaldırılması, radyo ve konserlerde Batılı müziğin sunulması toplumu derinden etkilemiş, tepeden gerçekleştirilen bu ani müdahaleler nedeniyle kültürel yapıda kırılmalar yaşanmıştır. Tüm değişimlere rağmen toplum, Batı müziğini dinlemek yerine kendi müziğine yakın hissettiği arabesk gibi tarzlara yönelmiştir. Tüm bu süreç değerlendirildiğinde müzik, modernleşmenin sonuçlarını ve problemlerini yorumlamada Türkiye tarihi açısından önemli bir yol sunmaktadır.

Kaynakça

- Akkaş, S. (2015), *Türkiye’de cumhuriyet dönemi kültür ve müzik politikaları (1923-2000)*, İstanbul: Sonçağ Yayınları.
- Akşin, S. (2001), *Ana çizgileriyle Türkiye’nin yakın tarihi: 1789-1980*, Ankara: İmaj Yayıncılık.
- Alaner, A. B. (2000), *Tarihsel süreçte müzik*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Devlet Konservatuvarı Yayınları.
- Al-Azmeh, A. (2003), *İslâmlar ve moderniteler*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Alpagut, U. (2010), *Müzik sorunlarına bakışta Atatürk’ün izleri*, Ankara: Bilim Kitapevi.
- Ayas, G. (2014), *Müsiki inkılâbı’nın sosyolojisi*, İstanbul: Doğu Kitabevi.
- Ayas, G. (2015), *Müzik sosyolojisi sorunlar-yaklaşımlar-tartışmalar*, İstanbul: Doğu Kitabevi.
- Aydın, M. (2014), *Moderniteye dışarıdan bakmak*, İstanbul: Açılımkitap.
- Behar, C. (2006), *Aşk olmayınca meşk olmaz*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Berkes, N. (1985), *Felsefe ve toplumbilim yazıları*, İstanbul: Adam Yayınları.
- Çiğdem, A. (1997), *Bir imkân olarak modernite*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Erol, A. (2005), *Popüler müziği anlamak: kültürel kimlik bağlamında popüler müzikte anlam*, Ankara: Bağlam Yayıncılık.
- Gökalp, Z. (2004), *Türkçülüğün esasları*, Ankara: İnkılâp Yayınları.
- İnalçık, H. (2016), *Devlet-i ‘aliyye IV*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Jeanniere, A. (1993), *Modernite nedir?*, M. Küçük (Ed.), *Modernite versus postmodernite*, Ankara: Vadi Yayınları.
- Katoğlu, M. (1997), *Cumhuriyet Türkiye’sinde eğitim, kültür sanat*, S. Akşin (Ed.), *Türkiye tarihi 4: çağdaş Türkiye 1908-1980*, İstanbul: Cem Yayınevi.
- Kaya, E. E. (2012), *Yeni Türk müzik inkılabına bir hazırlık evresi olarak 1826-1920 dönemi*, *Turkish Studies*, 1(7), 1451-1460.
- Kaygısız, M. (2000), *Türklerde müzik*, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Kaygısız, M. (2004), *Müzik tarihi başlangıçtan günümüze müziğin evrimi*, İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Köker, L. (2000), *Modernleşme, kemalizm ve demokrasi*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kushner, D. (1979), *Türk milliyetçiliğinin doğuşu*, İstanbul: Kervan Yayınları.
- Lewis, B. (1998), *Modern Türkiye’nin doğuşu*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ortaylı, İ. (2016), *Osmanlı’ya bakmak*, İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Özbek, M. (2005), *Arabesk kültür: bir modernleşme ve popüler kimlik örneği*, S. Bozdoğan, R. Kasaba (Ed), *Türkiye’de modernleşme ve ulusal kimlik*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Quataert, D. (2011), *Osmanlı imparatorluğu 1700-1922*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Say, A. (2003), *Müzik tarihi*, Ankara: Müzik Ansiklopedisi Yayınları.
- Say, A. (2010), *Müzik nedir, nasıl bir sanattır?*, İstanbul: Evrensel Basım Yayın.
- Schmidt-Jones, C. (2013), *Yeniçeri müziği ve batı müziği üzerindeki Türk etkisi*, *Rast Müzikoloji Dergisi*, 1(1), 196-222.
- Shiner, L. (2013), *Sanatın icadı*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

-
- Stokes, M. (1998), *Türkiye 'de arabesk olayı*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Şahin, M.; Duman, R. (2008) Cumhuriyetin yapılanma sürecinde müzik eğitimi, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 7(16), 259-272.
- Uçan, A. (2015), *Türk müzik kültürü*, Ankara: Evrensel Yayınevi.
- Zürcher, E. J. (1998), *Modernleşen Türkiye 'nin tarihi*, İstanbul: İletişim Yayınları.
-

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Posta Pulu Üretim Teknolojileri ve Sıra Dışı Pul Tasarımları

Postage Stamp Production Technologies and Extraordinary Stamp Designs

Serkan AYCİL^{a*}

^a İstanbul PTT Bölge Başmüdürlüğü Muhasebe ve Finans Müdürlüğü (Memur), İstanbul / TÜRKİYE
ORCID: 0000 0002 3540 5548

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 22 Ocak 2021

Kabul tarihi: 2 Nisan 2021

Anahtar Kelimeler:

Filatelî,
Pul tasarımları,
Sıra dışı pullar,
Yenilikçi pullar

ARTICLE INFO

Article History:

Received January 22, 2021

Accepted April 2, 2021

Keywords:

Philately,
Stamp designs,
Extraordinary stamps,
Innovative stamps

ÖZ

Ücretlendirme ve ücretlerde oluşan kaçakların engellenmesi amacıyla başlatılan pul uygulamasıyla, posta hizmetlerinde ortaya çıkan karışıklıklar giderilmiş ve kronikleşen birçok probleme pratik çözümler üretilmiştir. Pulların, olgu olarak ortaya çıkması da birçok yeniliği beraberinde getirmiş ve filateli biliminin oluşumuna zemin hazırlamıştır. Klasik yaklaşıma göre pullar, ücretlendirme aracı olarak kabul edilirler. Kendi döneminde kısmen doğruluğu olan bu tanımlamanın günümüzde pek de geçerliliği kalmamıştır. Çağdaş yaklaşım, pulları klasik tanımlamadan sıyrarak, ücretlendirme aracı olmaktan öteye taşır ve pullara, farklı birçok misyon yükler. Pul, ayna işlevi görür ve görseline düşen her detayı yansıtır. Bu nedenle, pullarda anlatılmak istenen anlatılardan daha fazladır. Pullar, bir ulusun değerlerini, ekonomisini, kültürünü, inançlarını, sanatını, siyasi tavrını ve bakış açısını direkt olarak yansıtırma özelliği olan, tarihi belge konumundadır. Günümüzde, iletişim aracı olmanın ötesine geçen pullar, birçok alana ve bilimsel nitelikli çalışmalara görsel malzeme sunmaktadır. Bu çalışmanın amacı, standart kalıba bürünen pulları, klasik tanımlamadan kurtarmak ve beş duyuya hitap eden, sanatsal obje olarak yeniden tanımlamaya çalışmaktır. Araştırma kapsamında, pulun tanımı yapılmış; ortaya çıkışı, gelişimi, sanatsal süreci, biçimsel değişimi ve ilginç yönü hakkında bilgiler verilmiştir. Ayrıca, farklı üretim teknolojileriyle oluşturulan sıra dışı tasarımları, sanatsal şölene dönüştüren evrimsel süreçte değerlendirilerek, önerilerde bulunulmuştur.

ABSTRACT

With the stamp application, which was initiated to prevent leakages in pricing and wages, the confusion in postal services was removed and practical solutions were produced for many chronic problems. The emergence of stamps as a phenomenon brought many innovations with it and laid the groundwork for the formation of philately science. According to classical understanding, stamps are considered as a means of pricing. This definition, which was partially correct in its own time, is not very valid today. Contemporary approach takes stamps away from the classical definition, beyond being a pricing tool, and gives stamps many different missions. The flake functions as a mirror and reflects every detail that falls on your image. For this reason, what is meant on the stamps is more than what is explained. Stamps are historical documents that directly reflect the values, economy, culture, beliefs, art, political attitude and perspective of a nation. Today, stamps, which go beyond being a communication tool, offer visual material to many fields and scientific studies. The aim of this study is to save the stamps that take a standard mold from the classical definition and to redefine them as an artistic object appealing to the five senses. The stamp was defined within the scope of the research; information was given about its emergence, development, artistic process, formal change and extraordinary direction. In addition, suggestions were made by referring to the evolutionary process that transforms interesting designs created with different production techniques into artistic feast.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: sserkan.aycil@gmail.com

EXTENDED ABSTRACT

Stamps have been introduced to prevent leakage in pricing and wages. The prototype created was accepted and included in the programs of many countries in a short time. With the stamp application, the complications arising in the postal services have been removed and practical solutions have been produced for many chronic problems. Stamps are considered in two categories in the study. These are classical understanding and contemporary approach. According to classical understanding, stamps are only considered as a means of charging. The non-charging function of the stamp is more of an indirect concern to non-postal monopolies. This definition, which was partially correct in its own time, is not very valid today. Although the definition is correct according to the contemporary approach, it has been explained extremely incomplete. The modern approach takes stamps away from the classical definition, beyond being a pricing tool, and gives stamps many different functions. It positions the stamps in the status of historical documents that directly reflect a nation's values, economy, culture, beliefs, art, political attitude and perspective. In the middle of the 19th century, stamps were considered a means of direct communication. Today, stamps, which go beyond being a communication tool, offer visual material to many fields and scientific studies. The aim of this study is to save the stamps that take a standard mold from the classical definition and to redefine them as an artistic object appealing to the five senses. The stamp was defined within the scope of the research; information was given about its emergence, development, artistic process, formal change and extraordinary direction. In addition, suggestions were made by referring to the evolutionary process that transforms interesting designs created with different production techniques into artistic feast. Collectors and collectors have formed international communities by gathering under the roof of the club to save, protect, include in circulation and discuss their qualities. Gatherers who came together in this way established social relationships. Sharing the stamps of their own countries with others has led to the growth of the philately community and increased interaction. Those who saw stamps as an unnecessary collecting element naturally ignored the functional aspect of the stamp and did not see any benefit from the stamps. In order to understand stamps, which are valuable objects, it is necessary to be included in philately culture. The journey of the stamps, which started from England in 1840, crossed continents. The stamp application, which was initiated with the suggestion of Sir Rowland Hill, entered into force in the Ottoman lands after 23 years. In the process from the past to the present, stamps, which are usually printed in standard molds, have undergone some changes especially recently and have taken their place in portfolios by entering new forms. Stamps are variable-size precious papers designed in symmetrical, asymmetrical or square-like shapes, with a glue or self-adhesive backside, and usually lacy around. Today, different types of stamp designs are common in the philately world. However, contrary to what is mentioned, different shaped or unusual flakes are actually few in number and make up only a fraction of the emission program. Since postal administrations usually carry out designs related to stamps in standard form, they either do not want to go beyond the standard or do not approach different designs with the phobia of being inadequate to catch the desired form. Most of the 206 countries in the world geography have not made any stamp designs other than standard forms or specifications. Exceptional countries such as Tonga, Bhutan and Austria are both supporting such work and experimenting with a constant search for innovation. The primary purpose of different designs is to attract the attention of the digital generation with technological tools, to raise awareness and to bring innovation to the philately market. When the detailed work in stamp design is reduced to a certain size, the basic expression can sometimes become complicated. Sometimes, stamps can be prepared in triangular, square, rectangular, circular, or various geometric forms suitable for printing purposes in order to prevent incomprehensibility and to express the image in the best way. In the period from the classical period until recently, stamps were generally designed in rectangular or square shaped standard molds. Difficulties experienced in placing the desired image in a limited and standard area revealed the necessity of designing stamps in different geometric shapes. Stamps used in the pricing of mails and replacing money have many functions, but over time they have assumed a number of roles such as culture, art and promotion. Stamps, like other valuable papers, wear out over time and lose their qualities as they have ephemeral *temporary* properties. Therefore, there are many difficulties in preserving stamps with their original texture. Along with digitalization, there have been changes in the philately field. Classical stamps have been replaced by innovative stamps appealing to five senses in certain sizes. Innovative stamps can be different from classical stamps in terms of shape and material type. It is possible to examine innovative stamps under 2 headings as stamps and extraordinary stamps according to their shapes. In terms of shape, stamps are stamps designed differently from the standard form *square or rectangular*. Many of these designs differ from classical stamps not only in shape but also in material. Unusual stamps include designs created with different materials and digital possibilities. Different types of stamp work can be found in many countries. In the study, in order to raise awareness and increase the interest in philately; embroidered, beaded, scented, aromatic, organic, arable, 3D printed, phosphorescent, thermochromic, watermarked, selfie, crypto enabled, visual, playable, covid-19 themed, transparent, scratch, glass, ceramic, composite, synthetic, leather, wood and stamps produced from precious metals. The way to improve collecting and philately can be achieved by increasing investment in stamps. Trying different methods and techniques in stamping can benefit philatelic studies in the long term.

Giriş

19.yy'ın sonlarından itibaren bireysel koleksiyoncular, sevdikleri objeleri kurtarmak, korumak, dolaşıma dâhil etmek ve niteliklerini tartışmak amacıyla kulüp çatısı altında bir araya gelerek uluslararası topluluklar oluşturmuştur. Pulları gereksiz toplama unsuru olarak görenler, pulu sadece posta gönderilerinde kullanılan basit bir ödeme aracı olarak yorumlamıştır. Toplama anlayışından uzak olan bireylerin, filateli bilimine dair bir takım temel varsayımları öğrenmeleri gerekmektedir (Brennan, 2018, s. 73). Son yılların önemli hobileri arasında yer alan pul koleksiyonculuğu, gün geçtikçe yaygınlık kazanmaktadır. Filateli merakı, bireyleri birbirlerine yakınlaştırmakta ve bireysel gelişimlerine olumlu yönde etki etmektedir. Sosyal platformlarda veya kulüp çatısı altında bir araya gelen bireyler, hem keyifli vakit geçirmekte hem de görsel üzerinden birçok bilgiye erişim olanağı bulmaktadır. Toplama alışkanlığı, tertip gerektirmektedir. Pul toplayıcıları, biriktirdikleri objeleri belirli bir sistematik içerisinde sıralamalıdır, aksi durumda objelerin, değersiz birer yığına dönüşme ihtimali olasıdır. Biriktirme alışkanlığı bireyi disipline ederek, topluma karşı sorumlu davranmaya teşvik eder.

Farklı türden pul tasarımlarına, filateli dünyasında sıkça rastlanmaktadır. Sanıldığı gibi aksine, farklı şekilli veya sıra dışı pul tasarımları, emisyon programının oldukça sınırlı bir kısmını oluşturur. Bu tür çalışmalar, belirli bir mevzuata göre oluşturulur. Öncelikle, bir sonraki yıla ait emisyon programı belirlenir, sonrasında ise ilgili pullar belirlenen tarihlerde seriler halinde tedavüle çıkarılır. Ancak, birçok ülkenin mevzuatı, sıra dışı tasarım çalışmalarına müsaade edecek kadar esnek değildir. Dünya coğrafyasında yer alan, 206 ülkenin büyük bir çoğunluğu, standart form veya özelliklerin dışında herhangi bir pul tasarımı gerçekleştirmemiştir. Tonga, Bhutan ve Avusturya gibi istisnai ülkeler, bu tür çalışmalarını hem desteklemekte hem de sürekli bir yenilik arayışı içerisinde, sayısız denemelerde bulunmaktadır. Farklı tasarımların başlıca amacı, teknolojik araçlar üzerinden dijital neslin ilgisini çekmek, farkındalık oluşturmak ve filateli pazarına yenilik getirmektir.

Dijitalleşmeyle birlikte, klasik düzen yazışma sayısında azalma oluşmuştur. Zarflara tatbik edilen pulların yerini; parası peşin *PP*, ücret alma makineleri, ücret ödeme makineleri ve kayıtlı elektronik posta *KEP* gibi uygulamalar almıştır. Bu nedenle, basılan pul sayısında azalma görülürken, emisyonu dâhil olan kalem sayısında ise nispi bir artış görülmektedir.

Pullar da diğer değerli kâğıtlar gibi efemeral *geçici* özelliğe sahip oldukları için zamanla yıpranır ve niteliklerini yitirirler. Bu nedenle, pulları orijinal dokusuyla muhafaza etmenin birçok zorluğu mevcuttur. Yıpranma, yırtılma, aşınma, incelme, renk değişimi, küflenme, sandık lekesi *tilki izi* vb. belirtiler kıymetli evrak statüsündeki pulları, basit birer kâğıt seviyesine indirgeyebilmektedir. Yenilikçi pulların yapımında, genellikle dayanıklı ve sert materyaller, karışım olarak kullanılır. Bu nedenle, bu tür çalışmalar kâğıt tasarımlara nazaran oldukça sağlam yapıdadır. Koleksiyon malzemesi olmanın ötesinde, sıra dışı tasarımlarda ilk fiyatlama, klasik pullara oranla oldukça yüksektir. Bu tür eserleri, koleksiyon objesi olarak biriktirebilmek için de olası maliyete katlanmak gerekmektedir.

Tasarımcılar, pullarla ilgili çalışmalarda genellikle, standart formlar kullanmayı tercih ederler. Kurgu ve konu bütünlüğü de bu ekseninde gelişir. Bunda belirleyici olan, posta hizmetleri mevzuatıdır. Yasal ve ahlaki birtakım uygulamalar, tasarımın seyrine yön vermektedir. Posta idaresi ise çoğunlukla standardın dışına çıkılmasına müsaade etmez. Çünkü istenen formu yakalamakta yetersiz kalınabileceği endişesi, her zaman kafaları meşgul eden bir sorun olarak var olmaktadır. Posta idaresinin, belirli konularda kamu

kurumu gibi davranması da filateli gibi hızlı dönüşüm gerektiren alanlarda sektörel daralmaya neden olmaktadır. Dolayısıyla, düşünsel boyuta indirgenmiş sanatsal objelerin tasarlanabilmesi için sanat akademilerine, idealist öğrencilere ve profesyonel tasarımcılara büyük iş düşmektedir. Çalışmada kullanılan objeler üzerinden, pul tasarımına yönelik yeni bir anlayış geliştirilmeye çalışılmıştır. Araştırmanın, alana ve bilimsel nitelikli çalışmalara kaynak teşkil edeceği düşünülmektedir.

Kavramsal Çerçeve

Penny Black olarak bilinen ve ressam William Mulready tarafından çizilen ilk posta pulu, 6 Mayıs 1940 tarihinde İngiltere’de tedavüle çıktı. Bu dönemden önceki süreçte, posta ücreti alıcıdan tahsil edilirdi. Alıcının, ödeme ücretinden kaçınması hem karışıklığa hem de postanın iadesine neden olurdu (Tuna, 1977, s. 94-95). Reformcu Sir Rowland Hill, bir taslak hazırladı ve parlamentoya sundu. Taslakta; posta ücretinin peşin alınması ve ücret yerine küçük resimli bir kâğıdın mektuba yapıştırılması tavsiyesi yer aldı. Öneri kabul edildi ve ilk pul tedavüle çıkarıldı (Bezaz Güven, 2006, s. 291-292). Görselde de Kraliçe Viktoria’nın postresine yer verildi. Makasla kesilen ve tek renkten oluşan ilk pul, tamamen zamksızdı. Günümüzde kullanılan, klasik pullara son şeklini veren ise James Chalmers’tir (Düzenli ve Kavuran, 2004, s.191). İlk tasarım, çizim tekniğiyle oluşturulmuştur. *Penny Black*’ten itibaren oluşturulan pul tasarımlarında, sanata dair izleri görmek mümkündür.

Pul ön yüzü şekil motif ve resimlerden oluşan, arka yüzü zamklı veya kendinden yapışkanlı, etrafı genellikle dantelli simetrik, asimetrik veya kare şeklinde tasarlanabilen değişken boyutlu değerli kâğıtlardır (Aydoğmuş, 2015, s. 30). Başka bir ifade ile pul, küçük boyutlu büyük sanattır (Say’dan aktaran Düzenli ve Kavuran, s. 188). İki boyutlu bir sahnenin anlık görüntüsünü, bütün yaşanmışlığıyla yansıtan pullar, ait olduğu ulusun en tabii parmak izini taşır. Pullar birden çok işleve sahip olmakla birlikte, duygu yoğunluğunu sadece illüstrasyon ürünü olan görselle değil, diğer duyu organlarının da dâhil olduğu kapsayıcı bir realiteyle yansıtan etkili öğelerdendir.

Posta gönderilerinin ücretlendirilmesinde kullanılan ve para yerine geçen pullar, birçok fonksiyona sahip olmakla birlikte zamanla kültür, sanat ve tanıtım gibi bir takım roller de üstlenmiştir. Görsel bir iletişim sanatı olan pulların birincil işlevi, içeriği uygun ve anlaşılır bir formda iletmektir (Begiç ve Çelebilik, 2015, s. 266). Pul tasarımında, detay çalışma, belirli bir boyuta indirgenildiğinde temel ifade bazen karmaşık hale gelebilmektedir. Oluşabilecek anlaşılmağın önlenmesi ve görselin en iyi biçimde ifade edilebilmesi gayesiyle, bazen pullar üçgen, kare, dikdörtgen, dairesel veya basım amacına uygun çeşitli geometrik formlarda hazırlanabilmektedir (Düzenli, 1998, s. 27). Cenevre merkezli standart belirleme organizasyonu, bir pulun metrik boyutunu belirlerken, *uzunluğun genişliğe oranı kareköke eşit olmalıdır* tanımlamasında bulunmuştur (Max, 2009, s. 1). Yakın geçmişimize kadar, pul tasarımında, daha çok görseli destekleyici yön, çizgi, tonlama, doku, tipoloji, renk, boyut vb. öğeler dikkate alınmaktaydı. Dijitalleşmeyle birlikte, filateli alanında da değişimler yaşanmıştır. Klasik pullar, belirli ölçülerde, yerini beş duyuya hitap eden yenilikçi pullara bırakmıştır. Yenilikçi pullar, şekil ve malzeme cinsi itibarıyla de klasik pullardan farklı olabilmektedir. Yenilikçi pulları, şekillerine göre pullar ve sıra dışı pullar olmak üzere 2 başlıkta incelemek mümkündür.

Şekillerine Göre Yenilikçi Pullar

Posta Pulları, biçim itibarıyla dörtgen ve dörtgen olmayan pullar olmak üzere 2’ye ayrılır. Portföyün çoğunluğunu oluşturan klasik pullar, kare veya dikdörtgen olarak tasarlanırlar. Dörtgen olmayan pullar ise üçgen, altıgen, yedigen, sekizgen, yuvarlak veya minyatür formlarda kategorize edilmektedirler (Tamer, 2014, s. 10-11). Osmanlı

İmparatorluğunun, 1898 tarihli Yunan Muharebesi anısına, Teselya Hatıra Serisi olarak bastırıldığı pul, dünyanın sekizgen formda basılan, ilk pulu olmuştur (Çelik, 2008, s. 34). Yakın tarihe kadar pullar şekil itibariyle, dörtgen olarak tasarlanırdı. Tasarım formunun standartlaştırılmasının birincil nedeni ise albüme dizilimdeki kolaylık ve muhafaza yöntemlerindeki pratikliklerdir.

Filatelik ürünler üzerine önemli yatırımlar gerçekleştiren ve değişik şekillerde pullar üreten Tonga Krallığı, farklı tipte pul tasarımlarının öncüsü olmuştur (Song, 1988, s. 102). Günümüzde, farklı ve geometrik şekilli birçok pul tasarımında *Tonga Tasarımı* ibaresini görmekteyiz. Geometrik şekilli, yeni nesil pul tasarımları aşağıda örneklendirilmiştir;

Görsel 1: Guernsey, forma şekilli pul tasarımı.

Görsel 2: Türkiye, mozaik şekilli pul tasarımı.

Görsel 3: Türkiye, kalp şekilli pul tasarımı.

Görsel 4: Kore, yelpaze şekilli pul tasarımı.

Görsel 5: Almanya, yeni yıl temalı pul tasarımı.

Görsel 6: Tonga, izci kampı pulu.

Görsel 7: Tonga, muz şekilli pul.

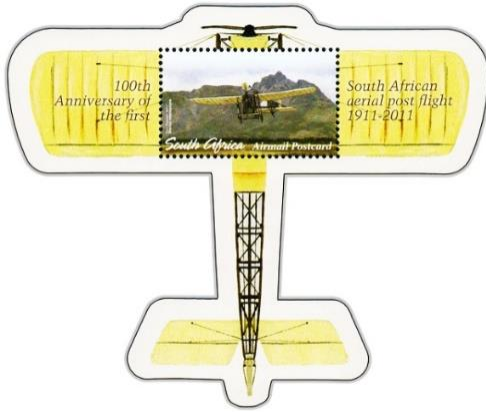
Görsel 8: Botswana, elmas şekilli pul.

Görsel 9: Japonya, Süper Mario pulu.

Görsel 10: Fransa, Obur-X pulu.

Görsel 11: Afrika, uçak şekilli pul tasarımı.

Görsel 12: Türkiye Cumhurbaşkanlığı bisiklet turu.

Görsel 13: Surriname, dik üçgen şekilli tasarım.

Görsel 14: Japonya, tavus kuşu şekilli tasarım.

Görsel 15: Hollanda, kirpi şekilli pul tasarımı.

Görsel 16: İtalya, ralli konulu pul tasarımı.

Görsel 17: Kanada, serbest şekilli pul tasarımı.

Görsel 18: Teselya serisi yıldız kesim pulu.

Sıradışı Yenilikçi Pullar

Pul, bir ülkenin dışarıya açılan penceresi olabilmenin yanı sıra ait olduğu ülkenin kültürünü dünyaya tanıtmaya çabasıdır. Uluslararası alanda ilginin artırılması ve tanıtım faaliyetlerinde sürdürülebilir bir ivmenin yakalayabilmesi amacıyla, çeşitli alternatif pul üretim sistemleri denenmiştir. Klasik pulların yanı sıra, filateli pazarına yenilik getirecek ve beş duyuya; görme, tatma, koklama, işitme ve dokunma hitap edecek tipte kokulu, aromalı, çalınabilir, 3D efektli, dijital, ahşap, folyo, metal, kumaş, ipek, altın, gümüş, plastik vb. malzemelerden elde edilen, çeşitli nitelikte pul tasarımları gerçekleştirilmiştir. Yenilikçi pullar, kullanılan teknoloji ve malzemenin yanı sıra şekil itibarıyla da klasik pullardan farklı olabilmektedir. Sıra dışı ve yenilikçi pullarla ilgili yapılan çalışmalardan bir kısmı aşağıda özetlenmiştir;

İşlemeli ve boncuklu pullar

2000 yılında, İsviçre Posta Servisi, alternatif malzemeler kullanarak dokuma ürünü olan ilk işlemeli posta pulunu üretmiştir. Akabinde, Tayland üretime biraz farklılık kazandırmış ve Kraliçe Sirikit'in 78. Yaş günü anısına, tavus kuşu amblemlili 15 bin adet pul bastırmıştır. Dörtlül serilerden oluşan pulların üretiminde, tamamen ipek malzeme kullanılmıştır (Yap, 2014, s. 61). Filatelik ürün ve hizmetler üzerine çalışmalarda bulunan Avusturya Posta Servisi de her bir adedi için yaklaşık 40 metre ip kullanarak, geleneksel kıyafetlerini tasvir eden, dokuma ürünü triko pullar üretmiştir (Dirndl, 2017, s. 37). 2008 yılında, dokuma ürünü pullara farklı bir fonksiyon eklenmiştir. Peranakan Müzesinin açılışının anısına, kese şeklinde tasarlanmış boncuklu bir pul bastırılmıştır. Sınırlı üretim nedeniyle, pullara erişim güçtür (Hulsbosch, vd. 2009, s. 76).

Görsel 19: İsviçre, işlemeli pul tasarımı.

Görsel 20: Tayland, ipek pul tasarımı.

Görsel 21: Avusturya, *steiermark şapka* temalı tasarım. **Görsel 22:** Avusturya, *dirndl* geleneksel kıyafet pulu.

Görsel 23: Peranakan, boncuklu pul tasarımı.

Sentetik malzemeden ve deriden üretilen pullar

2008 yılında düzenlenen futbol şampiyonası, farklı bir tasarıma esin kaynağı olmuştur. Tasarım, Avusturya Posta Servisinin üretici bir firmayla yaptığı ortak girişime dayanmaktadır. Profesyonel futbol topu yapımında kullanılan sentetik hammadde, bir dizi işleme tabii tutulmuştur. Pula, önce futbol topu görünümünü kazandırılmış sonrasında da üzeri nakışlarla kaplanmıştır. Nihai süreci tamamlanan prototip, kısa sürede seriler halinde yayınlanmıştır (İnce, 2017, s. 31). Avusturya'nın Tirol Eyaletinde, günlük hayatta yaygın olarak kullanılan ve bölge ile özdeşleşen lederhosen *geleneksel deri pantolonlar* şekil ve malzeme itibarıyla, minyatür boyuta indirgenmiş ve yeni bir pulun tasarımında kullanılmıştır. Farel Adaları Posta Servisi de daha çok ayakkabı, çanta, mücevher vb. ürünlerin yapımında kullanılan morina balığı derisini, bu kez posta pulu yapımında kullanmıştır. Canlı bir organizmadan elde edilen çalışma, tasarıma sıra dışı bir ilginçlik katmıştır. Standart formda oluşturulan her bir pul şekil, renk, parlaklık, doku ve benzerlik itibarıyla diğerlerinden farklıdır (Mörck, 2020, s. 61).

Görsel 24: Avusturya, futbol topu temalı tasarım. **Görsel 25:** Avusturya, lederhosen deri pantolon temalı tasarım.

Görsel 26: Fareo Adaları, balık derisinden üretilen pul.

Kokulu ve aromalı pullar

Kokulu mürekkep uygulaması, ilk defa İngiliz posta pullarında denenmiştir. 2001 yılında, İsviçre çikolata üreticiler birliğinin desteğiyle, çikolata kokulu posta pulları bastırılmıştır (Johnson, 2008, s. 2-4). 2013 yılında yapılan çalışmalarda, kokulu pullara ayrı bir fonksiyon ilave edilmiştir. Belçika'da üretilen, çikolata konulu pul serisinin zamlı yüzeyine, bu kez çikolata aroması enjekte edilmiştir. Bu tasarım, tat alma duyusunu ön plana çıkarmıştır. Pulu, diliyle ıslatmayı tercih eden bireyler, çalışmayı olumlu değerlendirerek, tasarımdaki ilginçliğe atıfta bulunmuşlar (Yap, 2014, s. 64). Brezilya ekonomisine önemli derecede katkı sağlayan kahve üretimi, 2001 yılında farklı bir yöntemle yeniden tanıtılmıştır. Taze kahve çekirdekleri öğütülme, pişirme ve basınç altında bekletilme gibi bir dizi işleme tabii tutulmuştur. Isıl işlem neticesinde olgunlaşan tortular, mikrokapsüllere eklenerek vernikle kaplanmıştır. İşlem sonunda, kokusu 5 yıla kadar etkin kalabilen aromatik pullar üretilmiştir (Murray, 2001). Sonraki yıllarda, pullar üzerinde yapılan koku çalışmalarına Almanya Posta Servisi de dâhil olmuştur. Koku-görsel uyumundan yararlanan Almanya, pullarda kullandığı meyve görsellerine, ayrıca türüne özgü elma, çilek, limon vb. meyvelerin kokularını da ilave ederek konu bütünlüğünü sağlamıştır (Drier, 2010).

Görsel 27: İsviçre, çikolata kokulu pul tasarımı.

Görsel 28: Belçika, çikolata aromalı pul tasarımı.

Görsel 29: Brezilya, kahve kokulu pul tasarımı.

Görsel 30: Almanya, meyve kokulu pul tasarımı.

Ahşap pullar

120 yıllık bir çam ağacını kullanılabilir malzemeye dönüştüren İsviçre, 2004 yılında, ilk defa ahşap bir pul yayınlamıştır (İnce, 2017, s. 61). Ahşap bazlı materyal üretimine dâhil olan

ve yenilikçi tasarımlar gerçekleştiren Avusturya Posta Servisi bu kez de ülkenin ulusal kimliğiyle özdeşleşen meşe ağacını referans alarak, ağaç formunda hazırlanmış bir pul bastırmıştır (Stampworld, 2017).

Görsel 31: İsviçre, ahşap pul tasarımı.

Görsel 32: Avusturya, meşe ağacı pul tasarımı.

Kıymetli madenlerden elde edilen pullar

Sürekli farklılık arayışında olan Avusturya Posta Servisi, 2004 yılında kristal ve mücevher üreten bir şirketle ortak girişimde bulunmuştur. Pulları, klasik anlayıştan öteye taşıma gayretinde olan Avusturya, 12 kişilik uzman kadrosuyla, 6 aylık bir süreçte sawarovski taşlı bir pul üretmeyi başarmıştır (Masini, 2015, s. 27). 2006 yılında alışılmadık bir teknik kullanan Avusturya Posta Servisi, bu kez de Fas'ta bulunan ve yaklaşık ağırlığı 19 kg olan göktaşını, toz haline getirerek tasarladığı, posta pulunun yüzeyinde yer alan görsele serpmiştir. Her bir pul için 0.03gram uzay kayası tozu kullanılmıştır (İnce, 2017, s. 31).

Altın ve gümüş pul tasarımları üzerine yapılan çalışmalar, geçmişten günümüze gelen süreçte devam etmektedir. İlk tasarımlar, genellikle beyaz kâğıt üzerine oluşturulan dikdörtgen baskılardan oluşmakta iken sonraki süreçte pullar altın, gümüş ve bronz olarak ayrı ayrı kalıplanmıştır. Standart bir görünüm kazanan pullarda, değer ibaresini belirten simge de çerçevenin kösesinde yer alan boşluğa yerleştirilmiştir (Gibbons, 1870, s. 66).

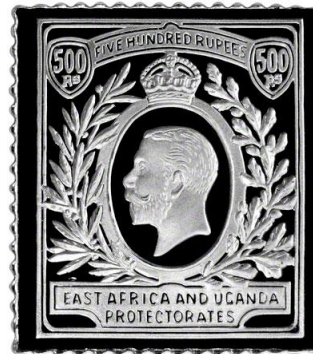
Görsel 33: Avusturya, sawarovski taşı pul.

Görsel 34: Avusturya, göktaşı tozundan elde edilen pul.

Görsel 35: Altın pul tasarımı.

Görsel 36: Africa and Uganda 1912 to 1918 gümüş tasarımı.

Organik ve ekilebilir pullar

Portekiz'in ulusal sembolü olan ve Portekiz ekonomisine önemli derecede katkı sağlayan mantar üretimi, filateliye de konu olmuştur. Farklı yöntemler geliştiren Portekiz Posta Servisi, 2007 yılında, kendinden yapışkanlı ilk mantar pulu üretmeyi başarmıştır. Yakın zamanda, sıra dışı pul serisine ekilebilir, pullar da dâhil edilmiştir. Graf ağacından elde edilen tohum, aynı ağacın lifleriyle kaplanarak pulun görseline yerleştirilmiştir. Birleşik Arap Emirliğine ait olan tasarımın birincil amacı, doğanın korunması adına, tohuma erişimi kolaylaştırmaktır (Yap, 2014, s. 61-64).

Görsel 37: Portekiz, mantar pul tasarımı.

Görsel 38: BAE, tohumlu pul tasarımı.

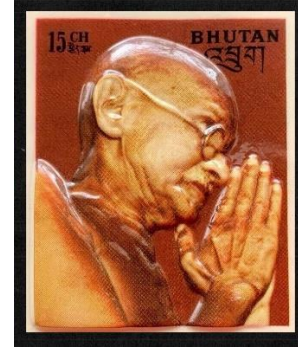
3D baskılı pullar

Farklı açılardan izlendiğinde, görsele derinlik ve hareket efekti kazandıran mercekli pullar, yakın zamanda yayınlanmaya başlamıştır. Lenticular baskı tekniğiyle oluşturulan tasarımlar, filateliye dijital yenilikler getirmiştir (Bjelkhagen, 2017, s. 42). Dijital baskı modelini geliştiren Türkiye, 2012 yılında aynı tekniği kullanarak *Dinazorlar Portföyü* isimli ilk seriyi yayınlamıştır.

Sıra dışı pul serisine, önemli derecede katkı sunan Bhutan Krallığı da plastik maddeden elde ettiği, 3D kabartmalı pulları, filateli portföyüne dâhil etmiştir (Toker, 2013, s. 27).

Görsel 39: Türkiye, üç boyutlu lenticular baskılı pul.

Görsel 40: Bhutan, 3D kabartmalı pul tasarımı.

Fosforlu, termokromik ve filigranlı pullar

Singapur Filateli Müzesine ait koleksiyonda bulunan, özel üretim pullarda, fosforlu mürekkep kullanılmıştır. Pulun birincil özelliği, gün içerisinde aldığı ışığı absorbe etmesi ve tuttuğu ışığı karanlık ortamda yaymasıdır (Yap, 2014, s. 63). ABD Posta Servisi, 2017 yılında, termokromik mürekkep kullanarak ısıya duyarlı bir pul tasarlamıştır. Parmakla, pulun arkasına dokunulduğunda, tam güneş tutulmasını tasvir eden görsel, vücut ısısının etkisiyle dolunay şekline dönüşmektedir (Showstack, 2017, s. 2). Filigran, işleme tabii tutulan kâğıda ait bazı bölümlerin, kasıtlı olarak inceltilmesi ve gömülü bir desen oluşturulması işlemidir. Sahteciliğin önlenmesi amacıyla paralarda ve posta pullarında filigranlar kullanılmıştır. Filigran ışık veya solüsyon yardımıyla anlaşılabilir (Bozhkova, vd. 2017, s. 195).

Görsel 41: Malezya, deniz feneri konulu tasarımın gündüz ve gece görünümü fosforlu pul.

Görsel 42: ABD, tam güneş tutulması ısı öncesi ve ısı sonrası.

Görsel 43: Malaya, filigranlı pul.

Dijital kripto pullar

Avusturya Posta Servisi, 2019 yılında QR uygulaması yardımıyla çalışan ve dijital cüzdana eklenebilen 150.000 adet kripto pul yayınlamıştır. Yeni nesil pul tasarımı ile hem sahteciliğin hem de mükerrer kullanımın önüne geçilmiştir. Oluşturulan dijital cüzdan sayesinde pula, takip edilebilirlik özelliği kazandırılmıştır. Cüzdan üzerinden, pulun varlığı, değeri ve en son sahipliğinin kimde olduğu gibi bilgilere ulaşılabilmektedir (Yanovich, vd., 2018, s. 2).

Görsel 44: Avusturya, kripto pul.

Selfie (özçekim) pulu

Zürih Sanat Üniversitesi öğrencileri, bir proje kapsamında, 20 puldan oluşan tablet bir pul tasarlamışlardır. Ayna işlevi gören ve gümüş bir filmle kaplanan pul, izleyicide sanal bir gerçeklik hissi uyandırmaktadır. Üniversite yönetimi tarafından, İsviçre Posta Servisinin

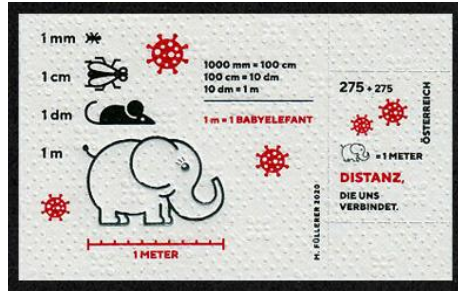
görüşüne sunulan pul, kabul görmüş ve 2017 yılında yayınlanmıştır (Singapore Philatelic Museum, 2018, s.15).

Görsel 45: İsviçre, selfie özçekim temalı pul.

Covid-19 farkındalık pulu

2020 yılının sonlarına doğru Avusturya Posta Servisi, Covid-19 salgınına dikkat çekmek, pandemi sürecinde Avrupa’da yaşanan tuvalet kâğıdı istifçiliğine atıfta bulunmak ve sosyal mesafeyi hatırlatmak amacıyla tuvalet kâğıdından elde edilen bir pul bastırmıştır (Jochim, 2020a, s. 3).

Görsel 46: Avusturya, Covid-19 temalı pul.

Görüntülü ve çalınabilir sesli pullar

Bhutan Krallığının, *Bhutan Talking Stamps* adıyla yayınladığı pul, filateli pazarına önemli bir yenilik getirmiştir. Dayanıklı malzemeden üretilen ve gramafon yardımıyla çalınabilen tasarım, sıra dışı pullara işitsellik fonksiyonu kazandırmıştır. İngiltere Kraliyet Postası 21.yy’da tag veya karekod yardımıyla okutulabilen, dijital bir pul tasarlamıştır. Akıllı telefon ile pul eşleştirildiğinde, pula yüklenen bütün veriler ekrana yansımaktadır (Toker, 2013, s. 40-49). 2020 yılında, aynı teknolojiyi kullanan Türkiye Posta ve Telgraf Teşkilatı *Google Play* veya *PTT AR* uygulamasıyla çalışan, yeni nesil bir pul yayınlamıştır.

Görsel 47: Bhutan 1973 fonografik sesli pul.

Görsel 48: Türkiye, Google Play veya PTT AR uygulamasıyla çalışan ilk görüntülü ve sesli pul.

Oyun temalı, puzzle ve kitap ekli pullar

Richard Hutten, 75. Kitap Haftası anısına 3x4 cm ebatında, 8 sayfadan oluşan kitap şeklinde, minyatür bir pul tasarlamıştır. Sıra dışı tasarımlar arasına yerini alan pul, 2010 yılında Hollanda'da yayınlanmıştır (İnce, 2017, s. 32). Kenar dantelleri hizalı olan posta pulları, belirli bir şekle sahiptir. Standartlaştırılmış kalıpların sağladığı avantaj, uzun yıllar çeşitli alanlarda kullanılmıştır. Posta pullarının mozaiklenmesi ve katlama yöntemleri konusunda oluşturulan bulmaca ve oyunlar, zaman içerisinde gelişme göstermiş ve bu alana hitap eden, posta pullarının tasarımında kullanılmıştır (Matthew ve Ronald, 2009, s. 1). San Marino Postası, geleneksel kaz oyunundan esinlenerek, yeni bir oyun levhası tasarlamıştır. Dıştan başlayan ve levhanın ortasına varınca biten oyunun zemini, 16 adet noel temalı puldan oluşmaktadır (Philaquely, 2019). Madagaskar 3 adlı, animasyon filminin prömiyer kutlamasının anısına, dört parçadan oluşan, puzzle temalı bir pul yayınlanmıştır. Kendinden yapışkanlı olan pulun tasarımı Avusturya Posta Servisi'ne aittir (Balagian, 2020). Brezilya, 2018 yılı tasarım programı kapsamında, pullara farklı bir yenilik atfetmiştir. Levhada yer alan kesitli alanların katlanarak yapıştırılması sonucunda, eski bir valf radyosuna dönüşen nostaljik bir pul yayınlamıştır (Fausto, 2018, s.7).

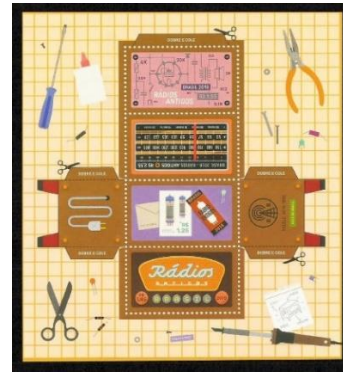
Görsel 49: Hollanda, kitap ekli minyatür pul.

Görsel 50: San Marino, kaz oyunu temalı pul.

Görsel 51: Avusturya, puzzle temalı pul.

Görsel 52: Brezilya, nostaljik valf radyo pulu.

Şeffaf ve kazımalı pullar

Sıra dışı tasarım çalışmalarına, ince ve saydam malzemeden üretilen şeffaf pullar da dâhil edilmiştir. Yapıştırıldığı yüzeyle bire bir uyumlu olan bu tasarım, estetik bir görünüme sahiptir. Yeni Zelanda Postası, yerli sinemasının 100. yılının anısına, 4 adet pul tasarlanmıştır. Örnek objede, 2 adet görsel bulunmaktadır. Sağ kanatta yer alan görsel, metalik bir boya yardımıyla sıvanarak, tamamen kapatılmıştır. Madeni para benzeri bir nesne ile bir süre kazıma işlemi yapıldığında, örtülü alan ortaya çıkmaktadır. Karartılan alana, Hollywood seyahati için bir bilet veya ücretsiz sinema ödülleri kazanma şansı tanıyan bir şifre yerleştirilmiştir (Conrich ve Murray, 2007, s. 9).

Görsel 53: Yeni Zelanda, şeffaf pul.

Görsel 54: Yeni Zelanda, kazı-kazan pulu.

Cam, seramik ve kayak takımı pulları

Alternatif malzemeler üzerine çeşitli çalışmalarda bulunan Avusturya Posta Servisi, yenilikçi pullar serisine, 3 farklı türde eser kazandırmıştır. Tasarımlardan İlki, ters boyama tekniğiyle oluşturulan ve kendinden yapışkanlı bir cam puldur (Pözl, 2016 s. 36). İkinci tasarım, Avusturya'nın ulusal mücadelesinde sembole dönüşen, *Viyana Gülü* desenli porselen puldur. Bu tasarımda da ters boyama tekniği kullanılmıştır. Tekniğin birincil özelliği objeye, silinebilir ve estetik bir form kazandırmasıdır (Masini, 2015, s. 27). Üçüncü tasarım ise *Kayak Ülkesi* olarak bilinen ve kış sporlarında köklü bir geleneğe sahip olan Avusturya'nın, sportif yanını vurgulayan ve aynı zamanda, gerçek bir kayak takımının, plastik kompozit tabakasından elde edilmiş olan, kayak ucu şekilli puldur (Jochim, 2020b, s.3).

Görsel 55: Avusturya, cam pul tasarımı. **Görsel 56:** Avusturya, Viyana Güllü konulu porselen pul tasarımı.

Görsel 57: Avusturya, kompozit kayak takımı pulu.

Kişisel Pul

Filateliye, yeni bir boyut kazandırmak amacıyla, 25 Ekim 2005 yılında uygulamaya alınan bir hizmettir. Uygulama kapsamında, gerçek ve tüzel kişilere ait görseller, standart pul haline dönüştürülebilmektedir (Daldal, 2020, s. 74). Koleksiyonerler ve pul tüccarları, kişisel pul uygulamasına mesafeli yaklaşmaktadırlar. Bireysel değer içeren kişisel pulların, koleksiyon amaçlı kullanılmayacağı, kullanılması durumunda da ileride bir takım hukuki uyumsuzlukların çıkabileceği yönünde görüşleri mevcuttur. (Arman Arıkan, kişisel görüşme, 12 Ağustos 2020). Posta idaresine kaynak sağlamanın ötesinde, pullara olan ilgiyi arttıran kişisel pul uygulaması, filateliye getirilen önemli bir yeniliktir.

Görsel 58: Kişisel pul.

Görsel 59: Kişisel pul.

Görsel 60: Kişisel pul.

Görsel 61: Kişisel pul.

Pul, resmîyetin en somut kanıtıdır. Gönderen ile alıcı arasındaki yazışmaya resmîyet kazandırmak amacıyla, pul kullanılır. Toplayıcılar, pulları iki şekilde yorumlarlar. Birincisi, pulları bilimsel nitelikli bir belge statüsünde düşünmeleridir. İkincisi ise pulların estetik yönünü

ön plana çıkarmaları ve işlevsel potansiyeline vurgu yapmalarıdır. Pullar, genellikle görsel estetikliğiyle düşünülür. Çizim, tipolojji, renk, tonlama, fikir, güdü, özgünlük vb. parametrelerle toplumsal bütünleşme sağlanmaya çalışılır (Ferreira, 2006 s. 12-38).

Tartışma

Klasik dönemden, yakın tarihe kadar geçen süreçte, pullar genellikle dikdörtgen veya kare şeklinde standart kalıplarda tasarlanırdı. İstenilen görselin, sınırlı ve standart alana yerleştirilmesinde yaşanan güçlükler, farklı geometrik şekilli pul tasarımlarının gerekliliğini ortaya çıkardı (İnce, 2017, s. 28; Tamer, 2014, s. 10-11). Günümüzde, tasarımılanan çalışmaların bir çoğu standart formlardan bağımsız düşünülerek oluşturulmaktadır. Bunda, tasarım sanatçıları ile standart belirleme organizasyonu arasında yaşanan fikir ayrılığı belirleyici olmaktadır. Sanatçılar ve tasarımcılar özgün eserlerin üretilebilmesi adına genellikle, biçimsel sınırlamanın dışında çalışılması gerektiği, görüşünü savunurlar. Oysaki işlevsel kullanım sorunları, çoğu zaman buna müsaade etmemektedir.

Medeniyet tarihi boyunca devam eden yazma eylemi, doğal bir reaksiyon olarak ortaya çıkmıştır. Kâğıt-kalem ilişkisine dayanan bu olgu, duygusal tepkinin yazılı ifadesini oluşturmaktadır. Yazma geleneği, postaya verilen gönderi sayısı ile ilintili olup, posta hizmetlerinde pul kullanımını direkt olarak etkilemektedir. Geçmişe nazaran, fiziki posta sayısında önemli oranda düşme eğilimi gözlemlenmiş olsa da resmi işlemlerin varlığı ve insanlığın, yazma eylemine olan tutkusu, mevcut düşüşü sabitleyerek psikolojik bir sınır oluşturmuştur. Beceri bazlı bir uğraş olan yazma gereksinimi, duygu ve düşüncesinin aktarımında en tabii bir iletişim yöntemidir.

Pullara yapılan Ar-Ge yatırımlarının artmasıyla, teknolojik üretimin önü açılmıştır. Dijital olanakların kullanılmasıyla geliştirilen tasarımlar, hem filateliye renk katmış hem de mevcut toplayıcı sayısını arttırmıştır. Çin başta olmak üzere İngiltere, Japonya, Almanya, ABD ve Avusturya gibi ülkelerde, toplayıcı sayısında önemli oranda artış gözlemlenmiştir. Toplayıcı sayısındaki nispi artış sektörel genişlemeyi hızlandırmış ve filateliye, ekonomik boyutlu bir fonksiyon eklemiştir. Filatelistler dernek, kulüp ve federasyon çatısı altında bir araya gelerek, elde ettikleri objeleri değerlendirme ve sergileme imkânı bulmuştur. Yakın zamana kadar filatelik objeler, ancak belirli mezatlarda parasal karşılık bulmakta iken, online müzayedeciliğin geliştirilmesiyle köklü bir dönüşüm yaşanmıştır. Bu sayede, sanal platformlarda bir araya gelen üyeler, kendi uluslarına ait objeleri, dünyanın çeşitli ülkelerindeki kullanıcılara aktarma olanağına kavuşmuştur.

Basım kriterlerinin esnetilmesiyle, filateli biliminde önemli bir dönüşüm yaşanmıştır. Farklı baskı teknikleriyle yapılan serbest üretim, filateliye ürünü ve hizmet çeşitliliğini arttırarak tasarımcıların çalışma alanını genişletmiştir. Yeni yöntemleri deneyen ve daha özgün eserler üreten sanatçılar, bu sayede bilim camiasına çok sayıda nitelikli eser kazandırmıştır.

Sonuç ve Öneriler

Pulların yenilenmesi sürecinde, dijital çağa uygun tasarımlar gerçekleştiren ve bu tasarımları dijital olanaklarla geliştiren ülkelere ait pul tasarımlarının, ne derece estetik ve özgün nitelikte olduğu çözümlenmeye çalışılmıştır. Alana dair, yerli ve yabancı tasarımlarla konsept zenginleştirilmiş ve konu-görsel bütünlüğü oluşturulmuştur. Türkiye'nin, pul tasarımına yönelik çalışmalarında, yapılması gerekli görülen tasarım modellerine ilişkin öneriler, aşağıda sıralanmıştır;

- Ülkemiz konulu tasvirde, Türkiye'nin siyasi haritası, pul şeklinde resmedilebilir.
- Ay yıldız şeklinde çizilen pul tasarlanabilir.

- Şeairi İslâm'iyeyi temsil eden görseller, ios uygulamasına uygun hale getirilebilir ve görselde betimlenen tasvir hakkında, tarihi malumatlara değinilebilir.
- Şehirlerimiz konulu çalışmada, ilgili ilin, siyasi sınırları kabartmalı olarak çizilebilir ve şehir ile özdeşleşen metafor, görsele yerleştirilebilir.
- Gece karanlığında ışık saçan, fosforlu pullar üretilebilir.
- Altın ve gümüş gibi değerli madenlerden elde edilen, sertifikalı pullar üretilebilir.
- Kıymetli madenlerden elde edilen pullar bastırılabilir. Özel kalıba yerleştirilen ve sertifikalandırılan seri numaralı pulların, yılda bir defa tedavüle çıkarılmasında ekonomik yarar vardır. Ayrıca, bu seriler TC kimlik bilgileri alınmak suretiyle, alıcısına, akit karşılığında teslim edilebilir.
- Bitki tasarımlarında saksı, ağaç, yaprak, demet ve buket şekil olarak kullanılabilir. Ayrıca bitkiye özgü koku veya aroma pula eklenebilir.
- Şişe, çay bardağı, fincan, kupa gibi görseller şeklen tasvir edilebilir.
- Sinema ve film görselleri, televizyon veya sahne şekilli kalıplara yerleştirilebilir.
- Uygun şekilli meyveler, kalıp olarak çıkarılabilir ve meyveye özgü koku pula eklenebilir.
- Arkeolojik kazılarda bulunan eserlerin tasviri, kabartmalı kalıplara bastırılabilir.
- Kültür, tarih, tanıtım, turizm, küresel ısınma, afet tedbirleri gibi bilgilendirme ve bilinçlendirme amacı taşıyan tasarımların, ios uygulamasına uyumlu olması daha yararlı olabilir.
- Futbol görsellerinde forma, krampon, top veya stadyum biçiminde kesilmiş tasarımların kullanılması yarar sağlayabilir.
- Üç boyutlu pul serileri tasarlanabilir.
- İnce varyeteden yapılmış magnet özellikli, pul serileri tasarlanabilir.
- Kendinden yapışkanlı, etiket pullar üretilebilir.
- Cam malzemenen elde edilen pullar tasarlanabilir.
- Porselenden üretilen, çini işlemeli pullar tasarlanabilir.
- Karekodlu, takip edilebilir pul tasarlanabilir.
- Zamklı yüzü, reklam baskılı olan pullar üretilebilir.
- Lüle taşı, oltu taşı, kömür, bor vb. ulusal kimliğimizle özdeşleşen madenlerin türevlerinden fiziki ve tag özellikli pullar tasarlanabilir.
- Flaster veya yara bandı gibi tıbbi malzemelerden üretilen pullar tasarlanabilir.
- Geri dönüşüme tabii tutulan malzemelerden elde edilen pullar tasarlanabilir.

Çalışmada kullanılan filatelik objeler, tasarımın biçimsel ve imgesel göstergeleri açısından incelenmiştir. Ürün tasarımındaki, baskı ve form özgürlüğü de alana sıra dışı bir farklılık kazandırmıştır. Filatelik zenginlik olarak görülen tasarım özgürlüğü, sanatçıyı ve tasarımcıyı bir araya getirerek sinerji oluşturmuştur. Eşgüdümlü çalışma modelini ele alan yaklaşım, alana katma değer sağlanmış ve eser üretiminde, özgünlüğün yakalanmasına öncü olmuştur. Sıra dışı tasarım örneklerinin, uzun dönemde filateli bilimine fayda sağlayacağı düşünülmektedir.

Kaynakça

- Aydoğmuş, N. (2015). *Bir görsel iletişim aracı olarak posta pulu tasarımının dünya'daki ve Türkiye'deki tarihi gelişimi ve grafik tasarım ürünü olarak incelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Yaşar Üniversitesi, İzmir.
- Balagian, G. (2012). *Austria celebrates Madagascar*. Erişim tarihi: 12.11.2020. [3http://www.catstamps.org/scans/Wild_cats/Lion/AT/AT20121005%20MS%202_84%20LIO.jpg](http://www.catstamps.org/scans/Wild_cats/Lion/AT/AT20121005%20MS%202_84%20LIO.jpg)

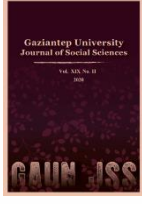
- Begiç, H. N., ve Çelebilik, G. (2015). Kültürel zenginliklerimizin posta pullarıyla tanıtılmasına dair bir çalışma; Pul Sanatçısı Pınar Olgaç'ın "Türk Kadın Başlıkları". *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(12), 266-276.
- Bezaz Güven, Y. (2006). *Haberleşme ve tarihçesi*. Ankara: Türkiye Haber-İş Sendikası Yayınları.
- Bjelkhaugen, H. (2017). *Holography and philately: Postage stamps with holograms*. Austuria: Hans Holo Publishing.
- Bozhkova, T., Sheterev, K., ve Spiridonov, I. (2017). Overview of security printing types and trends in its future development. *Bulgarian Chemical Communications*, 49(L), 195-201.
- Brennan, S. A. (2018). *Stamping American Memory: Collectors, citizens, and the post*. Michigan: Ann Arbor, MI: University of Michigan Press. doi: <http://dx.doi.org/10.3998/mpub.9847183>
- Conrich, L., ve Murray, S. (Ed.). (2007). *New Zeland filmmakers*. Detroid: Wayne State University Press.
- Çelik, İ. (2008). Efsane adam Ali Nusret Pulhan için tarihe bir not. *Paylaşım Kartonsan A.Ş. Yaşam Kültürü Dergisi*, 32-37.
- Daldal, E. (2020). *Posta tarihi ve organizasyonu*. Ankara: Midas Ajans Ortaklığı.
- Dirndl. (2017). *Austrian philatelic society(197)*. Erişim tarihi: 03.05.2020, <https://austrianphilately.com/ausmag/Austria-197.pdf>
- Drier, M. (2010). *German stamps get scented*. Erişim tarihi: 09.10.2020, <https://wwd.com/beauty-industry-news/fragrance/german-stamps-get-scented-3034575/>
- Düzenli, Ş. (1998). *İletişim aracı olarak pulun önemi, Cumhuriyet Dönemi Cumhuriyet konulu posta pullarının incelenmesi ve Cumhuriyetin 75. Yıl dönümü anma serisi pul tasarımı önerileri*. Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi, Malatya.
- Düzenli, Ş., ve Kavuran, T. (2004). Görsel iletişim aracı olan pul'un tarihi gelişimi ve grafik ürün olarak önemi. *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 28 (2). 187-204.
- Fausto, J. (2018). *Special postal issue old radios*. Erişim tarihi: 05.06.2020, <https://infophilatelia77.files.wordpress.com/2019/02/edital201819.pdf>
- Ferreira, L. E. (2006). *A certain look at philately*. Portugal: Ediçoes Húmus Lda, Clube Nacional de Filatelia.
- Gibbons, E. S. (1870). *The V.R. Illustrated postage stamp album and catalogue*. London: Stanley Gibbons & Company.
- Hulsbosch, M., Bedford, E., ve Chaiklin, M. (2009). *Asian metarial culture*. Amsterdam: Amsterdam Universty Press.
- İnce, M. (2017). *Pulun işlevleri ve tasarımın işleve katkısının incelenmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Işık Üniversitesi, İstanbul.
- Jochim, M. J. (2020a). *New Issues 2020: Austria (Covid-19 social distancing)*. Erişim tarihi: 02.11.2020, <https://www.philatelicpursuits.com/2020/11/08/new-issues-2020-austria-covid-19-social-distancing/>
- Jochim, M. J. (2020b). *New Issues 2020: Austria techncal specialty (Ski brand)*. Erişim tarihi: 10.11.2020, <https://www.philatelicpursuits.com/2020/09/30/new-issues-2020-austria-ski-brand/>
- Johnson, B. L. (2008). Philateli-graphics. *Grapics Philately Association*, 30(1), 1-118.
- Masini, A. (2015). *Not just paper exsamples of unusual stamp production*. Erişim tarihi: 02.03.2020, <https://www.um.edu.mt/library/oar/bitstream/123456789/28516/1/GPSN%2059.PDF>
- Matthew, K., ve Ronald, U. (2009). Edge tessellation and stamp foldings puzzles. *ArXiv: 0908.3257*, 1-7.

- Max, S. (2009). *The dimensions of metric-sized postage stamps*. Erişim tarihi: 06.04.2020, http://www.metricphilatelist.net/philatelic_publications/Max%20Article.pdf
- Mörck, M. (2020). *Designing and engraving stamps for the world*. Erişim tarihi: 06.08.2020, <https://www.linns.com/docs/default-source/content/pdf/may-2020-morck.pdf>
- Murray, I. (2001). *Scented stamp promotes Brazilian coffee*. Erişim tarihi: 11.10.2020, <http://news.bbc.co.uk/2/hi/americas/1689425.stm>
- Philaquelymoi. (2019). *Stamp with interective games*. Erişim tarihi: 10.11.2020, <http://philaquelymoi.blogspot.com/2019/07/stamps-with-interactive-games-update.html?m=1>
- Pözl, G. (2016). *World's first stamp made of glass and first dirnl embroidered stamp*. Erişim tarihi: 06.07.2020, <https://assets.post.at/-/media/Dokumente/En/Ueber-Uns/Investor-Relations/Geschaefts--und-Nachhaltigkeitsberichte/Austrian-Post-Magazine-2016.pdf>
- Showstack, R. (2017). Innovative postage stamp celebrates upcoming total solar eclipse. *Eos*, 98, 1-4. <https://doi.org/10.1029/2017EO076427>.
- Singapore Philatelic Museum, (2018). *You've got mail! a unique exhibition to encourage more personalised and artful communication through letter-writing and the post*. Erişim tarihi: 08.10.2020, <https://www.nhb.gov.sg/-/media/nhb/files/media/releases/new-releases/youve-got-mail-a-unique-exhibition-to-encourage-more-personalised-and-artful-commuication-through-letterwriting-and-the-post.pdf>
- Song, C. (1988). Stamp collecting. *The Missouri Review*, 11(2), 102-103. doi:10.1353/mis.1988.0017.
- Stampworld. (2017). *The world's largest online stamp cataloue*. Erişim tarihi: 17.09.2020, <https://www.stampworld.com/en/newsletter/090917-wooden-austrian-stamp/>
- Tamer, Ü. (2014). *Pullar savaşı*. İstanbul: Can Sanat Yayınları Ltd. Şti.
- Toker, M. V. (2013). *Pul tasarımındaki algı*. Yüksek Lisans Tezi, Arel Üniversitesi, İstanbul.
- Tuna, T. (1977). "Dünyanın ilk posta pulu", *Hayat Tarih Mecmuası*, 3, 94-95.
- Yanovich, Y., Shiyanov, I., Myaldzin, T., Prokhorov, I., Korepanova, D., ve Vorobyov, S. (2018). Blockchain-Based Supply Chain for postage stamps. *Informatics*, 5(42), 1-9. doi:10.3390 / bilişim5040042
- Yap, L. (Ed.). (2014). Stamps of sproval. *Be Muse*, 7(1), 1-65. <https://www.roots.gov.sg/stories-landing/stories/stamps-of-approval/story>.

Görseller

- Görsel 1., 2., 3., 4., 5., 6., 7., 8., 9. ve 10. Araştırmacının arşivinden taratılarak elde edilmiştir.
- Görsel 11. Haversmid, F. (2014). Bijzonder poltzelgelvel Zuid-Africa, *Nieuwsbrief*, s:2
- Görsel 12., 13., 14., 15. 16. ve 17. Araştırmacının arşivinden taratılarak elde edilmiştir.
- Görsel 18. Dadyan, S. (2018). *Babamın pulları/my father's stamps "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e pul hikayeleri*, Siyah Kitap, İstanbul. s: 57
- Görsel 19., 20., 21. ve 22. Araştırmacının arşivinden taratılarak elde edilmiştir.
- Görsel 23. <https://philaquelymoi.blogspot.com/search/label/Stamps%20with%20Beads> (Erişim tarihi: 17.09.2020)
- Görsel 24., 25., 26., 27., 28., 29., 30., 31. ve 32. Araştırmacının arşivinden taratılarak elde edilmiştir.
- Görsel 33. <https://www.stampworld.com/stamps/Austria/Postage-stamps/g2542/> (Erişim tarihi 27.10.2020)
- Görsel 34. Araştırmacının arşivinden taratılarak elde edilmiştir.
- Görsel 35. <https://www.chards.co.uk/1973-one-pound-machin-and-penny-black-gold-stamp-replicas/3953> (Erişim tarihi: 28.10.2020)

-
- Görsel36. <https://24carat.co.uk/frame.php?url=100greateststampsoftheworldsilverminiaturecollection.php> (Erişim tarihi: 28.10.2020)
- Görsel 37., 38., 39. ve 40. Araştırmacının arşivinden taratılarak elde edilmiştir.
- Görsel 41. <http://philaquelymoi.blogspot.com/2013/10/> (Erişim tarihi: 19.10.2020)
- Görsel42. <https://philaquelymoi.blogspot.com/search/label/Stamps%20with%20Thermochromic%20Ink%20Printing> (Erişim tarihi: 22.10.2020)
- Görsel 43. Amirah, H. ve Zanaria, A. ve Udin, S. Pirinç tarlası ve arm Malaya-Negeri sembilan damgası, <http://ummemory.um.edu.my/ummemory/items/show/8258> (Erişim tarihi: 17.10.2020)
- Görsel 44. <https://philaquelymoi.blogspot.com/search/label/Plastic%20Stamps> (Erişim tarihi: 11.10.2020)
- Görsel 45. <https://philaquelymoi.blogspot.com/search/label/Z%20Switzerland> (Erişim tarihi: 22.10.2020)
- Görsel 46., 47. ve 48. Araştırmacının arşivinden taratılarak elde edilmiştir.
- Görsel 49. <http://philaquelymoi.blogspot.com/2014/04/stamp-with-miniature-book-attached.html> (Erişim tarihi: 26.10.2020)
- Görsel 50., 51. ve 52. Araştırmacının arşivinden taratılarak elde edilmiştir.
- Görsel 53. <https://philaquelymoi.blogspot.com/search/label/Transparent%20Stamps> (Erişim tarihi: 18.10.2020)
- Görsel 54., 55. ve 56. Araştırmacının arşivinden taratılarak elde edilmiştir.
- Görsel 57. <https://philaquelymoi.blogspot.com/search/label/Z%20Austria> (Erişim tarihi: 28.10.2020)
- Görsel 58., 59., 60. ve 61. Araştırmacının arşivinden taratılarak elde edilmiştir.
-

GAZIANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Corruption in Ethiopia: Assessing the Effectiveness of the Ethics and Anti-Corruption Commission in Combating Corruption

Etiyopya'da Yolsuzluk: Etik ve Yolsuzlukla Mücadele Komisyonunun Yolsuzlukla Mücadelede Etkinliğinin Değerlendirilmesi

Taye Demissie BESHİ^{a*} Ereštu Legese BEYENE^b

^a Assistant Professor, Bahir Dar University, Department of Political Science and International Studies, Bahir Dar / ETHIOPIA
ORCID: 0000-0003-3878-5504

^b Senior Lecturer, University of Gondar, Department of Civic and Ethical Studies, Gondar / ETHIOPIA

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 20 Ocak 2021

Kabul tarihi: 15 Mart 2021

Anahtar Kelimeler:

Etiyopya,

Amhara,

Yolsuzlukla mücadele komisyonu,

Yolsuzluk,

Etkililik

ARTICLE INFO

Article History:

Received January 20, 2021

Accepted March 15, 2021

Keywords:

Ethiopia,

Amhara,

Anti-corruption commission,

Corruption,

Effectiveness

ÖZ

Çok sayıda çalışma, çeşitli ülkelerde yolsuzlukla mücadele çabalarının yapıldığını göstermiştir. Yine de yolsuzluk, hükümetin meşruiyetini ve istikrarını zayıflattığı için, özellikle gelişmekte olan ülkelerde önemli bir engel olmaya devam ediyor. Bu çalışma, Amhara Ulusal Bölgesel Devlet Etik ve Yolsuzlukla Mücadele Komisyonu'nun yolsuzlukla mücadeledeki etkinliğini değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Etkinlik, kurumsal özerklik, kaynak, açıkça formüle edilmiş yetki, şeffaflık, soruşturma gücü ve diğer paydaşlarla bir parametre olarak işbirliği kullanılarak değerlendirildi. Bu amaçla, yarı yapılandırılmış görüşmeler ve odak grup tartışmaları kullanılarak nitel bir vaka çalışması araştırma yaklaşımı benimsenmiştir. Ayrıca, daha geniş bir gerçeklik anlayışı elde etmek için diğer ikincil veri kaynakları da kullanılmıştır. Veri analizi, Komisyon'un yolsuzlukla mücadelede hayati bir rol oynadığını, ancak henüz etkili olmadığını göstermektedir. Bu nedenle, ülkenin kalkınmasına engel olan bu yanlış uygulamayı gerektiği gibi önlemek ve kontrol etmek için toplumun tüm kesimlerinin hükümetle el ele çalışması gerektiğini savunduk.

ABSTRACT

Numerous studies showed that anti-corruption efforts had been made in various countries. Nevertheless, corruption remains a significant obstacle, especially in developing countries, as it undermines the government's legitimacy and stability. This study aims to assess the Amhara National Regional State Ethics and Anti-Corruption Commission's effectiveness in combating corruption. Effectiveness was assessed using institutional autonomy, resource, clearly formulated mandate, transparency, power of investigations, and cooperation with other stakeholders as a parameter. To this end, a qualitative case study research approach was adopted using semi-structured interviews and focus group discussion. Besides, other secondary data sources have also been used to obtain a broader understanding of reality. The data analysis shows that the Commission plays a vital role in the fight against corruption, but it has not yet been effective. Therefore, we argued that all sections of society should work hand in hand with the government to properly prevent and control this malpractice that is hindering the country's development.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: tayedmissie@gmail.com

Introduction

It is widely agreed that corruption is a pervasive phenomenon that penetrates most societies (Schumacher, 2013; UNCAC, 2004; Ronald & Chikulo, 2000). Corruption exists in developed and developing countries, although its nature, extent, and overall dynamics vary greatly (Graycar, 2015; Radin, 2013). Corruption is seen as a significant obstruction in enhancing capacity building and development anomaly. Numerous studies have shown that corruption is one of the principal impediments to economic development, social security, service delivery, and good governance in Africa (Asongu, 2013; Graycar & Villa, 2011; Lessmann & Markwardt, 2010). Some countries in Africa, Asia and South America show alarming corruption manifestations (Graycar & Villa, 2011). As a result, the government and international organizations are stepping up their efforts to reduce corruption (Goel & Nelson, 2010).

With this in mind, Ethiopia, after adopting the federal state structure, moved on to the overall socio-economic and political reforms. One such reform was the Civil Service Reform Program (CSRP). The Ethiopia government initiated such reforms to inspect the overall management system and operation of the civil service at all government levels (Arsema, 2010). One of the initial reasons for the launching of CSRP was to pull the civil service out of widespread untrustworthy practices and guarantee transparency and accountability (Biruk, 2016). The ethics sub-program was part of the National Civil Service Reform Program (NCSRP), designed primarily to combat corruption and improve service delivery (Berihun, 2013). This legal framework gave rise to establishing the Federal Ethics and Anti-Corruption Commission (FEACC) in May 2001. The FEACC is an independent agency of the federal government established in cooperation with relevant bodies to:

- Strive to create an aware society where corruption will not be condoned or tolerated by promoting ethics and anti-corruption education,
- Prevent corruption offences and other improprieties, and
- Expose, investigate, and prosecute corruption, offences, and impropriety.

The FEACC is mandated to run at the federal level, including the chartered cities of Addis Ababa and Dire Dawa. The regional states have the privilege to form their anti-corruption bodies under the federal arrangement (Biruk, 2016). In light of this, the regional government begins to set up Ethics and Anti-corruption Commission (EACC) to fight and prevent corruption in the regions. Each regional office has autonomy in dealing with tasks and budget (Arsema, 2010). Accordingly, on 15th December 2003, the Amhara National Regional State (ANRS) has established the Amhara National Regional State Ethics and Anti-Corruption Commission (from now on Commission) under proclamation No.93/2003.

The Commission is the body responsible for coordinating the anti-corruption movement in the region and is situated in the capital city of the ANRS. The ANRS is one of the nine regional states of Ethiopia. It is located in the Northern and Northwest part of Ethiopia with about 20 million population, 11 zonal administrations, 140 woredas and about 3,429 kebeles (Denny & Demelash, 2013). Geographically, the region's estimated total area is 170,150 square kilometres and is adjacent to four regional states. To the north is the Tigray region, to the south is the Oromia region, to the east is Afar region, and to the west, Benishangul Gumuz.

In terms of organizational structure, the Commission is headed by a Commissioner. A Deputy Commissioner supports the Commissioner. According to the proclamation, other subordinate core work processes, professionals, and departments are required for the works. In

particular, the Commission consists of six directorates, three supporting work processes, and professionals. That includes corruption prevention, human resource management, investigation and prosecution, asset registration and disclosure, finance and resource management, and public relations directorate. They also supported by three facilitative and supportive work processes, including planning, coordination and evaluation; information communication technology; and internal audit supportive work processes.

However, as Heilbrunn (2004) argues, many Anti-corruption Commissions (ACCs), predominantly those established in Africa, have been criticized for not effectively reducing corruption. Similarly, Speville (2008) noted that countless ACCs do not play a significant role in combating corruption. Although ACCs are built up with incredible desire and promise, many have often been criticized for their ineffectiveness in their anti-corruption efforts (Biruk, 2016). Therefore, this study intended to assess the Commission's effectiveness in the fight against corruption. The remainder of this paper is organized as follows. Section 2 reviews the related literature. Section 3 discusses the methodology. Section 4 illustrates the primary empirical analysis and discussion, and Section 5 concludes the paper.

Literature Review

Understanding Corruption

Almost everyone has an opinion on activities and behaviours that are considered corrupt, but given its complex nature, there is no agreement on the meaning of corruption (Graycar & Villa, 2011). Corruption is a multifaceted phenomenon that has been contested socially, legally, economically, and politically (Johnston, 1996). In most cases, corruption usually refers to public office abuse for private gain (Aduda, 2007; Girling, 1999; Bardhan, 1997). The office is a position of trust where one receives authority to act on behalf of an institution (De Lancer & Villoria, 2014, p. 25). Aduda (2007) states that one can abuse power when public officials accept, demand or compel bribes and when private agents offer bribes to sidestep public policies for their competitive advantage and benefit.

Another widely used definition comes from Khan (1996); corruption is a practice that deviates from the norms of public morality for personal motives such as wealth, power, or status. As Capasso & Santoro have argued:

Corruption is an agreement through which a public official receives a payment in exchange for a favourable decision on a specific matter and, as with every agreement, the splitting of its gains depends on the allocation of bargaining power of the parties involved, with bribes being high when public officials have great power and private agents fall behind (2018, p. 104).

Activities including bribery and graft, extortion, kickbacks, misappropriation theft and fraud by one's position, self-dealing, patronage, abuse of discretion, creating or exploiting conflict of interest, nepotism, clientelism, and favouritism, as well as political manipulation are all generally agreed to constitute corrupt behaviour (Graycar & Villa, 2011:420). These various corrupt behaviours occur in different activities and different sectors of all societies (Graycar & Villa, 2011, p. 420).

However, the above-mentioned scholarly interpretations are only related to public sector corruption as they ignore private sector corruption. As a solution to this limitation, Muthomi (2006) defines corruption as the abuse of public office and private or commercial office for private gain. Corruption invariably involves giving something to someone in a position of power, either in government or in a corporation. Corruption can also be defined as the abuse or complicity of private or public power, office or resources for personal gain (Chinhamo & Shumba, 2007).

The national proclamation of Ethiopian FEACC (2010, p. 12) defines corruption as follows:

Corruption is the offering, giving, soliciting or accepting of an inducement, promise, or reward; the making of threats or the use of intimidation, in words or behaviour, exerting influence by the abuse of authority or its inconsistent application; which may improperly influence the actions subsequently taken, or not taken, by a body, its members, or its officers; for the benefit or competitive advantage of self or another.

It can be seen from the above discussion that there are different definitions of corruption. However, for further discussion on corruption, this study uses the well-known and widely used definition of corruption, "the abuse of public office for private gain," because this definition is simple and broad enough to cover most forms of corruption.

Actors in Combating Corruption

Corruption is a very complex issue that affects institutions, citizens and various processes around the world. Therefore, the fight against corruption should be coordinated by integrating the government's capacity and various actors. According to Rose-Ackerman (2013), four international actors play a crucial role in the fight against corruption. The first and most apparent are International Financial Institutions (IFI) such as the World Bank (WB) and bilateral donors (Rose-Ackerman, 2013). These international institutions began promoting an anti-corruption agenda intensively in the mid-1990s. International actors cannot legitimately force domestic governments to become honest and free from corruption (Irrera, 2016). Instead, they are determined to support governance and anti-corruption projects in member states and reduce corruption in their loan and grant programs (De Sousa, 2010). These institutions support programs designed to transform government services and create accountable institutions.

The second set is directly related to cross-border civil and criminal law enforcement measures to catch and punish miscreants under criminal and civil law (Rose-Ackerman 2013). The offenders are firms engaged in international business, the firms' managers, organized crime groups, and country leaders, who enrich themselves through kickbacks and extortion (De Sousa, 2010). These institutions provide information on national legal systems covering money laundering, asset recovery, and extradition and help train prosecutors and police to prevent corruption within the country.

The third group of actors is a diverse group of international nonprofit institutions with an anti-corruption and good governance agenda, including organizations that support investigative journalism and freedom of the press (Omotoye, 2016). These actors are involved as one of the pressure groups, information providers, and groups to raise public awareness of corruption (Rose-Ackerman, 2013). They also support research on the causes and consequences of corruption and the impact of reforms. In this way, people will push for change.

The fourth includes international business firms' work through some nonprofit groups such as Transparency International (TI) (Rose-Ackerman, 2013). These firms operate with extensive corporate support and board membership and are interested in controlling corruption in business around the world (Omotoye, 2016). Other firms work closely with business and trade associations, participate in promoting codes of conduct and promote anti-corruption policies.

By and large, corruption is a global problem that needs all countries' attention, governmental and non-governmental organizations (NGO), and all citizens. Thus, different actors, including government, business, and non-governmental organizations, need to increase their pressure on reducing it and bringing those responsible to justice (Kinkino, 2014). In this

regard, many countries have joined the fight against corruption by recognizing anti-corruption activities at various levels and creating a conducive environment for them to work.

Measuring the Effectiveness of ACCs

The establishment of the ACCs plays a wide range of roles in the fight against corruption. However, its effectiveness should depend on the institution's practice (Mezmur & Koen, 2011). Hence, it is essential to look at many factors that need to be addressed to maximize the effectiveness of ACCs. The effectiveness of the ACCs depends on the extent to which the Commission achieves its goals and objectives. Therefore, although different ACCs have different characteristics, certain factors need to be in place for ACCs to function effectively (Biruk, 2016; Arsema, 2010; De Sousa, 2010; Tewdros, 2009; TI, 2004; Pope, 2000). These factors include independence, adequate resources, comprehensive mandate, transparency, adequate power of investigations, and cooperation. As the USAID (2004), without these criteria, any ACCs are vulnerable to failures. Therefore, we will discuss these issues in detail and use them as parameters to assess the Commission's effectiveness in combating corruption, which is the main objective of this study.

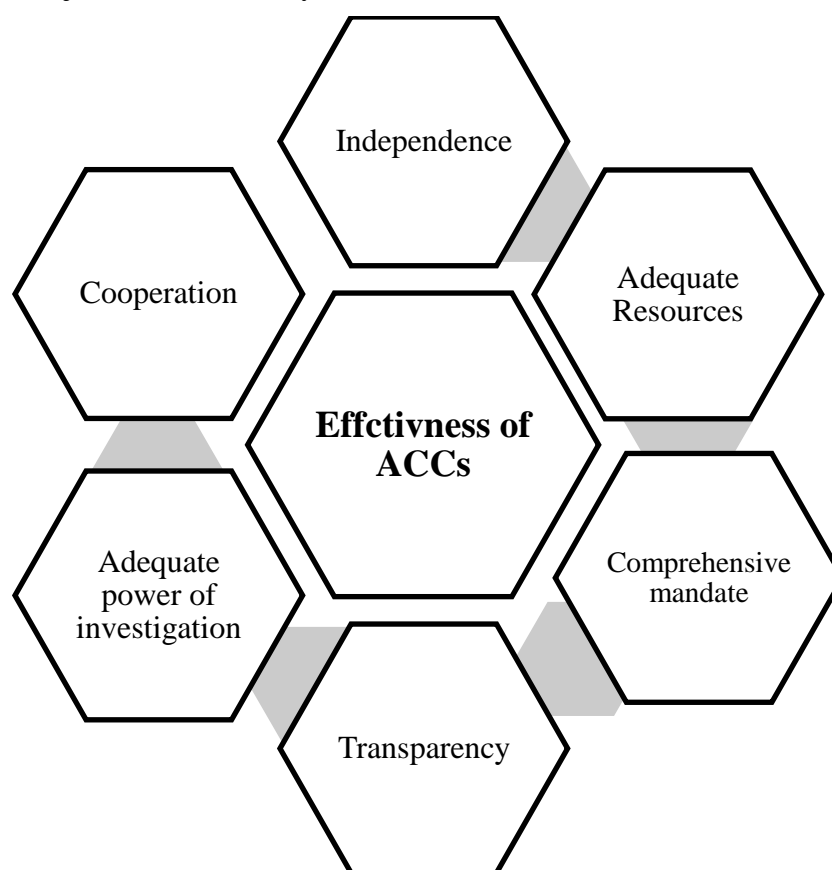

Figure 1: The criterias used to assess effectiveness of ACCs Independence

Institutional independence refers to a provision that allows an organization to operate without another organization or individual intervention. The independence of the ACC's is regarded as an important criterion for its efficacy since it enables the agency to investigate alleged wrongdoing without the interference of powerful individuals. The international standard like the United Nations Convention Against Corruption (UNCAC), Article 6 and 36 require ACCs to perform their functions efficiently and to ensure the necessary independence. The independence of the ACCs can be guaranteed by the institution's status, appointment and dismissal procedure of appointees, and budget autonomy (UNDP, 2005; Pope, 2000).

A permanent agency, unit, or Commission that exists separately and outside government agencies is more independent than being established as a unit or department within an institutional structure (Arsema, 2010). If positioned in such an office, unit or department, an ACC's ability to curb corruption may be compromised (Tewdros, 2009). The process of electing an ACC head should also be transparent and based on consensus among different high-level decision-makers (Arsema, 2010). Tewdros (2009) claims that any appointment made by the parliamentary selection committee can minimize any bias. However, it is not considered best practice if appointed by a politician such as a Minister or President (OECD, 2008). The removal of ACC appointees should also be protected by law against unfounded dismissal. Moreover, there is no better measure of institutional independence than allowing for budget autonomy (Mezmur & Koen, 2011). Therefore, to achieve its objective effectively, the ACCs require to exist separately as an independent institution and have an independent budget allocation.

Adequate Resources

Adequate material resources and specialized staff should be provided to ACCs to carry out their functions effectively (UNCAC, 2004). The adequacy of the resources can be assessed by some more qualitative indicators, such as the regular increase in financial resources, the stability of human resources, academic background, staff members' reliability, and professional training. Tewdros (2009) also argued that institutions created to fight corruption should have the necessary financial resources and adequately trained personnel. According to the OECD (2007), the fight against corruption requires well-trained investigators, prosecutors, forensic specialists, financial experts, auditors, and information technology specialists... Therefore, the adequacy of financial, human and technical resources is a crucial criterion for the effectiveness of ACCs.

Comprehensive Mandate

Fighting corruption is the broader mission of any ACCs. Anti-corruption activities include prevention, investigation, and awareness-raising (OECD, 2008). To be able to fight corruption successfully, countries need to follow a holistic approach (UNDP, 2005). In particular, the ACCs should have a well-defined strategy that considers the country's unique cultural context and realities. ACCs should also have national objectives. However, most ACCs are created by imitating successful models, regardless of the specific political environment, socio-economic conditions, and resources available to a particular country (De Sousa, 2010). This practice does not always lead to success and effectiveness but can create a gap between expected outcomes and achievements (Arsema, 2010). Therefore, for effective ACCs to exist, there should be a comprehensive and coherent strategy, a formulated mandate, and a country-specific model with realistic and achievable goals.

Transparency

Transparency of ACCs is essential for ensuring their credibility and building the public's trust (UNCAC, 2004). In practice, transparency is a necessary route to credibility for ACCs (Mezmur & Koen, 2011). The ACC's practice shows that the main elements of transparency include regular reports presented to the parliament, president's office and government and available to the public and public forums such as consultative councils (Tewdros, 2009). Thus, like other factors, transparency is the factor that determines the effectiveness and long-term success of ACCs.

Powers of Investigation

Powers of investigation include the ability to access records and the power to question witnesses, as well as the ability to take action when necessary (Tewdros, 2009). Power of

investigation also includes adequate internal coordination through integrating various anti-corruption functions. Such integration of functions must be well coordinated in order for ACCs to operate effectively (Arsema, 2010). Prosecutor and investigative officers should also be organized in a way that respects their professional independence. Above all, prevention, investigation, and awareness-creation activities need to work together to combat corruption effectively.

Cooperation

It is necessary to earn the cooperation and trust of the public in the fight against corruption. Laws and institutionalization alone are not sufficient to enforce the objective of ACCs and assure their effectiveness (Tewdros, 2009). Anti-corruption efforts can fail without civil society's active involvement and the private sector (OECD, 2008). Hence, an essential factor that influences the effectiveness of the ACCs is building cross-sectional and sectoral support and interaction (Johnston & Kpundeh, 2002). Free media and non-governmental organizations play an indispensable role in raising public awareness and monitoring the activities of the ACCs (Arsema, 2010; UNCAC, 2004). Therefore, building interactions and cooperation with different stakeholders is one factor for the effective functioning of ACCs.

Data and Methodology

In this study, the researchers employed a qualitative research approach. Qualitative research by its nature is multidimensional which involves interpretation of a subject matter to the given context. The qualitative approach paves the way for researchers to study the phenomenon in its natural settings and lets them interpret things in accordance with the meaning of the society (Cresswell, 1998). Furthermore, it also examines the decision, attitude, and behavior of people or other phenomena in-depth (Ritchie & Lewis, 2003). To this end, this method enabled the researchers to assess the Commission's effectiveness in the fight against corruption. The study also used a case study research design. The case study design is essential to get bigger insight and generalize theories via combining the existing theoretical knowledge with new empirical insights (Yin, 1994). It also involves an in-depth examination of an individual, a group, or institution with the intent to get a true and complete description of the case that the researcher has selected to study (Marczyk, DeMatteo and Festinger, 2005).

Regarding the data, both primary and secondary sources of data have been explored in the study. The primary sources consist of interviews and focus group discussions (FGD). This study has also used different secondary sources such as published and unpublished performance reports of the ANRSEACC, its publications and case reports, proclamations, regulations, guidelines, magazines and journals, different document analyses, and review of the literature.

To achieve the study objective, participants of this study were selected from two categories; staff and customers of the Commission. Accordingly, the participants of this study were the ANRSEACC commissioners, directors, professionals, and customers. To select the participants, the researchers employed a non-probability sampling technique. From the non-probability sampling, the researchers used purposive, snowball, and availability sampling techniques. The rationale behind the choice of purposive sampling is because it is essential for situations where one needs to reach a targeted sample in a short period (Kultar, 2007). The other reason is to gather in-depth information from the participants. So the researchers assumed that purposively selected participants might have a good source of data since they have firsthand information on the subject of the study. Moreover, snowball sampling was used to access potential and inaccessible informants especially whistleblowers, witnesses, and other customers

because of the sensitive nature of the issue of corruption. Besides, the researcher also uses available sampling to interview the customers who are available in the Commission.

Regarding the sample size of the study, an interview was conducted until the participants of the study provided the same response to the interview questions. Accordingly, a total of eight key informant interviewees were conducted, from these six with commissioner and directors of the Commission and the remaining two with customers of the Commission. Besides, a total of 11 semi-structured interviews were conducted, from these six with staff members of the Commission and the remaining five with customers. All the interviews were held at the ANRSEACC except interviews of two customers which were held outside the Commission. Furthermore, to triangulate the data collected by the above data collection instruments, FGD was employed. FGD allows the researchers to gather crucial qualitative data of the study in-depth. Since the researcher wants to know the shared experience and awareness of the staff of the ANRSEACC concerning the effectiveness of the Commission in combating corruption, FGD was conducted. Accordingly, one FGD has been employed among the staff members of the Commission. Regarding the number of participants in a group, Dawson (2007), suggested that six to eight participants should be involved. With this recommendation, the researchers include six participants in the group and the participants were selected based on their willingness and experience. The discussion was held at the ANRSEACC and during the discussion; the researchers were taken the relevant notes.

About the data collection procedures first, the researchers meet the Human Resource Directorate Director of the ANRSEACC to get information about how to get permission to collect data from the staff and customers of the Commission. Then the researcher contacted the deputy commissioner of the ANRSEACC by showing a letter of cooperation written by Bahir Dar University, Department of Political Sciences and International Studies to obtain the Commission's informed consent. Then the researcher requested participants' willingness by showing the letter of cooperation and by reading the consent form to each respondent. In advance, the date of the interview was arranged for each respondent who was ready for interview on the first contact. To this end, the interview was conducted separately until the point of data saturation was met. Based on this, twenty-five participants participated in the study. All the conducted interviews were recorded and kept by the researchers. Besides, to protect participants' identity, anonymity was safeguarded by giving pseudonyms instead of using their direct names. Since the topic of the study is a delicate issue, the participants of the study did not want their name and workplace to be mentioned or quoted anywhere in the study. So there is no appendix with their names.

The interview process was passed through several steps. The first step was introducing the research topic including objectives of the interview, confidentiality, and their consent. The interview then begins with soft and background information which is used as a springboard to come to the core questions of the study. Next, the researchers raised key questions and used follow-up probes. Finally, the interviewees were given the opportunity to ask questions and make final remarks before the session ended.

After the necessary data have been collected, thematic data analysis was used to analyze the study results. Thematic analysis is a tool used for categorizing, analyzing, and reporting themes. This analysis technique minimally organizes and describes the data set in detail. In this study, the researchers organized the data separately and generated categories, themes, and patterns to come to rich detail in line with the objective of the study.

Empirical Results

Effectiveness of the Commission in Combating Corruption

As mentioned earlier, several issues need to be addressed to enhance the effectiveness of ACCs. Under this section, the researchers assess the Commission's effectiveness based on the response of the study participants and document analysis. The criteria used to assess the Commission's effectiveness include independence, adequate resource, comprehensive mandate, transparency, adequate power of investigation, and cooperation (Arsema, 2010; De Sousa, 2010; Tewdros, 2009; TI, 2004; Pope, 2000).

Independence

The fight against corruption can only be effective if it is genuinely independent and free from undue interference (De Sousa, 2010). The independence of ACCs depends on the institutional position, appointment, and removal of the head and budget autonomy (UNDP, 2005; Pope, 2000). To become fully independent, ACCs should exist separately and independently rather than established as a unit or department within an institutional structure (Arsema, 2010; Mezmur, 2009). Accordingly, the Commission is established by the proclamation 237/2015 as an independent institution. It is not established as a unit or department within an institutional structure but exists separately as an independent government body.

There are provisions on the revised establishment proclamation in 2015 regarding the appointment, tenure, and dismissal of the Commissioner and the Deputy Commissioner. Under this provision, the Commissioner and the Deputy Commissioner are appointed by the council of the region proposed with the region's Head (Article, 8). Their term of office shall be six years and may be reappointed when necessary (Article 11). Once appointed, the Commissioner or the deputy Commissioner may not be removed from office without their consent. However, suppose they violate the provisions of the relevant code of conduct or are unable to fulfill their responsibilities due to mental or physical illness. In that case, they will be removed from office (Article 13).

As to the Commission's customers, there is a suspicion that the appointment process may be politically motivated. The head of the region and his cabinets play a decisive role in the appointment process. The EACC is a government-sponsored institution that aims to support the fight against corruption instead of opposing the government. The appointment of Commissioners, therefore, is based on their loyalty to the ruling party. Global Integrity (2010) also reports that appointments to the EACC are not entirely free from executive domination. Nonetheless, if the Commissioners are loyal to the regional executives, they do not have the freedom to question and take measures to commit corruption. This process will pave the way for the regional executives to intervene in the Commission's investigation and prosecution activities.

Other criteria used to ensure the independence of the ACCs is budget autonomy. To be more neutral, such institutions should be free from severe financial constraints (Mezmur & Koen, 2011). Under amended Proclamation No. 237/2015, the State Government shall allocate a budget following the Commission's Annual Work Plan (Article 16). The allocated budget should be commensurate with its responsibilities, and there should be a law in place that prohibits a decrease in the current budget from last year's budget (Arsema, 2010). According to the Commission's report on budget allocations to the Commission, it increases year by year. Still, the increment in the annual budget allocation is not proportional to the Commission's increasing volume of works. However, the Commission's accountability to the Chief Executive

of the State limits the possibility of appealing to the Regional Council regarding the Commission's budget.

The legal framework that grants independence to the investigative and prosecutorial role of the FEACC would have also been extended to the Commission's preventive activities (Biruk, 2016). Similarly, regarding the practical aspect of securing independence in preventive activities, there have been attempts by some heads of institutions to unlawfully influence and intervene in the preventive works of the Commission, particularly concerning system-review studies. Some officials try to undermine the studies on systems and working procedures that aim to identify malpractices that may lead to corruption in various government offices and public enterprises. Thus, the Commission's independence for corruption prevention has not been assured fully, and it needs to be guaranteed both in law and practice. Therefore, the study concluded that although the Commission maintained its independence from any interference on investigation and prosecution activities legally, there were practical problems in budget autonomy and intimidation of the Commission's prevention activities by some government executive bodies.

Adequate Resources

ACCs should have sufficient resources to perform their functions effectively (UNCAC, 2004). Nevertheless, the study participants confirmed that resource inadequacy is the major problem for the effectiveness of the Commission. The annual budget allocated for the Commission is insufficient to undertake its mission when one considers the size of the ANRS and the cost of fighting corruption. This budget deficit has hurt the Commission's financial sustainability and its key anti-corruption activities. The Commission's primary functions include education and training, systematic inspections, investigations, protection of whistleblowers and witnesses, distribution of printed and written materials, and more. In support of the participants' idea, one can vividly see the gap between the Commission's annual budget allocated and required each year. For example, in the year 2017/18, the budget requested by the Commission was 24, 786, 619 birr. However, the annual allocated budget was 10,732,053 birr, and for the year 2018/2019, the amount of budget the Commission's proposed to ask was 44,458,286 birr but, the maximum limit the Commission could ask for was 20,203,374 birr.

In addition to financial resources, staffing is another critical factor for the effectiveness of the ACCs. As indicated in the human resource data, the number of employees in each directorate is insufficient. There are only 87 staffs in the Commission. In 2017/2018, the Commission requested 34 staff members, but the regional government refused. The Commission will then be compelled to precede its work with the existing number of workforce. Hence, it is difficult to fulfil the Commission's broader responsibilities by using these small staff numbers. Based on the human resource data of the Commission, there are only eight prosecutors and seven investigators, ten property registrars, one public relation officer, two media professionals, and a small number of educational, training, and research professionals.

Furthermore, the problem is not the only number, but also there is a shortage of well-trained human resources. That indicates a gap in skill and knowledge among the existing professionals to perform at optimal levels. Thus, the study concludes that while resource adequacy is the primary factor for the effectiveness of the ACCs, the Commission is intensely tested by the financial problem, shortage of human resources, and skilled personnel and experts.

Comprehensive Mandate

There is no single solution for combating corruption. The comprehensive mandate of ACCs in fighting against corruption includes prevention, education, and investigation. Successful ACCs such as Hong Kong's ICAC adopted these three-pronged approaches (Meaghar, 2002). Ethiopia has also adopted these three approaches as a comprehensive mandate. Accordingly, the Commission has included these activities under its objectives and consists of separate departments and units, each responsible for carrying out those tasks. To this end, the Corruption Prevention Directorate is responsible for examining the systems and procedures in the public sector, identifying corruption opportunities, and making recommendations to plug the loopholes. This activity of the Commission is productive and used to save resource and time. According to the Commission's report in 2016/2017, the Commission protects 16,235,286 birr and 2184 care meter urban land through urgent system-review.

Besides, through its education and training department, the Prevention Directorate, as a second aspect, is working to create an aware society where corruption will not be tolerated by promoting ethics and anti-corruption education. To achieve the educational mandate, the Commission has been employing various mechanisms such as conducting training, producing and distributing publications and broadcast messages via radio, television, and website for various society sections. Pertinent to preventing and combating corruption in the 2016/2017 fiscal year, the Commission offers face to face training for 139,793 individuals.

Alongside the preventive and educational activities, the Investigation Directorate also focuses on investigating alleged corruption offences, pressing charges against suspected corruption offences, freezing and causing the confiscation of assets obtained through corruption, and providing protection whistleblowers and witnesses. The directorate identifies corruption cases through links with the police commission, media, complaints by the public, and research on institutions' performance. In its 2016/2017 report, the Commission confirmed that 973 records had been investigated, from these 516 records investigated by the Commission and 457 records by the Police Commission. However, there is a clear indication of gaps between the Commission's public and achievements' expectation. The reasons for this gap may include a lack of human capacity and limited resources. Thus, although the Commission adopted the three pronged approaches as a comprehensive mandate and made good progress, there is still a huge gap between the high expectations of the general public and the Commission's actual achievements.

Transparency

The transparency of ACC is essential for its effective functioning and for ensuring its credibility and building public trust. Thus, to be genuinely independent, ACCs have to be transparent in their activities (Meaghar, 2002). In line with this argument, the Commission publicizes its activities and anti-corruption awareness creation programs using newspapers, annual reports, brushers, and the regular magazines called *Finote Migbar* (a bi-annual magazine). The Commission also used broadcast media such as Amhara Television, Bahir Dar, Dessie, and Debre Birhan FM and social media like Facebook and website (www.anrseac.gov.et). Also, there are various facilities, including fax (+251582220397), telephone (+251582263740), and postal (1798) services for those who wish to provide information, tip-off, and comments during all business days. Moreover, the Commission is always open and willing to provide any information to every legal person. Therefore, the Commission uses these strategies of disclosing information to ensure transparency.

However, according to the Commission's clients, the Commission does not respond promptly to cases like tip-offs and corruption crimes. A customer, who came 30 kilometres

from Bahir Dar, stated that "information has been unduly delayed for long and the way it is presented does not take into account the rural and remote parts of the region". To rectify the delay, the Commission has decided to complete an investigation of tip-off and information within one month, unless the nature of the case requires time.

Another way of ensuring transparency of the Commission is asset registration and disclosure. In 2010, Ethiopia passed a proclamation that requires the disclosure and registration of assets. According to this proclamation, any official, elected, or public employees should register and disclose their assets. The Commission is empowered to conduct property registration and disclosure activities in the region. The Commission has registered the assets of about 47,000 government employees, appointees and elected officials. The proclamation also requires the Commission to verify the information entered by the registrants. However, due to lack of capacity, staffing, and incomplete electronic system, the Commission could not effectively verify the registrants' information.

The proclamation also states that all information related to registered property shall be available to the public. In this regard, there are public doubts about the Commission's readiness to disclose the registered data. The Commission has been criticized for failing to make the recorded information accessible to the public. The Commission and other judicial authorities have so far used the information for investigation purposes. Anyone who wants to know the appointee's registered assets or elected person can easily access a specific written request. The main reasons for restricting easy access to the registered information are the unavailability of applicable rules and guidelines in the Commission.

Therefore, it is plausible to state that the Commission guarantees transparency by submitting an annual report to the state council, publicizing activities using print and broadcast media, and accepting any information, tip-off, and comments through phone, email, fax postal services. The Commission has done a great job in registering public servants, appointees, and elected persons. However, it does nothing about the access to the registered information and verification of assets.

Adequate Powers of Investigation

To effectively investigate corruption cases, ACCs should have adequate powers. Some of the powers required for ACCs include but not limited to access documents, question witnesses, prosecution, freeze assets, seize passports, protect informants, and monitoring income and assets. Following the revised proclamation of 237/2015, the Commission has adequate and comprehensive investigation powers. The Commission has the power to receive and investigate allegations of corruption, search and seizure, investigation and surveillance, searching bank accounts, examining business and private documents, requiring suspects to provide details of their assets, income, and expenditure, detaining travel documents, freezing assets, and protecting the confidentiality of an investigation. Thus, in principle, the Commission has adequate power of investigation. In practice, due to financial constraints and human capacity, the Commission delegated the Police Commission and Justice Office to investigate corruption cases and respond promptly to the allegations. Therefore, according to the study participants, such delegation causes more inconvenience than improvement. The main problems identified by the participants included excessive bureaucracies and delays in the handling of corruption cases.

Cooperation

The ACC's primary role is facilitating coordination and cooperation between various institutions and the public to combat corruption. As to Johnston and Kpundeh (2002), the

establishment of cross-sectional and sectorial coordination is an essential factor for the effectiveness of the ACCs. Under article 20 of Proclamation No. 237/2015, the Commission mandated working and coordinating with various stakeholders. Consequently, the Commission is working with various government agencies to promote ethics and increase public participation in the fight against corruption at the regional level.

Accordingly, the Commission has established relationships and works closely with the Education Bureau, Technical and Vocational Training Bureau, Health Bureau, Agricultural Bureau, and Finance and Economic Bureau to combat corruption. The Commission's public relations department collaborates with the regional Media such as Amhara Television, Amhara Radio, Bahir Dar, Dessie, and Debre Birhan FMs and other press Media. That has helped give the Commission visibility in the media and printed press and initiates the public to cooperate in the fight against corruption. Moreover, to enhance the coordination of the Commission to a higher level, the Regional Anticorruption Coalition, which comprises government agencies, private sectors, civil societies, religious institutions, and others around 129 institutions, was formed in 2014.

The coalition is mandated to provide direction in the fight against corruption and to evaluate the implementation of anti-corruption measures at the regional level. In practice, however, the coalition members are not committed to working with the Commission. For instance, Bahir Dar University, University of Gondar, Wollo University, and Debre Birhan University are members of the coalition that do not contribute to the effectiveness of the Commission. Besides, the coalition is not inclusive as most of its members are government institutions that care less about the private sector and opposition political parties. This situation undermines the coalition and the Commission's credibility and trust in strengthening their public mobilization role.

The Commission has also coordinated with the Police Commission and Justice Bureau of the region by forming a delegation convention charter on 25th January 2018. Cooperation with the police helps expedite investigations, disciplinary actions, and the sourcing of information. It also helps to fill little gaps concerning the shortage of human resources of the Commission.

In summary, the study concludes that the Commission has launched a collaborative effort with different government offices, enterprises, and institutions in the region through various mechanisms. However, there is a problem with implementing agreements and monitoring the work started. This factor has impacted the effectiveness of the Commission to build a society that does not tolerate corruption.

Conclusions

Corruption is a significant impediment to democracy, good governance, and socio-economic development. For this reason, combating corruption is considered one of the government's top priorities. In many countries, anti-corruption institutions have been established as the major actors in fighting against corruption. This study aims to assess the effectiveness of the Commission in combating corruption. The Commission's effectiveness was assessed using institutional autonomy, resource, clearly formulated mandate, transparency, power of investigations, and cooperation with other stakeholders as a parameter. Hence, the Commission's effectiveness was measured by assessing the extent to which it has implemented the set criteria. Accordingly, the study's findings reveal that even though the Commission is playing a significant role in combating corruption, it is found to be ineffective. This is usually due to resource limitation in general and the gap between the Commission's public expectation and achievements in particular.

Based on the findings mentioned above, this study recommends different alternative measures to make the Commission more effective. Therefore, since fighting corruption is not a one-time campaign, it is recommended to disseminate ethics and anti-corruption education progressively among society members to promote zero-tolerance towards corruption. Besides, allocating an appropriate budget that considers the Commission's mission and the cost of fighting corruption should be the regional government's main concern. The strategies may apply by adopting specific policy directions, guiding government officials, religious and community leaders, educational institutions, and other concerned government organizations, civil societies, NGOs, and international organizations to provide the necessary support. Higher institutions should also play their role in strengthening the capacity of the Commission. In particular, those universities that are members of the ANRS Anti-Corruption Coalition should provide support by conducting research and providing community services.

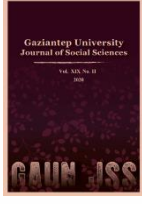
The main limitation of this study is that it has not assessed the extent to which the Commission's work in the fight against corruption has satisfied the community. Therefore, it would be a good research idea to conduct further study to determine the level of public satisfaction in the work being done by the Commission in the fight against corruption.

References

- Aduda, G.T. (2007). *Budget Monitoring and Price Intelligence Unit (Due Process); A Mechanism for Combating Corruption in Infrastructure Delivery in Nigeria*. MA thesis, Loughborough University, United Kingdom.
- Arsema, T. (2010). *A review of the effectiveness of the federal ethics and anti-corruption Commission of Ethiopia*. European Union and the World Bank.
- Asongu, A. S. (2013). *Fighting Corruption in Africa: Do Existing Corruption-Control Levels Matter?* International Journal of Development Issues, 12 (1), 36-52. DOI:10.1108/14468951311322109.
- Bardhan, P. (1997). *Corruption and Development: A Review of Issues*. Journal of Economic Literature, 35 (3), 1320-1346.
- Berihun, A. (2013). *The Legal Regime of Corruption in Ethiopia: An Assessment from International Law Perspective*. Oromia Law Journal, 4 (1), 73-124.
- Biruk, N. (2016). *Effectiveness of anti-corruption institutions in implementing international anti-corruption instruments: The case of FEACC of Ethiopia*. MA thesis, Addis Ababa University, Addis Ababa.
- Capasso, S. & Santoro L. (2018). *Active and Passive Corruption: Theory and Evidence*. European Journal of Political Economy, 52, 103-119. DOI:10.1016/j.ejpoleco.2017.05.004.
- Chinhamo, O. & Shumba, G. (2007). *Institutional Working definition of corruption*. ACT South Africa Working paper, No.1.
- Creswell, J.W. (2007). *Qualitative inquiry and research design: Choose among five approaches* (2nd ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.
- De Lancer, P. J. & Villoria M. (2014). *Understanding and Addressing Citizens' Perceptions of Corruption: the case of Spain*. International Review of Public Administration, 19 (1), 23-43. DOI: 10.1080/12294659.2014.887295
- De Sousa, L. (2010). *Anti-corruption Agencies: Between Empowerment and Irrelevance*. Crime Law Social Change, 53, 5-22. DOI 10.1007/s10611-009-9211-3.
- Denney, L. & Demelash, K. (2013). *Securing communities for development: Community policing in Ethiopia's Amhara National Regional State*. ODI, London.
- Girling, J. (1997). *Corruption. Capitalism and Democracy*. Routledge, London.

-
- Global Integrity (2010). *Global integrity report: Ethiopia*. Retrieved from <http://www.globalintegrity.org>
- Goel, R. K. & Nelson M. A. (2010). *Causes of Corruption: History, Geography and Government*. *Journal of Policy Modeling*, 32, 433-447. DOI:10.1016/j.jpolmod.2010.05.004.
- Graycar, A. (2015) Corruption: Classification and Analysis. *Policy and Society*, 34 (2), 87-96. DOI: 10.1016/j.polsoc.2015.04.001.
- Graycar, A. & Villa D. (2011). *The Loss of Governance Capacity through Corruption*. *An International Journal of Policy, Administration, and Institutions*, 24 (3), 419–438.
- Heilbrun, J. (2004). *Anti-corruption commissions: Panacea or real medicine to fight corruption*. World Bank, Washington DC, USA.
- Irrera, D. (2016). *The Impact of Informal Actors in the EU Anti-Corruption Policies: The case of Western Balkans*. European Union Centre of Excellence Working Papers, No.3.
- Johnson, M. & Kpundeh, J. (2002). *Building a Clear Machine: Anti-Corruption Coalitions and Sustainable Reform*. The World Bank Institutional Working Paper. Washington DC.
- Johnston, M. (1996). *The Search for Definitions: the Vitality of Politics and the Issue of Corruption*. *International Social Science Journal*, 48 (149), 321-335. <https://doi.org/10.1111/1468-2451.00035>.
- Khan, M. (1996). *A Typology of Corrupt Transaction in Developing Countries*. *IDS Bulletin*, 27(2), 103-128.
- Kinkino, K. (2014). *Assessment of the Effectiveness of the Anti-Corruption Authorities: A Case Study of Achievements and Prospects of the SNNPRS Ethics and Anti-Corruption Commission*. MA. Thesis, Hawassa University, Hawassa.
- Kultar, S. (2007). *Qualitative Social research methods*. New Delhi, Sage.
- Kumar, R. (2011). *Research methodology: a step-by-step guide for beginners* (3rd ed.). New Delhi.
- Lessmann, C. & Markwardt G.r (2010). One Size Fits All? Decentralization, Corruption, and the Monitoring of Bureaucrats. *World Development*, 38 (4), 631–646. DOI:10.1016/j.worlddev.2009.11.003.
- Marczyk, G., DeMatteo, D. & Festinger, D. (2005). *Essential of research design and methodology*. Ottawa, Canada.
- Meagher, P. (2002). *Anti-corruption agencies: A review of experience*. IRIS Center, University of Maryland Submitted to the World Bank.
- Mezmur, T. & Koen, R. (2011). *The Ethiopian Federal Ethics and Anti-Corruption Commission: A Critical Assessment*. *Law Democracy and Development*, 15, 1-29. DOI: <http://dx.doi.org/10.4314/idd.v15i1.11>.
- Muthomi, T. (2006). *The anti-corruption and economic crimes act, has Kenya discharged her obligations to her peoples and the world?*. MA thesis, Nairobi University, Nairobi.
- OECD (2007). *Specialized Anti-Corruption Institutions: Review of Models*. OECD Publishing, Massachusetts.
- OECD (2008). *Specialized Anti-Corruption Institutions Review of Models: Anti-corruption Network for Eastern Europe and Central Asia*. OECD Publishing.
- Omotoye, A. (2016). *An Overview of the Role of Non-State Actors in preventing and Combating Corruption in Botswana: Challenges and Opportunities*. *Public Administration Research*, 5(2), 6-18.
- Pope, J. (2000). *Confronting corruption: The elements of a national integrity system*. Transparency International Publishing, London.
-

-
- Proclamation No. 237/2015, Revised Amhara National Regional State Ethics and Anti-Corruption Commission, Bahir Dar, Ethiopia.
- Radin, D. (2013). *Does Corruption Undermine Trust in Health Care? Results from Public Opinion Polls in Croatia*. *Social Science & Medicine*, 98, 46-53. DOI:10.1016/j.socscimed.2013.08.033.
- Ritchie, J. & Lewis, J. (2003). *Qualitative Research Practice: A guide for social science students and researchers*. London, Sage.
- Ronald, K. & Chikulo, B. (2000). *Corruption and development in Africa: Lessons from country case studies*. Palgrave, Macmillan Press.
- Rose-Ackerman, S. (2013). *International Actors and the Promises and Pitfalls of Anti-Corruption*. *University of Pennsylvania Journal of International Law*, 34 (3), 447-489.
- Schumacher, I. (2013). *Political Stability, Corruption and Trust in Politicians. Economic Modelling*, 31, 359-369. DOI: <http://10.1016/j.econmod.2012.11.047>.
- Speville, B. (2008). *Empowering anti-corruption agencies: Failing anti-corruption agencies causes and cures*. ISCTE, Lisbon, Portugal.
- Tewdros, D. (2009). *Institutional response to corruption: A Critical Analysis of the Ethiopian Federal Ethics and Anti-Corruption Commission*. ML thesis, University of the Western Cape, Cape Town.
- TI (2004). *Transparency International Corruption Perception Index*. Berlin, Germany.
- UNCAC (2004). *United Nations Convention against Corruption*. New York.
- UNDP (2005). *Institutional Arrangements to Combat Corruption a Comparative Study*. Regional Centre in Bangkok.
- USAID (2004). *Anti-Corruption Strategy*. Washington, DC.
- Yin, R.K. (1994). *Case Study Research: Design and Method* (2nd ed.). Newbury Park, Sage.
-

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

“Waves” of the Western Literature on “Democratization in the Arab World”: Genuine Analyses or Political Exigencies?

“Arap Dünyasında Demokratikleşme” Üzerine Batı Yazınının “Dalgaları”: Gerçek Analizler mi, Siyasi Gereklilikler mi?

Coşkun SOYSAL^{a*}

^a Arş. Gör. Dr., Gaziantep Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Gaziantep / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0001-8389-502X

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 8 Şubat 2021

Kabul tarihi: 15 Mart 2021

Anahtar Kelimeler:

Demokratikleşme dalgaları,

Demokratikleşme,

Demokratikleşme yazını,

Arap dünyası,

ABD liderliği,

Modernizasyon okulu,

Politik gelişme

ARTICLE INFO

Article History:

Received February 8, 2021

Accepted March 15, 2021

Keywords:

Waves of democratization,

The democratization literature,

The Arab world,

The Modernization school,

Political development,

The West,

The U.S. leadership

ÖZ

Samuel Huntington’ın 1991’de yayımlanan ve büyük etki uyandıran kitabı *The Third Wave*’den bu yana, sözde “demokratikleşme” süreçlerini “dalgalar” açısından ele almak Batılı bilim insanları arasında sıradan hale geldi. “Arap dünyasında demokratikleşme” üzerine Batı yazını bu duruma bir istisna değildir ve bazı Batılı bilim insanları, 2010’un sonlarında başlayan Arap isyanlarını “dördüncü demokratikleşme dalgası” olarak nitelendiregelmişlerdir. Bu makalenin ana araştırma sorusu, 1990’lı yıllardan bu yana genişlemekte olan bu yazının Arap dünyasındaki siyasi değişimin gerçek bilimsel analizlerinden mi oluştuğu yoksa Batı’nın siyasi gerekliliklerini mi yansıttığıdır. Bu makale, ikinci konuma yakın durmakta ve sözde “demokratikleşme dalgalarından” ziyade, aslında “Arap dünyasında demokratikleşme” üzerine Batı yazınının dalgaları olduğunu iddia etmektedir. Makale, bu yazının, Amerika Birleşik Devletleri’nde (ABD) Soğuk Savaş yıllarının başlarında ortaya çıkan Modernizasyon adlı anti-komünist politik gelişme okuluyla ilişkisini tartışarak, en azından başından itibaren söz konusu yazın ile ABD liderliğinin politik gereklilikleri arasında bir korelasyon bulunduğunu savunmaktadır. Makale, aynı zamanda, on yıllardır var olmasına rağmen bu yazında, kapsadığı temalar açısından çarpıcı bir süreklilik olduğunu da göstermektedir.

ABSTRACT

It has become commonplace among Western scholars to treat supposed processes of “democratization” in terms of “waves” since Samuel Huntington’s seminal book published in 1991—*The Third Wave*. The Western literature on “democratization in the Arab world” is no exception, and some Western scholars have labeled the Arab uprisings that began in late 2010 the “fourth wave of democratization”. The main research question of this article is whether this literature, which has been accumulating from the 1990s onwards, consists of genuine scholarly analyses of political change in the Arab world or whether it is instead reflective of political exigencies of the West. This article falls closer to the latter position, and asserts that there are indeed waves of the Western literature on “democratization in the Arab world” rather than the so-called “waves of democratization”. The article argues that there is at least some sort of correlation between the political exigencies of the U.S. leadership and this literature from the very beginning by discussing its relationship to the anti-Communist Modernization school of political development that emerged in the United States in the early Cold War years. The article also demonstrates that there is a striking continuity within that literature in terms of the themes it has covered despite its decades-long existence.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: csoysal@gantep.edu.tr

Introduction

There is a vast Western literature on “democratization in the Arab world”. This literature first emerged as a direct offshoot of the Modernization school of political development, which was itself reflective of the political exigencies of the U.S. leadership in the aftermath of the Second World War. The Modernization scholars, in line with the U.S. policy prescriptions towards the newly independent postcolonial countries of the Third World in the postwar period, argued that Third World countries should seek political development through institutionalizing democratic regimes along Western lines rather than autonomous economic development along Soviet lines. These scholars feared such countries, in an enthusiastic search of their economic independence inasmuch as they hardly won their political independence, would easily fall into the orbit of the Union of the Soviet Socialist Republics (USSR) for the sake of rapid economic development in the face of brilliant Soviet economic accomplishments through planned industrialization. Much of the scholarly literature on political change in the Third World in general and in the Arab world in particular produced in the West throughout the Cold War was an offshoot of the Modernization school of political development that had such political considerations. The course of developments that ultimately culminated in the fall of the Berlin Wall in 1989 and the subsequent transitions from command economies to market economies in Central and Eastern Europe and later in all ex-Soviet republics resulted in a shift of emphasis within that literature from “development” to “democratization”. It was under such circumstances that Samuel Huntington, a renowned American political scientist, adviser and academic, published his seminal book on democratization—*The Third Wave* (1991b)—first to be introduced in an article (1991a) that laid down its key premises and arguments. It has since then been commonplace to conceptualize supposed processes of “democratization” in terms of “waves” within the Western democratization literature. The literature on Arab politics, which had already been under the heavy influence of the Modernization school, was also quick to follow suit. The Western scholars waited all ready for the prospective “democratization in the Arab world” throughout the 1990s and 2000s with a pang of envy at the post-communist transitions in Central and Eastern Europe that took place in the early 1990s followed by a deeper disillusionment in the 2000s with the failure of the so-called “democracy promotion” towards the Middle East through military invasions aimed at “regime change” in the region. Thus, when the Arab uprisings broke out in late 2010 first in Tunisia and later spread into such Arab countries as Egypt, Syria, Bahrain and Yemen in 2011, they caught the Western scholars by surprise. Yet these uprisings were hailed as the “Arab Spring” in the West, and the Western literature was impatient to dub this cascade of uprisings “democracy’s fourth wave” albeit to be followed by grievances on the part of this literature as that so-called “spring” supposedly descended into an “Islamist winter” following the “hijacking” of that wave of revolts by Islamists. Notwithstanding that lack of genuine processes of democratization in the Arab world, a Western literature eclipsed by its anticipation of “democratization in the Arab world” has hitherto accumulated over decades, though full of such phrases as “authoritarian resilience” or “authoritarian stability”. This state of the literature casts doubts over its explanatory power and necessitates an inquiry into its *raison d’être*.

This article, therefore, examines whether this literature, which has been accumulating from the 1990s onwards, could be considered consisting merely of genuine scholarly analyses of political change in the Arab world or whether it is instead reflective of political exigencies of the West in general and the U.S. leadership in particular. This article falls close to the latter position with a focus on the correlation between changing political exigencies of the U.S. leadership and the evolution of the Western literature on political change in the Arab world throughout the Cold War and post-Cold War periods. From such a viewpoint, what is at stake

is waves of the Western literature on “democratization in the Arab world” rather than the so-called “waves of democratization”—each wave evolving in correlation with the political exigencies of its time. The article argues that such a correlation is discernible from the very initial stages of this literature since the Western literature on democratization was born as a direct offshoot of the Modernization school, which provided an anti-Communist approach to development in complete accordance with the political exigencies of the Western capitalist bloc under the U.S. leadership in the early Cold War years. The Western literature on political change in the Arab world thereafter evolved in harmony with changing international political priorities of the Western bloc—first by shifting its focus from “development” to “democratization” in the early 1990s in accordance with the Western promotion of post-communist transitions to multi-party democracies and free-market economies in Central and Eastern Europe, later by intensively embedding the concept of “authoritarianism” next to its focus on “democratization” especially after the 9/11 attacks against the United States in 2001 in accordance with the U.S. led campaign of the “global war on terror” and attempts at regime change in the Arab world, and finally by treading on the heels of the U.S. leadership in supporting the so-called “Arab Spring” beginning from late 2010 though a partial reverse trend is also discernible from about 2013 onwards with a focus on a supposedly “Islamist winter” throughout the region. From such a point of view, it could be argued that the first genuine “wave” of this literature came to the forefront from the early 1990s until roughly the early 2000s, and a partial “reverse wave” with a focus over the supposed “authoritarianism” throughout the Arab world with the attacks of September 11, 2001, became influential from the early 2000s until the end of 2010, whereas a second “wave” was at stake, following the cascade of uprisings throughout the region, which was hailed as the “Arab Spring”, from 2011 to approximately 2013, and after that, a new “reverse wave” with the theme of the “Islamist Winter” became more or less discernible. Notwithstanding these changing labels, the substance of that literature has remained much the same. The article demonstrates that there is a striking continuity within that literature in terms of the themes it has covered despite its decades-long existence vindicating the argument advanced here that this literature has evolved in correlation with particular political ends in each period by providing conceptual frameworks that have been favorable to Western policies towards the Arab world. The article advances its argument in two sections, of which the first one provides a rereading of the history of the literature in question by drawing parallels with changing Western policies towards the Arab world, whereas the second one aims at demonstrating the continuity in its substance by analyzing the general themes covered in this literature regarding political change in the Arab world.

Waves of the Literature: A History

The process of decolonization had already speeded up, and the problem of economic development along with a possibility that the newly independent post-colonial countries of the Third World would fall into the orbit of communism for the sake of rapid economic development was deeply worrying policy makers of the core capitalist countries in the West in the wake of the Second World War (Hite, Roberts, & Chorev, 2015, p. 9; Gilman, 2003, p. 43). “Political development” and more specifically “modernization” have been part of the literature on “comparative politics” from that time onwards (Gendzier, 1985, pp. 80-154; Gilman, 2003, pp. 113-202). There were also debates over a supposed need for a revision in the “democratic theory” in the West, since many European countries had fallen into various forms of totalitarianism such as Nazism and fascism, and these countries were also trying to accomplish transitions to democracy (Gendzier, 1985, pp. 109-113; Gilman, 2003, pp. 47-56). However, the failure of post-colonial peripheral countries in coming to terms with “modernity” at the political, economic and cultural levels, and the establishment of authoritarian regimes one after

another in the Third World countries in general and throughout the Middle East in particular, and more specifically in the Arab world, made the literature drop its “democratization” ideals for a particular period of time, leaving it sufficing by focusing on the capacity to create political order and maintain stability as well as the foreign policy orientations of these authoritarian regimes with a particular attention as to whether they fall outside the Western capitalist bloc or not during the Cold War (Gilman, 2003, pp. 225-234).

The ostensibly persistent character of authoritarianism in the Arab world made scholars of comparative politics either simply neglect the region or consider it to be an “exceptional” case. Although the Middle Eastern politics was never static, there seemed to have been neither transitions to democratic forms of government nor significant transformations in the authoritarian nature of the Arab political regimes in the region. On the other hand, in some semi-peripheral countries, even in the European mainland, military regimes, which had been established in the face of mounting class struggles as a result of varying levels of urbanization and industrialization that went hand in hand in most cases, were leaving their place to multi-party politics once again. Almost in a decade, these were followed by regime changes in the communist countries with astonishing developments such as the fall of the Berlin Wall in 1989 and the ultimate breakdown and dissolution of the Union of Soviet Socialist Republics in 1991. By the same year, an influential political scientist of the U.S. academic establishment, Samuel Huntington claimed that all these transitions indeed constitute “the third wave of democratization in the history of the modern world” (1991a, p. 12) regarding the previous two “waves of democratization”. Though he warned against possible “reverse waves” (Huntington, 1991a, pp. 17-20), he was also not excluding the possibility that a “snowballing effect” might also have some impact on the Middle East as a result of the so-called “democratization wave” at that time (pp. 16-17).

As democratization winds were blowing amidst Huntington’s so-called “third wave” of democratization in the closing decade of the twentieth century, scholars of Middle Eastern studies began to inquire into prospects of democratization in the Middle East more and more from the early 1990s onwards, and by the mid-1990s, a great variety of eminent scholars such as Michael Hudson (1991), Ghassan Salamé (1994), Augustus Richard Norton (1995a; 1995b) and Rex Brynen, Bahgat Korany and Paul Noble (Brynen, Korany, & Noble, *Political Liberalization and Democratization in the Arab World*, 1995; Korany, Brynen, & Noble, 1998) had already given notable works over the issue. These writers laid out different aspects of possible democratic transitions in the region and sought to grasp fundamental factors that hitherto hindered or impeded such transitions. Some political overtures, although limited in scale, that took place throughout the region during the 1990s made this literature more enthusiastic. However, by the end of the 1990s, “the failure of limited political reform to deliver much more than a reconfiguration of authoritarian power was generating ever-growing levels of analytical cynicism” (Brynen, Moore, Salloukh, & Zahar, 2013, p. 6). Emphases on “prospects for democratization” began to leave their places to analyses of “persistence” or “resilience of authoritarianism” in the region. This period of the literature that began in the early 1990s and lasted until roughly the early 2000s constituted the first genuine “wave” of the Western literature on “democratization in the Arab world”.

A new, to put it adapting Huntington’s terms, “wave” of the literature on Arab democratization would emerge in the aftermath of the 9/11 attacks in the United States in 2001. Themes of “democracy promotion” in the region for the “world peace” were being declared by top state officials of the leading Western powers in order to curb the Islamist threat emanating from the region. However, “the global war on terror” led by the George Walker Bush administration of the time made it almost impossible for the rulers of the regimes in the region

to collaborate even in such an “innocent” framework as its by-meaning was to seem collaborating with “invaders” in the eyes of common people of the region. Indeed, apart from a handful of public remarks and several unserious initiatives, neither the Bush nor the Barack Hussein Obama administrations minded the characters of the regimes in the region as long as they could cooperate with or benefit from. Having already experienced dramatically the brutality of Islamist terrorism, “the global war on terror” and the subsequent occupations and invasions of Afghanistan and Iraq did only exacerbate the situation by planting new seeds of anger and hatred. Just like the previous wave of “demo-crazy” 1990s (Valbjørn & Bank, 2010), this new wave of the 2000s evolved into a “reverse wave” to some extent that contained a narrative of “persistence” or “resilience” of authoritarianism and of “regime stability” in the region, and it tried to grasp various aspects and roots of that “persistence”, “resilience” and “stability” in the region. Works elaborating on prospects for democratization in the region did not come to a halt at all, even significant works did also appear, but many of them had to cover “democratization” only with “authoritarianism” besides it (Brownlee, 2007; Pratt, 2007; Khalili, 2009; Hinnebusch, 2006).

Following the devastating effects of the Bush administration’s policy towards the Middle East such as the great humanitarian disaster the invasion of Iraq left behind as well as the further alienation of the peoples of the region *vis-à-vis* the Western powers, the Obama administration decided to withdraw the American troops from Iraq and to further the already ongoing policy of decreasing military existence in Afghanistan, and chose to rely more upon soft power such as trying to overcome or at least to manage problems by negotiating even with countries like Iran, which had long demonized the United States and which itself had also been dubbed “rogue state” and seen as part of “the axis of evil” by the Bush administration. This was mostly because the neoconservative hardliner position of the Bush administration, though aimed at establishing a U.S. domination in the oil-rich region, put indeed the U.S. hegemony in jeopardy in the region. Dating back to the second term of the Bush administration, during which the aforementioned grave effects and dramatic consequences of the U.S. foreign policy and interventions toward the Middle East had already begun to be felt, studies on “democratization” and especially ones that focus on “democracy promotion” turned out to thrive once more. As such, the sudden outbreak of political protests against the authoritarian regimes, beginning from late 2010 in Tunisia and Egypt first and later going through Syria, Bahrain and Libya, and the subsequent overthrow of Zine el Abidine ben Ali and Hosni Mubarak regimes in Tunisia and Egypt respectively seemed to have breathed new life into debates over “democratization” and much more so for the experts, who had, to put it in Anderson’s (2006) terms, long been “searching where the light shines”. Enchanted by what would soon be enthusiastically hailed as the “Arab Spring”¹, they felt vindicated at last and proud of this new and rapid political unfolding throughout the region. Thus, this period from the early 2010s to roughly about 2013, during which, most remarkably, the Muslim Brotherhood government was ousted by a *coup d’état* in Egypt and Islamists in general began to lose their initial momentum throughout the region, arguably constitutes the second genuine “wave” of the literature. Nevertheless, this new “wave” was also going to face, to put it again in Huntington’s terms, a “reverse wave” (1991a, pp. 17-20) from roughly about 2013 onwards, as it began to get clear that it was no one but

¹ The term “Arab Spring”, though much contested (for instance, see Khouri, 2011), will be used for the aforementioned political developments beginning from late 2010 in the region throughout this article for descriptive purposes, though not without quotation marks, keeping reservations over the concept. See also Moss, 2013 for a definition of the term “Arab Spring”.

Islamists to take over power in the countries where former rulers stepped down as a result of the uprisings. Reminiscent of earlier controversies as to whether Islam and democracy are compatible with each other or not, this new reverse wave of the literature on the “Arab Spring” questioned whether Islamists could bring democracy or not at all or whether it is possible or not to push them through democratic rules within frameworks such as “pacted transitions”.²

Themes of the Literature

Having laid out an overview of the international political context of what one can call successive waves of the literature on “democratization in the Arab world”, it is now easier to grasp the main themes running through each wave of the literature. While discussing these themes covered by successive waves of the literature in question, the framework drawn by Brynen, Korany and Noble (1995) will be used. Having stated this, it would also be appropriate to begin with what might be considered as the preliminary stage of the Western literature on “democratization in the Arab world”—i.e. the literature produced by the proponents of the Modernization theory—in line with the historical development course of the literature. Apt to consider a preliminary step before its successor waves, this very first modernist preliminary stage of the literature contains limited themes regarding prospects for any political change. Its main focus and theme visibly fall under the title “political economy” in Brynen, Korany and Noble’s (1995) framework:

Why do some countries remain poor and “backward” despite exposure to capitalism and other aspects of modern life? What can be done to make capitalism develop further in these countries? These were the questions addressed by a group of theorists whose ideas heavily influenced U.S. efforts to foster capitalist development in poorer nations, then called the “Third World.” ... Politicians, development experts, academicians, and the public were afraid of people in Latin America and Africa deciding that Communism was a surer path to development than capitalism. In response, theories about development that were generated in the 1950s and 1960s in the United States provided an explicitly non-Communist solution to poverty and underdevelopment (Hite, Roberts, & Chorev, 2015, pp. 8-9).

Apparent from the above quotation the representatives of this preliminary stage of the literature focused more on internal factors as key ones that drive development (Roberts & Hite, 2007, p. 4). The most prominent theorists of modernization were Walt Whitman Rostow, Gabriel Almond, and Lucian Pye (Gilman, 2003, p. 21). The summary of their argument is that there are some preconditions for democracy to function well—the process of fulfilling these conditions is what they call “modernization”. This “modernization” process would drive countries from “traditional societies” to the more complex but modern “age of high mass consumption” (Rostow, 2015; Rostow, 1990 [1960]; Gendzier, 1985, pp. 84-87, 139-141; Gilman, 2003, pp. 100-103, 149-202). The “first major application” (Stein, 2012, p. 890) of modernization theory is accepted to be Daniel Lerner (1964 [1958]), who also emphasized the importance of transition from traditional societies to modern societies. However, though little in its size, an earlier first study within this wave was of Dankwart Rustow (1956), who foresaw a “Westernization” process for the “Near East”. Moreover, a voluminous compilation edited by Walter Laqueur (1958) seeking prospects for “social and political change” through the spectacles of the modernization theory was published in 1958, the same year when the inaugural work of Lerner was also published. Among other scholars, Charles Issawi, for instance,

² The term “pacted transitions” was indeed borrowed from the literature on transitions to multi-party democracies in post-communist Eastern European and post-military Latin American countries. For an attempt to “[bridge] the gap between the political culture approaches to Arab politics and the pacted transitions literature which is widely used to explain regime change in the ‘third wave’ countries of Eastern Europe and Latin America”, see Blaydes & Lo, 2012, p. 115.

contributed to that compilation, with his chapter titled “Economic and Social Foundations of Democracy in the Middle East” (1958) implicating some economic and social preconditions for democratization—indeed, applying the more general approach that is almost identical with its contemporary proponent, Seymour Martin Lipset (1960). Lipset argues that “high levels of literacy and urbanization, and substantial middle-income strata yield an informed middle class with a stake in how politics are conducted, a heightened sense of citizenship, and an insistence that public officials be held accountable” (Waterbury, 1994, p. 25). Apparently uni-thematic, however, more recent studies (e.g. Hunter & Malik, 2005) of the same tradition widened the scope of modernist accounts on the region, for instance, including themes such as political culture in general, religion in particular, the impact of regional politics and distinctive features of the Middle Eastern states such as the important role of military.

The first genuine wave of the literature of “democratization in the Arab world”, which accompanied the end of the Cold War, opened for the first time almost all themes that would be covered by subsequent waves of the literature in question. Following again Brynen, Korany and Noble’s (1995) framework, this wave covered themes like “political culture”, “civil society”, “political economy” and “regional and international context”, leaving little space for new overtures by subsequent waves of the literature. In addition to its multi-thematic character, it also brought forwards a plurality of approaches to the discipline of “comparative politics” in general, and to the literature on “democratization” in particular.

If to follow the thematic array outlined above and begin with the theme on “political culture”, Brynen, Korany and Noble discern “three essential positions” (1995, pp. 6-7). The first position is in general about the incompatibility or being at odds in the relationship between Arab and/or Islamic values, on the one hand, and principles of democracy on the other. Authors such as Daniel Pipes, Amos Perlmutter, Elie Kedourie and David Pryce-Jones advocate this line of argument (Brynen, Korany, & Noble, 1995, p. 22, endnotes 11 and 12). Though with different patterns and new ingredients, this position is also present in the partially reverse wave of the literature of “democratization in the Arab world”, which could be considered to have begun following the 9/11 attacks in 2001. Studies on democratization belonging to this partially reverse wave (e.g. Grugel, 2002; Ciprut, 2009) even do not need to mention the region, indeed implying that they simply consider the region as an exceptional case. M. Steven Fisch (2002) thinks that the incompatibility seems relevant at first glance, but not when looked in detail. However, he argues that the argument is as true as Islam contains more or less a gender inequality in itself. Majid Tehranian (2003), on the other hand, approves the argument by emphasizing the need for secularization of politics regarding influence of Islam in democratization efforts. Dan Tschirgi (2007) makes a similar point when he argues that Islam poses a great threat to international security, whereas Ann Elizabeth Mayer (2008) tries to resolve the conundrum produced as a result of the uneasy relationship between human rights and Islam. Jillian Schwedler (2011) also rejects the argument that Islamists would be moderated through pacted transitions, whereas Rex Brynen et al. focus on “debates over the relationship between culture and politics” and on “the particular role that Islamist movements might play in political liberalization and democratization” with other main areas (2013, p. 10). Bassam Tibi (2013) also points that not Islam but Islamism is incompatible with democratic principles.

The second position within the theme of “political culture” is that it “has considerable utility as an explanatory variable, but only if it is dealt with in a nuanced way, sensitive to effects of history, social structure, and context” (Brynen, Korany, & Noble, *Political Liberalization and Democratization in the Arab World*, 1995, p. 7). Besides scholars like Michael Hudson, John Esposito, Leonard Binder and Gudrun Krämer; Nazih Ayubi (2005), John Waterbury (1994) and Bassam Tibi (2013) could also be considered to have a similar

position, though the latter ones are more preoccupied with political Islam rather than Islam *per se*. Adeed Dawisha (2005) also defends a similar line of argument regarding his accounts on Arab nationalism. More recently Michaëlle Browers (2009), Fred Gregory Gause, III (2011), Andreas Teti and Gennaro Gervasio (2011, pp. 324-325) and Alfred Stepan and Juan Linz (2013) utilize this position. The third position is also similar to this line with a slight difference: its emphasis on mutual influences resulting from the interactions between the political context and political culture (Brynen, Korany, & Noble, 1995, p. 7). Scholars like Michael Collins Dunn and Augustus Richard Norton, Daniel Brumberg (2002a), and Ayubi (1993) regarding the case of political Islam as a modern phenomenon, the use of Islam by autocrats and now the subordination of politics to religion by political Islamists, Michael Barnett (1995; 1998) regarding pan-Arabism that challenged sovereignty claims of the states are often included to this position. Mohammed Abed Al-Jabri (2011), claiming that it is politics that shape the Arab reason (pp. 430-431) and that it is the Arab reason that made the Arabs fall behind other civilisations (p. 432); and David Sarquis (2012), arguing with reference to the situation in Egypt that skepticism towards democracy is deep-rooted in the region are the more recent examples of this line of argument.

The second theme presented by Brynen et al. (1995) is “civil society” (pp. 10-14). Norton (1995; 1995) is the foremost scholar elaborating this theme. Norton’s project, Brynen et al. (2013) argue, highlighted the interplay between both forces of social organization and the state’s efforts to control, capture, and co-opt these (endnote 30). Francesco Cavatorta and Vincent Durac (2011) are the more recent representatives of this line. One can also add Mehran Kamrava (2007) into this line of studies.

The third theme that Brynen et al. (1995) draw is “political economy” (pp. 14-18). This is such an all-embracing theme that it is possible to start it from even ancient Greek philosophers such as Aristotle, who links wealth and democracy (Brynen et al., 1995, p. 14). As it has earlier been stated, the modernization theory also does not fall outside with its emphasis on economic and social preconditions for democratization. There are some recent works that support the classical modernist argument such as the ones of Randall Kuhn and of Michael Miller. Kuhn (2012) argues that human development improvement had impacts in uprisings of the “Arab Spring”. Miller (2012) argues that economic development does not automatically lead to democratization, but when it comes under a democracy, they reinforce each other, and that economic development may harm autocracies only if these regimes become fragile. Otherwise, it may even help such regimes to get stronger. Kamrava (2007) also makes similar points. This theme, however, has many sub-themes like oil revenues and rent, taxation, the impact of neoliberalism, distinctive features of the latecomer Middle Eastern states, the lack of a strong bourgeoisie in the region and pacted transitions. The most popular sub-theme is the one that focuses on oil rents and distinctive features of a particular kind of state—i.e. the “rentier state”. Hazem Beblawi (Beblawi, 1987) and Giacomo Luciani (1994; 1987) are among seminal authors of this line, whereas there are many others such as Allan Findlay (2003), Ibrahim Elbadawi, Samir Makdisi and Gary Milante (2011) among more contemporary scholars.

The most popular sub-theme under “political economy”, however, is nothing but the distinctive features of the latecomer Middle Eastern states. Lisa Anderson for instance, argues that modernizing monarchies utilize traditional motives in changes through new extraction models so that they have advantages in comparison to nationalist or socialist republics (1991, p. 4). Larry Diamond (2002) brings forward the concept of “hybrid regimes” and discusses the nature of such regimes, whereas Daniel Brumberg (2002b) argues that “liberalized autocracies” may not turn into democracies. Jan Engberg and Svante Ersson (2001) also warn about “illiberal democracies” in the Third World. Raymond Hinnebusch (2006; 2010) is of course among

strong holders of this position too with his emphasis on state formation processes in the Middle East. The works that contain this position in one way or another in a sense boosted in number by the early 2010s. To cite some: Teti and Gervasio (2011, pp. 321-322) argue that authoritarianism is often fragile, and Sadiki (2010) warns about the end of democratization by dynastic republicanism toward a new form of family rules, whereas in a previous study he also tackles with the questions of elections without democracy and mere electoral democracies in the Arab world (2009). Eric Chaney (2012) argues that there are deep historical roots of the democracy deficit such as Islamic imperial control institutions, whereas Haynes (2010) claims that globalization has less influence on the Middle East and North Africa than it has on any other region in the world due to the region's strong historical domestic characteristics. Edward Mansfield and Jack Snyder (2012) warn about dangerous democratization due to lack of strong institutional framework. Stepan and Linz (2013) acknowledge hybrid regimes following Diamond (2002). Volpi (2013) also argues that some authoritarian regimes avert the crises with controlled reforms, however, he differs in the sense that he keeps an open door for miscalculations on the part of the authoritarian elites. Brynen et al. also mention "particular dynamics of Middle Eastern monarchies" (2013, p. 10).

It is interesting to see that the once popular discussions on the nature of "taxation" (Waterbury, 1994, pp. 29-30) and the relation between this and authoritarian persistence in the region seem to have remained in the past. However, it seems that a new position emerged during the last few years, especially after the "Arab Spring", during which people also stood up for economic and social demands: the position that emphasizes the impacts of neoliberal economic policies. Teti and Gervasio (2011, pp. 322-324), Abdel-Fattah Mady (2013), Onn Winckler (2013), Brynen et al. (2013) are among some of the representatives of this new position. Of the same position, Andrea Teti and Mura (2013) calls for attention to the increasing convergence of post-authoritarian and post-democratic countries due to their similar economic development models and the similar problems posed by neoliberal economics. Nadine Mourad Sika (2013) also warns that tensions will continue as long as the same neoliberal development model persists in the region.

Yet, the real boost is in theme of external factors, in other words, theme of "regional and international context" (Brynen et al., 1995, pp. 18-20). Indeed, this is not that much surprising regarding the everyday developments and innovations in the Information and Communication Technologies (ICTs) in line with dizzying influences of globalization. Many writers, foremost among them Muzammil Hussain and Philip Howard (Hussain & Howard, 2013; Howard & Hussain, 2013), call our attention to these developments in the ICTs in order to understand the region, and many of these writers pay a special attention to satellite TVs, the new Arab media like *Al Jazeera* (Brynen et al., 2013, p. 10) and "social media" platforms such as Facebook and Twitter, and the impact of these platforms on the "youth bulge". Imperialist policies towards the region, campaigns for "democracy promotion", and the subsequent resistance and reactions to these are also among the rising sub-themes of the new wave of literature on "democratization in the Arab world". Volpi (2013), for instance, is among the authors, who claim that international actors made wrong calculations. Ruth Hanau Santini and Oz Hassan (2012), on the other hand, argue that the West chose the wrong side since the neoliberal democratic model will cause even greater crises for the West. Fred Gregory Gause, III and Ian Lustick, from another point of view, inform that probable transitions toward more inclusive regimes may impact the whole region-wide politics and the U.S. policy toward the region (2012, pp. 8-9); Teti and Gervasio also make a similar point (2011, pp. 325-326). Again focusing on external factors, some writers such as Hamid Dabashi (Dabashi, 2012) consider the recent political unfolding in the region as the "end of post-colonialism", reading it through the

colonial past and post-colonial authoritarian frameworks that had given false promises to the peoples of the region. On the other hand, scholars, such as Cavatorta and Durac (2011), and Elbadawi and Makdisi (2011), pay attention also to the region-wide and inter-state conflicts among the Arab states.

By Way of Conclusion

This article sought to examine whether the Western literature on “democratization in the Arab world”, which has been accumulating from the 1990s onwards, could be considered consisting merely of genuine scholarly analyses of political change in the Arab world or whether it rather reflects political exigencies of the West in general and the U.S. leadership in particular. The article advanced an argument close to the latter position advocating that there is at least a correlation between changing political exigencies of the U.S. leadership and the evolution of the Western literature on political change in the Arab world throughout the Cold War and post-Cold War periods. From such a viewpoint, it is argued, it is more plausible to talk about successive waves of the Western literature on “democratization in the Arab world” rather than the so-called “waves of democratization”—each wave evolving in correlation with the political exigencies of its time. Such a correlation is discernible from the very beginning, because at its birth, the literature in question came to the fore and developed as a direct offshoot of the Modernization school, which had an anti-Communist approach to development in line with the political exigencies of the Western capitalist bloc under the U.S. leadership in the early Cold War years. The literature in question thereafter evolved in harmony with changing international political priorities of the Western bloc—first by shifting its focus from “development” to “democratization” in the early 1990s in accordance with the Western promotion of post-communist transitions to multi-party democracies and free-market economies in Central and Eastern Europe, later by intensively embedding the concept of “authoritarianism” next to its focus on “democratization” especially after the 9/11 attacks against the United States in 2001 in accordance with the U.S. led campaign of the “global war on terror” and attempts at regime change in the Arab world, and finally by treading on the heels of the U.S. leadership in supporting the so-called “Arab Spring” beginning from late 2010 though a partial reverse trend is also discernible from about 2013 onwards with a focus on a supposedly “Islamist Winter” throughout the region. Within this framework, it could be argued that the first genuine “wave” of this literature came to the forefront from the early 1990s until roughly the early 2000s, and a partial “reverse wave” with a focus over the supposed “authoritarianism” throughout the Arab world with the 9/11 attacks became influential from the early 2000s until the end of 2010, whereas a second “wave” was at stake, following the cascade of uprisings throughout the region, which was hailed as the “Arab Spring”, from 2011 to approximately 2013, and after that, a new “reverse wave” with the theme of the “Islamist Winter” became more or less discernible. Despite these changing labels, the substance of that literature has remained much the same, and there is a striking continuity within that literature in terms of the themes it has covered despite its decades-long existence vindicating the argument advanced here that this literature has evolved in correlation with particular political ends in each period by providing conceptual frameworks that have been favorable to Western policies towards the Arab world. Nevertheless, it could also be easily recognized that there are also some changes in themes and sub-themes and positions towards these themes regarding the democratization *vs.* authoritarianism debates over the region as a result of genuine scholarly efforts to understand the more substantial underlying dynamics of political change in the Arab world. Thus, it is also worth noting that the main argument developed there does not exclude the reality that the literature has in itself genuine scholarly analyses aimed at understanding political change in the region but rather argues that it has also another aspect. Themes like the

impact of harsh neoliberal programs over the common people of the region and the increasing importance of the changes in regional and international contexts such as the impacts of globalization and rapid developments in the ICTs are unsurprisingly intensified. Nonetheless, it requires further elaboration and labor, and also the testimony of time, whether all these changes in the literature are just, to put it in James Bill's words, "new wine in old bottles" or not (Valbjørn, 2012, p. 33, footnote 25).

References

- Agarwal, R. (2012, Ekim 26). Arab Spring: Aspirations Met or Dreams Unfulfilled? New Delhi: The Manohar Parrikar Institute for Defence Studies and Analyses. Retrieved Mart 4, 2021, from https://idsa.in/issuebrief/ArabSpringAspirationsMetOrDreamsUnfulfilled_RajeevAgarwal_261012
- Al-Jabri, M. A. (2011). *The Formation of Arab Reason: Text, Tradition and the Construction of Modernity in the Arab World*. New York, NY: I.B. Tauris.
- Anderson, L. (1991). Absolutism and the Resilience of Monarchy in the Middle East. *Political Science Quarterly*, 106(1), 1-15. doi:10.2307/2152171
- Anderson, L. (2006). Searching Where the Light Shines: Studying Democratization in the Middle East. *Annual Review of Political Science*, 9, 189-214. doi:10.1146/annurev.polisci.9.072004.095345
- Ayubi, N. (2005). *Political Islam: Religion and Politics in the Arab World*. London: Routledge.
- Ayubi, N. N. (1993). *Political Islam: Religion and Political Islam in the Arab World*. London: Routledge.
- Barnett, M. N. (1995). Sovereignty, Nationalism, and Regional Order in the Arab States System. *International Organization*, 49(3), 479-510. doi:10.1017/S002081830003335X
- Barnett, M. N. (1998). *Dialogues in Arab Politics: Negotiations in Regional Order*. New York, NY: Columbia University Press.
- Beblawi, H. (1987). The Rentier State in the Arab World. In H. Beblawi, & G. Luciani (Eds.), *The Rentier State* (pp. 49-62). Beckenham: Croom Helm.
- Blaydes, L., & Lo, J. (2012). One Man, One Vote, One Time?: A Model of Democratization in the Middle East. *Journal of Theoretical Politics*, 24(1), 110-146. doi:10.1177/0951629811423121
- Browsers, M. L. (2009). *Political Ideology in the Arab World: Accommodation and Transformation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Brownlee, J. (2007). *Authoritarianism in an Age of Democratization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Brumberg, D. (2002a). Islamists and Politics of Consensus. *Journal of Democracy*, 13(3), 109-115. doi:10.1353/jod.2002.0064
- Brumberg, D. (2002b). The Trap of Liberalized Autocracy. *Journal of Democracy*, 13(4), 56-68. doi:10.1353/jod.2002.0064
- Brynen, R., Korany, B., & Noble, P. (Eds.). (1995). *Political Liberalization and Democratization in the Arab World* (Vol. 1). Boulder, CO: Lynne Rienner Publishers.
- Brynen, R., Moore, P. W., Salloukh, B. F., & Zahar, M.-J. (2013). *Beyond the Arab Spring: Authoritarianism and Democratization in the Arab World*. Boulder, CO: Lynne Rienner Publishers.
- Cavatorta, F., & Durac, V. (2011). *Civil Society and Democratization in the Arab World: The Dynamics of Activism*. Abingdon: Routledge.
- Chaney, E. (2012). Democratic Change in the Arab World: Past and Present. *Brookings Papers on Economic Activity*, pp. 363-414. doi:10.1353/eca.2012.0002

-
- Ciprut, J. V. (Ed.). (2009). *Democratizations: Comparisons, Confrontations, and Contrasts*. Cambridge, MA.
- Dabashi, H. (2012). *The Arab Spring: The End of Post-Colonialism*. London: Zed Books.
- Dawisha, A. (2005). *Arab Nationalism in the Twentieth Century*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Diamond, L. J. (2002). Thinking about Hybrid Regimes. *Journal of Democracy*, 13(2), 21-35. doi:10.1353/jod.2002.0025
- Elbadawi, I., Makdisi, S., & Milante, G. (2011). Explaining the Arab Democracy Deficit: The Role of Oil and Conflicts. In I. Elbadawi, & S. Makdisi (Eds.), *Democracy in the Arab World: Explaining the Deficit* (pp. 41-82). Abingdon: Routledge.
- Engberg, J., & Ersson, S. (2001). Illiberal democracy in the 'Third World': An Empirical Enquiry. In J. Haynes (Ed.), *Democracy and Political Change in the 'Third World'* (pp. 36-56). London: Routledge.
- Findlay, A. M. (2003). *The Arab World*. Abingdon: Routledge.
- Fisch, M. S. (2002). Islam and Authoritarianism. *World Politics*, 55(1), 4-37. doi:10.1353/wp.2003.0004
- Gause III, F. G. (2011). Why Middle East Studies Missed the Arab Spring: The Myth of Authoritarian Stability. *Foreign Affairs*, 90(4), 81-90.
- Gause, III, F. G., & Lustick, I. S. (2012). America and the Regional Powers in a Transforming Middle East. *Middle East Policy*, 19(2), 1-9.
- Gendzier, I. L. (1985). *Managing Political Change: Social Scientists and the Third World*. Boulder, CO: Westview.
- Gilman, N. (2003). *Mandarins of the Future: Modernization Theory in Cold War America*. Baltimore, MD: The John Hopkins University Press.
- Grugel, J. (2002). *Democratization: A Critical Introduction*. Basingstoke: Palgrave.
- Haynes, J. (2010). Democratisation in the Middle East and North Africa: What is the Effect of Globalisation? *Totalitarian Movements and Political Religions*, 11(2), 133-149. doi:10.1080/14690764.2010.511463
- Hinnebusch, R. (2006). Authoritarian Persistence, Democratization Theory and the Middle East: An Overview and Critique. *Democratization*, 13(3), 373-395. doi:10.1080/13510340600579243
- Hinnebusch, R. (2010). Toward a Historical Sociology of State Formation in the Middle East. *Middle East Critique*, 19(3), 201-216. doi:10.1080/19436149.2010.514470
- Hite, A. B., Roberts, J. T., & Chorev, N. (2015). Globalization and Development: Recurring Themes. In J. T. Roberts, A. B. Hite, & N. Chorev (Eds.), *The Globalization and Development Reader: Perspectives on Development and Global Change* (pp. 1-28). Chichester, UK: Wiley Blackwell.
- Howard, P. N., & Hussain, M. M. (2013). *Democracy's Fourth Wave?: Digital Media and the Arab Spring*. Oxford: Oxford University Press.
- Hudson, M. (1991). After the Gulf War: Prospects for Democratization in the Arab World. *Middle East Journal*, 45(3), 407-426.
- Hunter, S. T., & Malik, H. (Eds.). (2005). *Modernization, Democracy, and Islam*. Westport, CT: Praeger.
- Huntington, S. P. (1991a). Democracy's Third Wave. *Journal of Democracy*, 2(2), 12-34. doi:10.1353/jod.1991.0016
- Huntington, S. P. (1991b). *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*. Norman, OK: Oklahoma University Press.
-

-
- Hussain, M. M., & Howard, P. N. (2013). What Best Explains Successful Protest Cascades? ICTs and the Fuzzy Causes of the Arab Spring. *International Studies Review*, 15(1), 48-66. doi:10.1111/misr.12020
- Issawi, C. (1958). Economic and Social Foundations of Democracy in the Middle East. In W. Z. Laqueur (Ed.), *The Middle East in Transition: Studies in Contemporary History* (pp. 33-51). New York, NY: Frederick A. Praeger.
- Kamrava, M. (2007). The Middle East's Democracy Deficit in Comparative Perspective. In M. P. Amineh (Ed.), *The Greater Middle East in Global Politics: Social Science Perspectives on the Changing Geography of the World Politics* (pp. 177-202). Leiden: Brill.
- Khalili, L. (Ed.). (2009). *Politics of the Modern Arab World: Critical Issues in Modern Politics* (Vol. 1). Abingdon: Routledge.
- Khoury, R. (2011, August 17). Spring or Revolution. Retrieved March 4, 2021, from <https://www.belfercenter.org/publication/spring-or-revolution>
- Korany, B., Brynen, R., & Noble, P. (Eds.). (1998). *Political Liberalization and Democratization in the Arab World* (Vol. 2). Boulder, CO: Lynne Rienner Publishers.
- Kuhn, R. (2012). On the Role of Human Development in the Arab Spring. *Population and Development Review*, 38(4), 649-683. doi:10.1111/j.1728-4457.2012.00531.x
- Laqueur, W. Z. (Ed.). (1958). *The Middle East in Transition: Studies in Contemporary History*. New York, NY: Frederick A. Praeger.
- Lerner, D. (1964 [1958]). *The Passing of Traditional Society: Modernizing the Middle East*. London: The Free Press.
- Lipset, S. M. (1960). *Political Man: The Social Bases of Politics*. New York, NY: Doubleday.
- Luciani, G. (1987). Allocation vs. Production States: A Theoretical Framework. In H. Beblawi, & G. Luciani (Eds.), *The Rentier State* (pp. 63-82). Beckenham: Croom Helm.
- Luciani, G. (1994). The Oil Rent, the Fiscal Crisis of the State and Democratization. In G. Salamé (Ed.), *Democracy without Democrats?: Renewal of Politics in the Muslim World* (pp. 84-111). London: I.B. Tauris.
- Mady, A.-F. (2013). Popular Discontent, Revolution, and Democratization in Egypt in a Globalizing World. *Indiana Journal of Global Legal Studies*, 20(1), 313-337.
- Mansfield, E. D., & Snyder, J. (2012). Democratization and the Arab Spring. *International Interactions: Empirical and Theoretical Research in International Relations*, 38(5), 722-733. doi:10.1080/03050629.2012.726188
- Mayer, A. E. (2008). The Respective Roles of Human Rights and Islam: An Unresolved Conundrum for Middle Eastern Constitutions. In S. A. Arjomand (Ed.), *Constitutional Politics in the Middle East* (pp. 77-97). Oxford: Hart Publishing.
- Miller, M. K. (2012). Economic Development, Violent Leader Removal, and Democratization. *American Journal of Political Science*, 56(4), 1002-1020. doi:10.1111/j.1540-5907.2012.00595.x
- Moss, D. M. (2013). Arab Spring. In D. A. Snow, D. Della Porta, B. Klandermans, & D. McAdam (Eds.), *The Wiley-Blackwell Encyclopedia of Social and Political Movements* (pp. 1-7). doi:10.1002/9780470674871.wbespm456
- Norton, A. R. (Ed.). (1995a). *Civil Society in the Middle East* (Vol. 1). Leiden: Brill.
- Norton, A. R. (Ed.). (1995b). *Civil Society in the Middle East* (Vol. 2). Leiden: Brill.
- Pratt, N. C. (2007). *Democracy and Authoritarianism in the Arab World*. Boulder, CO: Lynne Rienner Publishers.
- Rostow, W. W. (1990 [1960]). *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto* (3. ed.). Cambridge: Cambridge University Press.
- Rostow, W. W. (2015). The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto (1960). In J. T. Roberts, A. B. Hite, & N. Chorev (Eds.), *The Globalization and Development*
-

- Reader: Perspectives on Development and Global Change* (pp. 52-61). Chichester: Wiley Blackwell.
- Rustow, D. A. (1956). *Politics and Westernization in the Near East*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Sadiki, L. (2009). *Rethinking Arab Democratization: Elections without Democracy*. Oxford: Oxford University Press.
- Sadiki, L. (2010). Wither Arab 'Republicanism'? The Rise of Family Rule and the 'End of Democratization' in Egypt, Libya and Yemen. *Mediterranean Politics*, 15(1), 99-107. doi:10.1080/13629391003644827
- Salamé, G. (Ed.). (1994). *Democracy without Democrats?: The Renewal of Politics in the Muslim World*. London: I.B. Tauris.
- Santini, R. H., & Hassan, O. (2012). Transatlantic Democracy Promotion and the Arab Spring. *The International Spectator: Italian Journal of International Affairs*, 47(3), 65-82. doi:10.1080/03932729.2012.700021
- Sarquis, D. J. (2012). Democratization after the Arab Spring: The Case of Egypt's Political Transition. *Politics and Policy*, 40(5), 871-903. doi:10.1111/j.1747-1346.2012.00381.x
- Schwedler, J. (2011). Can Islamists Become Moderates?: Rethinking the Inclusion-Moderation Hypothesis. *World Politics*, 63(2), 347-376. doi:10.1017/S0043887111000050
- Sika, N. M. (2013). Dynamics of Development and Uprisings in the Arab World. 24(4), 43-67. doi:10.1215/10474552-2380533
- Stein, E. (2012). Beyond Arabism vs. Sovereignty: Relocating Ideas in the International Relations of the Middle East. *Review of International Studies*, 38(4), 881-905. doi:10.1017/S0260210511000465
- Stepan, A., & Linz, J. J. (2013). Democratization Theory and the "Arab Spring". *Journal of Democracy*, 24(2), 15-30. doi:10.1353/jod.2013.0032
- Tehrani, M. (2003). Disenchanted Worlds: Secularization and Democratization in the Middle East. In A. Saikal, & A. Schnabel (Eds.), *Democratization in the Middle East: Experiences, Struggles, Challenges* (pp. 79-102). Tokyo: United Nations University Press.
- Teti, A., & Gervasio, G. (2011). The Unbearable Lightness of Authoritarianism: Lessons from the Arab Uprisings. *Mediterranean Politics*, 16(2), 321-327. doi:10.1080/13629395.2011.583758
- Teti, A., & Mura, A. (2013). Convergent (Il)liberalism in the Mediterranean?: Some Notes on Egyptian (Post-)Authoritarianism and Italian (Post-)Democracy. *European Urban and Regional Studies*, 20(1), 120-127. doi:10.1177/0969776412460535
- Tibi, B. (2013). *The Shari'a State: Arab Spring and Democratization*. Abingdon: Routledge.
- Tschirgi, D. (2007). *Turning Point: The Arab World's Marginalization and International Security after 9/11*. Westport, CT: Praeger Security International.
- Valbjørn, M. (2012). Upgrading Post-Democratization Studies: Examining a Re-Politicized Arab World in a Transition to Somewhere. *Middle East Critique*, 21(1), 25-35. doi:10.1080/19436149.2012.658496
- Valbjørn, M., & Bank, A. (2010). Examining the 'Post' in Post-Democratization: The Future of Middle Eastern Political Rule through Lenses of the Past. *Middle East Critique*, 183-200. doi:10.1080/19436149.2010.514469
- Volpi, F. (2013). Explaining (and Re-Explaining) Political Change in the Middle East during the Arab Spring: Trajectories of Democratization and of Authoritarianism in the Maghreb. *Democratization*, 20(6), 969-990. doi:10.1080/13510347.2012.668438

- Waterbury, J. (1994). Democracy without Democrats?: The Potential for Political Liberalization in the Middle East. In G. Salamé (Ed.), *Democracy without Democrats?: The Renewal of Politics in the Muslim World* (pp. 23-47). London: I.B. Tauris.
- Winckler, O. (2013). The “Arab Spring”: Socioeconomic Aspects. *Middle East Policy*, 20(4), 68-87.
-

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Necmettin Erbakan'ın Güneydoğu Asya Seyahati ve Etkileri

Necmettin Erbakan's Southeast Asia Trip and its Effects

Süleyman TEMİZ^{a*}

^aDr. Öğr. Üyesi, Iğdır Üniversitesi, İİBF, Siyaset Bilimi ve Uluslar arası İlişkiler Bölümü, Iğdır / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-4439- 4035

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 15 Ocak 2021

Kabul tarihi: 20 Nisan 2021

Anahtar Kelimeler:

Erbakan,

Güneydoğu Asya,

Dış politika

ARTICLE INFO

Article History:

Received January 15, 2020

Accepted April 20, 2021

Keywords:

Erbakan,

Southeast Asia,

Foreign policy

ÖZ

Necmettin Erbakan, 28 Haziran 1996–30 Haziran 1997 tarihleri arasında iktidara gelen Refahiyol hükümetinin başbakanlığını yapmıştır. Bu dönem, Türk demokrasi tarihinde kritik bir eşik olmakla birlikte, Türk dış politikası açısından da son derece ciddi adımların atıldığı bir dönemdir. Bu bağlamda Erbakan, 10-20 Ağustos 1996 tarihleri arasında İran, Pakistan, Singapur, Malezya ve Endonezya ziyaretlerinde bulunmuştur. Bu resmi seyahat, Erbakan'ın ilk büyük dış seyahati olma özelliğini de taşımaktadır. Erbakan hükümetinin ana gündem maddesi ekonomi olarak belirmiştir. Bu amaçla Erbakan tarafından Asya ülkelerine, özellikle bölgedeki Müslüman ülkelere hususi önem atfedilmiştir. Erbakan dönemi takip edilen dış politika temel olarak, hem batı ile her türlü ilişkileri geliştirmek, hem de kardeş ülkeler olarak nitelendirilen Müslüman ülkeler ile ilişkileri ileri bir dereceye taşımak prensibinde şekillenmiştir. Moral değerlere yapılan vurgu, kendisini dış politikada da yoğun olarak göstermiştir. Bu çalışmada, Erbakan dönemi dış politikası perspektifinden Malezya, Endonezya ve Singapur gezileri ve etkileri analiz edilecektir.

ABSTRACT

Erbakan was the Prime Minister of the Welfare-Path government, which came to power between 28 June 1996 and 30 June 1997. This period was a critical threshold in the history of Turkish democracy and foreign policy. In this context, Erbakan visited to Iran, Pakistan, Indonesia, Singapore, and Malaysia between 10-20 August 1996, in his first major official trip. The main agenda of the Erbakan government was economic development, and for this purpose, Erbakan paid special attention to Asian countries, especially to Muslim countries in the region. The foreign policy pursued in the Erbakan era was basically shaped by the principle of both developing all kinds of relations with the West, and increasing the fraternal relations with Muslim countries to an advanced level. An emphasis on moral values during this period showed itself intensely in foreign policy. In this study, Malaysia, Indonesia, and Singapore relations and visits are from the perspective of Erbakan's foreign policy nexus

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: suleyman.temiz@igdir.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

The year 1996 was a watershed for Turkey, when the country entered into significant changes in many fields. Erbakan's government period corresponds to a period when Turkey was filled with turbulence, with major developments in the country and the world. Coalition governments established under the weak and fragile national democratic system immediately proved that they were not qualified enough to manage the country's affairs, and quickly broke down in mistrust in swift succession. After long discussions, the Welfare Party and the True Path Party reached an agreement on a coalition agreement, and on 28 February a democratic process was started. While the leader of the National Outlook Movement, Erbakan, became Prime Minister, Çiller accepted being Minister of Foreign Affairs, but her weak role as a minister in office was clear in her lack of participation in Erbakan's Asia and Southeast Asia tour.

Turkish society was deeply divided between the militantly secularist lobby that traditionally controlled the Turkish government and institutions, and popular Islamic movements. Erbakan's Islamic ideology pushed against the boundaries and tolerance of the secular bureaucracy and incurred reactionary responses to Erbakan and his understanding. The military has always played an exceptional role in protecting Turkey's secular constitution, countermending democratically elected Islamic parties and governments where it deemed this necessary since the foundation of the Republic. The authority vacuum caused by the coalition governments facilitated increased military intervention in political affairs, with concerns that the Erbakan government would seek to establish an Islamic order when it came into power. In this way, the shadow of the army on the system it was also begun to see on the foreign policy of the period.

After Erbakan came to power, his official trip to Asia and Southeast Asia, firstly to Iran and Pakistan, and then to Indonesia, Singapore, and Malaysia. This study explores relations with the countries visited in Southeast Asia and the outcomes of the tour, including reactions by Turkish institutions. Erbakan was able to realize the potential in Southeast Asia and thus assess that Asia would become the world's production base. Therefore, this tour was seen as extremely important for him. In addition to this, Erbakan thought that as a result after this trip, Turkey – a sleeping powerhouse – would awaken and become more developed. Clearly Erbakan overestimated the inspirational power of his journey to reinvigorate the Turkish economy, but it had long-term foreign policy and political impacts in a nascent Islamic reawakening in Turkish society, and a stronger position for the country in the Muslim world.

During the trip, Erbakan intensively emphasized moral values, including Islam and Muslim brotherhood, and this ethos continued after his return to Turkey. However, Southeast Asian countries follow an effectively secular foreign policy, and it is unclear to what degree responses to Erbakan were in the same spirit he intended. Erbakan insisted to regard the countries he visited as being bound by Islamic ethics and brotherhood, ignoring the cosmopolitan ethnic composition of these countries. This ethos was the determining factor in foreign policy during his rule. Nevertheless, Erbakan's trip to Southeast Asia was fruitful, and it can be said that he has achieved considerable success. According to Erbakan, Asian countries, particularly in Southeast Asia, were of great importance for the development of Turkey's exports. Erbakan saw this trip as an awakening for Turkey, and potentially for the Asian countries he visited. In his travels, efforts were made to take mutual cooperation to a much more advanced level.

Erbakan first visited Indonesia, where he was warmly accepted by Suharto, who had been relatively isolated in the international scene. His meetings typically only lasted ten minutes, but he talked with the Turkish delegation for over three hours. Erbakan was particularly influenced by Indonesia's aviation industry. They discussed the development of mutual trade, the establishment of an Asian development bank, and industrial cooperation.

Singapore was particularly interested in the issue of the use of Turkey as a shipping nexus, with the potential to establish a port in Turkey to link Europe and the Middle East with Singapore, whose economy is fundamentally based on being a transit hub. The last point of the trip was Malaysia, which was interested in military equipment and cooperation. At the same time Turkey's cultural and Islamic side particularly attracted the attention of Malaysians. Making a special holiday village in Turkey for Malaysian citizens was one of the issues addressed in the negotiations. This tour of Erbakan was harshly criticized, especially by Western countries, and the secular Turkish media, bureaucracy, and military establishment. Despite this, Erbakan seemed extremely hopeful about this trip. The prioritization of the EU and USA in Turkey's economic and foreign policy agendas (respectively) explain the why the tour was so controversial, and it should be noted that Erbakan did not or could not make a serious revision in terms of foreign policy.

One of the leading reasons for this was due to the position occupied by the press. Because this trip of Erbakan was eviscerated in the media, and the fact that Çiller, as the Foreign Minister, did not participate reflects the political conspiracy against the tour, and the conflicts within the coalition government. In this study, along with electronic sources, secondary sources were used extensively, as well as audio and visual sources of the period. In addition, the Grand National Assembly of Turkey minutes and official documents of government archives were used to explore the historical events and implications of Erbakan's tour, with a view to its long-term impacts and on-going contemporary relevance.

Giriş

Türkiye'nin belirsiz ve kargaşa ortamını müteakip kurulan Refahiyol hükümeti, ülkenin elli dördüncü hükümetidir. Refah Partisi ve Doğru Yol Partisi koalisyon konusunda uzlaşabilmiş ve Türkiye'de sürüncemede kalan hükümet krizi bu sayede atlatılabilmiştir. Erbakan'ın başbakan olarak görev aldığı Refahiyol hükümetinin takip ettiği dış politika ve dış politikada takip ettiği moral vurgular, Türk politik hayatı açısından istisnai bir durum oluşturmuştur. Millî görüş hareketinin liderinin takip ettiği politikalarda dine açıktan ve cesur vurgusu ile Erbakan'ın başbakanlık koltuğunu doldurması, Türkiye'de kendisini laikliğin koruyucusu vazifesine soyunmuş birçok kişi ve kurum tarafından, her dönemde olduğu gibi laikliğin elden gideceği şeklinde, Türkiye'nin iç politikasında genel itibarıyla saplantı olmuş bir hastalığın tekrar türemesine sebebiyet vermiştir. Hükümetin icraatlarını daha görmeden tepki vermeye başlayan, hükümeti ve özellikle Erbakan'ı acımasızca eleştiren bu gruplar, Türkiye Cumhuriyeti'nin en temel teminatının *hoca* tarafından tarumar edileceğini ve devletin yıkılacağını dillendirmeye başlamışlardır.

Erbakan 1995 genel seçimlerinden başarılı bir şekilde çıkmıştı. Bununla birlikte Göle (1994, s. 14), Refah Partisi'nin 1990'larla birlikte daha da hızlanan ve etkisini giderek arttıran piyasa ekonomisinin ve anarşik liberalizmin sosyolojik açıdan sonuçlarına tercüman olabileceği konusundaki muvaffakiyetinden dolayı seçimlerde başarı kazandığını değerlendirmektedir. Ayrıca Göle, Erbakan'ın başında bulunduğu Refah Partisi'nin pragmatizm ile manevi değerleri birlikte seçmenine sunarak, hizmet ve sevgiyi politik arenada daha aktif ve yoğun bir şekilde gündeme getirmek suretiyle parti politikasının esas yapıtaşları haline getirdiğini de belirtmiştir.

Turgut Özal'ın iktidarında kullandığı söylemler gibi, Erbakan da Özal'ın icraat ve uzlaşma mirasını devam ettirmekte ve hizmet dağılımında taraflı davranmayacaklarını ve hizmetlerin tümünü ayırım yapmaksızın vatandaşa ulaştıracaklarını taahhüt etmiştir. Bu dönemde kentleşme ile daha yoğun bir şekilde kişilerin maruz kaldığı bireysellikten çok, kalabalıklara cemaat hissiyatı ile muamele edilmekte ve bireyciliğe karşı İslami ve ahlaki değerler vasıtasıyla mücadele edilmek istenmekteydi. Bu sebeple de Erbakan başkanlığındaki Refah Partisi, seçmene ulaşma konusunda daha etkili politikalar takip etmiş ve bunun sonucunu da 27 Mart genel seçimlerinde kazandığı başarı ile perçinlemiştir. Göle, 27 Mart genel seçimlerini değerlendirirken, Türkiye'de büyük ve ciddi bir toplumsal dönüşümün başladığına ve sosyal, kültürel ve ekonomik sınıflar arası bariyerlerin ortadan kalktığına vurgu yapmaktadır (1994, s. 14).

Erbakan hükümetinin, muhalif bürokrasi tarafından iktidara gelir gelmez Türkiye'yi şeriat yönetimine çevirmeyi amaç edindiği yönünde endişeler dillendirilmeye başlanmıştır. Bu tepki, laik bürokrasinin klasik bir savunma mekanizması olarak değerlendirilebilir. Zira Erbakan hükümetinin kuruluşunu müteakip Müslüman ülkelere resmi seyahatler düzenlemesi, Batı yanlısı olan bürokrasi ile çatışmasına sebebiyet vermiştir. Erbakan döneminde gerçekleştirilen Güneydoğu Asya seyahatinin analiz edileceği bu çalışmada, elektronik kaynaklar ile birlikte ikincil kaynaklar kullanılmış, aynı zamanda döneme dair iç ve dış görsel ve işitsel kaynaklar tetkik edilerek değerlendirilmiştir. Ayrıca, Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanakları ile Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'ne ait resmi arşiv belgeleri incelenerek değerlendirilmeye tabi tutulmuştur.

Dönemin Dış Politikasına Genel Bakış

Türk dış politikasındaki temel amaçlardan birisi, gerek Türkiye'yi etrafında bulunan komşularıyla ve gerekse dünya genelinde, barışın ve refahın olduğu, istikrarlı, işbirliğine dayanan ve insani açıdan daha ileri gitmeyi sağlayacak bir bölgesel ve uluslararası ortamın meydana getirilmesi şeklinde tarif edilebilir. Cumhuriyetin kuruluşu ile belirlenmiş ve zaman

içerisinde göreve gelen hükümetler ve gidişlerine rağmen temel itibariyle kalıplaşmış bazı temellere dayanan bir dış politika meydana gelmiştir.

Bu temel unsurlar beş temel başlıkta bir araya getirilebilir. İlk olarak Türkiye'nin coğrafi konumuyla da ilişkili olan kültürel etkidir. Türkiye'nin yüz ölçümünün yüzde doksan yedisi Asya kıtasında yer almaktadır ve Asyalı olmanın yaptığı etkiler iç politikada olduğu gibi dış politikada da belirgin şekilde görülmektedir. Örnek olarak Türkiye Cumhuriyeti siyasilerinin veya diplomatlarının duygusal tepkiler vererek bazen müzakereleri terk etmesi ve anlaşmazlıkların çözülememesi durumunda ise dış temsilcilerle bireysel ilişkilerini kesme yoluna başvurmaları gösterilebilir. Bunun sebebi olarak, Asyalı olmak gösterilmektedir. Türkiye'nin dış politika gelişiminde, coğrafi nedenlerden dolayı Ortadoğu özelliklerine de sahip olduğu görülmektedir. Bu noktada temel birleştirici unsur ise dindir. Türkiye'nin dış politikasında halkının Müslüman olma niteliğinden kaynaklı Filistin, Çeçenistan ve Bosna'ya dair politikalara yönelik tutumu da dikkat çekicidir. Öte yandan ise İslam, Rusya ile tarihi çatışmalardan, ayrıca komünist ideolojiye karşı Türkiye'nin tepki göstermesi ile birlikte Amerika Birleşik Devletleri'nin desteğini kazanmasına sebep olmuştur (Oran, 2001, s. 20).

Öte yandan devletin topraklarının sadece % 3'ü gibi küçük bir oranının Avrupa'da kalmasına karşın, Türkiye'de dış politika konusunda Batı etkisi daha açık ve seçik bir biçimde karşımıza çıkmaktadır. Bu etkide, sosyolojik ve kültürel öğelerin coğrafi etkiden daha ağır olduğu görülmektedir. Türkiye, kuruluşundan itibaren yüzünü Batı'ya döndürmüştür. Türkiye'nin doğuya nispeten yüzünü Batı'ya çevirmesi ve Batı'yı, takip ettiği kendi politikalarında daha yakın görmesi konusundaki temel etken ise ülkenin Ortadoğu'da bulunan devletler içerisinde halkının İslam dinine mensup olması ile birlikte, demokratik bir sistemle ve anayasal olarak laik statüye sahip bir ülke olmasından kaynaklanmaktadır (Oran, 2001, s. 21).

Türk kültürünün sahip olduğu farklı yönler, çeşitli sonuçlar meydana getirmektedir. Asya, Ortadoğu boyutu ile Batılı boyutlar arasında toplumsal kimlik konusunda bunalıma sebebiyet vermesinden dolayı süregelen bir çatışma, genel itibariyle Türkiye'de görülmektedir. Bu çatışmada Batı'nın tutumu dikkat çekicidir, zira özellikle Avrupalılar Türkiye'yi Avrupalı ya da Batılı olarak kabul etmeme eğilimindedir. Oran için, tarihi miras Türk dış politikasını belirleyen ikinci etmen olarak karşımıza çıkmaktadır. Avrupalıların gözünde Türkiye, 19. yy'da *hasta adam* olarak değerlendirilmiştir. Ancak, bununla birlikte Avrupa güç dengesinde büyük bir yer işgal eden Osmanlı Devleti'nin devamı olarak kabul edilmektedir. Bu nedenden dolayı Türkiye de kendisini Avrupalı olarak tanımlamakta ve dış politikasını, üzerine kalan bu mirastan da hareketle Batı'ya doğrultmaktadır (Oran, 2001, s. 23-24).

Stratejik boyut, Türk dış politikasındaki bir diğer belirleyici öğedir. Türkiye bulunduğu coğrafya itibariyle dünyanın en stratejik alanlarından birinde, yani batıda Balkanlar'ın, doğuda Kafkasların, kuzeyde Karadeniz'in ve güneyinde Ortadoğu'nun verimli hilaline uzanan bir bölgede yer almaktadır. Bu alan aynı zamanda Hazar Havzası, Orta Asya, Ortadoğu'nun doğal kaynakları ile Batı pazarları arasındaki doğal bir köprü olma özelliğine de sahiptir. Böylesine stratejik bir bölgeye sahip olmakla Türkiye, bir yandan ciddi avantajlar temin ederken, öte yandan da Türkiye'nin güvenlik meselelerine dair endişelerini kuvvetlendirmektedir. Ayrıca, kuzey-güney ve doğu-batı ekseninde Boğazlara da sahip olması, Türkiye'nin stratejik konumunu daha da görünür hale getirmektedir. Bir diğer etmen de yakın çevresinde bulunan ya da ülkenin içinden geçen bölgesel güvenlik çemberi ve küresel güç eksenlerinin de Türk dış politikası üzerinde belirleyiciliği bulunmaktadır. Türkiye'nin Avrupa, Balkanlar, Akdeniz, Orta Doğu ve Kafkaslar olmak üzere beş ayrı, ancak birbirine farklı şekillerle bağlı güvenlik çemberi mevcuttur ve bunlar Türkiye'nin dış politika uygulayıcılarının Türkiye'nin bölgesel meselelerini çözmesini güç bir hale getirmektedir. Soğuk Savaş yıllarında Türkiye'nin temel hedefi kuzeyde yer alan Sovyetler Birliği'nin dikkatini üzerine çekmeden, Avrupa ile ilişkilerini

geliştirerek aktif rol elde etmek ve NATO üyesi olması nedeniyle üzerine düşen sorumlulukları yerine getirmektir. Ancak Soğuk Savaş'tan sonra bu politikalar değişikliğe uğramış ve Türkiye iç meselelerine müdahale ettirmeden AB içinde yer almayı temel maksatlarından birisi haline getirmiştir. Günümüzde ise Balkanlar, Türkiye'nin dış politikasında çok önemli bir yere sahip olmaktadır. Türkiye, Yunanistan ya da Bulgaristan'ın durumunu göz ardı etmeden sınır kapılarını genel itibarıyla açık tutma politikası takip etmektedir. Akdeniz güvenliğinde ise Türkiye, Yunanistan ve Kıbrıs'ın oluşturacağı kendisine karşı meydana gelebilecek bir bloğu önleme gayretindedir (Oran, 2001, s. 24-25).

Türkiye üzerinden geçen küresel güç eksenleri, Türk dış politikasında etkisi olan bir diğer faktörlerdendir. Soğuk Savaş yıllarında Doğu bloğu ile Batı bloğunu ikiye ayıran bu eksen, Türkiye'den dikey olarak geçmekteydi. Türkiye, NATO, Avrupa Konseyi ve Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD) üyesi olarak bu bölünmüşlüğün batıda kalan bölümünde bulunuyordu. Seksenli yıllardan itibaren ise daha farklı bir eksen, az gelişmiş ve gelişmiş ülkeleri ayıran Kuzey-Güney eksenini de Türkiye'den yatay olarak geçmekteydi. Medeniyetleri sembolize eden ve Soğuk Savaş sonrasında, medeniyet açısından öngörülen bir eksen ise Türkiye'den yatay olarak geçmekteydi. Bu durumda ise Türkiye, siyasal ya da ekonomik parametrelerle değil, kültürel açıdan Hıristiyan ve İslam dünyasının arasında bulunmaktaydı. Oran (2001, s. 47), Türk dış politikasının temel özelliklerinin yanında, dayandığı temel ilkeler olduğunu da belirtmiştir. Statükoculuk ve Batıcılık şeklinde bu temel ilkeleri Oran, iki ana başlıkta bir araya getirmiştir. Statükoculuk mevcut durumu bozmama ve devam ettirme politikasıdır. Statükoculuğun Türkiye'deki uygulamasında muhtevî olan anlamlarından birisi; mevcut sınırları sürdürme, onlardan memnun olma, onları değiştirmek istememe, bunun bir sonucu olarak da dış azınlıklarla ilgili olarak irredantizm politikası takip etmeme anlamına gelmektedir.

Doğu-Batı Eksenini ve Askeri Bürokrasi

Statükoculuğun diğer bir anlamı, kurulmuş düzen içinde dengeleri sağlamakla birlikte bunu devam ettirmektir. Bu anlamı ile statükoculuk iki farklı türden denge uygulamasını meydana getirmiştir. Bunlardan ilki, Batıcı politikaya rağmen Türkiye, jeo-stratejik konumunun gereği, Batı ve batı karşıtı olanlar arasında her zaman bir tür denge sağlama gayreti içerisinde olmuştur. İkincisi ise aynı nedenle, Batıyı oluşturan ögeler arasında da bu dengeyi sağlamaya gayret etmiştir. Türk dış politikası, yukarıda değinilen bazı temel özellikler ile belirlenmiş olsa da, 1990'larla birlikte bazı değişimler görülmeye başlanmıştır. Dış ilişkilerin tesisinde yetkili kurum olan Dışişleri Bakanlığı'nda 90'lı yıllarda koalisyon hükümetlerinin hızlı değişiminden dolayı çok sık bakan değişiklikleri yaşanmıştır. İstikrarsızlık, dışişlerinde de etkisini göstermeye devam ederken, iç politikadaki karışıklıklar nedeniyle hükümetlerin güçsüzleşmesi, dışişleri gibi son derece stratejik bir alana Ordu yönetiminin de doğrudan etki etmesine sebebiyet vermiştir. Ordunun dış politikada etkisinin giderek güçlenmesi durumu, iç ve dış kaynaklı çeşitli nedenlere bağlanabilir. Bu nedenlerin en başında ise silahlı kuvvetlerin Cumhuriyetin kuruluşunda temel unsur olması ve Türkiye'de siyasal hayatta önemli bir ağırlığa sahip olması gösterilebilir. Diğer taraftan, ordunun siyasal sistemdeki istikrarsızlık, siyasal partilere ve siyasal sürece duyulan güvensizlik, yolsuzluk, Susurluk Skandalı gibi süreçlerde bunların dışında kalmış bir duruş sergilemesi nedeniyle, Türk halkının bakış açısında saygınlığı son derece yüksek olarak değerlendirilmiştir. 1990'larda Türkiye'de faaliyet gösteren terör örgütü PKK ile hız kazanan çatışmalarda ordunun durumu bu itibarın artmasına da sebep olmuştur. Ordunun dış politikaya bu dönemde daha fazla dahil olmasının en temel nedeni ise orduya göre siyasal İslam'ın kazandığı başarıdır. Ordu, siyasal İslam'la mücadele vazifesini üzerine alan en önemli kurum haline gelmiştir. Ordunun dış politikada ağırlığının artması içsel olduğu gibi dış kaynaklı nedenlere de bağlanabilir. Türkiye'nin güvenlik endişelerini arttıran

Orta Doğu, Balkanlar, Kafkaslardaki çatışma ve istikrarsızlıkların ortaya çıkması, bunun sebepleri arasında gösterilebilir. Türkiye'nin kendi bölgesinde lider konumuna ulaşma isteği doğrultusunda, bu talebi gerçekleştirebilecek en önemli kurum Ordu'ydu. Bununla birlikte TSK, Türk dış politikasının özellikle güvenliği ilgilendiren konularında öne çıkmaya başlamış ve ilerleyen zamanlarda da aktif rol almaya başlamıştır. Genelkurmay Başkanlığı'nda Yunanistan-Kıbrıs dairesi oluşturulması buna bir örnek olarak gösterilebilir. Ayrıca, Batı Çalışma Grubu'nun iç politikayı yönlendirebilmek, Doğu Çalışma Grubu'nun Kürt sorunu ile ilgili olarak ve Güven Çalışma Grubu'nun Kıbrıs konusunda takip edilen politikalara müdahale etmek konusunda teşkil edildiği söylenebilir (Bölügeray, 2000, s. 150-151).

Ordunun bu müdahaleci tavrının temelinde ise istikrarsızlığın sağladığı boşluk ve otoritesizlik bulunmaktaydı. Bu birimlerden birisi olan Batı Çalışma Grubu, Türkiye'de laikliğin teminatı rolüne soyunmuş ve Refahiyol iktidarı boyunca ordunun yönetime müdahalesini yönlendirmiştir. İrtica, bu dönemde dillerden düşmeyen yegâne tehdit haline dönüşmüştür ve bu grubun temel amacı irticai faaliyetleri izlemek ve tespit etmek olarak belirtilmiştir. Bu grup, irticai faaliyetleri izlerken Askeri birimlerden arzu ettiği biçimde bilgi alma hakkına da sahipti. Askeri kaynaklar, Erbakan iktidarı döneminde hız kazanan şeriat esaslarına dayalı bir düzen kurmayı hedeflemiş irticai faaliyet haberlerini yakından takip etmiş ve irticanın en önemli iç tehdit durumuna geldiği yönünde raporlamalar yapmıştır. Bu sebeplerden ötürü, Genelkurmay Harekât Dairesi bünyesinde Batı Çalışma Grubu'nun oluşturulması ihtiyacının tezahür ettiği belirtilmiştir. Grubun esas amacı siyasal İslam'ı gözlemlemek, raporlamak ile birlikte ülke genelindeki durumunun ortaya çıkarılmasını sağlamak ve siyasal İslam'ı tam manasıyla kontrol altına almak gibi bir tutuma dönüşmüştür. Batı Çalışma Grubu, ismini ise;

Türkiye'de laik ve demokratik rejimi kendileri için tehdit olarak gören başta İran olmak üzere, teröre destek veren bazı İslam ülkelerinin desteğini alan irticai kesimlerin Türk halkını, Atatürk'ün gösterdiği Batı uygarlığından uzaklaştırmaya yönelik çabalarına karşı mücadelesinden almaktadır (Milliyet, 1997).

Belirtildiği gibi, Türk dış politikasında söz sahibi yetkili kurumun Dışişleri Bakanlığı ve en yetkili kişinin ise Dışişleri Bakanı olması gerekirken, özellikle Erbakan iktidarında liderlik açısından değişiklikler de yaşanmıştır. Refahiyol hükümetinde Dışişleri Bakanı olarak vazife alan Tansu Çiller, daha çok iç politikayla ilgilenmiş ve geri planda kalmıştır. Erbakan ise bunu fırsata çevirebilmiş ve dış politika üzerinde etki sahibi olabilmıştır. Konuya ilişkin bir diğer iddia ise bu kurumdan Erbakan tarafından Çiller'in kasıtlı olarak uzak tutulduğu meselesidir. Belirtilmelidir ki, Erbakan'ın gerçekleştirdiği bu Asya gezisine, Dışişleri Bakanı olarak Çiller iştirak etmemiştir (TCBDAGM, 1996). Refahiyol hükümeti sırasında, Cumhurbaşkanı Demirel'e danışmanlık yapan Yavuz Donat, Refah Partisi'nin dış politika konularını tutucu olarak nitelendirdiği Dışişleri Bakanlığı'nın tekeline bırakmak istemediğini belirtmiştir. Ayrıca Erbakan, Abdullah Gül'ü dışişleri için ve bunun yanında doğrudan Devlet Bakanı T. Rıza Güneri'yi Sudan ve İran için, yine Devlet Bakanı Ahmet Cemil Tunç'u Irak ve Orta Doğu ilişkileri için görevlendirdiğini de belirtmektedir (Donat, 1999, s. 315).

Siyasete başladığı ilk günden itibaren Milli Görüş hareketinin duayen lideri, her fırsatta İslam Birliği kurmaktan bahseden Erbakan ve başkanlık ettiği Refah Partisi, Türkiye'nin çağdaş, laik ve modern yüzünü yansıttığını iddia eden ilk kadın Başbakanı olarak vazife yapmış olan Tansu Çiller'in başında bulunduğu Doğru Yol Partisi, 28 Haziran 1996'da Refahiyol olarak isimlendirilmiş koalisyon hükümetini kurarak belirsizlik dönemini sonlandırıp, iktidara sahip olmuşlardır. İktidar öncesinde genel seçim arifesinde Erbakan'ın dış politika propagandasında, uzun pazarlıklar sonucunda kurulan koalisyon hükümetinin program ve protokolünde bazı değişiklikler görülmüş, başını çektiği Milli Görüş hareketi kriterlerinden en azından geçici

olarak Erbakan'ın vazgeçtiği anlaşılmıştır. 2 Mayıs 1995 tarihinde Erbakan, TBMM'de yaptığı konuşmada iktidarı sırasında dış politikada takip edeceği yol hakkında da bilgi vermiştir:

Peki bu insanlar neden Gümrük Birliği Anlaşmasını imzalattırıyorlar bize; çünkü onun hesabı çok açık... Türkiye'de, Refah Partisi iktidara gelecek... İslam Birliğini kuracak; bizim bütün dünya dengelerimiz değişecek. Zaten, Çiller hanım da gidip, onlara bunu hep söylemiyor mu [...].Gümrük Birliği anlaşmasının gerçek manası şudur:-çok affedersiniz, gerçek gözüksün diye, milletimize, her şeyi tenzih ederek söylüyorum- Bu Batılılar, Türkiye'yi, bir sağmal inek gibi, bahçesindeki direğe bağlayacak [...].Bunlar, Gümrük Birliği'ne girdiğimiz zaman sevindiler, kapılarına bağladıkları için, bir; öbür taraftan ise İslam aleminin başını gövdesinden koparıyoruz; böylece İslam Birliğinin kurulmasını önlüyoruz (TBMMTD, 1995, s. 408).

Erbakan hükümetinin, Müslüman Ülkeler Birleşmiş Milletler Teşkilatı kurulması, Müslüman Ülkeler Savunma İşbirliği Teşkilatı kurulması, Müslüman Ülkeler Ortak Pazarı Teşkilatı ve Birliği kurulması, Müslüman Ülkeler Kültür İşbirliği Teşkilatı kurulması gibi Türk dış politikası çerçevesinde radikal olarak değerlendirilebilecek planlara ve bazı kurumsal dönüşümlere de vurgu yapılmıştır.

“Türkiye'nin Temel Meseleleri” isimli kitabında Erbakan, Avrupa Topluluğu'na dair kaleme aldığı bölüme özel bir ehemmiyet vermiştir. Burada Erbakan, AT'ye katılım için yapılmış olan başvuruyu, devletimizin ve milletimizin bağımsızlığına karşı bir ihanet tavrı olarak değerlendirmiştir. Erbakan, AT politikasını tarif ederken:

Biz Batı sempatzanı olan partilerin aksine olarak, Türkiye'nin AT'ye girmek suretiyle tek devlet haline getirilmesine karşıyız. Bu bizim bin yıllık tarih boyunca adeta Müslüman ülkeler safından çıkıp, gayrimüslimlerin safına asker olarak, uşak olarak kaydedilmemiz olayıdır (Erbakan, 1991, s. 27). Netice ne olacak: Ermeniler, Yahudiler gelecekler...Vaktiyle harp ile alamadıkları toprakları şimdi işgal edecekler, müesseseleri satın alacaklar, bizim kanunlarımızı, onlar yapacaklar. Erkekle erkek evlenebilsin diye kanun çıkarıyor bu adamlar. Bunlar mı ülkemize gelsin diye AT'ye giriyoruz? demiştir (Erbakan, 1991, s. 99).

Hükümetin kurulmasından önce Erbakan'ın dış politika konusundaki fikirleri, medya tarafından dikkatli bir şekilde takip edilmiştir. Erbakan, Avrupa'yla meydana getirilecek olan birliğin, Türkiye'ye eşcinsellikten başka bir şey getirmeyeceğini ve Avrupa Birliği belgelerini yırtıp atacıklarını iddia etmiştir. Ayrıca Erbakan;

Gümrük Birliği'nin kısa adı Avrupa mandası. Bunlar sözüm ona bayram yapıyorlar. Biz de deliye her gün bayram, diyoruz... Gümrük Birliği, Avrupa uşaklığıdır. Çiller Hanım'a sesleniyorum. Sen gavurlarla tek devlet olacaksın, güle güle. Ancak biz beraber olup büyük İslam devleti kuracağız. Niye köklü Türkiye'nin haklarını Avrupa'nın ayaklarına seriyorsunuz...Türkiye'nin İslam birliğine girmesinden korktukları için kendi içlerine almıyorlar, ama kapıdaki kazığa bağlıyorlar. Bir yere kaçmasın diye. Bugün ülkemizde Gümrük Birliği'nin bayramını yapıyorlar. Aslında bu uşaklık bayramıdır... Çiller Hanım İslam'ı bırakıp gavurla birleşecek (Milliyet, 2000).

Erbakan'ın 5 Ocak 1996 tarihli bir diğer konuşması da, hükümetin takip edeceği dış politika konusunda bazı ipuçları vermektedir. Erbakan, “Gümrük Birliği anlaşmasının içinde kabul edilmeyecek maddeler vardır. Avrupa Birliği'ne girmek gibi bir düşüncemiz yok. Siz birliklerinizi kurdunuz. Biz İslam Birliğini kurmak istiyoruz. Bırakın biz de İslam Birliğini kuralım” (Arcayürek, 2003, s. 263). Yavuz Donat'a göre Erbakan'ın başında bulunduğu Refah Partisi'nin aldığı oyun küçümsenmesi ve partiye hacı-hoca partisi diye bakmak ve aldığı oyu cami cemaatinden gelen oy ya da ekmek, pirinç, şeker dağıtılarak sağlanan oy olarak değerlendirmenin hem kolaycılık hem de yanlış olduğunu belirtmektedir. Donat'a göre sistem içerisinde yer alan büyük partiler bilime sırt çevirir ve tembelleşirken, Erbakan'ın partisi 'Avrupa'da gördüğümüz partiler gibi' çalışmaktaydı (Donat, 1999, s. 111).

Erbakan, bu çalışmasının meyvesini de uzun pazarlıklar sonucu, 28 Haziran 1996'da, Çiller'in başında bulunduğu Doğru Yol Partisi ile kararlaştırılan koalisyonun kurulması ile almıştır. Bu koalisyon hükümetine göre Erbakan, Başbakan, Çiller ise Başbakan Yardımcısı ve

Dışişleri Bakanı olarak görev almıştır. Fakat koalisyon süresince Çiller, dış politikadan çok iç politika ile ilgilenme eğilimi göstermiş ve bu sayede dışişleri bir anlamda dönemin Bakanlık Müsteşarı olan Onur Öymen'in kontrolünde çalışmıştır. Erbakan'ın hükümeti teşkil etmesi, başta ordu yönetimi olmak üzere birçok çevrenin rahatsız olmasına sebep olmuştur. Ancak ordunun bu rahatsızlığı ilk dönemlerde açıktan tepkiye dönüşmemiş ve bir anlamda "bekle ve gör!" politikasını takip etmenin daha akıllıca olacağı düşünülmüştür (Beriş, 2008, s. 444).

Erbakan'ın Dış Politika Yaklaşımı

Erbakan, Meclis'te kendisinin başında olduğu hükümetin dış politikasını izah ederken şu hususlara vurgu yapmıştır (Neziroğlu & Yılmaz, 2014, s. 391-407); "Türkiye'nin dış politika alanında hedef ve amacı dünyada, bölgede, ülkede barışın muhafazasıdır." Program ve protokolün ilan edilmesiyle birlikte, dış politika konusunda belirli bir görev dağılımı yapılmıştır. Burada Bakanlıklar arası görev dağılımını düzenlenmesini sağlayan Başbakanlık genelgesiyle, Kıbrıs ve Türk Cumhuriyetleri ile ilişkilerin sorumluluğu Devlet Bakanı Abdullah Gül'e tevdi edilmiştir. Bu önemli gelişme ise, Abdullah Gül'ün "gölge dışişleri bakanı" olarak betimlenmesine neden olmuştur. Ayrıca, 18 Aralık 1996 tarihli bir diğer genelgeyle, Dışişleri Bakanlığı'na ait bazı yetkiler Gül'e verilmiştir. Bu değişimle birlikte, Türkiye Cumhuriyetleri, yurtdışında yaşayan Türkler ve İslam ülkeleri ile tüm ekonomik ve kültürel işlerin koordinasyonu Erbakan Hükümeti'nin içerisinde Milli Görüş temelli bir kişinin bulunduğu devlet bakanlığına devri sağlanmıştır. Abdullah Gül, böylesine bir adımın atılma sebebinin "Erbakan'ın Türkiye Cumhuriyetleri ihmal ettiği yolunda eleştiriler" olması nedeniyle olduğunu belirtmiştir (Özcan, 1998, s. 181).

Genel itibariyle Erbakan'ın iktidar öncesi söyleminde çoğunlukla Batı aleyhtarı propaganda nedeniyle, iktidara geldikten sonra batıdan ziyade İslam ülkeleri ile iyi ilişkiler içerisine gireceği yönünde genel bir kanaat bulunmaktaydı. Ancak Erbakan, hükümeti kurduktan sonra batı aleyhtarı söylemlerinden farklı olarak Batılı ülkeler ile de genel itibariyle temasa geçmiştir. Erbakan seçim öncesinde, sonrasında ve hükümet program ve protokolünde, Müslüman ülkeler ile ilişkilerin geliştirileceğine dair birçok kez vurgu yapsa da, Batı ile ilişkilerinden ziyade Müslüman ülkeler ile tesis edilmeye çalışılan ilişkilerden dolayı eleştirilmiştir.

Bununla birlikte Erbakan, Türkiye'nin dış politika alanında hedef ve amacının dünyada, bölgede ve ülkede barışın muhafazası olduğunu belirtmiştir;

Dış ülkelerle ilişkilerimiz dostluk, iyi komşuluk ve karşılıklı işbirliği esasları çerçevesinde yürütülecektir. Hem batılı ülkelerle, hem de manevi ve tarihi değerlerle bağlı olduğumuz İslam Ülkeleri, Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ve Balkan ülkeleri ile işbirliği daha da geliştirilecektir. Yurt dışındaki vatandaşlarımızın haklarının korunmasına azami özen gösterilecektir. Türkiye'nin taraf olduğu bütün uluslararası antlaşmalara ve stratejik anlaşmalara bağlı kalınacaktır. Ancak bu anlaşmaların milli güvenlik ve milli menfaatler aleyhine tatbikine meydan verilmeyecektir (ESAM, 2020).

Bu açıklama da gösteriyor ki, Erbakan'ın dış politika anlayışı, seçim öncesinde ve özellikle kendisinden önceki hükümetleri eleştirirken kullandığı sert üslubu terk ettiğini göstermekte ve Erbakan'ın pratikte daha uyumlu hareket ettiği görülmektedir. Erbakan göreve geldikten sonra, seçim öncesi söylemlerini devam ettirmemiştir. Bunun sebebinin ise mevcut dengeleri korumak ve keskin bir tutum takınarak iktidarına zarar vermemek olduğu değerlendirilebilir.

Asya Gezisi

Bu gezi, 8 Temmuz 1996 tarihinde güvenoyu almış olan Erbakan hükümetinin yaklaşık bir aylık çalışma ve hazırlık sürecinden sonra yapılmış olan ilk büyük dış gezisini teşkil etmektedir. Erbakan, önemli konulardan bir tanesi olarak ihracatın artırılmasını hedef tahtasına oturtmuştur. Bu ihracat adımlarının Türkiye'nin etrafını saran bölgelerle yapılması

amaçlanmaktadır. Bir yandan batıya Avrupa Birliği'ne ihracat arttırılırken, ABD ile de gelişmiş ekonomik ilişkiler içerisinde olmak hedeflenmiştir. Diğer bir yandan ise İslam ülkeleriyle ilişkilerin geliştirilerek ihracatın arttırılması değerlendirilmiştir (BBE, 1996, s. 10-15).

Erbakan'a göre Asya ülkeleri, Türkiye'nin ihracatının gelişmesi açısından büyük önem arz etmekteydi. Bu nedenle ilk resmi seyahat buralara yapılmıştır. Erbakan, dünyanın üretim merkezinin güneydoğu Asya'ya kaymaya başladığını değerlendirmiştir (BBE, 1996, s. 18). Erbakan'a göre;

Tıpkı tarihin eski devirlerinde İpek Yolu döneminde olduğu gibi asıl ekonomik zenginlik kaynağı olarak hep Asya görülüyordu asırlar boyu. Şimdi dünya bir karanlık dönemden sonra tekrar yerine oturuyor ve görüldüğü gibi Asya ve Uzakdoğu dünya üretiminde büyük bir yer alıyor. İşte bütün dünya buraya gittiği için, biz de buraya gittik. Erbakan'ın söylemlerinde Asya seyahatinin temel çıkış noktası ekonomiktir. Erbakan; Muazzam bir dünya, bu dünyanın içerisinde büyük ekonomik faaliyet ağı var hızla gelişiyor ama biz uyuyoruz. İşte bu seyahatin maksadı bu uykudan uyanmaktır. Bundan dolayıdır ki, bu seyahatimize yüze yakın iş adamı götürdük (BBE, 1996, s. 26-28).

Erbakan, bu seyahati zaruri görmektedir. Bununla birlikte Erbakan, seyahatinden son derece umutlu dönmüştür.

Yaptığımız görüşmeler, toplantılar hakkında bilgi vermiştim, yalnız gördüğümüz büyük hüsnü kabulü bir kere daha burada belirtmeye mecburum. Seyahatimiz heyecanlı bir seyahat olmuştur. Hakikaten bir karşılıklı uyanış seyahati olmuştur. Hem bizim iş adamlarımız için, hem onların işadamları için, hem de devlet adamları için. Çünkü bugüne kadar geçtiğimiz dönemden kalmış olan intiba oydu ki, Türkiye yüzünü batıya, sırtını da Müslüman ülkelere çevirmiştir. Bunun böyle olmadığını bu seyahatimiz göstermiştir (BBE, 1996, s. 28-29). Zaten hükümet programında da belirtildiği gibi, biz hem batıyla her türlü münasebetimizi geliştirmek istiyoruz, hem de kardeş Müslüman ülkelerle münasebetlerimizi en ileri dereceye ulaştırmak istiyoruz. Bu samimi dileğimiz bu seyahatle açık bir şekilde ortaya konmuştur. Hepsinin de aynı şeyi beklemekte, özlemekte olduklarını gördük ve hakikaten baştan sona kadar gördüğümüz büyük ilgi bütün arkadaşlarımızı son derece etkilemiştir, onların da aynı şekilde etkilendiklerinden emin bulunuyoruz. Bu seyahatimiz karşılıklı işbirliğini en ileri dereceye götürme azmini ortaya koymak, her sahada işbirliği yapmak ve kucaklaşmak bakımından büyük sonuçlar ortaya koymuş olan bir seyahattir (BBE, 1996).

Gerçekte de Erbakan'ın seyahatinin verimli geçtiği söylenebilir. Bölge ülkeleri ile ilk ciddi temas sağlanmış, bu şekilde bölgesel bir sıçramaya hazırlanan güneydoğu Asya'daki gelişim fark edilmiştir. Ancak ilerleyen süreçte hem 28 Şubat süreciyle Erbakan'ın yönetimden el çektilmesi, hem de kısa süre sonra ortaya çıkan Asya mali krizi, bu adımların devam etmesini engellemiştir.

Endonezya

10 Ağustos 1996'da Erbakan liderliğinde başlayan Asya gezisinin üçüncü ülkesi, İran ve Pakistan'dan sonra Endonezya idi. Erbakan'ın Endonezya'ya gitmesinin sebebi olarak, yaptığı gezilere verilen tepkiyi azaltmak olduğu da iddia edilmiştir. Erbakan, Endonezya'nın sahip olduğu havacılık sektöründen çok etkilenmiştir. Bu seyahat esnasında, Endonezya ile havacılıkta işbirliği yapmak üzere temenni kararları alınmıştır ve Erbakan, Endonezya'nın atmış sekiz kişilik N 250 uçağından çok etkilenmiştir. Endonezya, o dönemde bu uçakları Batı'dan %20 daha ucuza mal etmektedir. Diğer taraftan denizaltı üretimi, firkateyn üretimi, savunma elektroniği ve zırhlı muharebe aracını Türkiye'den almak üzere, Endonezya ile mutabakat tesis edilmiştir. Ayrıca, karşılıklı ticaretin iki milyar dolara çıkartılması, otomotiv ve yan sanayisinde işbirliği yapılması, Asya Yatırım ve Kalkınma Bankası'nın kurulması müştereken alınan kararlar arasında yer almaktadır.

Erbakan'a göre, Türkiye doğuya elini uzattığı zaman, bu büyük potansiyeli harekete geçirmek imkânına sahiptir.

Tabii bizim için aynı imkânlar kuzeyde, güneyde ve batıda da mevcut. Biz aynı hamleleri batıya ve kuzeye de güneye de başlangıçta söylediğim bütün işbirliği teşkilatlarımızın vasıtasıyla yapmak azmindeyiz. Bunlar yapıldığı zaman Türkiye'nin bugünkü yirmi iki milyar dolarlık ihracatı çok kısa zamanda kırk milyar dolara rahatlıkla ulaşacaktır (BBE, 1996, s. 44).

Erbakan'a göre bu seyahat, bu uyuyan potansiyeli harekete geçirmek için açılmış çok önemli bir uyanış, bir diriliş adımıdır. Bundan dolayı da büyük bir önem taşımaktadır.

Bu adımlar diğer bölgelere de atılacaktır ve böylece Türkiye o güne kadarki temel meselelerinin çözümüne kavuşacak, kendisinin ekonomik bünyesini sağlam temellere oturtacaktır. Bu ise atmış beş milyonluk Türk halkının yıllardan beri özlemiydi. Türk halkı, sağduyusuyla bu potansiyelin varlığını her zaman bilmıştır (BBE, 1996, s. 45).

Erbakan'ın Asya gezisi esnasında ASEAN'a da vurgu yapılmıştır.

Malezya ve Endonezya, Güneydoğu Asya Ülkeleri Birliği (ASEAN) üyeleridir. Endonezya, Malezya, Filipinler, Singapur, Tayland, Vietnam ve Brunei ülkelerinde görüldüğü gibi, Filipinler, Singapur, Tayland ve Vietnam'da da Müslümanlar belli bir orandadır. Ancak, Brunei, Malezya ve Endonezya nüfusunun büyük çoğunluğu Müslüman'dır. Dört yüz on milyon nüfus topluyor şu saydığım sadece yedi ülke. Şimdi Asya ekonomileri arasında aynı zamanda münasebetler geliştirildiği zaman bu bizim doğamızdaki büyük potansiyelin harekete geçmesi anlamına gelmektedir (BBE, 1996, s. 46).

Erbakan, gezisinin önemini belirtirken;

Bugüne kadar Endonezya cumhurbaşkanı Suharto'nun herhangi bir misafirle on dakikadan fazla konuştuğuna şahit olunmamıştır. Buna karşın, Türk heyeti ile üç saat konuşmuştur. Bu, kalpteki sevginin mevcut bir tezahürüdür. Ve bu esnada bütün bu konuştuğumuz konuların hepsinde tam bir işbirliği yapılması hususundaki arzusunun, kararlılığını ortaya koymuştur. Şimdi bize düşen vazife bu mekanizmayı işletmektir (BBE, 1996, s. 46).

Erbakan tarafından yapılan tüm bu girişimlerin devamlılığı da düşünülmüş ve gidilen ülkelerden heyetlerin Türkiye'ye geleceği ve Türkiye'de bu anlaşmaların altyapısının oluşturularak gerekli adımların atılacağı belirtilmiştir.

Singapur

Erbakan, heyeti ile birlikte 14 Ağustos 1996'da Singapur'a ulaşmıştır (TST, 1996c). Bu gezi ile birlikte Singapur'un elinde mevcut olan F16 uçakları pilot eğitimlerinin Türkiye tarafından gerçekleştirilmesi konusunda mutabakat sağlanmıştır. Türkiye ve Singapur arasında ihtiyaç olabilecek malların karşılıklı olarak tedarik edilmesi konusunda prensipte mutabakata varılmıştır. Singapurlu iş adamlarının Türkiye'ye yatırım yapmaları ve buradan malların Avrupa Topluluğu'na ihraç edilmesi uygun görülmüştür (Chew, 1996).

Bu hususlarda Singapur başbakanı Türkiye'ye gelmeyi kabul etmiştir. Bununla birlikte, Akdeniz'de ve Karadeniz'deki serbest bölgeleri liman işletmeleri ve kıyı bankacılığı ile birlikte Singapur tarafından işletilmesi hususu Singapur tarafının ilgisini çekmiştir. Aynı şekilde Türkiye şirketlerinin Singapur'u Asya'ya açılım için kullanabilecekleri konusuna da vurgu yapılmıştır (TST, 1996b). Singapur, bu konuyla ilgili teknik incelemelerde bulunmak üzere heyet göndereceğini bu görüşmeler esnasında ifade etmiştir. Bu amaçla, Trabzon ve İskenderun limanlarının bütün Asya'nın kapısı olarak değerlendirilmesi düşünülmüştür. Burada en modern serbest bölgeleri, yüklemeler, tahmil, tahliye, limancılık tesisleri kurulması kararlaştırılmıştır. Bunların yanında da aynı şekilde tıpkı Singapur'daki gibi bankacılık faaliyetlerinin de tesis edilmesi, Singapur hükümeti ile varılan mutabakatlardandır (BBE, 1996, s. 33-34).

Singapur o dönemde, kendisine gelen malların % 80'ini ülkesine sokmadan, başka bölgelere ihraç eden ve bu yoldan muazzam gelir temin eden bir ülkeydi. Erbakan'a göre aynı kapasite Türkiye'de de vardır ve;

Mesela İskenderun'da Trabzon'a gelip bizimle beraber ortak, hatta özel sektör olarak işletmelerini kurduğumuz zaman, bu liman işletmeleri Türkiye'deki bütün üretiminde aynı şekilde dünyaya ihracına

basamak olacaktır. İşte büyük bir ihracat patlaması, ancak bu adımların atılması ile mümkün olacaktır (BBE, 1996, s. 34)

şeklinde açıklamada bulunarak, Türkiye-Singapur ilişkilerine dair gelecek için yol haritası da belirlenmeye çalışılmıştır.

Malezya

Necmettin Erbakan, 17 Ağustos 1996'da ikili bir hukuk sistemine sahip olan, parlamenter monarşi ile yönetilen federal bir devlet olan Malezya'yı ziyaret etmiştir. Erbakan'ın Malezya'daki ekonomik ve teknolojik gelişmeyi olumlu bir şekilde değerlendirmesi, batılı ülkelerde de tepki oluşmasına neden olmuştur. Erbakan diğer gezilerinde olduğu gibi Malezya gezisinde de Batı'yı hedef almış, fakat bu sefer din merkezli bir eleştiri yapmıştır.

Türkiye, Malezya ile sanayi konusunda müşterek projelerin yürütülmesinde fikir birliğine varmıştır. Denizaltı üretimi, ihracatı hususunda, firkateyn imalatında işbirliği yapılması konusunda mutabakata varılmıştır. Havacılıkta işbirliği yapılması, Türkiye, Malezya ve Endonezya ile beraber hedeflenen uçak üretimi, paraşüt ve askeri teçhizat ihracatı yapılacağı da belirtilmiştir. Bu ihtiyaçların Türkiye'den alınmasına karar verilmiştir. Bununla birlikte asıl önemli olan unsurlardan bir tanesi de Türkiye'nin Avrupa Birliği ve Orta Doğu için Malezya bakımından ve diğer Uzakdoğu ülkeleri açısından bir üs olarak seçilmesinin uygun görülmesidir. Yani buradan Avrupa'ya, Rusya'ya Müslüman ülkelere ihracatlar yapılacaktır. Asya İslam Yatırım ve Kalkınma Bankası'nın kurulması bu seyahatte de gündeme gelmiş ve bu bankaya Malezya'nın da iştirak etmesi kararlaştırılmıştır.

Önemli Malay yatırım şirketlerinden olan Petronas Malezya Petrol Şirketi, Türkiye'de yatırım yapmaya teşvik edilmiştir. Malezya'nın ihtiyacı olan işgücünün Türkiye'den karşılanmasına ağırlık verileceği değerlendirilmiştir. Ayrıca otomotiv yan sanayiinde Türkiye'nin tercih edilmesi ve işbirliği yapılması, yüksek teknoloji projelerinde Türk firmalarıyla işbirliği yapılması, elektronikte işbirliği yapılması, Türkiye'deki serbest bölge projelerine Malezya'nın da katılması, Singapur'un yanında ve tecrübelerinin Türkiye'ye de aktarılması, turizm işbirliğinin iki ülke arasında arttırılması ve Malezya'nın Türkiye'de kendi vatandaşları için bir tatil köyü kurulması da kararlaştırılmıştır (BBE, 1996, s. 36). Bununla birlikte Malezya, Türkiye'den askeri araç almaya da karar vermiştir (TST, 1996a). Haliyle bu durum ise sorunlu bir ilişkiye sahip olduğu Singapur'da endişelere sebep olmuştur.

Asya Gezisine Tepkiler

Asya gezisi Erbakan liderliğinde gerçekleşirken, hem medya hem de ABD ve Avrupa tarafından sert bir şekilde eleştirilmiştir. ABD, açık bir şekilde Türkiye'deki basın temsilcileri vasıtasıyla Türkiye'yi uyarırken, laik bürokrasi ve Ordu da bu seyahatin Türkiye'de şer'i hükümlerin hakim olduğu bir devlet tesisine zemin hazırlayacağı gibi gülünç bir fikri gündeme getirmelerine sebep olmuştur. Seküler bürokrasinin genellikle elinde oynattığı ve istediğini cezalandırmaya çalıştığı bir araç olan laiklik, burada da devreye girmiştir. Bu şekilde Erbakan'ın seyahati genel olarak itibarsızlaştırılmaya çalışılmıştır. 6 Ekim 1996'da, Asya gezisi sonrasında Erbakan'ın Libya'ya yaptığı resmi ziyarette, Kaddafi'nin Türk siyasi sistemi hakkındaki eleştirileri tepki çekmiştir. Ayrıca Erbakan'ın ABD'ye yönelik sert eleştirileri ve ayrıca teröre yönelik destek ile itham etmesi, ABD ile Türkiye arasındaki ilişkileri daha da gergin bir noktaya getirmiştir.

Ancak Erbakan'ın eleştirilerine karşın ABD de bu süreçte net bir politika izlemekten imtina etmiştir. Zira, Erbakan hükümetinin söylemlerine gösterilecek bir tepki, Türkiye'nin içişlerine karışma olarak değerlendirilebilirdi. Ayrıca ABD'nin, yapacağı eleştirilere karşın

TSK'nın ve Türkiye'nin laikliğini korumayı kendine vazife edinenlerin tepkisini çekmekten endişe ettiği söylenebilir (Uzgel, 2004, s. 303). İran gezisi öncesinde ABD açık bir dille Erbakan'a İran'a gitmemesi konusunda uyarıda bulunmuştu (Hürriyet, 1996). Ancak Erbakan tüm bu eleştirileri 'komşumuz olan İran'dan doğalgaz satın almamız kadar doğal bir şey yoktur' diyerek geçiştirmiştir (BBE, 1996).

Erbakan'ın takip ettiği dış politikanın, bir nevi kendi iktidarının da sonunu getiren etmenlerden bir olduğu değerlendirilebilir. Ülke içerisinde başlayan laiklik vurgusu, kaosun da başlangıcı olmuştur. Muhalefet ise rahatlıkla laik bürokrasi ile dirsek temasına geçmiş ve eleştirilerine devam etmiştir. Dönemin CHP lideri Deniz Baykal '*Erbakan Türkiye'yi rezil etti*' diyerek eleştiride bulunmuştur. Baykal, 'Erbakan, Türkiye'ye düşmanca davranan ve terörü besledikleri belgelenen İran ve Suriye gibi ülkelere dostane davranarak, ülkenin çıkarlarına zarar veriyor' demiştir (Gözcü, 1996). Mesut Yılmaz ise, Erbakan hükümetini *darbesiz* indireceklerini değerlendirerek, "Erbakan'ı ve onun zihniyetini demokratik yollardan biz tasfiye edeceğiz" demiştir (Sabah, 1996). ABD ise, Erbakan hükümetinin yönetimi devralmasında bir sorun görmemiş ve Erbakan'ın da kendisinden önceki Türk hükümetleri gibi ABD ile paralel bir politika izleyeceğini düşünmüştür. ABD'nin Erbakan hükümetine olan desteği de Erbakan'ın Asya gezisi ile değişime uğramıştır (The New York Times, 1996).

Genel Değerlendirme ve Sonuç

Erbakan, siyasete başladığı zamanlardan itibaren benimsediği Milli Görüş hareketiyle bütünleştirilmektedir. Bu sayede İslam'ı siyasallaştırma yoluna gittiği ve bu şekilde uluslararası platformlarda da aynı amacı taşıyan devletler ve teşkilatlarla işbirliği içine girme ile itham edilmiştir. 1996 yılında hükümeti kurmadan önce de bu mealde açıklamaları kamuoyunun önünde beyan etmekten herhangi bir çekince görmemiş ve özellikle Batı karşıtı söylemlerini seçim propagandası sürecinde sıklıkla ve ısrarla kullanmıştır. Fakat bu durum, seçimlerdeki başarısını engelleyememiştir. Bu noktada, kurulduğu günden bu yana, Batı'ya dönük dış politikasını Doğu'ya çevirme gibi bir durum söz konusu olmuştur.

Büyük ümitlerle 54. Hükümet olarak Erbakan ve Çiller'in ortaklığı ile kurulan koalisyon hükümeti, iç politikada olduğu kadar dış politikada da sansasyonel atılımlara imza atmıştır. Genel itibarıyla Tansu Çiller'in pek de ilgilenmediği dış politika, Erbakan ve onun kurmaylarından olan Abdullah Gül tarafından idare edilmiş ve politikalar bu şekilde belirlenmiştir. Erbakan, Asya'ya ve güneydoğu Asya'ya hususi bir önem atfetmiştir. Bu sayede Türkiye Cumhuriyeti hükümeti, bu denli geniş bir katılımla resmi ziyareti ilk kez gerçekleştirmiştir. Erbakan, Malezya, Singapur ve özellikle Endonezya'daki gelişmelerden etkilenmiştir. Bu şekilde, Erbakan'ın düşüncesinde yer alan Müslüman ülkelerin bir teşkilat altında ilişkilerini azami dereceye çıkarmalarına dair gerekli fikriyatın maddi yönü, bu seyahatler vasıtasıyla da başlatıldığı görülmektedir.

Erbakan hükümetinin genel itibarıyla siyasi duruşuna bakıldığında, Türk politik hayatında daha bağımsız hareket eden bir hükümet görünümüne sahip olduğu hemen anlaşılmaktadır. Bu bağımsız bir şekilde takip edilmek istenen politika karşısında ise basın son derece etkin bir rol üstlenmiştir. Zira Erbakan'ın Asya seyahati gazete manşetlerinden ve televizyonlardaki haber bültenlerinden hiç eksik olmamıştır. Erbakan'ın hükümeti teşkil etmesi ile birlikte başladığı seyahat hazırlıkları ve gerek iç ve gerek dış baskılara karşın gerçekleştirmekten çekinmediği İran'dan başlayan seyahatleri ve teşkil edilmesine önyak olduğu D-8 ülkeleri girişimi ve Asya gezisi kendi döneminde takip ettiği dış politikasının etkisinde meydana geldiği değerlendirilebilir.

Ayrıca, Erbakan yaptığı gezilerde ciddi sorunlarla da yüzleşmek zorunda kalmıştır. Libya seyahati esnasında Kaddafi'nin sergilediği tavır, İran seyahatinde PKK ile ilgili olarak

gerekli girişimlerde bulunulmaması ve Mısır seyahatinde protokolde aksaklık yaşanması, basın aracılığı ile gündemde fazla yer işgal etmiş ve Erbakan'ın daha da zor duruma düşmesine sebep olmuştur. Erbakan'ın başbakanlık koltuğuna oturmasından sonra dış politika icraatları, Türkiye'nin yeni bir dış politika takip etme konusundaki tutumu, Avrupa ve özellikle ABD ile sahip olduğu ittifakın zarar göreceği ve İslam dünyası liderliğine oynayacağı yönündeki algı ile gündemden düşmemiştir.

Tüm bunlar değerlendirildiğinde, Erbakan'ın başbakanlığı döneminde takip edilen dış politikada ciddi revizyona gidilmediği veyahut da gidilemediği anlaşılmaktadır. Bunun için Erbakan'ın yeterli fırsat yakalayamadığı da değerlendirilebilir. Ayrıca burada basının işgal ettiği pozisyona mutlaka vurgu yapılması gerekmektedir. Zira basın, Erbakan'ın her hareketini ve gerek dış ve gerek iç politikaya dair yaklaşımlarını kamuoyuna aşırı derecede abartarak ve küçümseyerek aktarmıştır. Basın için tehdidin kaynağı Erbakan'ın İslam ülkelerine yaptığı bu seyahatler, ciddi bir tehdit ve irticai faaliyet olarak değerlendirilirken, Batı ile ilişkilerin gelişimi adına atılan adımları ise yetersiz olarak değerlendirilmiştir. Böylesi bir düşünce Türk dış politikası açısından pek sağlıklı görülmemektedir. Zira Erbakan, siyasete adım attığı dönemden itibaren İslam ülkeleriyle ilişkilerin daha da üst bir düzeye çıkarılması gerekliliğini ve Türkiye'nin sadece Batı'nın sistemi içerisinde bulunmasının tehlikelerini genellikle vurgulamıştır. İktidara gelince de Erbakan, ilk günden itibaren geliştirdiği politikalar üzerine hareket etmiş ve bir dış politika anlayışı geliştirmiştir.

Erbakan'ın güneydoğu Asya gezisinin doğru bir zamanda yapıldığı değerlendirilmesi yapılabilir. Zira Avrupa Birliği ve diğer küresel güçler bu dönemde ASEAN ve üye devletleri ile anlaşma yolunda ciddi adımlar atmışlardır. Ayrıca 1995'te Vietnam'ın, 1997'de Myanmar ve Laos'un, son olarak da 1999'da Kamboçya'nın birliğe girişi ile beraber ASEAN, bölgesel olarak birliğini sağlamış ve yükselişe geçerek, günümüzdeki ivmesini yakalamıştır. ASEAN çatısı içerisinde bölgesel ihtilaf konularını çözüme kavuşturan güneydoğu Asya, bir ticaret ve üretim üssü olarak gelişim göstermeye de bu dönemde başlamıştır. Ancak Erbakan'ın beklediği ve üzerinde ısrarla vurgu yaptığı potansiyel o dönem için gerçekleşmemiştir. Erbakan bu gezide, sıçramanın eşiğinde olan güneydoğu Asya ülkeleri içerisinde Endonezya, Singapur ve Malezya'yı ziyaret ederek ileri görüşlü bir politika izlediği değerlendirilmesi yapılabilir. Ancak, Erbakan, süreci tamamlayamadan koltuğunu bırakmak zorunda kalmıştır. Erbakan'ın Malezya, Singapur ve Endonezya ile kurmak istediği ilişkiler, ancak Ak Parti iktidarında tekrar gündeme gelebilmiş, ilişkilerin geliştirilmesine dair temel adımlar da bu dönemde atılabilmektedir.

Kaynakça

- Arcayürek, C. (2003). *28 Şubat'a İlk Adım*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- BBE. (1996). *10-20 Ağustos 1996 Tarihleri Arasında Yapılan İran-Pakistan-Singapur-Malezya-Endonezya Resmi Ziyaretleri*. Ankara: Başbakanlık Basım Evi.
- Beriş, H. E. (2008). Ordu ve Siyaset. M. Türküne içinde, *Siyaset* (s. 483-521). İstanbul: Lotus Yayınevi.
- Bölügiray, N. (2000). *28 Şubat Süreci-2 Refahiyol Dönemi*. İstanbul: Tekin Yayınevi.
- Chew, S. K. (1996, Ağustos 16). Singapore offers to help Turkey forge business links in Asia. *The Straits Times*.
- Donat, Y. (1999). *Öncesi ve Sonrasıyla 28 Şubat*. Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Erbakan, N. (1991). *Türkiye'nin temel meseleleri*. Ankara: Rehber Yayıncılık.
- ESAM. (2020). *Erbakan Hükümeti Koalisyon Protokolü (RP-DYP)*. 01 22, 2020 tarihinde ESAM - Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Merkezi: http://www.esam.org.tr/pdfler/siyasi_dokumanlar/MG%20H%C3%BCK%C3%BCmetleri/Refah-Yol%20H%C3%BCK%C3%BCmeti%20Koalisyon%20Protokol%C3%BC.pdf adresinden alındı

- Göle, N. (1994, Mart-Nisan). İslami Dokunulmazlıklar, Laiklik ve Radikal Demokratlar. *Türkiye Günlüğü*(27), s. 13-18.
- Gözcü. (1996, Ağustos 11). Erbakan, Türkiye'yi Rezil Etti. *Gözcü*. Gözcü. adresinden alındı
- Hürriyet. (1996, Ağustos 07). *ABD: İran'a Gitme*. 03 03, 2020 tarihinde Hürriyet: <http://www.gecmisgazete.com/haber/erbakan-zor-durumda?page=1> adresinden alındı
- Milliyet. (1997, Haziran 13). *Batı Çalışma Gurubu Takipte*.
- Milliyet. (2000, Temmuz 26). *Kurtar beni Avrupa*. Milliyet: <https://www.milliyet.com.tr/siyaset/kurtar-beni-avrupa-5310930> adresinden alındı
- Neziroğlu, İ., & Yılmaz, T. (2014). *Başbakanlarımız ve Genel Kurul Konuşmaları* (Cilt 9). Ankara: TBMM Yayınevi.
- Neziroğlu, İ., & Yılmaz, T. (2015). *Koalisyon Hükümetleri, Koalisyon Protokolleri, Hükümet Programları ve Genel Kurul Görüşmeleri* (Cilt 3). Ankara: TBMM Basımevi.
- Oran, B. (2001). TDP'nin Kuramsal Çerçevesi. B. Oran içinde, *Türk Dış Politikası, Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar 1919-1980* (Cilt 1, s. 20-53). İstanbul: İletişim.
- Özcan, G. (1998). Yalan Dünyaya Sanal Politikalar. G. Özcan içinde, *Onbir Aylık Saltanat - Siyaset, Ekonomi ve Dış Politikada Refahiyol Dönemi Bir Koalisyonun Anatomisi*. İstanbul: Boyut.
- Sabah. (1996, Eylül 21). *Darbesiz İndiririz*. 03 03, 2020 tarihinde Sabah: <https://www.sonhaberler.com/28-subat-karanligina-goturen-mansetler-galeri-801304?p=61> adresinden alındı
- TBMMTD. (1995, Mayıs 2). *TBMM Tutanak Dergisi, Dönem 19, 107. Birleşim, C. 85*. 03 03, 2020 tarihinde <https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/TUTANAK/TBMM/d19/c085/tbmm19085107.pdf> adresinden alındı
- TCBDAGM. (1996, Temmuz 9). *Başbakan Prof. Dr. Necmettin Erbakan'ın, 10-21 Ağustos 1996 tarihleri arasında beraberindeki heyetle İran, Pakistan, Singapur, Endonezya ve Malezya'ya ziyaret etmesi*. Devlet Arşivleri Başkanlığı. adresinden alındı
- TNT. (1996, Ağustos 14). *Turkey's Troubling Deal With Iran*. 03 03, 2020 tarihinde The Newyork Times: <https://www.nytimes.com/1996/08/14/opinion/turkey-s-troubling-deal-with-iran.html> adresinden alındı
- TST. (1996a, Ağustos 20). *Malaysia may buy military vehicles from Turkey*. Ocak 1, 2021 tarihinde The Straits Times: <https://eresources.nlb.gov.sg/newspapers/digitised/issue/straitstimes19960820-1> adresinden alındı
- TST. (1996b, Ağustos 17). *Turkish companies can use S'pore as gateway to Asia, says Cheow Tong*. Ocak 2, 2021 tarihinde <https://eresources.nlb.gov.sg/newspapers/Digitised/Issue/straitstimes19960817-1?ST=1&AT=advanced&DF=&DT=&NPT=&L=&CTA=&k=badminton%26ka%3Dbadminton&P=4024> adresinden alındı
- TST. (1996c, Ağustos 14). *Turkish PM arrives today*. Aralık 25, 2020 tarihinde The Straits Times: <https://eresources.nlb.gov.sg/newspapers/digitised/issue/straitstimes19960814-1> adresinden alındı
- Uzgel, İ. (2004). ABD ve NATO'yla İlişkiler. B. Oran içinde, *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar* (s. 243-325). İstanbul: İletişim.

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Transitional Process and Human Rights Developments in the MENA Region: The Cases of Egypt and Tunisia

Orta Doğu ve Kuzey Afrika Bölgesindeki Geçiş Süreci ve İnsan Haklarının Gelişimi: Mısır ve Tunus Örnekleri

Melek SARAL^{a*}

^aDr. Öğretim Üyesi, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, İstanbul / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-7429-924X

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 28 Ekim 2020

Kabul tarihi: 30 Mart 2021

Anahtar Kelimeler:

Ortadoğu ve Kuzey Afrika Bölgesi,

İnsan hakları,

Geçiş dönemi,

Mısır,

Tunus

ARTICLE INFO

Article History:

Received October 28, 2020

Accepted March 30, 2021

Keywords:

Middle East and North Africa,

Human rights,

Transitional process,

Egypt,

Tunisia

ÖZ

Orta Doğu ve Kuzey Afrika'daki ayaklanmalardan on yıl sonra, geçiş süreci belirsizliğini korumaktadır ve bölgedeki geçiş ülkeleri insan hakları uygulamalarının iyileştirilmesi konusunda birçok zorlukla karşı karşıya bulunmaktadır. Bu makale, Orta Doğu ve Kuzey Afrika Bölgesindeki 2011 ayaklanmalarından sonra insan haklarının gelişimine bakacak ve insan haklarının iyileştirilmesi vaadini taşıyan geçiş sürecinin neden başarısız olduğu sorusuna cevap vermeye çalışacaktır. 2011 ayaklanmalarından sonra Mısır ve Tunus'taki anayasa yapım sürecine, geçiş dönemi adaletine ve farklı ideolojik ve siyasi aktörler arasındaki kutuplaşmaya odaklanan bu makale, geçiş sürecinde Mısır ve Tunus'taki kurumsal çerçeve ve aktörlerin süreklilik ve değişimlerinin, insan haklarının korunmasına yönelik etkisini inceleyecektir...

ABSTRACT

A decade after the uprisings in the MENA region, the outcomes of the transitions from authoritarian systems are obscure and transitional countries are facing many challenges in the matter of the improvement of human rights practices in the region. This article looks at the transformation in the field of human rights after those 2011 uprisings and addresses the question of why the transitional process in the MENA region, which held the promise of the advancement of human rights, failed to improve human rights practices. It explores the impact of continuity and change in institutional frameworks and actors in Egypt and Tunisia on the protection of human rights during the transitional process, focusing mainly on constitution-making processes, transitional justice, and polarisation among various political actors with different ideological and political backgrounds.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: melek.saral@izu.edu.tr

Introduction

The uprisings across the Middle East and North Africa (MENA) in 2011 have opened a window of opportunity for the countries in the region to improve human rights¹ practices. Years of political oppression and human rights violations, triggered uprisings in the region and made human rights a crucial element in challenging the power of the authoritarian governments (Mokhtari, 2015; Monshipouri, 2014, pp. 63-64; Richardson-Little, 2015, p. 158). The protesters framed the objective of these uprisings mainly in terms of human rights, social justice, economic opportunities, freedom, and dignity (Monshipouri, 2014, pp. 63-64). The ouster of the authoritarian regimes was regarded as a historical opportunity to make advances in the field of human rights in the region.

As human rights improvements have a significant impact on democratisation and conflict resolution, it is of utmost importance that the international community and domestic policymakers centre the improvement of human rights in transitional countries as a primary goal (Horowitz and Schnabel, 2004, p. 3). The establishment of an institutional and legal framework is fundamental to the protection of human rights in transitional countries. Nevertheless, transitional countries typically face several challenges in establishing the institutional and legal frameworks necessary to promote and protect human rights (Saral, 2019). It is no less common that transitional countries experience harsh human rights violations while undergoing transformations in the political, social, and economic spheres. In most cases, political realities force transitional countries to maintain their existing political frameworks instead of introducing fundamental changes in institutional and legal frameworks. At the same time, transitional countries may fail to address human rights with a holistic approach and mostly focus on the democratic transition while undermining economic rights, which, in turn, causes the worsening of economic conditions in these transitional countries (Tian, 2014, p. 99).

A decade after the uprisings in the MENA region, the outcomes of the transitions from authoritarian systems are obscure and transitional countries are facing many challenges with deep disappointments in the matter of the improvement of human rights practices in the region. The outcomes of these transitional processes vary from rare success stories, as in the case of Tunisia, to the disappointing backsliding of human rights, as in the case of Egypt, or the collapse of the state and disintegration of society, as in the cases of Libya and Syria (Larbi, 2016). Since 2011 scholars have described the transitional process in the MENA region, in full swing and still expanding, as incomplete (Dorsey, 2018, p. 84; Sadiki and Hachimi, 2018, p. 11) and uncertain (Ibrahim, 2010). To understand the prospects of the transitional process in the region, some scholars have focused on the similarities and differences between the transitional Arab countries and other transitional regions like Latin America and Southern Europe (Schmitter and Sika, 2017). The transitional process poses increasing dilemmas and difficulties for the countries in the region (Tian, 2014, p. 96), and Egypt and Tunisia, as two important transitional MENA countries (Asseburg and Wimmen, 2016; Hassan et al., 2019; Ibrahim, 2010; Stepan and Linz, 2013), have similarly faced diverse challenges in the course of their post-uprising transitions. These two major countries of the Arab uprisings are interesting cases to compare because of their similarities and their crucial underlying differences. Both are Arabic-speaking countries with a majority Sunni Muslim population and both had hegemonic and authoritarian

¹This article takes the International Bill of Human Rights, consisting of the Universal Declaration of Human Rights, the International Covenant on Civil and Political Rights, and the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, as the source of international human rights standards.

regimes with restrictive legal systems and policies on human rights (Andrieu, 2016; Huellen, 2013; Freedom House, 2005; Freedom House, 2007; Freedom House, 2011). Throughout their histories, citizens of both countries suffered the abuse of basic rights and freedoms in the hands of authoritarian rulers who largely violated the international human rights treaties that were signed and ratified. Both countries experienced political unrest and the removal of authoritarian rulers, but the results of the transition processes were different, leading to a certain degree of democratic change and reforms in Tunisia and to a highly uncertain and unstable environment with a hegemonic authoritarian regime in Egypt. Both countries also had some similarities in the first years of the transitional period following the uprisings in 2011. Both held free elections, wherein Islamist parties won and went through processes of drafting new constitutions. However, Tunisia experienced a partly successful transitional process, whereas Egypt's post-revolutionary transitional process involved significant setbacks (Hassan et al., 2019). Egypt, after a coup in 2013, returned to authoritarian rule, violating human rights in a more aggressive way than before the 2011 uprisings (Human Rights Watch, 2015; Human Rights Watch, 2019, Human Rights Watch, 2020). Even Tunisia, as the only success story of the transitional process in the region, faced several challenges in establishing the necessary institutional framework and promoting human rights. As a consequence of the slowdown in the establishment of a new institutional and legal framework in Tunisia after 2014, this country also experienced a backsliding in human rights protection. This was partially caused by the disintegrated approach of these transitional countries with regard to the economic, social, and political aspects of the transition. Security threats and serious socio-economic problems made it very hard for the governments to meet the expectations of their citizens with regard to their political and socio-economic rights, which caused new outbreaks of upheaval in the region in turn (Florensa, 2016, p. 11). Moreover, the institutional and actor-related features inherited from the authoritarian regimes influenced the course and outcome of the transitional processes in both countries. These similarities and differences in the transitional processes of these two countries provide an opportunity to gain useful insights into the dynamics of the transitional processes in the course of the uprisings in the MENA region (Asseburg and Wimmen, 2016).

This article aims to analyse the transitional process after the 2011 uprisings in the MENA region focusing on two significant transitional countries, namely Egypt and Tunisia. It addresses the question of how the transitional process impacted the development of human rights in the MENA region, looking at the impact of the continuities and changes in the institutional frameworks and actors in Egypt and Tunisia on the development of human rights during the transitional process. An overview of the theoretical framework of the transitional process will be provided first, focusing mainly on constitution-making processes, transitional justice, and polarisation among various political actors with different ideological and political backgrounds. In the next step, this article presents analyses of these two cases, building up the theoretical framework.

Transitional Countries and Human Rights

Transition is a gradual process of political change (Turner, 2015, p. 210) and this term is generally used interchangeably with democratisation. Some scholars also use "transformation" to emphasise the fluidity and unpredictability of the process and to avoid a directionality or the requisite for some form of democratisation (Heydeman, 2016, p. 195). The transitional process from authoritarian regimes is mostly expected to result in democracy following the European transitional examples, which mainly resulted in the consolidation of democracy. However, transition is an open-ended process and democracy is not necessarily its end point. Transition processes can also lead to the restoration of an authoritarian system (Colombo, 2016; O'Donnell et al., 1986; Senen, 2016, p. 21). Thus, the question of "a transition

to what” is a challenging one within the context of the analysis of transitional processes (Dorsey, 2018, p. 84). Transitional countries where authoritarian features have long been embedded in state institutions and policies face particular challenges that limit their ability to meet the expectations of revolutionaries with regard to transitions to more democratic regimes and the protection of human rights. Studies on the transitions of Arab countries are mostly dominated by the theories of “Arab exceptionalism”, referring to the lack of successful democratic transition in the region (Diomand, 2010; Zhongmin, 2015, p. 39). The uprisings beginning at the end of 2010 were referred to as the fourth wave of democratisation (ibid., p. 40). However, the transitional processes in the MENA countries from 2011 onwards have not been straightforward; there have been transitions from authoritarian systems to more democratic regimes to a certain extent, but these have turned out to be rather undecisive and open-ended processes providing a basis for ongoing human rights violations (Asseburg and Wimmen, 2016; Bouziane, 2013; Tian, 2014, pp. 100-101).

Special attention should be paid to the main sources of ongoing violations in transitional countries in order to address transitional human rights problems in a constructive manner. The success of a transition is largely associated with free and fair elections together with legal and institutional protection of human rights involving extensive political rights and freedoms such as freedom of expression, freedom of media, and freedom of association. However, in practice, the existence of extensive political rights and freedoms does not necessarily always mean strong protection of human rights, and the assurance of political rights and freedoms does not necessarily hinder limitations of other human rights. The disproportionate application of police and judicial powers as well as the restriction of economic opportunities of individuals and groups may potentially violate the rights of people from diverse political backgrounds (Horowitz and Schnabel, 2004, p. 4). In most cases, the development of human rights in transitional countries is related to the change and continuity in actors and institutional frameworks. The question of what has been inherited from past authoritarian regimes is a decisive one with regard to human rights protection in transitional countries. In this context, it is also necessary to pay attention to the anti-democratic and authoritarian values inherited from the former regimes and to the human rights violations committed under those regimes. It is not rare that newly established democratic norms co-exist with constitutional or legislative elements inherited from past authoritarian regimes, which in turn limit democratic practices and impact the transitional process negatively. Moreover, the political elite from the former authoritarian regime may actively hinder a move to a more democratic one (Garreton, 1994, p. 222-223). Transitional processes are identified by transformations at the institutional level, which are mostly evidenced by changes of political systems or revisions of constitutions (Colombo, 2018). The struggle for human rights during the transitional period necessitates changes in the country’s institutional and political landscape. Human rights protection requires limiting the power of the government, securing equality among citizens under the rule of law, guaranteeing an independent judiciary, and, above all else, establishing the necessary institutional frameworks for all of these. Governments are required to protect the basic rights and freedoms of individuals and should limit their own powers in order to do so (Gomez and Robin, 2014, p. 8). Positive improvement in the field of human rights in transitional countries depends on the creation of certain state institutions and laws, and the implementation of particular state policies leads to increased enjoyment of human rights. Elements such as international treaty commitments, constitutional guarantees, and legal and institutional frameworks are necessary for the effective promotion of human rights (Saral, 2019). Institutional and legal reforms during the transitional process are not only necessary to weaken the institutional framework inherited from the authoritarian past and to strengthen the institutions necessary for the protection of human rights; they also increase the domestic

awareness of the international dimension of human rights, which has long-term positive effects on their promotion (Panizza, 1995, pp. 171-173).

Another important point to consider is the constitution-making process in transitional countries, since transitions and constitutional processes are linked to each other. Thus, the international community must help and support transitional countries for successful constitution-making processes. Constitutions are regarded as peace agreements symbolising the departure from past authoritarian systems and it is also expected that the constitutional framework of a transitional country will be in line with the principle of rule of law and the international standards of human rights protection, which would also provide the basis for the further design of all state institutions and policies (Turner, 2015, p. 268). As the constitution of a country is its most important legal document with regard to human rights promotion, the constitution-making process has the potential to provide us with a significant picture of the institutionalisation of human rights in transitional countries. In this regard, constitutions not only define the relationship between citizens and their government; they also set limitations before the government to safeguard citizens from violent state behaviours. Constitutions in post-revolutionary countries particularly reflect the consensus among various political actors focusing on the question of how the state should be organised. However, this consensus might focus more on the break from the past and on enshrining political gains into the new constitution. Thus, constitutions reflect the struggles among opposing political actors with different visions of how the post-revolutionary state should be transformed, all trying to inject their own legal and cultural principles into the new constitution. In this regard, within the transitional context, constitutions also guide the process of negotiation among various political actors and may culminate in entrenching the rule of law with an aim of ending violence and compensating past human rights violations (Turner, 2015, p. 269). The constitutions in transitional countries also shape the outcome of the transitional process as they mark the establishment of an institutional and legal framework for the new political sphere and provide an opportunity for the new regime to distance itself from the past authoritarian and abusive regime. They symbolise the commitment of the new regime to the rule of law and to the protection of human rights by ensuring accountability for human rights abuses and hindering their re-occurrence through the consolidation of democracy (Teitel, 2000; Turner, 2015).

One of the main debates with regard to human rights during the transitional period is how to deal with the past human rights abuses committed under past authoritarian regimes and how to punish the actors accused of gross human rights violations. In this context, the question of how to establish rule of law and enshrine human rights guarantees into the institutional framework of the country to avoid the recurrence of similar human rights violations is also a significant one. The punishment of past violators is thus not only a question of justice or moral obligation but also a necessary mechanism to prevent the recurrence of such crimes in the present or the future (Panizza, 1995, pp. 171-173). Transitional justice stands out here as a powerful tool for a peaceful transition to a democratic system based on the rule of law by helping political actors build trust between the newly established government and citizens who suffered longstanding and severe human rights violations under the past authoritarian regime, as well as offering an opportunity to compensate the past wrongdoings. There are several measures available to political actors to achieve a successful transitional justice process, such as trials, truth-seeking, and reparations. As Andrieu (2016) points out, if these mechanisms are applied wholly and successfully, the recurrence of violence in transitional countries can be hindered and the democratisation and reconciliation of post-authoritarian societies will be fostered (Andrieu, 2016, p. 262). On the one hand, there is an ethical aspect of transitional justice, namely dealing with past crimes. In this context, punishing the actors responsible for

severe human rights violations of the past provides a powerful institutional and symbolic reparation to the victims. On the other hand, transitional justice as a political strategy punishes those past crimes, and, in doing so, aims at maintaining the democratic regime, because punishing past crimes is not only an essential condition for healing the wounds caused by past human rights violations. It also ensures that grave human rights violations will not occur again in the future (Garreton, 1994, p. 224).

Human Rights Protection in Transitional Tunisia and Egypt

Following the uprisings and the ouster of the authoritarian regimes in Tunisia and Egypt, democratic elections were held in both countries. As free and fair elections are accepted as crucial elements of a successful transition to a more democratic system, the elections in both countries were welcomed with great expectations. However, the electoral victories of Islamist actors raised great concerns about the future of these democratic transitions. The election of the Muslim Brotherhood's Mohammad Morsi in June 2012 as president of Egypt and the electoral victory of the Ennahda Movement and its strong influence in the Tunisian political arena after President Zine El Abidine Ben Ali stepped down as a result of the protests were both regarded as extremely critical for the course of events in the post-revolutionary MENA region. Indeed, the establishment of Islamist parties as key players in the transitional process created new internal divisions and disagreements that greatly impacted the process of the transformation of institutional and legal frameworks in the region. Particularly in Egypt and Tunisia, ideological dilemmas of secularism and the role of religion in the political sphere were excessively present. The tension between the secularist and Islamist parties shaping the transitional institutional and legal reforms could be partially defused in Tunisia, whereas the repeated occurrence of turbulence in Egypt moved the transition backward (Tian, 2014, pp. 100-101). The ability of secularist and Islamist actors to reach a consensus on the establishment of an institutional and legal framework contributed to the success of the transitional process in Tunisia. Such compromise between different political actors did not exist in Egypt, and this made the Egyptian transitional process fail (Hassan et al., 2019). In particular, the debate among secularist and Islamist actors regarding the place of religion in the constitution (Darin, 2015, p. 1031) illustrated the importance of the delicate balance between Islamist and secularist actors for the outcome and the success of the constitution-making process.

The impact of the influence of actors from the old regime was very strongly exemplified in the case of the Egyptian transitional process, but it was also decisive for the backsliding of the transitional process in Tunisia after 2014. The strong influence of the Egyptian military and anti-revolutionary political actors from the Mubarak era was critical in the overall failure of the transitional process in Egypt. This is one of the main reasons why the transition in Egypt involved a shift from an authoritarian regime to another more authoritarian one. In Egypt, the military, which has been the most significant pillar of Egyptian politics since 1952, has dominated the transitional process and, moreover, increased its power excessively after the uprisings. With the start of the revolutionary developments and the overthrow of Mubarak, the military and former regime officials started to support and lead Egypt's counter-revolution (Agha and Malley, 2011; Stork, 2012; Sultany, 2017). The army allied with former regime officials with the aim of stopping the institutionalisation of the revolution and, in turn, caused the destabilisation of the country. The Egyptian military, judiciary, and security forces were involved in counter-revolutionary actions not only during the period of the Supreme Council of the Armed Forces but also during the short-lived Morsi government, which heavily influenced the transitional period and human rights practices in the country in turn (Sultany, 2017).

In the case of Tunisia, one might say that the relative success of the transitional process was a result of the involvement of balanced Islamist and secular political actors who, at the end,

could reach a compromise and consensus with regard to the institutional and legal framework to be established in the post-revolutionary period. However, in a similar vein, the return of some political actors from the Ben Ali era was also decisive in the backsliding of the democratisation process in transitional Tunisia, particularly after 2014 (Schmitter and Sika, 2017). Many problems, such as uneven economic growth, security concerns, a failure to address the everyday needs of the Tunisian citizens, and political instability, contributed to that backsliding in the transitional process of the country (Quamar, 2015, p. 280), giving rise to growing disappointment among Tunisians and making the Nidaa Tounes party an appealing alternative for Tunisian voters. It was not a surprise when Nidaa Tounes—drawing from among Ben Ali officials, political actors, and smaller leftist groups—won the 2014 elections and opened the way for the comeback of many political actors from the Ben Ali era to the Tunisian political scene (Quamar, 2015, pp. 281-282). This return of a number of political actors from the former Tunisian regime has caused a slowdown in institutional reforms and transitional justice, which, in turn, has negatively influenced the country's transitional process and human rights protection (Saral, 2019, pp. 17-21).

The realisation of certain institutional reforms in Tunisia to adjust to the revolutionary needs of the country also led to success in the transitional process. After Ben Ali's ouster in 2011, Tunisia underwent an intensive process of political and institutional change; as a result, a more successful transition was experienced there compared to other transitional MENA countries (Bellin, 2011, p. 6; Saral, 2019). Of particular importance in this context is the establishment of the constitution of 2014 and several other independent commissions such as the Truth and Dignity Commission (IVD), the Commission against Torture, and the Human Rights Commission, which were aimed at strengthening the institutional and legal framework in Tunisia to effectively protect human rights (Saral, 2019, pp. 19-21).

In spite of these positive steps taken during the first years of the transitional process in Tunisia, the process has faced major challenges since 2014, including weaknesses of the government in establishing the institutions guaranteed by the constitution to create the necessary checks and balances. After 2014, Tunisian political actors failed to provide their support for the institutions promised by the constitution to safeguard human rights in the country, such as the constitutional court and the IVD. More importantly, the post-revolutionary governments failed to meet the demands of the people with regard to social and economic improvements (Larbi, 2016, p. 15; Saral, 2019).

Reforms concerning the institutional framework, including constitutional provisions for the protection of human rights, will remain meaningless if the rule of law and the established institutional framework continue to be disregarded by political actors or if the state becomes dominated by certain actors violating human rights and the principle of rule of law. In that sense, state institutions and the law are used as instruments of domination rather than guarantees of justice or instruments to protect human rights (Panizza, 1995, p. 183). This was strongly the case in post-revolutionary Egypt. Throughout the history of Egypt, the military has enjoyed a privileged position and has been at the centre of the political scene. Since 2011, the military has gained further unchecked powers in the executive and legislative spheres, strengthening its role in politics and threatening the basic rights of Egyptians in the course of the transitional process. Particularly after the 2013 coup, the military achieved an absolute power gain, enabling it to impose its own political agenda and shape the country's political outcomes (Röder, 2016, p. 292). After the military coup of July 2013, the military government weakened the constitutional institutions and systematic human rights violations became state policy. Policies, legal reforms, and institutional reforms in Egypt have also hindered change or have reproduced Egypt's pre-existing authoritarian framework (Sultany, 2017). Egypt after the coup had a regime even more

repressive than Mubarak's government, and the power relationship between political actors and the military shifted more strongly in favour of the latter after the uprisings. The Egyptian military became a more powerful institution after the uprisings, and the post-revolutionary constitutions of 2012 and 2014 strengthened its position in Egyptians politics (Roll, 2016).

As outlined above, the constitution-writing processes and negotiations between political actors from diverse political and ideological backgrounds during the constitution-making process are decisive for the success or failure of a transitional process. Egypt's and Tunisia's constitution-making processes deserve special attention for their diverse accomplishments and, in particular, because of the role of various political actors in these political achievements. The first Egyptian and Tunisian constitutions after the ouster of the authoritarian rulers were regarded as ground-breaking because of the involvement of Islamic parties in the constitution-making process. This was viewed, on the one hand, as the recognition of the supremacy of law by these Islamic parties. On the other hand, it was perceived as a signal of the maintenance of moderate behaviour among Islamist parties, which, in turn, caused hopes for a broad national consensus. Tunisia's successful constitutional process was the product of negotiations and an inclusive approach, whereas Egypt went through grave polarisation between opposite poles and widespread social dissent. Egypt's political actors were not successful in building a political agreement among the most significant opposing parties and institutions, including the military, secularists, and Islamists. The elites involved in the constitution-making process preferred to protect their own narrow interests rather than creating consensus, causing a return to authoritarianism (Florensa, 2016, p. 13).

During the Tunisian constitution-making process, political actors from diverse ideological backgrounds showed extraordinary readiness to reach a consensus. Both secularist and Islamist actors made many concessions on controversial issues, which made the Tunisian case a success story in comparison to the other post-uprising countries in the region (Pickard, 2015, pp. 4-5; Saral, 2019, pp. 11-15). Ennahda made particularly noteworthy concessions on the issue of the place of *Sharia* (Islamic law) in the Tunisian constitution. This was one of the most controversial issues during the constitution-making process with the potential to cause a schism between secularist and Islamist actors. Ennahda not only forwent any reference to *Sharia* in the constitution but also accepted the direct reference to gender equality in the constitution, as well as reference to freedom of conscience and belief, to allow for a smoother transition in Tunisia (Netterstrom, 2015; Marks, 2014; Guazzone, 2013, pp. 38-39; Saral, 2019, pp. 11-15).

In addition to consensus and negotiation, international assistance during the constitution-making process was also decisively influential. Egypt refused international aid in writing its constitution while several international organisations and experts supported the drafting process in Tunisia. The Tunisian constitution-making process was a participatory process whereby several sessions were organised to record public concerns. However, the Egyptian constitution-making process was very exclusive with regard to civil society, the role of which remained very weak (Bernard-Maugiron, 2016, p. 124). In Tunisia, the strong presence of civil society positively influenced the transitional process in general and the constitution-making process in particular.

The struggle during the transitional process gave rise to the emergence of an autonomous and strong civil society in Tunisia. This active civil society was one of the main actors in the success story of the Tunisian transitional process, strongly impacting policymaking and the institutional framework. These civil society organisations are also linked with international NGOs, and, in many cases, they interact with the state apparatus at different levels

and on different terms, as in the case of Al Bawsala,² which assisted parliament members during the drafting of laws in the post-uprising period and influenced the institutional and legal framework and policy formation in the country significantly. The best example of civil society's positive role in the success of the Tunisian transitional justice process is the National Dialogue initiative consisting of four significant organisations: the UGTT (Trade Labour Unions), UTICA (Businesses Association), LTDH (League of Human Rights), and National Lawyers Association. This initiative served as an instrument for crisis management, addressed the most contentious political issues with regard to the constitution-making process, and enabled the adoption of a constitution reflecting the consensus among various political actors (Larbi, 2016, p. 19). In contrast to civil society's involvement and international actors' support in the Tunisian constitution-making process, in Egypt the most influential actors in drafting the constitution were the army and the judiciary, who pushed through constitutional provisions in their own interest (Brown and Dunne, 2013).

Transitional justice was also at the centre of debates with regard to the failure and success of the transitional process in both countries following the uprisings in 2011. As in cases of Latin American transitional countries such as Brazil, Chile, and Argentina, the North African transitional countries also faced the challenge of the hesitation of transitional governments to investigate the human rights violations in their authoritarian pasts (Panizza, 1995, p. 180). Even in Tunisia, where transitional justice dominated the post-uprising period of the country, debates about political amnesties and impunities damaged the transitional process. The weakness in punishing those responsible for serious human rights crimes and the willingness to pardon them was one of the major causes of the failure of the transitional process (Saral, 2019, p. 17). The Tunisian case illustrates how it is difficult to translate moral standards into political realities in transitional countries.

In the case of Egypt, one must note the negligence of the Morsi government in establishing a transitional justice committee, which would have been a vital institution in post-uprising Egypt with regard to human rights protection and would in turn have positively contributed to the transitional process of the country. In this regard, transitional justice, which was one of the most important mechanisms of the success of the Tunisian post-uprising transitional period (although the process would be stunted by political figures from the Ben Ali era), was not facilitated in Egypt. In spite of the great efforts in the first years of the Tunisian transitional process, however, transitional justice there could also not be completed successfully. As a result, even a decade after the uprisings some human rights problems are still ongoing, stemming either from military rule or from the weaknesses of political and legal institutions failing to facilitate an effective transitional justice process and address the past violations of human rights.

The backsliding of the transitional process in Tunisia was closely linked to the failure of transitional justice. The transitional process began with great hopes, but it would be sacrificed starting from 2014, particularly due to the growing influence of political actors from the Ben Ali era in the political scene. Political actors of the former regime not only tried to stop the transitional justice process that aimed to compensate the victims of human rights violations and to make past violators accountable; they also tried to grant amnesties and impunities to such state officials of the past. The reconciliation bill intending to pardon officials of the Ben Ali era

² Al Bawsala is a non-governmental organisation under Tunisian non-profit law. For more information on Al Bawsala please see: <https://www.albawsala.com/en/>

who were accused of bribery was the first step in damaging the transitional justice process and diminishing the trust between citizens and the post-revolutionary government. Civil society actors condemned the bill, but political actors from Nidaa Tounes and Ennahda tried to justify it, arguing that it would positively contribute to the country's economy as officials benefiting from the amnesty were supposed to refund the stolen money. In spite of the resistance from oppositional and civil society actors, the bill was approved in September 2017. One of the main consequences of this approval was the strengthening of the perception of Nidaa Tounes as an extension of the Ben Ali era, and this also caused a strong questioning of the sincerity of Ennahda as a coalition partner of Nidaa Tounes (Yardımcı-Geyikçi and Tür, 2018, p. 794; Saral, 2019, pp. 17-21).

The image of Nidaa Tounes was similarly damaged by its role in weakening the IVD's capacity to complete the transitional justice process. The IVD was established to investigate human rights violations of the past authoritarian regime and to offer compensation to the victims of grave human rights violations (Yardımcı-Geyikçi and Tür, 2018, p. 794). Nidaa Tounes tried to hinder the work of the IVD by not attending the public hearing, which strengthened the belief that the political actors remaining from the past authoritarian system were trying to stop the transitional justice process in Tunisia. Finally, in March 2018, the Tunisian parliament deactivated the Truth and Dignity Commission by rejecting the proposal for a seven-month extension of its mandate. This was a clear signal that Nidaa Tounes, in voting against the extension of the IVD's mandate, had slowed down the transitional justice process and weakened the institutional framework needed for the protection of human rights. However, even before that, the work of the IVD was hindered by several state institutions and officials and the transitional justice process was slowed down in various ways, which caused a grave backsliding of human rights protection in Tunisia (Amnesty International, 2018).

Conclusion

Human rights protection is strongly linked to transitional processes and is regarded as one of the most significant factors in the success of such processes. This article has looked at the development of human rights in Egypt and Tunisia in the course of their transitional processes following the 2011 uprisings in the region. The article has also focused on analyses of continuity and change in these transitional countries with regard to institutional frameworks and actors critical for the outcome of the transitional process and for the development of human rights protections in transitional countries. Particular attention has been paid here to constitution-making and transitional justice processes. It has been demonstrated that for a successful transition to human rights, all of these areas must be treated comprehensively. Failure to do so will leave the transition incomplete and the protection of human rights weak.

The Tunisian and Egyptian cases illustrate how the continuing strong influence of actors from a former regime can negatively impact transitional processes. With regard to the establishment of institutional and legal frameworks, the constitution-making process particularly proves the importance of the break from the past and transformation to a new regime in a peaceful way. The cases of Egypt and Tunisia are also good examples of the key role of civil society and the international community in providing the legal basis for the rule of law and human rights protection. As both cases show, the process of drafting the constitution is decisive in the failure or success of the transitional justice process and, in turn, of the protection of human rights. In Egypt the transitional process was negatively influenced by the struggle between opposing parties as they failed to reach a consensus, whereas in Tunisia diverse actors from different ideological backgrounds were able to reach a consensus and establish a constitutional framework incorporating international human rights standards, which positively contributed to the success of the Tunisian transitional process. Moreover, this article

has shown the significance of transitional justice in providing ethical and material support for victims of human rights violations and preventing the continuation of human rights violations by newly established regimes. In the case of Egypt, transitional justice was neglected from the beginning of the transition as the need to compromise with the military elite overruled the necessity of justice and compensation. In the case of Tunisia, the transitional justice process began with great hopes and had the potential to contribute to a successful transition. However, the continued influence of actors from the former regime in the political sphere similarly slowed down or hindered the transitional justice process.

With these two case studies, this article has confirmed that the transitional processes do not inherently lead to the protection of human rights. Egypt's transitional process was a backward transition that illustrates how a transition may end in a system that is more authoritarian than the previous one due to features inherited from the former authoritarian regime and polarisation among political actors. Although Tunisia is regarded as one of the rare success stories of the region in terms of its transitional process, it also reflects the main challenges and dilemmas of transitional processes due to features inherited from the past authoritarian regime and stunted institutional frameworks. This is a troubling outcome due to the significant impact that human rights protection has on both democratisation and conflict resolution in transitional settings.

References

- Amnesty International. (2018). Public Statement. *Tunisia: attempts to obstruct work of truth and dignity commission undermine victims' rights and threaten transitional justice*. MDE30/8221/2018.
<https://www.amnesty.org/download/Documents/MDE3082212018ENGLISH.pdf>
- Andrieu, K. (2016). Confronting the dictatorial past in Tunisia: human rights and the politics of victimhood in transitional justice discourses since 2011. *Human Rights Quarterly*, 38(2), 261-293.
- Asseburg, M. & Wimmen, H. (2016). Dynamics of transformation, elite change and new social mobilization in the Arab world, *Mediterranean Politics*, 21(1), 1-22
- Bellin, Eva. (2011). Lessons from the jasmine and Nile revolutions: possibilities of political transformation in the Middle East. *Middle East Brief*, no. 50.
- Bernard-Maugiron, N. (2016). State powers and constitution drafting processes in post-revolutionary transitions in North Africa. In S. Florensa (ed.) *The Arab transitions in a changing world. building democracies in light of international experiences*. 118-130. IEMed.
- Bouziane, M., Harders, C., & Hoffman, A. (2013). Analyzing politics beyond the center in an age of transformation, In M. Bouziane, C. Harders, & A. Hoffmann (Eds) *local politics and contemporary transformations in the Arab World: governance beyond the center*. 1-21. New York: Palgrave Macmillan.
- Brown, J. N. & Dunne, M. (2013). Egypt's draft constitution rewards the military and judiciary. *Carnegie Endowment for International Peace*.
- Colombo, S. (2018). *Political and institutional transition in North Africa: Egypt and Tunisia in comparative perspective*. New York: Routledge.
- Darin, E. W. J. (2015). Beyond constituent assemblies and referenda: assessing the legitimacy of the Arab spring constitutions in Egypt and Tunisia. *Wake Forest Law Review* 50, 1007–56.
- Diamond, L. (2010) Why Are There no Arab Democracies, *Journal of Democracy*, 21(1), pp. 93–112.

- Dorsey, M. J. (2018). Transition in the Middle East: Transition to What? *National Security* 1(1), pp. 84-108.
- Florensa, S. (2016). Building democracies in the light of international experiences: a critical and demanding challenge for the Arab world. In S. Florensa (ed.) *The Arab Transitions in a Changing World. Building Democracies in Light of International Experiences*. 9-37. IEMed.
- Freedom House, (2005). “Egypt”, Countries in Crossroad <https://freedomhouse.org/report/countries-crossroads/2005/egypt>
- Freedom House, (2007). ‘Egypt’, Countries in Crossroad <https://freedomhouse.org/report/countries-crossroads/2007/egypt>
- Freedom House (2011) ‘Egypt’, Countries in Crossroad <https://freedomhouse.org/report/countries-crossroads/2011/egypt>
- Garreton, M. A. 1994. Human rights in process of democratisation. *Journal of Latin American Studies*, 26(1), 221-234.
- Gomez, J. & Robin R. (2014). Introduction: democracy and human rights in Southeast Asia, *Journal of Current Southeast Asian Affairs*, 33(3), 3–17.
- Guazzone, L. (2013). Ennahda Islamists and the test of government in Tunisia, *The International Spectator*, 48(4), 30-50.
- Hassan, M. & Lorch, J. & Ranko, A. (2020). Explaining divergent transformation paths in Tunisia and Egypt: The role of inter-elite trust, *Mediterranean Politics*. 25(5), 553-578.
- Heydemann, H. (2016) Explaining the Arab Uprisings: transformations in Comparative Perspective, *Mediterranean Politics*, 21(1), 192-204
- Horowitz, S. & Schnabel, A. (2004). Human rights and societies in transition: International context and sources of variation. In S. Horowitz & A. Schnabel (eds.) *Human rights and societies in transition: causes, consequences, responses*. 3-27. Tokyo: United Nations University Press.
- Horowitz, S. (2004). Causes and consequences of variation in post-communist human rights practices. In S. Horowitz & A. Schnabel (eds.) *Human rights and societies in transition: causes, consequences, responses*. 242-266. Tokyo: United Nations University Press.
- Huellen van, V. (2013). The Arab Spring and Spiral Model in Thomas Risse. Stephen C. Ropp, Kathryn Sikkink (eds) *The Persistent Power of Human Rights*, 182-200. Cambridge: Cambridge University Press.
- Human Rights Watch, (2015). Egypt, Events of 2014’, World Report (<https://www.hrw.org/world-report/2015/country-chapters/egypt>)
- Human Rights Watch, (2019). ‘Egypt, Events of 2018’ World Report <https://www.hrw.org/world-report/2019/country-chapters/egypt>
- Human Rights Watch, (2020). ‘Egypt, Events of 2019’ World Report <https://www.hrw.org/world-report/2020/country-chapters/egypt>
- Ibrahim, R. (2010). Introduction: Human Rights in the Middle East and North Africa (MENA), *Human Rights & Human Welfare*, 4-6.
- Larbi, H. (2016). Rewriting the Arab social contract. toward inclusive development and politics in the Arab world. *Middle East Initiative. Study Group Report*. Harvard Kennedy School. Belfer Center for Science and International Affairs.
- Mahmoudi, S. (2016). International human rights law as a framework for emerging constitutions in Arab countries. In R. Grote & R. Tilmann (eds) *Constitutionalism, human rights and Islam after the Arab spring*. 535-545. Oxford: Oxford University Press.
- Marks, L. M. (2014). Convince, coerce or compromise? Ennahda’s approach to Tunisia’s constitution. *Brookings Doha Center Research Paper*. Number 10.
-

-
- Mokhtari, S. (2015). Human rights and power amid protest and change in the Arab world. *Third World Quarterly* 36(6), 1207-1221.
- Monshipouri, M. (2014). *Democratic uprisings in the new Middle East. youth, technology, human rights, and US foreign policy*. London: Paradigm Publishers.
- Netterstrom, L. K. (2015). The Islamists compromise in Tunisia, *Journal of Democracy* 26(4).
- O'Donnell, G. & Schmitter, C. P. & Whitehead, L. (Eds). (1986). *Transitions from authoritarian rule: comparative perspectives*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Panizza, F. (1995). Human rights in the processes of transition and consolidation of democracy in Latin America. *Political Studies*, XLIII, 168-188.
- Pickard, D. (2015). Al-Nahda: Moderation and compromise in Tunisia's constitutional bargain In J. O. Frosini & F. Biagi (eds) *Political and constitutional transitions in north africa. actors and factors*, 4-33. London: Routledge.
- Quamar, M. (2015). Tunisia: presidential and parliamentary elections, 2014. *Contemporary Review of the Middle East*. 2(3), 269-288.
- Richardson-Little, N. (2015). Human rights as myth and history: between the revolutions of 1989 and the Arab spring. *Journal of Contemporary Central and Eastern Europe* 23(2-3), 151-166.
- Roll, S. (2016). Managing change: how Egypt's military leadership shaped the transformation. *Mediterranean Politics*, 21(1), 23-43.
- Röder J. T. (2016). State control over the military or military control over the state a comparison of selected Arab constitutions. In R. Grote & R. Tilmann (eds) *Constitutionalism, human rights and Islam after the Arab spring*. 283-323. Oxford: Oxford University Press.
- Sadiki, L. & El Hachimi, M. (2018). Introduction I. In M. El Hachimi (ed) *From Democratic Transition to Democracy Learning. Towards a Paradigmatic Turn in Democratization Studies*. 9-13. Konrad Adenauer Stiftung.
- Saral, M. (2019). The protection of human rights in transitional Tunisia, *Muslim World Journal of Human Rights*, 16(1), 1-26
- Schmitter, C. P. & Sika, N. (2017). Democratization in the Middle East and North Africa: A more ambidextrous process? *Mediterranean Politics*, 22(4), 443-463.
- Stepan, A. & Linz, J. J. (2013) Democratization Theory and the "Arab Spring" *Journal of Democracy*. 24(2). 15-30.
- Sultany, N. (2017). *Law and revolution: legitimacy and constitutionalism after the Arab Spring*, Oxford: Oxford University Press.
- Teitel, G. R. (2000). *Transitional justice*. Oxford: Oxford University Press.
- Tian, W. (2014). Middle East geopolitical situation in transition. *Journal of Middle Eastern and Islamic Studies (in Asia)*, 8(2), 96-120.
- Turner, C. (2015). Transitional constitutionalism and the case of the Arab Spring. *International and Comparative Law Quarterly*, 64(2), 267-291.
- Yardımcı-Geyikçi, Ş. & Tür, Ö. (2018). Rethinking the Tunisian miracle: a party politics view *Democratization*, 25(5), 787-803.
- Zongmin, L. (2015). Middle East Upheavals and Democratic Transition of Arab Countries. *Journal of Middle Eastern and Islamic Studies (in Asia)*, 9(2), 38-72.
-

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Geçim Stratejilerinin Yerlilik ve Göçmenlik Ekseninde İncelenmesi: Gaziantep Örneği¹

Analysis of the Household Livelihood Strategies on the Basis of Being Native and Immigrant: The Case of Gaziantep

Zeynep Serap TEK TEN AKSÜR MELİ^{a*}, Serdar SAĞLAM^b

^aDr. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Ankara / TÜRKİYE

ORCID: 0000-0002-3840-0056

^bProf. Dr. Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Ankara / TÜRKİYE

ORCID: 0000-0003-1236-0444

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 29 Temmuz 2020

Kabul tarihi: 5 Mart 2021

Anahtar Kelimeler:

Kent yoksulluğu,

Hane geçim stratejisi,

Yerli yoksulluğu,

Göçmen yoksulluğu

ÖZ

Bu çalışma Gaziantep'te kent yoksullarının hane geçim stratejilerini ve bu stratejilerin yerlilik ve göçmenlik unsurları ile nasıl şekillendiğini anlamayı amaçlamıştır. Çalışma kapsamında kırk kişi ile yarı yapılandırılmış görüşmeler yapılmıştır. Görüşmelerden elde edilen veriler literatürde işaret edilen hane geçim stratejilerinin Gaziantep'te görüldüğü kent yoksulları tarafından da kullanıldığını fakat bu stratejilerin yerlilik ve göçmenlik unsurları ile farklılaşabildiğini ortaya koymaktadır. Kayıt dışı iş piyasasına eklenme, kadın ve çocuk emeğine yönelme, tüketimden kısma ve harcamalardan kaçınma, aile yardımı ve destek ağlarına başvurma ve sosyal yardım arama, yerli ve göçmen katılımcıların hanelerinin yöneldikleri ortak stratejilerdir, fakat bu stratejilerde farklılıklar göze çarpmaktadır. Kadınların hane dışında çalışmalarına karşı verilen tepkiler göçmen hanelerde sertleşmekte ve bu nedenle kadınların mevsimlik tarım işçiliği ve evde parça başı iş yapma dışındaki işlerde çalışmalarını yerli hanelere kıyasla azalmaktadır. Çocuk emeğinin kullanımına hem yerli hem göçmen hanelerde rastlansa da bu stratejinin göçmen hanelerde yoğunlaştığı anlaşılmaktadır. Dayanışma ağlarının kullanılmasına hem yerli hem de göçmen hanelerin başvurduğu görülse de göçmenler, hane havuzu oluşturma gibi yoğun dayanışma ilişkilerinin kullanımına daha yatkındır. Kır ile bağların sürdürülmesi ise yalnızca yerli hanelerin başvurabildikleri bir stratejidir. Başka bir kente ya da ülkeye göç etmenin ise göçmen hanelerde başvurulan veya başvurulması mümkün görülen bir strateji olduğu dikkat çekmektedir.

ARTICLE INFO

Article History:

Received July 29, 2020

Accepted March 5, 2021

Keywords:

Urban poverty,

Household livelihood strategies,

Poverty of natives,

Immigrant poverty

ABSTRACT

This study aims to understand the household livelihood strategies of the urban poor in Gaziantep and how these strategies are shaped by being native or immigrant. For field research, semi-structured interviews were conducted with forty participants. The data obtained from the interviews reveal that the household livelihood strategies pointed out in the literature are also used by the urban poor in Gaziantep, however, these strategies differ between native and Syrian poor. Entering into the informal labor market, using women's and children's labor, reducing consumption and spending, relying on family and support networks, and seeking social assistance are common strategies for households of native and immigrant participants. However, these common strategies are applied differently by native and immigrant households. The cultural responses against women's work outside of the household are harsher than the native participants' households. Therefore, immigrants women's work is limited to working in seasonal agricultural work, and doing piece-work at home. Another differentiating strategy is using child labor. Immigrant households are employing this strategy more intensely than native households. Another strategy employed more intensely in immigrant households is relying on family and kinship networks. Maintaining linkages with rural is peculiar to native participants' households. Migrating another city or country is another strategy that was used or planned to be used by immigrant participants.

¹ Bu çalışma, Prof. Dr. Serdar Sağlam danışmanlığında Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı'nda 2019 yılında tamamlanmış olan "Suriye'den gerçekleşen göç sonrası Gaziantep'te yerli ve göçmen yoksulluğu" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

EXTENDED ABSTRACT

This study aims to analyze the household survival strategies of both native and Syrian households in Gaziantep city center. Semi-structured interviews with forty participants have been conducted for this study. Twenty of the participants are immigrants who came to Turkey because of forced migration. These twenty participants are Syrian citizens and have temporary protection status in Turkey. The other twenty participants are Turkish citizens. The participants are urban poor living under economic hardships.

Working in the informal labor market is among the most important livelihood strategy of the urban poor in Gaziantep. This strategy is used by both native and immigrant participants however there are some aspects different for these households. Informal work is a way to gain cash for basic household needs. Moreover, it is important for immigrant men to feel functional. Immigrant households may run businesses informally such as groceries, barbers, hairdressers, coffee shops, bakeries, restaurants.

Although both native and immigrant urban poor need women's labor for the livelihood of the household, significant differences have been identified in employing this strategy. An important difference between native and immigrant households is the responses to women working outside the household. Among the natives, women working outside the home appeared to be a more common phenomenon with more social acceptance. Although women's work in certain jobs and conditions (such as working at night) is not seen as appropriate for natives, women's participation in an income-generating activity outside the household (such as home cleaning) is more acceptable compared to immigrants. Despite the cultural barriers for working outside the household, it is reported that immigrant women work in seasonal agricultural jobs with their family members. Moreover, some immigrant women may work in hairdressers. Piece-work is the most common income-generating activity of immigrant women. Piece-work is also a common strategy for native women to contribute to the survival of the household.

Although the presence of child labor is undeniable among native poor in Gaziantep, it was observed during the field research that child labor was more common among Syrian immigrants. It is also noteworthy that boys may work after school without completely withdrawing from education in both native and immigrant households. It is observed that boys earn some money in jobs such as being waitresses in kebab shops and being an apprentice in various small businesses.

One of the strategies that urban poor employ to gain cash is selling in-kind assistance. On the other hand, some other urban poor buy those items to reduce their household expenses. The most important reason for selling in-kind assistance is that Syrian households may receive in-kind assistance but their cash needs are not satisfied. Native poor on the other hand reported that it is common for them to buy olive, cheese, pasta, pulse, cleaning products, clothing, and coal which are received by other poor households from various sources as in-kind assistance.

Family pooling is a form of support system which allows collecting income and labor of family members or relatives in one hand. Most intense forms of family pooling are encountered among immigrant households. Living with other relatives and their nuclear families in the same house is a household strategy among immigrant poor, the survival capacity of the households increase with this strategy because the resources pooled and allocated more efficiently. Moreover, the rent and other expenses of the household are also shared with this strategy. On the other hand, the terms of native participants staying with other families in the same household are much stricter compared to immigrants. Findings indicate that the family pooling system is not used in native households as often and intensely as migrants. Maintaining linkages with rural means being a part of the support system. Although some native participants state that they maintain some kind of relationship with their villages, these ties can not move them out of poverty. Syrian participants' household cannot maintain their links with rural because of forced migration.

Another strategy encountered among the urban poor in Gaziantep is reducing household expenses by some strict measures. In addition to increasing the resources entering the household, the participants try to reduce the consumption of the household by sacrificing their own time and needs. In both native and immigrant households, women are the main actors in reducing household expenses and using cash resources more efficiently.

One strategy peculiar to immigrant participants' households is migrating to another city or country for a better life. However, native participants state that they do not see migration as an option for their households.

In conclusion, although household livelihood strategies determined as a result of interviews with both native and immigrant participants in Gaziantep enable households to maintain their daily cycles and to make small amounts of savings to be used for urgent needs in exceptional cases, these strategies cannot be seen as solutions that can transform the conditions of households in the long term.

Informal employment forms, which are the household livelihood strategies that poor households most frequently resort to, are far from providing wage and security conditions that will enable transformative improvements for the households. On the contrary, they create an element of vulnerability for the urban poor interviewed. The conditions for women's participation in the labor market also increase the vulnerability of women due to their high exploitation level, irregular and low paid jobs. In particular, resorting to child labor negatively affects the future opportunities of children and causes them to be unable to get out of the poverty cycle. For these reasons, although we tend to consider poor households and people in these households as active subjects, the household livelihood strategies we have identified in the field research can not be an alternative to transformative social policies.

Giriş

Gaziantep, kendi kırsalından ve Şanlıurfa, Kilis, Kahramanmaraş, Adıyaman, Siirt ve Şırnak gibi bölge illerinden göç almış ve bu iç göç, kentin ekonomik gelişimine katkıda bulunurken bir yandan da şehirdeki yoksulluğu şekillendirmiştir. Gaziantep hem ekonomik olarak daha iyi koşullar arayan kişilerin hem de Güneydoğu Anadolu'daki 1990-1995 yıllarında bölgeden zorunlu göç ile kırdan ayrılan nüfusun yöneldiği önemli illerden biriydi (Erkan ve Aydın, 2010, s. 41). Gaziantep, zorunlu iç göç alma konusunda Diyarbakır'dan daha az sayıda kişinin tercihi olmuş olsa da yine de Güneydoğu Anadolu bölgesinde önemli bir göç merkezidir.

Güneydoğu ve Doğu Anadolu bölgesinin farklı illerinden gelen iç göçmenlerin bir kısmı Gaziantep'e başarılı olarak eklenmişken büyük bir kısmı ise 'çalışan kent yoksulları'na dönüşmüştür. Açıkalın'ın (2004) İstanbul ve Gaziantep ilinde çalışan kent yoksulları ile yaptığı karşılaştırmalı araştırması, Gaziantep'te yaşayan kent yoksullarının büyük bir kısmının ya İstanbul'da tutunabilme çabalarının başarısız olması ya da İstanbul'a göçün maddi külfetini karşılayacak güçte olmamalarından dolayı Gaziantep'te ikamet ettiklerini ortaya koymuştur. İstanbul'a gidemeyen ya da İstanbul'da tutunamayan bu kişiler, memleketlerine en yakın ve en gelişmiş kent olduğu için Gaziantep'i tercih etmiştir. Adaman ve Keyder (2006)'in çalışması ise Gaziantep'te de görülen kent yoksullarının çoğunun iç göç ile kente gelmiş kişiler olduğunu göstermektedir (Adaman ve Keyder, 2006, s. 92). Kahraman ve Sallan Gül'ün Gaziantep'te kent yoksulluğu ile ilgili çalışmasında da Gaziantep'in, kendi ilçelerinden ve Kilis başta olmak çevre illerden göç aldığı ve kent yoksulluğunun bu göç dinamikleri ile şekillendiği görülmektedir (2015, s. 355).

Kentin ekonomik atılımlarına rağmen Gaziantep ile ilgili yapılan yoksulluk çalışmaları, Gaziantep'teki yoksulluğun, Türkiye'deki birçok ilden daha kötü durumda olduğuna işaret etmektedir (Açıkalın, 2004, 2008; Adaman ve Keyder, 2006; Erkan ve Aydın, 2010; Geniş, 2011; Kahraman ve Sallan Gül, 2015). Gaziantep'in ekonomik yükselişi ile örnek bir kent olarak tanıtılmasının, "şehirdeki yoksulluğu görünmez kıldığı" (Yüksel, 2011, s. 379)'na dair bir eleştiri yapmak mümkündür. İç göç ile şekillenmiş yoksulluğa ek olarak Suriyeli göçmenlerin bir kısmının Gaziantep'te kent yoksullarına dönüşmeleri ile kentte yeni yoksulluk dinamikleri oluşmaktadır.

Gaziantep'teki yoksulluğa dair güncel istatistiklere baktığımızda en güncel veri Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) "Gelir ve Yaşam Koşulları Araştırması Bölgesel Sonuçları, 2019" araştırmasından erişilmektedir. Bu çalışmada Gaziantep, Adıyaman ve Kilis ile birlikte bir bölge olarak değerlendirilmekte ve bu bölgede 2019 yılında yoksulluk oranı %12,3 olarak belirtilmektedir (TÜİK, 2020). Bunun yanında "TÜİK, İllerde Yaşam Endeksi Gösterge Değerleri, 2015"e göre ise Gaziantep'te "temel ihtiyaçlarını karşılayamadığını beyan eden hanelerin oranı" ise %58'tir (TÜİK, 2016). Bu tablo Gaziantep'te kentsel yoksulluğa daha dikkatli bakılması gerekliliğine işaret etmektedir.

Bu çalışma, Gaziantep'te gerçekleştirilen saha araştırması verilerine dayanılarak kentte yaşayan kent yoksullarının hane geçim stratejilerini, yerlilik ve göçmenlik unsurları üzerinden incelemeyi amaçlamıştır. Kentte geçinmek için geliştirilen stratejileri anlayabilmek ve yoksullukla başa çıkmak için geliştirilen tepkileri ele almak için *hane geçinme stratejileri* analizi seçilmiştir. Bu çalışma için hane geçim stratejilerinin seçilmesinin iki ana nedeni bulunmaktadır: İlki, bu analizde yoksulların, kente tutunmaya çalışan ve aktif rol alan failer olarak kabul edilmesi ve *strateji* vurgusunun yoksul hanelere bir dönüştürme kapasitesi ve faillik atfetmesidir. Yoksulları, "güç koşulları kendi lehlerinde değiştirmeye, hiç olmazsa hafifletmeye çalışan toplumsal özneler olarak" (Bora, 2011, s. 99) görmenin bir uzantısı, onları birey, hane ve aile düzeyinde strateji geliştirebilen aktörler olarak ele almaktır. Hane geçim stratejileri analizinin

seçilmesinin ikinci nedeni ise *hanenin* her ne kadar içerisinde yaş ve cinsiyet temelli eşitsizlikler barındırdığı² kabul edilse de yoksulluğun yönetiminde ön plana çıkan birim olmasıdır. Buna rağmen hanenin içerisinde özellikle toplumsal cinsiyet dinamikleri nedeniyle ortaya çıkan eşitsiz yük, çalışma boyunca akılda tutulmuş ve verilerin yorumlanmasında toplumsal cinsiyete dair ortaya çıkan farklılıklara özel önem atfedilmiştir.

Bu çalışmanın literatüre katkısı, daha önce birçok araştırma tarafından ortaya konan geçim stratejilerinin Gaziantep'te oluşan özgül koşullarda, göçmenlik ve yerlilik dinamikleri ekseninde analiz etmesidir. Yoksulların başa çıkma stratejileri bölgeye, topluluk dinamiklerine, yaşa, cinsiyete, hane özelliklerine, mevsime ve tarihsel döneme göre değişir. Aynı kentsel mekânda bile farklı topluluklar, ekonomik statüleri aynı olduğu halde farklı stratejiler, sosyal ve ekonomik davranışlar geliştirmektedir (Chambers, 2006, s. 35- 36). Yerlilik ve göçmenlik de bu stratejileri, bu stratejilerin kullanıldığı sıklığı ve yoğunluğu farklılaştıran etmenler arasındadır. Saha verilerinin analizinde bu eylemlerin yerli ve göçmenler arasında nasıl benzeştiğini ve farklılaştığını görebilmek için Gaziantep'te karşılaşılan temel geçim stratejileri tartışılacaktır.

Araştırmanın Yöntemi

Nitel çalışma, olguları katılımcıların perspektifinden ele alır, bir olgunun katılımcılar için anlamının peşine düşer ve bu özelliği nedeniyle betimsel açıdan zenginlik sunar (Merriam, 2002). Ayrıca nitel çalışma, kişilerin kendi deneyimlerini, kendi kelimeleri ve ifadeleri ile aktarmalarını sağlar. Bu özelliği ile nitel çalışma, nicel çalışmalarda gözden kaçan detayları yakalamakta başarılıdır (Graebner, Martin ve Roundy, 2012). Bu nedenlerle, çalışmada katılımcıların bakış açılarını, deneyimlerini ve betimlemelerini en iyi şekilde yansıtabilmek için nitel analiz tercih edilmiştir³. Katılımcılarla yapılan görüşmelerde yarı yapılandırılmış mülakat tekniği kullanılmıştır.

Bu çalışmanın temel veri kaynağı kırk kişi ile yapılan yarı yapılandırılmış derinlemesine mülakatlardır. Katılımcılarla yapılan mülakatlar, kırk dakika ile üç saat arasında değişen sürelerde gerçekleşmiştir. Katılımcılardan yirmi kişi Suriye, diğer yirmi kişi ise Türkiye Cumhuriyeti vatandaşıdır. Çalışmada 'yerli', Gaziantep iline dış göç ile gelmemiş ve Gaziantep ilinde ikamet eden Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı kişileri ifade etmektedir. Suriyeli 'göçmen' ise 2011 sonrasında Suriye'den Gaziantep'e göçmüş ve geçici koruma statüsü olan kişilerdir. Katılımcılara ait temel bilgiler aşağıdaki tabloda sunulmuştur.

Tablo 1: Yerli katılımcı tablosu

Katılımcı Kodu	Cinsiyet ⁴	Yaş	Eğitim	Medeni Durum ⁵	Göçtüğü Yer	Kır ile bağ
1	K	48	İlkokul mezunu	E T.	Antep Kırsalı	Var
2	K	55	Okuma yazma bilmiyor	E	Antep Kırsalı	Var
3	K	43	İlkokul terk	E	Kilis Kırsalı	Var

² Hane geçim stratejileri analizinin hane içi eşitsizlikleri gizlediğine ve yoksulların stratejilerine vurgu yaparak dikkatin yapısal sorunlardan başka bir yöne çevrilmeye çalışıldığına dair eleştiriler için bkz. Gonzalez de la Rocha, 1994, 2001; Güneş, 2010.

³ Çalışmada nitel analiz programı kullanılmamıştır.

⁴ Kadın: K, Erkek: E

⁵ Evli:E, Bekar: B, Eşi Ölmüş: E Ö., Eşi Terketmiş: E T.

4	K	28	İlkokul mezunu	E	Antep'te doğmuş	Az ama var
5	K	40	İlkokul mezunu	E	Urfa Kırsalı	Var
6	K	50	İlkokul terk	E	Kilis Kırsalı	Var
7	K	30	Ortaokul terk	E	Antep'te doğmuş	Az ama var
8	K	58	Okuma yazma bilmiyor	E	Maraş Kırsalı	Var
9	K	60	İlkokul terk	E	Urfa kırsalı	Az ama var
10	K	45	İlkokul terk	E	Antep kırsalı	Az ama var
11	K	66	Okuma yazma bilmiyor	E Ö.	Antep kırsalı	Var
12	K	65	İlkokul terk	E Ö.	Maraş Kırsalı	Var
13	E	62	İlkokul mezunu	E	Antep kırsalı	Var
14	E	58	İlkokul mezunu	E	Urfa kırsalı	Yok
15	E	55	İlkokul mezunu	E	Kilis kırsalı	Var
16	E	60	İlkokul mezunu	E	Antep kırsalı	Var
17	E	30	Ortaokul mezunu	E	Antep'te doğmuş	Var
18	E	35	İlkokul mezunu	E	Antep'te doğmuş	Var
19	E	70	İlkokul terk	E	Antep kırsalı	Var
20	E	67	İlkokul mezunu	E	Adıyaman kırsalı	Az ama var

Tablo 2: Göçmen katılımcı tablosu

Katılımcı kodu	Cinsiyet	Yaş	Eğitim	Medeni Durum	Göçtüğü Yer ⁶	Kırsal ile bağ ⁷
21	K	33	İlkokul mezunu	E	Halep M.	K.
22	K	28	İlkokul terk	E	Halep M.	K.
23	K	25	İlkokul mezunu	E	Halep M.	K.
24	K	27	İlkokul terk	E	Halep M.	K.
25	K	30	İlkokul mezunu	E	Halep M.	K.

⁶ Halep Merkez: Halep M., Ayn-el Arab Kasaba: Ayn-el Arab K.⁷ Kopmuş: K, Yokmuş: Y.

26	K	40	Okuma yazma bilmiyor	E T.	Halep M.	K.
27	K	50	Okuma yazma bilmiyor	E	Halep M.	K.
28	K	25	İlkokul mezunu	E	Halep M.	Y.
29	K	26	İlkokul mezunu	E T.	Halep M.	K.
30	K	55	İlkokul mezunu	E	Halep M.	K.
31	K	45	Okuma yazma bilmiyor	E	Halep M.	K.
32	K	70	Okuma yazma bilmiyor	E Ö.	Halep M.	K.
33	E	22	Lise Terk	B	Ayn-el Arab K.	K.
34	E	19	Lise Terk	B	Ayn-el Arab K.	K.
35	E	45	İlkokul terk	E	Halep M.	K.
36	E	40	Orta seviye	E	Halep M.	K.
37	E	35	İlkokul mezunu	E	Halep M.	K.
38	E	36	Orta seviye	E	Halep M.	K.
39	E	42	İlkokul mezunu	E	Halep M.	K.
40	E	25	Orta seviye	B	Halep M.	K.

Araştırmanın katılımcıları olasılıklı olmayan örneklem tekniklerinden olan amaçlı örneklem ve kartopu örneklem teknikleri kullanılarak belirlenmiştir. Çalışmada belli özellikleri taşıyan bir örnekleme ulaşılması sürecinde kişilerde aranan ölçütler şunlardır; aylık gelirin düzensiz ve/veya kısıtlı olması, temel barınma ve/veya beslenme ihtiyaçlarını karşılamada zorlanması, hanede maddi zorluk nedeniyle eğitimden çekilen çocukların bulunması, barınma koşullarının kötü olması. Çalışma kapsamında Düztepe, Ünalı, Perilikaya, Şirinevler, Yazıcık, Kalealtı, Şehreküstü, Türktepe, Yukarıbayır, Kozluca ve Bekirbey mahallelerinde görüşmeler yapılmıştır. Bu semtler hem iç göç ile kente gelen yoksulların hem de son yıllarda Suriye'den gelen göçmenlerin yoğun olarak yerleştikleri semtler olarak dikkat çekmektedir.

Çalışmanın saha araştırması sürecinde çeşitli aralıklarla Gaziantep'te görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Gaziantep'te yaşayan kent yoksulluğunun anlaşılmasında temel olan kategoriler ve sorular önsaha araştırmasıyla belirginleşmiştir. Çalışma konusunun netleşmesi için 2017 yılında başlayan önsaha araştırmasıyla 2018 ve 2019 yıllarını da kapsayan süreçte kente gidip gelinmesiyle toplamda yaklaşık 6 ay süresince araştırma sahasında kalınmıştır. Önsaha ve saha araştırması sürecinde araştırmacının Gaziantep'te yaşadığı bir evi bulunmaktaydı. Araştırmacının saha araştırması sürecinde Gaziantep'te evinin bulunmasının ve bu kentte yakın akrabalarının yaşamasının, çalışmanın saha araştırması kısmını kolaylaştıran ve derinleştiren bir etmen olduğu belirtilmelidir.

Kırk görüşmenin yanı sıra saha notları, saha günlükleri ve katılımcılarla birlikte geçirilen zamanda yapılan gözlemler, veri kaynakları olarak kullanılmıştır. Saha araştırması süresince katılımcıların mahallelerinde, evlerinde ve zaman zaman komşularının evinde bulunmak, onların yaşam koşullarını daha yakından gözleme fırsatı sunmuştur. Bu süreçlerde geliştirilen yakınlık sayesinde katılımcıların, araştırmacının tek başına kolaylıkla giremeyeceği ortamlara (derneklerden yardım alan kişilerin toplandıkları yerler gibi) girişini sağlamaları, araştırmanın verilerini güçlendirmiştir.

Saha araştırması sırasında en zorlayıcı noktalardan biri, bizzat araştırmacının bir yardım sağlayıcı olarak algılanması ihtimaliydi. Araştırmacı olarak, Gaziantep'in yoksul sokaklarında göçmenlerin ihtiyaçlarını belirlemek ve kayıt altına almak gibi nedenlerle dolaşan görevliler ve insani yardım derneği çalışanları ile karıştırılmak muhtemeldi. Bu durum, araştırmanın amacını daha dikkatli anlatma gereğini birlikte getirdi.

Yerli yoksullar ile yapılan görüşmelerde, toplumsal cinsiyetin etkili olduğu başka bir zorlukla daha karşılaşıldı. Bu zorluk, yerli yoksullar arasındaki kadın katılımcıların “kocam kızar”, “kocam bunları söylememi istemez” şeklindeki açıklamalarla görüşmeyi ya reddetmeleri ya da soruları ısrarla geçiştirerek görüşmeleri işlevsiz bırakmalarıydı. Üç kadın katılımcı, bu faktör nedeniyle kocalarından özellikle izin almaları gerektiğini söyleyerek görüşmeyi bir başka tarihe erteleyip daha sonra da kocalarının “seni şikâyet eder” diyerek izin vermediklerini ifade ettiler. Bu nedenle bu görüşmeler gerçekleştirilemedi.

Kent Yoksullarının Hane Geçim Stratejileri

Literatürü gözden geçirdiğimizde kent yoksulluğuna karşı geliştirilen temel direnme biçimlerini belirlemek mümkündür. Bu başlıklarda ifade edilen eylemlere başvurma sıklığı, yoğunluğu ve strateji bileşimleri haneler ve topluluklar arasında değişse de temel mücadele pratikleri belirlenebilmektedir. İlerleyen bölümde literatürde tartışılmış olan temel hane geçim stratejileri sunulmuştur.

Kayıt dışı Çalışma/Kayıt dışı ekonomiye dahil olma⁸

Kent yoksullarının geçimlerini sağlayabilmek için başvurdukları stratejilerin bir kısmı kayıt dışıdır ve bu kayıt dışı mekanizmalar geçinme stratejilerinde önemli rol oynarlar (Roberts, 1994). 1980'lerden itibaren neo-liberal etki ve küreselleşme ile uluslararası rekabetin artmasıyla Türkiye'de ve dünyanın birçok yerinde enformel sektör kent yoksullarının “tutunma mekanizması” halini almıştır (Meder ve Şahin, 2012, s. 116).

Kentlerdeki kayıt dışı işlerde kimlerin çalıştığına bakıldığında ise genellikle kırdan kente göçmüş ve resmi istihdam kanallarıyla iş bulamayanların yanında uluslararası göç ile birlikte kente gelenlerin de ön plana çıktığı görülür (Kasarda ve Crenshaw, 1991, s. 478-479).

⁸ Kayıt dışı ekonominin farklı tanımları olmakla birlikte, tanımlamaların dikkat çektiği ortak özellikler “faaliyetin belgeye dayanmaması, kamu otoritesinden belge ve bilgilerin gizlenmesi ve bilinen yöntemlerle boyutunun hesaplanamaması”dır (Akalin ve Kesikoğlu, 2007, s.73).

Kayıt dışı ekonominin literatürde farklı isimlendirmeleri bulunmaktadır: Gayriresmî (unofficial), enformel (informal), düzensiz (irregular), paralel (paralel), ikinci (second), yeraltı (underground), yasa dışı (illegal), gizli (hidden), görünmeyen (invisible), kayıtlı olmayan (unrecorded) ve gölge (shadow) ekonomi ve kara (black) ekonomi terimleri ekonomideki kayıt dışı faaliyetleri belirtmek için kullanılır (Akalin ve Kesikoğlu, 2007; Çetintaş ve Vergil, 2003).

Zorunlu göçmenler de kırılğan pozisyonları nedeniyle kentlerde kaçak göçmenler ve dezavantajlı vatandaşlardan oluşan bu kayıt dışı işçi havuza katılırlar (Crisp, Morris ve Refstie, 2012; Lindley, 2011, akt., Darling, 2017, s. 181). Suriyeli geçici koruma altındaki kişilerin önemli bir bölümünün Türkiye’de kalacakları sürenin uzun olmayacağını varsayarak geldikleri, fakat dönüşlerinin mümkün olmamasıyla birlikte iş piyasasına girdikleri bilinmektedir (Erdoğan, 2015, s.189). Her ne kadar Suriyeli göçmenlerin bir kısmı çalışma izni almış veya girişimci olarak kayıt dışı piyasaya dahil olmuşlarsa da büyük bir kısmı bu örüntünün dışındadır. Türkiye’deki Suriyeli göçmenlerin büyük bir çoğunluğu resmi çalışma iznine sahip değildir (Lordoğlu ve Aslan, 2016, s. 807). Buna bağlı olarak, Suriyeli mültecilerin çok büyük bir kısmının Türkiye’de kayıt dışı ekonomide çalıştığı bilinmektedir (Del Carpio ve Wagner, 2015, s. 21). Ayrıca geçici koruma altındaki kişiler, aldıkları insani yardımların kesilmesini istemedikleri için kayıt dışı ekonomiye yönelmektedir (Martin, Schoenholtz ve Fisher, 2005, s. 106). Kayıt dışı piyasaya eklenen Suriyelilerin birçoğu, göç almış kentlerdeki çalışan yoksulların yaptıkları işlere yönelmektedirler; örneğin Gaziantep ve Kilis’te kâğıt toplayıcılığı işinin neredeyse tamamının Suriyeliler tarafından yapıldığı, bunların yanında inşaat sektöründe, tarla işlerinde ve hamallıkta birçok Suriyelinin çalıştırıldığı görülmektedir (Ekinci, 2015, s. 48).

Yoksullukla başa çıkabilmek için birçok hanede, birden fazla kişi kayıt dışı olarak çalışmaktadır. Yoksul hanelerde yalnızca yetişkin erkeklerin değil, kadın ve çocukların da bu kayıt dışı süreçlere ve işlere yöneldiği görülmektedir. Bu durumlarda kadınların, başkalarının evinde ve kişisel hizmetlerde kayıt dışı olarak çalıştıkları, erkeklerin ise küçük ölçekli kayıt dışı girişimlerle kendi hesaplarına çalışarak kayıt dışı sektöre dahil oldukları görülmektedir (Latapi ve Gonzalez de la Rocha, 1995, s. 67-68; Tekeli, 2014, s. 251). Kadınların işgücüne katılımının artması hanelerin yoksullukla başa çıkmak için verdikleri ilk tepkilerden biridir (Amis, 1995, s. 150). Yalnızca kadınların ücretli bir işte çalışması değil, kadınların aile içerisindeki ücretsiz emeği ve ailenin tüketimi için ürettikleri ürünler de hayatta kalma stratejilerinin önemli bir parçasıdır (Gonzalez de la Rocha, 2007, s. 47).

Hanelerde kadınların haneye gelir getirme etkinliklerine bakıldığında mevsimlik tarım işçiliği (Güneş, 2009; Özbekmezci ve Sahil, 2004; Yıldırak, Gülçubuk, Gün, Olhan ve Kılıç, 2003), evlerde temizlik işçiliği (Kalaycıoğlu ve Rittersberger-Tılıç, 2012; Güneş, 2009) ve parça başı iş (Çınar, 1994; Güneş, 2009) ön plana çıkmaktadır. Kadınların hangi tür işlerde çalışabileceği, ev dışında çalışıp çalışamayacağı konularındaki kararlar aile yapısına göre değişmektedir (Dedeoğlu, 2000). Bunların yanında kadınların çalışıp haneye nakit sağlamasına rağmen kendilerini çalışmıyor olarak nitelendirilmesi olgusuna rastlanmaktadır. Bu konuya dair bulgu Körükmez (2008)’in İzmir’de gerçekleştirdiği araştırmada bulunmaktadır: Hanelerindeki yoksullukla mücadele etmek amacıyla çalışıp gelir elde eden kadınların kendilerini “çalışmıyor” olarak nitelendirme oranının hiç de düşük olmamasıdır; Körükmez’in çalışmasında bu oran %11,8’i bulmaktadır. Bu kadınların kendilerini çalışmıyor olarak görmelerinin nedenlerine bakıldığında kadınların çalışma koşullarına dair de tablo anlaşılmaktadır, bu işler düzensiz, düşük ücretli ve genellikle evde gerçekleşen niteliktedir (2008, s. 230-231).

Çocuk emeği, tamamen kayıtdışılığa dayanan bir geçim stratejisidir. Yoksul hanelerde, ergenlik çağındaki çocukların aile geçim stratejilerinin bir parçası olduğu ve çocuğun gelir getirmeyerek başkalarına bağımlı olarak yaşadığı uzun süren bir çocukluk döneminin maliyeti, yoksul haneler tarafından karşılanamamaktadır (De Haan ve Yaqub, 2008, s. 192). Hanelerde çocuk işçiliği bazen gönüllü bazen de zorunluluklar sonucunda bir hayatta kalma stratejisi olarak kullanılır (Şahin, 2018, s. 149). Yetişkinlerin çalışma koşullarının kötüleştiği ve ücretlerinin azaldığı durumlarda çocuk işçiliğinde de artış görülmektedir (Gün, 2017; Tor, 2010). Bu durumlarda, haneye gelir getiren yetişkinin düzenli şekilde iş bulamaması, getirdiği

gelirin yetmemesi ve iş kazaları nedeniyle kısa ya da uzun süre çalışmaması sebebiyle hanede çocuk iş gücüne ihtiyaç duyulmaktadır (Açıkalın, 2008, s.141).

Kahraman ve Sallan Gül (2015)'ün Gaziantep'te gerçekleştirdikleri araştırma, haneleri çocuk emeğine götüren sürece dair tespitler içermektedir. Bu araştırmanın katılımcılarının hanelerinde işlerin geçici, enformel ve düşük ücretli olmasının hane gelirinin asgari ücretin altında kalması ile sonuçlandığını, baba temel gelir getiren rolünde ise de işsizlik çok sıklıkla karşılaşılan bir sorun olduğuna ve bu nedenle, çocukların da fırın ve lokanta gibi yerlerde çalışarak hane gelirini arttırmaya çalıştıklarını görülmüştür (Kahraman ve Sallan Gül, 2015, s. 356).

Kadın ve çocuk emeğine yönelmenin Gaziantep'teki Suriyeli ailelerin de yöneldiği bir baş etme stratejisi olduğunu İncetahtacı (2020)'nin çalışmasında görmek mümkündür. Suriyeli ailelerde baskın ataerkil değerlerin mültecilik koşullarıyla dönüşmek zorunda kaldığını tespit eden İncetahtacı, bu yoksul ailelerin evdeki erkeklerin sembolik konumlarını sarsmamaya çalışırken diğer yandan da kadın ve çocuk emeğine yöneldiklerini ifade etmektedir (2020, s. 515, 519-520).

Dayanışma Ağlarına Başvurma

Dayanışma ağları kavramı, aile ve akraba ilişkilerinin yanı sıra, hemşehrilik, komşuluk, arkadaşlık ilişkilerini ve aynı etnik gruba dahil olma, aynı dini topluluğa ya da mezhebe bağlı olma gibi kimliğe dayalı ilişkileri de kapsar. Bu dayanışma ilişkilerinin “kökene dayalı dayanışma-yardımlaşma” olarak da isimlendirildiği görülür. Bu ilişkiler, “birbirleriyle ekonomik olmayan ve sürekliliği olan çeşitli bağlarla sarmalanmış bireylerin ya da hanelerin belirli normlar ve ilkelerle çerçevelenmiş dayanışma-yardımlaşma ilişkisi” olarak tanımlanabilir (Şen, 2011, s. 250).

Türkiye'de özellikle kırsaldaki dönüşüm ve kentlere göç sürecinde aile/akraba/hemşehri dayanışmasının önemine ve köy ile kurulan bağlar ve aile/akraba/hemşehri ağları üzerinden oluşan dayanışma mekanizmalarına çeşitli çalışmalarda dikkat çekilmiştir (Ayata, 1991, s. 99; Erder, 2013, s. 246; Kalaycıoğlu ve Rittersberger-Tılıç, 2000, s. 526; Kıray, 1972, s. 102). Fakat 1980'lerle beraber Türkiye'de köyün destekleyici kurum olma işlevi giderek azalmış, erzak ve diğer birçok konuda köyden gelen destek görece de olsa düşmüştür. Boratav'ın işçiler arasında kırsal bağların önemli bir strateji olduğunu (1991, s.107) savunduğu çalışması sonrasında yapılan birçok çalışma köyün işlevinin giderek azaldığı yönündedir. Genel anlamda Türkiye'de kent yoksulluğuna bakıldığında, aile, köy ve kasaba eksenli geleneksel dayanışma ağlarının zayıflamasına tanık olunduğu ve bu mekanizmanın zayıflama eğilimi nedeniyle kent yoksullarının sosyal dışlanmasını arttırdığı gözlemlendiği ifade edilmektedir (Adaman ve Keyder, 2006, s. 38).

İç göç sürecine katılanlar gibi diğer göçmenler için de aile destek mekanizmaları ve dayanışma ağları kentte hayatta kalmak için önemlidir. Wilson ve Krystalli'nin çalışması göç veren ülkedeki aile üyelerinin mülteci duruma düşmüş akrabalarına doğrudan ya da dolaylı olarak para gönderdiklerini ve yolculuklarını başarı ile tamamlayabilmeleri için borç verdiklerini ortaya koymuştur (2017, s. 57-58). Özellikle kaçakçıların istediği ücretlerin ödenebilmesi ve kira gibi harcamaları için birçok durumda aile, akraba ve tanıdıklardan borç alma ilişkilerine girilir (Wilson ve Krystalli, 2017, s. 36, 45).

Kentte en önemli harcama kalemlerinden biri olan konut masraflarının paylaşılması veya azaltılmasında yine aile ve akrabalara başvurulduğu görülür. Evli çocukların ebeveynleri ile hanelerini birleştirmeleri gibi mekanizmalardan yararlanılırken (World Bank, 1990, s.104) yine aile ilişkileri devreye girer. Hanenin büyüklüğünün yeniden düzenlenmesi yoluyla hane

geliri yönetilmeye çalışılır. Hane bazı durumlarda yakınların katılımıyla veya birden fazla ailenin birleşerek oturmasıyla genişletilerek ölçek ekonomilerinden yararlanma amaçlanır (Şenses, 2014, s. 246-252).

Kalaycıoğlu ve Rittersberger-Tılıç (2002) ise aile havuzu oluşturma sisteminin toplumsal dayanışma örüntülerinin bir uzantısı olarak Türkiye’de önemli bir yoksullukla baş etme stratejisi olduğunu ifade eder. Bu sistem; aynı hanede yaşamayan hatta aynı ülkede bile yaşamayan ama aralarında akrabalık ya da soy bağı olan kişilerin karşılıklılığa dayalı olarak birbirlerine destek verdikleri bir ilişki türüdür (2002, s. 212-213). Kalaycıoğlu ve Rittersberger-Tılıç (2002, s. 227) genel olarak dayanışma ağlarına başvurmada kadınların en önemli rolü oynadıklarını da belirtir: Kadınlar, akraba ve soy bağından olan kişilerden yardım alınamaması durumunda kaynak sağlayabilecek diğer ilişki ağlarına; komşu, hemşehri ve aynı etnik kökenden tanıdıklar gibi kişilere başvuran temel aktörlerdir.

Tüketimden Kısma ve Sosyal Amaçlı Harcamalardan Kaçınma

Yoksulluk durumunda “kişilerin sosyal alanlardan çekilmesi”, “sosyal yaşam faaliyetlerini sınırlandırılması” (Şahin, 2018, s. 148) ve “sosyal amaçlı harcamaları kısma” (Tekeli, 2014, s. 248) da yoksul hanelerde karşılaşılan stratejilerdir. Hanelerin, sadece temel ihtiyaçlarını karşılamaya odaklandığı, temel yiyecek ve barınma ihtiyaçlarının dışında kalan tüm harcamaları azaltmaya çalıştığı görülmektedir.

Sosyal harcamalar kaçınılan ilk harcama kalemi olsa da yoksullaşma durumunda hanelerin temel tüketim maddeleri ile ilişkisi de değişmektedir. Farklı ülkelerdeki örnekler incelendiğinde görülmektedir ki haneler yoksullaşmaya aktif olarak adapte olmaya çalıştıkları süreçlerde daha ucuz ürünler kullanma, tüketim ve yeme alışkanlıklarını değiştirme yoluna gitmektedirler. Tüketilen yiyeceklerde kısıtlamaya gidilmesi çocuklarda beslenme yetersizliğine kadar varabilmektedir (World Bank, 1990, s. 104). Türkiye özelinde de “tüketimden kısma”nın “hane halkı geçinme stratejileri” arasında olduğu görülmektedir. Örnek olarak, Ersoy’un Şanlıurfa ve Diyarbakır illerinde yaptığı çalışmanın verilerine göre katılımcıların yaklaşık %70’i yoksulluğun derinleştiğini düşündükleri zaman ilk verdikleri tepkinin *tüketimden kısma* olduğunu belirtmiştir (2006, s. 27).

İncetahtacı (2020), hane giderlerinin azaltılmasının bir baş etme stratejisi olarak Gaziantep’te Suriyeli hanelerde sıklıkla karşımıza çıktığını belirtmektedir. İncetahtacı’nın araştırmasında Suriyeli haneler arasına rastlanan masrafları azaltma stratejisinin bir örneğinin mahalle ya da ev değiştirme olduğunu tespit etmiştir; Suriyeli haneler arasında konuta ödenen masrafin azaltılmasının bir diğer yolu ise birden fazla ailenin aynı konutta yaşamasıdır (2020, s. 516-517).

Tüketimden kısma, harcamaları düzenleme ve bazı harcamalardan kaçınma stratejilerinin temel aktörlerinin yoksul hanelerdeki kadınlar olduğu dikkat çekmektedir. Yoksul hanelerde tüketimin yeniden düzenlenmesinde kadınların rolü dikkat çekicidir. Hane dışında çalışıp çalışmamalarından bağımsız olarak kadınlar hanelerde “tüketimin düzenleyicisi”dir. Harcamayı düşürücü etkinlikleri uygularken dışarıdan satın alınan ürünlerin yerine hane içerisinde onları ikame edecek ürünlerin üretimi de yine büyük oranda kadınlar tarafından gerçekleşir (Ertaş, 2000, s. 121-123). Kalaycıoğlu yoksul hanelerde kadınların “evdeki maliye bakanı” olarak anıldığını ve var olan kısıtlı kaynakları idare etme sorumluluğunun kadınların üzerine kaldığını ifade eder (2006, s. 92). Kaynakların idare edilmesi sırasında hanenin ihtiyaçlarının hane içerisinde üretilmesi yine kadın emeğinin yoğun kullanımına dayanır (Güneş, 2010). Körükmez (2008, s. 231) bu durumu, kadınların geleneksel olarak “hanenin günlük ihtiyaçlarını karşılama” sorumluklarının kentteki yoksul hanelerde kadınların çalışarak haneye gelir getirme şekline dönüştüğünü belirtir.

Sosyal Yardıma Ulaşma

“Hane dışı yapılar ve kurumlarla ilişkiler”in de yoksul haneler açısından bir geçinme stratejisi olarak kullanıldığı dikkat çekmektedir. Kurumlarla ilişkilerden kasıt sosyal yardım alabilmek için kurumlara yapılan başvurular ve bu amaçla kurulan ilişkilerdir. Bu yardımlar içinde erzak yardımı ön plana çıkmaktadır (Ersoy, 2006, s. 27).

Şentürk’ün İstanbul’un Balat ve Koca Mustafa Paşa semtlerinde yapmış olduğu araştırma, yoksulluk arttıkça akrabalar, hemşehriler ve komşular arasında azalan dayanışma ilişkilerinden doğan boşluğun, daha kurumsal yapılardan gelen desteklerle ikame edilmeye çalışıldığına dikkat çeker (2008, s. 109-112). Muhtarlıklar ve siyasi partiler aracılığıyla ulaşılan aynî yardımların, dağıtılan yemeklerin ve yeşil kart uygulamalarının azalan enformel destek mekanizmalarının yerini aldığı ifade edilmektedir. Bora (2007, s. 107-108)’nın çalışması da Türkiye’de akrabalar, hemşehriler arasında yardımlaşma azalırken yeşil kart ve diğer sosyal yardım uygulamalarının arttığını yönünde benzer veriler içerir (akt., Şahin, 2018, s. 147-148).

Gaziantep’te Kent Yoksullarının Hane Geçim Stratejileri

Kayıt dışı İş Piyasasına Eklemlenme

Saha araştırmasında ortaya çıkan tablo, kayıt dışı çalışmanın Gaziantep’te yerli ve göçmen katılımcılar için çok önemli bir geçim stratejisi olduğunu göstermektedir. Fakat kayıt dışı çalışmanın uzun vadedeki sonuçları ve bugünkü anlamı göçmenler ve yerliler için farklılaşmaktadır. Göçmenlerin ‘geçici koruma’ statüsü en azından bugün için birtakım haklardan yararlanma anlamına gelir. Fakat Suriyelilerin Türkiye’deki statülerinin sığınmacı veya mülteci olmaması, uzun vadede haklarının kapsamının ne olacağına dair belirsizlik yaratır. Bu belirsizlik içerisinde göçmenler, uzun vadeli planlar yapamamakta, kısa ve orta vadede savunmasızlıklarını azaltmak için nakde olan ihtiyaçlarını acilen karşılamaya yönelmektedir. Bu da onlar için kayıt dışı piyasaya eklemlenme stratejisinin ön plana çıkmasına yol açar. Görüşülen göçmen erkekler arasında çalışma izni alıp sigortalı çalışma sistemine dahil olanlar bulunmamaktadır. Göçmen kadınlar için kayıtlı ekonomide çalışmak mümkün görülen bir ihtimal olarak değerlendirilmemektedir.

Bu çerçevede, göçmen katılımcılar için çalışmak, emeklilik isteği, yaşlılıkta bakım sorununu aşmak gibi uzun dönemli bir koruma anlamı taşımaktan ziyade daha kısa vadeli nakit ihtiyaçları karşılamaya yöneliktir. Bir göçmenin (Katılımcı 36) kayıt dışı çalışmaya dair sorulan soru karşısında verdiği cevap olan “çalışmayalım da aç mı oturalım” ifadesi kayıt dışı çalışmanın göçmen katılımcılar için anlamını özetlemektedir. Yerliler için ise kayıtlı olarak çalışma, sağlık hizmetleri ve emeklilik gibi yasal hakları yani gelecekteki refahları için tek yoldur, fakat mevcut kırılmalıklar ve nakde olan ihtiyaç nedeniyle yerliler, uzun vadedeki refahın sağlanmasına odaklanamamaktadır.

Göçmen katılımcılar, işsizlik dönemleri yaşamakla birlikte sürekli olarak iş piyasasına dahil olma yollarını aradıklarını anlatmışlardır. “Evde oturmak” erkekler için utanç verici bir deneyim olarak görülmektedir. İş bulma çabalarına rağmen özellikle dönemsel olarak işsiz kalmak birçok kişinin yaşadığı bir sorundur. Göçmenlerin, işsizliği aşma yollarından birisi bakkal, berber, kuaför, kahveci, ekmek fırını, lokanta gibi küçük kayıt dışı işyerleri açmalarıdır. Tüm göçmen katılımcılar, küçük işletmeler açarak bağımsız çalışmanın, Suriyeli göçmenler arasında az rastlanan bir olgu olmadığını ifade etmişlerdir⁹. Bu küçük kayıt dışı işyerlerinin en

⁹ Suriyeli göçmenlerin bu iş yerlerinin resmi olarak vergilendirmeden muaf olmamalarına rağmen kayıt dışı bu

belirgin olanları bakkallardır. Katılımcılardan iki kişinin ailesi bu şekilde bakkal dükkanı işletmektedir. Bu iki göçmen katılımcının ailesinin (Katılımcı 39 ve Katılımcı 24), kendi bakkal dükkanlarını işletmelerine rağmen hayat standartları yüksek değildir. Bu bakkal dükkanlarını ve diğer küçük işletmeleri açmak için gerekli olan kuruluş sermayesinin, aile üyelerinin ellerinde kalan birikimlerinin birleştirilmesi ve diğer akrabalarından borç alınması ile toplandığı belirtilmiştir. Bu iş yerlerinin kira olması ve müşterilerinin de genellikle Suriyeli göçmenlerden oluşması bu küçük işletmelerin önde gelen özellikleri arasındadır. Görüşmelerde, söz konusu küçük işletmelerinin onları yoksulluktan kesin şekilde çıkarmadığı; ancak günlük ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde nakit döngüsünü sağladığı görülmüştür.

Genel olarak değerlendirildiğinde ise hem yerli hem de göçmen hanelerin ihtiyaçlarının karşılanmasında erkeklerin başvurduğu en temel stratejilerden birinin kayıt dışı çalışma olduğu anlaşılmaktadır. Aşağıda sunulan tablolarda görüleceği gibi erkek katılımcıların tümü dönemsel ya da sürekli olarak kayıt dışı iş piyasasına eklenmektedirler¹⁰.

Tablo 3: Yerli erkek katılımcı emek tablosu

Katılımcı Kodu	Yaş	Yaptığı iş
13	62	Mevsimlik tarım işçiliği, inşaat işçiliği
14	58	Hurdacılık
15	55	İnşaat sektöründe düzensiz işler yapıyor
16	60	Ayakkabı imalatında çalışıyor
17	30	Terlik atölyesinde çalışıyor
18	35	Bir kişinin bağ evine bekçilik yapıyor
19	70	Sağlık sorunları nedeniyle artık çalışmıyor
20	67	Bahçe işlerine gidiyor

Tablo 4: Göçmen erkek katılımcı emek tablosu

Katılımcı Kodu	Yaş	Yaptığı iş
33	22	Pazarcılara yardım ediyor
34	19	Pazarcılara yardım ediyor, tarım işçisi olarak çalışıyor
35	45	Terlik atölyesinde işçi
36	40	Elektrikçi, başkasının yanında çalışıyor
37	35	Mevsimlik tarım işçiliği yapıyor, çeşitli kayıt dışı işlerde çalışıyor
38	36	İşsiz, lokantalarda çalışmış
39	42	Ailesiyle birlikte bakkal dükkanı işletiyor, daha önce atölyelerde çalışmış
40	25	Çeşitli kayıt dışı düzensiz işlerde, atölyelerde çalışıyor

Kadın Emeğine Yönelme

Literatürde ifade edildiği gibi kent yoksulların hanelerini geçindirmek için başvurdukları stratejilerden biri, hanelerdeki kadınların da kayıt dışı ekonomiye eklenmeleridir. Gaziantep'te kadın katılımcıların bazılarının kayıt dışı şekilde tekstil ve temizlik işlerinden kazanç elde ettikleri ve mevsimlik tarım işçileri olarak çalıştıkları

işletmelere devlet tarafından bir çeşit hoşgörü gösterildiği ifade edilmektedir (Lordoğlu ve Aslan, 2016, s. 807).

¹⁰ Katılımcı 19 artık çalışmadığını belirtse de yakın zamana kadar birçok kayıt dışı işte çalıştığını aktarmıştır.

görülmüştür (Bkz. Tablo 5 ve Tablo 6). Saha araştırmasında kadınlar arasında en yaygın olduğu görülen iş şekli parça başı işidir. Bu iş formunun hane içi üretime dayanması, parça başı işin özellikle kadın ve çocukların kayıt dışı emek faaliyetlerinin içinde yer almasına neden olmaktadır. Katılımcıların Gaziantep'te parça başı işlere nasıl ulaştıkları sorulduğunda ortaya çıkan ana yöntem ise sosyal ağlardır. Parça başı işin bulunmasında sosyal ağlar ve bunların arasında da akrabalık ve komşu ağları öne çıkmaktadır.

Abim arkadaşlarının yanından uzun zincir getiriyor, onu da bana ölçü veriyor. Aynı ölçü gibi düğüm atıyorum... Günde üç bin çift yapıyorum. Ama ben, eşim, çocuklarım akşam oluyor yemek yeniyor saat üçe kadar ikiye kadar çalışıyorum (Yerli, Kadın, 43 yaş, Katılımcı 3).

Hem yerli hem de göçmen kent yoksullarının kadın emeğine hanenin geçimi için ihtiyaç duymalarına rağmen bu duruma başvurmalarında önemli farklılıklar tespit edilmiştir. Yerli ve göçmen katılımcılar arasındaki önemli bir fark; kadınların hane dışında çalışmasına ve hangi işlerde çalışabileceğine dair geliştirilen tepkilerdir. Yerliler arasında kadınların ev dışında çalışması, daha sıklıkla rastlanan ve toplumsal kabulü daha yaygın olan bir olgu olarak karşımıza çıkmıştır. Her ne kadar geleneksel aile değerleri nedeniyle yerli katılımcıların arasında da kadınların belli alanlarda ve işlerde çalışması uygun görülme de (gece çalışmak gibi) göçmenlere kıyasla kadınların hane dışında gelir getirici bir faaliyete katılması daha kabul gören bir durumdur. Buna karşılık göçmenlerin, ailedeki kadınların hane dışında çalışması konusunda sert tepkiler geliştirdikleri, ancak özel koşullarda kadınların hane dışında çalışmasını kabul edilebilir buldukları görülmüştür¹¹. Göçmen ailelerde kadınların hane dışında çalışmalarına dair kültürel bir tepkinin varlığına rağmen bu duruma bazı istisnalar olduğu da aktarılmıştır. Hanenin çok ihtiyaç duyması halinde kadınların aileleriyle birlikte mevsimlik tarım işleri yapmalarının ve sadece kadınların geldiği kuaförlerde çalışmalarının mümkün olduğu ifade etmiştir.

Katılımcı göçmen kadınlardan hiçbiri kuaförde çalışmamasına rağmen, göçmen katılımcılar, Suriyeli genç kadınların ve özellikle genç kızların ev dışında çalıştıkları en önemli alanlardan birinin kuaförler olduğunu belirtmiştir. Suriye'den göçün sosyal hayatta başlattığı dönüşümlerden biri, göçmenlerin kendi ihtiyaçlarına yönelik iş yerlerini vardıkları yerde tekrar oluşturmasıdır; bunun bir parçası da kentte göçmenler tarafından kuaförler açılmasıdır. Bahsedilen bu kadın kuaförlerinde yalnızca kadınların çalışıyor olması ve müşterilerinin de yalnızca kadınlardan oluşması, bu mekanların kentteki göçmen kadınların çalışabilecekleri yerler olarak algılanmasının nedenleridir. Aileleri açısından göçmen kadınların bu işyerlerinde çalışabilmelerinin önemli bir diğer koşulunun, bakıma muhtaç çocuklarının olmaması ya da çocukları var ise, hane içinde bu çocuklara bakacak birilerinin bulunması olduğu sıklıkla belirtilmiştir. Çocuklarının olmaması nedeniyle genellikle henüz evlenmemiş kişilerin kuaförlerde çalıştıkları ifade edilmiştir.

Ekonomik koşulların zorlamasıyla kadınların çalışmasının kabul edilebilir görüldüğü bir diğer iş formu mevsimlik tarım işçiliğidir. Göçmen kadın katılımcılardan iki kişi (Katılımcı 22 ve Katılımcı 31), aileleriyle birlikte mevsimlik tarım işçiliği yaptıklarını belirtmiştir.

¹¹ Uçar (2020)'in Gaziantep'te parçabaşı emek piyasasındaki Suriyeli kadın emeğini analiz ettiği çalışmasında, Suriyeli kadınların Gaziantep'teki parçabaşı iş piyasasına girmelerinin nedeninin, göç ile ortaya çıkan maddi sorunlar olduğu tespit edilmiştir (s. 46). Bunun yanında İncetahtacı, Gaziantep'te görüşme yaptığı Suriyeli ailelerde erkek egemen söylemin bir yansıması olarak kadınların çalışmasına bir tepki gösterildiğini, fakat göçmenliğin getirdiği zorluklar nedeniyle erkek egemen söylem ve pratikler aile içinde devam ederken bunun yanında kadınların çalışmasına maddi zorlukları aşmak nedeniyle yönelindiğini aktarmıştır (2020, s. 516). Yazarların bu tespitleri, bizim çalışmamızın işaret ettikleriyle uyumludur.

Mevsimlik tarım işçiliğinin neredeyse tüm hane üyeleri ile birlikte yapılıyor olması nedeniyle tarım işçisi olarak çalışmak halâ hanenin gözetiminde çalışıyor olma durumu olarak yorumlanabilir. Diğer yandan göçmen haneler için kadınların her gün haneden ayrılarak işe gitmesi ve akşam geri dönmesi kabul edilebilir bir çalışma şekli olarak görülmemektedir. “Kocam kıskanır bırakmaz” ifadesine göçmen kadınların sosyal hayatlarına ve ev dışında çalışmaya dair anlatılarının birçoğunda karşılaşıldı. Suriyeli göçmen ailelerde parça başı iş şeklinin kabul edilebiliyor olmasının temel nedeni de bu işleri yaparken kadınların hanenin dışına çıkmamalarıydı.

Genel olarak saha araştırmasında kadınların hangi gelir getirici faaliyetlerde bulduklarına bakıldığında ortaya çıkan tablo şu şekildedir.

Tablo 5: Yerli kadın katılımcı emek tablosu

Katılımcı Kodu	Yaş	Yaptığı iş
1	48	Temizlik işleri yapıyor, merdiven siliyor
2	55	Temizlik işlerine gidiyor, mevsimlik tarım işçiliği yapıyor
3	43	Temizlik işlerine gidiyor, parçabaşı iş yapıyor
4	28	Tekstil atölyesinde çalışmış, zaman zaman temizlik işleri yapıyor
5	40	Merdiven siliyor, temizlik işlerine gidiyor
6	50	Temizlik işlerine gidiyor, parçabaşı iş yapıyor
7	30	Bir süre tekstil atölyesinde çalışmış, temizlik işleri yapmış
8	58	Mevsimlik tarım işçiliği ve parça başı iş yapıyor.
9	60	Artık çalışmıyor. Geçmişte mevsimlik tarım işleri yapmış.
10	45	Merdiven siliyor, parçabaşı iş yapıyor
11	66	Şimdi çalışmıyor, geçmişte mevsimlik tarım işçiliği ve bahçe işleri yapmış
12	65	Ev dışında çalışmıyor, parçabaşı iş yapıyor

Tablo 6: Göçmen kadın katılımcı emek tablosu

Katılımcı Kodu	Yaş	Yaptığı iş
21	33	Ev dışında çalışmıyor, parçabaşı iş yapıyor
22	28	Ev dışında çalışmıyor, aile ile birlikte mevsimlik tarım işçiliği yapıyor
23	25	Ev dışında çalışmıyor, parçabaşı iş yapıyor
24	27	Ev dışında çalışmıyor, ailesinin bakkal dükkânında zaman zaman yardım ediyor
25	30	Ev dışında çalışmıyor, parçabaşı iş yapıyor
26	40	Ev dışında çalışmıyor
27	50	Ev dışında çalışmıyor
28	25	Ev dışında çalışmıyor
29	26	Ev dışında çalışmıyor, parçabaşı iş yapıyor
30	55	Ev dışında çalışmıyor, parçabaşı iş yapıyor
31	45	Ev dışında çalışmıyor, aile ile birlikte tarım işçiliği yapıyor
32	70	Ev dışında çalışmıyor, parçabaşı iş yapıyor

Çocuk Emeği

Gaziantep’te çocuk emeği Suriye’den göç almadan önce de dikkat çeken ve olumsuzlukları işaret edilen bir olgudur. Açıkalin (2008)’in araştırması Gaziantep’teki çocuk işçiliğinin yaygınlığını ortaya koymaktadır. Açıkalin’in bu çalışmasında, Gaziantep’te ücretli

bir işte çalışma ortalaması dokuz yaş olarak tespit edilmiştir. Bu rakam, çocukların ücretli bir işte çalışma yaş ortalamasının on üç olduğu İstanbul'un bile altındadır. Aynı çalışmada işverenlerin çocuk işçileri tercih etmelerinin nedenleri; daha düşük ücretle çalışmaları, sendikal hak talep edemeyecek olmaları, örgütlenmemeleri ve yetişkinlere kıyasla daha kolay işten çıkarılabilmeleri olduğu belirtilmiş ve Gaziantep'te çocukların çalıştıkları işler "halı, kumaş gibi dokuma, konfeksiyon atölyeleri, un, mercimek fabrikası gibi yerlerde üretim ya da taşımacılık, otomotiv sanayi ve mevsimlik tarım işçiliği" (Açıkalın, 2008, s. 142) olarak sıralanmıştır.

Çocuk emeğinin parça başı işin yanında birçok alanda kullanıldığı ve bunun hem yerli hem de göçmenler için bir geçim stratejisi olduğuna ayrıca dikkat çekilmelidir. Çocukların ne kadar süre okula gidecekleri veya okula gidip gitmeyecekleri kararının alınması, hanelerin geçim stratejilerinin bir parçasıdır. Gaziantep'te yapılan görüşmelerde çocukların, hanenin ekonomik kırılganlığına, hanedeki kişi sayısına ve çocukların cinsiyetine göre farklı zamanlarda emek piyasasına dahil oldukları örnekler görülmüştür. Özellikle okuldan çekilmiş küçük yaştaki kız çocuklarının evden ayrılmadan yapabilecekleri bir iş olması açısından parça başı iş, haneler için önem taşımaktadır.

Kentteki yoksul Suriyeli ailelerin kız çocuklarının daha çok tekstil işlerinde çalıştıkları ve evde parça başı işler yaptıkları belirtilirken erkek çocuklarının ise kentteki çeşitli atölyelerde¹², dükkanlarda çalıştıkları ve kağıt/plastik toplayıcılığı yaptıkları belirtilmiştir. Katılımcıların kendi çocuklarının da tekstil ve terlik atölyelerinde çalıştıkları ve evde parça başı iş yaptıkları görülmüştür. Göçmen katılımcıların hanelerinde göçtüklerinden beri Türkiye'deki okul sistemine hiç kayıt olmamış çocukların yanı sıra, okula devam edip bir süre sonra okuldan alınan çocuklar da bulunmaktadır. Yerli katılımcılar ise ailelerinde okula hiç kayıt olmamış çocukların olmadığını belirtmiştir.

Her ne kadar Gaziantep'teki yerli yoksullar arasında da çocuk işçiliğinin varlığı inkâr edilemeyecek seviyede olsa da Suriyeli göçmenler arasında çocuk işçiliğinin daha yaygın olduğu saha araştırması sırasında gözlemlenmiştir. İlkokul seviyesinde eğitimden çekilmiş Suriyeli çocuklar, özellikle kız çocukları, görüşülen ailelerde sıklıkla rastlanan bir tablodur. Göçmen yoksul ailelerin çocuklarının eğitimden çekilmesinin temel nedeni, çocuk emeği sayesinde bir miktar kazancın elde edilmesi (haftalık 20 tl- 50 tl) olarak karşımıza çıkmıştır. İlkokul çağındaki iki kızını okula gönderemeyen ve üçüncü kızını için de bu ihtimali değerlendiren bir göçmen katılımcı, durumu şu şekilde ifade etmiştir: "Ben iki kızını gönderdim (işe). Şimdi bunu da istiyorlar (diğer küçük kızını). Diyorlar ki onu da gönder. Haftalık 50 lira veriyorlar" (Göçmen, Kadın, 50 yaş, Katılımcı 27).

Çocukların okula devam etmeleri halinde bile Türkiye'de bir gelecek şansı görmemeleri, göçmen ailelerin çocuklarını eğitimden çekmeleri için bir neden olarak ortaya çıkmıştır. Bu fikir, evdeki çocukların eğitime devam etmeleri yerine, çalışarak iş öğrenmelerinin tercih edilmesine neden olmaktadır. Bu konuyu örneklendirmek açısından Katılımcı 26'nın aktardıkları açıklayıcıdır. Altı çocuğu olan, orta okul ve lise çağındaki iki kızının okula devam edebilmesi için iki erkek çocuğunu eğitimden çektiğini anlatan bu katılımcı, kendisinin erkek çocuklarını çalıştırma kararını şu şekilde ifade etmektedir: "Yani çok burda kızlarını da çalıştırdılar. Terzilerin yanında, dikişte. Fabrikalarda. Ben oğlanları çalıştırdım" (Göçmen, Kadın, 40 yaş, Katılımcı 26). Türkiye'ye geldikten sonra daha büyük

¹² Nizip caddesi bu konuda öne çıkmaktadır. Burası, Gaziantep'te küçük atölyelerin bulunduğu ve birçok kayıt dışı işçinin çalıştığı bir mekandır.

yaştaki iki erkek çocuğun Türkçe okuyup yazmayı öğrenene kadar zaten çok fazla zaman geçtiğini ve okuldaki başarı ihtimallerinin bu nedenle de azaldığını düşünen bu katılımcı, Türkiye'ye geldiklerinde daha küçük yaşta olan okul çağındaki iki kız çocuğunun eğitime devam etmesi halinde daha başarılı olacaklarını ve hatta öğretmen olacaklarını ummaktaydı. Bu katılımcı, henüz okul çağına girmemiş diğer iki çocuğu için ablalarının eğitiminin önemli olduğunu düşünmekteydi. Katılımcı, bu iki küçük çocuk büyüdüğünde, ablalarının Türkiye'deki eğitim sisteminin nasıl işlediğini çözmüş olacaklarını ve hatta bir meslekleri bile olabileceğini diliyordu. Bu tabloda ailenin daha büyük yaştaki iki erkek çocuğu hanenin diğer üyelerinin refahı için emek piyasasına dahil edilmişlerdi.

Hem yerli hem göçmen hanelerde eğitimden tamamen çekilmeden erkek çocuklarının okuldan sonra çalışmaları da dikkat çeken bir durumdur. Düzenli olarak olmasa da kebabçılarda garsonluk, küçük esnafın yanında çıraklık yapma gibi işlerde¹³ erkek çocuklarının bir miktar para kazandıkları görülmektedir, özellikle okulların açık olmadığı dönemlerde bu aktivitelerin arttığı aktarılmıştır. Çocukların bu yolla iş hayatına girdiklerinin ve iş öğrendiklerinin düşünülmesi, çocukların çalışmasının bir meslek edinme olarak görülmesine neden olduğu gözlemlenmiştir.

Yerli hanelerde, çocuklarının okula devam etmeme nedeni olarak 'istemedi' ve 'okutamadık' cevapları ön plana çıkmaktadır. Yerli katılımcıların okuldan çekilen çocuklarının da kayıt dışı piyasada çalıştıkları ve haneye gelir getirdikleri görülmektedir. Yerli katılımcıların eğitimden çekilmiş çocukları genelde lise düzeyinde okuldan ayrılmış ve bu seviyeden sonra okula devam etmeyenlerden oluşmaktadır.

Tüketimden Kısmı ve Harcamalardan Kaçınma

Yoksul haneler için harcamaları azaltmak, hane gelirini ve hanenin kaynaklarını arttırmak kadar önemlidir. Katılımcılar, haneye giren kaynakları arttırmanın yanı sıra kendi zamanlarından ve ihtiyaçlarından ferâgat ederek bir yandan da hanenin tüketimini azaltmaya çalışmaktadır. Hanedeki yetişkinlerin, çocuklarının ihtiyaçları ve hanenin devamı için gerekli temel harcamaların yapılabilmesi için kişisel harcamaların azaltılması hem yerli hem de göçmen katılımcılar arasında görülmüştür. Babalık ve özellikle annelik söylemi, hanenin ihtiyaçlarını karşılayabilmek için yetişkinlerin kişisel harcamalarını kısıtladıklarını anlatırken ortaya çıkmaktadır.

Hanedeki yetişkinler arasında özellikle kadınların kendi kişisel harcamalarını hanenin kaynaklarını daha iyi yönetebilmek adına en az düzeyde tutma çabaları göze çarpmıştır. Fakat özellikle sosyal amaçlı harcamalardan tümüyle kaçınma, sosyal ağların devam ettirilememesi noktasına gelebileceği için bazı sosyal amaçlı harcamaların yapılması önem taşımaktadır. Yakın bir akrabasının düğünü için yaptığı harcamayı nasıl azalttığını anlatan katılımcı, kişisel harcamalardan kaçınılırken bir yandan da topluma dahil olabilmek için gereken eylemleri yerine getirme arasında nasıl bir denge kurduğunu şu şekilde açıklıyor:

Ben bir elbise aldım 10 milyona. Saçlarımı gelin başı yaptırmadım. Kendim evde yaptım. 175 liraya gelinbaşı. Makyajları 75'e, 50'ye yaptırdılar diğer akrabalar. Ben yaptırmadım. Ama sanarsın ki 500-600 harcandı. Çok güzel oldum. İdare edersen, idare olur (Yerli, Kadın, 30 yaş, Katılımcı 7).

Saha araştırması sırasında hane tüketimin azaltılmasına ilişkin hane geçim stratejilerine dair en ayrıntılı bilgiler kadın katılımcılar tarafından aktarılmıştır. Katılımcı kadınların, hane giderlerini azaltmak için icat ettikleri ya da başka kadınlardan öğrendikleri birtakım yöntemler

¹³ Gaziantep'te bu tür işleri ifade etmekte *el altı* tabirinin kullanıldığı görülmüştür.

dikkat çekmektedir. Çeşmede sayacı döndürmeyecek kadar damlatma aralığını bulup kovalarda su biriktirerek bu suyu çamaşır ve bulaşık yıkamada kullanmak bu yöntemlerden biridir. Bir göçmen katılımcı, yerli komşularından öğrendiği ve su faturasını azaltmak için uyguladığı bu yöntemi şöyle anlatıyor:

Ben su damla damla atıyorum, su, damla damla, Az açıyorum, saat dönmüyor, onu çamaşır makinesine koyuyorum, ama beni şey etmeyin. Suyunu ben biliyorum ne kadar gidiyorsa ayarlıyorum, mesela bir kürek gidiyor böyle, ayarlıyorum. O suyu döktükten sonra ben biliyorum mesela başında bekliyorum. Mutfakta oluyorum biliyorum nasılsa. Bi de mesela çamaşır makinesi 2 saat çalışıyor, yarım saat içinde. Kısa kullanıyorum az elektrik gitsin. Bu önümüzdeki ay, yani geldi 41 milyon. Ondan önce 90-95 geliyordu (Göçmen, Kadın, 50 yaş, Katılımcı 27).

Bir diğer katılımcı, su faturasını azaltmak için kullandığı yöntemi şöyle açıklıyor:

Mesela bulaşık yıkıyorum, altına bir tabak, kazan koyuyorum. Onunla tekrar hayatı (avluyu) yıkıyorum. Bak biz önceden böyle değildik. Suriye'deyken durumumuz çok iyiydi. Biz hiç böyle değildik, buraya geldikten beri insan değişiyor (Göçmen, Kadın, 27 yaş, Katılımcı 24).

Gaziantep'te kent yoksulları arasında evde ihtiyaç duyulan eşyaların ikinci el olarak alınmasının da hanedeki masrafları azaltmanın bir yolu olduğu gözlemlenmiştir. Özellikle Suriyeli göçmenlerin evlerini kurma süreçlerinde artan masraflarını ikinci el ürünlere yönelerek azaltmaya çalıştıkları görülmüştür. Fakat yerliler arasında da ikinci el eşya kullanımına rastlanmıştır. Buzdolabı ve bazı hanelerde bulunan çamaşır makinelerinin ikinci el olarak alındığı ya da bu tür beyaz eşyaların başkaları tarafından ücretsiz olarak verildiği belirtilmiştir. Göçmenler arasında kıyafet ihtiyaçlarının da ikinci el pazarlarından alınan ürünlerle karşılandığına rastlanmıştır. Gaziantep'in yoksul bölgelerinde ikinci el kıyafet ve eşya dükkanlarının sayısının çoğaldığı ve buraları yoğunlukla göçmenlerin kullandıkları dikkat çekmektedir.

Aile Yardımına ve Destek Ağlarına Başvurma

Saha araştırması boyunca hem yerli hem de göçmen katılımcıların, aile ve akraba desteğine ihtiyaç duydukları ve bu desteklerle şekillenmiş olan geçim stratejilerine başvurdukları görülmüştür. Fakat dayanışma mekanizmalarının devreye girdiği koşullar, bu ağlara başvurma sıklığı ve yolu, yerli ve göçmen hanelerde değişmektedir. Zorunlu göç deneyiminin ve göçmenlerin daha geleneksel aile ilişkilerinin, bu stratejilerde farklılıklar oluşturduğu gözlemlenmiştir.

Bu araştırmanın verileri, yerli katılımcıların geleneksel dayanışma ağlarına ve özellikle aile desteğine başvurmak zorunda kaldıkları ve aile temelli ağların yoksullukla başa çıkma stratejilerinin önemli bir parçası olmaya devam ettiği yönündedir. Bu ağlar, ihtiyaç duyulan fakat haneleri yoksulluktan çıkaracak derecede hanelerin koşullarını iyileştirmeyen bir mekanizmayı oluşturur. Bu ağlara, genellikle kriz anlarında ve en çaresiz durumlarda başvurulmaktadır. Yerli katılımcılarla yapılan görüşmeler, anı hastalık, kaza ve acil nakit ihtiyacı durumlarında en sıklıkla başvuru destek mekanizmasının akraba ve aile ağları olduğunu ortaya koymuştur.

Bazı haneler ise yalnızca kriz anlarında değil, günlük ihtiyaçlarını karşılayabilmek için bile aile desteğine ihtiyaç duymaktadır. İşsizlik ya da yeterli ücretin kazanılamaması hallerinde, aile desteği sürekli bir hal alabilmektedir. Oğlunun kendi evini geçindiremediğini ve sürekli olarak oğlunun ailesine destek vermek zorunda olduğunu anlatan katılımcı, bu durumu şu şekilde ifade etmiştir. "Aha ben kendimkini söylüyüm, ben olmasam acından ölürler. Yüz kağıtla bir hafta, bak bunun bezi var, sütü var, kahvaltısı var ekmeği, ne yapacan? Bir yerden de hiç gelirimiz yok" (Yerli, erkek, 58 yaş, Katılımcı 14).

Yerli katılımcılar için günlük ihtiyaçların karşılanması dışında aile ve akrabalık ilişkilerinin en çok etki ettiği konu yaşanan konutun bir aile üyesine ya da akrabaya ait olmasıdır. Özellikle anne/baba, kayınvalide/kayınbabaya ait olan konutta oturuluyor olması en büyük harcama kalemi olan barınma ihtiyacının karşılanması anlamına gelir. Aileye ait konutta konutlarda ücretsiz oturuyor olma durumu, az rastlansa da yine de mevcuttur. Yerli katılımcılardan bir kişi (Katılımcı 10) yaşadığı konutun bir aile üyesine ait olması nedeniyle kira ödememekteydi. Bu katılımcı, ücretsiz şekilde bir aile üyesinin konutunda oturması nedeniyle yoksulluğun hafiflediğini ifade etmiştir. Fakat bu konutun ücretsiz olarak sağlanıyor olmasının geçici bir destek olduğu anlaşılmıştır.

Aile ve akraba ağlarına başvurma zorunluluğuna rağmen geniş ailenin ve diğer akrabaların yoksullukla başa çıkmak için yeterli desteği vermediği durumları da yerliler arasında görmek mümkündür. Aile ve akraba üyelerinden yardım göremediğini belirten katılımcı, bu durumu şu şekilde ifade etmiştir: “Hiç kimse bana yardım etmiyor. Hiç kimse. Ben kendi kahrımı ben kendim düşünüyorum. Çocuklarımla bulduğumuz gün yiyoruz, bulamadığımız gün aç yatıyoruz hesabın, öyle” (Yerli, Kadın, 55 yaş, Katılımcı 2).

Bunların yanında, diğer aile ve akrabaların da ancak kendi geçimlerini sağlayabilmesi ve başkalarına sürekli yardım edebilecek maddi imkanlarının olmaması, yerliler arasında dayanışma ve yardımlaşmayı zora sokan bir başka unsur olarak belirginleşmiştir. Bu durum, aile/akraba üyelerinin destek vermek istediklerini fakat kendilerinin de yeterli maddi güce sahip olmaması halini anlatmaktadır. “*Onlarda da yok*”, bu gibi durumları anlatmakta oldukça sık kullanılan bir ifadedir. Akrabaların da kendileri gibi dezavantajlı olduğu hallerde dayanışma ilişkileri, küçük miktarda borç ilişkileri ve çocuk bakımı gibi gündelik karşılıklara dayanmaktaydı. Bu eylemlerin önemi azımsanmamakla birlikte dönüştürücü etkilerinin çok sınırlı olduğu belirtilmelidir.

Göçmen katılımcılarla yapılan görüşmeler, göçmenlerin de yerli yoksullar gibi dayanışma mekanizmalarına ihtiyaç duyduklarını ve bu ağları kullanarak koşullarını iyileştirmeye çalıştıklarını göstermektedir. Fakat yerli ve göçmen hanelerin aile ve akraba dayanışması konusunda farklılaştıkları bir unsur karşımıza çıkmaktadır: Göçmenlerin aile ve akraba üyelerinin zorunlu göç nedeniyle kendileriyle benzer koşullarda olmaları *karşılıklılık* ilişkilerinin daha iyi işlemesine zemin hazırlamaktadır. Yerlilerin iç göç süreçlerinin görece daha uzun bir süre önce gerçekleşmiş olması, yerliler arasında bazı ailelerin kente tutunmayı başarmasına ve koşullarını iyileştirmesine, bazı hanelerin ise daha dezavantajlı konumda kalmasına neden olmuştur. Yerli hanelerin iç göç sürecinde başlayan dezavantajlarının nesiller arasında aktarılması ve yerleşmesi, akraba haneler arasında önemli maddi farklılıkların oluşmasına neden olabilmektedir. Göçmen katılımcıların ise kentte yaşayan akrabaları ile maddi farklılıklarının daha az olduğu anlaşılmaktadır, akraba hanelerin koşullarının benzer şekilde kötü olması bir yandan birbirlerine muhtaç olma durumu yaratırken diğer yandan birbirlerine yardım etme kapasitelerini sınırlandırmaktadır.

Ayrıca, zorunlu göç sürecinin maddi refah kaybına yol açmasının yanında, dışarıya karşı güveni de zedelediği, göçmenlerle yapılan görüşmelerde görülmüştür. İç çatışma ve göç süreci nedeniyle dışarıya karşı güvenin zayıflamasının, göçmenler arasında akrabalık bağlarının önemini arttırdığı görülmektedir.

Göçmenler, şehre ilk geldiklerinde ev bulmadan, parça başı iş ağlarına dahil olmaya kadar dayanışma ağlarına ihtiyaç duymaktadır. Göçmen katılımcılar da yerliler gibi anı masrafların ortaya çıktığı durumlarda ve günlük hayatta, akraba dayanışmasına başvurmakta idi. Kendileri gibi Gaziantep’te yaşayan ve birbirlerine yakın yerlerde ikamet eden aile/akraba üyelerinin yanı sıra, Türkiye’de başka kentlerde ve başka ülkelerde olan aile

üyelerinin ve akrabaların da birbirlerine maddi destek sağlayabildiği görülmüştür. Sağlanan bu maddi destek, küçük miktarlardan başlayarak bir iş yeri kurabilmeye yetecek miktarlara kadar ulaşabilmektedir. Saha araştırması sırasında borç alıp verme¹⁴ ilişkisinin 5 TL'den başlayıp 25 bin TL'ye kadar vardığı örneklerle karşılaşılmıştır. Bu yardımları gerektiren durumlar, doğum ve anı sağlık masrafları ya da bir iş kurmak için gereken sermayenin toplanmaya çalışılması olabilmektedir. Aile ve akrabalarından gelen bu yardımların bir çeşit borçlanma ilişkisi olduğunu göçmenlerin deneyimlerinden anlaşılmaktadır.

Aile/akraba yardımı her ne kadar en sık başvurulmuş dayanışma ilişkisi olsa da yerli ailelerde görüldüğü gibi göçmen haneler arasında da sorunlar oluştuğu tespit edilmiştir. Bu yardımlar, aile ve akraba üyelerinin birbirlerine duydukları sevgi bağının ötesinde ekonomik bir ilişkidir. Aile ve akraba üyeleri arasında oluşan sorunların varlığı özellikle kadın göçmen katılımcılar tarafından ifade edilmiştir. Örnek olarak Katılımcı 31 şunları ifade etmiştir:

Çocuğuma süt istedik, şu hazır olanlardan, onlarda (bir akrabalarından bahsediyor) bir sürü var biliyoruz, bir yerden yardım olarak alıyorlar. O kadar çoklar ki. İstedim. Verdi. Ama 1 tane. O kadar çok ama bir tane verdi. Biliyorum, satıyorlar (Göçmen, Kadın, 45 yaş, Katılımcı 31).

Hem göçmen hem de yerli katılımcıların aile ve akraba dayanışmasından en yoğun olarak bahsettikleri durumlar, 'havuz sistemi' olarak ifade edebileceğimiz yola başvurdukları örneklerde karşılaşılmıştır. Havuz sistemi, aile/akraba üyelerinin sıkı bir dayanışma ilişkisi kurdukları, aynı konutta yaşadıkları ve kazandıkları nakit parayı bir yerde toplayarak hanenin ortak giderlerini toplanan bu nakitten karşıladıkları durumunu ifade etmektedir. Bu durum, genellikle aile üyelerinin ve bazı durumlarda akrabaların arasında gerçekleşen bir ilişki olduğu için aile/akraba dayanışmasının bir uzantısıdır.

Hane havuzu oluşturma

Havuz sisteminin bir geçim stratejisi olarak kullanılmasının iki temel unsuru bulunmaktadır, bunlar; aynı konutta yaşanması ve kaynakların bir elde toplanarak yönetilmesidir. Bu iki unsur, hanelerin maddi kaynaklarını daha verimli kullanmasını ve hanenin masraflarının azalmasını sağlamaktadır. Yerli ve göçmen ailelerde hane havuzu sisteminin unsurlarının farklılaştığı görülmüştür. Bu farklılığı anlatabilmek için öncelikle aynı konutta yaşamının yerlilik ve göçmenlik statüsüne göre nasıl farklılaştığına değinmek gerekir.

Hane havuzu oluşturmanın malî olarak en verimli halinin, birkaç çekirdek ailenin aynı konutta yaşadığı ve tüm gelirlerin birleştirilerek evin masraflarının birlikte karşılandığı durum olduğu saha araştırmasında görülmüştür. Göçmen katılımcılar, genellikle evli erkeklerin erkek kardeşleri ve erkeklerin anne-babası çevresinde aynı konutta birleşmenin, maddi zorluğun belirginleştiği zamanlarda bir seçenek olarak değerlendirildiğini aktardılar. Görüşülen birçok Suriyeli katılımcı, şehirdeki yüksek konut fiyatları ile baş edebilmek için tek bir konutu odalar şeklinde paylaştıkları zamanlar olduğunu söylerken iki katılımcı (Katılımcı 23, Katılımcı 25) görüşmenin gerçekleştiği sırada yakın akrabalarının çekirdek aileleri ile aynı konutta yaşamaktaydı. Göçmenler arasında sıklıkla görülen bu durumun, geniş aile şeklinde, ailedeki yaşlılar ile birlikte yaşanmasından farklı olduğuna dikkat çekilmelidir. Aynı hanede farklı ailelerle birlikte yaşayan katılımcılar, özellikle kira masrafının azaltılması için konutun her bir odasını çekirdek aileler arasında paylaşmaktaydı fakat göçmen katılımcılar, zor durumda kalan

¹⁴ Gaziantep'te yaşayan Suriyelilerin borçlanma durumunun %52,4'e vardığı ve ilk olarak borç istenebilecek kaynak olarak %54 oranında akrabalarını gördükleri görülmüştür. Bu oranı %36,4 ile Suriyeli tanıdıklar izlemektedir (Gültekin, Giritlioğlu, Karadaş, vd., 2018, s. 37).

başka ailelerin akrabaları dışındakilerle de aynı evde kaldıklarına tanık olduklarını aktardı.

Birden fazla ailenin, aynı çatı altında konutun farklı odalarında yaşamaları, göçmenler tarafından zorunda kalındığında başvurulan bir seçenektir. Bu şekilde oluşturulan hanelerde, çalışan her yetişkinin ve çocuğun küçük miktarlarda olsa da sağladığı gelir bir araya getirildiğinde, haneye giren para önemli miktarlara ulaşabilmektedir. Zaman zaman göçmen hanelere giren nakit paranın, yerli hanelere giren miktar ile kıyaslandığında daha fazla olmasının önemli bir nedeni, bahsedilen bu havuz sistemidir. Evin içerisinde birkaç kişinin birden çalışması ve kaynakların ortak bir havuzda toplanması sayesinde hanelerin yoksullukla baş edebilme kapasitesi gelişmektedir. Bunun yanında haneye alınabilen parça başı iş hacmi de hanede yaşayan kişi sayısının fazlalaşmasıyla artar.

Yerli katılımcıların, aynı hanede başka ailelerle kalma koşulları ise göçmenlere kıyasla çok daha sıkıdır. Yerli katılımcılar için ancak anne/baba, kayınvalide/kayınpeder ve çiftin evlenmemiş kardeşleri ile aynı konutta yaşamının kabul edilebilir olduğu görülmüştür. Yerli katılımcılar arasında kadının ya da erkeğin evli kardeşleri ile birlikte aynı hanede yaşamak da uygun görülmemektedir. Bu sınırlar, hane havuzu sisteminin, yerli hanelerde, göçmenler kadar sık kullanılmadığına işaret etmektedir.

Yerli hanelerde ekonomik sebeplerle akrabalarla birlikte yaşamının zorunlu olarak kabul edilebileceği durumların başında, işsiz kalınması ve bu nedenle barınmaya bir bütçe ayıramaması gelmektedir. Yerli hanelerde anne/baba, kayınvalide-kayınpeder ile aynı konutta yaşanması ve emekli maaşı, ücret, haftalık, ücretsiz ev içi emeğin bir araya getirilerek geçinilmeye çalışmasına rastlanmıştır. “Kendimizi toparlayana kadar” olarak ifade edilen bir süre anne/baba, kayınvalide/kayınpeder ile birlikte aynı konutta yaşandığı, bazı yerli katılımcılar tarafından ifade edilmiştir (Katılımcı 7 ve Katılımcı 17). Bunun dışında, yerli katılımcılar arasında, kardeşlerin veya diğer akrabaların çekirdek aileleri ile aynı konutta yaşayarak ortak havuz oluşturmaya rastlanmamıştır.

Yerli katılımcılar, özellikle küçük çocuk sahibi çiftlerin, anne/babalarının veya kayınvalide/kayınperlerinin evinde, onlarla birlikte yaşayarak kira giderinden kurtulmasının önemli olduğu belirtti. Ayrıca katılımcılar, küçük çocuk nedeniyle oluşan bez, mama gibi artan masraflarla zorlanan aile bütçesini dengelenmek için ailelerle aynı konutta yaşayarak, kiradan tasarruf etmenin önemine işaret ettiler. Daha genç çiftler için anne-baba, kayınvalide/kayınpederin evinde onlarla birlikte yaşamak, çocukların bakımında daha yaşlı olanlardan yardım almayı da mümkün kılmaktadır. Anne/kayınvalide ile aynı konutta yaşandığında, çocukların daha kolay şekilde bakılıyor olmasının, evdeki genç kadınların gündelik temizlik gibi işlere gitmesini kolaylaştırarak hane gelirinin artmasını sağladığına dair örneklerle karşılaşılmıştır. Bir kadın katılımcı (Katılımcı 7) o sırada eşinin ailesinin yanında yaşamaktaydı ve bir diğer katılımcının (Katılımcı 14) oğlunun ailesi onların hanesine taşınmıştı. Birlikte yaşanmasının, bu hanelerdeki genç kadınların zaman zaman temizlik işlerine gidebilmelerini sağladığı belirtilmiştir.

Yerli hanelerde, çekirdek aile içerisinde kaynakların toplanması da bir çeşit havuz sistemi olarak değerlendirilebilir. Bu durumda, kayıt dışı ekonomide düşük ücretlere çalışan hane üyeleri, ücretlerini bir araya getirerek geçimlerini sağlamaktadırlar. Aynı hanede yaşayan çekirdek aile üyelerinin, kaynakları bir araya getirmesi ile daha büyük masrafları karşılayabildikleri görülmüştür. Hanede gelir getirenlerin sayısının az ve kazanılan ücretin düşük olması ise bu tür bir havuz sisteminin iyi işleyememesine neden olmaktadır.

Büyük kızın bize faydası yok. O evlendi gitti, şimdi bir çocuğu var. Zaten kız hep kendi çalıştı, çeyizini falan kendi yaptı. İki kız da çalışıyorlardı. Öyle yaptılar kızın çeyizini, yoksa benim hiç imkânım yok, çeyiz filan veremezdim o kıza. Ayda 500'er getiriyorlardı, 1 milyar bizim evimize para giriyordu. Biz

onun çeyizini o para ile aldık. Hem geçimimizi sağlıyorduk hem kızın çeyiz taksitlerini ödüyorduk. O kızı gelin ettik. Yoksa benim tutunacak bir dalım, bir kolum yok (Yerli, Kadın, 65 yaş, Katılımcı 12).

Aile ve akraba ağlarının ve desteğinin yanı sıra, kent yoksullarının kır ile sürdürdükleri ilişkiler de geçim stratejilerinin bir parçasıdır. Bir sonraki başlıkta, yerli yoksulların kır ile süren ilişkilerinin, onların geçim stratejilerini nasıl şekillendirdiği ve göçmen yoksulların kır ile kopan bağlarının geçim stratejilerine etkileri ele alınmıştır.

Kır ile Bağları Sürdürme

Yerli ve göçmen yoksulların aynı geçim stratejilerini kullandıkları örneklerle karşılaştığı gibi birtakım stratejiler ise ağırlıklı olarak yerli ya da göçmenler arasında ortaya çıkmaktadır. Bu araştırmada kır ile bağların sürdürülmesi yalnızca yerli yoksulların kullandıkları bir geçim stratejisi olarak karşımıza çıkmıştır (Bkz. Tablo 1). Zorunlu göç deneyimi, göçmen yoksulların kır ile bağlarını koparmış görünmektedir. Bu nedenle, göçmen katılımcılar arasında kır ile ilişkilerin kullanıldığı geçim stratejilerine rastlanmamıştır.

Gaziantep'te görüşülen yerli katılımcıların, köyleri ile iletişimlerini halâ bazı akrabaları ve hemşehrileri vasıtası ile devam ettirdikleri görülmüştür. Yerli katılımcılar için köy, halâ ziyaret edilebilen, zaman zaman erzak gelen ve hatta bazı mevsimlerde tarım işlerinde yardım edilen bir yerdir. Gönüllü iç göç süreci ile Gaziantep'e göçmüş olan yerli katılımcıların, kırdan artlarında bıraktıkları toprakla ve kişilerle bağlarının tamamen kopmadığı görülmüştür. Bu bağ sayesinde kırdan peynir, pekmez, bulgur gibi ürünler geldiğini ifade eden katılımcılar bulunmaktadır. Bu ürünler gıda ihtiyacına bir miktar cevap vermektedir. Kır ile bağların olumlu etkisine başka bir örnek, köyden ücretsiz olarak gelen bazı ürünlerin kentte satılabilmesi olarak karşımıza çıkmıştır. Haneler, kırdan gelen ürünleri kendileri tüketmeden doğrudan satabilmektedir. İki kadın katılımcı, köyden gelen pekmez ve peyniri tüketmeyip sattıklarını belirtmiştir. Bu ürünlerin tüketilmeden satılması, hane içi tüketimin azaltılması stratejisinin de bir parçasıdır.

Yerli kadın katılımcılar arasında, dolmalık biber ile patlıcan kurutmak, yufka ekmek ve Antep salçası yapıp satmanın bir nakit yaratma yolu olarak kullanılmakta olduğu görülmüştür. Bu üretim için gereken dolmalık, yufkalık ve salçalık malzemeler, köy ile bağlar sayesinde biraz daha ucuza alınabilmektedir. Bu yolla hane içinde üretilen ürünlerin maliyetinin düşürebildiği de ifade edilmiştir.

Yerli yoksulların kır ile ilişkilerini devam ettirdiği örneklerle karşılaşılmamasına rağmen, bu bağların bir dereceye kadar sürdürülebilindiğini eklemek gerekir. Göçülen yerin uzaklığı ve orada kalan akrabalar ile iletişimin sürdürülüp sürdürülememesinin etkileri, haneden haneye değişmektedir. Kırdan tanıdıklarının kalmadığını ve akrabalarının neredeyse hepsinin kendileri gibi kentte yaşadığını belirten yerli katılımcıların ifadeleri, bu kapsamda önemlidir. Kırdan kalan akrabaların ve tanıdıkların maddi imkanlarının azlığının da kırdan kalanların, kente göçen akrabalarına verdiği desteği sınırladığı belirtilmiştir. Bu nedenlerle, kent yoksullarının kır ile bağının dönüştürücü etkilerinin kısıtlı olduğu söylenebilir.

Göçmen katılımcıların ise tümünün olmasa da bir kısmının Suriye'de buldukları sürede kır ile bağlantılarını sürdürdükleri anlaşılmaktadır. Fakat zorunlu göçün mevcut bağlar ve destek ağları üzerindeki tahrip edici etkileri nedeniyle, göçmen katılımcıların kır ile bağlarının koptuğu görülmüştür. Zorunlu göç olgusunda kitlesel bir yer değiştirme yaşanmıştır. Zorunlu göç nedeniyle göçmen katılımcıların kırdaki tanıdık ve akrabalarının neredeyse tümünün kırsalı boşaltmış olması ve farklı yerlere dağılması söz konusudur. Bunların yanında, göçmen katılımcılar, iç çatışma nedeniyle kırdaki üretimin çok azaldığını ve kalan akrabaları olsa bile kendilerine destek veremeyeceklerini ifade etmişlerdir. Göçmen katılımcıların,

Gaziantep'te akrabaları ve aynı bölgeden geldikleri tanıdıklarıyla daha sıkı destek mekanizmaları kurarak bu eksiği telafi etmeye çalıştıkları görülmüştür.

Bu bağlamda, kır ile bağların sürdürülmesi yerli katılımcıların başvurabildikleri bir stratejiyken bu unsur, göçmen katılımcılar arasında bir geçim stratejisi olarak tespit edilememiştir. Yerli katılımcılar arasında ön plana çıkmazken göçmenlerin işaret ettikleri strateji ise Türkiye içerisinde yer değiştirilmesidir. Göçmen katılımcıların, Türkiye içerisinde yer değiştirme süreçlerine katılmaya daha fazla eğilimli oldukları dikkat çekmektedir. Bu anlamda, bir geçim stratejisi olarak Türkiye içerisinde göç etmek, göçmen katılımcılara özgü bir unsur olarak tespit edilmiştir.

Bir Geçim Stratejisi Olarak Göç Etme

Göçmen katılımcılar arasında iş ve daha iyi yaşam fırsatı arayışı ile Türkiye içerisinde başka bir şehre göçmek, bir hane stratejisi olarak karşımıza çıkmıştır. Yerli katılımcıların kendilerinin ya da ailelerinin, bir süre önce kırdan kente göç ile Gaziantep şehir merkezine yerleştikleri ifade edilmiştir (Bkz. Tablo 1). Bu durum, bu kişilerin göçü, bir geçim stratejisi olarak bir ya da birkaç kuşak önce uyguladıklarını göstermektedir. Bu anlamda, yerli katılımcılar, bir geçim stratejisi olarak kırdan kente göç hareketliliğine katılmış, fakat bu hareketlilik ile maddi koşullarını iyileştirememiş hanelere mensuptur.

Göçmen katılımcıların çoğunluğu, bulunulan şehrin kayıt dışı piyasasına eklenmenin mümkün olmadığı ya da başka bir kentte daha fazla kazanma ihtimalinin görüldüğü durumlarda bir başka yere göç etmenin haneleri için bir seçenek olduğunu ifade etmiştir. Türkiye içerisinde Kilis'te başlayan yaşamlarının, Gaziantep'e uzandığı görülen katılımcılar (Katılımcı 28, Katılımcı 35, Katılımcı 40), aileleriyle birlikte Kilis'te bir süre kaldıktan sonra, bu şehirde iş imkanlarının az olması nedeniyle, iş açısından daha cazip görünen Gaziantep'e ailece göçme kararı aldıklarını aktarmıştır. Göçmen erkek katılımcılar, Gaziantep'te olma nedenlerini, bu ildeki iş fırsatlarının Kilis ve Hatay gibi kentlere kıyasla daha çok olması ve Gaziantep'in Suriye sınırına yakın olması olarak ifade ederken kadın katılımcı 28 ise hangi ilde yaşanacağı kararının aile büyükleri ve erkekler tarafından alındığını belirtmekteydi.

Bunun yanında, tüm göçmen katılımcıların Türkiye'deki büyük şehirlere göç etmiş tanıdıkları bulunmaktadır. Katılımcıların aile üyelerinin, akrabalarının ve tanıdıklarının Suriye sınırındaki şehirlerden sonra taşındıkları yer olarak İstanbul, İzmir ve Bursa öne çıkmaktadır. Göçmen katılımcılara, Gaziantep'teki maddi sorunlarına rağmen neden onların da sayılan bu büyük şehirlere gitmediği sorulduğunda, verdikleri cevaplar arasında bir başka şehre göçmenin maliyeti ve göç ederken ortaya çıkacak sorunlarla baş etmenin zorluğu öne çıkmaktadır. Katılımcıların hanelerinin kırılma durumu, Gaziantep'ten başka bir şehre doğru devam edecek yolculuğun maliyetini ve kentte kurulmuş olan ağların kaybını, kolaylıkla göze alamamalarına neden olmaktadır. Gaziantep'te oluşmuş olan sosyal ağlarını kaybetmek (komşuluk ilişkileri gibi) ve gidilecek bir diğer şehirde bunları ikame edecek yeni ilişkilerin kurulup kurulamayacağı endişesi, göçmen katılımcılar tarafından ifade edilmiştir. Fakat uzun süren işsizliğin, Gaziantep'ten ayrılmak için bir neden olarak görüldüğü ortaya çıkmaktadır.

Göçmen katılımcıların en çok bahsettikleri hareketlilik ihtimalinin Türkiye içerisinde farklı kentlere ve Avrupa'ya gitmek değil, Suriye'ye geri dönüş olduğu belirtilmelidir. Saha araştırması sırasında göçmenlerin açıkça görünen bazı ihtiyaçlarını karşılamak yerine tüketimden kısarak birikim yapmaya çalışmasının önemli bir nedeni, bir gün Suriye'ye geri dönüş ihtimalleri olursa ellerinde bir miktar birikim ile dönme isteğidir. Göçmen katılımcıların tümü Suriye'deki hayatlarına özlem duymakta ve geri dönmeyi arzulamaktadır. Fakat bunun gerçekçi bir seçenek olup olmadığı konusunda, fikir ayrılıkları olduğu görülmüştür. Bu fikir

ayrılıklarının aynı hane içerisinde bile görülebileceği konusundaki bir örnek Katılımcı 36'nın ailesidir. Her ne kadar Suriye'deki hayatına özlem duysa da geri dönebileceklerine inanmayan bu katılımcı, karısının ise her yıl yaz ayında Suriye'ye döneceklerine dair planlar yaptığını ve hayal kırıklığı yaşadığını anlatmaktaydı.

Geri dönüş ihtimalinin yanında, göçmenlerin biriktirmeye yönelmelerinin bir diğer nedeni bir başka yere daha göçmek zorunda kalıp kalmayacaklarını bilmemeleridir. Suriye'den ayrılışlarının beklenmedik şekilde ortaya çıkması, şu anda buldukları yerden de bir şekilde ayrılmak zorunda kalabilecekleri endişesini doğurmuş görünmektedir. Bu kaygının kaynağı yani hangi koşulun kendilerini tekrar yer değiştirmeye zorlayabileceği konusunda ortak bir cevabı yoktur. Fakat bu konudaki kaygının temelini Türkiye'deki yasal statülerinin belirsizliği olduğu anlaşılmaktadır.

Kısacası, göçmen katılımcılar, durumlarının belirsizliği nedeniyle tam bir yerleşiklik hissine sahip olamamaktadır. Göçmen katılımcılar arasında tekrar bir yer değiştirme sırasında gerekli olan nakit ihtiyacını nasıl karşılayacakları konusunda endişenin yaygın olduğu görülmüştür. Bu endişe nedeniyle, oldukça kısıtlı harcamalar yaparak az bir miktar da olsa biriktirmek gerektiğini ifade etmektedirler. Hissettikleri bu gereklilik nedeniyle özellikle kadınların altın alma yoluyla küçük birikimler yapmaya çalıştıkları görülmüştür. Bu birikimler, miktarları oldukça mütevazı olsa da güven hissine ihtiyaç duyan bu kişiler için oldukça önemli görünmektedir. Birikimin altın cinsinden yapılması ise altının hiçbir zaman değer kaybetmeyeceği ve gidilen her yerde bir şekilde nakde dönüştürülebileceğinin düşünüldüğü olmalıdır. Altının her yerde değerli olması üzerine yapılan vurgu, bu kişilerin her yere gidebilecek kadar geleceklerini belirsiz gördüklerini de ortaya koymaktadır.

Bir Geçim Stratejisi Olarak Sosyal Yardım Arama Faaliyeti

Katılımcılar, yardım sağlayıcıların ve aşevlerinin dağıttığı erzak, yemek, ekmek yardımının ve nadiren verilen nakit desteğin, hanelerinin hayatta kalmaları için önemli kaynaklar olduğunu anlatmaktaydı. Bu anlamda yoksullar için bir başka geçim stratejisi "yardıma yazılma" olanaklarının aranmasıdır.

Kent yoksullarının, koşullarını iyileştirebilmek için farklı yardım kanallarına başvurdukları ve bu başvurular sırasında zaman zaman aldıkları bazı destekleri bildirmedikleri görülebilmektedir. Bazı durumlarda, alınan yardımların gizlenmesi, bir diğer yardıma başvurup hayatta kalabilmek için gerekli olan kaynakların hanede toplanabilmesinin bir gerekliliğidir. Yerli katılımcılar, aldıkları yardımları bildirmemelerinin oldukça güç olduğunu belirtmiştir. Eğer 'kaymakamlık yardımı', 'belediye yardımı', 'yaşlılık aylığı', 'engelli bakım parası' gibi bir destek kendilerine veriliyorsa ya da hanede sigortalı bir çalışan veya emekli bir kişi varsa, bu durumdan derneklerin, vakıfların ve diğer resmî kurumların Türkiye Cumhuriyeti kimlik numaraları aracılığı ile haberdar olduklarından bahsedildi.

Göçmen katılımcıların tümü, yardım aramanın, zorunlu göç ile birlikte hayatlarına giren yeni bir unsur olduğunu belirtmiştir. Göçmen katılımcılar, Suriye'de sosyal yardıma ihtiyaç duymadıklarını ve maddi koşullarından memnun oldukları bir hayat yaşadıklarını anlatmaktaydı. Bu nedenle bu kişiler için yardıma nasıl ulaşılabileceğinin "keşfedilmesi" zamana yayılan bir süreç olarak tasvir edildi. Bu sürecin uzunluğunun, göçmenin Türkçe bilip bilmemesi, ilişki ağlarının gücü ve yaygınlığı ile farklılaştığı görülmüştür. İlk gelen göçmenlerin öncelikle nereden ve nasıl yardım alacaklarını bilmedikleri, bir süre bocaladıkları ve daha sonra, öncelikle kurumsal kanallarla dağıtılan yardımlara erişim için gereken prosedürleri zamanla öğrendikleri anlaşılmıştır. Daha önce Türkiye'ye göçen akrabaların ve aile bireylerinin olduğu durumlarda ise sosyal yardıma ulaşmada gereken bilgi, bir önceki dönemde gelenler tarafından sağlanmakta ve bu durum, yeni gelen göçmen haneler için yardım

bulma sürecini kolaylaştırmaktadır. Şehrin farklı köşelerinde özellikle uluslararası yardım derneklerinin varlığıyla ve yerel yardım sağlayıcıların ekmek ve erzak dağıtmak gibi sosyal yardım faaliyetlerine girişmesiyle, göçmen yoksullar için şehir, yardım olanaklarının takip edildiği ve yeni fırsatlardan haberdar olmak için çaba harcanması gereken de bir mekândır.

Kamusal alan kullanımlarının Suriye’de iken kısıtlı olduğunu ve yalnız başlarına dışarıya çıkmalarının bile sorun olabildiğini anlatan göçmen kadın katılımcılar, bugün yardımlara “yazılmanın” ve onlara erişmenin temel aktörleri haline gelmiş durumda olmalarını kendileri de yadırgamaktaydı. Bir katılımcı kendileri için yeni olan ve alışmaya çalıştıkları bu durumu esprili bir dille şu şekilde açıklamıştır: “Suriyeli kadınlar neden zayıf kalıyor biliyor musun? Tüm gün yardım peşinde koşturuyoruz da ondan (gülüyor)” (Göçmen, Kadın, 30 yaş, Katılımcı 25).

Yoksul göçmen hanelerdeki erkeklerin ise daha önce alışıktı olmadıkları bu duruma değişen tepkileri olduğu gözlemlenmiştir. Birden çok aile şeklinde yaşanan hanelerde, haneden bir değil birkaç kadının birlikte ‘yardıma yazılmaya’ gitmesi, bir erkek çocuğun kadınlara eşlik etmesi gibi değişen stratejilerle, bu duruma çözüm bulunulmaya çalışılmaktadır. Fakat buna rağmen göçmen erkeklerin, hanenin kadınlarını yardım almaya göndermeye dirençlerini bir göçmen erkeğin gözünden şöyle dinliyoruz:

Bir yerden kart (yardım) vereceklerse bile bir hafta git gel, bilmem ne. Onun için çoğu vazgeçiyor bu işten. Çalışan adamın zaman yok zaten. Ben eşimi göndermem mesela, alışveriş için kart için gidip gelsin istemem. Ben kendim bir defa gittim, baktım çok kalabalık. Sordum ne olmuş yani, neden o kadar kalabalık, çoğu bilmiyor (gülmeler). Biz de sıraya girdik yani (gülüyor) (Göçmen, Erkek, 40 yaş, Katılımcı 36).

Sosyal yardıma ulaşma konusunda göçmenlerin kendi aralarında kurdukları ağların önemi, saha araştırmasında görülmüştür. Özellikle uluslararası finansmana sahip derneklerin sağladıkları yardımlar ve bunların yanında sundukları fırsatlardan (eğitimler, dil kursları ya da çocuklar ve kadınlar için etkinlikler gibi) yararlanma konusunda göçmenlerin sıkı ağlar kurduğu durumlar göze çarpmıştır. Göçmenlere yönelik faaliyetlerin ve yardımların bilgisi, bu ağlar sayesinde diğer tanıklara da ulaşmaktadır. Fakat göçmen yoksulların sosyal sermayelerinin düşük olması durumunda, bu fırsatlardan haberdar olamadıkları da görülmüştür. Bu nedenle, yoksulların gündelik ilişkilerinin de hayatta kalmak için yararlanılan ve destek ağları oluşturmada önemli bir unsur olduğu anlaşılmıştır. Özellikle dernek ve organizasyonların kış aylarında artan soba, kıyafet, ayakkabı, bot, mont gibi mevsimsel ihtiyaçları karşılamaya çalışan dağıtımları sırasında ilk önce orada bulunup isim yazdırmak gerekmektedir. Bu nedenle komşudan, akrabadan ve tanıklardan bu fırsatların nerede olduğunu duymak önemli değişiklikler yaratır.

Hem yerli hem göçmen katılımcılar için özellikle yerel yardım sağlayıcılarla geliştirilen kişisel ilişkilerin önemi saha araştırmasında dikkat çekmiştir. Hatta aşevi/vakıf/derneğe fiziksel olarak yakın olmanın, bu yerlere yakın konutlarda yaşamının bile bir avantaj yaratabildiği görülmektedir. Evlerini bu nedenle bu tür vakıf ve derneklerin yakınında seçen göçmenlerle karşılaşılımıştır¹⁵. Bu durum, bu derneklerin özellikle göçmenlerin kente tutunmalarında ne kadar çok fayda sağladığını göstermektedir.

¹⁵ Örnek olarak Katılımcı 26, eşinin kendisini terk etmesiyle çocukları ile finansal durumunun kötüleştiğini fakat bu süreçte yerel bir yardım derneğinin kendisine sağladığı destekle biraz olsun toparlanabildiğini aktarmıştır. Katılımcı 26’nın aktardıklarından, katılımcının derneğe yakın bir yerde ev tutmasıyla bu derneğin ona “sahip çıkan” bir pozisyona geldiği anlaşılmaktaydı. Evinin yakın olması sayesinde derneğe sık sık gelip gitmeye

Göçmen katılımcıların sosyal yardım süreçlerine dair anlattıkları, göçmenlerin yararlandıkları birtakım yardım ve desteklerin sistemli olmasına karşın bazılarının sistemsizliğini ortaya koymaktadır. Göçmenlerin en memnun oldukları sistem, ‘Kızılay parası’ ya da ‘Kızılay kartı’ olarak ifade ettikleri Yabancılara Yönelik Sosyal Uyum Yardım Programı’dır. Bu programdan diğer aldıkları yardımlara kıyasla daha fazla memnun olmalarının nedeni, bu desteğin kurallarının görece açık olması ve yardımın nakit olarak verilmesidir. Bu desteğin nakit olarak verilmesi nedeniyle göçmen hanelerin geçimlerini bu yardım üzerine kurdukları, birçok örnekte görülmüştür. Alınan bu yardımın hanedeki birçok eksiği kapattığını, işsizlik gibi durumlarda tek nakit kaynağı olduğunu ve hanelerinin ayakta durmasını temelde bu yardımın sağladığını anlatan katılımcı, bu yardımın önemini şu şekilde açıkladı: “Bizde bir söz var. ‘Küçük bir taş koca çömleği yerinde tutar’. ‘Kızılay parası’ bizim için öyledir” (Göçmen, Erkek, 35 yaş, Katılımcı 37).

Diğer yandan daha sistemsiz olarak dağıtılan ve kısa dönemler için ya da tek seferlik yapılan aynî yardımlara ‘yazılma’ göçmenler açısından da birçok sorun yaratmaktadır.

İşimi bırakıyorum. Çocuğumu bırakıyorum. Gördün, bir çocuğum küçük. Onu diğer çocuğa bırakıp gidiyorum. Yardıma yazılmaya koşuyorum. Eğer geç gidersem gittiğimde kalmadı diyecekler. Devlet aslında bunu istese düzenleyemez mi? (Göçmen, Kadın, 45 yaş, Katılımcı 31).

Beni işe alırken bir abi vardı. Baktım cüzdanı açarken beş altı tane yardım kartı gördüm, Kızılay, PTT, Uluslararası falan. Adam sormuş sen bu kartları nerden aldın diye. ‘Ben başvurduğum bana da çıkmış’ dedi. Hiçbir zaman kadere karşı çıkamayız, sistemli olsaydı alabilirdik. Ben gider başvururdum ama bu iş ben baktım sistemli bir iş değil, kısmetle alakalı. Kısmetim varsa zaten ben başvurmadan da çıkar. Millet birbirini öldürüyordu kart için (Göçmen, Erkek, 22 yaş, Katılımcı 33).

Hanenin olabildiğince çok yardıma ulaşmasını sağlama gayretlerinin yanında, alınan bazı aynî yardımların satılarak veya alınarak haneye giren nakitin arttırılmaya çalışıldığı da tespit edilmiştir. İleriki bölümde, saha araştırmasında ortaya çıkan, aynî yardımların alınma-satılma dinamikleri incelenmiştir.

Aynî yardımın alınıp-satılması

Gaziantep’te katılımcıların aktardığı nakit yaratma stratejileri arasında aynî olarak gelen yardımların bir kısmının alınıp-satılması bulunmaktadır, hanedeki masrafları azaltma stratejisinin bir parçası, aynî olarak aldıkları yardımı satan kişilerden bu ürünlerin piyasadan daha düşük fiyatlara alınmasıdır. Aynî yardımın alınıp satılmasına yol açan unsurlardan en önemlisi, yoksul hanelerin nakit ihtiyaçlarını karşılayamıyor olmalarıdır.

Kentte alınıp-satılan aynî yardımlar olarak dikkat çeken ürünlerin zeytin, peynir, makarna ve baklagil gibi gıdalar, kömür, sabun, deterjan ve kıyafet gibi ürünler olduğu katılımcılar tarafından ifade edilmiştir. Sıklıkla karşılaşılan bir diğer yol, yardım olarak alınan ekmeklerin kurutulup satılmasıdır. Ayrıca mevsimlik ihtiyaçlara yönelik olarak yardım sağlayıcıların dağıttığı soba gibi eşyaların da satılarak nakde çevrildiğinden bahsedilmiştir. Yardım olarak dağıtılan bu eşyaların ve gıdaların satılmasının, söz konusu eşyaların var olanları ile idare edilmesiyle ya da bu tür yardımların daha fazla alınarak ihtiyaç fazlasının satılmasıyla mümkün olduğu belirtilmiştir. Örnek olarak, o sırada evde kullanılmakta olan bir sobanın olması halinde bile, yardım olarak dağıtılan bir sobanın alınması ve bu sobanın satılması söz

başladığını ve zamanla kendisine daha da güvendiklerini anlatan bu katılımcı, ihtiyaç duyması halinde derneğin desteğini hızla alabildiğini ve derneğe yakın oturmaının önemli olduğunu anlatmıştır.

konusu olabilmektedir. Kentte en sıklıkla karşılaşılan yardım satma davranışının ekmek kurutup satmak olduğu ve bunu gıda paketi ve kömür satışının izlediği gözlemlenmiştir.

Katılımcılar, alabildiği kadar aynî yardım alma ve daha sonrasında bu ürün ve gıdaları piyasa fiyatının altında satmanın kentte sıklıkla rastlanan bir davranış olduğunu iddia etmekteydi. Her ne kadar göçmen katılımcılar, ailelerinin tüm nakit ihtiyacının karşılanması çok zor olduğunu ifade etse de nakit ihtiyacını kapatmak için aynî yardımı satma pratiklerine şiddetle karşı çıkmaktaydı. Fakat aynî yardım satmanın, kentte genellikle yoksul göçmenlerle ilişkilendirildiği, göçmenlerin kendi ifadelerinde yer almıştır. Kentte aynî yardım satmanın göçmenler arasında daha yaygın olduğunun belirtilmesinin önemli bir nedeni, göçmen hanelerin nakit ihtiyaçlarını karşılayamamaları fakat bir yandan da kendilerine aynî yardımın ulaşıyor olmasıdır.

Öte yandan, nakit ihtiyacının karşılanması için piyasa fiyatının altına satılan erzak ya da kömürlerin taliplerinin çoğunlukla yerli yoksullar olduğu hem yerli hem de göçmen katılımcılar tarafından ifade edilmiştir. Yerlilerin bir yandan bu duruma öfkelenirken diğer yandan kendi geçim stratejilerinin önemli bir parçası olan en ucuzu bulma davranışının bir uzantısı olarak bu ürünlere talip oldukları anlaşılmaktaydı.

Gıda yardımı alıyorlar ama gıda yardımı fazla olursa ne yapıyorlar. Götürüp satıyorlar. O da para ediyor herhalde, götürüyorlar. Mesela bir pirincin kilosu pahalı. Elli milyonsa diyor ki (yerliye) 20 milyona sat. Alıyorsun yani. 20 milyonsa bıraktıklarında biz alıyoruz yani. Yazık çünkü (Yerli, Kadın, 43 yaş, Katılımcı 3).

Halk yardım ediyor. Belediyeden de geliyor. Ramazan'da belediyeden geliyor. Ama fazla, heder olacak. Seneye tekrar verecekler. 8 torba makarna gelmiş. ... abla bir tanesini sana vereyim yer misin dedi. Dedim ver. Mesela bir tanesi 2 tanesini götürdü, gitti yukarıya sattı. Her torba 10 kilo. (Yerli, Kadın, 55 yaş, Katılımcı 2).

Valla Antep kış oldu. Daha nasıl olsun hani. Kömür bak, kömür gelir, Türklere satarlar, bulgur geliyor, Türklere satarlar. Simit¹⁶ gelir, ben geldim iki torba makarna aldım. Ben kendim (Yerli, Kadın, 66 yaş, Katılımcı 11).

Kısacası, aynî yardımların alınıp satılmasının, Gaziantep'te göçmenler ve yerliler arasında tartışmalı bir konu olduğu fakat yine de bu alma-verme pratiğinin kent yoksulları arasında gerçekleştiği anlaşılmıştır.

¹⁶ İnce bulgur

Bu bulgular sonucunda ortaya çıkan tablo ise aşağıdaki görselde özetlenmiştir.

Resim 1: Gaziantep'te yerli ve göçmen kent yoksullarının geliştirdikleri hane geçim stratejileri

Sonuç

Kent yoksullarının benzer şekilde geliştirdikleri stratejileri belirlemek mümkün olsa da haneler, kendi koşullarına ve topluluk özelliklerine özgü stratejilere başvurur. Bu çalışmada, Gaziantep'te Suriyeli göçmenlerin ve yerli kent yoksullarının bazı ortak stratejilere başvurdukları, öte yandan Suriyeli katılımcıların zorunlu göç deneyimleri, kültürel değerleri ve aile yapılarının özellikleri ile oluşan koşulları sonucunda farklı stratejileri de kullandıkları tespit edilmiştir. Bu bulgular, Gaziantep'teki kent yoksullarının homojen bir grup olmadığı, farklı kırılganlıklara ve stratejilere sahip olduklarına işaret etmektedir. Yerlilik ve göçmenlik; hukuki statü, resmi ve gönüllü kuruluşlardan alınan yardımlar ve emek piyasasında ulaşılabilen işler gibi hususları doğrudan şekillendirmekle birlikte, aile ve akrabalar arasındaki ilişkilerin ve kültürel unsurların farklılığından dolayı başvuru hane geçim stratejilerinin niteliğini ve yoğunluğunu da etkilemektedir.

Gaziantep'te yapılan bu araştırmada hane geçim stratejilerinin yerlilik ve göçmenlik unsurlardan nasıl etkilendiğine bakıldığında şu farklılıklar dikkati çekmektedir: Kadın emegine başvurmanın şekli ve yoğunluğu göçmen hanelerde yerli hanelere kıyasla farklılaşmaktadır. Bu farklılığın temel unsuru, göçmen hanelerde kadınların hane dışında çalışmasına karşı olan tutumdur. Bu tutuma rağmen karşılaşılan ekonomik zorluklar nedeniyle göçmen kadınların, tarım işçiliğinden ve en önemlisi parça başı işlerden gelir elde ettikleri ve bu geliri hane havuzuna aktardıkları görülmüştür. Saha çalışmasında hane geçim stratejileri konusunda farklılığı ile dikkat çeken bir başka unsur çocuk emeğinin yerli ve göçmen hanelerdeki kullanım yoğunluğudur; çocuk emeğinin kullanımına göçmen hanelerde daha fazla rastlanmıştır. Bunların yanında literatürde destek ağı oluşturmanın önemli bir unsuru olarak belirtilen kır ile bağları sürdürmenin, göçmen katılımcılar için zorunlu göçün yarattığı koşullar nedeniyle mümkün olmadığı, fakat yerli katılımcıların hanelerinde bu stratejiye hala sınırlı da olsa başvurulabildiği görülmüştür. Akraba

ve aile yardımına başvurmanın en yoğun biçimleri ise göçmen katılımcılar tarafından aktarılmıştır. Sosyal yardıma ulaşma ve aynı yardımın alınıp satılması pratiklerine dair yerli ve göçmen katılımcıların aktardıklarında da farklılıklar tespit edilmiştir. Son olarak göç edilerek fırsatların başka bir şehirde aranması şeklinde ortaya çıkan geçim stratejisine, yerli katılımcılar arasında rastlanmamıştır.

Gaziantep'te hem yerli hem de göçmen katılımcılarla yapılan görüşmeler sonucunda tespit edilen hane geçim stratejileri, hanelerin günlük idare etme döngülerini sürdürmelerini ve istisnai durumlarda acil ihtiyaçlar için kullanılmak üzere küçük miktarlarda birikimler yapmayı sağlasa da uzun dönemde hanelerin koşullarını dönüştürebilecek çözümler olarak görülebilecek nitelikte değildir. Yoksul hanelerin en sıklıkla başvurduğu hane geçim stratejisi olan kayıt dışı çalışma formları, dönüştürücü iyileştirmeler yapmayı mümkün kılacak ücret ve güvence koşullarını sağlamaktan uzaktır, aksine bir kırılma unsuru yaratmaktadır. Kadınların emek piyasasına katılma koşulları da sömürü düzeyi yüksek, düzensiz ve düşük ücretli işler olmaları nedeniyle kadınların kırılma noktalarını arttırmaktadır. Özellikle çocuk emeğine başvurulması, çocukların gelecek fırsatlarını etkilediği için yoksulluk döngüsünden çıkamamakla sonuçlanma ihtimalini beraberinde getirmektedir. Bu sebeplerden ötürü, her ne kadar yoksul haneleri ve bu hanelerdeki kişileri aktif özneler olarak ele alma eğilimimiz bulunsa da tespit ettiğimiz hane geçim stratejileri, dönüştürücü sosyal politikaların alternatifi olacak güçte değildir

Kaynakça

- Açıkalm, N. (2004). *A Sociological study of working urban poor in İstanbul and Gaziantep*. Yayınlanmamış doktora tezi. Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Ankara.
- Açıkalm, N. (2008). Yoksulluk ve genç kuşakların toplumsal hareketlilik olanakları: İstanbul ve Gaziantep örnekleri. *Çalışma ve Toplum, Ekonomi ve Hukuk Dergisi*, 2(17), 131-154.
- Adaman, F. ve Keyder, Ç. (2006). *Türkiye'de büyük kentlerin gecekondulu ve çöküntü mahallelerinde yaşanan yoksulluk ve sosyal dışlanma* (Avrupa Komisyonu Çalışma, Sosyal İşler ve Fırsat Eşitliği Dairesi Raporu). Erişim tarihi: 26.09.2018, http://ec.europa.eu/employment_social/social_inclusion/docs/2006/study_turkey_tr.pdf
- Akalin, G. ve Kesikoğlu, F. (2007). Türkiye'de kayıtdışı ekonomi ve büyüme ilişkisi. *Zonguldak Karaelmas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(5), 71-87.
- Amis, P. (1995). Making sense of urban poverty. *Environment and Urbanization*, 7(1), 145-158.
- Ayata, A. (1991). Gecekondularda kimlik sorunu, dayanışma örüntüleri ve hemşehrilik. *Toplum ve Bilim*, 51/52, 89-101.
- Bora, A. (2011). Kadınlar ve hane: "Olmayanın nesini idare edeceksin?". N. Erdoğan (Ed.), *Yoksulluk halleri: Türkiye'de kent yoksulluğunun toplumsal görünüşleri* (ss. 97-132). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Boratav, K. (1991). *1980'li yıllarda Türkiye'de sosyal sınıflar ve bölüşüm*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Chambers, R. (2006). Special issue on "Vulnerability: How the poor cope" Editorial introduction. *IDS Bulletin*, 37(4), 33-40.
- Crisp, J., Morris, T., ve Refstie, H. (2012). Displacement in urban areas: New challenges, new partnerships. *Disasters*, 36, 23-42.
- Çetintaş, H. ve Vergil, H. (2003). Türkiye'de kayıtdışı ekonominin tahmini. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 4(1), 15-30.
- Çınar, E. M. (1994). Unskilled urban migrant women and disguised employment: Home-Working women in İstanbul. *World Development*, 22(3), 369-380.
- Darling, J. (2017). Forced migration and the city: Irregularity, informality, and the politics of presence. *Progress in Human Geography*, 41(2), 178-198.

- De Haan, A. ve Yaqub, S. (2008). Migration and poverty: Linkages, knowledge gaps and policy implications. K. Hujo and N. Piper (Ed.), *South-South Migration: Implications for Social Policy and Development* (ss. 190-219). London: Palgrave Macmillan.
- Dedeoğlu, S. (2000). Toplumsal cinsiyet rolleri açısından Türkiye’de aile ve kadın emeği. *Toplum ve Bilim*, 86, 139-170.
- Del Carpio, X. V. ve Wagner, M. (2015). *The Impact of Syrians refugees on the Turkish labor market* (Policy Research Working Paper No. 7402). Washington D.C.: World Bank Group.
- Ekinci, Y. (2015). “Misafirlik dediğin  gün olur”: Suriyeli sığınmacılar ve sosyal dışlanma. *Birikim Dergisi*, 311, 48-54.
- Erdoğan, M. M. (2015). *Türkiye’deki Suriyeliler: Toplumsal kabul ve uyum*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Ersoy, M. (2006). Dört ilde karşılaştırmalı yoksulluk değerlendirmesi. E. Tuncer ve H. Yurtseven (Ed.), *Yoksulluk (Yoksulluk Sempozyumu)* (ss. 13-30). Ankara: Sosyal Demokrasi Derneği Yayınları.
- Ertaş, N. (2000). Kentsel geçim stratejilerinde kadının rolü. M. Ersoy ve T. şengül (Ed.), *Kentsel yoksulluk ve geçinme stratejileri: Ankara rneği* (ss. 112- 160). Ankara: ODTÜ Yayıncılık.
- Gonzalez de la Rocha, M. (1994). *The Resources of ooverty: Women and survival in a Mexican City*. Oxford and Cambridge, MA: Blackwell.
- Gonzalez de la Rocha, M. (2001). From the resources of poverty to the poverty of resources? The Erosion of a survival model. *Latin American Perspectives*, 28(4), 72-100.
- Gonzalez de la Rocha, M. (2007). The Construction of the myth of survival. *Development and Change*, 38(1), 45-66.
- Graebner, M. E., Martin, J. A., ve Roundy, P. T. (2012). Qualitative data: Cooking without a recipe. *Strategic Organization*, 10(3), 276-284.
- Gültekin, N. M., Giritğlu, ., Karadaş, Y., Soyudoğan, M., Kuzu, L. ř., Glhan, S. T., Doğanoğlu, M., Utanır, A., Aslan, ., ve ncetahtacı, N. (2018). *Gaziantep’teki Suriyeliler: Uyum, beklentiler, zorluklar*. Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Yayınları.
- Gün, S. (2017). *ocuk: Işçi, yoksul, göçmen; iktisadi ve politik bir analiz*. İstanbul: Notabene.
- Güneş, F. (2009). Kentsel yoksulluk/dışlanma (m), g ve istihdam: Eskişehir’de belediyeden yardım alan haneler. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 9(18), 449-471.
- Güneş, F. (2010). Yoksullukla başa çıkma stratejileri, “kaynakların yoksulluğu” ve kadın emeği. *Folklor/Edebiyat*, 64, 33-64.
- ncetahtacı, N. (2020). Gaziantep’teki Suriyeli ailelerin baş etme stratejileri. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(2), 499- 525.
- Kahraman, F. ve Sallan Gül, S. (2015). Türkiye’de ocuk yoksulluğu: Gaziantep zerine bir araştırma. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(1), 339-366.
- Kalaycıoğlu, S. ve Rittersberger-Tılıç, H. (2000). Intergenerational solidarity networks of instrumental and cultural transfers within migrant families in Turkey. *Ageing and Society*, 20(5), 523-542.
- Kalaycıoğlu, S. ve Rittersberger-Tılıç, H. (2002). Yapısal uyum programlarıyla ortaya çıkan yoksullukla başetme stratejileri. A. Alpay Dikmen (Ed.), *Kentleşme, G ve Yoksulluk* (ss. 197-246). Ankara: İmaj Yayıncılık.
- Kalaycıoğlu, S. (2006). Yoksullukla başetme stratejileri ve yoksulluğa etkisi. E. Tuncer ve H. Yurtseven (Ed.), *Yoksulluk (Yoksulluk Sempozyumu)* (ss. 81-96). Ankara: Sosyal Demokrasi Derneği Yayınları.
- Kalaycıoğlu, S. ve Rittersberger-Tılıç, H. (2012). Enformel sektörde yapılanan bir iş biçimi olan ev işçiliğinde değişen dinamikler. *Mesleki Sağlık ve Güvenlik Dergisi*

- (MSG), 12(44), 10-15.
- Kasarda, J. D. ve Crenshaw, E. M. (1991). Third world urbanization: Dimensions, theories, and determinants. *Annual Review of Sociology*, 17(1), 467-501.
- Kıray, M. (1972). Gecekondu: Az gelişmiş ülkelerde hızla topraktan kopma ve kentle bütünleşememe. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 27(03). 90-104.
- Körükmez, L. (2008). Kent yoksulluğu ile mücadelede kadınların geliştirdikleri stratejiler ve toplumsal cinsiyet rolleri. N. Oktik (Ed.), *Türkiye’de Yoksulluk Çalışmaları* (ss. 207-244). İzmir: Yakın Kitapevi.
- Latapi, A. E., ve Gonzalez de la Rocha, M. (1995). Crisis, restructuring and urban poverty in Mexico. *Environment and Urbanization*, 7(1), 57- 76.
- Lordoğlu, K. ve Aslan, M. (2016). En fazla Suriyeli göçmen alan beş kentin emek piyasalarında değişimi: 2011-2014. *Çalışma ve Toplum*, 49(2), 789-808.
- Martin, S., Schoenholtz, A. I., ve Fisher, D. (2005). The Impact of asylum on receiving countries. G. J. Borgas and J. Crisp (Ed.), *Poverty, international migration and asylum* (ss. 99-120). New York: Palgrave Macmillan.
- Meder, M. ve Şahin, H. (2012). The Socioeconomic effects of the 2008 crisis on different social classes in Turkey. U. Schuerkens (Ed.), *Socioeconomic outcomes of the global financial crisis: Theoretical discussion and empirical case studies* (ss. 113-133). New York, London: Routledge.
- Merriam, S. B. (2002). Introduction to qualitative research. S. B. Merriam (Ed.), *Qualitative research in practice: Examples for discussion and analysis* (ss. 3-17). San Francisco, CA: Wiley, John & Sons, Inc.
- Özbekmezci, Ş. ve Sahil, S. (2004). Mevsimlik tarım işçilerinin sosyal, ekonomik ve barınma sorunlarının analizi. *Gazi Üniversitesi Mühendislik-Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 19(3), 261-274.
- Roberts, B. (1994). Informal economy and family strategies. *International Journal of Urban and Regional Research*, 18(1), 6-23.
- Şahin, H. (2018). Yoksulluğun gündelik hayat üzerinden analiz edilmesinde anahtar bir kavram: Hayatta kalma stratejileri üzerine yapısal bir çalışma. *Yönetim ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 25(1), 133-153.
- Şen, M. (2011). Kökene dayalı dayanışma- yardımlaşma: “Zor iş”. N. Erdoğan (Ed.), *Yoksulluk halleri: Türkiye’de kent yoksulluğunun toplumsal görünümüleri* (ss. 249-292). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Şenses, F. (2014). *Küreselleşmenin öteki yüzü: Yoksulluk*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Şentürk, M. (2008). *Yoksulların yaşam stratejileri: Küçük Mustafa Paşa ve Balat örnekleri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Anabilim Dalı, İstanbul.
- Tekeli, İ. (2014). *Kent, Kentli Hakları, Kentleşme ve Kentsel Dönüşüm Yazıları*. İstanbul: Tarih Vakfı.
- Tor, H. (2010). Türkiye’de çocuk işçiliğinin boyutları. *Zeitschrift für die Welt der Türken/Journal of World of Turks*, 2(2), 25-42.
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). (2016). *İllerde yaşam endeksi gösterge değerleri, 2015*. Erişim tarihi: 02.01.2021, <https://tuikweb.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=24561>
- Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK). (2020). *Eşdeğer hanehalkı kullanılabilir fert gelirine göre bölgesel yoksul sayıları ve yoksulluk oranları, 2018, 2019*. Erişim tarihi: 02.01.2021, <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Gelir-ve-Yasam-Kosullari-Arastirmasi-Bolgesel-Sonuclari-2019-33821>
- Uçar, C. (2020). Gaziantep parça başı emek piyasasının Suriyeli kadınları: Emek, zorunlu göç ve şiddet. K. Biehl ve D. Danış (Ed.), *Toplumsal cinsiyet perspektifinden*

-
- Türkiye’de göç araştırmaları* (ss. 38-55). İstanbul: Sabancı Üniversitesi Toplumsal Cinsiyet ve Kadın Çalışmaları Mükemmeliyet Merkezi (SU Gender) ve Göç Araştırmaları Derneği (GAR).
- Yıldırak, N., Gülçubuk, B., Gün S., Olhan E., ve Kılıç M. (2003). *Türkiye’de gezici ve geçici kadın tarım işçilerinin çalışma ve yaşam koşulları ve sorunları*. Ankara: Tarım-İş Sendikası Yayınları.
- Yüksel, A. S. (2011). Bir şehir efsanesi, göç ve değişen Antep. M. N. Gültekin (Ed.), *Ta ezelden taşındır Antep* (ss. 371-392). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Wilson, K. ve Krystalli, R. (2017). *The Financial journeys of refugees: Evidence from Greece, Jordan and Turkey.*, Boston: Tufts University, The Henry J. Leir Institute for Human Security at The Fletcher School of Law and Diplomacy.
- World Bank. (1990). *The 1980’s: Shocks, responses, and the poor* (The Development Report, Chapter 7). Washington, D.C.: World Bank.
-

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Evlilik: Modernleşme Sürecinde Kuşaklararasıda Yaşanan Değişim¹

Marriage: Change Through Generations In The Modernization Process

Elif BAŞ^{a*}

^a Öğr. Gör. Dr., Manisa Celâl Bayar Üniversitesi, Kırkağaç Meslek Yüksekokulu, Sosyal Hizmet ve Danışmanlık Bölümü, Manisa / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0001-7294-5108

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 8 Kasım 2020

Kabul tarihi: 25 Mart 2021

Anahtar Kelimeler:

Evlilik,
Kuşak,
Bireyselleşme,
Modernleşme,
Değişim

ÖZ

Bu çalışmada, iki farklı kuşaktan kadın ve erkek katılımcıların aile ve evliliği nasıl anlamlandırdıkları, evlilik hakkındaki düşünceleri ve evliliğe dair deneyimlerinin modernleşmeyle birlikte nasıl dönüştüğü ortaya koymaya çalışılmaktadır. Bu amaca yönelik olarak modernleşmenin bir göstergesi olan bireyselleşmeyi anlamaya ve açıklamaya çalışan kuramlar yoluyla konuya yaklaşılmıştır. Araştırmanın bir diğer amacı evli katılımcıların ailenin ve evliliğin kuruluşuna yönelik edindikleri deneyimlerinin ve gündelik hayat pratiklerinin kendileri tarafından nasıl algılandığını anlamaya çalışarak, buna ilişkin betimsel bir resim sunmaktır. Modernleşme boyunca dönüşümleri ele alan bu çalışmanın kuramsal çerçevesi, Bauman'ın, Giddens'in, Simmel'in, Beck ve Beck-Gernsheim'in modern dönemi içeren "bireyselleşme" yaklaşımını kapsayan düşünceleri ile Van de Kaa'nın İkinci Demografik Geçiş Kuramıyla desteklenmiştir. Nitel araştırma yöntemlerine başvurulmuş saha çalışması yapılmıştır. Araştırma düşük doğurganlığın gözlemlendiği kentlerden biri olan İzmir ilinde yaşayanlarla gerçekleştirilmiş; 1. kuşaktan 12 kadın ve 12 erkek olmak üzere toplam 24 katılımcı ve 2. kuşaktan 13'ü kadın ve 10'u erkek olmak üzere toplam 23 katılımcı araştırmaya dahil edilmiştir. Genel toplamda 47 evli katılımcıyla yürütülen çalışmada derinlemesine görüşme tekniği uygulanmıştır. Kategorik hale getirilen verilerin analizinde ve yorumlanmasında içerik analizi tekniği kullanılmıştır. Çalışmanın bulguları doğrultusunda evliliğin kuruluş aşamasında 2. kuşak katılımcıların ailelerinden daha bağımsız ve bireysel kararlar alabildikleri sonucuna ulaşılmıştır. Sonuç olarak araştırma, 1. Kuşaktan 2. Kuşağa geçerken, ilk evlenme yaşının yükseldiği, doğurganlık hızının düştüğü, doğumların ertelendiğine dair bulguların gerek bireyselleşme gerekse İkinci Demografik Geçiş Kuramı'nın iddiaları ile örtüşüğünü açıkça ortaya koymaktadır.

ARTICLE INFO

Article History:

Received November 8, 2020

Accepted March 25, 2021

Keywords:

Marriage,
Generation,
Individualization,
Modernization,
Change

ABSTRACT

The main objective of this research is trying to understand and explain the intergenerational transformation of marriage in the process of modernization. This transformation has been grounded on the conceptual and theoretical framework and explained with the data obtained from the participants' interviews. The opinions of the participants in two different generations on the meaning of family and marriage, their thoughts about marriage and their experiences of marriage were evaluated in the context of the relationship between individualization, which is an indication of modernization, and family and marriage. At the same time, the theory dealt with the second demographic transition theory of Van de Kaa has been supported and the conceptual-theoretical framework of the research has been grounded in this way. Field work has been carried out using qualitative research methods. Within the scope of the field research, in-depth interviews have been carried out in Izmir with 47 married participants who are composed of 12 females and 12 males, in total 24 participants from the first generation; 13 females and 10 males, in total 23 participants from the second generation. In the interpretation of the data, content analysis technique has been used. As a result, it was found that the second generation participants were able to make individual and independent decisions at the stage of marriage. It is compatible with the approaches suggested by the theory of individualization that marriage is decided based on love. At the same time, it includes the signs that the transformation of the second demographic transition theory on the population dynamics is experienced in the second generation of participants, the first marriage age is high, the fertility rates decrease, the postponement of the births.

¹ Bu çalışma 8 Mart 2019 tarihinde Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde savunulan "Modernleşme Sürecinde Evliliğin Kuşaklararası Dönüşümü: İzmir Örneği" başlıklı doktora tezinden türetilmiştir.

EXTENDED ABSTRACT

The subject of this research is to understand and explain the thoughts and attitudes of women and men from two generations on marriage and family based on the practices in the marriage process. The aim of the study was to question the effect of modernization on the ideas, attitudes, experiences of marriage and the meaning of marriage among married women and men. Both modern and experienced as a combination of two different values of married couples impact on the traditional lifestyle of the system in Turkey is also seen in intergenerational. Within the scope and purpose of the study, married couples from two different generations were interviewed in order to reveal the transformation related to marriage and family. The meaning of marriage, the decision-making process of marriage and the categories determined according to the views on gender roles based division of labour were analysed in connection with the theoretical and conceptual framework of the research.

The study was designed with the dimension of family and marriages of Beck and Beck-Gernsheim, Giddens, Bauman and Simmel's "individualization" specific approach which is unique to the modern era. At the same time, the Second Demographic Transition Theory of Van de Kaa (1987) has been included in the study and the subject has been discussed in detail. According to this theory, the total fertility rate began to fall below the population's replacement level of 2,1 and the reasons for the low fertility level were tried to be grounded with cultural dimensions and explained by referring to individuals' family building behaviours. In addition, traditional marriages have been replaced by the free will individuals and the age of first marriage has gradually increased. In-depth interview technique was used in the study which was based on qualitative research method and phenomenological research design. In-depth interviews are divided into certain categories; the study is based on these categories.

It will not be possible to say that the individualization approach, which is considered in explaining the change on families and marriages is seen at every stage of the study. To explain the theory in the case of İzmir where the study was conducted, it was observed that the second generation participants were able to make individual decisions independent of the families during the establishment phase of the marriage. At the same time, the decision of marriage based on love and love is in line with what the theory of individualization suggests. In the second generation participants, it was seen that the age of first marriage increased, fertility rates decreased and the postponement of births. This includes other signs that the Second Demographic Transition Theory has indicated the transformation of the population dynamics. It can be said that the second generation is able to make more autonomous decisions in line with the individual preferences in the basic categories such as meaning, gender roles and child raising behaviours. This situation seen more clearly especially in the participants with high educational level and socio-economic status. Participants adopting traditional values with low educational and socio-economic status can only be said to have experienced breaks. In this context, the most prominent part of individualization in families and marriages was the participants who adopted modern values and had high educational and socio-economic status. Individualization is only seen in the founding stage of marriage for the second generation participants who maintain traditional values. It can be said that they have more prone attitude to maintain the norms and values similar to the first generation after marriage. At the same time, these participants do not show a positive attitude towards women's work and they also point out that there should be a distribution of roles within the household for domestic work. Even if participants say that there is no distribution of roles in domestic work, the fact that they do these work under the guidance of their spouses requires the consideration of gender equality once again. Thus, although the family and marriage institution carries some values and norms from the past, it is transformed. Expectations about marriage are transforming and falling in love for marriage is seen as a condition. The family has ceased to be the decision-making authority during the establishment of marriages; has become a consenting position. However, it is difficult to say that individualisation experienced in all aspects of life in Turkey, compared to Western European countries. Therefore, it is seen that the tendency to individualize in a particular context has gained momentum in a certain segment; in general, it is concluded that there is a dual structure in which traditional patterns and individual preferences gain importance.

Giriş

Evlilik, bilinen tüm insan topluluklarında var olan evrensel kurumlardan biridir. Ancak, evliliğin evrensel olarak kabul edilen tek bir tanımı yoktur, çünkü aile sürekli olarak evrim geçirir ve ailenin kısmen de olsa birçok özelliği gruplara ve kültürlere göre değişir. Bu açıdan her evlilik bir resim ya da bir kar tanesi gibi eşsiz olarak görülebilir (Blankenhorn, 2009, s.11). Evlilik ve aile kurumunun taşıdığı farklı ve benzer anlamları ortaya koyabilmek için konuya ilişkin daha fazla araştırma yapılması gerekmektedir. Sosyoloji literatüründe evlilik ve aile kurumuna ilişkin çok sayıda çalışma olması ve bu alanda çalışmaların devam ediyor olması bunun bir göstergesi olarak kabul edilebilir. Evliliğin kuşaklararası uğradığı anlam değişimini ortaya koymaya çalışan bu araştırma, evliliklerin tekil bir anlamı olmadığı kabulünden hareketle, modernleşme sürecinde değişen ve dönüşen evlilik yapısını, araştırmaya dâhil olan katılımcıların kendi deneyimlerinden ve söylemlerine dayanarak ortaya koymayı ve tartışmayı amaçlamaktadır. Sosyal bilimlerin çeşitli alanlarında yer alan bu konuyla ilişkili sosyolojik araştırmaların yetersizliği literatürde önemli bir eksiklik olarak kabul edilmiştir. Bu anlamda, bireyselleşme yaklaşımından hareket edilerek evliliğin kuşaklararası dönüşümünün ortaya konulması yoluyla bu eksiklik giderilmeye çalışacaktır. Ayrıca, bu çalışmada dönüşümlerin modernleşmenin temel kavramı olan “bireyselleşme” temelinde gerçekleştiği fikri üzerinden hareket edilmektedir. Bu fikri desteklemek adına “Türkiye’de evlilikler ve aile bireyselleşme ile nasıl bir görünüm almıştır?” sorusuna çeşitli parametrelere ilişkin istatistikler yoluyla yanıt aranmaya çalışılmıştır. Bu sorunun cevabı doğrultusunda Türkiye’de evlenme yaşının hem erkek hem de kadınlar için giderek arttığı gözlenmektedir. TÜİK verilerine göre 2001 yılında erkekler için ilk evlenme yaşı 26, kadınlar için ise 22,7 olmuştur. TÜİK 2017 verilerinde ise bu yaşlarda artış gözlenmiş ve erkekler için ilk evlenme yaşı 27,7 olurken, kadınlar için ise 24,6 seviyesine yükselmiştir. Aynı zamanda eğitim seviyesinin de yükselmesi evliliklerin ertelenmesinde etkili olan faktörler arasındadır. Türkiye Aile Yapısı Araştırması (2006) verilerinde araştırmaya katılanların %31’i evliliğe karar verme aşamasını “kendi seçimim, ailemin onayıyla” şeklinde cevaplarırken; 2011 yılında bu oran %41’e çıkmıştır. Beş yıllık süre içerisinde evliliğin kuruluşunda bu kararı kimin verdiğine ilişkin verilerde bir artış gözlenmiştir. Daha ayrıntılı olarak konuya eğildiğimizde Türkiye’de ilk evlenme yaşına ilişkin TÜİK verilerinde 2001’den itibaren Türkiye’nin genelinde ortalama ilk evlenme yaşının hem kadın hem de erkek için yükseldiği görülmektedir. Türkiye genelinde 2001 yılında erkekler için ilk evlenme yaşı 26 iken, bu oran kadınlar için 22,7’dir. Türkiye Aile Yapısı Araştırması (2011) verilerine göre ise ilk evliliklerin yarısından fazlası (%57) 18-24 yaş aralığında gerçekleşmiştir. Hem kadın (%60) hem de erkeklerin (%54) çoğu ilk evliliklerini 18-24 yaş aralığında yapmıştır. İlk evlenme yaşı düştükçe bireylerin eğitim, meslek ve gelir gibi kaynaklara sahip olma ve/veya ulaşma ihtimalleri düşmektedir. Ayrıca, bireylerin eğitim, gelir seviyesi yükseldikçe ilk evlenme yaşı artmaktadır (Beşpınar ve Beşpınar, 2017, s. 118).

Bunların yanında kadınların istihdama katılım oranları TÜİK (2017) verisine göre %29,3 olarak önceki yıllara kıyasla artmış, kadınların ekonomik özgürlüklerini kazanarak evliliği belli bir süre ertelemelerine neden olmuştur. Kadın istihdamının yıldan yıla artması bireysel ve toplumsal açıdan gelişimin sağlanmasında ve kalkınmanın gerçekleşmesinde önemli bir yere sahiptir. Böylece yaşanan bu sosyo-ekonomik ve demografik değişimler Koç’un (2014) da belirttiği gibi kaçınılmaz olarak aile yapısını da etkilemiştir. Aynı zamanda Beşpınar ve Beşpınar’a (2017) göre Türkiye’de geleneksel örüntülerin yanında bireysel tercih ve kararların önem kazandığı ikili bir yapı bulunmaktadır. Dolayısıyla Türkiye’de tarihsel süreç içerisinde aile bir takım değerleri sürdürmeye devam etmekte ancak bir dönüşüme de uğramaktadır. Eğitim düzeyi yükseldikçe, sosyo-ekonomik statü arttıkça bireyler kendi tercihleriyle evlenmektedirler. Aileye ilişkin beklentiler ve düşünceler dönüşmekte, evlenmek için aşk ve

sevgi gerekli olan koşullar arasında sıralanmaktadır.

Çalışmada sosyal bilimlerde yaygın olarak kullanılan nitel araştırma yöntemlerinden faydalanılmıştır. Nitel araştırmada araştırma konusu insan, grup vb. nesne değildir; araştırmanın konusu öznedir. Bu özne sosyal dünyanın inşa edilmesinde söz sahibi olmaktadır. Öznelerin ilişkilerinin ürünü olan sosyal dünyanın anlamı özneler tarafından ilave edilmektedir (Bal, 2016, s. 72). Benzer biçimde bu araştırmada, toplumsal olgular arasında sıralayabileceğimiz aile ve evliliğe dair bireylerin öznelliklerini açığa çıkarmak ve yorumlamaya çalışmak bağlamında nitel araştırma yöntemine başvurulmuştur. Anlama ve yorumlamayı esas alması nedeniyle nitel araştırma, içerden gözlemi, empati ile görüşmeyi ve yeniden inşa edilen bilginin araştırmacı tarafından yorumla zenginleştirilmesini öngörür. Bununla birlikte araştırma verilerinin yorumlanmasında içerik analizi tekniği kullanılmıştır. İçerik analiziyle veriler tanımlanmaya, verilerin içinde saklı olabilecek gerçekler ortaya çıkartılmaya çalışılmaktadır. (Yıldırım ve Şimşek, 2013, s. 259). Çalışmada başvuru içerik analizi ile ortaya çıkartılan kategoriler ve temalarla farklı iki kuşaktan katılımcıların temsil ettikleri evlilik yaşamının toplumsal düzlemde nasıl bir dönüşüme yol açtığı çözümlenmiştir. İçerik analizinden faydalanılarak bireylerin evlilik fenomenine dair inşa ettikleri yeni anlamlara niteliksel bir analiz yöntemiyle ışık tutulacaktır. Katılımcılar tarafından ifade edilen görüşler doğrultusunda aile ve evliliğe dair yaklaşımların içinde barındırdıkları anlamlar kullanılan araştırma yöntemiyle deşifre edilmeye çalışılmıştır. Aileye ve evliliğe ilişkin kavramların çalışma boyunca kullanılması, temaların belirlenmesinde etkili olmuştur.

Evliliğe yönelik düşünceler bireylerin içinde büyüdükleri sosyal ortama göre şekillenmektedir. Evliliğe ilişkin deneyimler de bireylerin içinde yaşadıkları kültürün norm ve değerleri bağlamında belirli bir anlam kazanmaktadır. Evlilik, içinde yaşanan kültürün ona atfettiği anlama göre bireyin zihninde şekillenmektedir. Fenomenolojik yaklaşımla, katılımcıların evlilikle ilgili deneyimlemeleri, bu deneyimleri nasıl yorumladıkları, bu deneyimlere ne gibi anlamlar yükledikleri modernleşmenin getirdiği toplumsal dönüşümün etkisi de göz önünde bulundurularak elde edilen veriler yorumlanmaya çalışılmıştır. Yaşanan hızlı değişimin devamında yeni paradigmlar, yeni kavramlar ve yaklaşımlar ortaya çıkmaya başlamıştır. 1980'lerden sonra dünya genelinde aile kurumunda ve evlilik anlayışında birtakım değişimler gözlemlenmeye başlamıştır. Ayrıca, ilk evlenme yaşının yükselmesi, evlilik oranlarında görülen azalma, boşanma oranlarının artması, doğurganlığın azalması gibi eğilimler, geleneksel aile yapısının çözülmeye başladığının bir göstergesi olarak karşımıza çıkmaya başlamıştır. Bunun yanında kadının işgücüne katılım oranlarının artması, ekonomik bağımsızlığın kazanılmasıyla aileye alternatif yeni yaşam biçimleri daha da görünür olmaya başlamıştır (Cherlin, 2004, s. 849; Irwin, 2000, s. 9; Scott, 2006, s. 3). Bu bağlamda araştırmanın temel sorunsalı, aile ve evlilikte meydana gelen dönüşümü yukarıda sıralanan sosyo-ekonomik ve demografik değişimler göz önünde bulundurularak iki farklı kuşaktan katılımcıların görüşleri doğrultusunda bireyselleşme kavramıyla anlamaya dayanmaktadır. Evlilik, ekonomik ilişkilerin kesişme noktası ve mahrem ilişkinin yaşandığı ortam olmaktan çıkıp bireyciliğin, romantik aşkın, kişisel arzu ve hazzın yükseldiği bir boyuta ulaşmıştır.

“Modernliğin sonuçları bağlamında ele alındığında ailenin, evliliğin alanı değişime uğramış mıdır, uğramış ise bu nasıl gerçekleşmiştir?” Çalışma, bu temel araştırma sorusuna yanıt arama isteği ile biçimlenmiştir. Bu çabaya girilirken bireyselleşme yaklaşımının aile ve evliliğe ilişkin görüşlerinden faydalanılmıştır. Çalışma bu yönüyle, bireyselleşme argümanının içeriğini oluşturan dinamikler ile katılımcıların evlilikle ilgili toplumsal, kültürel yaşamlarında tecrübe ettiği ilişkileri birlikte ele almaktadır. Sözü edilen bu değişimleri daha net açıklamak için ve araştırma bulgularını anlama açısından tamamlayıcı olacağı düşünülen evlilik biçimlerini açıklayarak/anlatarak konu ele alınmıştır. Bir sonraki bölümde, bu değişimin itici

gücü olan bireyselleşme kavramına ilişkin Simmel, Bauman, Beck ve Beck-Gernsheim'in görüşlerine yer verilerek evliliğin dönüşümüne ilişkin kuramsal bir zemin oluşturulacaktır. Son olarak da alan araştırmasından elde edilen bulgular çalışmanın amacı doğrultusunda analiz edilmiştir.

Evlilik Biçimleri

Alanyazında birden fazla evlilik biçimiyle karşılaşılmaktadır. Bunlar arasında, konunun amacıyla sınırlandırılmış olduğu üzere, “görücü usulü evlilikler”, “akraba evlilikleri”, “anlaşarak evlenme”, “aşk evlilikleri” gibi evlilik biçimlerine çalışmada yer verilmiştir. İnsanlarda eş seçimi, bireyin toplumdaki yerini, yaşantısını ve geleceğini etkileyen önemli ve karışık bir süreçtir. Eş seçme kararı ile birey artık bundan sonrakini hayatını kimle nasıl sürdüreceğine karar vermiş olmaktadır (Yıldırım, 2017, s. 1-2). İnsan neslinin devamı, evlilik olgusunun gerçekleşmesine ve aile çatısının kurulmasına bağlıdır. Aile çatısını oluşturan evlenme biçimleri toplumun; değer yargılarına, sosyal ve ekonomik yapısına, kırsal kesimlerdeki ve kentlerdeki yaşam biçimlerine göre farklılıklar göstermektedir (Sezen, 2005, s. 185).

Gelenekselliğin baskın olduğu yörelerde görülen evlenme biçimlerinin başında *görücü usulü ile evlenme* (arranged marriage) gelmektedir. Bu evlenme biçiminde evlenecek kadını seçme eylemi genç erkeğin annesi, babası veya yakınları tarafından başlatılmaktadır. "Evlenme işine, 'görücü' denilen ve erkeğin ailesi tarafından seçilen kadınların kız evini ziyareti ile başlanır. Erkeğin annesi, kız kardeşi, akrabalar ve komşu kadınlar bu grubun içerisinde yer alır. Eğer ki erkeğin ısrarla üzerinde durduğu bir aday yoksa evlenecek kadını beğenme yetkisi görücü ekibine bırakılır" (Sezen, 2005, s. 186). Geleneksel evlilik modeli; ağırlıklı olarak ailelerin düzenlediği, görücü usulüne dayanan ve ekonomik dayanışma, soyun adını sürdürme, aileler arasındaki anlaşma temelinde kurulan bir düzendir (Fişek, 2018, s. 28).

Türkiye Aile Yapısı Araştırması'nda (2011); Türkiye'deki evliliklerin %42,4'ü görücü usulüyle, kişinin kendi kararlarıyla yapıldığı görülürken, %41'inin ise kendi seçimi ve ailesinin rızasıyla yapılmış olduğu anlaşılmaktadır. Çalışmada görücü usulüyle ilgili seçeneklerin tamamı toplandığında evliliklerin yarısından fazlasının (%51,3) bu evlenme şekliyle yapıldığı, dolayısıyla görücü usulü yoluyla evlenmenin hala çok yaygın olduğu belirtilebilir.

Bir endogamik (içeriden) evlenme biçimi olan *akraba evlilikleri* (consanguine family), aile kurumunun en eski biçimleri arasında yer almaktadır. Endogamideki temel amaç, grup içi düzenin ve birliğin korunması, aileler arası bağın güçlendirilmesi ve mülkiyetin parçalanmamasıdır. Morgan'a (2015, s. 538) göre “bu aile biçimi, grup içindeki öz ya da sosyal kardeşler arasında yapılan evlenmelere dayanmaktadır”. Türkiye'de yapılan bir araştırmaya göre akraba evlilikleri en çok birinci dereceden kuzen olan amca çocukları arasında yapılmaktadır (Tunçbilek ve Ulusoy, 1987, s. 9). Sıklıkla rastlanılan evlilik türlerinden biri olan akraba evliliği, evlenecek kişinin eşini akrabaların seçmesi nedeniyle “tercihli evlilik” kategorisinde de görülür (Doğan, 2009). Türkiye'de 2006 yılında akraba evliliği yapanların oranı %22 iken, 2011 yılında ise %21 olmuştur. Kentsel alanlarda oranlar daha da azalmaktadır (%19) ancak geçerliliğini halen sürdürmektedir (Beşpınar, 2014, s. 133).

Bir başka evlilik biçimi ise anlaşarak evlenmedir. *Anlaşarak evlenme*, (companionate marriage) "kişisel karar ve bireyin kendi kararlarının sorumluluğunu üstlenmeyi içermesi bakımından demokratikleşme sürecinde önemli bir ilerlemedir ve zaman içinde hızla artmıştır" (İmamoğlu, 1995, s. 39). Tanışarak anlaşarak evlenme ailelerin etkisinin azaldığı, kentlerde yaşayanların ve eğitim seviyesi yüksek olanların tercih ettiği bir evlilik türüdür. Bu evliliklerde kadın ve erkek tanışıp belli bir dönem beraber zaman geçirdikten sonra evlenmeye karar vermektedir. Görücü usulü evliliklere kıyasla, anlaşmalı evliliklerde eşler arası dostluğun,

arkadaşlığın, birlikte bir şeyler yapmanın, paylaşmanın, güvenin daha fazla olduğu, eşlerin birbirini daha çok anladığı görülmüştür (İmamoğlu, 1993, s. 61). Bireysellik fikriyle özgürleştirici aşk söyleminin birbiriyle ilişkisi, 1920'lerde beyaz, orta sınıf Amerikan çiftleri arasında ailenin ekonomik, sosyal işlevlerini yitirmesi ve geleneksel evlilik kalıplarının dışına çıkmasıyla, bireyler duygusal rahatlık ve romantik aşk yaşamaya başlamışlardır. Böylece yeni bir evlilik biçimi ortaya çıkmış ve zamanla evliliklerin kuruluşunu sağlayan bir öge haline dönüşmüştür (Davis, 2008, s. 1140).

Ülkeler modernleşip sanayileştikçe ve değişken bir nüfusa sahip oldukça, ailelerin yetişkinliğe erişen çocukları üzerindeki denetimlerini azaltmaktadır. Bununla birlikte görücü usulü evliliklere kıyasla *aşk evliliklerinin* sayısında artış olmuştur (Fox, 1975, s. 181). 18. Yüzyıldan itibaren üst toplumsal tabaka geleneksel “devletin destekçisi” olması anlamını yitirmiş olup, evliliğin denetimini yapan toplumsal yapılara bağlı gerekçeler geçersiz sayılmıştır. Böylece toplumsal uzlaşmayla yapılan evliliklerden aşk evliliklerine geçiş sağlanmış, evlilikler bağımsız kılınmış ve aile sistemi içinde evliliklere daha büyük anlamlar yüklenmiştir (Luhmann, 199, s. 217). Yani “kadın ve erkeğin ait oldukları sınıf ve sahip oldukları ünvan, ailelerin müdahil olduğu eş seçiminde etkili olurken, 18. Yüzyıldan sonra evliliğe eklenen 'aşk' duygusu, evliliği toplumsal eşitsizlikleri ve farklılıkları aşan, bireysel bir karara dayanan, gelecek merkezli bir beraberlik mertebesine taşımıştır” (Nüfusçu ve Yılmaz, 2012, s. 26). Eş seçimi kendi meşruluğunu aşk ilişkilerinde temellendirmiş olup, böylece toplumsal denetimin dışına çıkılarak evlilik antlaşması özgürce yapılmış ve toplumsal yapıdaki değişiklikler güncellenmiştir.

Özetle, görücü usulü evliliklerde, geleneksel olarak ebeveynler evlenilecek kişiyi köken, etnik köken, kast, din, ekonomik durum ve diğer özelliklere göre seçerlerken (Tekçe, 2004) günümüzde eşler arasındaki kişilerarası uyum ya da aşk, ek bir kriter olarak ortaya çıkmaktadır. Bazıları için aşk, bir eş seçiminde, diğer değerlendirmelerden daha ağır basan en önemli kriterdir. Kentleşme, sanayileşme, Batılı değerlerin giderek daha fazla benimsenmesiyle, Batı tipi evliliklerin ve bireyci değerler ile çiftler arasında eşitliğin ve yakınlığın zaman içinde arttığı gözlenmiştir (Hortaçsu, 2007).

Kuramsal Çerçeve: Bireyselleşme ve Birliktelikler

Modernleşmeyle görülen bireysel davranışlar; başta aile olmak üzere, evlilik, kadın-erkek ilişkileri ekseninde irdelendiğinde bunlara dair yapılan açıklamaların modern öncesi dönemden farklı olduğu görülmektedir. Bu farklılıkları dile getiren düşünürler arasında sıralanan Anthony Giddens, Zygmunt Bauman ve Georg Simmel, Ulrich Beck ve Elisabeth Beck-Gernsheim, bireyselleşme ve modernleşmenin vardığı yeni bir aşama olarak görülen düşünümsel modernleşmenin bir takım sosyolojik dayanakları ve toplumsal yansımalarının bulunduğunu ve bunların günümüzde daha net bir biçimde gözlemlenebildiğini ileri sürerler.

Bireysellik, modern öncesi dönemde, kişinin hırslı, kendine düşkün olması ve kendini biricik görmesini içermekteydi (Simmel, 2015, s. 211). Ancak, aydınlanmacı düşüncenin öne çıkardığı modernleşme, zaman içerisinde bireysellik kavramını da dönüşüme uğratmıştır. Bu dönemin gelişyle bireyselleşme, olumsuz anlamından sıyrılarak arzu edilen ve desteklenen bir kavrama dönüşmüştür. Bu durum evlilikler açısından da kendini görünür kılmaktadır. Nitekim modern öncesi toplumlarda evlilik, topluluk dinamiğine bağlı bir gelişmedir. Oysa ki modern dönem, iki kişi arasındaki duyguları öne çıkararak, aşk evliliklerini içerir. Bu durumda bireyselleşme, iki kişinin kendi kararlarını vermesini ve his temelinde beraberlik oluşturmalarına imkân tanımaktadır (Beck, 2014, s. 166-169).

Günümüz modernitesini akışkanlık kavramı üzerinden tanımlayan Bauman (2015, s. 220) aşk kavramının da akışkan hale geldiğini belirtmektedir. Her dönem farklı şekilde

deneyimlenen ve tanımlanan aşk fenomeni, bazı aşk biçimlerinin daha değerli olduğunu anlatmaktadır (Sousa, 2019, s. 18). Bauman da akışkan modern dönemde aşkı, çiftlerin bir süre sonra birbirlerinden kurtulmak istemesiyle ilişkilendirerek, aşkın bu dönemde değersizleştiğine işaret etmektedir. Artık, "ilişkide olma", "ilişki kurma" ya da vaat edilen "sonsuz dek" yakıştırmaları, modern dünyada işlevselliğini yitirmiş kalıp tanımlamalar arasına girmiştir (Bauman, 2012, s. 8). Ona göre partnerler, "ağa girme", "ağdan çıkma", "bağlantıda olma" gibi ciddiyetsiz şeyler yaşamaya çalışmaktadırlar. Bu ağlar, hızla kesilip atılabilir. Akışkan aşk kavramsallaştırmasına benzer biçimde geliştirilen "saf ilişki" (pure relationship), kırılabilir bir zemine sahiptir ve asla güvenin kök salamayacağı bir yapıdadır. Ayrıca bu ilişkide dışsal kriterler (akrabalık, geleneksel zorunluluklar) ortadan kalkmaktadır: ilişki sadece kişiye sunabileceği karşılıklar nedeniyle devam etmektedir (Giddens, 2014a, s. 120).

Simmel, *Metropol ve Zihinsel Hayat'ta* (2015) modern kentlerde birbirini tanımayan kişilerin, karşılaştıkları anlarda geçici ve anlık ilişkiler geliştirdiklerinden bahsederken, ilişkilerin kalıcı olmadığını ve kısa zamanda çözüldüğünü bu anlatı üzerinden sıkça vurgulamaktadır. Ona göre, bireyi kuşatan çevre ne kadar genişlerse, varlık ve eylemdeki bireysellik de o derece artmaktadır. Nitekim, Bauman (2015) da bireyselleşmiş toplumda kişilerin belirsizlik içinde kesinlik arayan, planlar yapamayan, bağlılıklar oluşturamayan bir niteliği barındırdığını söylemiştir. Modernleşmenin yol açtığı toplumsal ilişkilerdeki bu durum, aile ve evlilik alanını da etkilemiştir. Bu dönemde, bireysel özerklik (individual autonomy) ve kendi kendini gerçekleştirme (self-fulfillment) öncelikli hale gelmiş, erkeğin ailenin reisi olduğu ve kadının ev işleri ve çocuk bakımıyla uğraştığı geleneksel modelden görevler ve roller bakımından keskin hatlarla farklılaşmıştır. İlerleyen dönemde kadının özgürleşmesi, işgücüne katılımı, erkeklerin ve kadınların toplumsal cinsiyet rollerinde yaşanan değişim, devam eden serbestleşme ve yaşam biçimlerinin bireyselleştirilmesi, bu sürecin göstergeleri arasındadır (Van de Kaa, 1987, s. 6). Bu durum aile ve evlilik kalıplarının bireyselleşme eksenindeki değişiminin önemli bir anlatısıdır.

Araştırmanın Metodolojisi

Evlilik ve aile konularıyla ilgili toplumda genel kabul gören norm ve değerlerin, kuşaklar üzerinde bir dönüşüme uğrayıp uğramadığı, evliliğin evli katılımcılarca nasıl anlamlandırıldığı ortaya konmaya çalışılmıştır ve bu çabaya uygun olarak çalışmada yorumsamacı paradigmadan faydalanılmıştır. Genel olarak yorumsamacı yaklaşım, bireylerin kendi toplumsal dünyalarını nasıl oluşturduğu ve sürdürdüğüne dair anlayış ve yorumlara varmak üzere insanların doğal ortamlarında toplumsal olarak anlamlı eylemin doğrudan ayrıntılı gözlem yoluyla sistematik analizini kapsar (Neuman, 2016, s. 131). Evlilik fenomenini derinlemesine inceleyebilmek için gerçekleştirilen bu niteliksel araştırmada fenomenoloji desenine başvurulmuştur. Fenomenolojik araştırma yoluyla birkaç kişinin bir fenomen veya kavramla ilgili yaşanmış deneyimlerinin ortak anlamı tanımlanmaktadır. Bu araştırma desenindeki çalışmaların odak noktası, katılımcıların 'neyi', 'nasıl' deneyimlediklerinin ortaya çıkarılmasıdır (Creswell, 2016, s. 77).

Çalışmada görüşme tekniğinden faydalanılmıştır. Derinlemesine görüşme, bir konuşma ve ilişki başlatma sürecini kapsamaktadır. Bu nedenle ilk bakışta nasıl konuşulacağı ve dinleneceği üzerine her araştırmacının bilgilerinin yeterli olacağı düşünülse de, bu teknik beceri, duyarlılık, konsantrasyon, karşımızdakini anlama, içe bakış ve disiplini gerektirir (Kümbetoğlu, 2015, s. 72). Araştırmanın verileri, keşfe yönelik bir süreci içeren yapılandırılmamış bir görüşme türü olan derinlemesine görüşmeler yoluyla elde edilmiştir.

Çalışmada araştırmacının önce örnek olayların ya da kişilerin seçileceği genel kategorileri belirlediği, daha sonra her bir kategoride önceden belirlenmiş örnek olay sayısına

ulaşmak için örnek olayları seçtiği (Neuman, 2016) raslantısal olmayan kota örnekleme kullanılmıştır (Teddlie ve Yu, 2007). Kota örnekleminde (quota sampling), Miles ve Huberman'ın (1994) ifadesiyle, çalışma evreninde olan bazı spesifik özelliklerin örnekte de olması için kotalar belirlenmekte ve bunlara göre örnek oluşturulmaktadır. Çalışmada, “kuşağa” ve “cinsiyet”e göre kotalar belirlenmiştir. Bu bağlamda, örneklemin cinsiyet ve yaş kategorilerinin büyüklüklerinin birbirine yakın olmasına dikkat edilmiştir. Çekirdek örnekleme oluşturan ilk katılımcılar tanıdıklar aracılığıyla çalışmaya dahil edilmiş, görüşmelerin sonunda bu katılımcılara çalışmanın kriterlerine uygun olan ve çalışmaya katılmayı isteyebilecek tanıdıklarının olup olmadığı sorularak örneklem genişletilmiştir. Böylece çalışma grubunun belirlenmesinde kısmen kartopu örnekleme tekniğine başvurulmuştur. Örnekleimde, İzmir'in farklı bölgelerinde yaşayan ve bu anlamda farklı sosyo-kültürel özelliklere sahip katılımcılar yer almıştır. Sosyo-ekonomik heterojenliğin sağlanabilmesi için yüksek sosyo-ekonomik statü (SES) grubundan evli kadın ve erkeklerin yanı sıra, düşük SES grubundan gelenlere de yer verilmiştir. Araştırmanın örneklemini, Konak, Karşıyaka, Bayraklı, Narlıdere, Buca, Bornova, Çiğli gibi İzmir'in merkez ilçelerinin yanında farklı semt ve farklı sosyo ekonomik grupların niteliklerini yansıtacak bölgelerde oturan katılımcılar oluşturmaktadır.²

Çalışmada ilk kuşaktan 24 katılımcı, ikinci kuşaktan da 23 katılımcı olmak üzere toplamda evli 47 katılımcı ile görüşmeler yapılmıştır. Çalışma dahilinde ilk kuşaktan, 1946-1964 arası doğanları kapsayan "Bebek Patlaması Kuşağı" (The Baby Boomers) olarak tanımlanan ve 2017 yılı itibariyle yaşları 53 ve 71 arasında değişen 24 evli kadın ve erkek ile görüşmeler yapılmıştır. İkinci kuşaktan ise 1980-1999 yılları arasında doğanları kapsayan ve “Y Kuşağı” olarak tanımlanan ve 2017 yılı itibariyle yaşları 17 ve 36 arasında değişen 23 evli kadın ve erkek ile görüşmeler yapılmıştır. İki kuşakta toplam 47 kişiyle gerçekleştirilen görüşmelerde katılımcıların her birine sırasıyla kuşak adı (1 ya da 2 olmak üzere), cinsiyet, sıra numarası ve yaştan oluşan birer kod verilmiştir (bkz. Tablo 1). Anlatılar, anonimiteyi sağlamak için oluşturulan bu kodlarla sunulmuştur.

Tablo 1: Katılımcıların Sosyo-Demografik Özellikleri

Kod	Yaş ³	Doğum tarihi	İlk evlenme yaşı	Eğitim	Doğum yeri	Meslek-Statü
1K1, 53	53	1964	27	Üniversite	Muğla	Öğretmen
1K2, 57	57	1960	23	Lise	Bilecik	Turizm acenta sahibi
1K3, 58	58	1959	23	Üniversite	Ankara	Doktor
1K4, 68	68	1949	21	İlkokula gitmemiş	Hatay	Ev kadını
1K5, 64	64	1953	27	Üniversite	Aydın	Emekli öğretmen
1E1, 59	59	1958	28	İlkokul	Balıkesir	Emekli tornacı
1E2, 65	65	1952	22	Ön lisans	Kars	Emekli öğretmen
1E3, 63	63	1954	22	İlkokul	Erzurum	Muhtar
1E4, 61	61	1956	26	Ortaokul	Ankara	Emekli forklift operatörü
1E5, 69	69	1948	20	Üniversite	Adıyaman	Emekli mühendis
1E6, 64	64	1953	26	Üniversite	Aydın	Emekli öğretmen
1E7, 54	54	1963	23	Lise	Bitlis	Emekli teknisyen

² Modernleşmenin daha ziyade kente dair bir süreç olduğu varsayımından hareketle araştırmanın örneklemine kırsal alanlarda yaşayanlar dahil edilmemiştir.

³ Katılımcıların yaşları araştırmanın gerçekleştiği 2017 yılı baz alınarak hesaplanmıştır.

1E8, 61	61	1956	24	İlkokul	İzmir	Emekli marangoz
2K1, 36	36	1981	25	Yüksek L.	Aydın	Akademisyen
2K2, 28	28	1989	28	Üniversite	İzmir	Öğretmen
2K3, 34	34	1983	29	Ön lisans	İzmir	Ev kadını
2K4, 29	29	1988	24	Üniversite	İzmir	Bilgisayar mühendisi
2K5, 33	33	1984	32	Yüksek L.	İzmir	Öğretmen
2K6, 33	33	1984	29	Ön lisans	İzmir	Ürün geliştirme uzmanı
2E1, 27	27	1990	25	Üniversite	Bursa	Memur
2E2, 37	37	1980	27	Üniversite	Denizli	Makine mühendisi
2E3, 30	30	1987	24	Doktora	Çanakkale	Diş hekimi
2E4, 35	35	1982	27	Lise	İzmir	Serbest Meslek
2E5, 34	34	1983	31	Üniversite	Konya	Elektrik-elektronik mühendisi

Alan araştırması Temmuz 2017 ve Ocak 2018 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir. Katılımcıların seçiminde esas alınan ilke, önceden cinsiyet ve kuşağa göre belirlenmiş kategoriler içerisinde olmak üzere, diğer belli başlı sosyo-demografik değişkenler bağlamında heterojenliğin sağlanması olmuştur. Bu sosyo-demografik değişkenler; doğum yeri, yaş, eğitim durumu, ilk evlilik yaşı ve meslektir. Örneklemin oluşturulmasındaki amaç yanlılıktan uzaklaşıp heterojen bir yapıyı sergileyebilmektir. Yukarıda adı geçen iki kuşak ve iki cinsiyetten oluşmuş toplam dört kategori içerisinde yer alan katılımcıların sayısının belirlenmesinde Glaser ve Strauss (1967)'un "teorik doygunluk noktası" (theoretical saturation point) kavramına başvurulmuştur. Buna göre, katılımcıların yanıtları büyük benzerlikler göstermeye başladığında ve böylece yeni bir veri elde edilmemeye başlandığında örneklem büyüklüğünün yeterli olduğuna kanaat getirilmekte, görüşmeler sona erdirilmektedir. Kümbetoğlu için (2015, s. 98) niteliksel araştırmalarda istatistiki hesaplamalar, çıkarsamalar yapmak gibi bir amaç yer almamaktadır. Bu sebeple nitel araştırmalar araştırma evreninin parametreleri hakkında genellemelere varmaz, küçük ölçekli bir çalışma grubu ile derinlemesine ve ayrıntılı bir sonuca ulaşmayı hedefler. Veri elde etme ve onunla ilişkili olarak katılımcılara ulaşma süreci; araştırmanın ana kavram, tema ve sorunlarına ilişkin en ayrıntılı veriye ulaşıldığı zaman yani teorik doygunluk noktasına ulaşıldığında sonlandırılmıştır.

Araştırmadan elde edilen verilerin değerlendirilmesi ve yorumlanmasında nitel araştırma yöntemlerinde kullanılan içerik analizine başvurulmuştur. Bu yaklaşıma göre, içerik analizi kalıpları, temaları, önyargıları ve anlamları tespit etmek amacıyla belirli bir materyalin dikkatlice, ayrıntılı ve sistematik olarak incelenmesi ve yorumlanmasıdır (Berg ve Lune, 2015, s. 380). Araştırmada ilk olarak elde edilen veriler kodlanmış, anlamlı bölümler oluşturularak, kavramsal bağlamda açıklamalar yapılmıştır. Punch'ın (2016, s. 193) belirttiği gibi kodlama, niteliksel çözümlemede ilk adımdır ve sonraki için temel oluşturur. Verilerdeki düzenlilikleri keşfetmeye yönelik çözümleme için kodlama asli bir işlemdir. Araştırmanın ikinci aşamasında ise kodlar bir araya getirilerek kategoriler oluşturulmuştur. Bu bağlamda elde edilen veriler, oluşturulan temalara göre organize edilmiş ve bu temalara göre kategorize edilerek yorumlanmıştır. Bunu yaparken, ortaya çıkan tema sayısı dikkate alınarak bir üst düzey kodlama yapılmıştır. Böylece genel düzeydeki temalar ortaya çıkarılmış ve bunlar üst tema olarak adlandırılmıştır. Bu temaların altına ise toplanan verilerin derinliğine ve kapsamına göre alt temalar yerleştirilmiştir. Birbirleri arasındaki ortak ilişkilere dikkat edilen kavramların kodlanmasıyla oluşturulan alt ve üst temalar Tablo 2'de sınıflandırılmıştır. Kategorilerin güvenilir olması, onların açık-seçik olmalarıyla ilişkilidir. Çünkü belirsiz şekilde tasarlanan kategoriler, güvenilirliği azaltmaktadır (Bilgin, 2014, s. 16). Üçüncü aşamada ise veriler

anlaşılabilir bir dille metne dökülerek yorumlanmaya çalışılmıştır. Toplanan verilere anlam kazandırılmış, bulgular arasındaki ilişkilere değinilmiş, bulgulardan birtakım sonuçlar çıkarılmıştır. Araştırmada kullanılan veri toplama tekniğinin geçerliliği de toplanan verilerin araştırmanın amacına uygun bir şekilde yorumlanmasını gerektirmektedir (Bilgin, 2014, s. 16). Böylece araştırmanın tasarımının -araştırmanın konusu ve amacı doğrultusunda- bütünsel anlamda geçerliliğinin ve güvenilirliğinin sağlanmasına dikkat edilmiştir.

Tablo 2: Verilerin Alt ve Üst Temalarla Gösterilmesi⁴

	Üst tema	Alt tema	
		a. Birinci Kuşak Açısından	b. İkinci Kuşak Açısından
A. Evliliğe Dair Anlamlandırma		A.a.a. Sevgi ve Saygı Çerçevesinde Hayatı Paylaşmak	A.b.a. Ortak Bir Dille Konuşabilmek
B. Evliliğe Karar Verme Süreci	B.1.Evlilik biçimleri	B.1.a.a. Görücü Usulü Evlilik B.1.a.b. Akraba Hemşehri Evlilikleri B.1.a.c. Tanışarak Anlaşarak Evlenme	B.1.b. a. Tanışarak Anlaşarak Evlenme B.1.b.b. Aşk Evliliği
	B.2. İdeal eş imgesi	B.2.a.a. Evine bağlı, çocuklarına sahip çıkan	B.2.b.a. Özgürlüğün kısıtlanmaması, empatinin kurulabilmesi
	B.3. Yönelim ailesinin etkisi	B.3.a.a. Aile tarafından uygun görülen kişiyle evlenmek	B.3.b.a. Kişisel tercihiyle evliliğe karar vermek
	B.4. Evlilikten beklentiler	B.4.a.a. Mutlu bir yuva, çocuk sahibi olmak	B.4.b.a. Hayata dair her şeyi paylaşabilmek, sevgi ve aşkı yaşayabilmek
C. Evliliğe Dair Yaşam Biçimi	C.1. Eşle iletişim	C.1.a.a. İletişimsizlik C.1.a.b. Her şeyin anlatılmaması, içe atma C.1.a.c. İşle ilgili konuşmama	C.1.b.a. Konuşmak: "Evlilikteki en büyük anahtar" C.1.b.b. Yoğun iş hayatı sebebiyle paylaşımın azalması C.1.b.c. İşle ilgili konuşmama
	C.2. Toplumsal cinsiyete dayalı iş bölümü	C.2.a.a. "Yardım" eden erkekler ve evdeki tüm işleri yapan kadınlar C.2.a.b. Çocuğun bakımından annenin sorumlu tutulması	C.2.b.a. Her işin ucundan tutan erkekler ve her şeyi paylaşan kadınlar C.2.b.b. Çocuğun bakımında ebeveynlerin her işi yapabilmesi

⁴ Tezde yer alan tüm temalara tabloda yer verilmiştir. Ancak makale içerisinde tüm temalara değinilmemiştir; sadece makalede belirtilen başlıklardaki temalara vurgu yapılmıştır. Bu sebeple ayrıntılı bilgi almak için tezin tamamına bakınız.

D. Evliliğin Toplumsal Boyutu	D.1. Eğitime ilişkin düşünceler	D.1.a.a. "Davul bile dengi dengine" D.1.a.b. Evlenirken eğitim seviyesini önemsememek	D.1.b.a. "Davul bile dengi dengine" D.1.b.b. Diplomayla değil, kişilikle evlenmek
	D.2. Çalışmaya ilişkin düşünceler	D.2.a.a. Çalışmanın verdiği huzur D.2.a.b. Eve maddi anlamda katkı sağlamak	D.2.b.a. Yoğun tempoda çalışmak D.2.b.b. Ekonomik özgürlüğün olması
	D.3. Maddi duruma ilişkin düşünceler	D.3.a.a. Paranın mutluluğun koşulu olmaması: "Sandık ve divanla evlendim" D.3.a.b. Eşin maddi durumunu öğrenmeye ve bilmeye gerek duymama	D.3.b.a. Maddiyatın önemsizliğine karşın sabit geliri olan bir işte çalışmaya verilen önem D.3.b.b. Maddiyatın önemi: "Herkesin bir hayat standardı olmalı"

Araştırmanın Bulguları

Evlilik Biçimlerine İlişkin Tercihler

Türkiye Aile Yapısı Araştırması'na (2011) göre evliliklerin yarısından fazlası (%51) görücü usulüyle yapılmaktadır. Bu türden evliliğin yaygınlığına işaret eden bu istatistikle uyumlu olarak, 1. kuşak katılımcıların büyük bir kısmı eşleriyle görücü usulüyle evlendiklerini ifade etmişlerdir. Ailenin rızasının alınmasının önemli olması katılımcıların evliliğe yükledikleri anlamlarla da paralellik taşımaktadır. Çünkü evlilik tanımlamalarında katılımcılar, çoğu zaman aileyi referans göstererek anlam dünyalarını ortaya sermişlerdir. Bununla beraber görücü usulü ile evlilik anlayışı kendi içerisinde belli kategorilere ayrılarak da ele alınmalıdır. Sadece aile büyüklerinin kararıyla tanıştırılan çiftler olabildiği gibi; evlenecek kişinin ve ailesinin onay vermesi sonucunda da tanışan/tanıştırılan çiftler bulunmaktadır. Bu sebeple, görücü usulünün anlamında da değişim yaşanmıştır. Bu evlilik türü evlenecek çiftleri sadece ailelerin bulup tanıştırması gibi dar bir anlama sıkışıp kalmamış, ayrıca çiftlerin birbirlerini tanımaları için belli bir süre görüşmelerine de izin verilen daha geniş erimli bir anlama işaret etmiştir. Bu bağlamda katılımcılara "nasıl evlendiniz?" sorusu yöneltilmiş, katılımcıların bir kısmı görücü usulüyle evlendiklerini belirtmişlerdir:

Komşunun vasıtasıyla tanıştırdılar. Ondan sonra beğendik birbirimizi ondan sonra evlendik. Mayıs'ta tanıştık, Haziran'da nişanlandık, Ekim'de evlendik. Altı ayda o kadar. Görücü usulü. Çok beklemiyor görücü usulleri.(1K5, 64)

"Görücü usulü. Kapının önünde gösterdiler, eller ayaklar buruşuk. Kilim yıkamışım babam yok annem yok halam geldi. Çıkan kapının önüne ellerimi saklıyorum ya neyse bi bakışmamız. O demiş annesine babasına sen bilirsin bana sordular benim annem babam bilir ben bilmem dedim seçme hakkımız oydu sen bilirsin sen bilirsin ama çok mutluyuz." (1K4, 68)

Hart (2011, s. 75-79), kırsal alanlarda yaşayanların görücü usulüyle evlenseler bile evlendikten sonra çiftlerin sevgiye dayalı bir ilişki geliştirebileceklerini öne sürmektedir. Aşkın "Batılı" veya "modern" olmadığını, belirli tarihsel, ekonomik ve sosyal koşullar altında ortaya çıktığına işaret ederek, "sıradan" insanların da bu duyguyu farklı yollarla (mektup yazmak, fotoğraf çekmek, telefonla konuşmak vb.) ifade ettiklerini belirtmiştir. Nitekim bir katılımcının aktardıkları Hart'ın Örselli Köyü'nde yapmış olduğu çalışmanın sonuçlarını yansıtmaktadır:

Eniştem hatta hatta çok ilginç başka bir kız için gidiyorlar Bergama'ya. Bunu güzel not et. Bergama'ya gidince orda Bergama garajda annem, eniştem, eniştemin annesi karşılaşıyorlar. O benim isteyeceğim kızını o köylülerde orda. O kızı vermişler o gün de şeyi varmış onların Şerbet diyorlar ona. Siz o şerbete mi geldiniz? Yoo biz o kızı istemeye geldik, benim kayınbiraderime ee o zaman ne yapcaz. Orda gene bi Dağıstan Köyü taksicilik yapan

bir kişi var orda. O dediler Dağıstan Köy’de bizim Dilaver’in kızı var. Onu gel, görün şey yapın. Nasip öyle oldu. Sonradan gittik gördük, anlaştık. (1E1, 59)

Katılımcılar arasında yakın akraba, aile dostları, hemşehri ilişkileri gibi dar sosyal çevre içinden tanıdıkları kişiler ile evlenmeyi tercih edenler de bulunmaktadır. Bunların nedenleri arasında sosyal bağlamda güvende olma isteği bulunmaktadır. Farklı eğitim seviyelerine sahip olsalar dahi iki katılımcının yanıtlarında ortak olarak geleneklerin etkisinin baskın olduğu görülmektedir:

Tanıyorduk birbirimizi aile dostumuz, akrabalık bağımız da var zaten. Bizzat talep ettik, evlendik. Flört, nişanlılık yok. Aile dostumuz ve akrabamızı. (1E6, 64)

İsteyerek evlendik. Dayımın kızı, yabancı değil. Gönlümüz vardı. İstedik onlar da verdi. Bayıldılar zaten. Benim gibi bir delikanlıya niye kız vermesinler. Ben askere gitmiştim. Askerden geldikten sonra üç beş ay sonra nişanlandık. Dokuz ay nişanlı kaldık.(1E3, 63)

2006 Türkiye Aile Yapısı Araştırması’na göre Türkiye’de evliliklerin %69’u hemşehriler arasındadır. Akraba ve hemşehri evliliği kapalı toplumlarda yaygın olarak görülen pratiklerdir. Farklı gruplar arası toplumsal ilişkilerin sınırlı olduğu, gruplar arası güven ve işbirliğinin düşük olduğu toplumlarda bireyler en yakın çevreleri olan ailelerinden kimseler ile evlenmektedir (Beşpınar ve Beşpınar, 2017, s. 133). "Geleneksel evlilik modelinde ağırlıklı olarak ailelerin düzenlediği, görücü usulüne dayanan ve ekonomik dayanışma, soyun adını sürdürme, aileler arasındaki anlaşma temelinde kurulan bir düzen söz konusudur" (Fişek, 2018, s. 28). Akraba ve hemşehri evliliklerinin de katılımcılarca başvurulan bir pratik olduğu görülmektedir:

Aynı köylüyüz, komşuyuz. Ailelerimiz birbirini tanıyor. İstemeyle, anne baba hatta ben yokken bile nişan yaptılar, dedik seni nişanladık. Ben başka yerde çalışıyordum. Seni falan kızla nişanladık ama tabi bunun eveliyatı var. İki sene istediler. Kendilerine göre düşünceleri vardı belki bilemiyorum yaş küçüktü hanım bize göre. İki sene sonra nişanlandık. Nişan dönemi uzun sürdü iki yıl. En iyi tanıma nişanlılık dönemi öyle diyeyim. (1E2, 65)

Hanım çocukluk arkadaşımız, kapı komşumuz ama kardeş gibi büyüdük zaman oldu geldikten sonra ailelerin onayıyla evlendik. Görücü usulü diyelim ona. Birbirimizi çocukluğumuzdan beri tanıyoruz ama evlilik gözüyle, nişanlı gözüyle, sözlü gözüyle bakmadık birbirimize. Büyüklerimiz uygun gördü babam rahmetli alayım mı dedi ben de önce hayır dedim, altı ay sonra evet dedim işte ondan sonra hanım hayır dedi onu ikna ettim evlendik. Flört, nişanlılık dönemi hepsi bir ay.(1E7, 54)

Akraba evlilikleriyle bireyler ve gruplar var olmanın gücünü ve kaynağını kendi içlerinde görmekte dirler. Bu durum hem bireylere yaşamlarının her alanında sosyal güvence sağlamakta olup hem de akrabalık sisteminin sürekliliğine katkıda bulunmaktadır (Altuntek, 2001). Akrabalık bağlarının güçlü olması ve dayanışmanın artması için aile içi ya da soy içi evlilikler yapılmaktadır. Bu evlilik biçimlerinin yanında ailenin rızasının alınmadığı çiftlerin birbirleriyle tanışarak anlaşarak evlendikleri evlilik türlerine de rastlanılmıştır. Her ne kadar günümüzde anlaşarak evlenmenin yeni kuşaklar tarafından benimsendiği ve yaygın olduğu ileri sürülse de katılımcılar arasında duygusal yaklaşarak evlenmek isteyen, evleneceği kişiyi tanımak isteyenler de mevcuttur. “Nasıl evlendiniz?” sorusuna verdikleri yanıtlarda bu istekleri dile getiren katılımcıların ifadeleri aşağıda yer almaktadır:

Anlaşarak evlilik. Tıp fakültesinden aynı sınıfta okuyorduk. Birlikte öğrenciydik. O dönemde anlaştık işte bi iki yıl flört dönemimiz oldu son sınıfta nişanlıydık mezun olunca da evlendik. Mezun olur olmaz evlendik. Çünkü mecburi hizmet vardı bizim zamanımızda eş kurasına gidicektik hemen kuramızı çektik işe başladık.(1K3, 58)

Anlaşarak evlilik. Arkadaş ortamında tanıştık. Flört dönemimizde oldu beş ay. Aşk evliliği idi. Aşk, kalbimle yüreğimin ikisinin olumladığı bir duygu bence evet benim buna kafamda duygularımdayatıyor dediğim bir şey. (1K1, 53)

“1K3, 58” ve 1K1, 53” örneklerinde görüldüğü gibi sosyal sermayesi, eğitim düzeyi ve gelir düzeyi daha yüksek, olan katılımcıların tanışarak anlaşma modeline başvurdukları söylenebilir. Araştırma sonuçları, bir müddet arkadaşlık ettikten sonra, birbirlerini tanıdıklarını düşünen katılımcıların duygusal yaklaşarak evlenme kararı aldıklarını ve bu şekilde yapılan evliliklerin 2. kuşak katılımcılarda daha yaygın olduğunu göstermektedir. Katılımcılara yöneltilen “nasıl evlendiniz?” sorusuna verilen yanıtlarda bu durum açıkça görülmektedir:

Anlaşmalı. Bostanlı’da çalışıyordum ben. Gusto diye bir çikolatacıda. Eşim de basketbol antrenörü. Oraya yakın bir yerde ofisleri vardı, varmış daha doğrusu. Öyle gelip geçerken görmüş. Biz zaten ilkokuldan arkadaşız normalde. Yüz aşinalığı var, öyle tanıştık yeniden. İşte bir şeyler ciddiye bindi. (2K2, 28)

Tanışarak evlenmenin başka bir versiyonunu oluşturan aşk evliliklerine hem 1. kuşakta hem de 2. kuşakta rastlanılmaktadır. 1. kuşak katılımcılarda görücü usulüyle evlenenlerin sayısı daha fazla olsa da aşk evliliği yaparak evlenenler de çalışmada yerini almıştır. Üniversite eğitimini yarıda keserek kaçarak evlenen kadın katılımcı ile küçük yaşta evlenen ancak üniversite eğitimini tamamlayan erkek katılımcının tek ortak yönü aşık olmalarıdır. Böylece aşk evliliklerinin sadece kentsel bölgelerde eğitim seviyesi yüksek bireylerce yapıldığını öne süren düşüncelere dair ezberin bozulduğu görülebilir (Fox, 1975; Özyürek, 2006). Aşkın bireysel ve özgürleştirici etkisi katılımcıların hayatlarında önemli kararların alınmasında büyük bir role sahip olmuştur. Kadın katılımcının bu uğurda eğitimini yarıda kesmesi verilen bu kararın uygulamasında bireyi edilgen bir konuma sokarken; erkek katılımcının ise verilen kararda söz sahibi olması onların eğitimlerini yarıda bırakmaları için geçerli bir sebep oluşturmamıştır. Aksine erkek katılımcılar eğitimlerini sürdürebilmiş, hayatlarına kaldıkları yerden devam edebilmişlerdir:

Birbirimize âşık olduk ve evlendik. Kaçarak diyebilirsiniz. Ben üniversiteye başladığım yıl tanışmıştık. Bu devam etti, ailem izin vermedi eşim lise mezunu olduğu için ben üniversitede okuyordum. Okulu bitirdiğimde hiç olmayacağını düşünerek biz kaçtık. Ben âşık oldum ettim, başkasını gözüm görmedi, okulda okurken bile o vardı. Ama o yaşlarda insan çok fazla yapamıyor. Detaylı düşünemiyor, büyükler bunu daha farklı görüyor ki izin vermediler. Ama yok dedim ben onsuz yaşayamam o olacak diye evlendik. (1K2, 57)

Bizim dönemimizde hep görücü usulü vardı ama biz görücü usulü evlenmedik. Çünkü yirmi yaşında talebeyken evlendik. İşaret dili gibi bir şey yani anlaşmalı o dönemde. Bir kız bir erkekle gezemez, konuşamaz, dolaşamaz falan filan. Tesadüf amcam oğlunun vasıtasıyla onlara gitmişim, evliydi amcamın oğlu. Onlarla beraberken bir pikniğe gittik. Piknikte amcam oğlu baldızı oluyor yani bacanağız amcaoğluyla. Ordan gördük birbirimizi öyle. Ondan sonra gördükten iki yıl sonra nişanlandık. İki yıl nişanlılık dönemimiz sürdü, çünkü talebesin. Demek ki 16-17 yaşlarındaydım, 16 yaşındaydım. Öyle bir gördüğümüzde birbirimize nasıl olduysa şey yaptık yani, gönül verdik. Dört yıl nişanlılık süresi. İki yıl, iki yıldan sonra nişanlılık ve ben üniversite üçüncü sınıftayken evlendik, İstanbul’da. (1E5, 69)

Romantik aşk, sonsuza dek olma, biricik ve tek olma niteliklerini taşır (Giddens, 2014b). Biricikliğin vazgeçilmezliği üzerinde duran aşk olgusu, sevginin de ötesinde bir anlamı barındırır. Aşkın eş seçimine indirgenmesiyle aşk evliliği seçime dayalı bir özgürlük idealini ortaya çıkartmıştır (Nüfusçu ve Yılmaz, 2012, s. 31). Evlilik kurumuna aşkın dahil edilmesiyle, sadece duyguların karşılıklı olarak hissedilmesi ailenin rızasına dayalı olmadan evlenebilmek için yeterli koşulları taşımaktadır. Böylece yalnız ve bireysel olma halinden aşık olunan kişiyle

Yeni bir dünyaya adım atılır ve bu dünyada eskisinden farklı olarak etraftaki her şeye farklı anlamlar yüklenilmeye başlanır. Modern dönemde kadın ve erkekler "kendi hayatlarını" arayarak, geleneksel rollerinden kurtulmaya çalışmaktadır. Toplumsal ilişkilerde yaşanan zayıflık bireyleri ikili birlikteliklere yönlendirerek, mutluluğu birlikte olduğu kişilerde aramaya itmektedir (Beck ve Beck-Gernsheim, 2012). Evleneceği kişinin kendisine âşık olmasını önemseyen katılımcılar aşkın evlilik için önemli bir koşul sayıldığını imlemektedir. Toplumda evlenmek için sadece ailevi ve toplumsal özelliklere dikkat edilmediği aynı zamanda bireysel özelliklerin de önemsendiği görülmektedir. Günümüz evliliklerinin aşka dayalı olarak yapıldığını varsayan kanının geçerli olduğu, verilen yanıtlarda yansımaları bulmaktadır:

Aşk evliliği. Biz ortaokulda orta ikide tanıştık Cem'le. Orta sonda çıkmaya başladık. Zaten annemle babamın da buna benzer bir aşk hikayesi vardı onlar da annem orta ikideyken babam lise ikideyken tanışmışlar falan. Sonra uzun süre devam etti arada kısa kısa ayrılıklar oldu. (2K1, 36)

Bayağıdır birlikteydik. Aşk evliliği çünkü çok uzun süredir birlikteydik. Biz bir arkadaşımızın aracılığıyla daha lisedeyken tanışmıştık ondan sonra 2004 yılında o zaman lisede çocukluk aşkı gibi birkaç ay çıktık ayrıldık... Bir buçuk, iki yıl sonra tekrar 2006 yılında ben de üniversiteye geçtikten sonra tekrar bir iletişim kurmaya başladık... O zamandan beri birlikteyiz zaten. (2K4, 29)

2. kuşak katılımcılarda evlilik, ekonomik ilişkilerin kesişme noktası ve mahrem ilişkisinin yaşandığı ortam olmaktan çıkıp bireyciliğin, romantik aşkın, kişisel arzunun yükseldiği bir boyuta ulaşmıştır. Modern dönemde geleneksel aile yapısının çözülmeye başladığı, evliliklerde duygulara yer verildiği ve özerkliğe dayalı birlikteliklerin olduğu dönüşümlerin izlerine rastlanılmaktadır. Bu dönemde birlikte yaşama biçimleri, kimin nerede, nasıl ve ne iş yapacağı ya da cinsellik ve aşk hakkındaki fikirler daha serbest biçimde yaşanılır hale gelmektedir ya da dile getirilmektedir (Beck, 2014, s. 164). Anlatılardan yola çıkarak evlilik tercihlerine ilişkin 2. kuşak katılımcılarını 1. kuşak katılımcılardan ayrıldığı noktalar mevcuttur. 1. kuşak katılımcılarının çoğunun evlilikleri görücü usulüne dayanmaktadır. Bir kısmı eşini hiç tanımadan evlenerek tamamen ailelerin kararlarını yerine getirirken, diğer bir kısmı ise tanışarak anlaşma yolu ile evlenmeyi seçmiştir. Ancak burada altı çizilmesi gereken önemli noktalardan biri de 1. kuşak katılımcılarda aşk evliliklerinin de görülmesidir. Genel kabulün aksine, aşk evliliği yapanların sadece eğitim seviyesi yüksek ve metropolde yaşayanları kapsamadığı da ayrıca belirtilmelidir. Çünkü klasik söylemde aşk evliliklerinin toplumun modern kesimleri tarafından; anlaşmalı evliliklerinse geleneksel kesimler (Fox, 1975) tarafından yapıldığına dair yaygın bir düşünce bulunmaktadır. Çalışmanın sonucunda görülmüştür ki, modern kesimlerin yanında, gelenekselliği sürdürenler de evliliklerini aşk temelinde kurabilmektedirler. Aşk evlilikleri yaptıklarını belirtenler ya da evliliğini anlatırken sevdadan, gönül işlerinden bahseden katılımcılara aşkı tanımlamaları istendiğinde, "güven" kavramıyla açıklamada bulunanlar olmuştur (*Aşk benim için güvendir en önemlisi o. Güven ve biraz heyecan 1K5, 64*). Bunun yanında aşkı "ayakların yerden kesilmesi" şeklinde vurgulayanlar da çalışmada yerini almıştır (*Aşk, ayağımın yerden kesilmesi, o yaşta. 1K3, 58*). Genel bir kanı olarak da bireyler tarafından ifade edilen ilişkilerde "kaçan kovalanır" düşüncesinin görülmesi âşık olunan kişinin peşinden koşmayı, onun için mücadele vermeyi de gerektirebilir. Katılımcılar arasında benzer görüşü savunanlar bulunmakta ve bu yolla aşkın her daim yenileneceği, bitmeyeceği ve taze kalacağı inancı da geçerliliğini korumaktadır:

Aşk yani belli bir süre zaten bitme değil de onun kavramı gidiyor. Onun olması için şey olması gerekiyor hep kaçmak gerekiyor. O kaçacak sen kovalıcağın vs. Arıcak açmıcak işte ne zaman kavga tartışma ulaşamadığında telefon açılmadığında o zaman çıkıyor devreye giriyor

aşk. (2E4, 35)

Evliliğin modern öncesi dönemlerde görüldüğü gibi sadece ekonomik birlikteliğe dayalı olmadığı; bir ortaklık gibi ele alınmadığı özellikle 2. kuşak katılımcılar için geçerlidir. Modern dönemlerde evliliğin kuruluşunda yaşanan “romantik aşk” olgusunun varlığının önemsizmeden sadece ekonomik işbirliği çerçevesinde evliliklerin olabileceği düşüncesi 2. kuşak katılımcılar tarafından hükmünü yitirmiştir. Onlar için yalnızca maddi imkanların yeterli olmasıyla evliliğin sorunsuz bir şekilde sürdürülmesi mümkün değildir. Böylece 2. kuşak katılımcıların anlatılarında evliliklerde aşk olgusu vazgeçilmez bir öge haline gelmiştir ve romantik aşk kavramı evlenmek için esas alınmaktadır. Nitekim bu durum bireyselliğin arttığına işaret eden unsurlar arasında sıralanabilir. Çünkü bireyselleşme sürecinin etkileri arasında bireyin geleneksel destek ağlarından ayrılması, hayatının farklı alanında değişime yol açmaktadır (Beck, 2014, s. 141).

Evliliklerde Ailenin Etkisi

Geleneksel toplumdaki norm ve değerler, bireylerin yaşam tarzlarında önemli bir yere sahiptir. Başta aile ve evlilik konuları olmak üzere, geleneksel toplumda yaşayan bireyler bu norm ve değerlere göre hareket etmektedirler. Genellikle hanedeki çocukların kiminle evleneceğinden nasıl bir evlilik töreninin düzenleneceğine kadar birçok konuda ailenin söz hakkı bulunmaktadır. Böylece Türkiye’de evliliklerin geleneksel kodlara değer verilerek yapılmaya devam etmesi, gelenek ve göreneklerin toplum nezdinde önemini kaybetmediğinin bir göstergesidir. Çalışmada da 1. kuşak katılımcıların evliliğe karar verme sürecinde çoğunluğunun ailelerine danışarak bu kararı almaları, yukarıda ileri sürülen düşünceleri desteklemektedir. Gerek ebeveynlerin gerekse aile büyüklerinin görüşlerine başvurularak veyahut onların yönlendirdiği kişilerle görüşülerek karar mekanizmasında ailelerin büyük bir payının olduğunu ifade etmek mümkündür. Aşağıdaki yanıtlarda görüldüğü üzere aileleri, katılımcıların evliliklerine karar verirken söz sahibi olmuşlardır:

Tabi büyüklerimin oldu. Annemin abimin ablamın etkisi oldu. Onlar da etkilediler tabi. (1E1, 59)

Özellikle annemin çok etkisi oldu. Annem çok istedi. Ben istediğim için annem çok uğraştı. Evlenmemiz için eşimle evlenmek için. Şimdi bizim evlenme zamanımızdaki gibi değil. Şimdi mesela gençler diyor ki anne baba ben filan kişiyi buldum ailem onaylıyor. Bizimki öyle değil. Biz ben istiyorum karşı razı geliyor. Aileler istiyor... Tek benim kararım değil. (1E2, 65).

Kadın katılımcılardan bir kısmı için evliliğe ailelerin karar vermesi sonraki hayatlarında bazı pişmanlıkların yaşanmasına yol açmıştır. Bir katılımcının belirttiği üzere düğünde giyeceği gelinliğin modeline dahi kayınvalidenin müdahale etmesi 1. kuşaktakilerin aileleri tarafından baskı altına alındığının göstergelerinden biridir. Çünkü geleneksel toplumlarda hâkim olan anlayış çerçevesinde evlilik duygusallıktan uzak, temel işlevlerin yerine getirildiği, özerklik barındırmayan bir müesseseyi temsil etmektedir. Özerkliğe, bireyselliğe ve kişisel tercihlere fazla yer verilmemesiyle ailelerin almış olduğu kararların çocukların üzerinde büyük etkiler yarattığı görülmektedir:

Onun ailesinin etkisi oldu tabi. Örneğin şeyde benim gelinliğim ben çok daha farklı isterdim. Kayınvalidem dedi ki ben dikeyim senin gelinliğini dedi ondan sonra hiç de istediğim bi gelinlik olmadı mesela. Orda içimde bir ukte kaldı. Çok daha şık, çok daha güzel, çok daha gösterişli bir gelinlik isterdim olmadı. O zaman söylemedim sonra söyledim eşime. İçime sinmeyen çok şeyler vardı mesela. Onları söylemedim sonra söyledim. Sonra da geçmiş olsun tabi. Oldu. Ne olacak işte karıştılar. Hadi bugün falancanın düğünü var dediler akrabaların ya da konu komşunun. Oraya gidicez ee ben çalışan bir insanım. Her an onlara katılamam onlara

gitmek zorunda kaldık istemeyerek gittim çoğu kez. (1K5, 64)

Beck ve Beck Gernsheim (2012, s. 17) için bireylerin biyografisi, geleneksel ilkelerden ve güvencelerden, yabancı kontrollerden ve geleneksel kurallardan kurtarılmış, isteğe bağlı ve görev olarak her bireyin eylemine verilmiştir. Böylece ailenin zorlamasına dayalı olmayan, kuralların ve prensiplerin arka plana atıldığı yeni ilişkilerde bireyler seçim ve özgürlüğe dayalı tercihlerde bulunarak birliktelikler yaşamaktadır. Normal biyografi seçilen biyografiye dönüşmekte; önceden belirlenemeyen, sorgulanamayan davranışlar yerini bireyden bireye değişiklik gösteren yaşam şekillerine bırakmaktadır. 1. kuşak erkek katılımcıların bir kısmı da normal biyografinin gerektirdiği okula gitme, askerlik, işe girme ve evlenme sıralamasını takip etmiş, hayatlarına belirli bir yön vermişlerdir. “Evlilik kararını nasıl aldınız?” sorusuna verdikleri yanıtlarda da bu durum açıkça görülmektedir:

Valla ne bileyim. Onu bilemiyorum. Heves midir? Askerden geldik standarttır ya işimizi elimize aldık ondan sonra o süreç devam edince de evlilik geliyor arkasından. Arkasından çocuk geliyor falan falan. Öyle yani. Artık rutin olduğu için mi rutin olduğu için. Geçtikten sonra da kıymeti kalmıyor. Şimdiki gençler ona bakmıyor. Ne kadar genç evlenirse o kadar yapıyor. Biz de öyle değildi yani. (1E4, 61)

Biz atalarımızdan ne gördük. Çocuk doğar, okula gider, askere gider, işini kurar, evlenir. Bu şartlar oluştuktan sonra artık evlendirmemiz lazım yoksa sağa sola sapılır. Büyüklerimizin uygun görmesiyle gelişen bir olay. Ben ne dedim sana. Ben sorumluluk almak için evdeki şartlara göre hareket ediyorsun. Büyüklerin öneriyor sen de onaylıyorsun. (1E7, 54)

Yukarıdaki ifadelerden hareketle benzer yanıtları veren katılımcıların eğitim düzeylerinin görece düşük olması, kırsal kesimde yetişmiş olmaları; onların kültürel normlara, yazısız kurallara ve geleneklere daha sıkı bağlı olmalarına yol açmaktadır. Bu durumun gündelik pratiklerinde daha görünür bir şekilde açığa çıktığı söylenebilir. Aile ve yakın sosyal çevre tarafından evlenmeden önce evliliğe dair belirtilenler bireyler üzerinde bir hayat tarzı inşa etmektedir ve bu yaşam şekli kuşaktan kuşağa aktarılmaktadır.

Türkiye’de yaşanan demografik dönüşüm, kentleşme, eğitimin yaygınlık kazanması, gelir seviyesinin artması, yaşam tarzında ve tüketim alışkanlıklarında farklılaşmanın görülmesi gibi toplumsal dönüşüm süreçlerine bağlı olarak ailelerin kararına bağlı yapılan evliliklerin yaygınlığı giderek azalmaktadır. Modern dünyanın düşününsel izdüşümünün sonuçlarından biri olan ilişkiler karşılıklı olarak bağlılığı gerekli kılmaktadır. Verilen yanıtlarda da görüldüğü üzere çiftlerin evliliğe karar verme noktasında ailelerinden bağımsız hareket ettikleri ve karşılıklı anlaşarak bir sonucuna vardıkları görülmektedir. Böylece geçmiş zamanlarda görülen sonsuza kadar beraber olma fikri, hayatın her alanında eşlerle birlikte hareket etme düşüncesinin varlığına işaret etmektedir. Çünkü Giddens’in tanımlamasında modern birlikteliklerde dışsal kriterler (akrabalık, geleneksel zorunluluklar) ortadan kalkar; ilişki sadece kişiye sunabileceği karşılıklar nedeniyle devam eder (Giddens, 2014a, s. 120). Bireylerin giderek daha ileri yaşlarda evlenmesi, eşlerini yakın çevre dışından bulması, evlilik kararını daha çok kendilerinin alması ve geçmişe kıyasla daha sık boşanmaları ve/veya yeniden evlenmeleri Türkiye’de 1980 sonrasında aileye ve evliliğe ilişkin birtakım farklılıkların yaşanmasına örnek olarak sıralanabilir. Bu eğilimler modernleşmenin ve toplumsal yapıda meydana gelen değişimin yanında bireyselleşmenin sonuçları bağlamında da değerlendirilebilir (Yavuz ve Gündüz: 2015, s. 7). 1. kuşaktakilerin üzerinde çok düşünmeden ve sorgulamadan aldıkları evlilik kararı 2. kuşaktakiler için daha bilinçli ve ciddi bir mesele haline dönüşmüştür. Uzun dönem devam eden flörtün ardından çiftlerin evlilik yoluna girmelerinde bireysel tercihler etkili olmuştur. Sadece akıl süzgecinden geçirerek evlenme kararı aldığını söylese de “2E5, 34”

evlendiği kişinin hareketlerini gözlemiş ve evliliğin kuruluşunda duygulara yer vererek hareket ettiğini ifade etmiştir:

Evlilik aklımda vardı. Dediğim gibi önce mantık çerçevesinde baktığım için birisiyle evlenmem lazım, birisiyle hayatımı birleştirmem lazım diye düşünüyorsun ondan sonrasında hani eşimin önceki yaşantısını bildiğim için lise zamanından bildiğim için üniversitede tek tük bir iki sohbet ettik yazışmalar falan filan sonrasında biraz duygusal yoğunluk yaşamaya başlayınca, dertleşmeye başlayınca bir şeyleri daha da fazla paylaşmaya başlayınca olur mu olur dedik. (2E5, 34)

Yavuz'un da (2015) üzerinde durduğu gibi Türkiye'de evlilik tercihlerindeki bireyselleşme, bireyin ailesi ile olan ilişkilerini bütünüyle dışlayan bir nitelik göstermemektedir. Türkiye'deki aile ve evlilik kurumundaki tercihlerin zaman içindeki seyri; bir yandan bireyselleşme yönünde değişim eğilimlerini, diğer yandan da gelenekselliği içinde barındıran bir değişim süreci dâhilinde gerçekleşmektedir. Geçmiş dönemlerin aksine aile içi birliktelikler "ihtiyaca göre birleşmelerden" "seçici birlikteliklere" doğru kaymıştır. Modern öncesi dönemlerin "ihtiyaç topluluğu" olan ailesi, dayanışma yükümlülüğü taşıırken heyecanı şart koşmamaktadır (Beck ve Beck-Gernsheim, 1998, s. 54-57).

Ailenin değişimi ile ilgili yapılan çalışmalarda modernleşme süreci ile birlikte geleneksel geniş ailenin yerini çekirdek aile biçimine bıraktığı, ilk evlilik yaşının artacağı ve bununla birlikte doğurganlık davranışlarının değişeceği, bireysel hakların ve bireysel özerkliğin artması sonucunda boşanmaların da giderek artacağı gibi öngörüler yer almıştır (Lesthaeghe, 1992; Van de Kaa, 1987). Nitekim İkinci Demografik Değişim Kuramı, aile hayatının niteliğini değiştiren ve kadınların işgücüne katılım oranlarının artmasıyla ilişkili olan doğurganlık, evlenme ve boşanma modellerinde meydana gelen bu değişikliklere atıfta bulunmaktadır (Lesthaeghe, 1983; Lesthaeghe ve Meekers 1986; Lesthaeghe ve Surkyn 1988). Katılımcıların yanıtları doğrultusunda evlilik tercihlerinde meydana gelen değişim, İkinci Demografik Geçiş Kuramı bağlamında değerlendirilmektedir.

Sosyo-ekonomik statüsü daha yüksek olan katılımcılar, normal biyografiden seçilen biyografiye geçiş yapan düşünümsel dünyanın doğrusal olmayan modern yanını temsil etmektedirler. Beck'in de belirttiği gibi düşünümsel modern bireyler artık daha eğitilmiş ve daha fazla bilgilidir (Beck, Bonss ve Lau, 2003, s. 23). Katılımcıların eğitim seviyelerinin yüksek olması onların bilinçlenme düzeyinde artışın yaşanmasına yol açmıştır. Böylece bireysel isteklerin gömülü olduğu yerden çıkması, bireysel kimliğin ve hayatın sorgulanması, isteklerin rahatça dile getirilmesi düşünümsel modernleşmenin aileye ve evliliğe yapmış olduğu yansımalarındandır. Bu durum bireylerin kendilerini sorgulamaya başladıkları, bireysel kimliklerin ve benliklerinin yeniden inşa edildiği düşünümselliğin sonuçları arasındadır. "Bu toplumsal bağlam kuşkusuz, sanayileşme ve kentleşme olgularıyla birlikte ele alınması gereken iktisadi üretim biçimleri ve ilişkilerindeki dönüşümü, kültürel norm ve değerlerin esnekliğini ve gücünü, son olarak da modernite sonrası toplumlarda bireyin bir toplumsal eyleyen olarak özgürce seçimler yapabilmesine ve kararlar alabilmesine olanak sağlayan düşünümselliği içermektedir" (Önder Erol, 2018, s. 879).

Katılımcıların bir kısmı ya ailesinin onayına ya da bireysel tercihlere başvurarak evlilik kararına varmışlardır. 1. kuşak katılımcıların çoğunluğu ailenin onay verdiği, ailenin seçtiği, beğendiği biriyle evlenirken; katılımcıların bir kısmı da ailesiyle beraber karar verdikleri kişiyle evlenmiştir. Romantik ilişkilerin görülmesi, bireylerin hayati önem taşıyan kararları başkalarından bağımsız bir şekilde alması, bireysel özgürlüklerin geliştirilmesi ve bireyin yaşamının geleneksel örüntülerden uzaklaşması (Beck ve Beck-Gernsheim, 2012; Giddens, 1994) çalışmada alınan yanıtlarla paralellik göstermektedir. 2. kuşak katılımcıların

çoğu, ailesinden bağımsız bireysel tercihlere başvurarak evlenme kararını alırken, bu karara vardıktan sonra sonucunu ailesiyle paylaşmayı uygun görmüştür.

Evlilikten Beklentiler

Bu bölümde katılımcılara evlilikle ilgili beklentileri, evlilikten sonra beklentilerinde bir değişiklik olup olmadığı sorulmuş alınan yanıtlar doğrultusunda veriler yorumlanmaya çalışılmıştır. Yanıtlar evlilikten beklentisi olanlar ve olmayanlar şeklinde iki bölüme ayrılmış, bu durumun nedenleri de ayrıntılarıyla açıklanmıştır. “Evlilikten beklentiniz nelerdi?” sorusu yöneltildiği an bunu hiç düşünmediklerini belirten bazı katılımcılar herhangi bir beklentilerinin olmadığını ifade etmişlerdir. Çünkü katılımcılara göre evlilik bir nevi doğanın kanunuymuşçasına herkesin yapması gerekenler arasında sayılan süreçlerden birine karşılık gelmektedir. Bu sebeple evliliğe dair daha önceden bir düşüncesi bulunmayanların evlilikten de bir beklentisi olmamıştır. Bu bağlamda "evlilikten beklentileriniz nelerdi?" sorusunu katılımcıların bir kısmı "cahillik" ile çocukluğun getirmiş olduğu "gözü karalık" şeklinde açıklamışlardır:

O zamanlar insanda bir cahillik oluyor(...)Nasıl diyeyim sana be kızım ilkten bir korkuyorsun ee çünkü yabancı. Eşin ne kadar tanıdık olursa olsun arada böyle bir şeylik oluyo acaba olur mu olmaz diye bişeylik oluyo. Ama yolunda gidiyor her şey. (1E8, 61)

Evlendenmeden önce hiçbir şey beklemiyordum. Niye çocuktum onun için. İşte kavuşayım mutlu olayım bunla evleneyim. Sen bunla evleniyorsun bunun kültürü, seviyesi yaşam tarzı örfü onları görmüyor gözün. Görmüyor. (1E5, 69)

Evlilikten beklentisi olanların en fazla dile getirdikleri konu çocuk sahibi olmaktır. “Aslan gibi çocuklar”ın ya da “bir düzine çocuğun” olması evlilik için yeterli sebepler arasında görülmüştür. Günümüzde çocuk, ekonomik olarak fayda sağlamasa da katılımcılar için aileyi bir arada tutan bir işleve sahiptir. Çocuk sahibi olmak aynı zamanda yakın sosyal çevre tarafından da istenmektedir. Böylece fonksiyonel yaklaşımın benimsediği evliliğin amaçları arasında bulunan soyun devam etmesi anlayışı katılımcılar tarafından bir kez daha vurgulanmıştır:

Evlilikten beklentim maşallah üç tane aslan gibi çocuk. İyi bir aile, iyi bir yuva. Beklentim bu sadece. Daha doğrusu o zamanlarda bir beklenti düşünemiyorsun hayat seni ilerletiyor. İşine bakıyorsun. İyi bir aile, şeffaflık, dürüstlük, kişilik, ahlak, edep bunlar. Çocuklarına örnek. (1E7, 54)

Evimiz olsun, çocuklarımız olsun. Bizde öyle derler oturdun mu sofraya işte bi düzine asker olsun (gülüyor). Çocuklarımız olsun tabi Allah hepimize nasip etsin. Çocuk da dünyanın meyvesi. Çocuk olmadan evlilikler zor oluyor. Çocuk evin aynası. (1E3, 63)

Bunun yanında kadın katılımcılar erkek katılımcılardan farklı olarak eşleriyle gündelik hayatlarında daha fazla paylaşımlarda bulunmayı beklemişlerdir. Eşyle gezmek, dolaşmak, kendi dertlerini anlatabilmek, arkadaş olabilmek kadınların hayal ettikleri ideal erkeğe karşılık gelmektedir. Ancak zamanla beklentilerin yerine gelmediğini ifade edenler de olmuştur. Gündelik hayatın içinde yapılan birçok aktiviteyi eşle yapmayı istemek normal şartlar altında evlilikte olması gerekenler arasında sıralanmıştır. Katılımcıların bahsetmiş olduğu etkinliklerden yola çıkarak geçmiş dönemlerde evlilikten beklentilerin günümüz evliliklerine kıyasla farklı olduğu ve 1. kuşak katılımcıların beklenti düzeyinin daha düşük olduğu görülmektedir:

Evlendenmeden önce evlilikten hiçbir beklentim yoktu. Yani sadece evlenip bu adamla beraber olmak istiyordum düşünüyordum. Tabi bizim otuz beş sene önceyi düşünürseniz biz

nişanlıyken bile el ele belirli bir yere gidebiliyorduk... Ben sadece bu adamı seviyorum bununla beklentim yoktu beraber olmak istiyordum. Başka bir beklentim olarak evlenmedim. (1K3, 58)

Ne beklentim olcağı. Hiç beklentim yoktu çünkü onlarda yok bizde yok. Ben bi halı götürdüm onların akrabaları bak bak fakir haliyle bir halı getirdi çok da güzel perde getirmiş bu gelin dediler. Yani herkes şaşı bana hayranlaştı. (1K4, 68)

Simmel'e (2015, s. 215) göre kent hayatı daha hızlı, uyumsuz, tehditkar bireylerle çevrilidir. Ona göre metropol hayatı düşünseldir ve metropol insanında farkındalık düzeyi artarken düşünsellik egemen kılınmaktadır. Çünkü kent yaşamında birey, tepkilerini kalbiyle değil, zihniyle vermektedir. Nitekim o, metropol yaşamında para ekonomisinin egemen olmasının etkisiyle bireyselleşme ve özgürleşmenin ivme kazandığı görüşünü destekler (Simmel, 2015, s. 318). Kentleşme ve dolayısıyla yeni yaşam tarzları toplumsal hayatta giderek artan oranda bir hareketliliğe yol açmıştır. Bu durum zamanla bireyselleşmeye, kadının özgürleşmesine ve dolayısıyla kurulan ailelerin geçmişte olduğu gibi kadınların ikinci planda olmadığı, sevgi ve saygının karşılıklı yaşandığı bir yapıya dönüşmüştür (Aydın ve Baran, 2010, s. 122).

Sanayileşmeyle beraber oluşan modern kent hayatı ailenin yapısında, değerlerinde, norm ve inançlarında önemli derecede farklılıkların yaşanmasına neden olmuştur. Toplumsal hayatta yaşanan hareketlilik, evliliği ve evliliğe yüklenen anlamlarda da değişimlerin yaşanmasına yol açmıştır. Kent yaşamında evlilikler geçmişte olduğu gibi sadece dini ya da ahlaki referanslara dayanmayıp; romantik aşk ekseninde yapılmaktadır (Canatan ve Yıldırım, 2016, s. 131). Aydın ve Baran'a (2010, s. 122) göre, kent ortamında birbirini seçme özgürlüğüne sahip kadın ve erkekler için bireysel tercihler ön plana alınmıştır. Böylece evliliklerde, kadın erkeğe "bağımlı" olmak yerine "karşılıklı bağlılık" ilişkisine tabi olmuştur. Evliliğe yüklenen anlam değişerek; eşler birbirlerinden daha fazla paylaşımda bulunmayı, sevgilerini ifade etmeyi, dost olabilmeyi ve duygusal yakınlık gösterilmesini beklemeye başlamışlardır. Benzer durum katılımcıların anlatılarında da izlenmektedir. 2. kuşak katılımcıların anlatılarında görüldüğü gibi evliliğe ilişkin beklentiler 1. kuşağa kıyasla farklılaşmış, konuşabildiği birisiyle evlenebilmek, arzu edilen nitelikler arasında sıralanmıştır:

Evliliği şöyle zannederdik. Arkadaşlarımda söyler bir süre sonra elmayı kesip bıçağın tersiyle al sana uzatıyor karşı koltuktan da bizde öyle bir durum olmadı. Biz hep bir koltukta tüneriz. Oturduğumuz koltuk bile aynıdır şeydir ayaklarımızı uzatır öyle otururuz...Evlilikten beklentim akşam eve gittiğimizde mesela birbirimize 15-20 dakika birbirimize sarılırız yarım saat sarılırız bazen.(2E1, 27)

Benim evlilikle ilgili tek bir beklentim vardı aslında. Açıkçası konuşabileceğim bir insan arıyordum ben. Rahat rahat oturup konuşabileceğim bir insan arıyordum ben ama güvenilebileceğim şekilde. Yani bütün hiç kimseye anlatmayacağım bir tek ona anlatmam normal olacak yani. O yüzden benim için o önemliydi.(2E2, 37)

Hani iyi günde kötü günde derler ya öyle gerçekten hani çünkü kötü gün belki kötü gün yaşıyor olabiliriz hani bu bizim sadece ailenin içerisinde de olabilir dışarısında da olabilir iş de olabilir. İşte de bir insan kötü bir gün geçirebiliyor yani onu da birlikte oturup konuşarak aşabiliyorsak eğer beklentim bu karşılıklı bunları aşabilmek birbirine destek olabilmek, koşulsuz destek olabilmek.(2K3, 34)

Yukarıdaki yanıtlar doğrultusunda 2. kuşak katılımcıların bu denli iletişime geçtiği birisiyle evlenmesinin sebebi kendi anne ve babalarında bu durumun sağlanamamasıyla açıklanabilir. Katılımcıları rahatsız eden davranışlardan biri olan ev içerisinde ebeveynlerin iletişim kuramaması ve bunların süreklilik göstererek tartışmalara yol açması kendi evliliklerinde

istenmedik durumlar arasındadır. Aynı zamanda katılımcıların sahip olduğu sosyal ve kültürel sermayenin bu beklentinin oluşmasında da etkisi bulunmaktadır. 2. kuşak katılımcıların sosyal ve kültürel sermayelerinin 1. kuşağa kıyasla daha yüksek olması, eğitim seviyelerinin artması, anlaşarak aşk evlilikleri yapmaları, çalışma hayatına daha aktif bir şekilde dahil olmaları ve çalışma koşullarında yaşanan değişimler bireylerin gündelik hayat pratiklerine de etki etmiştir. Nitekim evlilik hayatında yaşananlar da bu pratiklere örnek olarak gösterilebilir. Diğer yandan erkek egemen aile yapılarında baskın olmaya çalışan tarafın erkek olması verilen kararlarda bir adım öne çıkma isteğini doğurmuştur. Nitekim aile reisi erkeğin yanında ev hanımı olan eşi, erkeğin sorumluluklarını yerine getirmediği durumda boşlukları tamamlayan bir role bürünmüştür (Sancar, 2013, s. 67). Evdeki cinsiyete dayalı işbölümünde erkeğin ailenin geçimini sağlayarak parayı kazanması bu durumu meşrulaştırmış ve kadının sorumluluklarını da bu minvalde belirlemiştir. Ancak kendi anne ve babalarının evliliklerinin dışında 2. kuşak katılımcıların ilişkilerinde her şeyin "tartışılabilir" hale gelmesi (Beck ve Beck Gernsheim, 2012, s. 20), eskiden sessizce yerine getirilenlerin şimdi üzerinde durularak konuşulması ve anlaşmaya varılması gözlemlenen temel değişiklikleri oluşturmaktadır. Aynı zamanda, üniversite ve üzeri mezunu katılımcılarda bu durumun daha da belirgin olduğu ve hayata dair her türlü ayrımın paylaşıldığı gözlenmiştir. Sadece gündelik hayata ilişkin ya da evi ilgilendiren konular değil, bunun yanında siyasi olaylar, farklı fikirler, düşünceler, ideolojiler de karşılıklı olarak konuşulmakta ve tartışılmaktadır. Ortak konuların fazla olması, eşlerin birbirini iyi tanımaları, hayata dair beklentilerinin ve taleplerinin benzer olmasıyla açıklanabilir; ayrıca bu durum onların evliliklerinin daha şeffaf olmasına da işaret etmektedir.

Gittins'a (2011, s. 112) göre "günümüzde herkesin evlenmesi, üstelik genç yaşta evlenmesi hatta evli çiftin temiz döşeli kendilerine ait bir evde yaşayıp delice âşık olması ve dopdolmuş heyecan verici bir cinsel yaşam sürdürmeleri beklenmektedir." Ayrıca o, 20. yüzyıl evliliklerinde eşlerin birbirlerini duygusal bağlamda tatmin etmek, birbirlerinin isteklerini yerine getirmek ve çocuk sahibi olmak gibi isteklerinin gerçeğe uyuşmadığını belirtir. Çünkü böyle bir ideale ulaşmak oldukça ender gerçekleşmektedir. Kişisel beklentilerin artmasıyla ve bireysel mutluluğun evliliklerde esas alınmasıyla duygusal ihtiyaçlar karşılanmadığı için evliliğin temelinde sarsıntılar yaşanabilmektedir. Birlikteliklerde sadece zaman geçirmek değil, nitelikli zaman geçirerek çiftlerin birbirlerini anlaması ve kendilerini daha özgür hissedecekleri alanlarda beraber olma isteği eşler tarafından karşılıklı olarak talep edilmektedir. Aşağıda ifadelerine yer verilen iki katılımcının evliliklerinde sarsıntılar görülmesinin nedeni temel ihtiyaçların karşılanmasının dışında eşlerin birbirleriyle olan iletişimsizliğidir. Bu bağlamda beklentileri karşılanmayan iki katılımcının yanıtları aşağıda yer almaktadır. Nitekim bu katılımcılar görüşmenin ilerleyen safhalarında açıkladıkları gibi evliliklerini sonlandırma aşamasına gelmişlerdir:

Özgürlüktü. Daha özgür olacağımı düşünüyordum ama tam tersi oldu. (2E3, 30)

Oldu tabii ki, olmaz mı? Biz karşılıklı olarak karşılayamıyoruz galiba, birbirimizden beklentilerimizi eşimle. Ee mesela ben şuan daha fazla sorumluluk alan bir erkek görmek istiyorum karşımda ama az önce söylediğim gibi eşim bunu yapamıyor türlü bahaneler ya da türlü sebeplerle. (2K6, 33)

Modernleşmeyle birlikte geleneksel kurallardan uzaklaşan ve kendilerine atfedilen rollerden kurtularak bireyselleşen kadın ve erkek, evlilik ve ilişkilerde, kendi hayatlarını aramakta, kendilerini gerçekleştirmek, mutlu olmak ve duygusal yakınlık kurmak gibi beklentilere kapılmaktadırlar (Beck, 2014, s. 158). Kadının ve erkeğin sadece ev içi rollerinin aksatılmadan yerine getirildiği evlilikler; karşılıklı paylaşım dayalı, mutlu olmanın daha fazla dillendirildiği ve sevgiye dayalı evliliklere dönüşmüştür. Kısacası evin ekonomik ihtiyaçlarını karşılamak için harcanan emeğin yerine psikolojik doyumun sağlanacağı, duygusal ihtiyaçların

giderileceği beklentiler ön plana çıkmıştır. “Mutlu olmak”, “aşkın ve sevginin paylaşılması” duygusal ihtiyaçların karşılanması katılımcıların özgür ve bireysel beklentilerinin yerine getirilmesine ilişkin talepleri olarak okunabilir:

Evlilikten aslında benim tek beklediğim mutlu olmak. Onun dışında başka hiçbir şey yok. Yani ilerde bir çocuğumuz olur ona bakarız, büyütürüz beraber yaşarız. İşte ne bileyim bir emeklilik planımız olur ilerde, bunlardı yani. (2E5, 34)

Mutluluk dicem çok klişe olacak. Ee yani mutluluk aslında. Birlikte güzel zaman geçirebilmek ya mesela çocuk sahibi olmak düşünürsek, çocuğu iyi eğitebilmek, doğru güzel bir kişiliği olsun istemek, iyi yetiştirebilmek. Bir aile olabilmek, aile derken her şeyi birlikte planlayan, düşünen, birbirine karşı sorumlu öyle düşünüyorum. (2K5, 33)

Beck ve Beck Gernsheim’in (2012, s. 18) bireyselleşme tanımında yaptıkları gibi çekirdek aile modeline uygun yaşam biçimi için öngörülen içselleştirilmiş cinsel rollerden kurtararak, bireyin aile, aşk ilişkisi ve komşuluk bağlarından bağımsız kendine ait bir varoluşu kurması aile içerisinde alınan kararların, eşlerin birbirini desteklemesiyle eşitliğe yakın bir dengenin oluşmasıyla sonuçlanabilir. Sonuç olarak, her iki kuşağın evlilikten beklentilerinde farklılıklar gözlenmiştir. 1. kuşak kadın katılımcılar eşlerinin kendileriyle daha fazla iletişim halinde bulunmasını, her türlü detayı paylaşmasını istemekte, erkek katılımcılar ise ev içi rollerin hane içerisinde yapılmasını evliliğin devam edebilmesi için yeterli görmektedir. Bu sebeple kadınların erkeklere kıyasla evlilikten beklentilerinin daha farklı ve evliliğe ilişkin daha talepkar oldukları görülmüştür. Böylece evliliğe dair isteklerin karşılanmadığını ifade edenler erkek katılımcılardan ziyade kadın katılımcılar olmuştur. 2. kuşak katılımcıların beklentileri hane içerisinde sadece geleneksel rollerin yapılmasıyla sınırlı tutulmamıştır. Duygusal paylaşımlarda bulunabilecekleri, her türlü konuyu konuşabilecekleri bir evlilik imajı ideal olarak çizilmiş; birçoğu bu ideale ulaştıklarını belirtmiştir.

Sonuç

Günümüz modern toplumlarında bireysellik artmış, bireylerin kolektif bağları zayıflamaya başlamış ve bireylerin aidiyetlerini inşa etmede önemli bir role sahip olan aile ve evlilik kurumlarının geleneksel normlarla örülü olan tarafları esnemeye başlamıştır. Evliliğe, çocuk sayısına ve boşanmaya dair verilerden⁵ yola çıkılarak ailenin bir dönüşüm yaşadığı ve bu dönüşümle farklı aile türlerinin ortaya çıktığı görülmektedir. Boşanma oranında görülen artış, tek ebeveynli ailelerin oluşması, evliliğin ertelenmesi, ilk evlilik yaşının yükselmesi, çocuk yapmanın tercihe dayalı olması gibi modern hayatta yaşanan pratikler, dünyada görüldüğü kadar yeni dönemde Türkiye’de de deneyimlenmektedir. Modern toplumlarda hazza ve özgürlüğe dayalı bireysel hayat tarzları yaygınlaşmış; diğer yandan toplumsal değerlerin etkisi azalarak ailelerin evlilikler üzerindeki direnci kırılmaya başlamıştır. Modern değerlerin benimsendiği dünyada ailelerin evliliğe müdahale etmesi bireylerin özgürlük alanlarını daralttığı düşüncesinin oluşmasına yol açmakta, bu nedenle bireylerin varoluşunda ve benliğini inşa etmelerinde bireysel özerklik ve kendini gerçekleştirme ön plana çıkmaktadır.

Evlilik sürecindeki pratiklerden yola çıkılarak iki ayrı kuşaktan kadın ve erkeğin evlilik

⁵ Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK) tarafından hazırlanan “Evllenme ve Boşanma İstatistikleri”ne (2019) göre Türkiye’de evlenen çiftlerin 2018 yılında 554 bin 389 iken 2019 yılında %2,3 azalarak 541 bin 424 olduğu, kaba evlenme hızının binde 6,56 olarak gerçekleştiği görülmektedir. Bunun yanında boşanan çiftlerin sayısı 2018 yılında 143 bin 573 iken 2019 yılında % 8 artarak 155 bin 47 olmuştur ve kaba boşanma hızı ise binde 1,88 olarak gerçekleşmiştir.

ve aileye ilişkin düşüncelerini, tutumlarını anlamak ve açıklamak bu araştırmanın konusunu oluşturmaktadır. Çalışmanın amacı modernleşmenin evli kadın ve erkeklerin aile ve evlilikle ilgili düşünceleri, tutumları, evliliğe dair deneyimleri, evliliği anlamlandırmaları üzerinde ne kadar etkili olduğunun sorgulanması olarak belirlenmiştir. Araştırma Beck ve Beck-Gernsheim'in, Giddens'in, Bauman'ın ve Simmel'in ortaya koydukları modern döneme özgü olan "bireyselleşme" yaklaşımının aile ve evliliklere ilişkin boyutuna yer verilerek kurgulanmıştır. Günümüzde evlilikler ne ekonomik amaçlar doğrultusunda ne de ailelerin zorlamasıyla yapılmaktadır. Evlilikler artık gönüllü, bireysel seçime ve özgürlüklere dayalı şekilde yapılmaktadır.

Çalışmada görücü usulü, hemşehri ve akraba evlilikleri, tanışarak anlaşarak evlenme, aşk evlilikleri, kaçarak evlenme gibi farklı evlilik türleri görülmüştür. Ancak 1. kuşak katılımcıların çoğunluğunun görücü usulüyle evlendiği; 2. kuşak katılımcıların büyük bir kısmının da aşka dayalı evlilikler yaptığı söylenebilir. 1. kuşak katılımcıların büyük bir kısmının evliliklerinin kuruluşunda ebeveynlerinin ya da diğer aile üyelerinin etkisi görülmektedir. Aynı zamanda bir kısım katılımcı da ailesiyle beraber karar vererek evliliğe ilişkin tercihlerde bulunmuşlardır. 2. kuşak katılımcıların ise çoğunun ailesinden bağımsız bireysel tercihlerle evlenme kararını almış, bu karara vardıldıktan sonra durumu aileleriyle paylaşmayı uygun görmüşlerdir. Ancak bireysel kararlar alınsa da katılımcıların ailelerine başvurarak onların da düşüncelerini, rızasını alarak evliliğe karar vermeleri Türkiye'de halen geleneksel ve modernin, toplulukçuluk ile bireyciliğin bir arada varolduğunu kanıtlar niteliktedir. Hem ailelerin hem de bireylerin kişisel tercihlerinin bir arada görülmesi Kağıtçıbaşı'nın (2010) belirttiği gibi Türkiye'nin, bireyselleşmenin ve karşılıklı bağımlılık değerlerinin bir arada bulunduğu bir geçiş ülkesi olduğunu destekler niteliktedir.

Katılımcıların bireysel kararlar almalarında eğitim seviyesinin rolü büyüktür. Üniversite ve üzeri eğitim seviyesine sahip katılımcıların tamamı kendi seçimiyle evlendiklerini söylemiş, görücü usulüyle evlenenlere bu grupta rastlanılmamıştır. Görücü usulüyle evlendiğini belirten az sayıdaki katılımcının da ailelerinin etkisi sadece çiftleri tanıştırma aşamasında olmuştur. 1. kuşakta kadın ve erkek katılımcıların eşlerinden beklentileri benzerlik göstermemiştir. Ancak genel eğilim bağlamında katılımcıların evlilikten temel beklentileri çocuk sahibi olmayı içermektedir. Kadınlar eşlerinden hayata dair daha çok paylaşımda bulunmasını isterken, erkekler ise geleneksel rollerin yerine getirilmesini temenni etmişlerdir. 2. kuşak katılımcıların beklentileri 1. kuşağa kıyasla daha fazladır. Bunların temelinde geleneksel rollerden ziyade daha çok kişiliğe ilişkin özellikler, kişisel nitelikler ve duygusal paylaşımların önemi yer almaktadır. Hayatı her anlamda beraber paylaşmak istediğini açıklayan katılımcılar evlilik süresi boyunca bunun yerine getirildiğinden bahsetmişlerdir. Ancak bu beklentilerin karşılanamadığını ifade edenler de evliliklerini sonlandırma aşamasına yaklaşmışlardır. 2. kuşakta bu beklentilerin karşılanamaması sonucunda boşanmayı düşünen bazı katılımcılar yer alırken, 1. kuşak katılımcılarda ise böyle bir sonuçla karşılaşılma, beklentileri yerine gelmediği için evlilik hayatlarından memnun olmayanlar bulunsadahi, boşanmayı bir alternatif olarak dile getiren hiçbir katılımcıya rastlanmamıştır. Bütün bunların yanı sıra aile ve evlilikler üzerindeki değişimi açıklarken ele alınan bireyselleşme yaklaşımının çalışmanın her aşamasında görüldüğünü söylemek pek mümkün olmayacaktır. 2. kuşak katılımcıların ilk evlenme yaşının yüksek olması, doğurganlık hızlarının düşmesi, doğumları ertelemeleri İkinci Demografik Geçiş Kuramı'nın nüfus dinamikleri üzerinde belirtmiş olduğu dönüşümün yaşandığına dair önemli izleri kapsamaktadır.

Evliliğe ilişkin olarak bireysel özerkliğin özellikle eğitim seviyesi ve sosyo-ekonomik statüsü yüksek katılımcılarda daha yüksek olduğu görülürken; eğitim ve sosyo-ekonomik statüsü düşük, geleneksel değerleri benimseyen katılımcılarda sadece kırılmaların yaşandığı

söylenbilir. Bu bağlamda aile ve evliliklerde bireyselleşmenin en belirgin olduğu kesim modern değerleri benimseyen, eğitim ve sosyo-ekonomik statüsü yüksek olan katılımcılar olmuştur. Yine de geleneksel değerleri sürdüren 2. kuşak katılımcılar için bireyselleşme ancak evliliğin kuruluş aşamasında görülmektedir. Onların evlilik sonrasında 1. kuşağa benzer norm ve değerleri sürdürmeye daha eğilimli bir tutum sergiledikleri söylenebilir. Aynı zamanda bu katılımcılar kadının çalışmasına dair olumlu bir tutum sergilememekte, hane içerisinde cinsiyete dayalı işbölümünün bulunması gerektiğini dile getirmektedirler.

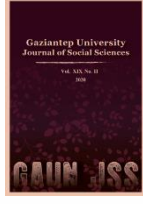
Evliliğin alanının değişime uğrayıp uğramadığı noktasında; aile içerisinde geleneksel değerlerin tamamen ortadan kalkmadığı, yaşanan makro değişimlerle aile ve evliliklerde gündelik hayat pratikleri bağlamında verilen kararlarda, beklentilerde, kişisel tercih ve tutumların öncelik ve önem kazandığı söylenebilir. Modern çağda evlilikler soyun devam etmesi adına çocuk yapma gibi işlevlerin ötesine geçmiş; hane halkı sayısında küçülmeler yaşanmış, evliliğe karar verme noktasında tercihe dayalı bir yaklaşım benimsenmiştir. Gelenekselle modern hayatın birbirinden ayırt edilmediği, ikisinin iç içe geçtiği bir yapılanma söz konusu olmuştur. Sonuç olarak, evliliğe ilişkin beklentiler dönüşmekte, evlilik için âşık olmak bir koşul olarak sıralanmaktadır. Aileler, evliliklerin kuruluş aşamasında karar veren merci olmaktan uzaklaşıp; onay veren bir konuma dönüşmüşlerdir. İzmir özelinde bireyselleşme eğiliminin belli bir kesimde ivme kazandığı; genel bağlamda ise geleneksel örüntülerin ve bireysel tercihlerin öneminin bulunduğu ikili bir yapılanmanın mevcut olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Kaynakça

- Altuntek, S. (2001). Türkiye üzerine yapılmış evlilik ve akrabalık araştırmalarının bir değerlendirmesi, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 18 (2), 17-28.
- Aydın, O. ve Baran, G. (2010). Toplumsal değişme sürecinde evlenme ve boşanma. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 21 (2), 117-126.
- Bal, H. (2016). *Nitel araştırma yöntem ve teknikleri*. Bursa: Sentez Yayıncılık.
- Bauman, Z. (2012). *Akışkan aşk*. I. Ergüden (Çev.). İstanbul: Versus Kitap.
- Bauman, Z. (2015). *Bireyselleşmiş toplum*. Y. Alagon (Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Beck, U. ve Beck-Gernsheim, E. (1998). On the way to a post- familial family, from a community of need to elective affinities, *Theory, Culture and Society*, 15 (3-4), 53-70.
- Beck, U., Bonss, W. ve Lau, C. (2003). The theory of reflexive modernization problematic, hypotheses and research programme, *Theory, Culture and Society*, 20 (2), 1-33.
- Beck, U. ve Beck -Gernsheim, E. (2012). *Aşkın normal kaosu*. N. Ermiş (Çev.). Ankara: İmge Kitabevi.
- Beck, U. (2014). *Risk toplumu*. K. Özdoğan ve B. Doğan (Çev.). İstanbul: İthaki Yayınları.
- Berg, B. L. ve Lune, H. (2015). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*, H. Aydın (Çev.). Konya: Eğitim Yayınevi.
- Beşpınar, F. U. (2014). Türkiye’de evlilik, *Türkiye aile yapısı araştırması tespitler, öneriler, araştırma ve sosyal politika serisi 07*, 112-167, İstanbul.
- Beşpınar, F. U. ve Beşpınar, Z. (2017). Türkiye’de hane halkı yapıları ve evlilik pratiklerinde ikili resim: geleneklerin yanı sıra değişimin yansımaları. *Nüfusbilim Dergisi*, (39), 109-149.
- Blankenhorn, D. (2009). *The future of the marriage*. Encounter Books, New York.
- Bilgin, N. (2014). *Sosyal bilimlerde içerik analizi*, Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Canatan, K. ve Yıldırım, E. (2016). *Aile sosyolojisi*. İstanbul: Açılımkitap Yayınları.
- Cherlin, A. (2004). The deinstitutionalization of american marriage. *Journal of Marriage and Family*, (66), 848 – 862.

- Creswell J. W. (2016). *Nitel araştırma yöntemleri*. E. M. Bütün ve S. B. Demir (Çev.). Ankara: Siyasal Kitabevi
- Davis, R. (2008). Not marriage at all but simple harlotry: companionate Marriage controversy. *Journal of American History*, 94 (4), 1137-1163.
- Doğan, İ. (2009). *Dünden bugüne Türk ailesi*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.
- Fişek, G. O. (2018). *İlişki içinde "ben", kültür, aile, bireyselleşme ve psikanalitik arayışlar*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Fox, G. L. (1975). Love match and arranged marriage in a modernizing nation: mate selection in Ankara. *Journal of Marriage and the Family*, (37), 180–193.
- Giddens, A. (1994). *Mahremiyetin dönüşümü: Modern toplumlarda cinsellik, aşk ve erotizm*. İ. Şahin (Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Giddens, A. (2014a). *Modernite ve bireysel kimlik*. Ü. Tatlıcan (Çev.). İstanbul: Say Yayınları.
- Giddens, A. (2014b). *Mahremiyetin dönüşümü: modern toplumlarda cinsellik, aşk ve erotizm*. İ. Şahin (Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Gittins, D. (2011). *Aile sorgulanıyor*. T. Erdem (Çev.). İstanbul: Pencere Yayınları.
- Glaser B. G. ve Strauss, A. L. (1967). *The discovery of the grounded theory*. Chicago.
- Hart, K. (2011). *Modernliği dokumak: bir Anadolu köyünde hayat, aşk, emek*. E. Gen (Çev.). İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Hortaçsu, N. (2007). Family- versus couple- initiated marriages in Turkey: similarities and differences over the family Life cycle. *Asian Journal of Social Psychology*, (10), 103-116.
- İmamoğlu, O. (1993). Değişen dünyada değişen aile-içi roller, *Kadın Araştırmaları Dergisi*, 1, 58-68.
- İmamoğlu, O. (1995). Değişim sürecinde aile: evlilik ilişkileri, bireysel gelişim ve demokratik değerler. *1994 Aile Kurultayı*, 33-51, Ankara: T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu Yayınları.
- Irwin, S. (2000). Patterns of change in family and household structure and resourcing: an overview, cAVA workshoptwo: *Statistics and Theories for Understanding Social Change*, Online.
- Kağıtçıbaşı, Ç. (2010). *Benlik, aile ve insan gelişimi. Kültürel psikoloji*. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Koç, İ. (2014). Türkiye’de aile yapısının değişimi: 1968- 2011, Ed: Mustafa Turğut ve Semiha Feyzioğlu, *Türkiye Aile Yapısı Araştırması Tespitler, Öneriler, Araştırma ve Sosyal Politika Serisi 07*, İstanbul: T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, Aile ve Toplum Hizmetleri Genel Müdürlüğü, 24- 48.
- Kümbetoğlu, B. (2015). *Sosyoloji ve antropolojiye niteliksel yöntem ve araştırma*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Lesthaeghe, R. (1983). A century of demographic and cultural change in western europe: an exploration of underlying dimensions. *Population and Development Review*, (9), 411-435.
- Lesthaeghe, R. (1992). The second demographic transition in western countries in IUSSP-IRP, Oppenheim M. K. ve Jensen A. Gender and Family Change, Oxford: Clarendon Press, 17-62.
- Lesthaeghe, R. ve Meekers, D. (1986). Value changes and the dimensions of familism in the european community. *European Journal of Population*, (2), 225–268.
- Lesthaeghe, R. ve Surkyn, J. (1988). Cultural dynamics and economic theories of fertility change. *Population and Development Review*, (24), 1–45.
- Luhmann, N. (1995). Aşk ve evlilik: çoğalmanın düşünyapısı”. A. Kıran (Çev.), *Cogito, Yapı Kredi Yayınları*, İstanbul, (4), 217-224.

- Morgan, L. H. (2015). *Eski toplum*, Ü. Oskay (Çev.). İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Miles, M. ve Huberman, M. A. (1994). *Qualitative data analysis: an expanded sourcebook*. 2. ed.,Thous and Oaks, CA: Sage.
- Neuman, W. L. (2016). *Toplumsal araştırma yöntemleri nitel ve nicel yaklaşımlar.1-2.S.* Özge (Çev.). Ankara: Yayınodası Yayıncılık.
- Nüfusçu, G. A. ve Yılmaz, A. (2012). Evlilik pratiklerinin dönüşüm/yeniden üretim sürecinde evlendirme programları. *Galatasaray Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, (16), 23-48.
- Önder Erol, P. (2018), Toplumsal Değerler Sistemleri Olarak Ailecilik ve Bireyciliğin Doğurganlık Üzerine Yansımaları, *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19 (35), 869-891.
- Özyürek E. (2006). *Nostalgia for the modern: state secularism and everyday politics in Turkey*. Durham: Duke University Press.
- Punch, K. F. (2016). *Sosyal araştırmalara giriş nicel ve nitel Yaklaşımlar*. D. Bayrak, H. B. Arslan, Z. Akyüz (Çev.). Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Sancar, S. (2013). *Erkeklik: imkansız iktidar: ailede, piyasada ve sokakta erkekler*, İstanbul: Metis.
- Scott, J. (2006), *Family and gender roles: how attitudes are changing*. GeNet Working Paper No. 21.
- Sezen, L. (2005). Türkiye’de evlilik biçimleri, *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (27), 185-195.
- Simmel, G. (2015). *Bireysellik ve kültür*. T. Birkan (Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- De Sousa, R. (2019). *Aşk*. F. Öz (Çev.). Ankara: Dost.
- T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı. (2011). *Türkiye’de aile yapısı araştırması*. Ankara: Afşaroğlu Matbaacılık.
- T.C. Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı, T.C. (2014) *Türkiye’de aile yapısı araştırması 2006*. (Araştırma ve Sosyal Politika Serisi 01 Gözden Geçirilmiş İkinci Basım). Ankara: Uzerler Matbaacılık.
- Teddle, C. ve Yu, F. (2007). Mixed methods sampling: a typology with examples, *Journal of Mixed Methods Research*, 1(1): 77-100.
- Tekçe, B. (2004). Paths of marriage in Istanbul: arranging choices and choice in arrangements *Ethnography*, 5 (2): 173–201.
- Tezcan, M. (2000). *Türk ailesi antropolojisi*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Tunçbilek, E. ve Ulusoy, M. (1987). Türkiye’de akraba evlilikleri ve çocuk ölümlerine , etkisi, *Nüfus Bilim Dergisi*, (19), 7-26.
- TÜİK İstatistik Kurumu (2017). Ankara. Erişim adresi: <http://www.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=27593>.
- TÜİK İstatistik Kurumu (2020). Evlenme ve Boşanma İstatistikleri, 2019. Ankara. Erişim adresi: <https://tuikweb.tuik.gov.tr/PreHaberBultenleri.do?id=33708>
- Van De Kaa, D. J. (1987). Europe’s second demographic transition. *Population Bulletin*, (42), 2-57.
- Yavuz, Ş. (2015). Ataerkil egemen erkeklik değerlerinin üretiminde kadınların rolü: Trabzon örneği. *Fe Dergi: Feminist Eleştiri*, 7(1), 117-130.
- Yavuz, S. ve Gündüz, O. (2015). Türkiye’de evlilik tercihleri. Erişim adresi: <http://ailetoplum.aile.gov.tr/data/54292ce0369dc32358ee2a46/t%C3%BCrkiyede%20evlilik%20tercihleri%20ara%C5%9Ft%C4%B1rmas%C4%B1%202015.pdf>
- Yıldırım A. ve Şimşek, H. (2013). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayınevi.
- Yıldırım, M. E. (2017), *Yeni bir hayat kurmak. Kadınlar anlatıyor: babalık, evlilik, boşanma*, İstanbul: İletişim Yayınları.

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Bir İktidar Alanı Olarak Sosyal Politikalarda “Kadın Özneliği”: Çalışma Yaşamına İlişkin Yasal Düzenlemeler Üzerinden Bir Analiz

"Women Subjectivity" In Social Policies As A Field Of Power: An Analysis In Terms Of Work Life Regulations

Orhan ORHUN^{a*}

^a Araştırma Görevlisi, Batman Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, Batman / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-3735-2865

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 14 Aralık 2020

Kabul tarihi: 7 Ocak 2021

Anahtar Kelimeler:

Hegemonik erkeklik,
Kadın,
Kamusal/özel alan,
İktidar,
Sosyal politika,
Toplumsal cinsiyet

ÖZ

Antik Yunan dönemine kadar uzanan bir tarihe sahip olan sosyal politikalar özellikle sanayi devrimi sonrasında bir iktidar alanı olarak merkezi güç haline gelmiştir. Sosyal politikaların görünürliğünün arttığı bu dönem temelinde işçilerin koşullarının iyileştirilmesi ve düzenlenmesi üzerinden ilerlemiş olsa da, zaman içerisinde kapsamı ve uygulama alanı genişlemiştir. Kadın, yaşlı, çocuk, engelli gibi daha dezavantajlı grupları kapsayacak şekilde genişleyen bu politikalar, iktidarın bahsedilen grupları nasıl konumlandığını, yönlendirdiğini, sınırladığını, gözetlediğini ya da denetlediğini göstermektedir. Öte yandan, bir iktidar alanı olan sosyal politikalar her ne kadar eşitlik iddiasını temele alarak düzenlemeler üretse de, iktidardan eril ideolojik temelleri bu sosyal politikaların eşitlik, cinsiyet eşitliği ve eşit haklar iddialarını temelden sorgulanır hale getirmektedir.

Bu çalışma, literatür taramasından hareketle ve İş Kanunu (4857 Sayılı) ile Devlet Memurları Kanunu (657 sayılı) üzerinden, Türkiye’de sosyal politikalarda kadının konumlandırılışını feminist bir bakma biçimi ile “öznellik” üzerinden tartışmaya açmayı hedeflemektedir. Foucault’cu perspektiften hareket ederek, “iktidarı” ele alan bu çalışma, iktidarın nüfuz ettiği ‘sosyal politika’ alanını inceleyerek kadının öznellik imkanının sosyal politikalar üzerinden sorgulamasını yapmaktadır. Bu çerçevede sosyal politika alanlarından biri olarak çalışma yaşamının düzenlenmesinde büyük rol oynayan iki kanun incelenerek bu politikalarda kadın özneliğinin imkanı sorgulanmaktadır. İlk olarak iktidarın ne olduğu ve nelere nüfuz ettiği üzerinden bir iktidar alanı olan sosyal politikalar alanı feminist bir bakma biçimi ile ele alınmaktadır. İkinci olarak, çalışma yaşamının işleyişini büyük bir ölçüde oluşturan iki kanun bağlamında kadının çalışma yaşamına dair düzenlemeler, ‘annelik’, ‘ev kadınlığı’ ve ‘çalışan kadın’ temaları üzerinden değerlendirilmektedir.

ARTICLE INFO

Article History:

Received December 14, 2020

Accepted January 7, 2021

Keywords:

Gender,
Hegemonic masculinity,
Power,
Public/private sphere,
Social policy,
Woman

ABSTRACT

Social policies, which have a history dating back to the Ancient Greek period, have become a central power as a power domain especially after the industrial revolution. Although this period has progressed mainly through the improvement and regulation of the conditions of the workers while the visibility of social policies are increasing, its scope and application area has expanded over time. These policies which expanding to include more disadvantaged groups such as women, elderly people, children and disabled, have shown how the government positions, directs, restricts, monitors or supervises these groups. On the other hand, although social policies, which are a power domain, have produced regulations based on the claim of equality, the masculine ideological foundations of power have maden the claims of these social policies of equality, gender equality and equal rights questionable from the ground up.

This study aims to bring the position of women in social policies in Turkey up for discussion starting from the literature review and the Civil Servants Law No. 657 out of 4857 Labour Law with feminist ways of looking "subjectivity". This study, which deals with "power" from a Foucauldian perspective, will examine the field of "social policy" in which the power permeates, and will question the possibility of the subject of women through social policies. In this framework, two laws, which are the current legal regulations on working life, will be examined as one of the areas of social policy, and the possibility of women's subjectivity in these policies will be questioned. First of all, the field of social politics, which is a power domain over what power is and what it permeates, is addressed with a feminist perspective. Secondly, in the context of those two laws that constitute the functioning of working life to a great extent, the regulations regarding the working life of women have been evaluated on the themes of "motherhood", "housewife" and "working woman".

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: orhanorhun06@hotmail.com

EXTENDED ABSTRACT

Social policies, which have a history dating back to the Ancient Greek period, have become a central power as a power domain especially after the industrial revolution. Although this period has progressed mainly through the improvement and regulation of the conditions of the workers while the visibility of social policies is increasing, its scope and application area has expanded over time. These policies which expanding to include more disadvantaged groups such as women, elderly people, children and disabled, have shown how the government positions, directs, restricts, monitors or supervises these groups. The fact that power has infiltrated all areas of social life and the relations established through these areas shows that as Foucault has stated; the power applies the "prohibition" and "alignment" function to all dynamics of society. It is possible to observe the change of domain power in the transition process from traditional to modern through the institutions and discourses which have been built and dominated by the power in the modern period. For instance, the power claims that while constructing the field of "social policies", it benefits by creating the perception that equality will be created in the social field. However, although social policies, which are a domain of power, produce regulations on the basis of the claim of equality, the masculine ideological foundations of power make these social policies' claims of equality, gender equality and equal rights fundamentally questioned. Because it is obvious that the masculine power formed by men and through men's experiences and practices cannot have a practice regarding gender equality.

The power, as the determinant of the areas it reproduces, ensures the normalization of the field by controlling, observing, banning or forcing the fields which it produces. This power, which internalizes the space for society through this domination, then ensures that this process is characterized as social benefit. It is impossible to say that the created space does not provide any social benefit. However, inquiries should be made on whether the benefits are provided equally or not. As stated, the masculine power with masculinity practices will provide social benefit on a patriarchal basis without gender equality.

This study aims to bring the position of women in social policies in Turkey up for discussion starting from the literature review and the Civil Servants Law No. 657 out of 4857 Labour Law with feminist ways of looking "subjectivity". This study, created within the framework of feminist methodology and epistemology, aims to criticize the gender norms and practices of domain power. This study, which deals with "power" from a Foucauldian perspective, will examine the field of "social policy" in which the power permeates, and will question the possibility of the women subjectivity through social policies. In this framework, two laws, which are the current legal regulations on working life, will be examined as one of the areas of social policy, and the possibility of women's subjectivity in these policies will be questioned. Due to the fact that the Civil Servants Law and the Labour Law to be examined constitute the majority of working life; firstly, the field of social politics, which is a power domain over what power is and what it permeates, is addressed with a feminist perspective. Secondly, in the context of those two laws that constitute the functioning of working life to a great extent, the regulations regarding the working life of women have been evaluated on the themes of "motherhood", "housewife" and "working woman". These themes, which are chosen to show that gender inequality exists in laws, have also great importance in terms of revealing the "prohibition" and "alignment" functions of the domain power. For instance, although it is stated more deeply in the text, in the articles of law in which the regulations regarding the working life are made, women are considered with a biological reductionist perspective. The government, which tries to determine what kind of jobs women will work in, normalizes this with its own laws. Likewise, the laws that have positioned women not as a subject but over 'mother' in working life have tried to fill even the concept of motherhood with male power practices. In addition, it is also displayed through "motherhood" that the division of labour in working life is gendered. The male power imposes sanctions up to the situations in which individuals who will marry, have children or use their right of appointment must decide through mutual communication. Similarly, it is possible to see the traces of a masculine and sexist structure in the gendering of professions in working life.

Giriş

Siyasal, ekonomik, toplumsal veya gündelik yaşamın her alanına dair konuları kapsayacak şekilde hiçbir yapıyı, olguyu ve oluşumu iktidar olgusundan bağımsız bir şekilde kavrayabilmek mümkün değildir. Toplumsal yaşamı oluşturan tüm ilişkilere iktidar olgusunun sızmış olması, hem iktidarın ne olduğunu hem de iktidardan ne anlaşılması gerektiğini yanıtlamayı zorlaştırır (Şengül, 2012: 41-42). Bertrand Russell (1976:15) “fizik için enerji ne kadar önemliyse, sosyal bilimler için de iktidar o kadar önemlidir” ifadesini kullanmaktadır. Russell, aslında iktidarın sosyal bilimler de dahil her alanda aranması gerektiğinin farkındalığına vurgu yapmaktadır. İktidar kavramını temel kavramlarından biri haline getirmiş olan ve iktidarın tek yönlü bir kavram olmadığını belirten Foucault’nun da (2005b) söylediği gibi; iktidar bir mücadele alanıdır ve bu mücadeleler özünde, politik ve sosyolojik olarak çetrefilli sorun alanlarını içermektedir. Bu çerçevede, özellikle “tahakküm kurmak”, “yönlendirmek”, “hiyerarşi”, “yönetmek”, “denetleme”, “gözetleme”, “zorlama”, “yasaklama” ve “iktidar grubu” kavramları üzerinden geniş bir perspektif ile iktidarın analizine ihtiyaç vardır. Foucault’nun da söylediği gibi iktidar, ilişkilerinin tümünü teşkil edebilmek için özünde “yasaklama ve hizaya sokma” pratiği üzerinden yapılanan bir olgudur. Böylece iktidar toplumsal mikro-iktidar ilişkilerini baz alarak, üst-yapısal konumunu sağlamaktadır (Foucault, 2005b). Bu üst-yapısal konuma sahip iktidar ‘özne’yi toplumsal yapı içerisinde inşa etmektedir. Tahakküm altına alan iktidar, aynı zamanda kurumların, söylemlerin yani yapının da belirleyicidir. Foucault yapıların, söylemlerin üzerine inşa edilerek gözlemlenebilen ve yönlendirilebilen öznenin orijininin iktidar ilişkilerinde nesneleştirildiğini ve öznenin çözümlenebilmesi için iktidar ve alanlarının çözümlenmesi gerektiğini belirtmektedir (Foucault, 1992).

Bu çerçeveden hareketle, doküman inceleme tekniği kullanılarak sosyal politika alanlarından biri olan çalışma yaşamının mevcut yasal düzenlemelerini içeren Devlet Memurları Kanunu ve İş Kanunu’nu incelenmektedir. Foucault’cu bir perspektiften, ataerkil erkeklik normları ile bir iktidar alanı haline gelen sosyal politika alanının nasıl düzenlendiğini tartışmaya açan bu çalışmada, çalışma yaşamını inşa eden dinamikler ve kadın özneliğinin imkanı sorgulanmaktadır. İlk olarak iktidarın içerdiği anlamlar ve nüfuz ettiği alanlar üzerinden Foucault’nun özne-iktidar sorgusu yapılacak ve bu sorgu üzerinden bir iktidar alanı olan sosyal politikalar, feminist bir bakma biçimi ile değerlendirilecektir. Daha sonra çalışma yaşamının işleyişini büyük ölçüde belirleyen iki kanuna odaklanarak kadının çalışma yaşamına ilişkin düzenlemelerini ‘annelik’, ‘ev kadınlığı’ ve ‘çalışan kadın’ temaları bağlamında inceleyecektir.

Foucault: İktidar (İlişkileri)-Özne

Foucault’a göre (1992) iktidarın üç farklı biçimi bulunmaktadır. Bunlardan ilki, iktidar alanını toplumsal alandan ayıran *egemenlik* biçimidir. Devlet gücünü sağlayabilmek için yaptırım yolunu kullanmakta ve kanunlara itaati sağlamaktadır. Başka bir deyişle, yaptırımın temelini suç ve ceza kategorileriyle belirlerken, egemenliğini kanunlar ile belirlemektedir. Bu güç, ontolojik olarak temelini ikinci biçim olan *disiplin* ile pekiştirmektedir. 17. yüzyıl ve sonrasında genel olarak geliştirilmiş olan denetim, kontrol, gözetim, sınıflama, ayırıştırma, akılcaştırma, normalleştirme gibi tekniklerin kullanılmasıyla geliştirilen disiplin olgusu, ortak bir standardın oluşmasını sağlamaktadır. Tüm bu tekniklerin gelişimi ile 18. yüzyılın sonunda, sanayileşmenin de büyük etkisiyle, egemenlik yerini disipline eden ve düzenleyen iktidara bırakmaktadır. Bu noktada iktidarın bir diğer biçimi olan *güvenlik* ön plana çıkmaktadır. Çünkü disipline etmenin veya düzenlemenin temel dinamiklerinden biri güvenliktir (Foucault, 1992). Disipline eden ve düzenleyen iktidarın ana nesnesini nüfus oluşturmaktadır. Foucault’un biyopolitika olarak adlandırdığı siyaset, insanların biyolojik özelliklerinin siyaset nesnesi haline getirilmesini sağlayan mekanizmaların bütünüdür. Disipliner iktidar olarak adlandırılan

bu mekanizma, ideal bir davranış biçimi temelinde normlar oluşturmakta ve bireylerin bu normları içselleştirmesini ve normalleştirmesini sağlamaktadır. Güvenlik eksenli olarak oluşturulan düzenleyici iktidar, normların belirlenmesini normal olanın ne olması gerektiği noktasında ortaya koymaktadır (Foucault, 1992).

Foucault iktidarın her yerde olduğunu belirterek, iktidarı farklı tarihsel dönemler üzerinden somutlamaktadır. “Büyük Kapatılma” (1954-1988) adlı çalışmasında, 17. ve 18. yüzyıllarda toplumda var olan disipline edici ve düzenleyici kurumların içerisinde akıl hastanelerinin ve cezaevlerinin hasta, deli, suçlu gibi “anormal” bireylerini incelemektedir (Foucault, 2005a; Foucault, 2003). Bu dönem ‘modern’ iktidarı temsil etmesi bakımından ve buna bağlı olarak toplumsal norm ve düzen olgularının ortaya çıkması açısından önemlidir. Çünkü bu dönemde deli, hasta, suçlu olarak belirlenen bireyler “normal” olarak belirlenen bireylerden ayrılmaktadırlar. Foucault (2005b), “normal olamayan” bireylerin toplumdan tamamen izole edilmediğini belirterek, “normal olan” bireylerin bu bireyleri sürekli olarak görmeleri ve hissetmeleri gerektiğini ileri sürmektedir. Başka bir deyişle, “normal olmayan” bireylerin kapatıldıkları mekanların, “normal olan” insanların yaşadıkları yerlerin etrafında inşa edilmesi, “normal olmayanlar” gibi olamamanın gerekliliğini hatırlatmaktadır.

Foucault, “Büyük Kapatılma” sonrasında sistematik olarak kurulmuş olan iktidar mekanizmalarının ya da iktidar teknolojileri olarak belirttiği iktidarın kurumlarının nasıl işlediğini ve yayıldığını anlatmaktadır (Foucault, 2005a). “Aydınlanma” veya “evrensel akıl” düşüncesinin ön plana çıktığı dönem olarak belirtilen 18. yüzyıl ile beraber, akıl tüm süreçlerin temelini oluşturmaktadır (Foucault, 2005a). Aydınlanma düşüncesinin bireyin kendisini “akıl” temelinde tanımlaması vurgusu, “sapkın ve akıl dışı” olarak belirtilen durumların daha kolay kabul edilebilir bir hal almasını sağlamaktadır (Foucault, 2003). Bu kabulün normalleşmesi, iktidarın disipline edici ve düzenleyici boyuta geçtiğini göstermektedir. Foucault (2003), düzenleyen ve disipline eden iktidarın birçok farklı yöntem ve teknikler kullandığını belirtmektedir. Polisin, bireyler üzerinden kullandığı yöntemleri disipline eden iktidar, ebeveynlerin, çocukları üzerinde kullandıkları yöntemleri ise düzenleyici iktidar olarak örneklendiren Foucault (2003), iktidarın kendisini var ettiği alanlara dikkat çekerek farkındalık yaratmaktadır. Disipline eden iktidar mekanizmalarının devamında yer edinen düzenleyici iktidar mekanizmaları, iktidarın kendi sürekliliğini sağlamak için oluşturduğu teknolojilerdir (Foucault, 2005c:73-75). Düzenleyici iktidar mekanizmaları, bireylerin etrafında ve bireylerin ebeveynlerine, öğretmenlerine ya da işverenlerine bağlanmasını sağlayan ilişkiler üzerinden varlığını göstermektedir (Foucault, 2005c:160). Foucault (2003:177), iktidar ilişkilerinin kaba bir tahakküm olarak ortaya çıkmadığını belirtmektedir. Kaba tahakküm yalnızca aşırı durumlarda var olmaktadır. İktidar ilişkileri güç ilişkileri olarak tanımlandığından özne ile iktidar arasındaki çatışmaları da içinde barındırmaktadır.

Foucault, disipline eden iktidar mekanizmasının beden üzerinden sınırlamalar yarattığını, fakat düzenleyici iktidar mekanizmasının daha ileri boyutta olduğunu belirtmektedir (2005c:76). İktidar ilişkileri, bedenlerin düzenlenmesine ve kontrol edilmesine vurgu yapmaktadır. Disipline eden iktidar mekanizması, hapishaneler veya ıslahevleri ile suçluların sınırlandırıldığını ve kontrol edildiğini göstermektedir. Düzenleyici iktidar mekanizması ise, toplumsal normlar temelinde toplumsal yaptırımları kullanarak, bireyin suça bulaşmadan önce var olan iktidarı içselleştirerek kabul etmesini ifade etmektedir. Bu doğrultuda iktidar, toplumsal normlar ihlal edilmeden büyük oranda engellemektedir (Foucault, 2003). Disipline eden iktidar düzenleyici iktidarın arka planını oluşturan bir mekanizma olarak, toplumsal normların gündelik hayata yerleşmesi için zamana ihtiyaç duymaktadır. Bu mekanizma genellikle toplumsal normların ihlal edilmesinden sonra harekete geçerek, hem ihlal edenlerin disipline edilmesini hem de, ihlal sonrası alınacak ceza ve yaptırımlar ile ihlalin toplumsal

olarak norm dışı kılınmasına neden olmaktadır. Dolayısıyla bir yandan ihlali cezalandırmakta bir yanda da ihlal edilmemesi için sonuçları topluma göstermektedir (Foucault, 2005c). Bu noktada belirtilmesi gereken husus, disipline eden mekanizmanın, bireylerin belirlenen toplumsal normların dışına çıkmaması için caydırıcı özelliğe sahip bir yapı oluşudur.

Disipline eden ve düzenleyen iktidar mekanizmalarının toplum üzerinde oluşturduğu iktidar algısından bahseden Foucault, kendini kontrol eden ve iktidara karşı durmayan bireylerin özne kılındığını belirtmektedir. Ona göre özne olmak, bireyin deneyimi ile kurduğu ve bu deneyimin kendi deneyimiymiş gibi olmasını sağlayan bilinç ilişkisidir. Örneğin, 'akıl hastalığı', 'cinsel sapıklık' ya da 'suça eğilim' gibi belirli davranış ya da varlık biçimlerini deneyimleyen birey, kendisini bu deneyimler doğrultusunda akıl hastası, sapık ya da suçlu olarak kabul edebilir. Bu bize, akıl hastalığı, cinsel sapıklık ya da suç olarak tanımlanan durumların bireyin kendi deneyimleri doğrultusunda uygun görülen, kabul edilen ya da normalleştirilen (Foucault, 2003:14) süreçler olduğunu göstermektedir.

Özne kılınabilmenin koşulu aynı zamanda iktidarın disipline edici ya da düzenleyici mekanizmalarının yarattığı algının dışında bir algıyı da beraberinde getirmektedir. Cezaevine veya akıl hastanesine girme durumu dışında özneleşen birey, aynı zamanda iktidar ile iktidarın baskı ve tahakkümleri ile normalleştirdikleri üzerinden farklı ilişkilere de başlamaktadır. Bu ilişki üzerinden Foucault (2005c), toplumdaki bireyden yola çıkarak özneye kadar giden bu çetrefilli süreç içerisinde iktidarın, en başından itibaren birey üzerinde kurduğu baskının gözle görünen ve hissedilen bir yaptırım olduğunu belirtmektedir. Fakat daha sonra ortaya çıkan düzenleyici iktidar ilişkilerinin devreye girmesiyle beraber bireylerin toplumsal normlara uyum sağlama yönünde davranışlar sergilediği görülmektedir. İktidar bu davranışları normalleştiren bireyler üzerinde niteliksel olarak varlığını daha yoğun hissettirse de niceliksel olarak hissettirmemektedir. Çünkü iktidar bireylerin hayatlarına toplumsal normların dışına çıkmaksızın doğrudan yerleşerek, kendini bireylere içselleştirir veya normalleştirir. Bu süreç ile beraber birey, normalleştirdiği normları iktidarın dayattığı ya da tahakkümünü oluşturduğu bir durum olarak değil, deneyimlediği, yaşadığı ve kendi kararları doğrultusunda oluşturduğu bir süreç olarak görmektedir (Foucault, 2005c). Günümüzde bu sürecin farkındalığını yaşamak oldukça zordur. Çünkü toplumsal olarak kabul edilen haline gelmiş ve iktidarın yeniden üretimini sağlayan iktidar ilişkileri ağı, toplumsal yapının her yerini sarmış bulunmaktadır (Boyne, 2009). İktidar ilişkilerinin toplumsal ağın derinlerine kök saldıgını ifade eden Foucault, iktidarın çok yönlü bir yapı olduğunu ve ilk olarak başkalarının eylemleri üzerinde eylemde bulunmaya izin veren bir farklılaştırma sistemi olduğunu işaret etmektedir (2005a:135).

Foucault'a göre (2005c:70) iktidar, sadece bireysel ve kolektif olarak tarafların birbirleriyle olan ilişkileriyle sınırlı değildir ve aynı zamanda bir taraf diğerleri üzerinde eylemlerde bulunur. Tamda bu nedenle var olan eylemler, bireyler arasındaki ilişkiler temelinde sorgulanmaktadır. Başka bir deyişle, bir (grup) bireyin diğerlerine uyguladığı iktidarın varlığı tarafların bu durumu içselleştirmesiyle ve normalleştirmesiyle gerçekleşmektedir. Dahası, bu durum içerisinde "rıza"nın olması gerektiğini vurgular. Rıza, iktidarın var oluşunun ve sürdürülebilirliğinin temel bir koşuludur.

Disipline eden ya da düzenleyen iktidar sürekli olarak kendini yeniden üretmektedir. Çünkü iktidarın dayanıksız yapılarının güçlendirilmesi ve şekil değiştirmesi gerekmektedir. Rıza kavramı bu noktada, şekil değiştiren iktidarın yapısı ve özne olan birey ile yakından bağlantılıdır. Disipline eden ve düzenleyen iktidar zaman içerisinde kendi mekanizmaları içerisinde birey üzerindeki baskıyı ve tahakkümü arttırdığı için, özneleşen bireyin direnci karşısında zayıflamaktadır (Gordon, 1999). Foucault'a göre, özneleşen bireyi sarmış olan iktidarın yeni teknolojisi "biyoiktidar" dır ve bu teknoloji bireylerin üzerinde değil, bireylerin eylemlerinin üzerinde eylemde bulunan, şundaki ya da sonra olacak eylemler üzerinde bir

eylemdir. Bu noktada iktidar, eylemler üzerine işlemekte olan “eylemler kümesi” olarak (Foucault, 2005a:73-74) tanımlanmaktadır.

Foucault, biyoiktidarın ne olduğunu ve bireyler tarafından nasıl içselleştirildiğini ya da normalleştirildiğini Panoptikon modeli üzerinden açıklamaktadır. Jeremy Bentham’ın hayata geçmeyen cezaevi modeli olan Panoptik sistemi, normal cezaevi tasarımlarından farklıdır ve ortasında bir gözetme kulesi bulunmaktadır. Suçlular kuleden ne zaman ve nasıl gözetlendiklerini bilmemektedirler (Foucault, 2005b:36). Biyoiktidar olgusunun kavranabilmesi için önemli bir unsur olan Panoptikon modelinde, bireyler gözetleme araçlarının olduğu gündelik hayatlarında kendilerini sınırlayarak kontrol altında tutmaktadırlar. Bentham ideal bir cezaevi yapısını oluştururken bunun aynı zamanda okul, hastane, fabrika vb. yapılara da uygun olduğunu ifade etmektedir. Ortada bulunan gözetleme kulesi ya da yapısı ile yuvarlak biçimli bir büyük bina veya yapının nasıl gözetlendiğinin tasarlandığı bu model, bireylerin kurumun içinde nasıl kontrol edildiğinin, denetlendiğinin, gözlemlendiğinin ve yeri geldiğinde müdahale edildiğinin ideal formülünü ortaya koymaktadır (Foucault, 2005b: 183-185).

Panoptikon olarak adlandırılan model, iktidar ilişkileri üzerinden ve iktidar adına hareket eden her alana kök salmış evrensel bir görünürlük projesidir (Foucault, 2005b:186). Sürekli olarak denetlenen veya gözetlenen birey(ler)in zaman içerisinde suça bulaşma ya da istenilmeyen/onaylanmayan davranışa yönelme durumlarını büyük oranda ortadan kaldıracaktır. Bu durum gözetlemenin içselleştirilmesi ile tam olarak gerçekleşmektedir (Foucault, 2005b:187). Çünkü panoptik modeli temele alan günümüz iktidarı, fiziksel şiddet ve araçlarını kullanarak kısıtlamaları uygulamaksızın gözetleme ile bireylerin bunu hissetmelerine ve içselleştirmelerine yol açmaktadır. Bununla birlikte bireyler artık gözetlenmenin ötesinde kendilerini gözetleyen ve kontrol eden bir gündelik hayat inşa etmektedirler (Foucault, 2003:94-95).

Foucault, iktidar kavramının derinlikli olarak ele alınmasının gerektiğini belirtmektedir. Panoptik bir sistem olarak modelize edilen ve tüm ilişkilerde var olan iktidarın toplumda kontrol eden ve toplum tarafından normalleşen ama bunu hissettirmeyen bir mekanizma olarak nasıl kabul edildiğini sorgulamaktadır (Foucault, 1980; Foucault, 1982).

Günümüzde iktidarın baskı yöntemlerini kullanarak güç ilişkileri üzerinden var olmadığını belirten Foucault (1982:780), iktidar ilişkilerinin gücünün temelini, bireylerin kendi düşünce ve kararlarıyla iktidara olan bağlılıklarına işaret etmektedir (Foucault, 1980:142). Bireylerin kendi kararları ile olan bağlılıkları, aynı zamanda iktidarın kendini yeniden üretmesine de katkıda bulunmaktadır. Panoptikon modelinde Foucault (2002:45), kontrol edilen ve gözetlenen bir toplumun özneleri tarafından bu durumun içselleştirilerek performe edildiğini ileri sürmektedir (Foucault, 2002:45). Dolayısıyla biyoiktidar mekanizmaları aracılığıyla birey sürekli olarak kendini ve etrafındakileri kontrol etmektedir ve bu durum bireyin iktidarı içselleştirerek sergilediği (özgün) davranışları ile özne kılındığını göstermektedir.

Bireyin özneleşmesini veya nesne olarak konumlandırılmasını biyoiktidarın işleyişi üzerinden çözümleyen Foucault, özne olan bireyin özgürce kendi kararlarını alabilmesinin temelinde iktidarın belirledikleri ve bireyin normalleştirdiklerinin yattığını söylemektedir. Birey herhangi bir müdahaleye uğramadan kararlarını kendi almışsa özne olmaktadır. Ancak aldığı kararlar iktidar mekanizmaları aracılığıyla sınırlandırıldığından ve bu doğrultuda şekillendirildiğinden bihaber olan birey, aynı zamanda nesne durumundadır. (Foucault, 2005c:160).

Foucault, günümüzde özne ile iktidar arasında var olan ilişkinin disipline edici ve

düzenleyici olan iktidar mekanizmalarının var olduğu döneme oranla daha az şiddet barındırdığını, fakat çok daha yoğun bir baskı oluşturduğunu belirtmektedir (Foucault, 2005c:195). Ancak özne olan birey iktidar tarafından öylesine sıkı bir ağ ile kaplanmıştır ki, özne bu durumun sorgusunu yapmaksızın kendi kararları doğrultusunda var olduğunu düşünmektedir (Foucault, 2005c:195-196). Ayrıca Foucault'a göre (2000:77) iktidar ilişkileri olmaksızın bir yapının ya da toplumun olmayacağını söylemek, inşa edilen iktidar ilişkilerinin zorunlu olduğunu ya da toplumun bu zorunlulukla sürekliliğini devam ettireceği anlamına gelmemektedir. Tahakkümün veya baskının sınırının çizilemeyeceğini iddia etmek yanlış olacaktır (Foucault, 2003:176). Foucault (2003:177) iktidar her yerde olsa dahi ona karşı mücadelelerin ya da karşı çıkışların var olduğunu belirtmektedir. Dolayısıyla iktidarın var olmasının her zaman bir direniş alanı yaratacağını ve bu mücadelenin istikrarlı tahakkümden ziyade sürekli ve çok biçimli olduğunu ifade etmektedir. Tahakkümün sınırını belirleyen şeyin direniş olduğunu vurgulayan Foucault (2000:81), direniş ile özgürlük üzerinden değerlendirmeler yapmaktadır. Direniş ile özgürlüğün aynı olmadığını fakat bazen birbirinin yerlerine kullanılabileceğinin altını çizmektedir. Foucault (2000:74-75), iktidardan arınabilecek özgürlük pratiğinin var olacağını iddia etmez fakat, bu dinamiğin imkanının direniş ile mümkün olabileceğini belirtir. Bu direniş, bireyin iktidar tarafından sarılmasını sağlayan yapıyı ortadan kaldırmaya yönelik her türlü girişim olarak ifade edilebilir (Foucault, 2005b:85). Foucault iktidar ilişkileriyle sürekli bir ilişki içerisinde olan öznenin/bireyin özgürlük istenci üzerinden sorunsallaştırdığı iktidar ilişkilerine karşı farkındalığını arttırma çabasıdır. Bu farkındalık, öznelere/bireylerin direnişe değer ortamı yaratacağını belirtmektedir (2005b:85). Sorunsallaştıran bireyin farkındalığını yaratacak olanın “entelektüel” olduğunu belirten Foucault (2005b:23), her ne kadar entelektüel toplum içerisinde bir misyona sahip olmasa da, iktidarın özneye sağladığı alanın ne kadar kısıtlı ve öznenin ne kadar sınırlı ve tahakküm altında olduğunun entelektüel tarafından belirtileceğini söylemektedir. Böylece özne, iktidarın araçlarının farkına vararak direnç göstermeye çalışacaktır.

Foucault iktidarın gelenekselden moderne evriliş sürecindeki değişimini, modern dönemde iktidarın inşa ettiği ve egemen olduğu kurum ve söylemler üzerinden açıklamaktadır (Foucault, 2003: 35). Bunlarla özne, yapı içerisinde inşa edilir ve nesneleştirilir. Bu perspektifte ele alındığında, iktidarın sahip olduğu ya da ürettiği tüm yapı ve söylemler öznenin, iktidarın belirli kategorilerine ve sınıflandırmalarına girmeyi “kabul ederek” veya “boyun eğerek” ikincil kılındığı görülür (Butler, 1997). Yani tahakküm altındakiler iktidarın ürettiği stratejiler ya da politikalar aracılığıyla aynı zamanda nesneleştirilmektedir. İktidarın toplumsal ve siyasal olarak görünürde çok çeşitli biçimleri olmakla birlikte bunlar, birbirlerine dönüştürülmekte ve bir tahakküm alanı oluşturmaktadır. İktidarın varlık alanını devam ettirebilmesi için tahakküm kurması da, belirli biçimlerde görünür hale gelmektedir. Örneğin, iktidar para üzerinden oluşturduğu söylem ile zenginliğin gücünü/iktidarını yaratarak, öznenin üzerinde gerek yasal prosedürleriyle, gerekse vergilendirme gibi politika ve stratejileriyle tahakküm kurabilir; ürettiği vatan(daşlık) ve etnisite söylemi üzerinden vicdanlara seslenerek ya da meşru itaat gereğini hatırlatarak otoritenin gücünü özneye empoze edebilir ya da oluşturduğu kanun ve hüküm içeren söylemleriyle özneyi sınırlayarak, gözlemleyerek, denetleyerek, yasaklayarak ya da zorlayarak kendini dayatabilir (Maharaj, 1995:56-57).

Bu çerçeveden bakıldığında sosyal politikaları bir iktidar alanı olarak okumak mümkün hale gelir. İster iktidar alanının içinden ister dışından okunsun, şunu belirtmek gerekmektedir ki, sosyal politikanın kapsamına dair farklı ele alışlar söz konusudur. Ancak Koray'ın (2000: 27) işaret ettiği gibi sosyal politika, genel bağlamda iyileştirilmesi ya da değiştirilmesi istenen duruma yönelik izlenen yol olarak ifade edilir. Sunal (2011:288) da sosyal politikayı, modern toplumlarda, toplumsal ve ekonomik yapının toplum üzerinde yaratmış olduğu eşitsizlikleri ve

olumsuz durumları ortadan kaldırma çabasında olan bir iktidar uygulaması olarak kavramsallaştırır. Sosyal politikalar Antik Yunan dönemine kadar uzanan bir tarihselliğe sahip olmakla birlikte sanayi devrimi sonrası süreçte merkezi ve güçlü bir görünüm kazanmıştır. Bu merkezileşme sürecinde sosyal politikalar ilk olarak işçilerin koşullarını düzeltmeyi/iyileştirmeyi amaçlamışken, zaman içerisinde bu politikaların kapsam ve uygulama alanları genişletilerek bir yandan ekonomik sistemlerin etkisiyle, öte yandan kadın, çevre, çocuk, engelli, yaşlı gibi grupları da kapsayacak şekilde genişletilmiştir (Uçar, 2011: 51).

Sosyal politikalar; feminist hareketin gelişmesi, çalışma yaşamındaki dönüşümler ve bu dönüşümlere bağlı olarak kadının çalışma yaşamında daha fazla yer alması ve eşit haklar mücadelesinin bir yansıması olarak cinsiyet eşitliği sağlama iddiasını temel almaktadır (McCall ve Ofloff, 2005:159-160). Ancak sosyal politikalara içkin olan iktidar olgusu ve aynı zamanda bu iktidarın eril ideolojik temelleri bağlamında konuya bakıldığında; sosyal politikaların, cinsiyet eşitliği ve eşit haklar temelindeki iddialarının tartışmalı hale geldiği görülür. Bu eril ideoloji, sosyal politikalarla karşılıklı olarak üretim ve yeniden üretim ilişkisi içerisinde. Bu anlamda sosyal politikaların, ‘kamusal alan’ inşası noktasında erkeğin deneyimlerini, sorunlarını ve hatta biyolojisini norm olarak alan bir perspektiften ortaya çıktığını söylemek yanlış olmayacaktır (Rosicki, 2012:16). Dolayısıyla politikaların yöneltildiği kamusal alan, ‘erkek alanı’ olarak erkek özneliğini ve faaliyetlerini içerdiği için erildir. Bir iktidar alanı olarak sosyal politika, her ne kadar toplumsal cinsiyet eşitliği iddiasıyla genişlemeye devam etse de, bu politikaların aracılığıyla yeniden üretilen iktidarın eril içerimi, sosyal politikalarda “kadın özneliği”ne yer vermemektedir. Kadının 200 yıldır süregelen ‘eşit birey olma’, ‘eşit yurttaş olma’ mücadelelerine karşılık, kadının özneliği halen ‘ev kadınlığı’, ‘annelik’ ve ‘eş rolü’ üzerinden belirlenmekte ve çalışma yaşamının düzenlenmesinde de bir iktidar alanı olan sosyal politikalar tarafından kadının özneliği ailedeki varlığı ile özdeşleştirilmektedir.

Hegemonik Erkeklik ve Çalışma Yaşamında Kadının Özne Dışı Kılınması

Toplumsal hayatta, çalışma yaşamının erkek egemen olarak erkek deneyim ve pratikleri ile inşa edildiği ve erkekliğin bir iktidar pratiği olarak kurumlaştığını belirten Atay (2014:14), erkekliğin iktidar tarafından nasıl şekillendirildiğini ele almaktadır. Erkekliği toplumsal cinsiyet kategorisi olarak sınıflandıran Bozok (2011:11) ise, toplumsal cinsiyet sınıflandırması ile biyolojik cinsiyet sınıflandırmasının paralel olarak üretildiğini ifade etmektedir. Dolayısıyla etkileşim içerisinde olunan toplumun deneyim, pratik ve kabullerine göre şekillenen cinsiyet, bunu şekillendiren iktidar üzerinden sürekli olarak (yeniden) üretilmektedir.

Her toplumsal yapıya göre farklılıklar gösteren erkeklik(ler), içinde yer alınan toplumun rollerine, değerler ve davranışlarına göre farklılıklar barındırmaktadır (Kimmel ve Aronson, 2004:503). Erkekliğin birçok değişkene göre farklı tanımlamalarının yapılabilmesi tek bir erkekliğin olmadığını, erkekliklerin olduğunu göstermektedir (Bozok, 2011: 49). Hatta Connell (1998:10), her yerde bulunan tek bir erkekliğin varlığından bahsetmenin imkansız olduğunu belirterek, “erkeklikler” hakkında konuşulması gerektiğini ifade etmektedir. Connell (2005:80) erkeklikleri hiyerarşik bir sıralama içerisinde “hegemonik”, “tutucu/suç ortağı” ve “tabi kılınmış/madunlaştırılan” erkeklikler olarak sıralamaktadır. Bu sıralamaya ek olarak cinsiyetin, sınıf ve ırk gibi yapılar ile etkileşimi bağlamında dördüncü tanımının “marjinalleştirilen” erkeklik olduğunu ifade etmektedir. Özellikle “hegemonik erkeklik” tanımlaması üzerinde sorgulamalar yapan Connell “Toplumsal Cinsiyet ve İktidar” adlı çalışmasıyla, bu kavramın temelini oluşturan olgunun “hegemonya” olduğunu belirtmiştir (1998:246). Hegemonyanın toplumsal ilişkilerde kazanılan üstünlük ya da iktidar olduğunu belirten Connell, toplumsal ilişki sürecinde hegemonya kazanan grubun diğer grup ya da grupları ortadan kaldırmak yerine, ikincil kıldığını belirtmektedir (1998: 246-247). Foucault’nun (2005c) iktidar ilişkilerinde iktidarın bireyleri özne kılmasının aynı zamanda bireyin farkında olmadığı bir nesne olma

durumunu yarattığını belirtmesi gibi Connell'da, iktidarın hiyerarşik ilişki içerisinde bir diğerini baskı ve tahakküm ile özne dışı ya da nesne kılma sürecini anlatmaktadır.

Hegemonik erkekliğin ne olduğunu, “belirli erkek gruplarının iktidara ve zenginliğe nasıl sahip olduğunu ve onların bu hakimiyeti oluşturan sosyal ilişkileri nasıl yeniden ürettiklerini ve meşrulaştırdıklarını” sorgulayan Connell, iktidarın sadece kadını ikincil kılmakla kalmayarak, aynı zamanda erkekler arasında da farklı türden çatışmalar yarattığının altını çizmektedir (Connell vd., 2005:592). Foucault'nun da (2005c) belirttiği gibi, iktidar ilişkileri evrensel bir yapıya sahip değildir ve içerisinde çatışmayı barındırmaktadır. Diğer bir deyişle, iktidar ilişkileri içerisinde yer alan bireyler ya da gruplar, iktidarı normalleştirerek özneleşme süreçlerini gerçekleştirdiği gibi iktidar olma mücadelesini de vermektedirler.

İktidarın toplumsal yapı üzerinden belirlediklerinin birey tarafından nasıl normalleştirildiğini ya da bireye kendi kararıymış gibi hissettirerek bireyi nasıl özneleştirdiğini inceleyen Foucault (2005c), özne ve iktidar üzerinden büyük bir sorgu alanı yaratmaktadır. Bu sorgu alanını toplumsal cinsiyet üzerinden inceleyerek, iktidarın ve öznenin erkek deneyim ve pratikleri üzerinden nasıl oluşturulduğunun tartışmasını yapan Connell (1998), iktidarın normalleştirdiği hegemonik erkeklik tartışmalarıyla sorgu alanını daha da derinleştirmektedir. Aynı doğrultuda iktidarın erkeklik deneyim ve pratikleriyle ona bağlı kurum ve kuruluşları nasıl (yeni) ürettiğini sorgulayan Collinson ve Hearn (2005) ise, iktidar alanlarının erilliğini bir iktidar alanı olarak çalışma yaşamında çözümlemektedir. Collinson ve Hearn (2005) çalışma ilişkilerini devlet, siyaset, aile, kamusal dünya, iş yeri ve bunların içerisinde üretilmekte olan hiyerarşik alanların iç içe geçtiği bir ilişkiler ağı olarak tanımlamaktadır. Bu ilişkiler ağı, erkek deneyim ve pratiklerinin kadını ikincil kılarak bu ikincilliğin nasıl normalleştirildiğini ortaya koymaktadır (2005). Bir iktidar alanı olarak çalışma yaşamının düzenlenmesini sağlayan sosyal politikalar, kanunlar ve yönetmeliklerin (erkek) iktidar tarafından üretiliyor olması, çalışma yaşamında kadının özne olamamasına neden olmaktadır. Başka bir ifadeyle, çalışma yaşamının, gerek sosyal politikalar gerekse de kanunlar ile erkeklik deneyim ve pratikleri üzerinden üretilmesini sağlayan iktidar, kadının bu alan içerisinde ikincil olmasını sağlamaktadır. Buradan hareketle ataerkil normlar temelinde bir iktidar alanı olarak sosyal politikalarda kadının konumlanış biçimleri; aşağıda görüleceği üzere, ‘Çalışma Yaşamına İlişkin Düzenlemeler’, ‘Annelik Üzerinden Çalışan Kadın Özneliği’, ‘Ev Kadınlığı Üzerinden Kadın/Çalışan Özneliği’ ve ‘Muhtaç Çalışan Kadın Özneliği’ başlıkları üzerinden tartışılmaktadır.

Çalışma Yaşamına İlişkin Düzenlemeler

Erkeklerin ve kadınların konumlanış biçimleri, biyolojik belirlenimlerine göre değil daha çok toplumsal olarak inşa edilmektedir. Bu iki grubun biyolojik olarak farklılıklara sahip oluşu aynı zamanda özel alanlarının dışında, cinsiyete dayalı iş bölümü üzerinden de ortaya çıkmaktadır. Cinsiyete dayalı olarak inşa edilen iş bölümü, tarihsel ve toplumsal olarak birçok farklılığı barındırmaktadır. Tarihsel ve toplumsal bağlamda erkeklerin üretim sürecine öncelikli olarak girmeleri ve toplumsal karşılıkları olan konumları işgal ederek denetimleri altında tutmaları bu farklılıkların temelini oluşturmaktadır (Hirata vd., 2009:94). Bu tarihsel ve toplumsallığın iktidarını kuran erkekler, kendi deneyim ve pratikleri üzerinden iş bölümü farklılaşmasını oluşturarak, çalışma yaşamının erkek alanı olarak içselleştirilmesine neden olmaktadır. Zaman içerisinde farklı toplumsal ve ekonomik dinamiklerin etkisiyle kadının erkeğe ait olan çalışma yaşamına girme çabası, erkek iktidarın sahibi olduğu çalışma yaşamında kadına yer açmasına neden olmaktadır. Öte yandan açılan bu alanda kadınlar eril tahakkümün ortaya koyduğu sınırlamalar ile karşılaşmaktadırlar. Bu bağlamda, Foucault (2005c) bireylerin özneleşerek özgürce kendi kararlarıymış gibi verdikleri kararların altında iktidarın normalleştirdikleri yatmaktadır diye ifade ettiği ve Connel (1998), Collinson ve Hearn (2005)

gibi feminist düşünürlerin bunu derinleştirerek iktidarın normalleştirdiklerinin temelinde, iktidarın cinsiyetinin deneyim ve pratiklerinin yattığının sorgusu, çalışma yaşamında kadının nasıl konumlandırıldığını göstermektedir. Çalışma yaşamını sosyal politikalar üzerinden belirleyen (erkek) iktidar, kadının çalışma yaşamında konumlanmasının gerekliliğini dile getirerek, cinsiyet eşitliği iddiası ile inşa ettiği sosyal politikaların içselleşmesini sağlamaktadır. Dolayısıyla, Foucault'cu bir perspektif ve feminist bir sorgu ile cinsiyet eşitliğinin iddia edildiği sosyal politikaların ve onun içerisinin nasıl hegemonik erkeklik deneyim ve pratikleriyle inşa edildiğini kavramak önem arz etmektedir.

Cinsiyet eşitliği iddiası ile oluşturulan sosyal politikaların içeriğine bakıldığında, ilk eleştirilerin, “eşit vatandaşlık” statüsü kavramını üreten başladığını görebiliriz (Phillips, 1987:34). Bu bakışın temelini “sizin eşit vatandaşınız ülke çoğunluğunu oluşturan etnik gruba mensup heteroseksüel bir erkektir; sizin hikayenizde kadın görülmemektedir” feminist söylemi oluşturmaktadır. Diğer bir ifadeyle, ulus devletin vatandaşı beyaz heteroseksüel erkektir (Mayer, 2000:5-6). Dolayısıyla feminist bakışın çıkışını; politikaların içeriğini erkeğin deneyiminin ve hayatının kurduğu (kamusalı belirleyenin, şekillendirenin, içerisinde yaşayanın erkek olduğu, kadının bu alanın içerisinde yer almadığı ve dolayısıyla vatandaşın erkek kılındığı) doğrultusundaki itirazlar oluşturur. Sosyal politikalar her ne kadar eşitliğe dayalı politikalar iddiasıyla ortaya çıkarılmış olsa da, buradaki ‘vatandaş’ ve ‘eşitlik’ aslında heteroseksüel erkeğin deneyimine, yaşamına dayalı bir sosyal politika, bir hukuk ve görme biçimi olarak ortaya çıkmaktadır (Bhatnagar, 2009:1039). Kadınların çalışma yaşamına katılımını sınırlayarak, kadınların sosyal haklara ancak babaları veya kocaları üzerinden erişebildiklerini, bu bağlamda ortaya çıkan ve birbiriyle örtüşen sorunlardan oluşan bir dışlanma durumu içinde eşit vatandaşlık statüsü dışında kaldıklarını ortaya koyarak eleştiren feminist sosyal politika teorisi; kadınların çalışma hayatına katılabilmeleri için gerekli olan dönüştürücü sosyal politika önlemlerinin önemli bir bölümünün çalışma koşullarıyla ilgili olduğu savını ortaya koymaktadır (Dominelli, 2002:66). Çalışma koşulları ve uygulamaları, çalışma saatlerinin düzenlenmesi, fiziki şartlar gibi tüm dinamiklerin belirleyeni olarak görülen iktidar, bu dinamikleri kendi inşa ettiği alanda sürekli olarak yeniden üretir. İnşa ettiği alanın devamlılığını sağlamak için kurallar ve kanunlar üreterek, oluşturduğu eril alanın varlığını sürekli hale getirmektedir (Connell, 1998). Sosyal politikaya, çalışma yasalarına, hukuka, dolayısıyla aslında iktidarların toplumsal alanına ilişkin düzenlemelerine erilliğin egemen olduğunu ifade eden feminist sosyal politika teorisyenleri de, çalışma yaşamının kanunlarının inşa edilme sürecinde kadınların toplumsal cinsiyet eşitsizliği üzerinden “özne dışı” olarak kurulmasını eleştirmektedir (Mcneay, 1992:52).

Çalışma yaşamını belirleyen kanunlar ile bu kanunların uygulanmasında farklılıklar doğabilmektedir. DMK ve İK'yı teorik kapsamda alan bu çalışmada, incelenen bu kanunların içeriklerine bakıldığında aşağıda tartışılan kanun maddelerin kaldırılması ya da iyileştirilmesi halinde dahi, kanunların eril olmaktan çıkacağı düşünülmemelidir. Daha önce de belirtildiği gibi bu kanunlarla ve uygulamasıyla inşa edilen çalışma yaşamı, erkeğin yaşamı ve deneyimleri temelinde oluşturulduğundan ‘erkek çalışanın alanı’ olarak belirlenmiştir. Nitekim bu hususu aşağıda örnekleri verilen maddeler üzerinde okuyabilmek mümkündür.

DMK'nın 6. maddesi devlet memurluğuna atanacak kişilere atama sırasında ettirilecek yemin metnini düzenlemekte olup buna göre mesleğe alınacak kişilerin ‘şerefleri ve namusları üzerine yemin’ etmeleri zorunlu kılınmıştır (<https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.657.pdf>).

İK'nın 24. maddesinde özetle; işverenin... işçinin namus ve şerefine dair sözler söylemesi durumunda işçinin iş akdini haklı sebeple feshedebileceğine yönelik düzenleme bulunmaktadır (<https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.4857.pdf>).

Özellikle kanunların yukarıdaki maddelerinde tanımladıkları gibi, onların, esas ve gereklerine uymanın, bu esas ve gerekliliklerin kabul beyanının ve “yemininin”; ataerkil ahlaki değerlere dayalı olarak hegemonik erkeklik ve ideali içerisinde erkeğin “namus” ve “şeref” söylemine dayandırılması söz konusudur. Diğer bir deyişle, “namus“ ve “şeref” kavramları ataerkil ahlaki değerler bağlamında kadın üzerinden ve erkeğin söylemleri ile oluşturulmuştur. Kadının da erkeğin de aynı yemini ediyor oluşu her ne kadar bu durumu teorik anlamda eşitlikçi olarak sunuyor olsa da, kavramlar köken olarak erkeğin kadının cinselliğini denetlemesi için kurguladığı kavramlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Burada paralel bir bağlamda dikkat çeken nokta ise, Foucault’nun da (2005c) belirttiği gibi, iktidar ilişkileri üzerinden öznenin özgür bir birey olarak kendi kararlarını alıyor olması, bireyin özgür olduğu anlamına gelmemektedir. Çünkü iktidar, bireyin rol, davranış ve konumlandırılışına etki etmektedir ve bu etki birey tarafından normalleştirildiğinden hissedilmemektedir. Aynı zamanda İK’nın 24. maddesinde olduğu gibi iş sözleşmesinin hükmünün sonlandırılmasında gerek iş verenin gerekse işçinin “şeref” ve “namusuna” dokunacak sözlerin söylenmesinin önemli kılınması; çalışma alanının ve çalışma kanunlarının “hegemonik erkeklik” ve ataerkil değerlere dayalı olarak inşa edildiğini göstermede dikkat çekicidir. Connell’in da (2005) yukarıda işaret ettiği gibi erkek hegemonyası, kadının bedenine uyguladığı tahakküm üzerinden karşımıza çıkmaktadır. Bu hegemonya kadının bedeni üzerinden söylemi üreterek kadının yaşamına yasaklar ve sınırlar koymaktadır.

Annelik Üzerinden Çalışan Kadın Özneliği

Çalışma yaşamı erkek egemen iktidarın belirlediği bir yapı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yapı her ne kadar cinsiyet eşitliği iddiasını vurgulasa da gelenekselden moderne evrilen iş bölümünde kadına ait olarak belirlenen alan ‘annelik’ üzerinden sürekliliğini devam ettirmektedir. Diğer bir deyişle erkek egemen iktidar, çalışma yaşamında kadını öncelikli olarak annelik rolü ve kimliği üzerinden tanımlamaktadır. Yukarıda da değinildiği gibi Connell (2003), (erkek) iktidarın kadını kamusal alanın dışında nasıl konumlandığını sorgulamaktadır. Bu sorgu bağlamında, egemen erkeğin inşa ettiği toplumsal cinsiyet normları içerisinde, çalışma yaşamının kadını konumlandırmaya başlamasıyla kadına çifte yük yüklendiğini belirten Collinson ve Hearn (2005), toplumsal cinsiyet normları üzerinden hiyerarşik bir yapının oluşturulduğunu ifade etmektedir. Bu hiyerarşi içerisinde erkeklerin kendi aralarında rekabet içerisinde olduğunu ve kadınların bu rekabetin dışında tutularak farklı konumlandırmalar ile tanımlandığını belirtmektedir. Dolayısıyla kadınların çalışma yaşamının dışında konumlandırılışı onları geleneksel ‘annelik’ rollerini üzerinden tanımlamaktadır.

Aşağıda DMK ve İK’da içeriklerinin verildiği birçok maddede de görüleceği üzere toplumsal cinsiyetlendirilmiş iş bölümünde kadın “annelik” üzerinden kurulmaktadır.

DMK’nın 104. maddesinde özetle; kadın memura doğumdan önce sekiz hafta doğumdan sonra 8 hafta olmak üzere toplam 16 hafta analık izni verileceği, buna karşılık erkek memura eşinin doğum yapması halinde, isteği üzerine on gün babalık izni verileceği düzenlenmiştir (<https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.657.pdf>).

İK’nın 74. maddesinde özetle; kadın işçiye doğumdan önce sekiz hafta doğumdan sonra 8 hafta olmak üzere toplam 16 hafta analık izni verileceği, üç yaşını doldurmamış çocuğu evlat edinen eşlerden birine veya evlat edinene çocuğun aileye fiilen teslim edildiği tarihten itibaren sekiz hafta analık hâli izni kullanılacağı düzenlenmiştir (<https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.4857.pdf>).

İK’nın EK 2. madde’sinde özetle; İşçiye eşinin doğum yapması hâlinde ise beş gün ücretli izin verileceği düzenlenmiştir (<https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.4857.pdf>).

Yukarıda örnek olarak verilen maddelerde görüleceği üzere doğumda annelik izni 16 haftayken babalık izni memurlarda 10 gün, İK'ya tabi işçilerde 5 gündür. Babalık izni 4-B Sözleşmeli personellerde 2 güne düşmektedir. Babalık izni hakkının annelik iznine oranla bu denli düşük düzenlemesi kadını 'annelik' üzerinden, babayı ise 'çalışan erkek' üzerinden kurmaktadır. Yani çalışma yaşamında çalışan özne 'erkek' olduğunda sahip olduğu/kurduğu eril alanın devamlılığını sağlamak ve korumak adına izin süresinin kısa tutulması ve kadının ise "anne"lik (çocuğa bakan birey) üzerinden kurulup bu sürenin uzun olması çalışma yaşamının kadını dışarda tuttuğunu ve alanın erkeğe içkin olduğunu gösterir. Aynı şekilde 'evlat edinme' durumunda çocuğun yetişmesinden ve bakımından birincil sorumlu olanın anne olarak kadın kılınması ve kadına 8 haftalık "annelik hali izni" verilmesi çalışma yaşamına ilişkin düzenlemelerin çalışanın cinsiyetine göre belirlendiğini göstermektedir. Dolayısıyla çalışma yaşamına yönelik düzenlemeler cinsiyetlendirilmiş, bu düzenlemeler çalışanın ve onun da kadın olması itibarıyla anneliğinin atfedilmiş cinsiyeti üzerinden oluşturulduğunu görmekteyiz. Bu durum kamusal alanın erkeğin alanı olarak çizilmesinin bir karşılığı olarak, kadın özneliğinin imkanının sorgulanmasını da beraberinde getirmektedir.

Ev Kadınlığı Üzerinden Kadın/Çalışan Özneliği

Aşağıda içeriklerinin verildiği kanun maddelerinden de görüleceği üzere kadın, 'ev kadınlığı' üzerinden tanımlanmaktadır. Daha önce de belirtildiği gibi Connell da (2003), toplumsal cinsiyet düzeni üzerinden kadının her ne kadar kamusal alanda var olma mücadelesi verse dahi, özel alan üzerinden tanımlandığını belirtmektedir. Foucault'nun (2005c), "iktidar bireyi kendi istedikleri doğrultusunda özneleştirmektedir" ifadesi bağlamında, erkek egemen yapının kadını özel alana hapsedtiğini ve ev üzerinden tanımladığını söylemek mümkündür.

İK'nın 120. maddesinin atfı ile 1475 Sayılı İş Kanunu'nun 14. maddesinde özetle; kadın eşin evlendikten sonra iş akdini haklı nedenle feshedebileceği, derhal işten ayrılabilmesi, kadının evliliği gerekçe göstermesinin yeterli olacağı ve bu durumda kıdem tazminatına hak kazanacağı düzenlenmiştir (<https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.4857.pdf>).

DMK'nın 206. maddesinde özetle; Çocuklar için verilen aile yardım ödeneğinin 25 yaşın bitiminde kesileceği, ancak 25 yaşını bitirdiği halde evlenmemiş kız çocukları ile çalışmayacak derecede malullükleri resmi sağlık kurulu raporuyla tespit edilenler için süresiz olarak ödeneğin verilmesine devam olunacağı düzenlenmiştir (<https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.657.pdf>).

Yukarıdaki kanun maddelerinden de anlaşılacağı üzere çalışma yaşamına katılan kadın 'evli olma statüsü' üzerinden tanımlanmıştır. Kanun maddelerinin sadece kadının evlilik sonrası işten ayrılmasına yönelik olarak düzenlenmesi; yani kadının evlilik sonrasında bir yıl içerisinde isterse istifa edebilmesi ve tazminatını sebep belirtmeksizin alabiliyor olması, kadının 'ev kadınlığı' üzerinden konumlandırıldığını göstermektedir. Kanunun bu hakkı erkeğe tanımamış olması dikkat çekicidir. Kanun, kadının evlendikten sonra işten ayrılmasını olağan ve haklı olarak nitelendirirken, erkeğe evlilik sebebiyle işten ayrılma hakkını tanımamaktadır. Bu durum ise, evlendikten sonra kadının çalışmayarak ev kadını olmasını ya da evlendikten sonra erkeğin çalıştığı şehre taşınmasını normalleştirmektedir. Benzer şekilde bu algının "aile yardım ödeneği" konusunda da yeniden üretildiği söylenebilir. Kadının 25 yaşını bitirdikten sonra çalışmaması ve evlenmemesi halinde kadına yapılan bu ödeneğin devam etmesi, kadını 'yardıma/bakıma muhtaç', 'kullanması/korunması gereken' olarak konumlandırmakla birlikte, kadını özne olarak değil ataerkil aile kodlarına dayalı 'ev kadını' olarak inşa etmektedir. Connell'ın da (1998) belirttiği gibi, erkeğin egemen olduğu ve bu doğrultuda oluşturduğu toplumsal yaşam, erkeğin deneyim ve pratikleri, talep ve istekleri doğrultusunda inşa edilerek, kadının erkeğe bağlı ya da erkeğin istediği konumda olmasını sağlamaktadır. Bununla birlikte

25 yaşını bitirmiş erkeği ise, hegemonik erkeklik ve idealine dayalı çalışma yaşamının sahibi olan özne olarak kurmaktadır. Bu nedenle eril olarak inşa edilmiş bu yapının erkeği, ‘ailenin geçimini sağlayan evin reisi’, ‘çalışma yaşamının ve kamusal alanın öznesi’ olarak konumlandırırken; kadını ‘evlilik’, ‘aile’ ve ‘özel alan’ üzerinden ikincil kılmaktadır.

“Muhtaç” Çalışan Kadın Özneliği

Kanunlarda bir önceki tartışmada da bahsedildiği gibi, kadının ‘yardıma/bakıma muhtaç’ ve ‘korunması/kollanması gereken’ olarak konumlandırıldığını ve çalışma yaşamını düzenleyen sosyal politikalar ve içeriklerini oluşturan kanunlar çerçevesinde, ‘ikincil’ olarak çalışan kadın algısının yaratıldığını söylemek mümkündür.

İK’nın 72. maddesinde özetle; maden ocakları, kablo döşemesi, tünel inşaatı, kanalizasyon gibi su altında veya yer altındaki işlerde on sekiz yaşını doldurmamış erkek ve her yaştaki kadınların çalıştırılmasının yasak olduğu düzenlenmiştir (<https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.4857.pdf>).

İK’nın 73. maddesinde özetle; sanayiye ait işlerde on sekiz yaşını doldurmuş kadın işçilerin gece vardiyasında çalıştırılmasına ilişkin usul ve esasların ayrıca ilgili bakanlık tarafından hazırlanacak bir yönetmelikte gösterileceği, kadın işçiler gece çalışırken ikametgahına yakın yerden aldırılacağı, güvenli ulaşımlarının sağlanacağı, kadının kocası da gece vardiyasında çalışıyorsa kadının gündüz vardiyasına geçebileceği ancak isterlerse her ikisinin de gece çalışabileceği düzenlenmiştir (<https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.4857.pdf>).

Yukarıdaki kanun maddelerinde gözlemlendiği üzere, kadının gece vardiyasında çalışıyor olması halinde güvenliğini sağlamak amaçlı, ikamet ettiği yerden alınıp iş yerine ulaştırılması zorunluluğu veya eşlerden her ikisi de gece vardiyasında çalışırken gündüz vardiyasına geçebilme izninin yalnızca kadına sağlanıyor olması, kadını hem güvenlik üzerinden ‘korunması/kollanması gereken’ olarak kurarken hem de toplumsal cinsiyet iş bölümü üzerinden ‘ev kadını’ olarak inşa etmektedir. Ayrıca sözü edilen bu algının, 18 yaşını dolduran ‘kadın işçilerin’ gece vardiyasında çalışabilmesinin koşulunun, Sağlık Bakanlığı’nın görüşleri temelinde, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı’nın özel olarak düzenlediği yönetmeliğe dayandırıldığı görülmektedir. Foucault’nun da (2005c) belirttiği gibi iktidar birey için iyi olanın ne olduğunu belirterek, bireyin buna uygun davranışlar sergilemesi gerektiği ifade etmektedir. Birey ancak bu doğrultuda iktidarın öznesi olabilmektedir. Kadının ‘güvenlik’ ve ‘cinsiyetlendirilmiş iş bölümü’ üzerinden inşa edilme süreci, ataerkil iş birliğinde ‘mağdur’ ve ‘ikincilleştirilen’ konumlandırılmalar bağlamında yeniden üretilerek meşrulaştırılmaktadır. Daha önce de ifade edildiği gibi Connell (1998), bu durumu, (erkek) iktidarın kadına tahakküm uygulayarak sürekliliğini sağladığını üzerinden belirtmektedir.

Benzer şekilde çalışma yaşamının eril ve cinsiyetçi inşasının izlerini, kanunlarda yer alan cinsiyetlendirilmiş meslek algısında da görmek mümkündür. Örneğin; ağır ve tehlikeli işlerde, 18 yaşını doldurmamış erkek ile her yaştan kadının çalışmasının yasaklanması, bu maddedeki cinsiyetlendirilmiş meslek algısının, kadın ve erkek arasındaki biyolojik farklılıklara göre belirlendiğini gösterir. Dahası, bu farklılıklar erkeğin kas ve fiziksel gücünün ön plana çıkarılması üzerinden tanımlanmaktadır. Dolayısıyla bu farklılıkların, “biyolojik indirgemeci” ve “özcü” yaklaşımla ele alınarak normalleştirildiğini (Hooper, 2001:21). söylemek mümkündür. Nitekim ataerkil ideolojinin bir uzantısı olarak bu biyolojik farklılıkların ‘normalleştirilmesi/doğallaştırılması’; erkeğin ‘fiziksel ve kas gücünün’ karşısında kadının ‘narin, zayıf, hassas ve kırılğan’ olarak konumlandırılıp, ataerkil değerlerin ve cinsiyetçi algının çalışma koşulları ve meslekler üzerinden yeniden üretilmesine sebep olmaktadır. Ayrıca ‘ağır işlerin üstesinden gelenin’ ve ‘tehlikelerle savaşmanın ya da tehlikeler

karşısında korkusuz ve cesur olanın' reşit olan erkek özneliği üzerinden hegemonik erkeklığe dayalı olarak kurulması da çalışma yasasının eril ve cinsiyetçi niteliğini vurgulamaktadır.

Sonuç

Foucault'nun iktidar ilişkilerinin toplumsal yapının her alanında araması gerektiğini ortaya koyan çalışmaları ekseninde, iktidarın ne olduğunun ve nerelerde aranması gerektiğinin sorgusunu yapan bu çalışma, öncelikle özne iktidar ilişkisinin nasıl kurulduğunu ele almıştır. Daha sonrasında çalışmada, bireyin iktidar ilişkileri içerisinde nasıl özne kılındığının sorgulaması yapılmıştır. Bireyin özneleşme süreci, iktidarın bütün yaşam alanlarına nüfuz eden tahakkümünün bireyler tarafından farkında olmaksızın içselleştirilmesi yoluyla işlediği ortaya konulmuştur. Özne iktidar ilişkisi temelinde, feminist literatürden yararlanarak iktidarın nüfuz ettiği bir alan olan 'sosyal politika' alanının sorgusu yapılmıştır. Bu doğrultuda feminist literatür bağlamında, özellikle de Connell'in "hegemonik erkeklik" kavramı ve erkekliklerin nasıl yeniden üretildiğinin teorik tartışmalarından faydalanılarak, toplumsal cinsiyet temelinde bir iktidar alanı olan sosyal politikaların içerik analizi yapılmıştır. Başka bir ifadeyle, bir iktidar alanı olarak üretilen sosyal politikalar ile oluşturulan çalışma yaşamının, "erkek özne" üzerinden nasıl tanımlandığının ve kadının bu alanda nerede ve nasıl konumlandırıldığının tartışması yapılmıştır. Bunun için çalışma yaşamının büyük bir çoğunluğunun temelini oluşturan DMK ve İK, Foucault'cu bir perspektif ve feminist bir bakma biçimi ile incelenmiştir. DMK ve İK, çalışma alanının daha çok erkek tarafından deneyimlendiğini ve çalışma alanında erkek çalışanın daha fazla yer bulabildiğini ortaya koymaktadır. Çalışma yaşamına ilişkin DMK ve İK düzenlemeleri, çalışma yaşamının erkek alanı olarak ve dolayısıyla da erkek çalışanın niteliklerine, deneyimine ve sorunlarına dayalı olarak kurulduğunu göstermektedir. Kadın ise sosyal politikalarda, kadın özneliği üzerinden değil, 'annelik', 'ev kadınlığı' ve 'muhtaç kadın' konumlandırmaları etrafında inşa edilmektedir.

İlgili kanun maddeleri incelendiğinde; bu düzenlemelerin, kadına pozitif ayrımcılık tanıyan, daha fazla hak veren, kadınları daha çok önemseyen veya imtiyazlandıran düzenlemelermiş gibi bir algı yarattığı görülür. Ancak bu kanun maddelerinin içeriğinin toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanması noktasında sorgulamaya açık kuşklar barındırdığını belirtmek gerekir. Pozitif ayrımcılık noktasında yaratılan söz konusu olumlu algı, eşitsizliği görünmez kılmaktadır. Aynı zamanda seçim yapma ve karar verme (örneğin evlenince işten ayrılan tarafın kim olacağı ya da doğum sonrası çocuğa kimin bakacağı gibi hususlarda) gibi süreçlerde kadını özne olabilmesi yönünde etkilemektedir. Dikkate değer diğer husus ise, kanunların eril olmasının yanı sıra, uygulamaların/uygulayıcıların da eril pratiklere sahip olmalarıdır. Dolayısıyla yasal mevzuatın, istenilen ideal bir düzende, toplumsal cinsiyet eşitliğini teorik olarak sağlıyor olması, toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlandığı anlamına gelmemektedir. Zira toplumsal cinsiyet eşitliği temelinde düzenlenen yasal metinler, uygulayıcıların eril pratiklere sahip olması sebebiyle, fiili uygulamada cinsiyetçi bir hale dönüşebilmektedir. Yasal metinlerin kadın-erkek eşitliğini esas alarak düzenlenmesinin yanı sıra, uygulayıcıların da eril bakış açısını dönüştürmeleri gerekmektedir. Gerçek anlamda toplumsal cinsiyet eşitliğinin ancak uygulayıcıların eril bakış açılarını dönüştürdüklerinde bir karşılığının olabileceğini söylemek mümkündür.

Kaynakça

- Atay, T. (2004). "Erkeklik" en çok erkeği ezer!, *Toplum ve bilim*, Sayı: 101, Güz, s. 11-30.
- Bhatnagar, M. (2009). "Gender politics: In the context of social structure and development". *Indian Journal of Political Science*, Vol. 70, No.4, s.1035- 1045.
- Bozok, M. (2011). *Soru ve cevaplarla erkeklikler*. İstanbul: SOGEP.

- Butler, J. (1997). *Excitable speech: A politics of the performative*. New York ve Londra: Routledge.
- Connell, R.W. (1998). *Toplumsal cinsiyet ve iktidar- toplum, Kişi ve Politika*. İstanbul: Ayrıntı.
- Connell, R. W. & Messerschmidt, J. W. (2005). Hegemonic masculinity: Rethinking the concept. *Gender & Society*, Sayı: 19 (6), s. 829-859.
- Connell, R. W. (2005). *Masculinities* (2. Baskı). University of California Press, Berkeley.
- Çelebi V. (2013). Michel foucault'da bilgi, iktidar ve özne ilişkisi. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 5, s. 512-523.
- Dominelli, L. (2002). *Feminist social work theory and practice*. London, Palgrave.
- Foucault, M. (1980). *Power/Knowledge: Selected interviews & other writings 1972-1977*, Gordon, C. (ed.) New York: Pantheon Books.
- Foucault, M. (1982). "The subject and power". *Critical Inquiry*, 8/4, s.777-795.
- Foucault, M. (1992). *Hapishanenin doğuşu*. (M. A. Kılıçbay, Çev.) Ankara: İmge.
- Foucault, M. (2000). *Psikoloji ve ruhsal hastalık*. İstanbul: Birey Yayıncılık.
- Foucault, M. (2002). *Toplumunu savunmak gerekir*. İstanbul: Yapı Kredi.
- Foucault, M. (2003). *İktidarın gözü*. (I. Ergüden ve O. Akınhay, Çev.) İstanbul: Ayrıntı.
- Foucault, M. (2005a). *Büyük kapatılma seçme yazılar 3*. İstanbul: Ayrıntı.
- Foucault, M. (2005b). *Entelektüel'in siyasi işlevi*. İstanbul: Ayrıntı.
- Foucault, M. (2005c). *Özne ve iktidar seçme yazılar 2*. İstanbul: Ayrıntı.
- Hirata, H. Laborie F. Le Doare H. vd. (2009). *Eleştirel Feminizm Sözlüğü*. (G. Acar-Savran, Çev.) İstanbul: Kanat Kitap. (2000).
- Hooper, C. (2001). *Manly states: Masculinities, international relations and gender politics*. New York: Colombia University.
- Koray, M. (2000), *Sosyal politika*. Bursa:Ezgi Kitabevi.
- Maharaj, Z. (1995), A social theory of gender: Connell's "gender and power". *Feminist Review*, (49), s.50-65.
- Mayer, T. (2000), Gender ironies of nationalism: Setting the stage. *Gender Ironies of Nationalism: Sexing the Nation* (s. 1-22), London: Routledge.
- McCall, L., & Orloff, A. (2005), Introduction to special issue of social politics: "Gender, class and capitalism". *Social Politics*, 12(2), s.159-169.
- Mcnay, M. (1992), "Social work and power relations: Towards a framework for an integrated practice". *Women, Oppression and Social Work Issues in Antidiscriminatory Practice*, Ed: M. Langan ve L. Day. Routledge: s.48-66.
- Phillips, A. (1987), *Feminism and equality. Readings in Social and Political Theory*. Basil Blackwell, Oxford, UK.
- Rosicki, R. (2012), "Public sphere and private sphere—masculinity and femininity". *In some issues on women in political, media and socio-economic space*, Iwetta Andruszkiewicz and Alina Balczyńska–Kosman (Ed.) , s. 9–19. Poznań: Faculty of Political Science and Journalism, Adam Mickiewicz University.
- Russell, B. (1976), *İktidar* (2. Baskı). Altın Kitaplar Basımevi, İstanbul.
- Sunal, O. (2011), Sosyal politika: Sosyal Adalet Açısından Kuramsal Bir Değerlendirme. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 66 (3), s. 283 – 305.
- Şengül, H. T. (2012), "İktidar" siyaset bilimi: Kavramlar, İdeolojiler, Disiplinler Arası İlişkiler. İstanbul: Yordam.
- Uçar, C. (2011), *Kadın yoksulluğu ile mücadelede sosyal politika araçları ve etkinlikleri*. T.C. Başbakanlık Kadının Statüsü Genel Müdürlüğü, Ankara.
- T.C. Resmi Gazete. *Devlet Memurları Kanunu*. 14.07.1965. Sayı: 12056, Başbakanlık Basımevi, Ankara.
- T.C. Resmi Gazete. *İş Kanunu*. 25.08.1971. Sayı: 13943, Başbakanlık Basımevi, Ankara.

T.C. Resmi Gazete. İş Kanunu. 22.05.2003. Sayı: 25134, Başbakanlık Basımevi, Ankara.

GAZIANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Demokrasiyi Uygulayarak Öğrenme: Müzakere, Katılım ve Toplumsal Cinsiyet

Learning Democracy Through Practice: Gender, Deliberation and Participation

Zeynep Gülru GÖKER^{a*}

^aDr. Öğr. Üyesi, Sabancı Üniversitesi, Toplumsal Cinsiyet ve Kadın Çalışmaları Mükemmeliyet Merkezi, İstanbul / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0003-4324-7292

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 12 Ocak 2021

Kabul tarihi: 5 Mart 2021

Anahtar Kelimeler:

Eğitim,
Katılımcı Demokrasi,
Müzakereci Demokrasi,
Toplumsal Cinsiyet,
Vatandaşlık Eğitimi

ARTICLE INFO

Article History:

Received January 12, 2021

Accepted March 5, 2021

Keywords:

Citizenship Education,
Deliberative Democracy,
Education,
Gender,
Participatory Democracy

ÖZ

Günümüzde müzakereci demokrasiye ilgi gerek kuram gerek uygulama düzeyinde artmıştır. Çeşitli boyut ve ölçekte vatandaş katılımı ve müzakereleri tasarlanmakta ve uygulanmakta, bu süreçler ampirik araştırmalara tabi tutulmaktadır. Normatif temelleri sabit kalmakla birlikte, müzakereci demokrasi kendisine yöneltilen eleştirileri ciddiye alarak gelişmiş ve disiplinlerarası çalışmalara yön vermiştir. Ancak siyaset felsefesi içerisinde müzakereci demokrasiye uygun bir karakter gelişiminin nerede ve ne şekilde gerçekleşeceğine, yani siyasal sosyalizasyonun pedagojik boyutuna dair yeterince çalışma yapılmamıştır. Müzakereci karakterin en önemli gelişim alanlarından biri olan eğitimle müzakerenin ilişkisini ele alan bu makale, müzakereci demokrasinin öğrenilmesini toplumsal cinsiyet bakış açısıyla ele almaktadır. Makalede, müzakerenin şekli, kapsamı, öznesi, mekânı gibi konulara dair tartışmalar incelenmekte ve toplumsal cinsiyet uçurumunu aşmanın yolları öne sürülmektedir. Makale, müzakereci vatandaşlığın uygulanarak öğrenebileceği yerler olarak eğitim kurumlarının rolünün altını çizmekte, ancak öğrenme sürecinin eğitim kurumları ile sınırlı olmadığı, yetişkin katılımı ve müzakeresini de içerdiği görüşünü savunmaktadır. Makalede ayrıca daha demokratik bir demokrasi için hayatın her alanında karar alma süreçlerinde yer almanın önemini savunan katılımcı demokrasi kuramı ve feminist yaklaşımların günümüz siyasetine ve vatandaşlık eğitimine katkısı vurgulanmaktadır.

ABSTRACT

Interest in the theory and practice of deliberative democracy is on the rise today. Citizen participation and deliberation in various forms and scales are designed and implemented as well as subjected to empirical research. While its normative basis stays the same, deliberative democracy has developed a great deal by taking its critiques seriously and has given way to new interdisciplinary research. However, within political theory, the question of where and how the development of a democratic character suitable for deliberative democracy takes place remains unanswered. In other words, the pedagogical aspects of political socialization for deliberative democracy are largely understudied. Given the role of education as the prominent space for the development of a deliberative democratic character, the article studies the relationship between education and deliberative democracy and takes up the issue of learning deliberative democracy from a gender perspective. It investigates debates regarding the type, scope and agent of deliberation and suggests ways for transcending the gender gap. The article emphasizes the significance of educational institutions as places where deliberative citizenship can be learned through practice, but also defends the view that learning democracy does not only take place in schools, and that adult deliberation/participation is a learning process in itself. The article emphasizes the contribution of feminist perspectives to citizenship education and that of participatory democracy, which promotes participation to decision making in all realms of life as part of the democratization of democracy.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: gulru.goker@sabanciuniv.edu

EXTENDED ABSTRACT

Interest in the theory and practice of deliberative democracy is on the rise today. Citizen participation and deliberation in various forms and scales are designed and implemented as well as subjected to empirical research. While its normative basis stays the same, deliberative democracy has developed a great deal by taking its critiques seriously and has given way to new interdisciplinary research. Among the most important criticism raised to deliberative democracy was that it remained too idealized a theory and did not test its assumptions. In the last ten to fifteen years, empirical works in deliberative democracy have filled in an important gap by simultaneously designing deliberative platforms for public decision-making, the so-called democratic innovations in deliberative mini-publics, and using them as data to test the developmental assumptions of deliberative democracy. However, within political theory, the question of where and how the development of a democratic character suitable for deliberative democracy takes place remains unanswered. In addition, research shows that women are disadvantaged in deliberative platforms and they are facing a problem of authority. In other words, even when they speak as much as men, what they say is not taken into consideration in the same way, in other words, their voice lacks authority. So, a gender perspective is definitively required for the amelioration of deliberative platforms. The pedagogical aspects of political socialization for deliberative democracy are largely understudied. Given the role of education as the prominent space for the development of a deliberative democratic character, the article studies the relationship between education and deliberative democracy and takes up the issue of learning deliberative democracy from a gender perspective through a theoretical discussion of the major debates and research conducted in the field of democracy, deliberation and education. It investigates debates regarding the type, scope and agent of deliberation and suggests ways for transcending the gender gap. Learning how to deliberate entails students' grasp of the concept of public reason and the idea that people's views are diverse, they are constructed in interaction in with one another and that democracy requires the expression, articulation and deliberation of arguments backed by reasons that can be publicly shared by others. With reference to relevant literature and research, the article points to a gender gap in engaging and accessing political or nonpolitical deliberations. Hence it is imperative that girls are given an opportunity to engage in deliberations in the classroom especially because traditionally silence on political and public issues is expected more from girls when compared to boys. To enable the construction of an inclusive climate in the classroom so that boys and girls engage in deliberations, it is important to have an expansive notion of deliberation that takes into consideration its different styles such as narrative, storytelling, gestures, passionate speech. Moreover, a gender perspective also invites a questioning of what constitutes the subject matter of public deliberations. Given the gendered nature of the public / private distinction, many issues that are considered private do not find place in public and political deliberations. Allowing concrete experiences and issues to be voiced and articulated in the classroom is an important step for students to observe and practice the porous nature of private and public issues. The article also directs attention to pedagogies of learning by doing and their role in democracy education. Particularly inspired by the democracy and education philosophies of John Dewey, experiential learning environments are crucial for the cultivation of a deliberative democratic character, hence institutions of education shall create opportunities for various stakeholders of the institution to practice collaborative decision-making and deliberate on issues that affect themselves. The article emphasizes the significance of educational institutions as places where deliberative citizenship can be learned through practice, but also defends the view that learning democracy does not only take place in schools, and that adult deliberation/participation is a learning process in itself. The article emphasizes the contribution of feminist perspectives to citizenship education and that of participatory democracy, which promotes participation to decision making in all realms of life as part of the democratization of democracy. As much as the level of women's participation in politics increases, there is also an increasing tendency of political decision-making and policy making outside the realm of formal political institutions, and these informal policy-making networks such as business, lobbying, technocratic circles are highly male dominated places with overarching male norms of behavior and solidarity. Hence a gender perspective in decision-making requires the democratization of all spheres of decision-making including gender relations in the home, the school, the workplace and the society at large. Thus, the article invites the reader to re-visit theories of participatory democracy, and specifically Carole Pateman's works in order to have a broader understanding of democratic participation in line with the ideals of gender equality

Giriş

Çoğunlukla normatif tartışmaların yön verdiği 1990'lı yılların ardından, 2000'lerden bu yana ampirik çalışmaların sayısının artmasıyla birlikte müzakereci demokrasi kuramının birçok yönde geliştiğini söylemek mümkün. Müzakereci demokrasi literatürünün kuramsal ortak paydası, alınacak kararlardan etkilenecek herkesin karar alınırken müzakereye eşit ve özgür katılımının demokrasinin meşruiyetini sağladığıdır (Benhabib, 1996a, 1996b; Bohman, 1998). Literatüre 1990'lı yıllarda çoğunlukla normatif tartışmalar yön vermiştir. 1990'lı yılların sonundan itibaren müzakereci demokrasinin müzakere eden gruplar üzerine etkisini inceleyen sosyal psikoloji ve kamuoyu araştırmaları, tasarlanmış müzakereci alanlarda müzakerenin etki ve sonuçlarını inceleyen deneye dayalı araştırmalar ve formel siyasetin müzakereci alanlarında, örneğin meclislerdeki müzakereleri katılımcı gözlem ve söylem analizi yöntemleriyle inceleyen çeşitli ampirik araştırmalar yapılmaya başlanmıştır (Chambers, 2003). Sosyal psikoloji alanında yapılan araştırmaların bir kısmı müzakereci ortamların farklı görüşlere sahip gruplar arasındaki uçurumu daha da derinleştirebildiğini, insanların zıt görüşlere sahip kişiler ile karşılaştıklarında kendilerini ait hissettikleri grubun görüşlerine daha sorgusuz sualsiz tutunabildiğini göstermiştir (Mutz, 2006; Sunstein, 2002) Bu gibi eleştirilerin müzakereci demokrasi çalışmalarına olumlu etkisi olmuştur. Zira deneye dayalı araştırmalar, belirli kurallar etrafında tasarlanan müzakereci süreçlerde, örneğin katılımcıların rastgele örneklem yoluyla seçildiği, müzakerenin sonunda oylama yapılmadığı gibi durumlarda, grup polarizasyonun azaltılabildiğini göstermiştir (Chambers, 2003). Siyasal müzakere platformlarında müzakerenin içeriği ve işleyişine dair yapılan araştırmalar da dezavantajlı grupların müzakerelere katılmasının, kararların çok boyutlu düşünceyle alınmasını sağladığını göstermiştir (Carpini, Cook, Jacobs, 2004; Mendelberg, 2002). Ancak müzakerenin işleyişine dair araştırmalar, kadınların müzakereci ortamlarda erkeklere nazaran daha sessiz olduğunu ve dile getirdikleri görüşlerin daha az dikkate alındığını da göstermiştir (Karpowitz ve Mendelberg, 2014).

Müzakereci demokrasinin gelişiminde kuramı içeriden dönüştüren eleştiriler, kuramın temel savlarını onaylayan ancak kamusal müzakereye dayalı bu demokrasi anlayışını çok idealize edilmiş bulan, bu ideale yaklaşabilmenin yanında, ondan bahsedebilmek için dahi yapısal eşitsizliklerin dikkate alınması ve giderilmesinin (Anderson, 2001; Young, 2002), politik güçten yoksun grupların müzakerelere dahil edilmesi için yollar düşünülmesinin (Karpowitz, Raphael ve Hammond, 2009), müzakere tanımının duyguları, retorik ve farklı ifade biçimlerini içerecek şekilde genişletilmesinin (Young, 2002) gerekliliğini dile getiren eleştiriler olarak özetlenebilir. Kuramın gelişiminde ve müzakere tanımının bugünkü nüanslı hâlini almasında feminist eleştirilerin katkısı da büyüktür. Feminist siyaset felsefecilerinin müzakerenin öznesi, stili ve içeriğine dair yapılan bazı varsayımları eril tahayyüller olmakla suçlaması (Sanders, 1997; Young, 1987, 2002), bugün kamusal ve özel alan arasındaki cinsiyetçi ayrımı sorgulayan, duyguları, bedeni ve gündelik dili dışlamayan ve müzakerenin farklı seviyelerini göz önünde bulunduran daha demokratik bir müzakereci demokrasi anlayışına doğru evrimi sağladı (Beauvais, 2020; Mansbridge, 1999). Nitekim müzakereci demokrasi hakkında düşünce üreten öncü isimlerin "sistemik dönüşüm" olarak adlandırdığı süreçte, kuram, kamusal müzakerenin farklı tiplerini ve seviyelerini içerecek ve müzakere ile temsil arasındaki çok boyutlu ilişkiyi de göz önünde bulunduracak şekilde dönüştü ve daha kapsayıcı bir hâl aldı (Mansbridge vd., 2012).

Müzakereci demokrasi kuramının normatif temellerine yöneltilen en önemli eleştirilerden bir diğeri de kendi gelişimsel varsayımlarını test etmemesiydi (Chambers, 2003). Müzakereci demokrasi alanında son on ila on beş yıl içerisinde yapılan ampirik çalışmalar, müzakerenin katılımcılar ve katılımcıların görüşleri üzerine etkilerini inceledi (Fung, 2007; Neblo, Esterling, Kennedy, Lazer, 2010; Niemeyer, 2011; Rosenberg, 2010). Örneğin, Fung'un

(2007) küçük kamular (*mini publics*) ismini verdiği, belli bir kamusal meselesinin müzakere edilmesi için tasarlanan uygulamalara dair çalışmaları, bu gibi uygulamaların, vatandaşları bilgilendirmek yoluyla aydınlatılmış görüşle karar verilmesini sağladığı, bu vesileyle kamuoyuna hâkim görüşü iyileştirdiği, insanların müzakere yoluyla müzakere sonrasında da devam eden demokratik ilişkiler kurmalarına yol açtığını gösterdi. Neblo vd.'nin (2010) Amerikan toplumu bağlamında yaptıkları araştırma, siyasal partiler ve geleneksel siyasete ilgi duymayan vatandaşların dahi müzakereci ortamlara katılmaya ilgili olduğunu gösterdi. Niemeyer'in (2011) küçük kamular üzerine araştırmaları, müzakere yoluyla kamusal meseleler hakkındaki yanlışların düzeltildiğini, katılımcıların kamuoyundaki genel tartışmalara hâkim olan sembolik değerlerden ziyade müzakere yoluyla ortaya sunulan herkes tarafından paylaşılabılır gerekçeleri göz önünde bulundurarak karar verdiklerini gösterdi.

Katılımcı yönetim düşüncesinin yaygınlaşması ile birlikte tüm dünyada çeşitli tip ve ölçekte küçük-kamularda uygulanmaya başlanan müzakereci denemeler ya da bir diğer ismiyle demokratik yenilikler (*democratic innovations*), örneğin, müzakereci tarama (*deliberative polling*), vatandaş jürileri (*citizen juries*), katılımcı bütçeleme (*participatory budgeting*) gibi karar alma yöntemleri, sıradan vatandaşın yerel siyaset, kent yönetimi, çevre, sağlık gibi konularda görüş bildirmesini, siyasi kararları etkilemesini ya da siyasa yapımı süreçlerinde doğrudan rol oynamasını amaçlıyor. Özellikle son iki yılda yayımlanan İktisadi İşbirliği ve Gelişme Teşkilatı (OECD) açık hükümet tavsiye kararları ve Avrupa Birliği öncelikleri, kentsel politika, çevre ve iklim gibi meselelerle ilgili karar süreçlerine vatandaş katılımının daha fazla teşvik edilmesini öneriyor. Yerel ve ulusal düzeyde katılımcı karar almaya yönelik yapılan bu demokratik müdahaleler, müzakere yoluyla görüşlerin değişip değişmediği (Fishkin ve Farrar, 2006), katılımcıların akıl yürütürken ne gibi gerekçeler sunduğu, katılımcıların arasındaki güç dinamikleri, kadınların müzakereci platformlara katılımının nasıl artırılabilirliği gibi konuların da irdelenmesini sağlıyor (Karpowitz ve Mendelberg, 2014) ve müzakerecinin kalitesi söylem kalite endeksi (DQI) yoluyla ölçülebiliyor (Steenbergen, Bachtiger, Spörndli ve Steiner, 2003).

Bu makalenin konusunu oluşturan ve henüz yeterince ele alınmayan bir soru ise müzakereci demokrasinin öznesi olan müzakereci vatandaşın ihtiyacı olan görüş çeşitliliğini anlama, görüşlerini gerekçelendirerek konuşma, müzakere sırasında başkalarını aktif olarak dinleme, bir meseleyi farklı açılardan ele alabilme gibi, bazı yeti ve pratiklerinin hangi kurumlarda ve nasıl geliştiğidir. Makale, müzakereci karakterin en önemli gelişim alanlarından biri olan eğitimle müzakerecinin ilişkisine bakmakta, bunu yaparken de müzakereci demokrasiyi öğrenmede toplumsal cinsiyet boyutunun etkisini vurgulamaktadır. Demokrasi ve öğrenme arasındaki ilişkiyi geniş bir şekilde ele alan makalede, müzakereci vatandaşlığın uygulanarak öğrenilebileceği yerler olarak eğitim kurumlarının rolünün altı çizilmekte, ancak öğrenmenin eğitim kurumları ile sınırlı olmadığı görüşü de savunulmaktadır. Demokrasiyi uygulayarak öğrenme, demokrasinin sadece müzakere etme yoluyla değil yaşayarak öğrenildiği başka mecraları da içermektedir. Gerek müzakere eğitiminde gerek katılımcı pratiklerde, toplumsal cinsiyet uçurumlarının aşılması ve müzakereci demokratik bir karakterin gelişmesi için feminist bir müzakereci demokratik pedagoji anlayışının katkısı vurgulanmaktadır. Makale son olarak, Carole Pateman'ın (1970) katılımcı demokrasi teorisine referansla, müzakere ve katılımcı karar almanın ev, işyeri gibi birçok alanda pratik yoluyla öğrenilmesinin önemini altını çizmektedir. Günümüz siyasetinde siyasa yapımı ile karar alma süreçlerinin giderek temsili alanların dışına itilmesi ve bu durumun cinsiyetli sonuçları düşünüldüğünde, feminist siyaset teorisinin katılımın alanlarını genişletmesine dair vurgusunun, demokrasinin tekrar tekrar demokratikleşmesindeki katkısı göz ardı edilemez.

“Bir Yaşam Biçimi Olarak Demokrasiyi” Müzakere Yoluyla Öğrenmek

Müzakereci demokrasinin temel ilkelerinden biri özgür ve eşit vatandaşlar arasında karşılıklılık ilkesidir (*reciprocity*); yani vatandaşlar ve onlara hesap vermekten sorumlu temsilciler, herkesi ortak olarak bağlayan yasalar hakkında birbirlerine meşru sebepler sunmalıdır (Gutmann, 1987, s. xii). Demokrasi, bu kişiler birbirlerine ahlaken savunulabilir sebepler gösterdikleri ve bunu devam eden bir süreç içerisinde yaptıkları ölçüde müzakereci bir karaktere sahip olur (Gutmann, 1987). Vatandaşları yasamanın nesnesi ve yönetilmesi gereken pasif özneler gibi gören bir demokrasi anlayışı müzakereci değildir. Müzakereci demokrasi savunucuları, müzakerecinin gelişimsel bir yanı da olduğunu düşünmektedir. Müzakereye katılmanın, herkes tarafından paylaşılabilir iddialarda bulunmayı, görüşleri gerekçelendirmeyi, farklı bakış açılarını dinlemeyi öğreten bir süreç olduğu düşünülmekte, bu pratiğin genişletilmiş bir zihniyete kavuşmaya yol açacağı (Benhabib, 1996b) ve vatandaşları daha iyi demokratlar olma yolunda eğiteceğine inanılmaktadır (Manin, 1987). Ayrıca kamusal müzakerecinin topluluk geliştirici ve güçlendirici rol oynadığı da düşünülmektedir (Cooke, 2000). Gutmann ve Thompson (1996), müzakerecinin karşılıklılık ve yansıma (*reflexivity*) gibi ilkelerinin hem ahlaki öğrenmeyi teşvik ettiğini hem de vatandaşları – onların ahlaki prensiplerini değiştirme amacı gütmeyen – görüş ve inançlarının altındaki ilkeleri keşfetmeye ve bunların hangilerinin başka vatandaşlar tarafından kabul edilebilir olduğu üzerine sorgulama yapmaya ittiğini düşünmektedir.¹ Müzakere, karşılıklı olarak gerekçelendirilebilir (*mutually justifiable*) siyasalar üretme yolunda birçok yurttaşlık erdemini geliştirdiği düşünülen bir süreçtir (Guttmann ve Thompson, 1996, s. 93-4). Görüşleri kamusal olarak paylaşılabilir gerekçeler ile desteklemeyi tecrübe etmek yoluyla siyasi sorunların müzakereci çözümüne dair bağlılık ve inancın gelişeceği düşünülmektedir (Cohen, 1989, s. 76).

Demokrasinin gelişmesi için vatandaşlara demokrat olmanın öğretilmesi (Enslin, Pendlebury, Tjiattas, 2001) ve müzakereci bir karakter yapısının geliştirilmesi gereklidir (Gutmann, 1987, s. 52). O halde yanıtlanması gereken soru bu vatandaşların nerede ve nasıl yetişeceği. Müzakereci demokrasi eğitimi hangi idealler üzerine kurulmalıdır? İnsanlar gelişimleri boyunca kamusal konularda müzakereye hangi kamusal ya da özel alanlarda dahil olabilmektedir? Öğrenmenin başlıca mekânı olan eğitim kurumlarında müzakereci vatandaşlar nasıl ve ne şekillerde yetişmekte; hangi konular, kimler arasında müzakere edilmektedir ya da edilmelidir? Bu ve bunun gibi sorulara, müzakereci demokrasi alanındaki literatür yeterince cevap vermemiştir. Zira her ne kadar müzakereye katılımın müzakere etme ilgisini, beceri ve karakter özelliklerini geliştireceği düşünülse de müzakereci demokrasinin temelinde baştan belli bir şekilde konuşan, dinleyebilen ve bu yönde isteği ve arzusu olan bir özne anlayışı yatmaktadır (Göker, 2011). Bu öznenin duygusal, psikolojik ve sosyal gelişiminin nasıl ve nerede gerçekleşmesi gerektiğine dair soruyu cevaplamak ise disiplinlerarası bir yaklaşım gerektirmektedir. Eğitim felsefesi ve demokrasi teorisini kesiştiren ve özellikle de vatandaşlık eğitimine değinen literatürde bu sorulara verilen cevapların araştırılması bu doğrultuda faydalı olacaktır. Müzakereci demokrasiyi öğrenmenin toplumsal cinsiyet boyutu da bu konuda dikkat çekici bir öge olarak kendini göstermektedir.

Dewey'e göre eğitim toplumsal bir süreçtir ve demokratik eğitim bir yaşam biçimi olarak demokrasi anlayışını yansıtmalıdır (Şişman vd. 2010). Dewey'nin (1916, 1939) eğitim

¹ Kuramın bazı savunucuları, müzakereci demokrasinin usule dair gerekçelendirmesinin yanında, epistemik bir gerekçelendirmesinin de yapılabileceğini yani müzakere ile kararların iyiliği ve doğruluğu arasındaki ilişkinin de araştırılabileceğini düşünmektedir (Chappell, 2011; Estlund, 1997; Marti, 2006).

ve demokrasiye dair görüşleri çocuk merkezli, deneye dayalı eğitim yaklaşımlarına ışık tutmaktadır. Örneğin, demokratik erken çocukluk eğitimi modeli, çocukların demokrasiye gelecekte karşılaşacakları bir sistem olarak değil uyguladıkları bir pratik olarak öğrenmelerini amaçlamaktadır (Moss, 2007, s. 44). Demokratik erken çocukluk eğitimi ve bakımı modelini benimseyen ve teşvik eden akademik yazın, bu modelin Birleşmiş Milletler Çocuk Haklarına Dair Sözleşmesi'nin açıkça belirttiği, çocukların görüşlerini ifade etme ve görüşlerinin dinlenmesi haklarını hayata geçirmeyi mümkün kılan bir model olduğunu savunmaktadır. Demokrasi ve eğitim ilişkisi üzerine yazan önde gelen siyaset kuramcılarında Gutmann (1987), Dewey'nin eğitim felsefesinden hareketle, kamu tarafından desteklenen eğitim kurumlarının, geleceğin özgür ve eşit vatandaşları olacak çocukların müzakere kapasitelerini geliştirmesi gerektiğini iddia eder (s. xii). Bir toplumdaki müzakereci karar alma ve hesap verebilirlik süreçlerinin ancak vatandaşları müzakereye hazırlayan bir eğitim sistemiyle mümkün olduğunu söyler. Bu çerçevede, devlet okullarının en önemli hedeflerinden biri bu becerileri ve müzakere ile ilgili erdemleri geliştirmesi olmalıdır (Gutmann, 1987, s. xiii). Gutmann'a göre müzakere şiddetsiz iletişim, pratik yargı, tutarlılık gibi birçok başka erdemi de barındırır. Dolayısıyla müzakereye yönelik yetilerin geliştirildiği bir eğitim aynı zamanda bireylerin kolektif olarak adalet peşinde gitme kapasitesini geliştiren bir eğitimidir (xii).

Müzakereyi öğrenmek

Müzakereci vatandaşlar biraz öğrenme, biraz yetiştirilme biraz da alışkanlık yoluyla demokratik bir hayatın taleplerine karşılık verebilir hale gelir. Demokratik egemenliğin temel prensiplerini tehdit eden talepleri sorgulayabilmeleri beklenir (Gutmann, 1987, s. 52). Müzakere etmeyi öğrenmek ilk olarak ahlaki ve toplumsal konularda akıl yürütmeyi öğrenmektir. Müzakereyi öğrenmek, muhakeme etmeyi, karar vermek üzere bir konuyu derinlemesine dinleyerek özenle ele almayı gerektirir; müzakere, ihtilafli meseleleri farklı perspektiflerden ele alarak tartışmak ve bazen karara bağlamak edimidir.

Hanson ve Howe (2011) öğrencilerin sınıf içerisinde bir konuda müzakere etme yoluyla kamusal gerekçelendirme yapmayı öğreneceklerini ve bu süreçte insanların görüş çeşitliliğine aşına olacaklarını söyler. Müzakere yoluyla uygulanan bir vatandaşlık eğitimi, bir iddiayı öne sürerken onu herkesin paylaşabileceği gerekçelerle savunma, aktif dinleme gibi becerileri geliştirir (Hanson ve Howe, 2011). Müzakereci demokrasiye uygun bir vatandaşlık eğitimi, öğrencilere ahlaki ikilemler hakkında tartışırken doğru pozisyonu almayı öğretmekten ziyade, kişilerin görüşlerinin arkasında gerekçeler yattığı olgusunu ve gerekçe kavramının kendisini öğretmeyi hedeflemelidir; yöntemsel olarak da öğrencilerin iddialarını savunacak gerekçeleri tespit etmelerini sağlamalıdır (ibid). Öğrenciler, müzakere yoluyla, insanların görüşlerinin çeşitli olduğunu ve ortak bir karar alınacakken başkaları tarafından da paylaşılacak, yani kamusal akla hitap eden gerekçeler vermek gerektiğini öğrenirler. Müzakereci bir eğitimin geliştirmesi gereken bir diğer yeti de dinlemektir. Zira kişinin kendi görüş ve düşüncesinin de başkalarınınkilerle etkileşim içinde gelişeceğini öğrenmek müzakereci bir demokrasi anlayışının merkezindedir. İletişime dayalı bu süreçler, konuşmak kadar aktif dinlemeyi de öğretmeyi hedeflemelidir zira "iyi dinleme" (Kleinberg-Levin, 1989), "aktif dinleme" ve karşındakini dinlemek amacıyla ona dikkatini verme, demokrasi için en az konuşmak kadar önemlidir (Bickford, 1996).

Müzakereyi odağına alan bir vatandaşlık eğitiminin siyasi gelişmeyi de olumlu etkileyeceği düşünülmektedir. Etkileşimli müfredatın geliştirdiği becerilerin ve söylemsel yetkinliklerin akran grupları ve ailelere yayılacağına dair hipotezden hareketle yaptıkları çalışmada, McDewitt ve Kioussis (2006), etkileşimsel müfredat uygulanmasının öğrencilerin yetişkinlikteki öğrenme, dikkat verme, siyasi konulara ilgi duyma, haberleri dinleme, kavrama

gibi becerilerini artıracığını düşünmektedir. Test ettikleri model çerçevesinde, sınıfta geliştirilen eğilimlerin aile ve sosyal ağlarda yayılması beklenmektedir.

Feminist siyaset felsefecilerinin müzakereci demokrasi kuramına yönelttikleri eleştiriler, müzakereyi öğrenme süreçlerinde toplumsal cinsiyete dayalı eşitsizlik ve uçurumları aşmanın yollarına işaret etmektedir. Feminist siyaset felsefecilerinin gerek siyaset felsefesi gerek müzakereci demokrasi kuramına en büyük katkısı, kamusal ya da ahlaki meseleler hakkında akıl yürüten öznenin tarafsız olduğu varsayımına yöneltilen eleştirileri doğrultusunda olmuştur (Benhabib, 1987; Young, 2002). Benhabib (1987), evrensel ahlak teorilerinin bağımsız ve tarafsız olarak varsaydığı öznenin, aslında eril tahayyüller üzerine inşa edilmiş bir özne anlayışı olduğunu ve kamusal ile özel, evrensel ve yerel, arasında yaratılan ikiliğin aslında kadınların deneyimlerini ve akıl yürütme biçimlerini dışarıda bıraktığını söylemiştir. Daha içerici bir müzakere anlayışı, Young'ın (1990, 2002) öne sürdüğü gibi salt akılçılıkla açıklanamayacak, metaforik, retorik boyutları da içermektedir. Feminist müzakereci demokrasi kuramcıları, iletişimin sadece konuşmaya dayalı olmayan boyutlarının da altını çizmiş, müzakereci beden dili, sessizlik, dinleme gibi boyutlarıyla da ele alınmasını sağlamıştır (Coole, 2013). Feminist siyaset felsefecilerinin bu alana en önemli katkılarından biri de müzakereci eğitimin en önemli boyutlarından birinin aktif dinleme ve dikkatini verme olduğunu göstermek olmuştur (Bickford, 1996).

Müzakereci demokrasinin öğrenilmesi salt politik konuşmalar yapmayı gerektirmez. Beauvais'nin (2020) tipolojisine göre, *müzakereci politik konuşma*, bir kolektifi ilgilendiren konularda gerekçelendirme yapma; *müzakereci olmayan politik konuşma*, gerekçelendirme yapma özelliğiyle tarif edilmeyecek ama yine bir kolektifi ilgilendiren meseleleri konuşmaya yönelik iletişim; *politik olmayan konuşma* ise kamusal meselelerle ilgili olmayan gerekçeli ya da gerekçesiz iletişimdir (s. 6). Young (2002) gibi, müzakereci toplumsal cinsiyet boyutuyla ele alan bir diğer siyaset bilimci Beauvais de (2020) politik olsun olmasın, iletişimin hukuki argümantasyon, retorik, karşılama, tanıklık etme, hikâye anlatımı, pazarlık gibi farklı stilleri içerebileceğini düşünmektedir; ayrıca kolektif iletişim kamusal olduğu gibi özel alanda da gerçekleşebilmektedir. Müzakereci demokrasi için politik olan kadar politik olmayan konuşma da önemlidir, zira özellikle politik olmayan konuşma, insanların kendilerini ve birbirlerini farklı ve çatışan çıkar ya da kimlik gruplarının üyeleri olarak değil de konuşan özneler olarak düşünmesi sağlayabilir ve daha fazla müzakereye girme konusunda cesaretlendirebilir (Beauvais, 2020). Ayrıca, gruplar arasındaki sınırları aşma ve özellikle de karşılıklı saygı ve tolerans inşa etmek için de önemlidir (Beauvais, 2020). Politik olmayan konuşma insanları grup temelli tehditlerden öteye bağlayan bir şeydir, o yüzden de toplumsal uçurumları aşmada işlevseldir. Bu sebeple yapılandırılmış müzakereler kadar yapılandırılmamış diyaloglar içinde yer almak da karşılıklı saygı geliştirilmesi için son derece önemlidir. Zira John Dryzek tam da bu sebeple müzakere öncesinde yapılan ritüellerin, örneğin Young'ın (2002) selamlama diye tarif ettiği karşındakini tanımaya dair sözlü ya da sözsüz jestlerin öneminden bahseder (akt. Beauvais, 2020).

Müzakereci politik konuşma kadar politik olmayan konuşmanın da müzakereci demokratik ideallerin ilerletilmesine katkısı düşünülürse, etkileşimsel iletişimin, bireyin gelişiminde en çok rol oynayan mecralardan eğitim kurumlarında teşvik edilmesi çok önemlidir. Ergen müzakeresinin daha çok enformel alanlarda olduğu ve otoriter ebeveynliğin birçok ailede tartışmalı konular hakkında konuşmaya pek olanak sağlamadığı düşünüldüğünde (McLeod ve Chaffee, 1972), toplumsal cinsiyet uçurumu gibi, etkileşimsel iletişime katılımın önündeki engelleri aşmak için eğitim kurumlarına daha da çok iş düşmektedir. Ancak klasik eğitim sistemlerinde ihtilafli kamusal konuların tartışılmasına çok da izin verilmemektedir. Özellikle düşük gelir ve eğitim seviyesi düşük gruplar, göçmenler, kadınlar gibi toplumsal

diyaloga katılımda ikinci planda kalan gruplara ait öğrencilerin, gündelik kamusal diyaloglara ne ölçüde katılabildikleri sorgulanmalıdır. Araştırmalar, birçok eğitim sisteminde sınıf içi tartışmaların daha çok ezberden aktarım şeklinde olduğunu göstermektedir, oysaki salt görüş bildirmek ile müzakere etmek aynı şey değildir (Avery, Levy, Simmons, 2013). Siyasi ve kamusal meseleler hakkında müzakere etme isteği ve becerisi pratikle gelişmektedir ancak toplumsal cinsiyet eşitsizliği ile ataerkil toplumsal yapılar ve aile içi dinamikler, etkileşimsel iletişime ve özellikle de kamusal meseleler hakkında diyaloglara kadınların ve kız çocuklarının sistematik olarak daha az dahil edilmesine yol açmaktadır. Örneğin, Ersoy (2014) Türkiye’de vatandaşlık eğitimi üzerine yaptığı araştırmada, öğrencilerin cinsiyetinin siyasi meselelere ilgilerine etkisi olduğunu göstermiştir. Araştırmada yer alan bir öğretmen, yedinci sınıfa giden bir kız öğrencinin “anneme milletvekili olmak istediğimi söylersem bana kızar, öğretmen ya da doktor ol der,” dediğini, siyasi meseleler konuşulduğunda oğlan öğrencilerin daha çok söz aldığını ve görüş bildirdiğini belirtmektedir (Ersoy, 2014, s. 9). Araştırmalar, kız öğrencilerin oğlanlara göre daha depolitize olduğunu (Doğanay, Çuhadar ve Sarı, 2007) ve kadınlar ile erkeklerin siyasete dair bilgi sahipliği oranları arasında büyük farklar bulunduğunu göstermektedir (Mendes ve Osborne, 2010).

Dolayısıyla cinsiyet uçurumunu aşmaya yönelik sınıf içi çaba hem kız çocuklarının hem de oğlan çocuklarının müzakereci karakterinin gelişimi için önemlidir. Kız çocuklarını müzakerelere katılmaya teşvik edecek tutumlar benimsenmesi ve yöntemler uygulanması, oğlan çocuklarını da cinsiyet fark etmeksizin sınıf arkadaşlarına kulak vermeye, onları aktif olarak dinlemeye teşvik etmek anlamına gelmektedir. Yetişkin müzakerelerine dair toplumsal cinsiyet perspektifiyle yapılan araştırmalar, konuşma sıralarına dikkat etme, konuşma sürelerini herkes için eşit tutma, herkesin gündeme katkıda bulunmasını sağlama gibi belirli müzakere prensipleri benimsendiğinde, karma müzakere ortamlarında kadınların daha çok söz aldığını, sözlerinin daha çok dikkate alındığını göstermektedir (Karpowitz ve Mendelberg, 2014). Bochel ve Briggs’in (2000) araştırması, müzakereci ortamlarda kadınların karşıt görüşten insanları dinlemeye daha yatkın olduğunu göstermektedir. Dikkat verme ve dinlemenin öneminin küçük yaştan itibaren vurgulanması ve pratik yoluyla öğrenilerek pekiştirilmesi, bu gibi cinsiyet uçurumlarının aşılmasını sağlamaktadır. Zira McDewitt ve Kioussis (2006)’in gösterdiği gibi sınıf içinde etkileşimsel iletişimin yetişkin siyasi ilgisi ve kamusalına olumlu yansımaları vardır ve kamusal meselelerde gündelik müzakerelerin daha içerici kılınması için müfredat kadar öğretmene de önemli bir rol düşmektedir.

Ergenlik çağındaki öğrencilerden bahsedildiğinde akran baskısının ve akranlar tarafından kabul görme arzusunun da sınıf içi tartışmalara katılım isteğine etkisinin unutulmaması gerekir. Özellikle kız öğrencilerin ve azınlık etnik gruplardan öğrencilerin ihtilafli konularda görüş bildirirken daha rahatsız olabildiği gözlemlenmektedir (Avery vd., 2013, s. 108). Devlet okulları, farklı kesimlerden, sınıflardan veya farklı görüşlere sahip aile ve topluluklardan gelen öğrencilerin karşılaşmalar yaşayabileceği, birlikte konuşmayı, birbirini dinlemeyi öğrenebileceği en önemli yerlerdir. 2017-2010 yılları arasında on ülkede, 12-19 yaş arası yirmi bin çocuğun katılımıyla gerçekleştirilen “Expanding Deliberating in a Democracy” (*Müzakereyi Genişletmek*) projesi, sınıfta müzakerenin hem öğrenmeyi sağladığını hem de öğrencilerin farklı perspektifleri tespit etme becerisini artırdığını göstermiştir (Avery vd., 2013). Aynı araştırmanın sonuçlarına göre, müzakerenin faydalarının görülebilmesi için en gerekli koşullardan biri, öğrencilerin sınıf içerisinde konuşmaya ve görüşlerin ifade edilmesine elverişli bir iklim olduğunu hissetmeleridir (Avery vd., 2013, s. 112).

Sınıf içerisinde daha açık ve içerici bir iklim yaratmanın bir yolu, müzakerenin söylemsel zorunluluklarının ortadan kaldırılmasıdır. Hanson ve Howe (2011), Young’ın müzakereci demokrasi kuramına yönelttiği eleştiriden hareketle, müzakerenin dar bir rasyonel

gerekçelendirmeye hapsolmeması gerektiğini, özgürce tartışabilen öğrencilerin daha geniş anlamda eşitsizliklerin ötesine geçebileceğini düşünürler. Young (1987) başta olmak üzere müzakereci demokrasiye yöneltilen feminist eleştirilerinden en önemlisi, müzakere eden öznenin tahayyülü altında yatan eril varsayımlardır. Modern evrensel ahlak teorilerinin varsaydığı gibi belirli bir şekilde konuşan, duygularını aklından ayırıştıran, evrensel ve soyut biçimde akıl yürütebilen politik özne anlayışı, feminist düşünürler tarafından, özel alanı ve özel alana ait olduğu düşünülen ve dışil olarak cinsiyetlendirilen iletişim biçimlerini, duyguları, arzuları ve somut olandan hareket eden ve ilişkisel akıl yürütme biçimlerini dışlamakla eleştirilmektedir (Benhabib, 1987; Young, 1987, 2002). Formel kurallarla yapılandırılmış meclis ya da mahkeme salonu stili müzakere biçimlerinin birçok grup için dışlayıcı olduğu düşünülmektedir (Sanders, 1997; Young, 2002). Sanders (1997) sadece formel argümantasyona dayalı müzakere anlayışlarının geleneksel cinsiyet rollerinden dolayı, karma ortamlarda konuşmalara katılma ve dikkatle dinlenme hususlarında halihazırda dezavantajlı konumda olan kadınların daha da aleyhine olduğunu düşünmektedir. Benzer şekilde Young, rasyonalist iletişim teorilerini eril bir yaklaşıma sahip olmakla itham eder ve deontolojik geleneğe ait normatif akıl yürütme anlayışının akıl ve arzu arasında hiyerarşik ve dikotomik bir ilişki yaratmasını eleştirir (Göker, 2020). Young'a (2002) göre karşılama, retorik, hikâye anlatma gibi nosyonları içeren ve gündelik hayatın konuşma pratiklerinden beslenen daha geniş bir iletişim anlayışı, kadınların da müzakereye aktif olarak katıldığı daha kapsayıcı bir demokrasi için elzemdir. Sınıf içerisindeki müzakereler, formel argüman ve münazara diliyle sınırlı kalmayıp dil oyunları, enformel jestler, beden dili kullanımı, hikâye anlatımı gibi pratikleri de içerecek şekilde yapılandırıldığında, öğrencilerin kamusal meseleleri tartışmaya katılması için daha içerici ve teşvik edici bir ortam oluşmaktadır.

İçerici bir müzakerenin bir diğer koşulu da müzakerenin konusunun gündelik hayat, öğrencilerin paylaşmak istedikleri özel hayat deneyimleri, ihtiyaçları ve deneyimlerinden kopuk olmamasıdır. Müzakere soyut bir kamusal anlayışına bağlı kalmamalı, öğrencilerin özel hayatlarında, aile ve arkadaşlarıyla ilişkilerinde, buldukları toplumsal konuma göre şekillenen deneyimlerine referansla konuşabilmelerine, örnekler verebilmelerine izin vermelidir. Young'a göre (1990) yapısal eşitsizlikler toplumsal grupların belirli meselelerdeki görüşlerini farklılaştırmaktadır, bu nedenle de deneyimden kaynaklanan bilgi ve görüşlerin ifade edilmesi bir meselenin farklı boyutlarıyla ele alınabilmesini sağlamaktadır. Müzakereci öğrenme sürecinde deneyime dayalı bilginin vurgulanması, kamusal gerekçelendirme yapmak ile öznel deneyim arasındaki ilişkiyi kurabilmek şüphesiz önemli bir müzakere tecrübesi ve toplumsal cinsiyet uçurumunu aşma yönünde bir adımdır.

Aktif dinleme, demokratik değerlere yönelme, genel bilişsel becerileri geliştirme ve farklı argüman pozisyonlarının farkına varma, müzakerenin gelişimsel hedefleri arasındadır (Reich, 2007). Ancak, Reich'a göre eğitimde müzakere bir çelişkiyi ortaya koymaktadır. Bu becerileri kazanmak için pratik gereklidir ancak eğitim kurumları bağlamları dolayısıyla asimetrik yerlerdir, öğrenci ve öğretmen arasında yatay bir ilişki olmadığı gibi kurum içerisinde başka asimetriler de mevcuttur, müzakere ise simetrik bir tartışma ortamı gerektirmektedir. Öte yandan kamusal müzakereler hiçbir zaman güç asimetrisinden muaf değildir. Bu sebeple, sınıf içi müzakerede de öğrencilerin asimetrilerin varlığını tespit edebilir hâle gelmesi önemli bir deneyimdir. Müzakereci eğitim kendi koyduğumuz kurallara uyduğumuz fikrini aşılması açısından önemliyse, bu süreçteki eşitsizlikleri, sorunları pratik yoluyla öğrenmek ve değerlendirebilmek, idealize edilmiş ve hiçbir sorun, hiyerarşi yokmuş gibi tahayyül edilen bir demokrasi sürecinden hem daha gerçekçi hem de müzakereci karakteri geliştirmesi açısından daha faydalıdır. Yani Reich'ın bahsettiği çelişkiyi aşmanın yolu müzakere sürecinin kendisine dair deneyimin de konuşulabilir ve incelenebilir, üzerine yansıtma yapılabilir olmasını

sağlamaktan geçer (Reich, 2007). Demokrasinin hayal kırıklığıyla baş edebilmeyi gerektirdiği (Ranciere, 1999) düşüncesine erken yaşta vakıf olmak önemlidir.

Tam da bu noktada, feminist teorinin demokrasi düşüncesine bir diğer katkısının altı çizilmelidir. Anderson (2011) kamusal kararların müzakeresinde kadınlar, alt sınıflar gibi sürekli olarak temel insani kapasitelerin yoksunluğunu çeken gruplarının ciddiye alınması ve duyulmasının öneminden bahseder ve farklı toplumsal perspektiflerin kamusal müzakereye katılması yoluyla demokrasinin iyileştirilebileceğini savunur. Sistematik olarak yok sayılma, dinlenmeme, ciddiye alınmama, Amartya Sen'in "yapabilirlik yoksunluğu" ismini verdiği duruma neden olmaktadır. Bu yüzden, Anderson (2011) dezavantajlı konumda olan grupların kamusal müzakerelere dahil edilmesi ve dinlenmesi için özel tedbirler alınması gerektiğini düşünür (Anderson, 2011). Feminist müzakereci demokrasi, katılımcıların müzakereye birbirinden farksız vatandaşlar olarak ya da buldukları konum, farklılık ya da koşullardan soyutlama yaparak katılabileceği gibi yanılgılara kapılmaz ve kimlik siyasetinin aksine, özcülüğe kaçmadan yapısal eşitsizlikleri ve ilişkiselliği vurgular; eşit katılım için bu anlayışla çözüm üretir. Müzakereci bir sistem de belli grupları görmezden geldiğinde şikâyet edilebilmeli, sorgulanabilmelidir (Anderson, 2011). Müzakereci eğitim, eşitsizlikler yokmuş gibi davranarak onları yeniden üretmeyi değil, sorgulama hâlinin içselleştirilmesini hedeflemektedir. Kısacası, yapısal eşitsizliklerin farkına vararak, kız çocuklarının dezavantajlı konumun iyileştirilmesi ve kız ve oğlan tüm öğrencilerin birbirini dinlemeye ve eşit söz alma ve vermeye yönelik teşvik edilmesi gibi vurguları ile feminist siyaset felsefesi müzakereci öğrenme süreçlerine ışık tutmaktadır.

Müzakerenin konusu

Özellikle öğrencilerin kimliklerini doğrudan etkileyen ya da tabu farz edilen bazı ihtilafli kamusal konularda müzakere öğrencilere zor gelebilmektedir (Avery vd., 2013). Ancak toplumsal ve siyasal meselelerin genç insanların ilgisini uyandırdığı da görülmektedir; McDevitt ve Kioussis'in (2006) araştırması orta okul ve lise seviyesindeki öğrencilerin sınıf içinde toplumsal konuları tartışmalarının siyasete duydukları ilgiyi doğrudan artırdığını göstermiştir. Sınıf içinde toplumsal konuların müzakere edilmesi aktif vatandaşlık kimliğini de güçlendirmektedir (Rubin'den akt. Avery vd., 2013). Toplumsal ve kamusal meselelerin tartışılması, ahlaki meselelerin ele alınması, değer yargılarının ifade edilerek diyalojik bir düzlemde çarpıştırılmasını gerektirir. Eğitim kurumları ve özellikle de öğretmenlerin, görüş ayrılıkları ve farklı ahlaki değerlerin çatışması durumunda kendini nasıl konumlandıracağı konusunda literatürde ortaklık yoktur. Liberal tarafsızlık pozisyonuna göre eğitimin amacı belli değerleri aşılacak değil, öğrencilerin değerleri anlamasını ve kendininkilerini geliştirmesini sağlamaktır, ancak Gutmann'a (1987) göre bu pozisyon ahlaki göreceliliğe yön verebileceği için tehlikelidir. Zira, tarafsızlık, dile getirilen ayrımcı, insanları aşağılayıcı görüşlerin düzeltilmemesi anlamına gelmemelidir. Eğitim, öğrencileri başkalarının değer sahibi varlıklar olmasına saygı duymaya yönlendirmelidir. Ahlaki göreceliliğin önüne geçmek düşüncelere değil düşüncelere sahip insanlara, düşünce sahibi insanlar oldukları için saygı duymanın, yani insan onuru düşüncesinin aşılmasını gerektirir (Kuçuradi, 2011, s. 75).

Öte yandan ahlakçı pozisyonlar, eğitimin o toplum tarafından benimsemesi gerektiği düşünülen belli başlı ahlaki değerlerin gelişmesine yön vermesi gerektiğini savunurlar (Gutmann, 1987, s. 56). Muhafazakâr ahlakçı pozisyon, eğitimin geleneksel değerleri aşılması gerektiğini savunurken, liberal ahlakçı pozisyon, eğitimin temel amacının ahlaki özerkliği öğretmek olduğunu savunur (s. 59). Yani ahlaki eğitimin hedefi ahlaki özerkliğin ta kendisi olmalıdır; eğitim, öğrencilere ahlaki muhakeme yaparken genelgeçerleşebilir gerekçeler sunmayı öğretmelidir. Ancak Gutmann'a göre, okulun sadece bilişsel kapasite geliştirmeyi ve ahlaki açıdan tarafsız kalmayı hedefleyerek, toplumlardaki görüş çeşitliliği nedeniyle ahlaki

çatışmalara ev sahipliği yapan konuların ele alınmasını, aile ya da başka kurumlara bırakması düşüncesi gerçekçi değildir zira ne çocuklar okula giderken ruhlarını arkada bırakabilir ne de okulun belli bir karakter gelişimine neden olmaması beklenebilir. Öğrenciler okulda gizli müfredat yoluyla da yani belirli şekillerde konuşarak, susarak, sıraya girerek, oturarak, söz alarak, kaçınılmaz olarak belli bir ahlaki karakter gelişimi yoluna girerler (Gutmann, 1987, s. 53). Dolayısıyla liberal ahlakçılar özel bir ikileme karşı karşıyadır: “okullar ya da herhangi biri, çocuklara kurulu otorite yerine ahlaki ilkelere saygı duymayı nasıl öğretir?” (Gutmann, 1987, s. 59).

John Rawls (1999) *Bir Adalet Teorisi'nde* üç aşamalı bir liberal ahlak eğitimi teorisi sunar. İlk aşamada çocuklar kurallara uymayı, yani otorite ahlakını öğrenirler; bu aşamada kurallara uyma, anarşi ve itki yerine geçer. İkinci aşamada, “topluluk ahlakı” öğrenilir, yani çocuklar ortak yaşam için bazı kuralların kabul edilmesi gerektiğini öğrenirler çünkü arkadaşlar ve öğretmenlerle ilişki belli kurallar çerçevesinde kurulur. Bu aşamada empati ve hakkaniyet öğrenilir. Son aşamada ise “ilkeler ahlakı” yani ahlaki ilkelere doğrudan bağlılık gelir. Demokrasilerde topluluk ahlakının, otorite ahlakı yerine geçmesi büyük bir ahlaki gelişime sebebiyet verir çünkü salt otorite ahlakını öğrenmiş çocuklar adil olan ve olmayan, güvenilir olan ve olmayan otorite gibi ayrımları yapma kapasite ve isteğinden uzak olurlar (Gutmann, 1987, s. 61). Bu sebeple toplumsal kurumların amaçlarını da anlamazlar. O yüzden okulların çocuklara iş birliği ve birlikte koyulan kurallar çerçevesinde yaşamayı öğretmesi önemlidir. Gutmann'a göre bu muhafazakâr ahlakçı eğitim anlayışları ile çelişebilir çünkü birinci aşamadan ikinci aşamaya geçen çocukların, otorite kabul ettikleri kişileri, örneğin ebeveynleri de sorgulamayı öğrenir; kısacası bu bir bağımsızlaşma sürecidir. Öğrencilere tam olarak ahlaki özerklik öğretmek kolay değildir, zira ahlaki özerkliği öğretmek, adil bulmadıkları durumda sorgulamayı ve karşı çıkmayı da teşvik etmeyi gerektirir. Okul, yapısı gereği öğretmenin otoritesi ve sınıfın kurallarına uymayı gerektirdiği için, Gutmann (1987) çocuklara ahlaki özerkliğin, öğretmenlerin bireysel çabasından ziyade ders planı yoluyla aşılması gerektiğini söyler.

Guttmann'a (1987) göre okulların vazifesi bireyleri özelden kamusal dünyaya taşımak, katılım ve müzakere arasında denge kurmak ve sorumluluk ve eylemlerinin sonuçları olduğu gerçeğinin altını çizmektir, aynı zamanda makul anlaşmazlık fikrinin öğrenileceği yer de okuldur. Öte yandan neyin kamusalın konusu olduğu, neyin özel ve konuşulamaz olduğuna dair tarih içerisinde yapılagelen ayırım, tarafsızlık kisvesi altında son derece cinsiyetli olmuştur. Feminist düşünürler, evrensel ahlaki akıl yürütme kuramlarının eril önyargılarını göstermektedir. Örneğin, Benhabib'e göre evrenselci ahlak teorisi sadece “genelleştirilmiş ötekinin” bakış açısını içermekte, evrenselleştirme ve tersinirlik savlarını tehlikeye atarak epistemik tutarsızlığa düşmektedir (Benhabib, 1987, s. 81). Gilligan (1982), Kohlberg'in ahlaki gelişim kuramını, sadece erkek çocuklara dair gözlemlere dayandırıldığı için eksik bulur ve bağlamsal ahlaki akıl yürütme şekillerini dışarıda bıraktığını söyler. Gilligan kendi çalışmalarında kız çocuklarının etik ikilemler karşısında farklı yargı yürütme biçimlerine başvurduklarını, daha ilişkisel ve bağlamsal bir akıl yürütmenin de mümkün olduğunu söyler. Gilligan'a göre ilişkisel ve somut akıl yürütme biçimleri, yani koruyucu etik ya da özen etiği, adaleti tamamlayıcıdır ve formel ve soyut düşüncenin aksine bağlam içinde ve anlatı formunda düşünmeyi gerektirir (Göker, 2020). Bakım/özen etiğine dayalı bir yaklaşımın eğitime entegre edilmesi duygusal süreçlerin de ahlak eğitiminin odağında olduğu, deneyime ve ilişkiselliğe odaklanan bir eğitim anlayışını gerektirir (Çelik, 2016). Güney Afrika'da toplumsal ayrışmaların önüne geçme ve affetmenin önemine dair düşünen Waghid (2005), Nussbaum'dan hareketle, şefkat gibi duyguların öğrenciler arasında müzakereyi yönlendirmede pozitif etkisi olabileceğini ve bu şekilde toplumsal ayrışmaların da önüne geçilebileceğini söyler (s. 334).

Özetle, müzakereci demokraside eğitimin içerici kılınması ve toplumsal cinsiyet ve başka eşitsizliklere dayalı ötekileştirme ve dışlamanın önüne geçebilmesi için, neyin kamusal neyin özel alana dair bir mesele olduğunun da sorgulanması gerekir. Bu anlamda, bağlamsal ve ilişkisel düşünmeyi teşvik etmesi, bakımın insan hayatındaki merkezi rolünün altını çizmesi ve dinleme odaklı feminist pedagojileri vurgulaması açısından özen perspektifinin müzakereci demokratik vatandaşlık eğitimine olumlu katkıları olmaktadır (Bath, 2013; Bevington, Kurian, Cremin, 2019). Bu perspektif deneyimden, ihtiyaç ve arzudan yola çıkan, bağlamsal ve ilişkisel düşünmeyi teşvik eden akıl yürütme biçimlerinin, evrensel ahlak ve adaletin zıttı ve ötekisi gibi kurgulanmamasına işaret etmektedir (Göker, 2020).

Müzakerenin amacı

Englund'a (2000) göre müzakereci iletişimin merkezinde üç gereksinim vardır: Bunlar gerekçelendirme, yansıtma ve uzlaşdır. Öğrencilerin derste tartışmalara katılarak bu kriterleri içselleştirmesi, gerekçelendirilebilir iddialar yapmayı, başkalarını dinlemeyi öğrenmeleri beklenir, böylece kolektif irade oluşturma sürecinin parçası olurlar. Ancak, müzakereci demokrasinin en temel kriterlerinin ne olacağı üzerine uzlaşmaya varılmamıştır. Dolayısıyla kuramın farklı yorumları farklı eğitim anlayışlarına yol açabilir. Örneğin öğrenciler, müzakereden derin uzlaşma mı beklemelidir yoksa müzakerenin sonucu olarak daha esnek bir uzlaşma yeterli midir? Müzakereci gerekçeler karşılıklı mı olmalıdır, yoksa makul olmaları (*reasonableness*) yeterli midir (Samuelsson, 2016, s. 3)? Rawlsçu yaklaşımda olduğu gibi, vatandaşlık eğitimi birçokları için sadece makullük erdemini geliştirir. Ancak Mouffe'un (1999, 2000) önünü çektiği çatışmacı demokrasi (*agonistic democracy*) yaklaşımının da demokrasi eğitimine farklı katkıları olabileceği düşünülmektedir (Ruitenberg, 2009, s. 276-8).

Çatışmacı demokrasi yaklaşımına göre, iktidar ve arzuların yönlendirdiği siyasette, herhangi bir uzlaşma aynı zamanda birilerinin dışlanması demektir, bu nedenle herhangi bir demokratik sürecin ya da idealin nihai hedefi uzlaşma olmamalıdır. Mouffe'un çatışmacı demokrasi anlayışına göre, demokratik sürecin demokratik olmayan süreçlerden farkı çatışma, anlaşmazlık ve iktidarı dışarıda bırakmaya çalışması değil, etik-politik ilkeler çerçevesine taşınmasıdır; yani demokrasi, düşman değil muhalif olmaktadır (Mouffe, 1999, 2000). Bu anlayışa dayalı bir eğitim sınıf içerisindeki müzakerelerde de duyguların ve arzuların ve de iktidar ilişkilerinin varlığının kabulü anlamına gelir (Ruitenberg, 2009). Burada şunu da belirtmek gerekir, son yıllarda müzakerenin nihai hedefinin uzlaşma olmadığı, aslında zıt gibi görünen müzakereci demokrasi ve çatışmacı demokrasi kuramlarının birbirini dışlayan yaklaşımlar olmadığına dair görüşlerin sayısı artmıştır (Ercan, 2017). Örneğin White, Honig'in çatışmacı siyaset anlayışından hareketle, uzlaşma ve çatışmanın zıt kutuplar olmadığını, her diyalogun ve siyasi sürecin içerisinde yer alan ve zaman zaman aralarında pazarlık yapılması gereken pozisyonlar olduğunu söyler (Maxwell vd., 2019). Buradan yola çıkarak, öğrencilere demokrasinin nihai hedefinin uzlaşma olmadığını hatta demokratik bir karakterin uzlaşmamayı da kabul etmeyi ve anlaşmazlık ile yaşayabilmeyi gerektirdiğinin de tecrübe ettirilerek öğretilmesi çok değerlidir (Lefrançois ve Ethier, 2010, s. 281).

Müzakerenin öznesi olmak

Avrupa Konseyi Demokratik Vatandaşlık Eğitimi ve İnsan Hakları Eğitim Şartı Tavsiye Kararı (2010), demokratik vatandaşlık eğitimi demokrasi ve hukukun üstünlüğü ilkesini yaygınlaştırmak ve korumak amacıyla, öğrencileri demokratik haklarını ve sorumluluklarını kullanıp savunacak şekilde yetkinleştirmeyi ve toplumsal ve siyasal hayatta aktif rol oynamalarını teşvik etmeyi amaçlayan faaliyetler olarak tanımlar. Demokrasinin öznelere olmaları için öğrencilerin sınıf içi müzakerenin de öznelere olmaları önemlidir. Demokratik bir toplumda vatandaşlık eğitimi kendi kendini yönetmenin eğitimidir (Merey, Karatekin, Kuş,

2012). Türkiye’de modern vatandaşlık eğitimine geçiş 1995’te MEB’in Birleşmiş Milletler’in “İnsan Hakları Eğitiminin On Yılı” projesine katılması, vatandaşlık bilgileri dersini vatandaşlık ve insan hakları eğitimi olarak isimlendirmesi ve ders içeriğini revize etmesiyle olmuş, 2010-11 öğretim yılıyla tekrar zorunlu bir ders olan “Vatandaşlık ve Demokrasi Eğitimi”, 2012’de gerçekleştirilen eğitim reformu ile müfredattan kaldırılmış, 2018’de tekrar sosyal bilgiler eğitimine dahil edilmiştir (Şen, 2019). Araştırmalar önceleri daha pasif ve görev odaklı bir geleneksel yaklaşım içeren vatandaşlık eğitiminin, Avrupa Birliği üyeliği ve Kopenhag kriterleri sürecinde biraz daha aktif ve demokratik bir vatandaşlığı teşvik edecek şekilde dönüştürüldüğünü göstermektedir (Ersoy, 2014). Ersoy’un (2014) araştırması, öğretmenlerin vatandaşlıkla ilgili algısının, öğrencilerin algılarının şekillenmesi ve dersin işleyişinde belirleyici olduğunu göstermektedir. Öğretmenlerin büyük kısmı vatandaşlığa daha toplulukçu yaklaşmakta, vatandaşlığı bir devlette yaşayan ya da bir topluluğa mensup insanlar olarak algıladıklarını söylemektedir (Ersoy, 2014, s. 7). Yani aktif demokratik, bireyin ve hakların öne çıktığı bir vatandaşlıktan ziyade daha çok görev odaklı bir vatandaşlık algısının hâkim olduğu görülmektedir (Ersoy, 2014).

Merey vd. (2012), Amerika Birleşik Devletleri ve Türkiye’de vatandaşlık eğitimini karşılaştırdıkları çalışmada, Türkiye’de ilköğretim düzeyindeki vatandaşlık eğitiminde, temel hak ve özgürlükler, demokrasi, yönetim, görev ve sorumluluklar gibi konuların bilgi düzeyinde kazandırılmaya çalışıldığını, ABD’de ise daha çok beceriler ve demokratik değerlere odaklanıldığını, katılım, iş birliği, eleştirel düşünmenin daha merkezde olduğunu göstermektedir. Vatandaşlık eğitimi Türkiye’de daha çok toplumsal değerlere ve iyi insan ve iyi vatandaş olmaya, ABD’de ise demokratik değerlere ve ideal demokratik ABD toplumunu oluşturmaya vurgu yapmaktadır (Karaman Kepenekçi, 2005; Merey vd., 2012). Şen’e (2019) göre, Türkiye’deki vatandaşlık eğitimi neoliberal politik ekonominin yoğun etkilerini barındırmaktadır ve varsayılan öğrenci öznesi, aktif değil edilgen bir öznedir. Yazar, öğrencilere demokratik katılımdan ziyade toplumsal hizmet fikrinin aşılandığını düşünmekte ve vatandaşlık eğitiminin depolitik olduğunu düşünmektedir (13). Vatandaşlık eğitiminin öğrencilerin kendilerini politik özneler olarak algılamalarını sağlamadığına yönelik eleştiriler AB çerçevesindeki vatandaşlık eğitimi müfredatına da yöneltilmektedir (McCowan ve Unterhalter, 2013).

Gürkaynak vd. (2003), eleştirel düşünme üzerine yaptıkları çalışmada, Türkiye’de öğretmenlerin güncel olayları yeterince tartışmadığını, yalnızca eski tarihsel olayları tartıştığını, klasik öğretmenlik anlayışlarına dair beklentilerin öğretmenlerin sınıf içi tartışmalardan çekinmesine yol açtığını düşünmektedirler (24-25). Öğretmenlerin, gürültü olur, müfredat yetişmez, konu uzayabilir, tartışmanın düzeyi bilgi birikimini aşabilir gibi sebeplerle tartışmayı riskli bulduğunu, tüm bu endişelerin geleneksel bir öğretmenlikten beklentilerle bağlantılı olduğunu söylerler. Yazarlara göre, usul ve sessizliğin meziyet sayılmaması ve öğrencilerin eleştirel düşünmeye teşvik edilmesi için öğretmenlerin de profesyonelleşmeleri, özerkleşmeleri, entelektüelleşmeleri ve zihniyet dönüşümüne uğramaları gerekmektedir. Geleneksel toplumsal cinsiyet rolleri çerçevesinde uslu, itaatkâr ve sessiz olmanın özellikle de kız çocuklarından beklenen özellikler olduğu düşünüldüğünde, bu gibi anlayışların ötesine geçmek için öğretmen ve müfredat önemli bir rol düşmektedir. Zira, Lefrançois ve Ethier’in (2010) de dediği gibi, kendileri tecrübe etmedikleri sürece müzakereci demokrasi, geleceğin vatandaşları için hiçbir zaman ilgi çekici olmaz (281). Öğrencilerin demokratik karar alma süreçlerini tecrübe edebilmeleri için okullarda çocukların sorunları birlikte tartışıp çözebileceği iş birliği konseyleri gibi yenilikçi yapılar kurulmalı, öğretmenler otorite delegasyonu yapabilmelidir. Öğrenciler ancak bu şekilde demokrasinin tarihsel olarak kendini düzelteren bir öğrenme süreci olduğunu algılayabilir (Lefrançois ve Ethier, 2010, s. 284). Buna ek olarak

Gürkaynak vd. (2003) okulun mekânsal düzenlemesinin, örneğin sınıfın oturma düzeninin de demokratik biçimde tasarlanabileceğini söyler.

Demokrasiyi Demokratikleştirmek

Demokratik bir okul kültürü için okul-aile iş birliği de önemlidir (Som ve Karataş, 2015). Gutmann'a göre (1987, s. 14), demokratik bir eğitim teorisi "bilinçli bir sosyal yeniden üretimdir," vatandaşların eğitimi etkileyecek gücü olmalıdır ki geleceğin vatandaşları siyasi değerleri, bakışları, davranış biçimlerini şekillendirebilsin. Üstelik öğrenmenin gerçekleştiği tek yer okul değildir. Okulun demokrasi eğitimindeki merkezi rolünün ciddiye alınması gerekir ama demokratların yetişmesi için daha fazlası gerekir (Gutmann, 1987, s. 16). Aristoteles'e göre yetişkinler, ancak demokratik müzakerelere katıldıklarında aktif vatandaşlık konusunda eğitilirler. Aynı çocuklar gibi, yetişkinler de demokrasiyi uygulayarak öğrenirler. Dolayısıyla, "yaparak öğrenme" felsefesi sadece çocukları değil, okulun yönetim ve idaresinde yer alan tüm yetişkinleri, yani velileri, idarecileri, eğitimcileri ve diğer bakım verenleri de içerir. Güçlü demokrasi (Barber, 1984), katılımcı demokrasi (Pateman, 1970) ve müzakereci demokrasinin ortak paydası, vatandaşların hayatlarını etkileyen konularda karar almaya etkin katılımını ve ortak akıl yolunda kamusal müzakerenin önceliğini benimseyen derin demokrasi anlayışları olmalarıdır. Barber'a (1984) göre güçlü demokrasi, yurttaşlık eğitimi yolu ile ortak amaçlar doğrultusunda ortak hareket etme yetisi geliştiren vatandaşların kendi kendilerini yönettiği bir topluluğu barındırır. Ortak amaç doğrultusunda hareket edebilme yetisi ise içten ya da doğadan gelen bir iyilik ya da diğerkâmlık özelliği değil, yurttaşlık tutumlarının gelişmesini sağlayan kurumlar ve katılımcı karar alma mekanizmaları sayesinde gelişen bir yetidir (Barber, 2003, s. 117). Barber'ın demokrasi anlayışı, demokrasiyi gündelik hayat kültürü ve toplumsal ilişkiler içerisine yerleşik bir ilişkili yaşama şekli olarak gören Dewey'nin düşüncelerinden etkilenmiştir (Dewey, 1939).

Demokrasinin bir yaşam biçimi olarak tahayyül edildiği derin demokrasi anlayışı, dinlemeyi, katılmayı, görüş farklılıkları ve anlaşmazlığın vazgeçilmezliğini kabul etmeyi, çoğulculuğa saygı göstermeyi teşvik eden, vatandaşların hayatlarını ilgilendiren konularda kamusal ya da özel olmak üzere farklı alanlarda karar alma mekanizmalarına etkin ve anlamlı şekillerde katıldıkları bir sistemi gerektirmektedir (Moss, 2009, s. 20). Derin demokrasi anlayışı, demokrasinin oy vermekten öte olduğu ve hayatın farklı alanlarında karar almaya katılmayı sağlayan birçok pratiği içerdiği görüşüne dayanmaktadır. Bu anlayış, insanların kendilerini ve içinde yaşadıkları toplumları geliştirme ve ileri götürme kapasiteleri olduğu ve aktif vatandaşlığın bir demokrasi okulu olduğu düşüncesine dayanmaktadır. Jean Jacques Rousseau'nun siyaset felsefesinin temelinde yer alan bu anlayışa göre vatandaşlar, katılım yolu ile ortak fayda hakkında düşünmeyi, birbirleriyle iş birliği yapmayı, özel ve kamusal istençleri arasında bağlantı kurmayı ve adalet temelli müzakere etmeyi öğrenirler (Pateman, 1970). Benzer şekilde, John Stuart Mill de katılımcı kurumların vatandaşların aktif ve kamusal açıdan güçlü karakter özelliklerini geliştirdiğini ve bu özelliklerin ancak pratikle güçlendiğini düşünmüştür (Pateman, 1970). Bu görüşler ışığında, demokrasinin uygulanmasıyla elde edilen vatandaşlık ve ortak akıl yürütme becerisinin, aileden iş yerine toplumun hemen her alanındaki ilişkilere nüfuz etmesi beklenmektedir. Pateman'a göre demokratik bir devletin var olması katılımcı bir toplumla mümkün olabilir, öyle ki Pateman bunun için en temel unsurlardan birinin demokratik ev içi ve işyeri ilişkileri olduğunu savunur (Pateman, 1988).

Günümüzde her ne kadar katılım ve müzakere odaklı siyaset yapımları teşvik edilse de siyasi karar süreçleri giderek temsili forumların dışına çıkmaktadır (Crouch, 2004). Crouch'a göre (2004) post-demokrasi, formel demokratik ilkeler doğrultusunda karar almanın bir görüntüden ibaret olduğu, siyasetin giderek daha fazla lobiciler, uzmanlar, ekonomik girişimciler gibi meşruluğu olmayan aktörler tarafından şekillendiği sistemdir. Post-

demokraside özel ilişkiler ve enformel ağlar, kamusal ilişkilene biçimlerinin yerine geçmektedir. Ludwig (2018, s. 30), post-demokrasinin liberal demokrasinin cinsiyetçi dışlamalarını devam ettirdiğini ve yenilerine de yol açtığını iddia eder. Lobcilik, uzmanlık, ekonomik girişimcilik gibi faaliyetlere ve bunlarla örülü enformel ağlara kadınların daha az erişebildiğini ve bu süreçlere eril dayanışma yapılarının hâkim olduğunu ekler. Bu gibi karar alma süreçleri, hesap verebilirlik ve meşruiyet açısından sorunlu olduğu gibi, kadınların formel temsiliyette sayısının artırılması gibi bazı feminist talepleri yerine getirdiği halde, toplumsal cinsiyete dayalı eşitsizlikleri siyasetin dışında bırakmaktadır (Ludwig, 2019, s. 39). Bu nedenle Ludwig, gündelik hayat pratiklerinin feminist perspektifle radikal bir şekilde demokratikleştirilmesi gerektiğini savunur (s. 42).

Müzakerenin giderek temsili alanın dışına çıktığı ve toplumsal cinsiyete dayalı yeni dışlamaların gözlemlendiği bir dönemde, Pateman'ın katılımcı demokrasi kuramını ziyaret etmek ve buradan hareketle yeni araştırmalar yapmak değerli bir çaba olacaktır. Pateman'ın 2012'de Amerikan Siyaset Bilimi Derneği yıllık kongresi açış konuşmasında değindiği gibi müzakereci demokrasi vatandaş katılımını önceleyen biçimlerden yalnızca bir tanesidir. 1960'larda, katılımcı ve radikal demokrasi kuramlarının ilk popüler olduğu zamanlarda bahsedilen, temelinde sadece yapılandırılmış kamulara katılım yer almayan, aynı zamanda tabandan hareketlerin önemini ve hayatın her alanında daha fazla demokrasi fikrinin altını çizen bir katılım düşüncesidir. Ludwig'in (2019) eski tip feminist paradigmaya ihtiyaç duyulduğunu söylerken kastettiği de budur. Pateman'a göre katılımcı demokrasi, müzakereci demokrasiden farklıdır; katılımcı demokraside de müzakere, atışma, diyalog önemlidir ama müzakere, demokrasi için gerekli olsa dahi yeterli değildir. Pateman'ın katılımcı demokrasi düşüncesi işyeri, ev içi, eğitim kurumları gibi mekânsal ve bağlamsal ilişkilerin demokratikleştirilmesinin de önemini vurgular (Pateman, 2012, s. 10). Pateman, insanların demokratik otorite yapıları ile ilişkilenebilir tecrübe ederek öğrenmesinin önemli olduğunu düşünür. Katılımcı demokrasi, demokrasiyi demokratikleştirme projesidir yani hayatın farklı alanlarında karar almaya katılımı ve müzakereyi teşvik eder. Eğitim kurumları katılım ve müzakereci demokrasinin geliştirici rolünün gözlemlenebileceği başlıca kurumlardandır. Demokrasinin uygulanarak öğrenilmesi eğitim kurumları ile sınırlı değildir. Ortak konularda karar verme süreçlerine katılımın evden işyerine birçok alanda uygulanması, demokratik karakter gelişimi ve toplumsal cinsiyet ilişkilerinin demokratikleşmesinin önünü açar.

Sonuç

Günümüzde, kamusal meselelere dair karar alma süreçlerinde ve siyasa yapımında müzakereci demokrasi uygulamaları yaygın olarak kullanılmaya başlanmıştır. Müzakereci demokrasi alanında yapılan ampirik ve uygulamaya yönelik çalışmalar, hem vatandaşların siyasa yapımına katılabileceği yeni platformlar geliştirilmesini hem de bu platformların demokratik süreçlerdeki rolünün araştırılmasını sağlamıştır. Kuramın normatif temelleri altında yatan, müzakereye katılımın daha iyi müzakere etmeyi öğrenmeyi sağladığı ve uygulama yoluyla hem alınan kararların hem de müzakereye katılan vatandaşların yetilerinin geliştiği varsayımları, ampirik araştırmalar ile de desteklenmiştir. Müzakereci demokrasi kuramını içeriden eleştirilerle geliştiren en önemli bakış açılarından biri feminist siyaset kuramı olmuştur. Müzakereci demokrasi kuramına yöneltilen feminist eleştiriler ve toplumsal cinsiyet bakış açısıyla yapılan ampirik araştırmalar, müzakereye katılımında cinsiyet uçurumu olduğunu göstermiştir. Çalışmalar, katılımı destekleyen ve müzakereci demokrasinin işleyişini düzenleyen belirli önlemler alınmadığı takdirde yetişkin siyasal ve kamusal müzakerelerine kadınların erkeklere nazaran daha az katıldığını, katıldıklarında da karma ortamlarda daha az söz aldıklarını, söz aldıklarında dahi görüşlerinin daha az otorite sahibi olduğunu göstermektedir. Kuramsal düzlemde ise, feminist siyaset felsefecileri, müzakereci demokrasi kuramının erken döneminde

varsaydığı öznenin eril tahayyüller barındırdığını, deneyimden, bedenden, konumdan soyutlanmış bir müzakerenin mümkün olmadığını göstermiştir. Feminist siyaset felsefesinin müzakereci demokrasi düşüncesine bir diğer çok önemli katkısı, müzakerenin konusunu oluşturan kamusal meseleler ele alınırken, özel alana ait olduğu düşünülen ancak kamuyu ilgilendiren, toplumsal cinsiyet eşitsizliği ile ilgili pek çok meselenin de demokratik müzakerenin konusu olduğunu göstermesi olmuştur. Ayrıca, müzakereye biçimsel kısıtlamalar getirilmemesi düşüncesi ve demokratik bir müzakerenin merkezinde sadece konuşmanın değil, başkasına kulak vermenin, dikkat kesilmenin ve dinlemenin de yer alması gerektiğini göstermişlerdir. Şüphesiz bunların hepsi öğrenilerek kazanılacak yetilerdir ve etkileşimsel iletişime dayalı demokratik sosyalizasyonun en temel mekanlarından biri eğitim kurumlarıdır.

Müzakereci demokrasi çalışmaları ve eğitim felsefesi literatürleri müzakereyi öğrenmenin ne anlama geldiği ve sınıf içerisinde kamusal meselelerin müzakeresinin nasıl yapılabileceği gibi konulara odaklanmaktadır. Makale, müzakereci demokrasi öğreniminde, kız çocuklarının kamusal tartışmalara daha az katılması, sınıf içerisinde daha az söz alması gibi hem eğitim sırasında var olan hem yetişkinlikte oluşabilecek toplumsal cinsiyet eşitsizliğine dayalı uçurumları aşmak yönünde feminist siyaset felsefesinin katkılarını incelemiştir. Makalede, müzakereci demokrasiye uygun bir karakter gelişimi sağlayabilmenin başlıca yolunun demokrasi uygulayarak öğrenmeyi amaçlayan bir eğitim anlayışı olduğu görüşü savunulmuştur. Müzakereyi öğrenmek, kamusal gerekçe kavramını öğrenmek ve herkes tarafından paylaşılabilir gerekçeler göstermeyi uygulayarak ve tekrarlayarak alışkanlık haline getirmek ile ilintilidir. Bunun da kapsayıcı ve içerici olmasını sağlayan, feminist müzakereci demokrasi yaklaşımıdır. Özetle, müzakerenin biçiminin salt konuşmaktan ibaret olarak düşünülmediği, argüman ve münazara dili ile sınırlı kalmayan, anlatı ve öznel deneyime dayalı ifade biçimlerine de olanak veren, soyut bir kamusal anlayışından ziyade neyin kamusal alana ait bir tartışma olduğunun kendisini de tartışmaya açan müzakere anlayışları daha içerici bir öğrenme deneyimi sağlamaktadır. İnsanların görüşlerinin ve akıl yürütme biçimlerinin yaş, cinsiyet, sosyal statü, gelir düzeyi gibi buldukları belirli konulardan hareketle şekillendiği düşüncesi, feminist siyaset felsefesinin literatüre en önemli katkılarında biridir. Müzakerenin öğrenilmesi sürecinde ilişkisel ve bağlamsal düşünmenin teşviki ve toplumsal cinsiyet eşitsizliği gibi yapısal eşitsizliklerin ele alındığı bir öğrenme süreci bu yaklaşımın müzakereci demokrasi eğitimi anlayışlarına diğer bir katkısıdır.

Günümüzde, kadınların siyasete ve kamusal alana katılımı artmış olsa dahi, kamuyu ilgilendiren önemli konularda karar almaya yönelik müzakerelerin giderek temsili alanların dışına çıktığı araştırmalar tarafından gösterilmektedir. Medya, iş dünyası, lobicilik faaliyetleri gibi alanlarda karar alma seviyelerine kadınların erişiminin kısıtlı olması, son yıllarda katılımcı ve müzakereci demokrasinin önemini tekrardan kavranmasına yol açmıştır. Her ne kadar demokrasi eğitimi için eğitim kurumlarına önemli bir rol düşse de demokrasiyi öğrenmek eğitim kurumları ile sınırlı kalmamaktadır. Makalede, feminist siyaset felsefesinin önde gelen isimlerinden Carole Pateman'ın katılımcı demokrasi teorisinin ışığında, demokrasiyi uygulayarak öğrenmenin ev, okul, iş yeri gibi birçok ortamda mümkün ve gerekli olduğu da vurgulanmıştır.

Kaynakça

- Anderson, E. (2011). Sen, ethics, and democracy. *Feminist Economics*, 9(2-3), 239-261.
<https://doi.org/10.1080/02691728.2011.652211>
- Avery, P.G., Levy, S.A., Simmons, A.M.M. (2013). Deliberating controversial public issues as part of civic education. *The Social Studies*, 104(3), 105-114.
<https://doi.org/10.1080/00377996.2012.691571>
- Council of Europe (2010). *Avrupa Konseyi Demokratik Vatandaşlık Eğitimi ve İnsan Hakları*

- Eğitim Şartı Tavsiye Kararı* (2010). Erişim tarihi: 9 Aralık 2020, <https://rm.coe.int/CoERMPublicCommonSearchServices/DisplayDCTMContent?documentId=09000016804884d1>
- Bath, C. (2013). Conceptualising listening to young children as an ethic of care in early childhood education and care. *Children & Society*, 27, 361-371. <https://doi.org/10.1111/j.1099-0860.2011.00407.x>
- Barber, B. (1984). *Strong democracy: participatory politics for a new age*. Berkeley: University of California Press.
- Benhabib, S. (1987). The generalized and the concrete other: the Kohlberg-Gilligan controversy and feminist theory. S. Benhabib ve D. Cornell (Der.), *Feminism as critique: on the politics of gender in late-capitalist societies* (s. 77-95). Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Benhabib, S. (1996a). *Democracy and difference: contesting the boundaries of the political*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Benhabib, S. (1996b). Toward a deliberative model of democratic legitimacy. S. Benhabib (Der.), *Democracy and difference: contesting the boundaries of the political* (s. 67-95), Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Bevington, T., Kurian, N., Cremin, H. (2019). Peace education and citizenship education: shared critiques. A. Peterson vd. (Der.), *The Palgrave handbook of citizenship and education* (s. 1-13). Springer.
- Bickford, S. (1996). *The dissonance of democracy: listening, conflict and citizenship*. Ithaca: Cornell University Press.
- Bohman, J. (1998). Survey article: the coming of age of deliberative democracy. *Journal of Political Philosophy*, 6(4), 400-425. <https://doi.org/10.1111/1467-9760.00061>
- Beauvais, E. (2020). Deliberation and non-deliberative communication. *Journal of Deliberative Democracy*, 16(1), 4-13. <http://doi.org/10.16997/jdd.387>
- Carpini, M.X.D., Cook, F.L., Jacobs, L.R. (2004). Public deliberation, discursive participation, and citizen engagement: A review of empirical literature. *Annual Review of Political Science* 7, 315-344. <https://doi.org/10.1146/annurev.polisci.7.121003.091630>
- Chambers, S. (2003). Deliberative democratic theory. *Annual Review of Political Science* 6, 307-26. doi: 10.1146/annurev.polisci.6.121901.085538
- Chappell, Z. (2011). Justifying deliberative democracy: are two heads always wiser than one?. *Contemporary Political Theory*, 10(1), 78-101. <http://doi:10.1057/cpt.2010.8>
- Cohen, J. (1989). Deliberation and democratic legitimacy. A. Hamlin and P. Petit (Der.), *The good polity: normative analysis of the state*. New York: Blackwell.
- Cooke, M. (2000). Five arguments for deliberative democracy, *Political Studies*, 48, 947-969. <https://doi.org/10.1111/1467-9248.00289>
- Coole, D. (2013). Gender, gesture and garments: encountering embodied interlocutors. J. Brown (Der.), *Dialogue, politics and gender*, (s. 173-97). Cambridge: Cambridge University Press.
- Crouch, C. (2004). *Post-democracy*. Cambridge: Polity Press.
- Çelik, R. (2016). Bakım/özen etiği ve eğitim felsefesinde feminizm temelli bir yaklaşım. *Fe Dergi: Feminist Eleştiri*, 8(2), 73-85. https://doi.org/10.1501/Fe0001_0000000166
- Dewey, J. (1916). *Democracy and education: an introduction to the philosophy of education*. New York: MacMillan Company.
- Dewey, J. (1939). *Creative democracy – the task before us. Address given at a dinner in honour of John Dewey, New York, October 20 1939*. Erişim tarihi: 9 Aralık 2020., [http://www.philosophie.uni-](http://www.philosophie.uni-muenchen.de)

- muenchen.de/studium/das_fach/warum_phil_ueberhaupt/dewey_creative_democracy.pdf.
- Doğanay, A., Çuhadar, A., Sarı, M. (2007). Examining of the effects of some variables on political participation level of prospective teachers in the context of democratic citizenship education. *Educational Administration–Theory*, 13, 213–246.
- Englund, T. (2000) Rethinking democracy and education: towards an education of deliberative citizens. *Journal of Curriculum Studies*, 32(2), 305-313. <https://doi.org/10.1080/002202700182772>
- Enslin, P., Pendlebury, S., ve M. Tjiattas. (2001). Deliberative democracy, diversity and the challenges of citizenship education. *Journal of Philosophy of Education*, 35(1): 115-130. <https://doi.org/10.1111/1467-9752.00213>
- Ercan, S. (2017). From polarization to pluralization: a deliberative approach to illiberal cultures. *International Political Science Review*, 38(1), 114-127. <https://doi.org/10.1177/0192512115619465>
- Ersoy, A. F. (2014). Active and democratic citizenship education and its challenges in social studies classrooms. *Eurasian Journal of Educational Research*, 55, 1-20. <https://doi.org/10.14689/ejer.2014.55.1>
- Estlund, D. (1997). Beyond fairness and deliberation. J. Bohman ve W. Rehg (Der.), *Deliberative Democracy*, Boston: MIT Press.
- Fishkin, J., ve Farrar, C. (2006). Deliberative polling: from experiment to community resource. J. Gastil ve P. Levine (Der.), *Deliberative democracy handbook: strategies for effective civic engagement in the 21st century* (s. 68–79). San Francisco, CA: Jossey-Bass.
- Fung A. (2007) Minipublics: deliberative designs and their consequences. S.W. Rosenberg (Der.), *Deliberation, participation and democracy* (s. 159-183). Palgrave Macmillan, London.
- Gilligan, C. (1982). *In a Different Voice: Psychological Theory and Women's Development*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Göker, Z. (2011). Presence in silence: feminist and democratic implications of the Saturday vigils in Turkey. J. Beinlin ve F. Vairel (Der.), *Social movements, mobilization, and contestation in the Middle East and North Africa*. Palo Alto, CA: Stanford University Press.
- Göker, Z.G. (2020). Özenli vatandaşlık: feminist bakım etiğini yeniden politikleştirmek. *Kadın/Woman 2000*, 21(1), 89-106. <https://doi.org/10.33831/jws.v21i1.142>.
- Gutmann, A. (1987). *Democratic education*. New Jersey: Princeton University Press.
- Gutmann, A. and D. F. (1996). Thompson. *Democracy and disagreement*. Cambridge, Mass.: Belknap Press.
- Gürkaynak, İ., Üstel, F., Gülgöz, S. (2003). *Eleştirel düşünme*. Eğitim Reformu Girişimi.
- Hanson, J. S. ve K. R. Howe. (2011). The potential for deliberative democratic civic education. *Democracy & Education*, 19(2), 1-9.
- McCowan, T. ve E. Unterhalter. (2013). Education, citizenship and deliberative democracy. R. Hedtke ve T. Zimenkova (Der.), *Education for civic and political participation: A Critical Approach* (ss. 135-154). New York: Routledge.
- Karaman Kepenekçi, Y. (2005). A study of effectiveness of human rights education in Turkey. *Journal of Peace Education*, 2(1), 39-55. <https://doi.org/10.1080/1740020042000334091>
- Karpowitz, C. F., Raphael, C. ve A. Hammond. (2009). Deliberative democracy and inequality: two cheers for enclave deliberation among the disempowered, *Politics & Society*, 37(4), 576-615. <http://doi.org/10.1177/0032329209349226>

- Karpowitz, C. ve T. Mendelberg. (2014). *The Silent sex: gender, deliberation and institutions*. New Jersey: Princeton University Press.
- Kleinberg-Levin, D.M. (1989). *The listening self: personal growth, social change, and the closure of metaphysics*. London: New York: Routledge.
- Kuçuradi, I. 2011. *İnsan hakları: kavramları ve sorunları*. Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu.
- Lefrançois, D. ve M.A. Ethier. (2010). Translating the ideal of deliberative democracy into democratic education: pure utopia?. *Educational Philosophy and Theory*, 42(3), 271-292. <https://doi.org/10.1111/j.1469-5812.2007.00385.x>
- Ludwig, G. (2018). Post-democracy and gender: new paradoxes and old tensions. *Distinktion: Journal of Social Theory*, 19(1), 28-46. <https://doi.org/10.1080/1600910X.2018.1461669>
- Manin, B. (1987). On legitimacy and political deliberation. *Political Theory*, 15(3), 338-368. <https://doi.org/10.1177/0090591787015003005>
- Mansbridge, J. (1999). Everyday talk in the deliberative system. S. Macedo (Der.), *Deliberative politics: essays on democracy and disagreement* (s. 211–239). Oxford: Oxford University Press.
- Mansbridge, J., Bohman, J., Chambers, S., Christiano, T., Fung, A., Parkinson, J., Thompson, D. F., & Warren, M. E. (2012). A systemic approach to deliberative democracy. J. Parkinson ve J. Mansbridge (Der.), *Deliberative systems* (s. 1-26). Cambridge: Cambridge University Press.
- Marti, J. (2006). The epistemic conception of deliberative democracy defended: reasons, rightness, and equal political autonomy. S. Besson ve J. Marti (Der.), *Deliberative democracy and its discontent* (s. 27–56). Burlington, VT: Ashgate.
- McDevitt, M., Kioussis, S. (2006). Deliberative learning: an evaluative approach to interactive civic education. *Communication Education*, 55(3), 247-264. <https://doi.org/10.1080/03634520600748557>
- McLeod, J. M. ve S.H. Chaffee, S. H. (1972). The construction of social reality. J. Tedeschi (Der.), *The social influence processes* (s. 50-99). Chicago: Aldine-Atherton.
- Mendelberg, T. (2002). The deliberative citizen: theory and evidence. M.X.D. Carpini, L. Huddy, R. Shapiro (Der.), *Research in Micropolitics Vol. 6: Political decision making, deliberation and participation* (s.151-93). Greenwich, CT: JAI Press
- Mendes, J. M. ve T. Osborne. (2010). Gender and the perception of knowledge in political discussion. *Political Research Quarterly*, 63(2), 269-279. <https://doi.org/10.1177/1065912908328860>
- Merey, Z., Karatekin, K. ve Kuş, Z. (2012). İlköğretimde vatandaşlık eğitimi: karşılaştırmalı kuramsal bir çalışma. *Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 32(3), 795-821.
- Moss, P. (2007). Bringing politics into the nursery: early childhood education as a democratic practice. *European Early Childhood Education Research Journal*, 15(1), 5–20. <https://doi.org/10.1080/13502930601046620>
- Moss, P. (2009). There are alternatives!: markets and democratic experimentalism in early childhood education and care. *Volume 53 of Working papers in Early Childhood Development*, Bernard van Leer Foundation.
- Mouffe, C. (1999). Deliberative democracy or agonistic pluralism? *Social Research*, 66(3), 745-758.
- Mouffe, C. (2000). *The democratic paradox*. London New York: Verso.
- Mutz, D. C. (2006). *Hearing the other side: deliberative versus participatory democracy*. Cambridge; New York: Cambridge University Press.
- Neblo, M.A., Esterling, K.M., Kennedy R., ve Lazer D. (2010). Who wants to deliberate?

- and why?. *American Political Science Review*, 104(3), 566-83.
<https://doi.org/10.1017/S0003055410000298>
- Niemeyer, S. (2011). The emancipatory effect of deliberation: empirical lesions from mini-publics. *Politics & Society*, 39(1), 103-40. <https://doi.org/10.1177/0032329210395000>
- Pateman, C. (1970). *Participation and democratic theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pateman, C. (1988). *The sexual contract*. Cambridge: Polity Press.
- Pateman, C. (2012). APSA presidential address: participatory democracy revisited. *Perspectives on Politics*, 10(1), 7-19. <https://doi.org/10.1017/S1537592711004877>
- Ranciere, J. (1999). *Disagreement: politics and philosophy*, çev. Julie Rose (Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Rawls, J. (1999). *A Theory of justice*, revised edition, The Belknap Press of Harvard University Press: Cambridge.
- Reich, W. (2007). Deliberative Democracy in the classroom: a sociological view. *Educational Theory*, 57(2), 187-197. <https://doi.org/10.1111/j.1741-5446.2007.00251.x>
- Rosenberg, S.W. (2007). *Deliberation, Participation and Democracy: Can the People Govern?* Basingstoke, England; New York, NY: Palgrave Macmillan.
- Ruitenbergh, C. W. (2009). Educating political adversaries: Chantal Mouffe and radical democratic citizenship education. *Studies in Philosophy and Education*, 28, 269-281. <https://doi.org/10.1007/s11217-008-9122-2>.
- Sanders, L. (1997). Against deliberation. *Political Theory*, 25(3), 347-376. <https://doi.org/10.1177/0090591797025003002>
- Samuelsson, M. (2016). Education for deliberative democracy a typology of classroom discussions. *Democracy & Education*, 24(1), 1-9.
- Som, İ., Karataş, H. (2015). Türkiye’de vatandaşlık eğitimi üzerine bir inceleme. *Uşak Üniversitesi Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 33-50. <https://doi.org/10.29065/usakead.232402>
- Sunstein, C. R. (2002). The law of group polarization. *The Journal of Political Philosophy*, 10(2), 175-195. <https://doi.org/10.1111/1467-9760.00148>
- Şen, A. (2019). Vatandaşlık eğitiminde değişiklik ve süreklilikler: 2018 sosyal bilgiler öğretim programı nasıl bir vatandaşlık eğitimi öngörüyor?. *Eğitimde Nitel Araştırmalar Dergisi – Journal of Qualitative Research in Education*, 7(1), 1-28. <https://doi.org/10.1080/02680939.2010.504886>
- Şişman, M. Güleş, H., Dönmez, A. (2010). Demokratik bir okul kültürü için yeterlilikler çerçevesi. *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(1), 167-182. <https://doi.org/10.12780/UUSB68>
- Steenbergen, M. R., Bachtiger, A., Spörndli, M. And J. Steiner. (2003). Measuring political deliberation: a discourse quality index. *Comparative European Politics*, 1, 21-48. <https://doi.org/10.1057/palgrave.cep.6110002>
- Waghid, Y. (2005). Action as an educational virtue: toward a different understanding of democratic citizenship education. *Educational Theory*, 55(3), 323-342. <https://doi.org/10.1111/j.1741-5446.2005.00006.x>
- Maxwell, L., Beltran, C, Threadcraft, S., White, S. K., Leonard, M., ve B. Honig. (2019). The ‘agonistic turn’: political theory and the displacement of politics in new contexts. *Contemporary Political Theory*, 18(4), 640-672. <https://doi.org/10.1057/s41296-019-00346->
- Young, I. M. (1987). Impartiality and the civic public: some implications of feminist critiques of moral and political theory. S. Benhabib ve D. Cornell (Der.), *Feminism as critique: on the politics of gender in late-capitalist societies* (s. 57-76). Cambridge: Polity Press.

Young, I. M. (1990). *Justice and the politics of difference*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.

Young, I.M. (2002). *Inclusion and democracy*. Oxford: Oxford University Press.

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Antep Polis Teşkilatı'nın Kuruluşu ve Gelişimi

The Foundation and Development of Antep Police Organization

Yasin KOZAK^{a*}

^aDr., Kahramanmaraş / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0003-2545-0000

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 18 Ağustos 2020

Kabul tarihi: 5 Nisan 2021

Anahtar Kelimeler:

Antep,
Antep Polis Teşkilatı,
Polis

ARTICLE INFO

Article History:

Received August 18, 2020

Accepted April 5, 2021

Keywords:

Antep,
The Antep Police Organization,
Police

ÖZ

Halep vilayeti, Osmanlı taşrasında ilk polis teşkilatı kurulan vilayetlerden biridir. Vilayette ilk polis teşkilatı 1879 yılında ihdas edilmiştir. Halep vilayetine bağlı bir kaza olan Antep'te ilk polis görevlendirmesinin ne zaman yapıldığını ve Antep polis teşkilatının hangi tarihten itibaren gelişme göstermeye başladığını ortaya çıkarmak amacıyla bu çalışma hazırlanmıştır. Bu amaçla Halep vilayet salnameleri, arşivler ve literatür eserleri incelenmiş ve değerlendirilmiştir. Ayrıca çalışmada Osmanlı Zabtiye Nezareti bütçesine ayrılan payın Halep dolayısıyla da Antep polis teşkilatının gelişimine etkisinin olup olmadığı da ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

ABSTRACT

Aleppo province is one of the provinces where the first police force was established in the Ottoman provinces. Aleppo police organization was established in 1879. This study was prepared in order to reveal when the first police assignment was made in Antep, a district of Aleppo province, and from which date the Antep constabulary began to develop. For this purpose, Aleppo provincial yearbooks, archives and literature works have been examined and evaluated. Also in the study, it has been tried to find out whether the share allocated to the Ottoman Security Ministry budget had an impact on the development of the Antep police organization.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta:Yazy46@gmail.com

EXTENDED ABSTRACT

The Ottoman state provided the internal security and public order through military units until 1845. Police forces were established for the first time in the Ottoman state in 1845, since the desired efficiency could not be obtained from the military units in order to ensure the internal security of the country. This organization, which was short-lived, was soon connected to the Department of Security (Zaptiye Mûşiriyeti) which was established in 1846. Mûşiriyet both started to work on legislation related to internal security, and it took the security of İstanbul directly to its own administration. The security of the provinces, on the other hand, would be ensured by Zaptieh troops established under the command of the local administrators. For this purpose, Zaptiye Institution was established in 26 administrative units in the provinces between 1846 and 1869. In the meantime, in 1867, Inspectorates, which were affiliated to Asakir-i zaptiye, were established to assist Asakir-i zaptiye. Thus, the Ottoman State tried to ensure internal security through these two organizations. However, when the expected efficiency could not be obtained from both of them, the Ottoman police organization was established for the second time in 1879.

The Ottoman police organization was established in 1879, first in İstanbul and Aleppo, then in other provinces. The Aleppo Police Organization was first founded within the military units and then independently. The Aleppo police organization was first established in the sanjaks of Marash Urfa and Zor, other than the center of Aleppo. The Aleppo police organization, which developed over time, was established in the other districts, especially in Antep. The most important source related to the Aleppo police organization is the Aleppo province salname.

According to the Aleppo salnames published earlier, in the article entitled The foundation of the Marash police force, it was revealed when the police force was established in the central Aleppo province, sanjaks of Marash, Urfa and Zor. But it was not determined when the Antep police force, one of the important administrative units of Aleppo province, was established. With this study, this deficiency is filled. Aleppo province salnames were first examined in order to reveal when the Antep police force was established and what kind of development process it was following. Later, investigations and researches were carried out on the police forces of Aleppo and Antep in the Ottoman Archive, which was attached to the State Archives. Later on, the data obtained by scanning literature works on this subject was written both chronologically and in connection with each other.

As a result of the studies, it was revealed that the first police organization was established in 1884 in Antep. Osman Efendi, who served as a policeman in Antep from 1884 to 1889, fulfilled his duty there under the Order of the Bidayet Court. In addition to his position in the Bidayet Court, Polis Osman Efendi also served as deputy prosecutor in the said court in 1887. Police Osman Efendi's duty under the orders of the Antep Bidayet Court and his duty as a deputy prosecutor for one year are important issues in terms of both Ottoman police history and Antep police history.

While only one policeman was working in Antep between 1884-1895, after that date, more than one policeman started to work. Therefore, the number of police officers working in Antep started to increase since 1896. The first police chief in Antep was assigned in 1896. Since 1899, four police officers have generally served in Antep. It is seen that the police chief is in the rank of second commissioner as the highest police chief in Antep. Since 1905, two police chiefs started to work in Antep. From 1896 to 1908, Muslim policemen served in Antep, except for 1899. In 1906, the number of Antep police reached the highest level, reaching six.

Not all policemen who worked in Antep between 1896-1908 were assigned from Antep at the same time. All police officers who served in Antep between 1896 and 1908 were not assigned to the other administrative units of Aleppo from Antep at the same time. Sometimes, at least one experienced police chief and sometimes a police officer left in Antep, the remaining officers were appointed from Antep. Thus, it was tried to prevent any weakness in the security and order of Antep.

As a result, with this study, both the Antep police force was introduced as an internal security unit and this part of the local history of Antep was illuminated. Hereupon, it is hoped that it will set an example for the researchers who will work on the Antep Gendarmerie.

Giriş

Devletler, tarihten günümüze güvenliklerini farklı isimler altında kurmuş oldukları çeşitli teşkilatlarla sağlamaya çalıştı. Tarihte kurulmuş Türk devletlerinden Göktürkler “Börüler”, Karahanlılar “Kapucubaşları-Şahneler”, Anadolu Selçuklular ise “Serleşkerler-Subaşılar” adı verilen birimler ile ülkelerinin iç güvenliğini sağlamak için çaba sarf etti. Osmanlı Devleti’nde iç güvenlik, 1826 yılına kadar Yeniçeri ocağına bağlı bostancıbaşı, asesbaşı, çavuşbaşı, böcekbaşılar tarafından sağlandı. Ocak kaldırıldıktan sonra ise ülke içi asayiş, ocağın kaldırılmasından sonra kurulan Asakir-i Zabtiye Teşkilatı ile sağlanmaya çalışıldı (Alyot, 1947, s. 10-20; Okçabol, 2016, s. 26-27; Şahin, 2004, s. 177).

Kıta Avrupa’sında ve İngiltere’de kurulmuş olan devletler ise iç güvenliklerini, polis teşkilatı kuruluncaya kadar farklı birimlerce sağladı. 1667 yılında Fransa’da, 1714 yılında da İngiltere’de iç güvenliği sağlamak amacıyla polis¹ teşkilatı ihdas edildi (Özel, 2019, s. 12-13). İngiltere’de yaşanan sanayileşme, kırsaldan kente göçü artırdığı gibi kentlerde yoksulluk, ahlaki çöküntü ve asayişsizliği de beraberinde getirdi. Sosyo-ekonomik yapıdaki bu dönüşümün gündelik yaşama yansımaları İngiltere’de polis teşkilatının gelişmesini beraberinde getirdi ve 1829 yılında Londra Metropolitan Polisi kuruldu. Bu tarih, aynı zamanda İngiltere’de modern anlamda polis teşkilatının kurulduğu yıl olarak kabul edilir (Subaşı, 2018, s. 121.) Fransa’da ise 1667 yılında ihdas edilen polis teşkilatı Fransız İhtilali sonrası lağvedildi (Denis, 2009, s. 118-124), bunun yerine başta Paris olmak üzere Fransa’da tekrardan polis teşkilatı ihdas edilmeye başlandı. 1789’dan sonra yapılan çalışmalar neticesinde Fransa polis teşkilatında ilerlemeler sağlandı. 1848 yılına gelindiğinde Fransız polis sayısı 5000’e yükseldi. Bu sayı ilerleyen yıllarda 16000’lere kadar çıktı (Özel, 2019, s. 15).

Osmanlı mülkiyesinin birçok noktasında, 1839’dan sonra Fransa örnek alınarak yeni kurumlar meydana getirildi. Bunlardan biri de polis teşkilatıdır. Osmanlı’da polis teşkilatı ihdas edilmeden önce iç güvenlik, Osmanlı askeri yapılanması içinde yer alan birimler tarafından sağlanmaktaydı. Fakat 1845 yılına gelindiğinde, sefaretlerin ve yabancı tüccarların yoğun olarak bulunduğu ve asayişe müessir olayların diğer bölgelere göre sık yaşandığı Galata-Beyoğlu bölgesinde, Polis Meclisi kuruldu. Meclis, yedi kişiden oluşacak ve Tophane Müşiriyetine bağlı olarak görev ifa edecekti. Polis meclisi, ilk olarak çalışma esasları ve yetkilerini düzenleyen bir nizamname hazırladı (BOA, A. {DVNSNMH.d...,11-489; Sönmez, 2005a, s. 262}². Bahse konu nizamname, Hicri (H.) 11 Rebiulevvel 1261/Miladi (M.) 20 Mart 1845 tarihinde sadır olan irade ile yürürlüğe girdi (Birinci, 1999, s. 10; Dağlı ve Pehlivanlı, 1993, s. 36; Türk Tarih Kurumu). Nizamnamenin yayınlanmasıyla Osmanlı Devleti’nde

¹ Polis sözcüğü, kelime kökeni itibarıyla Yunanca olup, Romalılar tarafından Yunancadan alınarak latinceleştirilen “politia” sözcüğünden türetilmiştir. Roma İmparatorluğu’nun çöküşüyle beraber polis terimi de XV. yüzyılda Fransız Burgundian dilinde yeniden ortaya çıkıncaya kadar unutuldu. Polis sözcüğü, tekrar kullanılmaya başlandıktan kısa süre sonra Almanya, İspanya ve İtalya gibi ülkelere yayıldı. Latince “politia” kelimesinden türetilen İngilizce “policy” ve “politics” kelimeleri zaman içinde, “kentte yaşayanların bekası ve refahı, kenti yönetme şekli ve kentin idaresi” anlamlarında kullanıldı (Subaşı, 2018, s. 117). Türk Dil Kurumu sitesinde yer alan Türkçe sözlükte polis; “şehirde kamu düzenini, huzur ve güvenliği sağlayan kuruluş, kolluk, zabıta; bu kuruluşta yer alan görevli, kollukçu” anlamlarında yer almaktadır. (Türk Dil Kurumu)

² Nizamname maddeleri incelendiğinde, maddelerin polise idari görevlerin yanısıra günümüzdeki önleyici polislik görevlerini de yüklediği görülmektedir. Nizamname maddeleri için bkz. BOA, A. {DVNSNMH.d..., 11-489.

isminde “polis” ibaresi bulunan ilk polis teşkilatı³ kurulmuş oldu.⁴ Nizamname, 30 Mart tarihinde bir yazı ile İstanbul’da bulunan elçiliklere gönderildi (Birinci, 1999, s. 10: Tongur, 2016, s. 149). Böylece Osmanlı Devleti’nde, “Polis” isimli yeni zabtiye birimi tesis edildi. Nizamnamenin yayımlanmasından sonra polis meclisi emrinde görevlendirilen kırk altı polisin, görev mahallerinde hırsızlık ve dolandırıcılık konularında yapmış olduğu faaliyetler Takvim-i Vekâyi’de yayımlandı (Sönmez, 2005a, 265; “Vuku’at-ı Gayrı Resmiye”, Takvim-i vekâyi, Def’a 332, 337, 348, Sene 1263; Def’a 420, Sene 1266). Polis meclisine, nizamnamede belirtilen yetki ve sorumlulukların yanısıra nizamnamede yer almayan şüpheliler hakkında gerekli tahkikatı yürütme, belirli dereceye kadarki suçları muhakeme etme ve gerektiğinde tanıkları huzuruna çağırma gibi ek yetkiler verildi. Polis meclisinin ceza tayin yetkisi bulunmamaktaydı. Bu nedenle meclis tarafından hazırlanan söz konusu muhakeme mazbataları, ilk olarak Tophane-i Amire Müşirine, daha sonra da hüküm ve ceza tayini için Meclis-i Vâlâ’ya havale edilecekti (Sönmez, 2005a, 264-265). Ek yetkilerden polisin/polis meclisinin bu tarihlerde, günümüzdeki adlî polislik vazifelerinden bazılarını da yerine getirdiği ifade edilebilir.

Polis meclisine 17 Eylül 1848 tarihinde yeni bir atama gerçekleştirildi (BOA, İ.DH., 179-9764; Tongur, 2016, 151). 1849 yılına gelindiğinde ise Polis meclisi, Kaptan-ı Deryalığa bağlandı (BOA, C.BH., 29-1376; Tongur, 2016, 151-152). Bu arada 1846 yılında Zabtiye Müşiriyeti kuruldu. Müşiriyet, kendisine bağlı Dersaadet, Beşiktaş ve Üsküdar’ın güvenliğine ilişkin yapısal dönüşümü sağlamayı başaramamıştı. 1845 yılında kurulan polis birimi(teşkilatı) istenilen başarıyı sağlayamadı. Bölgenin güvenliği önceden olduğu gibi nizamiye askerleri yoluyla sağlanmaya devam edildi. Polis meclisi bölgesi, elçiliklerden gelen asayişe müessir olayların daha da arttığı yönündeki şikayetler üzerine 26 Mayıs 1850 tarihinde Zabtiye Müşiriyetine bağlandı (Sönmez, 2005a, 266-269; Tongur, 2016, 153-154). Bu tarihten sonra da Müşiriyet içinde polis ünvanlı güvenlik güçlerinin görev yapmaya devam ettiği görülmektedir (Sönmez, 2005a, 269). Bu anlatılanlardan 1846 yılında kurulan Zabtiye Müşiriyetine kadar varlığını devam ettiren Osman polis teşkilatının, müşiriyet kurulduktan sonra bir süre daha varlığını devam ettirdiği görülmektedir.

Zabtiye Müşirliği, 1846’dan itibaren ülke içinde teşkilatlanmaya başladı. 1869 yılına gelindiğinde ise Osmanlı ülkesinde Edirne, Bosna, Prizren, Selanik, Tuna, Yanya, İşkodra; Aydın, Ankara, Erzurum, Adana, Hüdavendigâr, Sivas, Trabzon, Kastamonu, Konya; Bağdat, Cezayir-i Bahri Sefid, Hicaz, Halep, Suriye, Trablusgarp, Girit, Lübnan, Kudüs ve Kıbrıs olmak üzere toplam 26 mülkî-idari birimde Zabtiye Müşirliği ihdas edildi (BOA, ZB, 2-88). 1867 senesinde de Zabtiye Müşiriyetine bağlı olarak kazalarda asayişe sağlamak amacıyla “*Teftiş Memurluğu*” adlı bir birim meydana getirildi ve “*Memurin-i Teftişiyeye Nizamnamesi*” yayımlandı (Alyot, 1947, 177; Düstur, Birinci tertip 1, Cilt (C.) 2, 748; Sağlam, 2010, s. 21). Bununla birlikte Zaptiye askerlerinin mülkî, adlî, askerî görev ve yetkileri konusunda 22 Mayıs 1869 tarihinde de bir talimatname çıkarıldı. Bu talimattan 21 gün sonra 14 Haziran’da çıkarılan Asâkir-i Zabtiye Nizâmnamesi’yle de İstanbul’da yeni bir düzenleme yapıldı. Taşrada ise her

³“İlk polis teşkilatı” ibaresinde yer alan “teşkilat” tabiri ile Galata-Beyoğlu bölgesinde kurulan polis birimi kastedilmiş olup, yeni kurulan polis biriminin tüm Osmanlı coğrafyasında teşkilatlanması kastedilmemektedir. Osmanlı Polis Teşkilatı ancak 1879 tarihinden sonraki tarihlerde Osmanlı coğrafyasında teşkilatlanmıştır.

⁴ Polis teşkilatının kuruluş günü 10 Nisan olarak kabul edilmiş ve günümüze kadar kutlamalar bu tarihte yapıla gelmiştir. Fakat yukarıda da ifade edildiği gibi yapılan araştırmalar sonucunda polis teşkilatının kuruluş tarihinin 20 Mart 1845 olduğu ortaya çıkmıştır.

vilâyetin süvari ve piyade zaptiye askerleri, zaptiye alayına dönüştürüldü. Ayrıca, sancaklarda taburlar, kazalarda ise bölükler teşkil edilmesi hususunda karar kılındı (Özcan, 2013, s. 129).

XIX. yüzyılın son çeyreğine doğru Osmanlı Devleti'nin ekonomik durumunda meydana gelen olumsuz gelişmeler, zabtiye personelinin maaşlarını alamamasını beraberinde getirdi. Bu durum, özellikle Rumeli ve Balkan bölgelerinde iç güvenliği sağlamak için görev ifa eden zabtiye teşkilatının çalışma düzenine olumsuz etki ettiği gibi Avrupa Devletlerinin iç güvenliğe ilişkin yakınmalarını artırdı. Osmanlı Devleti, olası bir müdahale endişesi ile 21 Şubat 1876 tarihinde vilayet valilerine, iç güvenliği sağlamakla görevli zabita sisteminde yeni düzenlemelere gitmeleri tavsiyesinde bulundu (Sönmez, 2007, s. 2861).

Osmanlı idarecilerinin gönderdiği bu tavsiyeden, valilerden iç güvenliği sağlayan kuruluşları revize etmeleri ya da tamamen yeni bir teşkilat kurulmasını istedikleri sonucu çıkarılabilir. İç güvenlik sağlandığı takdirde hem Rusya ve Avrupalı Devletlerin, ilerleyen dönemde iç güvenliği bahane ederek Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahil olma gerekçeleri ya ortadan kalkmış ya da en aza inmiş olacak hem de merkezi otoritenin ülkenin en ücra köşesine kadar yaygınlaşması da sağlanmış olacaktı. Lakin, ülkede bu işi gerçekleştirebilecek bir eğitim kurumu veya kuruluş olmadığı gibi bu işten anlayan bir kadro da mevcut değildi. Bunun üzerine Avrupa'dan uzman subaylar getirilmesi kararlaştırıldı. Bu doğrultuda 1877 yılının başlarında İngiltere'den Baker Paşa, İstanbul'a davet edildi ve kendisinden iç güvenliğin aksayan yönleriyle ilgili bir rapor tanzim etmesi istendi (Dikici, 2006, s. 19; Sönmez, 2007, s. 2861). Baker Paşa, raporu 21 Mart 1877 tarihinde Sadarete sundu (BOA, Y.EE, 112-20; Sönmez, 2009, 167).

Söz konusu raporun *Polisin Vezâifine Dairdir* başlıklı bölümünde Baker Paşa, polisin tertip ve teşkili amacıyla İngiltere ve Fransa polis usulüne vakıf bir zabıt ile beş serçavuşun getirilmesi önerisinde bulundu (Sönmez, 2009, 170).

Raporun sunumundan sonra iç güvenliği temin için Baker Paşa'nın başkanlığında bir heyet oluşturuldu ve çalışmalara başlandı (Sönmez, 2009, s. 170). Bu arada 1879 yılında Halep mevki komutanı Ömer Şevki Paşa başkanlığında Halep vilayeti asakir-i zabtiyesinde düzenlemelerde bulunmak üzere bir heyet meydana getirildi. Ömer Şevki Paşa başkanlığındaki heyetin yapmış olduğu çalışmalar sonucu Halep asakir-i zabtiyesi; jandarma, polis ve gardiyan olarak yeniden tertip edildi. Bu konudaki yeni düzenlemeleri gösterir çizelge de heyet tarafından merkeze gönderildi. Söz konusu çizelgedeki yeni yapılanma 25 Ağustos'ta padişah iradesi ile onaylandı. Böylece Halep vilayet merkezi ile Maraş, Urfa ve Zor sancakları askeri teşkilatı içinde, askeri rütbe ve terimlerin kullanıldığı "jandarma", "polis" ve "gardiyan" şeklinde isimlendirilen yeni bir yapılanmaya gidildi (BOA, I..MMS., 63-2988). Bir başka ifade ile Halep vilayeti ve buraya bağlı sancaklarda polis teşkilatı ihdas edilmiş oldu. İlerleyen tarihlerde mezkûr vilayet ve bağlı birimlerde boşalan polis kadrolarına atamalar heyet önünde yapılan imtihan ile gerçekleşirken kazalarda ise polis atamaları bağlı bulunulan mutasarrıflık vasıtası ile vilayete ve vilayet aracılığı ile de zabtiye nezaretine arz edilerek atama gerçekleşti (Özlu, 2015, s. 635).

Baker Paşa'nın başkanlığındaki heyet tarafından Jandarma teşkilatının kuruluşu ile ilgili çalışmalar henüz tamamlanmamışken Sait Paşa tarafından, 19 Kasım 1879 tarihinde Seraskerliğe bir tezkere gönderildi. Dört maddelik bu tezkere ile zaptiye hizmetleri yeniden düzenlendi. Söz konusu tezkerede; asâkir-i zabtiye'nin, jandarma usulüne göre düzenlenmesi ve bir jandarma nizamnamesinin hazırlanması, jandarma nizamnamesi hazırlanıncaya dek vilayetlerin her türlü güvenlik ve asâkir-i zabtiye işlerinin Zabtiye Müşiriyetinden alınarak Seraskerliğe bağlanması, Zaptiye Müşiriyeti'nin sadece İstanbul ve mülhakatının güvenlik işleriyle ilgilenmesi hususları yer almaktaydı. Bu tezkere ile Zabtiye Müşiriyeti ismi Zabtiye

Nezaretine dönüştürülmüş oldu (Sönmez, 2005b, s. 171). Zabtiye Nezareti, sadece İstanbul ile mülhakatının güvenlik işleriyle ilgilenmeye başladı.

Zabtiye Nezareti kurulduktan sonra hem başkentte hem de taşrada polis teşkilatları⁵ ihdas edilmeye başlandı (Jandarma Genel Komutanlığı, 2002, s. 144; Şahin, 2004, s.125). Osmanlı polis teşkilatının iş ve işlemlerini yürütmeye başlayan Zabtiye Nezareti'ne ayrılan bütçede, 1879 yılından itibaren zamanla artışlar yaşandı (Kozak, 2020, s. 289). Vilayetlerin durumuna göre vilayet polis teşkilatlarının başında rütbeli personel olarak bazen serkomiserler bazen de birinci, ikinci ve üçüncü komiserler görev yaptı. Bunun dışında polis neferleri de merkezde ve taşrada görevlendirildi (Ergin, 1977, s. 1178).

Zabtiye Nezareti ile Jandarma teşkilatının merkez ve taşrada örgütlenebilmesi için de bahse konu birimlere bütçeden belli miktarda pay ayrılmaya başlandı. 1882-83 ve 1883-84 yıllarında Zabtiye Nezaretiyle Jandarma Teşkilatına merkezi bütçeden ortak olarak pay ayrılırken (Güran, tarihsiz, s. 104-106); 1884'ten itibaren sadece Zabtiye Nezareti'ne pay ayrılmaya başlanmıştır. 1884 yılında merkezi bütçeden Zabtiye Nezareti'ne ayrılan miktar 110.000 kuruştur (Güran, tarihsiz, s. 110). Zabtiye Nezareti'ne, merkezi bütçeden ayrılan payın çok düşük seviyede kalmasının sebepleri arasında; polis yapılanmasının henüz taşrada tam olarak teşkilatlanmaması ve bu yapılanmanın bazı vilayetlerde hala askeri birimler içinde teşkil olunması gösterilebilir.

1885 yılı itibarıyla İstanbul dışında Osmanlı polis teşkilatının bulunduğu vilayet, sancak ve mutasarrıflar ile buralardaki polis mevcudları aşağıdaki tablodaki gibidir.

Tablo 1: 1885 yılında Osmanlı vilayetlerindeki polis mevcudunu gösterir tablo (Gören, 2018, s. 71-84)⁶.

Vilayet isimleri	Polis Sayıları		Toplam
	Amir	Nefer	
Edirne	24	103	127
Selanik	24	103	127
Kosova	7	30	37
Manastır	7	30	37
Işkodra	3	10	13
Yanya	9	35	44
Trablusgarp	3	10	13
Cezayir-i Bahri Sefid	10	40	50
Beyrut	9	42	51
Suriye	24	50	74
Halep	5	20	25
Bağdat	3	10	13
Basra	2	10	12
Musul	1	5	6

⁵ Osmanlı Devleti'nde I. Meşrutiyet'in ilanı ile kurulan ilk hükümet programında, Avrupa'daki polis teşkilatları düzeyinde bir polis teşkilatı kurulması yer almaktaydı (Dikici, 2006, s. 19). Fakat 1879 yılından itibaren yukarıda ifade edildiği gibi gerek Halep vilayetinde gerekse Zabtiye Nezareti kurulduktan sonra İstanbul'da polis teşkilatı kuruldu. 1881'e gelindiğinde başkent; İstanbul, Beyoğlu, Üsküdar Polis Müdürlükleri ile Beşiktaş polis memurluğu adı altında dört polis dairesine ayrılmış olup her polis dairesi de merkezlere bölündü. Her polis dairesi bir polis müdürü tarafından her polis merkezi de serkomiser tarafından yönetilmeye başlandı (Jandarma Genel Komutanlığı, 2002, s. 144; Şahin, 2004, s.125).

⁶ Osmanlı taşrasındaki vilayetlerin polis sayıları gösterildiği için tabloda İstanbul polis sayısı ile ilgili bilgiye yer verilmemiştir. Ayrıca Gören'e ait eserde 1885 yılında Bolu sancağına ait polis sayılarını gösterir bilgi bulunmamaktadır (Gören, 2018, s. 82). Bu nedenle listede Bolu sancağı polis sayısı gösterilmemiştir.

Yemen	2	10	12
Hicaz	2	5	7
Diyarbakır	3	15	18
Bitlis	2	5	7
Trabzon	5	20	25
Van	1	5	6
Aydın (İzmir)	24	100	124
Sivas	1	5	6
Hüdavendigar	5	20	25
Karesi	5	20	25
Ma'muretülaziz	1	5	6
Konya	2	5	7
Kastamonu	2	10	12
Adana	3	10	13
Erzurum	4	10	14
Ankara	1	5	6
Sancak isimleri			
Biga	1	8	9
Bingazi	1	5	6
Çatalca	1	3	4
İzmit	1	4	5
Serfice	2	10	12
Zor	1	3	4
Mutasarrıflık İsimleri			
Kudüs	4	15	19
Toplam	205	796	1001

Tabloya bakıldığında 1885 yılında taşrada toplam otuz vilayet, altı doğrudan merkeze bağlı sancak ve bir mutasarrıflıkta polis yapılanmasının ihdas edildiği ve toplam polis mevcudunun 1001 olduğu görülmektedir. 1885 yılı itibarıyla Halep vilayeti polis sayısının, beş polis amiri ve yirmi polis neferi olmak üzere toplam yirmi beş olduğu tablodan anlaşılmaktadır. Yine tablodan bu tarih itibarıyla Osmanlı Devleti'nin imkânlar ölçüsünde hemen hemen bütün mülki-idari birimlerinde polis görevlendirdiği anlaşılmaktadır.

1887 yılına gelindiğinde ise merkezi bütçeden Zabtiye Nezaretine ayrılan pay, 13.271.080 kuruşa yükseltildi. Bu yükselişte 1885 yılı itibarı ile otuz yedi idari birimde polis teşkilatının var olması da etkili olduğu söylenebilir. 1887-1892 yılları arasında Zabtiye Nezaretine ayrılan pay incelendiğinde söz konusu payın 13 milyonu aşmadığı görülmektedir (Güran, tarihsiz, s. 112-122). 1893 yılından itibaren Osmanlı Zabtiye Nezaretine ayrılan pay, önceki yıla göre 177.212 kuruş artışla 14 151 264; 1894 yılında 15 168 121; 1896 yılında ise 18 274 348 kuruşa yükseldi (Güran, tarihsiz, s. 126-130).

İstanbul'da 1895 yılında yaşanan Ermeni olaylarının bastırılmasında piyadeden ziyade atlı birliklerin faydası görüldü. Bunun üzerine İstanbul Polis Müdürlüğü emrinde atlı süvari birliği kurulması için çalışmalara başlandı. Konu ile ilgili üst makamlardaki görüşmelerde Seraskerliğe görüş sorulması kararı alındı. Konu ile ilgili Seraskerliğe görüş sorulduğunda Seraskerlikten, polislerden oluşan süvari bir birlik teşkil etmek yerine süvari olarak 151 kişiden oluşan "Süvari Jandarma Bölüğünün" ihdas edilmesi ve buna da Binbaşılardan liyakatli birinin atanmasının daha uygun olacağı bildirildi. Bunun üzerine 5 Kasım 1895 tarihinde "Süvari Jandarma Bölüğü" kuruldu (BOA, İ. ZB.. 1-23). Jandarma süvari bölüğü kurulduktan kısa bir süre sonra İstanbul'da süvari polis birliğinin kurulması için tekrardan Sadarete bir yazı gönderildi. Yapılan görüşmeler ve değerlendirmeler neticesinde 3 Eylül 1896 tarihinde "Süvari Polis Bölüğü" kuruldu ve bölüğe 150 kişilik kadro tahsis edildi (BOA İ. ZB.. 1-39; BOA, Y. MTV. 151-18; Şahin ve Kul, 2005, s. 44). 6 Aralık 1896'da yayımlanan "*Dersaâdet ve Bilâd-ı*

Selasede Asayiş Vazifesiyle Mükellef Olan Nizamiye ve Jandarma Asakir-i Şahanesiyle Polis Memurlarının Suret-i Hareketlerine Dair On Altı Maddelik Talimat” ile polis ve diğer kolluk kuvvetlerinin görevleri sırasında uymaları gereken kurallar belirlendi (Düstur, Birinci tertip, C. 7, s. 114-116; Kozak, 2020, s. 290). Bir başka ifade ile bu talimatla toplumsal olaylar sırasında kolluk kuvvetlerinin müşterek hareketlerini içeren 16 maddelik yasal düzenleme yapılmış oldu. Gerek 1895 gerekse 1896 yılında İstanbul’da çıkan Ermeni olaylarında asker, jandarma ve polis olaylara birlikte müdahale etmişlerdir. 1896 tarihli yasal düzenlemenin yapılmasında, 1895 ve 1896 yıllarında İstanbul’da yaşanan Ermeni olaylarının etkili olduğu ifade edilebilir.

Antep’te İlk Polisler

Antep’in güvenliği Tanzimat’a kadar sancak beyine bağlı timar sahipleri ve yeniçeriler tarafından sağlanmakta idi (Orhan ve Aslan, 2018, s. 335). Tanzimat’tan sonra da Osmanlı Devleti’nde iç güvenlik askeri birimler tarafından sağlandığı düşünülürse, Antep’in güvenliğinin de askeri birimler aracılığıyla sağlandığı ifade edilebilir.

Antep, 1878 yılında kaza statüsündeydi. Kaymakam tarafından yönetilen kazada, naib, müftü ve mal müdürünün yanı sıra belediye, idare, dava meclisleri ile buralarda görevli personeller görev ifa etmekteydiler (Salname-i Vilayet-i Halep, 1295, s. 75). Kazanın nüfusunun önemli bir kısmı Müslümandı. Bunun dışında kazada Hristiyan ve Yahudi nüfus da bulunmaktaydı (Salname-i Vilayet-i Halep, 1295, s. 75). Antep’te 1868’den itibaren Fransızların, 1872’den itibaren de Amerikalıların birer konsoloslukları mevcuttu. Osmanlı coğrafyasında misyonerlik faaliyetlerinde bulunan Amerikan Board Örgütüne bağlı Merkezi Türkiye Misyonu, merkez olarak Antep’i kabul etti (Çabuk, 2013, 128-129)⁷. Merkezî Türkiye Misyonu, 22. yıllık toplantısını 27 Mart 1879 tarihinde Antep’te yaptı (Çabuk, 2018, 48 ve 51). Bu tarihten sonra Antep’te misyonerlik faaliyetleri artmaya başladı. Antep’teki misyonerlik faaliyetlerinde Osmanlı coğrafyasında izlenen yöntem olan gizliden gizliye ve eğitim, sağlık, yardım hususları ön plana çıkarılarak yapılabilmekteydi (Çabuk, 2018, 48). Bu, Antep’te görev ifa eden polisler ile diğer kolluk kuvvetleri için yeni görevler anlamına da gelmekteydi.

1881/1882 yılında Antep’te jandarma birimi kuruldu (Salname-i Vilayet-i Halep, 1299, s. 94). Bu tarihten sonra Antep’in asayiş ve güvenliğini sağlayan birimler arasına jandarmada dahil oldu.

1879 yılında Halep merkez vilayeti ile Maraş, Urfa ve Zor sancaklarında polis teşkilatı kurulmuş olmasına rağmen Antep’te polis teşkilatı kurulduğuna dair bilgiye rastlanılmadı. 1884 yılına gelindiğinde ise Antep’te Onbaşı rütbesindeki polis⁸ Osman Efendi, Bidayet mahkemesi⁹ emrinde görevlendirildi (Salname-i Vilayet-i Halep, 1302, s.142). Henüz bir polis teşkilatı kurulmamış olsa da Antep’te bu haliyle ilk polis yapılanmasının 1884’e dayandığı ifade edilebilir.

⁷ Amerikan Board Örgütü, Türkiye’yi Batı Türkiye Misyonu, Doğu Türkiye Misyonu, Merkezi Türkiye Misyonu ve Avrupa Türkiye’si şeklinde bölgelere ayırarak bu bölgelerde misyonerlik faaliyetinde bulunmaktaydı (Çabuk, 2013, 128-129).

⁸ Çalışmanın bu bölümünden sonra ikinci komiser, üçüncü komiser rütbesindeki polisler için “polis amiri/polis amirleri” tabiri, “polis neferi, polis memuru” tabirleri yerine de “polis” tabiri kullanılacaktır.

⁹ Osmanlı Devleti’nde, 12 Nisan 1879 tarihli irade-i seniyye ile taşradaki mahkemelerin isimlerinin değiştirilmesi ve deavi meclisleri isminin bidayet mahkemesine dönüştürülmesi kararı alındı (Düstur, Birinci tertip, C. 4, 703-704). Bu değişim taşrada da kısa süre içinde uygulandı. Halep vilayet salnamesi kayıtlarından Antep’te 1881 tarihinde bidayet mahkemesinin var olduğu anlaşılmaktadır. Buradan Antep Bidayet Mahkemesinin 1879-1881 yılları arasında kurulduğu ifade edilebilir.

Tablo 2: 1884-1894 yılları arasında Antep Polis sayıları.

Yıllar	Halep Vilayeti Toplam Polis Sayısı			Antep Merkez Polis Teşkilatı ve Polis Sayısı									T o p l a m
	Amir	Nefer	Toplam	Polis Yüzbaşısı/Müdürü	Ser/komiser	Komiser-i Sani	Komiser-i Salis	Polis Çavuşu	Polis onbaşısı	Polis	Nefer		
1884	1	80	81						1			1	
1885	5	13	18							1		1	
1887	4	16	20							1		1	
1888	5	19	24							1		1	
1889	5	17	22							1		1	
1890	5	20	25							1		1	
1891	5	20	25							1		1	
1892	5	20	25							1		1	
1894	5	19	24							1		1	

1884 ile 1894 yılları arasına Halep vilayet salnameleri esas alınarak hazırlanan yukarıdaki tablodan hareketle 1884 yılından 1894 yılına kadar Antep'te görevli polis mevcudunun bir olduğu görülmektedir (Eroğlu ve Babuçoğlu, 2012, s. 319; Salname-i Vilayeti Halep, 1302, s.142; 1303, s.143; 1305, s.142; 1306¹⁰, s.123; 1307, s.114; 1308, s.101; 1309, s.73.; 1310, s.136; 1312, s.147). 1884'ten 1889'a kadar Antep'te Osman isimli polis görev yaptı. 1884 yılı itibarı ile polis teşkilatında onbaşı rütbesi kaldırıldı (Şahin, 2013, s. 56). Bu nedenle 1885 ve sonraki yıllarda Polis Osman için artık bu rütbe kullanılmadı. Polis Osman, 1884, 1885 ve 1887 yıllarında Bidayet mahkemesi emrinde adli zabıta¹¹ (polis-kolluk) olarak görev ifa etti (Düstur, Birinci tertip, C. 4, s. 140). Polis Osman, Antep Bidayet Mahkemesindeki

¹⁰ “Osmanlı Vilayet Salmelerinde Halep” adlı eserde Antep'te ilk polis memurunun 1888 yılında görevlendirildiği bilgisi yer almaktadır (Eroğlu ve Babuçoğlu, 2012, s. 319). Ama yapılan araştırmalarda Antep'te ilk polise 1884 yılında rastlanıldığı bu çalışmayla ortaya çıkmaktadır.

¹¹ 24 Haziran 1879 tarihinde yayınlanan Geçici Usul-ü Muhakemat-ı Cezaiye Kanunu'nun 5. faslında da “Müddei Umumilere Yardım Edecek Adliye Zabıta Memurları” beyanı başlıklı bölümde, kaymakam ve müdürler, ihtiyar meclisleri reisleri, zabtiye zabitanı, teftiş memurları memuriyetleri dahilinde meydana gelen suçlarla ilgili ihbarı kabul etmeye mecburdurlar.” ibaresinden söz konusu görevde bulunan kişilerin müdde-i umumiye yardım edecek kişilerden olduğu anlaşılmaktadır (Düstur, Birinci tertip, C. 4, s. 140). 1879 yılında asakir-i zabtiye daha sonra da teftiş memurlukları kaldırılmıştır. Bunların şehir merkezlerindeki görevlerini yürütmek üzere kurulan polisler de müdde-i umumilere yardımcı kuvvet olarak görevlerini yerine getirmeye devam etmişlerdir.

görevinin yanı sıra 1887 yılında söz konusu mahkemede müdde-i umumi muavini(savcı vekili)¹² olarak da görev yaptı (Salname-i Vilayet-i Halep, 1305, s.142).

1890 yılında Osman'ın yerine Yunus isimli polisin, 1891 yılında Hafız Osman, 1892-1894 yılları arasında ise Osman'ın Antep'te polis olarak görevlendirildi. 1884-1894 yılları arasında Antep'e bağlı mülki-idari birimlerde herhangi bir polisin görevli olmadığı da yine tablodan anlaşılmaktadır (Salname-i Vilayet-i Halep, 1308, s.101; 1309, s.73; 1310, s.136; 1312, s.147).

Antep Polis Teşkilatının Gelişimi

Antep polis teşkilatında 1896 yılından itibaren önceki yıllara göre artışlar yaşandığı için Antep polis teşkilatının gelişmeye başladığı yıl olarak bu tarih esas alınmıştır. Aşağıdaki tablo konunun daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacaktır.

Tablo 3: 1895-1908 yılları arası Antep Polis mevcudu.

Yıllar	Halep Vilayeti Toplam Polis Sayısı			Antep Merkez Polis Teşkilatı ve Polis Sayısı							
	Amir	Nefer	Toplam	Merkez						Polis	Toplam
				Polis Müdürü	Serkomiser (Açıktan)	Komiser	Komiser-i Sani(Açıktan)	Komiser-i Salis(Açıktan)	Polis		
1895	5	19	24						1	1	
1896	6	23	29					1	3	4	
1897	6	30	36					1	2	3	
1898	7	29	36					1	4	5	
1899	11	29	40					2	2	4	
1900	11	27	38					1	2	3	
1901	13	38	51				1		3	4	

¹² Müddeiumumi: mahkemede umumun hukukunu korumakla vazifeli kimse, Savcı. (Doğan, 1994, s. 573.; Türk Dil Kurumu) Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hüseyin Galib, *Kamus-u Hukuk*, İstanbul 1305, s. 216-217. Osmanlı Devleti'nde müdde-i umulilik 1879 tarihli Teşkilat-ı Mehakim Kanunuyla kurulmuş ve görevleri belirlenmişti (Demirel, 2010, s. 245). 24 Hazira 1879 tarihinde yayımlanan Geçici Usul-ü Muhakemat-ı Cezaiye Kanunu'nun 2. kısmında yer alan "Bidayet Mahkemeleri Müdde-i Umumileriyle Muavinlerinin Zabıta-i Adliyyeye Mütcellik Vazifeleri Beyanındadır" başlıklı bölümü yer almaktadır (Düstur, Birinci tertip, C. 4, s. 135). Söz konusu bölüm başlığından müdde-i umum muavinlerinin bidayet mahkemelerinde görevli olduğu anlaşılmaktadır. 1879 yılından sonra birçok kaza bidayet mahkemesinde müdde-i umumi muavinliği görevini, ek görev olarak polisler yürütmüşlerdir (Demirel, 2010, s. 246). Osmanlı Devleti'nde iş yükünün fazla olduğu bazı mahkemelerde müdde-i umumilere yeteri kadar muavinleri bulunmaktaydı. Muavinlerin görevi arasında amirlerin emrini yerine getirme ve sorumlu oldukları hususların hepsini icra etmek bulunmaktadır (Hüseyin Galib, 1307, s. 23).

1902	13	36	49				1		3	4
1903	23	42	65					1	3	4
1904	25	41	66					1	3	4
1905	26	41	67				1	1	2	4
1906	29	38	67				1	2	3	6
1908	29	32	61				1	1	2	4

1895 yılına ait Halep salnamesinde Halep vilayetinde beş polis amiri ve on dokuz polis olmak üzere toplam yirmi dört polis istihdam edilmiştir. Söz konusu on dokuz polisten biri de Antep'te görevlidir. Bu tarihte Antep'te görevli polis Yunus Efendi, aynı zaman da İftihar Madalyası¹³ sahibidir (Eroğlu ve Babuçoğlu, 2012, s. 319; Salname-i Vilayet-i Halep, 1313, s. 131). Zabtiye Nezaretinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen 27 Kasım 1895 tarihli yazıda Halep vilayetinin polis talebi dile getirildikten sonra Antep'te asayişin sağlanması ve polisiye işlemlerin yürütülebilmesi için bir komiser ile dört polisin görevlendirilmesi gerektiği, ancak Halep'te yeterince polis mevcudu olmadığından buradan Antep'e geçici olarak polis görevlendirmesinin yapılamadığı gerekçesi ile Antep'te istihdam edilmek üzere Halep vilayeti aracılığıyla polis talebi dile getirildi (BOA, DH.TMIK.S., 11-81). 2 Aralık 1895 tarihinde bu defa Halep vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen telgrafta 1895 yılı itibarıyla Halep vilayet merkezinde dört komiser ve on üç polis, diğer idari birimlerde ise bir komiser ile yedi polisin görevli olduğu ifade edildi. Telgrafta, Halep'e iki liva(sancak) ile 20 kazanın bağlı olduğu, 150 bin nüfusu olan Halep şehrinin emniyet ve asayişinin on yedi personel ile sağlanamayacağı, Maraş için geçici olarak dört polisin görevlendirilmesine Zabtiye Nezareti tarafından izin verildiği beyan edildi. Söz konusu telgrafın devamında, 1895 yılı itibarıyla 60 bin nüfusa sahip Antep'te de bir polisin görevli olduğu, Halep'e bağlı bazı kazalarda ise hiç polisin bulunmadığı dile getirildi. Telgrafın son kısmında ise genel olarak Halep vilayetinde asayişin sağlanması için en az beş komiserle yirmi beş polisin acilen istihdam edilmesi gerektiği bunun için ya merkezden atama yapılması ya da Halep vilayeti tarafından polis alımına müsaade edilmesi talep edildi (BOA, DH. TMIK.M., 1-52). Halep vilayetinden merkeze gönderilen yazıda yer alan polis sayısı, Halep vilayet salnamesindeki polis sayısından bir eksik ifade edilmiştir. Ayrıca Antep'in nüfusunun 60 bin olduğu da vurgulanarak bir polis ile buranın asayişinin sağlanmasına yönelik herhangi bir çalışma yapılamayacağı da ifade edilmiştir.

Anadolu'da 1895 yılında yirmi dört farklı mülkî-idari birimde Ermeni isyanı çıktı (Çabuk, 2013, s. 48). Ermeni isyanı çıkan mülkî-idari birimlerden biri de Antep Kazası idi. 16 Kasım 1895 tarihinde Antep'te çıkan Ermeni isyanında, Antep Amerikan Kolej Müdürü Fuller, doktoru Shepard ve arkadaşlardan ele geçirilen mektuplardan, mezkûr kişilerin Ermenileri isyana teşvik ettikleri anlaşıldı (Çabuk, 2013, s. 156 ve 158). Antep'te meydana gelen Ermeni isyanından on altı gün sonra 2 Aralık tarihinde vilayette polis görevlendirilmesi isteğiyle

¹³ 1887 yılında ihdas olunan madalyadır. Bir tarafında arma diğer tarafında ise defne dalı arasında madalya sahibinin ismi ve tarihi yer almaktadır. Bu madalya padişaha sadakat gösterenlere, tarım ve san'atın ilerlemesine çalışanlara, yangın ve sâri hastalık anında devlet ve millete büyük hizmetleri dokunanlara verilmek üzere II. Abdülhamid'in irade-i seniyesiyle altın ve gümüşten olmak üzere çıkarılmıştır. Kırmızı renkli kurdele ile göğsün sol tarafına takılırdı (Artuk, 1980, s. 535; Pakalın, 1983, s. 38).

Halep'ten gönderilen dilekçe üzerine, 13 Aralık'ta vilayette bir komiser ile dört polis görevlendirildi (BOA, A.}MKT.MHM., 648-1).

Halep'e atanan beş polis sonrası 1896 yılında vilayetteki polis amiri sayısı altıya, polis sayısı ise yirmi üç olmak üzere toplam Halep polis mevcudu yirmi dokuza yükseldi. Bu bilgiden 13 Aralık 1895 tarihinde Halep'te görevlendirilen bir komiser ile dört polisin 1896 yılına ait Halep salnamesi polis mevcuduna kaydedildiği anlaşılmaktadır. Halep vilayetindeki bu artış Antep polis sayısına da yansdı ve bir önceki yıla göre Antep polis sayısı %300 artarak dörde yükseldi. 1896 yılında, önceki yıldan farklı olarak Antep'te üçüncü komiser Ahmet Necip Efendi görevlendirildi. Önceki yıl Antep'te görevli polis Yunus'un yerine bu yıl Antep'te polis Osman, Halil ve Rıza Efendilerin istihdam edildiği salname kayıtlarından anlaşılmaktadır (Eroğlu ve Babuçoğlu, 2012, s. 319; Salname-i Vilayet-i Halep, 1314, s. 133). Bu bilgilerden ilk defa bu yıl Antep'te üçüncü komiser rütbesinde bir polis amirinin görevli olduğu ve önceki yıllara göre Antep polis mevcudunda ciddi artış yaşandığı görülmektedir. Antep polis mevcudunun artmasının sebeplerinden birinin belki de en önemlisinin 1895 yılında Antep'te çıkan Ermeni isyanı olduğu ifade edilebilir.

Antep'in güvenliği 1896'dan sonra zaptiye ve polis teşkilatı tarafından sağlanmış, diğer askeri birlikler bütün kazanın güvenliğinden sorumlu tutulmuştur. Olağanüstü durum olduğunda redif taburlarından destek alınmıştır (Orhan ve Aslan, 2018, s. 335).

Halep vilayetinin de bulunduğu on üç vilayet ile dört mutasarrıflığa gönderilen 10 Mart 1897 tarihli yazıda; ıslahat layihasına¹⁴ göre, vilayetlerdeki Müslim ve gayrimüslim polis ve jandarma sayılarının, her vilayetin Müslim ve garimüslim nüfusuna göre Zabtiye Nezareti tarafından belirleneceği belirtildikten sonra üç dört gün içinde Halep vilayetinin de içinde bulunduğu on üç vilayetin, Müslim ve gayrimüslim nüfusunu merkeze bildirilmesi istendi (BOA, DH.TMIK.S., 7-62.).

Bunun üzerine 25 Mart 1897'de Halep vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen telgrafta; ıslahat kararının tatbiki için komisyon teşkil edilmiş ve komisyonun çalışmaları neticesinde Halep vilayetinde gayrimüslim nüfusun Müslüm nüfusa oranının yaklaşık 8/1 oranında olduğu ve bu esasa göre polis mesleğinde gayrimüslim teb'adan dört, jandarma alayında ise yüz seksen üç neferin istihdamının lazım geleceği belirtildi. Yazının devamında 25 Mart itibarıyla jandarma ve polis birimindeki münhal kadrolarda gayrimüslimlerden görevlendirmede bulunmak için gazete yoluyla ilana çıkıldığı fakat jandarma mesleğine müracaat edilmediği ifade edildi. Vilayete bağlı idari birimler ile Duyun-u Umumiyeden alınan defterlere göre vilayette görevli olan memur ve kâtiplerden bin seksen altısının Müslim, yüz altmış üçünün gayrimüslim olduğu ve bu miktarın belirlenen 8/1 oranından fazla olduğu anlaşılmıştır. Nahiye teşkili için de Halep'e bağlı birimlerden gönderilecek cetvellerin kontrollerinin yapılıp eksiklikleri giderildikten sonra evrakın gönderileceği de ifade edildi (BOA, DH.TMIK.S., 8-3).

¹⁴ Osmanlı Devleti'nde 1895 yılında çıkarılan kanunla Vilayât-i Sitte'de ıslahat yapılmasına karar verildi. ıslahat çalışması için komisyon oluşturuldu. Söz konusu komisyonda Anadolu Umum Müfettişi olarak Şakir Paşa'da görevlendirildi. Şakir Paşa 23 Ağustos 1895 tarihinde Dersaadet'ten Anadolu'ya hareket etti ve görev sahası içinde bulunan Erzurum, Sivas, Elazığ vilayetlerini gezdikten sonra Şubat 1897 tarihinde Halep'e geldi. Halep'te yaklaşık 4 ay kaldı. Bu sırada Halep'teki bazı konsoloslar Şakir Paşa'nın görev alanı içinde Halep'in bulunmadığını bu yüzden Halep'ten ayrılması gerektiğini merkeze bildirmeleri üzerine Şakir Paşa, 22 Nisan'da Halep'ten ayrıldı. Bu arada Halep'te bazı çalışmalarda bulundu (Demir Görür, 2018, s. 135).

Halep vilayetinden Zabtiye Nezaretine gönderilen 28 Nisan 1897 tarihli bir başka personel talep yazısında, özetle Halep vilayeti kadrosuna bir serkomiser, üç ikinci ve sekiz üçüncü komiser ile on sekiz polisin ilave edilmesi talep edildi (BOA, DH.TMIK.S., 8-82). 3 Mayıs tarihinde Zabtiye Nezaretinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen yazıda, yukarıdaki hususlar tekrar edildikten sonra Antep kazasında bir üçüncü komiserle iki polisin görevlendirilmek istendiğinin anlaşıldığı, sekiz on bin haneli bir şehir olan Antep'e iki polisin yeterli gelmeyeceği bunun için Antep'te görevlendirilecek polis sayısının ikiden dörde çıkarılması ya da Cebel-i Sem'anda istihdam edilecek komiserin yerine Antep'e iki polisin daha tayin edilmesinin uygun olacağı ifade edildi (BOA, DH.TMIK.S., 10-40).

Bu arada Halep vilayet merkezi ile bağlı yerlerde görevli Müslim ve gayrimüslim memurların sayısını gösterir çizelge 10 Haziran tarihinde merkeze gönderildi. Söz konusu listede Halep vilayetinde 1897 tarihi itibarıyla otuz dört Müslim iki gayrimüslim olmak üzere toplam otuz altı polis görevlidir (BOA, DH.TMIK.S., 11-2). Halep'ten merkeze gönderilen Halep polis sayısı ile tablo 3'te bulunan 1897 yılı polis toplamı birbiriyle aynıdır. Merkeze gönderilen yazıda yer alan Halep vilayetinde görevli Corci ve Yufasani(?) isimli iki gayrimüslim polisin Antep'te görevli olmadığı, Halep vilayet salnamesindeki polis isimleri ile merkeze gönderilen yazıdaki isimlerin karşılaştırılmasından anlaşılmaktadır (BOA, DH.TMIK.S., 11-2.; Eroğlu ve Babuçoğlu, 2012, s. 319; Salname-i Vilayet-i Halep, 1315, s. 133;). Ayrıca, daha önceden belirlendiği şekilde Halep'te toplam dört gayrimüslim polisin görevli olması gerektiği ifade edilmesine rağmen 1897 yılı itibarıyla Halep Polis Teşkilatında sadece iki gayrimüslim polisin görevlendirildiği görülmektedir.

Halep vilayetinden merkeze gönderilen 12 Haziran 1897 tarihli kadro talebi ile ilgili yazıya verilen cevabi yazıda, nahiye merkezlerine tayin olunacak polisler nahiyelerde görevlendirilmek zorunda iseler de ıslahat layihasının 16. maddesi gereğince vilayet ve liva ve kaza merkezlerinde bulundurulacak polislerin hemen tertip ve tensikinin yapılması zorunlu olduğundan dolayı bu konuda gereğinin yapılması için Şakir Paşa'nın değerlendirilmesinin telgrafla bildirilmesi istendi (BOA, DH.TMIK.S., 10-40).

Halep vilayetinden 6 Temmuz 1897 tarihinde Dâhiliye Nezaretine gönderilen polis talep yazısında, eğer önceden talep edilen miktarlarda Halep'e polis tayin edilemeyecek ise o zaman sadece kazalarda müdde-i umumi muavini sıfatıyla görev yapacak birer polisin görevlendirilmesi talep edildi (BOA, DH.TMIK.S., 11-81).

Personel talepleri neticesinde Halep vilayeti polis mevcudunun otuz altıya yükseldiği 1897 senesinde, bir önceki yıla göre Antep polis amiri sayısında değişiklik olmamışken, polis sayısı bir kişi azaldı. Bir başka ifade ile 1897 yılı itibarıyla Antep'te üçüncü komiser rütbesinde Mehmet Necati Efendi, polis olarak da Kazım ve Halil Efendiler görevlendirildi (Eroğlu ve Babuçoğlu, 2012, s. 319; Salname-i Vilayet-i Halep, 1315, s. 133). Bir önceki yıla göre Antep polis nefer sayısında bir kişilik azalma olduğu, bir önceki yıldan sadece Halil Efendi'nin Antep'te polis olarak görevine devam ettiği görülmektedir.

1898 yılında Halep vilayetinde yedi polis amiri ile yirmi dokuz polis olmak üzere toplam polis mevcudu otuz altı kişidir (Salname-i Vilayet-i Halep, 1316, s. 136-137). Antep'te 1898 yılında üçüncü komiser olarak Hasan Tahsin Efendi istihdam edildi. Geçen yıl polis olarak Antep'te istihdam edilmiş olan Halil Efendi ile Kazım Efendiler, bu yılda buradaki görevlerine devam ettiler. Ayrıca Antep'e Ömer Reşid ve Yunus isimli iki yeni polis ataması daha yapıldı. Böylece Antep polis amir sayısının nicel olarak bir önceki yıl ile aynı olduğu, polis sayısında ise bir önceki yıla göre %100'lük artış yaşandı ve polis sayısı ikiden dörde yükseldi (Eroğlu ve Babuçoğlu, 2012, s. 319; Salname-i Vilayet-i Halep, 1316, s. 136-137). 28 Nisan 1897 yılında Zabtiye Nezaretinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen yazıda Antep'te dört polisin görev

yapması gerektiği ifade edilerek Antep polis mevcuduna yeni polis görevlendirilmesi talep edilmişti. Bu yıl Antep polis mevcudunun dörde yükseldiği dolayısıyla 1897 yılındaki talebin bir yıl sonra gerçekleştiği ifade edilebilir.

Zabtiye Teşkilatına 1899 yılında bütçeden ayrılan pay, 18 milyon 300 bin kuruş civarındadır (Güran, tarihsiz, s. 136). Söz konusu yılda Halep vilayetinde görevli toplam polis amiri sayısı yediden on bire yükselmiş, polis sayısında ise herhangi bir değişiklik olmamıştır (Salname-i Vilayet-i Halep, 1317, s. 139). Bu yıl Antep'te Hacı Mustafa Fahri Efendi ile Halepli Atâ Bey üçüncü komiser olarak; Mehmet Tevfik ve Halepli Corci Efendi de polis olarak görev yaptı (Eroğlu ve Babuçoğlu, 2012, s. 320; Salname-i Vilayet-i Halep, 1317, s. 139). 1899 yılında Antep'te diğer yıllardan farklı olarak ilk defa iki üçüncü komiser görevlendirilmiş dolayısıyla Antep polis amiri sayısı ikiye yükselmiş polis sayısı ise bir önceki yıla göre % 50'lik bir azalmayla ikiye düşmüştür. Bir başka ifade ile Antep'in emniyet, asayiş ve güvenliği toplam dört polis ile tesis edilmeye çalışılmıştır denilebilir. Yine bu yıl ilk defa Antep'te gayrimüslim polis görevlendirildi. 1899 yılı Zabtiye Nezareti bütçesine ayrılan paydaki artış ile aynı yıl Halep vilayeti polis amiri ve Antep polis amiri sayılarında doğru orantılı bir biçimde artışların yaşandığı göze çarpmaktadır.

1900 yılı Halep vilayeti polis amiri sayısı bir önceki yıl ile aynı kalmış, polis sayısı ise bir önceki yıla göre iki kişilik azalarak yirmi yediye düşmüştür. Bu durumda Halep vilayeti toplam polis sayısı otuz sekiz oldu (Salname-i Vilayet-i Halep, 1318, s. 148-149-150). Beşinci Mecîdî nişan¹⁵ sahibi Hacı Mustafa Efendi üçüncü komiser olarak; Halepli Baha Efendi ve Mehmet İzzet Efendiler ise polis olarak 1900 yılında Antep'in huzur ve sükûnunun sağlanmasında görev yaptı. 1899 yılı ile 1900 yılı Antep polis sayıları karşılaştırıldığında bir önceki yıla göre 1900 yılında Antep polis amir sayısında bir kişilik azalma olduğu, polis sayısında ise nicel olarak herhangi bir değişiklik olmadığı fakat Antep'te görevli polislerin değiştiği salname kayıtlarından anlaşılmaktadır. Ayrıca bir önceki yıl Antep'te görevli gayrimüslim polisin bu yıl görevli olmadığı görülmektedir (Eroğlu ve Babuçoğlu, 2012, s. 320; Salname-i Vilayet-i Halep, 1318, s. 149).

Halep vilayetinden 1897-1900 yılları arasında merkeze gönderilen yazılarda Halep vilayetinin stratejik önemi ve bulunduğu coğrafi konum nedeniyle vilayette var olan polis mevcudu ile emniyet ve asayişinin sağlanmasının zor olduğu ifade edildikten sonra vilayete yeni polis görevlendirmelerinin yapılması talep edildi. Bunun üzerine 13 Ekim 1900 tarihinde Halep'e bir ikinci komiser ile on polis tayin edildi (BOA, DH.TMIK.S., 11-81-27).

Halep vilayeti polis kadrosuna 1900 yılında yapılan yeni atamalar sonrası 1901 yılı Halep polis mevcudu toplamda otuz sekizden elli bire yükseldi. Halep polis sayısının artışının Halep amir ve nefer sayılarına yansımaları ise şu şekilde oldu. Bir önceki yıla göre 1901 yılında Halep amir sayısı iki kişilik artış ile on üçe, polis sayısı ise on bir kişilik artış ile elli bire yükseldi (Salname-i Vilayet-i Halep, 1319, s. 152-155). Bu yıl Mustafa Fahri Efendi, Antep'te ilk defa açıktan¹⁶ ikinci komiser rütbesinde görevlendirildi. Bunun dışında geçen yıl Antep'te

¹⁵ Osmanlılarda Batı tarzında ilk nişan, 1852 yılında Mecîdî nişanı olarak ihdas edildi. Bu nişan ihdas edildikten sonra İftihar nişanı lağvedildi. Mecîdî nişan birden beşe kadar sıralanan rütbe ve derecelerden oluşmaktaydı. ... Dördüncü ve Beşinci Mecîdî nişanları göğsün sol tarafına asılırdı. Sahibinin ölümü üzerine de tekrar hazineye iade edilirdi. (Artuk, 2007, s.154-156).

¹⁶ Osmanlı Polis Teşkilatında zaman zaman "açıktan komiserlik" uygulaması tatbik edildi. Polis üçüncü komiseri veya çavuşu-neferi/memuru, girdiği imtihanlarda üçüncü ya da ikinci komiser olmak hakkını kazanmakta fakat bütçe yetersizliğinden/kadrosuzluktan komiser kadrosu verilememekte ama rütbe olarak komiser rütbesine çıkarılmaktadır. Kadro tahsis edildiği vakitte asaleten bahse konu komiserliğe ataması gerçekleşmektedir. Fakat

polis olarak görevli bulunan Baha ve İzzet Efendilerin dışında Ömer Behcet Efendi de Antep'in asayiş ve emniyetinin sağlanmasına katkıda bulunması için görevlendirildi (Eroğlu ve Babuçoğlu, 2012, s. 320; Salname-i Vilayet-i Halep, 1319, s. 154). Bir önceki yıla göre Antep polis amiri sayısında nicel olarak değişiklik olmaz iken bu yıl Antep'te bir üst rütbede bir polis amiri görevlendirilmiş, polis neferi sayısında ise bir kişilik artış yaşanmıştır. Bir başka ifade ile Halep vilayetindeki polis artışı Antep polisine bir kişilik artış olarak yansdı. Yine 1901 yılında Zabtiye Nezaretine merkezi bütçeden ayrılan pay 23.163.256 kuruşa yükseldi (Güran, tarihsiz, s. 140). Zabtiye Nezareti bütçesindeki bu artışında 1901 yılı Halep vilayeti polis mevcudunun artmasında olumlu etkisinin olduğu ifade edilebilir.

1902 yılı Halep polis amiri sayısı bir önceki yıl ile aynıdır. Polis toplam sayısı ise iki kişi azalarak otuz altıya düştü, toplam amir ve polis sayısı da kırk dokuz oldu (Salname-i Vilayet-i Halep, 1320, s. 153-156). Antep'te geçen yıl görev yapan açıktan ikinci komiser Mustafa Fahri Efendi, bu yıl da buradaki görevine devam etti. Baha Efendi ve İzzet Efendi ile Yunan Madalyası¹⁷ sahibi Kilisli Ahmet Efendi, 1902'de Antep'te birlikte görev ifa etti. Antep'te 1902 yılında polis amiri ve polis olarak görev ifa eden sayının bir önceki yıl ile aynı olduğu, sadece geçen yıl Antep'te görevli polis Ömer Behcet Efendi'nin yerine bu yıl Kilisli Ahmet Efendi'nin görevlendirildiği salname kayıtlarından anlaşılmaktadır. 1902 yılında Antep'te polis amiri olarak yine açıktan ikinci komiser rütbesinde bir polis amirinin istihdamına devam edildiği görülmektedir (Eroğlu ve Babuçoğlu, 2012, s. 320; Salname-i Vilayet-i Halep, 1320, s. 155).

Antep'te 1899 yılında üçüncü komiser olarak görev yapan Atâ Bey, Antep'e tekrar 1903'te üçüncü komiser olarak atandı ve burada bir yıl görev yaptı. 1902 yılında Antep'te polis olarak görev yapan Baha ve Kilisli Ahmet Efendilerin yerine 1903 yılında Antep'e, Mehmet ve Talat Efendiler atandı. Mezkûr kişiler geçen yıl Antep'te görevli olan polis İzzet Efendi ile beraber bu yıl görev ifa etti (Eroğlu ve Babuçoğlu, 2012, s. 321; Salname-i Vilayet-i Halep, 1321, s. 157). Bir önceki yıl Antep'te görevli polis amiriyle, polisin ikisi değişmiş 1903 yılında sadece bir polisin önceki yıldan görevine devam ettiği görülmektedir.

1903 yılında Halep toplam polis amir sayısında bir önceki yıla göre neredeyse %50'lik bir artış yaşanmış ve amir sayısı on üçten yirmi üçe, toplam polis sayısı da bir önceki yıla göre altı kişilik artışla kırk ikiye; Halep toplam amir ve polis sayısı ise altmış beşe yükselmiştir (Salname-i Vilayet-i Halep, 1321, s. 156-159). Halep toplam amir ve polis sayısındaki bu artışın Antep polis sayısına nicel olarak yansımadağı Antep polis sayısı toplamının bir önceki yıl ile aynı olduğu tablo 3'ten anlaşılmaktadır. Fakat geçen yıl Antep'te görevli olan açıktan ikinci komiser rütbesindeki polis amirinin yerine daha önceki yıllarda olduğu gibi bu yıl da üçüncü komiser rütbesinde bir amirin görevlendirildiği salname kayıtlarından anlaşılmaktadır.

1904 yılında Halep toplam polis amir sayısı yirmi beş, polis sayısı kırkbir olup toplamı ise altmış altıdır (Salname-i Vilayet-i Halep, 1322, s. 160-162). Altmış altı kişilik Halep vilayeti polis mevcudunun bir polis amiri ile üç polisi olmak üzere toplam dördü Antep'te görevlidir. Geçen yıl Antep'te görevli polis amiri üçüncü komiser Atâ Bey, bu yıl da Antep'te aynı rütbe

bütün açıktan üçüncü komiserlerin asaleten atamaları her zaman gerçekleşmemiş, zaman zaman söz konusu açıktan üçüncü, ikinci komiser olarak görev yapan polislerin açıktan komiserlik atamaları iptal edilerek bir başka polis birliğine tekrar polis çavuşu/memuru-neferi olarak atamasının yapıldığı durumlar da olmuştur (Şahin, 2012a, s. 279 ve 328; Şahin, 2012b, s. 422.; Tunç vd., 2012a, s. 118.; Tunç vd. 2012b, s. 13 ve 123).

¹⁷ II. Abdülhamit devrinde 1897 yılında yapılan Dömeke Meydan Muharebesinde yararlılık gösterenlere II. Abdülhamit'in iradesiyle verilen madalyadır (Artuk, 2003, s. 302; Köksal, 2018, s. 247).

ile görevine devam etti. 1904 yılında Antep'e yeni atanan polis Abdullah Efendi, geçen yıldan beri Antep'te görev yapan polis İzzet ve Talat Efendiler ile beraber Antep'in emniyet ve asayişinin sağlanması için görev yaptı (Eroğlu ve Babuçoğlu, 2012, s. 321; Salname-i Vilayet-i Halep, 1322, s. 161). Dört yıl boyunca Halep polis sayısında meydana gelen artış ya da azalmanın Antep polis sayısına etkisinin olmadığı görülmektedir.

1905 yılına gelindiğinde Antep'in asayiş ve emniyetini sağlamak için Antep'te ikinci komiser rütbesinde Ahmet Ragıp Efendi ile açıktan üçüncü komiser Ziver Efendi; geçen yıldan beri Antep'te görev ifa eden polis Abdullah Efendi ile bu yıl Antep'e atanan Mehmet Kazım Efendi birlikte görev yaptı (Eroğlu ve Babuçoğlu, 2012, s. 321; Salname-i Vilayet-i Halep, 1323, s. 169). Bu yıl uzun aradan sonra Antep'te tekrar iki polis amirinin birlikte görev yaptığı, 1905 yılı Halep toplam amir sayısının bir kişilik artış ile yirmi altıya yükseldiği polis sayısının ise bir önceki yıl ile aynı kaldığı görülmektedir (Salname-i Vilayet-i Halep, 1323, s. 168-171).

Antep'te görevli bulunan polislerden Abdullah Efendi, 1905 yılında vefat etti (BOA, ZB, 426-72). Bunun üzerine Antep polis sayısı bire düştü. Bu arada Halep vilayetine gönderilen 28 Mart 1905 tarih ve 32 numaralı yazıda Halep'te polis olarak görev yapan Corci ve Ukkaş'ın da azledildikleri bildirildi. Bunların yerlerine Mehmet Yasin(?) ve Mustafa polis olarak tayin olunmuş daha sonra Mustafa'da istifa etmiştir. Mustafa'nın istifası üzerine bu defa Abdurrahman¹⁸ ve Mehmet Yasin polis olarak tayin olunmuştur. Polisliğe tayin olunun bu iki kişinin tayin evrakları ile beraber polisliğe tayin olunup sonra istifa eden Mustafa'nın da polisliğe tayin ve istifa evraklarının merkeze gönderilmesi talep olundu (BOA, ZB, 426-29).

Antep'te görevli polis Abdullah Efendi'nin 1905 yılında vefatı sonrası Antep polis sayısı bire düşmüştü. 1906 yılında Antep'e üç yeni polis atandı. Bunlar polis Osman Talat, Abdulkadir ve Bahaeddin Efendilerdir. 1906 yılı Antep'te rütbeli personel olarak ikinci komiser Ahmet Ragıp Efendi ile açıktan üçüncü komiserler Mehmet Mustafa ve Halil Hilmi Efendiler görev yaptı (Eroğlu ve Babuçoğlu, 2012, s. 322; Salname-i Vilayet-i Halep, 1324, s. 156). Bir önceki yıla göre bu yıl, Antep polis yapılanmasında önemli değişimler ve nicel olarak önemli gelişmeler yaşandığı görülmektedir. Zira bu yıl Antep'te ilk defa üç polis amiri birlikte görev yaptığı salname kayıtlarından anlaşılmaktadır.

1906 yılında Halep toplam polis amiri sayısı üç kişilik artışla yirmi dokuza yükseldi. Toplam polis sayısı ise üç kişilik azalmayla otuz sekize geriledi (Salname-i Vilayet-i Halep, 1324, s. 155-158). Halep vilayeti polis amiri sayısındaki artışla doğru orantılı bir biçimde Antep polis amiri sayısında da artış yaşandığı görülmektedir.

1908 yılına gelindiğinde ise Halep polis amiri toplam sayısının bir önceki yıl ile aynı olduğu polis sayısında ise neredeyse %20'lik bir azalmayla otuz ikiye gerilediği görülmektedir (Salname-i Vilayet-i Halep, 1326, Def'a 35, s. 155-158). 1908 yılında Antep'in emniyet ve asayişini toplam iki polis amiri ve iki polis ile sağlanmaya çalışıldı. Söz konusu 1908 yılında Antep'te ikinci komiser Ahmet Ragıp Efendi ile İzzet Efendi'nin açıktan üçüncü komiser olarak görev yaptığı görülmektedir. Bu yıl Antep'te polis olarak Mehmet Rıfat ile Emin Efendi'lerin birlikte görev ifa ettikleri salname kayıtlarından anlaşılmaktadır (Eroğlu ve Babuçoğlu, 2012, s. 322; Salname-i Vilayet-i Halep, 1326, Def'a 35, s. 156). Bir önceki yıl Antep'te ikinci

¹⁸ 1905 yılında Antep'te görevli iki polisten biri olan Abdullah'ın vefat etmesi üzerine Antep polis nefer sayısı 1'e düştü. 1906 yılına gelindiğinde ise 1905 yılında polisliğe alınan Abdurrahman Efendi'nin Antep'e atamasının gerçekleştirildiğine dair bilgi bulunmaktadır (BOA, ZB, 426-29). Fakat gerek 1906 gerekse 1908 tarihli Halep vilayet salnamesinde Antep'te görevli polisler hakkında bakıldığında Abdurrahman isimli polisin Antep'te görevlendirilmediği görülmektedir.

komiser olarak görev yapan Ahmet Ragıp Efendi'nin bu yıl da Antep'te görevine devam ettiği görülmektedir. Polisler ise ilk defa bu yıl Antep'e atanmıştır. Halep vilayeti polis sayısındaki azalmadan Antep polis yapılanması da etkilenmiş ve Antep polis sayısı önceki yıla göre bir kişi azalmıştır.

Birinci Dünya Şavaşı'nın ilk yıllarında Antep'te Merkez, Suburcu, Akyol, Kozanlı, Hamidiye, Şehreküstü ve Kürktepe Karakolu olmak üzere toplamda yedi adet karakol vardı. Bu karakolların her biri farklı mahallelere bakmakta idi (Orhan ve Aslan, 2018, s. 336-337). Mezkûr tarih itibarı ile Antep polis mevcudu ise toplam yirmi altı idi (Orhan ve Aslan, 2018, s. 338).

Sonuç

Halep, Urfa, Maraş ve Zor'da askeri birime bağlı olarak da olsa "polis" ibaresinin geçtiği ilk polis örgütlenmesi 1879 yılında teşkil olundu. Antep'te ise ilk polis yapılanmasına 1884 yılında rastlanıldı. Söz konusu yılda Antep'te görevlendirilen polis Osman, Antep Bidayet Mahkemesi emrinde görevlendirildi. Osmanlı Devleti'nde 1879 yılında polis teşkilatının kurulduğu göz önüne alındığında daha henüz tüm Osmanlı coğrafyasında polis teşkilatlanması tamamlanmadan Antep'te görevlendirilen ilk polisin Bidayet Mahkemesinde bir nevi adli polis olarak görevlendirilmesi, Antep polis tarihi açısından önemli bir husustur.

Antep Bidayet Mahkemesi emrinde 1884-1886 yılları arasında görev yapan polis Osman Efendi, 1887 yılında söz konusu mahkemede müdde-i umumi muavini olarak da görev yaptı. Polisin, müdde-i umumi olarak görevlendirilmesi Osmanlı adli polis tarihi açısından da önemli bir örnektir.

1884'ten 1895'e kadar Antep'te sadece bir polis görev yaptı. 1896'dan itibaren ise Antep polis sayısında artışlar yaşandı. 1895 yılının sonlarına doğru Antep'te yaşanan Ermeni isyanının, 1896 yılı Antep polis mevcudunun artmasında etkili olduğu ifade edilebilir. 1896 yılında Antep'te ilk defa üçüncü komiser rütbesinde polis amirinin görevlendirildiği, bunun dışında önceki yıl görevli olan polis sayısına iki kişi daha ilave olunarak Antep polis sayısının üçe yükseldiği görülmektedir. 1898 yılında Antep polis sayısı dörde çıkmış ondan sonraki yıllar ise iki ve üç olarak devam etmiştir. 1896-1901 yılları arasında Antep'te bir üçüncü komiser görevlendirildi. 1902 yılında ise ilk defa Antep'te üçüncü komiser yerine bir ikinci komiser görevlendirildi. 1903 yılında ise tekrar sadece üçüncü komiser görevlendirilmesine devam edildi. 1908 yılında ise hem ikinci hem üçüncü komiser birlikte görev yaptı. Genel bütçeden Zabtiye Nezaretine ayrılan paylarda zaman zaman artışlar oldu. Bu artışlar, Halep dolayısıyla da Antep polis mevcudunun artmasında olumlu etki sağladığı görülmektedir.

Osmanlı Devleti'nde, ilk süvari polis bölüğü 3 Eylül 1896 tarihinde İstanbul'da kurulmuş olmasına rağmen Antep'te 1884-1908 yılları arasında süvari polis bölüğünün kurulduğuna dair kayda rastlanılmamıştır.

Osmanlı Devleti, polis amiri ihtiyacını bütçe yetersizlikleri nedeniyle açıktan komiserlik uygulamaları ile gidermeye çalıştı. 1903 yılı hariç 1901-1908 yılları arasında Antep'te de açıktan ikinci ve üçüncü komiser rütbesinde polis amirleri görevlendirildiği görülmektedir.

1896-1908 yılları arasında Antep'te görev yapan polislerin hepsinin aynı anda tayini çıkarılmamış, bazen Antep'te en az bir tecrübeli polis amiri bazen de polis bırakılarak kalan memurların tayinleri çıkarılmıştır. Böylece Antep'in emniyet ve asayişinin sağlanmasında herhangi bir zaafiyetin yaşanmasının önüne geçilmeye çalışıldığı ifade edilebilir. Yine Antep'te asayiş ve güvenlik hizmetinin daha iyi ifa edilebilmesi için polis karakolları yapılmıştır. Nitekim Birinci Dünya Savaşı yıllarında da Antep'teki polis karakolları belirli mahallere bakmışlardır.

Anadolu Islahat Komisyonunda görevli Şakir Paşa, Halep'e gelmiş ve kısa süreliğine burada bulunmuştur. Bu esnada Halep vilayetinin Müslim-gayrimüslim nüfus oranları tespit edilmiş ve bu orana göre Halep vilayetinde dört gayrimüslim polis görevlendirmesi gerektiği ifade edilmiştir. Fakat, bu tespitten sonra Halep'te iki gayrimüslim polis görevlendirilmiştir. Bu iki polisten biri 1899'da Antep'te görevlendirilmiştir. Sadece bir yıl Antep'te görevli kalan gayrimüslim polis, 1899 yılı sonunda Antep'ten ayrılmıştır.

Son olarak bu çalışmayla, 1884-1908 yılları arasında Antep polis biriminin tarihsel süreci ele alınarak Antep tarihinin bir noktası daha aydınlatılmaya çalışıldı. Bu çalışmanın, Antep tarihi ve yerel tarih çalışmalarına da olumlu yönde katkı sunması ve bundan sonra Antep Jandarma Teşkilatının ortaya çıkarılmasına örnek teşkil etmesi umulmaktadır.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

- BOA, A.}MKT.MHM., 648-1.
BOA, A. {DVNSNMH.d...,11-489.
BOA, C..BH., 29-1376.
BOA, DH. TMIK.M., 1-52.
BOA, DH.TMIK.S., 11-81.
BOA, DH.TMIK.S., 7-62.
BOA, DH.TMIK.S., 8-3.
BOA, DH.TMIK.S., 8-82.
BOA, DH.TMIK.S., 11-2.
BOA, DH.TMIK.S., 10-40.
BOA, İ..DH., 179-9764.
BOA, I.MMS., 63-2988.
BOA, İ.. ZB.. 1-23.
BOA İ.. ZB.. 1-39.
BOA, Y.EE, 112-20.
BOA, Y. MTV. 151-18.
BOA, ZB, 2-88.
BOA, ZB, 426-29.
BOA, ZB, 426-72.

Salnameler

- Salname-i Vilayet-i Halep, 1295, Def'a 10.
Salname-i Vilayet-i Halep, 1299, Def'a 12.
Salname-i Vilayet-i Halep, 1302, Def'a 14.
Salname-i Vilayet-i Halep, 1303, Def'a 15.
Salname-i Vilayet-i Halep, 1305, Def'a 16.
Salname-i Vilayet-i Halep, 1306, Def'a 17.
Salname-i Vilayet-i Halep, 1307, Def'a 18.
Salname-i Vilayet-i Halep, 1308, Def'a 19.
Salname-i Vilayet-i Halep, 1309, Def'a 20.
Salname-i Vilayet-i Halep, 1310, Def'a 21.
Salname-i Vilayet-i Halep, 1312, Def'a 22.
Salname-i Vilayet-i Halep, 1313, Def'a 23.
Salname-i Vilayet-i Halep, 1314, Def'a 24.
Salname-i Vilayet-i Halep, 1315, Def'a 25.
Salname-i Vilayet-i Halep, 1317, Def'a 27.

- Salname-i Vilayet-i Halep, 1318, Def'a 28.
 Salname-i Vilayet-i Halep, 1319, Def'a 29.
 Salname-i Vilayet-i Halep, 1320, Def'a 30.
 Salname-i Vilayet-i Halep, 1321, Def'a 31.
 Salname-i Vilayet-i Halep, 1322, Def'a 32.
 Salname-i Vilayet-i Halep, 1323, Def'a 33.
 Salname-i Vilayet-i Halep, 1324, Def'a 34.
 Salname-i Vilayet-i Halep, 1326, Def'a 35.

Tetkik Eserler

- Alyot, H. (1947). *Türkiye'de zabıta*. Kanaat Basımevi, Ankara.
- Artuk, C. (1980). "İftihar Madalyası", *Bellekten*. C. XLIV(175), Ankara: TTK. Yayınları, 535-537.
- Artuk, İ. (2003). "Madalya", *İslam Ansiklopedisi*. C. 27, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 301-302.
- Artuk, İ. (2007). "Nişan", *İslam Ansiklopedisi*. C. 33, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 154-156.
- Birinci, A. "Türk Emniyet Teşkilatında İlkler", *Polis Bilimleri Dergisi*, C. 1(3), Ankara 1999, 9-16.
- Çabuk, M. (2013). *1875-1925 yılları arasında Adana, Antakya, Antep, Maraş ve Mersin bölgelerinde misyonerlik faaliyetleri ve Ermeni olayları*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi.
- Çabuk, M. (2018). Amerikan Board Arşivi'ne göre misyonerlerin Adana, Antep ve Maraş'ta Müslüman halka yönelik faaliyetleri, *History Studies*, Volume 10(10), 48-56.
- Dağlı, Y. ve Pehlivanlı H. (1993). *Gazi Ahmet Muhtar Paşa Takvîmü's-sinîn*, Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- Demir Görür, E. (2018). *Vilayât-ı Sitte Islahatı*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi.
- Demirel, F. (2010). *Adliye Nezareti kuruluşu ve faaliyetleri (1876-1914)*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Denis, V. (2009). "Eski kumaştan yeni elbise çıkarmak ya da devrimin başlarında Paris polisinin çelişkiler (1789-1792)", (Çev: E. Öktem), *Jandarma ve Polis: Fransız ve Osmanlı Tarihçiliğine çapraz bakışlar*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları. 118-124.
- Dikici, A. (2006). *İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin iç güvenliği*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- Doğan, D. M. (1994). *Büyük Türkçe Sözlük*. İstanbul: Bahar Yayınları.
- Düstur*, Birinci tertip, C. 2.
- Düstur*, Birinci tertip, C. 4.
- Düstur*, Birinci tertip, C. 7.
- Ergin, O. N. (1977). *Türkiye Maarif Tarihi*. C. 1-2, İstanbul: Eser Matbaası.
- Eroğlu, C., Babuçoğlu, M., Köçer M., (2012). *Osmanlı vilayet salnamelerinde Halep*, Ankara: ORSAM Yayınları.
- Gören, H. H. (2018). *Birinci yüzyılında (1839-1938) Türk Polis Teşkilatının tekâmül, teşkilat ve kadro hareketleri*. (Sadeleştiren: Ebubekir Açıkgöz), Ankara: Emniyet Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Güran, T. (Tarihsiz). *Osmanlı mali istatistikleri bütçeler 1841-1918*. C. 7, Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları.
- Hüseyin Galib (1305). *Kamus-u Hukuk*. İstanbul: Cemal Efendi Matbaası.
- Hüseyin Galib (1307). *Müdde-i Umumi ve muavinleri*. İstanbul: Şirket-i Mürettebiye Matbaası.

- Jandarma Genel Komutanlığı Tarihi- Asayiş ve kolluk tarihi içerisinde Türk Jandarma Teşkilatı-1.* (2002). Ankara: Jandarma Genel Komutanlığı Yayınları.
- Kozak, Y. (2020). “Maraş Polis Teşkilatı’nın gelişimi (1894-1908)”, *Maraş Araştırmaları I*, İbrahim Solak (Ed.), Konya: Palet Yayınları, 289-303.
- Köksal, A. (2018). “1897 Türk-Yunan Harbi’nde Trabzon Redif Taburları”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*. Trabzon: C. 12(24), 235-268.
- “Müddeiumumi” TDK, Erişim Tarihi: 24.06.2020, <https://sozluk.gov.tr/>
- Okçabol, D. (2016). *Türk Zabıta Tarihi ve teşkilat tarihçesi (Tıpkı Basım)*. Ankara: Polis Akademisi Yayınları.
- Orhan, M. ve Aslan M. (2018). “1889-1920 Arası Antep Polis Teşkilatının genel durumu”, *Tarihten Günümüze Ayıntab-Gaziantep, Uluslararası Gaziantep Sempozyumu Millî Mücadele Döneminde Gaziantep bildiri metinleri kitabı*, Ahmet Gündüz, Murat Çelikdemir, Selim Orsak, Murat Dağ (Ed.), Gazikültür A.Ş., Ankara.
- Özcan, A. (2013). “Zaptiye”, *İslam Ansiklopedisi*. C. 44, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 128-130.
- Özel, Ş. A. (2019). *Türk Polis Teşkilatı’nın gelişiminde Batı’nın etkisi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ordu: Ordu Üniversitesi.
- Özlu, Z. (2015). *Cenûbda Bir Şehr-i Medeniyet: Behisni(Bethesna-Besni)*, Gaziantep Üniversitesi Basımevi, Birinci Baskı, Gaziantep.
- Pakalın, M. Z. (1983). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. II, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- “Polis” , TDK, Erişim Tarihi: 23.04.2020, <https://sozluk.gov.tr/>
- Sağlam, M. H. (2010). *Tertip Düstur Kılavuzu*. I, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Sönmez, A. (2005a). “Polis Meclisinin kuruluşu ve kaldırılışı (1845-1850)”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*. C. 24(37), Ankara, 259-275.
- Sönmez, A. (2005b). *Zabtiye Teşkilatı’nın kuruluşu ve gelişimi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi.
- Sönmez, A. (2007). "Osmanlı Devleti’nde iç güvenliğin dönüşümü, Zaptiye Teşkilatından Jandarmaya", *Ankara Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu İCANA*, S 38. Vol. 6, 2855-2864.
- Sönmez, A. (2009). “Jandarma Teşkilatının kuruluş sürecinde Baker Paşa’nın rolü”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, C. 5(11), 163-173.
- Subaşı, E. (2018). “Kapitalizmin şafağında: kent, polis ve güvenlik”, *Kent Araştırmaları Dergisi*. C. 9(23), İstanbul, 113-133.
- Şahin, E. (2004). “Türk Zabıta yapılanmasının tarihi gelişimi”, *Polis Dergisi*. S. 38, Ankara: EGM Yayınları, 91-198.
- Şahin, E. (2012a). *Türk polisinden seçkin biyografiler*. C. 1, Ankara: Emniyet Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Şahin, E. (2012b). *Türk polisinden seçkin biyografiler*. C. 2, Ankara: Emniyet Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Şahin, E. (2013). *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e gayrimüslim polis biyografileri*, C. 2, Ankara: Polis Akademisi Yayınları.
- Şahin, E., Kul, M. (2005). *Geçmişin Günümüze Atlı Polis Birlikleri*, Ankara: Emniyet Genel Müdürlüğü Yayınları.
- “Vuku’at-ı Gayrı Resmîye”, Takvim-i vekâyi, Def’a 332, sene 1263.
- “Vuku’at-ı Gayrı Resmîye”, Takvim-i vekâyi, Def’a 337, sene 1263.
- “Vuku’at-ı Gayrı Resmîye”, Takvim-i vekâyi, Def’a 348, sene 1263.
- “Vuku’at-ı Gayrı Resmîye”, Takvim-i vekâyi, Def’a 420, sene 1266.
- Tongur, H. (2016). *Türkiye’de genel kolluk teşkil ve görevlerinin gelişimi*. Ankara: Polis

Akademisi Yayınları.

Tunç, Z.; Töre, R.; Öztürk, H; Türkaslan, B.K.; Akıl, U. (2012a). *Türk polisinden seçkin biyografiler*. C. 4, Ankara: Emniyet Genel Müdürlüğü Yayınları.

Tunç, Z.; Töre, R.; Öztürk, H; Türkaslan, B.K.; Akıl, U. (2012b). *Türk polisinden seçkin biyografiler*, C. 5, Ankara: Emniyet Genel Müdürlüğü Yayınları.

Türk Tarih Kurumu, Erişim Tarihi: 21.02.2021, <https://www.ttk.gov.tr/tarih-cevirme-kilavuzu/>

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Hellenistik Dönemde Miletos *Isopoliteia* Antlaşmaları

Isopoliteia Treaties of Miletus in The Hellenistic Period

Ümran Ozan KARAHAN^{a*}

^aDr. Öğr. Üyesi, Uşak Üniversitesi, Fen Edebiyat Fak. Tarih Bölümü, Uşak / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-8179-9031

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 21 Mayıs 2020

Kabul tarihi: 1 Mart 2021

Anahtar Kelimeler:

Isopoliteia,

Miletos,

Hellen.

ÖZ

Isopoliteia, yani eşit vatandaşlık hakkı Hellen toplumlarında politik, ekonomik ve kültürel nedenlerden dolayı bireysel ya da kitlesel olarak uygulanmıştır. Farklı şekillerde antlaşma metinlerinde yer aldığı görülmektedir. Bu konuda özellikle epigrafik kaynaklar ile antik kaynaklar bilgi vermektedir. Miletos kenti de geniş bir koloni ağına sahip olarak zaman zaman farklı nedenlerle *isopoliteia* hükmünün yer aldığı antlaşmalar yapmıştır. Bu antlaşmaların bazen belirli dönemlerde tekrarlandığı görülmektedir. Bazı antlaşmaları Pers yıkımından sonra kaybettikleri nüfusun yeniden sağlamak için, bazı antlaşmaları da politik ve ekonomik nedenlerden dolayı yapmıştır. Biz bu çalışmamızda Hellen dünyasındaki olgulardan biri olan *isopoliteia*yı Miletos kenti üzerinden, antik ve modern kaynaklara dayanarak değerlendirmede bulunmaya çalışacağız. Bu değerlendirmenin Eski Batı Anadolu Tarihi üzerindeki etkilerini ve izdüşümlerini tespit konusunda katkı sağlayacağını düşünmekteyiz.

ARTICLE INFO

Article History:

Received May 21, 2020

Accepted March 1, 2021

Keywords:

Isopoliteia,

Miletus,

Hellen.

ABSTRACT

Isopoliteia, that is, the right to equal citizenship, has been applied individually or in mass in Hellenic societies for political, economic and cultural reasons. It seems that it had been included in the treaty texts in different ways. Both epigraphic sources and ancient sources provide information on this subject. The city of Miletus also had a wide colony network, and occasionally made treaties involving the provision of *isopoliteia* for different reasons. It appears that these treaties are sometimes repeated at certain periods. The city concluded some treaties to restore the population lost after the Persian destruction and also some treaties for political and economic reasons. In this study, we will try to make evaluations about *isopoliteia* agreements of Miletus, which had been one of the phenomena in the Hellenic world by making use of the ancient and modern sources. We assume that this assessment will enable us to determine its effects and projections on the Ancient Western Anatolian History.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: ozan.karahan@usak.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

In Hellenic cities, *isopoliteia*, that is, the right to equal citizenship, was granted to individuals and peoples as a privilege especially in the hellenistic period. It was implemented mutually or unilaterally to the peoples of some cities through treaties. These treaties were concluded on the basis of political, economic and social reasons. Modern researchers categorize the implementation of *isopoliteia* in three or four groups. However, based on the treaties made, aggrouping the *isopoliteia* implementation under two groups will clarify the subject. Because one of the groups is directly associated with the implementation of *isopoliteia*. The rest, on the other hand are *isopoliteia* practices that are included in the treaties made for various reasons.

As can be seen in Ionic city states located in Western Anatolia, one can observe that the such practices are also implemented as a means of linking distant city states to the confederation, by Aetolia confederation in Greece. They have implemented the *isopoliteia* treaty method with the entire confederation or any Aetolia city state. It is understood from the ancient sources and epigraphic data that the *isopoliteia* treaties between the cities are either concluded unilaterally or bilaterally. Candidates who demanded individual citizenship could benefit from the citizenship rights of the cities without participating in the political life of the city. Those whose application was accepted could benefit from various citizenship privileges. They could have privileges such as *enktesis*, the right to become a land owner or *epiamia*, the right to marry a woman from another city, or, rarely, the export permit of important duty-free goods.

Isopoliteia treaties have been implemented as a method for the solution of political, economic and social problems between city states. We can see such purposes in the *isopoliteia* treaties of Miletus, which is the main subject of our study. It is understood that in some of Miletus' *isopoliteia* treaties, -apart from these general purposes- the city adopted such practices in order to re-increase the population lost as a result of the Persian destruction the city suffered after the Ionia Revolt. A large part of its population got lost due to Persian destruction. Moreover, the city was destroyed in such a way that it could no longer function. It lost the prosperity and importance it had during 6th and 7th centuries BC. Therefore, the city tried to make use of the advantage of having a significant number of colonies by signing such a treaty with its colonies. The people of Miletus made significant economic gains especially from the cities they established on the shores of the Black Sea and the Marmara Sea. We understand from the statements in the treaty texts that they descended from the same lineage. Therefore, Miletus has implemented *isopoliteia* treaties with such colonial city-states as one of the ways to regain their old demographic, economic and socio-cultural wealth as a capital city.

In lean times during the Hellenistic period, small city states wanted to make agreements with Miletus which they saw as large and powerful in the region, with treaties in which a clause regarding *isopoliteia* would be included. With this method, they tried to gain a strong ally. Especially during the struggle of the hellenistic kingdoms and when the Roman influence in Western Anatolia began to be seen. This practice is important for the political and economic life of the period. It has also been effective in ending historical animosities between city states, as in the case of the treaty signed between the city of Miletus and the city of Herakleia (Latmos). *Isopoliteia* treaties signed by Miletus date back to the 6th century BC. However, the inscriptions show that such treaties were repeated during the hellenistic period. One of the main issues that they attached importance to when implementing these treaties was religious issues. The cities also stated in the treaties that in the temples they deem sacred, sacrifices were to be presented and prayers were to be said for treaties to bring good luck. Moreover, privileges were granted to the public regarding the cults and festivals that are important for the cities.

For the Miletus *isopoliteia* treaties that form the basis of this study, we primarily benefited from epigraphic sources containing treaty texts, ancient sources and, surely, modern sources. Thus, we tried to reveal the political, economic and socio-cultural gains achieved through such treaties by Miletus especially, an important hellenic city located in Western Anatolia. Ultimately, these treaties have positively or negatively affected the relations with the West Anatolian hellenic city states, the conflicts of interest of the hellenistic kingdoms in the region with each other and the approach of Rome regarding this region. Thanks to the *isopoliteia* treaties, we are able to have knowledge of religious, legal, political and demographic structures among the hellenic cities of the period.

Giriş

Isopoliteia yani eşit vatandaşlık hakkı, MÖ IV. yüzyıldan itibaren kullanılan bir terimdir. Hellen kent devletlerinde bireye ya da özellikle tüm halka, antlaşmalarla verilen eşit vatandaşlık hakları için kullanılmaktadır. Hellenistik dönemde *isopoliteia* antlaşmaları yaygın olarak görülmektedir. Batı Anadolu'da İon kent devletlerinde görüldüğü gibi, Hellas'da Aetolia konfederasyonu tarafından, uzak kent devletlerinin konfederasyona bağlanmasının bir aracı olarak da uygulandığı görülmektedir. Tüm konfederasyonla ya da herhangi bir Aetolia kent devleti ile *isopoliteia* hükmünün yer aldığı antlaşmalar yapılmıştır (Champion, 2004, s. 131; Guizzi, 1999, s. 235; Hornblauer ve Spawforth, 2012, s. 771; Rhodes, 1993, s. 175; Syll 522).

Isopoliteia antlaşmaları farklı şekillerde görülebilmektedir. Bunlardan ilki, sadece *isopoliteia* hükmünün yer aldığı antlaşmalardır. Bu antlaşmaların içeriği sadece eşit vatandaşlık hükmü ile ilgilidir. Pergamon ve Temnos arasında gerçekleşen *isopoliteia* antlaşmasında (OGIS 265) bu şekilde karşılıklı eşit vatandaşlık hükmü yer almaktadır. İkincisi genişletilmiş *isopoliteia* antlaşmalarıdır. Özel ayrıcalık hükümlerinin bulunmadığı, eşit vatandaşlığın kısmen belirtildiği antlaşmalardır. Daha çok iki kent arasında hukuki meselelerin yer aldığı antlaşmalardır. Miletos ile Herakleia (Latmos) arasında devam eden çatışmaların sonlandırılması için yapılan antlaşma gibi (Milet I 3.150; Syll 633). Üçüncüsü karma hükümlerin yer aldığı antlaşmaların içerisinde *isopoliteia* hükmünün bulunduğu antlaşmalardır. Yani kentler arasında diğer düzenlemelerin yapıldığı antlaşmanın eşdeğer bir parçası olarak *isopoliteia* hükmünün yer aldığı antlaşmalardır. Son olarak ise ek bir hüküm olarak *isopoliteia* hükmünün bulunduğu uygulamalardır. Bu türün en açık örneği Syria'nın Antiokheia, Seleukeia ve Laodikeia kentlerine sivil haklar veren III. Antiokhos'un onursal kararnamesidir (Gawantka, 1975, s. 41-42; Hermann, 1965, s. 38-41; Robert, 1927, s. 214-219).

Antik kaynaklardan ve epigrafik verilerden kentler arasında yapılan *isopoliteia* antlaşmalarının iki yönlü ya da tek yönlü gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Kişisel vatandaşlık talebinde bulunan adaylar kentlerin vatandaşlık haklarından, kentin siyasi hayatına katılmadan yararlanabilmektedirler. Başvurusu kabul edilen kişi çeşitli vatandaşlık ayrıcalıklarından faydalanabilmekteydi. *Enktesis* yani arazi mülkiyetlerine sahip olma hakkı, *epiamia* yani başka bir kentten bir kadınla evlenme hakkı ya da nadiren de olsa gümrüksüz, önemli malların ihracat izni gibi ayrıcalıklara sahip olabiliyordu (Guizzi, 1999, s. 235).

Hellen kentlerinde askeri, politik ve dini amaçlarla çok sayıda birlik oluşturulmuştur. Bu birliklerden *sympoliteia* uygulaması ile iki ya da daha fazla kentin politik birlikteliği oluşturulmuş ve *Polisten* daha yüksek bir statüye kavuşmaları sağlanmıştır. *Homopoliteia* antlaşmalarında ise daha küçük bir kentin topraklarının, komşusu olan bir kent tarafından antlaşma yolu ile ilhakı söz konusudur. MÖ III. yüzyılda Kos'un yaptığı gibi, devletin ikinci dereceden bir parçası olarak komşusu Kalymnos'un topraklarını ilhak ederek sınırlarını genişletme imkânını bulmuştur. Ancak *Isopoliteia* ile ne kentlerin birleşmesi ne de büyük bir kentin küçük bir kentin topraklarını ilhak etme durumu söz konusu değildir. Sadece eşit vatandaşlık hakkının verilmesi ile kentlerin bazı ayrıcalıklarından yararlanılması sağlanmıştır (Magie, 2003, s. 71; Reger, 2004, s. 145-180).

İonia İsyanı Öncesi Miletos

Hitit metinlerinde adı Millawanda olarak geçen Miletos, MÖ 1600 yıllarında Giritliler tarafından iskân edilmiştir. Hatta kent adını, Girit'ten gelen Milatoslulardan aldığı öne sürülmektedir. Miletos MÖ VII. ve VI. yüzyıllarda Hellen dünyasında ana kent olarak hizmet veren en önemli kentlerden biridir (Greaves, 2003, s. 92-93; Strabon 14.1.6; Yaylalı, 2015, s. 57-60). Herodotos'un "*İonianın süsü*" dediği kent daha sonraki yüzyılda eski gücünü yitirmeye başlamıştır (5.28). Miletos kil, seramik, zift, taş, çinko ve antimon gibi çok değerli olmayan

ürünlerin yanı sıra, değerli boya maddelerine de sahipti. Özellikle deniz kabuklarından elde ettikleri mor boyadan üretilmiş tekstil ürünleri ihracatı ile ünlüydüler. Ayrıca mobilya ve zeytinyağı ticareti de yapmaktaydılar (Gorman, 2001, s. 47-48; Greaves, 2003, s. 25-27).

Miletos, doğu ile olan ulaşım zorluğu nedeniyle ticaret yönünü batıya, deniz ticaretine çevirmiştir. Ancak yine de doğuda Lydia ile olan ticaretin varlığının göstergesi olan sikkeler bulunmaktadır. Batı ile olan ticaretinin ilk adımı olarak, Karia kıyılarına yakın adaların ele geçirilmesi olmuştur. Miletos VIII. yüzyıldan başlayarak, çeşitli kentler ya da bazen geniş topraklara sahip, halkı bağımsız olması amaçlanan *apoikia* adı verilen koloniler kurmuşlardır. Bu kentlerden bazıları zenginleştikçe büyümüş ve nüfus artışları başlamıştır. İkinci bir koloni kurmak için yeterli hale gelmişlerdir. Kentler nehir ağzlarında verimli arazilere sahip noktalarda kurulmuştur. Kimi zaman da kentlerin kuruluşu için, ticareti geliştirmek amacıyla yerli halka yakın noktalar tercih edilmiştir. Ayrıca diğer halklarla mal ve hammadde değişimine dayanan *emporía* (pazar yeri/ticaret merkezi) adı verilen merkezler kurmuşlardır. Miletos'un kolonileşmesinin iki nedeni üzerinde durulmaktadır. Hellen kentlerinde bu dönemde büyük bir nüfus artışı meydana gelmiştir. Bu nedenle de kaynak yetersizliğine bağlı olarak gıda ihtiyacının karşılanması konusunda sıkıntılar yaşanmıştır. Ayrıca nüfus artışının yanı sıra iklim değişikliğine bağlı olarak, kuraklık da meydana gelmiş olabilir. Dolayısıyla karşı karşıya kaldıkları açlıktan kurtulmak için, nüfusunun bir kısmı kolonilere yerleştirilmiş olabileceğinden bahsedilmektedir. Bir diğer neden ise kolonilerin gıda üreticileri olarak görülmesidir. Böylece ana kente bağlı olan koloniler, verimli arazilerde ürettikleri tahılın fazlasını ana kente göndereceklerdi (Gorman, 2001, s. 48-62; Magie, 2003, s. 39-41).

Miletos, diğer Hellen kentlerine göre çok daha fazla koloniye sahipti. Antik kaynaklar, Miletos'un doksan kadar kolonisi olduğundan bahsetmektedir. Miletos kolonileri, Karadeniz, Kuzey Ege, Marmara ve Çanakkale Boğazı çevresinde kurulmuştur. Bu koloni bölgelerinin en önemlisi, Olbia, Istria, Sinope, Odessos ve Apollonia Pontika gibi büyük kentlerin bulunduğu Karadeniz'dir. Miletos, koloni sayılarına göre değerlendirildiğinde Hellen ana kentlerinin en büyüğü idi (Gorman, 2001, s. 63-64; Graham, 1964, s. 98; Greaves, 2003, s. 136; Plinius. NH. 5. 122; Tsetschladze, 2006, s. 30).

Miletos, kolonileri sayesinde elde ettiği bu ekonomik ve politik gücü sayesinde komşu kent devletleri tarafından yerel bir güç olarak kabul edilmiştir. Hellenistik dönemde zaman zaman meydana gelen sıkıntılı süreçlerde, bölgedeki küçük kent devletleri Miletos ile birlik olma çabası içerisine girmişlerdir. Bu amaç doğrultusunda genelde kendi talepleriyle Miletos ile *isopoliteia* hükmünün yer aldığı antlaşmalar yapmışlardır. Miletos, MÖ 494 Pers yıkımından sonra yaptığı gibi kaybettiği nüfusun telafisi için çareyi aynı kökenden geldiklerine inandıkları kolonileri ile *isopoliteia* hükmünün yer aldığı antlaşmalar yapmakta bulmuştur.

İonia İsyanı (MÖ 499 – 494) ve Sonrasında Miletos

Persler, MÖ 547 yılında Lydia Devleti'ne son vermiş ve Anadolu Hellen kentlerinin kontrolünü ele geçirmiştir (Demir, 2014, s. 251). Perslerin hâkimiyetinden hemen önce ekonomik olarak zirveye ulaşmış olan Miletos, egemenliğini kaybetmesiyle birlikte ekonomik bir düşüşe geçmiştir. Ancak bu düşüş keskin bir düşüş değildir ama işaretler Miletos'un gücünü belirgin bir şekilde kaybettiğini göstermektedir. MÖ VI. yüzyılda Karadeniz'deki kolonizasyon tekelleri kırılmıştır. Miletos ve kolonileri artan bir rekabet ortamı ile karşı karşıya kalmışlardır. Bazı geleneksel ticaret ortaklarından kopmuşlardır. MÖ VI. yüzyılın sonlarında Atina, Naukratis'teki Miletosluların ticaretinin çoğunu ve bir dereceye kadar Attika seramiklerinin oldukça yaygınlaştığı kuzeydoğuda kendi lehine değiştirmeyi başarmıştır. Bu sırada Atina Tiranı Persistratos, Miltiades'i Trakya Khersonesos'u ele geçirmeye göndermişti (Hdt. 6.34). Böylece Propontis erişimini kontrol edecek ve Miletos'un ticari hâkimiyetini kesecekti. Dahası

Samos Tiranı Polykrates, filosu ile Miletos ticaret gemilerine saldırmış ve Miletos'un batıdaki ünlü ticaret ortağı olmasına rağmen, geleneksel rekabeti korsanlığa dönüştürmüştür (Hdt. 5.44; 6.39).

Böylece MÖ 540'tan sonraki yıllarda Miletos'un refahı, değişen ekonomik koşullar nedeniyle tehdit altına girmiştir. Ayrıca bu yıllarda Miletos yönetimi de bir dönüşüm yaşamıştır. Geleneksel oligarşik yönetimin yerine, Pers hâkimiyeti altındaki pek çok Hellen kentinde olduğu gibi tiranlık yönetimi gelmiştir. Pers destekli tiranlar, MÖ VI. yüzyılın son yarısında kent devletlerinin sivil hayatına büyük oranda zarar vermişlerdir. Bu zalim tiranlar bir Pers politikası olarak Pers desteğiyle korunmaktaydılar. Birçoğu despot bir yönetim anlayışına sahipti. Vatandaşlarının yararından daha çok kendi çıkarlarını ön planda tutmaktaydılar. İon kentlerinin tiranları, kendi kentlerinden daha çok Perslere sadıktılar. İonia İsyanı olarak bilinen ayaklanmanın patlak vermesi ve yayılması Hellenlerin yöneticileri olan tiranlardan memnun olmadıklarının açıkça göstergesiydi (Georges, 2000, s. 9-23; Gorman, 2001, s. 129-133).

Bu isyanın mimarı, Miletos'un tiranı Molpagoras'ın oğlu Aristagoras'tı. Miletos, MÖ 500 yılında Tiran Aristagoras'ın yönetimindeydi. Naxos'tan sürülmüş olan bir grup halk, Aristagoras'a gelerek yalvardılar. Yurtlarına dönmek için askeri yardım talebinde bulundular. Aristagoras, bunlara yardım edersen belki Naxos'u da ele geçirebilirim düşüncesiyle harekete geçti. Bunun üzerine önce Sardeis'e gitmiş ve Sardeis Satrapı Artaphrenes'i Naxos seferine ikna etmiştir. Perslerin bu sayede Kiklad adalarına hatta anakara Hellas'a bile boyun eğdirebilecekleri iddiasında bulunmuştur. Fakat sefer fiyaskoyla sonuçlanmıştır (Hdt. 5.30-34).

Ancak İonialıların Pers yönetiminden duyduğu rahatsızlığı bilen Aristagoras, bu defa tiranlıktan çekilerek onlarla şansını denemeyi düşünmüştür. Hellen kentlerini kendi liderliğinde birleştirerek ayaklandırmış ve Küçük Asya'daki diğer Hellen kentlerindeki tiranları devirmek için harekete geçmiştir. Kentlerin bağımsızlığı ve hak eşitliğinin savunuculuğunu üstlenerek bazı Küçük Asya kentlerinin desteğini de almıştır. İsyân başladıktan kısa bir süre sonra kalıcı bir şekilde yayılmış ve Batı Anadolu'nun büyük bir bölümünü kapsamıştır (Cawkwell, 2005, s. 61-86; Gorman, 2001, s. 137; Pomeroy, 2018, s. 157-159; Sarıkaya ve Arslan, 2017, s. 78-79).

MÖ 499 yılında Perslerin Anadolu'daki en önemli idari merkezi Sardeis, Atinalıların desteğiyle yağmalandı. Sardeis Satrapı Artaphernes *akropolise* sığınmak zorunda kaldı. Aşağı kent yakılıp yıkıldı (Hdt. 5.35). Böylece bu isyan Persleri Küçük Asya'dan atma ve tiranlık yönetimine son verme çabası içerisinde daha da yayıldı. Atina ve Eretrialıların donanma yardımıyla İonia, Karia, Troas, Hellespontos, Bosphoros ve Trakya Khersonesos'u kıyı kentlerinin neredeyse tamamı isyana katılmış oldu. Küçük Asya'daki satraplar bu isyanı bastırmakta yetersiz kaldılar. Merkezden gelen takviye kuvvetleri ile bu savaş bir süre daha devam etmiştir. Persler bu isyanın merkezi olarak Miletos'u görüyorlardı. Miletos'u yendiklerinde bu isyanı bastırabileceklerine inanıyorlardı. Nitekim MÖ 494 yılında Küçük Asya'daki bütün Pers ordusu ve satraplar, Dareios'un takviye birlikleriyle birlikte, Fenike, Mısır, Kıbrıs ve Kilikia müttefiklerinden oluşan 600 gemilik büyük bir donanmayla Miletos'un karşısında yer alan Lade Adası açıklarında İon müttefiklerini ağır bir yenilgiye uğrattılar. Böylece isyan sonlandırılmış oldu (Demir 2018, s. 270-271; Gorman, 2001, s. 143-144; 2002, s. 181; Sarıkaya ve Arslan, 2017, s. 85).

İonia İsyanı sırasında Persler, sadakatsiz Hellenlerden özellikle de Miletos'tan korkunç bir intikam almaya yemin etmişlerdi. Miletos erkeklerinin çoğu öldürüldü. Yakışıklı genç erkekler hadım edildi. Kadın ve çocuklar köleleştirildi. Didyma'daki tapınak yağmalandı ve yakıldı. Miletos'ta hayatta kalan kızlar, Kızıl Deniz'e yakın bir yerde, Ampe Kenti'ne yerleştirildiler (Bettalli, 2017, s. 157-158; Cawkwell, 2005, s. 61-86; Hdt. 6.7-17).

Miletos, büyük bir yıkım yaşadı ve nüfusunun büyük bir bölümünü kaybetti. Ancak MÖ

479 yılında Mykale Savaşı sırasında, kaçan Pers askerlerine saldıran Miletoslu bir birlikten bahsedilmektedir. Bu durumdan Miletos nüfusunun tamamının yok edilmediği ya da sürgüne gönderilmediği anlaşılmaktadır. Miletos'un yakılıp yıkılması, yağmalanması ve nüfusunun azaltılması gerçeği Herodotos'ta (6.21) ve arkeolojik kayıtlarda açıkça görülmektedir. Kentin klasik ve arkaik dönemleri arasında yerin birkaç metre derinliğinde bir kül ve enkaz tabakası bulunmuştur. Miletos'un arkaik dönemde nüfusu muhtemelen 64.000 civarındaydı. Ancak MÖ V. yüzyılın sonlarına gelindiğinde nüfus en fazla 15.000-20.000 civarında idi. Arkeolojik veriler bunu desteklemektedir. Eskisi kadar olmasa da kent bu dönemde eski refahına kavuşmaya başlamıştır. Bu durum Atina vergi listelerinden anlaşılmaktadır. Peki, bu 15.000-20.000 civarındaki nüfus nereden gelmişti? Bunun bir kısmı Lade Savaşı'ndan ve Miletos'un yok edilmesinden kaçan Miletoslular olabilir. Ancak sayıları, restore edilen kentin büyüklüğünü açıklayacak kadar değildir. Miletos, Pers yıkımından ve nüfusunun sürgün edilmesinden sonra nasıl oldu da yeniden ayağa kalkıp Ion kentlerinden biri olarak zenginleşmiştir. Bunun cevaplarından biri, muhtemelen Miletos'un kolonileriyle ve bazı önemli kentlerle yaptığı *isopoliteia* antlaşmalarında yatmaktadır (Gorman, 2001, s. 145-148; 2002, s. 182-191).

Miletos *Isopoliteia* Antlaşmaları

Miletos'un nüfus kaynağı, aynı soy ve kültür mirasına sahip olan kolonilerinde bulunmaktaydı. Miletos, Karadeniz'de ve Kuzeydoğu Ege'de bulunan pek çok koloninin ana kenti olarak biliniyordu. Bu koloniler Miletos'un yeni nüfusu için geniş bir rezerv sağlamaktaydı (Gorman, 2002, s. 168-187). Miletos'un MÖ IV. yüzyılda Sardeis, Olbia, Kyzikos ve Phygela gibi kentlerle, MÖ 188 yılında imzalanan Apameia Antlaşması'na kadar *isopoliteia* hükmünü içeren antlaşmalar yaptığı bilinmektedir (Kyzikos 137; Milet I 3; Olbia 136; Phygela 142; Sardis 135). Ancak bazı kentlerle yapılan *isopoliteia* antlaşmaları hakkında yazıtların kırık ve eksik olması nedeniyle yeterli bilgiye ulaşılamamaktadır. Sardeis ile yapılan antlaşmanın eksik yazıtından anlaşıldığı kadarıyla, çeşitli hukuki sorunların giderilmesi için yapılan bir antlaşmadır. Phygela kenti ile de yapılan antlaşmanın eksik yazıtından anlaşıldığı kadarıyla, bu antlaşma Phygela'nın talebiyle daha önce var olan antlaşmanın yenilenmesi ile ilgilidir (Grueen, 1984, s. 70-72; Magie, 2007, s. 27).

Miletos MÖ III. yüzyılda Kios, Tralleis, Mylasa ve Girit (Krete) kentleriyle de *isopoliteai* antlaşmaları yapmıştır. Bu antlaşmalar, Miletosluların Hellenistik krallıklarla ilgili olan kent kararnamelelerinde, ileri gitmemek koşuluyla hem yakındaki hem uzaktaki komşularıyla sağlıklı bağlantılara verdiği önemi ortaya koymaktadır. Miletos'un tamamen Seleukos hâkimiyeti alanı dışında kalan bir ada olan Girit ile ilgilenmesi muhtemelen korsanlığa karşı korunma düşüncesiyle alınmış bir karardır. Seleukosların en zayıf olduğu bir dönemde de (MÖ 218/217) Tralleis ile yapılan antlaşma ise yerel politikaların önemli bir görüntüsünü vermektedir. Bu süreçte Miletos, MÖ III. ve II. yüzyılda altmış farklı topluluktan en az yüz doksan kişiye bireysel vatandaşlık hakkı vermiştir (Labuff, 2016, s. 45-46; Magie, 2007, s. 26-27; Rubinstein, 2013, s. 194).

Vatandaşlık kaynağına ilişkin kanıtlar, Miletos'un MÖ IV. yüzyıldan kalma yazıtlarıdır. Bunlardan bir tanesi MÖ VII. yüzyılın son yarısında kurulan Karadeniz'in kuzey kıyısında önemli bir Miletos kolonisi olan Olbia kenti ile yapılan antlaşmanın yer aldığı yazıttır (Gorman, 2002, s. 187; Graham, 1964, s. 106-107). Miletos ile Olbia arasında MÖ 350-315 tarihleri arasında *isopoliteia* antlaşması yapılmıştır. Miletos'la Olbialılar arasında yapılan, geleneksel olduğu vurgulanan bu antlaşmaya göre; öncelikle Miletoslulara çeşitli ayrıcalıklar verilmiştir. Bu antlaşmalar, vatandaşlığın temel unsurlarını içermekteydi. Dini bayramlara ve kutlamalara katılmak, vergilerden muafiyet ve kentin resmi kurumlarında memur olabilmek gibi ayrıcalıklar yer alıyordu. Olbia kentinde yer alan Miletoslular, halka açık kültlerde Olbialılar gibi kurban

sunabileceklerdi. Miletoslular daha önce olduğu gibi vergiden muaf olacaklardı. Eğer Miletoslular kamuda memur olmayı dilerlerse, öncelikle konseyde listelere kayıt yaptıracaklar ve vergilendirmeye tabi olacaklardı. Miletoslular halka açık toplantılarda ayrıcalıklı oturma yerlerine sahip olacaklar, atletizm yarışmalarına katılabilecekler ve *triakades* festivalinde Miletos'ta yaptıkları gibi ibadet edebileceklerdi. Miletosluların Olbia'da yasal bir sözleşmeden doğan davaları olursa, dava beş gün içerisinde mahkemede görülecekti. Başka bir kentin vatandaşlığında olanların haricinde, bütün Miletoslular vergiden muaf olacaktı. *Magistrat* (hem yargı, hem yürütme yetkisine sahip yüksek devlet memuru) olma hakkına sahip olacaklar ve mahkemelere katılabileceklerdi. Aynı şartlar altında Miletos'taki Olbialılar da vergiden muaf olacaklar ve diğer düzenlemeler de Miletos'taki Olbialılara, Olbia'daki Miletoslularla aynı şekilde uygulanacaktı (Milet I 3.136; SEG 36. 1044; Syll 286; Tod 195).

Burada düzenlenen ilk maddenin, Olbia'daki Miletosluların dini statüleri ile ilgili olması dikkat çekicidir. Halk kültürleri ifadesi belki de zımni bir sınırlama getirmiş olabilir. Ayrıca vatandaşlık hakkıyla ilgili durum çok açık değildir. Ama Olbia'daki Miletoslulara eşit vatandaşlık hakkı açıkça belirtilmiştir. Bu ayrıcalığa sahip olabilmek için bir vatandaşın, tüm sorumluluklarını üstlenmesi ve vergilendirmeye tabii hale gelmesi yeterliydi. Eğer bir kişi tam vatandaşlık hakkını reddederse vergi muafiyetinden, dini konulardaki eşit haklardan, devlet imkânlarından ve diğer ayrıcalıklardan yararlanma gibi imkânlardan yoksun olacaktı. İki kentin vatandaşları arasında oluşan davalar hakkında bir antlaşma sağlanırken, yabancıların bu hakka sahip olamadıklarını anlamaktayız. Aslında Miletoslular ana kent vatandaşı olarak, Olbia'da eşit vatandaşlık hakkı almadan da yasal ayrıcalıklara sahip olabiliyorlardı. Antlaşmanın son maddesinden, her iki kentin de eşit haklara karşılıklı olarak sahip oldukları anlaşılmaktadır. Görünüşe göre bu antlaşma yoluyla, Miletos kentinde ikamet eden Olbialılardan daha çok, Olbia'da ikamet eden Miletosluların, Miletos'a gelerek yerleşmelerini sağlamak amaçlanıyordu. Kararnamede, uygulamanın açıkça geleneksel bir uygulama olduğu belirtilmiştir. Dini hakların, karşılıklı olarak elde edilen hakların temeli olduğu anlaşılmaktadır. Şunu da belirtmek gerekir ki, antlaşmada Olbia'nın Miletos'un bir kolonisi olduğuna dair bir açıklama yoktur. Ancak geleneksel düzenleme ifadesi, Olbia'nın Miletos tarafından kurulduğuna dair göndermeler içermektedir. Ayrıca Herodotos'un, Olbialıların Miletoslu olduğuna dair ifadesi bunu desteklemektedir (Arnaoutoglou, 1998, s. 114-115; Gorman, 2002, s. 187-188; Graham, 1964, s. 101-103; Hdt.4.78.3; Rhodes ve Osborne, 2003, s. 470-473).

Miletos ile Olbia arasındaki ilişki sıra dışı bir durumdu. Çünkü ana kentler, kolonilerine yerleşmeleri için eşit vatandaş olarak nüfus gönderme haklarını saklı tutmaktaydılar. Ancak kolonilerde yaşayan nüfusun ana kente geri dönme hakkı kesinlikle sınırlıydı (Hdt. 4.156.3). İkinci önemli nokta, bu uygulamanın geleneksel bir uygulama olduğu ifadesidir. Bu ifade bize, *isopoliteia* hükmünün yer aldığı antlaşmanın geçmişte de uygulandığını göstermektedir. Bu antlaşma bir nedenden ötürü yenilenmiş olmalıdır. Muhtemelen bu durumun en bariz nedeni, Miletos'un Pers kontrolüne girmiş olmasıdır. Miletos, MÖ 540-479 ile MÖ 412-334 tarihlerinde Pers kontrolündeydi. Büyük olasılıkla önceki antlaşma, MÖ V. yüzyılın ortalarında, Pers yıkımına maruz kaldığı tarihten sonraki yıllarda, ya da MÖ 479 yılındaki Mykale Savaşı'ndan sonraki yeniden kurulma aşamasında olduğu döneme tarihlendirilebilir. Doğal olarak Miletos'ta geride kalan nüfus, kente gerekli olan ek nüfus için kolonilerine bakacaktı. Ana kentteki vatandaşlık cazibesi, yaşadıkları kentlerdeki müreffeh yaşamı bırakarak yeterli sayıda vatandaşın Miletos'un kalıntılarına geri dönmesini sağlamak için etkili olarak görülebilirdi. Ancak Olbia gibi tek bir kentin, Miletos için gerekli binlerce nüfusu da sağlaması pek muhtemel değildi (Gorman, 2001, s. 147-151; 2002, s. 188-189).

Bu nedenle Miletos'un bir başka *isopoliteia* ilişkisi, kuruluşu MÖ 756'ya kadar uzanan Propontis'te (Marmara Denizi) zengin bir kent olan Kyzikos'lardır. Miletos'un, Kyzikos ile

yapmış olduğu *isopoliteia* antlaşması da aşağı yukarı Olbia ile yapılan antlaşmayla aynı tarihlere denk gelmektedir. Bu antlaşmanın on altıncı satırından sonrası kırıktır. Başlangıç kısmında bu antlaşmaya tanık olanların adları yazılıdır. Bu yazıtın geriye kalanında; “...geleneklere ve düzenlemelere göre kentler her zaman dost olabilirler ve Kyzikos ile Miletos daha önce olduğu gibi Miletoslular Kyzikoslu, Kyzikoslular ise Miletoslu olabilirler...” yazmaktadır (Milet I 3.137).

Bu antlaşmada da Olbia ile yapılan *isopoliteia* antlaşmasında olduğu gibi geleneksel bir düzenleme olduğundan bahsedilmektedir. Herhangi bir vatandaş, bir kentin vatandaşlığından diğerine geçmek isterse orada vatandaş olabileceği belirtilmektedir. Bu antlaşmaya göre, *isopoliteia* hükmünün yer aldığı bir antlaşmanın daha önceden de uygulandığı anlaşılmaktadır. Yapılan bu antlaşmada, ana kent olan Miletos ile kolonisi olduğu bilinen Kyzikos arasında herhangi bir bağdan bahsedilmiyordu. Muhtemelen Miletoslular ile Kyzikoslular arasındaki *isopoliteia* ilişkisi en geç MÖ V. yüzyıla ya da daha erken bir tarihe dayanıyordu. Bu antlaşma Olbia ile yapılan antlaşmaya göre, daha az detaylı ve pratiktir. Ancak eksik olan bölümde ne kadar detaya girildiği bilinmemektedir. Metindeki Kyzikos ve Olbia hakkındaki kanıtlar, Miletos’un MÖ V. yüzyılda ya da daha öncesinde kolonileriyle *isopoliteia* hükmünün yer aldığı antlaşmalar yaptığını göstermektedir. İonia’daki kentlerin, MÖ VII. yüzyılın başlarından itibaren artan nüfusun ihtiyacını karşılamak için tahıl ithal etmesi gerektiği bilinmektedir. Bu nedenle ana kent Miletos, kolonileri ile yakın ticari ilişkilerini sürdürbilmek için karşılıklı eşit vatandaşlık haklarının ve çeşitli ayrıcalıkların düzenlenmesine önem vermiştir. *Isopoliteia* antlaşmaları, MÖ V. yüzyılda Miletos’un ihtiyaç duyduğu nüfusun karşılanmasında ve kentin gıda ihtiyacının karşılanmasında da önemli bir araç olmuştur (Gorman, 2001, s. 150-151; 2002, s. 190; Graham, 1964, s. 107-110; Magie, 2003, s. 55-56; Robert, 1928, s. 171-172; Roebuck, 1959, s. 19-21).

Miletos MÖ III. yüzyılın son dönemlerinde *isopoliteia* hükümlerini içeren başka antlaşmalar da yapmıştır. Ancak MÖ IV. yüzyılın sonlarında ya da MÖ III. yüzyılın başlarında kent nüfusunu yeniden canlandırmak amacıyla ya da ticari nedenlerden dolayı kolonileri ile yapmış olduğu *isopoliteia* antlaşmalarından farklı olarak, bu antlaşmalar daha çok politik nedenlerle yaptığı antlaşmalardır. Bu politik amaçlarla yapılan antlaşmalardan biri, MÖ 228 yılında Kios ile yapılan antlaşmadır. Miletos’un kolonisi, Bithynia’da bir Hellen kenti olan Kios’a ait bir yazıtta, Kios’un Miletos ile yakın ilişkileri olan bir kent olduğu, hem dinsel konularda hem de *isopoliteia* yoluyla sağlanan eşit vatandaşlık hakkı konusunda kazanımlar elde ettiği görülmektedir. Ancak bu ilişki, Bithynia Kralı Zialas’ın da dâhil olduğu I. Attalos ile Galatlar arasında gerçekleşen savaşta dâhi, Kios’un Miletos’a sunması gereken dini yükümlülüklerini yerine getirme zorunluluğunu değiştirmemiştir (Milet I 3.141).

Bu kararnamede, vatandaşlık hakkının verilmesinin yanı sıra bir savaşın, tarım ve kırsal faaliyetler üzerindeki yıkıcı etkisini de görmekteyiz. Kios, her yıl Didyma Apollon Tapınağı’na ürünlerinin bereketli olması ve tanrıya minnettarlıklarını göstermek için ilk hasatta, gümüş meyve kâseler sunmak gibi dini bir yükümlülüğe sahipti. Ancak MÖ III. yüzyılın sonlarında Kios, bu dindarlık eylemini birkaç yıl boyunca yerine getiremedi ve topraklarını harap eden savaşları ve bunlardan kaynaklanan masrafları bir bahane olarak gösterdi. Miletos ise, Kios gibi önemli bir noktada yer alan kolonisini, savaşların getirdiği karışık bir dönemin ortasında yalnız bırakmak istememiştir. Bu nedenle muhtemelen, *isopoliteia* hükmünün yer aldığı bir antlaşma ile Miletos’a vatandaşlık bağı ile bağlı oldukları vurgulanarak koruma altına alınmaya çalışılmıştır (Chaniotis, 2005, s. 122).

Kios’un, Miletos’un kolonisi ve halkının da dostları oldukları belirtilerek, kendilerine bu konuda yardımcı olacakları belirtilmiştir. Bunun üzerine Kioslular, *Hieropoioi* (kutsal ayın denetçisi) Nikandros ve Philippides’i bir kararname ile Miletos’a göndermişlerdir. Savaşlar

nedeniyle kendi topraklarında mazlum duruma düştüklerini anlatmışlardır. Bu savaşlardan dolayı yaşadıkları ekonomik sıkıntı nedeniyle, Miletos'un bir kolonisi olarak her yıl ürünlerinin bereketli olması ve tanrıya minnettarlıklarını göstermek için gönderdikleri gümüş kâselerin teslimi konusunda muafiyet talep etmek zorunda kalmışlardır. Kios'tan Miletos'a gelen heyet, bu konuda ve çeşitli isteklerin de yer aldığı kararnameyi Miletos'a sunmuşlardır. Kararnamede Kios'ta, Miletoslulara verilecek ayrıcalıklardan ve eşit vatandaşlık haklarından bahsetmişlerdir. Miletoslularla aynı soydan geldiklerini, bu nedenle Miletos'taki Kioslulara eşit vatandaşlık hakkının verilmesini talep etmişlerdir. Kentlerinin kurucuları ve aynı soydan gelmiş kişiler olarak, her zaman onlara karşı iyi niyet gösterdiklerini belirtmişlerdir. Doğru olanın da bu iyi niyet göstergelerinin devam ettirilmesi gerektiği, ancak Miletos'un da kolonilerine gerektiği gibi iyi bakmalarının zorunluluğunu dile getirmişlerdir. Bu nedenle Miletos, teslim edilmesi gereken gümüş kâseler konusunda kendilerine feragatte bulunmuştur. Eğer daha önce Miletos halkı savaşlardan ve toprağı saran kıtlıktan etkilenmemiş bir halk olsaydı, Kios halkının tanrıya vermek zorunda oldukları şeyleri, vermemeleri konusunda izin isteklerine olumlu cevap vermeleri imkânsızdı. Çünkü bu tür istekleri yasalar men ediyordu.

Fakat Miletoslular, Kiosluların bu isteklerini yerine getirmek için ellerinden gelen her şeyi yapabilirlerdi. Onlara, uygun oldukları zamanda, teslim etmeleri gereken kâseleri teslim edebilecekleri söylenmiştir. Miletos, gelecekte tanrılara sunulacak adakların ve kurbanların atalarının kararlaştırdığı gibi kalması gerektiğini belirtmiştir. Kioslulara *hieropoioinin* bahsettiği gibi eşit vatandaşlık hakkı verilecektir. Böylece, Kiosluların kendileri ile olan soydaşlıklarını korumak ve atalarının politikalarına uygun hareket etmek için daha fazla çaba gösterebileceklerini belirtmişlerdir. Kiosluların tanrıya karşı dindarlıklarını muhafaza etmelerini ve atalarının politikasına uygun olarak davranmaya devam etmelerini istemişlerdir. Bu şekilde, Kios halkının kendilerine karşı her türlü lütfu göstereceklerinden daha emin olacaklarını belirtmişlerdir.

Hiçbir şekilde, kendileri için tanınan ayrıcalıklardan, tıpkı önceki zamanlarda olduğu gibi mahrum bırakılmayacaklardır. Bu kararname bir *stel* üzerine yazılacak ve Didyma Apollon Tapınağı'na yerleştirilecektir. *Teichopoioi* (duvar ustaları) ve bu işlerin sorumlusu *stel*in hazırlanmasına ve kararnamenin yazılmasına özen göstereceklerdir. Ayrıca kamu bütçesi sorumlularının bu işlerin masrafı için bütçeden para sağlayacakları ve *Hieropoioi*'nin, *prytaneionda* (belediye sarayı) yemeğe davet edileceği belirtilmektedir (Milet I 3.141; SEG 37. 982, 985; THI 108).

MÖ 212/211 yılında, *Isopoliteia* antlaşmasının yapıldığı bir diğer kent ise Tralleis'tir (Errington, 2017, s. 174-183). Strabon, Tralleis'in Argos'lular ve Trakyalı bazı Tral'ler tarafından kurulduğunu söylemektedir (14.1.42). Büyük İskender'in doğu seferi sırasında kenti kendisine teslim ettikleri bilinmektedir (Arr. Anab. 1.18). MÖ 313 yılında Antigonos kenti ele geçirmiştir (Diod. 19.64). Ipsos Savaşı'ndan (MÖ 301) sonra kent Lysimakhos'un kontrolüne girmiştir. Küçük Asya'nın batısı ile birlikte, Korupedion Savaşı'ndan (MÖ 281) sonra da Seleukosların hâkimiyeti altına girmiştir. Bu dönemde kentin adı Seleukeia olarak değiştirilmiştir. III. Antiokhos döneminde gelişmiş bir nüfusa sahip olan kentte, Zeus Laosios Tapınağı önemli bir tapınak olarak yer almaktadır. MÖ 188 yılında imzalanan Apameia Antlaşması'ndan sonra ise kent Attalidlerin kontrolüne geçmiştir. MÖ II. yüzyılın ortalarında kentin adı yazıtlarda yeniden Tralleis olarak görülmektedir (Cohen, 1995, s. 265-266). Tralleis halkı Miletos'a iyi niyetleri ile birlikte saygın elçiler göndermiştir. İki kent arasındaki soydaşlıktan bahsederek daha öncesinde olduğu gibi, iyi niyet göstergelerinin devam edeceğini ifade etmişlerdir. Miletos'a Apollon'u onurlandırmak amacıyla her yıl bir tören alayı ve kurban sunmak için *theoroi* (kutsal elçiler) göndermek istediklerini ifade etmişlerdir. Miletos, Tralleis halkının iyi niyetlerine karşılık onların refah yaşamlarının devamını sağlamak için, çıkartılan

bir kararname ile kendi halkının ayrıcalıklarından yararlanabilmelerini sağlamışlardır (Milet I 3.143).

Antlaşmanın yapıldığı tarihler, Hellenistik krallıkların ve Roma'nın bölgede mücadele içerisinde oldukları dönemlerdir. Yazıtta belirtilmese de muhtemelen politik nedenlerden dolayı böyle bir antlaşma yapılmıştır. Kararnameye göre; Tralleis halkına eşit vatandaşlık hakkı verilmesi kararlaştırılmıştır. Eğer herhangi biri, Epikrates'in *stephanephoros* (kültle ilgili festival ve geçit törenlerini organize eden kişi) olduğu dönemde, *Taureon* ayına (Nisan/Mayıs) kadar halk kararnamesi ile Tralleis vatandaşı yapılmışsa ya da Tralleis kentinde yaşamadan herhangi birine bu tarihten sonra vatandaşlık verilmişse, Tralleis'te on yıl boyunca ikamet ederse kentin vatandaşlığına kabul edilebilecektir. Ayrıca eşit vatandaşlık hakkına sahip olacaklar, Miletos'ta kutsal ayinlere katılma ve *magistrat* olma gibi Miletoslulara ait tüm ayrıcalıklardan yararlanabileceklerdir. Vatandaş olmak isteyenler kayıtlarını, her yıl *Anthesterion* ayının (Şubat/Mart) yirminci gününe kadar konseyin *grammateosuna* (sekreter) babalarının adlarını, kendi adlarını ve hangi kabileye mensup olduklarını belirtilerek yaptıracaklardır. *Grammateos* ise başvuruları bir sonraki konsey toplantısında bildirecektir. *Prytaneisler* (amir) onların hangi kabilelere kayıt edileceklerini belirleyeceklerdir. Vatandaşlığa kabul edilenler tüm ayrıcalıklardan yararlanabileceklerdir. Ancak kentin güvenliği ile ilgili görevlere ancak on yıl geçtikten sonra seçilebileceklerdir.

Bir kimse bu kararnameye aykırı bir şekilde vatandaşlığa girerse, *Molpoi* Loncaları (Batı Anadolu kentlerinde kutsal ayinlerde ilahi okuyanların oluşturduğu birlik) tarafından yargılanacaktır. Yalan beyanla vatandaşlık hakkının gasp edilmesi suçlamasıyla, yasalara uygun olarak yargılama yapılacaktır. Halkların birbirlerine tanıdıkları ayrıcalıkların her zaman bilinmesi için, kararnameler bir *stel* üzerine yazılacak ve Didyma Apollon Tapınağı'na yerleştirilecektir. Duvar ustaları, mimar ile birlikte *stel*in hazırlanmasına ve kararnamelerin yazılmasına özen göstereceklerdir. Kamu bütçesi sorumluları ise bu işlemin masrafını duvar inşası için ayrılan fonlardan sağlayacaklardır. Ayrıca bu kararnamelerin her iki kente de uğur getirmesi için, kâhin ve bütçe sorumluları Didyma Apollon Tapınağı'na özgü geleneksel bir kutsal ayin düzenleyecekler, kurbanlar sunacaklardır. *Stephanephoros* ve meslektaşları da Apollon için aynısını yapacaklardır. Elçiler *prytaneiona* davet edilecekler ve misafirperverlik göstergesi olarak kendilerine hediyeler verilecektir. *Prytaneisler* ve kenti korumakla görevli seçilenler hediyelerin gönderilmesine özen göstereceklerdir.

Kararnamenin Tralleis tarafı ile ilgili olanı hakkında da bilgi sahibiyiz. Konseyin ve halkın onayı ile bazı kararlar alınmıştır. Kararnameye göre; Miletosluların, atalarının dostları ve soydaşları oldukları belirtilmiştir. Miletoslular, onurlandırılacaklar ve benzer şekilde onlara eşit vatandaşlık hakkı verilecek ve Tralleis vatandaşlarının paylaştığı tüm ayrıcalıklardan yararlanabileceklerdir. Tralleis kentinde vatandaş olmak isteyen herhangi bir Miletoslu *grammateosa* kayıt yaptıracaktır. Kentin sahip olduğu tüm oyunlarda ayrıcalıklı oturma yerlerine, konseye erişim konusunda ve kutsal konularda eşit haklara sahip olacaklardır. Miletoslular ne zaman tanrıya kurbanlar sunarlarsa, Tralleisliler de Didyma Apollon Tapınağı'na kurbanlar sunmak için Miletos'a *theoroi* gönderecektir. *Hieronemones* (resmi temsilciler) ve kâhinler, Zeus Larasios ve Didyma Apollon Tapınağı'na her iki kent için kurbanlar sunacaklardır. Kararnamelerin her iki kente uğur getirmesi ve onların güvenliği için dua edeceklerdir. Kararname bir *stel* üzerine yazdırılacak ve Zeus Larasios Tapınağı'na yerleştirilecektir. *Stelin* hazırlanmasında, *teihopoioi* ve bütçeden sorumlu olan kişiler özen gösterecekler ve masraflar kamu bütçesinden karşılanacaktır (Milet I 3.143; SEG 37.986; THI 52).

Miletos'un, Tralleis kenti ile yaptığı antlaşma gibi, muhtemelen dönemin kaotik ortamı nedeniyle politik amaçlarla yaptığı bir diğer *isopoliteia* hükmünün yer aldığı antlaşma, MÖ III.

yüzyılın sonlarında Mylasa kentiyledir (Errington, 2017, s. 174-183; Labuff, 2016, s. 47; Rubinstein, 2013, s. 172-175). MÖ 215/214 (MÖ 209/208) tarihlerinde Mylasalılar Miletos'a *isopoliteia* antlaşması için istekte bulunmuşlardır. Miletoslular da bu isteğe olumlu karşılık vermişlerdir (Reger, 2004, s. 158).

Mylasa epigrafik bakımdan çok zengin bir araştırma sahasına sahip olmasına rağmen, modern kentin antik kentin kalıntıları üzerinde kurulmuş olması önemli arkeolojik verilerin ortaya çıkarılmasını engellemiştir. Satrap Moussollos döneminde (MÖ IV. yy) Mylasa kenti, çeşitli kararnameler yayınlamış olmasına rağmen, bir kent devleti olarak gerçek anlamda kararnameler yayınlaması, Eupolemos'un çöküşü (MÖ 280'lerin ortası) ile Karia bölgesinin satrapını barındırmaya son verinceye kadar başlamamaktadır. Epigrafik kayıtlarda Mylasa'nın Seleukosların kontrolünden kurtulup, yeniden özgürleştiği dönem MÖ 246/245 olarak görülmektedir. Seleukosların kontrolü ortadan kalkınca kentin Rhodos ve Miletos gibi kent devletleriyle bir bağ oluşturmaya başladığı anlaşılmaktadır. Dahası Mylasalılar uluslararası ilişkilerine dair kanıtlar MÖ II. yüzyılda artmaktadır. Girit, Priene, Magnesia ad Maeandrum, Tralleis ve Teos ile dış etkileşiminin devam ettiği görülmektedir. Ayrıca Mylasa, Miletos ile yapmış olduğu *isopoliteia* antlaşmandan sonraki dönemlerde Euromos ve Olymos kentleriyle de *sympoliteiai* (iki ya da daha fazla kentin politik birliği) oluşturmuştur. Her iki düzenleme de muhtemelen İç Karia halkları tarafından yavaş yavaş gerçekleştirilmeye çalışılan bir birliğe yönelik genel eğilimin göstergesidir (Labuff, 2016, s. 48-49; Magie, 2003, s. 63-64).

Miletos halkı ve konseyi tarafından onaylanan *isopoliteia* hükmünün yer aldığı kararnameye göre; Mylasalılar, Miletos halkının müttefiki, dostu ve soydaşı olduğu kabul edilmiştir. Gönderilen kararname ile kentler arasındaki nesiller boyu devam eden dostluk ve soydaşlık yenilenmiştir. Onların tüm onurlu davranışlarını ve gayretlerini yerine getirdiklerini belirtmektedirler. Mylasalılara eşit vatandaşlık hakkı verilmiş ve Miletos halkının sahip olduğu diğer ayrıcalıklar ile birlikte kentin tüm oyunlarında, kutlamalarında ve anmalarında ayrıcalıklı oturma yerleri verilmesi kararlaştırılmıştır. Kararname maddelerinin yazılarak, Zeus Labraunda ve Zeus Osogoa tapınaklarına yerleştirilmesi talimatı verilmiştir. Adı geçen tanrılara, Hestia ve Apollon'a kurbanlar sunulacak ve dualarda bulunulacaktır. Mylasalılar, kendilerine verilen ayrıcalıklardan yararlanmaya başladıklarında, Mylasa'da, kendi anavatanlarında ikamet edenlere, Asklepiades'in *stephanephoros* olduğu yılın *Artemision* (Mart/Nisan) ayına kadar eşit vatandaşlık hakkı verilmesi kararlaştırılmıştır. Eğer herhangi birisi daha önce anavatanı olan Mylasa kentinde ikamet etmemişse veya vatandaşlık kendisine sonradan verilmişse, Mylasa'da en az on yıl boyunca ikamet ederse Miletos tarafından vatandaşlık hakkı verilecektir. Her kim Miletos vatandaşı olursa, kutsal törenlerde yer alma, *magistrat* olma ve diğer hakların tamamı Miletoslular tarafından paylaşılacaktır. Her yıl *Anthesterion* ayının yirminci gününe kadar, konsey *grammateos*una kayıt yaptıracaklardır. Hangi kabileye ait olduklarını ve babalarının adlarını bildireceklerdir. *Grammateos* tescilden sonra ilk konsey toplantısında kaydı yapılanları bildirecektir. *Prytaneis* kabileler hakkındaki detaylı bilgilendirmeyi konseye sunacaktır. Vatandaşlığa kabul edilenler tüm haklardan hemen yararlanmaya başlayacaklardır. Ancak kentin korunma görevi hakkına, on yıl geçtikten sonra sahip olabileceklerdir (Milet I 3.146).

Bu kararname hükümlerine aykırı olarak vatandaşlık hakkı alan biri varsa, *Molpoi* Loncaları tarafından soruşturmaya tutularak, yalan beyanla vatandaşlık hakkının gasp edilmesi suçlamasıyla yargılanacaklardır. Mylasa halkını ilgilendiren bu kararname, her zaman hatırlanması için bir *stel* üzerine yazılacak ve Didyma Apollon Tapınağı'na yerleştirilecektir. *Teihopoi* *stel*in hazırlanmasına ve kararnamelerin yazılmasına özen göstereceklerdir. Kamu bütçesi sorumluları, bu masrafları duvar inşaatı için ayrılan fonlardan sağlayacaktır. Bu kararnamenin her iki kente uğur getirmesi için kâhin ve bütçe sorumlusu Didyma Apollon Tapınağı'na geleneksel kurbanlar sunacaklar, orada dini ayinler yapacaklar ve *stephanephoros*

meslektaşları ile birlikte Apollon'a ibadet edeceklerdir. Elçiler *prytaneiona* davet edilecekler ve geleneksel misafirperverlik hediyeleri kendileri ile gönderilecektir. Bütçe sorumlusu kararnamenin masraflarını, ayrılan bütçeden karşılayacaktır.

Mylasa halkının ve konseyinin onaylamış olduğu kararnameye göre ise; Mylasa kenti soydaşlarına dostluk göstergesi olarak iyi niyetlerini belirtmişlerdir. İki kent arasında var olan ve Miletosluların Mylasalılara vermiş olduğu şeref ve saygının karşılığı verilecektir. Miletos halkının Mylasa'ya olan iyi niyeti ve sevgisi nedeniyle onurlandırılması ve tüm Miletoslulara eşit vatandaşlık hakkı verilmesi kararlaştırılmıştır. Kutsal törenler dâhil olmak üzere Mylasa halkının sahip olduğu tüm haklar, Miletos halkına ayrıcalık olarak verilecektir. Siyasi olmayan konularda konseye katılım hakkı verilecektir. Miletoslular kentin sahip olduğu tüm oyunlarda ayrıcalıklı oturma yerlerine sahip olacaklardır. Tanrıların yardımıyla bunların her birinin gerçekleşmesi ve kararnamenin her iki kente uğur getirmesi için bu kararname Zeus Osogoa ve Zeus Labraunda Tapınaklarına, yazılarak yerleştirilecektir. Ayrıca *stephanephoros* rahiple birlikte Hestia'ya kurban sunacak ve Didyma Apollon Tapınağı ve Zeus Osogoa Tapınağı rahipleri tanrılara kurban bağışında bulunacaklar ve dua edeceklerdir. Bütçe sorumluları bu masrafları kamu gelirlerinden karşılayacaklardır. Seçilen elçiler Miletos'a gidecekler ve kentler arasındaki mevcut soydaşlık bağını kuvvetlendirmek için Miletoslulara Mylasa halkının kendilerine olan iyi niyetini göstererek onları onurlandıracaklardır.

Ayrıca nesiller boyu Mylasa halkının dostu ve soydaşı olan Miletoslulara karşı, Mylasa'ya onur ve iyi bir itibar kazandıran ayrıcalıkları verdikleri için her iki kentin de çıkarlarını ilgilendiren konularda, her türlü gayret ve onurlu davranışın yerine getirileceği belirtilmektedir. Miletos'daki elçiler *stephanephoros* ile birlikte Apollon'a kurban sunacaklar ve her iki kentin uyumu ve güvenliği için dua edeceklerdir (Milet I 3.146; THI 121).

Bir başka *isopoliteia* hükmünün yer aldığı antlaşma, Herakleia (Latmos) kenti ile MÖ 180 (MÖ 173/172) yılında yapılmıştır. Herakleia kentinin kuruluşu ile ilgili ağırlıklı görüş MÖ III. yüzyıldır. Önceleri kentin yukarısında yer alan Latmos Dağı'nın adıyla anılan Herakleia kenti MÖ II. yüzyılda gelişmiş ve belirgin bir kentleşme yaşamıştır. Yerel topluluklarla bağlar kurmuştur. Özellikle öncesinde çatışmalar yaşadığı Miletos ile Rhodos'un arabuluculuğu ile muhtemelen politik nedenlerden dolayı bir antlaşma yapmıştır. Daha sonraki dönemlerde kentin kuzey komşusu Amyzon ile de bir antlaşma yaptığı bilinmektedir (Labuff, 2016, s. 44-45; Strabon 14. 1. 8).

MÖ 188 Apameia Antlaşması'ndan sonra Roma, Rhodos'a Küçük Asya'da belirgin istisnalarla Menderes Nehri'in güneyinde kalan kesimi ve Lykia'yı vermişti. Rhodos'un Karia'ya karşı da uzun zamandır devam eden doğrudan bir ilgisi vardı. Ancak Lykia'lular Roma kararı uyarınca Rhodos'un siyasi kontrolüne girmeyi reddettiler ve MÖ 188'den sonra direniş gösterdiler. Bu dönemde bölgedeki yerel küçük kentler, Miletos'u etkili bir koruyucu olarak görmekteydiler. Bu sıkıntılı süreçte Miletos ile aralarında devam eden bir dizi düşmanlığa son vermek istiyorlardı. Bu nedenle de ilk adım Herakleia'dan gelmiştir. Herakleia'nın, Miletos ile yaptığı antlaşma ile iki kent arasındaki düşmanlık sona eriyor ve daha önce işlenen suçlara af getiriliyordu. Diğer ayrıcalıklarla birlikte eşit vatandaşlık hakkı verilmesi ve saldırılara karşı birlikte hareket edilmesi kararlaştırılmıştır. Ancak her iki kent daha öncesinde yerel büyük bir güç olan Rhodos ile de birer güvenlik antlaşması (*symmakhia*) imzalamıştı. Bu nedenle de aralarında yapmış oldukları antlaşmayı çiğnemeyeceklerine dair garanti veriyorlardı. Aslında iki kent arasındaki anlaşmazlığa sebep olan mesele de Myesia (Myus) topraklarıydı (Errington, 2017, s. 231-234). Saldırlara karşı birlikte hareket edilmesi kararı, muhtemelen bölgedeki güvensizlik ortamını işaret etmekteydi. Belki de yapılan antlaşma yoluyla bir müttefik oluşturmaya çalışıyorlardı.

Aslında Miletos, Herakleia ile yaptığı bu antlaşmadan bir süre önce, yerel gücünü Herakleia'nın çıkarlarını tehdit edecek şekilde genişletiyordu. Buna rağmen Herakleia bu sıkıntılı süreçten olumsuz etkilenmemek için, bölgede güçlü bir kent olan Miletos'a *isopoliteia* hükmünün de dâhil olduğu bir antlaşma teklifinde bulunmuştur. Miletos bu teklife olumlu cevap vererek gerginliğin biraz olsun azalmasına imkân tanımıştır. Kararname, Menandros'un *stephanephoros* olduğu yılın *Taureon* ayında, Miletos halkı ve konseyi tarafından karara bağlanmıştır. Öncelikle bu konuda Didyma'daki kehanet merkezine başvurmuşlardır. Buradan Herakleia ile yapılacak bir antlaşmanın daha iyi olacağına dair olumlu bir cevap almışlardır. Bunun üzerine Miletoslular, tanrıların da yardım etmelerini umarak her iki kentin hayrına olacak şekilde bir düzenleme yapmışlardır. Kâhin ile birlikte bütçe sorumlusu tapınağa kurbanlar sunacak, Apollon, Artemis, Leto, Athena ve kurtarıcı Zeus adına kutsal tören alayı düzenleyeceklerdir. Benzer şekilde meslektaşları ile birlikte *stephanephoros* Apollon'a kurbanlar sunacaklardır. *Prytaneis*ler, kentin korunması için seçilenler ve kâhin hep birlikte Hestia Boulai'ya kurbanlar sunacaklar ve bu kararnamelerin Miletos'a ve Herakleia'ya hayırlı olması için dua edeceklerdir (Milet I 3.150; Syll 633).

Miletos'ta, Maion'un oğlu Menandros'un *stephanephoros* olduğu yılın *Taureon* ayında Miletoslular ve Herakleialılar arasında yapılan antlaşmaya göre; Miletoslular Herakleia vatandaşı Herakleialılar ise Miletos vatandaşı olabilecektir. Halkların Rhodoslularla olan ittifakına aykırı hiçbir şey yapmadıkları sürece, hep aynı düşmanlara ve dostlara sahip olacaklardı. Eğer bazı suçlamalar hakkında hâlihazırda dava açılmamışsa, bir mahkeme onları mahkûm etmemişse veya *magistrat*lar resmi olarak birilerini kamu suçlarıyla suçlamadığı sürece savaş zamanlarında meydana gelen hem özel hem de kamu suçlamalarına, her iki taraf af getirecektir. Herhangi bir düşman Miletos'a, onun bölgesine ya da Miletosluların müstahkem mevkillerine saldırırsa ya da gelirlerine zarar verirse, Herakleia Miletoslulara tüm gücüyle yardım edecektir. Aynı şekilde herhangi bir düşman Herakleia'ya, tahkimat bölgelerine saldırırsa veya gelirlerine zarar verirse, Miletoslular Herakleialıların yardımına tüm gücü ile gideceklerdir.

Miletos vatandaşı olmak isteyen Herakleialıların, Miletosluların paylaştığı diğer haklara sahip olabilmeleri için her yıl kenti korumak için seçilenlere ve konseye kayıt yaptırmaları gerekmektedir. Adlarını, hangi kabileye ait olduklarını ve eğer varsa eşlerinin ve çocuklarının adlarını *Anthesterion* ayında kaydettireceklerdir. *Prytaneis*ler ve kentin korunması için seçilenler tarafından belirlenen kabilelere eşit şekilde kaydedileceklerdir. Kendilerine tanınan diğer tüm haklardan hemen faydalanabileceklerdir. Ancak kentin korunması ile ilgili göreve, on yıl geçtikten sonra seçilebileceklerdir. Herakleia'da vatandaş olmak isteyen Miletoslular da, Herakleia'da *Thryopopion*'daki *prytaneis*lere adlarını ve hangi kabileye ait olduklarını, eğer varsa eşlerinin ve çocuklarının adlarını kaydettireceklerdir. Benzer şekilde *grammateos* konseye kayıt yaptıranları bildirecektir.

Eğer bir Herakleialı kendi kenti Herakleia'da yaşamamışsa veya Miletos'ta, *Philidas*ın yılından sonraki yılda *Artemision* ayına kadar ikamet etmemişse, daha önce en azından Herakleia'da ya da Miletos'ta bir yabancı olarak en az beş yıl yaşamadıktan sonra Miletos vatandaşlığına kaydolmaları mümkün olmayacaktır. Aynı şekilde bir Miletoslu, kendi kentinde ikamet etmemişse, ya da bir yabancı olarak Herakleia'da beş yıl ikamet etmeden vatandaşlık başvurusu yapamayacaktır. Eğer daha önce herhangi biri, Miletos ya da Herakleia vatandaşı olarak kaydedilmişse ve en az on yıl boyunca kayıtlı olduğu kentte ikamet ederse, her iki kentin vatandaşlık hakkını almasına izin verilecektir. Ancak bu antlaşmanın hükümlerine aykırı olarak vatandaşlık başvurusu yapan herhangi biri olursa, Miletos'taki yabancılar mahkemesi ile *Molpoi* Loncalarında ve Herakleia'daki yabancılar mahkemesinde yargılanacaktır.

Antlaşmanın hükümlerinden biri de malların ve mülklerin taşınması ile ilgilidir.

Miletoslulardan veya Miletos'ta ikamet eden yabancılardan biri bazı kişisel mallarını Herakleia kentine ya da bölgesine taşımak isterse, taşımak istediği mallar tüm vergilerden muaf olacaktır. Aynı şekilde Herakleialılardan veya Heraklia'da yaşayan yabancılardan biri mallarını Miletos'a ya da Miletos topraklarına taşımak isterse o da vergiden muaf olacaktır. Ayrıca Miletos topraklarında mülk veya çiftlik sahibi olan herhangi birisi çiftlik hayvanlarını Miletos'tan Herakleia'ya taşımak isterse, ya da Herakleia'dan Miletos'a böyle bir taşıma söz konusu olursa, Menandros'un *stephanephoros* olduğu yılın *Metageitnion* ayından (Ağustos/Eylül) itibaren çiftlik hayvanlarını kendi mülkiyetlerine taşıdığına dair yemin ederse yine vergiden muaf olacaktır.

Miletos, Herakleia ile tartışmalı olan dağlık arazinin Myesia'nın bir parçası olduğunu belirtirlerken, Myesia'daki Apollon Terbintheus Tapınağı'nın bulunduğu kutsal alanın Teia ve Kysselis'teki mülk sahiplerine ait olduğunu iddia etmişlerdir. Herakleialılar ise, Kyklopeion çevresindeki (Miletos'a yakın Latmos Dağı'nda) kutsal alanın Kisaris ve halkının bir parçası olduğunu iddia etmişlerdir. Benzer şekilde tuğla üretiminin yapıldığı yerin ve buna bitişik olan bölgenin de, Miletosluların Ionopolis topraklarının bir parçası olduğunu beyan ettikleri bölgenin, kendi topraklarının bir parçası olduğunu iddia etmişlerdir. Bu sorunu çözmek için Miletoslular ile Herakleialılar, her iki kentin kabul ettiği özgür ve demokratik bir kenti hakem olarak atayacakları konusunda anlaşmışlardır. Hakem anlaşmazlığın olduğu topraklarla ilgili olarak Miletos'ta, Menandros'un *stephanephoros* olduğu yıldan sonraki yıla kadar karar verecektir. Anlaşmazlığın olduğu topraklarda yetişen herhangi bir ürün olursa, karar verinceye kadar tarafsız bir yerde tutulacaktır (Milet I 3.150; SEG 34. 1173; SEG 37. 984; Syll 633).

Antlaşmanın hükümlerinden bir diğeri ise kölelerle ilgilidir. Herhangi bir köle Herakleia'dan Miletos'a, Miletos'tan Herakleia'ya kaçmışsa, Miletos'ta Menandros'un *Stephanephoros* olduğu yıldan başlayarak ilgili kentlerde görevde olan sınır muhafızlarına (*horophulakes*) geri getirileceklerdir. Miletos'ta satın alma yoluyla bu hizmeti (*telos*) üstlenenler, teslim gününden itibaren on gün içinde köle hakkındaki durumu *prytaneis*lere ve kentin korunması için seçilen görevlilere bildireceklerdir. Ayrıca Herakleia'daki *magistratlar* kölelerin ayrıntılı bir listesini içeren bir mektup göndereceklerdir. Herakleia'daki sınır muhafızlarının hizmetini üstlenenler de aynı tarihte *magistratlar*a rapor vereceklerdir. Benzer şekilde Miletoslu *prytaneis*lere ve kentin korunması için seçilenlere bir mektup gönderilecektir. Her iki kentteki köle sahiplerinin kölelerini geri alma hakkı olacaktır. Kölelerin iadesi için on iki *drakhme*, yemek için ise her güne bir *obolos* (Hellen sikkesi, *drakhmenin* altıda biri), mektubun *magistratlar*a yazılmasından itibaren en geç dört ay içinde ödenecektir. Aksi takdirde köleler sınır muhafızlarına ait olacaktır.

Miletos'taki *anataktai* (finans görevlisi) tarafından, Ionopolis körfezinde gemilerin geçişinden elde edilen gelirler satılacaktır. Menandros'un *stephanephoros* olduktan sonraki yıl için bu gelirleri satın alanlar, Herakleialılardan, onlarla yaşayanlardan ve hizmetçilerinden ücret alacaklardır. Miletos'tan Ionopolis'e veya Ionopolis'ten Miletos'a yelken açtıklarında, Miletosluların ödediği gibi ödeme yapacaklardır. Benzer şekilde gemiler onlardan, Miletoslulardan aldıkları gibi aynı ödemeyi alacaklardır. Her iki kentin de yararına ödemelerin gerçekleştirilebilmesi için, Miletos halkı kararnamenin ve antlaşmanın resmen onaylanmasından sonra üç kişiyi seçecek ve seçilenler kâhin ile birlikte yemin edeceklerdir.

Yemin şöyle olacaktır:

Antlaşmaya her zaman bağlı kalacağım ve hiçbir şekilde herhangi bir sebeple ihlal etmeyeceğim. Eğer başka birinin antlaşmaya aykırı davrandığını anlarsam elimden geldiğince buna izin vermeyeceğim. Ancak gerçekleri Apollon, Hestia Boulaia, Zeus, Athena ve diğer tanrıların vasıtasıyla konseye ve halka doğru bir şekilde rapor edeceğim. Eğer bu yemini tutarsam benim için iyi olsun, ama yeminimi bozarsam ben ve ev halkım tamamen yok olsun.

Herakleia elçileri adı geçen yemini, *prytaneislere*, kentin korunması için seçilenlere, antlaşmayı kendileriyle ve Miletos halkı ile imzalayan konsey üyelerine yaptıracaklardır. Kentlerin her ikisi de ilgili antlaşmayı bir *stèle* yazacak ve Miletos Didyma Apollon Tapınağı'na, Herakleia ise Athena Tapınağı'na yerleştireceklerdir. Eğer kentlerin her ikisi bu antlaşmada bir şeyin düzeltilmesi gerektiğine karar verirlerse birbirlerine elçiler gönderdikten sonra düzeltme yapmaları mümkün olacaktır. Antlaşmada belirtilen şartlara uymayan, adlarını andıkları tanrılara karşı bir suç işlemiş olacaktır. Ayrıca bu antlaşmaya uymayanlar elli *talent* ceza ödeyeceklerdir (Milet I 3.150; SEG 34. 1173; SEG 37. 984; Syll 633).

Sonuç olarak, *isopoliteia* hükmünün yer aldığı antlaşmalar Hellen dünyasında çeşitli nedenlerle uygulanmıştır. Miletos, Hellen dünyasında çok sayıda koloniye sahip önemli ana kentlerden biri olarak *isopoliteia* antlaşmaları yapan bir kent devletidir. Bu tür antlaşmalar kentler arası ilişkilerin geçmişe dayalı bağlarının kuvvetlendirilmesi için önem arz etmiştir. Bazen, MÖ 494'teki Pers yıkımından sonra nüfusunu artırmak ve kentin yeniden inşası için uygulamıştır. Bazen Miletos Herakleia kentiyle yapılan antlaşma gibi, var olan düşmanlığın sonlandırılması için *isopoliteia* hükmünün yer aldığı antlaşmalar yapmıştır. Politik ve ekonomik nedenler de bu antlaşmaların yapılmasında çok önemli etkenler olarak görülmüştür. Miletos'un *isopoliteia* hükmünün yer aldığı kararnameler ile ulaşmak istediği farklı bir amacı daha vardır. Bazı kriz dönemlerinde, Küçük Asya'da III. Antiokhos'un, MÖ 215'te Sardeis yöneticisi iken ayaklanan Akhaios'a karşı başlatmış olduğu sefer dönemlerinde olduğu gibi, Miletoslular, Didyma'da yaptıkları festivallerini olimpiyat oyunları gibi *ponteterik*, yani her dört yılda bir gerçekleştirmek için bu antlaşmalarla bir birlik ve güç oluşturmaya çalışmışlardır. Bu antlaşmaların çoğunda geleneksel olduğu vurgusu, kentler arası ilişkilerin geçmişe dayandığının da göstergesidir. Dolayısıyla Karia'da bölgesel bir birliğin kurulma çabasının bir göstergesi olarak görmek de gerekir. Antlaşmalar kendine özgü bir düzen içerisinde gerçekleştirilmiştir. Özellikle dini hükümlere öncelik ve önem verildiği anlaşılmaktadır. Bu antlaşmaların ne kadar sürdüğü hakkında yeterli bilgi sahibi değiliz. Ancak uzun süre devam ettiği ve belirli dönemlerde yenilendiği anlaşılmaktadır. Miletos ve diğer kentler, zaman zaman içerisine düştükleri sosyal, siyasal, ekonomik ve hukuki sıkıntıların yaşandığı süreçlerden *isopoliteia* hükmünün yer aldığı antlaşmalarla bir çıkış yolu bulmaya çalışmışlardır.

Kaynakça

Antik Kaynaklar

- Arrian (2005). *İskender'in seferleri*. (M. Mete, Çev.). İstanbul: İdea Yayınevi.
- Diodorus S. (1984). *Diodorus of sicily IX*. (R. M. Geer, Çev.). Cambridge, London: Harvard University Press ve William Heinemaa Ltd.
- Herodotos. (2002). *Herodot tarihi*. (M. Ökmen, Çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Plinius (1961). *Natural history II*. (H. Rackham, Çev.). Cambridge, London: Harvard University Press ve William Heinemann.
- Strabon (2000). *Geographika. Antik Anadolu coğrafyası*. (A. Pekman, Çev.). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Modern Kaynaklar

- Arnaoutoglou, I. (1998). *Ancient Greek laws*. London ve New York: Routledge.
- Bettalli, M. (2017). Yunanlar ve doğu: Yunan tarihinde uzun bir bölüm. Eco, U. (Ed.). *Antik Yunan*. (L. Tonguç Basmacı, Çev.). İstanbul: Alfa.
- Cawkwell, G. (2005). *The Greek wars the failure of Persia*. Oxford: Oxford University Press.
- Champion, C. B. (2004). *Cultural politics in Polybius's histories*. Berkely, Los Angeles,

- London: University of California Press.
- Chaniotis, A. (2005). *War in the hellenistic world*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Cohen M. G. (1995). *The hellenistic settlements in Europe the islands and Asia Minor*. Berkeley, Los Angeles, Oxford: University of California Press.
- Demir, M. (2014). *Lidyalılar: mythos 'tan logos 'a*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Demir, M. (2018). MÖ V. yüzyılda Euromos ve çevresi. *XVII. Türk tarih kongresi bildiriler kitabı*, I. Cilt, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 269-310.
- Errington, R. M. (2017). *Hellenistik dünya tarihi MÖ 323-30*. (G. Günata, Çev.). İstanbul: Homerkitabevi.
- Gawantka, W. (1975). *Isopoliteia. Ein Beitrag zur Geschichte der zwischens taatlichen Beziehungen in der griechischen Antike*. München: C. LT. Beck'sche Verlagbuchhandlung.
- Georges, P. B. (2000). Persian Ionia under Darius: The revolt reconsidered. *Historia* 49, 1-39.
- Gorman, V. B. (2001). *Miletos the ornament of Ionia a history of the city to 400 B.C.E*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Gorman, V. B. (2002). Milesian decrees of isopoliteia and the refoundation of the city, 479 BC. *Oikistes*. Gorman, V. B. ve Robinson, E. W. (Ed.). Leiden: Brill, 181-193.
- Graham, A. J. (1964). *Colony and mother city in ancient Greece*. Manchester: Manchester University Press.
- Greaves, A. M. (2003). *Miletos, bir tarih*. (H. Ç. Öztürk, Çev.), İstanbul: Homer kitabevi.
- Gruen, E. S. (1984). *The hellenistic world and the coming of Rome*. Volume I. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.
- Guizzi, F. (1999). Private economic activities in hellenistic Crete: the evidence of the isopoliteia treaties. *From minion farmers to Roman traders*. Chaniotis, A. (Ed.). Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 235-245.
- Herrmann, P. (1965). Antiochos der Grosse und Teos. *Anadolu* 9 (1965), 29-159.
- Hornblauer, S. ve Spawforth, A. (2012). *The classical dictionary*. Oxford: Oxford University Press.
- Kawerau, G. ve Rehm, A. (1914). *Milet III. Das Delphinion in Milet*. Berlin: Druck und Verlag von Georg Reimer.
- Labuff, J. (2016). *Polis expansion and elite power in hellenistic Karia*. London, New York: Lexington Books.
- Magie, D. (2003). *Anadolu'da Romalılar 3. Batı Anadolu kent devletleri*. (N. Başgelen ve Ö. Çapar, Çev.). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Magie, D. (2007). *Anadolu'da Romalılar 4. MÖ III. ve II. yüzyıllarda Batı Anadolu*. (N. Başgelen ve Ö. Çapar, Çev.). İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Pomeroy, S. B. (2018). *Antik Yunan'ın kısa tarihi*. (O. Yarlığaş, Çev.). İstanbul: Alfa.
- Roger, G. (2004). *Sympoliteiai in hellenistic Asia Minor. The Greco-Roman east. Politics, culture, society*. Colvin, S. (Ed.). Cambridge: Cambridge University Press, 145-180.
- Rhodes, P. J. ve Osborne, R. (2003). *Greek historical inscriptions 404-323 BC*. Oxford: Oxford University Press.
- Rhodes, P. J. (1993). The Greek poleis: demes, cities and leagues. *The ancient Greek city-state*. Hansen, M. H. (Ed.). Copenhagen: The Royal Danish Academy of Sciences and Letters, 161-182.
- Robert, L. (1927). Sur le traité de paix entre Pergame et Temnos. *REG* 40, 214-223.
- Robert, L. (1928). Notes d'épigraphie hellénistique. *BCH* 52, 158-178.
- Roebuck, C. (1959). *Ionian trade and colonization*. New York: The Archeological Institute of America.
- Rubinstein, L. (2013). Spoken words, written submissions and diplomatic conventions the

- importance and impact of oral performance in hellenistic interpolis relations. *Hellenistic oratory continuity and change*. Kremmydas, C. ve Tempest, K. (Ed.). Oxford: Oxford University Press, 165-199.
- Sarıkaya, S. ve Arslan, M. (2017). Anadolu'da persler: savaş, isyan ve diplomasi. *Persler-Anadolu'da kudret ve görkem*. İren, K., Karaöz, Ç., Kasar, Ö. ve Tekdemir, N. (Ed.). İstanbul: YKY, 78-99.
- SEG. (1987). *Supplementum epigraphicum graecum*. Volume XXXIV. Pleket, H. W. ve Stroud, R. S. (Ed.). Amsterdam: J.C. Gieben.
- SEG. (1989). *Supplementum epigraphicum graecum*. Volume XXXVI. Pleket, H. W. ve Stroud, R. S. (Ed.). Amsterdam: J.C. Gieben.
- SEG. (1990). *Supplementum epigraphicum graecum*. Volume XXXVII. Pleket, H. W. ve Stroud, R. S. (Ed.). Amsterdam: J.C. Gieben.
- Tod, M. N. (1948). *A selection of Greek historical inscriptions. Vol. II: from 403 to 323 BC*. Oxford: Clarendon Press.
- Tsetschladze, G. R. (2006). Introduction. Revisiting ancient Greek colonisation. *Greek colonisation an account of Greek colonies and other settlements overseas*. Volume I. Tsetschladze, G. R. (Ed.). Leiden, Boston: Brill, 33-83.
- Yaylalı, A. (2015). Anadolu kültür tarihinde Milet. *Miletli filozoflar. Thales, Anaksimandros ve Anaksimenes*. Çüçen, A. K. ve Tepe H. (Ed.). Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu, 57-64.
- THI 52 http://www.attalus.org/docs/other/inscr_52.html 28.03.2020.
- THI 108 http://www.attalus.org/docs/other/inscr_108.html 28.03.2020.
- THI 121 http://www.attalus.org/docs/other/inscr_121.html 28.03.2020.
- OGIS 265 <http://www.attalus.org/docs/ogis/s265.html> 28.03.2020.
- SYLL <http://www.attalus.org/docs/sig.html> 28.03.2020.
-

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Salgın Hastalıklardan Veba ile Mücadele: Doktor İsmail Kenan'ın "İçtimai Hastalıklardan Tahaffuz ve Vikaye Çareleri" İsimli Eserine Göre

The Fight against Plague Epidemic in the Early Years of the Republic of Turkey: According to the book of İsmail Kenan, M.D., titled "İçtimai Hastalıklardan Tahaffuz ve Vikaye Çareleri (Protection against Social Diseases and Defensive Remedies)"

Zeynel ÖZLÜ^{a*} Mustafa Murat ÇAY^b

^a Prof. Dr., Gaziantep Üniversitesi, Gaziantep/ TÜRKİYE
ORCID: 0000-0003-2499-4815

^b Dr. Öğr. Üyesi, Gaziantep Üniversitesi, Gaziantep/ TÜRKİYE
ORCID: 0000-0001-9896-7807

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 30 Ağustos 2020

Kabul tarihi: 3 Mart 2021

Anahtar Kelimeler:

İsmail Kenan,

Veba,

İçtimai Hastalıklar,

Salgın Hastalıklar

ÖZ

Tarihte insan sağlığını son derece üst seviyelerde tehdit etmiş, süratli bir şekilde yayılma imkanı/imkanları bulmak suretiyle çok sayıda insanın hayatını kaybetmesine yol açmış salgın hastalıklardan birisi de vebadır. Öyle ki hastalık, sonuçlarının ne olduğunu vurgulamak adına "ölüm" kelimesi ile birlikte anılmıştır. Ortaçağ'da oldukça korkutucu bir hal alan veba salgınlarının 17., 18., hatta 19. yüzyılda da oldukça yüksek oranlarda ölümlere sebep olduğu bilinmektedir. 20. yüzyıla gelindiğinde ise eski tehditkâr niteliğini kaybetmeye başlayan veba konusunda yine de hazırlıksız yakalanmamak ve olası bir salgından en az zararla kurtulmak adına özellikle Avrupa ülkelerinin ciddi tedbirler almış olduğu görülmektedir. Türkiye'de ise 1919, 1920, 1923 yıllarında veba vakalarındaki önemli düşüşler, alınan tedbirlerin ve halka yönelik salgınla mücadele konusundaki bilinçlendirme faaliyetlerinin etkisini göstermesi bakımından önemlidir. Bu çalışmada, Türk Halkını bilinçlendirme adına ortaya konmuş olan önemli eserlerden birisi olarak kabul edilebilecek Doktor İsmail Kenan'ın *İçtimai Hastalıklardan Tahaffuz ve Vikaye Çareleri* isimli eseri perspektifinde veba ve vebadan korunma yolları incelenmiştir.

ARTICLE INFO

Article History:

Received August 30, 2020

Accepted March 3, 2021

Keywords:

İsmail Kenan,

Plague,

Social Diseases,

Epidemics

ABSTRACT

In history, the plague is one of the epidemic diseases that threatened human health at the highest levels and caused the death of numerous people by finding an opportunity/opportunity to spread rapidly. In fact, the disease was associated with the word "death" to emphasize what its consequences are. In the middle ages, it is known that the plague epidemics, which turned into rather frightening circumstances, caused substantially high rates of mortality in the 17th, 18th, and even in the 19th century. In the 20th century, it was observed that serious precautions were taken especially in European countries not to be caught unprepared and to recover with the lowest damage from a possible pandemic, which started to lose its previous threatening quality. In Turkey, significant decreases in the cases of plague in 1919, 1920, and 1923 are important in terms of demonstrating the effects of the precautions that were taken and awareness-raising activities for the public in terms of fighting against the plague. In this study, the plague and the ways of protection against plague were examined in the perspective of the book of İsmail Kenan, M.D., titled *İçtimai Hastalıklardan Tahaffuz ve Vikaye Çareleri (Protection against Social Diseases and Defensive Remedies)*, which can be regarded as one of the significant works that were put forward to raise the awareness of Turkish Public.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: zeynelozlu@hotmail.com

EXTENDED ABSTRACT

Since the earliest periods of history, humanity has faced various epidemic diseases. One of the main ancient epidemic diseases is the plague. This disease is called “veba, tâun” in the Islamic World, “Plague, black death, peste, pestis” in Europe and “kıran, tâun” in Turkey. The fact that the word “plague” was used as the general name for pestilence as well as typhoid, cholera, typhus, paratyphoid and other infectious diseases until the 19th century can be regarded as one of the destructive consequences of the disease. Additionally, common diseases became frequently used metaphors in terms of representing irregularities in societies. According to the Oxford English Dictionary, pestilence, namely, the metaphoric meaning of the word “Pestilent (harmful)” that was derived from the plague disease, is defined as “that is harmful to religions, morals, and societies” while the word “Pestilential” is defined as “morally dangerous or malignant”, which creates a rather rich metaphor semantically in this way.

The plague was first defined in 300 B.C by Dionysius, which denoted that plague was a fatal disease in Syria, Egypt, and Libya. Andrew Nikiforuk explains this merciless disease of the Middle Ages with an extremely appropriate description. According to him, just like the terror of a nuclear war in the modern world, the plague was such a terror for the Middle Ages. Plague preserved its quality of being the worst nightmare of humanity for long years, even for ages. It is known that the plague caused the death of millions of people in various periods of history. Based on experiences, it was discovered that plague transmits through rat flea and in a way, enabled humanity to gain experience on infectious diseases.

Briefly after its first occurrence among Egyptians living in Pelusium, the plague was separated into two sections, one section spreading toward Alexandria and the rest of Egypt and other sections spreading toward Palestine and the rest of the world from there. The second-largest plague epidemic in history is the epidemic that was called “büyük fenalık” by Muslims and “Black Death” by Europeans. Although Western Europe occasionally experienced plague since ancient times, its emergence in the mid-14th century was extremely dramatic and destructive. In these years, approximately one-fourth of the population of Europe passed away due to the plague. This plague started from Eastern Asia in 1338, and spread to India, Iran, Caucasus, Russia, Anatolia, Iraq, Syria, Egypt, and entire North Africa, Arabian Peninsula, Mediterranean islands and almost all Europe and continued until 1352. Researchers in both east and west referred to this plague, Black Death, as the largest plague epidemic. In previous years, it was observed that certain precautions, which could be qualified as institutional, were taken to protect humanity from diseases.

In the 19th century, within the borders of the Ottoman Empire, the most serious plague epidemic was observed in İstanbul in 1822. For the treatment of the patients, a French physician, M. Bulard, was commissioned. Additionally, the plague epidemics observed in 1841, 1847, 1849, and 1869 within the empire were fought through quarantines that were established in 1837, which enabled substantial success. It was observed that the precautions that were taken within the borders of the Ottoman Empire were highly effective. In 1335 SH (1919) and 1336 SH (1920), only 24 people passed away due to the plague in İstanbul while the mortality rate decreased to 6 in 1337 SH (1921). It is also a remarkable success to annihilate this fatal disease, which led to many victims once, on time, and its sources. Furthermore, it is valuable to note that the plague cases that were observed in 1919, 1920, and 1923 in Turkish territories on small scales continued to be seen until 1929.

The effects of the plague, which threatened human health for long years, continued in the 20th century. Against this merciless disease, it was observed that substantial precautions were taken in the Republic Period of Turkey by the government in addition to informing the public about the disease and illuminating them about which precautions can be taken against the disease. In terms of informing the public, one of the most important works is the book of İsmail Kenan, M.D., titled *İçtimaî Hastalıklardan Tahaffuz ve Vikaye Çareleri (Protection against Social Diseases and Defensive Remedies)*. The author, following general explanations about the plague, remarked on figures that indicated the seriousness of the disease and that contained significant data in his book. Finally, the author covered the precautions that can be taken by the society on their own against the plague and demonstrated how the society should disinfect both themselves and their living spaces by especially remarking on the subject of disinfection.

Giriş

Tarihin en eski devirlerinden itibaren insanlık, çeşitli salgın hastalıklarla karşı karşıya kalmıştır. Kadim salgın hastalıkların başında ise veba gelmiştir. Bu hastalık, İslam Dünyası'nda "veba, tâun"; Avrupa'da "Plague, black death, peste, pestis", Türkiye'de ise "kıran, tâun" olarak isimlendirilmiştir. Veba kelimesinin, XIX. yüzyıla kadar tâunun yanı sıra tifo, kolera, tifüs, paratifolar ve diğer bulaşıcı hastalıkların genel adı olarak kullanılmış olması (Kara, 2008, s.1), hastalığın yıkıcı sonuçlarının bir belirtisi olarak kabul edilebilir. Bununla birlikte yaygın hastalıklar, toplumlardaki düzensizlikleri anlatmak açısından da çok sık başvurulan benzetmeler halini almıştır. Pestilence, yani veba hastalığından gelen Pestilent (zararlı) sözcüğünün mecazî anlamı, Oxford English Dictionary'ye göre; "dine, ahlâka, toplumun huzuruna zarar verendir" ve Pestilential kelimesi ise "ahlaki açıdan tehlikeli ya da uğursuz" anlamına gelmekte ve bu suretle anlam bakımından da çok zengin bir metafor meydana getirilmektedir (Sontag, 2005, s. 65).

Vebayı ilk olarak M.Ö. 300'lü yıllarda Dionysius tarif etmiş, vebanın Suriye, Mısır ve Libya'da bulunan öldürücü bir hastalık olduğunu belirtmiştir (Gökhan, 1988, s. 59). Andrew Nikiforuk, özellikle Ortaçağ'ın bu amansız hastalığını son derece yerinde bir betimlemeyle ifade etmiştir. Ona göre modern dünya için nükleer bir savaş ne kadar büyük bir dehşet ise veba da Ortaçağ dünyası için o ölçüde büyük bir dehşet olmuştur (Nikiforuk, 2001, s. 68). Veba, uzun yıllar hatta asırlar boyunca insanlığın en korkulu rüyası olma özelliğini korumuştur. Vebanın, tarihin farklı devirlerinde milyonlarca insanın ölümüne sebep olduğu bilinmektedir. Tecrübeler sonucu fare pireleriyle bulaştığı anlaşılan veba (Özdemir, 2005, s. 17) aslında bir bakıma insanlığın bulaşıcı hastalıklar konusunda tecrübe kazanmasını da sağlamıştır.

İlk defa Pelusium'da yaşayan Mısırlılar arasında görüldükten kısa bir süre sonra iki kola ayrılarak bir kolu İskenderiye ve Mısır'ın geri kalan bölgelerine, diğer kolu da Filistin'e ve oradan da tüm dünyaya yayılmıştır (Lüleci, 2009, s. 6). Tarihte görülmüş olan en büyük ikinci veba salgını ise Müslümanların "büyük fenalık", Avrupalıların "kara ölüm" adını vermiş oldukları salgındır. Batı Avrupa, eski çağlardan beri kimi zaman veba ile karşılaşmış olsa da salgının, 14. yüzyıl ortalarındaki çıkışı son derece dramatik ve yıkıcı olmuştur. Bu yıllarda Avrupa nüfusunun yaklaşık olarak dörtte biri salgın sebebiyle hayatını kaybetmiştir (Özdemir, 2005, s. 18). Bu salgın, 1338 yılında Asya'nın doğusundan başlayarak Hindistan'a, İran'a, Kafkasya'ya, Rusya'ya, Anadolu'ya, Irak'a, Suriye'ye, Mısır ve tüm Kuzey Afrika'ya, Arap Yarımadasına, Akdeniz adalarına ve Avrupa'nın hemen tamamına yayılmış ve 1352 yılına kadar devam etmiştir. Hem doğulu hem de batılı araştırmacılar, en büyük veba salgını olarak bu kara veba olarak nitelendirilmiş olan salgını göstermişlerdir (Gökhan, 1988, s. 60). Daha önceki yıllarda insanlığın hastalıklardan korunması adına kurumsal olarak nitelendirilebilecek birtakım tedbirlerin de alınmış olduğu görülmektedir.

Salgın hastalıkların savaşlar kadar yıkıcı sonuçlar doğurma ihtimalinin farkına varan Romalıların özellikle salgın hastalıklarla karşılaşmadan önce bir takım ciddi tedbirler almış oldukları bilinmektedir. Mesela Roma İmparatorluğu'nda askerî sıhhiye birliklerinin görevi sadece savaşlarda yaralanan askerlerin tedavisi olmamıştır. Bu birliklerin esas görevleri arasında tedavi hizmetlerinin yanı sıra salgın hastalıkların gelişmesini ve yayılmasını önlemek olmuştur. Romalı komutanları orduya saldıran düşman birliğinden salgın hastalıkların korkutmuş olduğunu vurgulayan Özdemir'e göre; *Valetudiarium* olarak adlandırılmış olan hastane, Roma kale mimarisinin bir parçası olarak kabul edilmiştir (Özdemir, 2005, s. 4). Avrupalılar, daha sonraki dönemlerde vebanın Doğu'dan yani Osmanlı İmparatorluğu'ndan yayıldığına inanmış oldukları için sınırlarında geniş karantina ağları kurmuşlardır. 19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde Osmanlı topraklarında ve Avrupa'daki kara ile deniz giriş noktalarında karantinalar yaygın olarak faaliyet göstermişlerdir (Kılıç, 2004, s. 81).

Hikmet Özdemir, vebanın son derece ciddi yıkımlara yol açmasıyla ilgili olarak Edinburgh Üniversitesi'nden M. W. Flinn'den yapmış olduğu bir alıntıda Flinn'in, 14. ve 19. yüzyıllar arasında çok ülkeli veba salgınları olmasaydı, Avrupa tarihinin tüm akışı farklı olabilecekti şeklindeki düşüncenin abartılı sayılmaması gerektiğini söylediğini ve bu yüzyıllar arasında vebanın öldürücülük oranının %60'tan %100'e çıkmış olduğunu belirtmektedir (Özdemir, 2005, s. 4). 17. ve 18. yüzyıllardaki veba sebebiyle ölümleri gösteren tablo (Özdemir, 2005, s. 25) da bu konu hakkında fikir vermesi açısından son derece faydalıdır.

Tablo 1: 17-18. Yüzyıllarda Avrupa'da Vebadan Ölüm ve Ölüm Oranları

Şehirler	Yıllar	Şehir Nüfusu	Vebadan Ölüm	Ölüm Oranı
Lyon	1628	100,000	50,000	50
Milano	1630	130,000	60,000	46
Verona	1630	53,000	30,000	57
Venedik	1631	141,000	46,000	30
Barcelona	1651	44,000	20,000	45
Napoli	1656	300,000	150,000	50
Cenova	1657	100,000	60,000	60
Marsilya	1720	100,000	50,000	50
Messina	1743	40,000	28,000	70

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde en ciddi veba salgını, 1822 yılında İstanbul'da görülmüştür. Salgına uğrayan hastaların tedavisi için ise bir Fransız hekim olan M. Bular görevlendirilmiştir (Lüleci, 2009, s. 8). Ayrıca 1841, 1847, 1849 ve 1869 yıllarında da imparatorluk dahilinde görülmüş olan veba salgınlarıyla 1837 yılında oluşturulmuş olan karantina vasıtasıyla mücadele edilmiş ve büyük oranda başarı sağlanmıştır (Hot, 2001, s. 208). Osmanlı İmparatorluğu sınırları dahilinde de alınan tedbirlerin son derece etkili oldukları görülmektedir. Zira 1335 (1919) ve 1336 (1920) yıllarında İstanbul'da sadece 24 kişi vebadan hayatını kaybederken ölüm sayısı 1337 (1921)'de 6'ya düşmüştür (Kenan, 1926, s. 135). Bir zamanlar binlerce kurban verdiren bu öldürücü hastalığın zamanında ve kaynaklarında imha edilmiş olması da kayda değer bir başarıdır. 1919, 1920, 1923 yıllarında Türkiye topraklarında küçük çapta da olsa rastlanılmış olan veba vakalarının 1929 yılına kadar görülmüş olduğunu da belirtmekte fayda vardır (Lüleci, 2009, s. 9).

19. yüzyılın sonlarına doğru ise vebanın korkutucu kimliğini terk ederek yerini koleraya bıraktığı bilinmektedir (Lüleci, 2009, s.10). Kolera, hemen hemen bir yüz yıl boyunca veba statüsüne tam olarak denk gelen bir salgın olmuştur (Sontag, 2005, s. 155). Su, kanalizasyon ve sağlıklı ortamlarda yayılan kolera ilk defa Uzak Doğu ve Hindistan'da sık görülen bir salgın olmuştur. 19. yüzyıldan itibaren de dünyanın farklı yerlerine yayılmıştır (Temel, 2008, s. 89).

İnsan sağlığını uzun yıllar boyunca tehdit etmiş olan vebanın 20. yüzyılda da etkileri devam etmiştir. Bu amansız hastalığa karşı Cumhuriyet Türkiye'sinde hükümet nezdinde ciddi anlamda önlemler alındığı, bu önlemlerin yanı sıra halkın, hastalık konusunda bilgilendirildiği ve hastalığa karşı alabileceği önlemlerin neler olduğu konusunda aydınlatılmış olduğu görülmektedir. Halka yönelik bilgilendirme noktasında son derece önem arz eden eserlerden birisi de Doktor İsmail Kenan'ın *İçtimai Hastalıklardan Tahaffuz ve Vikaye Çareleri* isimli eseridir. Müellif, eserinde veba hakkında genel açıklamalardan sonra hastalığın ciddiyetini gösteren ve önemli verileri barındıran rakamsal bilgilere dikkat çekmiştir. Son olarak da halkın kendi imkanlarıyla vebaya karşı alabileceği önlemleri aktarmış ve özellikle de dezenfektasyon konusu üzerinde durarak halkın gerek kendilerini gerek yaşam alanlarını nasıl dezenfekte etmesi gerektiğinin yollarını göstermiştir.

Doktor İsmail Kenan'ın Veba ile İlgili Tespitleri

Tarihin oldukça eski zamanlarına kadar inen veba vakaları, kaynağını ekseriyetle doğudan alarak dünyanın hemen her tarafına salgınlar yapmıştır. Justinyen'in idaresi zamanında Mısır'da 527-565 yılları arasında gayet müthiş bir epidemi yapmıştır. Bu epidemi, Anadolu ve İstanbul üzerinden Avrupa'ya geçerek burayı etkisi altına almıştır. Bundan sonra da çeşitli tarihlerde Avrupa'da salgınlar halinde görülmüştür (Kenan, 1926, s. 133).

Veba, daha çok deniz yolunu takip ederek kıta Avrupa'sına yayılmış ve sahil şehirlerinde daha fazla tahribat yapmıştır. Ortaçağ'da oldukça yayılan veba salgınına "Schwarzen Todes (Siyah Ölümler)" yada "Groszen Sterbens (Büyük Ölümler) adı verilmiştir. bu salgınlar, binlerce kişinin hayatını kaybetmesine sebep olmuştur (Kenan, 1926, s. 134). Bu yıllarda meydana gelen veba salgınlarında zatürre şekliyle beraber "Bubo(n)"¹ şekli de görülmüştür. Bu haliyle hastalık, Avrupa'nın birçok şehrini etkisi altına almıştır. Transit noktalarda alınan ciddi tedbirler ile hastalığın yayılmasına bir dereceye kadar engel olunabilmiştir.

17. yüzyıldaki epidemi 14. yüzyılda görülen kadar şiddetli olmamıştır. Ancak 18. yüzyıldaki salgınların yine etkili olduğu tespit edilmiştir. Zamanla zatürre şeklinin yok olmasının temel sebebi genel hıfzıssıhha kurallarının evlerde iyi bir şekilde tatbik edilmesi olmuştur. Asya'da birçok şehirde bölgesel ve salgın halinde uzun yıllar mevcudiyetini koruyan veba gerek Çin'in güneyinde gerek Hindistan'da her yıl binlerce kişinin hayatını kaybetmesinde başat rol oynamıştır. Doktor İsmail Kenan, vebanın 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında (1896-1910) sadece Hindistan'da yapmış olduğu tahribatı gözler önüne sermek için aşağıdaki bilgileri vermiştir (Kenan, 1926, s. 135):

Tablo 2: Vebanın 1896-1910 yılları arasında Hindistan'da meydana getirmiş olduğu ölümler

Yıl	Vefat
1896	1.904
1897	47.965
1898	118.103
1899	154.102
1900	91.627
1901	282.497
1902	574.493
1903	853.573
1904	1.022.299
1905	950.863
1906	932.181
1907	1.180.473
1908	149.420
1909	165.850
1910	462.000

¹ Enfeksiyon nedeniyle büyümüş lenf düğümü; hıyarcık, bubon; bubo. Özellikle kasık, koltukaltı ve boyun lenf düğümlerinde görülmektedir (<https://saglik.sozlugu.org/bubo/> 18.07.2020).

1911 yılında ise Çin'in güneyinde meydana gelen veba salgını zatürre şeklinde tahribatlar yaparak çok sayıda ölüme sebep olmuştur.

Doktor İsmail Kenan'ın Veba Basili Hakkındaki Tespitleri

Veba Basili

Veba basili, 1894 yılında Kitasato ve aynı zamanda Hong Kong epidemisinde Yersen tarafından keşfedilmiştir. Aslında aynı dönemlerde Koch metodolojisini kullanan Japon bakteriyolog Şibasaburo Kitasato epidemiye neden olan ajanı aramış olsa da veba ile Yersinia Pestis arasındaki ilişkiyi kuran ve bulan Yersen'dir. Bu sebeple basilin ismine de Basil de Yersen adı verilmiştir (Kenan, 1926, s. 136). Küçük ama aynı zamanda cüsseli bir basildir nitekim boyandığı zaman cisiminden daha fazla boyanmaktadır.

Veba, esasen iki şekilde görülmektedir. Nadir görülen bir üçüncü şekli de vardır. Birincisi "ukdevî", diğeri de "reevîdir". Ancak en çok görülen şekli ukdevî şeklindedir. İkincisi ise zatürre şeklindedir. Bir de üçüncü şekli vardır ki Almanlar buna cildî şekli veya "Peskarbunkel" (Karbonkül/Şirpençe) demişlerdir (Kenan, 1926, s. 136). Vebadaki tablo bir bulaşıcı hastalık tablosudur. Basilin meydana getirmiş olduğu zehirlenmeler dolayısıyla kalpte zafiyet husule gelir. Kalp atışları seri ve kuvvetli olur, nabız düzensizdir. Şiddetli baş ağrısı, baş dönmesi, bulantı ve kusma, bunlarla beraber uykusuzluk ve hezeyan görülmektedir. Bakışlar ise sabittir. Bu çehreye "Facie Pestica" adı verilmektedir. Hastanın konuşması titrek, çarpık adeta sarhoşların konuşmalarına benzemektedir. Ukdevî şekli bu isim hastalığın lenflerde dağılmasından dolayıdır. Bombay'da Marathe Hospital hastanesinde Dr. Arthur Rohad'ın gösterdiği veçhile en çok görülen ukdevî şeklindedir (Kenan, 1926, s. 136).

Tablo 3: Vebanın görülme şekilleri ve oranları

Ukdevî şekli	%92.8
Cilt şekli	%3.7
Tesemmüm-ü dem şekli (Kan zehirlenmesi)	%2.4
Reevi şekli	%1
Seyyar şekli	%0.1

Çoğunlukla bulaşma şekli (intan kapusu) cilt vasıtasıyladır. Çok defa ise hastalığın nereden dahil olduğu bulunamamaktadır. En küçük bir sıyrık, bir çatlak dahi hastalığın meydana gelmesine sebep olmaktadır. Veba vakalarında çok defa duhul yeri anlaşılamaz. Bazen lenfanjit² meydana gelmeden "ukdat" iltihabı görülmektedir.

Vebanın yayılmasında en etkili olan vasıta sıçanlardır. Hastalık beş yerde bölgesel bir halde hüküm sürmektedir. Bu mevkilerde çok defa epidemi halinde görülmektedir.

Birinci Mihrak: Himalaya'nın doğu taraflarında Ynana şehrinin suladığı sahadır. Bu sahadan diğer sahalar birbirine nehir vasıtasıyla bağlanmaktadır. 1894 yılında meydana gelen Hong Kong epidemisi bu merkezden yayılmıştır (Kenan, 1926, s. 137).

İkinci Mihrak: Birinci mihrakla iştirak ihtimali vardır. Himalaya Dağları'nın batı kısmındadır. 1896 yılındaki Bombay veba istilasının ortaya çıktığı nokta olmuştur. Bu mihraklar ile Arabistan ve Hazar Denizi civarında meydana gelen epidemiler arasında bir irtibat mevcut

² Lenfanjit, bakterilerin cilt altı dokulara yerleşmesi sonucunda meydana gelen, lenf kanallarının iltihabî durumuna denmektedir. El ve ayaklardaki cilt yaraları ve mantar enfeksiyonlu bölgeler, bakterilerin lenf kanallarına girmesine neden olmaktadır (<https://www.acibadem.com.tr/ilgi-alani/lenf-hastaliklari/#genel-tanitim> (18.07.2020)).

olmuştur. Ayrıca bu ikinci mihraktan Semerkant, Karadeniz ve İran salgınları da ortaya çıkmıştır (Kenan, 1926, s. 138).

Üçüncü Mihrak: 1910 ve 1911 yıllarında Mançurya’da meydana gelen vebanın kaynağını aldığı mihraktır. Bu da Altay dağ silsilesiyle Kırgız steplerinden ibaret olmuştur.

Dördüncü Mihrak: Nil Nehri’nin mensuplarıyla Uganda Nehri civarındadır. Afrika’da 1871 yılında istila halinde kendisini göstermiş olan veba salgınına sebep olmuştur.

Beşinci Mihrak: Güney Amerika kıtasında Brezilya’dadır.

Bu muhtelif mihraklarda her sene yüzbinlerce ölüm ile karşılaşmıştır.

Vebaya Karşı Alınması Gereken Önlemler

Doktor İsmail Kenan Bey, Lahor’dan bildirilen vebanın sebep olduğu 25.000 ölüm vakasından yola çıkarak hastalığın vahim sonuçlarına vurgu yapmış ve hastalıkla mücadele yollarını açıklamıştır. Sıçanlarda bulunan pirelerin hastalığın yayılmasındaki rollerine dikkat çeken İsmail Kenan Bey, yapılması gereken en önemli işin farelerin itlaf edilmesi olduğunu ifade etmiştir.

İsmail Kenan Bey’e göre vebalı bölgelerden yola çıkan vapurlarda da farelerin itlaf edilmesi gerekmektedir. Bununla birlikte yolcular ve tayfalar aşılmalıdır (Kenan, 1926, s. 139). Vebalı bölgelerdeki evlerde sıçanları öldürecek vasıtalar kullanılmalı ve odalar, izbelerle birlikte her taraf dezenfekte edilmelidir. Dezenfeksiyon uygulamasında ise çeşitli kimyasal maddeler ve usuller vardır. Bu usuller, odalarda kükürt yakmak ve kükürten husule gelen susuz hamız kibrit gazından istifade etmektir.

Kükürten daha kuvvetli olan Formaldehit³ kullanımı her türlü haşeratı öldürmektedir. Bundan başka oldukça zehirli başka bir gaz da Kiyanusdur⁴. Bu gaz, yeryüzünde mevcut zehirli gazların en kuvvetlisidir. Bunu kullanmak da oldukça tehlikelidir. Ancak usulü dairesinde kullanılırsa iyi sonuçlar alınmaktadır. Bilcümle haşeratı ve sıçanları itlaf etmektedir. Bunu elde etmek için büyük bir zahmete ihtiyaç yoktur. Zira Potasyum Ferrosiyandır üzerine hamız kibrit ilave edilerek elde edilmektedir.

Dezenfekte edilecek olan odaya bir çanak veya çini bir kap konulur. Bu kap içerisine Potasyum Ferrosiyandır ilave edilir ve bunun üzerine gayet kalın bir kâğıt konulur. Bunu müteakip oda içindeki tüm delikler kapatılarak kâğıdın üzerine hamız kibrit suyu dökülür. Bundan sonra derhal oda terk edilir. Hamız kibrit Potasyum Ferrosiyandır üzerine tesir ederek hamız kiyanus sıvısı gaz olarak yayılmaya başlar. Bu gazın diğerlerine nazaran mahzurları, her zaman ve her tarafta yapılamaması, gayet alışkın eller ve tecrübeli şahıslar tarafından yapılabilmesidir. Faydaları oldukça kuvvetli bir antiseptiktir. Aynı zamanda hiçbir suretle ne demiri ne de diğer ev eşyalarını sarartmamakta ve bozmamaktadır. Fakat kükürt, husule getirdiği hamız kibrit dolayısıyla her türlü eşya ve aletleri sarartmaktadır.

Vebada en önemli mesele aşılaktır. İstanbul’daki veba vakalarında oldukça faydası görülmüştür. Aşılı birer hafta ara ile olmak, ilk defası 1 cm³, ikinci defası 2 cm³ şırınga etmek

³ Aldehit ailesinin önemli bir üyesi olan FA (CH₂O) sıvı olarak metanolün oksidasyonundan elde edilir. FA kuvvetli elektrofilik özelliği nedeniyle oldukça reaktif bir özelliğe sahip, oda sıcaklığında hızla gaz haline geçebilen, yanabilen, suda çok iyi çözünen, renksiz, keskin kokulu, irrite edici, düşük molekül ağırlıklı zehirli bir gazdır (Ünsaldı ve Çiftçi, 2010 s. 71).

⁴ Doğada serbest olarak bulunmayan fakat birçok cismin birleşimine giren, karbon ve azottan oluşan bir gaz (<https://kelimeler.gen.tr/kiyanus-nedir-ne-demek-194887> (18.07.2020)).

şarttır. Bu uygulama bir haftada tamamlanır. Altı ay kadar muafiyet ve vikayesi vardır. bu sebeple aşılardan büyük bir faydası vardır. Aşılardan şahıslar vebaya tutulsalar dahi hastalıkları kontrol altında seyretmekte ve hayatları tehlikeye girmemektedir.

Veba vakalarında şartlardan birincisi, hastalığı vaktinde teşhis etmek, veba görülen yerlerde fareleri itlaf etmek, kuvvetli bir karantina uygulamak, vapurlarda dikkat göstermek, vebalı bölgelerde aşı tatbik etmek ve istisnasız her şahsı aşılaktır. Bu suretle vebalı bölgelerde hareket edilecek olursa veba en kısa zamanda mihraklarında yok edilebilir. Zira İstanbul'da yapılan mücadele bunu en güzel şekliyle ortaya koymuştur (Kenan, 1926, s. 140).

Sonuç

Türkiye Cumhuriyeti'nde salgın hastalıklarla mücadele bağlamında tıp alanına katkısı olduğu kadar halkın istifadesine sunulan başvuru eserleri diyebileceğimiz nitelikte eserler dikkat çekmektedir. Bu eserlerden birisi de Doktor İsmail Kenan'ın *İçtimaî Hastalıklardan Tahaffuz ve Vikaye Çareleri* isimli eseridir. Müellif, eserinde tıp dünyasının dönem itibarıyla sahip olduğu bilgileri ustalıklı kaleme almış, halkın istifade edeceği bir üslupla aktarmıştır.

1894 yılında Yersen tarafından keşfedilmiş olan veba basili, kâşifinin ismiyle "Basil de Yersen" olarak anılmıştır. Dr. İsmail Kenan'ın aktarımına göre, vebadaki tablo bulaşıcı hastalık tablosudur ve hastalık üç şekilde görülmektedir. Basilin en tehlikeli tarafı, meydana getirmiş olduğu zehirlenmeler dolayısıyla kalp zafiyetine yol açmasıdır. Bununla birlikte hastalığa kapılmış bireyde şiddetli baş ağrısı, baş dönmesi, bulantı, kusma, uykusuzluk ve hezeyan görülmektedir. Vebanın yayılmasında özellikle sıçanların etkisine dikkat çekmiş olan İsmail Kenan Bey'e göre alınması gereken öncelikli tedbir bu vasıtaların ortadan kaldırılmasıdır. İsmail Kenan Bey'in üzerinde yoğunlaşmış olduğu ciddi tedbirlerin başında da dezenfektasyon gelmektedir. Müellif, dezenfektasyon uygulamasında çeşitli kimyasal maddelere ve tekniklere yer vermiş, bu kimyasalların elde edilme yollarını ve kullanım usullerini açıklayarak halkın istifadesine sunmuştur. Halkın özellikle aşılama konusunda hassas davranmaları gerektiğini vurgulamış olan İsmail Kenan Bey, aşılamanın faydalarını somut örneklerle ifade etmiştir.

Salgın hastalıklar konusunda dönemin tıbbî bilgilerini içeren, bu bilgileri yerinde analizlerle yorumlayan ve halkın salgın hastalıklar konusunda bilinçlendirilmesini amaçlayan İsmail Kenan Bey'in bu çalışması, yakın dönem Türkiye Tarihi ve Türk Bilim Tarihi açısından son derece önem taşımaktadır.

Kaynakça

- Gökhan, İ. (1988). *XIII. ve XIV. yüzyıllarda Mısır ve Suriye'de krizler, kutluklar ve vebalar*, (Yayınlanmamış doktora tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elâzığ.
- Hot, İ. (2001). *Sihhiye Mecmuasına göre ülkemizde bulaşıcı hastalıklarla mücadele (1913-1996)*, (Yayınlanmamış doktora tezi), İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
<https://kelimeler.gen.tr/kiyanus-nedir-ne-demek-194887>(18.07.2020).
<https://saglik.sozlugu.org/bubo/> (18.07.2020).
<https://www.acibadem.com.tr/ilgi-alani/lenf-hastaliklari/#genel-tanitim> (18.07.2020).
- Kenan, İ. (1926/1342). *İçtimaî hastalıklardan tahaffuz ve vikaye çareleri*, İkbâl Kütüphanesi, Şirket-i Mürettibiye Matbaası, İstanbul.
- Kara, M. (2008). *XI. ve XIV. yüzyıllarda Anadolu ve civar bölgelerde hastalıklar*, (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Kılıç, O. (2004). *Eskiçağdan yakınçağa genel hatlarıyla dünyada ve Osmanlı Devleti'nde salgın hastalıklar*, Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yay., Elazığ.
- Lüleci, A. (2009). *İşgal İstanbul'unda salgın hastalıklar*, (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi),

-
- Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Nikiforuk, A. (2001). *Mahşerin dördüncü atlısı salgın ve bulaşıcı hastalıklar tarihi*, Çev. Selahattin Erkanlı, İletişim Yay., İstanbul.
- Özdemir, H. (2005). *Salgın hastalıklardan ölümler 1914-1918*, Atatürk Kültür ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara.
- Sontag, S. (2005). *Metafor olarak hastalık Aids ve metaforları*, Çev. Osman Akınhay, Agora Kitaplığı, İstanbul.
- Temel, M. (2008). *Atatürk döneminde bulaşıcı ve salgın hastalıklarla mücadele*, Nehir Yay., İstanbul.
- Ünsaldı, E. ve Çiftçi, M. K. (2010). Formaldehit kullanım alanları risk grubu zararlı etkileri ve koruyucu önlemler, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*, 21(1), 71- 75. Van.
-

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Müze Hizmet Kalitesi Ölçümü: Gaziantep Zeugma Mozaik Müzesi Üzerine Bir Çalışma

Museum Service Quality Measurement: A Study On Gaziantep Zeugma Mosaic Museum

Ercan GÜLSOY^{a*} Atınç OLCAY^b

^a Yüksek Lisans Öğrencisi, Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Turizm İşletmeciliği ABD, Gaziantep / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0001-5152-5438

^b Doç. Dr., Gaziantep Üniversitesi, Turizm ve Otelcilik M.Y.O. Seyahat ve Eğlence Hizmetleri, Gaziantep / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0003-0407-5467

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 28 Ocak 2021

Kabul tarihi: 8 Nisan 2021

Anahtar Kelimeler:

Hizmet kalitesi,

Müze hizmet kalitesi,

Zeugma Müzesi

ARTICLE INFO

Article History:

Received January 28, 2020

Accepted April 8, 2021

Keywords:

Service quality,

Museum service quality,

Zeugma Museum

ÖZ

Ziyaretçi deneyimleri, müze çalışmalarının merkezinde yer alır ve müzenin performansının önemli göstergelerinden biri olarak kabul edilir. Bu bakımdan müzeler müşterilerine sundukları hizmetleri geliştirmeli ve onları memnun etmelidirler. Böylece kendi kazandıkları ile kendilerini yönetebilirler hatta kamu kurumu olsalar bile benzerlerine göre rekabet avantajı sağlayabilirler.

Gaziantep daha çok gastronomi şehri olarak tanınsa da tarihi geçmişinden dolayı görülmeye değer kültür varlıklarına da sahiptir. Bu çalışma Gaziantep'e turist olarak gelmiş ya da Gaziantep'te yaşayan katılımcıların Zeugma Mozaik Müzesi'ne ilişkin hizmet kalitesi hakkındaki görüşlerinin belirlenmesi amacıyla yapılmıştır. Çalışmada nicel araştırma yöntemlerinden anket tekniği uygulanmış ve 406 ziyaretçiye ulaşılarak veriler elde edilmiştir. Veriler ışığında çalışmanın faktörleri "müze tanınırlığı", "müze personel etkileşimi" ve "müzenin fiziki alanı" olarak belirlenmiştir. Katılımcılara sorulan "müzeyi gezmiş olmaktan memnunum" önermesine %94,8 (385 kişi) oranında "evet" denilmiş ve katılımcıların memnuniyet düzeyleri ile müzenin hizmet kalitesi arasındaki ilişkinin de anlamlı olduğu ortaya konulmuştur.

ABSTRACT

Visitor experiences are at the center of museum work and are considered one of the key indicators of the museum's performance. In this respect, museums should improve the services they offer to their customers and satisfy them. Thus, they can manage themselves with their earnings, and even if they are a public institution, they can provide a competitive advantage over their counterparts.

Although Gaziantep is better known as a city of gastronomy, it also has cultural assets worth seeing due to its historical past. This study was carried out in order to determine the opinions of the participants who came to Gaziantep as a tourist or lived in Gaziantep about the service quality of the Zeugma Mosaic Museum. In the study, one of the quantitative research methods, the survey technique was applied and data were obtained by reaching 406 visitors. In the light of the data, the factors of the study were determined as "museum recognition", "museum staff interaction" and "physical area of the museum". The proposition asked to the participants, "I am pleased to have visited the museum" was said to be "yes" at a rate of 94.8% (385 people) and it was revealed that the relationship between the satisfaction levels of the participants and the service quality of the museum was also significant.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: ercan.gulsoy@hotmail.com

EXTENDED ABSTRACT

Museums are places where many artistic, historical, and natural works are located in order to display the cultural richness of societies (Sezgin, Haşiloğlu ve İnal, 2011). Museums in a region play an important role in protecting the cultural heritage of the region and transferring it to future generations. In this respect, they are important supporters of cultural tourism and play a role in the increase of tourism movements in the region. Museums, which provide economic income depending on tourism movements, require the measurement of service quality (Aksu, Saatçi ve Gülü Demirbulat, 2017).

Service quality is defined as the perceptions arising from the difference between consumers' expectations from a product or service and the actual performance that occurs during or after use. In other words, if the quality of a product/service meets or exceeds the expectations after use, the service quality is high; if it does not meet the expectations, the service quality is low (Doğan ve Karakuş, 2014; Tokay Argan, 2009).

Gaziantep is an important city in terms of tourism with its hundreds of dishes, culinary culture, ongoing handicrafts such as coppersmithing, edema, and unique beauties such as its historical past. In addition, it is seen that the cultural richness is high with 823 registered immovable cultural assets, 644 immovable cultural assets, and 221 protected areas (Olcay ve Doğan, 2015). This study was carried out in order to determine the service quality of the visitors of Zeugma Mosaic Museum, which is one of the cultural riches of Gaziantep. In the study, a questionnaire method was used to determine the demographic characteristics and to determine the level of satisfaction with 3 spot questions and 22 propositions about service quality.

The universe of the research consists of people who visit Zeugma Mosaic Museum. According to the data of Gaziantep Provincial Directorate of Culture and Tourism, the number of people who visited Gaziantep Zeugma Mosaic museum in 2019 is 356.355 (<https://gaziantep.ktb.gov.tr>). A simple random sampling method was used in the research. Accordingly, the sample of the study consists of 406 people who visited the Zeugma Mosaic Museum.

The survey technique, one of the quantitative research methods, was used to collect data in the study. The questionnaire consists of two parts. In the first part, there are 7 questions determining the demographic characteristics of the people visiting the museum and the museum satisfaction, their willingness to recommend and visit again. In the second part, there are 22 questions that will determine the service quality of the museum regarding staff interaction, physical area, and recognition. In the second part, 5-Likert type scaling (1- Strongly Agree, 2- Agree, 3- Neither Agree Neither Disagree, 4- Disagree, and 5- Strongly Disagree) method was used. The studies of Kurulgan and Bayram (2018) and Umut (2015) were used to form the scale of the research.

This study was conducted to measure the service quality from the eyes of the visitors of Gaziantep Zeugma Mosaic Museum. According to the data obtained, the demographic characteristics of those who visit the museum are as follows; Of the 205 male and 201 female participants, 354 of them have or are taking an associate degree, undergraduate or postgraduate education. 362 people are in the 18-47 age range, and only 44 people are 48 and over. This shows that the participants in the study were mostly young people. It was determined that 213 people were married and 193 were single and the difference was not significant according to marital status.

According to the satisfaction, recommendation, and revisit the status of the study, 385 people were satisfied with the museum visit, 361 people stated that they would recommend it to their relatives and only 241 people stated that they would like to visit the museum again.

In the factor analysis made on the museum, three factors were obtained, namely, museum recognition, museum staff interaction, and the physical area of the museum. This situation is similar to the studies of Kurulgan and Bayram (2018) and Tokay Argan (2009).

In the analysis of whether there is a difference in the service quality of the museum according to the gender variable, it was observed that there were differences in the personnel interaction of the museum, which are the other two factors other than the museum recognition factor, and the physical area of the museum and the service quality in general, and it was determined that the views of the female participants about the museum were more positive.

It has been determined that there is a significant relationship between the service quality of the museum and the museum satisfaction, and it has been revealed that the opinions of the satisfied visitors about the service quality are also positive.

Giriş

Yapılan çalışmalarda bir destinasyonun ziyaretçilerinin, tercihlerini ve ihtiyaçlarını daha iyi anlamak için turist motivasyonlarını anlamının önemi üzerinde durulmaktadır. Ziyaret öncesi turistlerin ne zaman, nerede ve neye ilişkin turizm faaliyetlerine katılacaklarını belirlemede motivasyonun önemli bir rol oynadığı kabul edilmektedir (Hsieh, Park ve Hitchcock, 2015 s. 1507). Boş zaman alışkanlıkları değiştikçe, turist motivasyonları da değişmekte ve müzeler de turistleri çekmeye devam etmektedir (Marković, Raspor ve Komšić, 2013 s. 201). Turistleri seyahate yönlendiren itme ve çekme olmak üzere iki temel motivasyon vardır (Hsieh vd., 2015 s. 1509). İtme motivasyonu, turistlerin yaşadıkları yerlerden kaçış, öğrenme, dinlenme gibi belirli nedenlerden dolayı turizm faaliyetine katılma isteğini ifade eder. Çekme motivasyonu ise, turistlerin gidecekleri yer ile alakalı doğal, tarihi, kültürel, sanatsal güzellikleri içerisinde barındıran yerlere ilişkin çekicilikleri ifade eder (Karlı, Kaymaz, Candemir ve Günay, 2016 s. 88).

Kozak (2010)'a göre, turizm işletmeleri, çekicilikler, ulaşılabilirlik, imaj ve etkinlikler turizm ürününü oluşturan beş temel unsurdur. Bu bakımdan çekicilikler bir destinasyonun yönlendirici gücü olarak kabul görmektedir (Karlı vd., 2016 s. 88; Umur, 2015 s. 69). Turistler ziyaret ettikleri destinasyonları hangi amaçla ziyaret etmiş olursa olsun kültürel ve tarihi çekiciliklerini de görme arzusu içerisindeyler. Bu sebepten dolayı turistler seyahatleri esnasında kültürel miras turizminin öğelerinden birisi olan müzeleri de ziyaret etmektedirler (Umur, 2015 s. 69). Son zamanlarda destinasyonlar arası rekabetin artmasında kültürel çekicilikler rekabette avantaj sağlamaktadır. Bu açıdan müze ve ören yerleri bir destinasyon için oldukça önemli kültürel çekiciliğe sahip olabilmektedir (Aksu vd., 2017 s. 390).

Kültür bir toplumun, tarih, bilim, sanat, eğitim, felsefi ve benzeri sahip olduğu maddi ya da manevi değerlerin toplamıdır (Albayrak, 2013 s. 49). Kültür turizmi, turistlerin kültürel bakımdan zengin olan yerleri görmek, kaybolmaya yüz tutmuş yaşam tarzlarını izlemek ve öğrenmek ayrıca bu kültürel varlıkların korunmasına yardımcı olabilmek için yaptıkları seyahatlere denilmektedir (Koroğlu, 2016 s. 167). Örneğin Gaziantep Zeugma Müzesini, Rumkaleyi, eski Gaziantep Evlerini ziyaret etmek kültür turizmi kapsamına girmektedir.

Müzeler, toplumların kültürel açıdan sahip olduğu zenginliklerin sergilenmesi amacı ile sanatsal, tarihsel, doğal birçok eserin bulunduğu yerlerdir (Sezgin vd., 2011 s. 202). Bir bölgede bulunan müzeler bölgeye ait kültürel mirasın korunmasında ve gelecek nesillere aktarılmasında önemli bir görev üstlenmektedir. Bu açıdan kültür turizminin önemli destekçileri olmakta ve bölgeye ait turizm hareketlerinin artmasında rol oynamaktadır. Turizm hareketlerine bağlı olarak ekonomik gelir elde edilmesini sağlayan müzelerin hizmet kalitelerinin ölçülmesi gerekli olmaktadır (Aksu vd., 2017 s. 390). Hizmet kalitesi, tüketicilerin bir hizmetten beklentileri ile kullanım sırasında ya da sonrasında oluşan gerçek performans arasındaki oluşan farktan doğan algılamalar olarak tanımlanmaktadır. Yani bir hizmetin kalitesi kullanım sonrasında beklentileri karşılıyor hatta aşılıyor ise hizmet kalitesi yüksek, beklentileri karşılamıyor ise hizmet kalitesi düşüktür (Doğan ve Karakuş, 2014 s. 171; Tokay Argan, 2009 s. 3).

Gaziantep; yüzlerce yemek çeşidi ile oluşan mutfak kültürü, bakırcılık, yemenicilik gibi hala icrası devam eden el sanatları, geçmişi nedeniyle sahip olduğu eşsiz tarihi güzelliklerle kültür turizmi açısından önemli bir şehirdir. Ayrıca 823 tescilli taşınmaz kültür varlığı, 644 taşınmaz kültür varlığı ve 221 adet sit alanı ile kültür varlıklarının fazla olduğu görülmektedir (Olcay ve Doğan, 2015 s. 237-240). Bu çalışma Gaziantep'in kültür zenginliklerinden biri olan Zeugma Mozaik Müzesi'ni ziyaret eden katılımcıların algılanan hizmet kalitesinin belirlenmesi amacıyla yapılmıştır.

Literatür Taraması

Bölge dışından gelen ziyaretçilerin, bir toplum ya da topluluğun sahip olduğu yaşam biçimine, kültür mirasına, sanatına kısmen ya da tamamen ilgi duymasından kaynaklı gerçekleştirmiş oldukları ziyaretlere kültür turizmi denilmektedir (İşçi, Güzel, Maktal Canko, İşçi ve Moroğlu, 2020 s. 30). Kültür turizmi, her destinasyon için farklı faaliyetleri içerir. Örneğin, Bali’de müzik ve dans etkinlikleri, Avusturalya’da yerli kültür, yerel miras, Finlandiya’da kiliseler, müzeler, festivaller, eğlence merkezleri kültür turizmi faaliyetleri için sık kullanılmaktadır (Alaeddinoğlu ve Can, 2009 s. 511). Kültür turizmi, ürün endüstrilerinin olmadığı ya da çok az olduğu bölgelerde kaliteli hizmet sunumu ile birlikte bölgenin gelir kaynağı olarak görülebilmektedir (Karşlı vd., 2016 s. 89).

Son yıllarda, kültürel miras turizmi, turistlere yeni ve daha çeşitli deneyimler sunduğu kabul edilen bir turizm çeşidi haline gelmiştir (Mey ve Mohamed, 2010 s. 226). Kültürel miras turizmi, müzeler, akvaryumlar, sahne sanatları merkezleri, arkeolojik kazılar, tiyatrolar, tarihi yerler, anıtlar, kaleler, mimari kalıntılar, dini merkezler ve hatta hayvanat bahçeleri dâhil olmak üzere kültürel veya miras odaklı tesislerin ziyaretini kapsar (Bonn, Joseph-Mathews, Dai, Hayes ve Cave, 2007 s. 346). Kültürel miras, tüketicileri için semboliktir ve duygusal anlamı kolaylaştırır ve sürdürür (Prentice, 1998 s. 42). Müzeler, kültürel mirasın temel taşıdır, aynı zamanda ekonomik ve teknik yenilik üretebilen, sanat ve tarih bilgisini iletilebilen, gelecekte uygulanabilir fırsatlar geliştiren yerlerdir (Daskalaki, Voutsas, Boutsouki ve Hatzithomas, 2020 s. 3). Bazı kültürel miras cazibe merkezlerinde ziyaretçi sayısının fazla olması, alan üzerinde olumsuz ve zararlı bir etkiye sahip olabilir. Ancak çoğu müze, sergilerini tehlikeye atmadan ziyaretçilerini kabul etmektedir. Bu anlamda müzeler, kültürel miras kaynaklarına zarar verme riski olmaksızın bir kültürel miras deneyimi sağlayabilir (Marković vd., 2013 s. 202). Kültürel miras turizminin önemli bir parçası olan müzeleri ziyaret edenlerin temel motivasyonları gezme, görme (İşçi vd., 2020 s. 30) ve deneyim elde etmektir. Bu bakımdan müzelerin eğitimi, eğlenceyi ve rekreasyonu içeren birden fazla rolü bulunmaktadır (Kuo, Cheng, Chang ve Hu, 2018 s. 714).

Uluslararası Müzeler Konseyi (ICOM) 2019 yılında müze tanımını şöyle yapmıştır: “Müzeler, toplum eserlerini, örneklerini veya hatıralarını gelecek nesillere aktarmak için elinde tutan, kâr amacı gütmeyen bütün insanlara erişim sağlayan, katılımcı, şeffaf, insan onuruna, sosyal adalete, küresel eşitliğe ve toplumun refahına katkıda bulunmayı amaçlayan dünyanın anlaşılmasını kolaylaştırmak için eserleri toplayan, koruyan, araştıran, yorumlayan ve sergileyen kurumlardır” (icom.museum). Ayrıca müzeler resmi tarih yazımına katkıda bulunarak bir devlet hizmeti üstlenmektedir (Tasouji, 2013 s. 131). Toplumların gelişmesi için kültürel bellek kurumu olan müzeler, kalıntıları toplar, korur ve yayarlar (Mollaoğlu, 2007 s. 305). Son yıllarda sayılarında hızlı artış görülen müzelerin türleri de çeşitlenmektedir. Müzeler, tarih, arkeoloji, etnografya, sanat, açık hava, askeri, bilim, eğitim, anıt müzeleri olarak çeşitlenmektedir (Hazar, 2010 s. 40-41; Karadeniz, 2015 s. 57; Sezgin vd., 2011 s. 202).

Turizm ve müze birbirini olumlu yönde etkileyen ortak özelliklere sahiptirler. Şöyle ki, bir bölgeye gelen turistler müzelere de ziyarette bulunarak müzelerin sergileri hakkında bilgi sahibi olmakta ve müzelerin ziyaretçi sayılarını artırmakta, müzeler de buldukları destinasyonu çekici hale getirmekte ve turist sayısını artırabilmektedir (Kervankıran, 2014 s. 348). Uluslararası turizm alanında kültürel değerlerine büyük ilgi gösteren ülkeler, müzelere yapılacak olan yatırımları artırarak turizm çekiciliği oluşturup ülkeye ekonomik katkı sağlamaktadır (Erbay, 1997 s. 40; Sop, Yeşiltaş ve Soslu, 2019 s. 3891). Turistlerin ziyaretleri sırasında hizmetlerin sunumunu değerlendirmesi, turizm alanlarındaki özel ve devlet işletmelerinin hizmet kalitesi önemli hale gelmektedir. Hizmet kalitesi kârlılığın ve örgütsel hedeflerin bir başarısı olarak değerlendirilebilir (Hsieh vd., 2015 s. 1509). Turizm endüstrisinin

yapısının değişmesine bağlı olarak turistlerin beklentilerinde farklılıklar oluşmakta ve buna bağlı olarak hizmet kalitesi, turizm işletmeleri için hayati öneme sahip bir konu olmaktadır (Avcı ve Sayılır, 2016 s. 124).

Hizmet somut olmayan, kullanıcıların ihtiyaçlarını karşılamak için üretilen ve üretildiği anda da tüketilen, üretilmesi için herhangi fiziksel bir ürüne ihtiyaç olunan ya da olunmayan ve tüketiminde bir sahipliğin söz konusu olmadığı işlerdir (Can, 2016 s. 65; Olcay ve Ay, 2019 s. 455; Sağlık ve Kocaman, 2014 s. 72). Kalite ise, işletme ve kurumların tüketicilerinin istek ve ihtiyaçlarını karşılamak için üretim anlayışını benimseyen, optimum kaynak kullanımı sağlayan, kurumsal sorumlulukları olumlu yönde etkileyen unsurdur (Avcı ve Sayılır, 2016 s. 123). Kalite, anlaşılması zor ve belirsiz bir yapıdır. Genellikle iyilik, lüks, parlaklık veya ağırlık gibi kesin olmayan sıfatlarla karıştırılan kalite ve gereksinimleri tüketiciler tarafından kolayca ifade edilemez (Parasuraman, Zeithaml ve Berry, 1985 s. 41).

Hizmet kalitesi, iş dünyasında rekabetçi kalabilmek dolayısıyla büyümek için anlaşılması gereken önemli bir kavramdır. Tüketicilerin ihtiyaçlarını anlamak ve onları tatmin etmek için tüketicilerin bakış açısından hizmetlerin ölçülmesi gerektiğinin farkına varılması gerekir. Hizmet kalitesi, daha yüksek müşteri memnuniyeti, kârlılık, düşük maliyet, müşteri sadakati sağladığı için önemlidir (Daniel ve Berinyuy, 2010 s. 32). Ancak hizmet kalitesinin ölçülmesi, hizmetin soyut, öznel, ayrılmazlık özelliklerinden ve aynı zamanda somut ürünlere göre anlaşılması karmaşık ve belirsiz olmasından dolayı zordur (Avcı ve Sayılır, 2016 s. 123; Daniel ve Berinyuy, 2010 s. 33).

Grönroos (1984)'a göre hizmet kalitesi birçok akademisyenler ve uygulayıcılar tarafından tanımlanmış olsa da yönetim kararlarına yön verecek biçimde net bir şekilde tanımlanamamıştır. Kalitenin, bir dizi kaynak ve faaliyetin işlevi değil de sanki değişkenin kendisiymiş gibi kullanıldığını belirtmektedir. Hizmet işletmelerinin gelecekte rekabet edebilmeleri için hizmet kalitelerini geliştirmeleri gerektiğini söylemek şu iki durumda imkânsızdır. Birincisi, hizmet kalitesinin tüketiciler tarafından nasıl algılandığını tanımlamak, ikincisi de hizmet kalitesinin nelerden etkilendiğini belirlemek (Grönroos, 1984 s. 36). Grönroos (1984) hizmet kalitesinin boyutlarını etkileyen unsurları şöyle sıralamaktadır. *Beklenen hizmet ve algılanan hizmet*, hizmetin kullanım sonrası değerlendirmeleri ile beklenen hizmetin yüksek veya düşük seviyede olması ile oluşan algılardır. *Verilen sözler ve performans*, hizmet üreticisinin reklamlarında vermiş olduğu vaatlerin performansla tutarlı olması ile alakalıdır. *Teknik kalite ve fonksiyonel kalite*, hizmet tüketicisinin aldığı ürünün araçsal yani ürünün hangi amaçla tüketildiği teknik kalite ile işlevsel olarak ürünün kendisine nasıl sunulduğu fonksiyonel kalite ile alakalıdır. *İmaj*, tüketicilerin işletmeyi nasıl algıladıklarının bir sonucudur ve işletmeler için son derece önemlidir. Ancak olumlu bir imaj oluşturan işletmelerin tüketicilerinde oluşturacakları hayal kırıklığı algılanan kalitenin de düşmesine neden olabilir (Grönroos, 1984 s. 36-40).

Parasuraman vd., (1985)'ne göre hizmet kalitesi, müşteri beklentilerine karşılık sunulan hizmet seviyesinin ölçüsüdür. Kaliteli hizmet sunabilmek için müşteri beklentilerinin karşılanması gerekmektedir (Parasuraman vd., 1985 s. 42). Parasuraman vd., (1985)'ne göre hizmet kalitesinin boyutları ise şöyledir; *Güvenilirlik*, performans tutarlılığı ile alakalıdır. *Sorumluluk*, çalışanların hizmet sunma istekliliği veya hazırlığı ile ilgilidir. *Yeterlilik*, hizmeti gerçekleştirmek için gerekli beceri ve bilgiye sahip olmak anlamına gelir. *Erişim*, iletişim kolaylığını içerir. *Nezakət*, iletişim personelinin (resepsiyon görevlileri, telefon operatörleri vb.) nezaket, saygı, özen ve samimiyetini içerir. *İletişim*, müşterileri anlayabilecekleri bir dilde bilgilendirmek ve onları dinlemek anlamına gelir. *Güvenilirlik*, inanılır olmayı, müşteri çıkarlarına sahip çıkmayı içerir. *Emniyet*, tehlike, risk ve şüphe duyulmamayı içerir. *Müşteriyi*

anlamak, müşterinin ihtiyaçlarını anlamak için çaba göstermeyi içerir. *Maddilik*, hizmetin kanıtlarını içerir (Parasuraman vd., 1985 s. 47).

Parasuraman, Zeithaml ve Berry (1988) sonraki çalışmaları ile SERVQUAL olarak adlandırdıkları hizmet kalitesi boyutlarını şöyle açıklamışlardır. *Fiziksel kaynaklar*, tesisin, ekipmanların ve personelin görünümü ile alakalıdır. *Güvenilirlik*, vaat edilen hizmeti güvenilir ve doğru bir şekilde gerçekleştirme yeteneği ile alakalıdır. *Heveslilik*, müşterilere yardım etme ve hızlı hizmet sunma istekliliği ile alakalıdır. *Güvence*, personelin bilgisi, nezaketi ve güven vermesi ile alakalıdır. *Empati*, işletmenin müşterilerine sunduğu özenli, kişiselleştirilmiş ilgi ile alakalıdır (Parasuraman vd., 1988 s. 23).

Frochot ve Hughes (2000) ise, hizmet kalitesini müzelerde ölçebilmek için SERVQUAL modelini HISTOQUAL modeline dönüştürmüştür. Yine beş boyuttan oluşan model, fiziksel kaynaklar, empati, tüketilen ürünler, iletişim ve heveslilik boyutlarından oluşmaktadır. *Fiziksel kaynaklar*, çevrenin temizlik, çekicilik ve özgünlük gibi fiziki alanlarını, *empati*, ihtiyaçları karşılamada sorun yaşayabilecek engelli kişilerin ya da çocukların ne düzeyde dikkate alındığını, *tüketilen ürünler*, restoran, hediyelik eşya, kafe gibi alanları, *iletişim*, verilen bilgilerin güvenilirliğini ve kalitesini, *heveslilik*, personelin müşteri ihtiyaçlarını karşılayabilme beceresini ifade eder (Korkmaz, 2020 s. 45; Sert ve Karacaoğlu, 2018 s. 106-107).

Kültürel seyahat endüstrisinden gelen rekabet ve pazarlama anlayışındaki değişimlerle, müzeler koleksiyon odaklılıktan ziyaretçi odaklılığa yönelmiş (Altunel ve Günlü, 2015 s. 192) ve kendilerini bir turizm destinasyonu veya ürünü olarak yeniden inşa etmeye başlamışlardır (Kuo vd., 2018 s. 714). Müşteri odaklı rekabet ortamında, farklılaşmanın mantıksal alanlarından biri de hizmet kalitesidir. Kâr amacı gütmeyen hizmet sağlayıcılarının çoğu, hizmet kalitesini rekabet avantajı elde etmenin ve sadakati artırmanın bir yolu olarak görebilir ve aynı zamanda hesap verebilirlik algılarını iyileştirebilir (Maher, Clark ve Motley, 2011 s. 29). Müzeler de işletmeler gibi müşterilerin istek, ihtiyaç, beklenti ve deneyimlerini analiz etmeye odaklanmış durumdadırlar. (Sezgin vd., 2011 s. 202-203). Bir müzeyi ziyaret eden turist müzenin müşterisi sayılmaktadır. Ancak hizmet kalitesini göz ardı ederek, müzenin ziyaretçi sayısı, müzenin işleyişini başarılı olarak değerlendirmede tek ölçüt olamaz. Kârlı olsun ya da olmasın müzeler hizmet kalitelerini geliştirerek ziyaretçilerin memnuniyetini artırmalıdırlar (Shi ve Chen, 2008 s. 159).

Müze yetkililerinin üzerinde hassasiyetle durması gereken hizmet kalitesi, rekabet avantajı sağlamada önemli olduğundan yetkililer müzelerde hizmet kalitesinin düşmemesine özen göstermelidir. Müzelerde hizmet kalitesinin düşmesi, ziyaretçi sayısının azalmasına neden olacaktır (Güneş, Pekerşen, Alagöz ve Sivrikaya, 2019 s. 592). Bir müzeyi ziyaret etmek farklı açılardan büyük bir deneyimi kapsar. Müzede iyi korunmamış eserler, kirli tuvaletler, konforsuz yiyecek-içecek ve dinlenme alanı, personelin yetkin olmaması ziyaretçiler üzerinde olumsuz deneyimler bırakacaktır. Personeller ziyaretçilerin eşsiz bir deneyim sağlamaları için ellerinden gelen bütün gayreti göstermelidirler (Erbay, 1997 s. 40-41).

Hizmet kalitesi ve müşteri memnuniyeti, pazarlama araştırmasının temel odak noktasıdır (Kuo vd., 2018 s. 718). Hizmet kalitesi, müşteri memnuniyeti ve sadakati ile ilişkilendirilmiştir. Memnuniyet, müşterilerin hizmet kalitesi algıları ile davranışsal niyetlerin oluşmasında aracı rol oynar. Olumsuz değerlendirmede bulunan müşteriler, ağızdan ağza istenmeyen sözlerle olumsuz pazarlama yapabilirler. (Ramseook-Munhurrin, Naidoo ve Lukea-Bhiwajee, 2010 s. 49). Ziyaretçi memnuniyeti, ziyaretçinin otopark veya giriş bileti aradığı andan müzenin sağladığı bilgi veya eğlence deneyimi ile müzeden ayrıldığı ana kadar olan toplam deneyime bağlıdır (Mey ve Mohamed, 2010 s. 226).

Zeugma Mozaik Müzesi, Gaziantep'in Nizip ilçesi Belkıs Köyü sınırlarında Fırat Nehri kıyısında başlangıcı M.Ö. 300 yılına dayanan ve günümüze kadar gelmiş olan yerleşim yerindeki çıkan eserlerin sergilenmesi için kurulmuş bir müzedir. M.Ö. 300 yılında ilk olarak Büyük İskenderin Generali olan ve daha sonrasında Suriye Kralı olmuş Selevkos Nikator'un "Selevkos Euphrates" kentini kurması ile kentin tarihi başlar. Roma'nın M.Ö. 1. yy'da şehri hâkimiyetine alması ile birlikte şehre köprü, geçit anlamlarına gelen ve şu an bütün dünyanın bu isimle hitap ettiği "Zeugma" adını vermişlerdir. 4.Skitia Lejyon Garnizonu'nun buraya yerleştirilmesi ile birlikte ve ticaretin yoğun olması sebebiyle kısa sürede 80 bin nüfuslu kent konumuna gelen Zeugma dönemin dünyanın en büyük kentlerinden biri olmuştur. Kendi parasını basan Roma kentlerinden biridir (zeugma.org.tr). Zeugma Mozaik Müzesi'nde Geç Antik ve Roma Dönemlerine ait 2.448 m² mozaik, 140 m² duvar resmi, 20 sütun, 4 Roma dönemine ait çeşme, kireç taşından yapılmış 4 heykel, tunçtan Mars heykeli, lahitler, mezar stelleri ve mimari kalıntılar restore edilmiş bir şekilde sunulmaktadır (gaziantep.ktb.gov.tr).

İlgili Çalışmalar

Korkmaz (2020)'ın, Troya Müzesi ziyaretçilerinin internet ortamında yapmış oldukları yorumlar ışığında yapmış olduğu çalışmada, fiziksel özellikler, heveslilik, etkileşim, empati ve tüketim maddeleri olarak beş faktör belirlenmiş ve ziyaretçilerin müzeden memnuniyetlerinin yüksek olduğu ve başkalarına tavsiye ettikleri ortaya konulmuştur.

Güneş vd., (2019)'nin, Mevlana Müzesi ziyaretçileri üzerinde yapmış oldukları çalışmada, heveslilik, fiziksel özellikler, iletişim ve tüketim maddeleri olarak dört faktör belirlenmiş, Mevlana Müzesinin fiziksel özelliklerini yüksek düzeyde kaliteli, heveslilik, iletişim ve tüketim maddeleri açısından orta düzeyde kaliteli, empati bakımından ise düşük düzeyde kaliteli olarak algıladıkları ortaya konmuştur.

Sert ve Karacaoğlu (2018)'nin, Anadolu Medeniyetleri Müzesi ziyaretçileri üzerinde yapmış oldukları çalışmada, fiziksel özellikler, tüketilenler, empati, iletişim ve heveslilik olarak beş faktör belirlenmiş, algılanan hizmet kalitesinin memnuniyet ve tavsiye etme niyeti üzerinde anlamlı ve pozitif etkisi olduğu ortaya konmuştur.

Kurulgan ve Bayram (2018)'in, Anadolu Üniversitesi Eğitim Karikatürleri Müzesi ziyaretçileri üzerinde yapmış oldukları çalışmada, personel ziyaretçi etkileşimi, fiziksel mekân ve tanınırlık olarak üç faktör belirlenmiş ve algılanan hizmet kalitesinin tavsiye etme ve memnuniyet ile ilişkili olduğu ortaya konmuştur.

Aksu vd., (2017)'nin, Çanakkale Arkeoloji Müzesi'ni ziyaret eden yerli turistler üzerinde yapmış oldukları çalışmada, heveslilik, fiziksel özellikler, iletişim tüketim maddeleri ve empati faktörleri belirlenmiş ve algılanan hizmet kalitesinin tekrar ziyaret etme ve tavsiye etme davranışları arasında pozitif ilişkinin olduğu belirlenmiştir.

Umur (2015)'un, turist rehberleri üzerinde 2012 ve 2015 yıllarında yapmış olduğu çalışmada, heveslilik, fiziksel özellikler, iletişim, tüketim maddeleri ve empati olarak beş faktör belirlenmiş ve iki çalışmanın boyutları arasındaki değerlendirilmelerde farklılıkların olduğu ortaya konmuştur.

Yılmaz (2011)'in, Göreme Açık Hava Müzesi ziyaretçileri üzerinde yapmış olduğu çalışmada, fiziksel unsurlar, sergilere ilişkin unsurlar, empati ve fiyat olarak dört faktör belirlenmiş ve ziyaretçiler kendilerine verilen hizmetlerin tamamını orta düzeyde kaliteli olarak değerlendirmiştir.

Tokay Arğan (2009)'in, Anadolu Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Merkezi Alt Sergi Salonundan yararlanılan ziyaretçiler üzerinde yapmış olduğu çalışmada, etkileşim,

atmosfer ve sanatsal ün boyutları belirlenmiş ve sergide algılanan hizmet kalitesi boyutlarının sergiden memnun olma ve tavsiye etme üzerinde etkisi olduğu belirlenmiştir.

Daskalaki vd., (2020)'nin, Selanik Arkeoloji Müzesi ve Bilim ve Teknoloji Müzesi ziyaretçileri üzerinde yapmış oldukları çalışmada, somutluk, güvenilirlik, empati, heveslilik ve güvence olmak üzere beş faktör belirlenmiş ve genel memnuniyetin hizmet kalitesi üzerinde etkisi olduğu ve gelecekteki davranışsal niyetleri etkilediği ortaya konmuştur.

Kuo vd., (2018)'nin, yapmış oldukları çalışmada, tercümenin kötü algılandığı durumlarda ziyaretçilerin deneyimleri üzerinde olumsuz etkisi olduğu, iyi algılandığı durumlarda ise olumlu etkisi olduğu, ağızdan ağıza pozitif sözlerin ziyaretçilerin sonraki davranışsal niyetleri üzerinde önemli olduğu ve müze ziyaretçilerinin iyi tercüme algılarının hizmet kalitesi ile daha sonrasında davranışsal niyet üzerinde aracı olduğu ortaya konmuştur.

Hsieh vd., (2015)'nin, yapmış oldukları çalışmada, somutluluk, heveslilik, empati, iletişim ve tüketim maddeleri olarak beş faktör belirlenmiş, itme ve çekme motivasyonlarının hizmet kalitesini etkilediğinin bunun da müze hizmet kalitesi üzerinde etkili olduğu ortaya konmuştur.

Marković vd., (2013) tarafından, Krapina Neandertal Müzesi'nin ziyaretçileri üzerinde yapılan çalışmada, somutluk, ulaşılabilirlik, sergi sunumu, empati ve iletişim olarak beş faktör belirlenmiş ve ziyaretçilerin yüksek beklentilerinin olduğu ve hizmet kalitesi algılarının da yüksek olduğu ortaya konmuştur.

Maher vd., (2011)'nin, yapmış oldukları çalışmada, maddi ürünler, güvenilirlik, heveslilik, güvence ve empati olmak üzere beş faktör belirlenmiş ve müze hizmet kalitesine değer veren ziyaretçilerin müze üyeliğine sahip olma olasılığını artırdığı ortaya konmuştur.

Shi ve Chen (2008)'in, Ulusal Prehistorya Müzesi ziyaretçileri üzerinde yapmış oldukları çalışmada, fiziksel çevre, duyarlılık ve güvence, güvenilirlik, somutluk ve kolaylık olarak beş faktör belirlenmiş ve havalandırma, genel çevre temizliği ve biletleme süreçlerinin kalitesinin yüksek olduğu ve genel memnuniyetin yüksek, tavsiye etme ve tekrar ziyaret etme sonuçlarının ise ortalama olduğu ortaya konmuştur.

Araştırma Yöntemi

Araştırmanın Amacı ve Hipotezleri

Araştırmanın amacı Gaziantep ilinde bulunan ve önemli bir çekiciliği olan Zeugma Mozaik Müzesini ziyaret eden katılımcıların müzenin hizmet kalitesine ilişkin görüşlerinin belirlenmesidir. Araştırmanın hipotezleri ise aşağıdaki gibidir.

H_1 = Müzenin hizmet kalitesi ile katılımcıların cinsiyetleri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık vardır.

H_{1a} = Müzenin hizmet kalitesi alt faktörlerinden “müzenin tanınırlığı” ile katılımcıların cinsiyetleri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık vardır.

H_{1b} = Müzenin hizmet kalitesi alt faktörlerinden “müzenin personel etkileşimi” ile katılımcıların cinsiyetleri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık vardır.

H_{1c} = Müzenin hizmet kalitesi alt faktörlerinden “müzenin fiziki alanı” ile katılımcıların cinsiyetleri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık vardır.

H_2 = Müzenin hizmet kalitesi ile katılımcıların eğitim durumları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık vardır.

H_{2a} = Müzenin hizmet kalitesi alt faktörlerinden “müzenin tanınırlığı” ile katılımcıların eğitim durumları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık vardır.

H_{2b} = Müzenin hizmet kalitesi alt faktörlerinden “müzenin personel etkileşimi” ile katılımcıların eğitim durumları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık vardır.

H_{2c} = Müzenin hizmet kalitesi alt faktörlerinden “müzenin fiziki alanı” ile katılımcıların eğitim durumları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık vardır.

H_3 = Müzenin hizmet kalitesi ile katılımcıların yaş grupları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık vardır.

H_{3a} = Müzenin hizmet kalitesi alt faktörlerinden “müzenin tanınırlığı” ile katılımcıların yaş grupları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık vardır.

H_{3b} = Müzenin hizmet kalitesi alt faktörlerinden “müzenin personel etkileşimi” ile katılımcıların yaş grupları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık vardır.

H_{3c} = Müzenin hizmet kalitesi alt faktörlerinden “müzenin fiziki alanı” ile katılımcıların yaş grupları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık vardır.

H_4 = Müzenin hizmet kalitesi ile katılımcıların memnuniyet düzeyleri arasında istatistiksel olarak anlamlı ilişki vardır.

H_5 = Müzenin hizmet kalitesi ile katılımcıların yakınlarına önerme düzeyleri arasında istatistiksel olarak anlamlı ilişki vardır.

H_6 = Müzenin hizmet kalitesi ile katılımcıların tekrar gelme istekleri arasında istatistiksel olarak anlamlı ilişki vardır.

Araştırmanın Evren ve Örneklemi

Araştırmanın evrenini Zeugma Mozaik Müzesini ziyaret eden kişiler oluşturmaktadır. Gaziantep İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü verilerine göre 2019 yılında Gaziantep Zeugma Mozaik müzesini ziyaret eden kişi sayısı 356.355 kişidir (<https://gaziantep.ktb.gov.tr>). Araştırma da basit tesadüfi örnekleme yöntemine başvurulmuştur. Evrenin tamamına ulaşılabilmesi durumunda, veri toplanması için gereken örneklem sayısı 384 ve üstünde bir sayının yeterli olacağı tespit edilmiştir (Ural ve Kılıç, 2018). Buna göre araştırmanın örneklemini Zeugma Mozaik Müzesini ziyaret eden 406 katılımcı oluşturmaktadır.

Veri Toplama Aracı ve İçeriği

Araştırmada nicel araştırma yöntemi kullanılmış ve veriler anket tekniği ile toplanmıştır. Anket formu iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde müzeyi ziyaret eden kişilerin demografik özellikleri ve müze memnuniyeti, tavsiye etme ve tekrar ziyaret etme isteklerini belirleyen 7 adet soru bulunmaktadır. İkinci bölümde ise, müzenin personel etkileşimi, fiziki alanı ve tanınırlığı ile ilgili müzenin hizmet kalitesini belirleyecek olan 22 adet soru bulunmaktadır. İkinci bölümde 5’li Likert tipi ölçekleme (1- Kesinlikle Katılıyorum, 2- Katılıyorum, 3- Ne Katılıyorum Ne Katılmıyorum, 4- Katılmıyorum Ve 5- Kesinlikle Katılmıyorum) yönteminden yararlanılmıştır. Araştırmanın ölçeğini oluşturmak için Kurulgan ve Bayram (2018) ve Umur (2015)’un çalışmalarından yararlanılmıştır.

Araştırma Zeugma Mozaik Müzesini ziyaret eden 406 kişiye uygulanmıştır. Uygulama sonucunda araştırmanın iç tutarlılığını hesaplamak için yapılan Cronbach’s Alpha değerine bakılmıştır. Anket ifadelerinin tamamı (n=22) için hesaplanan Cronbach’s Alpha değeri 0,892 olarak hesaplanmıştır. Alfa katsayısına göre 0,81 ve 1,00 arasında olan değerler yüksek

güvenilirliğe sahiptir (İslamoğlu ve Alınacıık, 2014 s. 150). Buna göre bu ölçümün yüksek güvenilirlik derecesine sahip olduğu söylenebilir.

Güvenilirlik derecesinin hesaplanmasından sonra araştırmanın faktör analizine uygunluğunu belirlemek için Bartlett's Küresellik Testi uygulanmıştır. Bartlett's Küresellik Testi, verilere ilişkin olarak değişkenler arasında bir ilişkinin olup olmadığını test etmek için korelasyon matrisini kullanır. Buna göre sonucun $p < 0,05$ olması testin anlamlı olduğunu ve değişkenler arasında faktör analizine uygun ilişkiler olduğunu belirtir (İslamoğlu ve Alınacıık, 2014 s. 403). Çalışmada Bartlett's Küresellik Testi uygulaması sonucunda 0,000 derecesinde anlamlı olduğu ve çalışmanın faktör analizine uygun olduğu belirlenmiştir.

Diğer taraftan anket önermelerinin faktör analizine uygun olup olmadığını belirlemek için Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) örneklem yeterliliği testi yapılmıştır. Bu testin sonucunda 231 serbestlik derecesinde ve KMO değeri ,833 olarak hesaplanmıştır. KMO değerinin alt sınırı olarak 0,6 olduğu belirtilmiştir (İslamoğlu ve Alınacıık, 2014 s. 396). Bu bakımdan yapılan testin sonucuna göre önermeler arasında iyi bir ilişki olduğu söylenebilir.

Ölçek Faktörlerinin Belirlenmesi

Faktör analizi, değişkenler arasındaki ilişkilere dayanarak çok sayıdaki değişkeni daha az sayıdaki değişkene indirebilen çok değişkenli bir analiz tekniğidir. Bu analiz yapılırken çok sayıda olan verileri mümkün olduğu derece en az kayıpla sadeleştirerek daha az sayıda değişken ile göstermeye olanak sağlamaktadır (İslamoğlu ve Alınacıık, 2014 s. 395).

Gaziantep Zeugma Mozaik Müzesi'nin hizmet kalitesini ölçen 22 madde ile yapılan faktör analizinde 3 faktörlü bir yapı elde edilmiştir. Bunun sonucunda 231 serbestlik derecesinde KMO değeri ,833 olarak hesaplanmıştır. Daha sonra binişik olarak kabul edilen (aralarındaki farkın 0,1'den düşük olan S14 ve S15) maddeler bir sonraki faktör analizine dâhil edilmemiş ve analizden çıkarılmıştır. Geriye kalan 20 madde ile yapılan ölçüm sonucunda faktör analizi 190 serbestlik derecesinde KMO değeri ,828 olarak hesaplanmıştır ve toplam varyansın %50'sini açıklayan 3 faktörlü bir yapı elde edilmiştir.

Bu aşamalardan sonra elde edilen 20 maddeli 3 faktörlü ölçeğin Cronbach's Alpha değerine bakıldığında ($n=20$) bu değer ,882 olarak hesaplanmıştır. Bu sonuçlara göre son ölçeğin yüksek derecede güvenilir olduğu söylenebilir. Elde edilen faktörler isimlendirilirken daha önce yapılmış olan çalışmalardan yararlanılarak ve faktör yüklerinin büyüklüğüne göre aşağıdaki gibi isimlendirilmiştir.

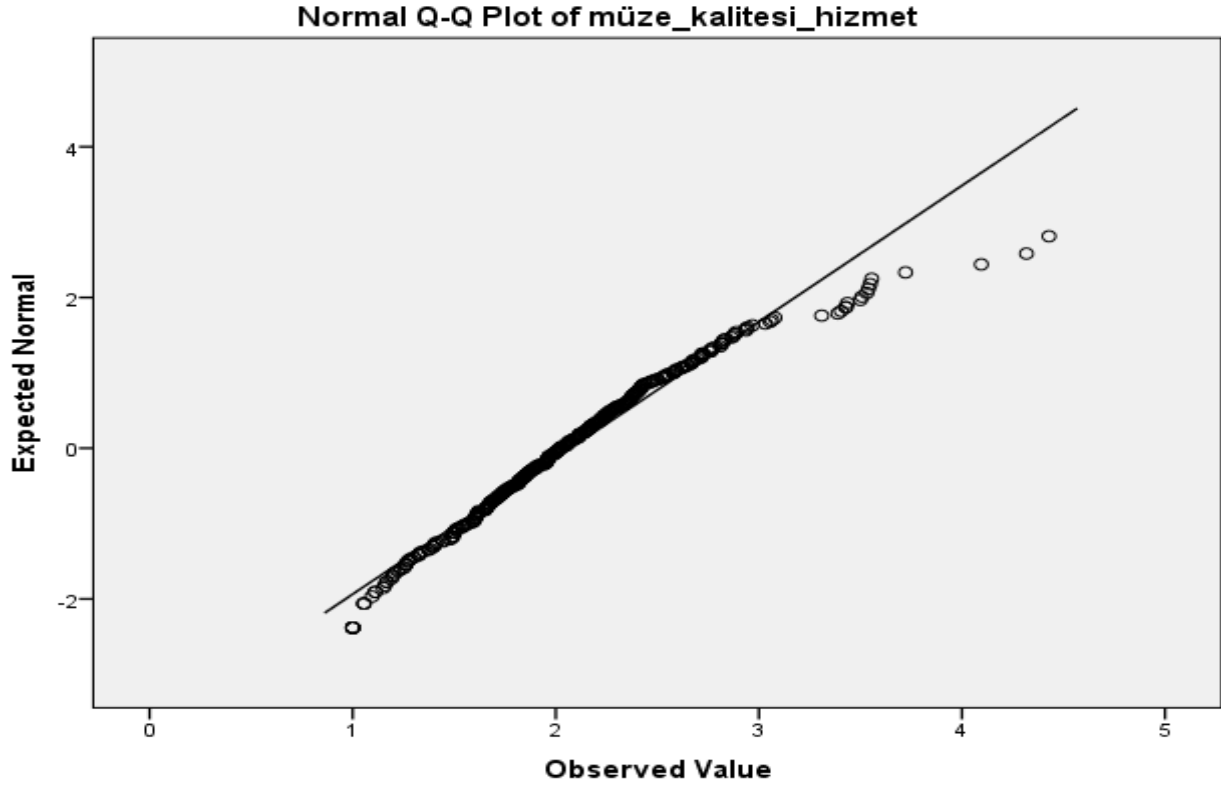
- 1- Müzenin tanınırlığı
- 2- Müzenin personel etkileşimi
- 3- Müzenin fiziki alanı

Tablo 1: Faktör Analizine Göre Faktör İsimleri ve Yükleri

Faktörler	İfadeler	1	2	3
1- Müzenin Tanınırlığı	Müzedede sergilenen eserler belirli bir üne sahiptir.	,738		
	Müzenin ziyarete açık olduğu saatler uygundur.	,701		
	Müzedede sergilenen eserler benzerlerine göre daha niteliklidir.	,665		
	Müzenin ziyarete açık olduğu günler uygundur.	,652		
	Müze belirli bir üne sahiptir.	,645		
	Müzenin gerekli restorasyonları yapılmıştır.	,578		

	Müzenin yürüyüş alanları rahatça gezebilmeye elverişlidir.	,520		
2- Müzenin personel etkileşimi	Personel müze hakkında yeterli bilgiye sahiptir.	,812		
	Personel yapıtlar hakkında yeterli bilgiye sahiptir.	,809		
	Müzedede yeterli sayıda personel vardır.	,735		
	Müzedede gerektiği zaman personele ulaşılır.	,680		
	Müzedede yaşlılar için uygun düzenlemeler vardır.	,474		
	Müzeyle ilişkin bilgiler uygun yöntemler (müze rehberi, statik rehber, kulaklıklılı dijital rehberlik cihazları vb.) ile verilir.	,455		
3- Müzenin fiziki alanı	Müzenin iç yönlendirme levhaları yeterlidir.	,702		
	Müze salonları (alanları) eserlerin sergilenmesine uygundur.	,641		
	Müzenin dış yönlendirme levhaları yeterlidir.	,616		
	Müzenin içerisi düzenlidir.	,610		
	Eserler kendi içerisinde bir düzen gözeterek sergilenmiştir.	,585		
	Müzenin tanıtımında kullanılan reklam ve afişler yeterlidir.	,533		
	Müzenin içerisi temizdir.	,510		
Öz Değer	6,421	1,991	1,768	
Faktörlerin Varyansı Açıklama Oranı	32,103	9,957	8,842	
Toplam Varyansın Açıklanma Oranı	50,902			
KMO Değeri (serbestlik derecesi=190)	,828			
Ölçeğin Tamamının Cronbach's Alpha Değeri (n=20)	,882			
Faktörlerin Cronbach's Alpha Katsayısı	,822	,809	,776	
Faktörlerin Ortalama Değeri	1,7657	2,4060	1,9662	
Faktörlerin Standart Sapma Değeri	,57519	,79085	,67124	

Bu aşamalardan sonra Gaziantep Mozaik Müzesinin hizmet kalitesinin ölçülebilmesi ve çeşitli değişkenler arasındaki ilişkilerin ortaya konulabilmesi için hangi testlerin yapılacağına karar vermek üzere hizmet kalitesine ilişkin verilerin normal dağılım gösterip göstermediğine bakılmıştır. Bunun için hizmet kalitesi önermelerinin ortalama değerleri alınmış ve elde edilen değerlerin dağılımı Kolmogorov-Smirnov Testi ($n>30$) analiz edilmiş ve $sd=406$, $sig.=0,001$, ($p<0,05$) değerleri bulunmuştur. Ayrıca çalışmanın çarpıklık (skewness) değeri ,793 ve basıklık (kurtosis) değeri 1,577 olduğu belirlenmiştir. Analiz sonucunda verilerin normal dağılım göstermediği belirlenmiştir. Non-parametrik testler genel olarak parametrik testlerin ön koşullarının sağlanmadığı durumlarda, ana kütleinin dağılımı hakkında yeterli ya da hiç bilgi olmayan durumlarda kullanılır (İslamoğlu ve Alınçık, 2014 s. 440). Bu durumda bu çalışmada parametrik olmayan testlerden Mann-Whitney U testi ve Kruskal-Wallis testi yapılması uygun görülmüştür.

Şekil 1: Hizmet Kalitesi Ölçeğinin Normal Q-Q Plot Grafiği

Çalışmanın Normal Q-Q Plot Grafiğine göre, verilerin düz doğru üzerinde yer almaması ve sapmaların çok olmasından dolayı çalışmanın normal dağılım göstermediği ortaya konmuştur.

Araştırmanın Bulguları

Bu bölümde araştırmadan elde edilen demografik bulgular, Zeugma Mozaik Müzesini ziyaret eden ziyaretçilerin memnuniyetleri hakkındaki bulgular, yine ziyaretçilerin demografik özelliklerinin faktör analizine ilişkin bulguları ve diğer bulgular yer alacaktır.

Demografik Bulgular

Bu bölümde müze ziyaretçilerinin cinsiyetleri, yaşları, eğitim durumları ve medeni durumları ile ilgili sorular sorulmuş ve demografik özellikleri belirlenmeye çalışılmıştır. Demografik özelliklerin belirlenmesi için yüzde ve frekans analizleri uygulanmış ve çıkan sonuç Tablo 2’de gösterilmiştir.

Tablo 2: Demografik Özellikler

Demografik Değişkenler	Kategori	n	%
Cinsiyet	Erkek	205	50,5
	Kadın	201	49,5
	TOPLAM	406	100,0
Yaş	18-27	130	32,1
	28-37	143	35,2
	38-47	89	21,9
	48 ve üstü	44	10,8
	TOPLAM	406	100,0
Eğitim	Ortaokul	6	1,5
	Lise	46	11,3
	Önlisans	90	22,2
	Lisans	183	45,0
	Lisansüstü	81	20,0
	TOPLAM	406	100,0
Medeni Durum	Evli	213	52,5
	Bekâr	193	47,5
	TOPLAM	406	100,0

Tablo 2'ye göre ziyaretçilerin %50,5'i (205) erkek, %49,5'i (201) kadınlardan oluşmaktadır. Yaş dağılımına bakıldığında ise ziyaretçilerin %32,1'i (130) 18-27 yaş aralığında, %35,2'si (143) 28-37 yaş aralığında, %21,9'u (89) 38-47 yaş aralığında ve son olarak %10,8'i (44) 48 ve üstü yaş aralığında bulunmaktadır. Ziyaretçilerin eğitim durumlarına bakıldığında ise, %1,5'i (6) ortaokul, %11,3'ü (46) lise, %22,2'si (90) önlisans, %45'i lisans ve %20'si (81) lisansüstü mezundur. Son olarak ziyaretçilerin medeni durumlarına bakıldığında %52,5'i evli, %47,5'i (193) ise bekârdır.

Çalışmada yapılan frekans analizine göre müze ziyareti memnuniyet düzeyi ise şöyledir.

Tablo 3: Müze Ziyareti Memnuniyet Düzeyi

Sorular	Cevaplar	Cinsiyet		Toplam	
		Kadın	Erkek	n	%
		n	n		
Müzei gezmiş olmaktan memnunum.	Evet	201	184	385	94,8
	Kararsızım	0	13	13	3,2
	Hayır	0	8	8	2,0
Toplam		201	205	406	100,0
Müzei yakınlarıma (arkadaş, akraba vb.) öneririm.	Evet	191	170	361	88,9
	Kararsızım	8	22	30	7,4
	Hayır	2	13	15	3,7
Toplam		201	205	406	100,0
Müzei tekrar ziyaret etmek isterim.	Evet	128	113	241	59,3
	Kararsızım	38	52	90	22,2
	Hayır	35	40	75	18,5
Toplam		201	205	406	100,0

Tablo 3'e bakıldığında müzei ziyaret edenlerin %94,8'inin (385) memnun olduğu bunların 201'nin kadın, 184'ünün de erkek olduğu görülmektedir. Kararsız kalanların oranı ise %3,2'dir (13) ve tamamının erkek olduğu görülmektedir. Müzei gezmiş olmaktan memnun olmayanların oranı ise %2'dir (8) ve tamamının erkek olduğu görülmektedir. Müzei yakınlarıma öneririm diyenlerin oranının %88,9 (361) olduğu bunların 191'inin kadın ve 170'inin erkek olduğu görülmektedir. Kararsız kalanların oranı ise, %7,4'tür (30) ve bunların

8'inin kadın 22'sinin ise erkek olduğu görülmektedir. Müzeyi yakınlarına önermek istemeyenlerin oranı ise %3,7'dir (15) ve bunların 2'sinin kadın 13'ünün ise erkek olduğu görülmektedir. Müzeyi tekrar ziyaret etmek isteyenlerin oranı %59,3'tür (241) ve bunların 128'inin kadın 113'ünün ise erkek olduğu görülmektedir. Kararsız kalanların oranına bakıldığında ise oranın %22,2 (90) olduğu ve bunların 38'inin kadın 52'sinin ise erkek olduğu görülmektedir. Tekrar ziyaret etmek istemeyenlerin oranı ise, %18,5'tir (75) ve bunların 35'inin kadın 40'ının ise erkek olduğu görülmektedir.

Müze Ziyaret Edenlerin Hizmet Kalitesine İlişkin Önermelerin Standart Sapma ve Ortalama Değerleri

Bu bölümde, Gaziantep Zeugma Müzesi'ni ziyaret edenlerin hizmet kalitelerine ilişkin görüşleri 3 faktörlü (müze tanınırlık, müze personel etkileşimi ve müze fiziki alanı) anket önermeleri ile belirlenmeye çalışılmıştır. Müze ziyaretçilerinin müze hakkındaki görüşlerine ilişkin bulgular Tablo 5'te gösterilmiştir. Ayrıca tablonun iyi ve sağlıklı yorumlanabilmesi için katılım ifadelerinin (1-kesinlikle katılıyorum...5-kesinlikle katılmıyorum) range değerleri aşağıdaki gibi hesaplanmıştır ve Tablo 4'teki gibi gösterilmiştir.

$$\text{Değişim Aralığı (Range)} = 5 - 1 = 4$$

$$\text{Değişim Aralığı (Range)} = 4 / 5 = 0,80$$

Bu hesaplamaların sonucunda anket önermelerine verilen cevapların analiz sonucunda aritmetik ortalamalarının hangi seçeneğe denk geleceği Tablo 4'te gösterilmiştir (Olcay ve Doğan, 2015 s. 254).

Tablo 4: Aritmetik Ortalamaların İsabet Ettiği Seçeneklerin Aralık Değerlerine Göre Dağılımı

Ağırlık	Aritmetik Ortalamaların Aralık Değerleri	Sonuç
5	4,20-5,00	Kesinlikle Katılıyorum
4	3,40-4,19	Katılmıyorum
3	2,60-3,19	Ne Katılıyorum Ne Katılmıyorum
2	1,80-2,59	Katılıyorum
1	1,00-1,79	Kesinlikle Katılmıyorum

Aritmetik ortalamaların isabet ettiği seçeneklerin aralık değerleri belirlendikten sonra, müze ziyaretçilerinin önermelere vermiş oldukları cevapların ortalama değer ve standart sapma sonuçları ise şöyledir.

Tablo 5: Müze Ziyaretçilerinin Önermelere Vermiş Oldukları Cevapların Ortalama Değer ve Standart Sapma Sonuçları

İfadeler	Aritmetik Ortalama	Standart Sapma	Sonuç
1-Müze Tanınırlığı	1,7657	,57519	Kesinlikle Katılıyorum
Müzedeki sergilenen eserler belirli bir üne sahiptir.	1,7537	,85399	Kesinlikle katılıyorum
Müzenin ziyarete açık olduğu saatler uygundur.	1,6527	,72696	Kesinlikle katılıyorum
Müzedeki sergilenen eserler benzerlerine göre daha niteliklidir.	1,9286	,84755	Katılıyorum
Müzenin ziyarete açık olduğu günler uygundur.	1,6601	,74219	Kesinlikle katılıyorum
Müze belirli bir üne sahiptir.	1,6847	,84568	Kesinlikle katılıyorum
Müzenin gerekli restorasyonları yapılmıştır.	1,9236	,89254	Katılıyorum

Müzenin yürüyüş alanları rahatça gezilmeye elverişlidir.	1,7562	,86761	Kesinlikle katılıyorum
2- Müzenin Personel Etkileşimi	2,4832	,79085	Katılıyorum
Personel müze hakkında yeterli bilgiye sahiptir.	2,6059	1,03393	Katılıyorum
Personel yapıtlar hakkında yeterli bilgiye sahiptir.	2,7389	1,02117	Katılıyorum
Müzedede yeterli sayıda personel vardır.	2,2956	1,15313	Katılıyorum
Müzedede gerektiği zaman personele ulaşılır.	2,1897	1,04986	Katılıyorum
Müzedede yaşlılar için uygun düzenlemeler vardır.	2,4631	1,08973	Katılıyorum
Müzeye ilişkin bilgiler uygun yöntemler (müze rehberi, statik rehber, kulaklıklılı dijital rehberlik cihazları vb.) ile verilir.	2,6059	1,263388	Katılıyorum
3- Müzenin Fiziki Alanı	1,9662	,67124	Katılıyorum
Müzenin iç yönlendirme levhaları yeterlidir.	2,1823	1,18479	Katılıyorum
Müze salonları (alanları) eserlerin sergilenmesine uygundur.	1,6724	,85697	Kesinlikle katılıyorum
Müzenin dış yönlendirme levhaları yeterlidir.	2,2635	1,18479	Katılıyorum
Müzenin içerisi düzenlidir.	1,5493	,77701	Kesinlikle katılıyorum
Eserler kendi içerisinde bir düzen gözeterek sergilenmiştir.	1,9261	,90237	Katılıyorum
Müzenin tanıtımında kullanılan reklam ve afişler yeterlidir.	2,5394	1,23415	Katılıyorum
Müzenin içerisi temizdir.	1,6305	,94095	Kesinlikle katılıyorum

Tablo 5'e göre 1. faktör olan müze tanınırlığına ziyaretçilerin vermiş oldukları cevapların aritmetik ortalamaları "kesinlikle katılıyorum" şeklinde olmuştur. 2. faktör olan müze personel etkileşimine ziyaretçilerin vermiş oldukları cevapların aritmetik ortalamaları "katılıyorum" şeklinde olmuştur. 3. faktör olan müzenin fiziki alanına ziyaretçilerin vermiş oldukları cevapların aritmetik ortalamaları ise "katılıyorum" şeklinde olmuştur.

1. faktörü oluşturan önermelere en çok katılım, "Müzenin ziyarete açık olduğu günler uygundur" önermesi olmuştur. En az katılım ise, "Müzedede sergilenen eserler benzerlerine göre daha niteliklidir" önermesi olmuştur. 2. faktörü oluşturan önermelere en çok katılım, "Müzedede gerektiği zaman personele ulaşılır" önermesi olmuştur. En az katılım ise, "Personel yapıtlar hakkında yeterli bilgiye sahiptir" önermesi olmuştur. 3. ve son faktörü oluşturan önermelere en çok katılım, "Müzenin içerisi düzenlidir" önermesi olmuştur. En az katılım ise, "Müzenin tanıtımında kullanılan reklam ve afişler yeterlidir" önermesi olmuştur. Genel olarak anket önermelerinin tamamına bakıldığında ise en çok katılım, "Müzenin içerisi düzenlidir" önermesi olmuştur. En az katılım ise, "Personel yapıtlar hakkında yeterli bilgiye sahiptir" önermesi olmuştur.

Araştırmanın Hipotezlerine İlişkin Bulgular

Bu bölümde Gaziantep Mozaik Müzesi'nin hizmet kalitesine ilişkin katılımcıların çeşitli demografik değişkenleri ile memnuniyet düzeyleri arasında anlamlı farklılıkların olup olmadığı incelenmiştir. Daha önceden yapılan analizler sonucunda çalışmanın önermeleri 3 faktörden oluşmuş ve bu önermelerin normal dağılım göstermediği belirlenmiştir. Bu bakımdan araştırmanın hipotezlerine ilişkin bulguların ortaya konulması için parametrik olmayan testlerden Mann-Whitney U testi ve Kruskal Wallis testleri uygulanmıştır.

Tablo 6: Cinsiyet Değişkenine Göre Farklılığın Belirlenmesi

Faktörler	Cinsiyet	n	Sıra Ortalaması	Sıraların Toplamı	Z	P
1- Müzenin tanınırlığı	Erkek	205	210,26	43103,00		,239
	Kadın	201	196,61	39518,00		
	Toplam	406				
						-1,177
2- Müzenin personel etkileşimi	Erkek	205	223,47	45811,50		,001
	Kadın	201	183,13	36809,50		
	Toplam	406				
						-3,473
3- Müzenin fiziki alanı	Erkek	205	227,31	46598,00		,001
	Kadın	201	179,22	36023,00		
	Toplam	406				
						-4,143
Müzenin Hizmet Kalitesi	Erkek	205	225,15	46155,00		,001
	Kadın	201	181,42	36466,00		
	Toplam	406				
						-3,754

*p<0,05

Tablo 6’da araştırmanın cinsiyet değişkenine göre sadece “müzenin tanınırlığı” faktöründe anlamlı bir farklılığın olmadığı görülmüş olup diğer iki faktör olan “müzenin personel etkileşimi” ile “müzenin fiziki alanı” ve genel müzenin hizmet kalitesine ilişkin anlamlı bir farklılığın olduğu görülmüştür. Bu durumda belirlenen hipotezlerden H_1 , H_{1b} ve H_{1c} hipotezleri kabul edilmiş H_{1a} hipotezi ise reddedilmiştir.

H_1 =Müzenin hizmet kalitesine ilişkin katılımcıların cinsiyetleri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık vardır. (p= ,001)

H_{1a} = Müzenin hizmet kalitesine ilişkin “müzenin tanınırlığı” faktörü için katılımcıların cinsiyetleri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık vardır. (p= ,239)

H_{1b} = Müzenin hizmet kalitesine ilişkin “müzenin personel etkileşimi” faktörü için katılımcıların cinsiyetleri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık vardır. (p= ,001)

H_{1c} = Müzenin hizmet kalitesine ilişkin “müzenin fiziki alanı” faktörü için katılımcıların cinsiyetleri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık vardır. (p= ,001)

Çalışmada yapılan “Kruskal Wallis” analizinde eğitim durumu değişkenine göre farklılıklar ise şöyledir.

Tablo 7: Eğitim Durumu Değişkenine Göre Farklılıkların Belirlenmesi

Faktörler	Eğitim Durumu	n	Sıra Ortalaması	Ki-Kare	P
1- Müzenin tanınırlığı	Ortaokul	6	238,50		,009
	Lise	46	224,66		
	Önlisans	90	232,63		
	Lisans	183	195,64		
	Lisansüstü	81	174,27		
	Toplam	406		13,540	
2- Müzenin personel etkileşimi	Ortaokul	6	263,17		,075
	Lise	46	222,29		
	Önlisans	90	204,61		
	Lisans	183	187,52		
	Lisansüstü	81	223,29		
	Toplam	406		8,846	
3- Müzenin fiziki alanı	Ortaokul	6	284,17		,410
	Lise	46	186,50		
	Önlisans	90	201,78		
	Lisans	183	206,48		
	Lisansüstü	81	202,35		
	Toplam	406		3,974	
Müzenin Hizmet Kalitesi	Ortaokul	6	271,42		,409
	Lise	46	208,51		
	Önlisans	90	214,22		
	Lisans	183	194,22		
	Lisansüstü	81	204,86		
	Toplam	406		3,976	

*p<0,05

Tablo 7’de araştırmanın eğitim durumuna göre sadece “müzenin tanınırlığı” faktöründe anlamlı bir farklılığın olduğu görülmüş, diğer 2 faktör olan “müzenin personel etkileşimi”, “müzenin fiziki alanı” faktörleri ve genel müzenin hizmet kalitesine ilişkin anlamlı bir farklılığın olmadığı görülmüştür. Bu durumda belirlenen hipotezlerden ise, sadece H_{2a} hipotezi kabul edilmiş, H_2 , H_{2b} ve H_{2c} hipotezleri reddedilmiştir.

H_2 = Müzenin hizmet kalitesine ilişkin katılımcıların eğitim durumları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık vardır. (p= ,409)

H_{2a} = Müzenin hizmet kalitesine ilişkin “müzenin tanınırlığı” faktörü için katılımcıların eğitim durumları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık vardır. (p= ,009)

H_{2b} = Müzenin hizmet kalitesine ilişkin “müzenin personel etkileşimi” faktörü için katılımcıların eğitim durumları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık vardır. (p= ,075)

H_{2c} = Müzenin hizmet kalitesine ilişkin “müzenin fiziki alanı” faktörü için katılımcıların eğitim durumları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık vardır. (p= ,410)

Çalışmada yapılan “Kruskal Wallis” analizinde yaş grupları değişkenine göre farklılıklar ise şöyledir.

Tablo 8: Yaş Grupları Değişkenine Göre Farklılıkların Belirlenmesi

Faktörler	Yaş Aralığı	n	Sıra Ortalaması	Ki-Kare	P
1- Müzenin tanınırlığı	18-27	130	222,62	21,022	,001
	28-37	143	214,47		
	38-47	89	192,16		
	48 ve üstü	44	134,30		
	Toplam	406			
2- Müzenin personel etkileşimi	18-27	130	198,51	8,873	,031
	28-37	143	222,02		
	38-47	89	176,40		
	48 ve üstü	44	212,86		
	Toplam	406			
3- Müzenin fiziki alanı	18-27	130	206,39	3,738	,291
	28-37	143	207,76		
	38-47	89	208,31		
	48 ve üstü	44	171,39		
	Toplam	406			
Müzenin Hizmet Kalitesi	18-27	130	210,32	8,607	,035
	28-37	143	218,01		
	38-47	89	189,07		
	48 ve üstü	44	165,41		
	Toplam	406			

*p<0,05

Tablo 8’de araştırmanın yaş grupları değişkenine göre sadece “müzenin fiziki alanı” faktöründe anlamlı bir farklılığın görülmediği diğer 2 faktör olan “müzenin tanınırlığı”, “müzenin personel etkileşimi” ve genel müzenin hizmet kalitesine ilişkin anlamlı bir farklılığın olduğu görülmüştür. Bu durumda belirlenen hipotezlerden H_3 , H_{3a} ve H_{3b} hipotezleri kabul edilmiş, H_{3c} hipotezi ise reddedilmiştir.

H_3 = Müzenin hizmet kalitesine ilişkin katılımcıların yaş grupları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık vardır. (p= ,035)

H_{3a} = Müzenin hizmet kalitesine ilişkin “müzenin tanınırlığı” faktörü için katılımcıların yaş grupları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık vardır. (p= ,001)

H_{3b} = Müzenin hizmet kalitesine ilişkin “müzenin personel etkileşimi” faktörü için katılımcıların yaş grupları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık vardır. (p= ,291)

H_{3c} = Müzenin hizmet kalitesine ilişkin “müzenin fiziki alanı” faktörü için katılımcıların yaş grupları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık vardır. (p= ,035)

Çalışmada yapılan “Kruskal Wallis” analizinde memnuniyet değişkeni ile hizmet kalitesi arasındaki ilişki şöyledir.

Tablo 9: Müzenin Memnuniyet Değişkeni ile Müze Hizmet Kalitesi Arasındaki İlişkinin Belirlenmesi

	Müze yi gezmiş olmaktan olayı memnunum.	n	Sıra ortalaması	Ki-Kare	P
Müze Hizmet Kalitesi	Evet	385	196,18	30,056	,001
	Kararsızım	13	316,92		
	Hayır	8	371,56		
	Toplam	406			

*p<0,05

Tablo 9'a göre araştırmanın müze ziyaretçilerinin memnuniyet düzeyleri ile müze hakkındaki genel hizmet kalitesi arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkinin olup olmadığı incelenmiş ve p<0,05 anlamlılık düzeyinde anlamlı bir ilişkinin olduğu ortaya konulmuştur. Bu durumda **H₄** hipotezi kabul edilmiştir.

H₄ = Müzenin hizmet kalitesi ile katılımcıların memnuniyet düzeyleri arasında istatistiksel olarak anlamlı ilişki vardır. (**p= ,001**)

Çalışmada yapılan "Kruskal Wallis" analizinde müzenin önerme düzeyi ile hizmet kalitesi arasındaki ilişki ise şöyledir.

Tablo 10: Müzenin Önerme Düzeyi ile Müze Hizmet Kalitesi Arasındaki İlişkinin Belirlenmesi

	Müze yi yakınlarıma (arkadaş, akraba vb.) öneririm.	n	Sıra ortalaması	Ki-Kare	P
Müze Hizmet Kalitesi	Evet	361	191,75	41,446	,001
	Kararsızım	30	261,13		
	Hayır	15	371,07		
	Toplam	406			

*p<0,05

Tablo 10'a göre araştırmanın müze ziyaretçilerinin önerme düzeyleri ile müze hakkındaki genel hizmet kalitesi arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkinin olup olmadığı incelenmiş ve p<0,05 anlamlılık düzeyinde anlamlı bir ilişkinin olduğu ortaya konulmuştur. Bu durumda **H₅** hipotezi kabul edilmiştir.

H₅ = Müzenin hizmet kalitesi ile katılımcıların yakınlarına önerme düzeyleri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki vardır. (**p= ,001**)

Çalışmada yapılan "Kruskal Wallis" analizinde ziyaretçilerin tekrar gelme istekleri ile hizmet kalitesi arasındaki ilişki ise şöyledir.

Tablo 11: Ziyaretçilerin Tekrar Gelme İstekleri ile Müze Hizmet Kalitesi Arasındaki İlişkinin Belirlenmesi

	Müze ye tekrar gelmek isterim	n	Sıra ortalaması	Ki-Kare	P
Müze Hizmet Kalitesi	Evet	241	184,30	17,401	,001
	Kararsızım	90	221,26		
	Hayır	75	243,89		
	Toplam	406			

*p<0,05

Tablo 11'e göre araştırmanın müze ziyaretçilerinin tekrar gelme istekleri ile müze hakkındaki genel hizmet kalitesi arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkinin olup olmadığı incelenmiş ve p<0,05 anlamlılık düzeyinde anlamlı bir ilişkinin olduğu ortaya konulmuştur. Bu durumda **H₆** hipotezi kabul edilmiştir.

H_6 = Müzenin hizmet kalitesi ile katılımcıların tekrar gelme istekleri arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki vardır. ($p=,001$)

Sonuç ve Tartışma

Bu çalışma Gaziantep Zeugma Mozaik Müzesi'ni ziyaret eden katılımcıların hizmet kalitesini ölçmek amacıyla yapılmıştır. Araştırmanın sonucuna göre müze ziyaretçilerini büyük oranda memnun etmektedir. Müzeyi yakınlarına tavsiye etme konusunda, sadece 45 kişi kararsız ya da önermemeyi tercih etmiştir. Müze ziyaretçilerinin yine büyük çoğunluğunun müzeyi çevresine tavsiye edeceği anlaşılmaktadır. Ancak tekrar ziyaret etme konusunda toplam 406 katılımcının sadece 241'i tekrar ziyaret etmek istediklerini belirtmiştir. Bu sonuca göre ziyaretçiler, müzeyi bir defa gezmenin yeterli olacağını düşünmektedirler.

Müzeyle ilişkin yapılan faktör analizinde üç faktör elde edilmiş, bunlar müze tanınırlığı, müzenin personel etkileşimi ve müzenin fiziki alanı olarak isimlendirilmiştir. Bu durum Kurulgan ve Bayram (2018)'in ve Tokay Argan (2009)'un yapmış oldukları çalışmalar ile benzerlik göstermektedir. Müzeyi ziyaret eden kişilerin hizmet kalitesine ilişkin önermelerinin standart sapma ve ortalama değerlerine göre belirlenmiş olan faktörlere göre en fazla "kesinlikle katılıyorum ifadesi" müze tanınırlığı faktöründe görülmüştür. Bu durum müzeyi ziyaret eden kişilerin ziyaret öncesinde müze hakkında bilgi sahibi oldukları ve özellikle görmek için geldikleri söylenebilir. Müzenin personel etkileşimi faktörüne göre tamamen "katılıyorum" ifadesi görülmektedir. Bu durum da ziyaretçilere göre müzenin personel sayısı, personel bilgisi ve personele ulaşma vb. gibi konularda olumlu görüşleri olduğu görülmektedir. Müzenin fiziki alanı faktöründe ise, üç önermenin "kesinlikle katılıyorum" olduğu dört önermenin ise "katılıyorum" olduğu görülmektedir. Bu sonuca göre, müze eserlerinin sergilenmesine uygunluk, müzenin içerisinin düzeni ve temizliği konusunda ziyaretçiler çok olumlu yanıtlar vermişler, dış ve iç yönlendirme levhaları, müze tanıtımının yeterliliği gibi konularda ise olumlu yanıtlar verdikleri görülmektedir.

Cinsiyet değişkenine göre müzenin hizmet kalitesinde farklılığın olup olmadığı analizlerde ise, müze tanınırlığı faktörü haricinde müzenin personel etkileşimi ve müzenin fiziki alanı faktörlerinin hizmet kalitesinde farklılıkların olduğu görülmüş ve kadın katılımcıların müze hakkındaki görüşlerinin daha olumlu olduğu belirlenmiştir. Eğitim durumuna göre farklılıkların belirlenmesine ilişkin, sadece "müzenin tanınırlığı" konusunda anlamlı bir farklılığın olduğu belirlenmiş ve lisans ve lisansüstü ziyaretçilerin bu faktöre diğer eğitim seviyesinde olan kişilere göre olumlu cevap verdikleri görülmüştür. Yaş grupları değişkenine göre farklılıkların belirlenmesine ilişkin, "müzenin fiziki alanı" faktöründe bir farklılığın olmadığı ancak "müze tanınırlığı", "müzenin personel etkileşimi" ve "genel hizmet kalitesi" konusunda anlamlı olarak farklılıkların olduğu belirlenmiştir. "Müzenin tanınırlığı" konusunda ziyaretçilerin 38-48 yaş ve üzeri grubunda olanların daha olumlu, "müzenin personel etkileşimi" konusunda 18-27 yaş grubu ile 38-47 yaş grubunda olanların daha olumlu ve "genel hizmet kalitesi" konusunda yine 38-48 yaş ve üstü grubunda olanların olumlu cevap verdikleri görülmüştür.

Müzenin hizmet kalitesi ile müze memnuniyeti arasında anlamlı bir ilişki olduğu belirlenmiş ve memnun olan ziyaretçilerin hizmet kalitesine ilişkin görüşlerinin de olumlu olduğu ortaya konmuştur. Müzeyi tavsiye etme ile hizmet kalitesi arasındaki ilişkinin de anlamlı olduğu belirlenmiş ve tekrar ziyaret etmek isteyen kişilerin müzenin hizmet kalitesine ilişkin görüşlerinin de olumlu olduğu ortaya konmuştur. Yine aynı şekilde müzeyi tekrar ziyaret etme ile hizmet kalitesi arasındaki ilişkinin anlamlı olduğu belirlenmiş ve tekrar ziyaret etmek isteyenlerin müzenin hizmet kalitesi hakkındaki görüşlerinin olumlu olduğu ortaya konmuştur. Bu sonuç müze memnuniyeti ile hizmet kalitesinin birbirini olumlu veya olumsuz etkilediğini

göstermektedir. Ayrıca bu sonuç; Korkmaz (2020), Sert ve Karacaoğlu (2018), Kurulgan ve Bayram (2018), Aksu vd., (2017), Tokay Argan (2009), Daslaki vd., (2020), Shi ve Chen (2008)'in çalışmalarıyla benzerlik göstermektedir.

Gaziantep tarihi geçmişi sebebiyle içerisinde zengin kültür varlıklarını barındırmaktadır. Müzeler de bu kültür varlıklarının önemli kollarından biridir. Gaziantep'in tarihinin daha iyi tanıtılabilmesi, ilgi çekici hale gelebilmesi ve Gaziantep'i ziyaret edenlerin sayılarının arttırılabilmesi için sorumlular tarafından bu kültür varlıklarının hizmet kalitelerinin önemi üzerinde durulması önerilmektedir.

Kaynakça

- Aksu, M., Saatçi, G. ve Güdü Demirbulat, Ö. (2017). Çanakkale Arkeoloji Müzesi'ni Ziyaret Eden Yerli Turistlerin Hizmet Kalitesi Algılarının Belirlenmesi. *Eurasian Academy of Sciences Social Science Journal (Internatiol Refereed & Indexed)*, (Special Issue), 389–401.
- Alaeddinoglu, F. ve Can, A. S. (2009). Developing International Market Entry Strategies for Cultural Tourism of Turkey. *International Journal of Human Sciences*, 6(1), 509–527.
- Albayrak, A. (2013). *Alternatif Turizm*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Altunel, M. C. ve Günlü, E. (2015). Deneyimleme Kalitesi, Algılanan Değer ve Memnuniyetin Müze Ziyaretçilerinin Tavsiye Etme Eğilimi Üzerindeki Etkisi. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 26(2), 191–206.
- Avcı, U. ve Sayılır, A. (2016). Hizmet Kalitesi Çerçevesinde Çalışanların Rolüne ve Yeterliliklerine İlişkin Karşılaştırmalı Bir İnceleme. *Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi*, 1, 121–138.
- Bonn, M. A., Joseph-Mathews, S. M., Dai, M., Hayes, S. ve Cave, J. (2007). Heritage/Cultural Attraction Atmospherics: Creating the Right Environment for the Heritage/Cultural Visitor. *Journal of Travel Research*, 45, 345–354.
- Can, P. (2016). Hizmet Kalitesinin Servqual Ölçeği İle Ölçülmesi: Uşak Üniversitesi Merkez Kütüphanesi Üzerine Bir Araştırma. *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(1), 63–83.
- Daniel, C. N. ve Berinyuy, L. P. (2010). *Using the SERVQUAL Model to Assess Service Quality and Customer Satisfaction. An Empirical Study of Grocery Stores in Umea* (Master Thesis). Umea University, Sweden.
- Daskalaki, V. V., Voutsas, M. C., Boutsouki, C. ve Hatzithomas, L. (2020). Service Quality, Visitor Satisfaction and Future Behavior in the Museum Sector. *Journal of Tourism, Heritage & Services Marketing*, 6(1), 3–9.
- Doğan, Ö. ve Karakuş, Y. (2014). KFG-AHP Bütünleşik Yöntemi Kullanılarak Turizm Sektöründe Hizmet Kalitesinin Değerlendirilmesi: Göreme Açık Hava Müzesi Üzerine Bir Uygulama. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 19(3), 169–194.
- Erbay, F. (1997). Müze İşletmeciliğinin Turizm Sektörü İle İlişkisi. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 8(1–2), 40–41.
- Frochot, I. ve Hughes, H. (2000). HISTOQUAL: The Development of A Historic Houses Assessment Scale. *Tourism Management*, 21(2), 157–167.
- Grönroos, C. (1984). A Service Quality Model and Its Marketing Implications. *European Journal of Marketing*, 18(4), 36–44.
- Güneş, E., Pekerşen, Y., Alagöz, G. ve Sivrikaya, K. K. (2019). Müze Ziyaretçilerinin Hizmet Kalitesine Yönelik Algılamaları: Mevlana Müzesi Örneği. *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, 11(21), 591–612.
- Hazar, A. (2010). *Genel Turizm*. Ankara: Nobel Yayınevi.

- Hsieh, C. M., Park, S. H. ve Hitchcock, M. (2015). Examining the Relationships Among Motivation, Service Quality and Loyalty: The Case of the National Museum of Natural Science. *Asia Pacific Journal of Tourism Research*, 20(1), 1505–1526.
- İşçi, C., Güzel, B., Maktal Canko, D. Y., İşçi, T. ve Moroğlu, F. (2020). Müze Deneyimi: Yönetim ve Ziyaretçi Perspektiflerinin Karşılaştırılması. *Turizm Akademik Dergisi*, 7(1), 29–45.
- İslamoğlu, H. ve Alnıaçık, Ü. (2014). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri* (4. Baskı.). İstanbul: Beta Yayıncılık.
- Karadeniz, C. (2015). *Çağdaş Müze ve Kültürel Çeşitlilik: Arkeoloji Müzesi Uzmanlarının Kültürel Çeşitliliğe İlişkin Yaklaşımlarının Değerlendirilmesi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Karslı, C., Kaymaz, Y., Candemir, A. ve Günay, N. G. (2016). Kültür Turizminde Yerel Değerler: Ödemiş İlçesi ve Ödemiş Yıldız Kent Arşivi ve Müzesi Örneği. *Pazarlama ve Pazarlama Araştırmaları Dergisi*, 17, 87–111.
- Kervankıran, İ. (2014). Dünyada Değişen Müze Algısı Ekseninde Türkiye'deki Müze Turizmine Bakış. *ElectronicTurkish Studies*, 9(11), 345–369.
- Korkmaz, H. (2020). Troya Müzesi Elektronik Ziyaretçi Yorumlarının Hizmet Özellikleri, Memnuniyet ve Tavsiye Açısından İncelemesi. *Gastroia: Journal of Gastronomy and Travel Researc*, 4(1), 43–56.
- Koroğlu, Ö. (2016). Turizmin Çeşitli Kriterlere Göre Sınıflandırılması. Z. Aslan (Ed.), *Genel Turizm içinde* (2. Baskı.). Ankara: Grafiker Yayınevi.
- Kozak, M. (2010). *Turizm Pazarlaması* (3. Baskı.). Ankara: Detay Yayıncılık.
- Kuo, N. Te, Cheng, Y. S., Chang, K. C. ve Hu, S. M. (2018). Assessing the Asymmetric Impact of Interpretation Environment Service Quality on Museum Visitor Experience and Post-Visit Behavioral Intentions: A Case Study of The National Palace Museum. *Asia Pacific Journal of Tourism Research*, 23(7), 714–733.
- Kurulgan, M. ve Bayram, F. (2018). Müzelerde Algılanan Hizmet Kalitesi Boyutları: Anadolu Üniversitesi Eğitim Karikatürleri Müzesi'nde Bir İnceleme. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 22(2), 375–410.
- Maher, J. K., Clark, J. ve Motley, D. G. (2011). Measuring Museum Service Quality in Relationship to visitor Membership: The Case of a Children's Museum. *International Journal of Arts Management*, 13(2), 29–43.
- Marković, S., Raspor, S. ve Komšić, J. (2013). Museum Service Quality Measurement Using the HISTOQUAL Model. *Tourism in Southern and Eastern Europe*, 2, 201–216.
- Mey, L. P. ve Mohamed, B. (2010). Service Quality, Visitor Satisfaction and Behavioural Intentions: Pilot Study At a Museum in Malaysia. *Journal of global business and economics*, 1(1), 226–240.
- Mollaoğlu, N. R. (2007). Müze Kütüphaneleri ve Müze Bilgi Ortamına Katkıları. *Türk Kütüphaneciliği*, 21(3), 304–334.
- Olcay, A. ve Ay, E. (2019). Turizm ve Otelcilik Meslek Yüksekokullarında Öğrenim Gören Öğrencilerin Eğitim-Öğretim Hizmet Kalitesine İlişkin Görüşlerinin Belirlenmesi (Türkiye Örneği). *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 27(2), 453–466.
- Olcay, A. ve Doğan, G. (2015). Bir Destinasyon Olarak Gaziantep Şehir İmajına Yönelik Öğrenci Görüşleri. *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15(2), 235–267.
- Parasuraman, A., Zeithaml, V. A. ve Berry, L. L. (1985). A Conceptual Model of Service Quality and Its Implications for Future Research. *Journal of Marketing*, 49, 41–50.
- Parasuraman, A., Zeithaml, V. A. ve Berry, L. L. (1988). SERVQUAL: A Multiple-Item Scale for Measuring Consumer Perceptions of Service Quality. *Journal of Retailing*, 64(1), 12–40.

- Prentice, R. (1998). Recollections of Museum Visits: A Case Study of Remembered Cultural Attraction Visiting on the Isle of Man. *Museum Management and Curatorship*, 17(1), 41–64.
- Ramseook-Munhurrun, P., Naidoo, P. ve Lukea-Bhiwajee, S. D. (2010). Measuring Service Quality: Perceptions of Employees. *Global Journal of Business Research (GJBR)*, 4(1), 47–58.
- Sağlık, E. ve Kocaman, G. (2014). Kayak Merkezlerinde Turistlerin Hizmet Kalite Algısının Belirlenmesi: Palandöken Kayak Merkezinde Bir Uygulama. *Atatürk İletişim Dergisi*, 6, 67–88.
- Sert, A. N. ve Karacaoğlu, S. (2018). Müzelerdeki Hizmet Kalitesinin Memnuniyet Algısı ve Tavsiye Etme Niyeti Üzerindeki Etkisi: Anadolu Medeniyetleri Müzesi Örneği. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 20(2), 103–122.
- Sezgin, M., Haşiloğlu, B. ve İnal, E. M. (2011). Müze Pazarlamasında Müşteri İlişkileri ve Deneyimleri Üzerine Bir Araştırma. *ZKÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(13), 201–220.
- Shi, H.-Y. ve Chen, C.-C. (2008). A Study of Service Quality and Satisfaction for Museums - Taking the National Museum of Prehistory as an Example. *The Journal of Human Resource and Adult Learning*, 4(1), 159–170.
- Sop, S. A., Yeşiltaş, M. ve Soslu, S. (2019). Fiziksel Çevrenin Müze Ziyaretçileri Üzerine Etkisi: Burdur Müzesi Örneği. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(4), 3889–3910.
- Tasouji, C. D. (2013). Bir Hafıza Mekânı Olarak Müze: Ankara Etnografya Müzesi. *Karadeniz Teknik Üniversitesi İletişim Araştırmaları Dergisi*, 3(5–6), 129–143.
- Tokay Argan, M. (2009). Sanat Galerilerinin Sergi Salonunda Algılanan Hizmet Kalitesi Boyutları. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(1), 1–18.
- Umur, M. (2015). Turist Rehberlerinin Müze Hizmet Kalitesi Algılamaları Üzerine Bir Araştırma: Göreme Açık Hava Müzesi Örneği. *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10, 68–90.
- Ural, A. ve Kılıç, İ. (2018). *Bilimsel Araştırma Süreci ve SPSS İle Veri Analizi* (5. Baskı.). Ankara: Detay Yayıncılık.
- Yılmaz, İ. (2011). Müze Ziyaretçilerinin Hizmet Kalitesi Algılamaları: Göreme Açık Hava Müzesi Örneği. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 22(2), 183–193.
- <https://gaziantep.ktb.gov.tr/TR-127981/muze-ziyaretci-sayilari.html>, Erişim Tarihi: 12.02.2020.
- <https://icom.museum/en/resources/standards-guidelines/museum-definition/>, Erişim Tarihi: 09.09.2020
- <https://gaziantep.ktb.gov.tr/TR-174046/zeugma-mozaik-muzesi.html>, Erişim Tarihi: 21.09.2020.
- <https://zeugma.org.tr/geneltarihce.aspx>, Erişim Tarihi: 21.09.2020.

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Covid-19 Sonrası Dışarıda Yemek Yeme Alışkanlıklarının Planlı Davranış Teorisi Kapsamında Değerlendirilmesi

Evaluation of Post Covid-19 Dining Out Habits Within the Context of The Theory of Planned Behavior

Gamze ÖZEL^{a*} Fatih YILDIZ^b

^aÖğr. Gör., Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Turizm ve Otelcilik Meslek Yüksekokulu, Kilis / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-9316-7277

^bÖğr. Gör., Kilis 7 Aralık Üniversitesi, Turizm ve Otelcilik Meslek Yüksekokulu, Kilis / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0001-9420-8002

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 14 Temmuz 2020

Kabul tarihi: 9 Mart 2021

Anahtar Kelimeler:

Planlı Davranış Teorisi,

Covid-19,

Dışarıda Yemek Yeme Alışkanlığı

ÖZ

Tüm canlılar için önemli olan beslenme, insanlar için de en temel ihtiyacı oluşturmaktadır. Hayatta kalıp neslini devam ettirme çabasında olan insanlık, tarih boyunca besine kolay ve rahat ulaşabilmenin yollarını aramıştır. Bu çaba besinin ve beslenmenin günümüze kadar birçok değişime ve gelişime uğramasını sağlamıştır. Tarih öncesi dönemden 19. yy'a kadar olan süreçte bireysel boyutta olan beslenme zamanla endüstriyellemeye kadar gelişerek gelmiştir. Bir sektör haline gelen yiyecek içecek hizmetlerinin yaygınlaşmasıyla birlikte dışarıda yemek yeme alışkanlık haline gelmiştir. Turizm sektörü içerisinde faaliyet gösteren yiyecek içecek işletmeleri ulusal veya uluslararası krizlerden ve risklerden yüksek oranda etkilenmektedir. Dünya genelinde başlayan Covid-19 salgını sonrasında yaşanan kısıtlamalar ile birlikte yiyecek içecek işletmeleri faaliyetlerini geçici süreyle durdurmak zorunda kalmışlardır. Fakat, normalleşme süreci ile birlikte belirlenen kurallara uyulması şartıyla faaliyetlerine yeniden başlamışlardır. Karantina veya kısıtlama sürecinde mevcut salgının yayılmış olduğu olumsuz koşullar, tüketicilerin dışarıda yemek yemeye ilişkin davranışlarını belirsizleştirmektedir. Bu kapsamda, planlı davranış teorisiyle tüketicilerin dışarıda yemek yeme niyetlerinin belirlenmesi amaçlanmıştır. Araştırma sonuçlarına göre katılımcıların dışarıda yemek yemeye ilişkin tutumlarının yüksek, subjektif normlarının düşük, algılanan davranışsal kontrollerinin yüksek ve niyetlerinin ise oldukça düşük olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Korelasyon analizi sonucunda planlı davranış teorisini oluşturan değişkenlerin birbirleriyle anlamlı bir ilişkiye sahip oldukları görülmüştür. Regresyon analizine göre de davranışa yönelik tutum, niyet üzerinde anlamlı bir etkiye neden olmazken, subjektif normlar ve algılanan davranışsal kontrolün davranışsal niyet üzerinde anlamlı bir etkiye neden olduğu tespit edilmiştir.

ARTICLE INFO

Article History:

Received July 14, 2020

Accepted March 9, 2021

Keywords:

Planned Behavior Theory,

Covid-19,

Eating Habits Outside

ABSTRACT

Nutrition, which is important for all living things, also constitutes the most basic need for humans. Humanity, trying to survive and continue its generation, has sought ways to reach food easily and comfortably throughout history. This effort has led to many changes and developments in food and nutrition until today. From the prehistoric period to the 19th century, the nutrition, which was in individual dimension, has developed over time until industrialization. Eating out has become a habit with the spread of food and beverage services, which have become a sector. Food and beverage businesses operating in the tourism sector are highly affected by national or international crises and risks. With the restrictions experienced after the Covid-19 epidemic that started around the world, food and beverage businesses had to temporarily stop their activities. However, they resumed their activities provided that the rules determined with the normalization process were followed. The negative conditions caused by the current epidemic during the quarantine or restriction process obscure the behavior of consumers regarding eating out. In this context, it was aimed to determine the eating intention of consumers with the planned behavior theory. According to the results of the research, it was concluded that the participants' attitudes towards eating out were high, their subjective norms were low, their perceived behavioral control was high, and their intentions were quite low. As a result of the correlation analysis, it was seen that the variables constituting the planned behavior theory have a significant relationship with each other. According to the regression analysis, it was determined that while attitude towards behavior did not have a significant effect on intention, subjective norms and perceived behavioral control had a significant effect on behavioral intention.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: gozel@kilis.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

Planned Behavior Theory, based on the Reasoned Action Theory developed by Fishbein and Ajzen, states the factors that determine the decisions that individuals can make while performing their behavior. While there are two factors in the Reasoned Theory of Action, the attitude towards behavior and subjective norms affecting the intention to realize the behavior, the behavioral control variable that is perceived to cover the situations outside the individual's was added to the Planned Behavior Theory (Akıncı and Kıymalıoğlu, 2018, p.394).

Nutritional needs, which are basically our physiological needs, have become a social event where different needs can be met together. Individuals can eat out not only to meet their physiological needs, but also to have a good time, experience new tastes, and provide social and psychological relaxation (Akpulat, 2016, p.53).

In fact, the culinary culture of the regions can have an impact on the travel motivation of individuals, and individuals can also decide to travel to experience new tastes. In this context, it can be said that many factors such as the tastes, appearances, the environment in which they are served, its nutritional value, and being healthy and reliable have an impact on the decision to eat outside.

Food and beverage businesses within the tourism sector are also affected by the crises experienced. Covid-19, which originated in the Wuhan province of China and spread all over the world as with the first appearance in Turkey in March precautions and restrictions such as the prohibition of the gradual closure of the border and overseas flights began. Many practices such as curfews applied after the announcement of pandemic, the operation of workplaces with minimum personnel, and the closure of businesses that offer food and beverage services have caused people to change their habits for activities outside. Within the scope of normalization, it is important to determine the level of the demands of the people as a result of opening the enterprises that only offer takeaway provided that they comply with the social distance rules and other hygiene rules that took place on June 15. In this context, this study was carried out in order to determine the intentions of the Covid-19 epidemic in 2020 to go to food and beverage businesses, whether people can safely eat out or not, within the scope of Planned Behavior Theory.

The universe of this research, which was conducted to evaluate the Covid-19 epidemic in the scope of planned behavioral theory regarding whether the consumers' eating intention, was the individuals who have the habit of eating out and the number of samples was determined as 384 (Sekaran as cited in Altunışık, Coşkun, Bayraktaroğlu and Yıldırım, 2012, p.137). Since the face-to-face survey could not be applied within the limitations applied during the epidemic process, the questionnaire created was implemented via Google survey via social media and e-mail, and feedback was received from 448 people. The scale was created by obtaining the information and data related to the subject as a result of the literature review within the framework of the Planned Behavior Theory model developed by Ajzen (1991). In the first part of the questionnaire, which was formed within the scope of Planned Behavior Theory, 6 items regarding behaviors, 5 items regarding subjective norms, 5 items regarding perceived behavioral control and 5 items regarding behavioral intent were asked to measure consumers' attitudes. 5-point Likert scale from 1-strongly disagree to 5-strongly agree was used to indicate the attitudes of the participants towards the expressions. In the second part of the survey, expressions were added to determine the demographic characteristics of the consumers, as well as to determine their frequency of eating out before Covid-19, their reasons and whether the rules to be applied were considered sufficient for consumers to eat out. Percentage and frequency distributions related to the demographic characteristics of the participants were determined in the study. T-test and anova analysis were used to determine whether there was a significant difference between demographic characteristics and attitude towards behavior, subjective norms, perceived behavioral control and behavioral intent. In order to determine the relationship between attitude towards behavior, subjective norms, perceived behavioral control and behavioral intent, correlation analysis and regression analysis were used to determine the effect of attitudes towards behavior, subjective norms, perceived behavioral control on behavioral intent.

As a result of the reliability analysis, it has been determined that the test measurements are reliable and the data show normal distribution. The results obtained from the expressions formed within the scope of planned behavioral theory indicated that attitudes towards eating out during the normalization process were high, subjective norms were low, perceived behavioral control was high, and behavioral intent was low.

According to the analyzes conducted to determine the differences between variables, the attitudes towards behavior differ according to the educational status and income levels of the individuals, and when the subjective norms are examined, only the difference is determined according to the gender variable, and when the perceived behavioral control is examined, the difference is determined with all variables except gender. When the results related to behavioral intent were examined, it was observed that there was a differentiation according to gender and age. According to the results of the analysis conducted to determine the relationships between variables, it was concluded that all variables are related to each other, a positive weak relationships were detected between attitude towards behavior and behavioral intent, a positive medium level relationship between attitude towards behavior and perceived behavioral control, attitude towards behavior and behavioral intent. A very weak positive correlation was found between subjective norms and perceived behavioral control, and a medium positive correlation was found between subjective norms and behavioral intent. In addition, a very weak positive correlation was found between perceived behavioral control and behavioral intent. Although variables have relations with each other, it was observed that the relationship between subjective norms and behavioral intent has the highest value. Finally, according to the results obtained to determine the effect, it was concluded that attitude towards behavior does not have a significant effect on behavioral intention, whereas subjective norms and perceived behavioral control have a significant effect on behavioral intent. According to this, it can be concluded that intentions are low due to the fact that the study was carried out during the normalization period and also individuals thought that their opinions would not be approved such as by their families and friends, although their attitudes were high. In addition to this, it can be stated that low intention is caused by subjective norms having the highest effect on intention even though people have enough time, money and determine that the decision belongs to them.

Giriş

Tüketiciler temel yaşamsal ihtiyaçlarından olan beslenmeyi birçok şekilde karşılamaktadır. Hem evde hem de dışarıda bu ihtiyacı gideren tüketiciler dışarıda yemek yemeyi birçok sebepten dolayı tercih etmektedir. Sadece açlık ihtiyacının giderilmesi değil bununla birlikte tatmin, zihinsel rahatlama, motivasyon, sosyalleşme, hoş zaman geçirme vb. faktörler dışarıda yemek yeme tercihini etkileyebilmektedir. Tüketicilerin yaşam şekillerinde, gelir ve tüketim alışkanlıklarındaki değişimler, insanların dışarıda yemek yemeye ilgisini artırmıştır. Özellikle değişen ve gelişen yaşam biçimi, etkin hizmet veren işletmelerin kurulmasını gerektirmiş ve yiyecek içecek işletmelerini tüketiciler açısından önemli bir konuma getirmiştir (Yüksekbilgili, 2014, s. 6261).

Tüketicilerin tüketime yönelik tutumları sadece ekonomik değişimlerden değil aynı zamanda politik ve savaş gibi sebeplerden dolayı da değişiklik gösterebilmektedir. Ekonomik gelirleri çerçevesinde bakıldığında, bireyler kapasite ve istekleri doğrultusunda davranışlarını belirlemektedir. Ekonomik verilerin dışında tüketicilerin sosyal çevrelerinin de davranışları üzerinde etkili olduğu söylenebilir (Özdemir, 2013, s.8). 2019 yılı itibariyle tüm dünyayı etkisi altına alan Covid-19 salgını da savaş ve politik nedenler gibi dünya ekonomisini etkilemektedir. Ülkemizde karantina ve kısıtlamalar sonrası normalleşme süreciyle yiyecek içecek işletmeleri belirli kurallar dahilinde hizmete başlamıştır. Salgın sonucunda ortaya çıkan karantina ve kısıtlamalar tüketicilerin hem ekonomik hem de psikolojik sorunlarla karşılaşmalarına neden olmuştur.

Dışarıda yemek yemeyi etkileyen faktörler sadece sağlık riskleri değil aynı zamanda alınan önlemlerle birlikte psikolojik kararların da etkili olduğu söylenebilir (Odabaşı ve Barış, 2014, s.32-36). Bu doğrultuda Covid-19 salgınının etkisi devam ederken normalleşme sürecinde tedbirler uygulanmakla beraber tüketicilerin davranışlarında değişiklikler olabileceği düşünülmektedir. Çalışmanın temel amacı planlı davranış teorisini oluşturan davranışa yönelik tutum, sübjektif norm ve algılanan davranışsal kontrolün tüketicilerin dışarıda yemek yeme niyetlerine etkisinin belirlenmesidir.

Kavramsal Çerçeve ve İlgili Literatür

İnsanlık, tarih boyunca her canlı gibi hayatta kalma mücadelesi içerisinde olmuştur. Yaklaşık 2,5 milyon yıldır devam eden bu mücadelenin son 12 bin yılı hariç tamamını avcı-toplayıcı kültüre sahip olarak sürdürmüş ve zamanının çoğunluğunu besin elde etmek ile harcamıştır. Yerleşik düzene geçen insanlar, hayvan ve bitkileri ehlileştirmeye başlamış ve insanlık için önemli bir dönemeç olan besin üreticisi konumuna geçmişlerdir (Akın ve Çevik, 2017, s.11). Böylelikle, insanlar bitki yetiştirmeyi, depolama teknikleri ile yetiştirdiği bitkileri saklamayı ve bunları pişirerek lezzetli hale getirmeyi öğrenmişlerdir (Özkaya ve Cömert, 2017, s.6). Çanak çömlekler ile yemek kaplarının ve ehlileştirilen bitki ve hayvanların da artmasıyla yemekler çeşitlenmiştir. Bunun sonucunda yörelerin kendilerine özgü mutfak kültürleri ortaya çıkmıştır (Akın ve Çevik, 2017, s.11).

Zamanla insanların yaşam şekillerinin değişmesi beslenme kültürlerinde de değişmelere neden olmuştur. Türklerin Anadolu'ya göç etmeleriyle birlikte uzun bir süre tarım ve hayvancılıkla geçimlerini sağlamaları, bu gelişmeye gösterilebilecek önemli örneklerinden biridir. Zamanla tarım, coğrafya, ekonomi, inançlar ve demografik faktörlerin etkisiyle insanların beslenme ile ilgili davranışları gelişmeye ve değişmeye başlamıştır. Yemek yeme sadece karın doyurma etkinliği olarak değil, aynı zamanda sofraya kurma ve farklı yiyecekleri bir arada tadabilme geleneği haline de gelmiştir (Özkaya ve Cömert, 2017, s.6). İnsanların istediği veya haz duyduğu biçimde beslenmesi; deneyimleri, alışkanlıkları, inançları, gelenek ve görenekleri gibi faktörlerle şekillenerek bireyden bireye, toplumdan topluma değişiklik

gösterebilir. Bu değişikliklerle beraber her toplumun kendine has mutfak ve beslenme kültürü oluşur. Bu kültür yemek hazırlama, pişirme, besin seçimi ve sofrada düzeninde belirgin bir hal alır (Baysal, 2012, s.2).

Modern zamanlar öncesinde dışarıda yemek yemek için az gelişmiş pazarların varlığından söz edilebilir. Bu pazarlardaki çoğu besin, ticari etkileşim dışında ve toplumsal mecburiyet sonucunda ortaya çıkmıştır. Bütün sosyal antropolojik ve tarihsel açıklamalarda yer alan geleneksel toplumların konukseverliği, seyahat eden veya ilk defa bölgeye gelen kişilere dahi gösterilmektedir (Beardsworth ve Keil, 2011, s.171). Gıdalar, insanlık tarihi boyunca önemli bir yer elde etmiş ve doğum, düğün ve ölüm gibi mühim görülen bu günler yemeklerle anılmış (Maviş, 2008, s.2); kimi zaman ise savaşların sebebi olmuştur (Özkaya ve Cömert, 2017, s.1). Toplumsal bir iletişim aracı haline gelen yiyecek ve içecekler dost, akraba ve tanıdıkların bir masada toplanmalarına imkân tanımıştır (Maviş, 2008, s.2). Bunun yanı sıra, komşuluk ilişkileri de akrabalık bağı olarak görülerek kutlama, bayram vb. günlerde yemeklerin paylaşılması gereken sebepler olarak görülmüşlerdir. Antropoloji literatüründe de cömert ziyafetlerin varlığından söz edilmektedir (Beardsworth ve Keil, 2011, s.171).

Modernizasyon süreci ile birlikte kentleşmeye bağlı olarak elde edilen statü temelinde toplumsal yükümlülükler ve akrabalık bağlarına gösterilen önemin giderek azalması, gıda tedariki için pazara duyulan gereksinimi ortaya çıkarmıştır. Bağımsız hale gelen birey ve gruplar seyahat etme ve kentleşmenin sonucunda evlerinden uzak kalarak yakınları ile bağlantı kurabilme imkânları olmadığından, dışarıda yemek yeme olayının karşılıklılık temelinden çok ticari bir temelde başladığı görülmektedir (Beardsworth ve Keil, 2011, s.175). Ekonomik, sosyal ve kültürel yaşamlarda meydana gelen gelişme ve değişimlerin, toplumların beslenme alışkanlıklarında da süreç içerisinde değişimlere neden olduğu söylenebilir (Baysal, 2012, s.2). Sanayi devrimi ile birlikte boş zamanların artması, sosyal yaşamda meydana gelen değişimler, insanların beslenme ihtiyaçlarını karşılamaya dönük faaliyette olan işletmelerin sayısının artmasına ve gelişmesine neden olmuştur. Bu kapsamda bireylerin yiyecek içecek işletmelerine dönük oluşturdukları talep, ülke ekonomilerinin gelişmesinde ve hizmet endüstrisinin büyümesinde etkili olmuştur (Bucak ve Aracı, 2013, s.207).

Temelde fizyolojik ihtiyaçlarımızdan olan yemek ihtiyacı, günümüzde farklı ihtiyaçların da birlikte karşılanabildiği sosyal bir olay haline dönüşmüştür. Bireyler, bir taraftan yemeklerini yerken diğer taraftan da sosyal ortamlarında zaman geçirme, sohbet etme, güzel vakit geçirme, iç huzur elde etme gibi amaçlarını aynı anda tatmin edebilmektedirler (Akpulat, 2016, s.53). Bu bağlamda dışarıda yemek yeme olgusu zaman içerisinde farklı ihtiyaçları tatmine yönelik gerçekleştirilen bir eylem haline dönüşmüştür.

Tüketici davranışı olarak dışarıda yemek yeme olgusu restoranlarda, fastfood restoranlarda veya geleneksel sokak yemekleri yeme gibi çeşitli şekillerde gerçekleşebilmektedir (Nişancı, Özdoğan ve Bölüktepe, 2018, s.62). Dışarıda yemek yeme tercihinde bulunan kişi önceden plan yaparak zamanını ve restoranı kendisi belirleyebilirken dışarıya çıkma kararını da aynı kolaylıkla verebilir (Shore, 2008, s.302). Dışarıda yemek yeme evde yemek hazırlamaktan daha ekonomik, kolaylık ve zamandan kazanma gibi etkileri olabilir. Aynı zamanda sosyal açıdan ise kültürel etkileşim, aile ve arkadaşlarla birlikte olma, statü ve prestij gibi nedenlerden de tercih edilebilmektedir (Özdemir, 2010, s.221).

Tarihsel süreç içerisinde değişen mutfak kültürleri, dışarıda yemek yemenin insanlar için bir alışkanlık haline gelmesine, hatta mutfakların turizm ürünü haline gelerek insanlar için temel çekim öğeleri içerisinde yer almasına neden olmuştur. Böylelikle, turizm anlayışının deniz, kum, güneş, eğlence ve kültürel faaliyetler olarak görülmesinin yanında yörelerin sahip oldukları mutfak mirası da turizm ürünü olarak görülmeye başlanmıştır (Scholliers, 2008,

s.334-335). Dışarıda sunulan yemekler ve yöre mutfağı, bireyleri seyahat etmeye yönelterek zevkli bir deneyim elde etmelerini sağlar (Chang, Kivela ve Mak, 2011, s.307). Yemeklerin genel anlamda önem kazanmasının nedenleri olarak; fayda, tat, fiyat, sağlamlık, sosyal değerler sayılabilir (Sobal, Bisogni, Devine ve Jastran 2006, s.8-9). Dengeli ve sağlıklı beslenme genel olarak bir toplumun bütün bireylerinin sağlığının korunması, ekonomik ve sosyal yönden gelişmesinde, refah düzeyinin artmasında temel koşullardan birisidir (Bilici, 2008, s.7). Bu nedenle dışarıda yiyecek içecek hizmeti sunulan işletmelerin sundukları yemeklerin hem gereken besin öğelerini içermesi hem de bireyin yeterli ve dengeli beslenmesini sağlayacak ürünlerin sunulması önem arz etmektedir.

Planlı davranış teorisi, Fishbein ve Ajzen (1975) tarafından geliştirilmiş olan gerekçeli eylem teorisine dayanmakta olup bireylerin davranışlarını gerçekleştirirken alabileceği kararları belirleyen faktörleri de belirtmektedir. Gerekçeli eylem teorisinde, davranışı gerçekleştirme niyetini etkileyen davranışa yönelik tutum ve sübjektif normlar olmak üzere iki faktör bulunurken planlı davranış teorisinde ise bireyin iradesi dışındaki durumları da kapsayacak şekilde algılanan davranışsal kontrol değişkeni eklenmiştir (Akıncı ve Kıymalıoğlu, 2018, s.394). Gerekçeli eylem teorisine tüketicinin kontrolü altındaki davranışları açıklamakta yeterli olsa da algılanan davranışsal kontrolün de eklenmesi sonucunda ortaya çıkan planlı davranış teorisinin açıklayabileceği davranış alanı genişlemiştir (Eyler, 2016, s.78). Aynı zamanda bu değişkenler, demografik faktörler, kişilik özellikleri, genel tutumlar, zekâ, duygular vb. arka planda olan faktörleri de içermektedir (Ajzen, 2015, s.126). Planlı davranış teorisine göre davranışsal niyetleri bireylerin davranışa yönelik tutumları, öznel normları ve algılanan davranışsal kontrollerinden etkilenmektedir (Yarış, 2018, s.72). Tutumlar bireylerin yaşamış olduğu çevresel koşullar, duygu, değer, inançları gibi faktörlerle değişebilir. Bu faktörlerde değişiklikler meydana gelince tutum ve davranışların da değişmesi öngörülebilir. Tutum her ne kadar insan davranışları üzerinde etkili olsa da aralarında doğrudan bir ilişki her zaman kurulamayabilir. Bir tutum, her kişi ve ortamda aynı davranış şeklinde oluşmayabilir (Erdoğan'dan aktaran Şimşek, Akdenci ve Çelik, 2010, s.79).

Norm kavramının bir toplum ya da grup tarafından yaygın olarak kabul gören, yokluğu yaptırıma neden olabilecek, ait olduğu toplum veya grupların değer verdikleri kurallar şeklinde ifade edilebilir (Avcıkurt, 2009, s.110). Sübjektif normlarda davranışların iki şekilde hareke geçtiği varsayılır. Bunlardan ilki, davranışı gerçekleştirecek bireyin ilgili kişilerin davrandığı gibi davranmaya dönük olan isteklilik durumu, ikincisi ise davranışta bulunacak bireyin nasıl davranması gerektiğine ilişkin ilgili kişilerin düşüncelerini algılama şeklidir (Özer ve Yılmaz, 2010, s.37). Kolayca erişilebilen normatif inançlar davranışı eyleme dönüştürme konusunda algılanan toplumsal baskı ya da sübjektif norm üretmek için bir araya gelir (Ajzen, 2015, s.125).

Algılanan davranışsal kontrol, bir davranışı gerçekleştirmenin bireyin kendi kontrolünde olup olmadığı kapsamında yetenek ve imkânlarını algılamasını ifade eder. Bu algı, davranışı kolaylaştıran veya baskı altına alan faktörlerle birlikte şekillenir (Kocagöz ve Dursun, 2010, s.140). Bu durumda, kişinin davranışı gerçekleştirme yeteneğini etkileyebilecek faktörleri algılaması da davranışların biçimlenmesi bakımından önem arz etmektedir (Ajzen, 2015, s.125). Davranışsal niyet kavramı bir davranışa dahil olma olasılığı şeklinde ifade edilmektedir (Oliver'dan aktaran Ayazlar ve Gün, 2018, s.385). Genel olarak davranışa yönelik tutum ile sübjektif norm ne kadar uygunsa ve algılanan davranışsal kontrol de ne kadar yüksek ise bireyin de davranışı gerçekleştirme niyetinde olma olasılığı yüksektir. İnsanlar davranışları üzerinde gerçek kontrole sahip oldukları ölçüde davranışı gerçekleştirmeleri beklenir (Ajzen, 2015, s.125).

Dışarıda yemek yemeye yönelik geliştirdiği modelde Özdemir (2010), dışarıda yemek yemeye ilişkin üç ana tüketici kararı olabileceğini belirtmiştir. Bunlar; dışarıda yemek yemeye

karar verme, yenecek yemeğe karar verme ve yemek yenecek restorana karar vermedir. Böylelikle, tüketicilerin dışarıda yemek yeme amaçlarını, yemek seçimlerini, restoran seçimlerini etkileyen faktörlerin önem kazandığını ve tüketiciler dışarıda yemek yemeye karar verirken fizyolojik, psikolojik, ekonomik ve sosyal nedenlerin; yemek seçiminde kişi ile ilgili faktörler, yemekle ilgili faktörler ve çevresel faktörlerin etkili olduğu belirtilmiştir. Dışarıda yemek yeme aynı zamanda bir deneyimdir. Dışarıda yemek yeme olgusu amaçlar, kararlar, yemek deneyimi ve deneyim sonrası değerlendirme boyutlarını içeren bütüncül bir kuramsal model çerçevesinde tanımlanabilir hale gelmekte ve sadece fizyolojik nedenlerle değil ruhsal iyileşme, mutluluk, sosyal etkileşim, zaman tasarrufu, statü ve prestij gibi çok sayıda ve farklı nedenlerle bir restoran işletmesinin ziyaret edilebileceğini belirtilmiştir. Üstelik tüketiciler için yemek ve restoran seçiminde yemek kalitesi ve çeşitliliği kadar sağlık ve beslenme ile hijyen konularının da önemli faktörler olduğu belirlenmiştir.

Yiyecek içecek hizmetlerinde sağlık faktörünün önemli bir yer edinmesi nedeniyle ulusal veya uluslararası sağlık riskleri bu sektörü etkilemektedir. 2019 yılının sonlarında Çin Halk Cumhuriyeti'nin, Vuhan şehrinin deniz ürünleri pazarında ortaya çıkan ve 'yeni koronavirüs (Covid-19)' olarak teşhis edilen salgın 2020 yılı itibarıyla tüm dünyayı etkisi altına almıştır. Koronavirüslerin (CoV) belirtilerine bakıldığında soğuk algınlığı şeklinde belirtiler gösterse de SARS-CoV ve MERSCoV virüs ailesine bağlı olması ve bu durumun daha ciddi hastalıklara neden olabildiğini göstermiştir. Virüsün yüzeyinde bulunan çubuğu uzantıların taca benzemesi nedeniyle, Latince taç anlamına gelen "corona" kelimesiyle korona virüs ismi kullanılmaya başlanmıştır (Sağlık Bakanlığı, 2020, s.7-8).

Covid-19 salgını, insanlar açısından ortaya çıkardığı sağlık problemlerinin yanında gelecekle ilgili belirsizlikler, endişe ve korku yaratarak insanların refah seviyelerini ve ekonomik yaşamı da ciddi bir biçimde etkilemektedir (Telek, 2020, s.2764). Covid-19'un bir salgın haline gelip yayılmasıyla birlikte birçok ülke sınırlarını kapatmak zorunda kalmıştır. Ülkeler salgını durdurabilmek adına sokağa çıkma yasakları ve bazı kısıtlamaları hayata geçirerek hızlı bir şekilde bu salgından kurtulmayı amaçlamışlardır. Ülkemizde de ilk vakanın mart ayında görülmesi ile birlikte kademeli olarak sınırların kapatılması ve yurt dışı uçuşlarının yasaklanması gibi önlem ve kısıtlamalar başlamıştır. Ancak bu kısıtlamaların uzun süre devam etmesiyle hem ekonomik hem de sosyal açıdan bazı sorunlar ortaya çıkmıştır. Pandemi ilan edildikten sonra uygulanan sokağa çıkma yasakları, işyerlerinin asgari personelle çalıştırılması, yiyecek içecek hizmeti sunan işletmelerin kısıtlanması gibi pek çok uygulama kişilerin dışarıda gerçekleştirdikleri etkinliklere yönelik alışkanlıklarının değişmesine neden olmuştur. Normalleşme kapsamında yiyecek içecek işletmelerinin 15 Haziran ile birlikte gerçekleşen sosyal mesafe kuralları ve diğer hijyen kurallarına uymak şartıyla açılması sonucunda tüketicilerin dışarıda yemek yeme niyetlerinin belirlenmesi önem arz etmektedir.

Korkmaz ve Sertoğlu (2013), planlı davranış teorisi kapsamında genç tüketicilerin sürdürülebilir gıda tüketimi davranışının güven ve değerler bağlamında tartışılmasına yönelik yapmış oldukları çalışmada; genç tüketicilerin sürdürülebilir gıda ürünlerini satın alma niyetinde, elde edilebilirlik, sübjektif norm, tutum ve algılanan tüketici etkililiği değişkenlerinin etkisi olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Yeşil yıldızlı otelleri ziyaret eden otel müşterilerinin, tekrar ziyaret etme niyetlerini Planlanmış Davranış Teorisi kapsamında inceledikleri çalışmada Özer, Kemer ve Gültekin (2015); katılımcıların tekrar ziyaret etme niyetinde etkili olan faktörleri algılanan hizmet kalitesi ve sübjektif normlar olduğunu belirterek tutum ve algılanan davranışsal kontrolün niyet üzerinde etkili olmadığını belirlemişlerdir.

Yay ve Çalışkan (2016), çevreci otel restoranında yemek yeme niyetinde etkili olan bağımsız değişkenleri belirlemek amacıyla planlanmış davranış teorisinden yararlanılarak oluşturdukları çalışmada; tutum, öznel norm ve algılanan davranışsal kontrol çevreci restoranda yemek yeme niyetini tahmin ettiği için araştırma modeli doğrulandığı belirlenmiştir.

Ünlüöner ve Işın'ın (2018) turistlerin yerel yiyecek tüketimine yönelik davranışsal niyetlerinin belirlenmesi için olan planlı davranış teorisi kullandıkları çalışmalarında; tutum, öznel norm ve algılanan davranışsal kontrolün davranışsal niyeti etkilediği tespit edilmiştir.

Şahin ve Solunoğlu (2019) tarafından planlı davranış teorisi kapsamında tüketicilerin sokak yemeklerine ilişkin tutum ve niyetlerine ilişkin yapılan çalışma sonucuna göre ise algılanan davranışsal kontrol ve sübjektif normlar niyet üzerinde pozitif etkide bulunurken, davranışa yönelik tutumun negatif etkide bulunduğu tespit edilmiştir.

Demir, Günaydın ve Demir (2020)'in Coronavirüs (Covid-19)'ün Türkiye'de turizm üzerindeki öncüllerinin, etkilerinin ve sonuçlarının değerlendirilmesine yönelik yaptığı çalışma; bireylerin turist olarak daha dikkatli, seçici ve sağlık koşullarına dikkat eden davranışlar içinde olacaklarını göstermektedir. Turistlerin kalabalık turizm tesisleri, ulaşım araçları, restoran ve eğlence yerleri, tur programları ve transferlerden kaçındıkları sonucuna ulaşılmıştır. Aynı şekilde yoğun dönem ve yerlerin değil sakin ve hijyenik yerlerin daha fazla ilgi görebileceği belirlenmiştir.

Yenişehirlioğlu ve Salha (2020)'nin Covid 19 pandemisinin Türkiye iç turizmine yansımalarına yönelik yapılan çalışma sonuçlarına bakıldığında Türkiye'de hizmet sunan otellerin genellikle hijyen açısından bazı sorunlarının olduğu ve bu durumun tüketicilerin tatil planlamasında önemli bir etkiye sahip olduğu belirlenmiştir. Otel gibi konaklama tesislerinde tatil yapmaktansa daha sakin sosyal mesafenin kolaylıkla uygulanabileceği veya insanlardan uzak tatil yapabilecekleri yerleri tercih ettikleri görülmektedir.

Türker (2020) tarafından Covid-19 salgınının turizm sektörüne etkisini değerlendirmeye yönelik yapılan çalışma sonuçlarına bakıldığında tüketicilerin Covid-19 süreciyle birlikte turizm tesislerinden yeni beklentilerinin olacağı belirlenmiştir. Bu beklentilerin en önemlilerinin hijyen ve güven olduğu görülmektedir. Hijyen ve güvenin oluşturabilmesi için bu doğrultuda yeni standartların ve sertifikasyon sisteminin oluşturulması gerektiği sonucuna ulaşılmıştır.

Duygun (2020) tarafından Covid-19 pandemisi sırasında tüketicilerin yaşam tarzlarının değerlendirilmesi kapsamında yapılan çalışmaya göre tüketimin Covid-19 etkisiyle birlikte kısıtlandığı ve insanların yaşam alanları ile sosyal yaşamlarını sınırladıkları görülmektedir. Tüketicilerin evde daha çok zaman geçirdikleri bu nedenle de tüketim alışkanlıklarının değiştiği, bu durumda tüketici davranışlarını etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Alışverişlerde genellikle temel ihtiyaçlarını karşılamaya yöneldikleri ve evden dışarı çıkmadan online olarak gerçekleştirdikleri tespit edilmiştir.

Akyol (2020)'un turizm eğitimi alan öğrencilerin Covid-19 salgınına yönelik görüşlerine ilişkin yapılan çalışmasına bakıldığında bireysel turistik hareketlerin artacağı ve kitle turizmin azalacağı, kalabalık ortamlardan uzaklaşılacağı ve daha sakin destinasyonların tercih edileceği beklentilerinin olduğu belirlenmiştir.

Yöntem

Dünya genelinde Covid-19 salgını sonrası tüketicilerin dışarıda yemek yeme niyetlerinin planlı davranış teorisi kapsamında değerlendirilmesi amacıyla gerçekleştirilen bu araştırmanın evrenini dışarıda yemek yeme alışkanlığı olan bireyler oluşturmaktadır. Evrenin

1.000.000 olması durumunda örneklem sayısının 384 olarak kabul edildiğinden (Sekaran'dan aktaran Altunışık, Coşkun, Bayraktaroğlu ve Yıldırım, 2012, s.137), örneklem sayısı 384 olarak belirlenmiştir. Salgın sürecinde uygulanan sınırlamalara bağlı olarak anketin yüz yüze gerçekleştirilmesi mümkün olmamıştır. Bu sebeple, oluşturulan araştırma anketi katılımcılara online anket, sosyal medya ve e-mail aracılığıyla ulaştırılmış, 448 kişiden geri bildirim alınmıştır. Araştırma ölçeği, Ajzen (1991) tarafından geliştirilen planlı davranış teorisinin modeli ışığında, alan yazında konuya ilişkin bilgi ve verilerden esinlenerek oluşturulmuştur. Planlı davranış teorisi kapsamında oluşturulan anketin ilk bölümünde davranışa yönelik tutuma ilişkin 6 ifade, sübjektif normlara yönelik 5 ifade, algılanan davranışsal kontrole yönelik 5 ifade, davranışsal niyete yönelik 5 ifade yer almaktadır. Ölçekte yer alan ifadeler 5'li likert şeklinde oluşturulmuştur. Katılımcıların ifadeleri değerlendirme seçenekleri "(1)-Kesinlikle Katılmıyorum, (2)-Katılmıyorum, (3)-Kararsızım (4)-Katılıyorum ve (5)-Kesinlikle Katılıyorum" şeklindedir. Anketin ikinci kısmında ise tüketicilerin demografik özelliklerine ilişkin ifadelerin yanı sıra Covid-19 öncesinde dışarıda yemek yeme sıklıkları, nedenleri ve Covid-19 sonrası normalleşme sürecinde uygulanacak kuralların tüketicilerin dışarıda yemek yemeleri için yeterli görülüp görülmediğine ilişkin düşüncelerini de belirlemek amacıyla ifadeler eklenmiştir.

Ölçümün güvenilirliğine ilişkin yapılan analiz sonucunda; davranışa yönelik tutumun güvenilirlik katsayısı 0,815, sübjektif normların 0,786, algılanan davranışsal kontrolün 0,645 ve davranışsal niyetin 0,959 olarak tespit edilmiştir. Bu kapsamda test ölçümlerinin güvenilir olduğunu söylemek mümkündür. Verilerin normal dağılım gösterebilmesi için basıklık ve çarpıklık değerlerinin +1,0 ile -1,0 arasında olması gerekmektedir (Gürbüz ve Şahin, 2015, s.211). Elde edilen verilerin normal dağılımına ilişkin yapılan analiz sonucunda davranışa yönelik tutum boyutu basıklık değeri ,237 ve çarpıklık değeri -,925, sübjektif norm boyutuna ilişkin basıklık değeri -,938 ve çarpıklık değeri ,007, algılanan davranışsal kontrole ilişkin basıklık değeri ,571 ve çarpıklık değeri -,917 son olarak davranışsal niyete ilişkin basıklık değeri -,304 ve çarpıklık değeri ,812 olarak bulunmuştur. Bu değerlere göre verilerin normal dağılım gösterdiği belirlenmiştir.

Çalışmada, katılımcıların demografik özelliklerine ilişkin yüzde ve frekans dağılımları belirlenmiştir. Demografik özelliklerine göre davranışa yönelik tutum, sübjektif normlar, algılanan davranışsal kontrol ve davranışsal niyetin farklılaşmasını tespit etmeye yönelik t testi ve anova analizi uygulanmıştır. Değişkenler arasındaki ilişkilerin yönünü test etmek amacıyla korelasyon analizi yapılmıştır. Bununla birlikte, bağımsız değişkenlerin (davranışa yönelik tutum, sübjektif normlar, algılanan davranışsal kontrol) davranışsal niyet üzerinde etkisini belirlemek amacıyla da regresyon analizi uygulanmıştır.

Bulgular

Araştırma kapsamında elde edilen veriler ışığında istatistiki analizler gerçekleştirilmiştir. Yapılan faktör analizine göre ölçek davranışa yönelik tutuma ilişkin 4 ifade, sübjektif normlara ilişkin 3 ifade, algılanan davranışsal kontrole ilişkin 3 ifade ve davranışsal niyete ilişkin 5 ifade şeklinde boyutlandırılmıştır. Ölçekte bulunan davranışa yönelik tutuma ilişkin "Normalleşme sürecinde dışarıda yemek yeme faydalıdır" ve "Normalleşme sürecinde yemek yemem gereklidir", sübjektif normlara ilişkin "Normalleşme sürecinde fikrine önem verdiğim kişiler dışarıda yemek yemem gerektiğini düşünür" ve "Birlikte yemek yemekten zevk aldığım kişiler normalleşme sürecinde dışarıda yemek yememi onaylar" , algılanan davranışsal kontrole ilişkin "Normalleşme sürecinde dışarıda yemek yiyebilecek olanaklara sahibim" ve "Normalleşme sürecinde kurallara uyan işletmelere ulaşabileceğimden eminim" ifadeleri birden fazla faktöre yüklenme yaptığından ankette çıkarılmıştır.

Tablo 1: Faktör Analizi Sonuçları

	Faktör Yükleri	Faktörün Açıklayıcılığı %
Davranışa Yönelik Tutum		17,525
DYT1: Normalleşme sürecinde dışarıda yemek yeme ilgi çekicidir	,800	
DYT2: Normalleşme sürecinde dışarıda yemek yeme sağlıklıdır	,887	
DYT3: Normalleşme sürecinde dışarıda yemek yeme keyiflidir	,885	
DYT4: Normalleşme sürecinde dışarıda yemek yeme güvenlidir	,428	
Sübjektif Normlar		13,807
SN1: Normalleşme sürecinde ailem dışarıda yemek yememi destekler	,743	
SN2: Normalleşme sürecinde arkadaşlarım dışarıda yemek yememi destekler	,813	
SN3: Ailem ve arkadaşlarımla fikirleri benim için önemlidir	,725	
Algılanan Davranışsal Kontrol		12,137
ADK1: Normalleşme sürecinde dışarıda yemek yeme kararı bana aittir	,712	
ADK2: Normalleşme sürecinde dışarıda yemek yiyecek paraya sahibim	,809	
ADK3: Normalleşme sürecinde dışarıda yemek yemeye zaman ayırabilirim	,700	
Davranışsal Niyet		30,149
DN1: Normalleşme sürecinde dışarıda yemek yeme niyetim var	,858	
DN2: Normalleşme sürecinde dışarıda yemek yemeyi çevreme tavsiye edebilirim	,906	
DN3: Normalleşme sürecinde dışarıda yemek yemeyi planlamak isterim	,917	
DN4: Normalleşme sürecinde dışarıda yemek yemeye çaba gösteririm	,895	
DN5: Normalleşme sürecinde dışarıda yemek yemeye istekli olurum	,908	
Toplam		73,619
Kaiser-Meyer-Olkin	0,890	
Barlett Küresellik Testi	Yaklaşık ki-kare:4485,876 Df: 105 p=,000	

Örnekleme yeterliliğine yönelik yapılan Kaiser-Meyer-Olkin testine göre 0,890 değeri şeklinde oldukça yüksek değer almış olup matriste bulunan tüm korelasyonların anlamlılığını gösteren Barlett küresellik testinin anlamlı olduğu ($p=,000$) sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 2: Katılımcıların Kişisel Özelliklerine İlişkin Bulgular

Değişkenler		f	%
Cinsiyet	Kadın	237	52,9
	Erkek	211	47,1
Yaş	20'nin altında	19	4,2
	20-29 arası	246	54,9
	30-39 arası	152	33,9
	40-49 arası	24	5,4
	50-59 arası	3	0,7
	60 ve üstü	4	0,9
Medeni durum	Bekar	290	64,7
	Evli	158	35,3
Eğitim durumu	İlköğretim	10	2,2
	Lise	43	9,6
	Önlisans	108	24,1
	Lisans	176	39,3
	Lisansüstü	111	24,8
Meslek	Çalışmıyor	81	18,1
	Öğrenci	83	18,5
	Özel Sektör	118	26,3
	Kendi işi-Esnaf-Serbest meslek	25	5,6
	Kamu Çalışanı	137	30,6
	Emekli	4	0,9
Gelir	2500 TL ve daha az	203	45,3
	2501-5000 TL arası	139	31,0
	5001 TL ve üzeri	106	23,7
Toplam		448	100,00

Katılımcıların demografik özelliklerine yönelik elde edilen veriler Tablo 2'de gösterilmiştir. Katılımcıların %52,9'u kadın, %47,1'i erkek, %54,9'u 20-29 yaş aralığında, %33,9'u 30-39 yaş aralığında, %64,7'si bekâr ve %35,3'ü evlidir. Eğitim bakımından ise büyük çoğunluğun önlisans (%24,1), lisans (%39,3) ve lisansüstü (%24,8) düzeylerinde oldukları anlaşılmıştır. Mesleki dağılımlara göre ise; %18,1'inin çalışmadığı, %18,5'inin öğrenci olduğu, %26,3'ünün özel sektörde çalıştığı, %5,6'sının kendi işinde esnaf veya serbest meslek sahibi oldukları, %30,6'sının kamu çalışanı, %0,9'unun da emekli olduğu görülmektedir. Gelir durumlarına göre katılımcıların %45,3'ünün 2500 TL ve daha az, %31'inin 2501-5000TL arası, %23,7'sinin 5001 TL ve üzeri gelire sahip oldukları tespit edilmiştir.

Tablo 3: Katılımcıların Dışarıda Yemek Yeme Sıklıklarına İlişkin Bulgular

Dışarıda yemek yeme sıklığı	f	%
Her gün	58	12,9
Haftada 1-2	227	50,7
Ayda 1-2	124	27,7
2-3 ayda 1	39	8,7
Toplam	448	100

Covid-19 öncesi katılımcıların dışarıda yemek yeme sıklıkları ile ilgili yöneltilen ifadeye ilişkin elde edilen bulgular Tablo 3'de gösterilmektedir. Buna göre Covid-19 öncesinde katılımcıların yarısı (%50,7) haftada 1 veya 2 defa dışarıda yemek yediklerini belirtmişlerdir.

Tablo 4: Katılımcıların Dışarıda Yemek Yeme Nedenlerine İlişkin Bulgular

Dışarıda Yemek Yeme Nedeni	1 %	2 %	3 %	4 %	5 %	\bar{x}	SD
Psikolojik olarak kendimi rahat hissetmek için.	17,0	17,0	18,8	29,0	18,3	3,14	1,36
Evde yemek hazırlamak zaman aldığı ve zor olduğu için.	29,5	28,8	14,7	18,5	8,5	2,47	1,31
Sosyalleşmek için.	14,7	15,0	18,8	35,3	16,3	3,23	1,30
Restoran özelliğinden dolayı (Atmosferi, bilinirliği ve konumu).	16,3	15,2	21,4	25,7	21,4	3,20	1,37
Hizmet özelliğinden dolayı (çalışanların davranışı ve servis hızı).	13,2	18,8	17,0	34,4	16,7	3,22	1,29
Yemeklerin özelliğinden dolayı (Kaliteli, tat ve çeşitlilik).	10,9	11,2	15,0	30,8	32,1	3,62	1,32
Parasal değerler için (Fiyat uygunluğu ve paranın karşılığını alma).	14,7	14,5	17,9	34,8	18,1	3,27	1,31
İşletmelerin hijyen kurallarına uymaları.	9,6	8,0	12,7	33,3	36,4	3,78	1,27

1=Kesinlikle Katılmıyorum, 2=Katılmıyorum, 3=Kararsızım, 4=Katılıyorum, 5=Kesinlikle Katılıyorum

Katılımcıların Covid-19 öncesinde dışarıda yemek yeme tercihlerinde etkili olan faktörlere ilişkin oluşturulan ifadeler katılımlarını Tablo 4’de gösterilmektedir. Tabloya bakıldığında; en yüksek ortalamaların 3,78 ile işletmelerin hijyen kurallarına uymaları ve 3,62 ile yemeklerin özelliği olarak belirlenmiştir.

Tablo 5: Katılımcıların Uygulanacak Kuralların Yeterliliğine İlişkin Düşüncelerine Yönelik Bulgular

Uygulanacak Kuralların Yeterliliği	1 %	2 %	3 %	4 %	5 %	\bar{x}	SD
Uygulanacak kuralların dışarıda yemek yemem için yeterli olacağını düşünüyorum	18,8	24,1	28,8	19,9	8,5	2,75	1,21

1=Kesinlikle Katılmıyorum, 2=Katılmıyorum, 3=Kararsızım, 4=Katılıyorum, 5=Kesinlikle Katılıyorum

Covid-19 sonrasında uygulanacak kurallara ilişkin yayınlanan genelgede bulunan kuralların tüketicilerin dışarıda yemek yemesi konusunda yeterli olup olmadığına ilişkin veriler Tablo 5’de yer almaktadır. İfadeye katılımcıların %42,9’u olumsuz bakarken, %28,8’ide kararsız kaldıklarını belirtmiştir. Buna göre katılımcıların yarıya yakınının uygulanacak kuralların kendilerinin dışarıda yemek yemeleri konusunda yeterli olacağını düşünmedikleri söylenebilir.

Tablo 6: Katılımcıların Planlı Davranış Teorisi Kapsamında Oluşturulan İfadelere Katılım Durumları

İfadeler	1 %	2 %	3 %	4 %	5 %	\bar{x}	SD
Davranışa Yönelik Tutum						3,71	0,95
DYT1	6,3	8,0	14,7	31,9	39,1	3,89	1,18
DYT2	4,9	8,0	10,9	27,9	48,2	4,06	1,16
DYT3	7,1	7,4	12,7	31,7	41,1	3,92	1,21
DYT4	12,7	21,7	30,1	24,3	11,2	2,99	1,19
Sübjektif Norm						2,86	1,05
SN1	19,0	20,3	27,7	25,0	8,0	2,82	1,22
SN2	24,1	23,4	23,2	22,5	6,7	2,64	1,25
SN3	13,6	21,0	19,4	30,1	15,8	3,13	1,29

Algılanan Davranışsal Kontrol						3,84	0,86
ADK1	5,4	4,9	12,1	26,3	51,3	4,13	1,13
ADK2	5,6	6,7	16,3	31,5	40,0	3,93	1,15
ADK3	6,3	10,7	29,5	36,8	16,7	3,47	1,08
Davranışsal Niyet						2,22	1,09
DN1	24,3	27,9	28,1	12,1	7,6	2,50	1,19
DN2	37,3	38,2	11,4	9,8	3,3	2,03	1,08
DN3	35,5	33,7	11,6	13,6	5,6	2,20	1,21
DN4	41,1	31,0	12,1	12,5	3,3	2,06	1,15
DN5	32,8	31,0	16,7	12,1	7,4	2,30	1,24

1=Kesinlikle Katılmıyorum, 2=Katılmıyorum, 3=Kararsızım, 4=Katılıyorum, 5=Kesinlikle Katılıyorum

Tüketicilerin Covid-19 salgını sonrası uygulanacak kurallar ile normalleşme sürecinde dışarıda yemek yeme niyetlerini belirlemeye yönelik planlı davranış teorisi kapsamında oluşturulan ifadelere katılım durumları Tablo 6’da gösterilmektedir. Davranışa yönelik tutum değişkeninin oldukça yüksek ortalamaya sahip olduğu (ortalama: 3,71) görülmektedir. Buna göre, katılımcıların en çok dışarıda yemek yemenin sağlıklı olduğu (ortalama: 4,06) ve dışarıda yemek yemekten keyif alacakları (ortalama: 3,92) ifadelerine katılım sağladıkları görülmektedir. Sübjektif normların düşük değer aldığı (ortalama: 2,86) söylenebilir. Buna göre katılımcılar, arkadaşlarının (ortalama: 2,64) ve ailesinin (ortalama: 2,82) dışarıda yemek yemesini desteklemeyeceği yönünde düşündüklerini belirtmişlerdir. Algılanan davranışsal kontrol oldukça yüksek değer (ortalama: 3,84) almıştır. Katılımcılar en çok dışarıda yemek yeme kararının kendilerine ait olduğunu (ortalama: 4,13) ve dışarıda yemek yiyebilecek paraya sahip olduklarını (ortalama: 3,93) ifade etmişlerdir. Son olarak davranışsal niyete ilişkin elde edilen sonuçlara bakıldığında oldukça düşük ortalamaya sahip olduğu (ortalama: 2,22) görülmektedir. Katılımcılar dışarıda yemek yemeyi çevrelerinde olan kişilere tavsiye etmeyi düşünmedikleri (ortalama: 2,03) ve dışarıda yemek yemeye çaba göstermeyecekleri (ortalama: 2,06) sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 7: Katılımcıların Demografik Değişkenlerinin Davranışa Yönelik Tutum Boyutuna İlişkin Farklılık Analizi

Değişkenler		n	\bar{x}	SD	t	p
Cinsiyet	Kadın	237	3,73	0,95	,325	0,746
	Erkek	211	3,70	0,95		
Medeni durum	Bekar	290	3,69	0,96	-,658	0,511
	Evli	158	3,75	0,94		
Değişkenler		n	\bar{x}	SD	f	p
Yaş	20'nin altında	19	3,48	0,83	,959	0,443
	20-29 arası	246	3,79	0,89		
	30-39 arası	152	3,63	1,06		
	40-49 arası	24	3,60	0,94		
	50-59 arası	3	4,08	0,38		
	60 ve üstü	4	3,87	0,77		
Eğitim durumu	İlköğretim	10	3,57	0,92	3,996	0,003
	Lise	43	3,22*	1,00		
	Önlisans	108	3,78*	0,92		
	Lisans	176	3,84*	0,93		
	Lisansüstü	111	3,66	0,94		
	Çalışmıyor	81	3,68	0,89	2,159	0,058
	Öğrenci	83	3,64	0,79		

Meslek	Özel Sektör	118	3,94	0,96	3,028	,049
	Kendi işi-Esnaf-Serbest meslek	25	3,74	0,87		
	Kamu Çalışanı	137	3,58	1,06		
	Emekli	4	3,93	0,65		
Gelir	2500 TL ve daha az	203	3,77	0,91	3,028	,049
	2501-5000 TL arası	139	3,78	0,99		
	5001 TL ve üzeri	106	3,52	0,95		

Katılımcıların demografik özelliklerine göre davranışa yönelik tutumlarının farklılaşmalarına ilişkin t testi ve anova analizi uygulanmıştır. Tablo 7’de gösterilen analiz sonuçlarına göre katılımcıların cinsiyet, yaş, medeni durum ve mesleklerine göre davranışa yönelik tutumları açısından anlamlı bir farklılık bulunamamıştır ($p>0,05$). Bunun yanında, davranışa yönelik tutum, eğitim durumuna ($p=0,003$) göre anlamlı farklılık göstermektedir. Buna göre, lisans (ortalama farkı: ,61559, $p<0,05$) ve önlisans (ortalama farkı: ,56029, $p<0,05$) mezunları ve lise mezunları ortalamaları arasında anlamlı bir farklılık olduğu, lisans ve önlisans mezunlarının lise mezunlarının ortalamasından istatistiksel olarak daha büyük olduğu görülmüştür. Buradan hareketle, lisans ve önlisans mezunlarının lise mezunlarına göre davranışa yönelik tutumlarının daha yüksek olduğunu söylemek mümkündür. Gelir düzeylerine bakıldığında ise $p<0,05$ olup aralarında fark görünse de gruplar arası istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık bulunamamıştır.

Tablo 8: Katılımcıların Demografik Değişkenler Açısından Sübjektif Norm Boyutuna İlişkin Farklılaşması

Değişkenler		n	\bar{x}	SD	t	p
Cinsiyet	Kadın	237	2,71	0,98	-3,341	0,001
	Erkek	211	3,04	1,09		
Medeni durum	Bekar	290	2,92	1,03	1,597	0,111
	Evli	158	2,76	1,08		
Değişkenler		n	\bar{x}	SD	f	p
Yaş	20’nin altında	19	3,01	0,92	,974	0,433
	20-29 arası	246	2,84	1,03		
	30-39 arası	152	2,83	1,11		
	40-49 arası	24	3,05	0,94		
	50-59 arası	3	4,00	0,88		
	60 ve üstü	4	2,91	0,99		
Eğitim durumu	İlköğretim	10	2,70	1,12	2,116	0,78
	Lise	43	2,56	0,99		
	Önlisans	108	3,05	1,05		
	Lisans	176	2,90	1,06		
	Lisansüstü	111	2,76	1,02		
Meslek	Çalışmıyor	81	2,72	0,93	1,562	0,170
	Öğrenci	83	3,07	1,01		
	Özel Sektör	118	2,79	1,13		
	Kendi işi-Esnaf-Serbest meslek	25	2,70	1,20		
	Kamu Çalışanı	137	2,90	1,02		
	Emekli	4	3,58	1,39		
Gelir	2500 TL ve daha az	203	2,86	1,06	,832	0,436
	2501-5000 TL arası	139	2,80	1,07		
	5001 TL ve üzeri	106	2,97	1,00		

Katılımcıların demografik özelliklerine göre subjektif normlarına ilişkin farklılaşmaları belirlemeye yönelik t testi ve anova analizinden yararlanılmıştır. Tablo 8’de görüldüğü üzere yaş, medeni durum, eğitim durumu, meslek ve gelir durumlarına göre $p>0,05$ olduğundan anlamlı bir farklılık tespit edilememiştir. Subjektif normlarda sadece cinsiyet değişkenine göre anlamlı farklılık ($p=0,001$) görülmüştür. Buna göre erkek katılımcıların kadın katılımcılara göre subjektif normlara ilişkin ifadelerle daha fazla katıldıkları söylenebilir.

Tablo 9: Katılımcıların Demografik Değişkenler Açısından Algılanan Davranışsal Kontrol Boyutuna İlişkin Farklılaşması

Değişkenler		n	\bar{x}	SD	t	p
Cinsiyet	Kadın	237	3,78	0,85	-1,652	,099
	Erkek	211	3,91	0,86		
Medeni durum	Bekar	290	3,74	0,90	3,643	,000
	Evli	158	4,03	0,73		
Değişkenler		n	\bar{x}	SD	f	p
Yaş	20'nin altında	19	3,28*	1,06	3,605	,003
	20-29 arası	246	3,76	0,83		
	30-39 arası	152	4,01*	0,88		
	40-49 arası	24	3,95	0,52		
	50-59 arası	3	4,00	1,00		
	60 ve üstü	4	4,25	0,87		
Eğitim durumu	İlköğretim	10	3,56	0,86	8,782	,000
	Lise	43	3,36*	1,00		
	Önlisans	108	3,62*	0,95		
	Lisans	176	4,02*	0,79		
	Lisansüstü	111	4,00*	0,67		
Meslek	Çalışmıyor	81	3,52	0,87	9,258	,000
	Öğrenci	83	3,47	0,86		
	Özel Sektör	118	4,04	0,77		
	Kendi işi-Esnaf-Serbest meslek	25	4,00	0,61		
	Kamu Çalışanı	137	4,05	0,83		
	Emekli	4	4,25	0,95		
Gelir	2500 TL ve daha az	203	3,61*	0,89	15,368	,000
	2501-5000 TL arası	139	4,09*	0,80		
	5001 TL ve üzeri	106	3,96*	0,75		

Katılımcıların demografik özelliklerine göre algılanan davranışsal kontrol değişkeninin farklılaşmasına yönelik t testi ve anova analizi uygulanmış olup (Tablo 9) sadece cinsiyet değişkeni ile anlamlı bir farklılık bulunamamıştır ($p>0,05$). Katılımcıların yaş düzeylerine ($p=0,003$), medeni durumlarına ($p=0,000$), eğitim durumlarına ($p=0,000$), mesleklerine ($p=0,000$) ve gelir düzeylerine ($p=0,000$) göre algılanan davranışsal kontrolün farklılaştığı görülmektedir. Bu kapsamda evli olan katılımcıların bekar katılımcılara göre ve 30-39 yaş aralığında olanların 20 yaş ve altında olanlara göre algılanan davranışsal kontrollerinin daha yüksek olduğu söylenebilir (ortalama farkı: ,73465, $p<0,05$). Eğitim durumuna bakıldığında lisans mezunları ile lise (ortalama farkı: ,67649, $p<0,05$) ve önlisans (ortalama farkı: ,40046, $p<0,05$) mezunları arasında aynı zamanda lisansüstü mezunları ile de lise (ortalama farkı: ,63866, $p<0,05$) ve önlisans (ortalama farkı: ,38263, $p<0,05$) mezunları arasında anlamlı bir farklılık olduğu, lisans ve lisansüstü mezunlarının lise ve önlisans mezunlarının ortalamalarından istatistiksel olarak daha büyük olduğu belirlenmiştir. Bu kapsamda lisans ve

lisansüstü mezunlarının lise ve önlisans mezunlarına göre algılanan davranışsal kontrollerinin daha yüksek olduğu söylenebilir. Gelir düzeylerine bakıldığında 2501-5000 TL arasında gelire sahip olanlar (ortalama farkı: ,48584, $p<0.05$) ve 5001 TL ve üzeri gelire sahip olanlar (ortalama farkı: ,35293, $p<0.05$) ile 2500TL ve daha az gelire sahip olanlar arasında anlamlı bir farklılık olduğu, 2501-5000TL ve 5001 TL ve üzeri gelire sahip olanların 2500 TL ve daha az gelire sahip olanlara göre algılanan davranışsal kontrollerinin daha yüksek olduğunu söylemek mümkündür.

Tablo 10: Katılımcıların Demografik Değişkenler Açısından Davranışsal Niyet Boyutuna İlişkin Farklılaşması

Değişkenler		n	\bar{x}	SD	t	p
Cinsiyet	Kadın	237	2,02	0,97	-4,094	0,000
	Erkek	211	2,44	1,17		
Medeni durum	Bekar	290	2,29	1,12	1,826	0,069
	Evli	158	2,09	1,03		
Değişkenler		n	\bar{x}	SD	f	p
Yaş	20'nin altında	19	2,37	0,93	2,379	0,038
	20-29 arası	246	2,15*	1,07		
	30-39 arası	152	2,19*	1,09		
	40-49 arası	24	2,92*	1,24		
	50-59 arası	3	2,60	1,31		
	60 ve üstü	4	2,20	1,32		
Eğitim durumu	İlköğretim	10	2,48	1,47	,911	0,458
	Lise	43	2,01	1,03		
	Önlisans	108	2,27	1,05		
	Lisans	176	2,28	1,18		
	Lisansüstü	111	2,12	0,96		
Meslek	Çalışmıyor	81	2,01	0,84	1,686	0,137
	Öğrenci	83	2,30	1,06		
	Özel Sektör	118	2,34	1,23		
	Kendi işi-Esnaf-Serbest meslek	25	1,96	1,10		
	Kamu Çalışanı	137	2,20	1,09		
	Emekli	4	3,00	1,25		
Gelir	2500 TL ve daha az	203	2,21	1,05	,136	0,873
	2501-5000 TL arası	139	2,19	1,16		
	5001 TL ve üzeri	106	2,26	1,08		

Katılımcıların demografik özelliklerine göre davranışsal niyet değişkeninin farklılaşmasına yönelik t testi ve anova analizi uygulanmıştır (Tablo 10). Yapılan analizlere göre medeni durum ($p=0,069$), eğitim durumu ($p=0,458$), meslek ($p=0,137$), gelir düzeyleri ($p=0,956$) ile davranışsal niyet arasında anlamlı bir farklılık tespit edilememiştir. Bunun yanı sıra cinsiyet ($p=0,000$) ve yaş değişkenine ($p=0,038$) göre davranışsal niyetin farklılaştığı belirlenmiştir. Buna göre erkek katılımcıların kadın katılımcılara göre davranışsal niyetlerinin daha yüksek olduğu söylenebilir. Yaş değişkenine ilişkin sonuçlara bakıldığında ise 40-49 yaş aralığında olanların 20-29 yaş (ortalama farkı: ,77297, $p<0.05$) ve 30-39 yaş (ortalama farkı: ,72895, $p<0.05$) aralığında olanlara göre dışarıda yemek yeme niyetlerinin daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 11: Değişkenler Arası İlişkiyi Belirlemeye Yönelik Korelasyon Analizi

		DYT	SN	ADK	DN
DYT	Pearson Korelasyon	1	,371**	,425**	,281**
	Sig.		,000	,000	,000
SN	Pearson Korelasyon	,371**	1	,113*	,567**
	Sig.	,000		,016	,000
ADK	Pearson Korelasyon	,425**	,113*	1	,185**
	Sig.	,000	,016		,000
DN	Pearson Korelasyon	,281**	,567**	,185**	1
	Sig.	,000	,000	,000	

****0,01 düzeyinde anlamlı * 0,05 düzeyinde anlamlı**

Araştırma modelindeki değişkenler arasındaki ilişkilerin yönünü test etmek amacıyla korelasyon analizi yapılmış olup elde edilen bulgular Tablo 11’de yer almaktadır. Elde edilen bulgulara göre davranışa yönelik tutum değişkeni ile subjektif normlar arasında anlamlı pozitif yönde $r=,371$ ile zayıf bir ilişki olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre davranışa yönelik tutum ile subjektif normlar arasında anlamlı ($p=,000$) bir ilişki vardır. Davranışa yönelik tutum ile algılanan davranışsal kontrol arasında anlamlı pozitif yönde $r=,425$ orta şiddette ilişki olduğu tespit edilmiştir. Buna göre davranışa yönelik tutum ile algılanan davranışsal kontrol arasında anlamlı ($p=,000$) bir ilişki vardır. Davranışa yönelik tutum ile davranışsal niyet arasında anlamlı pozitif yönde $r=,281$ zayıf bir ilişki olduğu görülmüştür. Buna göre davranışa yönelik tutum ile davranışsal niyet arasında anlamlı ($p=,000$) bir ilişki vardır sonucuna ulaşılmaktadır. Subjektif normlar ile algılanan davranışsal kontrol arasında anlamlı pozitif yönde $r=,113$ çok zayıf ilişki olduğu bulunmuş olup subjektif normlar ile algılanan davranışsal kontrol arasında anlamlı bir ilişki vardır ($p=,016$). Subjektif normlar ile davranışsal niyet arasında pozitif yönde $r=,567$ orta düzeyde ilişki olduğu görülmüştür. Buna göre subjektif normlar ile davranışsal niyet arasında anlamlı bir ilişki vardır ($p=,000$). Algılanan davranışsal kontrol ile davranışsal niyet arasında $r=,185$ pozitif yönde çok zayıf ilişki tespit edilmiştir. Buna göre algılanan davranışsal kontrol ile davranışsal niyet arasında anlamlı bir ilişki vardır ($p=,000$) sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 12: Değişkenlerin Etkisini Belirlemeye Yönelik Regresyon Analizi

Bağımsız Değişkenler	Beta	t	p	F	R	R²
DYT	,033	,727	,468	75,039	,580	,332
SN	,542**	12,997	,000			
ADK	,109*	2,547	,011			

****Değer 0,01 düzeyinde anlamlıdır *Değer 0,05 düzeyinde anlamlıdır**

Araştırmanın bağımsız değişkenlerini oluşturan davranışa yönelik tutum, subjektif normlar ve algılanan davranışsal kontrolün, bağımlı değişken olan davranışsal niyet üzerinde etkisini belirlemeye yönelik yapılan regresyon analizi sonuçları Tablo 12’de gösterilmiştir. Tabloda görüldüğü üzere davranışa yönelik tutum, subjektif norm ve algılanan davranışsal kontrol boyutları davranışsal niyetteki değişimin %33,2’sini açıklamaktadır. Davranışa yönelik tutum boyutu davranışsal niyet boyutu üzerinde anlamlı etkiye neden olmamaktadır. Subjektif norm boyutunun davranışsal niyet üzerinde anlamlı etkiye neden olduğu ($p<0.05$), subjektif norm boyutundaki bir birimlik artış ile davranışsal niyetin 0,54 artacağını söylemek mümkündür. Algılanan davranışsal kontrol boyutunun davranışsal niyet üzerinde anlamlı bir etkiye neden olduğu ($p<0.05$) ve algılanan davranışsal kontrol boyutundaki bir birimlik artışın davranışsal niyet üzerinde 0,10’luk artışa neden olacağını söylemek mümkündür.

Sonuç

Planlı davranış teorisi kapsamında oluşturulan ifadelerden elde edilen sonuçlara bakıldığında normalleşme sürecinde dışarıda yemek yemeye ilişkin davranışa yönelik tutumların yüksek, sübjektif normların düşük, algılanan davranışsal kontrolün yüksek, davranışsal niyetin ise düşük ortalama değer aldığı görülmüştür. Katılımcılar dışarıda yemek yemeyi sağlıklı ve keyif alabilecekleri bir etkinlik olarak görürken, aile ve arkadaşlarının desteklemeyeceğini belirttikleri, aynı zamanda dışarıda yemek yeme kararının kendilerine ait olup yeterli paraya sahip olmakla beraber çevrelerine dışarıda yemek yemeyi tavsiye etmeyecekleri ve bu konuda çaba göstermeyecekleri sonuçlarına ulaşılmıştır. Tutum ve algılanan davranışsal kontrol boyutlarının yüksek ortalamaya sahip olmasına rağmen niyetin düşük çıkmasının, çalışmanın normalleşme sürecinin ilk aşamasında gerçekleştirildiğinden kaynakladığını belirtebiliriz. Salgının devam etmesi nedeniyle kişilerin, aile, arkadaş çevresi ve fikirlerine önem verdikleri kişilerin salgına yakalanmasını önlemek için davranışını gerçekleştirme niyetinde olmadıklarını söylemek de mümkündür.

Değişkenler arası farklılıkları belirlemeye yönelik yapılan analizlere göre kişilerin eğitim durumlarına göre davranışa yönelik tutumlarının farklılaştığı, lisans ve önlisans mezunu katılımcıların lise mezunlarına göre dışarıda yemek yemeye ilişkin tutumlarının daha yüksek olduğu söylenebilir. Sübjektif normlara bakıldığında sadece cinsiyet değişkenine göre farklılık tespit edilmiş olup erkek katılımcıların kadın katılımcılara göre daha yüksek ortalamaya sahip olduğu belirlenmiştir. Algılanan davranışsal kontrole bakıldığında ise cinsiyet dışındaki tüm değişkenler ile farklılık tespit edilmiş olup, evli katılımcıların bekar katılımcılara göre, 30-39 yaş aralığında olan katılımcıların 20 yaş ve altında olan katılımcılara göre, lisans ve lisansüstü mezunlarının lise ve önlisans mezunlarına göre, 2501-5000 TL ve 5001 TL ve üzeri gelir düzeyinde olan katılımcıların 2500 TL ve daha az gelire sahip olanlara göre algılanan davranışsal kontrollerinin daha yüksek olduğu belirlenmiştir. Buna göre evli, 30-39 yaş aralığında olan, lisans ve lisansüstü mezunu, 2501 TL üzerinde geliri olan katılımcıların yeterli zaman ve paraya sahip oldukları ve kararın kendilerine ait olduğu yönündeki ifadelerle daha fazla katılım sağladıkları tespit edilmiştir. Davranışsal niyete ilişkin sonuçlar ise cinsiyet ve yaş değişkenine göre farklılaşma olduğunu, erkek katılımcıların kadın katılımcılara göre, 40-49 yaş aralığında olanların 20-29 ve 30-39 yaş aralığında olanlara göre davranışsal niyetlerinin daha yüksek olduğunu ortaya koymaktadır. Buna göre, erkek katılımcıların ve 40-49 yaş aralığında olanların dışarıda yemek yemeye daha olumlu yaklaştıkları ifade edilebilir.

Değişkenler arası ilişkileri belirlemeye yönelik yapılan analiz sonucuna göre tüm değişkenlerin birbirleriyle ilişkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Davranışa yönelik tutum ile sübjektif normlar arasında pozitif yönlü, davranışa yönelik tutum ile algılanan davranışsal kontrol arasında pozitif yönlü, davranışa yönelik tutum ile davranışsal niyet arasında pozitif yönlü ilişki tespit edilmiştir. Sübjektif normlar ile algılanan davranışsal kontrol ve davranışsal niyet arasında pozitif yönlü ilişki ortaya konmuştur. Bununla birlikte algılanan davranışsal kontrol ile davranışsal niyet arasında da pozitif yönlü ilişki tespit edilmiştir. Değişkenlerin birbirleriyle ilişkilerine bakıldığında özellikle sübjektif normların davranışsal niyetle aralarındaki ilişkinin en yüksek değere sahip olduğu görülmektedir. Etkiyi belirlemeye yönelik yapılan analizlerden elde edilen sonuçlara göre, davranışa yönelik tutumun davranışsal niyet üzerinde anlamlı bir etkiye sebep olmadığı, buna karşın sübjektif normlar ve algılanan davranışsal kontrolün davranışsal niyet üzerinde anlamlı etkiye neden olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Yapılan çalışmanın normalleşme döneminde uygulanıyor olması kişilerin her ne kadar tutumları yüksek olsa da aile ve arkadaşları gibi fikirlerini dikkate aldıkları ve kişilerin onaylamayacağını düşünmelerinden hareketle niyetlerinin düşük olduğu sonucuna ulaşılabilir. Bununla birlikte, kişilerin yeterli zaman paraya sahip olmaları ve kararın kendilerine ait

olduğunu belirlemelerine rağmen niyetin düşük çıkmasının, subjektif normların niyet üzerinde en yüksek etkiye neden olduğundan kaynaklandığı söylenebilir. Subjektif normların davranışsal niyete etkisi kapsamında elde edilen bulgular Korkmaz ve Sertoğlu (2013), Özer vd. (2015) tarafından yapılan çalışmalarla ve subjektif normların yanı sıra algılanan davranışsal kontrolün de davranışsal niyete etkisi kapsamında Yay ve Çalışkan (2016), Ünlüönen ve Işın (2018), Şahin ve Solunoğlu (2019) tarafından yapılan çalışmalarla örtüşmektedir.

Araştırma sonuçlarına göre haftada bir veya iki defa dışarıda yemek yeme alışkanlığı olan ve tercihlerini genellikle işletmelerin hijyen kurallarına uymaları ve yemeklerin özelliğinin etkilediği katılımcıların dışarıda yemek yeme niyetlerinin düşük olduğu belirlenmiştir. Türker (2020) tarafından yapılan çalışmaya göre de Covid-19 sonrası turizm tesislerinden en önemli beklentilerin hijyen ve güven olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Normalleşme sürecinde uygulanacak kuralların yeterli olup olmayacağına ilişkin olumsuz bir izlenimin ve dışarıda yemek yemelerinin aile ve arkadaşları tarafından desteklenmeyeceği şeklinde düşüncenin varlığı kişilerin niyetleri üzerinde oldukça etkili olduğu görülmüştür. Bu kapsamda Demir vd. (2020), Akyol (2020), Yenişehirlioğlu ve Salha (2020) tarafından yapılan çalışmalarda Covid-19 sonrası tüketicilerin kalabalık yerlerden uzak durma eğiliminde oldukları sonucuyla örtüşmektedir. Aynı zamanda Duygun (2020)'un yaptığı çalışmada tüketici davranışlarının değiştiği yönündeki sonuç salgın öncesinde sık dışarıda yemek yeme eğiliminde olan katılımcıların niyetlerinin değiştiği sonucuyla benzerlik göstermektedir.

Kişilerin her ne kadar olumlu tutum ve algıları olsa da dışarıda yemek yeme niyetlerinin oldukça düşük çıktığından hareketle, bu süreç içerisinde işletmelerin sunulan ürünlerin hijyenik olduğu ve gereken kuralların uygulandığına yönelik bilgilendirmeleri ile subjektif normların yükseleceği düşünülmektedir. Buna bağlı olarak, bireylerin çevresinden oluşabilecek olumsuz yansımalar ortadan kalkacağından niyetlerinde de artış olacağı düşünülmektedir. Bu kapsamda, her işletmenin dijital ortamlarda tüketicilerini bilgilendirmeleri, güvenli bir işletme olduklarını ikna etmeleri gerekmektedir. Salgının gereken kurallara dikkat edildiği sürece asgari oranda kişileri etkileyeceğine ilişkin algının oluşturulması önem arz etmektedir. Çalışmanın normalleşme aşamasının ilk zamanlarında uygulanmış olması kişilerin bilgi eksikliği, güvensizlik, deneyimleme imkanının bulunmaması, verebilecekleri kararların ailelerini de etkileyebileceği gibi durumları düşünüyor olmalarından dolayı dışarıda yemek yeme niyetlerinin düşük olduğu söylenebilir. Süreç içerisinde araştırmanın kısıtlarında oluşan olumlu veya olumsuz koşullar kapsamında ileride yapılacak çalışmaların karşılaştırma imkanı sunacağı düşünülmektedir.

Kaynakça

- Ajzen, I. (1991). The theory of planned behaviour. *Organization Behaviour and Human Decision Process*, 50(2), 179-211.
- Ajzen, I. (2015). Consumer attitudes and behavior: The theory of planned behavior applied to food consumption decisions. *Rivista di Economia Agraria*, 70(2), 121-138.
- Akın, G. ve Çevik, A. (2017). Beslenme kültürünün ortaya çıkışı ve gelişim tarihi. Bozok, D., Avcıkurt, C., Doğdubay, M., Sarioğlan, M. ve Girgin, G. K. (Ed.). *Gastronomi üzerine araştırmalar*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Akıncı, S. ve Kıymalıoğlu, A. (2018). Planlı davranış teorisi. Yağcı, M., İ. ve Çabuk, S. (Ed.). *Pazarlama teorileri*. 2. Baskı. İstanbul: Vizyon Basımevi.
- Akputat, N. A. (2016). Bölgede yaşayanların yöresel mutfak kültürü ile ilgili algısının belirlenmesi: Ödemiş örneği. *Uluslararası Sosyal ve Ekonomik Bilimler Dergisi*, 6(1), 52-58.
- Akyol, C. (2020). Turizm eğitimi alan öğrencilerin Covid-19 salgınına yönelik görüşleri. *Journal of Gastronomy, Hospitality and Travel (JOGHAT)*, 3(1), 112-121.

- Altunışık, R., Coşkun, R., Bayraktaroğlu, S. ve Yıldırım, E. (2012). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri spss uygulamalı*. 7. Baskı, Sakarya: Sakarya Kitabevi.
- Avcıkurt, C. (2009). *Turizm sosyolojisi*. 3. Baskı. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Ayazlar, R. A. ve Gün, G. (2018). Yiyecek deneyiminin müşteri memnuniyeti ve davranışsal niyetine etkisi. *Karadeniz Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(18), 377-397.
- Baysal, A. (2012). *Genel beslenme*. 14. Baskı. Ankara: Hatipoğlu Yayınları.
- Beardsworth, A. ve Keil, T. (2011). *Yemek sosyolojisi*. (A. Dede, Çev.) Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Bilici, S. (2008). *Toplu beslenme sistemleri çalışanları için hijyen el kitabı*. Ankara: T.C Sağlık Bakanlığı Temel Sağlık Hizmetleri Genel Müdürlüğü Beslenme ve Fiziksel Aktiviteler Daire Başkanlığı Beslenme Bilgi Serisi.
- Bucak, T. ve Aracı, Ü. E. (2013). Türkiye’de gastronomi turizmi üzerine genel bir değerlendirme. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16(30), 203-216.
- Chang, R. C. Y., Kivela, J. ve Mak, A. H. N. (2011). Attributes that influence the evaluation of travel dining experience: when eastmeets west. *Tourism Management*, 32(2), 307-316.
- Demir, M., Günaydın, Y. ve Demir, Ş. Ş. (2020). Koronavirüs (Covid-19) salgınının Türkiye’de turizm üzerindeki öncülleri, etkileri ve sonuçlarının değerlendirilmesi. *International Journal of Social Sciences and Education Research*, 6(1), 80-107.
- Duygun, A. (2020). Covid-19 pandemisi sırasında tüketicilerin yaşam tarzlarının değerlendirilmesi. *Econder International Academic Journal*, 4(1), 232-247.
- Eyler, N. (2016). *50 yaş üstü bireylerin planlı davranış teorisi kapsamında sağlık amacıyla seyahat etme niyetlerinin belirlenmesine ilişkin bir araştırma Ankara örneği*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Fishbein, M. ve Ajzen, I. (1975). *Belief, attitude, intention and behavior: An introduction to theory and research*. Addison-Wesley.
- Gürbüz, S. ve Şahin, F. (2015). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri felsefe-yöntem-analiz*. 2. Baskı, Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Kocagöz, E. ve Dursun, Y. (2010). Algılanan davranışsal kontrol, Ajzen’in teorisinde nasıl konumlanır? Alternatif model analizleri. *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 12(19), 139-152.
- Korkmaz, S. ve Sertoğlu, A. E. (2013). Genç tüketicilerin sürdürülebilir gıda tüketimi davranışının güven ve değerlere dayanan planlı davranış teorisi kapsamında tartışılması. *H.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 31(1), 127-152.
- Maviş, F. (2008). *Endüstriyel yiyecek üretimi*. Ankara: Detay Yayıncılık.
- Nişancı, Z. N., Özdoğan, Y. ve Bölüktepe, F. E. (2018). Dışarıda yemek yeme davranışının nedenlerini belirlemeye yönelik İzmir ilinde bir araştırma. *İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1(1), 60-71.
- Odabaşı, Y. ve Barış, G. (2014). *Tüketici davranışı*. İstanbul: Mediacat.
- Özdemir, B. (2010). Dışarıda yemek olgusu: kuramsal bir model önerisi. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 21(2), 218-232.
- Özdemir, G., Z. (2013). *Tüketici güveninin tüketim harcamaları ile ilişkisi ve öngörü gücü: Türkiye örneği*. Yayımlanmış Uzmanlık Yeterlilik Tezi. Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası İletişim ve Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü, Ankara.
- Özer, G. ve Yılmaz, E. (2010). Planlı davranış teorisi (pdt) ile muhasebecilerin bilgi teknolojisi kullanımına yönelik bir uygulama. *World of Accounting Science*, 12(2), 33-54.
- Özer, L., Kemer, Ü. ve Gültekin, B. (2015). Genişletilmiş planlanmış davranış teorisi kapsamında yeşil yıldızlı otelleri tekrar ziyaret etme niyeti. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 33(4), 59-85.
- Özkaya, F. D. ve Cömert, M. (2017). *Türk mutfağında yolculuk*. Ankara: Detay yayıncılık.

- Sağlık Bakanlığı, (2020). *Covid-19 genel bilgiler, epidemiyoloji ve tanı*, Erişim tarihi: 24.08.2020, https://covid19.saglik.gov.tr/Eklenti/38597/0/covid-19rehberigenel_bilgiler_epidemiyolojivetanipdf.pdf
- Scholliers, P. (2008). Yenilik ve gelenek: Gastronominin önündeki yeni ufuk. Freedman, P. (Ed.). *Yemek: damak tadının tarihi*. İstanbul: Oğlak Yayıncılık.
- Shore, E. (2008). Dışarıda yemek. Freedman, P. (Ed.) *Yemek damak tadının tarihi*. İstanbul: Oğlak Yayıncılık.
- Sobal, J., Bisogni, A. C., Devine, M. C. ve Jastran, M. (2006). *A conceptual model of the food choice process over the life course*. Cambridge: Biddles LTD.
- Şahin, E. ve Solunoğlu, A. (2019). Planlı davranış teorisi kapsamında sokak yemeği yeme niyetinin ölçülmesi: Mersin örneği. *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi*, 16(3), 383-397.
- Şimşek, M. S., Akdemci, T. ve Çelik, A. (2010). *Davranış bilimleri*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Telek, C. (2020). Covid-19 salgınının Türkiye turizm sektörü üzerindeki muhtemel etkileri. *International Social Sciences Studies*, 6(65), 2757-2765.
- Türker, Ö. G. (2020). Covid-19 salgını turizm sektörünü nasıl etkiler? Turizm akademisyenleri perspektifinden bir değerlendirme. *International Journal of Social Sciences and Education Research*, 6(2), 207- 224.
- Ünlüöner, K. ve Işın, A. (2018). Türkiye'ye gelen yabancı turistlerin yerel yiyecekleri tüketme niyeti üzerine planlı davranış teorisi kapsamında bir araştırma. *Journal of Tourism and Gastronomy Studies*, 6(4), 662-689.
- Yarış, A. (2018). *Sürdürülebilir yiyecek- içecek hizmetleri: yeşil restoran hareketi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Yay, Ö. ve Çalışkan O. (2016). Planlı davranış teorisi bağlamında çevreci otel restoranında yemek yeme niyeti. *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi*, 13(2), 103-122.
- Yenişehirlioğlu, E. ve Salha, H. (2020). Covid 19 pandemisinin Türkiye iç turizmüne yansımaları: Değişen talep üzerine bir araştırma. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19(37), 355-368.
- Yüksekbilgili, Z. (2014). Restoran seçim ölçütleri üzerine bir araştırma. *Journal of Yasar University*, 9(36), 6261-6380.

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

İzmitli Muhyiddîn Şeyhzâde'nin Türkçe Kaside-i Bürde Tercümesi

Turkish Translation of Muhyiddîn Şeyhzâde from Izmit in Qasida-i Burdah

Tolga ÖNTÜRK^{a*}

^aDr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Van / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-7420-2209

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 24 Ocak 2021

Kabul tarihi: 18 Mart 2021

Anahtar Kelimeler:

İmam Büsürî,

İzmitli Şeyhzâde Muhyiddîn,

Kaside-i Bürde,

Manzum tercüme

ÖZ

Hız. Peygamber'i methetmek amacıyla kaleme alınan İmam Büsürî'nin *Kaside-i Bürde*'si, Türk edebiyatında manzum ve mensur şekilde tercüme ve şerhi yapılan önemli kasidelerdendir. Yazıldığı dönemden itibaren gerek edebî özellikleriyle gerekse Hz. Peygamber'in şefaâtine nail olmak vesilesiyle Türk şairler tarafından bu şiire çok ilgi gösterilmiştir. Türklerin Hz. Peygamber'e duyduğu sevginin bir yansıması olarak bu kaside sosyal alanda düğün, bayram, cenaze gibi merasimlerde okunurken aynı zamanda âlim ve şairler tarafından kasidenin şerh, tahmis, tesdis, tesbî, taştir ve tercümesi yapılmıştır. XVI. yüzyılın önemli haşiye yazarlarından olan İzmitli Şeyhzâde Muhyiddîn Efendi de bu kasideye hem Arapça şerh yazmış hem de eseri manzum olarak Türkçe tercüme etmiştir. Büsürî'nin kasidesinin birebir tercümesi sayılabilecek bu şiir, 163 beyitten oluşmaktadır. 06 Mil Yz A 7711 arşiv numaralı bu tercüme, Milli Kütüphanede bulunmaktadır. Çalışmamızda Şeyhzâde Muhyiddîn'in ve İmam Büsürî'nin hayatı ve eserlerine kısaca değinilmiş, ardından *Kaside-i Bürde*'nin 163 beyitten oluşan tercümesi incelenmiştir. Son olarak *Kaside-i Bürde*'nin Türkçe manzum tercümesinin metni çeviri yazıya aktarılmıştır.

ARTICLE INFO

Article History:

Received January 24, 2021

Accepted March 18, 2021

Keywords:

İmam Büsürî,

İzmitli Şeyhzâde Muhyiddîn,

Kaside-i Bürde,

Verse translation

ABSTRACT

The *Qasida-i Burdah* of Imam Busiri, written in order to praise the Prophet, is one of the important odes in Turkish literature that has been translated and commented in verse and prose. Since the period when it was written, this poem has been highly sought after by Turkish poets both because of its literary characteristics and to attain the intercession of the Prophet. As a reflection of the Turkish love for the Prophet, this ode was read both in the social field at ceremonies such as weddings, holidays, funerals, and at the same time, it is annotation, tahmis, tesdis, tesbî and translation by scholars and poets. Şeyhzâde Muhyiddîn Efendi from İzmit, one of the important hashiye writers of the XVI century, wrote this ode in Arabic and translated the work in Turkish and verse. This poem, which can be considered an exact translation of Büsürî's ode, consists of 163 couplets. This translation with archive number 06 Mil Yz A 7711 is available in the National Library. In our study, the life and works of Şeyhzâde Muhyiddîn and Imam Büsürî were briefly mentioned, and then the translation of an *Qasida-i Burdah* consisting of 163 couplets was examined. Finally, the text of the Turkish verse translation of *Qasida-i Burdah* was translated into translators.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: onturk_tolga@hotmail.com

EXTENDED ABSTRACT

The purpose of this article is to analyze the text of the unpublished Turkish translation of *Qaseda-i Burdah* by Şeyhzâde Muhyiddîn Efendi from Izmit. *Qaseda-i Burdah*, written by the Egyptian Sufi poet Muhammed Busiri in order to praise the Prophet, has been translated and commented in all Islamic literatures. In Turkish literature, translation, commentary, tahmis, stone, and tesbî were written on this ode. Şeyhzâde Muhyiddîn also wrote a translation of 163 couplets for this work. This is a verse translation. The only known copy of this work is in the National Library with the archive number 06 Mil Yz A 7711. Based on this copy in the article, the translation of *Qaseda-i Burdah* has been translated into text. In the article, first of all, an introduction about the place of the Prophet in Turkish literature is made. In our literature, whether religious or non-religious, information is given about the extent of the love of the prophet in all texts. Later, information was given about the life and works of Imam Bûsîri. Subsequently, the ode of Bûsîri was introduced and literature information was given about the translations and commentaries written on this work in Turkish literature. This ode of 161 couplets by Imam Bûsîri has a very important place among the sources of our old literature. This is clearly evident with many annotations, tahmis, tasbi, stone on ode, and many verse-prose translations in various languages. It is known that ode has a widespread reputation among almost all Islamic societies. In the second part, the life and works of Şeyhzâde Muhyiddîn from İzmit were introduced based on the sources. No information has been found in the sources about this translation of the scholar, who mostly wrote annotation and hash in Arabic. In the main part of the study, the features of Şeyhzade's translation are explained. Issues such as the translation method, the use of meter and rhyme, the difficulties in translation, the success rate of the poet's translation are explained in this section. Finally, in the article, the full text of Şeyhzade's translation was transferred to the translation. In this section, the text has been translated using the transcription alphabet. This translation of Şeyhzade, who generally wrote annotation and hash in Arabic, reveals that he was the first to write Turkish verse translation. This translation of Şeyhzâde is written in the same meter and rhyme as Bûsîri's ode. The translator, who made an effort to match the work one-to-one in terms of rhyme, meter and meaning, preferred the way of direct translation throughout the text and sometimes found it appropriate to give the close meaning of couplets. Şeyhzade used the same rhymes to capture poetry and literacy in the source text. It is also noteworthy that the translator who has mastered Arabic prefers the radicals of the words Bûsîri uses. The biggest difficulty that Şeyhzade faced in translation was the meter problem. *Qaseda-i Burdah* was written with the meter of the müstef'ilün fâ'ilün müstef'ilün fâ'ilün. Şeyhzade wrote his work using the same meter. This meter is a rarely used pattern in Turkish literature. That is why, in many places, meter flaws and flaws are encountered. Şeyhzâde tried to capture the literacy of the source text in his translation. At least a few of the words in the source text are used, so that they are not excluded in the text. In this respect, it can be said that Şeyhzâde was thinking of rewriting the text by making use of the vocabulary of the source text. Tercüme-i *Qaseda-i Burdah*, written by Şeyhzâde Muhyiddîn, is one of the texts in which such problems are seen. Considering that Şeyhzâde is particularly adept at writing annotation and hash in Arabic, it will be better understood what kind of flaws the verse translation of the poem text has. It is understood that the translator has a good command of the Arabic language because he makes an annotation in Arabic. While translating, care is taken to choose the Turkish equivalents of Arabic words, that is to translate them one to one. Apart from that, it has been translated with a close meaning. The source text was understood correctly and translated in a highly literary language. The biggest limitation of our study is that there is only one copy of the ode-i bürde translation. Since the texts of the Old Turkish literature are written as manuscripts, some reading difficulties arise depending on the difficulty of the text, paper and font. In addition, the lack of printed versions of the works causes difficulties in reading. This translation of Şeyhzade is faintly written in red ink. This situation makes it difficult to read. In addition, there are parts of the copy that are damaged in places. The absence of another copy of the work made it impossible to do editorial critical work, thus making the text difficult to read. *Qaseda-i Burdah* is a work that is loved by the Turkish people and therefore finds a place in culture, civilization and literature. The most important reason why this work is loved is that it contains the praise of the Prophet. In addition to this, this ode, which is believed to give healing both in prayer and recitation, has been widely read in the social field at weddings and funerals. In literary terms, many commentaries, translations, nazire, and tahmis were written on the work. Thus, an area of ode-i bürde emerged in Turkish literature. It is certain that the work to be done on *Qaseda-i Burdah* will contribute to this field. So much so that in our literature, it will be better understood what kind of poetry with religious content forms and what the content of this sum is. There is no information about Şeyhzâde Muhyiddîn's Turkish commentary and annotations. In this study, a Turkish translation of Şeyhzade was mentioned for the first time. This study reveals its Turkish and verse translation. In addition, this text of Şeyhzâde is a text that has not been translated into translation before.

Giriş

Anadolu’da gelişen Türk edebiyatı, Türklerin İslamiyet’i kabulünden sonra teşekkül ettiği için ortaya konan eserlerin de büyük ölçüde dinî içerikli olması kaçınılmazdır. Dinî-tasavvufî Türk edebiyatı, halk edebiyatı ve divan edebiyatı ürünlerine bakıldığında bunların sıralanışında bile inanılan kıymet hükümlerine sıkı sıkıya bağlı kalındığı açıkça görülecektir. Mesela genel olarak dinî bir hüviyeti olmayan, âşıkâne ve rindâne tarzda kaleme alınan divanların giriş bölümünde Allah’ın varlığının ve birliğinin anlatıldığı tevhit, Allah’a yakarışın dile getirildiği münâcât, şükrün ifade edildiği hamdele, Hz. Peygamber’in övüldüğü na‘t ve ona sâlât ve selâm getirilen salve gibi bölümler yer almaktadır. Dinî meselelerle doğrudan ilgili olmayan eserlerde bile inancın hükümlerine bu denli bağlılık gösteren bir geleneğin, bu düşünceyi tebliğ eden sevgili peygamberine karşı daha çok hassas olması doğal bir durumdur. Edebiyat tarihimiz gözden geçirildiğinde ortaya çıkan manzara gerçekten şaşırtıcıdır. Denilebilir ki, dünyada hiç kimse Hz. Peygamber (SAV) kadar yoğun bir biçimde edebî eserlerin konusu olmamıştır (İsen, 1997, s. 363).

Eserlerin dinî bir hüviyetle kaleme alınması geleneği, muhtevada olduğu kadar şekil bakımından da tesirini göstermiştir. Dinî olsun olmasın, mensur veya manzum eserler besmeleden sonra dinî içerikli ürünlerle başlayıp öyle sona ermektedir. Mürettep divanlarda ve mesnevilerde tevhit, münâcât ve na‘t türünden şiirlerin yanı sıra mirâciye, mûcizât gibi bölümler bulunmaktadır. Özellikle Hz. Peygamber övgüsü, sevgisi, ondan şefaât isteme, münâcât ve tazarrû nev’inden sayısız gazel, kaside, mesnevi ve ilahilerin yanı sıra mirâci, ramazan ve kurban bayramını, kandil günlerini, orucu, sûre isimlerini, Cenâb-ı Hakk’ın, Hz. Peygamber’in isimlerini vs. mevzû edinen aruz veya hece ile yazılmış sayısız müstakil şiir örneği bulunmaktadır. Bunların dışında daha büyük hacimli, tahkiyeli ve belli bir fikri işleyen, 20-30 beyitten 10-15 bin beyte kadar uzayan eserler de mevcuttur (Çelebioğlu, 1998, s. 350).

Hz. Peygamber’i konu edinen ve Arap edebiyatı ürünü olan kaside-i Bürde veya kaside-i Bür’eler de Türk edebiyatında defalarca tercüme ve şerhi yapılan eserlerin başında gelmektedir. Kaside-i Bürde şiirlerinin en meşhur olanlarından biri Ka’b b. Züheyr tarafından yazılıp Hz. Peygamber’e sunulmuş ve O’nun bu şiire karşılık şaire hırkasını hediye etmesinden dolayı “kaside-i Bürde” ismiyle anılmıştır. İslâm edebiyatlarında meşhur olan diğer bir kaside-i Bürde şiiri ise 13. asırda Mısır’da yaşayan şair ve sûfî İmam Bûsîrî’ye aittir. Kısmen felçli olan Bûsîrî’nin Hz. Peygamber’i rüyasında görerek derdinden kurtulması üzerine kaleme aldığı bu şiir “*el-Kevâkibü’-d-Dürriye fi Medhi Hayri’l-berriye*” adını taşımakta ancak literatürde “*Kaside-i Bür’e* veya *Kaside-i Bürde*” diye bilinmektedir.

İmam Bûsîrî’nin 161 beyitlik bu kasidesi eski edebiyatımızın kaynakları arasında oldukça önemli bir yere sahiptir. Bu durum, kaside üzerinde yapılmış çok sayıda şerh, tahmis, tesbi, taştir ve çeşitli dillerdeki (Arapça, Farsça, Türkçe, Urduca vs.) birçok manzum-mensur tercüme ile açıkça ortadadır. Kasidenin hemen bütün İslâm toplumları arasında yaygın bir üne sahip olduğu bilinmektedir (Şahin 1997, s. 6). Bu şiire Türkçe tercüme yazarlardan biri de 16. yüzyıl âlim ve müfessirlerinden İzmitli Muhyiddîn Şeyhzâde’dır. Daha önce *Kaside-i Bürde*’ye Arapça bir şerh yazdığı bilinen Şeyhzâde’nin, bu çalışmada manzum Türkçe Kaside-i Bürde tercümesi incelenmiştir.

İmam Bûsîrî ve Kaside-i Bürdesi

Muhammed b. Saîd el-Bûsîrî, 1 Şevval 608’de (7 Mart 1212) Mısır’ın Behnesa şehrine bağlı Behşim’de doğmuştur. Babası tarafından Bûsîrî olduğu için Bûsîrî olarak anılmaktadır. Ailesiyle birlikte Delâs’a yerleşen Bûsîrî’nin çocukluğu burada geçmiştir. Gençlik yıllarında Kahire’ye giderek Şeyh Abdüzzâhir Mescidi’ndeki derslere katılmış, burada İslâmî ilimlerin yanı sıra dil ve edebiyat tahsil etmiştir. Özellikle bu yıllarında hadis ve şiyerle meşgul olmuştur.

Bir müddet Vezir Zeynüddin Yakub b. Zübeyr'in yanında çalışmış, fakat hâmisî bu görevden ayrılınca Bilbis'e gitmek zorunda kalmış ve burada kendisine maliye işlerinde kâtiplik ve muhasiplik görevleri verilmiştir. Bûsîrî'nin Şâzelî Tarikatı'nın kurucusu Ebü'l-Hasan eş-Şâzelî'ye intisap ettiği bilinmektedir. İmam Bûsîrî'nin ölüm tarihi hakkında muhtelif bilgiler olmakla beraber İskenderiye'de 1295 yılında öldüğü belirtilmektedir (Kaya, 1992, s. 468).

İmam Bûsîrî'nin hayatı yoksulluk ve sıkıntı içinde geçmiştir. Hamama gittiği bir gün kayıp kıldığı ayağının bir türlü iyileşmemesi, diğer taraftan yoksulluğun verdiği sıkıntılar şairi derinden etkilemiştir. Arkadaşları kendisini terk etmiş, valilerin zulmüne uğramış, bunların yanı sıra baygınlık geçirdiği bir hastalığa yakalanmış ve öldü diye bir söylenti çıkmıştır. Şairin gönlünde derin izler bırakan bu hadiseler şiirlerine yansımış ve kalıcı olmuştur (Şahin 1997, s. 37). İmam Bûsîrî'nin *Divânü'l-Bûsîrî, el-Kasidetü'l-hemziyye fi Medhi'n-nebeviyye, Zühru'l-me'ad fi Vezni Bânet Sü'âd, el-Muhrec ve'l-merdûd 'Ale'n-nasâra ve'l-yehûd, el-Kasidetü'l-mudariyye, el-Kasidetü'l-hamriyye, et-Tevessül bi'l-Kur'ân* isimlerinde na't, nazire, reddiye, tefsir ve hadis gibi türlerde birçok eseri bulunmaktadır.

Bu eserler içerisinde şaire asıl şöhretini kazandıran eseri *el-Kevâkibü'd-Dürriye fi Medhi Hayri'l-berriye* adlı ve herkes tarafından *Kaside-i Bürde* şeklinde bilinen şiiirdir. Kasidenin yazılış sebebiyle ilgili rivayet şöyledir: Bûsîrî, kısmi bir felç hastalığına yakalanır ve vücudunun yarısı tutmaz olur. Uzun süre hiçbir iş yapamayan ve evden çıkamayan şair, Hz. Peygamber'e tevessülen, onun menakıbı ve methi hakkında bir kaside yazar. Kasideyi yazdığı gece rüyasında Hz. Peygamber'i görür. Çok güzel bir bahçede ashâbı ile oturmakta olan Peygamber Efendimiz (SAV), Bûsîrî'ye "Gel ya imam, kasideni oku" diye emreder. Bu emir üzerine şair şiirini okuduktan sonra Resûlullah onun vücudunun felç olan kısmını eliyle mesheder. Bu rüyadan sonra uyanan şair vücudunda felçten eser kalmadığını görür. Sabah evinden çıkıp giderken sokakta bir arkadaşı ile karşılaşır. Zühd ü salâhı ile tanınan bu arkadaşı ona; "Yâ seyyid, Peygamber Efendimiz'i meth ettiğin kasideyi bana verir misin?" der. Bûsîrî, "Hangi kasidemi istiyorsun, benim birçok methiyem var?" deyince arkadaşı da "Matlaî 'E min tezekkûri cîrânin bi-zî Selemi' olan kasideni istiyorum." cevabını verir. Bûsîrî de şaşırarak bu kasideyi nereden duyduğunu sorar. Arkadaşı da "Dün gece huzur-ı Nebevî'de sen okuyup Peygamber Efendimizin de rüzgârda salınan meyveli ağaç dalları gibi sağa sola meyl ederek dinledikleri vakitte işittim." diye cevap verir. Bu konuşmadan sonra şair kasidenin bir nüshasını arkadaşına verir ve böylece kaside halk arasında meşhur olur (Şahin 1997, s. 44-46).

İmam Bûsîrî'nin *Kaside-i Bürde*'sine birçok tercüme, şerh, tahmis yazılmıştır. Kemalpaşazâde Ahmed Şemseddin, Erzurumlu Hasan Fehmi, Kudsizâde Kadri, Abdurrahman Üskübî, Hulvî Abdullah Efendi, Le'âlî, İsmail Nazîfî, Abdurrahim Karahisârî, Sezai Karakoç gibi mütercimler tarafından *Kaside-i Bürde*'nin manzum tercümeleri yapılmıştır. Bu esere şerh yazarlar arasında Kayıkçı Süleyman, Şeyhülislâm Mehmed Mekki, Osman Tefvik, Necib, Mehmed b. Halil, Harpûtî, Visâlî, Abidin Paşa, Le'âlî Seyyid Ahmed b. Mustafa Saruhânî gibi şarihler bulunmaktadır. Nahîfî Süleyman, Raif Mehmed, Resâ Maksud Efendi, Kemâlî Kemaleddin Mehmed gibi şairler tarafından da bu şiire tahmisler yazılmıştır (Kahraman, 1991, s. 170-173).

İzmitli Muhyittin Şeyhzâde'nin Hayatı ve Eserleri

16. yüzyılın önemli haşiye, şerh ve tefsir âlimlerinden olan Şeyhzâde Muhyiddîn Muhammed Efendi, (Kocaeli) İzmitlidir. Doğum tarihi ile ilgili kaynaklarda bir bilgi yer almamaktadır. Yavuz Sultan Selim devri âlimlerinden olup ilk tahsilini muhtemelen kendi

memleketinde yapmıştır. Daha sonra İstanbul'a gelerek tahsilini Efdâlzâde'den¹ tamamlamıştır (Mehmed Tahir, 1972, s. 445). Şeyhzâde Muhyiddîn, daha sonra Hayreddin Hoca Medresesinde müderrislik yapmaya başlamıştır. Ayrıca yaptırdığı mescidinde tefsir dersleri vermiş, bu dersler halk tarafından büyük ilgi görmüştür (Arslan, 2006, s. 77).

Şeyhzâde Muhyiddîn'in babası Şeyh Mustafa Muslihiddîn Efendi, Beyâzîd-i Velî zamanının meşâyihlerinden olup Abdullâh-ı İlâhî'nin halifelerindedir. İstanbul'da Hırka-i Şerîf Câmîi yakınında Muslihiddîn Mescidi'ni yaptırmıştır. Bu mescide, "Tahta Minareli Mescid" de denmektedir (Dikici, 2017, s. 1447).

Şeyhzâde, *Şakâ'îku'n-Nu'mâniyye* yazarı Taşköprülüzâde Ebu'l-hayr Ahmed Efendi'ye dersler vermiştir (Ekinci, 2014, s. 60). Ebu'l-hayr Ahmed Efendi, onun alçakgönüllü, yaşantısından herkesin memnun olduğunu ve güzel üsluplu bir insan olduğunu nakleder. İyilik sahiplerini seven, insanların yardım taleplerine rağmen kendi işini yapmaktan memnun olan bir kişiliğe sahip idi. Kendi mescidinde verdiği tefsir derslerini dinlemek için halk onun etrafına toplanır ve nefesini mübarek sayardı (Hekimoğlu, 2019, s. 646).

Mecdi Mehmed Efendi, *Hadâ'îku's-Şakâ'îk* adlı zeylinde on beş akçe ile emekliye ayrıldığını ancak kendisinin on akçeye kanaat ederek ve evinden çıkmayarak, gece gündüz ibadet edip inzivaya çekildiğini nakleder. Emekli olduktan sonra da ders vermeye devam etmiş, Kadı Beyzâvî'nin *Tefsîr-i Şerîf*'ini şerh etmiştir. Ayrıca fıkıh alanında önemli bir eser olan *Vikâye* metnini, Allâme Sekkâkî'nin *Miftahü'l-'Ulûm* adlı eserini şerh etmiştir (Uğur, 2014, s. 415).

Şeyhzâde, Zeyniyye meşâyihinden aynı zamanda amcası olan Muhyiddîn Kocevî'nin damadıdır. Vakıf kayıtlarından Şeyhzâde'nin Rukiyye, Abdülkerim ve Mehmed Çelebi isimlerinde üç çocuğu olduğundan bahsedilmektedir. Onun geride birçok vakıf bırakması ve vakıflarının hayır işlerinde ve ilme hizmet için kullanılmasını şart koşması, hayırseverliğini ve ilme karşı olan hassasiyetini ortaya koymaktadır (Maden, 2013, s. 130).

Şeyhzâde, tasavvufa meyilli biri olup Emir Ahmed Buhârî halifelerinden Müslihiddîn Efendi'nin halifesidir. H 951 (1444) de İstanbul'da vefat etmiştir. Kabri Emir Buhârî yakınında Hoca Hayreddin Mescidi avlusunda bulunmaktadır (Mehmed Tahir, 1972, s. 445).

Şeyhzâde çok zor eserler üzerine tefsir ve haşiye yazmıştır. Taşköprülüzâde onun hangi hâlde tefsir ve şerh yaptığını şöyle nakleder:

"Kur'ân âyetlerinden birini anlamakta zorlanırsam Allah'a yönelirim. Göğsümü o kadar genişletir ki dünya kadar olur. Orada iki hilâl doğar. Onların hangisi nedir, anlayamam. Sonra bir ışık ortaya çıkar ve levh-i mahfûza giderken rehberim olur. Oradan da âyetin anlamını çıkarırım. Azîmetle amel ettiğimde uyku istemem. Zira cennette zaten uyuyor olurum. Ruhsatla hareket ettiğimde de bu hâl olmaz." (Hekimoğlu, 2019, s. 646).

Bunun yanı sıra Taşköprülüzâde Ahmed Efendi, Şeyhzâde'nin kendisini çok sevdiğini ifade eder. Onun bu sevgisi kendisi için bir övünç kaynağı imiş. Şeyhzâde, Ahmed Efendi'ye

¹ Efdalzâde Molla Hamidüddin Efendi, Osmanlı Devletinin yedinci şeyhülislâmı olup 1503 senesinde vefat etmiştir. Bursa'da Kaplıca ve İstanbul'da Murad Gazi Medresesinde müderrislik yapmıştır. Sultan II. Bayezid tarafından İstanbul kadılığına atanmış, Nisan 1496'da da müftülük payesi verilmiştir. Bilgisinin genişliği, ahlak ve seciyesinin sağlamlığı ile tanınan Efdalzâde'nin, düşünce ve kararlarında, aklî ve şer'î meselelerde çok tutarlı olduğu kaynaklarda belirtilmektedir. Fennî bilgilere sahip olup şerh ve haşiye türünde eserler kaleme almıştır (Altınsu, 1972, s. 12).

vasiyetlerde bulunmuş, onun vasiyetiyle de Ahmed Efendi kadılık görevini kabul etmiştir (Hekimoğlu, 2019, s. 648).

Şeyhzâde Muhyiddîn Efendi'nin şerh, haşiye ve tefsir türünde kaleme aldığı başlıca eserleri şunlardır: “1) *Haşiye 'alâ Envâri'l-tenzil ve esrâri't-te'vil* 2) *Şerhu mißtâhü'l-ulûm* 3) *Şerhu Meşâriki'l-envâr* 4) *Şerhu Vikâyeti'r-Rivâye fi mesâ'ili'l-Hidâye* 5) *Şerhu Kasideti'l-Bürde* 6) *Ta'lik 'alâ Şerhi'l-Hidâye* 7) *Şerhu Ferâ'izi's-Sirâciyye* 8) *Şerhu Kavâ'idi'l-i'râb* 9) *Şerhu Nuktâti'l-Beyân* 10) *Tefsirü'l-sûreti'l-Fâtiha* 11) *Tefsirü'l-sûreti'l-En'âm* 12) *Şerhu Hirzi'l-emânî* 13) *El-ihlâsiyye Tefsiru sûreti'l-ihlâs*” (Baş, 2010, s. 98).

Şeyhzâde'nin Kaside-i Bürde Tercümesi

Şeyhzâde Muhyiddîn, Türk edebiyatında yaygın olan *Kaside-i Bürde* şerhi ve tercümesi yazma geleneği çerçevesinde hareket etmiştir. Şeyhzâde'nin *Şerhu Kasideti'l-Bürde* isminde Arapça bir şerh kaleme aldığı bilinmektedir. Bu şerhinin giriş kısmındaki önemli tasavvufi açıklamalardan sonra 161 beyitlik kasideyi tek tek ele alıp gramer ve belagat yönüyle incelemiştir. Eserin *sebeb-i teşrih* kısmında Bûsîrî'nin kasidesindeki özet bölümleri genişlettiğini, kapalı kısımları açıkladığını, müşkülleri ortadan kaldırdığını söylemiş, lafızların tashihi ve manasının gözden geçirilmesi için çok çaba sarf ettiğini belirtmiştir. Mensur bir şekilde şerh edilen eser, matbu olarak da basılmıştır (Şahan, 2016, s. 2629).

Makalemizin konusunu oluşturan Şeyhzâde'nin Türkçe *Kaside-i Bürde* tercümesi, Bûsîrî'nin 161 beyitlik kasidesinin her bir beytinin çevisinden oluşmaktadır. Tercüme, Milli Kütüphane'de 06 Mil Yz A 7711 arşiv numarası ile kayıtlı yazmada bulunmaktadır. Eserin başında silik bir şekilde “Hazâ Kitâb-ı Kaside-i Bürde” notu yer almaktadır. Aynı zamanda İmam Bûsîrî'nin vefat tarihi de “Vefât-ı İmâm Bûsîrî Nâzım-ı Kasideti'l-Bürde 697” şeklinde eserin başında verilmektedir. 24 varaktan oluşan tercümenin her varığı 12 satırdan müteşekkildir. Nesih hatla, suyolu filigranlı kağıt türüne yazılı ve kapakları ebru kaplı mukavva bir cilt içerisinde yer almaktadır. Eserin derkenarlarında Şeyhzâde'nin Arapça haşiyeleri yer almaktadır. Metinde, Bûsîrî'nin kasidesi siyah mürekkep ile, Şeyhzâde Muhyiddîn'in Türkçe tercümesi ise kırmızı ile yazılmıştır.

Şeyhzâde'nin tercümesi, 163 beyitten oluşmaktadır. Kasidede dört halifeye dua edilen 160. beyit ile Arapça dua edilen 161. beyit, mütercim tarafından eklenmiştir.

Becâhi min beytihi fi tayyibetü harem

Ve ismühü kâsemi min a'zemi'l-kâsemi

Kaside-i Bürde'nin tercümesinde bazı beyitlerin yeri değişmiştir. Öncelikle yedinci beyit, sekizinci beyitten önce tercüme edilmiştir. Tercümenin son bölümündeki beyitlerde de karışıklık bulunmaktadır. Şeyhzâde 152. beyitte, kaynak metnin 156. beytini tercüme etmiştir. 156. beyitte ise 152. beytin devamını tercüme etmiştir. Bu karışıklıktan sonra araya mütercimin eklediği iki beyit dahil olmuş, sonra da kaynak metindeki 154 ve 155. beyitlerin tercümesi yapılmıştır.

Genel olarak *Kaside-i Bürde* tercümelerinin girişinde bulunan hamdele-salvele gibi bölümler; tevhit, münâcât, na't gibi dinî şiirler ve eserin şerh ve tercüme edilme sebebinin anlatıldığı *sebeb-i telif* gibi bölümler bu tercümede bulunmamaktadır. Şeyhzâde doğrudan beyitlerin çevirisi ile eserine başlamıştır.

Eserin sonunda “temmet” kısmı bulunmaktadır. Bu kısımda Şeyhzâde, bitirme duasında bulunmuştur. Tercümedeki hatalarının affı için Allah'a dua edilmiş, Peygamber'den şefaathçi olması istenmiştir. Hz. Adem ve soyundan gelen insanoğlunun tamamından şefaath dilenmiş ve kendi hatalarının hoş görülmesi ve affedilmesi istenmiştir.

Anadolu’da ortaya çıkan edebiyatın gelişmesi ve şekillenmesinde tercüme ve şerhin büyük önemi olmuştur. Anadolu Selçukluları döneminden başlamak üzere özellikle Arapça ve Farsça eserlerin tercüme edilmesi, ister dinî ister din dışı olsun bu kültürlerin ürünlerini anlamak ve alımlamak açısından önemli işleve sahiptir. Manzum edebî metinlerin yine manzum çevirilerinin yapılması, özellikle *Kaside-i Bürde* gibi eserlerin hayal ve estetik unsurları barındırması açısından pek çok zorluğu beraberinde getirmiştir. Bu tür metinleri başka bir dile çevirmek, çevirirken kendi şekil ve muhteva özelliklerinden kopmamaya çalışmak, çeviri ile muhatap olan herkes tarafından çok zor görülen, kimilerince imkansız kabul edilen faaliyetlerdir. “Kaynak metinlerdeki özel isimler, kültürel özellikleri bulunan kelimeler, deyimsele ifadeler, dilde sapmalar, belagat özellikleri gibi hususlar ve bunun yanında nazım biçimi, vezin ve kafiye gibi biçimsel özellikler” mütercim ve şarihleri çok zorlayan etmenlerdir (Yazar, 2018, s. 155).

Şeyhzâde Muhyiddîn’in kaleme aldığı *Tercüme-i Kaside-i Bürde* de bu tür sıkıntıların görüldüğü metinlerdendir. Şeyhzâde’nin özellikle Arapça şerh ve haşiye yazmada usta olduğu da göz önünde bulundurulduğunda, şiir metninin manzum çevirisinin ne tür aksaklıklar taşıdığı daha iyi anlaşılacaktır.

Eserde dikkati çeken ilk husus vezin problemidir. İmam Büsürî’nin kasidesinin metni, *müstef’ilün fâ’ilün müstef’ilün fâ’ilün* vezni ile kaleme alınmıştır. Şeyhzâde Muhyiddîn de tercümesini aynı vezin ile yazmıştır. Bu vezin, Arap edebiyatında yaygın olup Türk edebiyatında nadir kullanılan bir vezindir. Bu yüzden, bu vezni kullanmak bazı sıkıntıları doğurur. Metnin bazı mısralarında hece fazlalığı veya hece eksikliğinden kaynaklanan vezin aksaklıkları dikkat çeker. Bunun yanı sıra mütercimin çoğu yerde zihaf yaptığı görülür. Özellikle Şeyhzâde’nin birebir tercüme yapmaya çalışması ve kaynak metnin orijinalliğini korumaya çalışması, bu sebeple de kaynak metinde geçen kelimeleri olduğu gibi kullanmaya gayret etmesi vezin problemlerini fazlalaştırır.

Kaside-i Bürde’nin bazı tercümelemleri, tercih edilen kafiye vesilesi ile “elifiyye, nûniyye” gibi isimlendirilirken, Şeyhzâde’nin tercümesinde kaynak metinde geçen orijinal kafiye ve redifleri kullanma taraftarlığı dikkat çeker. Genellikle kaynak metinle aynı kafiye kelimeleri tercih edilmiş, “sekemi, anemi, ümemi” gibi kafiyeler tercih edilerek eşdeğerlik oluşturulmak istenmiştir.

Mütercimin Arap diline hakim olduğu Arapça şerh yaptığından anlaşılmalıdır. Tercüme yaparken Arapça kelimelerin Türkçedeki karşılıklarını seçmeye yani birebir tercüme yapmaya özen gösterilir. Bunun dışında yakın anlam verilerek de tercüme yapılmıştır. Kaynak metin doğru anlaşılmiş ve oldukça edebî bir dille tercüme yapılmıştır. Kaynak metinde geçen kelimelerden en az birkaç tanesi seçilmeye özen gösterilmiştir. Çoğu zaman Arapça kelimelerin iştikaklarından da faydalanılmıştır.

Şeyhzâde Muhyiddîn’in önemli bir haşiye yazarı olması bu tercümede de kendini gösterir. Arapça orijinal beyitlerin yanında haşiye şeklinde açıklamalar yer alır. Bir kelimenin anlamı, gramer özelliği, sözlük karşılığı verilir. Bu haşiyeler bazen Arapça bazen de Türkçe yazılır.

Kaside-i Bürde on bölümden oluşan bir şiirdir. 1-12. beyitlerde Hz. Peygamber’e duyulan sevgi, 13-28. beyitlerde nefisten şikayet, 29-58. beyitlerde Hz. Peygamber’e övgü, 59-71. beyitlerde doğum hadisesi, 72-91. beyitlerde Hz. Peygamber’in mucizeleri, 92-106. beyitlerde Kur’an’ın faziletleri, 107-117. beyitlerde Mi’râc hadisesi, 118-119. beyitlerde Bedir ve Uhud savaşları başta olmak üzere İslam cihadları, 140-151. beyitlerde af ve mağfiret, 152-160. beyitlerde de dua dile getirilir. Şeyhzâde birebir tercüme yaptığı için bu temalara da uymuştur. Ancak başlıklandırma hususunda özenli davranılmamış, sadece birkaç bölümün

başlığı verilmiştir.

Tercüme-i Kaside-i Bürde

(Müstef'ilün fâ'ilün müstef'ilün fâ'ilün)

(1b)

1. Zîkr itdükden mi gönül yârân-ı zi-Selemi²
Mevc eyledün dîdeden cûy idüp âb-ı demi
2. Yâ yil mi esdi saña cânib-i Kâzimededen
Yâ giceler berķ urur nûrlandurur İzami
3. Gözlerüñe n'oldu kim vâz gel diseñ yaş döker
Ayıl diseñ gönülüne artar ğam [u] eleme
4. Âşık şanur mı bunu kim 'ışķ pinhân ola
Şâhid iken çeşm-i ter hem kalb-i mużtarimi

(2a)

5. 'Işķ olmasa göz yaşın ıtlâke dökmez idün
Bî-h'âb olup añmaz idün Bânla hem 'Alemi
6. 'Işķı niçe nefy ideñ şâhid degil mi aña
Gözlerinün yaşları hem cisminün seķami
7. Gerçek uyardı beni yârün hayâli gelüp
Lezzet degil mi ķodı 'ışķuñ ğam [u] eleme
8. Yazduķda 'ışķuñ saña şaru kırmuzı hıtt
Şanduñ yüzün virdi zer cismin nemi 'Anemi
9. Ey 'ışķ içinde baña levme idene 'öwr ola
İnşâfuñ olsa baña itmez idün sitemi

² Vezin kusurlu.

10. Hâlimi sen añladuñ sırrım hafî olmadı
Levm ider iller baña derdimüñ olmaz emi

(2b)

11. Nuşhuñ hulûş eyledüñ lakin anı tuymadım
‘Âşık olan kişiniñ gâlib olur şamemi

12. Şeybün naşihatini töhmete haml eyledim
Nâşihlere eylemek eb‘ad iken tühemi

13. Bu nefsi emmâremiz v‘az kabul etmedi
Cehil için diñlemez naşihati heremi

14. Hazırlayup öyle ki muhterem idemedim
Başıma nâzil olan bir dayf-i muhteşemi

15. Bilse idüm pîrligi tevķîr idemedigim
Şaklar idim pîrligi dişe urup ketemi

16. Kimdür benim nefsimüñ serkeşligin def‘iden
Çünkü anuñ ref‘ider serkeşligin kemi

17. Umma ki ‘işyân ile bes idesüñ nefsüñi
Zirâ ta‘âm yimek takviye ider nehemi

(3a)

18. Nefsüñ tıfıl gibidür virseñ büyür memeyi
Emzüğünü virmeseñ dimez verüñ memi

19. Nefsüñ hevâsın koğıl olmaya vâlî saña
Vâlî olursa ider ‘aybı döker yâ demi

20. Ra‘y idegör nefsüñi gezdikçe a‘mâl için
Habs idesüñ ger dilerseñ cû‘-i ‘ıyş-ı dilimi

21. Çok semm-i kâtle semi âdeme tahsîn ider
Bilmedi kim semm ile toptoludur desemi

22. Cû‘-i şebe‘den şakın gizlü fesâd itmeye
Çok açlıguñ zararı geçdi gamı tûhami

23. Cûy ile tolmuş gözüñ nehr ile aqıt yaşın
Kendiñe lâzım iden vâr pîşe nedemi

(3b)

24. Şeytân ile nefsiñe halef idüp ‘âşi ol
Nuş eylese diñleme bu iki müttehemî

25. Hâşım [u] hükmd e bunlara uyma şakın bunlara
Çün hîle ider bilesin hâşım dañi hükümi

26. Estağfurullâh didim tutmadığım sözleri
Nisbete nesl eyledim var olına ‘uqami

27. Emr eyledim saña hayr lakin ben işlemedim
Toğrı ol direm ben saña kendimüñ yok kıyemi

28. Mevt irmeden kendime nâfile kesb itmedim
Nâfile şavm u şalâta başmadım kademi

29. Sünnetini tutmadım anuñla giceleri
İhyâ iderken şişüp şekvây ider kademi

(4a)

30. Açlığına şabr idüp karnını bağlar idi
Taşlar koyup bögrine dürmiş idi edemi

31. Tağlar zeheb oluban nefsiñi ‘arz eyledi
Almadı anlardan ol ‘âlî kıilup himemi

32. Muhtâc iken almamak te'kîd ider zühdini
Ademdeki bu ihtiyâc kahr eylemez 'işemi

33. Anı niçe çağıra kendüye dünyâ ki ol
Olmasa gitmez idi bu 'âlemüñ 'ademi

34. İki cihân seyyidi ins ü cin Muhammedi
Çok aña bend eyledi hem 'Arab hem 'Acemi

35. Ol nebimiz hem bizim emir ü nâhî olup
Şâdık idi söylese lâyı eger ne'ami

(4b)

36. Ol şol habîb idi kim şefâ'atin umaruz
Anuñla def' iderüz her hevl ü muhteşimi

37. Allâh dâ'idür ol her kim ki uydı aña
Muhkemce tutdı hemân bir habl-i mu'taşimi

38. Hilkat ü hulķında geçdi her peygamberi
Anlardan artık durur 'ilmi daħi keremi

39. Her biri peygamberüñ ider aña iltimâs
Bir kefe mâ'i ola yâ bir yudum diyemi

40. Haddinde turup olur bunlar aña nisbetin
Noķtayı eyler 'ilim gör şekl ile hikemi

41. Ma'nî vü şû/retde ol/dı kâmil-i /Muştafâ
Habîb edindi anı halk eyleyen nesemi

(5a)

42. Mehâsininde nebî oldu şerîkden berî
Cevheri hüsni kabûl eylemedi kısmeti

43. 'İsiye Naşrânîler didiklerini dime
Eyle bunuñ mâ'adâ her medh-i muhtekimi
44. Zâtına it nisbeti istedigün şerefi
Kadrine kıl nisbeti diledigün 'azimi
45. Fazlına had yok resûlün kim anuñ vaşfını
Söylese nâtık olup nâsuñ zebânı femi
46. Âyâtı kadiri olup ölseyidi anuñ
İsmi dirildür idi her dirâs-ı rimemi
47. 'Aklı yoran şeyle bizi imtiñân itmedi
Yâ reyb hem itmedi kırtıla hep ümemi
- (5b)
48. 'Aciz kodı 'âlemi ma'nâsını añlamak
Ger eb'ad u ger qarîb her gördigüm 'acemi
49. Gün gibi küçek şanur anı ırağdan gören
Ammâ yakînden gören gözi yorar 'azimi
50. Nice bilür künhini dünyâda ol serverün
Şol farka kim göreler düşünde gönca-femi
51. Haqqında gâyet-i 'ilm oldur ki insândur ol
Hem oldurur 'âlemün muhtâr u muhteremi
52. Hidâyeti nebîler halkına izhâr ide
O seyyidün nûrınıñ cümlesi muğtanemi
53. Şems-i fezâ'ıldür ol mürseller encüm aña
Nûrların izhâr idüp tenvîr ider zulümi

(6a)

54. Gör halkını mükremîn hulkı anuñ ziyneti
Hüsni ihâta eylemiş ol birisi vesemi
55. Tarâveti verd idi şerâfeti bedr idi
Deryâ idi keremi ezmân idi himemi
56. Tenhâ iken ol resûl celâletinde hemân
Şanarsın ol serverüñ yanındadır haşemi
57. Şanki dür-i meknûndur ‘ayn-ı şadefdür femi
Nuḡ eyleyüp açıla dândân-ı mübtesimi
58. Tîb-i ‘anber beñzemez türâb-ı tûbîsine
Devlet anuñ ki öpüp ḡoca o mültesimi
59. Tîb-i ‘unşurını mevlüdi tebyîn ider
Ey pâk-i tîb olan mübtedâ vü muḡtetemi
- (6b)
60. Ol günki toḡdı resûl didiler aşḡâb-ı Fûrs
Kim bize geldi ‘azâb indirdi Ḥaḡ niḡami
61. Kisrânuñ eyvânı hem ol günde oldu ḡarâb
Nitekim oldu perîşân ḡavm-i mülte’imi
62. Şiddet-i ḡuşşa ile söyüñdi nâr-ı mecûs
Aḡmadı mâ’-i Yehûd çekdi ḡam ü sedemi
63. Deryâcığı Sâvenüñ ol günde geçdi yire
Şusuz dönüp vardı hem yüklendi hem ḡamı
64. Güyâ ki âteş ile oldu şuyıñ beleli
Hüsni ile geldi şuya nâruñ daḡı zarimi

65. Cinniler efgân idüp göründi nûrla daħi
İzhâr-ı Hâk eyledi ma' nâsı hem kelimi
- (7a)
66. Görmediler kör olup berka-i inzârını
Duymadılar mücdesin gûşa olup şamemi
67. Küffâra kâhinleri virmiş iken haberi
Bu dîn-i mu' veciñüz bulmaz diyü kıyami
68. Gökden görürler idi nâzil olan şühübi
Yirde bulurlar idi sâkıt olan şanemi
69. Hattâ vahiyüñ tarîkında devr oldurur cem
Şandı la' yinüñ o dem 'askeri münhezimi
70. Nitekim şınmış idi Ebrehenüñ 'askeri
Yâ nitekim kum atup şıdı niçe haşemi
71. Keñinde tesbîh ider iken atılınca haşı
Şanki utar Yûnusı bâtını mülteķimi
- (7b)
72. Da' vetine geldi çün eşcâr idüp sücudi
Saķlamışı iderek yoğiken hem ķademi
73. Kendisi şatırlayup dalları ğâyet 'acîb
Yollara yazu yazup deste alup ķalemi
74. Anuñla bile yürürdi bir bulutcuķ pâresi³
Tâ kim aña degmeye şemsüñ tâb u ģami

³ Vezin kusurlu.

75. Münşak olan kamerûn kalbine var nisbeti
Mebrûr olup eylerim bunuñ için kasemi

76. Ğâr içinde olduğı hayr-ı kerem-kânları
Kâfirlerûn kör olup gözleri oldı ‘amâ

77. Şıdk ile şıddık girüp ğâra gelüp kâfirûn
Mağarada kimse yok diyü üfürdi demi

(8a)

78. Mağâranuñ bâbına hamâme vü ‘ankebût
Evler yapup şakladı resûl-i muhteremi

79. Şol kulunu kim hâlîk hıfz eyleye istemez
Kat kat olan cevşeni hem mürtefi‘ ütümi

80. Geldikçe dehrûn baña cevri sığındım aña
Andan necât bulmuşam görmemişem zülumi

81. Dîni vü ger dünyevî her ne murâd istesem
Cümle ‘atâ itdi anuñ dest-i müstelemi

82. Rü’yâda ki vahyini nefy itme zirâ anuñ
Nâ’im ise gözleri sâhir idi dil femi

83. Bu ol vakit idi kim peygamber olmuş idi
Bes niçe nefy olına yâ hâl-i muhtelimi

(8b)

84. Tebârekallâh kim vahiy degil kesb ile
Ğâ’ibden aħbâr ile bulmaz nebî tühemi

85. Çok hasta buldı şifâ âyesi lems etmeden
Çözdi giriftâ olandan ribka-i lememi

86. Kahtılık olan sene da‘veti kıldı diri
Anuñla oldı açar Şan a‘Őur-i dühümi
87. Seĥâb-ı mümtaızları da‘vet idüp Őanalar
Her dereyi bir deñiz yâĥud seyl-i ‘Arimi
88. Őo vaşfını ideyin âyâtınuñ hemân
Nâr-ı ziyâfet gibi yağdı ser-i ‘Alemi
89. İncüyi nazm eyleseñ ĥüsünde yezdâd olur
ĥüsünde nâķış degildür ĥayr-ı münteżimi
- (9a)
90. Mâdiĥüñ âmâli hep vaŐfında ĥâŐır anuñ
Ėâlîbdir ol serverüñ ĥulķı daĥi Őiyemi
91. Raĥmân aña gönderüp âyât-ı muĥkemesin
İsbât ider kıdemin mevŐûfınuñ ĥademi
92. Ezmâna maĥrdan degil zirâ ki virdi ĥaber
Hem maĥŐer-i cismânî hem ‘Âd hem İremi
93. Bu mu‘cize geĥdi hep mu‘cizenüñ sâ‘irin
Bu dâ‘im oldı velî sâ‘ir bulup ‘ademi
94. Muĥkemdür âyâtı ĥiĥ Şüphe ĥomaz ĥâlefe
Cümle mu‘aĥtal ider mesâ‘il-i ĥikemi
95. Muĥârebe eyleyen âyât ile baŐılır
‘Adâ vü ten terk idüp ilķâ ider selemi
- (9b)
96. Belâĥatı redd ider mu‘ârızüñ ĥavlini
Şan ecinîye ĥayûr göstermedi ĥaremi

97. Kesrette ma'naları deryâda tal'a kadar
Her cevhere fâ'ikdür hüsni daği kıyemi
98. 'Acâyibin şaymağa kimsene kâdir degil
Kur'an-ı eksâr ile bulmaz kişi sâ'imi
99. Her kim okur gözleri nûrlanur aña didim
Bulduñ kavi tut hemân bu habl-i mu'teşimi
100. Nâr-ı Lezânuñ korqusundan okursuñ anı
Söyündürüpdür Lezâyı virde-i şebimi
101. Gûyâ ki ol bir havuzdur anda beyzâ olur
Geldikde 'âşileruñ vücûhı ke'l-humemi
- (10a)
102. Şıra-ı mîzân gibidür 'adl içinde hemân
Nâsa bunuñ gayr-ı 'adluñ oldu kıyemi
103. İtmeñ hasûda 'aceb inkâr iderse anı
Tecâhül ider bilürken 'aql-ı zu-fehimi
104. Gün nûrın inkâr ider olsa gözüñ remedi
Şu ta'mın inkâr ider olsa femüñ seğami
105. İy sâhasın tâlibün kaçd idenüñ efdali
Râcil gibi kiminüñ var înuq-ı resimi
106. İy mu'tebirler için âyet-i kübrâ olan
İy muğtenim kıllaruñ sensin ulu ni'ami
107. Bir gicede Mekke-i Akşâyı seyr eyledüñ
Bedrü'l-mükemmel gibi geçdüñ şeb-i zulümi

(10b)

108. Nâkâb-ı kavseyn irince şü'ud eyledüñ
Bir kimsenüñ olmadı maqşûdı münfehimi
109. Taqdîm idüpdür seni her resül peygamberân
Beytüñe taqdîm ider maḥdûmını ḥademi
110. Geçdüñ yedi gökleri mürsellere uğrayup
Sensüñ resül 'askerinüñ şâhib-i 'ilimi
111. Ḥatta kim sâbıqlara terk itmedüñ bir maḥal
Kesdüñ ümîd itmeden merḳâba müstenimi
112. Maḥfûzuñ oldı ḳamu menzilüñ oldı muzâf
Ref' ile olduñ nidâ şan müfred-i 'alemi
113. Tâ bulasın bir vişâl kim göz anı görmedi
Hem daḥi tâ bula sırrı mûktetimi⁴
- (11a)
114. Cem' eyledüñ zâtuña maḥşûş olan mu'cizî
Geçdi ḳamu rütbeyi yok saña müzdeḥami
115. Vir bildigüñ rütbenüñ miḳdârı ḡayet olur
Bilmek 'azîzedür saña i'tâ olan ni'ami
116. Olsun beşâret bize ey ma'şer-i ehl-i dîn
'Avn virüp bizlere rükün ḡayr-ı münhadimi
117. Çaḡırdı dâ'imize ekrem diyü çünki Ḥaḳ
Bizler de olduḳ o şâhuñ ekremü'l-imâmı

⁴ Vezin kusurlu.

118. Korkutdı a‘dâd ilen ba‘setinüñ haberi
Ürkütüdi arslân sesi şan bizledi ğanemi
119. Cenk itdi a‘dâ ile her niçe ma‘reke
A‘dâtını nîzede şan zeyn ider vazami
- (11b)
120. Kaçmağa tâlib olup arzû ider tutmağı
Gûşt pâresin pençe-i ‘iğbân yâ raĥami
121. Geçdi leyâlî gör a‘dâtı bilemedi
Mâdâm görmiyeler leyâlî ĥurumi
122. Koya ki dîn bir konuĥdur ĥondı yerlerine
Sâdât ile kim olur ‘adûlara ĥarimi
123. Çekdi ĥamîs bahri nebevîn-i sâbihaya
Temevvüc ider şecî‘ ol bahr-i mülteĥimi
124. Her biri Allâh için müntedib-i muĥtesib
Kâfirleri maĥv ider ol seyf-i müştelemi
125. Ĥattâ ki millet-i İslâmuñ gidüp ĥurbeti
Anlar ile itdi bu Ĥaĥ şıla-i raĥimi
- (12a)
126. Ĥıfz eyledi Ĥaĥ anı ĥayr-ı eb-i ba‘l ile
Pes olmadı ebde tûl olmadı hem yetimi
127. Taĥlar gibidür bunlar şor bunlaruñ ĥazmına
Gördüklerin söylesün her niçe müşademi
128. Şor Bedre şor Uĥuda Ĥuneyniye bir daĥi
Geçdi helâk itmede şavleleri veĥami

129. Hem ak kılıçlarını âla boyarlar idi
Urduqça her düşmeni müsvedd ider limemi
130. Hatt-ı siyâhı yazar süñüleri kalemi
Ten harfinüñ kalmadı bir gayr-ı mün'acimi
131. Silâh-ı şevketleri temyîz ider garibi
Nitekim simâ-ı gül temyîz ider Selemi
- (12b)
132. Nuşret belî koğular virmiş hediye saña
Şanduñ gögüñ goncası dir' içre her bir kemi
133. Esb üzre bunlar hemân yüce yirüñ atları
Hızam kodı bunlarıñ za'f ise de hızumi
134. A'dânuñ uçdı dili gelüp virem korkusu
Fark idemez oldılar hayvân ile bühemi
135. Muhammedüñ nuşreti bir kimseye irişse
Anı esed mişede görse çekerdı gamı
136. Görmediler dostımı kim muntaşır olmaya
Görmediler düşmenini kim olmaya munkaşımı⁵
137. Qondurdı etbâ'ını milletinüñ hışnına
Gûyâ ki evlâd ile bekler esed ecemi
- (13a)
138. Hâk ger kelâm-ı Hudâ ferdi cidâl ehlini

⁵ Vezin kusurlu.

- Bürhânı çok bir dil hem ilzâm-ı haşımı
139. Mu'cize virilmesi ümmi iken ol şâhuñ
Hem daği olmasını te'dib ile yetimi
140. Hıdmete medhîn idüp anuñla 'afv umaram
Ağyâr için idüğim şî'r ü hem hıdemi
141. Gerdânıma daqdılar soñı maḥûf ğanemi
Gûyâ ki hedy idiler ben za'f-ı ne'ami
142. Oğlanlığa uyımış hizmet ile sa'y ile
Taḥşile sa'y itmişem âsâm ile nedemi
143. Hüsân ticâretde ol nefis ki eylemedi
Dünyâ ile iştirâ bu dîn-i zi-Selemi
- (13b)
144. Her kim ki bey' ile dünyâ ile dînini
Bilsün ziyân oldu daği bey'-i Selemi
145. Ger işledimse günâh naḳz-ı 'ahdi itmedim
Tıtdım o ḥabl-i metîn-i ğayr-i münşarimi
146. Andan visâḳ olmuşam ismim Muḥammed benim
Cümleden evfâ durur o serverüñ zimemi
147. Fazluñla dut destimi vaḳt-i zalâmda benim
Luṭfile yârî baña yâ zilletü'l-ḳademi
148. Hâşâ ki maḥrûm ola mekârımız râciyân
Yâ câra ne ihtirâm o ḥürmeti itmemi
149. Fikrim mediḥinden ilzâm ideliden beri
Buldum ḥalâşım için ol ḥayr-ı mültezimi

(14a)

150. Andan ğınâya irer düşmüş olan kimseler
Nitekim bârân-ı Hâk otlandurur ekami
151. Kaşd itmedim zühre-i dünyâyı biz ki anı
Cem' eylemiş Züheyir medh eyleyüp Herimi
152. Ümidim ol ki kaçan nefsime rahmet ola
Halkuñ zenûbı kadar ola anuñ kisemi
153. Yâ Rab senden ümidim eyleme mün' akis
Sehl it baña ol hesâbı ğayr-ı münharimi
154. Dâreynde luğf it kula taħammül eyleyemez
Şedâ' ide düş olunca şabr-ı münhazimi
155. Şalavat dâ'imâ lâyıkdur resûl üstine
Döksün rızâ-i şehâb bârân-ı münsecimi
- (14b)
156. Âline aşhâbına tâbî'ine anlaruñ
Hem tağî hem nağî şâhib-i 'ilm ü kerem
157. Yâ ekrem-i halk benim sensin penâhım hemân
Ol gün ki görsem gerek ol hâdis-i 'amemi
158. Câhuñ yedıyğ olmaya olsun şefî' yâ resûl
Hakkuñ tecelli idicek ism-i müntakimi
159. Mâdâm ki tahrîk ide eşcâr-ı bâd-ı şabâ
'İsleri tehyîc için râ'î ide nağami
160. Bundan soñra hem Rızâ Ebû-bekr ü 'Ömere
Hem dağî 'Osman 'Alî Haydar-ı zü'l-keremi

161. Becâhi min beytihi fi tayyibetü harem
Ve ismühü kıasemi min a'zemi'l-kasemi

(15a)

162. Dünyâ daği ahiret kıatresidür cûdınıñ
İlmüñ efâza idüpdür levh ile kıalemi

163. Nefs-i kebâ'ir ile kıat'-ı ümîd eyleme
Gufrânda seyyân imiş kebâ'ir ü lememi

Sonuç

İmam Bûsîrî'nin *Kaside-i Bürde* adlı eseri İslâm medeniyetlerince çok beğenilmiş ve özellikle edebiyatımızda bu kasideye pek çok şerh ve tercüme yazılmıştır. İzmitli Şeyhzâde Muhyiddîn, bu esere hem Arapça şerh hem de Türkçe manzum tercüme yazan âlimlerden biridir. Ankara Milli Kütüphane'de bulunan 06 Mil Yz A 7711 arşiv numaralı bu eser üzerine daha önce herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Genellikle Arapça şerh ve haşiye yazan Şeyhzâde'nin bu tercümesi de onun ilk kez Türkçe manzum tercüme kaleme aldığı ortaya koymaktadır. Şeyhzâde'nin bu tercümesi Bûsîrî'nin kasidesiyle aynı vezin ve kafiyede yazılmıştır. Eserin kafiye, vezin ve anlam bakımından birebir örtüşmesi için çaba sarf eden mütercim, metnin genelinde doğrudan tercüme yolunu tercih etmiş, bazen de beyitlerin yakın anlamını vermeyi uygun görmüştür.

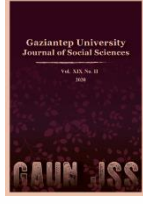
Şeyhzâde, kaynak metindeki şiirsellik ve edebîliği yakalamak için aynı kafiyeleri kullanmıştır. Arapçaya hâkim olan mütercimin Bûsîrî'nin kullandığı kelimelerin kökteşlerini tercih etmesi de dikkate değerdir. Şeyhzâde'nin tercümede karşılaştığı en büyük zorluk vezin problemi olmuştur. *Kaside-i Bürde*, *müstef'ilün fâ'ilün müstef'ilün fâ'ilün* vezni ile yazılmıştır. Şeyhzâde de eserini aynı vezni kullanarak kaleme almıştır. Bu vezin Türk edebiyatında çok nadir kullanılan bir kalıptır. Bu yüzden pek çok yerde vezin aksaklıklarına ve kusurlarına rastlanır.

Şeyhzâde, tercümesinde kaynak metnin edebîliğini yakalamaya çalışmıştır. Kaynak metindeki kelimelerin en az birkaç tanesi kullanılmış, böylelikle kaynak metinden uzaklaşmamıştır. Bu yönüyle Şeyhzâde'nin kaynak metnin kelime dağarcığından faydalanarak metni yeniden yazma düşüncesinde olduğu söylenebilir.

Kaynakça

- Altunsu, A. (1972). *Osmanlı şeyhülislâmları*, Ankara: Ayyıldız Matbaası.
- Arslan, F. (2006). "Osmanlı-Türk alimlerinin Irak ve Cezire'deki Arap edebiyatı ile ilgili çalışmaları", *Edebiyat Dergisi*, (15) 67-78.
- Baş, E. (2010). "Şeyhzade" *TDV İslam Ansiklopedisi*, 39, İstanbul: TDV Yayınları, 97-98.
- Çelebioğlu, A. (1998). *Eski Türk edebiyatı araştırmaları*, İstanbul: MEB Yayınları.
- Dikici, R. (2017). "Osmanlı döneminde Kocaelili (İzmitli) âlim ve edipler", *Uluslararası Akçakoca Sempozyumu Bildirileri*, Kocaeli, 549-567.
- Ekinci, R. (2014) *Uşşâkizâde Hasîb'in Zeyl-i Şakâ'ik'ı (İnceleme-Metin-Dizin)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Celal Bayar Üniversitesi, SBE, Manisa.

-
- Hekimoğlu, M. (2019). *Eş-Şakâ'iku'n-Nu'Mâniyye Fî Ulemâi'd-Devleti'l-Osmâniyye*, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları
- İsen, M. (1997) *Ötelerden bir ses*, Ankara: Akçağ Yayınları
- Kahraman, B. (1991). “Büsîrî'nin Kaside-i Bürde'si etrafında yazılmış Türkçe eserler”, *S.Ü. Edebiyat Dergisi*, (6) 167-174.
- Kaya, M. (1992). “BÜSİRÎ, Muhammed b. Said”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, (6) İstanbul: TDV Yayınları, 468-470.
- Maden, Ş. (2013) *Tefsirde haşiye geleneği ve haşiyetü Muhyiddin Şeyhzade 'Alâ Tefsiri'l-Kadi El-Beyzâvi örneği* (Yayımlanmamış Doktora Tezi) Marmara Üniversitesi, SBE, İstanbul.
- Mehmed Tahir (1915). *Osmanlı müellifleri*, (Sad: A. Fikri Yavuz, İsmail Özen). İstanbul: Meral Yayınları.
- Şahin, E. S. (1997). *Kaside-i Bürde'nin Türkçe tercüme ve şerhleri*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Gazi Üniversitesi, Ankara.
- Şahan, R. (2017) “İzmitli Muhyiddin Şeyhzâde'nin Şerhü Kasideti'l-Bürde adlı eseri” *Uluslararası Akçakoca Sempozyumu Bildirileri*, Kocaeli, 2623-2644.
- Uğur, A. (2014) *Mecdî Mehmed Efendi Hadâ'iku's-Şakâ'ik*, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, SBE, Nevşehir.
- Yazar, Sadık (2018). “Amasyalı Seyyid Hüseyin Efendi ve manzum Kasîde-i Bürde tercümesi”, *Asobid Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2 (3) Haziran, 145-187.
-

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Atasözlerinde Nesnel Zaman “Bir Sözlü Kültür Okuma Denemesi”

Objective Time in Proverbs “An Experiment Of Oral Culture Reading”

Cevdet AVCI^{a*}

^aDr. Öğr. Üyesi, Gaziantepe Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Gaziantepe / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0003-0948-1659

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 1 Şubat 2021

Kabul tarihi: 4 Nisan 2021

Anahtar Kelimeler:

Atasözü,
Felsefe,
Nesnel zaman,
Öznel zaman,
Sözlü kültür,
Bellek

ÖZ

Sözlü, yazılı ve elektronik kültür ortamları farklı düşünme, kayıt ve aktarım biçimlerini barındırır. Sözlü ortamda belleğe dayalı kayıt biçimi varken yazılı ve elektronik kültür ortamında alfabe, ses ve görüntü kayıt araçları olarak kullanılmaktadır. Sözlü kültür ortamında insanın sosyal ve fiziki çevresiyle kurduğu ilişkiye bağlı olarak deneyimlenmiş bilgilerin kuşaklar arasında taşınma yollarından birisi dil unsurlarıdır. Bu unsurlardan olan atasözleri, en eski sözlü ortam metinleri arasındadır. Toplumun ve kültürün devamlılığı açısından deneyimlenmiş bilgi sistemleri atasözleri vasıtasıyla kodlanarak taşınmıştır. Kolektif belleği yansıtan atasözleri, halk felsefesinin ve geleneksel dünya görüşünün taşıyıcılarıdır. Atasözleri üzerinden bir toplumun değerler sistemi ve dünya tasavvurunu incelemek mümkündür. Makalede Türk sözlü kültür geleneğinde zaman olgusu atasözleri bağlamında incelenmiştir. Zaman kavramı felsefenin temel problemlerinden birisi olarak çeşitli boyutlarıyla ele alınmaktadır. Bu çalışmada dış dünya gerçekliğine dayanan nesnel zaman ve insanın algılarıyla şekillenen öznel zaman kavramları etrafında atasözlerinde zaman konusu değerlendirilmiştir. Makalede nitel araştırma yöntemi kullanılarak içerik analizi tekniğiyle zaman konulu atasözleri taranmıştır. Elde edilen veriler, doğrudan zaman kavramı içeren atasözleri, gün, ay ve mevsim adları içeren atasözleri ve zaman ekleriyle kurulan atasözleri şeklinde tasnif edilerek incelenmiştir. Buna göre Türk atasözlerinde zaman tasavvuru, dış dünya gerçekliğine dayanan nesnel zaman kavramıyla ilişkilendirilebilir. Doğanın döngüsü ve ritmi, atasözlerine zaman ölçütü olarak yansımıştır. Makalede, sözlü kültür ortamı metinleri olarak atasözlerinin, uyarı, tavsiye ve hükümlerini, kuşaklar arasında süresiz ve sınırsız olarak nesnel zaman gerçekliğiyle aktardığı sonucuna varılmıştır.

ARTICLE INFO

Article History:

Received February 1, 2021

Accepted April 4, 2021

Keywords:

Proverb,
Philosophy,
Objective time,
Subjective time,
Oral culture,
Memory

ABSTRACT

Oral, written and electronic culture mediums contain different ways of thinking, recording and transferring. While there is a memory-based recording format in the verbal environment, it is used as alphabet, sound and image recording tools in the written and electronic cultural environment. Language elements are one of the ways in which the experienced knowledge is transmitted between generations in the oral cultural environment, depending on the relationship that a person establishes with his social and physical environment. Proverbs from these elements are among the oldest verbal media texts. The knowledge systems experienced in terms of the continuity of society and culture have been carried by coding through proverbs. Proverbs reflecting collective memory are the bearers of folk philosophy and traditional worldview. It is possible to examine the value system of a society and its world imagination through proverbs. In the article, the phenomenon of time in the Turkish oral culture tradition is examined in the context of proverbs. The concept of time is considered as one of the main problems of philosophy in various dimensions. In this study, the subject of time is evaluated in proverbs around the concepts of objective time based on external world reality and subjective time shaped by human perceptions. In the article, proverbs about time were scanned using qualitative research method and content analysis technique. The data obtained were classified and analyzed as proverbs containing the concept of time directly, proverbs containing names of days, months and seasons, and proverbs with time suffixes. Accordingly, the concept of time in Turkish proverbs can be associated with the objective concept of time based on the reality of the outside world. The cycle and rhythm of nature is reflected in proverbs as a measure of time. In the article, it was concluded that proverbs, as oral texts of cultural media, convey their warnings, recommendations and decrees in an objective reality of time indefinitely and indefinitely between generations.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: cavci@gantep.edu.tr

EXTENDED ABSTRACT

Addressing folklore texts with new methods and approaches in folklore studies, 20-21. It emerged in parallel with its academic and intellectual development in the century. The spread of written and electronic culture media with urbanization in the 20th century expanded the framework of folklore studies. In this context, folklore has adopted an interdisciplinary perspective that includes new subjects and methods. The expansion of the concept of space / field together with the city and media environments is one of the factors in this process. Proverbs are one of the folklore texts that are handled with new methods and approaches in folklore studies. Proverbs are texts that reflect the basic value judgments and world view of a society as collective memory elements in an oral cultural environment. Accordingly, the cultural mindset of the people of the cultural age can be read orally through proverbs.

The subject of the article is the objective and subjective time distinction shaped around the concept of time, one of the main problems of philosophy, and the concept of time in proverbs. In the article, it is aimed to reveal that proverbs as the collective consciousness field, with a perception of time based on the reality of the outside world, transfer warnings, recommendations and provisions to the next generations. In the article, the proverbs, the concept of time, the meaning of time, and the expressions expressing time were examined through content analysis technique in qualitative research methods. Accordingly, it has been seen that the concept of time in proverbs is formed in terms of concept, meaning, day, month, season and attachments. The perception and management of time in Turkish proverbs has developed depending on the historical geography and lifestyle. Related to the subject, Aydın Oy's Turkish Proverbs (1972), Ömer Asım Aksoy's Proverbs Dictionary (1988) and Özkul Çobanoğlu's Turkish World Common Proverbs Dictionary (2004) were scanned. In the article, first of all, the concepts of oral culture and time were emphasized, then the proverbs about time were examined by giving information about the proverbs.

In the article, the concept of time in an oral cultural environment is discussed through proverbs. In folklore studies, which is an interdisciplinary field, philosophy is also used in the analysis and evaluation of folklore texts. Oral culture area is one of the meeting areas of folklore and philosophy. In this context, the concept of time, which has been one of the main problems of philosophy since Western philosophers of antiquity, has been associated with proverbs based on oral creativity. In philosophy, the separation between objective time based on external world reality and subjective time shaped by the perception of the individual comes to the fore. In this context, another concept is the definition that includes the past, present and future in oral culture, which is defined as the "timeless present". Accordingly, the values and judgments in the verbal environment are beyond the limits of individual consciousness indefinitely and indefinitely.

It has been determined in the proverbs that the imagination of time is shaped depending on the reality of the outside world. Although proverbs are long-term texts as a whole in terms of their functions, the proverbs that have the concept and meaning of time are associated with the objective concept of time in the article. Since the proverbs are a reflection of the traditional way of life in the history of the society, they carry the traces of the livestock and agricultural society in the Turkish cultural history. Therefore, the cycle and rhythm of nature has also shaped the production and consumption of society. Accordingly, inferences in the form of warnings, recommendations and provisions regarding social and economic life are given in relation to environmental factors and the cycle of nature. The proverbs about time examined in the article are grouped into three groups. These are proverbs with the concept of time, proverbs with names of days, months and seasons, and proverbs with time suffixes. In the proverbs, the concept of time is emphasized in terms of priority-lateness, length, shortness and continuity. On the other hand, climate events have an important effect on shaping the imagination of time in proverbs. The seasons that are divided into summer and winter in the traditional Turkish thought system are included in proverbs in terms of transition periods. The most common examples are warnings and recommendations for summer and winter preparations. In the study, it was concluded that the proverbs, which are the product of the experiences of the people of the oral cultural age with the social environment and nature, contain indefinite and unlimited messages told to an objective time between generations.

Giriş

Halk bilimi çalışmalarında, halk bilgisi metinlerinin yeni yöntem ve yaklaşımlarla ele alınması, alanın 20-21. yüzyıldaki akademik-entelektüel gelişimine paralel olarak ortaya çıkmıştır. 20. yüzyılda kentleşmeyle birlikte yazılı ve elektronik kültür ortamlarının yaygınlaşması halk bilimi çalışmalarının çerçevesini genişletmiştir. Bu bağlamda halk bilimi yeni konu ve yöntemleri içeren disiplinlerarası bir bakış açısını benimsemiştir. Kent ve medya ortamlarıyla birlikte alan/saha kavramının genişlemesi bu süreçteki etkenlerden birisidir (bkz. Ekici, 2000, s. 2-8; Çobanoğlu, 2005, s. 21-23; Ersoy, 2012, s. 5-13).

Halk bilimi çalışmalarında yeni yöntem ve yaklaşımlarla ele alınan halk bilgisi metinlerinden birisi atasözleridir. Atasözleri, sözlü kültür ortamında kolektif bellek unsurları olarak bir toplumun temel değer yargılarını ve dünya görüşünü yansıtan metinlerdir. Buna bağlı olarak atasözleri üzerinden sözlü kültür çağı insanının kültürel yapısı okunabilir. Özkul Çobanoğlu'nun (2000, s. 14) ifadesiyle sözlü kültür ortamında "bir topluluğun davranış, yaşayış anlayışlarının altında yatan ve düzenlenmiş kesin hükümler olarak halk fikirlerinin sabit bir biçim ve bunun dışı vurulduğu sabit bir ifade içeriği" olan halk bilgisi ürünlerinden birisi atasözleridir. Buna bağlı olarak atasözleri, "geleneksel dünya görüşü veya halk felsefesine" (Çobanoğlu agm., s. 12-14) dair bir veri alanı oluşturmaktadır.

Makalenin konusunu felsefenin temel problemlerinden birisi olan zaman kavramı etrafında şekillenen nesnel ve öznel zaman ayırımında atasözlerindeki zaman tasavvuru teşkil etmektedir. Makalede kolektif bilinç alanı olarak atasözlerinin, dış dünya gerçekliğine dayanan bir zaman algısıyla uyarı, tavsiye ve hükümleri gelecek kuşaklara aktarmasının ortaya konulması amaçlanmıştır. Makalede nitel araştırma yöntemlerinde içerik analizi tekniğiyle atasözleri, zaman kavramı, zaman anlamı ve zaman belirten ifadeler bakımından incelenmiştir. Buna göre atasözlerinde zaman tasavvurunun kavram, anlam, gün, ay, mevsim ve ekler bakımından oluşturulduğu görülmüştür. Türk atasözlerinde "zaman algısı ve yönetimi" (Esen ve Demirbaş 2012 472) tarihsel coğrafya ve yaşam biçimine bağlı olarak gelişmiştir. Konuyla ilgili olarak Aydın Oy'un "Türk Atasözleri" (1972), Ömer Asım Aksoy'un "Atasözleri Sözlüğü" (1988) ve Özkul Çobanoğlu'nun "Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü" (2004) adlı çalışmaları taranmıştır. Makalede öncelikle sözlü kültür ve zaman kavramları üzerinde durulmuş daha sonra atasözleri hakkında bilgi verilerek zaman konulu atasözleri incelenip değerlendirilmiştir.

Sözlü Kültür ve Zaman Üzerine

Kültür kavramı, insanın sosyal ve fiziki çevresiyle olan bütün etkileşim alanlarını kapsaması münasebetiyle geniş bir çerçeveye sahiptir. Buna bağlı olarak kültürü ele alan pek çok sosyal bilim dalı kendi yaklaşım biçimine göre kültürün belirli özelliklerini öne çıkartıp tanımlama yapmıştır. Bu durum insanın tarih boyunca üretim, paylaşım ve tüketim biçimlerinin, edebî ve estetik değerler sisteminin çeşitliliği ve genişliğiyle ilgilidir. Kültürle ilgili temel konulardan birisi kültürün kayıt ve aktarım sistemlerini içeren tarihsel süreçteki yapısal farklılıklarıdır. Walter J. Ong (2013, s. 14), kültürel ortamları "sözlü, yazılı ve elektronik kültür" şeklinde üç aşamada ele alır ve bunlar içerisinde yazılı ve elektronik kültür ortamlarının insanlık tarihi düşünüldüğünde çok yeni olduğunu belirtir. Buna göre yazı ve matbaanın yaygınlaşması elektronik kültür ortamının doğmasına zemin hazırlamıştır. Ong'un asıl üzerinde durduğu kavram sözlü kültürdür. Sözlü kültür yazının icadıyla birlikte sonlanan bir ortam olmayıp boyut değiştirmiştir. Ong'a (2013, s. 23-24) göre, "yazı ve matbaa kavramlarının varlığını bile bilmeyen, iletişimin yalnızca konuşma dilinden oluştuğu" kültür, "birincil sözlü kültür"; yazıdan çıkarak elektronik kültür ortamının araçlarıyla sözel boyut kazanan kültürü ise "ikincil sözlü kültür" oluşturmaktadır. Bu tanımlamalar kültürün oluşum

ve dolaşım biçimlerini doğrudan etkileyen ölçekleri ortaya koymaktadır. Sözlü, yazılı ve elektronik kültür ortamları aynı zamanda farklı düşünce ve iletişim sistemlerini de içermektedir. Jack Goody’ye (2013, s. 27) göre, “İletişim sistemleri, insanların hem kendi iç dünyalarındaki düşünceleri hem de dış dünyadaki sosyal ve kültürel örgütlenmeleri ile açıkça bağlantılıdır. Bu nedenle iletişim araçlarındaki değişiklikler dolaylı yollardan olduğu kadar dolaysız yollardan da insan etkileşimlerinin kalıplarına bağlıdır.” Bu çerçevede kültür sözlü, yazılı ve elektronik ortamlarının iletişimi belirleyen kayıt ve aktarım sistemleri birbirinden farklıdır. Sözlü kültür ortamında insan unsuruyla şekillenen “belleğe dayalı kayıt sistemi” (Assmann, 2015, s. 29) işlemektedir. Sözlü kültürdeki bu bellek biçimi Barry Sanders’in (1999, s. 24) ifadesiyle “istenilen bilginin bulunup çıkarılabileceği bir depo” alanı değildir. Sözel ortamda bilginin hatırlanması o bilginin işleviyle ilgilidir. Bilginin gerekli veya geçerli olacağı şartların/bağlamın oluşması koşuluyla bellekteki bilgi geri çağrılır. Bunun için bir ritüel çerçevede, örnek olay ya da durum vuku bulmalıdır (bkz. Connerton, 1999, s. 9). Diğer taraftan yine Ong’a göre, yazı ve matbaa kültüründe ise “metin, içeriğini fiziksel olarak birbirine bağlar; okur, ipini kaçırdığı düşünceyi istediği kadar üst üste okuyup, aradığı düzeni tekrar elde edebilir. Metinden yoksun birincil sözlü kültürlerde ise anlatı, başka söz sanatlarına oranla düşünceyi parçalamadan, bir bütün olarak çok daha uzun yaşatır.” (2013, s. 166).

Makalede atasözleri bağlamında ele alınan kolektif düşünce ve zaman algısı, sözlü kültür çağı insanının bilinç ve bellek unsurlarını ortaya koymayı gerektirmektedir. Kültürel çalışmalarda bellek kavramı bireysel bellek, kolektif bellek, toplumsal bellek, kültürel bellek gibi çeşitli yaklaşımlarla ele alınmıştır (bkz. Connerton, 1999; Assmann, 2015; Habswachs, 2017). Sözlü kültür çalışmalarında bellek konusu, sözlü ortam insanının düşünceyi kaydetme ve aktarma biçimini ortaya koyma bakımından önem taşımaktadır. Sözlü ortamda üretilen bilgi, kuşaklar arasında kültürel bellekte kodlanarak aktarılır. Ritüeller, anlatılar, mekânlar bu aktarım süreçlerinde anımsama ve örnek olay yaratma bağlamında önem taşır. Bu durum sözlü kültür insanının öğrenme biçimiyle yakından ilgilidir. “Sözlü kültürde yaşayan halklar bildiklerini bir dizi kural ya da düzenlemeyi içselleştirerek ya da vicdanlarının sesini dinleyerek değil, örnekler aracılığıyla öğrenirler.” (Sanders, 1999, s. 76). Sözlü ortamdaki bu edinim süreçleri bireyin ortak hafıza alanlarına dâhil olmasını ve toplumsal kimlik kazanmasını da sağlar. Bu sosyal aidiyet bilinci, “ortak bir simgesel sistemin kullanımı ile ulaşılan ortak bilgi ve belleğe katılma” (Assmann, 2015, s. 148-149) esasına dayanır. Bu noktada bellek kavramı iki boyutuyla ele alınmaktadır. Maurice Halbwachs “Kolektif Hafıza” (2017) adlı çalışmasında belleğin bireysel ve kolektif boyutunu ortaya koyar. Ona göre bireysel bellek kişinin bilinç durumuyla doğrudan ilişkili olsa da kendisi dışındaki anlamlar, simgeler ve süreçler tarafından çevrelenmiş ve şekillendirilmiş olarak çalışır. Bireysel bellek biyolojik özelliklere bağlı olarak da şekillenmektedir. Ayrıca, “bireysel hafızanın işleyişi, bireyin üretmediği ve çevresinden ödünç aldığı kelimeler ve fikirlerden ibaret bu enstrümanlar olmadan mümkün değildir... Hafızamız uzamda ve zamanda oldukça dar bir şekilde sınırlandırılmıştır.” (Halbwachs, 2017, s. 46). Yine Halbwachs’e göre, toplumsal bellek biçiminde “zamanın kolektif bir temsili söz konusudur; bu, astronominin ve dünya fiziğinin önemli olgularıyla şüphesiz bağdaşmaktadır fakat toplum, bu genel çerçevelerin üzerine, özellikle somut insan gruplarının koşullarıyla ve alışkanlıklarıyla uyuşan diğerlerini koyar.” (2017, s. 90). Bu durum sözlü ortamın gerçeklik tasavvurunu da yansıtmaktadır. Sanders (1999, s. 24) sözelliğin imgelemindeki gerçeklik olgusunun yaşamla güçlü bağını ortaya koyarken bu yolla sözelliğin “yaşayanlarla ölümler arasındaki sınırı ortadan kaldırdığını” belirtir. Sözlü kültür ortamının kendine özgü zaman ve mekân algısı üretilen bütün bilgi biçimleri için geçerlidir. “Konuşmayı temel eksen alan bir sözlü kültür, bütün zamanlarda tutumlar, davranışlar, eylemler ve onların dile geliş biçimleri, duygular, tutkular, arzular, niyetler ve onların dile getirilmemiş biçimleriyle daha çok ilişkilidir.” (Köker, 2010, s. 41).

Bir kolektif hafıza alanı olarak sözlü ortam, yazı öncesi dönemde insan düşüncesinin ve insanın dünyayı algılama biçiminin şekillendiği bir alandır. Bu açıdan sözlü ortam anlatıları, törenler ve mekânlar birer veri alanıdır. Bu bağlamda sözlü ortam anlatı ve gelenek çalışmalarıyla birlikte felsefenin de beslendiği bir alandır. Vefa Taşdelen'e (2013, s. 1295) göre; "Felsefe varlığı, bilgiyi, insanı ve değeri tanımakla ilgili entelektüel bir çabadır. Sözlü gelenek de aynı amaca hizmet eder; o da geniş anlamda varlığı, insanı, hayatı ve değeri tanımakla ilgili bir çabadır." Taşdelen, sözlü gelenek ve felsefenin birleştiği noktayı ise şu şekilde ortaya koymuştur: "Kültür alanında çeşitli dil basamakları vardır. Sözlü gelenek (atasözü, türkü, fıkra, masal, efsane, halk hikâyesi, destan, ağıt, vb.) basamağı, ilk dil basamağını oluşturur. Daha sonra din basamağı, şiir basamağı, sanat basamağı, bilim basamağı ve felsefe basamağı gelir. Bu sınıflamaya göre sözlü gelenek ve felsefe, kültür alanının ikinci basamağında buluşur." (2013, s. 1285). Bu bağlamda makalenin hareket noktasını oluşturan sözlü kültürdeki zaman tasavvuru, en geniş anlamıyla felsefenin temel konularından birisi olmuştur. "Dilde, sembollerde, davranış normlarında ve maddi kültürde görülen kültürel açıdan farklı zaman kavramları (sadece antropologlar tarafından değil, ayrıca klasikçiler, din tarihçileri ve psikologlar tarafından da) uzun zamandır incelenmektedir." (Fabian, 1999, s. 66). Ahmet Cevizci'nin (1999, s. 943) "Felsefe Sözlüğü"nde zaman kavramı şu şekilde açıklanır:

1. Ölçülebilir nicelik olarak düşünülen süre. 2. Şimdinin geçmiş olmasına yol açan (ve genellikle süre olduğu düşünülen) kesintisiz değişme, hareket; geçmiş, şimdi veya gelecek gibi zaman dilimlerinin kendisinin parçaları olduğu sürekli bütün. Parçaları önce sonra, başlangıç ve son gibi ilişki bildiren terimlerle ifade edilen ve değişmeden ayrılmaz olan bütün. 3. Olayların birbirlerini izledikleri sonsuz bir ortam olarak düşünülen soyut kavram. 4. Fiil ya da eyleme bağlı olarak doğal sürenin çeşitli dilbilimsel bölümlerini gösteren kategori.

Zaman kavramının tanımlanmasında insanın gelişimsel olarak zamanı algılaması da önemli bir etken olmuştur. Buna göre "zaman, 'önce'nin ve 'sonra'nın öznel ve nesnel anlamı çerçevesinde; çocuğun insan olarak gelişimiyle gerçekleşen bir ürünü" (Heimann, 1994, s. 99) olarak tanımlanmıştır. Diğer taraftan zamanla ilgili yaklaşımlar, özellikle 19-20. yüzyıllardaki ulaşım ve iletişim teknolojilerine bağlı olarak değişmiştir. Bu dönemdeki gelişmeler zamanın deneyimlenme tarzlarında tarihsel değişimler yaratmış, "telefon, telsiz telgraf, X-ışınları, sinema, bisiklet, otomobil ve uçağı da kapsayan teknolojik yenilikler, bu yön değişikliğinin maddi temelini" (Kern, 2013, s. 37) teşkil etmiştir.

Makalede sözlü kültür bağlamında dikkat çekilen zaman olgusu, "deneyimlenmiş zaman ve nesnel zaman ayrımı" (Bardon, 2018, s. 49) açısından ele alınmıştır. Sözün icrası ve etkisine bağlı olarak gelişen ortamında sözün kendisi bir şimdilik içerisinde var olmaktadır. Bu durum sözün dilsel niteliğiyle ilgilidir. Martin Heidegger'in ifadesiyle "söz, fiilen ve çoğunlukla kendini dil ile ifade ettiğinden ve öncelikle de 'çevreleyen' dünyayla ilgilenici-hakkında-söz-edici söz yöneltme minvaliyle söyleştiği için, huzura-getirme ayrıcalıklı bir tesis edici işleve sahip olmaktadır." (2011, s. 370). Yine aynı yerden alıntıyla "sözün zamansallığı" yani zamana bağlılığı, karşılaşılan süreçlere dair söz söylemeyle ilişkilidir. "Zira bir şeyler hakkında söz etmek, bir şeyleri söz konusu etmek, bir şeylere dair söz söylemek hep zamansallığın ekstatik birliği üzerine temellenmektedir." (Heidegger, 2011, s. 370).

Zamanla ilgili yapılan tartışmalar içerisinde öznel ve nesnel zaman meselesi felsefe tarihinde önemli yer işgal eden konulardan birisidir. Cevizci (1999, s. 943) bu kavramları şu şekilde açıklamaktadır: "Nesnel zaman, kendi içinde değil de, cisimlerin hareketiyle ölçülebilen zaman olarak bilinir. Öznel zaman ise, geleceğe doğru yönelmiş bir sürece ilişkin, pasif değil de, aktif yaşantıyla belirlenip, doğrudan ve aracısız olarak hissedilen, dolaysız olarak yaşanıp, nesnel olarak ölçülemeyen, niceliksel olarak belirlenemeyip, yerine göre kısa ya da uzun görünebilen zaman ya da süredir." Zamanın nesnel ve öznel yanı üzerine felsefe tarihinde yapılan tartışmalar, zamanın ölçülebilirlik ve zihinsel gerçeklik karşılığında ilerlemiştir. Buna

göre zamanın bir evren gerçekliği olması ile zamanın öznen ve öznenin zihninden bağımsız anlaşılamayacağı düşüncesi, iki kutbun hareket noktası olmuştur (bkz. Hançerlioğlu, 1982; Ceyhan-Coştu, 2015). Stefano Micali (2015) “Öznel ve Nesnel Zaman” (Subjektive und Objektive Zeit) adlı makalesinde bu ayrımın ‘dünya zamanı’ ve ‘yaşanan zaman’ olarak farklı formlara sahip olduğunu belirtir. Ona göre dünya zamanı/nesnel zaman, zamanın evrensel bir gerçeği olarak tüm varlıkları kuşatırken, özneye de belirli zamanlarda temel olmaksızın işaret etmektedir (Micali’ten akt. Ceyhan-Coştu, 2018, s. 32). Buna ek olarak öznel zaman tasavvurunda, “zamanı bir dış unsur olarak görmenin dışında, zamanın, öznenin zihninde var olduğu gerçeği yatmaktadır. Bu noktada nesnel zamanın ölçümleme yapması, eşya ve tabiatın yaşını tespit eder bir konumda olmasının dışında, öznel zamanın insan için bir anlama sahip olduğu vurgusu ön plana çıkmaktadır.” (Ceyhan-Coştu, 2018, s. 30).

Sözlü kültürde zaman olgusu bağlamında felsefede kullanılan bir terim olarak açıklanması gereken bir diğer kavram “zamandışılık” meselesidir. Zaman bölümlenmesi geçmiş, şimdi ve gelecek şeklinde yapılırken, dilin ve düşüncenin sınırlarını zorlayarak tüm zamanları kapsayacak ifade biçimleri ortaya çıkmıştır. Bu durum Cevizci’nin “Felsefe Sözlüğü”nde (1999) “zamandışı şimdi” olarak tanımlanmaktadır. Buna göre zamandışı şimdi, “Türkçede – dir’in, bir tümce ya da önermede, geniş zamanda, fakat geçmiş ya da gelecek zamandan ayrı olarak, şimdiki zamanı göstermeyip, genel bir doğruyu dile getirecek şekilde kullanılması durumu. Fiillerin belirli bir zaman dilimini değil de tüm zamanları gösterecek şekilde yer alması hali ve fiilin şu anı gösterecek şekilde değil de, tüm zamanlar için geçerli olan bir doğruyu ifade edecek şekilde kullanılması” anlamına gelmektedir (Cevizci, 1999, s. 944).

Buraya kadar sözlü kültür kavramı açıklanarak sözlü kültür insanının düşünce, kayıt ve aktarım biçimleri ele alınmış felsefenin penceresinde zaman kavramıyla ilgili olarak makaleyle ilişkilendirilebilecek birkaç kavram üzerinde durulmuştur. Buna göre makalenin temel yaklaşımını sözlü kültür ortamında üretilen bilginin kuşaklar arası aktarım biçimine bağlı olarak bireysel bilinçten bağımsız, süresiz bir zamanı kapsayacak şekilde üretildiği yaklaşımı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Sözlü kültürün doğası da buna uygun olarak geçmiş ve gelecek arasındaki sınırları kaldırmaktadır. Kolektif bellek yukarıda açıklanan “zamandışı şimdi” kavramına paralel olarak geçmiş, şimdi ve gelecek çerçevesini kapsayacak bütün zamanlara hitaben anlatı, ritüel ve mekânda kodlanmakta ve taşınmaktadır. Bu konu sözlü kültür çalışmalarında çok yönlü olarak ele alınabilecek bir mesele olmakla birlikte makalede, sözlü kültür ortamının tecrübeye dayalı bilgiyi kodlama biçimlerinden birisi olan atasözleriyle ilişkilendirilmiştir. Şimdi kolektif düşüncenin ürünü olarak atasözleriyle ilgili bilgi verilerek zaman kavramı ve konusuyla ilgili seçilen atasözleri örnekleri bu yaklaşıma paralel biçimde incelenecektir.

Atasözleri ve Atasözlerinde Zaman Tasavvuru

Sözlü kültür ortamında belleğe dayalı kayıt biçimlerinden birisi deyim ve atasözleri gibi kalıp ifadelerdir. Çobanoğlu’nun (2004, s. 20) da ifadesiyle bilgiyi saklamak için insan hafızasından başka yerin olmadığı bir dönemde kalıp ifade biçimleri yoluyla bilgi depolanmakta ve aktarılmaktaydı. İletişimin sözlü ortam imkânlarıyla sağlandığı süreçte, insan, toplum ve doğayla ilgili tecrübeler dayalı bilginin sonraki kuşaklara aktarımı, kültürel süreklilik açısından önem taşımaktaydı. Bu bilgi kodlama süreçlerinde Paul Connerton’un (1999, s. 119) “ekonomikleştirme” ve “formel anımsama”; Çobanoğlu’nun (2004, s. 20) “dil ekonomisine bağlı” olarak tanımladığı sözlü ortam kayıt biçimlerinden birisi atasözleridir. Bu yolla tecrübeye dayalı bilgi, kuşaklar arasında yinelenen standart kalıplara dökülerek taşınmıştır. Deneyimlenmiş olay ve durumlar üzerine çıkarımlarda bulunan atasözleri, kültür tarihiyle birlikte halk bilimi, sosyoloji, psikoloji, eğitim, ekonomi, felsefe, tarih gibi pek çok araştırma alanına veri sağlayacak kavram zenginliğine sahip dilsel imge içeren yapılarıdır

(Aksoy, 1988, s. 13; Sağlam, 2001, s. 45; Göde, 2006, s. 462). Çobanoğlu (2004, s. 19) atasözlerinin ortaya çıkışını üstlendiği işlevlerle açıklar ve şu tespiti yapar:

Atasözleri bir tür olarak insanlık tarihinin en erken dönemlerinden itibaren yapısal ve işlevsel zorunluluklar neticesinde ortaya çıkmıştır. Sözlü kültür ortamında bireyler ve kuşaklar arası edinilen bilgilerin topluluk halinde yaşamaktan kaynaklanan sosyal hayat kuralları ve bunlarla birlikte topluluğun kendisini kainat içine yerleştirdiği yer ve hayata verdiği anlamlar itibariyle kimliğine ve dünya görüşüne ait kültürel bilgilerin muhafazası ve eğitim yoluyla yayılması işlevlerini atasözleri üstlenmiştir.”

Atasözlerinin müşterek anlaşma sistemine dayandığını belirten Aksoy (1988, s. 37), atasözlerini “atalarımızın, uzun denemelere dayanan yargılarını genel kural, bilgece düşünce ya da öğüt olarak düsturlaştırılan ve kalıplaşmış biçimleri bulunan kamuca benimsenmiş özsözler” olarak tanımlar. Şükrü Elçin (1993, s. 625) ise ilk söyleyicileri belli olmayan atasözlerini “hayat prensibi olacak fikir ve düşünceleri, din, ahlak, hukuk, iktisat, terbiye, gelenek-görenek ile tabiat hadiselerinden, teknikten vb. çıkacak kaideleri müşahhasan mücerrede giden bir yolda bazen bir fıkra kılığında söz ve yazı ile nesillerden nesillere intikal ettiren hikmetli cümleler” şeklinde tarif eder. Türkçenin erken dönem eserlerinden bu yana örnekleri görülebilen atasözleri, Divanü Lûgat-it-Türk'te, Arapça mesel ve Türkçe sav sözcükleriyle anılmıştır. Atasözlerinin biçim özellikleri “kalıplaşmış olma, kısa ve özlü olma, çoğu bir veya iki cümle olma” (Aksoy, 1988, s. 14-15) şeklinde belirlenmiştir.

Dilin ortak anlaşma sistemi haline gelmesiyle şekillenmeye başlayan atasözleri, en eski halk bilgisi metinlerinden birisidir. Türkçede 11. yüzyıla kadar atasözü karşılığı olarak “sav” kelimesinin kullanıldığını belirten Oy (1972, s. 4), sav'ın “söz, haber, mesaj, nutuk, şöhret, şan, atasözü” gibi geniş bir anlam çerçevesine sahip olduğunu söylemiştir. Ona göre İslam dininin kabulüyle birlikte mesel sözü atasözü karşılığı olarak kullanılmaya başlanmış, eski Osmanlıca dönemi metinlerinde atalar sözü tabiri yaygın olarak kullanılmıştır. 20. yüzyıldaysa atalar sözü ve atasözü kullanımları hem konuşma hem de yazı dilinde kullanılmaya başlanmıştır. Pertev Naili Boratav (1995, s. 120), atasözlerini asıl atasözleri ve atasözü degerinde deyimler olarak iki gruba ayırmıştır. Asıl atasözleri, bir yargı veya gözlemi kapsayan ya da dolambaçsız bir şekilde öğüt, akıl verme, yasaklama gibi hüküm bildiren atasözleridir.

Atasözlerinin diğer bir özelliği Boratav'ın (1995, s. 119) da ifadesiyle düz konuşmadan bağımsız bir tür olarak varlığını sürdürememesidir. Masal, efsane, türkü gibi diğer halk edebiyatı türleri isteğe bağlı olarak icra edilebilirken atasözünün varlığı, işleviyle doğrudan ilişkilidir. Belirli bir bağlamın içerisinde onu tamamlayıcı, özetleyici ya da o konuda hüküm verici şekilde kullanılmaktadır. Buna bağlı olarak sözlü kültür ortamında atasözü derleme çalışmalarında zor elde edilen halk bilgisi ürünlerinden birisidir. Atasözleri “üzerinde konuşulan konu, olay yahut durum; vurgulama, örneklendirme yahut delil gösterme fonksiyonları sebebiyle” (Erol, 2012, s. 307) kullanıma girmektedir.

Kültür tarihinde önemli gösterge alanlarından birisi olarak atasözleri, millî kimlik unsurlarındandır. Bir toplumun aidiyet özelliklerini taşıması bakımından kolektif düşünce biçiminin genelleştirilmiş şeklini yansıtır. Atasözleri bir “kültürel konsept” (Beylerova, 2018, s. 89) olarak ulusal-kültürel bileşenlerden oluşur. Bu yanıyla atasözlerine bakıldığında geleneksel toplumsal iletişim biçimlerine dair izler de görülür. Atasözleri kültür, dil ve iletişim olgularının kesiştiği “makbul kabul edilen” düşünce ve davranış kodlarını taşıyan ve “toplumum iletişimsel davranışlarına yönelik ipuçlarını” gösteren yapılarıdır (Bekiroğlu, 2014, s. 81). Bu yanıyla atasözlerinin bireyin kolektif kültür alanına dâhil olmasını sağlayan “gerçeklik terapisi” (Tanrikulu, 2011, s. 92) yanı da bulunur.

Hayata dair deneyimlenmiş bilginin sözlü kültür ortamında kodlayarak gelecek kuşaklara aktarma yollarından birisi olan atasözleri, yukarıda kavramsal çerçevesi çizilen kolektif bir zaman tasavvuruna sahiptir. Bu durum atasözlerinin işleviyle örtüşür. Atasözlerinde

ortaya konulan öğüt, yol gösterme ve hüküm verme gibi yargılar geçmiş, şimdi ve geleceği kapsayacak biçimde kodlanır. Ayrıca atasözlerindeki zaman tasavvurunun bireyin algısına dayalı bir zamandan ziyade dış dünya gerçekliğine bağlı olarak işleyen bir zamana dayandığı görülür. Bu bağlamda makalede ele alınan atasözlerinde zaman konusu felsefede yaygın olarak ele alınan nesnel ve öznel zaman kavramlarıyla ilişkilendirilmiştir. Zaman kavramı ve zaman konusuyla ilgili olarak oluşturulmuş olan atasözü örnekleri makalede üç başlıkta sınıflandırılmıştır. Buna göre yapılan taramalarda zaman temalı atasözü örneklerinin doğrudan zaman kavramı içerdiği; gün, ay ve mevsim adlarıyla oluşturulduğu ve zaman ekleriyle oluşturulduğu tespit edilmiştir. Seçilen atasözü örnekleri şu şekilde incelenmiştir:

Zaman Kavramı İçeren Atasözleri

Zaman konulu atasözleriyle ilgili yapılan taramalarda makaleye doğrudan zaman kavramının geçtiği elli dokuz atasözü örneği alınmıştır. Buna göre atasözlerinde zaman bildiren ifade ve anlamlar, günün bölümlenmesi, insan ömrünün aşamaları veya bayram gibi özel günlere gönderme yapılarak verilmiştir. Bu atasözlerindeki zaman vurgusu geçmiş, şimdi ve geleceği kapsayacak şekilde mesaj ve hüküm niteliği taşımaktadır. Atasözlerindeki kara gün, akşam, sabah, gün, bugün, her gün, yarın, ay, yıl, çağ, zaman/vakit, erken, geç, geçmiş, kırk, yedi, yetmiş, her zaman, harman vakti, yatsı gibi ifadeler doğrudan veya dolaylı olarak zaman belirtir. Doğanın döngüsüne bağlı olarak bu ifadeler geçmiş, şimdi ve geleceği kapsayacak şekilde kullanılan zaman kavramlarıdır. Böylece atasözlerinde genel olarak kişiye değil bir durum ve olaya dair kolektif aklı temsil eden öneri ve hükümler tüm zaman dilimlerini kapsayacak şekilde kullanılmaktadır. Zaman kavramı kullanılan atasözü örnekleri şunlardır:

- Acele işe şeytan karışır. (Aksoy, 1988, s. 107)
- Ak akçe kara gün içindir. (Aksoy, 1988, s. 126)
- Ak gün ağartır, kara gün karartır. (Aksoy, 1988, s. 127)
- Akşam oldu kon, sabah oldu göç. (Aksoy, 1988, s. 133)
- Akşama karşı gitme, tana karşı yatma. (Aksoy, 1988, s. 132)
- Akşamın hayrından sabahın şerri iyidir (yeğdir). (Aksoy, 1988, s. 133)
- Akşamın işini yarma (sabaha) bırakma (koyma). (Aksoy, 1988, s. 133)
- Ay (gün) var yılı besler, yıl var ayı(günü) beslemez.(Aksoy, 1988, s. 169)
- Ay ayakta çoban yatakta, ay yatakta çoban ayakta. (Aksoy, 1988, s. 167)
- Bana dokunmayan yılan bin yaşasın.” (Aksoy, 1988, s. 179)
- Bayram/toy geçtikten sonra kınayı başına çal. (Çobanoğlu, 2004, s. 139)
- Bayramda borç ödeyecek olana ramazan uzun sürmez. (Oy, 1972, s. 266)
- Bugünkü tavuk yarınki kazdan iyidir. (Aksoy, 1988, s. 206)
- Bugünün işini yarına bırakma. (Çobanoğlu, 2004, s. 170)
- Çiftçinin karnını yarmışlar, kırk tane gelecek yıl çıkmış.” (Aksoy, 1988, s. 218)
- Deliye her gün bayram. (Oy, 1972, s. 217)
- Demir tavında, dilber çağında. (Aksoy, 1988, s. 31)
- Dost kara günde belli olur. (Çobanoğlu, 2004, s. 224)
- Dün yumurtadan çıktı, bugün kabuğunu beğenmiyor. (Çobanoğlu, 2004, s. 227)

- Dünya ölümlü, gün akşamlı. (Aksoy, 1988, s. 252)
- Eğreti ata (emanet ata, el atma) binen tez iner. (Aksoy, 1988, s. 257)
- El ağzına bakan karısını tez boşar. (Aksoy, 1988, s. 259)
- Elde gelen öğün olmaz, o da vaktinde bulunmaz. (Çobanoğlu, 2004, s. 236)
- Erken kalkan yol alır, er evlenen döl alır. (Aksoy, 1988, s. 269)
- Erken öten horozun başını keserler. (Çobanoğlu, 2004, s. 247)
- Geç olsun da güç olmasın. (Aksoy, 1988, s. 284)
- Geçmişe mazi, yenmişe kuzu derler. (Aksoy, 1988, s. 284)
- Gün doğmadan neler doğar. (Çobanoğlu, 2004, s. 277)
- Gün geçer kin geçmez. (Aksoy, 1988, s. 284)
- Gündüzün mum yakan, geceyle (geceleyin) bulamaz. (Aksoy, 1988, s. 295)
- Güne göre kürk giyinmek gerek. (Aksoy, 1988, s. 296)
- Güzele kırk günde doyulmaz, iyi huyluya kırk yılda doyulmaz. (Aksoy, 1988, s. 297)
- Her zaman çiğdem çıkmaz; bazen de küsküç kırılır. (Aksoy, 1988, s. 313)
- Horozu çok olan köyün, sabahı geç olur. (Aksoy, 1988, s. 316)
- Işığını akşamdan önce yakan sabaha çirasında yağ bulamaz. (Aksoy, 1988, s. 319)
- İnsan yedisinde ne ise yetmişinde de odur. (Aksoy, 1988, s. 328)
- İyi dost kara günde belli olur. (Aksoy, 1988, s. 335)
- Kara (kötü) haber tez duyulur. (Aksoy, 1988, s. 343)
- Kara gün kararıp kalmaz(durmaz). (Aksoy, 1988, s. 343)
- Kırkıktan sonra azanı teneşir paklar. (Aksoy, 1988, s. 360)
- Kırkıktan sonra saza başlayan kıyamette çalar. (Aksoy, 1988, s. 360)
- Kısa günün kârı az olur. (Aksoy, 1988, s. 361)
- Komşu boncuğunu çalan gece takınır. (Aksoy, 1988, s. 367)
- Onmadık yılın yağmuru harman vakti yağar. (Aksoy, 1988, s. 401)
- Öksüz hırsızlığa çıkarsa ay ilk akşamdan doğar. (Oy, 1972, s. 309)
- Sabah sürçen, geceye dek sürçer. (Aksoy, 1988, s. 417)
- Sabahın tutağına yapışan el aç kalmaz. (Aksoy, 1988, s. 417)
- Sabahtan karnını doyuran, küçükken evlenen aldanmamış. (Aksoy, 1988, s. 417)
- Sakla samanı gelir zamanı. (Aksoy, 1988, s. 421)
- Sarmısağı gelin etmişler; kırk gün kokusu çıkmamış. (Aksoy, 1988, s. 422)
- Sayılı gün çabuk geçer. (Aksoy, 1988, s. 425)
- Sona kalan dona kalır. (Aksoy, 1988, s. 429)
- Terazi tartıyla her şey vaktiyle. (Aksoy, 1988, s. 447)
- Vakit, nakittir. (Aksoy, 1988, s. 458)

Vakitsiz öten horozun başını keserler. (Aksoy, 1988, s. 458)

Yalancının mumu yatsıya kadar yanar. (Aksoy, 1988, s. 465)

Yarınki kazdan bugünkü tavuk yeğdir. (Aksoy, 1988, s. 468)

Yedisinde neyse yetmişinde de odur. (Çobanoğlu, 2004, s. 473)

Zaman sana uymazsa, sen zamana uy. (Aksoy, 1988, s. 482)

Gün, Ay, Mevsim Adları İçeren Atasözleri

Sözlü kültür çağı insanının dış dünyayla kurduğu ilişki biçimlerini yansıtan atasözleri, üretim-tüketim tarzlarına bağlı olarak doğanın döngüsü ve bunun doğuracağı sonuçları da deneyimlenmiş bilgi olarak depolamıştır. Hayvancı ve tarım toplumunda doğanın döngüsü üretimin süresi ve miktarını belirleyen temel etkidir. İklim olayları ve halk takvimi atasözlerindeki zamanla ilgili yargıların konularından birisidir. Doğayla iç içe yaşamının ve doğayı gözlemlemenin bir yansıması olarak atasözleriyle tespit edilen yargıların doğruluğu, Oy'un (1972, s. 52) ifadesiyle modern meteoroloji yorumlarında dahi kullanılmaktadır. Atasözlerinde zaman algısı büyük ölçüde doğanın döngüsüne bağlı olarak gelişmiştir. Bu da insanın doğayla bir bütün olarak yaşamasından kaynaklıdır. "Yaşanılan coğrafyanın ve meydana getirilen hayat tarzının dayatmalarından olan iklimi tanıma ve buna bağlı bir takvim meydana getirmeye ilgili tespitler Türk atasözlerinde kayıt altına alınmıştır. İster tarımla isterse hayvancılıkla uğraşsın Türk düşüncesi yılı yaz ve kış olarak ikiye bölen ve bu takvime uygun yaşayan Türk düşünce sistemi atasözlerine yansımıştır." (Çobanoğlu, 2004, s. 36). Ayrıca "Doğal çevrenin, mevsimlerin, iklimin insan davranışlarına, yeme-içme alışkanlıklarına, giyim tarzına, yaşama biçimine etkisi büyüktür. İnsanoglu bir yandan çevrenin etkisine maruz kalırken, diğer yandan çevresel sorunlarla başa çıkmanın veya doğal ortamı şekillendirip kendi yararına kullanmanın çabası içindedir." (Özcan, 2015, s. 180). Atasözleri bu mücadeleyi kolaylaştıracak bilgi sistemlerinin taşıyıcılarıdır.

Gün, ay ve mevsim adlarıyla ilgili olarak tespit edilen sadece bir atasözünde çarşamba ve perşembe günleri geçmektedir. Atasözlerinde mart, şubat, nisan, mayıs ağustos ve kasım ayları, mevsim geçişleriyle ilgili olarak kullanılmıştır. Özellikle mart ayı, kışın sonu ve baharın başlamasını göstermesi bakımından hava şartlarının dengesiz geçtiği bir dönem olarak gösterilmiştir. Atasözlerinde mart ayıyla ilgili olarak her şeye hazırlıklı olunması gerektiği uyarısı yapılmıştır. Atasözlerinde aylarla ilgili ön plana çıkan bir diğer dönem ağustostur. Ağustos ayının sıcaklığı vurgulanmış ve yine mevsim geçişi özelliği bakımından uyarıda bulunulmuştur. Sıcak olmasına rağmen ağustos ayında çalışılması gerekliliği "*Ağustosta beyni kaynayanın, zemheride kazanı kaynar.*" ya da "*Ağustosta gölge kovan, zemheride karnın ovar.*" şeklinde ifade edilmiştir. Yaz mevsiminin son ayı olan ağustos ayının ortasından itibaren havanın değişmesi ise "*Ağustosun 15'inden sonra ere kaftan, ata çul.*" ve "*Ağustosun yansı yaz, yansı kıştır.*" şeklinde uyarı olarak belirtilmiştir. Yılı yaz ve kış olarak iki kısma ayıran Türk düşünce sisteminde mevsimler, atasözlerinde zaman belirleyici kavramlar olarak kullanılmıştır. Bu bağlamda tespit edilen atasözlerinde yaz ve kış/zemheri mevsimleri öncesinden ve esnasında çeşitli hazırlıkların yapılması gereken zamanlar olarak belirtilmiştir. Atasözlerinde kışın rahat etmek için yazın çalışılması gerektiği, yazın sığı ve kışın soğuğuyla başa çıkılması gereken konular olarak uyarılmıştır. Tespit edilen iki atasözünde sonbahar mevsimi güz olarak kullanılmış zaman göstergeleridir. Gün, ay ve mevsim adlarını içeren atasözleri örnekleri şunlardır:

Ağustosta beyni kaynayanın, zemheride kazanı kaynar. (Aksoy, 1988, s. 123)

Ağustosta gölge kovan, zemheride karnın ovar. (Aksoy, 1988, s. 123)

- Ağustosta yatani zemheride bügelek tutar. (Aksoy, 1988, s. 124)
- Ağustosun 15'inden sonra ere kaftan, ata çul. (Aksoy, 1988, s. 124)
- Ağustosun yansı yaz, yansı kıştır. (Aksoy, 1988, s.124)
- Arife günü (ramazanda) oruç yiyenin bayram günü yüzü kara olur. (Aksoy, 1988, s. 152)
- Ateş kış gününün meyvasıdır. (Çobanoğlu, 2004, s. 108)
- Benzeye benzeye yaz, benzeye benzeye kış olur. (Aksoy, 1988, s. 185)
- Beşe¹, bakma çiftten başka işe. (Aksoy, 1988, s. 186)
- Bir çiçekle yaz olmaz. (Aksoy, 1988, s. 193)
- Bir dönüm güzlük on dönüm yazlığa bedeldir. (Aksoy, 1998, s. 194)
- Getir bana hıdrellezi, göstereyim sana yazı. (Aksoy, 1988, s. 287)
- Gurkun cücüğü güzün sayılır. (Aksoy, 1988, s. 294)
- Gücük (şubat), “ya iti soludurum, ya devenin kuyruğuna çıkarım” demiş. (Aksoy, 1988, s. 294)
- Hamsin, zemheriden kemsin. (Aksoy, 1988, s. 301)
- Karı-kocanın doğuşu, yaz gününün yağışı. (Çobanoğlu, 2004, s. 328)
- Karıncadan ibret alın, kışı kapıda karşılar. (Aksoy, 1988, s. 346)
- Kasım yüz elli, yaz belli. (Aksoy, 1988, s. 349)
- Kasım yüz, gerisi düz. (Aksoy, 1988, s. 349)
- Kasımdan on gün evvel ek, on gün sonra ekme. (Aksoy, 1988, s. 349)
- Kork aprilin beşinden, öküzü ayırır eşinden. (Aksoy, 1988, s. 369)
- Mart ayı dert ayı. (Aksoy, 1988, s. 387)
- Mart ayların çingenesidir. (Aksoy, 1988, s. 387)
- Mart çıkmadıkça dert çıkmaz. (Aksoy, 1988, s. 387)
- Mart dokuzunda çıra yak, bağ buda. (Aksoy, 1988, s. 387)
- Mart kapıdan baktırır, kazma kürek yaktırır. (Aksoy, 1988, s. 387)
- Mart kuruluk, nisan yağmurluk. (Aksoy, 1988, s. 387)
- Mart yağar nisan övünür, nisan yağar insan övünür. (Aksoy, 1988, s. 388)
- Martta tezek kuruya, nisanda seller yürüye. (Aksoy, 1988, s. 388)
- Nisan yağar sap olur, mayıs yağar çeç olur. (Aksoy, 1988, s. 397)
- Perşembenin gelişi çarşambadan bellidir. (Aksoy, 1988, s. 414)

¹ “Yediye'nin yelleri beşe'nin selleri” sözünde de geçen “beşe” şubat sonlarıyla martı kapsayan zamandır (Aksoy, 1988, s. 186).

Sabahın kızılığı akşamı kış eder; akşamın kızılığı sabahı güz eder. (Aksoy, 1988, s. 417)

Şubatın sonundan, martın onundan kork. (Aksoy, 1988, s. 439)

Üç elli, yaz belli. (Aksoy, 1988, s. 455)

Yazın başı pişenin kışın aşı pişer. (Aksoy, 1988, s. 471)

Yazın gölge hoş, kışın çuval boş. (Aksoy, 1988, s. 471)

Yazın hava hoş, kışın çuval boş. (Oy, 1972, s. 214)

Yazın yanmayan kışın ısınmaz. (Aksoy, 1988, s. 472)

Yılın eksliğini nisan getirir, nisanın eksliğini yıl getirmez. (Aksoy, 1988, s. 47)

Zemheride (kışın) kar (yağmur) yağmadan kan (zehir) yağması iyi. (Aksoy, 1988, s. 482)

Zemheride sür de çalı ile sür. (Aksoy, 1988, s. 48)

Zemheride yoğurt isteyen cebinde bir inek taşır. (Aksoy, 1988, s. 48)

Zaman Ekleriyle Oluşturulan Atasözleri

Makaleye zaman ekleriyle oluşturulan on iki atasözü örneği alınmıştır. Atasözlerinde genel olarak geniş zaman eki olumlu ve olumsuz olarak kullanılmaktadır. Diğer taraftan bu atasözlerinde eklerle birlikte anlam olarak da öncelik-sonralık, uzunluk-kısalık ve uygunluk bakımından zaman vurgusu yapılmıştır. “*Gök ağlamayınca yer gülmez.*” ve “*Yel esmezse yaprak kımıldamaz.*” gibi örneklerde bir şeyin olmasının zamanı, daha önce gerçekleşmesi gereken bir şarta bağlanmıştır. “*Göle su gelinceye kadar kurbağanın gözü patlar.*” örneğinde geçen zamanın uzunluğu vurgulanmıştır. “*Ağaç yaş iken eğilir.*”, “*Demir kızgın iken/tavında dövülür.*”, “*Çobanın gönlü olunca tekeden süt çıkarır.*” gibi örneklerde bir işin yapılması için uygun zaman vurgusu yapılmıştır. Konuyla ilgili atasözü örnekleri şunlardır:

Ağaç yaş iken eğilir. (Aksoy, 1988, s. 119)

Araba devrilince yol gösteren çok olur. (Aksoy, 1988, s. 149)

Can çıkmayınca huy çıkmaz. (Aksoy, 1988, s. 212)

Çobanın gönlü olunca tekeden süt çıkarır. (Çobanoğlu, 2004, s. 184)

Demir kızgın iken/tavında dövülür. (Çobanoğlu, 2004, s. 204)

Gök ağlamayınca yer gülmez. (Çobanoğlu, 2004, s. 268)

Göle su gelinceye kadar kurbağanın gözü patlar. (Aksoy, 1988, s. 289)

Köprüyü geçinceye kadar ayıya dayı derler. (Aksoy, 1988, s. 372)

Misafirin karnı doyunca gözü yolda olur. (Çobanoğlu, 2004, s. 384)

Ne oldum değil, ne olacağım demeli. (Aksoy, 1988, s. 396)

Su bulanmayınca durulmaz. (Çobanoğlu, 2004, s. 430)

Yel esmezse yaprak kımıldamaz. (Çobanoğlu, 2004, s. 474)

Sözlü, yazılı ve elektronik kültür ortamlarındaki düşünme, kayıt ve aktarım sistemleri, söze dayalı dil unsurlarından görsel içeriklere kadar uzanan çeşitlilik göstermektedir. Sözlü kültür ortamındaki deneyimlenmiş bilginin kodlanması ve kuşaklar arasında taşınması

yöntemlerinden birisi atasözleridir. Atasözleri bir bütün olarak bireyin zaman algısının ötesinde kuşaklar arası bir zamanı kapsayacak şekilde oluşmaktadır. Ayrıca doğrudan zaman olgusunu yansıtan atasözü grupları da bulunmaktadır. Türk atasözlerinde zaman olgusu, Türklerin tarihsel olarak doğayla kurdukları ilişki biçiminin ve Türk sözlü kültür geleneğinin ürünüdür. Zamanın işleyişi, bölümlenmesi ve kültürler arası algılamadaki farkları, coğrafyaya bağlı olarak da değişmektedir. Robert Levine'nin "Zamanın Coğrafyası" (2013) adlı çalışmasında kültürlerin zaman algısı, coğrafyayla birlikte ekonomik üretim tüketim biçimleriyle de ilişkilendirilmiştir. Buna göre sanayi öncesi toplumlarda hayvancılık ve tarıma dayalı olarak doğanın ritmine uygun daha yavaş bir zaman algısı söz konusuysen sanayileşme ve kentleşmeyle birlikte zaman daha değerli bir hal almıştır. Buradan hareketle toplumların zaman algısının dış dünyanın ritmine ve döngüsüne bağlı nesnel zamandan, zamanın parçalara ayrıldığı bireysel ve toplumsal olarak değer ve süre kavramının değiştiği öznel bir zamana geçtiği söylenilebilir. Türk atasözlerinde kodlanan bilgi sistemleri hem ekonomik üretim tüketim biçimine hem de sözlü kültürün yapısına uygun olarak dış dünyanın zaman ölçülerine bağlanarak kuşaklar arasında taşınmıştır. Bu yanıyla atasözleri, felsefenin tartışma alanlarından birisi olan nesnel zaman kavramıyla örtüşmektedir. Bu durumda Sanders'in (1999, s. 26) sözlü kültürdeki gerçeklik algısının doğanın ritmiyle bağdaştırdığı şu tespitini eklemek yerinde olacaktır:

Sözlü kültürlerde, gerçeklik şairin anlattığı şekilde yaşanır. Gezegenler bir çeşit doğaçlama içindedir ama her gün az çok aynı öyküyü anlatırlar. Güneş her gün bir önceki günden biraz daha az ya da biraz daha fazla ısı yayarak doğar; Ay, her akşam bir gece öncekinden biraz daha küçük ya da büyük olarak doğar. Fakat Güneş ve Ay hep aynı gök cisimleri olarak algılanır. Mevsimler yıllık döngülerini hep aynı biçimde tamamlar; belki bazı kışlar daha soğuk, bazıları daha ılık geçer ama o zaman dilimine her zaman kış denir. Bitkiler de aynı şekilde yeşerir ve solarlar. Doğal dünya, şiirsel bir anlamla yankılanır.

Doğanın düzenli döngüsü karşısında insan da çevreyle kurduğu ilişki tarzlarında "ne yapmalıyız" sorusuna cevap veren yol gösterici, uyarı ve hüküm verici "normatif metinler" geliştirmiştir. Sözlü kültür ortamının temel özelliklerinden birisi bu metinler vasıtasıyla geniş bir geri plana sahip bilgi sistemlerinin kısa ve uzun ömürlü biçimde kodlanmasıdır. Bu yolla birey, nörolojik temele dayalı belleğini çevreleyecek olan mitler, şarkılar, danslar, atasözleri, yasalar, kutsal metinler, süslemeler, resimler vs.'den oluşan kolektif bellek alanına dâhil olur. (Ong, 2013, s. 165-166; Assmann, s. 2015 151). Bu bellek alanı dış dünya gerçekliğine dayalı bir zaman tasavvuruna göre işler.

Sonuç

Atasözleri deneyimlere dayalı olarak oluşturulmuş uyarıcı, yol gösterici ve hüküm verici geleneksel bilgi sistemleridir. Bu yanıyla atasözleri halk felsefesini yansıtan işlenmiş kolektif metinler olarak bir toplumun sosyal ve fiziki çevresiyle kurduğu ilişki biçimleri ve davranış kodlarını taşır. İnsanın dış dünyayla olan münasebetlerinden çıkartılan yol gösterici sonuçlar atasözleriyle kuşaklar arasında taşınmıştır. Bu durum atasözlerinin sözlü kültür ortamındaki işlevleriyle yakından ilgilidir.

Makalede sözlü kültür ortamındaki zaman tasavvuru atasözleri üzerinden ele alınmıştır. Disiplinlerarası bir alan olan halk bilimi çalışmalarında, halk bilgisi metinlerinin incelenmesi ve değerlendirilmesinde felsefeye de başvurulmaktadır. Sözlü kültür alanı, halk bilimi ve felsefenin buluşma noktalarından birisidir. Bu bağlamda makalede Batılı ilkçağ filozoflarından bu yana felsefenin temel problemlerinden birisi olan zaman kavramı, sözlü ortam yaratıcılığına dayanan atasözleriyle ilişkilendirilmiştir. Felsefede alanındaki tartışmalarda dış dünya gerçekliğine dayanan nesnel zaman ve bireyin algısıyla şekillenen öznel zaman ayrımı ön plana çıkmaktadır. Bu çerçevede bir diğer kavram da "zamandışı şimdi" olarak tarif edilen sözlü

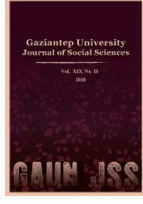
kültürdeki geçmiş, şimdi ve geleceği kapsayan tanımlamadır. Buna göre sözlü ortamdaki değer ve yargılar süresiz ve sınırsız olarak bireysel bilince bağlı sınırların ötesindedir.

Makalede incelenen atasözlerinde zaman tasavvurunun, dış dünya gerçekliğine bağlı olarak şekillendiği tespit edilmiştir. İşlevleri bakımından atasözleri bir bütün olarak uzun süreli metinler olmakla birlikte zaman kavram ve anlamı taşıyan atasözleri makalede nesnel zaman kavramıyla ilişkilendirilmiştir. Atasözleri toplumun tarihî süreçte geleneksel yaşam biçiminin bir yansıması olduğundan Türk kültür tarihinde hayvancı ve tarım toplumunun izlerini yoğun olarak taşımaktadır. Dolayısıyla doğanın döngüsü ve ritmi, toplumun üretim tüketim biçimini de şekillendirmiştir. Buna bağlı olarak toplumsal ve ekonomik hayatla ilgili uyarı, tavsiye ve hüküm niteliğindeki çıkarımlar çevresel unsurlar ve doğanın döngüsüyle ilişkilendirilerek verilmiştir. Makalede incelenen zamanla ilgili atasözleri üç grupta toplanmıştır. Bunlar, zaman kavramı içeren atasözleri, gün, ay ve mevsim adları içeren atasözleri ile zaman ekleriyle kurulan atasözleridir. Atasözlerinde zaman kavramı, öncelik-sonralık, uzunluk kısalık ve süreklilik bakımından vurgulanmıştır. Diğer taraftan iklim olaylarının atasözlerinde zaman tasavvurunun şekillenmesinde önemli etkisi vardır. Geleneksel Türk düşünce sisteminde yaz ve kış olarak ayrılan mevsimler, geçiş dönemleri açısından atasözlerinde yer almıştır. Bu konuda yaz ve kışa dönük hazırlıkların yapılmasıyla ilgili uyarı ve tavsiyeler en yaygın örneklerdir. Yapılan incelemede sözlü kültür çağı insanının sosyal çevre ve doğayla olan ilişkilerine dayalı deneyimlerinin ürünü olan atasözlerinde, kuşaklar arası nesnel bir zaman tasavvurunun işlediği sonucuna varılmıştır. Bu durum sözlü kültürde düşünme, kayıt ve aktarım biçiminin, zaman felsefesi bağlamında işleyişine örnek teşkil etmektedir.

Kaynakça

- Aksoy, Ö. A. (1988). *Atasözleri ve deyimler sözlüğü I - Atasözleri sözlüğü*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Assmann, J. (2015). *Kültürel bellek*. (A. Tekin, Çev.). İstanbul: Ayrıntı.
- Bardon, A. (2018). *Zaman felsefesinin kısa tarihi*. (Ö. Yalçın, Çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Bekiroğlu, O. (2014). Türkçe atasözlerinde iletişim olgusunun izleri ve sosyo-kültürel çıkarımları. *Millî Folklor*, 26 (103), 80-97.
- Beylerova, A. (2018). Atasözlerinin ulusal-kültürel konotatif anlamı. *I. Uluslararası Develi-Âşık Seyrânî ve Türk Kültürü Kongresi, 3. Kitap, "Türk Kültürü Bildirileri"* (87-94 ss.). R. Özkan (Ed.). Kayseri: Develi Belediyesi.
- Boratav, P. N. (1995). *Türk halkbilimi I - 100 soruda Türk halk edebiyatı*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Cevizci, A. (1999). *Felsefe sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Ceyhan-Coştu, F. (2015). *İki zaman düşüncesi: öznel ve nesnel zaman*. Çorum: Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı.
- Ceyhan-Coştu, F. (2018). *Zaman felsefesi: öznel ve nesnel zaman. Uluslararası İstanbul Felsefe Kongresi Bildiri Kitabı, Cilt 2: Çağdaş Ontoloji Tartışmaları* (29-50 ss.). Ö. Güven ve E. Kuşçu (Haz.). İstanbul: Mantık Derneği Yayınları.
- Connerton, P. (1999). *Toplumlar nasıl anımsar*. (A. Şenel, Çev.). İstanbul: Ayrıntı.
- Çobanoğlu, Ö. (2000). Geleneksel dünya görüşü veya halk felsefesinin halkbilimi çalışmalarındaki yeri ve önemi üzerine bazı tespitler. *Millî Folklor*, 12 (45), 12-14.
- Çobanoğlu, Ö. (2004). *Türk dünyası ortak atasözleri sözlüğü*. Ankara: AKM.
- Çobanoğlu, Ö. (2005). Halkbilimi kuramları ve araştırma yöntemleri tarihine giriş. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ekici, Metin. (2000). Halk, halk bilimi ve halk bilgisi üzerine bir deneme. *Millî Folklor*, S. 45, ss. 2-8.

- Elçin, Ş. (1993). *Halk edebiyatına giriş*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Erol, M. (2012). *Halep Türkmenleri halk kültürü araştırması*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Ersoy, R. (2012). Halk bilimi çalışmalarının gelişimine paralel olarak “alan araştırması” kavramını yeniden düşünmek. *Millî Folklor*, 24 (94), 5-13.
- Esen, Ş. ve Demirbaş, B. (2012). Zaman yönetimi kapsamında Türk atasözlerinde zamana bakış. *11.Ulusal İşletmecilik Kongresi Bildiri Kitabı*. M. Tekin (Ed.). Konya: Aybil Yayınları.
- Fabian, J. (1999). *Zaman ve öteki*. (S. Budak, Çev.). Ankara: Bilim Sanat Yayınları.
- Goody, J. (2013). *Yazılı ve sözel arasındaki etkileşim*. (O. Bulut, Çev.). İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- Göde, H. A. (2006). Isparta ve çevresinde evlilik ile ilgili atasözleri. *Prof. Dr. Saim Sakaoglu'na Armağanı* (A. B. Alptekin Haz.), Konya: Kömen Yayınları.
- Halbwachs, M. (2017). *Kolektif hafıza*. (B. Barış, Çev.). Ankara: Heretik Yayınları.
- Hançerlioğlu, O. (1982). *Felsefe sözlüğü*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Heidegger, M. (2011). *Varlık ve zaman*. (K. H. Ökten, Çev.). İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Heimann, H. (1994). Psikopatolojide zaman yapılanmaları. *Zaman* (ss. 96-115). Öner, Y. (Haz.). İstanbul: Evrensel Basım Yayın.
- Kern, S. (2013). *Zaman ve uzam kültür (1880-1918)*. (A. Selman, Çev.). İstanbul: İletişim.
- Köker, E. (2010). *Kitapta kurutulmuş çiçekler ya da sözlü kültür üzerine düşünceler*. Ankara: Dipnot Yayınları.
- Levine, R. (2013). *Zamanın coğrafyası*. (Ö. U. Hoşafçı, Çev.). İstanbul: Maya Kitap.
- Micalı, S. (2015). Subjektive und objektive zeit. *Mensch und Zeit, Studien zur Interdisziplinären Anthropologie* (185-203 ss.). G. Hartung (Hrsg.). Wiesbaden: Springer VS.
- Ong, W. J. (2013). *Sözlü ve yazılı kültür sözün teknolojileşmesi*. (S. Postacıoğlu Banon, Çev.) İstanbul: Metis Yayınları.
- Oy, A. (1972). *Tarih boyunca Türk atasözleri*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Özcan, S. (2015). Türk atasözlerinde iklim, mevsimler, hava olayları ve halk takvimi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8 (36), 179-187.
- Sağlam, M. Y. (2001). Atasözü ve deyimlerde imgelem. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 18 (1), 45-51.
- Sanders, B. (1999). *Öküzün A'sı*. (Ş. Tahir, Çev.). İstanbul: Ayrıntı.
- Tanrikulu, T. (2011). Türk atasözlerinde gerçeklik terapisi. *Millî Folklor*, 23 (90), 86-92.
- Taşdelen, V. (2013). Felsefe kültürü ve sözlü geleneğin imkânı. *Turkish Studies*, 8 (12), 1283-1296.

GAZIANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

Ritüelleri ve İnanç Anlatılarıyla Halk Dininin Özel Bir Görünüm Alanı: Kadın Dindarlığı (Siirt İli Örneği)*

A Special Appearance Area of Folk Religion with Its Rituals and Faith Narratives: Women Religiosity (The Example of Siirt Province)

Erdem AKIN^{a*}

^a Arş. Gör. Siirt Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı, Siirt / TÜRKİYE
ORCID: 0000-0002-8833-3410

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 20 Aralık 2020

Kabul tarihi: 5 Mart 2021

Anahtar Kelimeler:

Kadın dindarlığı,

Ziyaret fenomeni,

Menkıbe,

Ritüel,

Siirt

ARTICLE INFO

Article History:

Received December 20, 2020

Accepted March 5, 2021

Keywords:

Woman Religiosity,

Visiting Phenomenon,

Hagiography,

Ritual,

Siirt

ÖZ

Dinin halk kültüründeki boyutu olan halk dindarlığının önemli çalışma alanlarından kadın dindarlığı, kadının din olarak neyi ve nasıl yaşadığı üzerine gerçekleştirilen araştırmaları ifade eder. Ziyaret fenomeni ise kökeninde yer alan veli kültü inancı ile halk dindarlığının karakteristik boyutunu oluşturur. Çok boyutlu bir fenomen olarak manevi güç sebebiyle çok önemli bir çekim merkezi olan kutsal mekânların türlü istekler ve belli usullerle ziyaret edilmesini karşılar.

Bu çalışmada inanç anlatılarından ve ritüellerden oluşan geleneksel yapılarda cinsiyet temelli farklılaşmalar ve ayırt edici özellikler üzerinde durulmuştur. Performans odaklı çalışma yürütülerek ziyaret kültürü kapsamında gerçekleştirilen ritüellerdeki kadın ve eğilimleri ele alınmıştır. Metin ve bağlam merkezli yaklaşımlar ile inanç anlatılarından menkıbelerdeki ve ziyaret fenomeni ritüellerindeki kadının yerinin belirlenmesine yönelik bu çalışma, kuramsal bir altyapı ile gerçekleştirilmiştir. Çalışma sonucunda menkıbelerde veliyelerin gösterdiği kerametlerde, kadının toplumsal rolleri ve kadın kültürü üzerine vurguların yapıldığı görülürken kadınlar tarafından gerçekleştirilen ziyaretlerde ritüellerin yapı, işlev ve amaç bakımından dışil kültürle ilişki kurulabilecek öğeler içerdiği tespit edilmiştir.

ABSTRACT

Woman religiosity refers to the researches carried out on women's religiosity, which is one of the most important fields of popular religiosity, the dimension of religion in folk culture, on what and how women live as religion. The phenomenon of visiting is the characteristic dimension of folk religiosity with the parent cult belief in its origin. As a phenomenon, it meets the people's visiting holy places, which are very important centers of attraction thanks to spiritual strengths and virtues, with various wishes and purposes and certain methods.

In this study, gender-based differences in traditional structures consisting of belief narratives and rituals are emphasized. By conducting a performance-oriented study, the gender of women in the rituals held within the scope of visiting culture was discussed. This study was carried out with a theoretical background for determining the place of the woman in the hagiographies and visit phenomena rituals, which are text and context-based work and belief narratives. As a result of the study, it has been observed that in the visits made by the public, emphasis on the gender of women was observed in the miracles shown by the female saints, and in the visits made by the public, female visitors showed their wishes through rituals that could be associated with the feminine culture.

* Bu çalışma yazar tarafından hazırlanmakta olan "Halk Dini/Dindarlığı Olgusunun Ziyaret Fenomeni Bağlamında Alevilik, Sünnilik, Süryanilik İnançları Açısından Halkbilimsel İncelenmesi: Diyarbakır, Siirt, Mardin Örneği" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

EXTENDED ABSTRACT

As a result of the cultural equipment that has surrounded man for generations, the way of believing of female sex has been called "female religiosity" from gender-related religiosity typologies as a result of research, on what and how women live as religion in society, and has been brought into a concept. Thus, religiousness of women has become an area that researchers focus on intensely with its unique belief culture. Folk religiosity, which is the dimension of religion in the folk culture, is a phenomenon that attracts both men and women with its culture around the visits. On the other hand, saint cult expresses the basis of respect for religious personalities as the origin of visiting culture. With this study, women's culture; In the context of visiting phenomena, saint cult and narratives of belief, it was studied in a region such as Siirt where the belief profile is intense and vibrant. Within the framework of the visiting phenomenon, which is the center of folk religiosity, the focus has been on how the woman lives her beliefs and thus her piety. Different aspects of female sex than male sex the phenomenon of visits and the existence of "female religiosity" in the context of the cult of saints have been studied.

In women's religiosity studies, it is emphasized in what way and to what extent religion is experienced differently from the gender of the man and the areas of appearance that differ. In this study, although the differences between the sexes are expressed in places, the main focus will be on the female gender. In addition, the focus will be on the level of interest in religion and images of religiosity of the female gender, based on the rituals performed in the visiting places within the borders of Siirt province and the faith narratives that preserve their vitality. In other words, how the gender of a religious-charismatic person, male or female, affects the visiting rituals and legends and how the gender difference affects the ritual diversity in the tomb visits.

In the study centered on the sacred space, the rituals exhibited in the places called visits and the narrative tradition formed around these places will also be discussed. The narrative tradition is limited to hagiographies that are considered a sub-genre of legends. Therefore, legends and memorates, another belief narrative, were not included considering the volume of the study. It is aimed to analyze how the miracles of great personalities vary depending on their gender, the reflection of gender roles on the behaviors and roles of the saints in the legends, and to reveal the imagination of religious women based on the belief narratives. Considering the cultural geography of Siirt, the visiting culture, which is one of the basic components of the folk religion, makes the subject important to determine how the female gender brings the religious life style to the public sphere. In addition, with the result of the study, the change in the visiting culture can be determined and the processes of change, transformation and updating in women's religiosity can be determined. Studies to be carried out within the scope of applied folklore can suggest solutions for the problems in these processes. In addition, another aim of the study is to open the door to similar researches to be conducted in the future in the region and to prepare data for these researchers.

In the study, observation, interview and semi-structured interview methods were used for data collection and field research. The theoretical framework of the study is in the form of performance theory and functional folklore method in ritualistic studies, and documentation analysis in narrative-based (legends) studies. While creating the structure of the study, the concepts of religiosity, religious action and religious attitude were clarified due to the integrity of the subject. Later, a plan was chosen in the form of studying the phenomenon of visiting and its position in belief narratives by expressing the place of women in among the religiosity typologies.

As a result of the study, it is seen that rituals as the appearance of women's piety in the visiting places are carried out with wishes such as enabling women to gain fertility, more painless birth, speech and walking discomfort in children. In the miracles shown by parents in legends, it is seen that emphasis is placed on women's social roles and women's culture. It has been determined that the rituals carried out during the visits made by women contain elements that can be associated with the feminine culture in terms of structure, function and purpose.

Giriş

Bireylerin dini yaşama biçiminin ve düzeyinin bir ifadesi olan dindarlık; kadın-erkek arasında birbirini kapsayan niteliklerle beraber duyusal, düşünsel, psikolojik ve sosyo-kültürel manada kadına yönelik özdeşleştirmelerle ayırt edici özelliklere-pratiklere dönüştürülmüştür. Böylece dini yaşamın görüntülerine yönelik cinsiyet-dindarlık temelli bir yapı oluşmuştur. Kadın, oluşturduğu kendine has kültür ile inanç araştırmalarında her zaman ilgi çeken bir konu olagelmıştır. Cinsiyete bağlı dindarlık tipolojilerinden “kadın dindarlığı” alanyazına bir kavram olarak kazandırılmış, kadının din olarak neyi, nasıl yaşadığı üzerine araştırmalar gerçekleştirilmiştir.

Kültür ekolojisinin hemen her bölgesinde dönemin sosyal koşullarıyla örülmüş dinsel içerikli kahramanı kadın olan anlatı, ritüel, inanış ve motiflere rastlanır. Esasen bunlar birbiri ile ilişkili bir biçimde pratiklere, dünya görüşlerine ve sosyal ilişki-rollerine yansır. Örneklelimizi oluşturan ve dindarlığın canlılığını koruduğu Siirt’te de varlığını sürdürdüğüne tanık olunur. Siirt ili merkez ve ilçelerindeki alan araştırmalarına dayanan bu çalışmada, inanç araştırmaları açısından dini-karizmatik şahsiyetin cinsiyetinin erkek (veli) veya kadın (veliye) olmasının gerçekleştirilen ziyaret ritüellerine, menkıbelere nasıl bir etki oluşturduğu ve türbe ziyaretlerinde cinsiyet farklılığının ritüel çeşitliliğini düşünsel, biçimsel ve anlamsal olarak nasıl etkilediği araştırma konusu edilmiştir. Anlatı boyutunda -menkıbelerde- ulu şahsiyetlerin cinsiyetlerine bağlı olarak kerametlerinin nasıl çeşitlendiği, toplumsal cinsiyet rollerinin menkıbelerdeki velilerin davranışlarına ve rollerine yansması üzerine odaklanılmıştır. Böylece ritüellerden ve inanç anlatılarından hareketle dindar kadın tasavvurunun bütün yönleriyle ortaya konulması amaçlanmıştır.

Ritüeller ve inanç anlatıları, yaşatıldıkları yerlerin gelenekleri, düşünce yapıları ve ihtiyaçları ile beslenerek bölgeye özgü yeni biçim kazanır ve bölge inanç kültürünün zenginleşmesini sağlar. Siirt inanç kültürünü oluşturan anlatı geleneğinde, ulu şahsiyetler olarak kadın velilere dair menkıbeler, makamlar ve türbeler birbirinden farklılık göstermiş olsa da keramet sahibi, iyilik ve hoşgörü gösteren, Alalh’ın yardımına nail olmuş vb. nitelikleriyle sıklıkla kadın velilerle ilişkilendirilen fedakarlık, sadakat, namus, çocuk-doğurganlık, ev, aile, duygu odaklı hususların konu edildiği ve bunların erkek velilere kıyasla daha belirgin işlendiğine tanık olunur. Bugüne kadar kadın dindarlığına dair derleme, inanışlar, motif incelemesi ve tip tahlili bakımından birçok çalışma yapılmasına rağmen ritüel ve inanç anlatılarına holistik bir yapıda taşıdıkları anlam, mesaj ve etki-işlevlerini konu edinen çalışmaların alanyazında artması gerektiği düşünülmektedir.

Çalışmada verilerin toplanması alan araştırılması sonucunda gözlem, mülakat ve yarı yapılandırılmış mülakat yöntemleri ile gerçekleştirilmiştir.¹ Kuramsal çerçeve oluşturulurken ritüelistik incelemelerde performans teori ve işlevsel halkbilimi yönteminden; anlatı boyutundaki (menkıbe) incelemelerde dokümantasyon analizinden yararlanılmıştır. Ritüellerin cinsiyete bağlı varyantları ortaya konulurken kadın dindarlığının da sınırları çizilmiş olacaktır. Gerçekleştirilen ritüellerin çoğu zaman kaynağı konumundaki inanç anlatılarında, inanmışlık öğesinin ağır basması sebebiyle diğer türlerden ayrılan menkıbelerdeki toplumsal cinsiyet yapıları ayrıştırılıp gün yüzüne çıkarılacaktır.

¹ Verilerin elde edildiği saha çalışmaları, TÜBİTAK 218K187 numaralı “Ritüelleri ve Anlatılarıyla Siirt, Diyarbakır ve Mardin’de Kutsal Mekânlar: Dinî, Tarihi, Kültürel ve Edebî Doku” adlı proje kapsamında gerçekleştirilmiştir.

Bu çalışmayla cinsiyet konusu; ziyaret fenomeni, veli kültü, inanç anlatıları bağlamında Siirt gibi inanç profiline yoğun ve canlı olduğu bir bölgede araştırılmıştır. Halk dindarlığının merkezi olan ziyaret fenomeni çerçevesinde kadının inancını dolayısıyla dindarlığını nasıl yaşadığı ve yaşattığı erkekte farklılaşan yönlerini dolayısıyla ziyaret fenomeni ve veli kültü özelinde "kadın dindarlığı" nasıl bir varoluş içerisinde olduğu araştırılmıştır. Değerlendirmelere geçmeden önce din - dindarlık, dini eylem ve dini tutum kavramlarına açıklık getirilmiştir. Dindarlık tipolojileri içerisinde kadın dindarlığının yeri ifade edildikten sonra kavramsal çerçeve ile bağlantılı olarak ziyaret fenomeni ve inanç anlatılarında kadın dindarlığı olgusunun görünümü ele alınmıştır. Kadın dindarlığı olgusunu bütün boyutlarıyla anlamak, kutsal mekanlar olan ziyaret yerlerinde kadına yönelik ritüellerin ve anlatıların incelenmesine bağlıdır. Kutsal mekân merkezli gerçekleştirilen çalışmada, ziyaret, ziyaretgah adı verilen mekanlar çevresinde oluşmuş anlatı geleneği, efsanelerin bir alt türü olarak kabul edilen menkıbelerle sınırlandırılmıştır. Dolayısıyla efsanelere ve bir diğer inanç anlatısı olan memoralara² çalışmanın hacmi düşünülerek yer verilmemiştir. Bir dindarlık tipolojisi olarak kadın dindarlığı konusunu ele almadan önce kısaca din, dindarlık kavramlarını izah etmek faydalı olacaktır.

Din – Dindarlık

Din kısaca belirli pratikleri olan inanç sistemidir. Üyelerini etkiler, davranışlarını düzenler ve toplumsal örgütlenmeyi sağlar. R. Otta'ya göre din, "kutsalın tecrübesi", Durkheim'e göre ise "sosyal gerçekliktir" (Akt. Kaya, 2011, s. 9). Ayrıca Durkheim dinin "kutsal şeylerle ilgili inanç ve amellerden meydana gelen ve bu inanç ve amellerin ona inanıp bağlananları manevi bir birlik meydana getiren cemaatte birleştirdiği dayanışmalı bir sistem" olduğunu ifade eder (1923, s. 57). Din; kutsala inanmaktır ve kutsal olan yer, kişi veya olay doğuştan sahip olunan bir özellik değildir. Ona kutsallığı insanlar atfeder. Bir grup için kutsal olan bir başka grup için kutsal dışı olabilir.

Dindarlık ise terim olarak dinin emirlerini tamamıyla gözetmek şeklinde tanımlanır (Okumuş, 2006, s. 48-49). Dine inanma, bağlanma ve dini uygulama düzeyi dindarlık olarak adlandırılır. Dindarlık yaşama, hissetme noktasında bireysel iken tezahürleri açısından toplumsaldır (Pakdemirli, 2015, s. 23). Bu tanımlamalara koşut olarak söylemek gerekirse dindarlık bir anlamda dinin her türlü etkisine (bireysel ve/veya toplumsal) açık olma, hayatın her alanında dinî referanslara göre yönünü belirlemektir. Başka bir deyişle maddi, manevi, ahlaki vb. norm ve kodların yaşaması ve yaşatılmasındaki bir dizi davranış örüntüsünün ifadesidir. Bu bağlamda hangi tutum ve eylemlerin din dairesi içerisinde yer aldığı sorusu gündeme gelmektedir. Dolayısıyla söz konusu kavramları öz biçimde ele almak konunun etraflıca anlaşılmasına yarar sağlayacaktır.

Dini Tutum ve Dini Eylem

Anlamsal-algısal ekseninde ve kültürel kodların analizinde bireysel ve kolektif bilinç tesirlidir. Bu bağlamda zihinsel bir yapı olan tutum, davranış yoluyla kendini gösterir. Dolayısıyla tutum davranışı etkiler. Tutumu bilinen kişi ya da grupların nasıl davranacağı tahmin edilebilir (Arkonaç, 2010, s. 110). Dini tutum, bireyin çevresindeki dini sembelleri, nesnelere ve olayları değerlendirme eğilimidir. (İnceoğlu, 1993). Dini eylem ise dini tutumun davranışa dönüşmesiyle ortaya çıkar. Dini eylemlerin dindarlığın gözlenebilen davranışsal bileşenleridir ve dini tutumun yönü, gücü ve miktarı dini eylemin niteliğini belirler

² Memoralarda hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Çobanoğlu, 2013.

(Cirhinlioğlu vd., 2013). Dini eylem ve tutumlardan müteşekkil olan dindarlık kavramı, çeşitli boyutlarıyla halk yaşamında yer almaktadır.

Dindarlık Boyutları

Simgesel anlam ve temsillerle tutum ve davranışları sürdüren dindarlık olgusu, bütüncül olarak incelendiğinde beş farklı boyuttan oluştuğu görülür. Bunlardan ilki inanç boyutudur. İnanç boyutu, bütün dinlerin özünde ve merkezinde bulunan dinin esasını oluşturan esaslardır. İnanç boyutuna örnek olarak İslam dininde tevhit inancı, Hristiyanlık dininde ise teslis inancı örnek verilebilir (Pakdemirli, 2015, s. 24).

Dinin inanç sistemini benimseyen kimselerin yapması gereken görevler ise ibadet boyutunu oluşturur (Pakdemirli, 2015: 24) İnanç sisteminin bilişsel alanını oluşturan bilgi boyutu, diğer boyutlarla etkileşim içerisindedir. Bilgi boyutunun inanç boyutu ile sonuçlanma şartı yoktur (Hökelekli, 2010; Köktaş, 1993; Yıldız, 2001). Kutsalla olan ilişkide uyanan duyumlar ve sezgiler ve duyuşsal nitelikler, dindarlığın duyu boyutunu oluşturur. İnanç sisteminde içsel deneyimler önem arz eder. İçsel deneyimler dini tecrübe olarak da adlandırılır (Hökelekli, 2010; Yıldız 2001). Bireyin değiştiği ve geliştiği noktalar dinin etki boyutunu bir anlamda toplumsal yönünü içerir. Dinin diğer boyutlarında yaşayan değişim ve dönüşüm, dinin etki boyutunda gözlemlenir. Kişinin gündelik hayatındaki tutum ve davranışlarının bütüncül ifadesi olan yaşam biçimi, dinin etki boyutunun gözlemlenebilir alanıdır. Söz konusu yaşam tarzının bireyleri aşarak toplumsal bir norma dönüşmesiyle kuşaklar boyunca dinin etki boyutunun süreklilik kazandığı görülür.

Bir Dindarlık Tipolojisi Olarak Kadın Dindarlığı

Dindarlık bir olgu olarak karşımıza çıktığı için benzer nitelikleri ayrı kategoriler halinde toplayıp taksonomik olarak tipolojiler aracılığı ile analiz etmek, konunun bilimsel açıdan açıklanması için oldukça önemlidir. Bu tipolojilerden biri olan kadın dindarlığında, kadın ve dindarlık kavramları arasında ilişki kurularak ilk çağlardan günümüze kadar söz konusu sosyal gerçekliğin yapısı ortaya konulmaya çalışılır.

Toplumların kadın algıları, dini kültürlerinden ayrı düşünülemez. Kadınlar, değişen-dönüşen toplumsal şartlar ve konumları sonrasında, dini tavırlarında farklılıklar oluşturmuşlardır. Bu durum ritüeller açısından başlayıp dinin bireyselleşmesi bağlamında da kendini hissettirir (Kaya, 2011, s. 16-17). Kadınların doğuştan getirdiklerine inanılan duygusal yoğunluğun, şefkat olarak da tanımlayabileceğimiz koşulsuz sevgi aktarımının, empati duygusunun, yardım etme istek ve tepkisinin dine yönelim ve bağlanma açısından kadınları etkilediği; bu özelliklerin, erkeklere oranla kadınları daha dine yatkın ve daha dindar kıldığı tezi de savunulagelmiştir (Günay, 1999, s. 260-262). Kadın dindarlığının görünür kılınması kadının dini yaşantısının toplumsal boyut kazanması kadın haklarının iyileştirilmesi ile mümkün olmuştur. Toplumsal değişim; kadını ve kadın dindarlığını düşünsel, anlamsal ve eylemsel biçim ve boyutlarıyla etkiler. Değişimin içeriğine ve yönüne göre kadın dindarlığı da şekillenerek ya toplumda daha görünür ve etkili olur ya da tam tersi bir süreç gerçekleşir.

Tarihsel süreç içerisinde kadın dindarlığın toplum hayatında açık bir şekilde görünür olduğu dönemler olmuştur. Bu duruma örnek olarak Anadolu’da dini bir yapı şeklinde teşkilatlanmış olan “Bacıyan-ı Rum” örnek verilebilir. Anadolu halkının iman ve tefekkür toplantılarında kadınların yer almasını doğal karşıladığından eski halk tekkelerinde kadınların fikri bedîi bütün toplantılara katılması sağlanırdı. Urum bacıları olarak adlandırılan Anadolu kadın erenleri bazen şeyhlik, halifelik derecelerine yükselebilir ve bir şeyhle evlenen kadına “anabacı” denirdi (Banarlı, 1957, s. 1505-1506).

Kadın dindarlığının görünürlük kazandığı alanlardan birisi de halk dindarlığının yaşandığı ve yaşatıldığı yer olan türbe ziyaretleridir. Bu sosyal yapıda bir dindar kadın kimliği ve kişiliği ortaya konulur. Ziyaret yerinin kent merkezinde ya da kırsal alanda olması kadın dindarlığında dinin algılanmasında etkili olabilir. Kırsalda dindar kadın, dindarlığın bilgi boyutundan uzak ve pratik boyutuna yakın olan geleneksel bir görüntü sergilerken; kent merkezindeki dindar modern yapıya ayak uydurmak gibi problemlerle karşı karşıya kalabilmektedir. Bunun sonucu olarak da din ve modern kent yaşamını uzlaştırma çabaları gündeme gelir (Kaya, 2011, s. 16). Kadınların kültürel anlam sistemi içindeki yeri, sosyal yapıdaki konum ve statülerini gözler önüne sermekte, toplumsal statülerinin yeniden yaratılması ve anlamlandırılması için gereken referansları bünyesinde taşır (Şahin, 2011, s. 123).

Siirt gibi geleneksel unsurları barındıran ve yaşatan toplumlarda, ziyaret yerlerindeki eril yapının hâkim olup olmaması, ziyaret yerinde yatan veli/veliyenin nitelikleri ve cinsiyetine göre çeşitlilik gösterir. Kadın dindarlığında kadın, ziyaret fenomeni aracılığıyla toplumsal hayatta kendine açmış olduğu özgün alan ile sosyal kurumlar arasında gündelik hayatta daha görünür hale gelir. Kadın dindarlığı birtakım değişim ve dönüşümlerle dindar kimliği aracılığıyla kendini ve toplum hayatındaki görünürlüğünü korumaya çalışır.

Kadın dindarlığı çalışmalarında, kadının dini yaşama biçiminin erkekte hangi şekilde ve hangi derecede farklılaştığı ayrıca farklılaşan görünüm alanları üzerinde durulur. Bu çalışmada cinsler arasındaki farklar yer yer ifade edilse de asıl olarak kadın üzerinde durulacaktır. Ritüellerden ve anlatılardan hareketle kadının dinle ilgilenme düzeyi ve dindarlık görünümlerine odaklanılacaktır. Kutsal mekan merkezli gerçekleştirilen çalışmada, ziyaret adı verilen mekanlarda sergilenen ritüeller ve yine bu mekanlar çevresinde oluşmuş anlatı geleneği ele alınacaktır.

Kadın Dindarlığı Bağlamında Kitabî Din ve Halk Dini Dikotomisi

Alanyazında metodolojik yaklaşım ve kuramsal şemalarla dinî fenomenler açıklanarak çeşitliliğin ortaya konulduğu ve karmaşıklığın giderilmeye çalışıldığı tipolojik sınıflandırmalar ortaya konulur. Bu tipolojik yaklaşımların başlıcalarından halk dini, kitabî dine karşıt kültür, alt kültür oluşturur. Bu yapılar, “resmî” veya “kitabî din” ile “halk dini” ve/veya “halk dindarlığı”nı şeklinde birbirinden net bir biçimde ayrılır. Yoder’e göre dindarlık tiplerinden halk dini, geleneğin şekillendirdiği bir inanç yapısı olarak “dinin halk kültürü boyutu” ya da “halk kültürünün dini boyutunu” ifade eder (1974, s. 2).

Kitabî dindarlık formel yapıya (İslamî dairede ayet, hadis ve sünnet) bağlı olarak yaşanan dindir. Sosyal yaşam piramidinde yükseldikçe din algısı ve yorumu daha derinleşip felsefleşerek içe dönük bir hal alır, dolayısıyla yüksek entelektüel boyutlara sahiptir (Günay, 2003, s. 7; Altan, 2010, s. 12). Tektarıncı dinlerin daha kesin bir tanımı olması yazıya geçen kuralları, koşulları bulunması nedeniyle kitabî dine göre söyleneceye yönelme pek seyrek görülür (Eyuboğlu, 1998, s. 7). Söz konusu dikotomi, kadın dindarlığı açısından ele alındığında dini sistem içerisinde kadın tasavvurun formel din kaynaklarıyla (ayet, hadis, sünnet) veya kültürel aktarımın bir sonucu olarak geleneksel unsurlarla şekillenmesini ifade eder. Elbette bu durum kültürün akışkanlığı içerisinde sınırları keskin olarak çizilebilecek bir olgu olmayıp son derece girift bir yapı sergiler.

Kitabî din ayet ve hadislerden hareketle yazılı kurallara sahip olmasından dolayı sistemli ve kuramsallaşmasını tamamlamış bir yapıdadır. Halk dininin anlatı ve söylene merkezli yapısı geniş bir alanda hayatın her alanıyla ilgili yoruma ve esnek uygulamalara sahip olmasına sebep olmuştur. Kurumsallaşma niteliğinden dolayı halk dinine göre yoruma biraz daha kapalıdır. Kitabî din, teorik İslam’ın esasları çerçevesinde şekillenirken halk dini pratik İslam’ın esasları

çerçevesinde şekillenir. Teorik ve pratik esaslar arasındaki ayrım, yüksek İslam'la halk İslam'ı arasında bir ikilik oluşturur. Merkez-çevre, elitist-popülist, siyasal-kültürel, kitabi-ümme, Ortodoks-Heterodoks şeklinde ayrımlar kendiliğinden bir ve tek İslâm anlayışını ortadan kaldırarak çok sayıda değişik İslam'ın yani Kur'an ve Sünnet çerçevesinde formüle edilen bir teorik İslam'ın çok değişik ifade biçimlerinin bulunduğunu varsayar. Açıkça bu yaklaşım; İslâm'da çokluk, çeşitlilik ve farklılığa vurgu yapar (Su, 2009, s. 13-14).

Geleneksel unsurların dini sistemi değiştirip dönüştürmesi ile “geleneksel dindarlık” tipolojisi oluşur. Halk dini yaşama ve yaşatma anlamında geleneğe başvurur. Halk, geleneklerini devam ettiren dini inancını da gelenekleriyle besler. Zira halkın yaşamış olduğu rühiyat, halkın mevcut bilgisi, geleneği dışsallaştırıp dini dosdoğru bir şekilde yaşayabilecek güçte değildir. Bu da dini bilgidен yoksun sayılabilecek halkın dindarlık noktasında geleneğe başvurmasını kaçınılmaz hale getirecek, bilgi ve davranış farklılıklarına yol açacaktır (Erenler, 2017, s. 10). Bu farklılığın bir yönü olağanüstü güçlerle insanların kurmuş olduğu ilişkidir. Bu ilişki çeşitli iyileştirme pratiklerinin de kökenini oluşturmuştur (Kaplan, 2011, s. 150). Dinsel büyüsel pratikler hayatın her alanında yer alırken pratiklerin özellikle halk hekimliği aşamasında yoğunlaştığı görülür. Halk dininde dinsel ve büyüsel uygulamalarla doğaüstü ile ilişkilendirilirken kitabî dine İslam'ın büyüü yasaklayıcı tavrı sebebiyle sadece dinsel nitelikte uygulamalar görülür.

Halk dini; ritüelleri, inanışları, anlatılarıyla hayatın her alanında gözlemlenebilen,³ kitabî dinin formel, normatif yapısından uzak fakat girift yapısı ve senkretik nitelikleriyle ayrıca değişim ve dönüşüme uğrayan dinamik yapısı sebebiyle keskin çizgilerle ayrılamayan bir olgudur. Kitabî dinin bilgi boyutundan yoksun sayılabilecek halk, halk bilgisine başvurarak dindarlık noktasında geleneğe sarılır. Bu da tarihsel süreç içerisinde kitabî din ve halk dini arasında bilgi ve davranış esasında farklılaşmalara sebep olur. Bu yer değiştirmenin yoğun biçimde iç içe geçmiş olmasından dolayı dinin gelenekselleşmesi ya da geleneksel olanın dinî bir kimliğe bürünmesi, kaygan bir zeminde gerçekleşir. Kültür değişmelerinin genel yapısı sebebiyle tek bir nedenle açıklanamayacak durumdadır.

Günümüz Türk dünyasında “halk dini” veya “halk dindarlığı” söz konusu olduğunda, orada sadece geniş kitlelerce kendilerine olağanüstü güçler veya üstün haller atfedilerek kutsal bilinen ve bu bakımdan çeşitli dilek ve amaçlarla ziyaretlere konu teşkil eden adak ve ziyaret yerleri etrafında oluşmuş bulunan dinî kültür ve dindarlık boyutu yer almamakta; onun başka birçok unsurlardan oluşan yönleri de bulunmaktadır. Böylece oraya tasavvuf ve özellikle de onun halk katlarında organize olmuş formları olan tekke ve tarikatlar, marjinal Sufilik, Alevilik ve Bektaşiliğin yanı sıra oldukça çeşitli kaynaklar ve etkileşimlere dayalı başka bir çok unsur, büyüsel inanış ve uygulamalar yahut “halk inanışları ve âdetleri” gibi hususlar da dahil olmakta; bu bakımdan da en genel çerçevede değerlendirildiğinde, Müslüman Türk dindarlığı egemen formu altında daha çok sözlü kültüre dayalı güçlü bir tür “halk dindarlığı” olarak karşımıza çıkmaktadır (Günay, 2003, s. 7).

Kültler, inanışlar, inanç anlatılarından bezeli ziyaret fenomeni, içerisinde kadına has görünüm alanının halk dini/dindarlığı olgusuna uygun olarak kültürel kodlardan meydana geldiği görülür. Çalışmada, öncelikle ziyaret yerlerinde gerçekleştirilen ritüellerde kadına has unsurlar vurgulandıktan sonra inanç anlatılarından kadın veliler etrafında gelişen menkıbelerdeki kadın üzerine inşa edilen geleneksel kodların tespiti ele alınacaktır. Kuşaklar boyunca canlılığını koruyan geleneksel unsurların şekillendirdiği dine bakış açısının kadın

³ Türk karikatüründe halk dini olgusunun göstergeleri hakkında bk. Akın, 2020a.

üzerinden nasıl görüldüğü üzerine değerlendirmeler yapılacaktır. Siirt ziyaret kültüründe önemli bir yer teşkil eden kadın velilere gösterilen ilgi, bu tarz bir okumanın gerekliliğinin ifadesidir.

Veli Kültü ve Etrafında Şekillenen Ziyaret Kültürü

Ziyaret kültürü, birey/toplum tarafından keramet taşıdığına inanılan, saygı duyulan, dileklerde bulunulan ve bu çerçevede de ziyaret edilerek kült kabul edilen veliler etrafında şekillenir. Veli sözcüğü ise Arapça vela, yahut veliye (yaklaşmak, yakın olmak) fiilinden türemiştir. Sözlükte “dost, ahbap, arkadaş, yardımcı, komşu” vb. anlamlara sahiptir. Veli sözcüğünün çoğulu olan evliya ise “Benliğini Allah’ta yok etmek suretiyle bir takım üstün vasıflar kazanarak harikulade şeyler izhar edebilen büyük insan” manasındadır. Veli kültü olağanüstü güçlere sahip olup Tanrı’ya yakın kabul edilen bir şahsiyetin herhangi bir konuda - sağ veya ölü iken- yardımının dokunacağına inanılması ve bunu temin için ritüel yollara başvurulmasıdır (Ocak, 1983, s. 1-6). Veli kültünün şekillenmesinde, İslâmiyet öncesi Türk inançları, Budizm, Şamanizm, Hıristiyanlık gibi inanç sistemlerinden alınan birtakım öğeler ve özellikle atalar kültü etkili olmuştur (Ocak, 1992; Pehlivan, 2009; Erol, 2018). Kültürel süreklilik içerisinde ziyaret amacıyla gidilen türbelerin çok köklü bir inanç ritüeli olması, Türk kültürü ile ilgili ilk yazılı belgeler olan Orhun Kitabelerinde “bark” olarak geçmesinden ayrıca anlaşılır: “İşan” terimi Orta Asya’da ziyaret fenomenini ifade etmek için kullanılmış hatta bir kısım araştırmacılarca olay “işanizm” şeklinde adlandırılır (Günay ve Güngör, 1977, s. 109; Günay, 2003, s. 7).

M. Fuat Köprülü, (2000, s. 58) adlı eserinde derviş, eren tipi ocak mensuplarını kamşaman tipiyle açıklar. Ahmet Yaşar Ocak, yerleşimci dervişler şeklinde adlandırdığı Dede Garkın, Hacı Bektaş, Emirci Sultan ve daha birçok şahsiyetin tıpkı Orta Asya’da bazı şamanlar gibi kabile şefleri olduklarını belirtir ve Anadolu’nun Türkleşmesi ve İslamlaşmasında etkin role sahip olduğunu ifade ettiği karizmatik şahsiyetlerin sadece dini değil siyasi reis konumunda bulunduğunu da söyler (2014, s. 35). Anadolu’da yaşamış veli adı verilen ulu şahsiyetlerin sayısı, bütün Türk dünyasında olduğu gibi oldukça fazladır. Bu sebeple Ocak’ın veli tiplerini ele aldığı kapsamlı sınıflandırması dikkate değerdir (1983, s. 15 16; 1992, s. 18-27).⁴ Tarihsel süreçte velilerin dini etkilerinin yanı sıra siyasi, sosyal alanlarda da dikkate değer rol almış olmaları, toplum içerisinde güçlü bir konumda yer almalarını sağlamıştır.

Veli kültünden sonra ziyaret kültürünü çözümlemede bir diğer önemli kavram “kutsal mekan” kavramıdır. Halk dininin karakteristik bir boyutu (Günay, 2003, s. 6) olan ziyaret kültürü, kutsal kabul edilen bir mekanda gerçekleşir. Dolayısıyla ziyaret kültürünü bağlamından koparmadan anlamlandırabilmek için kutsal mekana odaklanmak gerekir. Kutsal, E. Durkheim’e göre “kaynağını toplumdaki kolektif değerler sistemidir. Hiçbir taş, ağaç, kaya, mezar, türbe vb. kendiliğinden kutsal değildir. Onlara kutsallık kazandıran, mana diye tanımlanan ve yayılcı bir karaktere sahip olan görülmeyen güçtür” (Durkheim, 1923, s. 47). Bir mekanda insanlar kendilerini aşkın varlığa daha yakın hissediyorlarsa o mekanı diğer yerlerden farklı görmüş, kutsal saymışlardır (Elmacı, 2017, s. 15). Kutsal mekanlarda gündelik yaşantının dışında tutulma davranışı “tabulaştırma” ile devam eder. Kutsal mekanların etkin olarak var olabilmeleri için dünyevi ilişkilerden uzak tutulmaları gerekir (Wach, 1995, s. 13). Gündelik yaşantının dışında tutulma davranışı, kutsal mekânın çeşitli zamanlar ve durumlarda

⁴ Ocak, Anadolu’da veli tiplerini mahalli ve genel veliler olarak sınıflandırdıktan sonra, kültlerinin niteliğini ve şahsiyetlerini merkeze alarak daha kapsamlı bir sınıflandırma yapmıştır.

ziyaret edilmesi şartıyla gerçekleştirilir. Belli bir takvime bağlı ziyaretler olduğu gibi belli bir ihtiyacın hasıl olması dolayısıyla gerçekleştirilen ziyaretler de vardır.

Bilindiği gibi; toplumun hissetme, inanma, yargılama biçimi, değerler ve tutumlar dizgesini etkiler. Toplumun sosyo-kültürel hayatını dolayısıyla insanın yaşam karşısındaki tutum ve davranışını önemli ölçüde etkileyen ve şekillendiren veliler, yaşadıkları dönemlerde insanların sevgisine ve ilgisini kazandıklarından öldükten sonra da onlara hayatlarında gösterilen saygı, türbelerine yapılan ziyaretlerle kendisini göstermiştir. Bu ziyaretlerin diğer başlıca sebepleri ise onların yol göstericiliğinin devam ettiğine ve ahirette kendilerine şefaathçi olacaklarına inanılmasıdır. Ziyaretler çevresinde gelişen kültürün kutsal mekanlardaki insanların tutum davranışlarını belirlediği ritüel adı verilen dini mahiyetteki bazı davranış örüntülerini oluşturduğu görülür. Söz konusu kültürün bir yanını, kadına has tutum, davranış, rol, inanç vb. değerlerden oluşan kadın kültürü oluşturur.

Ziyaret yerlerinde gerçekleştirilen ritüellerin sosyal normlarla olan ilişkisinde uygulanan ritüellerin yaptırım gücü olması ve kuşaklar boyu canlılığını koruması bir sosyal norm haline dönüşmesini sağlayabilir. Burada söz konusu normun caydırıldığına bağlı olarak gelenekselleşmesi mümkünken halk yaşamında adet olarak da kalabilir. Böylelikle bireylerin ya da toplumların/grupların yaşam ve düşünce dünyasını biçimlendiren mekâna yönelik kanonlaşmış yerleşik özellikler ortaya çıkmaktadır. Kadın dindarlığı da bunun odaklanması ve çözümlenmesi gereken bir noktasını oluşturur.

Türk dünyasında çeşitli unsurları ve yönleri ile türbe, adak ve ziyaret dindarlığı toplum kültürü ve “yaşanan din”in çok önemli bir vechesini oluşturmakta; veli, eren, evliya, ermiş, abit, zahit, alim, sofı, seyit, gazi, mübarek, pir, dede, baba, abdal, şehit gibi adlarla anılan kimselerin yattıkları yerler olarak bilinen yatır, türbe, kümbet, tekke, ziyaret, dede mezarı gibi adlarla anılan kutsal mekanlar, sahip oldukları manevî güç ve meziyetler sayesinde çok önemli birer çekim merkezi olarak kalmaya ve türlü dilek ve amaçlar ve belli usullerle ziyaretlere konu olmaya devam eder (Günay, 2003, s. 7). Bir toplumun inanç temelli kültür ekolojisini, yaşayış biçimini tanımlamak/anlamlandırmak/haritalandırmak için söz konusu kutsallık taşıyan ziyaret yerleri üzerinde odaklanmak doğru bir yol olur.

Ziyaret fenomeni, morfolojik yapısı ile taş, mezar, su, ağaç, mevki, ev ve mağara gibi bir takım varlık ve yapılarda tezahür eder. Ziyaret kültürü bir fenomen olarak bünyesinde çeşitli amaçlar ve yasaklar barındırır. Ziyaret yerlerinin kendilerinden kerametler, feyzler ve bereketler fişkıran ve bu sıfatla insanları kendilerine çeken kutsallık temelli cazibe merkezleridir. Yöre halkı belli bir dilek ya da isteğe bağlı olmaksızın sadece “saygı sebebiyle” ziyaretlerini gerçekleştirir. Ziyaret fenomeni, toplumsal etkileşimler çerçevesinde ait olduğu toplumsal çevrede hüküm süren çeşitli sosyal, sosyo-ekonomik ve kültürel faktörlerin etkilerine göre belirlenen, çeşitlenen bir dinamizm çerçevesinde gerçekleşen bir olgudur. Kimi ziyaret yerleri cazibesini ve şöhretini giderek artırırken kimi ziyaret yerlerinin tersine disfonksiyonel bir konuma itilerek sönüp toplumsal vicdanın derinliklerine gömülür ya da uygun şartlarda yeniden fonksiyonel biçimde canlanır veya onlara yenileri eklenir (Günay, 2003).

Ziyaret yerlerinde orada yatanın yahut yatanların ruhuna üç İhlâs bir Fatıha okumak, Kur'an okumak, namaz kılmak, dua etmek, zaten onların da devamlı ibadetle meşgul olduğunu kabul etmek, bu amaçla türbeye su, seccade, tespih, vs. bırakmak, vb. şeklinde dini ve kültürel vecheler gerçekleştirilir. Bunların yanı sıra ziyaret içerisindeki birtakım usul, âdâb ve menâsik (törenselleşmiş) niteliği olan ziyaret kuralları vardır. Ritüel olarak adlandırılan bu kuralların başlıcası ziyaret zamanıdır. Bunun dışında, duruma ve ihtiyaca göre her zaman için ziyaretler gerçekleştirilebilir. Ziyaret öncesinde, esnasında veya sonrasında yapılan bez bağlama, pilav pişirme, taş sürme vb. ritüellere örnektir (Günay, 2003; Karakaş, 2014).

Kaynağı eski inançlar olan bu inanışların özellikle kadınlar arasında canlı olduğu ve gerçekleştirilen ritüellerin motivasyonunu oluşturduğu görülür. Bu halk inanışları kadınların ziyaret yerlerindeki davranışlarına yön vermektedir. Kuşaklar boyunca insanın etrafını kuşatan kültürel donatıların bir sonucu olarak kadına ait inanma biçimi, kendine has bir tipoloji oluşturmuştur. Halk dini olarak nitelendirilen olgu içerisinde kadın dindarlığını şekillendiren söz konusu kodlar gözlemlenebilir. Kadın dindarlığı olgusunu; bütün boyutlarıyla anlamak, bir yönüyle kutsal mekanlar olan ziyaret yerlerinde kadına yönelik ritüellerin çözümlenmesine bağlıdır. Söz konusu ritüellere kaynaklık eden inanışlara ayrıca değinilecektir.

Kutsal mekanlarda kadın dindarlığın alanı ve sınırları, gerçekleştirilen ritüellerden hareketle belirlenmeye çalışılacaktır. Söz konusu ritüeller, geçmişin ürünleri bakış açısının uzağında, performans teorisinin kuramsal altyapısıyla dinamik iletişimsel bir süreç olarak ele alınmıştır (Çobanoğlu, 2016, s. 318). Çocuk sahibi olma, hayırlı bir eş, ev sahibi olma vb. amaçlarla gerçekleştirilen ziyaretlerde kadına has tutum ve davranışların tespit ve değerlendirilmesi hedeflenmektedir. Dindar kadın algısının izlerini sürmekte sözlü ve yazılı diğer kaynakların yanı sıra kutsal mekanlarda gerçekleştirilen ritüellerin ve inanç anlatılarında kadına bağlı olarak çeşitlenen keramet motiflerinin dikkate alınması, olgunun bütüncül bir şekilde ortaya konabilmesine katkı sunacaktır. Siirt kültür coğrafyası düşünüldüğünde, halk dininin temel bileşenlerinden olan ziyaret kültürü, kadının dini yaşama biçimini kamusal alana taşıdığı önemli bir fenomendir.

Bu bilgiler ışığında, literatür taraması ve saha çalışması neticesinde veli kültü etrafında şekillenen ziyaret kültürü ve kadın dindarlığına ilişkin bulgularda doğurganlık gücünün kazanımı dikkat çeker. Anadolu'nun birçok yerinde olduğu gibi Siirt yöresinde de kadınların doğurganlık gücünü kazanabilmek için özellikle veliyeleri tercih ettikleri görülür. “Doğurganlıkla ilgili kerametler, ata kültürünün en yaygın yönlerinden biridir ve kısır kadınların büyüsel yollara başvurarak çocuk sahibi olma ümidi beslemelerinden yalnız İslam ülkelerinde değil, dünyanın her yerinde söz edilir” (Schimmel, 2012, s. 221).

Hesta kaplıcası civarındaki “Pire Del” ve Tillo ilçesinde bulunan çeşme, çocuk sahibi olma arzusuyla sıkça ziyaret edilen yerlerdir (Karakaş, 2012, s. 2155; Karakaş, 2014, s. 99, KK2). Hesta kaplıcası ziyaret yerinde, Belkıs'ın doğum esnasında çektiği sancılar sonucu ayağını vurduğu yerden çıkan su, aynı zamanda kısır kadını dölleyebilecek bir güce de sahip olduğuna inanılır. Ayrıca bu ziyaret yeriyile ilgili bir diğer inanış ise doğum öncesi ziyareti gerçekleştirerek söz konusu suyun karına sürülmesi ile doğumun daha sancısız geçeceği inanışıdır (Karakaş, 2014, KK3, KK4). “Hesta Kaplıcası 1” adlı Siirt kadın evliya menkıbesinde aktarılan mesajı kavrayabilen dinleyici ulu şahsiyetin açmış olduğu yolda ilerler. Halk dininin önemli bir alanını oluşturan ziyaret fenomenini gerçekleştirerek hayatından, dersler çıkardığı kişinin kerametinden ve bereketinden yararlanmak ister (KK8).

Siirt'in Tınaztepe Mahallesi'nde halk tarafından Zeviye mezarlığı olarak bilinen alanda yer alan Şeyh Zeynep türbesinde; çocuk arzusuyla diğer kutsal mekanlarda olduğu gibi dualar edilir, dilekler dilenir. Ayrıca söz konusu ziyaret yerine bazı ziyaretçilerin bebek dileğiyle bebek patikleri bıraktıkları görülmüştür (KK5, KK7). Kısmetinin açılmasını isteyen genç kızlar, çocuk sahibi olmak isteyen kısır kadınların Muhammed-i Ali türbesine üç günlük ziyaret gerçekleştirirler⁵ (KK1, KK2). Yeşil su kuyusu ziyareti de aynı şekilde kısır kadınların çocuk sahibi olmak amacıyla ziyaret ettikleri mekanlardır (Karakaş, 2012, s. 2154; Karakaş, 2014, s. 75, KK9). Baba Mele Süleyman Mezarlığı da doğurganlık gücü kazandırması amacıyla sıkça

⁵ Muhammed-i Ali festivalinin çözümlenmesi ve işlevleri hakkında bk. Akın, 2020b.

ziyaret edilen kutsal mekanlardandır. Çocuk sahibi olmak isteyen kadınlar, bu mezardan üç hafta üst üste toprak alır; bunun bir kısmını yer, kalan kısmıyla da banyo suyuna katarak yıkanır (Karakaş, 2020a, s. 122). Doğum sonrası ritüellerinin de ziyaret yerlerinde yoğun olduğu görülür. Ağaç kültü temelinde şekillenen ritüelde ziyaretçi adağını ağacın altına bırakır. “Eruh’un Dağdöşü köyünde doğum yapmış kadın, sütü yetersiz ise köyden uzak, iki yol ağzındaki yaşlı bir ağacın yanına gider, dualar okur; yanında getirdiği bisküvi, şeker, kek gibi şeyleri ağacın çevresindeki taşların üzerine bırakır. Bu ağaca “süt veren ağaç” anlamında “darâ şî” adı verilir” (Karakaş, 2020b, s. 25).

Kadınların kutsal mekanlardaki eylemlerinde uyuma ritüeli ile çocuk sahibi olma arzusunu ifade ettikleri görülür. Ziyaret yerlerinde uyuma ritüeli gerçekleştiren kadınlara Zemzemü’l Hassa adlı veliye’nin görünerek gelecekte çocukları olacağına müjdesini vermesi, halk arasında yaygın olan bir inanıştır. Veysel Karani türbesinde uygun yer olmamasına rağmen söz konusu inanış gereği oturduğu yerde uyumaya çalışan kişiler görmek mümkündür (KK3).

Siirt merkezde Doğan Mahallesi sınırları içerisinde canlılığını koruyan bir ziyaret olan Şeyhü’s Sibre çocuklu kadınlı tarafından ziyaret edilir. Bir hastalık sonucu sürekli ağlayan çocuklar ve yeni doğmuş sürekli ağlayan bebekler götürülerek şifa aranır. Dualar edildikten sonra bir iğne yakında bulunan kuyuya atılır. Şeyhü’s Sibre adlı ziyaret yeri, çocuklu annelerin yaygınlığı ile kadın dindarlığının özellikle görünür kılındığı kutsal bir mekanlardandır. Benzer biçimde Pir Hasan türbesi de annelerin çocuklarıyla birlikte geldiği çocukların türbeye yatırılarak sonrasında elbiselerinin de bırakıldığı sağaltmaya yönelik ziyaretgahdır (KK4).

Şeyhü’s Sibre türbesinde olduğu gibi Şeyh Gırdi türbesine de sürekli ağlayan bebekler götürülür. Ziyaret yerinde bulunan ağacın altında bebekler uyutulmaya çalışılarak şifa aranır. Çocuk ağacın altında uyur ise bir daha ağlamayacağı inanışı halk arasında hakimdir (Karakaş, 2014, 94, KK10). Saha çalışmalarında kaynak kişilerden bir tanesi küçükken annesinin kendisini bu ağacın altında uyuttuğunu ifade etmiştir (KK10). Bebeklerin sağlıklı olması için götürüldüğü bir diğer ziyaret yeri Kurtalan’daki Şeyhler Mezarlığı’dır (KK6).

Siirt yöresine has ziyaret kültürü etrafındaki kadın dindarlığında kadınların kendilerinden çok bebekleri, çocukları, eşleri ve hane halkı için ziyaretler gerçekleştirildiği görülür. Elbette bu tespitte görüşme yapılan kaynak kişilerin yaş durumu önemli bir etkidir. Gençlik çağlarında hayırlı bir eş dilekleri de azımsanmayacak kadar fazladır. Bu noktada, kadınların kendi sağlığı için özellikle tercih ettikleri ziyaretler de vardır. Gözleri görmeyen bir kadın, Şeyh Alâeddin’in mezarına gider, mezardan bir el çıkar ve kadının gözlerini siler. Bu olay üzerine kadın görmeye başlar (Karakaş, 2014, s. 38, KK5). Ayrıca Şeyh Alaeddin türbesine gerçekleştirdiği ziyaretler sonucunda diz ağrılarının iyileştiği de ifade edilmektedir (KK10).

Evliyalar olumsuz olaylarda bir kişinin veya nesnenin varlığını geliştirmek veya azaltmak için ritüelik veya sembolik eylemlerle manevî güçleri dönüştürme gücüne sahiplerdir (Roberts: 2009, s. 117). Siirt’in Tillo ilçesinde geçim sıkıntısı çeken kadınlar evlerinin bereketinin artması amacıyla türbenin bulunduğu mekanın bir yerine evlerinin anahtarlarını gizlerler (KK7, KK2). Böylece evliyanın manevî gücünden yararlanılarak bu olumsuz durumdan kurtulmak istenir. Dolayısıyla söz konusu türbeye yapılan ziyaretler, bölgenin inanç belleğinde yer edinen ritüelik ve sembolik eylemleri de içerir.

Ziyaret yerlerinde kadınların çeşitli motivasyonlarla gerçekleştirdiği ritüellerden hareketle yöreye has bir kadın dindarlığı olgusunun varlığı dikkat çeker. Kadın dindarlığının görünümü olarak ritüellerin ve gerçekleştirilen adakların kadınların doğurganlık gücünü kazanabilmesi, daha acısız ve ağrısız doğum, çocukların gelişme, konuşma, yürüme rahatsızlıkları ve evin bereketinin artması vb. istek ve dileklerle gerçekleştirildiği görülür.

Veli Kültünün Anlatı Boyutu: Menkıbeler

Anonim halk edebiyatının önemli ürünlerinden olan menkıbeler, Türk sözlü kültürünün temel yapı taşlarındandır. Menkıbeler, karizmatik dini şahsiyetlerin çevresinde oluşup ve gelişen Türk inanç tarihinin köklü, milli hazineleridir. Bir tür olarak bünyesinde barındırdığı Türk inanç değerleriyle ilgili unsurların kuşaklar boyunca aktarılmasını sağlayarak kültürün sürdürülebilirliğine katkı sunar. Bir rol-model olarak evliyanın olumlu özelliklerini anlatı geleneği içerisinde harmanlayarak istedik davranış ve tutumların günümüze taşınması noktasında menkıbeler büyük bir ihtiyacı karşılar. Menkıbeler, öznesi olan kutsal şahsiyetler ile kültürel sürekliliğe katkısı açıkça görülebilen halk edebiyatı türüdür.

Menkıbeler, anonim halk edebiyatında efsane türünün bir alt türü olarak evliya yaşamlarına ve kerametlerine odaklanan türdür. Çalışmanın da konusunu oluşturan menkıbe türü üzerine geniş bir tanım Doğan Kaya tarafından yapılmıştır:

Menakıpname tabiatüstü niteliklere sahip ermiş kişilerin hayatlarıyla ilgili sahnelerin anlatıldığı hikâyelerdir. Menakıpnamelerin genellikle mensur olmakla beraber manzum-mensur, hatta manzum yapıda olanları da vardır. Menakıp ‘Allah’ın dostluğunu kazanmış veli denilen büyük şahsiyetlerin izhar ettikleri kerametleri anlatan küçük hikâyeler’ demektir ve ‘övünülecek güzel iş’ anlamına gelen ‘menkıbe’nin çoğuludur. İran edebiyatında, XVI. yüzyıldan itibaren başta Hz. Ali olmak üzere On İki İmam’ı öven şiirler için de menakıp kelimesi kullanılmıştır. Menkıbeler, IX. yüzyıldan itibaren vücut bulmaya başlamış ve kısa zamanda bütün İslam dünyasına yayılıp çoğalmıştır. Müslüman Türk topluluklarında Şamanist ve Budist menkıbeler, İslami kisveye büründürülerek anlatılmıştır” (Kaya, 2007, s. 512).

Menkıbeler genelde ulu şahsiyetin üstesinden gelmesi gereken bir durumda kerametini sergileyerek faziletlerini ortaya koyması üzerine kurulu olsa da genel anlamda menkıbeler velinin, yaşamındaki her türlü halini – yardımseverliğini, cihat yapmasını vb.- konu edinir (Pehlivan, 2009, s. 91). Ahmet Yaşar Ocak, menkıbelerin aktarılmasında sözlü kültür ile yazılı kültür arasındaki ilişkiye değinerek “menakıp”, “menakıpname”, “velayetname” kavramlarına açıklık getirir: “Bunlar, ilk önce tasavvufi tabakat (biyografi) kitaplarında ve evliya tezkirelerinde yer almıştır. Tek bir veli hakkındaki menkıbeleri toplayan eserlere ise menakıp, menakıpname ya da vilâyetname (velâyetname) adı verilir” (2013, s. 25).

Efsaneler, menkıbeler ve memoralatların oluşturduğu inanç anlatıları; bünyesinde barındırdığı inandırıcı nitelikler ile toplumsal hayatta ve birey üzerinde birtakım olumlu işlevler barındırır. Menkıbelerin yörede canlılığını koruması ve yöre halkı ile evliya arasındaki duygusal boyuta bağlı olarak sosyal işlevlerin yönü ve nicel durumu değişiklik gösterir. Söz konusu işlevlere şu şekilde örnekler verilebilir:

Efsaneler, destan, masal, fıkra vb. diğer halk edebiyatı ürünleri gibi gelenek taşıyıcılığı, eğitime, sosyal motivasyon, yararlılık, bütünleştiricilik, dengeleme, bir düşünceyi destekleme, sosyal eleştiri ve denetim mekanizması, dikkat çekme, az sözle çok şey anlatma, son sözü söyleme, kıssadan hisse kapma, gerilimleri yumuşatma, eğlendirme, güldürme ve rahatlatma fonksiyonlarıyla sosyal yapının güçlü tutulmasında çok önemli görevler üstlenmektedir” (Eker, 2004, s. 315-316).

İnanç anlatıları halkın kendi düşüncesi, mantığı, inancı ve hayal gücüne göre birtakım kanıtlara başvurduğunu; bu çerçevede efsane, menkıbe ve kerametler, ziyaret yerlerinin tabiatüstü yahut olağanüstü kutsal güçlerle donandıkları noktasında sosyal çevreleri ikna ve inandırmaya yarayan ve böylece onların kutsallaşıp meşrulaşmasını sağlayan vasıtalar olarak efsane, menkıbe ve kerametlerin işlevlerinden yararlanırlar (Günay, 2003, s. 14). Dolayısıyla inanç anlatıları kült merkezli ortaya çıkarak çok önemli toplumsal işlevleri yerine getirir. Bu atmosferde, geleneksel inançların inanç ve inanılabilirlik hakkında diyalogun oluşturulmasına izin veren anlatı biçimleri bu geleneğin sürdürülmesine katkı sunmuştur (Roberts, 2009, s. 120). Gelenek, istedik ve istenmeyen davranışlardan oluşan “geleneksel bilgi”yi barındırır. Mesaj ve çevresinde gelişen istedik ve sapma davranışlarının aktarılmasını sağlama işlevine hizmet

eder. İnanç anlatıları ve ritüeller bireylerin davranışlarını yönlendirerek istendik tutum ve davranışların geliştirilmesine yardımcı olur.

Siirt menkıbelerinde ⁶ dindar kadın algısının ortaya konulması adına analiz ve değerlendirmelere geçmeden önce veliyelerin kahramanı olduğu menkıbelerin erkek ulu şahsiyetlere göre hacim olarak az olduğunu vurgulamak gerekir. Buna karşın kadın ulu şahsiyetler; manevî, ahlakî ve dinî üstün faziletleri sebebiyle bölgedeki türbelerde büyük saygı görmekte, menkıbeleri ise canlı bir inanç anlatı geleneği içerisinde kuşaklar boyunca anlatılmaktadır. Veliyelerin kerametleri, sözleri, tutum ve davranışları halk belleğinde yaşayarak yöre insanı istendik tutum ve davranışlar geliştirmesinde ve rol model alınmasında önemli işlevi karşılar.⁷

Veliyelerin tarihsel kişiliklerinin yanında sözlü geleneğe kişiliklerinin efsanevi kişiliğe doğru dönüşüm yaşadığı dikkat çeker. Söz konusu veliyelere isnat edilen kerametlerin çeşitliliği ve ulu şahsiyetine bağlı olarak olağanüstü olayların merkezinde yer alması, halk muhayyilesinden beslenerek diğer menkıbevi şahsiyetlerde görülen keramet motiflerinin alınması böylesi bir dönüşümü beraberinde getirmiştir.

Veliyeler etrafında aktarılan menkıbeler manevî ve ahlakî mesajlar içererek toplumsal kontrole ve kültürel sürekliliğe katkı sunar.⁸ Kadın velilerin üstün ahlaki duruşları halk için örnek teşkil ederek ideal tipi yansıtır. Menkıbelerde ahlakî normlar, veliyeler aracılığıyla işlendiği için inançla harmanlanarak kalıcı bir etki oluşturur. Veliyelerin menkıbelerindeki motifler ve iletiler anlatı geleneği içinde kuşaklar boyu işlenerek kadına has dindarlığa ait kültürel belleği oluşturur ve şekillendirir.

Kadın velilerin kerametleri doğrultusunda mesajlar ile ezoterik bilgi ve deneyimin aktarılması noktasında menkıbeler önemli kanallardır. Menkıbeler, evliyanın kirletme davranışına karşı vermiş olduğu tepkilerle kendine has bir gelenek oluşturabilmiş halk edebiyatı türlerindedir. Kerametlerin niteliğinin çözümlenmesi, geleneğin doğası ve anlamını kavrayabilmemize yardımcı olacaktır.

“Hesta Kaplıcası 1” adlı Siirt kadın veliyi konu edinen menkıbede Belkıs, Hz. Süleyman’dan yerine getirmekte zorlanacağını düşündüğü şu istekte bulunur: Bütün kuşların tüylerinden oluşan bir yastık istemektedir. Bunun üzerine Hz. Süleyman, bütün kuşları çağırır ve onlardan tüylerini ister. İlk önce yarasa gelir ve tüylerini döküp gider. Daha sonra baykuş gelir ve Belkıs için bu soğuk kış gününde tüylerini dökmek istemediğini söyler. Hz. Süleyman baykuşu cezalandırmak istediğinde Belkıs’ın talebiyle, tüm kuşları bağışlar ve tüylerini toplamaktan vazgeçer. Belkıs isteğinde ısrarcı olmamasından dolayı Hz. Süleyman, ona düğün hediyesi olarak kendi kaplıcası yanında bir başka kaplıca hediye eder (Karakaş, 2014, s. 135). Dinleyici, bu kadın evliya menkıbesine kulak verdiğinde isteklerinde ısrarcı olmama faziletini görür. Menkıbede aktarılan mesaj çerçevesinde kadının toplumsal rol olarak isteklerini kontrol etmesi aktarılır. Beauvoir, dindar kadının otoritesini alçakgönüllü bir boyun eğiş altında gizlediğini aktarır (1972, s. 43). Burada gerçekleşen ısrarcı olmama fazileti “alçakgönüllü bir boyun eğiş” olarak değerlendirilebilir.

⁶ Çalışmaya kaynaklık eden menkıbeler; Eryeşil’in (2001), Arslan’ın (2006), Karakaş’ın (2014) çalışmalarından ve 218K187 kodlu TÜBİTAK projesi kapsamında gerçekleştirilen saha çalışmalarından elde edilmiştir.

⁷ Siirt menkıbelerinin değerler eğitimi bağlamında incelenmesi hakkında bk. Karakaş ve Akın, 2018.

⁸ Menkıbelerin kültürel sürekliliği sağlanması noktasında kontrol mekanizmasıyla ilişkisi için bk. Akın, 2020c.

Hesta Kaplıcası'nın bir diğer varyantı olan menkıbede Belkıs, Hz. Süleyman'ın Allah'a iman davetini reddeder. Sarayının kaybolması, çölde tek başına kalmak gibi başına çeşitli felaketler gelir. Bunun üzerine iman eden Belkıs'a Hz. Süleyman kaybolan sarayı yerine bir saray hediye eder. Güzel sarayın çevresinde ise Hesta Kaplıcası bulunmaktadır (Karakaş, 2014, s. 148). Menkıbede iman sahibi olmanın önemi, kadın üzerinden aktarıldığı görülür. Dolayısıyla menkıbelerin doğası gereği imanın yüceltilmesi söz konusudur. Bunun yanı sıra Belkıs'a saray hediye edilmesi geleneksel kodlarda yer alan kadın-ev arasındaki yoğun ilişki üzerinden okunabilir. Kadının ev kurması, ev işleriyle ilgilenmesi, ev içerisinde bulunması gibi geleneksel kabuller ve kalıp yargılar, söz konusu menkıbede dindarlığın büyük ölçüde kadın ile ilişkilendirilen kültürel görünümü bağlamında değerlendirilebilir.

“Amine Hacıyo 1” adlı menkıbede Hacıyo, evlendikten bir süre sonra kayınpederi hacca gitmeye karar verir. Kayınpederi hacda iken, kaynana ile gelin, bir gün sarma/dolma yaparlar. Bu sırada kaynana of çeker. Amine Hacıyo, kaynanasına neden ‘of’ çektiğini sorar. O da ‘Keşke bu yaptığımız sarmalardan senin kayınpederin de yiyebilseydi’ diye cevap verir. Amine Hacıyo da ‘İstersen bir kısmını bana ver de ona götüreyim’ der. Kaynanası, gelininin canının sarma istediğini, ancak utandığı için bunu dile getiremediğini düşünür. Bu yüzden ‘tamam al götür’ der.” Birkaç ay sonra kayınpeder hacdan döner. Köylüler onun elini öpmeye geldiklerinde hacı, benim elimi öpmeyin, bana sarma getiren geliminin elini öpün, diyerek onları geri çevirir. Bunu duyan kaynana, çok şaşırır (Karakaş, 2014, s. 151).

Hac ibadetini öneminin aktarıldığı söz konusu menkıbede veliyenin kerametini hazırladığı yemek üzerinden göstermesi toplumsal cinsiyet normlarına uyan bir durumdur. Kadın ve erkek cinsiyetlerin toplumsal rolleri göz önüne alındığında yemeğin hazırlanışından sunumuna kadar ki süreci ifade eden yemek kültürünün daha çok kadın merkezli şekillendiği fikri toplumda yerleşik bir düşüncedir. Yemek hazırlığı aynı zamanda ev işlerinden birisi olarak görülmesi dolayısıyla çoğu zaman kadına isnat edilen geleneksel rollerdendir. Dolayısıyla dindarlığın kadın açısından görünümü, kadın velilerin kerametlerini ev içi işler üzerinden göstermesiyle gerçekleşmiştir.

“Amine Hacıyo 2” menkıbesinde yıllar sonra Amine Hacıyo, evini babasının köyü olan Karasungur köyüne götürür ve oraya yerleşir. O, zamanının çoğunu bilhassa geceleri, bir akarsu kenarına giderek ve namaz kılarak geçirmektedir. Bir gün, iki gün derken aylarca devam eden bu ibadet, kocasının ve ailesinin şüphelerine neden olur. Her iki aile, onu takip etmeye karar verir. Bir gece Amine Hacıyo, ibadet etmek için yine aynı akarsuyun yanına gider. Bu sırada kendi ailesi akarsuyun bir kıyısında, kocasının ailesi diğer kıyısında onu izler. Kadın, namazını bitirip selam verdiği sırada sağına bakıp kendi ailesini, soluna bakıp kocasının ailesini görür. Kadın durumu anlar, çok üzülür ve şunları söyler: ‘Ya rabbi! Babam tarafındakilerin hepsi kalpten gitsinler, kocam tarafının da soyları hiçbir zaman çoğalmasın, iki olsun üç olmasın, üç olsun dört olmasın.’ Bu arada olaya şahit olan her iki aile de böyle mübarek bir zattan kuşkulandıkları için çok utanır ve evlerine geri dönerler. Karasungur köyünde bazı köylüler, hasta olmadıkları halde kalp krizi sonucu ölürlər. Diğer köydeki ailelerde ise çocuk sayısı, genellikle ortalama üç veya dördür (Karakaş, 2014, s. 154).

İnanç anlatıları toplumsal yaşamın bir izdüşümü olarak sosyalleşme sürecine ve bu süreçteki üstlenilmesi gereken toplumsal rollere değinir. Menkıbeler kültürel değerleri taşıyıcı işleviyle idealler dünyasını kendi bakış açısıyla yansıtır. Daha önce vurgulandığı üzere toplumsal kontrolün gerçekleştirilmesinin bir yönü de kültürel kodlarla gelen toplumsal rollere uygun davranışlardır. Menkıbelerin tutum ve davranışlar üzerindeki belirleyici yönü ideal düzenin gerçekleşmesine yönelik bir işlevdir. W. Bascom (1954), folklorun işlevlerini sıraladığı çalışmasında “sosyal değerleri, inanışları ve sosyal kurumları destekleme” işlevine vurgu yapar. Folklor, aile kurumundan başlayarak ekonomi kurumu, siyaset kurumu din kurumu vb. bütün

sosyal yapıyı destekler. Söz konusu menkıbede olaylar, aile kurumu etrafında gerçekleşir. Menkıbede aile kurumunun yönünü tayin eder.

Söz konusu menkıbede veliye kerametini karı-koca ilişkilerinde güven duygusunun önemine işaret edilerek kendisine şüphe duyanlar üzerinden sergilemiştir. Toplumsal cinsiyet algısında namus kavramının kadınlar üzerinden kurgulanması menkıbeyle uyumaktadır. “Amine Hacıyo 2” adlı söz konusu menkıbede veliyenin kocası ve akrabalarıyla kurduğu ilişkilerden hareketle toplumsal ilişkilerin düzeyi hakkında fikir edinilir. Menkıbede ayrıca anonim halk edebiyatı ürünlerin bedduaların işlevlerinden düzen kurma amacına örnektir.

Amine Hacıyo hakkında anlatılan bir diğer menkıbede veliye, hacca gitmeye karar verir; ancak çocuğunu kime teslim edeceğini bilemez. Sonunda çocuğuna en iyi Yüce Rabbi'nin sahip çıkacağına kanaat getirir. Tevekkül ederek çocuğunu bir dağa teslim eder. Bir ceylan, dağda tek başına kalan yavruyu emzirir ve bir anne gibi ona bakar. Dağın yamaçlarından esen rüzgâr, çocuğun salıncağını sallar. Hacdan dönen kadın, çocuğuna kavuşur. Anne ve çocuğu ölünceye dek o dağda yaşarlar (Karakas, 2014, s. 134). Amine Hacıyo'nun hac vazifesini yerine getirmek için çeşitli zorlukları aşması, bir kadın dindar olarak ibadetini verdiği önem dolayısıyla ulu şahsiyeti ortaya çıkarırken söz konusu kerametın çocuğu üzerinden gerçekleşmesi anaç ruhu tekrar vurgular. Geleneksel kodlarda kadın anaçlığı üzerinden tanımlanması ve onun üzerine inşa edilmesi yaygın bir durumdur. Annelik, kadınlık cinsiyeti açısından toplumsal kadınlık rollerinden belki de ilk akla yerleşik kalıptır.

“Benetis Sıtra” menkıbesinde aktarıldığı üzere geçmiş yıllarda bu hamama evli kadınlar ayrı, genç kızlar ayrı günlerde giderlermiş. Genç kızların hamam günü olan bir gün kızlar, hamama girdikten sonra hamam kapısına askerler dayanır ve kızlardan kapıyı açmalarını isterler. Eskiden çıplak haldeyken duaların daha çok kabul olduğuna inanılırdı. Bu yüzden yedi kız, askerlerin içeri girememesi ve oldukları yerde hamamın yıkılıp kendilerinin de ölmesi için dua ederler. Allah, onların duasını kabul eder ve hamam yıkılır isterler (Karakas, 2014, s. 161).

“Benetis Sıtra” menkıbesi barındırmış olduğu namus fazileti ile genç kızların ölümle sonuçlanan fakat temizliklerini koruyabildikleri bir yapı sunar. Namus, temiz olma vurgusu yapılarak kişilerin namusunu korumak adına ölümü bile göze almaları aktarılmıştır. Menkıbe, yörede canlılığını koruyarak manevî yaşama böylesi bir adanmışlığı ve manevi açıdan temiz olmanın gerekliliğini aktarması ile halka mesaj vermektedir. Namus algısının benzer örnekler de olduğu üzere kadın üzerinden verilmesi kadın dindarlığının menkıbelere özgü durumudur. Menkıbenin yöredeki canlılığı, kadın dindarlığının geleneksel unsurlarını modern dünya değişim ve dönüşüme uğratarak yaşamaya devam ettirir.

“Zemzemül Hassa” menkıbesinde, Hassa henüz beş günlük bir bebekken annesi, onu emzirmek için beşiğe yönelir ve beşikte bir nurun parladığını görür. Gördüklerini eşine anlatır. Eşi de kendisine “Sakın bu gördüklerinden kimseye bahsetme! İnşallah kızımız, hayırlı bir evlat ve veliye olacak” der. Zemzemü'l Hassa, on altı yaşına geldiğinde amcasının oğlu Sultan Memduh ile evlenir. Bir süre sonra ilahi aşka tutulan ve eşinden kendisi için bir mescit yaptırmasını ister (Karakas, 2014, s. 167). Zemzemül Hassa'nın karizmatik şahsiyeti ortaya konularak veliye kimliği beşikte gerçekleşen nur kerameti ile ortaya konur. Menkıbede kerametın beşikte sergilenmesi kadın dindarlığına mahsus anaç niteliğin bir ifadesidir.

“Zemzemül Hassa” adına aktarılan bir diğer menkıbede, Hassa'nın annesi, Aişe Hanım, Zemzem'e hamile kaldığı gün tef sesleri ve üç değişik sestenden de bu gecenin mübarek bir gece olduğunu duyar. Arkasından bir nur görür ve bayılır. Uyanınca gördüklerini eşine anlatır. Hamileliğinin dördüncü ayında Allah'ın meleklerinden biri, ona temiz ve pak bir çocuğa hamile olduğunu söyler; benzer bir olay, yedinci ayda da tekrarlanır. Doğumdan üç gün önce de bu kez rüyasında yine bir meleğin ‘Allah için uyanık kalınız’ dediğini işitir (Arslan, 2006, s. 169).

Zemzemül Hassa adına başka bir menkıbede Hassa'nın ulu şahsiyeti sebebiyle çeşitli kerametler sergilediği vurgulanmaktadır. Hassa'nın bir veliye olarak doğum gecesi tefler eşliğinde müjdenmesi ve müjdeyi hamilelik döneminde meleklerin getirmesi dışıl niteliklere bağlı kerametler olarak sınıflandırılmalıdır.

Söz konusu örneklerden hareketle menkıbelerdeki kadın algısına dikkat çekilerek anlatı geleneği içerisinde dindar kadın tasavvuru bütün yönleriyle ortaya konulmuştur. Siirt bölgesinde canlı anlatı geleneği, kadının algılanışını etkileyerek şekillendirmiştir. Menkıbevi şahsiyetlerin tarihî şahsiyet veya halk muhayyilesinde yaşamış şahsiyetler olmasına bağlı olarak kadına olan etkisi farklılaşmaktadır.

Veliyeler, manevî ve ahlaki açıdan menkıbelerdeki diğer şahsiyetler üzerinde üstünlük kurmuş, kerametlerini sergileyerek mevcut düzenin tekrardan kurulmasını sağlamış ve üstün karakterleri ile yüceltilmiştir. Menkıbelerde olayın akışı içerisinde kadın algısından kaynaklı gerilimlerin kadın ulu şahsiyet lehine sonuçlandığı, bu durumun erkek karakterlerce de ifade edildiği görülmektedir.

Sonuç

Anlatı boyutunun dışında, bir fenomen olarak halkın manevî güç ve meziyetler sayesinde önemli birer çekim merkezi olan kutsal mekanların türlü dilek, amaç ve belli usullerle ziyaret edilmesini karşılayan ziyaret kültürü, cinsiyete bağlı farklılaşmaların sergilendiği kültür alanlarıdır. Ziyaretlerde ise kadın evliyalara kadın ziyaretçilerin rağbet göstererek dışıl kültürle ilişki kurulabilecek ritüeller aracılığıyla dileklerini ilettikleri görülmektedir. Ziyaret esnasında ziyaretin amacına yönelik maddi kültür unsurları, cinsiyet bazlı değişikliklerin okunabildiği ritüel faaliyetlerdir. Bebek isteyen kadın ziyaretçilerin bebek patiğini türbeye bırakması ya da eş isteyen kızların türbede bir gece geçirmesi bu duruma örnek oluşturur. Ziyaret yerlerinde kadın dindarlığının görünümü olarak ritüellerin, adakların kadınların doğurganlık gücünü kazanabilmesi, daha acısız ve ağrısız doğum, çocukların gelişme, konuşma, yürüme rahatsızlıkları ve evin bereketinin artması vb. istek ve dileklerle gerçekleştirildiği görülür.

Menkıbelerde evliya ve evliyanın etrafında gelişen olayları konu edinilerek anlatının odak noktasına evliya yerleştirilir. Anlatı boyunca evliya üstesinden gelmesi gereken bir olay veya durumla karşılaşarak kerametler sergiler. Siirt menkıbelerinde kadın evliyaların keramet motiflerinin kadın kültürü ve kadına isnat edilen toplumsal roller bağlamında gerçekleştiği görülmüştür. Veliyenin manevî gücünün bir göstergesi olarak sergilenen kerametler, veliyeyi istenmeyen durumdan kurtarıırken aynı zamanda veliyenin ulu şahsiyetinin bir yönünü oluşturur. Veliye, üstesinden gelmesi gereken bir durumu aşarak ulu şahsiyetini yansıtır. Menkıbelerde veliyelerin üstün konumu, bölgenin inanç profilini etkileyerek veliyelere ayrı bir ilgi ve saygının olduğu görülmüştür. Menkıbelerde sergilenen kerametler ve veliyelerin cinsiyet temelli davranış ve tutumları, bütüncül olarak yöredeki kadın dindarlığı olgusunu şekillendirir. Siirt'te veliyeler etrafında şekillenen menkıbelerde namus, anaçlık rolü, ev vb. unsurların yoğunluğu, kadın dindarlığının inanç anlatılarında ne derece yoğun olduğunu gösterir. Ziyaret kültüründeki değişim tespit edilerek kadın dindarlığındaki değişim, dönüşüm, güncelleme süreçleri tespit edilebilir. Uygulamalı halkbilimi kapsamında yapılacak çalışmalar bu süreçlerde toplumsal sorunlara yönelik çözüm önerilerinde bulunabilir.

Kaynakça

- Akın, E. (2020a). Türk karikatüründe halk dini göstergelerinin grotesk ve uyumsuzluk kuramı açısından incelenmesi (1925-1975). *Uluslararası Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, (5), 70-91.
- Akın, E. (2020b). Muhammed-i Ali festivalinin çözümlenmesi ve işlevleri üzerine inceleme. *Ritüelleri ve anlatılarıyla kutsal mekânlar (Güneydoğu Anadolu bölgesi örneği- I)*. Bülent Akın (Ed.). Çanakkale: Paradigma Akademi.
- Akın, E. (2020c). Alevi ve Sünni inanç dairelerinde kültürel süreklilik bağlamında sosyal kontrolün sağlanması: Siirt ve Muş menkıbelerinin karşılaştırmalı incelenmesi. *Ritüelleri ve anlatılarıyla kutsal mekânlar (Güneydoğu Anadolu bölgesi örneği- I)*. Bülent Akın (Ed.), Çanakkale: Paradigma Akademi.
- Altan M. (2010). *Kent dindarlığı*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Arkonacı, S. (2010). *Sosyal psikolojiye giriş I*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Açık ve Uzaktan Eğitim Fakültesi.
- Arslan, H. (2006). *Yüksek ruhlar ve aydınlar yurdu Tillo*. İstanbul: Simurg Yayınları.
- Banarlı, N. S. (1957). Kız evliyalılar. *Türk Folklor Araştırmaları*, (95), 20-28.
- Bascom, W. R. (1954). Four function of folklore. *The Journal of American Folklore*, (266), 333-349.
- Beauvoir, S. (1972). *Kadın (Bağımsızlığa doğru)*. İstanbul: Payel Yayınevi.
- Cirhinlioğlu, Z., Cirhinlioğlu, F. G. ve Ok, Ü. (2013). *Dindarlık, ruh sağlığı ve modernite*. Ankara: Nobel Yayınları.
- Çobanoğlu, Ö. (2013). *Halk inançları ve memoratlar*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Çobanoğlu, Ö. (2016). *Halkbilimi kuramları ve araştırma yöntemleri tarihine giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Durkheim, E. (1923). *Din hayatının iptidai şekilleri*. İstanbul: Tanin Matbaası.
- Eker, G. (2004). Gelenekten geleceğe halk edebiyatı. Öcal Oğuz (Ed.). *Türk halk Edebiyatı el kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- Elmacı, L. (2017). *Ziyaret Fenomeni ve Din (Kastamonu Şeyh Şaban-I Veli Türbesi)* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Hitit Üniversitesi, Çorum.
- Erenler, Ö. (2017). *Popüler dini inanışlar ve din görevlilerinin rolü (Çorum örneği)* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Hitit Üniversitesi, Çorum.
- Erol, M. (2018). Kilis ve çevresinde Zeyrat Günleri geleneği. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17 (1), 113-122.
- Eyuboğlu, İ. Z. (1998). *Anadolu inançları*. İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları.
- Eryeşil, T. (2001). *Siirt evliyalıları ve menkıbeleri. (Yayımlanmamış lisans tezi)*. Afyon Kocatepe Üniversitesi, Afyon.
- Günay, Ü. ve Güngör, H. (1977). *Başlangıçtan günümüze Türklerin dini tarihi*. İstanbul: Ocak Yay.
- Günay, Ü. (1999). *Erzurum ve çevre köylerinde dini hayat*. İstanbul: Emek Matbaacılık.
- Günay, Ü. (2003). Türk halk dindarlığının önemli çekim merkezleri olarak dini ziyaret yerleri. *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (5), 5-36.
- Hökelekli, H. (2010). *Din psikolojisi*. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları.
- İnceoğlu, M. (1993). *Tutum, algı, iletişim*. Ankara: Verso Yayıncılık.
- Kaplan, M. (2011). Halk tıbbının kökenleri teşhisten tedaviye din ve büyü ilişkisi. *Milli Folklor*, (91), 150-156.
- Karakaş, R. (2012). Siirt halk kültürünün şifa dağıtıcıları: kutsal sular. *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkic, Prof. Dr. Mehmet Aydın Armağanı*, 2, 7/4, 2149-2161.
- Karakaş, R. (2014). *Siirt menkıbeleri ve türbe ritüelleri*. Ankara: Maya Akademi.

- Karakaş, R. ve Akın, E. (2018). Değerler eğitimi bağlamında Siirt menkıbeleri. *Folklor /Edebiyat*, (94), 87-101.
- Karakaş, R. (2020a). *Güneydoğu Anadolu halk inanışları (Dicle bölümü)*. Ankara: Gazi Kitabevi.
- Karakaş, R. (2020b). Kutsal mekânlarda tezahür eden geçiş dönemi ritüelleri (Dicle bölümü örneği). *Ritüelleri ve anlatılarıyla kutsal mekânlar (Güneydoğu Anadolu bölgesi örneği-I)*. Bülent Akın (Ed.). Çanakkale: Paradigma Akademi.
- Kaya, D. (2007). *Ansiklopedik Türk halk edebiyatı terimleri sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Kaya, K. (2011). *Kadın dindarlığı ve sosyalleşme (Yeni Süksün Kasabası örneği)* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Erciyes Üniversitesi, Kayseri.
- Köktaş, M. E. (1993). *Türkiye’de dini hayat*. İstanbul: İşaret Yayınları.
- Köprülü, M. F. (2000). *Anadolu’da İslamiyet*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Ocak, A. Y. (1983). *Türk halk inançlarında ve edebiyatında evliya menkıbeleri*. Ankara: Başbakanlık Basımevi.
- Ocak, A. Y. (1992). *Osmanlı toplumunda marjinal Sufilik: Kalenderiler*. Ankara: Ttk Basımevi.
- Ocak, A. Y. (2013). *Alevî ve Bektaşî inançlarının İslâm öncesi temelleri*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ocak, A. Y. (2014). *Orta çağ Anadolusunda iki büyük yerleşimci/kolonizatör derviş Dede Garkın ve Emirci Sultan Vefaiyye ve Yeseviyye geçişi*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Okumuş, E. (2006). Gösterişçi dindarlık. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, (3), 17-35.
- Pakdemirli, N. M. (2015). *Genç dindarlığı ve din eğitimi*. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Pehlivan, G. (2009). Dinî şahsiyetler hakkında oluşan anlatılar. *Millî Folklor*, (83), 88-96.
- Roberts, J. (2009). African American belief narratives and the African cultural Tradition. *Research in African Literatures. Oral Literature and Identity Formation in Africa and the Diaspora*, (40), 12-126.
- Schimmel, A. (2012). *İslam’ın mistik boyutları*. İstanbul: Kabcacı Yayınları.
- Su, S. M. (2009). *Hurafeler ve mitler halk İslam’ında senkretizm*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yıldız, M. (2001). Dindarlığın tanımı ve boyutları üzerine psikolojik bir çalışma. *Tabula-Rasa*, (1), 19-42.
- Wach J. (1995). *Din sosyolojisine giriş*. Ankara: A.Ü.İ.F Yayınları.
- Yoder, D. (1974). Toward a definition of folk religion. *Western Folklore, Symposium on Folk Religion*, (33), 2-15.

Kaynak Kişi Dizini

1. B. M., (1974), Siirt Merkez, İlkokul, İşçi.
2. T. B., (1950), Siirt Merkez, Ev Hanımı.
3. B. G., (1958), Siirt Merkez, Emekli.
4. K. G., (1962), Siirt Merkez, Lise, Fahri İmam.
5. M. A., (1965), Siirt Merkez, İlkokul, Ev Hanımı.
6. Bilgilerini vermek istemeyen kaynak kişi.
7. S. D., (1950), Siirt Merkez, İlkokul İşçi.
8. E. G., (1952), Siirt Merkez, Emekli İmam.
9. A. T., (1960), Siirt Merkez, İlkokul, Ev Hanımı.
10. S. A., (1962), Siirt Merkez, İlkokul, Ev Hanımı.

P-ISSN: 1303-0094

E-ISSN: 2149-5459